

1915. JANUÁR.

XXXIX. ÉVFOLYAM.

I. FÜZET.

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPITOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH. GUSZTÁV.

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

BLEYER JAKAB és FÖRSTER AURÉL.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1915.

Az **Egyetemes Philologiai Közlönybe** szánt class. philologiai dolgozatok kéziratái **Förster Aurél** (IV., Eskü-tér 8.), a modern philologiai dolgozatokéi **dr. Bleyer Jakab** címére (VIII., Mikszáth Kálmán-tér 4.) küldendők. Fölolvasások **dr. Papp Ferencz**, I. titkárnál (I., Bors-u. 15.) jelentendők be.

TARTALOM.

ÉRTEKEZÉSEK.

CSENGERI JÁNOS: Euripides Elektrája	1
LÁSZLÓ ZSIGMOND: Nyelvmelódia és hangminőség	7
HUSZTI JÓZSEF: A Terentius-kritika az ókorban	19
CZEBE GYULA: A «Halotti beszéd és könyörgés» s a görög és latin szertartás	34

HAZAI IRODALOM.

Fünf Gedichte von Jacob Piso. HEGEDÜS ISTÁN	43
Shakespeare összes művei: átvizsgált v. új fordításban kiadja a Kisfaludy-Társaság Shak.-biz. (1—3. köt.) FEST SÁNDOR	46
Vértessy Jenő: A magyar romantikus dráma. ZOLNAI BÉLA	56

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Joh. Volkelt: System der Aesthetik. JÁNOSI BÉLA	58
L. Mitteis u. U. Wilcken: Grundzüge u. Chrestomathie der Papyruskunde. ENDREI GERZSON	61
R. Finger: H. v. Kleists Geheimnis. KLEINMAYR HUGÓ	64

PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK 1913/14.

Kuncz Aladár: Thököly a francia irodalomban. BARANYAI ZOLTÁN	66
Röder E. Ákos: Milyen szemmel nézték a rómaiak a világmindenséget. CSERMELYI SÁNDOR	67

VEGYESEK.

A Budapesti Philologiai Társaság 1914 december 9-én tartott ülése.....	68
R. M. Meyer. TROSTLER JÓZSEF	69
Péchy Béla KALLÓS EDE	69
ἄφελόν és ὀφελόν. D.	70
A magyar írók élete és munkái utolsó füzeté. KIRÁLY GYÖRGY.....	70
A kurucz balladák vitájához. R. PRIKKEL MARIÁN	71
Eötvös «A nővérek» cz. regényének forrásaihoz. SZIGETVÁRI IVÁN	72
Vom Werden u. Wesen d. neueren deutschen Literaturwissenschaft. BLEYER JAKAB	75
Helyreigazítás	77
Új könyvek	77
A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke	80

Az **Egyetemes Philologiai Közlöny** tíz havi füzetben, minden hónap elején (augusztus és szeptember kivételével) jelenik meg.

Előfizetési ára: 15 korona. Egy füzet ára 1 korona 50 fillér.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a reclamatiók, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése a pénztárhoz, **Cserhalmi Sámuel**hez (Budapest, I., Lógodi-u. 49.) intézendők.

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPÍTOTTÁK :

P. THEWREWK EMIL ÉS HEINRICH GUSZTAV

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL
és
A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL.

SZERKESZTIK :

BLEYER JAKAB ÉS FÖRSTER AURÉL

HARMINCZKILENCZEDIK ÉVFOLYAM

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA

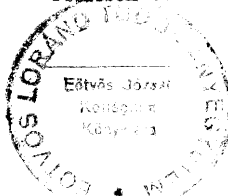
1915

*Az Egyet. Philologiai Közlöny dolgozótársai
1915-ben:*

Alszeghy Zsolt
 Baranyai Zoltán
 Bayer József
 Benigny Gyula
 Berde Mária
 Birkás Géza
 Blau Lajos
 Bódiss Jusztin
 Bosányi Francziska
 Braun Soma
 Császárné Ernő
 Csengeri János
 Cserép József
 Csermelyi Sándor
 Czebe Gyula
 Czeke Marianne
 Dóczy Imre
 Endrei Gerzson
 Ferenczi Zoltán
 Fest Sándor
 Finály Gábor
 Fogarasi Béla
 Geréb József
 Gorzó Gellért
 Gragger Róbert
 Gréb Gyula
 Gulyás József
 Gulyás Pál
 György Lajos
 Hankiss János
 Hanvai Ilona
 Hegedűs István
 Heinlein István
 Heinrich Gusztáv
 Helle F. Hugó
 Huszti József
 Jánosi Béla
 Kádár Jolán
 Kallós Ede
 Kereszty István
 Király György
 Kleinmayr Hugó

Kristóf György
 Láng Nándor
 László Zsigmond
 Lajti István
 Latzkó Hugó
 Marót Károly
 Melich János
 Módi Mihály
 Moldován Gergely
 Németh Gyula
 Papp Ferencz
 Pap Károly
 Petz Gedeon
 Pfeiffer Izsak
 Pitroff Pál
 R. Prikkel Marián
 Rácz Lajos
 Révay József
 Reibner Márton
 Rózsa Dezső
 Sas Andor
 Schmidt Henrik
 Schmidt József
 Schmidt Márton
 Schwarz Frigyes
 Szentirmay Gizella
 Szigeti Gyula
 Szigetvári Iván
 Thienemann Tivadar
 Trócsányi Zoltán
 Trostler József
 Váczy János
 Verő Leó
 Vértesy Dezső
 Vértesy Jenő
 Viszota Gyula
 Wágner József
 Walter Gyula
 Weber Artúr
 Zambra Alajos
 Zlinszky Aladár
 Zolnai Béla

— Összesen 84 —

TARTALOM.

I. Értekezések.

	Lap
<i>Bayer József</i> : Romeo és Julia Borhátón	361
<i>Benigny Gyula</i> : A -ᾱ- aoristos eredetéhez	708
<i>U. az</i> : A jelentésváltozás egy faja a görögben (III. közl.)	91
<i>Braun Soma</i> : «Fit deorum ab hominibus dolenda secessio...»	112
<i>Csengeri János</i> : Euripides Elektrája	1
<i>Cserép József</i> : Róma kora, népe és királyai	281, 365
<i>Czebe Gyula</i> : A «Halotti beszéd és Könyörgés» s a görög és latin szer- tartás	34
<i>U. az</i> : A «hazatérő férj» és a «rezervátesküsz tisztasági próba» moti- vumai Achilles Tatiosnál	452, 605
<i>Fogarasi Béla</i> : Az irodalomtörténet filozófiai problémái	712
<i>Gréb Gyula</i> : A szepesi német tájszótár	601
<i>Heinrich Gusztáv</i> : Tannhäuser	241
<i>Helle F. Hugó</i> : A latin szóelválasztás problémája	161
<i>Husztí József</i> : A Terentius-kritika az ókorban	19
<i>U. az</i> : Horatius Carm. III. 2.	681
<i>Lajti István</i> : A szatírdráma eredete	629, 725
<i>László Zsigmond</i> : Nyelvmelódia és hangminőség	7
<i>Marót Károly</i> : Homerus comparatus III.	194, 301, 371
<i>Moldován Gergely</i> : «Frunza verde...»	81
<i>Szigeti Gyula</i> : A Fodor-Szigeti-féle görög-magyar szótár	441
<i>Trostler József</i> : A «Magyar Simplicissimus» és a «Török kalandor» forrásai	104, 181, 291
<i>Vértesy Jenő</i> : Az ál-shakespearei Oldcastle-dráma	447
<i>Wagner József</i> : A Wagner-operák magyar fordításairól	385, 463, 618, 689
<i>Zambra Alajos</i> : A Zichy-kódex és az olasz líra	203, 317

II. Hazai irodalom.*

A Kisfaludy-Társ. Évlapjai. <i>Király György</i>	337
A Kisfaludy-Társ. Nemzeti könyvtára. XXIII. 1. és IV. <i>Zlinszky Aladár</i>	211
Ál-shakespearei drámák. 1-4. sz. <i>Fest Sándor</i>	652
Bódiss Juszti: A kereszténység legrégibb nyomai a római íróknál. <i>Révay József</i>	334
Czinkotszky Jenő: Oswald újbányai jegyző verses elbeszélése. <i>Heinrich</i> <i>Gusztáv</i>	328
Croce, B.: Esztétika, elmélet és történet. Ford. Kiss E. <i>Kristóf György</i>	406
Fináczy Ernő: A középkori nevelés története. <i>Dóczi Imre</i>	126
*Fogarasi Béla: A kiválasztás és a kiegészítés a történeti megisme- résben. s. a.	360
Fünf Gedichte von Jacob Piso. Mitgeteilt v. H. Hienz. <i>Hegedüs István</i>	43

* A *-gal jelzett művek a Vegyesek rovatában vannak ismertetve.

	Lap
Gróf István: Arany János Bolond Istókja. <i>Pap Károly</i>	329
*Gyertyánffy István: Theano, három részben. <i>h. g.</i>	796
Heinrich Gusztáv: Faust. <i>Sas Andor</i>	122
Horger Antal: A nyelvtudomány alapelvei. <i>Trócsányi Zoltán</i>	649
Horváth Endre: Romanos, «veterum melodorum princeps». <i>Czebe Gyula</i>	404
Kádár Jolán: A budai és pesti színészet története. <i>Zolnai Béla</i>	475
Kálidasza: Urvaszi. Ford. Pitroff Pál. <i>Schmidt József</i>	124
Kántor Lajos: Theophrastos <i>Χαρακτήρες-ε.</i> <i>Husztí József</i>	405
Kornis Gyula: Történelem és psychologia. <i>Fogarasi Béla</i>	215
Koszó János: Fessler I. A. élete és szépirodalmi működése. <i>Heinrich Gusztáv</i>	737
*Kőrösi Albin: Egy magyar királyleány története. <i>kgy.</i>	80
*Lukescsics Pál: Schwartner Márton élete és tudományos jelentősége. <i>w-r.</i>	797
Magyar Shakespeare-Tár. <i>Rózsa Dezső</i>	338
Manu törvényei. Ford. Büchler Pál. <i>Schmidt József</i>	738
Moór Elemér: A Toldi-monda és német kapcsolatai. <i>Heinrich Gusztáv</i>	395
Némethy Géza: Commentarius exeg. ad Ovidii Epistulas ex Ponto. <i>Hegedűs István</i>	646
Nemzetiségi Ismertető Könyvtár. II. r. I. k. <i>Schmidt Henrik</i>	401
U. az. II. r. II. k. <i>Gréb Gyula</i>	751
Pater, W.: Görög tanulmányok. Ford. Kőszegi László. <i>Czeke Marianne</i>	747
Pulszky Ferencz kisebb dolgozatai. Lábán A. kiad. <i>Váczzy János</i>	743
Révész J. Amadé: Apollonios Rhodios és Vergilius. <i>Módi Mihály</i>	217
Scheffel, J. V.: Ekkehard. Ford. Antal Géza. <i>Berde Mária</i>	754
Schmidt, Heinrich: Die deutschen Mundarten in Südingarn. <i>Gréb Gyula</i>	474
Shakespeare összes művei. <i>Fest Sándor</i>	46
Stäckel Pál: Bolyai Farkas és Bolyai János geometriai vizsgálatai. <i>Verő Leó</i>	654
Szücsi József: Bajza József. <i>Alszegehy Zsolt</i>	472
Versényi Gy.: Szíveket újító bokréta. <i>Gulyás József</i>	408
Vértesy Jenő: A magyar romantikus dráma. <i>Zolnai Béla</i>	56
Weber A.: Kazinczy Ferencz, Az amerikai Podocz és Kazimir. <i>Zolnai Béla</i>	218

III. Külföldi irodalom.

Aeschyli tragoediae. Edidit U. de Wilamowitz-Moellendorff. <i>Csengeri János</i>	480
Alexander, W.: Die Entwicklungslinien der Weltanschauung N. Lenaus. <i>Szentirmay Gizella</i>	762
Altaner, Br.: Dietrich von Bern in der neueren Literatur. <i>Heinrich Gusztáv</i>	655
*Arany, John: Toldi, Toldi's Eve. Ballads. Selected Lyrics. Translations . . . by William N. Loew. <i>l. h.</i>	360
*Bartholomae, Chr.: Zur Schriftkunde der mazdayasnischen Literaturwerke. <i>sch. j.</i>	793
*Blümel, R.: Einführung in die Syntax. <i>sch. j.</i>	77
*Bolte-Polivka: Anmerkungen zu den Kinder- u. Hausmärchen der Brüder Grimm. <i>sch. j.</i>	497
Brunot, F.: Histoire de la langue française. <i>Birkás Géza</i>	758
Crusius, O.: Mannhaftigkeit u. Bürgersinn. <i>Geréb József</i>	757
*Curtius, Ernst Robert: Ferdinand Brunetière. <i>f-i.</i>	157
*Dauzat, Alb.: Le sentiment de la nature et son expression artistique. <i>s. a.</i>	237

	Lap
*Die vier Zweige des Mabinogi. Ein keltisches Sagenbuch. Deutsch von Martin Buber. <i>sch. f.</i>	793
Dussaud, R.: Les civilisations préhelléniques dans le bassin de la Mer Egée. <i>Láng Nándor</i>	755
*F. F. Communications nr. 13—16. <i>sch. f.</i>	238
*Findeis, R.: Geschichte der deutschen Lyrik. <i>s. a.</i>	794
Finger, R.: H. v. Kleists Geheimnis. <i>Kleinmayr Hugó</i>	64
*Fischer, H.: Über die Entstehung des Nibelungenliedes. <i>b—b.</i>	794
*Fortunatus. Herausg. v. Hans Günther. <i>t—r.</i>	679
*Frey, Adolf: Schweitzer Dichter. <i>t—r.</i>	77
*Garbe, R.: Indien und das Christentum. <i>sch. j.</i>	78
Gébelin, François: Correspondance de Montesquieu. <i>Rácz Lajos</i>	136
Gesellschaft f. Theatergeschichte, Schriften der—. XXI. és XXII. k. <i>Kádár Jolán</i>	420
*Glatzel, M.: Julius Leopold Klein als Dramatiker. <i>Gragger Róbert</i>	345
*Goethe Gesellschaft, Jahrbuch der—. <i>v. l.</i>	359
*Gottlieb, Elfriede: Ricarda Huch. <i>t—r.</i>	438
Grillparzer-Gesellschaft, Jahrbuch der —. XXI.—XXIII. Jahrg. <i>Hankiss János</i>	229
*Güntert, H.: Über die ahurischen u. daëvischen Ausdrücke im Awesta. <i>sch. j.</i>	238
*Gundolf, Fr.: Stefan George in unserer Zeit. 2. Aufl. <i>t—r.</i>	795
Hartog, W. G.: Guilbert de Pixérécourt. <i>Gulyás Pál</i>	487
Haym, Rudolf: Die romantische Schule. <i>Trostler József</i>	759
*Heidemann, Leo: Zum ethnischen Problem Griechenlands. <i>sch. j.</i>	78
*Helbig, R.: Auswahl aus griechischen Inschriften. <i>sch. j.</i>	679
*Henke, O.: Vademecum für die Homerlektüre. <i>sch. j.</i>	158
*Herbig, G.: Kleinasiatisch-etruskische Namengleichungen. <i>sch. j.</i>	78
*Hermann, E.: Sprachwissenschaftlicher Kommentar zu ausgewählten Stücken aus Homer. <i>sch. j.</i>	238
Heusler, A.: Die Anfänge der isländischen Saga. <i>Petz Gedeon</i>	410
Hirth, Fr.: Heinrich Heines Briefwechsel. <i>Sas Andor</i>	227
*Hoffmann, Fr.: Der lateinische Unterricht auf sprachwissenschaftlicher Grundlage. <i>sch. j.</i>	78
*Italienische Volksmärchen. Übers. von Paul Heyse. <i>sch. f.</i>	795
*Jahresberichte für neuere deutsche Literaturgeschichte. XXII. u. XXXIII. Band. <i>zb.</i>	438
*Kalitsunakis, J. E.: Neugriechisches Lesebuch. <i>c. g.</i>	795
*Kemény, Fr.: Der Krieg, die Sprache und die Sprachen. <i>k. gy.</i>	797
*Kleinpaul, R.: Volkspsychologie. <i>sch. j.</i>	359
*Kluge, Fr.: Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. <i>sch. j.</i>	439
*U. az: Unser Deutsch. <i>sch. j.</i>	439
*Koch, P.: Die arischen Grundlagen der Bibel. <i>sch. j.</i>	359
Kostyleff, N.: Le mécanisme cérébral de la pensée. <i>Sas Andor</i>	419
Krauss, S.: Monumenta Hebraica. Monumenta Talmudica. V. Bd. <i>Blau Lajos</i>	340
*Kuberka, Félix: Der Idealismus Schillers als Erlebnis und Lehre. <i>f—i.</i>	79
*Lawrence, W. J.: The Elisabethan Playhouse and other Studies. <i>l. h.</i>	439
*Lefranc, Abel: Grands écrivains français de la renaissance. <i>f—i.</i>	79
*U. az: Rabelais-kiadás. <i>bz.</i>	80
*Linde, Ernst: Führer durch die Dramen der Weltliteratur. <i>zb.</i>	79
*Lublinski, Samuel: Nachgelassene Schriften. <i>w—r.</i>	158
Mitteis, L. u. Wileken, U.: Grundzüge u. Chrestomathie der Papyruskunde. <i>Endrei Gerzson</i>	61

	Lap
*Mosbach, L.: Universität und Schule, mit besonderer Berücksichtigung der englischen Philologie. <i>gr.</i> ...	795
Nachmanson, E.: Historische griechische Inschriften. <i>Heinlein István</i> ...	224
*Oldenberg, H.: Die Lehre der Upanishaden und die Anfänge des Buddhismus. <i>sch. j.</i> ...	439
Riesenfeld, Paul: Heinrich von Ofterdingen in der deutschen Literatur. <i>Heinrich Gusztáv</i> ...	477
*Rohde, E.: Der griechische Roman und seine Vorläufer. <i>t—r.</i> ...	497
*Röhl, H.: Geschichte der deutschen Dichtung. <i>t—r.</i> ...	795
*Roscher, W. H.: Neue Omphalosstudien. <i>sch. j.</i> ...	796
*Rosen, F.: Elementa Persica. <i>sch. j.</i> ...	796
Rothe, C.: Die Odyssee als Dichtung u. ihr Verhältnis zur Ilias. <i>Marót Károly</i> ...	658
*Rotten, Elisabeth: Goethes Urphänomenon u. die platonische Idee. <i>f—i.</i> ...	680
*Rummell, Franz: August Heinrich Julius Lafontaine. <i>zb.</i> ...	497
Samter, E.: Die Religion der Griechen. <i>Lajti István</i> ...	765
*U. az. <i>sch. j.</i> ...	158
*Sandfeld-Jensen, Kr.: Die Sprachwissenschaft. <i>sch. j.</i> ...	440
Schmidt, Richard: Sukasaptati. <i>Schwarz Frigyes</i> ...	665
Schöne, Alfr.: M. Minucii Felicis Octavius. <i>Révay József</i> ...	128
Schroeder, L. v.: Arische Religion. <i>Schmidt József</i> ...	413
*Schütz, L. H.: Die Entstehung der Sprachen u. andere Vorträge. <i>sch. j.</i> ...	440
*Shakespeare's Quellen. 1. Bändchen. Quellen zu «König Lear». Hg. von Rudolf Fischer. <i>l. h.</i> ...	440
*Somadevas Kathasaritsaga. Erste vollst. deutsche Ausgabe v. Alb. Wesselski. <i>sch. j.</i> ...	158
*Sommer, F.: Handbuch der lateinischen Laut- und Formenlehre. <i>sch. j.</i> ...	359
*U. az.: Kritische Erläuterungen zur Lat. Laut- u. Formenlehre. <i>sch. j.</i> ...	360
Sperber, H.: Über den Affekt als Ursache der Sprachveränderung. <i>Schmidt József</i> ...	222
*Stur, J.: Die slavischen Sprachelemente in den Ortsnamen der österreichischen Alpenländer. <i>sch. j.</i> ...	491
Theatergeschichtliche Forschungen. 26—28. sz. <i>Kádár Jolán</i> ...	761
Θωμοπούλου, Ίαζόβου: Πελασγικά ἤτοι περὶ τῆς γλώσσης τῶν Πελασγῶν. <i>Benigny Gyula</i> ...	348
*Thumb, A.: Grammatik d. neugriechischen Volkssprache. <i>sch. j.</i> ...	680
Traumann, Ernst: Goethes Faust. <i>Sas Andor</i> ...	661
Volkelt, Joh.: System der Aesthetik. <i>Jánosi Béla</i> ...	58
*Waterhouse, G.: The Literary Relations of England and Germany in the seventeenth century. <i>r. d.</i> ...	80
*Weise, Chr.: Der Grünenden Jugend Überflüssige Gedanken. <i>t—r.</i> ...	679
*Werner, Kilian: Herwegh als Übersetzer. <i>s. a.</i> ...	680
*Wiener, Oskar: Arien und Bänkel aus Altwien. <i>sch. j.</i> ...	358
Wilamowitz-Moellendorff, Ulr. v.: Aischylos. <i>Csengeri János</i> ...	480
Wundt, Max: Goethes Wilhelm Meister. <i>Sas Andor</i> ...	661
*Zambra, L.: Versi inediti del Tebaldeo nel Codice Zichy della Biblioteca Comunale di Budapest. <i>k. gy.</i> ...	239
Zenker, R.: Zur Mabinogionfrage. <i>Heinrich Gusztáv</i> ...	219
Ziegler, Th.: Goethes Welt- und Lebensanschauung. <i>Hanvai Ilona</i> ...	346
*Zimmermann, A.: Etymologisches Wörterbuch der lateinischen Sprache. <i>sch. j.</i> ...	238

IV. Programm-értekezések.

Agárdi László: Kemény Zsigmond és az olvasók. <i>Papp Ferencz</i>	668
Barla-Szabó Titus: A Halotti Beszéd a román philologia világításában. <i>Melich János</i>	767
Báthory A.: Pósa Lajosról. <i>Papp Ferencz</i>	424
Bodor A.: Eötvös. <i>Király György</i>	771
Csukovits S.: Szigligeti Ede. <i>Vértesy Jenő</i>	425
Gál Jenő: Cicero IV. Verrina-ja művészettörténeti szempontból. <i>Láng Nándor</i>	665
Gyomlay László: Herodotos mondatszerkesztéséről. <i>Geréb József</i>	767
Hoós F.: A shakespearei drámák szerzőségi kérdése. <i>Heinrich Gusztáv</i>	422
Helle F. H.: Arany János Bolond Istókja. <i>Király György</i>	769
Heteou Gy.: Columma lui Traian. <i>Findly Gábor</i>	767
Horváth Dezső: A latin régiségtan és irodalomtörténet tanításának módszere. <i>Vértesy Dezső</i>	430
Illés István: Fejezetek Arany János mondattanából. <i>Trócsányi Zoltán</i>	771
Kardeván K.: Eötvös és Madách. <i>Király György</i>	770
Kaszap Gy.: Pár szó a latin fő- és melléknevek declinációjának tanításáról. <i>Reibner Márton</i>	669
Kiss Albert: A görög nyelv és irodalom tanítása a középiskolákban. <i>Vértesy Dezső</i>	429
Klein Gyula: A képes beszédéről. <i>Zlinszky Aladár</i>	424
Kuncz Aladár: Thököly a francia irodalomban. <i>Baranyai Zoltán</i>	66
Lippay Gy.: A latin nyelvi tanítás eredménytelensége és a reform-gimnázium. <i>Reibner Márton</i>	425
Mittler F.: Lessing és Aristoteles. <i>Heinrich Gusztáv</i>	765
Pesti Balázs: Tinódi-magyarázat. <i>Trócsányi Zoltán</i>	773
Röder E. Á.: Milyen szemmel nézték a rómaiak a világmindenséget. <i>Csermelyi Sándor</i>	67
U. Szabó Gyula: Treneséni Csák Máté a magyar drámai és epikus költészetben. <i>Váczy János</i>	667
Szilárd Leó: Szent László a régi magyar irodalomban. <i>Alszegehy Zsolt</i>	768
Thienemann T.: A szentgalleni Margit-legenda. <i>Bleyer Jakab</i>	773
Tóth László: Palma Károly Ferencz élete és munkái. <i>Váczy János</i>	666
Trostler J.: Magyar elemek a XVII. sz. német irodalmában. <i>Thienemann Tivadar</i>	771
Weiszer Róbert: A Schiller-Goethe-féle xenionharc és egy állítólagos pesti paródia. <i>Gragger Róbert</i>	769
Zoltvány Irén: Szülőföldi és környezeti elemek Kisfaludy Károly költészetében. <i>Viszota Gyula</i>	667

V. Budapesti Philologiai Társaság.

A Társaság XL. közgyűlése 1915 jan. 9.-én.....	140
I. Elnöki megnyitó beszéd. <i>Heinrich Gusztáv</i>	140
II. Titkári jelentés. <i>Papp Ferencz</i>	143
III. A pénztárvizsgáló bizottság jelentése.....	147
IV. Az 1915. jan. 9-iki vál. ülés jegyzőkönyve.....	147
V. A közgyűlés jegyzőkönyve.....	151
Felolvasó és választmányi ülések..... 68, 147, 231, 353, 491,	774
A B. Ph. Társaság tisztikara és választmánya 1915-ben.....	815

VI. Vegyesek.

A bábuessel Tompa «Árokháti Lőrincz»-ében. <i>Marót Károly</i>	674
Adalékok Chateaubriand hatásához. <i>Zolnai Béla</i>	780
Adat a Visio Philiberti forrásához. <i>Pfeiffer Izák</i>	678
Adatok regényirodalmunk történetéhez. <i>György Lajos</i>	234, 787
A kuruczballadák kérdéséhez. <i>Weber Arthur</i>	436
A kurucz balladák vitájához. <i>R. Prikkel Marián</i>	71
A magyar írók élete és munkái utolsó füzet. <i>Király György</i>	70
A nagyszentmiklósi feliratokhoz. <i>Németh Gyula</i>	495
Anyos egy költeményének forrásáról. <i>Gulyás József</i>	788
A Radvánszky-kódex és a Vásárhelyi Daloskönyv. <i>Walter Gyula</i>	157
Az első fordítás Shakespeare Lucretiájából. <i>Bayer József</i>	493
Baksay Sándor 1832—1915. <i>Vértesy Jenő</i>	670
Caius avagy Gaius. <i>Helle F. Hugó</i>	494
Csokonai és Hubay. <i>Alszegehy Zsolt</i>	152
Ξ ψιλόν és Ξ ψιλόν. <i>D.</i>	70
Egy Julius Caesar-előadás a Nemzetiben. <i>Bayer József</i>	353
Egy pillantás Madách költői műhelyébe. <i>Marót Károly</i>	783
Észrevételek Tompa «Temetés» és «Az öreg szolgál» cz. költeményére. <i>Gorzó Gellért</i>	791
«Fakó lovam a Murza.» <i>Réthei Prikkel Marián</i>	434
Garay «Obsitos»-ához. <i>Pitroff Pál</i>	789
Helyreigazítás	77
Két görög magánlevél. <i>Csermelyi Sándor</i>	779
Két német elbeszélés Széchy Máriáról. <i>Trostler József</i>	154
Ki volt Dardanus? <i>Ferencki Zoltán</i>	672
Martialis, Epigrammaton lib. VI. 78. <i>Schmidt Márton</i>	674
Megjegyzés a Wagner-fordításokhoz. <i>Kereszty István</i>	793
Meyer, R. M. <i>Trostler József</i>	69
Mikor írta Shakespeare Hamletjét? <i>Fest Sándor</i>	355
Nő, mint zöldszemű szörnyeteg. <i>Bayer József</i>	775
Notante populo ... <i>Schmidt Márton</i>	232
Nyilatkozat Bódiss Jusztin plágiuma ügyében. <i>Révay József</i>	434
Nyilatkozat a Révai bírálatáról. <i>Bódiss Jusztin</i>	431
Pécsy Béla. <i>Kallós Ede</i>	69
Pulszky Ferencz és az irodalom. <i>Sas Andor</i>	357
Rossini Othello-zenéjének és előadásának magyar nyomai. <i>Bayer József</i>	672
Szigligeti «Szökött katoná»-jának forrásaihoz. <i>Kádár Jolán</i>	355
Téves idézet VI. Henrikből. <i>Bayer József</i>	232
Vitéz Kádár István éneke. <i>Ferencki Zoltán</i>	775
Vom Werden u. Wesen d. neueren deutschen Literaturwissenschaft. <i>Bleyer Jakob</i>	75

VII. Könyvészet.

A magyar philologiai irodalom 1914-ben. <i>Hellebrant Árpád</i>	499
A M. Tud. Akadémia fölhívása a «Magyar Írók élete és munkái» tárgyában	798
Beküldött könyvek jegyzéke	80, 159, 239, 360, 440, 948
Budapesti és kolozsvári doktori dissertációk 1914-ben	239
Philologiai programmértékezések 1913/4-ben	159
Új könyvek rövid ismertetései	77, 159, 237, 358, 438, 497, 679, 793
Név- és Tárgymutató	799

EURIPIDES ELEKTRÁJA.¹⁾

(Bevezetés.)

Vannak tragikus tárgyak, melyeket mind a három nagy tragikus költő feldolgozott, de ilyen azonos tárgyú darabjuk csak egy maradt reánk: *Elektra*. Aeschylos, Oresteia cz. trilogiájának második része, a *Síri áldozat*, Sophokles és Euripides Elektrája egy azon tárgynak feldolgozása, és semmi sem tünteti fel világosabban a három költő egyéni sajátosságait, művészetüknek céltudatos eltéréseit, mint ez egymástól annyira elütő három tragédia. Nem csoda, hogy a három darab összehasonlító tanulmányának egész irodalma van, kivált a németeknél, mely ma sem szűnt meg azon munkálkodni, hogy a három Elektrának egymáshoz való viszonyát megállapítsa, eltéréseiket megvilágítsa, okadatolja s a három költői alkotást költői és egyéb szempontokból értékelje. Erre annál nagyobb szükség van, mert a görög tragédia képviselőiről való felfogásunk egy pár évtized óta nagyot változott, s így gyakran érezzük annak szükségét, hogy a régi megállapításokat revideáljuk. Így ma már aligha van kritikus, ki osztozna A. W. Schlegelnek abban az ítéletében, hogy: «Das Stück des Euripides (t. i. Elektra) ist ein seltnes Beyspiel poetischer Unvernunft.»

Az összehasonlítás szükségessé teszi a prioritás megállapítását vagyis a három darab időrendjének bizonyosságát. Az elsőség kétségtelenül az Aeschylosé, ki halála előtt két évvel, Kr. e. 458-ban vitte színre az *Orestéiát*. Ebben egészben véve elfogadta a mythosi hagyományt, melyet fő vonalaiban már Homerosnál megtalálunk s melyet részletesebben a kardalköltő Stesichoros dolgozott fel, de — mint minden művében — itt is arra törekedett, hogy a mythost ethizálja vagyis a népies felfogás rátapadt salakjától megtisztítva Theodiceává, nagy erkölcsi probléma istenes megoldásává magasztosítsa. A bűnöknek és bűnhődéseknek azt a nagy lánczolatát, melyet az Atridák átokverte családja fölmutat, a theologus költő szükségszerűnek, igazságosnak látta és úgy tüntette fel.

Talán nem szükséges a trilogia tartalmát részleteznünk. Tudjuk, hogy az első rész («Agamemnon») a Trójából diadallal hazatérő Agamemnonnak hitszegő neje, Klytaemnestra keze által történt halálát adja elő s az elvetemült czinkostársak győzelmével végződik.

---

¹⁾ Mutatvány a sajtó alatt levő teljes magyar Euripidesből.

Klytaemnestra bosszúja azonban nem jogos, mert nem az isteni igazságot, hanem az önző egyéni érdeket szolgálta. Ezért nem maradhat büntetetlen. — A második rész, a *Síri áldozat*, mely bennünket most leginkább érdekel, az igazságos bosszú tragédiája: Agamemnon fia, Orestes a delphii Apollon parancsának engedelmeskedve nemcsak a trónbitorló Aegisthost, hanem saját anyját is megöli. E bosszú jogos 1. mert a bűnösöknek bűnhődniök kell, 2. mert isten parancsolt, 3. mert az orozva megölt király lelkének nyugalma is ezt kívánja. S a költő mégsem tekinti a problémát megoldottnak: anyagyilkosság fölött nem tud napirendre térni. Orestes szent kötelességet teljesített, mikor atyjáért bosszút állott, de anyját megölve, a természet örök törvénye ellen vétkezett. Tiszta öntudata és nyugodt önbizalma csakbamar töprengő kétségnek, örülettel fenyegető belső meghasonlásnak ad helyet s ellene támadnak a természet bocsánatot nem ismerő dæmoni hatalmai, az Erinysek, hogy örületbe, halálba hajszolják. Az emberek közt, emberek által meg nem oldható probléma az istenvilágba van áthelyezve a trilogia harmadik részében, az *Eumenides*-ben. Apollon, az újabb ethikus világrend istene, ki a bosszút parancsolta, védelmébe veszi az anyagyilkost, az Erinysek, a régibb felfogás képviselői, csak a tettet nézik, nem motívumát s nemcsak a bűnösnek romlását követelik, hanem Apollont is vádolják és kárhoztatják. És magának Apollonnak nincs elég hatalma, hogy pártoltját megszabadítsa; igazát sem tudja megvédeni és bebizonyítani. A delphii Apollon és az alvilág hatalmainak pörében Athena intézkedése szerint az athéni állam areopagosának kell ítélnie. De ez sem vezet eredményre: az eskütszéknek hat szavazata fölmenti, hat szavazata elítéli a vádlottat; csak Pallas Athena fehér szavazóköve adhatja meg a fölmentést. A költő még az isteni parancsra elkövetett anyagyilkosságot sem tudta másképp megbocsáttatni, mint isteni kegyelemmel.

Századok óta tiszta sornak tekintették, hogy Aeschylus után Sophokles volt az első, ki Elektrájával — jóval Aeschylus halála (456) után — sorompóba lépett s a fönt vázolt hatalmas alkotásnak a magáét ellenébe állította; Euripides pedig csak Sophokles után — biztosan tudjuk, hogy 413 ban — lépett fel az ő Elektrájával.¹⁾ 1883-ban egy erővel teljes forradalmi hang szólalt meg e kérdésben, a Wilamowitz-Moellendorffé,²⁾ mely Sophokles-szel szemben Euripidesnek követelte az elsőséget, s nem Euripides drámáját kívánta a Sophoklesével való összehasonlítás útján megértetni és megítélni, hanem megfordítva: Sophokles egész alkotását magyarázta az Euripidesétől való szándékos eltérések foglalatának. Wilamowitz — Vahlen szavaival³⁾ — oly élesen állította fel és oly erélylyel fejtegette a problémát, hogy vagy meg kellett előtte hajolni, vagy igazán alaposan meg kellett czáfolni. Sokan hozzászóltak a kérdéshez, legmeggyő-

¹⁾ Az 1347. vers szerint a Dioskurosok Szicília tengerére sietnek, hogy megvédjék Nikias hajóhadát. E hajóhad 413. szept. tönkre ment. E szerint Elektra 413 tavaszán került színre.

²⁾ A Hermes cz. folyóiratban: Die beiden Elekten.

³⁾ Hermes. 1891. p. 352.

zobben H. Steiger,¹⁾ kinek magának Wilamowitznak vallomása adta meg a legszebb elégtételt: «Meine Datirung hinter das euripideische ist widerlegt; wie Euripides dazu kam, das seine zu schreiben, hat H. Steiger so gezeigt, wie ich es hätte zeigen sollen.»²⁾

Mintthogy tehát ez a vita 1899-ben befejezést nyert, visszatérhetünk a régi sorrendhez, vagyis először Sophokles Elektrájáról kell szólanunk, azután az Euripideséről. De azért elvitázhatatlan érdeme marad Wilamowitznak a kérdés fölvetése s nagy elmeével tárgyalása, mert részben ennek köszönhetjük a mai megítélés biztosabb szempontjait.

Aeschylos, mint láttuk, nagy hívő lélek volt, s az ember szenvedéseinek okát az ember tetteiben kereste. Szelleme magas régiókban lebegett a földi dolgok fölött s theologiai elmélkedéseit és megállapításait nem engedte zavartatni az emberi élet sok visszás ügyebaja által. Sophokles sokkal gyakorlatibb szellem. Eszreveszi, hogy az ember és sorsa között nincs meg mindig a kívánatos összhang, sőt, hogy a kiválóbb léleknek mostohább sors jut osztályrészül, de — mint egy pogány Jób — jámbor megadással, mondhatnók bibliai vakhittel azt tartja, hogy az embernek nincs joga bírálni isten tetteit, az istenektől a rosszat is ép úgy el kell fogadni, mint a jót; az isten előre tudja az ember sorsát és tudára is adja: a mit mond, azt szentül el kell fogadni, ha visszásnak tetszik is. A mit tehát Apollon jósol, az szent és igaz, ha az ember tönkremegy is bele; küzdelme az ellen hiábavaló, mert győztes csak az isten lehet. «Valószínűleg legjobban meg fogja ma érteni Sophoklest az a keresztény anya, ki minden megfoghatatlan és igazságtalan életsorsban, melyet látott, a személyes, mindenbe beavatkozó, igazságos istennek a kezét látja.»³⁾

Csattanósan mondja ki Sophokles az ő meggyőződését Thyestesének egyik töredékében (226. Nauck):

ἀλλ' εἰς θεοὺς ὁρῶντα, καὶ ἔξω δίκης
χωρεῖν κελεύει, καὶ ὁδοιπορεῖν χρεῶν.
αἰσχρὸν γὰρ οὐδὲν ὄν τιμωρῶνται θεοί.

«Tekints az istenekre, és ha jogtalan
Uton kívánják hogy haladj, haladj azon!
Mert semmi sem rossz, a miben isten vezet.»

E szerint ha Apollon anyagyilkosság tisztét róttá Orestesre, Orestesnek e parancsot habozás és kétség nélkül teljesítenie kell s e tette nem büntetést, hanem dícséretet érdemel; tehát sem a furiák, sem saját lelkiismerete nem üldözheti. A felfogásnak ez a nagy eltérése magyarázza meg Sophokles drámájának egész conceptióját. Az ő drámájában mindenekelőtt nem Orestes a főszemély, mivelhogy csak

¹⁾ Warum schrieb Euripides seine Elektra? (Philologus. 1897. 561. s. köv. lk.), és újabban Euripidesről írt könyvében; Euripides. Seine Dichtung und seine Persönlichkeit. Leipzig, 1912.

²⁾ Hermes. 1899. p. 58.

³⁾ Wilamowitz-Moellendorf. Hermes. 1899. p. 57.

eszköze az isteni bosszúnak, hanem az anyja és a bitorló Aegisthos bánásmódját évek hosszú során szenvedő mártir, a cseléddé alázott hőselekű leány, Elektra. Aeschylos Elektrája, bár szintén méltatlan a sorsa, nőies gondolkodású, bátoratlan leány, ki nem mer pártot ütni anyja ellen, csak reménykedik az istenek igazságában s nem tudja, szabad-e az isteneket bosszúra kérnie. Mikor aztán a kar biztatására mégis bosszúért imádkozik, s azok el is küldik a bosszulót a hön szeretett Orestes személyében, akkor együtt kéri megható panaszban holt atyjuk segedelmét s Elektra csak gondoskodva és örködve segít a bosszú művében, a mint azt neki Orestes meghagyta. Az actio nem az övé, hanem Orestesé. Sophokles egész érdeklődését, részvétét a méltatlanul szenvedő Elektra vonta magára. Hiszen mindig az érdekelte legjobban, hogyan viseli a nagy lélek a reá mért csapásokat, hogy' küzd a mostoha sorssal. Ezért nem is a bosszú műve a fődolog az ő szemében, hanem Elektra küzdelmes lelki világa; minden cselekménynek az ad jelentőséget, hogyan tükröződik vissza Elektra lelkében. Elejétől végig ő és az ő szenvedése van előtűnk. Részvételt halljuk, a mint a sorsán kesereg és bosszúért sóvárog; vele érzünk és gondolkodunk, mikor anyjának bátran szemébe vágja aljas bűnét; megrendülünk végtelen bánatán, mikor az agg nevelő Orestes halála hírért jelenti, habár tudjuk, hogy e hír koholt; bámuljuk rendületlen lelki erejét, mikor így reménye-vesztve egymagában is meg akarja állni a bosszút s együtt örvendünk vele, mikor megtudja, hogy Orestes él, megjött, hogy Apollon parancsára megbüntesse a gyilkosokat s így őt megváltsa túrhetetlen szenvedéseitől. Ez a megváltás a tragédia voltaképeni tárgya. A bűnösök meglakolnak s a díctelen véget ért király árva gyermekei apjuk örökébe lépnek. Nem mardosó kétséggel, nem a büntető Erinysek rémes látományaival végződik a dráma, hanem örömmel és diadalal. A könyörtelen bosszút és diadalujjongást, melyben se részvétnek, se bánatnak nincs helye, Elektra szenvedéseivel és Klytaemnestráék elvetemültségével okolja meg a költő. Csak is így lehetett a minden erkölcsi érzést bántó anyagyilkosságot nemcsak kimenteni, hanem dícsérni is. S a költő művészete és harmonikus, jámbor hite még minket is megveszteget s nem tudunk elfordulni attól az Elektrától, ki kaján szívtelenséggel a végsőig fokozza az anyagyilkosság szörnyűváltát, mikor Orestesnek bekialtja: «Kétszer sujts hozzá, ha tudsz!»

De mikor aztán eloszlik a varázs, melynek hatása alatt állotunk, észroveszszük, hogy kietlen érzés maradt vissza szívünkben, melytől nem tudunk szabadulni. Magunkba szállva kételkedni kezdünk abban az isteni igazságban, mely az igazságszolgáltatásra nem talált más eszközt, mint azt, hogy a fiúval öltesse meg az anyát.

Ilyen hatással lehetett Sophokles drámája Euripidesre is, ki nem azt tartotta, hogy:

«Nem lehet rossz, a miben isten vezet,»

hanem, hogy:

εἰ θεὸς τι ὀρθῶς αἰσχροῦν, οὐκ εἰσὶν θεοί. (Nauck, 292.)

«Rosszat cselekvő istenek — nem istenek.»

Az igaz isten e szerint nem is parancsolhat rosszat: ebben sem mythosnak, sem a drámának nem lehet igazsága. Orestes vagy mystificatio vagy suggestio szerencsétlen áldozata, mert az az isten, a ki ilyet parancsol, nem lehet isten. A költő így természetesen fonák helyzetbe kerül saját tárgyával, mert Apollon és parancsa nélkül, mely a köztudatban benne volt, ő se írhatja meg drámáját. Orestes tehát ő nála is Apollon parancsára cselekszik, de a költő gondoskodik róla, hogy felfogását tudtunkra adja. Ide kell iktatnom ezt a részletet.

ORESTES.

Hogy' öljem azt meg, a ki engem szült, nevelt?

ELEKTRA.

970 Mint ő megölte a te és az én atyám!

ORESTES.

Oh Phoebos! *Esztelenség volt a jóslatod!*

ELEKTRA.

Ha Apollon is balgatag, ki lesz a bölcs?

ORESTES.

Anyámat hogy megöljem, hogy' kívánhatod?

ELEKTRA.

Atyádért hogyha bosszút állsz, árt az neked?

ORESTES.

975 Ki tiszta voltam, anyagyilkossá legyek?

ELEKTRA.

De kegyeletlen, ha atyád' cserben hagyod.

ORESTES.

Anyám kiontott véreért hogy' bűnhödöm!?

ELEKTRA.

Hogyan atyádért, meg nem állva bosszuját?

ORESTES.

Isten képében nem egy rossz szellem beszélt?

ELEKTRA.

980 A szent tripuson ülve? Azt nem hihetem.

ORESTES.

S én nem hiszem, hogy helyes volna jóslata.

Világosabb beszédet a költőtől nem kívánhatunk. Hiszen nemcsak ő, hanem maga Orestes is kételkedik a tanácsadónak isten-voltában vagy legalább szava helyességében.

Euripides tehát nem érthetett egyet Sophokles drámájával, nem érthetett egyet Apollon parancsával, minthogy az anyagyilkosságot semmivel se menthető bűnnek tartotta. Bizonyos mértékig vissza-

tért Aeschylushoz, de megalkuvást nem ismerő radikalizmussal nem lát módot a bocsánatra. A bűn nagyságát Aeschylos Erinyseinél is jobban bizonyítja a lelkiismeret rosszálló szava, mely mindjárt a tett elkövetése után mind Orestesben, mint Elektrában megszólal.

Euripides Elektrája valóságos czáfolat Sophokles felfogása és Apollon parancsa ellen. Másfelől bámulatos Euripides drámaírói inventiója, melylyel a hagyományos tárgyat annyira újjá tudta alakítani. Abban csatlakozott Sophokleshez, hogy ő is Elektrát tette fő személylé; egyúttal azonban épen Elektra egész személyiségének megalkotásában tért el tőle leginkább. Sophokles passiv hősnőjét a drámai actio fő hordozójává tette. Talán meglepő, a heroikus világhoz méltatlan, de annál genialisabb leleménnyel egészen új milieu helyezett s az így teremtett új helyzetet elismerésre méltó ügyességgel egész darabjának menetére nézve pompásan kiaknáztá. Elektrát ugyanis az anyja egy földműveshez adta volt hitvesül, mert csak így menthette meg az életét Aegisthostól és így remélhette, hogy születendő unokájának alacsony sorsa miatt a bosszútól nem kell tartaniok. Így aztán nem Argos bástyafalai közt, hova bejutni sem könnyű, hanem egy mezei kunyhó előtt megy végbe a nagyon is reális cselekvény, melynek hordozói így a hősi piedestálról egyszerre a mindennapi élet alantas színvonalára vannak leszállítva s szinte a költő korába vannak helyezve. Ezek már nem tekinthetik magukat kiváltságos hősöknek, félisteneknek, kiknek minden szabad, kiket más mértékkel mérünk, hanem hozzánk hasonló emberek, kiket a mieinkkel azonos erkölcsi törvények köteleznek és sujtanak.

Az isten vélt parancsa nem volna elég, hogy a kétkedő Orestest tette bírja; ehhez egy valóban *ördögi* sugalmazó kell és ez Elektra, kinek a bosszu gondolata az éltető levegője. Ezért rajzolta a költő annyira visszataszító, megdöbbentő jellemnek, a kiből nincs semmi nemesebb érzés, a ki szűz létére képes hiszékeny anyját lebetegedése örve alatt törbe csalni, képes a legarczátlanabb tettetésre, mikor kunyhójába belépő anyját figyelmezteti:

«Hát lépj szegény lakomba, csakhogy jól vigyázz,
Hozzá ne érjen a füstös falhoz ruhád;»

a ki képes arra, hogy Orestesben is elnémitsa a vér szavát és lankadó kezébe visszanyomja az elhullatott kardot.

Viszont, ha nem is annyira, a mennyire Elektra jellemét feketítette, javította a Klytæmnestrát s így positive is gondoskodott az anya iránti részvétünk fölkeltéséről. Euripides Klytæmnestrájából nem halt ki a szülői szeretet és a leánya iránti részvét, gondoskodás. Nem kérkedik bűnével, mint Sophokles Klytæmnestrája, inkább szégyenli magát miatta (1105—6.).

«Rossz néven én ezt nem veszem, hisz' nem nagyon
Örülök én sem tetteimnek, gyernekem.»

Orestes is más, mint a Sophoklesé. Az hisz Apollon szavában, ez kételkedik; az, mint sokkal fiatalabb, nevelője és nénje befolyása alatt áll: Euripides Orestese nem sokkal fiatalabb Elektránál, s nem

áll egy más, idősebb ember befolyása alatt. E szerint nem pusztá eszköz, tettéért el kell vállalnia a felelősséget.

Teljesen új személyek Euripidesnél Elektra férje, a földműves és az öreg szolgál. Amannak, mint személynek, nincs a drámai cselekvényben jelentősége, de társával együtt szeretettel rajzolt érdekes ellentét a nagy urak vélt felsőségével és balítéleteivel szemben s jó alkalmat ad a költőnek arra, hogy a földművelő népet, «a haza támaszát»,¹⁾ föléje emelje a híres ősökkel dicsekvő, de érzületben nem ritkán szegény előkelőknek.

Ha Aeschylos fenségétől és Sophokles harmóniájától meg nem vesztegetve, elfogulatlanul olvassuk Euripides Elektráját; ha megérteni és nem mindenáron hibáztatni akarjuk lelkesen védett különvéleményét; ha jobban méltányoljuk gazdag cselekvényének művészi fölépítését, mint a mennyire sajnálkozunk a tragikus kothurnus hiányán: akkor bizonyára nem fogunk igazat adni Schlegelnek vagy Bergknek, hogy Euripidesnek kár volt elődeivel versenyezve Elektráját megírni.

Tagadhatatlan, hogy a philosophus és a kritikus felülkerekedik benne a költőn, hogy az istenek és a mythos ellen protestáló disszonans hang árt a műalkotás harmóniájának, hogy színei sokszor durvák és rikítóak s az így rajzolt jellemeken szemünk nem tud jól eső érzéssel megpihenni; de azért nem szabad hibául rónunk fel a genialis költőnek, hogy drámájával az emberi szellem és erkölcs történetének e fontos phasisát megjelölte, mert míg a hősi világ fenését köznapi színvonatra szállította, addig az erkölcsi megítélés mértékét magasabbra emelte és a nagystílusú tárgy dramatizálásában is jogot szerzett az élet realismusának.

(Kolozsvár.)

CSENGERI JÁNOS.

NYELVMELÓDIA ÉS HANGMINŐSÉG.

Sievers és Rutz módszerei.

Különös meglepetést szerzett mult év októberében a berlini esztétikai kongresszus közönségének Sievers Eduard, a kitünő lipcei germanista. Egyszerű bőrtok homályából fényes sárgarézből készült *drótfigurák* bontakoztak ki tarka változatosságban s a gyanutlan közönségnek volt mit hallania a csecsebecsék csodás hatékonyságáról: pusztá szemléletük megváltoztatja a beszélő hangját, az énekes énekét, a zenész játékát s e képességük folytán kiváló szerepük lehetne egyebek közt kényes és bonyolult philologiai problémák, szerzőségi, hitelességi kérdések megoldásában.

A hatás igen vegyes volt; derűtség és felháborodás, szánakozó fejcsóválás és rideg elutasítás azt látszottak jelenteni, hogy egy me-

¹⁾ Orestes 920.

rész kutató sajnálatos tévedése, sőt eltévelyedése felett ítélkezett a higgadt tudomány. Másfelől azonban fiatal hívő gárda áll a feltaláló mögött, mely meggyőződéssel vallja, hogy egyelőre megmagyarázatlan, okbeli kapcsolataikban homályos, de kétségbevonhatatlan *tényekkel* állunk szemben, mit kellőképp bizonyítanak a sokszor és sokakon végzett, bámulatos eredményű kísérletek.

Évek hosszú során át folytatott kutatások és kísérletezések legújabb eredménye e sajátos figurakészlet s mivolta és jelentősége csak ez előzmények ismeretével válhatik érthetővé és érdeme szerint méltathatóvá. Ez előzmények: *Sievers nyelvmelódiai elmélete* s a *Rutz-féle hangtípustan*.

Nem czélom a kérdés minden oldalát megvilágítani; e helyütt csak philologiai vonatkozásaira szeretném a figyelmet felhívni, első sorban irodalomtörténetünk legaktuálisabb és legnyugtalanítóbb ügye, a *kurucz balladák* kétes hitelessége kapcsán.

Sievers nyelvmelódiai elmélete.¹⁾

A nyelvmelódia — legtágabb értelemben — a mindnyájunk beszédében fellépő és felismerhető hangmagassági viszonyok összessége, mely az abszolút és szilárdan formált zenei melódiától főképp e viszonyok relatív voltában különbözik.

Ez általános szempontból tehát minden beszéd melódikus némileg s e szerint minden mondatnak van bizonyos *mondatmelódiája*. Az empirikus mondatmelódia két elem egybeolvadásából alakul; az egyik az izoláltan gondolt szavak természetes hangmagasságának mint vezérhangoknak rendszere, a másik az ú. n. ideális mondatmelódia, vagyis azon melódikus sajátságok összege, melyek pl. a kijelentő vagy kérdő mondat egészéhez fűződnek. Értelmes mondat el sem képzelhető melódia nélkül; a nyelvmelódia kétségkívül a beszéd egyik legfontosabb, legkifejezőbb tényezője.

A mint ilykép a beszédhez hallhatóan produkált melódikus elemek járulnak, a gondolt mondatot megfelelő melódikus képzetek kísérik s e képzetek nyomon követik a papírra vetett szavak menetét a nélkül, hogy a szövegben szimbolikus kifejezést nyerhetnének.

Ime a nyelvmelódia a beszélő, illetve író szempontjából. Hogyan áll a dolog az olvasóra nézve?

Előttem egy szöveg, olvasom és természetesen melódizálom is valamiképen. E melódizálás helyes vagy helytelen a szerint, a mint az író melódiáinak megfelel vagy nem. Megvan-e azonban egyáltalán a lehetősége és módja annak, hogy az írótl írásával egyidejűleg létrehozott melódiákat az olvasó megfelelően reprodukálja? Nem

¹⁾ Sievers nyelvmelódiai tanulmányai összegyűjtve *Rhythmisch-melodische Studien* címen jelentek meg (Heidelberg, 1912; Germanische Bibliothek II. Abt. 5. Bd.); különösen fontos a 3. és 4. tanulmány: «Über Sprachmelodisches in der deutschen Dichtung» (1901) és «Über ein neues Hilfsmittel philologischer Kritik» (1903). L. még *F. Saran*, *Deutsche Verslehre*, München, 1907. A *ritmus* kérdését ez összefoglaló ismertetésben következetesen mellőzöm.

fenyeget-e a veszély, hogy önkényem vagy egyéni modorom szerint fogom melódiával kísérni a szöveget? Egyáltalán oly kétségtelen-e, hogy csak egyetlen helyes melódialehetőséget rejt minden egyéni szöveg?

Ily kérdésekre a *tömeges reakciópróbák* adják meg a választ. E kísérletek azt mutatták, hogy egyszerűbb esetekben az olvasók javarésze egy-egy szöveget egészében hasonlóan melódízál. «A reakció eme hasonlósága — mondja Sievers¹⁾ — láthatólag valamely olvasás közben önkénytelenül érzett ingerre utal, melynek okai az olvasón kívül s az olvasotton belül kell hogy legyenek.» Egyúttal azonban az olvasóknak két lényegesen eltérő fajtát különbözteti meg, mely különbségre tömeges reakciópróbáknál különös figyelem fordítandó és pedig az «Autorenleser» és a «Selbstleser» típusát.

Autorenleser a naiv, a passzív olvasó, ki egyéniségének hangsúlyozása nélkül aláveti magát a szövegnek, az egészben rejlő ingerekre ösztönszerűleg reagál s ösztönszerűleg eltalálja a helyeset. *Selbstleser* ellenben a tudatos, az aktív olvasó, ki duplán aláhúzza egyéniségét az író rovására, kinek az olvasás csak alkalom saját énje kiemelésére, ki becsempészi magát a műbe s ezzel voltaképp meghamisítja azt. Különösen kétes, több értelmű helyek interpretálásánál áll a naiv olvasó megbízhatóságában az individualista felett, a tömeg ösztöne biztosabban fején találja a szöveget, mint a *Selbstleser* bonczoló analízise. A tömeg egyező reakciója nyújtja a fő biztosítékot, hogy a nyert melódia valóban megegyezik, vagy legalább párhuzamos az írótól származó melódikus formákkal.²⁾

Ámde milyenek ezek a melódiák? Nem rendezetlen, szabályozatlan, kötetlen formák chaotikus egymásutánjai? Egyszerűen szabad és kiegyenlítettlen magassági változások? Próza szöveg a legtöbb megfigyelésben ezt a benyomást fogja kelteni, sőt maga Sievers sem vélekedett eleinte másképp, mikor még csak verses művek melódiáit igyekezett fixírozni. Később azonban azt tapasztalta s tapasztalata mind több esetben igazolódott, hogy bizonyos írók prózája melódiai tekintetben oly meglepő szabályosságot, oly szigorú kötöttséget tüntet fel, hogy az ilyképp stíljuk lényeges tényezőjéül s műveik egyénileg jellemző konstansául tekinthető, melynek megállapítása már a magasabb philologiai kritika eszközeül is szolgálhat, így talán a sokat vitatott német romantikus regény: *Die Nachtwachen von Bonaventura* esetében.

Beszédünknek és prózáknak melódikus jellege keresetlen kísérlete az egyedül fontos mondanivalónak. A prózaíró gondolkodásmódjától, gyakorlatától, mintáitól meghatározott stílje viszont bizonyos melódikus formákat determinál, mondhatni melódia-stílust alakít.

¹⁾ Studien 58. 1.

²⁾ Igen fontos Sieversnek az a sokat vitatott megállapítása, hogy a németiségben két nagyjában ellentétes *intonáló rendszer* — *Intonations-system* — áll egymással szemben: az észak- és délnémet intonáció. E szerint az északnémet melódiakép a délnémetnek tükörképe mintegy, a mit az egyik magasabban mond, a másik mélyebben s így egyszerű «Umlegung» útján é.-német nyelvmelódiák d.-németté formálhatók és viszont. Ez ellen állást foglal többek közt *A. Heusler* (Ed. Sievers und die Sprachmelodie: DLZ. 33. évf. 1477 kk.), kinek bírálata egyébként is figyelemreméltó.

A kellemes, melódikus hangzás követelménynyé csak a versben válik s csak a szavak alkalmas megválogatásával és elrendezésével érhető el. E megválogatás azonban már melódikus hatás alatt megy végbe, a mi annyit tesz, hogy a szöveg és melódia prózában megismert viszonya a költészetben megfordul.

A költői élményből — mely alapjában zenei — melódikus hangulatok bontakoznak ki és melódiák nyitják meg a költői alkotó aktust. Minden igazi költemény a költő lelkén előmlő ritmusok és melódiákból, egyszóval zenei jellegű előzményekből támad. Nyilvánvalóan kitűnik ez gyakran idézett költői nyilatkozatokból, melyek közül csak Schiller szavait ismétlem¹⁾: «Das Musikalische eines Gedichtes schwebt mir weit öfter vor der Seele, wenn ich mich hinsetze, es zu machen, als der klare Begriff vom Inhalt, über den ich kaum mit mir einig bin.»

Mielőtt egy költemény szóbeli képe kialakul, e melódikus képzetek rostáján kell átmennie, mely csak azon szavakat és szóköteket bocsátja át akadálytalanul, melyek e képzetekkel mintegy együtt rezonálnak. Így míg egyfelől a többnyire szintén nem véletlen, vagy önkényes versforma és a ritmus sajátossága korlátozza a költőt szavai megválasztásában, még erősebb lesz e kényszer a melódia folytán és pedig mennél határozottabbak és uralkodóbbak az inspiráló melódikus képzetek, annál szigorúbban megrostálják a költő rendelkezésére jelentkező szavakat és szőrendező lehetőségeket, megragadva az illőket, kizárva az ütközőket. S a mint a melódia alakítja, többé-kevésbé meghatározza a költemény szóbeli képét, az ilykép keletkezett szöveg viszont kiváltja a reagáló olvasóból a lappangó melódiát.

Feltéve, hogy e melódikus hangulat a költői alkotó aktussal mindig együttjár, kétségtelenül nagy lesz a különbség ható ereje és alakító volta tekintetében. Hány költő lesz a szónak oly korlátlan és gazdag ura, hogy e sajátosságukban tudatosságra sohasem emelkedő melódiák számára mindig megfelelő szavakat tud előteremteni s hánynan fogják szavak és melódia ütközését diszharmóniának érezni?

Nem lehet tehát minden költőnél s minden költeményben melódiái kötöttségre számítanunk, a mit Sievers is hangsúlyoz, midőn nevezetes *szövegkritikai tételét* megállapítja, mely szerint «a melódikus elem zavara ott, hol különben megállapíthatóan melódiái kötöttség uralkodik s a mennyiben specziális okok nem követelnek más ítéletet, határozottan idegen elemek behatolására, illetve az *eredeti* szöveg, vagy *eredeti* forma megzavarására utal.²⁾» Különösen természetesen lehet ez elv középfelnémet költők szövegkritikájában, kik Sievers megállapítása szerint meglepő melódikus kötöttséget, szinte mindvégig egységes és állandó melódiákat tüntetnek fel modern költők melódiabeli változatosságával szemben s kik ezért ezeit a nyelv-melódiái vizsgálatoknak szinte kizárólagos tárgyai voltak.

E tétel illusztrálására Sievers egy példáját idézem, Goethe

¹⁾ Körnerhez 1792 máj. 25. A költői élmény és alkotás zeneiségét szépen fejtegeti O. Walzel kísérlete: *Leben, Erleben und Dichten* (Leipzig, 1912, 15. ll.). V. ö. még Bleyer Jakob: *EPHK*, 1911. évf. 228. l.

²⁾ *Studien* 92. l.

«Der König von Thule» cz. balladája két változatának egybevetését.¹⁾
Az eredeti szövegben a kontrasztelv szerint minden magasabb He-
bungra mélyebb következik és viszont. Így az első szakasz:

Es war ein Kö.nig in Thu.le | Empfa.ngen von sei.ner Bu.hle |
Einen go.ldnen Be.cher er he.tt || Auf i.hrem To.desbe.tt ||

Tehát két-két sor, mint ritmikus periodus, a következő melódiaképet mutatja: . . . | . . . ||

A költemény későbbi, átdolgozott szövegének minden eltérése megváltoztatja az eredeti melódiát:

Es war ein Kö.nig in Thu.le | Dem ste.rbend sei.ne Bu.hle |
Gar treu.bis a.n das Gra.b. || Einen go.ldnen Be.cher ga.b ||

A melódia így alakul: . . . | . . . || . . . | . . . ||

Az első, egyező sor kivételével mindenütt megváltozott melódiával találkozunk.

Melódiavezetésről, szűkebb értelemben vett melódiáról volt ed-
dig szó. Ideje rátérnem a nyelvmelódia egy általánosabb, de talán
fontosabb elemére, melynek szerzőségi kérdések elintézésében különös
jelentőséget tulajdonítok: az *átlaghangmagasságra*.

Sievers középfelnémet költőkről szólva kiemeli, hogy nemcsak
melódizálásuk tipikusan állandó szinte mindvégig, hanem — a mi
még meglepőbb — műveik összességében, tekintet nélkül műfajra,
terjedelemre, tartalomra, hangulatra, egységes egyéni átlaghangma-
gasság uralkodik. A középfelnémet költő egyetlen átlaghangniveaun,
az emberi hangépületnek csak egy emeletén közlekedik, mely termé-
szetes egyéni hangterjedelmén belül határozott helyet foglal el, min-
den kitérése, intervalluma bizonyos határokon belül egyetlen hang
köré helyeződik, melyet óvatos kísérletezés meglehetősen pontossággal
megállapíthat.

Azt hiszem, a középfelnémet költők hangbeli korlátoltsága ki-
terjeszthető minden idők minden költőjére, sőt minden egyénére.
Ide vonatkozó megfigyeléseimet következőkép foglalhatom össze:
Minden egyén mindenkor hangterjedelmén belül határozott átlag-
hangniveaunval rendelkezik, mely nyugodt, szenvedélytelen beszédén
uralkodik, minden egyéni írásába átszármazik és nyugodt, közömbös
olvasással minden olvasóra nézve megállapítható. E reakciópróbák
természetesen különböző olvasóknál különböző abszolút hangmagas-
ságot eredményeznek, ellenben egyeznie kell annak a viszonyinak,
mely különböző írók átlaghangniveauja közt az egyes olvasónál
megállapítható, annak a magassági sornak, melybe az egyes — rea-
gáló — olvasónál az írók rendeződnek.

Olaszások szerint a következő magyar írók alkotnak apró fokok-
ban emelkedő sort: Madách, Vörösmarty, Petőfi, Vajda J., Arany,
Tompai, Kisfaludy S. és K., Eötvös, Jókai, Csokonai; a következő
német írók: Hölderlin, Schiller, G. Keller, R. Wagner, Novalis, Heb-

¹⁾ Studien 94. I., de fordított intonációval.

bel, Lessing, Goethe, Heine, Mörike s a két sort egybevetve Heine és Mörike magasabbak Csokonainál, a magyar sor csúcsfokánál. Tévedések e sorok megállapításában könnyen akadhatnak, megerősítésükhöz feltétlenül szükséges más olvasók ellenőrzése, még inkább annál a megállapításnál, melyet végsőül említék, mely szerint t. i. *Thaly Kálmán átlaghangját az eddig említettek mindegyikénél magasabbnak találom*: az ő hangmagassága a sor tetőpontja.

A nyelvmelódia egyéb elemeiről, a specifikus intervallumokról és a tempóról bővebben szólni feleslegesnek tartom, megállapításuk az átlaghanguiveauéhoz hasonló módon eszközölhető.

A Rutz-féle hangtípustan.¹⁾

Míg a nyelvmelódiai elméletet főbb pontjai részletes elemzésével igyekeztem megvilágítani, a hangtípustan ismertetésében a tények összefoglaló jellemzésére kell szorítkoznom, elméleti tárgyalása nékem idegen tudományok terra incognitájába tévesztene, a mi — igen bonyolult s nagyrészt elintézetlen kérdésről lévén szó — különösen veszedelmes volna.

Legyen szabad röviden a dolog hisztórikumára kitérnem.

A múlt század hatvanas éveiben meglepő jelenség vonta magára *Rutz József* müncheni énekes figyelmét. Észrevette, hogy szinte minden énekes számára bizonyos művek előadása feltűnő nehézségekkel jár és mennél inkább igyekeznek e nehézségek mesterséges leküzdésére, annál kellemetlenebbek a következmények: az énekes szokatlan gyorsan kimerül, hangja — különösen a magasabb részletekben — fénytelen, visszatetsző, észrevehetően erőltetett; hogy példát mondjak: akárhány kiváló Wagner énekes küzdődik a könnyed, síma folyású Mozart-áriával. Ilyen, az énekesnek «nem fekvő» művekkel sohasem érhető el teljes művészi hatás, az előadásnak mindig jelentékeny hiányai, folytatkozásai lesznek.

Idő multával, számos megfigyelés után arra az eredményre jutott Rutz József, hogy minden zenemű határozott, sajátos hangjelleg (Klangcharakter) követel, melynek létrehozásához nem elegendő a gége és szájüreg bizonyos működése és állása, hanem feltétlenül szükséges a *törzsizomzatnak* és pedig elsősorban a hasizmoknak, másodsorban a mell- és hátizmoknak valamely közelebből megállapítható beállítása.

Ime a felfedezés lényege: a hang sajátos jellege a törzsizmok sajátos állásával függ össze, minek következtében a törzsizmok állásának önkényes megváltoztatásával a hangjelleg megfelelő változása érhető el. Erről a felfedezésről adott először hírt a felfedező fia, kutatásainak folytatója, Rutz Ottmár «Neue Entdeckungen von der mensch-

¹⁾ Legfontosabb művek: *Ottmar Rutz*, Neue Entdeckungen von der menschlichen Stimme, München, 1908. Sprache, Gesang und Körperhaltung, München, 1911. Neues über den Zusammenhang zwischen Dichtung und Stimmqualität (Indogerm. Forschungen 28 [1911], 301. ll.). Musik, Wort und Körper als Gemütsausdruck, Leipzig, 1911. *F. Krueger*, Mitbewegungen beim Singen, Sprechen und Hören, Leipzig, 1910.

lichen Stimme» cz. 1908-ban megjelent művében, ki kutatásai körébe már a nyelvi műveket is bevonta.

A hangminőség számtalan árnyalata mindössze *négy típusra* vezethető vissza, melyek mindegyikében bizonyos keménységi fok egyesül jellemző színezettel. E hangtípusoknak megfelelően a törzsisomzat állásának is négy típusa különböztethető meg. Az *első* típust általában a hasizmok némi előrefeszülése jellemzi, — a hang lágy és sötét színezetű. A *másodikban* a hasizmok vízszintesen behúzódnak, a mell kidomborul, — a hang lágy, mint az első típusban, de világosabb színezetű. A *harmadik* típusban az izmok lefelé tolódnak és pedig előre vagy hátra, a mi a test némi megnyúlásával jár, — a hang kemény, érczes, de a mellett világos, mint a második típusban. Végül a *negyedikben* az izmok fölfelé feszülnek (előre vagy hátra, — a hang érczes, mint az előzőben, de színezete — mint az első típusé — sötét.

Minden típuson belül úgy az izombeállításnak, mint a hangjellegnek több alfaja és árnyalata állapítható meg, melyek a típust módosíthatják. A típus egymagában, *primitívnek* nevezett alakjában igen ritkán lép fel, legtöbbször a két legfontosabb alfaj: a *hideg* és *melegnek* nevezettek egyikével egyesülve jelentkezik s nyilvánul meg izomállásban és hangjellegben. Pontos még az ú. n. *kis* és *nagy* hang árnyalata, a *drámai* és *lírai* nuance, a *dur* és *moll* változata, mely két utóbbival *Luick*¹⁾ bécsi egyetemi tanár gazdagította Rutz díszes sorozatát s más egyebek, melyek leírásával e helyütt nem czélom foglalkozni.

Ha o meglehetősen bonyolult izombeállításokat illetőleg Rutz-nál kellő felvilágosítást nyertünk s alkalmazásukban némi gyakorlatra tettünk szert, hangunkat, mely különben állandóan e típusok egyikének korlátai közé szorul s azon belül rendszerint csak egy-két nuance-nak ura, az árnyalatok seregével gazdagíthatjuk és tetszés szerint rendelkezhetünk a típusok mindegyikének minden változata felett, a mi összesen a százat is meghaladja. Az I. típushoz tartozó egyén sötét és lágy hangját világossá alakíthatja, felvéve a II. típus izomállítását, keménynyé, érczesen zengővé a III. típus állásával. A III. típus kemény, gyakran érdes hangja meglágyul a II. típusban, világos színe elsötétül, a mint az I. típusba lép.

Bármennyire komikusnak látszik egyfelől, fantasztikusnak másfelől a dolog, mindenki meggyőződhetik ténylegességéről, a ki nem idegenkedik «elvből» minden újtól, a ki nem foglalja el a mindent eleve tagadás kényelmes álláspontját, hanem rászánja magát a kísérletek elfogulatlan megfigyelésére, vagy éppen saját megbízható törzsismaival szerez meggyőződést a dolog mibenlétéről. Ez esetben nem lesz nehéz belátnia, mily jelentős az új tan az énekpedagógia és általában az előadás művészetének szempontjából, ellenben nem világos még egyelőre, micsoda összefüggése lehet mindennek a philologiai kritikával, teszem a kurucz balladák vitás kérdésével.

Minden egyén s e szerint minden író a fent jellemzett négy

¹⁾ K. Luick, Über Sprachmelodisches in deutscher und englischer Dichtung (Germ.-roman. Monatsschrift 2 [1910], 14. II.).

típus egyikéhez tartozik. A mint az író átlaghangmagassága átszarmazik minden írásába, tipikus hangjellege is megnyilvánul minden egyéni művében. S valamint az írásmű jellemző átlaghangniveauja önkénytelenül magasabbra vagy mélyebbre kényszeríti a megfelelő olvasó hangját, sajátos hangminőségének minden árnyalatát is ösztönyszerűleg reprodukálja a reagáló olvasó, a mi elvászthatatlanul együttjár az író izomállási típusának minden tudatos beavatkozás nélküli átvételével. Hogy mindez hogyan megy végbe, arra a kutatás mai állásában kielégítő választ alig lehet adni, de céljainkhoz nem is szükséges: itt a tények döntenek.

Vannak olvasók, kik biztosan reagálnak a szövegben rejlő ingerekre s a reakció tüneteit megfigyelni is képesek: ezek rendszerint az ú. n. motorikusok pszichológiai típusához tartoznak. Ellenben akusztikus diszpozíciójú olvasók csak hosszas gyakorlattal tehetnek szert megbízható reakció képességre, a minthogy a megfigyelés finomsága is fejleszthető kitartó gyakorlás útján.

Reakciókísérletekkel tehát meghatározható minden írásmű hangtípusa a velejáró egyéb árnyalatokkal; ugyanazon író különböző műveinek ily szempontú egybevetésével pedig megállapíthatók azon minőségi elemek, melyek állandóak s egyénileg jellemzők az íróra nézve. Néhány külön megítélést követelő esetet nem tekintve nincsen író, ki típusát bármely művében is elhagyná s így az egyes típus az író hangminőségének legszélesebb kerete, annak határait alkotás közben nem lépheti túl. De az írók javarésze típusán belül köte van annak egyik vagy másik árnyalatához, alfajához, különösen a hideg vagy meleg alfajhoz, melyeknek csak egyikével szokott rendelkezni. Míg pl. Schiller műveiben váltakozik a II. típus hideg és meleg alfaja, Goethe — ki az I. típushoz tartozik — mindvégig megmarad a hideg alfaj határain belül. Ha akadna neve alatt ránkmaradt mű, mely nem az I. típus hideg alfaját tünteti fel, azt feltétlenül ki kellene zárni művei sorából. A Friderika-dalokban Lenz részesedése, a Westöstlicher Diwanban Marianne v. Willemer része csak e módszer segítségével lesz végleg megállapítható.

Nagy jelentősége lehet e módszernek — mint a nyelvmelódiai-nak is — a Szentírás, a homéroszi költemények, a Nibelung-ének, a kétes Shakespeare-drámák kérdésében, hogy csak a legkiemelkedőbb példákra utaljak, sok tekintetben hasznosítható lesz a népköltészet óriási területén és — meggyőződésem szerint — csak segítségével lehet majd a kurucz balladák bonyolult ügyét véglegesen elintézni.

Mielőtt azonban magyar példák és különösen a Thaly-féle költészet hangbeli elemzésére térnék, itt látom alkalmasnak a bevezetőleg említett sajátoszerű *drótfigurákat* e tárgyalásba beilleszteni, hogy a következő vizsgálatokban már velük felfegyverkezve járassunk el.

Bármily biztos is némely olvasók reakciója s bármily finom is hallásuk az árnyalatok megkülönböztetésére: száznál több változat pontos különválasztása páratlanul éles megfigyelőképeséget tételez fel. Beállott tehát idővel bizonyos »optikai jelző készülékek« szükségére, melyek segítségével a tényleges reakció ellenőrizhető. Másrészt fel kellett merülnie a kérdésnek, vajjon nem volna e lehetséges oly eljárást találni, melylyel az izombeállítás s vele kapcsolatban a hang jellege szinte mechanikusan megváltoztatható.

Az ide vonatkozó kutatások megint *Sievers*¹⁾ nevéhez fűződnek, ki a nyelvmelódiai vizsgálataiban felhalmozódott óriási anyagot az új tan kiegészítő és sokban magyarázó szempontjaiból újból feldolgozta hallgatóival.

Sievers megfigyelte, hogy bizonyos *gesztusok* kivitele, vagy mások *gesztusainak* szemlélete szuggesztív hatással van a törzsizmok állására s ilykép valóságos *gesztus* rendszert alkotott, melyben minden típusnak és legtöbb árnyalatának akadt megfelelője. Később megkísérelte az e *gesztusokban* mutatkozó vonal- és szögelemeket önállóan előállítani, mihez legalkalmasabbnak fényes sárgarézdrtót talált s úgy tapasztalta, hogy hatásuk meglepően biztos. Ez egyes elemek kombinációjából lassanként, számos próbálgatás után végül a mai, sok tekintetben tökéletesíthető figura-rendszer alakult ki, melyet a berlini esztétikai kongresszuson mutatott be először, sajnos, igen kótes sikerrel s melyet rajzban és bőséges utasításokkal ellátva «*Neues zu den Rutzschen Reaktionen*» czímen tett közzé. E figurák mindegyike sajátos izomállásbeli változatnak s hangbeli árnyalatnak felel meg s intenzív szemlélésük a legtöbb megfigyelőből kiváltja a megfelelő reakciót. Ségélyükkel a reagáló olvasó bármikor egybevetetheti olvasását a létező árnyalatok bármelyikével s így a kérdéses írásmű hangminőségének megállapítására igen biztos segédeszközt nyertünk addig is, míg egész pontos mérések s a reakció kísérő jelenségeinek szimultán regisztrálása nem eszközölhetők. Részletekre nem térhetvén ki, az érdeklődőket *Sievers* fent említett igen becses és felettébb érdekes tanulmányához utasítom, mely méltán számot tarthat a leg-szelesebb körök érdeklődésére.

Példákra térek: talán világosabban szólnak.

Az I. típushoz tartozik az olaszok túlnyomó többsége: *Ariosto*, *Boccaccio*, *Dante*, *Petrarca*, *Tasso* stb.; a németek közül *Goethe*, *G. Keller*, *Körner*, *C. F. Meyer* és mások; magyarok közül csak *Vörösmarty* s a két *Kisfaludy* említhetem, az előbbi a meleg alfajt, az utóbbiak a hideget képviselik. (Zeneköltők: *Haydn*, *Mozart*, *Schubert* s az olaszok többsége.)

A II. típusban a németek vezetnek: *Schiller*, *Grillparzer*, *Hebel*, *Kleist*, *Lessing*, *Mörke*, *Novalis* és még számosan; ide tartozik az angolok többsége: *Byron*, *Milton*, *Shakespeare*, *Shelley* stb.; a magyarok közül *Petőfi*, *Katona*, *Vajda J.* (meleg), *Arany*, *Tompa* (hideg). (Zenészek: *Beethoven*, *Brahms*, *Schumann*.)

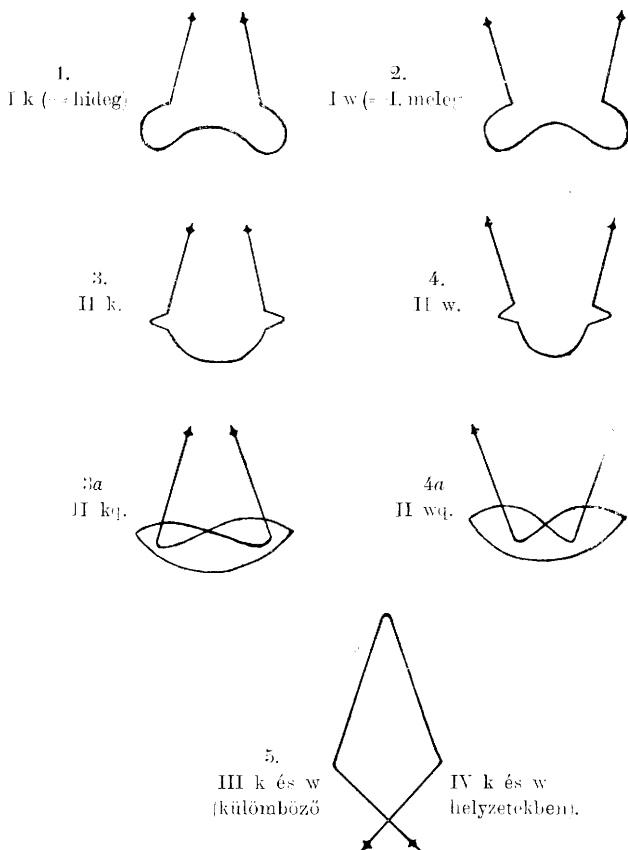
A III. típus a francziák jellemző típusa: *Corneille*, *Hugo*, *Molière*, *Musset*, *Racine*, *Zola* stb.; németek: *Heine*, *Hölderlin*, *Jean Paul*, *Lenau*; magyarok: *Balassi*, *Csokonai*, *Kossuth*, mindhárom a meleg alfajhoz tartozik. (Zenészek: *Wagner*, *Bach*, *Liszt*, francziák.)

A IV. típusnak csak legújában sikerült néhány képviselőjére akadni.

Mit jelent ez? Példán fogom megmutatni. *Goethe* az első típushoz tartozik, minden sora reagáló egyén olvasásában ennek a tí-

¹⁾ *Ed. Sievers*, *Neues zu den Rutzschen Reaktionen*, Berlin, 1914. (Különlenyomat az «*Archiv f. experimentelle und klinische Phonetik*» I. kötetéből.)

pusnak jellemző hangárnyalatában jelenik meg: lágy, sötét színezetű, kellemes, enyhe hang. Reagáló olvasóról szölok; ha az illető természetes hangját a III. típus érczes keménysége, világossága jellemzi, mihelyt Goethe-verset reczitál, mihelyt Goethe bármely írását: tudományos művet, levelet, naplójegyzetet, akármit olvas, hangja elveszti érczét, sötétebb nuancera tér, önkénytelenül más lesz és hozzá tehet-

jük: Goethehez illőbb, szebb, stílszerűbb, mondhatnám — Goethe-ibb.¹⁾ És hogy valóban ez a Goethe-féle hangjelleg, hogy Goethe-vers, Goethe-színmű előadása csakis ily hangjellegben lehet tökéletes, az akkor válik nyilvánvalóvá, ha más típussal próbálkozunk meg: ho-

¹⁾ Nem szabad elfelednünk, hogy ez az átalakulás nemcsak hangbeli; megfelelő változás áll be a törzsizmok állásában is: ez esetben a III. típus beállítását az első típusé váltja fel.

gyan? Itt az olvasó a Sievers-féle készlethez fordul, előveszi p. o. a II. típus valamelyik figuráját (lásd a 3. és 4. ábrát), vízszintesen, csúcsait előre irányítva maga elé helyezi és nyugodtan, intenzíven fixirozza; a hatás azonnal jelentkezik: hangja kellemetlenül megváltozik, túlságosan nyílt, világos lesz, kiejtése szaggatott, egyenetlen, csetlő-botló, olvasása kifejezéstelen, ügyefogyott, szinte parodisztikus hatású s ha különösen érzékeny, hangja s lélekzete elégtelennek bizonyul, a mihez még erős benső ellenkezés, kedvetlenségi érzések járulnak. S ha megfigyelő, vagy megérző képessége az izombeállítást illetőleg is eléggé kifejlődött, észre fogja venni a hirtelen változást: hasizmai, melyek feszültsége előbb az I. típusnak megfelelően előre irányult, most ellenkező irányba térnek, vízszintesen behúzódnak s melle gyengén megfeszül. Ez a hang- és izomállapot mindaddig tart, míg a II. típus e figurája leköti az illető figyelmét. Cseréljük fel már most hirtelen a jelzett figurát az I. típus megfelelő — ezúttal hideg — figurájával (lásd az 1. ábrát), miközben egyénünk folytatja a Goethe-vers recitálását és íme, a kellemetlen kitérés után nyomban helyreáll az eredeti — mondhatnám — egyensúly-helyzet: az olvasó érezni fogja izomzatának az I. típus állásába való visszatérését, ellenszegülési s feszültségi érzései a felszabadulás érzésének adnak helyet, olvasása pedig egyszerre megélénkül, nekilendül, hangja — az I. típus hangja — kellemesen lágy, enyhén sötét árnyalást nyer. Még feltűnőbb lesz a különbség, ha ugyanezt a III. típus figurájával ismétljük meg (lásd az 5. ábrát, csúcsait 45°-os szögben lefelé fordítva, előre vagy magunk felé); ezúttal a hang nemcsak színében változik, hanem lágy-sága durva keménységbe csap, a Goethe-vers finom ritmusa artikulátlan kalapálássá, szelid melódiája sértő kiabálássá torzul.

Mert ki kell emelni: minden típus és minden árnyalat szép, tökéletes, mert egyedül lehetséges *a maga helyén*; nincs értékkülömb-ség a típusok közt. Abból, hogy Wagner érczes és kemény hangot követel, még nem következik, hogy Mozartot is harsogni kell: Mozart-zene épen csak a Mozart típusában, az I. típusban, annak is hideg változatában lehet és lesz valódi Mozart-zene. Ellenben minden típus rút, kellemetlen, sőt nevetséges rosszkor alkalmazva. Az I. típus lágy-sága és sötét árnyalata igen kellemes I. típusú műben; de tompa és fedett hang lesz belőle, ha II. vagy épen III. típus helyébe kényszerítjük az I. típus figurájával. A III. típus érczes ereje és világos-sága tökéletes Wagner-operában, vagy akár a leglágyabb, legbensőségesebb Heine-dalban; de tűrhetetlenül kemény és fülsértő lesz, mi-helyt Mozart-áriára, Goethe-versre, vagy akár a legharcziasabb Körner-csatadaltal erőszakoljuk. És mindezt csak az fogja túlzó, ríktó és fantasztikus reklámfecsegségnek ítélni, a kinek nem volt alkalma jól reagáló olvasó vagy énekes kísérleteit nyílt füllel és elfogulatlanul megfigyelni.

És végül Thaly hangelemzésére térve előre kell bocsátanom, hogy nem feltétlenül szükséges, hogy az író alkotás közben megmáradjon típusa ugyanazon alfajánál, árnyalatánál; sőt vannak írók, kikre jellemző valamely kontraszt-árnyalatpár szabályosan állandó váltakozása. Így Schillernél a *dur* és *moll* váltakozása figyelhető meg az alaphangszín állandóságán belül. Ugyanezt a jelenséget találtam a

Kisfaludy-testvérek műveiben is. A Himfy-strófák első 8 sora — úgy látszik — mindig moll, utolsó 4 sora pedig dur.¹⁾ A «Szülőföldem szép határa» szakról-szakra ugyanezt a hangváltást mutatja — kapcsolatban az izomállás megfelelő váltásával — mollról durra.

Ily váltakozás jellemzi Thalyt is. De itt — a mint Sievers professzornak olvasásom nyomán sikerült megállapítani — sokkal ritkább eset forog fenn: *a II. típus hideg és meleg alfajának váltakozása állandó kapcsolatban a Querklemmung-nak nevezett izomfeszültséggel.* E változatok jelzése: II kq és II wq (= II. típus hideg [kalt] Querklemmung és II. meleg [warm] Qu.). Eredeti versei közül a következőket vizsgáltam meg: A «kölesdi harcáról» címűben (Kuruczvilág 99. l.) szakról-szakra, a «Bonzidai nótá»-ban (41. l.) hat-hat soronként váltakozik II wq—II kq; a «Kurucz hadnagy»-ban (63. l.) minden szak 1—2. sora a 3—5. sorral (II wq—II kq), az «Emlékszel pajtás a szentgothárdi harcra» (129. l.) minden szakának 1—4. sora az 5—6. sorral (II kq—II wq). Ugyanez a váltakozás jellemzi prózáját is.

Hogy ezek után a kétes hitelességű költemények közül is hozzak példát: az «Ujváriak dicséreti» cz. «kurucz» verset az átlaghangmagassági és hangminőségi kritériumok alapján Thaly szerzeményének tartom. A mennyiben ugyanis rövid gyakorlatom után megfigyelőképességemben megbízhatom: ebben a versben, mint az eredeti Thaly-művekben, a jellemző II wq—II kq szakonkénti váltakozását találok, másrészt pedig átlaghangmagasságban felülmúlja a fentebb felsorolt írók mindegyikét és szigorúan egyezik hiteles Thaly-műveivel.

Nem akarom e megállapítást véglegesnek tekinteni, csak módot szeretnék nyújtani a felülvizsgálatra mindazoknak, kiket a kurucz balladák úgyne komolyan érdekel, kik reakció-képeseknek találják magukat, vagy kitartó gyakorlás és megfigyelés útján beleélik magukat a Sievers—Rutz-féle módszerekbe. Mert e módszereket, mint minden tudományos módszert, csak rendszeresen fejlesztett megfigyeléssel lehet teljesen magunkévá tenni; mint R. M. Meyer egy irodalomtörténeti aforizmájában mondja: «Wissenschaftliche Methode ist nichts anders als geschulte Aufmerksamkeit.»

Kéves szó esett e sorokban Thalyról s a kurucz balladákról. Mégis joggal hiszem, hogy a kurucz kérdés elintézéséhez fontos és határozott szempontot nyertünk: a kurucz balladák csak az esetben ítéltetők Thaly műveinek, ha szigorúan kísérleti úton meg lesz állapítható nyelvmelódiajuknak, elsősorban átlaghangmagasságuknak s hangminőségüknek Thaly szükségszerűen állandó átlaghangmagasságával s hangminőségével való egyezése. A hasonló esetekben eddig általában s ez esetben is alkalmazott módszerek közül egyet sem ismerek, melv — ha a véletlen direkt bizonyítékokkal: önvallomásokkal nem jön segítségére — teljes biztossággal szétfejtethetné az ily

¹⁾ Nem szabad itt a zenei dur és mollra gondolnunk, a minthogy mindezek az elnevezések — meleg és hideg, lírai és drámai — különböző hangárnyalatok többé-kevésbé sikerült Rutz-féle jelölései.

kérdések kusza szövevényét. Ismétlem: meggyőződése, hogy e kényes és zavaros ügyben csakis a Sievers—Rutz-féle módszerekkel lehet véglegesen rendet teremteni.¹⁾

(Budafok.)

LÁSZLÓ ZSIGMOND.

A TERENCEUS-KRITIKA AZ ÓKORBAN.

A comedia palliata fokozatos, Terentius-darabjaiban tetőpontra jutó finomodása biztosította ugyan a műfajnak a görög-latin művelődés magasabb fokú egyesülését óhajtó előkelő irodalompartolók tetszését, de a különben is idegenből átültetett, a római néplélek eredeti jellemétől elütő darabok finomabb köntösükben a nézők nagy tömegét nem tudták tartósan érdekelni. A halálra szánt műfajt a cselekvény fokozása sem menthette meg: Terentius után egy nevezetes képviselője sincs. A mi belőle fölhasználhatónak bizonyult, azt a fabula togata írói értékesítették. Ezek közül a Terentiust dicsőítő Afranius²⁾ alkalmazott oly ügyesen menanderi elemeket, hogy az irodalmi kritika véleménye szerint tógája Menandernek is jól állt volna.³⁾ Azonban sem a togata, sem a tragédia két fajtája nem hosszú életű: hamarosan helyükbe lép a népies eredetű attellana, majd a mimus s a nemrégiben még a színpadon uralkodó műfajok, köztük a palliata, néhány előadást leszámítva⁴⁾ már csak irodalomtörténeti értékek.

Az idegenből táplálkozó latin irodalom fejlődési menetére jellemző, hogy az irodalmi termékek milyen hamar megkapták azt, a mi az élő irodalom légköréből részben kikapcsolta őket: a philologiai földolgozást. Terentius halála után (+ 159) alig néhány évre megkezdődik a munkáival kapcsolatos philologiai tevékenység, melynek kiterjedéséről csak hozzávetőleges képet alkothatunk. A pár évvel azelőtt Krates római tartózkodásával (169.) meginduló új tudományág⁵⁾ rávetette magát — régibb irodalmi hagyomány hiányában — a még egészen friss alkotásokra, hogy ezekre alkalmazza a pergamonai iskolától eltanult módszert.

A Terentiusszal foglalkozók sorát valószínűleg L. Accius tragédiáiról nyitja meg, ki a hellenisztikus korban gyakorta előforduló módon a költészettel kapcsolatosan a philológiát is művelte. «Di-

¹⁾ A mellékelt ábrákhoz megjegyzem, hogy a figurák kb. 1.75 mm-es sárgarézdtrótból készítették és pedig az 1--4a figurák 7—8 cm, az 5. pedig 16—18 cm magasságban. Az egész készlet eddig 16 figurából áll, melyek közül az 5 alapfigurát s a Thaly-féleket (lásd 3a, 4a) közlöm.

²⁾ «Terenti num similem dicetis quempiam». Vita p. 8. (Wessner).

³⁾ Hor. *Ep.* 2, 1, 57 «dicetur Afrani toga convenisse Menandro».

⁴⁾ V. ö. Schanz R. L.³ I. 1. 156—7. Megjegyzendő, hogy a tragédia és komédia egész bizonyosan szerepelt a színpadokon a barbárok beözönléséig, de épen a csekély új termelés bizonyítja, hogy ezek az előadások kevésszámú irodalmi műveltségű közönséget vonzottak.

⁵⁾ Sueton. *de gramm.* 2.

dascalica» cz. elveszett munkájában a drámával foglalkozott. A Suetonius életrajz a köztársaság korából még több Terentius-kutató nevét említi: köztük van Porcius Licinus, Volcacius Sedigitus, Varro, Cornelius Nepos, Santra, Q. Cosconius, kiknek ez irányú munkásságát alig néhány nyom jelzi. A későbbi Terentius-kutatás elveszett munkáinak minden esetre sokat köszönhetett: náluk alakultak ki valószínűleg a hellén-római *βλος* típusú szellemében a legendás elemekkel átszótt életrajzi adatok, ők rakták le alapját annak a nagy tudományos apparatusnak, mely a Donatus neve alatt ránk maradt kommentárban — mintegy gyűjtőmedenczében — oly hatalmas tömegben dicséri az antik kutatás szorgalmát. A szorosabb értelemben vett irodalmi, értékelő kritika azonban — *jelen értekezésünk tárgya* — csak lassan bontakozik ki náluk az aprólékos megfigyelések és a különböző szempontú megállapítások tömkelegéből, akkor is legtöbbször szolgailag ragaszkodik a görög philológiából átvett *χρῖσις* formulákhoz.

Alapjában véve az irodalmi értékelés a grammatikai tevékenység egyik mellékes ága. Varro szerint¹⁾ «grammaticae officia constant in partibus quattuor: lectione, enarratione, emendatione, *iudicio*». Ez az utóbbi «officium» a valóság kérdésével és mellesleg esztétikai értékeléssel foglalkozik. A legrégebb Terentius-bírálatokat a latin irodalomban Afraniustól eltekintve a grammatikusoknak köszönhetjük.

Időrendben az első ránkmaradt kritikai megjegyzés Terentius-ról Volcacius Sedigitus híres kánonja, mely még teljes hűséggel tükrözteti vissza a Terentius-korabeli Luscius Lanuviniustól képviselt fölfogást és ha a kánon jellege a bővebb indokolást megtűrné, valószínűleg Volcacius Sedigitus a «vetus poeta» és a többi Terentius-obtrectator érveivel okadatolná meg, miért tette Cæciliust első, Plautust második, Terentium a hatodik helyre. A Gelliustól (N. A. VI. 15, 24) megőrzött versecske valószínűleg az attikai tíz szónok kánonjának mintájára tíz római komédiaíróról állít ellentmondást nem tűrő hangon végérvényesen érdemük szerint sorrendbe: «ut, contra si quis sentiat, nihil sentiat.» A romlott szöveg miatt még azt sem lehet pontosan eldönteni, milyen szempontból ítélte meg Volcacius a komikusokat. Az azonban bizonyosra vehető, hogy a Ladewigtól²⁾ vezetőszempontnak elismert eredetiségre — az archaikus latin irodalomtól merőben idegen szempont — Volcacius nem gondolt, inkább bizonyos önkényességgel a mimikus elemek érvényesülése arányában értékelt.»³⁾

Számunkra azért nevezetes ez a kánon, mert a prologusokban visszavert kifogásoktól eltekintve, az ókor legkedvezőtlenebb Terentius-kritikája. Tekintélye e szempontból az újabb irodalmakban nem volt, noha a Plautus-kiadások előszavaiból, hol Plautus tisztelői evvel is írójuk javára billenteni igyekeztek a mérleget, elég ismert lett és a Plautus-Terentius *σύγκρισις* történetében sokat szerepelt. Terentius barátai ugyan legtöbbször megelégedtek vele szemben a csendes semmibevevéssel, de azért akadtak olyanok is, kik szükségesnek tar-

¹⁾ Dion. Gramm. lat. I. p. 426, 21.

²⁾ Über den Kanon des Volcacius Sedigitus Neustrelitz 1842.

³⁾ Reich, Mimus I. 349, Leo, R. L. I. 433. s. köv. lk.

tották a kölömbben ismeretlen író merész véleményének visszautasítását.¹⁾

Sokkal nagyobb hatású kritikus volt Terentiusnak Varro, kinek véleménye a Terentius-kritikának szinte állandó hagyománya lett. Varro, a ki jóval túlélte Catullust, még teljesen a régi irodalom hagyományaiban él, hiszen életmunkája a római nép művelődéstörténetének görög tudományos rendszerrel való felépítése. Kiterjedt munkásságának ezer meg ezer szála fűzi őt a régiek közül különösen Plautushoz, de volt annyira elfogulatlan, hogy más téren tapasztalható merevsége ellenére sem lett kritikai álláspontja egyoldalúvá. A görögöktől — elsősorban valószínűleg Poseidonios iskolájából — tanult kritikai szempontokat meglepő pártatlansággal és józansággal alkalmazta a római írókra.

Terentius nyelvével kapcsolatban olvassuk Gelliusnál (N. A. VI. 14): «Vera autem et propria huiusmodi formarum exempla in latina lingua M. Varro esse dicit ubertatis Pacuvium, gracilitatis Lucilium, mediocritatis Terentium.» Alapjában véve ugyanaz az eset, mint Volcaciuss Sedigitusnál. Volcaciuss a kánont ülteti át a latin irodalomba és rögtön latin írókra alkalmazza, Varro a görög grammatikusoknál Theophrastos óta elterjedt stílusnem jelöléseket — *ἀδρόν, μέσον, ὀργνόν*²⁾ — latinra fordítja és egyúttal latin példákkal teszi honfitársai számára tartalmazassá. Volcaciustól azonban megkülönbözteti a példák kiválasztásában tanusított finom kritikai érzéke. A görögből átvett szempont Terentiusra való alkalmazása találó voltánál méltán megérdemelte azt a nagy állandóságot, melyet a Terentius-kritika történetében nyert. A «mediocritas», a jó értelemben vett közepszerűség Terentius nyelvének és írói egyéniségének oly fontos

¹⁾ A visszautasításnak általában kétféle módja volt: vagy minden bizonyítás nélkül óvták az olvasót V. nézetének elfogadásától, vagy rendkívüli szorgalommal összegyűjtött tekintély-apparátussal czáfolták véleményét. Az előbbire példa Guillaume de S. Geal versecskéje egy 1567-ben megjelent Terentius előszavából, ki «Vulcatus» ellen így ír:

«Je te pry (ô Lecteur) n'approuuer la censure
De Volcat deuisant de la Gloire Comique
Lequel messeament par un vers Jambique
Veut frustrer vostr' autheur de son loz et droicture» etc.

A második eljárásnak több T.-kiadásban szereplő példája Franciscus Asulanus értekezése V. ellen. (V. ö. Westerhoviuss kiadását 1726. XXXI—XXXII.) Szerinte V. maga értelmetlen: «nae ille mihi omni ipse prorsus videtur sensu caruisse» Cæcilius már csak azért sem lehet első, mert Cicero szerint «malus auctor latinitatis». A Horatiusnál található ítéletben sem nyugszik meg: miért ne győzne Terentius «et gravitate»? Teljesen csatlakozik Afranius véleményéhez: Terentiushoz hasonló nincs. «Sed valeat Sedigitus, nos Afranio assentiri non pigeat, ac Terentium omnibus præstitisse Comicis credamus... Nihil illi defuit: omnia quæ comico Poëtae præstanda sunt, præstitit.»

²⁾ U. o. bővebb jellemzésül «uberi dignitas atque amplitudo est, gracili venustas et subtilitas, medius in confinio est utriusque modi particeps». V. ö. még Baillet: *Jugemens des savans* III. 2, 57. l.

jellemző tulajdonsága, melynek igazságát a modern, részletkutatáson alapuló eredmények is bizonyítják.¹⁾

Varro egy másik kijelentése szerint Terentius az *ἥθος* mes-tere:²⁾ «in argumentis Cæcilius poscit palmam, in ethesis Terentius, in sermonibus Plautus.» Ez a Terentiust illetőleg ma is érvényesnek tekinthető megállapítás, melynek tekintélyét egy mással³⁾ csak fokozta, szintén bizonyosága Varro kritikai elfogulatlanságának.

Terentius legnagyobb hatású kritikusa a köztársasági irodalomban kétségtelenül Cicero volt. Kritikájának gyökere alapjában véve megegyezik Varroéval: mindketten hellén műveltségűek, mindkettőjük szempontjai előfordulnak már a görögöknél és mindkettőjük egyformán szereti bizonyos nemzeti büszkeségből a régi latin irodalom művészi szempontból nem mindig kifogástalan alkotásait. Míg azonban Varro kiterjedt philologiai tanulmányokat végzett és a görögöktől tanult *σύγκρισις*-módszert kissé pedáns módon, habár igazságosan alkalmazta a latin írókra, addig Cicero alkalmi kritikáiban a pillanat hatása alatt álló impresszionista, a ki bő olvasottságából a legnagyobb könnyedséggel fölbukkanó irodalmi tényekhez fűzi minden különös philologiai alapvetés nélkül megjegyzéseit. Irodalmi kritikájának legbecsesebb, szinte túlnyomó része ugyan szónokokra és retorikai munkákra vonatkozik, de a költőket sem hanyagolta el.⁴⁾ Terentius egyike legkedveltebb íróinak, kinek darabjaiból kb. negyvenszer idéz és a kiről állandóan a legnagyobb elismeréssel nyilatkozik. Véleményei Terentiusról sohasem ellentmondók, mert impresszionizmusát jól átgondolt dogmatizmus, a peripatetikus műelmélet mérsékelte.⁵⁾

Cicero kritikai szempontjai Terentiusszal szemben nem egyoldalúak: elsősorban ugyan a nyelv köti le figyelmét, de a Terentius ethicus és rhetoricus számára is vannak megjegyzései. Ifjúkori verse (Limo) a nyelvet dicsőíti, mint a Suetonius-életrajzban idézett töredék bizonyítja:

¹⁾ Leo R. L. 253. s köv. lk.

²⁾ Buecheler 396.

³⁾ Charisius *Gr. L.* I. 241, 27. «ἥθῃ, ut ait Varro de Latino sermone lib. V., nulli alii servare convenit, quam Titinio et Terentio, πᾶσι vero Trabea, inquit, et Atilius, Cæcilius facile moverant.» Valószínűleg Varrótól származik a Horatiustól idézett «dicitur ... vincere Cæcilius gravitate, Terentius arte» (Ep. 2, 1, 60.).

⁴⁾ V. ö. J. Kubik: *De M. Tullii Ciceronis poetarum Lat. studiis*. (Diss. ph. Vindob.) Tschernjaew: *De Ciceronis studiis Ter.* (Casan 1899.) J. Schäfer: *Ciceros Verhältnis zur altr. Kom.* (Bl. für das Bayer. Gymn. 1884.) H. Nettleship: *Literary criticism in latin antiquity* (Journal of phil. (18) 1890.) = *Lectures and essays on subjects connected with latin literature and scholarship* I—II. Oxford 1895. (Az én utalásaim a Journ. of philol.-ra vonatkoznak.)

⁵⁾ Különösen Aristotelest és Theophrastost dicsőíti: «Aristoteles et inveniendi (τῆς τοῦκῆς) es iudicandi (τῆς διαλεκτικῆς τέχνης) princeps fuit» (Top. 2, 6); «Quis omnium doctior? quis acutior, quis in rebus vel inveniendis, vel iudicandis acrior Aristotele fuit?» (Orat. 51, 172); «Aristoteles itemque Theophrastus excellentes viri cum sublimitate, tum copia, cum philosophia dicendi etiam præcepta coniunxerunt». (De div. 2, 1, 4.) V. ö. még De or. 1, 10, 43.

Tu quoque, qui solus lecto sermone, Terenti
 conversum expressumque latina voce Menandrum
 in medium nobis sedatis vocibus¹⁾ effers
 quiddam come loquens atque omnia dulce dicens.

Terentius tehát Cicero szemében az egyetlen, a ki Menanderhez méltó latin átdolgozó. Stílusát Varróval együtt — noha más szavakkal szintén μέσων-nak jelzi, a mi a peripatetikus elmélet szerint a legkedvezőbb értékelés.²⁾ Egy más kijelentésből látjuk, hogy még később is nyelvi tekintélynek ismerte el Terentiust.³⁾

A nyelv mellett megbecsülte Cicero a Terentius darabjaiban található ethikai tanulságot. Szóoklataiban, bölcseleti, retorikai munkáiban és leveleiben egyaránt számos Terentiustól származó példával világítja meg fejtegetéseit, nem ritkán kritikai megjegyzések kíséretében, melyek a terentiusi ἡθος finomságát ismételten hangsúlyozzák.⁴⁾

Rhetorikai munkáiban többször előfordul, hogy egy-egy retorikai eljárás szemléltetésére Terentiust idézi. Az Andria kezdete egyik leggyakoribb példája: itt mintaszerűnek találja a partitiót (De inv. I. 22, 33), innen veszi a comparatio ex minore példáját (De or. II. 41, 172). Legelismérőbb azonban, a mit erről a részről a narratióval kapcsolatban mond.⁵⁾

Cicerónak Terentiusra vonatkozó megjegyzései több szempontból jelentékenyen befolyásolták a komédia író későbbi sorsát. Idézetei terjesztették és megkedveltették Terentius tanulmányozását: nem kisebb ember, mint Petrarca, Ciceróból kapott kedvet Terentius alaposabb megismeréséhez⁶⁾ és Montaigne megállapítja, hogy Terentius nagyrabecsülésében a Cicero-idézeteknek jó részük volt.⁷⁾ Nyelvének eleganciáját Cicero ítélete után még különben heves támadói sem

¹⁾ Leo R. L. I. 253. l. 1. jz.

²⁾ Cic. *de off.* 1, 25, 89.

³⁾ *Ad Attic.* III. 7. «secutus sum, non dico Cæcilium, Mane ut ex portu in Piræum (malus enim auctor latinitatis est) sed Terentium: cuius fabellæ propter elegantiam sermonis putabantur a C. Lælio scribi: Heri aliquot adolescentuli coimus in Piræum.

⁴⁾ *Cato* 18. «Quæ tamen omnia dulciora fiunt et moribus bonis et artibus, idque cum in vita tum in scæna intellegi potest ex iis fratribus qui in Adelphis sunt. Quanta in altero diritas, in altero comitas!» *De inv.* 1, 19, 27. «Illa autem narratio, quæ versatur in personis, eiusmodi est, ut in ea simul cum rebus ipsis personarum sermones et animi percipici possunt, hoc modo:

«Venit ad me sæpe clamitans: Quid agis Micio» etc.

⁵⁾ *De oratore*, 2, 80. «quam longa est narratio! mores adolescentis ipsius et servilis percontatio, mors Chrysidis, vultus et forma et lamentatio sororis, reliqua pervarie incundeque narrantur».

⁶⁾ *Epist. rer. fam.* 3, 18. «Primum Terentii amorem ex Tusculanarum quæstionum lectione concepi».

⁷⁾ Montaigne *Es.* 2, 10. «Pour l'estimation et preference de Terence fait beaucoup que le pere de l'eloquence Romaine l'a si souvent en la bouche, et sul de son ranc; et la sentence que le premier juge des poëtes Romaines done de son compaignon». Ez utóbbi Horatiusra vonatkozik.

mérték tagadni. Kijelentéseinek súlyát igazán csak akkor méltányolhatjuk, ha meggondoljuk, hogy a humanisták — hosszú időn át az irodalmi ízlés irányítói — ítéleteikben mennyire önállótlanul iparkodtak alkalmazkodnia a legnagyobbnak elismert latin nyelvűművész megállapításaihoz.

Cicero tulajdonképpen irodalmi téren is több szempontból esendő dolgokért harczolt: amint a köztársaság, melyért életét adta, megbukott, úgy az a szónoklati irány, melyet ellenfelei az elmérgesedett vitákban asianismusnak neveztek, de a melyet Cicero az ellentábor atticismusával szemben igazi atticismusnak tartott, erősen háttérbe szorult, sőt az annyira ócsárolt új költők (poetae novi) is győzelemre tudták vinni zászlójukat a Cicero által képviselt ízlessel szemben. Az alexandrinismus, mely szórványosan már Enniusnál mutatkozik, most programszerűen helyet biztosít magának a római irodalomban. Az ízlés nagyot változik: ¹⁾ míg Cicero eszménye nem a részletek mentől aprólékosabb kidolgozása, hanem a nagy ívű lendület, az egészet átható lelkesedés, a régiek nemes páthosza, addig az új költészet szerette a nagy tudományosságot, a hosszadalmas előkészületet, a rövid költeményt, a rendkívül gondos, szinte a mesterkéeltségig fokozott kidolgozást, lenézte az aprólékos műgondtól idegen régi költészetet, sőt általában a latin irodalmat.

Az új szellem tisztultabb ízlésű képviselői ugyan nem fogadták el az alexandrinismus minden túlzását, de a régi latin irodalom pongyolaságával való szembefordulás náluk is megvolt. Cæsar szemében épen úgy, mint később Horatiuséban és Vergiliuséban nem annyira az alexandriai kor csinált-virág irodalma, hanem a régi klasszikus görög költészet volt az eszmény. ²⁾ Habár épen olyan jó hazafiak voltak, mint Cicero, erős római önértékük sem volt elegendő, hogy a régi latin irodalom sokszor kezdetleges erőfeszítéseit csupa hazafiságból kifogástalanoknak, vagy épen tanulmányozásra méltóknak találják. Az ízlés változása következtében megváltozott a latin írókkal szemben a kritikai mérték: Volcaci^{us} Sedigit^{us} római írókat mér egymáshoz, Varró összehasonlításaiban csupa latin író szerepel, Cicero legtöbbször úgy beszél Terentiusról, mintha Menander nem is lett volna a világon; most meg az a főszempont, mennyiben közelítik meg a latin írók az utánzott görögöket?

Természetesen ilyen irodalmi levegőben, ilyen magas mértékhez viszonyítva a régi római irodalom legtöbb alkotása nem talált kedvező fogadtatásra. Terentiust azonban ebben a korszakban is kedvelté tette, tanulmányozásra ajánlotta nyelve, finom tartózkodása a szélsőségektől, «urbanitas»-a, a «pura oratio», melynek számos eleme az aranykori «urbanitas» állandó alkatrészévé, közkinsévé lett. Szigorú kritikusa, Cæsar, még Menanderhez viszonyítva is elismeri kiválóságát, csak a «vis» hiányzik nézete szerint ahhoz, hogy a «comica virtus» is egyforma legyen a görögökével.

Tu quoque, tu in summis, o dimidiata Menander
Poneris, et merito, puri sermonis amator.

¹⁾ V. ö. Nettleship 298—9.

²⁾ Nettleship 249, 251.

Lenibus atque utinam scriptis adiuncta foret vis,¹⁾
 Comica ut æquato virtus polleret honore
 Cum Græcis, neve hac despectus parte iaceres.
 Unum hoc maceror aureolo tibi desse, Terenti.» (Vita p. 9.)

Kritikájában Cæsar mintegy megjelöli az irányt, melyben egy ideig Terentius megítélése halad. Horatius, a régi latin irodalom szigorú kritikusa szintén elismeri — habár más módon — Terentius

¹⁾ Már Bentley, később F. A. Wolf és Meineke a «vis» után vesszöt tettek és «comica»-t a «virtus»-ra vonatkoztatták. Így a «vis comica» elterjedt kifejezés ugyan találó volta ellenére hibás interpunkcióból származottnak bizonyult, viszont Cæsar ítélete a «dimidiatus Menander»-ról visszakapta valószínű formáját. A jelen interpunkció ellen érdeemes kifogás nem emelhető és ez általában az elfogadott. Az a kérdés vetődik föl azonban, mire vonatkozik, mit jelent pontosan a «vis» a jelen esetben? Kétségtelenül a kifejezés erejét, mint δύναμις a görögben — κατ' ἐξουχίην — hasonló értelmű. (V. ö. Dion. Hal. in Judic. Thucyd. c. 3. p. 813. Demosth. c. 2. p. 956.) Cæsar ítélete Leo fordításában (R. L. I. 253.) «... aber seinem gelinden Stil fehlt die Kraft, und so stellt er hinter der Ausdrucksfähigkeit der gr. Komödie zurück». A következőkben határozottabban megállapíthatjuk, mire gondol Cæsar. A Menander-χρῖς nem telt be annak a kiválóságnak dicsőítésével, mennyire élethűek Menander alakjai, milyen pompás összhangban van az egyes személyek szájába adott beszéd az illetők jellemével. Plut. comp. 2. «Ἡ δὲ Μένανδρου φράσις οὕτω συνέστηκε καὶ συμπεπνευκε κεκραμένη πρὸς ἐκντήν, ὥστε διὰ πολλῶν ἀγομένη παθῶν καὶ ἡθῶν, καὶ προσώποις ἐφαρμογέτουσα παντοδαπῆς, μία τε φαίνεσθαι καὶ τὴν ὁμοιότητα τηρεῖν ἐν τοῖς κοινοῖς καὶ συνήθεσι καὶ ὑπὸ τὴν χρεῖαν ὁνόμασιν· ἐὰν δὲ τις ἀρα τερατείας εἰς τὸ πρᾶγμα καὶ ψόφου δεήσει, καθάπερ αὐτοῦ πάντητον ἀνασπᾶσας, ταχὺ πάλιν καὶ πῶσιν ἐπέβαλε καὶ κατέστησε τὴν φωνὴν εἰς τὸ οἰκεῖον. Πολλῶν δὲ γεγονόντων εὐδοκίμων τεχνιτῶν, οὗς ὑπόδημα δημιουργοῖς οὕτε προσωπεῖον σκευοποιῶς οὕτε τις ἡμάτων ἅμα ταῦτον ἀνδρὶ καὶ γυναικὶ καὶ μισρακίῳ καὶ γέροντι καὶ οἰκότηρι πρέπον ἐποίησεν· ἀλλὰ Μένανδρος οὕτως ἔδειξε τὴν λέξιν, ὥστε πάση καὶ φύσει καὶ διαθεσί· καὶ ἡλικία σύμμετρον εἶναι...» Quint. X. 1. 69, 71. «... ita omnem vitæ imaginem expressit... Ego tamen plus adhuc quiddam collaturum eum declamatoribus puto, quoniam his necesse est secundum condicionem controversiarum plures subire personas, patrum, filiorum, militum, rusticorum, divitum, pauperum, irascentium, deprecantium, militum asperorum. V. ö. még Byz. Aristophanes sokat idézett mondását (Syr. Herm. II. 23, 10) «Ὁ Μένανδρος καὶ βίε, πότερος ἂρ' ὑμῶν πότερον ἀπειμήσατο;» és Gellius II. 23, 12 (Cæcilius és M. comp.): (Cæcilius) illud Menandri de vita hominum media sumptum, simplex et verum et delectabile, nescio quo pacto omisit». U. o. 19. «Hi omnes motus eius affectionesque animi in Græcia quidem comædia mirabiliter acres et illustres, apud Cæcilium autem pigra istæc omnia et a rerum dignitate atque gratia vacua sunt.» Mindezek valószínűvé teszik, hogy a peripatetikus iskolában («que philosophia fuit, facta philologia est» Sen. Ep. 108, 23) már jó korán kialakult egy hagyományos χρῖς Menander komédiáiról, mely dicsérőleg kiemelte az ἥθος változatosságát, hűségét és az ebből fakadó élénk komikumot, mely mozgalmassága ellenére sem torzította el a jellemek finom vonásait (V. ö. H. v. Arnim: *Kunst und Weisheit in den Komödien des M. N. Jahrb.* 1910. (25) 245. l. 1. jz.). A kissé analogisztikus Terentius — noha mesterét ebben is utánozni igyekezett, mint különösen a rabszolgák és Demea beszédmódja bizonyítja — Menander változatosságát nem érte el. Cæsar összehasonlításában a röviden «vis» szóval jelölt tertium comparationis csak ez a biotikus δεινότης lehet.

kiválóságát. Kritikai működése a latin irodalom történetében még abból a szempontból is nevezetes, mert néhány szatirájában és leveleiben élénken tükrözteti vissza a régi és az új irodalmi ízlés harcát. E tekintetben sok becses megjegyzés található *Epist.* II. 1-ben. Szembeszáll az újabb irodalmi törekvéseken kívülállók megrögzött, önállótlan véleményével. Ezek a maradi emberek azt hiszik, hogy a rómaiaknál is a régi költészet az értékesebb, épen úgy, mint a görögöknél (28–30), mintha az idő a költeményeket is a borhoz hasonlóan javitaná (34). Gúnyosan sorolja föl a régi iskola -- legnagyobb valószínűséggel Varro — szinte közhelyszámba menő, a legtöbb ember számára végleges ítéletet jelentő értékmegállapításait (50–59):

Ennius et sapiens et fortis et alter Homerus,
ut critici dicunt, ...
Nævius in manibus non est, et mentibus hæret
pæne recens? ...

..... aufert

Pacuvius docti famam senis, Accius alti,
dicitur Afrani toga convenisse Menandro
Plautus ad exemplar Siculi properare Epicharmi
vincere Cæcilius gravitate, *Terentius arte.*

Ez a megjegyzés, melyet különben a humanisták nagyon sokszor az összefüggésből kiszakítva Horatius egyéni véleményeként idéztek, nem kedvező Terentiusra, mert az összefüggésből nyilvánvaló, hogy a költő ezt az értékelést nem fogadja el. Más megjegyzéseiből azonban kiderül, hogy Terentiusról habár itt az ellentmondás hevében és a valószínűleg előtte fekvő forrás nyomán belekerült a méltatlanul bámultak sorába — nem tagadja meg az elismerését.

Eme föltevésünket támogatja egy *argumentum ex silentio*. Horatius ismételten rendkívül hevesen támadja Plautust, kiből nincs semmi műgond, jellemezni, szerkeszteni nem tud, csak a pénzre gondol.¹⁾ Nem képes megérteni, hogyan bámulhatták az ósók a durva plautusi elmésségeket.²⁾ Ezzel szemben Terentius soha ilyen formában becsmérőleg nem említi, noha az eszmétársulás a komikus műveinek alapos ismerete következtében okvetlenül ösztökélte volna erre a csípős megjegyzésekkel általában nem fukarkodó Horatiust.

Az *argumentum ex silentio*nak pozitív bizonyítói erőt ad a Horatiusnál található számos Terentius-reminiscencia. Műfelméletének megfelelően³⁾ a Lucilius-féle szatira fölfrissítésére főleg a komikusok munkáiból kölcsönzött szívesen,⁴⁾ Kedvelt komikusai ugyan legnagyobb részt görögök, de a latinok közül is különösen Terentius befolyásolja gyakran egy-egy gondolatát, vagy kifejezését mind szatiráiban, mind leveleiben. *Sat.* I. 2, 20 a Heautontimorumenosból vett

¹⁾ *Ep.* II. 1, 170. s. köv.

²⁾ *A. P.* 270. s. köv. Hol vagyunk Cicero véleményétől, kinek szemében «(Plauti) iocandi genus ... elegans, urbanum, ingeniosum, facetum» *De off.* I. 104.

³⁾ *Sat.* I. 4, 39. s. köv.

⁴⁾ Maga bepillantást enged dolgozasmódjába *Sat.* II. 3. 11–12. V. ö. még Th. Arnold: *Die Griech. Studien d. H.* Neu herausg. v. W. Fries. Halle 1891. 42–70 lk.

egyik hasonlatával kapcsolatban Terentiust egyenesen névleg említi. A Sat. II. 3, 259. s köv. sorok szintén terentiusi eredetűek (= Eun. 46. s köv.) és szemléltetően mutatják Horatius dolgozásmódját. «Hinc illae lacrimae» (Ep. I. 19, 41=Andria 126) tulajdonképen csak Horatius után lett szállóigévé. Tschernjaew munkájában huszonnégy világosan fölismerhető Terentiustól származó horatiusi kifejezést sorol, melyek egy része a közvetlen hatást, másik része a terentiusi nyelv egyes elemeinek közkinccsé válását bizonyítja.¹⁾

Az a körülmény, hogy Horatius Terentiust méltónak találta néhány helyen az utánzásra, míg Plautust olyan szigorúan lebírált, már önmagában véve elég elismerés. A Terentius-kritika későbbi hagyománya szempontjából különösen az a fontos, hogy ezt a *μύησις*-t általában mindig dicséretnek vették és így senkinek sem jutott eszébe kétségbevonni Horatius jóindulatát és elismerését Terentius komédiáival szemben.²⁾ Ez egyrészt önmagában véve emelte Terentius elismert voltát azokban az időkben, mikor a tekintélyeket nem egyhamar vonták kétségbe, másrészt a Terentius—Plautus *σύγκρισις*-ben nagy nyomaték volt az ifjabb költő javára.

Inkább magát a bírálót, mint Terentiust jellemzi Ovidius egy kritikai megjegyzése. Míg Horatius az ellentétes irodalmi állásponttal szemben merev, néha kiméletlenül szigorú, addig Ovidius hajlékony sympathiája minden irodalmi érdemet elismer.³⁾ A régi költőket például minden művészi fogyatékosságuk ellenére is nagyrabecsüli:

Ennius arte carens, animosique Accius oris
Casurum nullo tempore nomen habent.⁴⁾
«atque suo martem cecinit gravis Ennius ore
Ennius ingenio maximus, arte carens.»

Terentiusról is csak jót mond:

Nec liber indicium est animi; sed honesta voluptas
Plurima mulcendis auribus apta ferens.
Accius esset atrox, convira Terentius esset,
Essent pugnaces, qui fera bella canunt.⁵⁾

Az ilyen határozatlanságig menő pártatlanság valamivel később már nagyon ritka lehetett, mert az irodalomban teljes győzelmet aratott a modernizmus. Túlzottan nyilvánul ez az irány minden egyoldalúságával egy Tiberius, Claudius és Nero alatt működő grammatikusnál, Remmius Palæmonnál, ki típikus példája a grammatikus

¹⁾ Tschernjaev: *Terentiana, Des traces de T. dans Ovide, Horace et Tite Live*. Casan 1900 (B. Maurenbrecher, B. Phil. Wschrift 1902, 1318).

²⁾ Láttuk ezt Montaignenél. V. ö. még Danielis Heinsii: *Ad Horatium de Plauto et Terentio iudicium* (nagyon sok T. és Pl. kiadás előszavában megjelent, egyike a legtöbbször kiadott phil. értekezéseknek) Westerh. 1726. I. XLII. s köv. lk. «Qui cum contra, tanti Terentii fecerit Fabellas, ut et integras ex iis *βίαι*; descripserit, et ubique accommodet, soli denique artem tribuat.»

³⁾ Nettleship 252—3.

⁴⁾ *Am.* 1. 15, 19. V. ö. még *Trist.* 2. 423.:

⁵⁾ *Trist.* II. 357.

gőgnek és elfogultságnak. «...arrogantia fuit tanta, ut M. Varronem porcum appellaret; nomen suum in Bucolicis non temere positum, sed præsagiente Vergilio, fore quandoque omnium poetarum ac poematum Palaemonem iudicem.»¹⁾ Nagy jellembeli fogyatékságai ellenére is «capiebat homines cum memoria rerum, tum facilitate sermonis» és a maga idejében «principem locum inter grammaticos tenuit.» Terentius sorsával kapcsolatban jellemzésül azért említjük mindezt, mert Remmius Palaemon — a kinek jóformán Vergilius az egyetlen nagy latin író, a «poëta» κατ' ἐξοχήν, mint a görögöknél Homeros ὁ ποιητής²⁾ — a régi irodalom minden lenézése mellett sem hanyagolta el Terentius tanulmányozását és elveszett, de részben rekonstruálható «Ars» ában a Terentius-idézetek és példák is helyet kaptak.³⁾

A tudományos tevékenység azonban ebben a korban sem mellőzte a régi latin irodalmat, mert a philologiai kutatást az irodalmi ízlés kevésbé befolyásolta. A Suetonius-életrajzban említett Fenestella, a ki Tiberius uralkodása alatt még működött, történeti munkájában Terentiusra is kitért.⁴⁾ Később (kb. 80 körül) a legnagyobb római szövegkritikus, M. Valerius Probus philologiai tevékenysége a régiek közül kiterjedt Enniusra, Aeliusra, Plautusra, kiadásai közül azonban csak Terentiusét, Lucretiusét, továbbá Vergiliusét, Horatiusét és Persiusét vehetjük valószínűeknek. A régi latin irodalom akkori állapotára és értékelésére jellemző, a mit Suetonius Probusról ír:⁵⁾ «legerat in provincia quosdam veteres libellos apud grammaticistam, durante adhuc ibi antiquorum memoria necdum omnino abolita sicut Romae. Hoc cum diligentius repeteret, atque alios deinceps cognoscere cuperet, quamvis omnes contemni magisque obprobrio legentibus quam gloriae et fructui esse animadverteret, nihilo minus in proposito mansit, multaque exemplaria⁶⁾ contracta emendare ac distinguere et adnotare curavit soli huius, nec ulli praeterea grammaticae parti deditus.»⁷⁾ Nagyon valószínű, hogy a határozott ízlésű grammatikus kritikai véleményét is nyilvánított, a mi a mondottak után nem minden esetben lehetett kedvező. Erre vonatkozólag ugyan minden közvetlen bizonyíték elveszett, de nagy valószínűséggel föltehető, hogy a Donatus-kommentárokból bizonyos kritériumokkal⁸⁾ kiválasztható nem elismerő nyilatkozatok erre a korszakra, nevezetesen Probusra mennek vissza.

¹⁾ Sueton. *de gramm.* 23.

²⁾ Fr. Schöll: *Q. Remmius Palaemon* Rh. M. 34. 630—2. lk.

³⁾ A. Schottmüller: *De C. Plini secundii libris grammaticis* 1858. p. 22. Leo: *Pl. Forsch.*² p. 28. «Vergil ist ihm zuerst ὁ ποιητής, der Schulsack seiner Ars überaus dürftig, und von Älteren nur Terenz darin.»

⁴⁾ *Vita* p. 3.

⁵⁾ *de gramm.* 24.

⁶⁾ Usener: *exemplarium copia.*

⁷⁾ V. ö. ehhez Gudeman: *Grundr. zur G. der kl. Phil.* 106. 1. jz. «Dass Probus sich in seinen Ausgaben nicht auf das *emendare, distinguere, adnotare* beschränkt hatte, scheint mir aus Donat. Ter. Phorm. 372. «*male loqui*» pro «*male dicere*» ... *et quaerit Probus quis ante Terentium dixerit*», und aus Macrobius 1. c. hervorzugehen.»

⁸⁾ A Donatusból kiválasztható régibb kritikákra vonatkozólag v. ö. M. Dorn: *De veteribus grammaticis artis Terentianae iudiciis* 1906.

Természetesen a későbbi utókor Probus Terentius-kutatásairól és bíráló megjegyzéseiről nem sok tudomást vehetett.¹⁾

Nagyobb hatású volt a humanista pedagógia mesterének, M. Fabius Quintilianusnak Terentiusra vonatkozó véleménye. Kritikai mértéke ugyanaz, mint Cäsaré, vagy Horatiusé és az Inst. X. könyve alapján véve a görög és latin irodalom *σύγκρισις*-e. A római komédia véleménye szerint általában nem nagy értékű és maga a legkiválóbb Terentius sem ment minden gáncstól²⁾; «in comedia maxime claudicamus, licet Varro Musas, Aeli Stilonis sententia, Plautino dicat sermone locuturas fuisse, si latine loqui vellent, licet Cæcilium veteres laudibus ferant, licet Terenti scripta ad Scipionem Africanum referantur (quæ tamen sunt in hoc genere elegantissima et plus adhuc habitura gratiæ, si intra versus trimetros stetissent) vix levem consequimur umbram, adeo ut mihi sermo ipse Romanus non recipere videatur illam solis concessam Atticis venerem, cum eam ne Græci quidem in alio genere linguæ obtinuerint.» Ez az ítélet alapján véve majdnem teljesen megegyezik Cäsaréval: gáncsolja bizonyos szempontból Terentiust, de azért mégis elismeri a legkiválóbbnak. Az utókor legtöbbször csak a kedvező ítéletet vette figyelembe és ebben egy újabb bizonyítékát látta Terentius kiválóságának.³⁾

Az irodalmi ízlés ismét nagy változáson ment át. Quintilianus már a classicismus híve, eszménye Cicero és elismeri bizonyos fenntartásokkal a régi latin költészet érdemeit.⁴⁾ Ez az irány nem tartott soká, nem is volt általában elfogadott és már az I. század vége felé kezdí fölváltani az archaizáló ízlés. Tacitus dialogusában (c. 23.) olyan emberekről olvashatunk, «qui Lucilium pro Horatio et Lucretium pro Vergilio legunt». Hadrianus és az Antoninusok alatt az irodalmi ízlés a második sophistika atticismusának megfelelően már szinte kizárólagosan archaizáló. Az alkotó erő, vagy a görög irodalmi mintáknak római szellemben való újratemetése hanyatlík, az exakt tudományok, a grammatika, az anyag összegyűjtése minden téren fokozottabb mértékben föllendül.

Ebbe a korszakba esik Suetonius működése, ki a «Vitæ Cæsa-

¹⁾ A Donatusnál található utalásokon kívül recensiójának maradt valami nyoma néhány kéziratban. J. Aistermann szerint (*De M. Valerio Probo Berytio capita quattuor*, accedit reliquiarum collectio. Bonn. 1910.): «Recensionis ð exemplaria Terentiana quodammodo pendere ex recensione Probi, et præter Donati commentum scholia quoque Bembina reliquias exhibere interpretationis Probianæ intellectum est. (Schanz II. 2, 440.)

²⁾ Quintilianus kritikáját jellemzi W. Peterson: *Quint. Inst. Or. Lib. X.* előszava. Az idézett hely X. 1. 99.

³⁾ V. ö. pl. Sicco Polentone-féle életrajzot. Ábel: *Terentius biographik* 56. l.

⁴⁾ Enniusről ezt mondja: «Ennium sicut sacros vetustate lucos adoremus, in quibus grandia et antiqua robora iam non tantam habent speciem quantam religionem.» (X, 1, 88.) Luciliust megvédi Horatius kifogásaival szemben, noha a túlzókhoz sem csatlakozik: «... Lucilius quosdam ita deditos sibi adhuc habet amatores, ut eum non eiusdem modo operis auctoribus sed omnibus poetis præferre non dubitent. Ego quantum ab illis, tantum ab Horatio dissentio, qui Lucilium fluere lutulentum et esse aliquid quod tollere possis, putat (X, 1, 89.)

rum» mintájára írt «De viris illustribus» cz. töredékesen ránkmaradt munkájában Terentius életét is megírta. Kritika nélkül összefoglalja és így megőrzi számunkra a legrégebb Terentius-kutatók néhány megállapítását, a Terentius-χρῖσις pár fontos emlékét — köztük Cäsarét és a fiatal Cicerót — s legendás elemeivel kiindulópontja egy, a középkorban különösen virágzó, inkább csak kulturtörténeti, mint tudományos szempontból értékes műfajnak: a Terentius-biographiának.¹⁾ Ugyancsak ez időtájt írta C. Sulpicius Apollinaris a ránkmaradt tizenkétsoros verses tartalmakat.

A kommentáló tevékenység a kor szellemének és szükségleteinek megfelelően virágzik. Aemilius Asper a Phormióhoz,²⁾ Helenius Acro³⁾ az Adelphœhoz és Eunuchushoz, Arruntius Celsus⁴⁾ valószínűleg a Hecyrához és Phormióhoz írt magyarázatokat. Munkásságukat alig néhány jelentéktelen nyom jelzi.

Egy századdal később, valószínűleg a III. sz. végén és a IV. elején élt Nonius, kinek Terentius kivonatai inkább szövegkritikai szempontból értékesek. A magyarázók között kimagasló alak volt az ugyanezen időben működő Euanthius.⁵⁾ A Terentius-kritika szempontjából munkájának eltűnése kétségkívül igen nagy veszteség, mert az a kevés, a mit töle a Donatusnál megőrzött «De fabula»-ban birunk, határozott kritikai meggyőződésről, jó megfigyelőképessegről, kiterjedt tudásról és szabatos kifejező erőről tanuskodik. Kiemeli Terentius jellemzésének találót, igaz voltát: «personarum leges circa habitum, ætatem, officium, partes agendi nemo diligentius a Terentio custodivit.»⁶⁾ Megállapítja Terentius darabjainak legjellemzőbb sajátosságát, a végletektől való tartózkodást: «illud quoque inter Terentianas virtutes mirabile, quod eius fabulæ eo sunt temperamento, ut neque extumescant ad tragicam celsitudinem, neque abiciantur ad mimicam vilitatem.»⁷⁾ Míg Plantus fogyatékosságait nyomatókusan kiemeli, Terentius öntudatos, műgondról tanuskodó művészetét csak dicsérni tudja: gazdag cselekvénye ellenére is mindig áttekinthető, világos szerkezetű, tárgyilag, formailag egyaránt kiváló, a színpadi illúziót nem töri meg, mint Plantus. Ez a részlet a latin irodalomban egyuttal a legteljesebb Terentius és Plantus σύγκρισις, méléó párja a Plutarchos-féle Aristophanes és Menander σύγκρισις-nek, melyre több szempontból emlékeztet.

A IV. század közepe táján élt Terentius legnagyobb hatású kritikusa, Aelius Donatus, kinek magyarázatai a Heautontimorumenos kivételével az összes Terentius-darabokhoz ránk maradtak. A több

¹⁾ Összegyűjtésük még a jövő föladata. Ábel gyűjteménye nem teljes.

²⁾ Rufin. *Gramm. lat.* VI. p. 555. 1.; p. 565., 5. és Donatus néhány helyen (Schanz. III. 172.).

³⁾ Charis. *Gramm. l.* I. p. 192., 30.; 201., 3.; 210., 15. (Schanz III. 176.)

⁴⁾ Frœhde Fleck. *Jahrb. Suppl.* 18. (1892.)

⁵⁾ Pauly-Wissowa *R. E.* VI, 1, p. 847. (Wessner). Usener: *Vier lat. Gramm.* Rh. M. 23. (1868.) p. 491.

⁶⁾ Az idézetek Wessner Donat. 19—20. lapjairól. V. ö. ehhez a fölfogáshoz Boileau poétikáját *passim*.

⁷⁾ V. ö. ehhez: *Diderot és Terentius*: Bp. Szemle. 1912.

kéziratban megőrzött munka mai formájában semmiesetre sem származik Donatustól, hanem valószínűleg két erősen interpolált kivonat egyesítésének eredménye. A középkorban hosszú ideig nem emlegetik; utoljára Lupus, Ferrière apátja ír róla III. Benedek (855–858.) pápához küldött levelében: «pari intentione Donati commentum in Terentium flagitamus.»¹⁾ 1433-ban Giovanni Aurispa, a szerencsés kodex-kutató Mainzban újra megtalálja és ezzel a Terentius-kutatásnak maig nélkülözhetetlen eszközét tette újra hozzáférhetővé.

Alapjában véve Donatus kritikája²⁾ modern szempontból nem bővelkedik magasabb színvonalú észrevételekben. A grammatikai és rhetorikai megjegyzések túlnyomó számuak, szívesebben foglalkoznak apró részletkérdésekkel, míg a belső, organikus forma iránt kevés érzékről tanuskodnak. A stílusra vonatkozó megállapítások ennek megfelelően legtöbbször analitikus természetűek. Ezekkel szemben a görög eredetit alapul vevő összehasonlítások már bizonyos könnyedséggel állapítják meg, mikor és miért jobb esetleg a görög darab, mikor és miért csinált valamit sikerültebben Terentius. Legnagyobb fontosságuk azonban az ἦθος-ra és a darab ökonómijára vonatkozó megjegyzések. Fontosságukat az utókor szempontjából csak emeli, hogy a kommentár természetének megfelelően nem is lehetnének magas szempontúak, elvont természetűek, mert mindig közvetlen, rögtön ellenőrizhető és aprólékos tényekhez kapcsolódnak. A komédia eredetéről és technikájáról írt bevezető fejtegetések részben kiegészítik Aristoteles poetikáját és mint ilyenek hosszú időn át nagy szerepet játszottak a komédia fogalmának tisztázására irányuló törekvésekben. A közbevetett dramaturgiai megjegyzésekkel pedig Donatus iskolája, sőt valósággal tankönyve lett az ó-kori példákön lelkesülő, magasabb eszmények után sóvárgó, de a maga lábain még járni nem tudó komédia-elméletnek.

Donatus hatása az utókorra igen nagy volt, noha egyenletesnek nem mondható.³⁾ Aurispa szerint «nullo erudito lo lesse mai senza grande voluptate». Guarino Veronese «nobilissimus commentator»-nak nevezi és iskolájában a Terentius értelmezés alapjául fogadja el. L. Valla alig győzi bevárni, míg kezei közé juthat⁴⁾ és főmunkája, az *Elegantiae* végső simításainál már fölhasználja. Calpurnius a *Heautontimorumenos* magyarázója lelkes szavakkal jellemzi:⁵⁾ «Donato e il solo, che ci dia la chiave per intendere Terenzio e la

¹⁾ Wessner praef. p. VI.

²⁾ A következőkben Donatus alatt az egész Donatus-kommentárt értjük tekintet nélkül ama jogos ellenvetésekre, melyeket a kritika a kommentár-halmaz egysége ellen tett. A Donatus-kommentár számunkra az utókort erősen befolyásoló kultur-történeti tényező. Ebből a szempontból jelenleg figyelmen kívül hagyjuk, kiktől származhatnak az egyes részek. Külömben mindenki által elfogadott kritériumokat erre vonatkozólag ezideig nem sikerült megállapítani. A kérdés történetét áttekinthetően tárgyalja R. Sabbadini: *Il commento di Donato a Terenzio*. Studi italiani di filologia classica 2. (1894.)

³⁾ Sabbadini 4–6. lk.

⁴⁾ U. o.

⁵⁾ U. o.

commedia romana; autore serrato, acutissimo nel giudicare l'arte terenziana, incisivo nell' esporre il significato dei vocaboli e chi mira sempre allo scopo, senza superfluità, senza verbosità.» A veneziai kiadás (1470—3 közt) a következőképen ajánlja: ¹⁾

Qui cupit obstrusam frugem gustasse Terenti
Donatum quærat noscere grammaticum...

Egy 1526-ból való Terentius-kiadás (Impressum Tusculani apud Benacum) «Directorium artis comicæ» cz. alatt Donatus megjegyzéseit foglalja rendszerbe.

Tekintélyének nagyot ártott Parrasio fölfedezése, ki a XVI. század első felében először igyekezett bebizonyítani a Donatus-kommentár kompilált voltát.²⁾ Ettől kezdve különösen a philologusok igen különbözően nyilatkoztak róla, de azért a Terentius-magyaráznak mindvégig alapja maradt. Az irodalmi kritikus tekintélye ellen azonban nem emeltek érdemlegesebb kifogást és még Lessing is az irodalmi ízlés nagy mesterének vallja.³⁾

Meg kell még emlékeznünk a középkorban rendkívül elterjedt és nagyrabecsült Servius (IV. sz. végén) egy kritikai megjegyzéséről: ⁴⁾ «Sciendum est Terentium propter solam proprietatem omnibus comicis esse præpositum, quibus est, quantum ad cætera spectat, inferior.» A stílusra vonatkozó elismerés a középkorban valószínűleg elősegítette Terentiusnak az iskolákban való szereplését. A többi komikussal való kedvezőtlen összehasonlítás először Petrarcanál kelt visszhangot és szükségesnek találja e vélemény czáfolatát.⁵⁾

A latin irodalom Terentius-kritikája az egyetlen Volcaciuss Seditiguss véleményétől eltekintve, általában kedvező. Terentiust ha nem is mindenben egyformán, de legalább egyes szempontokból nagyrabecsülte Varro és Cicero, Cæsar és Horatius kora; a Nero alatt divatos modernizmus sem fordult el teljesen tőle, a Quintilianus által képviselt klasszicizmus a komikusok között legkiválóbbnak itéli s az utána következő archaizáló irány hívei csak fokozottabb mértékben tanulmányozzák. Önmagában véve a Terentius-kritika ezen általában kedvező volta nem nagy jelentőségű, de igen sokat jelent, ha megfontoljuk, hogy az utókorra ez a nagyjában összhangzó megbecsülés mély benyomást tett és a Terentius-kritika kedvező voltát — néhány jelentéktelen és legtöbbször nem irodalmi szempontokból történő támadástól eltekintve — úgyszólván állandósította. Az antik hagyomány a maga nagy neveivel irányította a Terentius-kritikát és a komikus megingathatatlan tekintélyének az ó-kor elismerése maradt mindvégig az alapja.

A latin irodalmi kritika nem mélyreható: Terentius, az ember és a drámaíró csak kivételesen és felületesen foglalkoztatja. Az irodalmi dráma a köztársaság végétől kezdve nagyobb részt csak papiro-

¹⁾ Sabbadini 76. l.

²⁾ Sabbadini 5. l.

³⁾ Usener *Dionysii Hal. libr. de imitatione rel.* Bonnæ, 1889. p. 141.

⁴⁾ ad *Aen.* I. 414.

⁵⁾ «Quod ultimum omnibus, quos legere potui, Commentatoribus excussis, Servii salva pace non approbo». Westerhoviuss XXXVI.

son tengeti életét és a pusztá eruditio megfelelő színházi élmények hiányában nem gondol olyan szempontok alkalmazására, a milyeneket kedvezőbb körülmények esetén a pezsgő színházi élet fölvetthetett volna. Míg Lucius Lanuvinus kritikájából a prologusokon át is érezzük a szakembert, a későbbi kritika legtöbbször annyira általános, annyira távol áll a *xar' ἐξοχῆν* drámától, hogy szempontjai nyugodtan alkalmazhatók más műfajokra is.

Az ó-kori kritika túlnyomólag formai. A formában is keveset törődik az organikus belső formával, szívesebben időzik a kifejezésre, nyelvre, retorikai elemekre vonatkozó részletkérdéseknél. Nagyjában ez az eset Terentiusnál is. A formai érdeklődés túltengését a latin irodalom fejlődése magyarázza. A görög irodalomban az organikus egymásutánban következő műfajok a párhuzamosan fejlődő nemzeti lélek és gondolat adæquat kifejezői. A formai érdeklődés itt is nagy, de nem viseli oly erősen magán az eruditio bélyegét, mint a latin irodalomban, mert a nyelv természetes fejlődése lehetővé tette, hogy az írók mondanivalójukat a latinokéhoz hasonló erőfeszítés nélkül megfelelő formába öltöztethessék. A latin irodalom fejlődésmenete viszont egész természetellenes. A göröggel való korai érintkezés következményeként a görögben hosszú időn át a maguk természetes sorjában kialakult műfajokat átvették olyan időben, mikor a nyelv még távolról sem volt e műfajok befogadására előkészítve. Hihetetlen nehézségekbe került, míg a csiszolatlan, öserőtől duzzadó, de hajolni, simulni nem akaró nyelvet a görög ész műveinek kifejezésére többé-kevésbé alkalmassá tették. A római irodalom története Livius Andronicustól kezdve Ciceróig és Vergiliusig majdnem kizárólag formai erőfeszítések, fáradságos hódítások sorozata és így nem csodálhatjuk, ha a főszempont az irodalmi termékek megítélésében a formai volt és ha a formai készség fokozására alkalmas grammatikai studiumok oly természetellenes korán kifejlelődtek. Ezek után magától értetődik, hogy Terentiusban legjobban a nyelv művészet csodálták. Főérdeme a latin irodalom szempontjából mindvégig az maradt, hogy egy görög *γένος*-t latin nyelven az eredetit legjobban megközelítő formában szolgáltató meg.

Mikor a latin és görög elemek legsikerültebb összeolvadása a próza terén Cicero, a költészetben Horatius és Vergilius munkáiban megtörtént, föltűnő hamar bekövetkezett az a korszak, midőn a görög minták után való újra-teremtés a különben sem élénk eredeti alkotókészséggel együtt tűnőfélben van. A latin irodalom a maga hagyományából kezd táplálkozni: ennek következménye ismét a formai érdeklődés fokozatos előtérbe nyomulása. Csak természetes, hogy sokak számára a formaművész Terentius most is a legnagyobb azok között, kik latin nyelven komédiát írtak, mert a művészi érték a grammatikai tanulmányokkal előkészített ízlés számára egyet jelentett a formai, pontosabban a nyelvi értékkel. Az esetleges más szempontból való értékelés — Eugraphiusnál és Donatusnál — szintén szoros összefüggésben van a formaival.

A Terentius-hatás szempontjából fontos korszakok, a renaissance és humanizmus, a nemzeti irodalmak klasszikus kora, — sőt bizonyos szempontból a XVIII. sz. is — nem idegenkedtek a formai szemponttól, sőt helyenként és időnként kelleténél nagyobb figye-

lemben részesítették. Ezekben az időkben nagyon sok olyan ember fogott kezébe tollat, kikben a kritikai ösztön erősebb volt a kifejező készségnél, kik az érdemet mérlegelték, de kellőképpen analizálni nem tudták. Ezek Terentiusszal kapcsolatban rendszerint egy egy antik vélemény idézésével próbálták megfoghatóvá tenni azt, a mire gondoltak, de a mire a kifejezésük hiányzott. Így a XVIII. sz. végéig — az iskolák közreműködésével is — a Terentius-kritika jó részben formái maradt és egyes kivételektől eltekintve szinte szolgailag nyomába lépett az antik kritikának.

Szerencsére a Donatus-kommentárokban található más szempontú kritikai megjegyzések különböző tényezőkkel, elsősorban színpadi szükségletekkel kapcsolatban párhuzamosan elmozdították Terentius esztetikai megértését és a modern dráma fejlődése szempontjából kiszámíthatatlan fontosságú betekintést engedtek magának a komédiának lényegébe. Ez a magyarázata annak, hogy Aristoteles poétikája mellett Terentius és az antik Terentius *χρῆσις* — elsősorban Donatus — hosszú időn keresztül elmaradhatlan kovásza volt minden drámaelméleti erjedésnek.

(München.)

HUSZTI JÓZSEF.

A „HALOTTI BESZÉD ÉS KÖNYÖRGÉS“ S A GÖRÖG ÉS LATIN SZERTARTÁS.

E folyóirat 37. köt. (1913) 756. lapján azt ígértem, hogy a czímben foglalt kérdésre legközelebb majd vissza fogok térni. Alig szükséges ismételnem, hogy Sztripszky H., «Jegyzetek a görög kultúra árpádkori nyomairól» (Budapest, 1913) cz., általam i. h. bírált műve szerezte ezt az alkalmat, azzal, hogy fölkapva, «teljes egészükben magáévá téve» s szószerint közölve Artim M. «A HB. és K. rituális szempontból» cz., először a Bártfai Lapok-ban, majd 1903-ban külön is megjelent füzeté állításait, ezt az 1867 óta kísértő kérdést még most legutóbb is igenlő értelemben akarta megoldani, nevezetesen aként, hogy «a HB. és K. a görög szertartás emléke.»¹⁾

¹⁾ A «tételek» megérdemlik, hogy ide iktassam őket.

1. A HB. «görög szerzetes temetése alkalmával mondatott», a mit szövege bizonyítana, «a mennyiben az nagyobb részben a szerzetesek temetésére előírt imákból vagyon merítve» (Sztr. 57. l.), sőt «... görög temetési imákból kiollózott magyar prédikáció» (69. l.).

2. A K. «a görög panachisznak szóról-szóra elég hű fordítása» (69. l.). «E K. ... egyik töredékes maradvány abból a térítéssel egyidejű magyar szertartáskönyvből, melyről tanúságot tesz Kerselics is, midőn ... azt mondja róla, hogy kezében volt s olvasta» (69. l.). [Sztr. itt, valamint 60. l. is Kerselich B. A., De regnis Dalmatiae, Croatiae, Slavoniae notitiae praeliminare (Zagrabiae, é. n.) cz. műve 83. l. ezen ártatlan s ellenőrizhetetlen állítására hivatkozik: Nos vidimus MSS. Gothica ut vocant lit-

E tendenciózus és elfogult szerzők legfőbb hibája, hogy a leg-
elemibb módszeres meggondolásoknak híjjával vannak. A HB. és K.
hagyományozása alapján u. is elvileg lehetetlen másból, mint abból
kiindulni, hogy római egyházi szövegek fordításai vagy átdolgozásai.
A mi a római egyház fölfogásával s kifejezésben frazeológiájával egye-
zik bennük, innen való: az összehasonlítás anyagát tehát legelső-
sorban innen és így kell venni. E közben elsőrangú szerep vár a
HB. és K.-t köveő latin sermóra, egyáltalán a Pray-kódex egész
Agenda mortuorumjára, mint azon szövegekre, melyek a HB. kora
táji magyarországi ritusban ősmertek voltak. Ezek nemcsak nem mel-
lőzhetők, hanem egyenesen elsősorban bevonandók. A görögből merítést,
ha már egyáltalán kell, csakis azon esetekre szabad fölvetni, a
melyek a római egyház nézetével vagy frazeológiájával feltűnően ellen-
keznek s benne egyáltalán nem csak hogy ki nem mutathatók, de egye-
nesen elképzelhetetlenek, a görög egyházra meg feltűnően jellemzők.
A mi a latinban megvan, még ha annyira összevág is egyidejűleg a
göröggel is, azt csak belőle, a latinból (s nem a görögből!) szabad szár-
maztatni. Sztr.—A. ezzel szemben, épen ellenkezőleg, abból a föltevés-
ből indult ki, hogy a mi a görög szertartásban széjjelszórva s akár
csak megközelítően is megvan, innen való s ezen az alapon építve,
koholt egy görög szertartású X. sz.-i magyar misekönyvet s ennek
többszöri másolás és kitoldás után fönmaradt darabjaként állítja elének
a HB. és K.-t, a melyek latin szertartáskönyvbe csak görög szerzo-
tesek ellatinosodása révén jutottak. Nincs emberfia, a ki elfogadha-
tatlan kiindulópontjuk segédelmével nyert eredményeik ingoványos
talaján csak egy lépést is akarna velük tenni s ne utasítaná vissza a
limine őket, s akár szót vesztegetni is ne sajnálna rájuk. Ha én most
mégis hosszasan foglalkozom a kérdéssel (s ennek következtében
velük), arra nekem az a különös okom van, hogy dolgozás közben
olyan eredményekhez jutottam, a melyeket érdemesnek tartok az
illetékes tényezők elé terjeszteni.¹⁾

I.

1. A K.-hez semmi különösebb mondani való sincs; kétségtel-
lenül bebizonyított tények fénye mellett önként eloszlik minden
Sztr.—A.-féle fantazmagória. Tudva (mint a hogy ők ezt teljesen

tera librum, in quo ritus et ceremoniæ veteres Ecclesiæ Hungaricæ fuere
descriptæ!]

3. E nyelvemlékeink «régebbiek, mint a tudósok azt vélik, mert a
magyarok megtérítésével egyidejűek, és pedig Hierotheos püspök idejé-
ből...» (70. l.).[U. i. másolatoknak tartja őket, a mi ellen a magyar iro-
dalomtörténeti kutatás nevében tiltakozott Erdélyi L., Irodalomtörténet
2. köt. (1913) 383. s k. lk.]

4. «... a ki e HB.-et és K.-t írta, annak csakis a görög szertar-
tást kellett ismernie, s a latin szertartás szerinti halotti imákról fogalma
sem lehetett, mert ezekből nem foglaltatik a HB. és K.-ben egy szó sem,
de még a gondolatnak leparányibb árnyalata sem» (70. l.).

¹⁾ A M. Nemz. Múzeum kéziratárának a szívessége abba a szeren-
csés helyzetbe juttatott, hogy az egész Pray-kódexet áttanulmányozhattam.
Ezért én e helyen is őszinte köszönetet mondok.

ignorálták), hogy eredetijét már Révai Miklós fölfedezte egy nürnbergi kódex latin imájában,¹⁾ továbbá (Ocskay A. figyelmeztetésére),²⁾ hogy e rendkívül elterjedt imának több helyről is ösmeretekes változatai,³⁾ továbbá, hogy két fogalmazványban tartalmazza a *Praykódex maga* is, minden lépésért kár a görög egyház területén. Egyebet nem lehet kimutatni (ennek pedig semmi haszna), mint azt, hogy a latin ima egyes bibliás frázisa (teszem azt: a 3 pátriárka említése) megvan a görögben is.

2. A HB. felől is fölösleges a részletes czáfolat teljes apparatussal. A görög temetési liturgiában egy helyen együtt nem találhatni föl se — a mire legtöbbször egyedül tekintenek — a frázisokat, se — a mi a legfontosabb — a gondolatmenetet, a szerkezetet. Csak itt ott egy-egy, igaz, frappáns egybevágás. Ez azonban természetesen a két nagy liturgia közös eredetéből folyó találkozás, nem e másodlagos termék egyezése az ő termő talajától elütő másik területtel. E szétszórt tagok elemzésébe nem lesz szükség, hogy bocsájtkozzék soha senki.⁴⁾ Mindössze néhány különösségről pár szót.

A részletekből nevezetes eset a tudományos bizonyítás szem-

¹⁾ Antiquitates litteraturæ hungaricæ. Vol. I., quod complectitur duas allocutiones funebres... Pestini 1803, 41—42. lk.

²⁾ Döbrentei, Régi Magyar Nyelvmélekek. I. kötet. Buda, 1838, bev. XCIX. l.

³⁾ Olvashatók E. Martene, De antiquis ecclesiæ ritibus, Venetiis 1763—64. nagyszabású, alább többször idézendő művében lib. III. cap. XV., II. kötet 390. l. (Sokkal közelebb áll a Praykódexbeli magyarhoz a nürnberginél!) U. o. 382. l. egy bővebb is.

⁴⁾ Tisztán megvilágítás a czélom, ha a Goar-féle Euchologion (1647-i párizsi kiadása szerint lapszámozott) néhány helyét ide helyezem, példának okáért azokat, a melyek a teremtést és bünbeesést beszélnek el. A HB.-ben nyoma sincs a bőven ömlő, görög eloquentiának! P. 533: Κατ' εἰκόνα σὴν καὶ δομῶσιν πλαστουργήσας κατ' ἀρχὰς τὸν ἀνδρῶπον ἐν παραδείσῳ τέθεικας... φθόνῳ δὲ διαβόλου ἀπατηθεὶς τῆς βρώσεως μετέσχε τῶν ἐντολῶν σου παραβάτης γεγονώς, διὸ πάλιν εἰς γῆν, ἐξ ἧς ἐλήφθη, κατεδίκασας ἐπιστρέφειν, Κύριε... U. ez 577. l. is, a hol folytatódlagosan: Λύει πᾶσαν λύπην ὁ θάνατος μεταδοθεὶς ἐκ τοῦ Ἀδάμ τῇ φύσει ἡμῶν. καὶ γὰρ φθαρτοὶ γεγόναμεν τῆς βρώσεως μετασθόντες γινώμεν, ὅτι πλασθέντες ἐκ γῆς πάλιν κόνις, τέφρα γενησόμεθα... Πῶς δὲ παρέβημεν θεοῦ τὰς προστάξεις, ὡς τοῦ θαύματος; πῶς τῆς ζωῆς τὴν βρῶσιν ἀσέντες βρῶσιν ἐφαγόμεν πρόξενον θανάτου καὶ πικρὰν; U. így 529. l.: Τοῦ παραδείσου πόλιν καὶ ἡγεωρῶν κατ' ἀρχὰς με ἑταξας, παραβάντα δὲ τὴν σὴν ἐντολὴν ἐξώρισας, τονάββῃ u. o.: Ἀλληθῶς ματαιότης τὰ οὐμπαντα, ὁ δὲ βίος σκιά καὶ ἐνύπνιον. Καὶ γὰρ μάτην ταράττεται πᾶς γηγενής, ὥς εἶπεν ἡ γραφή· ὅτε τὸν κόσμον κερδοῦσμεν, τότε τῷ τάφῳ οἰκήσομεν. 531. l.: Οἱ βροτοὶ οὖν ἐκ γῆς διεπλάσθημεν καὶ εἰς γῆν τὴν αὐτὴν πορευσόμεθα, καθὼς ἐκέλευσας ὁ πλάσας με καὶ εἰπὼν μοι, ὅτι «γῆ εἶ καὶ εἰς γῆν ἀπελεύσῃ», ὅπου πάντες βροτοὶ πορευσόμεθα. 537. l.: Δεῦτε ἐν τῷ τάφῳ, ἀδελφοί, βλεψόμεθα τὴν τέφραν καὶ κόνιν, ἐξ ἧς ἐπλάσθημεν, ποῦ νῦν πορευσόμεθα. 562. l.: Ἐπειδὴ πάντες πρὸς τὴν αὐτὴν κατεπειγόμεθα μονὴν καὶ τὸν αὐτὸν ὑποδυσόμεθα λίθον καὶ αὐτοὶ κόνις μετ' ὀλίγον ἐσόμεθα, τῇ μεταστάντῃ τὴν ἀνάπαισιν παρὰ Χριστοῦ αἰτησόμεθα. Τοιοῦτος γὰρ ἡμῶν ὁ βίος, ἀδελφοί... 565. l.: Παλαί μὲν ὁ Ἀδάμ γευσάμενος τοῦ ξύλου τῆς βρώσεως τοῦ παραδείσου ἐξωρίσθη. Az egyezéseken nincs semmi meglepő; egyszerűen a bibliai közös eredet rovására irandók. Megállapíthatom ellenben, hogy a görög példák egyaránt vannak világiak és egyháziak temetésére előírt részekből, — minek következtében Sztr.—A. 1. tétele minden további részletekbe bocsájtkozás nélkül megdőlt.

pontjából a «por és hamu»-ból történt érvkovácsolás (57—58. lk.), azon az alapon, hogy ezt egyedül az orthodox liturgia mondja, a rómaiiban csak «por» használatos. Kezdem a kevesebb súlyu ellenvetéssel. Ez a kettős kifejezés az orthodox egyházban is különböző variációban, kibővítve s megrövidítve volt járatos. Így Goar i. m. 533. l.: πάντα χόνις, πάντα τέφρα, πάντα σκιά, 569. l.: ... ἐκ εἰ χόνις καὶ τέφρα καὶ σκώληκες, 576. l.: χαπνὸς ὑπάρχει ὁ βίος, ἀτμὶς καὶ τέφρα καὶ χόνις μετ' ὁ λίγον ἐσόμεθα (magában a «por»!). A legfontosabb azonban ez: a «por és hamu» egyszerűen bibliai frázis, a mire a görög halottas liturgia egy helye expressis verbis utal. Goar i. m. 576. l.: Ἐμνήσθην τοῦ προφήτου βοῶντος· ἐγὼ εἰμι γῆ καὶ σποδὸς a Gen. 18, 27-re vonatkozik (a biblia legején!), a mely hely a Vulg. szerint: ... cum sim pulvis et cinis. Innen való a «por és hamu» összeköttetés, már akár közvetve, akár közvetlenül.¹⁾

Figyelmébe ajánlottam volna kutatóinknak — noha negativum — a különösen feltűnő tényt, hogy a keleti egyház Θεοτόκος- és Krisztuskultuszának, a mely a halottas liturgiabeli imákat is, pl. Goar i. m. 525, 526, 528, 530, 531, 532, 537—8, 540, 559, 562, 563, 568, 572 s még számos h., annyira jellemzi, a HB.-ben nyoma sincs (Krisztusról tudvalevőleg említés sem történik), viszont — pozitívumul — Szt. Péter bünnoldozó hatalmának s Mihály arkangyal közbenjáró voltának előtérbe helyezését. A nélkül, hogy állítani akarnám ennek görög szövegben lehetetlenségét, utalok rá, mily kiválóan megfelel az utóbbi pl. a HB. korabeli római liturgikus szövegek szellemének s e végből idézem E. Martene eml. műve lib. III. cap. XV., II. köt. 381. l. oriácziórészlete mellett²⁾ *magának a Pray-kódexnek három helyét*: 1. Sed signifer sanctus Michael representet eas in lucem sanctam. 2. Mitte archangelum sanctum Michaellem, ut ille dignetur eas eripere de regionibus tenebrarum et perducatur eas in sinum Abrahæ in lucem sempiternam. 3. Adiuvæ nos, Deus salutaris noster et beati Michaelis archangelis omniumque sanctorum tuorum precibus exoratus. Ilyen tényekkel szemben görög parallelnak semmi meggyőző ereje sincs.³⁾

Egyik legfontosabb mondanivalóm azonban a következő: a *Kyrie eleison* ter záradékról. Ez a Sztr.—A.-féle fejtegetésben a «por és hamu»-hoz hasonló jelentőséggel bír. Sztr. 66. és 67. lk. azt

¹⁾ Meg van azonban a következő bibliai helyeken is: Jób 30, 19. 42, 6. Sirák 10, 9. 17, 31. 40, 3, a vulg.-ban favilla et cinis, terra et cinis változatokkal.

²⁾ Adsit ei (a halott lelkének) angelus testamenti tui Michael et per manus sanctorum angelorum tuorum inter sanctos et electos tuos in sinibus Abrahæ, Isaac et Jacob patriarcharum eam collocari digneris.

³⁾ Mellékesen: «bóudog» Mihály arkangyalt, valamint «szent asszony», Máriát s Szent Péter «ur»-at oly jellegzetesen római egyházi kifejezésmódnak tudjuk, hogy görögre visszavitelük ellen minden észszerűség tiltakozik. Ez egy volna azzal az állítással, hogy a magyar «boldog asszony anyánk» görög eredetű frázis, — a mihez a görög egyház oldaláról azt kell tudni, hogy Mária kultuszában ugyan szerepelnek μακαρισμοί τῆς Θεοτόκου, azonban a μακάριος és μακαριστός (-ή) jelző sokkal járatosabb az alacsonyrangú szentekében: μακάριος tipikus a szerzetesből lett szentek neve mellett.

állítja, hogy a magyar (És kéatsátok Uramkhoz hármúl: K. e.) s a latin (Clamate ter: K. e.) fölszólítás görög eredetre vall, — a latin beiktatása legföljebb latinoszódásra (66. l. j.) —, minthogy a latin egyházban nem háromszor K. e.-t, hanem *Kyrie eleison*, *Christe eleison*, *Kyrie eleison*-t mondanak. Ha Rupp Kornél, Tanulmányok a XVI. sz. vallásirodalmából (Budapest, 1898) cz. műve 74—80. ll.-in «A Kyrie eleison a Halotti Beszédben» cz. értekezésében nem szorítkozott volna csupán annak kimutatására, hogy a nép Kyrie eleisonozása temetéseken az egész római egyházban elterjedt szokás volt, hanem a formát is tárgyalta volna, nagy szolgálatot tett volna — nem Sztr. — A.-nak, mert ők őt is ignorálják, hanem — nekem.

Igy reám háramlik az a föladat, hogy megmutassam, mennyire lehetetlen a római egyház kirekesztése ebben a kérdésben is. Én itten E. Martene i. m. pár adatával fogom demonstrálni, hogy a *Pray-kódexbeli latin és magyar formula szóról-szóra egyezik állandó nyugati írásmóddal*. I. h. II. köt. 382. l.-on áll egy oráció után: V. Commissa mea pavesco. et ter Kyrie; u. a. 385. l.: Sequitur R. Subvenite. K. III.; Sequitur R.: Antequam nascerer. Kyrie eleison ter. Sequitur responsum. Subvenite sancti Dei. V. Chorus angelorum etc. et ter Kyrie eleison s ismét u. o. 402. l.: ... incipiunt armarii Kyrie eleison, quod sicut ter ab eis pronunciatur ... sth. s u. o.: Postquam armarii subiungunt ter Kyrie eleison. Egygyel több ok, hogy a keleti egyházra támaszkodás elméletét az egyébként tisztára ötlet-szerű «latinoszódás»-föltevással együtt visszautasítsuk.¹⁾

II.

A milyen mértékben bizonyossá vált, hogy a HB.-nek sincs semmi köze sem a keleti egyházhoz, épen olyan mértékben emelkedik fontosságban valamely latin szöveghez, legelsősorban a Pray-kódexben utána következő sermóhoz való viszonyának a kérdése. Minthogy én az utóbbit is eredetiben átdolgozhattam s a HB.-hez való viszonyához ítéletet formálhattam, egy külön fejezetben beszámolok tapasztalataimról. Teszem ezt azon meggyőződésben, hogy a forrásviszonyt Zolnai Gyula²⁾ és R. Prikkel Marián³⁾ nézetétől eltérően kell fogalmaznunk. Legrövidebben összefoglalva így.

A) A HB. két félre oszlik: 1. egy elbeszélő-elmélkedőre egészen addig: «... mend azhoz járou vagymok»; 2. imára fölszólításokra:

¹⁾ A legutóbb id. két hely kétséget sem hagy fönn arra nézve, hogy a K. e. tert-t szószerint kell érteni. Manapság, igaz, temetésen K. e., Chr. e., K. e. hallik; a Rituale Romanum Pauli V. pont. max. iussu editum (Venetiis 1775) 167. l. utasításai szerint az első Kr. e.-t a kántor énekei az egyik karral, a másik kar felel: Chr. e., deinde omnes simul dicunt: K. e., — azonban nevezetes, hogy ennek a Ritualének a szövegében az első K. e. így van írva: Kyrie eleison & II. — a mi nyilván azt jelenti: «K. e. s még kétszer», azaz: háromszor K. e. Egyébként ösmert, hogy a misében háromszor mondanak K. e.-t ma is.

²⁾ Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig. Budapest, 1894. 52. l.

³⁾ A Pannonhalmai Szt. Benedek-rend története. I. köt. 455—56. lk.

«Vimádjok uramk Isten kegyilmét»-től végig. Az első reflexió vezet el zárja, ennek eltávolítása után pedig a «teremtés», «tilalmak» s a «bűnbeesés (következményeivel)» elbeszélései különböztethetők meg mint elhatárolódó szakaszok. A második könyörgések parafrázisa Istenhez, Szűz Máriához, Mihály arkangyalhoz s az összes angyalokhoz, Szt. Péterhez s minden szentekhez, kérve: a szentektől közbenjárást Istennél, Szt. Pétertől bűnből földadást, Istentől pedig irgalmat, bűnbocsánatot, ördögtől s pokoltól megmentést, paradicsomba vezérlest, utat a mennyországba s minden jóban részjuttatást.

B) Fővonalaiban *ugyanezen szerkezeti sajátosságokkal* bír a latin sermo is. Ez is egy elmélkedő részre s egy imára felszólítóra oszlik, — mindössze azzal a különbséggel, hogy 1. első elmélkedő része két eltérő alapgondolatú félből áll: az első a bűnbeesésnek s szörnyű következményeinek a festésével kezdődik, a paradicsomi *delectabilis domus* rajzától a *vetitus fructus* (uva acerba) élvezésével az egész emberiségre hozott *fovea* rajzáig terjed; a második azonban az isteni irgalomból kiindulva elbeszéli a megváltás tényét, a melynek folytán «*nostra conversatio*» Szt. Pál szerint ismét «*in cælis*» van; 2. csak egy imára fölszólítás van a végén.

C) Ezen az alapon a következő kettős ítéletet lehet alkotnunk a HB. és sermo viszonyáról. I. Szerkezet tekintetében az utóbbi példaképpül szolgált az elsőnek, — három eltéréssel: 1. A HB.-ben hiányzik a sermo vigasztaló gondolatokkal telt elmélkedő része; szerzője ezt nyilván szándékosan mellőzte s csak az igen komor és lesújtó gondolatokkal telt első részt dolgozta át.¹⁾ 2. Ugyanitt beiktatta a Gen. 2, 15–17. verseiből a tilalmakat. 3. A könyörgésre felszólítást több, a halottas liturgiában szereplő ima parafrázisává bővítette.²⁾ II. A HB. frazeológiája az első elmélkedő részben meglehetősen kölcsönzéseket tüntet föl a sermo azonos szakaszából, a második részben ellenben a halottas liturgia latin imáira út vissza, igen ösmertekre, s jórésben olyanokra, a melyek a Pray-kódex Agenda mortuorum-jában is föltalálhatók.³⁾

Álljanak itt párhuzamban a legföltünőbb egyezések.

¹⁾ Ennek az elsőnek a gondolatmenete, ismétlem, *teljesen* egyezik mind a kettőben. A latin *delectabilis domus* (paradysus), *vetitus fructus* (uva acerba) s *fovea* ugyanazon irányú gondolatjelző kövek, mint a magyar paradicsomi miloszt, tilvott gyimiles (keserű vízé-vel) s a verőm.

²⁾ Ehhez különben megjegyzendő az is, hogy a könyörgésre felszólítások a HB.-ben minden előkészítés nélkül, egy nagy zökkenővel következnek, nincs semmi átmenet az elmélkedésből, a mi nyilván a latin sermo vigasztaló gondolatokkal telt második fele kihagyásának tudandó be. A sermóban legalább az összeköttetés megvan, az elmélkedésből simán megy át a fölszólításra: *Debitores sumus, fratres, ut homo hominem mortalis mortalem sepeliat et pro eo orationem faciat eique a Deo misericordiam imploret. Rogamus igitur vos, fratres, ut... quærat is et huic misero homini hodie a Deo misericordiam...*

³⁾ Ezt az utóbbi körülményt kiemelkedőnek tartom, mert ez azt bizonyítja, hogy használatban voltak a hazai ritisban s így önként adódnak a reminiscenciák eredetijéül.

1. Az első elmélkedő részben.

HB.

1. Látjátok feleim szömtökkal (mik vagymok).

Isá por és hamuv vagymok.

2. Mennyi milasztben terömtéve eleve mű isemököt, Ádámot

és adotta vala neki paradizsomot házaá.

3. (Es mend paradizsomben valou gyimilesektül mondá neki élnie, héon tilotaá út így fa gyimilesektül... Hadláva holtát terömtéve Istentül, gye feledéve.) Engede ördöng insetvinek és évék az tilvott gyimilestül.

Es az gyimilecsben halálot évék. És az gyimilecsnek oly keserűv vala vize, hogy torkokat migeszakasztja vala. Nöm héon magának, gye mend ű fajának halálat évék... és lön halálnék és pokolnek fésze és mend ű nemének.

Isá és nöm iggy ember mulhatja ez vermöt. isá mend azhoz járou vagymok.

2. A könyörgésre fölszólításokban.

HB.

Vimádjok uramk Isten kegyilmét ez lélikért, hogy jorgassun ű neki és kegyidjen és bolesássá mend ű bűnét.

... hogy Isten.... bolesássá ű bűnét.

hogy (Szt. Péter) oudja mend ű bűnét.

Latin sermo.

(... quid ... promeruit), ecce, fratres, videtis oculis vestris. Máshol: Videtis, fratres, (cotidie) oculis vestris...

(... dominus recordatus est, quam) pulvis sumus

Quanta gratia dominus deus gratificaverat primum Adam patrem nostrum. Máshol: Considerate, in quanta beatitudine constabat ille primus Adam.

Delectabilem domum dederat ei dominus, scilicet paradysum. Alább: Paradisus erat, fratres, mansio nostra.

(Sed eo ibi manente praecepta domini prius posuit, postquam) a diabolo deceptus de illo vetito fructu comedit. Főntebb: ... diabolo suadente ... peccavit.

et in illo fructu et sibi et omni humano generi mortem comedit.

Solus ipse peccavit tunc, fratres; utinam soli ipsi suffecisset hoc periculum perpeti. (Sed quid per Ezechielem prophetam dicit nobis dominus, consideremus, fratres.) Patres, inquit, tunc comederunt uvam acerbam, sed mox dentes filiorum obstupescunt. Főntebb: Sed diabolo suadente dum peccavit, quid sibi et omnibus suis posteris tunc promeruit, ecce, fratres, videtis oculis vestris.

(Paradisus erat... mansio nostra), non ista fovea, sed primi parentis nostri ingressio promeruit nobis hanc mansionem.

Halottas liturgiabeli imák.

Rit. Rom. 185. l.: ... Deus ... animabus famulorum famularumque tuarum remissionem cunctorum tribue peccatorum.

U. o. 172. l.: Fac, quæsumus, Domine, hauc cum servo tuo defuncto misericordiam, ut factorum suorum in pœnis non recipiat vicem.

(Isten) szabadocha út ördög il-
detvítül és pokol kinzatviátül.

(Isten kegyelme kérése.)

Szt. asszony Mária, Mihály s az
összes angyalok «vimádjanak érette»,
minden szentek «legyenek neki segéd
uramk színe előtt, hogy Isten ű vi-
mádságok miá...

és vezesse út paradizsom nyúgalmá-
beli és adjon neki mõnyországbelé
utat és mend jouben részét.

[U. ez megvan a Pray-kódexben is.]
U. o. 163. l.: Absolve, quæsumus,
Domine, animam famuli tui ab omni
vinculo delictorum. [A Pray-kódex-
ben is: Absolve, Domine, animas
eorum ab omni vinculo delictorum.
E. Martene i. m. II. köt. 382—3. lk.
is.] U. o. 170. l.: Animas eorum ab
omnibus absolve vinculis delictorum.

Rit. Rom. 168. l.: ... exoramus
pro anima famuli tui..., ut non
tradas eam in manus inimici; ...
non pœnas inferni sustineat. [A Pray-
k.-ben is.]

U. o. 222. l.: Libera me, Domine,
de viis inferni.

A Pray-k. egy inája: Domine Jesu
Christe, rex gloriæ, libera animas om-
nium fidelium defunctorum de manu
inferni..., ne absorbeat eas tartarus,
ne cadant in obscura. Más: Deus ...
exaudi preces, quas speciali devo-
tione pro anima famuli(æ) tui(æ) tibi
lacrimabiliter fundimus, ut *libera
eam ab inferorum cruciatibus*. Martene
II. köt. 383. l.: ... libera eam ab
inferorum cruciatibus; ... ab omni
cruciatu inferorum redde extorrem;
... sit ab æstuantis gehennæ truci
incendio segregatus.

U. o. 184. l.: Deus ... quæsumus
clementiam tuam ... [A Pray-kó-
dexben is.]

E. Martene i. m. lib. III. cap.
XV., II. köt. 381. l.: Misericor-
diam tuam, Domine, Sancte Pater
omnipotens, æterne Deus, ... ro-
gare ... cogimur. [V. ö. u. o. a II.
köt. 375. és 398. lk-on adott abso-
lutiókat.]¹⁾

Rit. Rom. 184. l.: Deus ... quæ-
sumus ... beata Maria semper vir-
gine intercedente cum omnibus
sanctis tuis. [A Pray-k.-ben is. V. ö.
a fent Mihály arkangyal kultuszá-
hoz közölt adalékokat.]

Rit. Rom. 168. l.: ... iubeas eam
a sanctis angelis suscipi et ad pa-
triam paradisi perducí. [A Pray-k.-
ben is.]

U. o. 169. l. a mindmáig hasz-
nált szép antiphona: In paradisum
deducant te angeli. U. o. 183. l.:
... Domine, da animæ famuli tui ...
refugii sedem, quietis beatitudinem...

¹⁾ A sermo végső szavait, a kiindulópontot l. fönt 39. l. 2. j.

U. o. 184. l.: ... animam famulī tui... in pacis ac lucis regione constituas. [A Pray-kódexben is.]

A Pray-k.-ben: ... cui donasti cælestem et incontaminatum transitum.

Rit. Rom. 184—5. lk.: (a megholtak lelkét) ad perpetuæ beatitudinis consortium pervenire concedas.

A Pray-k.-ben: (a halott lelkét) collocare inter agmina sanctorum tuorum digneris... et *paradysi amoenitate* confoveri iubeas. U. o.: Partem beatæ resurrectionis obtineat anima famulī(æ) tui(æ)...

Martene i. m. II. köt. 388. és 392. lk.: da ei... regnum... cæleste... et partem habeat in prima resurrectione.

III.

Befejezésül szolgáljon a következő rövid összefoglalás, válaszul a Sztr.—A. féle négy «tétel»-re:

1. A HB. szerkezetének fő vonala, valamint első, elbeszélő-el-mélkedő fele a Pray-kódexbeli latin sermón alapszik; második fele pedig, a könyörgéseket tartalmazó, kiindulásában szintén a latin sermóra támaszkodó, egészében pedig jól ösmert római egyházbeli halottas orációk parafrázisa. Görög ritusbeli imának nyoma sincs benne.

2. A K. egy igen elterjedt, számtalan helyről, egyebek között a Pray-kódexből magából is ösmert latin imának «szóról-szóra való hű fordítása». A görög ritusnak nyoma sincs benne.

3. Teljesen légből kapott azon állítás, hogy a K. a térítéssel egyidejű szertartáskönyv töredéke, általában, hogy mindkét nyelvemlék a magyarok megtérítése(?), tehát Hierotheos püspök idejéből, a X. századból való, ha másért nem, a hirhedt Jagié-Thallóczy (Hodinka)-féle szláv szöveg (Századok 30, 1896, 199. s k. lk.) miatt.

4. Ez szóról-szóra igaz a latin szertartásra vonatkoztatva, ellenben alaptalan, vakmerő állítás a görögre.

Ezzel a HB. és K. görögből fordítotttsága theoriáját, azt hiszem, egyszersmindenkorra átadhatjuk a múltnak.

(Budapest.)

CZEBE GYULA.

HAZAI IRODALOM.

Five Gedichte von Jacob Piso, mitgetheilt von *Dr. Hermann Hienz*, Seminar-Professor. (Beilage zum vierundzwanzigsten Bericht des theologisch-pädagogischen Seminars der ev. Landeskirche in Nagyszeben, Hermannstadt.) Hermannstadt, 1914. 20 l.

Örömmel vettem és nem csekély kíváncsisággal olvastam át Dr. Hermann Hienz szeminárium professzornak e közleményét, mert azt reméltem, hogy a Dunai Tudós Társaság egyik tehetséges tagjának, II. Lajos király nevelőjének, a széles összeköttetésű humanistának újonnan felfedezett költeményeiről van szó. De csalódtam. Azt az öt költeményt, melyet szerző Zingerlének: *De Carminibus Latinis saec. XV. et XVI. ineditis* (Innsbruck, 1880) cz. műve alapján az innsbrucki egyetemi könyvtár 664. sz. kódexéből közzétesz, ismerte már a feledhetetlen Ábel, mint ez kitetszik *Magyarországi humanisták és a Dunai Tudós Társaság* (Budapest, 1880) cz. akadémiai értekezésének a *Piso István és Jakab*ról szóló fejezetéhez csatolt 23. jegyzetéből, melyet a Ms. chart. min. Oenip. II. J. E. 19, 664. jelzett kézirat tartalmának Dr. Hörmann Lajos könyvtárnok közvetítésével megkapott jegyzékéből tesz közzé (93. l.). E kézirat igen becses. A benne előforduló latin költemények a legkiválóbb humanista költőktől erednek. Köztük van Celsus Konrád, a tudós társaság vezérszellemé, köztük Balbus Jeromos, Cuspinianus, hódoló versek, melyek Fuxmagent magasztalják, ki már III. Frigyes császár idejében belső titkos tanácsos, előkelő diplomata volt. I. Miksa bizalmát oly kiváló módon élvezte, hogy a legfontosabb diplomáciai megbízásokban részesítette és ez irodalompartoló uralkodó egy humanista társaság szervezését bízta rá. E társaság tagjainak költői levelei, elegiái, epigrammái képezik a becses kézirat anyagát, mely épen úgy jöhetett helyre, mint az Oláh-kódex, melynek egy külön fejezetet szenteltem az *Analecta recentioribus*. (Megjelent Budapest, 1906.) E kézirat 136—138. pagináin találhatók Piso Jakabnak a szóban forgó értekezésben közzé tett — kiadatlanak vélt költeményei.

Hogy Ábel mily bámulatos következetességgel gyűjtötte a magyar humanizmus történetéhez az adatokat, bizonyítja ez a lényegtelennek látszó apróság is. Mikor a Dunai Tudós Társaság tagjairól szóló értekezését írta, akkor a költemények létezéséről már jelentést tesz; de ugyanakkor le is másolta. Halála után az összegyűjtött, de nem rendezett gazdag gyűjtemény több mint 12 évig hevert az Akadémia levéltárában. Én vállalkoztam a kiadására, ki is adtam *Analecta ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia* cz. alatt 1903-ban. E gyűjteményben jelent meg a Dr. Hermann Hienz úrtól közzétett öt költemény és pedig az 1. sz. a 414—416. l.; 2. sz. a 416. l.; 4. sz. a 419—422. lapokon. Ezek azon költemények, melyekről szerző kimondja, hogy «wenigstens meines Wissens» kiadatlanok voltak. A 3. és 5. sz. költeményt Zingerlének fenn idézett művétől közli. Nem tudom szerzőnek a tévedését másképp

menteni, mint azzal a kétségtelenül kényelmes eljárással, melyet Akadémiánk követ kiadványai terjesztésénél. Lehetetlennek tartom, hogy mivel maga szerző utal Ábel akadémiai értekezésére, ne kereste volna meg az Ábel hagyatékából közzétett *Analectaban* a Piso Jakab szóban forgó költeményeit. És ha kereste volna, meg is találta volna.

De azért mégis becsesnek tartom Hienz professzor úr közleményét és pedig azért, mert jegyzeteiben a humanista költő klasszikus reminiszccenziáit nyomon kíséri és így a Piso Jakab klasszikus frazeológiájának forrásaira rámutat. Ez már jóra való munka volt. Hiszen ha időm lett volna, hogy az Ábel hagyatékát hasonló jegyzetekkel kísérem, mindenesetre több figyelmet keltett volna e becse s hagyaték; másrészt én az Ábel gyűjteményét híven akartam úgy adni, a mint ő hagyta ránk.

Értekes része e közleménynek azon főbb humanistákra vonatkozó függelék, kik a Piso közzétett költeményeiben előfordulnak.

Így *Fuxmagen János* (Pisónál *Fusemannus*, egy helyt a verselés miatt *Femannus*) *Petrus Boromeus Tergestinus*, *Paulus Amalthæus*, *Quintus Aemilianus Cimbricus*, *Hieronymus Balbus*, *Conrad Celtis*, *Henricus Enticus* és *Johannes Cuspinianus* életrajza, irodalmi munkássága van lexikonszerű rövidséggel egybeállítva. E nevekről ép oly szellemben emlékezik meg Piso Jakab a közzétett 3. sz. költeményben, melynek címe: *Ad magnificum virum Joannem Fusemannum Jacobi Pisonis poetæ laureati epigramma*, mint Ovidius *Epist. ex Ponto* IV, 16-ban a korabeli költőkről, úgy hogy csodálkozom, hogy szerző, ki a klasszikus reminiszccenziákat közli, erről meg nem emlékezik. A szín klasszicitásra való törekvés okozta, hogy a humanisták a maguk barbárnak hangzó neveiket mind átalakíták. Piso szellemesen magyaráz egy pár nevet. Így *Celtis Konrád* nevét (voltakép *Konrad Pickel*) ekép magyarázza:

Magnum cui nomen *celtis* (véső) *acuta* dedit.

Paulus Amalthæus, ez a vándor humanista, minorita szerzetes létére a Zeust szoptató *Amalthæától* nevezi el magát. *Cuspinianus* pedig eredeti *Spieszhammer* nevét cserélte föl e humanista névvel. Maga a *Piso* név is kétféle magyarázatra is ad alkalmat: A «*Luctus Pannoniæ*» kiadója *Borsós Jakabnak* nevezi, magyarnak feltételezvé, holott biztosan szász eredetű. Medgyesen született, hiszen Benkő Transilvaniájában. Neugeboren Károly II. Lajosnak egy 1517 jan. 25-ről kelt okmányát közli, mely által Medgyes városa engedélyt nyert, hogy vörös pecsét irattal élhessen, még pedig «ad supplicationem fidelis nostri sincere nobis dilecti, Reverendi Jacobi Pisonis Jurium doctoris protonotarii Apostolici, Præpositi sancti Joannis de Castro Quinque ecclesiensis, preceptoris et secretarii nostri. Seivert azt hitte, hogy a *Piso* név németalföldi. Schier (Mem. Acad. Istrop. p. 20) hajlandó a két Pisót (Istvánt és Jakabot) pozsonyiaknak tartani, holott szász származásuk kétségtelen. Wernher György adta ki Piso költeményeit 1554-ben Bécsben a *Jacobi Pisonis Transylvani, Oratoris et poetæ excellentis schediæ* cz. alatt. Ujlaki Ferencz, egri püspökhöz intézett ajánló levelében expressis verbis mondja: «*Transylvanus fuit origine*».

A Hienz professzor úr közleményében közzétett 4. sz. költe-

mény, mely egy passio-ének, 100 soros, ugyanennyi a Fusemannhoz írott elegia is. Tehát a *hecatostichon* műformaképen lép föl. Hogy ez mily mesterkéltség a költészetben, azt nem kell kiemelnem. A bőbeszédűség, a retorikai szerkezet egészen az ovidiusi szellemre valának. Mélyebb gondolatjárást, őszinte melegséget hiába keresünk Pisónál. Jellemzésére elég felhoznom a Passio-ének 45. és következő soraiban felsorolt ellentéteket Éva és Szűz Mária közt. Két sor mégis igen szép:

Illa venenati decepta est voce draconis,
Angelica hæc meruit cantica vocis ave.

Az Ave Maria és az Évát csábító kígyó mézédés szava egy mással ellentétbe helyezve megragadó. Hogy mennyire áthatották a klasszikus emlékek Pisót, bizonyítja még a következő meglepő szép párhuzam:

Sic et Achillea caderet cum Telephus hasta,
Abnuerat medicam sumere vulnus opem,
Delphica dum placidam spirant oracula vocem:
Causa sit hæc vitæ, quæ fuit hasta necis.

Érdeemes lett volna, ha e közlemény szerzője, ki magyarázó jegyzeteiben a klasszikus reminiszczenziák idézésével tette becsessé dolgozatát, e passzus költői vonatkozását szintén megjelölte volna. Amint Telephus, kit Achilles sebzett meg, ugyanazon dárda rozsdájával volt meggyógyítható, mely megsebezte, úgy nyertünk mi is üdvöt a keresztfától, holott üdvünket a tudás fája miatt veszítetünk el.

De *vetita* miseram quæsiuimus arbore mortem,
In *vetita* rursus stipite vita fuit.

Még egy észrevétel! A 2. sz. tetrastichonban, melyet Hienz professzor úr az innsbrucki kézirat fol. 138-ról közöl a 3. ik sort közli úgy a hogy Ábel nyomán magam is közöltem, de még Hienz úrnál így hangzik:

Præcoqua sunt fateor; nisi quis amarum,

tehát a csonkaság nincs jelezve; nálam:

Præcoqua sunt, fateor, nisi quis (*aliquid desideratur*) amarum.

Ugyanis a hexameter a jelzett helyen csonka. A gondolat abban rejlik, hogy a tréfás költeményben a ki a célzást megérti, megérzi a keserű ízt ott is, hol édes a zengzet.

Azzal végzem, mivel e rövid cikket kezdtem: a szerző nem kiadatlan költeményeket hozott napfényre, de érdemes munkát végzett jegyzeteivel, melyeknek szerkesztésében Ábel akadémiai értekezése megmutatta a helyes utat.

(Budapest.)

HEGEDÜS ISTVÁN.

Shakespeare összes művei: Átvizsgált vagy új fordításokban kiadja a Kisfaludy-Társaság Shakespeare-bizottsága. 1. *A windsori víg asszonyok.* Újból fordította Rákosi Jenő. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Alexander Bernát. 2. *A makranczos hölgy.* Újból fordította Lévay József. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Heinrich Gusztáv. 3. *Hamlet, dán királyfi.* Fordította Arany János. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Alexander Bernát. Budapest, Franklin-Társulat, 1914. 8-r. 1., XXII+163 l.; 2., 185 l.; 3., XXXIX+243 l. Ára 2 K 40 fill., Hamlet 3 K.

Az új magyar Shakespeare-nek ez első három kötete a legnyomósabb bizonyítéka annak, hogy Shakespeare összes színműveinek új kiadása, átvizsgált vagy javított fordítása el nem odázható szükség volt. Az egyre gazdagodó szövegmagyarázat új anyagot halmaz a régire, új kérdéseket vet fel a régiek mellett, Shakespeare kora és világa mind határozottabb vonásokban bontakozik ki e részletmunkából: valóban, a magyar fordításnak is el kell fogadnia, értékesítenie az utolsó évtizedek Shakespeare-kutatásának eredményeit. Shakespeare kétségtelenül jobban ismerjük, mint azelőtt. De a mellett gazdagodott költői nyelvünk is, úgy hogy nemcsak megérteni, hanem kifejezni is jobban tudjuk ennek a nagy szellemnek minden gazdagságát, minden mélységét. A magyar fordító nyomon tudja követni, színben, erőben akárhányszor közelébe fér. Ezt az érzést meggyőződéssé érleli a czímbe felsorolt fordításoknak az eredetivel való összehasonlítása.

A szöveg javítása csak az egyik jelessége az új magyar Shakespeare-nek. A másik a szöveg magyarázata. A terjedelmes bevezetés, mely a philologiai kutatás leszűrt eredményét foglalja össze áttekinthető egészben, szabatos választ ad minden az egyes színműveknél felvetődött kérdésre. Jegyzetek magyarázzák a nehezen érthető helyeket, korabeli vonatkozásokat. Ezeknek a jegyzeteknek nagy értékük nemcsak abban rejlik, hogy egy-egy érthetetlen szónak, kifejezésnek adnak értelmet, hanem még inkább abban, hogy Shakespeare világába vezetnek. Mégis bizonyos szűkmarkúságot állapíthatunk meg a jegyzetek összeállításánál. Pedig nem egy kifejezésnek, vonatkozásnak, sőt gondolatnak is elvész a jelentősége a szükséges magyarázó szó nélkül. A mennyire lehet, a — nézetünk szerint — elmaradhatatlan jegyzeteket pótoljuk.

I. *A windsori víg asszonyok.* Az I—XXII. oldalra terjedő bevezetés minden lényeges kérdésről tájékoztat. Semmi felesleges nem homályosítja el a világos képet, mely áttekinthető összefoglalása mindannak, a mi a mű megértésére szükséges. Talán ki lehetett volna emelni a bevezetésben a költő életrajzi vonatkozásait (Sir Thomas Lucy, Shakespeare ifjúkori vadorzása), a melyekről röviden csakis a jegyzet tájékoztat. Ily vonatkozások Shakespeare műveiben oly ritkák, hitelük a legtöbb esetben annyira kétes, hogy alig lehet eléggé hangsúlyozni azt, a mit a hagyományon kívül az irodalomtörténeti kutatás is elfogadott.

A fordítás nagy nyelvművészetre vall, noha a fordítónak nem egy nehézséggel kellett megküzdenie. A stílus gazdagsága, változatosága jellemzi a magyar szöveget, szerencsés leleményesség magát a

fordítást. Mégis rá kell mutatnunk az eredetitől, annak szavától, néha-néha szellemétől való némely eltérésekre is, melyek főleg két irányban mutatkoznak: 1. a fordító néhol szabadabban bánik az eredeti szöveggel, fordítása itt-ott erőszakoltta válik; 2. gyakrabban esik meg azonban az, hogy olykor szóról-szóra fordít egyes kifejezéseket, fordulatokat, melyeknek Shakespeare korában más jelentésük volt, mint a mai angol nyelvben. E két szélsőségből származik a más-külömben megbízható fordításnak egyik másik fogyatékosága, a melyet — ha talán túlzással is — alább felsorolunk.

Javításra szorulnak a következők: «és minden elődje, a ki utána következhetik» helyett: «és minden elődje, a ki utána következik. *megteheti*» (I. 1. 13—4.; hogy t. i. Armigeronak írja nevét: a -hat, -het nem a «következni» igéhez tartozik: and all his ancestors that come after him may). Potyka h. *csuka* (luce; I. 1., 15., 20., a jegyzet helyesen csukáról szól). «Az ekész világra nézvést» h. «*valóban, igazán. épen*» (I. 1., 47; for all the world = exactly; ilyen jelentésben használja Shakespeare máskor is: l. H. C. Hart jegyzetét: The Arden Shakespeare. The Merry Wives of Windsor. Ed. by H. C. Hart. London, 1904). «Az apja még még szebb apró pénzt szedeget neki össze» h. «az apja még összeszed neki *valamicskét*» (I. 1. 57—8; petter penny = something more; más példákat l. az idézett kiadás jegyzetében). «Váljék szívének jó egészségére» h. váljék *kedves egészségére*» (I. 1. 76—7; az eredetihez nem kell itt sem szószerint ragaszkodni: «much good do it your good heart» udvarias szólás, a melyből a heart szó akarhányszor elmarad l. Arden-Sh.). «Kelmed a hibás, kelmed a hibás» h. «ez a maga *baja*» (I. 1. 89—90; III. 3. 204 is; fault = misfortune, loss: l. M. Edwardes szótárát: A Pocket Lexicon et Concordance to the Temple-Shakespeare). «Ha bevallja, akkor be is falja» h. «Ha be is vallja...» (I. 1. 100; «If it be confessed, it is not redressed»; if = even if, though, granted that, l. New Engl. Dict.). «Rémszeretek vadászni» (I love the sport well) nem hű fordítása az eredetinek (I. 1. 278); Nyurga azt akarja mondani, hogy szereti a medvetánczoltatást, — viaskodást nézni (bear's sport). «*Összevissza* jó ismerőse Bási Anna leányasszonynak» h. «*nagyon* jó ismerőse» (I. 2. 8; «it is a 'oman that altogether 's acquaintance with Mistress Anna Page», altogether = fully; itt is erőszakoltan szószerinti fordítást találjuk egy oly kifejezésnek, melynek Shakespeare korában némileg más jelentése volt). «Lopni egy perczenetben» h. tán jobb «*Alkalmas* pillanatban lopni» (I. 3. 27; The good humour is to steal at a minute's rest; Malone magyarázata után a német fordítás (Gundolf, Shakespeare's Werke: Die lustigen Weiber von Windsor) is így hangzik: im wahren *Moment* (Monument) zu stehen; l. Hart jegyzetét). «Tartást orrontok nála» (I spy entertainment in her) h. «*szórakozást, mulatságot*» (I. 3. 43—4; v. ö. Gundolf: ich wittre Unterhaltung bei ihr). «Szent Szimplicziusz ott van az enyim benyilóban valamit, a mit a világért sem nem ott 'agyni hakarok» (I. 4. 62—4.) nagyon is szabad fordítása az eredetinek: «dere is some simples in my closet, dat I vill not for the world I shall leave behind» (simples = medicinal herbs = gyógyító növény; Shakespeare többször használja e szót, l. M. Edwardes: A Pocket Lexicon et Concordance to the Temple-Shakespeare). A mondat meg-

felelő része helyesen tehát így hangzik: «elfelejtettem a gyógyító füvet, ...» stb. «Sejtem, ki van odakünn» h. «*Ugyan, ki van odakünn*» (I. 4. 133; «Who is there, I trow»; a «trow» szó annyira kivetkőzött igazjelentéséből, hogy akárhányszor személyes névmás nélkül szokás használni, — annyi a jelentése, mint: I wonder; v. ö. Where should this flood of fashion, *trow*, taxe head: Jonson, Every Man in his Humour, III. 2; I. Hart jegyz.). «Akár egy könyvre esküdjem» h. «a *szent írásra*» (I. 4. 146. I'll be sworn on a book, — book = bible). «Szereted a sört» h. «a *bort*» [sack; II. 1. 9; az eredetitől való eltérés, bár erősen kínálkozik, nem helyénvaló. Ismételten és határozottan a borról van szó, mint Falstaff kedves italáról: II. 2. 154. «and hath sent your worship a morning's draught of sack» — bort (és nem sört) szoktak küldeni annak, a kinek kedveskedni akartak vagy bemutatkozás előtt is, v. ö. Hart jegyz.; borról, még pedig a kanári szigetekről hozott borról van szó a III. felvonásban is (2. jel. 83.), bár a magyar fordítás ötletesen érezteti az eredetinek szójátékát (pipe-wine — dance: árpálé — megissza a levét) borba szokás tojáshabarni: III. 5. 3. 20. 30.). *Habné*: «oh asszony, ha egy kis tisztességbe nem kerülne a dolog, nagy becsületbe juthatnék» h. «ha nem kellene *egy csekélységet tekinteni*» (II. 1. 41—5; if it were not for one trifling respect, respect = tekintet, Rücksicht). *Pázsiné*: «Szegre a kis tisztességgel asszony s kapj a nagy becsületen. Mi az no — nagy és kicsi nélkül — mi az?» szabad fordítása az eredetinek. Helyesebb: «Szegre avval a csekélységgel asszony, — s kapj a becsületen. Mi az? Ne törődj csekélységekkel...» (II. 1. 41—5: dispense with trifles). «Hazudsz, Habné Alisz lovag» (II. 1. 49. thou liest! Sir Alice Ford) szó szerinti fordítás, mely azonban nem adja vissza az eredetinek értelmét; «thou liest» szólásforma, tréfás beszédben, élénk diskurzusban használja Shakespeare máskor is (I. Hart jegyz.). A magyarban helyesebb az enyhébb és színtelelenebb «*lehetetlen*» szó vagy más hasonló kifejezés («ugyan ne beszélj» stb.). «Oly biztosan áll felesége gyarláságán» (II. 1. 229—30; «stands so firmly on his wife's frailty») szó szerinti fordítás, melynél jobb és szabatosabb, bár szabadabb: «*ha annyira bízik egy állhatatlan asszonyban*» (I. Malone—Hart magyarázatát). «Ábrázatomra szedjete fel kölcsönt» (II. 2. 4—5.) h. «*nevemre*» («you should lay my countenance to pawn», countenance = patronage, weight of name, moral support; v. ö. más példákkal az Arden-Shakespeare megfelelő jegyzetét). «Jól tartottam minden egyes alkalmat» h. «*megfizettem minden csekély alkalomért*» (II. 2. 201—2; fee'd every slight occasion = purchased every opportunity, de v. ö. New Engl. Dict.: to make use of an occasion: alkalmat kihasználni). «Akasszák fel a mesteremberes (mechanical) besózott-vaj bitangját» (II. 2. 279); mesteremberes h. jobb: *közönséges, alávaló* (az eredetiben mechanical = base, vulgar, I. Hart jegyz.). «Es nem állanék el tőle» h. «nem haragítanám magamra, nem szakítanék vele» (III. 2. 54; break with somebody = quarrel, break faith). «Kánya» h. «*szajkó*» (III. 3. 37; jay; az eredetihez kell ragaszkodnunk már csak azért is, mert a «szajkó» ily értelemben a léha, könnyelmű asszony jelképe, v. ö. Cymbeline, III. 4. 51); IV. 3. 173: a «jay» szót helyesen «szajkónak» fordítja. «Kedélyes asszony» h. «*tisztességes, becsületes asszony*»

(III. 3. 208; honest woman; az eredetitől való eltérést nem indokolja semmi sem). *Silány* (Annához): «Ügy fogja tartani (t. i. Nyurga), mint valami úrhölgyet». *Nyurga*: «Ügy én, összevissza a tekintetes asszonytól lefelé» (III. 4. 44—5). Nyurga válaszáának nem egész világos az értelme; elsősorban «come out and long tail» közmondásos szó-lásforma, melynek magyar megfelelője inkább afféle kifejezés, hogy: «bármint legyen is», «bármí történjék is»; másodsorban nem eléggé szabatos, hogy mit jelent: «a tekintetes asszonytól lefelé» (under the degree of a squire; Gundolf: unter dem Stände eines Squire; Hart magyarázata szerint «under the degree = in the condition of»). «Intézzem hozzá néhány kérdést a tanulásából» h. «kérdezzen valamit a *grammatikából*» (IV. 1. 15; ask him some questions in his accidence; accidence = first book of Latin grammar l. Edwardes, Hart). «Egészen közel, az utca végén» (IV. 2. 37); e sorhoz pótolandó még: «rögtön itt lesz» (a fordításban elmaradt). «Tornyos kalap» (IV. 2. 73—4.) nem fejezi ki az eredetinek jelentését; «thrummed hat» *olcsó, szegényes, durva anyagból készült kalap* volt, l. Edwardes és Hart jegyz.; v. ö. tire-valiant = «tornyos hajviselet» (III. 3). «Rossz féreg, bűn volt már születned is» (V. 5. 87.) szabad fordítás; az eredetihez közelebb járna: «*megbabonáztak* már csecsemő korodban»; «thou wast o'erlook'd even in thy birth»: overlook-blink, — e szó értelme és jelentése világos Scot Discoverie of Witchcraft c. könyvéből (l. Hart jegyz.). «Már ennek a vallon flanelnek se tudok megfelelni. Butaság fejemen a forgó» h. jobb «*Maga a tudatlanság is tudott kifürkészni*» (V. 5. 169—71.); az eredeti «ignorance itself is a plummet o'er me» több magyarázatra adott alkalmat; plummet = plumb-line, Senkblei, mérőón. — Shakespeare többször használja: I'll seek him deeper than e'er plummet sounded (Tempest, III. 3. 101.). And deeper than did ever plummet sound I'll drown my book (u. o. V. 56—7.); a fordítás a «plummet» szót összetéveszti a «plume» (forgó) szóval; l. e hely magyarázatát Hart jegyzetében. Cunliffe (A New Shakespearean Dictionary, 1910.) és Edwardes szótárában.

Végül megjegyezzük még, hogy Evans beszédmódja néha-néha túlzásba téved. A tündérvallásban (V. 5. 81—5.) azonban irodalmi magyarsággal kellene megszólalni («Géz gézbe gérek, álljunk sorpa most...») csakúgy, mint az eredetiben. Hisz rögtön elárulta volna magát első szavával, bár Falstaff amúgy is ráismer. Csak később beszél ismét megszokott kiejtésével.

A jegyzetek pontosak és megbízhatók. Röviden és világosan magyarázzák meg azokat a vonatkozásokat, a melyek a mai olvasó előtt már nem érthetők meg. Ennél a színjátéknál különösen sok jegyzetre van szükség, hisz alig van shakespeare-i darab, mely oly változatos, színes képét adná a korabeli társadalmi, polgári, kisvárosi viszonyoknak, szokásoknak, mint a Windsori víg asszonyok. A szín-darab nyelvezetében is lépten-nyomon elrejtett vonatkozásokat találunk, a melyeknek értelmet, tartalmat csakis a magyarázó jegyzetek adhatnak. Bármily körültekintéssel készültek is e magyarázatok és bármily megbízható is mindegyike, mégis úgy találjuk, hogy itt-ott kiegészítésre szorulnak.

Nyurga Pázsí Annának aszalt szilváról beszél (I. 1. 273—4.)

Hölgyek társaságában arról szólni illetlenség volt; az aszalt szilva prostituáltak eledele (a száj kellemetlen szagát vette), később jelképe. «Besózott vaj-bitangia» (salt-butter rogue II. 2. 279); Falstaff az importált vajra czéloz, melyet silánynak tartottak. Silány: Értem 80 évet, sőt többet (III. 1. 55.). Silány legfeljebb 60-nál több lehet. Eredetiben ez a mondat így hangzik: I have lived fourscore years and upward. Malone szerint «fourscore» általában öregkort jelentett. V. ö. a 4-es, 40-es stb. szám jelentésével a korabeli irodalomban. Habné (szolgáinak): «legyetek közel itt a serfőzőben s ha hirtelen hívlak benneteket, jőjjetek elő...»; III. 3; jegyzet: Sörfőző melléképület volt akkori időben majdnem minden családi háznál. Falstaff magát hollandus ételhez hasonlítja (III. 1. 117.); jegyzet: a holland ételt sok vajjal készítik. A mikor Falstaff a kéménybe akar bujni, Habné azt feleli: «Oda szokták kilőni madárpuskáikból a töltést» (IV. 2. 51—2.); Irországbán még rövid idővel azelőtt volt szokásban a puskát a kéményben elsütöni, hogy a kormot kivigye. Falstaff: «Hozzá egy vallon kecske nyergelt volna meg?» (V. 5. 143; Am I ridden with a Welsh goat too?); az ördög kecskévé változhatik, a mint R. Scot Discoverie of Witchcraft cz. művéből kiviláglik, I. Hart jegyz. Frogmore (II. 3. 73.), Datchet mead (Decsit-rét, III. 3. 11.) Windsor közelében vannak, Reading, Maidenhead, Colebrook (a magyar fordításban: Rédinsz, Médnhedd, Kolbruk!) földrajzi helyek nem messze Windsortól, ill. Londontól.

Helyesbítésre két magyarázat szorul. Pistol a távozó Bardolphra mondja: «Aljas bitangia! Csap lesz jogarod?» (I. 3. 21; O base Hungarian wight! wilt thou the spigot wield?). Bodrogi Lajos ötlete, de kissé keresett magyarázatát (I. 157—8. l.) nem lehet teljesen elfogadni (v. ö. Magyar Shakespeare-Tár VI. 182. 310—11. l.). Alig hihető, hogy Shakespeare itt «Magyarországból hazatért, hetvenkedő katonára» vagy «nagyhangú obsitosra gondolt» volna, hisz korában a «Hungarian» szónak egészen más jelentése volt. A «hunger» szóval való hangbeli rokonsága eredményezte az ilyen jelentéseket, mint «nagyevő, éhenkorász, koldus» stb. Shakespeare idejéből idézzük a következő adatokat: A monstrous eater. Invited unto a gentleman, Who long'd to see the same *hungarian*, and note his feeding (Rowlands four Knaves 1600—12.); Away, I must tend the *Hungarians* (Merry Devil of Edmonton, 1608.); Come yee *Hungarian* pilchers, we are once more come under the zona-torrida of the forest (Merry Devil of Edmonton, 1608.); New Engl. Dict. — Shakespeare kétségtelenül nem gondolt a szónak eredeti jelentésére, melytől az már teljesen disszociálódott. V. ö. egyébként e felkiáltással Pistol egyéb nagyhangú mondásait is: pl. Falstaffot «hitvány frig töröknek» («Base Phrygian Turk», I. 3. 90.) nevezi, a korcsmáros pedig: «Bohemian Tartarról» szól. Azt hisszük, hogy ezekbe a felkiáltásokba nem szabad semmiféle különösebb czélzást belemagyarázni. Egy másik helyesbítés a II. felv. 2. szín 298. sorához írt jegyzetre vonatkozik. «Barbaszon hasonló fajta nagy gróf» (?). Ez alkalmasint valami sajtóhiba. Barbas (Marbas) hatalmas ördög oroszlán alakjában, 36 légió ördögnek parancsol (R. Scot: Discoverie of Witchcraft, — I. Hart jegyz.).

Végül még kijavítjuk a következő sajtóhibákat: Gilden helyett

Gildon (Bev. 5.), Abné h. Habné (I. 1. 181.), nemet cserélni h. nevet cserélni (II. 1. 50.), nyomorban eb-falkával h. nyomorban eb-falkával (II. 1. 120.). Még adósod is maradok fiú, eredj el ezzel az arannyal h. Még adósod is maradok. Fiú, eredj el ezzel az *asszony*nal (II. 2. 140—1.); mond h. mondd (III. 3. 31.), szándékban senki sem rossz egyéb a gonosz h. Senkinek sincs gonosz szándéka, csakis az ördögnek (No man means evil but the devil, V. 2. 12—3.), csípd meg a lányt szederj és kékre ott h. szederjes kékre (There pinch the maids as blue as bilberry, V. 5. 49.), Johnson h. Jonson (160. l. 1. sor), házhoz után pontosvessző (58. l. 220. s.), városon után kérdőjel kell (148. l. 113. sor), viszi után pont (155. l. 236. sor); — Pistol, Hobgoblin h. Pistol, mint hobgoblin (manó, tündérfi, V. 5.).

II. A *makranczos hölgy*. A 28 oldalra terjedő bevezetés a két «Makranczos hölgy» (The Taming of a Shrew, 1594 és The Taming of the Shrew, Shakespeare 1631) egymás közötti viszonyáról tájékoztat röviden, világosan. Áttekinthetően ismerteti a mű forrásait, illetőleg azon elbeszéléseket, a melyek a főmotívumban hasonlítanak a Makranczos hölgy meséjéhez. Egy pontban nem érthetnek egyet. A bevezetés (14—15. l. «Sokkal valóbbszinű, hogy a vígjáték forrása egy igen népszerű angol ballada . . .», 22. l.: «szomorú élettapasztalatai is rávezették a kezdő drámaíró, hogy a népszerű ballada alapján megrajzolja a makranczos hölgyet . . .») az ismeretes balladát (tartalma a 173. l.) állítja oda a vígjáték forrásául. Shakespeare ezt a balladát kétségtelenül ismerte, de színművének a költeménnyel való összehasonlítása meggyőzhet arról, hogy forrásul nem használta. Arról egyáltalán nem tudunk, hogy ez az elterjedt mese a megszeliidített makranczosról minő költői formában hatott Shakespeare-re. Közvetlen mintát vagy forrást hiába keresünk (l. A. W. Ward: Engl. Dram. Lit. II. 95.).

A bevezetés a monda részletes ismertetése után érdekes összeállításban világítja meg Shakespeare e vígjátékának életrajzi vonatkozásait és széleskörű tájékozottsággal magyarázza meg az előjátékot. Becses jegyzetek (172—8), a melyek részletkérdésekre is adnak kimerítő választ, egészítik ki a bevezető sorokat.

Lévay József költőnk nem riadt vissza a fárasztó munkától és újból lefordította Shakespeare eme vígjátékát. Színes, zamatos nyelve hűségesen érezteti az eredetinek könnyed stílusát; a legnehezebben fordítható helyeknél (pl. III. 2. stb.) is megkap a költőnek kifejező nyelvművészete, mely gazdag szókinés dús tárházából táplálkozik.

A fordítás megbízható. Jellemzően tolmácsolja a gondolatot, bár akárhányszor nem ragaszkodik a kifejezéshez. Evvel a gondolat néha elhalványodik ugyan, de nem homályosul el. A két nyelv eltérő frazeológiája, sajátos szelleme — itt is — sokszor nehezen, vagy egyáltalában nem tűri meg az eredetinek szó szerinti követését. Szabadabb fordításra találunk elegendő példát a Makranczos hölgyben is. Csak a legjellemzőbbekből válogatunk: «képessegedért ugyan senki sem kíván itt marasztani» (I. 1. 106—7.), «your gifts are so good, here's none will hold you»; «de kezet fogva szépen kibőtolhetjük» (I. 1. 107—8.), «but we may blow our nails together, and fast it fairly out»; «mintha minden reggel keresztre feszítenének», to be whipp'd at

the high-cross (market-cross) every morning; «furesa nőcseléd» (II. 1. 159.), lusty wench; «félénk gyerek» (III. 1. 18.), breeching scholar stb. Nagyobb eltérés is akad: «En azt hiszem, nem tud különböztetni»; (Előját. 1. 40; Believe me, lord, I think he cannot choose). Choose-nak más értelme van: cannot choose = have no alternative, must of necessity (Cunliffe). Helyesebb volna: «Nem tehet másképp», «bizonyára» stb. «Rá kell beszélni, hogy bolond...» (Előját. 1. 62); Per suade him that he hath been lunatic...; a mulat itt ki kell fejezni, e hely értelme megkívánja. Katalin: «... tenne róla, hogy befesse arcod, mint egy félbolondnak»; (I. 1. 64. 66; doubt not her care should be To... paint your face and use you like a fool), helyesebb: «véresre fesse be arcod és úgy bánjék veled, mint egy félbolonddal.» V. ö. «Paint your face» és a régi darab ama helyét, a hol Katalin ilyenformán fenyegeti meg kérését: «Tíz parancsomat arcodba fogom vézni» (Or I will set my ten commandments in your face. The Arden Shakespeare. The Taming of the Shrew. Ed. by R. Warwick Bond. London. 1904.). Gremio: «Mi se vonzódnak erősen egymáshoz, Hortensio» h. talán inkább: «Igenis! A szerelem nem oly nagy, Hortensio» (I. 1. 107.). Vítás sor, az eredeti: «Their love in not so great, Hortensio»; a quartóban azonban e sor így hangzik: «There! love is...»; az utóbbinak több értelme van. «Tranio, most cseréljünk. Itt e köpeny, itt e tollas kalap» (I. 1. 206—7.); «take my colour'd hat and cloak»; jobb színes kalapról szólni, mely ellentéte a kéknek (kék volt a szolgák ruhájának a színe, v. ö. IV. 1. 87. és a hozzávaló jegyzetet). Petruchio: «Atyámat ismered már s engem is» h. «Atyámat ismerted és ő benne engem is» (II. 1. 115; You knew my father well and in him me; Baptista Petruchiot eddig még nem ismerte, azért is kell e sort kijavítanunk). «Jó zenész» h. «arasz, cselszövő zenész» (III. 2; quaint musician; quaint = artful, cunning; Shakespeare többször ilyen értelemben használja e szót, l. Arden-Shakespeare, Edwardes és Cunliffe id. szótárait). «Vándor» h. inkább «vándortanító, deák» (IV. 2; pedant = travelling scholar, educationalist; az egykorú drámában sokszor a bohócéhoz hasonló a szerepe. Furnivall észrevétele szerint Shakespeare ifjúkori műveiben szeret evvel a típussal tréfát űzni: Holofernes-Love's Labour's lost. Pinch-Comedy of Errors; ragaszkodjunk tehát itt is az eredetihez). «Szóltál utadról Baptistának» h. «megbizásodról» (errand; IV. 4. 14.). «Mondd el a férjes hölgyeknek, Katám!» h. «makacs, önféjű (headstrong) hölgyeknek» (V. 2. 129—30.).

A szöveghez írott jegyzeteket a következőkkel lehetne kiegészíteni:

«Kérdezzétek meg Hacket Marianát» (Előját. 2. 23; az I. szolga Hacket Czenczit említi: Előját. 2.); Hacket ek még 1591-ben is élték Wincot faluban; ezt hangsúlyoznunk kell az előjátékból előforduló egyéb életrajzi vonatkozások miatt is. Baptista: «Meggérni őt szabadságtokban áll.» Gremio: «Azt már kikérem»; (I. 1); a fordítás eltér az eredetitől, hogy annak szójátékát (court-cart) éreztette. Katalin: «S mezitláb kell tánczolnom lakziján» (II. 1. 33.); régi szokás volt, hogy a pártában maradt idősebb nővér huga lakodalmán táncolni volt kénytelen (l. Arden—Shakespeare kiad. és New Engl. Dict.). «A muskatált kiönté...» (III. 2. 170); muskatály

volt a menyekzői ital, az ünnepélyes szertartás végén a templomban itták (v. ö. Armin: *Two Maids of Moreclacke*, 1609. *The muscadine stays for the bride at church* . . . R. W. Bond id. kiad.). «Bal lábukkal csosszantsanak» (IV. 1. 89.); a bal térd meghajtását az illem parancsolta, l. R. W. Bond.

Kiegészítésre, illetőleg helyesbítésre szorulnak még a következő jegyzetek:

Baptista: «Lucentio a neved?» (II. 1. 100. sorhoz írt jegyzet); Baptista megtudhatta Lucentio nevét; az imént bontotta fel a könyvesmagot, a melyet Lucentio magával hozott Valamelyik könyvben ott volt a neve (Bond *Supposes* IV. 8-ra utal. Arden-Shakespeare). Előját. I. szín 87. sorához tartozó jegyzet szerint Fletchernek *Women Pleas'd* című vígjátéka 1607 előtti időből való. Bond szerint 1618—20 körüli időben játszották, Ward szerint is 1619—20 körül (Engl. Dram. Lit. II. 73; *The Cambridge History of English Lit.* VI. 138.). A Soto név nem esetleg, hanem minden bizonynyal későbbi betoldás. Előját. II. sz. 19. sorhoz írt jegyz. utolsó három sorát egészítjük ki a következőkkel: Wincot falucska Stratford tőszomszédjában van. Ott még 1591-ben is élt egy Hacket-család. Valamivel távolabb van Wilnecote (közönségesen Wincot-nak ejtik), a hol Shakespeare korában híres sört gyártottak. Ezt a két helyiséget kapcsolja egybe Ravaszdi, a mikor mondja: «kérdézzétek meg Hacket Marianát, a wincoti kövér sörrúsránét, nem ismer-e engem?» Van azonkívül még egy Wilmcote nevű helység is (Shakespeare anyjának szülőhelye), de nem erről van itt szó (S. Lee: *A Life of W. Shakespeare*. 6 th. edit. London, 1908. 168—71. l.). II. 1. szín. 286. sorához írt jegyzet is kiegészítendő. Igaz, Chaucer is dolgozta fel a *Griseldis*-mondát, de talán fontosabb egy későbbi prózai elbeszélésnek megemlítése (*The ancient, true and admirable history of Patient Griseldis*, London, 1619.). Állítólag 1590 előtt jelent meg (Arden—Shakespeare. XXIX.). Shakespeare ez elbeszélést ismerte. V. ö.: «only sit downe till the dinner is done, and bid the company welcome in this poor attire; for the sun will break through slender clouds, and vertue shine in base array» (*Patient Griseldis*) és «And as the sun breaks through the darkest clouds, So honour peereth in the meanest habit» (M. h. IV. 3. 174—5.). A legnagyobb valószínűség szerint Shakespeare a türelmes *Griseldis*-ről szóló prózai elbeszélést tehát ismerte.

Sajtóhibák: hiz h. his (6. l. * alatti jegyz.); ind h. mind (14. l. I. jegyz.); Mi perdonate h. perdonato (I. 1. 26. u. i. 182. l.); lészek után kérdőjel kell (III. 1. 24.); zoba aptista házában h. szoba Baptista házában (III. 1. 93. l.); Gru io h. Grumio (IV. 1. 115. l.); Szitok riaszt, czivódás életem, S a mi reám ezeknél kínosabb. (IV. 3. 10—11.): az írásjeleket e két sorban fel kell cserélni: Szitok riaszt, czivódás életem. S a mi reám ezeknél kínosabb; Mosolyogjunk a legyőzött véneken h. vészeken (perils; V. 2. 3.); Chauser h. Chaucer (183. l. 286. sorhoz írt jegyz.); IV. Henrik második részének IV. felv. h. V. felv. (184. l. 134. sorhoz írt jegyz.); tévesen idéz lapokat; 9 h. *II* (19. l. utolsó sor); 13 h. *I5* (11. l. utolsóelőtti sor); 7 h. 9 (172. l.); 33 h. 35 (172. l. első sor); 93 h. 95 (175. l. 17. l.-hoz írt jegyz. és 179. l. 4. sor); 41 h. 43 (181. l. 84. sorhoz írt

jegy.); Shakespeare helyesen elválasztva : Shake-speare. (Sokszor ismétlődik ez a hiba.)

III. *Hamlet, dán királyfi.* Hamlet-et Arany fordításában minden változtatás nélkül kapjuk. Szebben, több erővel, nagyobb jellemzetességgel nem adhatta volna vissza Shakespeare gondolatait senkisé, mint legmagyarabb nyelvművésznk. A régóta klasszikussá vált magyar szövegen kár lett volna változtatni, mert hűség és megbízhatóság vetekszik a fordítás szépségével. A gondos és eleven bevezetés és a jegyzetek gazdag anyaga Alexander Bernáttól ered. Hivatottabb magyarázó nem is ismertethetné Shakespeare legmélyebb művét, mint Alexander, a ki fej egetéseivel azonkívül még nagyszabású Hamlet-tanulmányára is támaszkodhatik.

Arany János szövegének nehezen érthető, hibás helyeit Alexander jegyzetekben (207—218. l.) magyarázza, illet. helyesbíti. A magyarázó — saját szava szerint — iparkodott csekélyebb jelentőségűeket mellőzni. Itt-ott azonban az eltérést angol és magyar szöveg szerint mégis nagyobbinak találtuk, semhogy elhallgatnók. Pl.:

Bernardo szava után: «És halad tovább» (I. 1. 51) következik ez a sor: «Horatio: Stay! speak, speak! I charge thee, speak.»; a magyar fordításban ez a mondat nincsen meg. «Kiknél vasárnap, köznap egyre mén» (I. 1. 76. whose sore task does not divide the Sunday from the week); «sore task» (nehéz, keserves munka) kimaradt a fordításból. «Mely szerint amaz Éltével együtt minden birtokát, *Mely pör alatt volt, a győzre hagyja*» (I. 1. 88—90: Who did forfeit all those lands Which he stood seized of, to the conqueror): seized of = possessed of, most is használatos jogi kifejezés. A mondat tehát így hangzanék: «mely szerint amaz Éltével együtt minden birtokát, *A mely az övé (mely birtoka, tulajdona), a győzre hagyja.*» «Bánom, bizony, Hogy óvatossb, eszélyesb *nem valék Iránta*» (II. 1. 115—7; I am sorry that with better heed and judgement I had not quoted him); to quote=note, observe (v. ö. «What curious eye doth quote deformities?» Romeo és Julia I. 4., l. Arden—Shakespeare); «*Nem figyeltem meg*» jobban közelíti meg az eredetit. «Bánjutok velem emberségesen» (288—9: deal justly with me) hely. tán inkább: «*legyetek őszintek* (igazak) hozzám.» «Nincs rá bizonyság. Ennél külbömb» (II. 2. 629—3; I'll have grounds More relative than this): homályos sor; relative = closely related, to the purpose, conclusive (Arden—Shakespeare); világosabb: «*Ennél nagyobb* (biztosabb, célra-vezető) *bizonytságot akarok*» (mert saját képzelődése csalhatja); v. ö. «ich will Grund, der sicher ist» (Schlegel-Tieck). «Vidékiek szalagcsokor» (III. 2. 284—5, Provincial roses): a jelzöt mással kell pótolni; Warton szerint «Provincial roses»: roses of Provence; Douce: Provins (40 mérföldnyire Páristól); Gerarde: «the damask rose is called by some rosa» provincialis» (Arden—Shakespeare). A jelző értelme kétes az eredetiben, de bármint magyarázzuk is, «vidékiek», nem lehet magyar megfelelője. «A vétek oly ügyetlen, ha remeg: Romlástól félve, magát rontja meg» (IV. 5. 21—2: So full of artless jealousy is guilt, It spills itself in fearing to be spilt); jealousy = suspicion (gyanú), l. Cunliffe id. szótárát. E sorok értelme: «A vétekekkel annyi gyanu jár együtt, hogy ügyetlenül elárulja magát épen az elárulástól való félelmében» (Clarendon). «A halottvizsgálók tör-

vénnyt tettek rá» (V. 1. 4.), szabad ford.; v. ö. az eredetivel: the crowner (coroner) sat on her («hat über sie gesessen» Schlegel). Fortinbras, az Angol követek és *Mórok* (?) jönnek (V. 2.); az eredetiben: Enter Fortinbras, and the English Ambassadors, with Drum, Colours and Attendants. Miféle mórok? Sajtóhiba? «De most deáki haszna lón» (V. 2. 38.); «but, Sir, now It did me yeoman's service»; kissé szabad fordítás. Az eredeti értelmének megfelelőbb: «fontos szolgálatot tett nekem»; a yeoman szerepéről, fontosságáról az angol hadseregben l. Dowden jegyz. id. kiad. V. ö. még a német fordítást: «aber jetzt tat es mir Ritterdienst» (Schlegel-Tieck). «Szajkó ugyan» (V. 2. 93. 'tis a chough) kétes, sokat vitatott hely; szajkónak mégse fordítsuk e szót általánosan ismert mellékértelme miatt. (l. Windsori víg asszonyokhoz írt megfelelő jegyz.).

A jegyzetek nemcsak gazdagságukkal, pontosságukkal értékesek. A dráma lelkébe is mélyebb bepillantást engednek, úgy hogy ezek a józan ítéllettel, szerencsés tapintattal megírt magyarázatok megvilágítják az oly sokszor agyonmagyarázott Hamlet-problémát is. Csak egy-két apró észrevételünk van a jegyzetekhez. Jelezhették volna az eredeti szövegtől való szabadabb eltéréseket, a minők pl.: «Irgalmas ugyse a legény» (IV. 5. 60.) = By Gis (Iesus) and by Saint Charity; a szójátékok megfelelőit is itt-ott: pl. «Gondoltam, hogy tied ez a zug, mert benne vagy, ha zug» (V. 1. 123—3; «thou liest in it») stb. Itt-ott egy másik, helyesebb adatot kell idéznünk. Az I. felv. 1. sz. 43. sorához írt jegyzet («A szellemekkel latin nyelven beszélnek») helyett tán többet mond: «Latin volt az ördögűzés nyelve»; az egykorú irodalomban arra számos példát találunk. A IV. felv. 7. sz. 20. sorához írt jegyzetet is mással lehetne helyesbíteni. «Yorkshireben volt vagy van egy forrás, mely a beléje helyezett fát megkövesíti»; e helyett inkább idézzük King's Newnham (Warwickshire) fűrdőt, a melynek ugyanolyan tulajdonsága volt W. Harrison (1534—93.) szerint (Description of England); valószínűleg ezt a forrást ismerhette és említhette a költő (l. The ArdenShakespeare. Hamlet Ed. by Edw. Dowden). Az V. 1. 279. sorhoz írt jegyzet szerint Hamlet felkiáltása: «ennél krocodilt» a kr. könnykészletére vonatkozik; evvel szemben idézzük Topsell-t, a ki szerint (Historie of Serpents, 1608.) a krokodilus a kigyó-fajhoz tartozó szörnyeteg. T. Bright szerint pedig harapása oly mérges, akárcsak az aspis kigyóé!

Sajtóhibák: XI. (18. s. izlandi h. izlandi; XXI. 34. s., mely h. aki; XXIII. 14. s. facimile h. facsimile; XXVI. 22. s. «gen» h. «igen»; Hamlet és nem Horatio mondja el a 14—39. sorokat az I. felv. IV. színében; «kétezer» helyett «tízezer» II. 2. 191.; Ezékiel XVI. 59. h. 49 (118. l. alatti jegyz.); «Dá iabai» h. «Dániabai» (V. 2. 87.); «makacssággal» h. «makacssággal» (207. l. 3. s.); «mellőzni» után pont (208. l. 3. s.); «Burgley h. «Burghley» (222. l. a 60-ik sorhoz írt jegyz.); «II. szín» teendő a 225. oldalon a 89-ik sorhoz írt jegyzet elé! «költőt» h. «költő» (231. l. a 119—133. sorhoz írt jegyz.); «renaissance» h. «renaissance» (232. l. 110. jegyz.); «windout» h. «window» (238. l. 49. jegyz.).

Ezekben számoltunk be az új magyar Shakespeare első három kötetéről. Ha részletekbe, közben nagyon is aprólékos részletekbe tévedtünk, ha a fordításról, mint egészről, annak minden értékéről,

jelességéről aránylag keveset mondtunk, szándékosan tettük. Nem általános bírálatát akartuk adni nagy írók és költők fordításának, hivatott magyarázók fejtegetéseinek. Csakis azokra a — nagyobbára — apró philológiai hiányokra mutattunk rá, a melyeknek helyesbítésével, kiegészítésével ez a mindenképen nagyjelentőségű, sokat ígérő vállalat legfeljebb nyerhetni fog.

(Budapest.)

FEST SÁNDOR.

Vértessy Jenő: A magyar romantikus dráma (1837—1850).

A M. T. Akadémia Könyvkiadó Vállalata. Budapest, 1913. 8-r.
VI+348 l.

Azokon az alapokon, a melyeket Bayer József vetett meg, a magyar dráma történetírása még sok részletmunkát lesz hivatva elvégezni. Hiányoznak a monografiák, melyek a fejlődés egyes ágait gyökereikkel és minden elágazásukkal együtt mutatnák be. A végzet-tragédiának, a raimundi tündéri színműnek, a 40-es évek politikai vígjátékainak és sok más kisebb-nagyobb hullámnak méltó és tudományos földolgozása megírásra vár. Vértessy könyve mindenesetre a legnagyobb esemény, melyet Bayer munkái után ezen a téren üdvözölhetünk.

Az egyetlen munka, mely a magyar romantikus drámával foglalkozott, a Cserhalmi-Hecht Iréné, maga is romantikus mű. Tudományos kritikával és apparatus-al megírni annak a változásnak a történetét, a mit a francia romantikus dráma hozott a magyar színpadra, erre a föladatra azóta sem vállalkozott senki. A szerző célja sem ez volt. Hisz már a könyve elején (66—67. l.) összetorlódik egy csomó puszta név, német és francia írók (Florian hibásan a németek, Lafontaine a francziák között), akiknek szerepe evvel el is van intézve, irányuk és tartalmuk nem nyújt termékenyítő szempontokat. Az ő könyvét úgy tekinthetjük, — ezt már egyik bírálója hangoztatta (Irodalomtörténet 1914. 117. l.) — mint a magyar dráma történetét, vázlatban 1837-ig, részletesen 1850-ig. Ehhez még, 1848-ig, a színészet történetét is kapjuk.

Ila a francia romantikus drámát nézzük -- melylyel a német romantika mesedramája és a Sturm und Drang lovagdrámája nem téveszthető össze — akkor nem tartható indokoltnak a Nemzeti Színház megnyitását tenni meg a romantikus dráma korhatárának. Hiszen Victor Hugo már 1835-ben megjelenik a magyar játékszínen s a műsor egy része, a mint maga a szerző is elismeri (251. l.), a régi színpadról vándorolt át az új, állandó színházba. Igaz, hogy nálunk nem is lehet éles határokkal dolgozni. A német romantika, melylyel külföldben a francia is rokonságot tartott, még volt nálunk akkora erejű, hogy a Victor Hugó új áramlatába is érezhetően kapcsolódjék bele. A *Csongor és Tünde* (1831) tárgyalása mutatja, hogy a szerző nem is ragaszkodik az 1837-es évszámhoz. Mondhatnók, hogy a *Bánk bánnak*, a megneemesedett lovagdráma és a Shakespeare-divat remekművének, szintén semmi köze a francia romantikához. Mégsem volt fölösleges a *Bánk bán* fölvétele. Értékes ez a pár lap (85—93), mert a szerző igyekszik a művet a költő belső fejlődéséből ma-

gyarázni. De főleg azért, mert irodalmunk történetírásában talán ez az első kísérlet egy kor irodalmi eseményeit nemcsak új írók föllépésében, hanem régiek föltámadásában is látni.

Sajnos, a francia romantika szempontja nem domborodik ki eléggé a szerző művében. Ő egy általános romantikát tart szem előtt, úgy hogy a romantika számlájára veszi a Shakespeare-hatást is. Igaz, hogy Victor Hugo Shakespeare-t isteníti, de Shakespeare nálunk már régi német eredetű tradíció volt. A szerző szélesebbkörű céljára vall az is, hogy a *Bánk bán*, a *Kegyencz* és a történeti dráma mellett a vígjáték és a népszínmű is egyenrangú helyet nyertek könyvében. Valóban, nem romantikus filatiók keresését, hanem a kor drámájának egyetemes képét kapjuk. Hogy ebből a képből több dráma kimaradt (Szigligeti *Pókaiak*, *Aba*, *Finta Károly A néger* stb.), hogy a szerző egyes művekkel (pl. a Szigligeti romantikus motívumokban tobzódó *Dienesével*) igen röviden végez: az a képnek nem árt. És ebben rejlik a Vértessy könyvének egyik főértéke, hogy ő igen részletes korrajzot adott, melybe bele tudta illeszteni az írók egyéniségét, a drámát és a színház életét. Meglátta az emberek jellemében és magánéletében is a romantikus elemet. Kiadatlan kéziratokat, leveleket tanulmányozott át (figyelme még az írók írására is kiterjed), korfestő anekdotákat gyűjtött össze, személyes közléseket használt föl, a saját értékelései mellé a kor ítéletét is rekonstruálja s az olvasóközönség történetére is tekintettel van, a mi nálunk szintén elhanyagolt szempont. Munkájában nagy eruditio van fölhalmozva, de úgy érezzük, mintha ezt a szerző palástolni szeretné. Mintha nem rokonszenvezne az irodalomtörténet némely örvendetesen nekilendült exakt irányzatával. Itt van például a források kérdése. Ha igaz, hogy az irodalom motívumok halmaza, a mik vissza-visszatérnek új és új formákban, akkor romantikusnak lenni részben maga is az utánzásnak egy neme. Szerző mintha inkább a formálást nézné, az anyag hovátartozása kevésbé érdekli. Legtöbbször megelégszik azzal, hogy a motívum benne volt a kor levegőjében. Az ilyen megállapítás maga is igen fontos eredmény, azonban mindig kutathatunk tovább kisebb jelentőségű, de pozitív okok után. S egy író szellemi tulajdona nem került még dobra, ha minél több szállal fűzzük korához. Maga a szerző is sok szép példát mutatott erre. Apró reminisczenziákat vesz észre, élmények után kutat (az olvasmány is lehet élmény) és főleg a történeti forrásokkal veti össze a drámát. Kiterjedt világirodalmi ismeretei megóvják az elszigetelt látástól. De befelé is körültekint és sok írónknál megérzi a romantikus milieunek, a történeti emlékek ösztönzésének hiányát és általában az élmények szűk körét.

Vértessy könyve erősen kritikai és szubjektív jellegű. Egy szinte kathegorikusan föllépő, megállapodott egyéniség munkája s bizvást legszökebben megírt irodalomtörténeti munkáink sorába állítható. Eleven erővel írott jellemzései sokszor úgy olvastatják magukat, mint valami regény. Nyelvében nem a német értekező tömörség, hanem a francia stílus könnyed egymásutánja mutatkozik, alapjában pedig tősgyökeresen magyar (annyira, hogy olykor elő kell vennünk hozzá a Tájszótárt). Néha ugyan elnagyolva fest, máskor meg aprólékosan rajzol, de kedve soha sem lankad s nem sülyed le a tények pusztá

fényképezéséig. Kérzik a művész felsőbbsege, a ki egy évtized tudományos munkája után játszva aratja a gyümölcsöt.

A művelt nagyközönség, melynek az Akadémia kiadása szánta a könyvet, a magyar romantikus kor drámájának méltó rajzát kapja benne. A tudománynak még akad elintézni valója, de nem egyhamar fog ezen a téren hasonló méretű szintézisre vállalkozni s úgy hisszük, hogy a szerző könyvének szubjektív befolyása maradandó lesz.

(Budapest.)

ZOLNAI BÉLA.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Johannes Volkelt: System der Aesthetik. München. Oskar Beck.

I. (Később kapott címe: Grundlegung der Aesthetik.) 1905. — II. **Die ästhetischen Grundgestalten.** 1910. — III. **Kunstphilosophie und Metaphysik der Aesthetik,** 1914. (XVII+592; XXII+569; XXIV+590. l.)

Volkelt János lipcei egyetemi tanár esztétikájának nemrég harmadik kötete is megjelent és több mint 1700 oldalon befejezve áll előttünk a nagy mű, melyben szerzője az 1890 óta előadásain újból meg újból átdolgozott anyagot végleges formába öntötte. Az első kötet megjelenésekor még azt hitte, hogy egy második kötet az egészet felölelheti, de a mint másoknál is megtörtént, kidolgozás közben nőtön-nőtt a munka. A II. kötet csak az esztétikai típusok tanát foglalta magába s a művészetfilozófia a III-ra maradt. Az egyes művészetek elmélete meg éppen egy negyedik kötetet követelne. Ennek megírására azonban Volkelt, bár általános műelméleti fejtegetései a hiányt távolról sem pótolhatják, már nem vállalkozik. A munka ennyiben töredék gyanánt hat, de így is az újabb esztétikai irodalomnak figyelemre legméltóbb termékei közé tartozik, mely a tudományos esztétikával foglalkozók körén túl is számíthat elmélyedő tanulmányozókra.¹⁾ Szűkre szabott ismertetésünk ezeknek figyelmét akarja felkölteni.

Volkelt esztétikájának széles tapasztalati alapot vet. Az esztétika ugyanis lélektani tudomány, mely az esztétikus belső élményeiben és másoknak hasonló élményekről szóló közléseiben kimeríthetetlenül gazdag anyagot talál. A természet és a művészet alkotásai is csak ránk való hatásuk folytán tartoznak ide, mert a kint levő tárgy, noha ennek a hatáskeltésnek szempontjából egyáltalában nem közömbös, sőt a hatás előfeltétele és alapja, magában mégsem esztétikai, hanem csak az alany lelkében lesz azzá. A transzsubjektív esztétikai értelemben nulla.

Ezért az esztétikusnak főleg a lelki élet jelenségeit kell beha-

¹⁾ Az I. kötet ismertetését l. Közlönyünk XXIX. kötetének 251—253. lapjain.

tóan tanulmányoznia ¹⁾ és csakugyan Volkeltnél a tudat tényeinek oly kimerítő és gondos elemzését, a kellően elrendezett finom lélektani megfigyeléseknek oly sokaságát találjuk, milyen alig fordul elő egyebütt. Benne a művészetek s a természet szépségei iránt nyilvánuló eleven érzék, az esztétikai átélés gazdagsága a tudós megfigyelő erejének élességével szerencsésen egyesül. Van sok belső élménye s ezek vizsgálatában mélyre tud tekinteni.

Olvasója előtt az esztétikai jelenségeknek olyan tág köre s akkora változatossága tárul fel, hogy szinte megzavarja. Milyen egyszerűen megoldhatóknak képzelték sokan régebben az esztétika feladatait s mily végtelenül összetetteknek látjuk ezeket ma. Volkelt lépten-nyomon érezteti, hogy az «esztétikai»-nak területe nemcsak sokkal gazdagabb, hanem sokkal szabálytalanabb is, mint legtöbbször hiszik. Sehol sincsenek szilárd, változatlan típusok, minden folyó, átmenő, összeolvadó. Irónknak főereje éppen abban nyilvánul, hogy az esztétikai jelenségek árnyalatai és sajátosságai iránt kiváló érzéssel bír s e mellett szempontokat talál, melyek a zavaros jelenségtömegbe összefüggést és rendet behozni alkalmasok. Ha az I. kötetnek azokat a fejtegetéseit olvassuk, melyekben az érzéki benyomáshoz fűződő érzetprodukciók és a különféle jelentésképzetek fontosságát világítja meg, vagy a beleérzés-elmélethez átvezetésül az érzések fajait osztályozza, fogalmunk lesz arról az aprólékossáig menő gondról, melylyel ezeknek a bonyolódott kérdéseknek tisztázásához lát. A szerteágazó esztétikai jelenségek csoportosító áttekintésére szolgálnak az ú. n. normák. Volkelt négy ilyen különböztet meg. Bennük az emberi természet bizonyos alapszükségletei jutnak kifejezésre, melyek az esztétikai tárgy részéről való kielégítést követelnek s így tárgyalagos formában is kifejezhetők. Az esztétika ugyan relatív: az esztétikai érzés bizonyos fejlettségi fokában gyökerező, de azért az emberi lélek fővonásai minden időn át változatlanok s így a kortól függő (das zeitlich Bedingte) mellett van egy törzse a szabályoknak, mely egyetemes érvényre tarthat számot. Ezeket nyomozza az esztétika. Normák nélkül nincs tudományos esztétika. A tisztán leíró fokon maradó esztétika képtelenség.

Egészen elemében van Volkelt a II. kötetben, hol az érzés- és fantázia-típusok: a szép, a jellemzetes, a fenséges, a bájos stb. jellemzését és magyarázatát adja s rámutat a köztük jelentkező kapcsolatokra és kereszteződésekre. Lelki életünk rendkívüli változatosságát és szövevényességét alig érzékeltette még valaki ennyire. A felosztást irányító szempontok eredetisége mellett ez a könyv a részletekben is sok újat tartalmaz. A tragikumot illető nézeteit egy korábbi munkájából jórészt ismertük ugyan, a komikum magyarázata azonban Hartmann, Lipps és Cohn tanától való eltéréseiben figyelemreméltó gondolatokat hoz. A komikum fajai közé sorolja a subjektív komikum egy nyilvánulása gyanánt a humort is.

¹⁾ A fizioiógiai esztétikát, melynek egy Hirth és Lange Károly szerinte eljlesztő példáit ádták, Volkelt elveti. A fizioiógia a lélektannak is csak bizonyos szűk határok közt tehet szolgálatokat, az esztétikában pedig éppen alárendelt jelentőségű. — Volkelt a kísérleti esztétikától sem vár, az esztétikai folyamatok bonyolult természete miatt, sokat.

A III. kötetben bővebben kifejti, hogy a természeti szép sem jöhet az alany tevékenysége nélkül létre, tehát a szép itt sem készen adott s a felfogás sem lehet passiv. A művészet nála az esztétikai normák akadálytalan megvalósítása. A művészi látszat a contemplatív szemlélet magasságaiba emel és kiszabadít az akarat és az anyag érdekköreiből, a mi a természeti jelenségekkel szemben nagy (lőny. Volkelt a művészet kérdéseit sem intézi el egy vagy két elv alapján. Itt is a vonatkozások egész sorát látja és vizsgálja. A művészi teremtés lélektanának igen beható fejtegetése közben őszintén megvallja, hogy a feladat nagy nehézségeit érezve ezeket a kérdéseket illetőleg nem bízik annyira eredményeinek kétségtelen igazságában, mint egyebütt. A fantáziánál arra törekszik, hogy Wund, Witasek, Dilthey s mások felőgásától eltérően ezt a «lelki képességet» a beleérzés, az összeolvasztás, az asszimilálás, az emlékezet képzetének elmosódása és újjáalakulása, valamint a gondolkozás változtató munkája köréből kiemelje és sajátosságában fogja fel. Érdekes az érzelmek szerepének körülírása a művészi teremtésben s az a törekvése, hogy ezekben a bonyolult folyamatokban a gondolkozás közreműködését a tisztán logikai műveletek kizárásával a korábbi gondolkozásformák latens hatására vezesse vissza. A lángelmében általában a lelki élet tudattalan oldalának fokozott érvényesülését találja jelemzetesnek.

A mű utolsó kérdései metafizikaiak. Bármennyire hangsúlyozta Volkelt az esztétikának szigorúan lélektani jellegét, mégis szükségesnek tartja, hogy olyan kérdésekre is feleletet tudjon adni, melyek a tapasztalatilag elérhetőnek határán kívül fekszenek. Ilyen a jelenségekől elvont esztétikai normáknak az értékfogalmakkal való azonosság; a négy különálló esztétikai értéktényezőnek egy teleologikus egységbe való összehozása; annak a közös végcélnak kitűzése, hogy mindeniköknök az emberi élet lehető harmonizálására kell irányulniok; az erkölcsi, vallási és noologikus értéknek az esztétikaihoz való viszonya s a négy fölött álló abszolút értéknek a szeretetben való megjelölése. Ez azonban már szerinte is a sejtés körébe esik.

Volkeltnél kifogásolták a fogalmaknak sokszoros, elaprózódó bonczolgatásait, melyekből új fogalmak egész sorai keltek életre, a mi viszont új s talán nem is mindig szerencsésen megválasztott terminológiát követelt. A szövevényes anyag kibontásában és kellő egységes elv alá rendezésében is jogosult ellenvetéseket tettek, de mindenkinek el kell ismernie az összegyűjtött anyag gazdagságát, új, fontos szempontok kitűzését, az eredményeknek nem egy helyen alapvető fontosságát s az egész mű nagyon tanulságos voltát. Volkelt mélyen bepillantott az esztétikai problema lényegébe s tudásunkat előbbre vitte.

A 66 éves szerzőt, alig hogy ezt a munkáját tető alá hozta, egy más terv foglalkoztatja: az ismeretelmélet nagy kérdésének megoldása. Nem új tárgykör ez sem reá nézve, de 1886 óta, mikor utolsó idetartozó könyvét (*Erfahrung und Denken*) megírta, negyedszázadnál hosszabb idő telt el. Ezért élénk vágyat érez arra, hogy a kritikai metafizika tanát, mely egész életén át foglalkoztatta, még egyszer átdolgozva tisztázni igyekezzék. Kívánjuk, hogy a munkához rendelkezésre álljon az erő s az életidő. Akárhogy vélekedjünk a meta-

fizika értékéről, Volkelt fejtegetései erről a tárgyról is bizonyára tanulságosak lesznek számunkra.

(Budapest.)

JÁNOSI BÉLA.

L. Mitteis u. U. Wilcken: Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde. I. Band: Historischer Teil von U. Wilcken. 1. Hälfte: Grundzüge. 2. Hälfte: Chrestomathie. LXXII. és 422. l. és VI. és 579 l. II. Band: Juristischer Teil. von L. Mitteis. 1. Hälfte: Grundzüge. 2. Hälfte: Chrestomathie. XVIII. és 298 l. VI. és 430 l. Leipzig (Teubner) 1912. 48 M.

Ebben a testes négy kötetben a szerzők a papyruskutatók eddigi eredményét iparkodtak összefoglalni, másrészt igyekeztek a figyelmet olyan problémákra is felhívni, melyek eddig még nincsenek megoldva. A történeti részben Wilcken bevezetést ad a papyrus-irodalomba; kizárja belőle az irodalmi értékű papyrusokat, melyek szerinte az irodalomtörténet körébe valók. Kizárja valamely keleti nyelven (egyiptomi, aramæus, héber, arab stb.) írott papyrusokat, mert azok a keleti tanulmányok körébe valók. E szerint a papyruskutatók nem önálló tudomány, hanem *történelmi segéltudomány*, mely az ókori történet bővebb megismerését szolgálja. A papyruskutatóknak leginkább hasznát vehetik a philologia, a jogi tudomány és a theologia, de főleg az ókori történet, különösen pedig az egyiptomi közigazgatás, továbbá a művelődési és gazdasági viszonyok ismerhetők meg belőlük. Több mint egy évezreden át vezetnek bennünket a papyrusok és a való életet minden oldalról mutatják meg nekünk.

A bevezetés a papyrusok lelőhelyéről, a különböző gyűjteményekről és kiadásokról, a pap. anyagáról és készítési módjáról meg az írásáról szól. A papyrusok nyelve a *κοινὴ*; ennek egész fejlődését, változásait és nyelvjárásait is figyelemmel kísérhetjük. Szóba kerül még itt a kronológia, a pénz és űrmérték rendszere.

A bevezetést követi az általános történeti tájékoztató: az uralkodás formájáról, az ország közigazgatásáról. Nagy Sándor 332-ben Egyiptomban az abszolutisztikus monarchiát alapította meg: utána a Ptolemæusok szintén megtartották az uralkodás ezen formáját az ország hagyományainak megfelelően. Mint abszolutisztikus uralkodó a király tulajdonosa az országnak és a földeknek, valamint élet és halál ura. A Ptolemæusok uralmának célja volt az országból nagy kincseket elővarázsolni, hogy általuk hatalmas hadsereget és tengeri haderőt szervezve nagy szerepet játszhassék a Földközi tengeren. Számos hivatalnok volt arra, hogy az ország közigazgatását ellássa. Az ország maga két részre oszlott: Felső- és Alsó-Egyiptomra, mind-egyik élén állott az *ἐπιστάτης* és e részek újra járásokra (*νομοί*) oszlottak, élükön áll a *νομορχης*. A strategos mellett volt a *βασιλικὸς γραμματεὺς*. Kivétettek e járási közigazgatás alól (mint nálunk a szabad kir. városok), a görög városok: Naukratis, Alexandria és Ptolemais.

A lakosság vegyes volt; a makedónokon kívül görögök, kik részint a jó zsold miatt jöttek, részint mint kereskedők meggazda-

godási vágyból. Voltak még thrákok, illyrek, krétaiak, lykiaiak, károk, galaták, perzsák, zsidók, rómaiak stb., mellettük természetesen a bennszülött egyiptomiak szerepelnek a legnagyobb számmal. A vezető állásokat kezdetben makedónok és görögök töltötték be, csak lassan emelkednek egyiptomiak is magasabb állásokba. A rendeletek görög és egyiptomi nyelven szerkesztettek; az igazságszolgáltatásban is gyakran a honi törvényeket vették tekintetbe. A zsidókra vonatkozólag az elephantinei papyrusok érdekes adalékokkal szolgáltak; így már a Kr. e. VI. sz.-ban Elephantinében zsidó kolónia volt. A Ptolemæusokkal újabb csapatok jöttek: legnagyobb részük Alexandriában telepedett le, hol a kereskedelemre bőven jutott tér; itt ghettóban laktak. Községük külön szervezettel bírt: ú. n. *πολιτευμα*-t kaptak. Philometor megengedte Onias főpapnak, hogy Leontopolisban (a heliopolisi járásban) nagy templomot építsenek.

A római korban (Kr. e. 30. óta) Octavianus helytartót küldött; (*praefectus Alexandriae et Aegypti* — *ἐπαρχος Αἰγύπτου*, vagy másképen *ἡγεμών*). Minden évben conventust tartott a *praefectus* (*conventum agere*), mint más provinciákban. Az ország most már 3 részre oszlott: ezenbelül a régi járások megmaradtak. Minden országrész élén állott az *epistrategos*, ki rendesen római lovag volt; a járások élén meg a *στρατηγός*; mindezek csak polgári hivatalok voltak, a kiket a *praefectus* nevezett ki, míg az *epistrategos*okat a császár. A római uralom alatt Alexandria lassan-lassan veszíteni kezdett fényéből; a királyi udvartartás helyett egy római lovag szerényebb háztartása jutott csak neki. Az alexandriaiak nem tudták abba bele-törődni, hogy az ő városuk Róma mellett csak második sorba került. Néha nyílt lázadásba is kitörték. Egyes papyrusokban előkelő polgárok halálraitétetéséről van szó. Ezek az alexandriai martyriumok, melyek a martyrok dicsőítését tűzik ki célul. A római korban is a görög maradt a hivatalos nyelv.

Ezután a vallással és kultusszal foglalkozik a szerző. A Ptolemæusok igen türelmesen viselkedtek az egyiptomiak vallásával szemben. Az uralkodók istenítése már Nagy Sándorral kezdődik. Philadelphos 283 ban elhalálozott atyját *θεός Σωτήρ*-nek nevezte. — A Sarapis kultusz kívülről jött be, I. Ptolemæus hozta be; aztán összeolvadt Osiris — Apisszal. A bilinguis szövegek a görög szövegben *Σαρπίς*-nak, az egyiptomiban Osiris Apisnak nevezik. Ennek a kultusznak középpontja a Sarapeum volt Alexandriában. Azoknak az isteneknek volt legtöbb hatalmuk, a kik a legnagyobb gyógyító erővel rendelkeztek.

Milyen volt a nevelés Egyiptomban? A görög elemi iskolai tanítás magánjellegű volt. A módszerre nézve a megmaradt könyvek-ből értesülünk, melyek részint papyrusokban, részint viasztablákon, vagy cserepeken maradtak meg. Kezdődött a tanítás az uncialisok tanításával; szövegül szerepeltek a klasszikusok és erkölcsi gnómák. Az uncialisok után következett a cursiv írás. Minthogy iskolakötelezettség nem volt, sok volt az analphabéta.

A mi a gimnázialis képzést illeti, feltehető, hogy minden nagyobb városnak megvolt a maga gimnáziuma, a hol a gymnastikus képzés mellett a zenében, retorikában stb. is nyertek oktatást. A gimnáziummal együtt az ephebia intézménye is bekerült, mely a

katonai szolgálat előkészítését célozta. A gimnázialis műveltség által emelkedett ki a keleti népek fölött a görög, ez volt feltétele a politikai életben való részvételnek is. A *οἱ ἀπὸ γυμνασίου* kifejezésen nemcsak azok az ifjak értendők, a kik a gimnáziumhoz tartoznak, hanem az öregebbek is, a kik ifjúságukban a gimnáziumot elvégezték. Ezek családjukkal együtt a város honorationaihoz számítottak. Nekik köszönjük, hogy annyi irodalmi értékű papyrus maradt fenn.

A pénzügyekről szóló szakaszban olvassuk, hogy a bevétel és kiadás egy kasszába ment: neve *τὸ βασιλικόν*. Ettől megkülönböztetendő az *ἴδιος λόγος τοῦ βασιλέως*, a király privát kasszája. A pénzügyek élén áll a király: helyettese a *διοικητής*, alattuk állnak az egyes kerületekben a *ὑποδιοικηταί*. A rómaiak idejében a basilikon neve: *ὁ φάσχος* (fiscus) vagy *τὸ ταμείον*.

A Ptolemæusok korában szereplő kiadások: a hadsereg és flotta eltartása; hivatalnokok fizetése, udvartartás; istentisztelet és papság; kulturális feladatok; utak és más közlekedési vonalak építése; csatornázás stb. Hogy honnan vették erre a pénzt, azt meg tudhatjuk a megmaradt papyrusokból. Minthogy Egyiptomra vonatkozólag az ókorból kevés összefoglaló irodalmi munka maradt meg, nagy jelentőségű az az áttekintés, mely a szomszédos Seleukidák birodalmáról maradt meg egy kortárs tollából (III. sz. Kr. e.): gyenge kivonatban megvan Ps. Aristoteles *Oeconomicájában*. A szerző a bevételek hat fajtát különbözteti meg: 1. a föld (*ἐκφόριον* és *δεκάτη*, (decima); 2. a bányák; 3. a tengeri vámok; 4. országvám és vásári bevételek; 5. marhákból befolyó jövedelem és 6. fejadó. Az adóbevállási kötelezettség is megvolt.

Megvolt Egyiptomban a kataszter is, melyről már Herodotos is megemlékezik Sesostrisről szólva. A Tebtynis-papyrusok derítettek fényt erre a kérdésre. A kataszter magában foglalta az egész országot a király földjét, épügy, mint a templomi és a magán földeket. Pontos adatokat tartalmazott a parcellák kiterjedéséről, a birtokosok nevééről, a földek állapotáról stb. A Nilus áradására való tekintettel évente helyszíni szemle alapján javították az adatokat. A termést aratás után a falú thesaurusába vitték, hogy a király részére az öt megillető részt átvegyék a sitologoi. A rómaiak alatt Egyiptom lett Róma éléskamrája. Aur. Victor építőmájának 1. feje szerint 20 millió modius (kb. 740,000 Hl.) gabona került Rómába.

Az ipar és kereskedelemre nézve igen kevés adat áll rendelkezésünkre: csak egyes kérdések vannak feldolgozva, így a monopóliumok. Ez a szó először Aristoteles *Politikájában* fordul elő (I. 4. 6. p. 1259 a 20 shk.)

A Ptolemæusok és a későbbi királyok kibővítették a monopóliumokat; nemcsak bizonyos esetekre hoztak be monopóliumot, hanem általánosan; ez szolgálta a király érdekeit. A Grenfelltől kiadott Revenue — papyrus szerint volt olaj-, bank-, só-, illatszerek-, gyapjú- és vászon-, bánya-, és papyrusmonopólium.

A kereskedelem fellendülése Nagy Sándorra vezethető vissza, a ki kitűnő kikötőkkel látta el Egyiptomot. A Nilust csatornával összekötötték a Vörös-tengerrel. Élénk forgalmat tartottak fenn Kelet-Afrikával. A külkereskedelem tekintetében Alexandria kikötője veze-

tett. A kivitel nagyobb volt mint a bevitel, főképen gabonában. Az országban mindenütt gabonaraktárak (thesaurus) voltak; ezekből adtak a népnek, ha a termés gyenge volt, sőt más országokból is hozattak.

A mi a földművelést illeti, tudnunk kell, hogy Egyiptom egész földje két részre cszlott: a βασιλική γῆ, melyen a korona maga gazdálkodott és az ἐν ἀφείσει γῆ, melyet mások részére engedett át a korona gazdálkodás végett, ezzel azonban a király nem vesztette el tulajdonjogát. Ide tartozik a ἱερὰ, κληρουχική és ιδιόκτητος γῆ: ez a Ptolemæusok korára vonatkozik. Diodorus a templomföldeket az ország földjei egy harmadának mondja. Katonák voltak leginkább a κληρουχική γῆ tulajdonosai, de kaptak polgári hivatalnokok is. — Az ιδιόκτητος γῆ főképen ház, szőlők- és kertekre vonatkozott.

A 8. fejezet a liturgiákkal és közmunkákkal foglalkozik. — Míg csak egyiptomi állam létezett, mindig voltak közmunkák, melyek azért váltak szükségessékké, mert a Nilus áradása a csatornában és töltésekben kárt okozott. Ezt a munus sordidumot csak a leigázott nép végezte személyesen, azonban pénzben hozzájárultak az előkelőbb osztályok is. Augustus császár a katonaságot is igénybe vette a talajjavítás céljából (Suet. Aug. 18.) A fennmaradt papyrusok a polgárokat nemcsak az államhoz való viszonyukban, hanem magánéletükben is elének varázsolják.

A chrestomathia szemelvényeket ad a fennmaradt papyrusokból, melyek az I. kötetben említett kérdéseket minden oldalról megvilágítják. Minden egyes szemelvényt rövid bevezetés előz meg, mely a tartalomra nézve ad felvilágosítást, megjelölve egyuttal a szemelvény korát is.

A jogi rész ismertetése feladatomban körén kívül esik.

A mű, a melynek gazdag tartalma annyival értékeesebb, hogy nagyrészt töretlen utakon jár, megérdemli, hogy minél több olvasóra találjon.

(Budapest).

ENDREI GERZSON.

Finger, Richard: Heinrich von Kleists Geheimnis. Berlin, Puttkamer und Mühlbrecht, 1913.

E munka célja megmagyarázni azokat a pathologikus jelenségeket, miket Kleist lényében már előbbi kutatók is észrevettek. A beteges hajlandóság első nyilvánulását szerző abban az utazásban látja, melyet Kleist 1800. aug. 19.-én kezdett meg barátjával, Brookes-szal.

Erről az előttünk homályban álló utazásról írja Brahm a költő életrajzában, hogy Kleist jóformán maga sem volt tisztában útjának tervével és céljával. Sadger megállapította, hogy Kleist gyakran indult ilyen hirtelen utakra, melyekben egy-egy szenvedélyes önmeghasonlására nyilván gyógyulást keresett. Wilbrandt utalt az élmények és a költészet keresésére. Ezzel szemben mások testi és sexualis alapját keresik ennek az utazásnak. Morris (Kleists Reise nach Würzburg, 1899) szerint Kleist sexualis anomáliáját ment gyógyíttatni, sőt Rahmer (Das Kleistproblem, 1903) egyenesen azt

állítja, hogy szervi operációnak vetette alá magát Würzburgban. Orvos valóban járt is nála, a mint ez leveleiből kitűnik. Sadge: (*Grenzfragen des Nerven- und Seelenlebens*. LXX. f. Wiesbaden, 1910. 28. s. köv. l.) masturbansnak tartja a költőt, Brockest pedig homoszexuálisnak, sőt szerinte Kleistnak is voltak ilyen hajlamai. Sadger a Freud féle pszichoanalízis útján következtet az utazás gyógyulási céljára s a költő öngyilkosságát is e nemű betegségére vezeti vissza. Erich Schmidt végül (*Werke* I. köt. 9. s. köv. l.) úgy sejtette, hogy Kleistnak volt egy titkolt betegsége, mely őt a házasságra képtelenné tette.

Finger értekezése — ő maga prózában írt költeménynek nevezi művét — új magyarázattal szolgál: szerinte Kleist dadogásban szenvedett és ezt ment gyógyíttatni! Finger hivatkozik Tieckre, ki Kleistot Tassóhoz hasonlította. Tasso nyelvhibája azonban bebizonyítva nincs. Finger pozitív adatokat is hoz föl: hogy Kleist fátyolozott hangon és gyorsan beszélt, — Dahlmann tudósítása (*Biedermann, Gespräche* 166. l.) szerint előadás közben hamar dadogás fogta el — a szavakat fogai között mormolva ejtette, szórakozott volt és könnyen zavarba jött, a mik szerinte mind arra vallanak, hogy „hesitation of voice”-ben szenvedett. Ebből próbálja magyarázni Finger a költő egyik alakját Guiskardot is: mindketten, Kleist és Guiskard, egy elháríthatlan baj ellen küzdenek. Kleist munkáiból is több idézettel próbálja támogatni Finger a hipotézisét. Tény, hogy Kleist Lipcsében szavalási órákat vett, Finger szerint azért, mert a würzburgi út nem hozta meg beszédhibájára a gyógyulást. Sőt már Würzburgban gyakorolta magát az előadásban, s Finger szerint ez vezette volna őt az irodalommal való foglalkozáshoz, így fedezte volna föl önmagában a költőt. Ezt a naiv bizonyítási módot szerző még újabb megdőbbentő interpretációkkal tetézi meg.

Ha fölteszszük is, hogy a dadogás lett volna az a titkos baj, melynek elhárításától saját életét és jegyese boldogságát tette függővé a költő, nem érthető, mikép volt lehetséges és miért lett volna szükséges ennek eltitkolása éppen nővére és jegyese előtt. Mi oka lehetett volna Kleistnak eltitkolni ezt a gyógykezelést? Ez lett volna az a titok, a miről csak meghitt barátja, Brockes tudhatott? Mind-ebből csak annyi lehet igaz, a mi Dahlmann és Wieland tudósításai- ból tűnik ki, hogy t. i., mint minden neurotikus ember, Kleist is akut beszédzavarokban szenvedett. De ezt a jelentéktelen gyöngesé- gést semmi okunk sincs öngyilkosságának motívumául odaállítani.

Nem sikerült tehát szerzőnek megoldani a würzburgi utazás problémáját, még kevésbbé Kleist egyéniségének misztikumát tisztázni. Meg kell maradnunk Morris véleményénél, hozzátéve a würzburgi utazás mellékokául még azt a politikai küldetést, melylyel Struensee bízta meg Kleistot. Finger munkája, ha meggyőző érve- nek híjával van is, meglehetősen érdeklődést és részvétet áru el Kleist, mint ember és költő iránt. Ez a körülmény és a mellékelt reprodukció, mely a költőnek Otto Ludwigtól készült remek mellszobrát ábrázolja, szimpatikussá és értékesé teszi könyvét Kleist tisztelői előtt.

(Budapest.)

KLEINMAYR HUGÓ.

PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK 1913/14.

1. Kuncz Aladár: Thököly a francia irodalomban. (Bpesti VI. ker. áll. főgimnázium 1913—14. évi értesítőjében; bővített különlenyomat: Bpest, 1914. 8-r. 51 l.) — E dolgozatnak célja a francia irodalomban előforduló magyar vonatkozások egy részének részletes ismertetése. A bevezetésben szellemesen magyarázza Thököly népszerűségét az egykorú külföldi történelmi- és szépirodalomban s ennek okát Thököly karakterében s mozgalmas életében találja meg. Majd felsorolja a róla szóló egykorú francia történelmi műveket; itt hiányzik RACINENAK egy kis értekezése, mely Thökölyvel is foglalkozik (*Notes sur la Hongrie. Fragments et notes historiques.* 1699). — Az első Thököly-novellára — a mely eddig teljesen ismeretlen volt, Kont bibliográfiájában sincs meg — Hevesy Andor, Párisban élő bibliografus és gyűjtő hungaricum-könyvtárában akadt rá, egy 1685-ből származó keretes novellagyűjtemény (*Histoire du Temps ou Journal Galant*) első kötetében, melyben Th. barokk-hósként szerepel. Ezt az elbeszélést bő tartalmi kivonattal ismerteti s néhány forrását jelöli meg, ugyanígy jár el DE PRÉCHACNAK, ennek a termékeny s egykor igen olvasott, de ma teljesen elfeledett XVII. századi regényírónak művével (*Le Comte Tekely*, 1686). Ezután PIGAULT-LEBRUNNEK romantikus Thököly-epizódjára kerül a sor, a mely *Les Barons de Felsheim* (1798—99; Kuncznál következetesen, de hibásan: Felscheim) cz. regénye első részébe van illesztve. Itt kikerülte a szerző figyelmét egy kis regény, a mely teljesen Pigault-Lebrunt követi, czíme: *Tékéli, héros de Hongrie* (Brunswic, 1832. 8°, 165 l.), szerzője C. PH. BONAFONT, (1778—1848), Németországban élt író s egyetemi tanár; művei között vannak francia és német verses művek, regények, drámai és tört. művek, francia fordítások német szindarabokból stb. Érdekes lett volna megemlíteni annak illusztrálására, hogy a Thököly-téma későbbi feldolgozókra is talál. Kuncz t. i. a téma utolsó irodalmi feldolgozókép ismerteti G. DE PIXÉRÉCOURT *Tékéli* cz. melodramáját (1804). Az alapos és kimerítő tárgyalás, mely Pixérécourt életére, működésére s műfajára: a melodramára, valamint a *Tékéli* forrásaira és a korabeli kritikában való fogadtatására is bőven kiterjeszkedik, s a drámából részleteket ad, igen helyénvaló volt, mivel ezt tényleg kevésbé ismertük, azonban Kuncznak az az állítása, hogy erről „irodalomtörténetünk s annak külföldi vonatkozásait buzgón kutató munkásai semmit sem tudnak” nem pontos, mivel Kont magyar-francia bibliográfiája említi (54. l.), sőt folyóiratunkban is volt szó róla (EPH.K. 1913. 621. l.). Ellenben a szerző semmit sem tud a köv. nagy Th.-regényről: *La nièce de Tekeli. Roman historique trouvé dans le couvent d'O*** [Oedenburg] en Hongrie... rédigé par l'abbé Prévost et publié par M. M.**** Paris, 4 vol. 12°. (V. ö. Kont 57. l.) — Ezzel és Bonafont *Tékéli*-jével teljes lett volna a Thökölyvel foglalkozó francia elbeszélő-irodalom ismertetése. Az értekezés további részében bő tartalmi kivonatokkal tárgyalja MOTRAYE, konstantinápolyi francia protestáns lelkész útleírását (1727), egészében kö-

zölve a Thökölyvel foglalkozó részeket, hasonlóképp lefordítja P. LUCAS *Voyage dans la Grèce*, cz. könyvéből (1712) a Th.-nél tett látogatás leírását, melyekkel a dolgozat teljességét s főleg érdekességét növelte.

E program-értékezés értékes fejezete a magyar francia vonatkozásokkal foglalkozó kutatásoknak, a melyek — a magyar-német vonatkozások kutatásának mintájára és szellemében — bizony új erőre fognak kapni, mihelyt a jelen események legalább a félmulttá lesznek.¹⁾ Jó oldala, hogy az egyes feldolgozásokat igyekszik belehelyezni a kor irodalmának hátterébe, itt ott szélesen kiterjeszkedik arra az iskolára, melynek szülötte a tárgyalt mű; a szerzők egyéb műveit is bevonja tárgyalása fonálába. Sok adatot hord össze még az egykorú politikai- s hírlapirodalomból is, melyek a tárgyalt művek forrásait, hol megfejtik, hol a további kutatás számára való támasztópontot nyújtanak. — Végül meg kell emlékeznünk színes, eleven előadásmódjáról is, melylyel a külföldben is érdekes tárgy ismertetése kellemes olvasmánygyá vált.

(Budapest.)

BARANYAI ZOLTÁN.

2. Röder E. Ákos: *Milyen szemmel nézték a rómaiak a világmindenséget*. (A Pannonhalmi Szent Benedek-rend kőszegi Ferencz József kath. főgimnáziumának értesítője az 1913 14. iskolai évről. 3—49. lk.) — Az értékezés törzse nem egyéb, mint Plinius *Naturalis Historia*-jának kivonata, a mi a legszerényebb mérték szerint is sokkal kevesebb, mint a mennyit a cím után várunk. A kivonatolásban nem nyilvánul meg semmi rendszer; szerzőnk sorra veszi az egyes könyveket, mindegyikből közöl egyetmást, a nélkül, hogy csak meg is kísérelne fogalmat adni szerkezetéről, forrásairól, kisebb-nagyobb tudományos értékéről. Az író tulajdonképeni jelentőségét nem tudja méltányolni; szerinte «az óvilágnak nincs több oly kimerítő földrajza», mint Plinius geographiai könyvei (pedig Strabo és Ptolemæus méltatása minden irodalomtörténeti kézikönyvben megtalálható!); a művészettörténeti részről azt mondja, hogy abban Plinius «*pontos, kimerítő*» értesítéseket hagyott ránk az ókori festő és képfaragó művészet alkotásairól, a helyett, hogy azt emelné ki, a mi a legfontosabb: hogy ez a magában véve igen gyarló művecske az egyetlen összefüggő művészettörténet, mely az ókorból ránk maradt, s mint ilyen, bizonyos szempontból értékesebb minden egyéb e körbe tartozó forrásmunkánál; ez tulajdonképen egyetlen erőnye, egyébként adatai annyira nem pontosak és nem kimerítőek, hogy rövidke leírásaiból pl. a festészet történetében néha még az sem derül ki, hogy *egy* vagy *két* képre vonatkoznak-e. — Plinius borzasztó sokat olvasott és forrásainak kritikai vizsgálatára nem ért rá (nem is volt rá képes!) — ezt a szerző helyesen írja; de ha később azt mondja, hogy *«egyébként forrásai is olyan írók munkái, a kik-*

¹⁾ Erre a «félmulttra» nincs szükség: a jelen események ugyan megnövelhetik — még pedig joggal — az egyes nemzetek iránt érzett enibéri rokon- vagy ellenszenvet, de az *objectiv* kutatásnak sem irányára, sem szellemére hatással — t. i. tudományos tekintetben való káros hatással — lenniök nem szabad.

Szerk.

nek neve, szavahihetősége sokkal magasabban állott, semhogy bírálgatással megsérthették volna őket» — akkor nincs fogalma Plinius methodusáról; mert ez a nagy olvasó egyformán nyelte és kivonatolta a legnagyobb tudósok műveit és a charlatanok legbada rabbb zagyságait; az utóbbiakból merítette azokat a «cifra meséket», a melyeket itt-ott ő maga is megbélyegez, de többnyire kritika nélkül elfogad. — A bevezetés is teljesen hamis képet ad az íróról; szerzőnk, úgy látszik, more patrio minden ókori író-t «classicus»-nak tart a szónak irodalmi értékét és formai kiválóságot jelző értelmében; szerinte Plinius «csodálatosan előkelő, művelt előadással rendelkezett» — holott barokk stílusa — a korabeli latinságnak jellemző, szélsőséges példája — bosszúságnál egyebet alig okozhat; előadása száraz, nyelve híján van a világosságnak. — A *Dubii sermonis l. VIII.* aligha volt «nyelvtanhoz és stilisztikához» hasonlítható. Hogy a *Nat. Hist.* megírásával a «természet iránt érzett szeretetének» akart volna «örök emléket állítani», annak semmi nyoma könyvében; bukolikus hajlandóságai Pliniusnak nem voltak, l. präf. 12. sqq.: sterili materia: rerum natura, hoc est vita, narratur, et hæc sordidissima sui parte... iter est non trita auctoribus via nec qua peregrinari animus expetat. Plinius szeretett tudószkodni, azért írt mindenfélét, nyelvtani, retorikai, történeti, katonai, orvostudományi stb. könyveket. — Igen sajnálatos nyelvi botlásokkal is találkozunk az idézett részekben: *lichenas acc. plur.*, nem *nom. sing.*; 26, 3: *cum in Asia adparuisset*, alany: a betegség, tehát nem: *Azsiában időzén* (37. l.); 28, 12: *in foro Graecum Graecamque defossos aut aliarum gentium, cum quibus tum res esset*, fordítás: egy görögöt a nejevel (?), a kiknél ilyesmiről volt szó (! 37. l.); 33, 40: *margaritarum sacculi e collo dominarum auro pendeant, ut in somno quoque adsit unionum conscientia*, fordítás: függjön aranyszálra fűzött gyöngysor nyakukon, hogy még álmukban is érezzék az arannyal való egyességüket; *unio* nagy gyöngyöt, «solitaire»-t jelent, l. 12, 2; 37, 49., *margaritarum sacculi* természetesen nem gyöngysor, hanem «sachets de perles» (É. Littré).

(Budapest.)

CSERMELYI SÁNDOR.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság 1914 december 9-én felolvasó ülést tartott, melynek tárgya volt

László Zsigmond «Nyelvmelódia és hangminőség: a philologiai kritika új segédeszközei» cz. felolvasása.

A felolvasó ülést választmányi ülés követte, melyen Heinrich Gusztáv elnöklése alatt jelen voltak: Hegedüs alelnök, Papp I. titkár, Bleyer szerkesztő, Császá, Gragger, Ince, Némethy, Székely, Vértsey vál. tagok és Förster II. titkár, mint jegyző.

1. Új rendes tagok 1915-től: Dr. U. Pünkösti Mária (eddig rk. t.) és Gorzó Gellért premontrei tanárj. (aj. Papp).

2. Hősi halált halt a csatatéren Dr. Ujvárossi Szabó Gyula debreczeni ref. főgimn. tanár, r. tag.
3. Meghalt Spitkó Lajos főigazgató, r. tag.
4. Hegedüs alelnök előterjeszti a jelölő bizottság jelentését, a melyet a választmány elfogad.
5. A pénztárvizsgáló bizottság tagjainak megválasztatnak: Gyulai Ágost, Kempf József, Székely István vál. tagok.
6. Egyéb ügyek elintézése után az ülés véget ért.

— R. M. Meyer †. Az 54 éves korában elhunyt R. M. Meyerben legszellemesebb és legproduktívabb tagját veszítette el a Scherer-iskola. Mint Scherer legtöbb tanítványát, fejlődése őt is a régi irodalomtól (Die Reihenfolge der Lieder Neidharts 1883; Grundlage des mhd. Strophensbaus 1886; Altgermanische Poesie 1889) a klasszikus korszakon keresztül (Swift u. Lichtenberg 1886; Goethe 1894 [1913]) vezette a XIX. és XX. századhoz, G. Hauptmann drámáihoz s Stefan George «hieratikus» lírájához. Minden izében philologus, Scherer hagyományainak támadásra s védekezésre egyaránt kész, buzgó, szinte áhitatos megőrzője volt, hive az osztatlan irodalomtörténetnek, noha hiányzott nála a XVI. és XVII. század összekötő kapcsa, mely olyan zárt vonalúvá teszi pl. E. Schmidt fejlődését. Mint Scherer poetikájának kiadója, mindvégig megtartotta fogékonyságát a költői alkotás, motívumok áthonosításának, belső forma és vers-technika kérdései iránt, de hasonló érdeklődéssel fordult a tárgytörténet (Vitalis u. s. Genossen), az irodalomtörténet elmélete, módszertan (Euphonor, Neue Jahrbücher, Zschr. f. d. Altertum), nyelvi fejlődés és kultúrhistoria (Wörter u. Sachen), nyelvtörténet (Zschr. f. Wortf.), a philologia és történet (Histor. Vjahrschrift), irodalomtörténet és esztétika kapcsolatainak problémái, a német napló (Cosmopolis), röpirat (Neue Rundschau) és paródia története felé (Deutsche Parodien 1813). Produktivitása, melyet példátlan olvasottság támogatott, évenként ismertetések és cikkek hosszú sorával árasztotta el a folyóiratokat és napi sajtót, szellemessége pedig egy-egy ötlet kedvéért nem egyszer csábította tetszetős, de könnyen megdönthető feltevésekre. *Altgermanische Religionsgeschichte*-jét (1910), stilisztikai kézikönyvét és világirodalomtörténetét (1913), mely alapjában véve régebbi összegyűjt. cikkeinek (Gestalten u. Probleme 1905; Lit. und biogr. Aufsätze) összeforrasztása, nem annyira új eredmények, mint inkább a régiek szellemes és kritikai felhasználása teszik becsesekké. Legelterjedtebb könyve, a XIX. sz. irodalomtörténete új kiadásában (1912) híven tükrözteti folyton fejlődő irodalomtörténetírói egyéniségét. Legszebb műve, nagyszabású Nietzsche-tanulmánya (Fr. Nietzsche 1912), mely elsősorban nem a filozófust, hanem a nagy költőt, a német nyelv művészetét analizálja.

(Temesvár.)

TROSTLER JÓZSEF.

— Pécsy Béla †. Az ἄρχος, ἀρχαρις "Αρχης-től, ki most oly féktelenül tobzódik, nem várhat kiméletet a mi kisded csapatunk, melynek az antik szellemi élet γοργός-a, az antik költészet lantpengése az éltető eleme. A galicziai harc téren nov. 12-én elesett egy fiatal századparancsnok, kit bajtársai igazi hősként tiszteltek, kinek higgadt ítéletében, ügyes intézkedéseiben, bátor, de sohasem vakmerő vezetésében feljebbvalói, tisztársai és alantosai egyenlőképen megbíztak. A mosolygó tekintetű, harminczegy éves hadnagy, ki tizenöt csatában vezényelte századát, míg végre friss életkedvet sugárzó alakja a porba hanyatlott, a mi emberünk volt. A Közlöny 1906-os évfolyamában megjelent «Platon és Aristoteles állama» című értekezése, melynek kiváló értékét Társaságunk avval

jutalmazta, hogy a mikor a rendelkezésére álló egyetlen jutalomdíját (a Reményi-félét) először volt alkalma valakinek odaítélni, a Pécsy Béla értekezését koszorúzta meg vele. Azóta is többször jelent meg a Közlöny hasábjain Pécsy Béla neve egy-egy komoly, magvas ismertetés, bírálat aláírásaképpen. Nagyobbszerű dolgozata a pályakoszorus értekezés óta nem jelent meg. Pedig az egyetem éveiben sokat tanult s alaposan felkészült a tudományos pályára, melyet fentnevezett értekezésével — doktori disszertációjával — oly sikeresen meg is kezdett. De ekkor elkövetkeztek a magyar tanári pálya-kezdés kálváriájának szomorú évei; s midőn végre minden nehézségen diadalmaskodva, iskolájában szerencsésen elhelyezkedve, anyagi gondoktól mentesen, tanítványai, kollégái és barátai szeretetétől övezve, bájos ifjú hitvese és édes kis leánykája körében — a legszébb, legharmonikusabb életkörülmények közepette — hozzá akart s hozzá tudott volna fogni nagyobb szabású munkássághoz, a szép kezdet folytatásához, kitört a háború...

Legyen áldott Pécsy Béla emléke, ki pályánknak csak keserveit élhette meg s csak megízlelhette a szépet, mit megérdemelt, csak próbát adhatott a jóból, mit kaphattunk volna tőle.

(Budapest.)

KALLÓS EDE.

ἔ ψιλόν és ὃ ψιλόν. A «Magyar nyelv» cz. folyóirat egyik laikus olvasója azt a kérdést intézte az illető szerkesztőséghez, hogy «mit jelent a pszilon az ipszilonban?» A folyóirat m. é. októberi számában megadott felelet helyesen állapítja meg a ψιλόν melléknévnek minden görög szótárban megtalálható jelentését s azután így folytatja felvilágosításait: «A z u-on kívül az ε-t is ezzel a jelzővel nevezték el az új-attikai ábéczében a grammatikusok... Miért? Erre a kérdésre nincs egészen bizonyos válasz, sőt az sem bizonyos, vajjon e betűk-é «pszilon»-ok vagy a velők jelölt hangok». E pythói válasz meglehetősen bizonytalan színben tünteti föl class. philologiai ismereteinket s két hibában is szenved. Egyfelől ugyanis tévesen állapítja meg, hogy az ἔ ψιλόν és ὃ ψιλόν elnevezés már az új-attikai betűsorozatban is meglelt volna, másfelől pedig a ψιλόν jelző jelentőségéről teljes bizonytalanságban hagyja a laikus érdeklődőt. A dolog t. i. úgy áll, hogy, bár a görög bölcsek Herakleitosztól fogva vást nagy előszeretettel foglalkoztak grammatikai kérdésekkel, görög grammatikáról voltaképpen tudvalevőleg csak a K. e 2. és 1. században, a katexochén ú. n. alexandriai grammatikusok korában beszélhetünk; de míg e grammatikusok a többi görög betűt egészen mai elnevezésük szerint sorolják fel, az ἔ ψιλόν és ὃ ψιλόν elnevezés még ő nálok sem fordul elő. Ez elnevezések tehát csak később a byzantiumi korban jöttek forgalomba, midőn a kiejtés mindinkább eltávolodott az írástól s az ε-vel egyenlően ejtették ki az α diphthongust, az u-vel pedig az ο t. E korban az orthographia elsajátítása mind nehezebbé vált, a mint arról a kéziratokban mutatkozó számtalan botlás is tanuskodik s ez okból nevezték el a grammatikusok a *puszta, egyszerű* ε betűvel jelzett hangot az α-vel szemben ἔ ψιλόν-nak, a *puszta, egyszerű* u betűvel jelzett hangot pedig az ο diphthongussal szemben ὃ ψιλόν-nak. [V. ö. Steinthal: Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen u. Römern 1891. II. k. 201. l. és Hinrichs G.: Griechische Epigraphik. 1886. 43. §.] 1).

— A Magyar írók élete és munkái utolsó füzet a nyáron hagyta el a sajtót s ezzel befejeződött a 14 kötetes nagy munka, mely közel 30,000 magyar író életrajzát adja. Szinnyei Józsefnek nem engedte meg a sors, hogy élete művét, melyen három évtizednyi gyűjtés után negyedszázadon át dolgozott, maga fejezhesse be. Az utolsó ívek írása

közben ütötte ki kezéből a tollat a halál. Fia, Szinnyei Ferencz fejezte be atyja jegyzetei alapján az utolsó öt ívet.

A kész munka egy dolgoz emberélet hatalmas alkotása, amely méltán versenyezhet a Wurzbach-féle *Lexikon* vagy az *Allgemeine Deutsche Biographie* kötetivel. Sőt Szinnyei munkássága egyenesen csodálatra méltó, ha tekintetbe vesszük magyar viszonyainkat. Maga a bibliográfiai rész még a könnyebb oldala a munkának, bár ma is egyre hallunk panaszokat, hogy mennyi még a kívánnivaló e téren. De az életrajzok összeállításában legnagyobbreszt saját kutatásaira kellett támaszkodnia. Gondoljuk csak meg, hogy az utolsó életrajzi gyűjtemény előtte, a Ferenczy-Dániel-féle, alig másfélezer íróat tárgyalt! Tudjuk pedig, hogy még egy életrajzi vázlat összeállítása is mennyi utánjárást kíván, hány elszórt helyről kell összeszedni az adatokat, mennyi folyóiratot, hirlapot, lexikont, népkönyvet, naptárt, értesítőt, nekrológot, gyászjelentést, színlapot kell felkutatni, micsoda levelezésbe kerül, sőt még egy önéletrajzi összeállításban is mennyi a pontatlan adat. Szinnyei maga teremtette meg az alapvető eszközöket, főként a hirlapirodalomra vetette magát, megalapította a Nemzeti Múzeum hirlapkönyvtárát, számos repertoriumot adott ki stb. S mikor a gyűjtés oroszlánrésze készen volt, mennyi anyagi bajjal kellett küzdenie, míg kiadóra talált, sőt eleinte még a tiszteletdíjról is le kellett mondania. De azért a munka egyre haladt, 1891. jelent meg az I. kötet, azóta a legnagyobb pontossággal követték egymást évenként ötször az ötíves füzetek, mindegyik felhasználva a legújabb kutatások eredményeit, szinte addig a napig, melyen az illető ív sajtó alá került. Igaz, hogy az első ív megjelenése óta már negyedszázad haladt el, de azt a hiányt remélhetőleg helyre fogják hozni a pótkötetek. Csak azt kívánjuk, hogy ezek egy bizonyos kort zárjanak be, mint az *ADB* pótkötetei is (a 45. k. óta) csak az 1899 ig terjedő irodalomra szorítkoznak. Különben soha sem kapunk egyöntetű, befejezett munkát. Az Akadémia bizonyára meghozza azt az áldozatot Szinnyei emlékének (mint a müncheni akadémia az *ADB*-nél), hogy a nagy munkát így sem hagyja befejezetlenül, hanem megszerzi a pótköteteivel. Reméljük, munkaerő is akad. Mert nem szabad elfelejtenünk, hogy Szinnyei Józsefben egy olyan embert veszítettünk el, kihez hasonlókat talán a XVIII. század termelt utoljára s a kiknek fajtáját a XIX. század óriásira megnövekedett adattengereiben szinte teljesen elveszettnek tartottuk.

(Budapest.)

KIRÁLY GYÖRGY.

— A kurucz balladák vitájához. Tolnai V. és Riedl Fr. a kurucz balladák egy részének eredetiségét nyelvtörténeti argumentumokkal is támadták. Ezeknek egyike, hogy a *dombol* = halmaz, domboz, dombot rak ígének («Jó kurucz vitézek csak tegnap dombolták»), sőt egyáltalán hasonló képzésnek semmi nyoma nyelvünkben. A védőknek (Harsányi, Gulyás, Simonfi: A kurucz balladák hitelessége. Sárospatak, 1914.) erre nem is volt szavuk. Érthető tehát, hogy Tolnai V. válaszában (EPhK. 1914. 656—674) megismételte kétségét a *dombol* ige eredetisége felől. «Megszáfolatlan maradt, úgymond, a *dombol*=halmaz, dombot rak jelenésben. Eddig nem akadunk nyomára, s valószínűtlen is, hogy adjunk, mert a hasonló jelentésű szavak mind a képzőjűek: *hegyez*, *halmaz*, nem pedig: *hegyel*, *halmol*» (660.)

Mínhogy Tolnai dicséretreméltóan elismeri (l. 673. l.), hogy az alapos kétségek után is «adhuc sub iudice lis est», nekem is szabad egy észrevétellel hozzászólnom a vita eldöntéséhez.

Észrevételem az, hogy a *dombol* igével való bizonyítás gyenge argumentum a hitelesség ellen. Való igaz, hogy eddig nem került elő nyelvelméleinkből, illetőleg nincsen nyoma fölötte fogyatékos Nyelvtörténeti Szótárunkban. Ámde éppen nem valószínűtlen, hogy nyomára akad-

junk, mert nem állhat meg *Tolnainak* azon állítása, hogy a *dombolóhoz* hasonló jelentésű szavaink mind $\approx$ képzőjűek. Vannak igenis analog -l képzős denominális igéink. Ilyenek:

Asztagol: a gabonakévéket asztagféle halmaiba rakja. (A szűrűbe hordott búzát, rozst asztagolni. Czuczor—Fogarasi szótára.)

Kupaczol: kupacba rakni valamit. (A kévébe kötött nádat kupacolni. Almát, burgonyát kupacolni. Cz.—F.) *Kupaczol*: kupacba rak (Pápa vidéke MTsz.).

Kalangydl (*kalangydl*): *kalangydt rak*, *kalangydba rak* (a Székelységben. MTsz.). Ezt az igét Kriza J. Vadrózsák-jában is olvashatni egyik székely dalban:

Nézz ki rózsám, nézz ki, ki *kalangydl* tova,
Hosszú, keskeny földbe, sűrű kalangyákba»

Hantol: valamit hantokkal bekerít, föld, b'illel, kijelöl. (Árkot hantolni. Utak mellékét kihantolni. Töltéseket hantolni. Cz.—F.)

Legfeltünőbb alaki és jelentésheli hasonlatosságot mutat pedig a *dombol* igéhez a Dunántúl és Székelyföldön egyaránt használt népi:

Hompol (v. ö. *homp* = csúcsosan fölhányt föld- v. kavicsalom): *hantol*, *hanttal borít*, *hant-halmot rak* (MTsz.)

Kétségtelen tehát, hogy a *dombol*nak vannak szembeálló köz- és népnyelvi analógiái. Ennélfogva nincs igazi alap reá, hogy *Thaly* sajátos alkotását lássuk benne. Ellenkezően, ezen világos analógiák mellett még külön pozitív adatunk is van arra, hogy egyenesen népi eredetűnek tart-suk a *dombolt*. Tudniillik a Somogyban és Vasban járatos *dombolag*, *dombolagos* (MTsz.) szó, melynek jelentése: *dombos hely*, teljes jogot ad arra a föltevésre, hogy a kétségbevonat *dombol* igéből alkották.

(Esztergom.)

RÉTHEI PRIKKEL MARIÁN.

— Eötvös „A nővérek” című regényének forrásaihoz. E tárggyal nem sokat foglalkoztak eddig, a mennyire én tudom, pedig érdemes, hiszen Eötvösről van szó. Olvasható olyan megjegyzés, de minden részletezés nélkül, hogy e regény Rousseau filozófiájának, nevelési elveinek hatását mutatja.¹⁾ Eötvös legterjedelmesebb életrajzában azt találjuk és ezt részletesen kifejtve, hogy költőnk itt főképp egy előbbi munkájából merített, a jellemek nem csekély részben a *Magyarország 1514-ben* ismétlései.²⁾ Ellenben Péterfy Jenő szerint, „itt Eötvös egészen a maga konyháján főz. Képzelve csak kevés színt kölcsönöz a külső viszonyoktól, majdnem egészen magából merít.” Mindössze *Goethe Wahlverwandtschaften* című regényével talál némi rokonságot, de erről is siet megjegyezni, hogy Eötvös képzelmére nem volt közvetlen hatással és a rokonság nem az alapeszmére vonatkozik.³⁾

Hogy Péterfyvel nem értek egészen egyet, mondani se kell, hiszen épen arról akarok szólni, hogy a költő nem egyedül magából merített. A többi véleményt ez alkalommal nem veszem vizsgálat alá, mindössze azt jegyzem meg, hogy maga a regény nem fejez ki valami nagy rokon-

¹⁾ Zlinszky Aladár, Egy. Phil. Közlöny 1907. 378. — Voinovich Géza jegyzete a következő kiadásban: Bárány Eötvös József összes munkái. 20 kötet, Révai testvérek, 6-ik kötet: A nővérek. Az alábbiakban előforduló utalások mind e kiadásra vonatkoznak.

²⁾ Ferenczi Zoltán: B. Eötvös József. Magy. Tört. Életrajzok. XIX. 4. 5.

³⁾ Péterfy Jenő összegyűjtött munkái, I. 28.

szenvet *Jean-Jacques* iránt. «Rousseau, kit sokan nagy filozófusnak tartanak, de kit én csak nagy bolondnak hiszek, mert fejében még a legokosabb gondolatok is azonnal rögeszmékké válnak, itt is (t. i. a nevelés kérdésében) mindent összezavart» — mondja róla épen az a személy, a ki által maga a költő nyilatkozik az egész regényben: Farkas Máté plébános. (115. l.)

Idézem e részletet, nem hogy állást foglaljak, hanem hogy a figyelmet felhívjam rá, most pedig attérek voltaképi tárgyamra.

*B. Podmaniczky Frigyes*től 1856-ban *Tessék ibolyát venni* című regény jelent meg, a következő évben pedig Eötvöstől *A nővérek*. E két regény között olyan megegyezést látok, hogy azt véletlen találkozásnak tekinteni nem tudom. P. regénye az 1831-iki felvidéki kolera-lázadással kezdődik. A felgyújtott falu és kastély közelében egy cigányasszony egy kis lányt talál, magával viszi és Miskolczon egy jó módú paraszt családdal örökbe fogadtatja. A kis Margitnak itt jó dolga van, de aztán jönnek a megpróbáltatás évei, míg végre sok küzdelem, nyomor után rátalál atyja, gróf Vári és magához veszi. Margit ekkor boldog menyasszonya egy fiatal zeneszerzőnek, míg ellenben Leona, a gróf idősebb leánya, a ki otthon nevelkedett, a nagy elkényeztetés, hibás nevelés folytán gögös, bizalmatlan és ezért szerelmében is boldogtalan.

A nővérek meséje legrövidebbre fogva a következő: Az 1831-iki felvidéki kolera-lázadás alkalmával gróf Ormosy elveszti kis leányát, egy csavargó asszony megtalálja, egy szegény öreg asszony pedig örökbe fogadja. A leány már kiskorától szülei kastélyában nevelkedik, de cseléd-sorban, mert születése titka csak a regény végén sül ki, a mikor már egy parasztgazda felesége és tökéletes boldogságát semmiért el nem cserélné, főként nem a grófi rangért. Testvérnénje, gróf Ormosy Margit, gróf Káldory Adorjánnal kötött házasságában csalódva, boldogtalan életét kora halállal végzi be.

E történet mind a két írónál bizonyos alapeszmét, tendenciát akar kifejezni. Podmaniczky magában a regényben is, de főképp az Előszóban hirdeti, hogy a szegényebb osztályok helyzete kedvezőbb az igaz, tiszta szerelemnek, mint a felsőbb osztályoké, a hol legtöbbszörre a hiúságot fejlesztik ki a szív rovására. Itt a nevelésnek kellene pótolni azt, a mit másutt maga az élet nyújt.

A nővérek tendenciáját a regény egyes helyeiből megállapíthatni. A szerző reflexiói közül idézhetjük ezeket: Ki az életbe lépve már mindennek, a miért mások törekcsenek, birtokában látja magát, époly kevésbé élégszik meg helyzetével, mint a játékos stb. Tantalus kínjainál nem sokkal kisebb azé, kinek minden kíváncsi küzdés nélkül teljesültek, míg végre mindent bírva, miután vágyódhatott, lelke tehetetlenné válik (152. l.). A regény személyei is több ízben nyilatkoznak erre vonatkozólag. Margit azon panaszkodik, hogy őt általában boldognak tartják, mert gond nélkül kényelemben, fényben él, holott neki hiányzik egy kis melegség, egy kis szeretet és ezért nagyon boldogtalan (345.). Marisnak, a ki egy paraszt gazda felesége, két kis gyermek anyja és a kiről nem tudja, hogy az ő testvére, e szavakat mondja: Ha van szerencse a világon, az csak a tied-hez hasonló helyzetben találhatik (344.). Margit anyja is azt állítja, hogy leánya «a körben, a hová születése állítja, boldogtalan volt, mert ez a szívtelen világ nemesebb lelkével ellentétben állt». Ellenben másik lánya, a szegény sorban nevelkedett Mariska, a kiért semmit sem tett, boldog (500.). Ugyanerre hivatkozik Mariska is, mikor az a veszedelem fenyegeti, hogy grófnévá kell lennie (508.). Sőt gróf Ormosyné önmagáról is hasonlóan nyilatkozik: «Mennyi fájdalomtól kímélt volna meg sorsom, ha én is hasonló helyzetben lehettem volna, mint az egyszerű köznép (504.). Be is látja, hogy jobb, ha második lánya paraszti sorban marad, ez biztosítja boldogságát.

Nem tévedünk tehát, ha a regény alapeszméjét abban látjuk, hogy

alacsony sorsban boldogabbak az emberek, mint az előkelő, gazdag osztályban.

Ez az eszme nem volt már egészen új a magyar irodalomban se; hogy egyebet ne említsek, egy századdal előbb *B. Orczy Lőrincz* ezzel szeretne vigasztalni a szegény köznépet. Hogy ilyen távolságból Orczy semmi esetre sem hatott költőnkre, azt mondani se kell, ellenben majdnem bizonyos, hogy a Podmaniczky hatását kell benne látni. A kitől a cselekvény egy részét vette, attól átvehette némi változtatással az alapeszmét is.

Említsük még meg, hogy azok egyike, a kiken a fellázadt nép boszúját tölti, mind a két regényben *gróf Vári* nevet visel, Eötvös tehát ezt a nevet is átvette.

Hogy azonban egész határozottan szólhassunk átvételről, tisztázni kell a kronológiát, mert hogy egyik regény 1856-ban, a másik 1857-ben jelent meg, az jelenthet mindössze néhány napi különbséget is. A dolog így áll: a Pesti Naplóban a Tessék ibolyát venni 1856 július 13-án, a nővérek pedig 1857 június 21-én van jelezve a megjelent könyvek között. Van még egy adatunk. A Franklin-Társulat szívesességéből tudom, hogy Eötvös a regénye kéziratát 1856 december 1-én adta át kiadójának, a Heckenast háznak, a melyből később a Franklin-Társulat keletkezett. Július 13-tól, a P. regénye megjelenésétől, decz. 1-ig ez 4¹/₂ hónap. Eötvös ekkor minden hivatali munkától menten, szabadon élhetett az irodalomnak. Vajjon nem volt-e neki elég ez idő megírni egy nem épen nagy terjedelmű regényt? Nem állítom határozottan, mert nincs rá bizonyítékom, hogy már akkor ismerte a P. regényét, a mikor a magáét írni kezdte, de hogy ismerte a befejezés előtt, azt az elmondottak alapján kétségtelennek tartom.

Eötvösnek családi emléke is fűződött a kolera lázadáshoz, mert az atya fojtotta azt el, mint királyi biztos. Talán az is okozta, hogy a P. regénye nagyobb hatást gyakorolt rá. Azt is el lehet fogadni, a mit Gyulai mond, hogy atya elbeszélte családjának szerzett tapasztalatait és ennek köszönhetjük *A nővérek* hű korrajzát. Ellenben semmi értéke se volna annak az ellenvetésnek, hogy az elveszett és megtalált gyermek a kor irodalmi requisitumai közé tartozott, azt tehát Eötvös Podmaniczky nélkül is felhasználhatta. Láttuk, hogy itt nemcsak erről van szó, hanem számos részlet pontos megegyezéséről.

A mit Eötvös Podmaniczkytól vett, az elég jelentékeny, nincs okunk kicsinyelni. De ha nagy író egy kisebbtől vesz át, rendszeren meg nem esít, művésziebbé teszi. Ez történt itt is. Csak egy példát hozok fel: az alapeszme, a tendenzia kifejtését. P.-nál mikor Margit boldogsága tetőponton áll, egyszerre lecsap a villám: kisl, hogy szerelmese is gróf Vári fia, törvénytelen ugyan, de mégis Margit testvére. Egyszerre vége a boldogságnak, most már csak együtt akarnak meghalni és az öngyilkosságtól csak egy véletlen menti meg őket. Ugyanekkor pedig néne, Leona, boldog jegyese lesz B. Erdy Gézának. A regénynek ez a befejezése nyilvánvaló, hogy már nem azt bizonyítja, a mit az író bizonyítani akart, hanem inkább az ellenkezőt. Eötvös először is nagyobb fontosságra emelte a két osztályt elválasztó különbséget, a boldogságot tette a szerelem helyébe, aztán pedig az eszmét következetesen végig vitte. Nála csakugyan azt bizonyítja, a mit bizonyítani akart. P. maga is érezte, hogy a befejezés nem kielégítő, azért már itt megígérte, hogy a tárgyat folytatni fogja. Egyik bírálója azt a reményt fejezte ki, hogy az új regényben majd kiderül, hogy Margit és jegyese még se testvérek.¹⁾ Irónk azonban nem ezt a megoldást választotta, hanem új szerelemmel boldogította Margitot.²⁾

A másik munka, a melynek hatását az Eötvös regényén felismerni

¹⁾ Pesti Napló 1856 okt. 14-én — ss. (Greguss Ágost.)

²⁾ B Podmaniczky Frigyes: Margit angyal. 1859.

vélem, *Dumas fils* világhírű drámája: *La Dame aux Camélias*. Csak a regény egy része, leginkább a 42. fejezet mutatja e hatást, a melyet következőleg foglalhatni össze: Két nagyon szép nő évek óta öröklött mell-betegségben szenved. Mind a kettőnek betegségét rohamosan végzetesre fordítja a hirtelen lecsapó katasztrófa, a mely szerelmüket szétdulja. Egyformán vigasztalja Marguerite Gautiert a környezete, Ormosy Margit pedig önmagát a tavasz közeledtével, de hiába. Szerelmi boldogságukat ugyan visszanyerik mind a ketten, mert a félreértés kiderül, de későn. A betegség rombolását ez már meg nem akaszthatja, csak haldoklásukat aranyozza be. Margit Adorján nevével sóhajtja ki lelkét. Marguerite utolsó sóháját pedig Armand fogja fel. Így végzik elhibázott életüket egyformán fiatalon. Megint csak azt kell mondanom, hogy ilyen erős találkozást véletlennek tekinteni nem tudok. Azt pedig épen nem csodálom, ha Eötvöst megragadta a szegény bukott lány tragikus sorsa. Eötvösnek bőséges ideje volt *A kaméliás hölgyet* akár könyvből, akár színpadról megismerni. Regény formában 1846-ban jelent meg, mint dráma pedig 1852-ben, miután ez évben színpadon is előadták. A tárgyalt részlet csak a színdarabban van meg egész teljességében, minthogy a regényben Margit halálakor Armand messze keleten utazik és visszatérte után kedvesének már csak emlékével békül ki, utolsó levelei elolvasása után.

Az elmondottakból könnyű észrevenni, hogy Eötvös többet vett Podmaniczkytól, mint Dumastól.

B. Podmaniczky Frigyesnek mint novella- és regényírónak valami nagy népszerűség sohase jutott, hosszú időn át pedig már életében se számított írónak. Ne tagadjuk meg tőle azt az elismerést, hogy egyik legszebb regényünkben neki is része van. Így talán az Eötvös dicsőségéből az ő rég elhervadt koszorújára is esik egy sugár.

(Budapest)

SZIGETVÁRI IVÁN.

— Vom Werden und Wesen der neueren deutschen Literaturwissenschaft czimen Unger Rudolf, egy nagyszabású *Hamann*-monografia szerzője, igen tanulságos cikket közölt a «Geisteswissenschaften» című betenkint megjelenő új (de azóta megszünt) folyóirat 1914. ápr. 2-iki számában. Unger a német irodalomtörténet ama — ha nem is korban, de felfogásban — fiatalabb nemzedékéhez tartozik, mely leginkább Dilthey ösztönzéseiből (főműve e téren: *Das Erlebnis und die Dichtung*. Leipzig, 1910³) kiindulva, az újabb német irodalomtörténetben a filológiai szempontok mellett és azokon túl a filozófiai, világnézeti vagy — mint mondani szeretik — a szellemtudományi nézőpontok érvényesítését követeli.

Unger czímbezi cikkében, hogy álláspontjának helyes és szükséges voltáról meggyőzőn, röviden, de rendkívül éles és mélyen markoló jellemzések keretében vázolja az újabb német irodalommal foglalkozó tudomány keletkezését és történetét. E tudomány megalapítói Herder, Goethe és a Schlegelek voltak, a kik ha nem állottak is valamely határozott filozófiai rendszer alapján, mégis koruk filozófiai gondolkodásának szellemétől voltak áthatva. Az utánuk következő irodalomtörténész-nemzedék Hegel iskolájához tartozott (Rosenkranz, Vischer stb.), vagy ha függetlenítette is magát e rendszer metafizikai spekulációtól, mégis az eszmék magaslátáról vizsgálta az irodalmat (Danzel, Guhrauer, Carrière, Strauss D. F., Fischer Kuno és mások). E filozófiai irány követői voltak, ha nem is valamely iskolához csatlakozva, Hettner, Haym, Justi és Dilthey, a kiknek művei még ma is eleven és termékeny hatásúak.

Közben persze más irányok is érvényesültek, nevezetesen — a nagyszerűen fellendülő német politikai történetírással kapcsolatban és annak szellemében — a történeti irány. Ennek legkiválóbb képviselője Gervinus; kinek német irodalomtörténete — minden fogyatkozása dacára — az

egyetlen nagystílus összefoglalás mind a mai napig. A politikai irányzat mellett, melyet Gervinuson kívül Vilmar, Scherr, Kurz Henrik szolgáltak, jelentkezett a kulturtörténeti is, melyet Biedermann, Choievius és a legátfogóbb szellemben és Gœthére való koncentrációval a hegeli iskola eszmekörében élő Hehn Viktor művelt. Mindezen irányoknak módszeres-ségre és tudományos objektivitásra való törekvésével szemben állnak a művésziesen kritikai, subjektív esztétikai álláspont védelmezői; a kik közül a legjelentékenyebb és dilettantizmusában — a szó eredeti és nemes értelmében — legtudatosabb egyéniség Grimm Hermann volt. Aránylag legkésőbbben emelkedett jelentőségre a philologiai irány. A német philologia megalapítói és kiépítői (Lachmann, Haupt, Müllenhoff), kik először alkalmazták következetesen a classica philologia methodusát a germanisztikára, csak a régi német irodalom iránt érdeklődtek tudományosan és az újabbra ritkán voltak tekintettel. Követőik (Koberstein, Wackernagel, Weinhold, Zarneke stb.) ugyan sokat foglalkoztak az újabb irodalommal is, azonban e foglalkozást nem tekintették öncélúnak és az újabb irodalmat nem vizsgálták mint a régivel való egyazon szervezetet egységes nézőpontból.

Az újabb német irodalmat először Bernays philologizálta tudatosan, a ki azonban nem a már virágzó régi német philológiából, hanem közvetlenül és egyenesen a classica philológiából indult ki és roppant eruditója daczára — sokoldalú tehetségének egyik-másik hiánya vagy el nem tanulható egyéni volta miatt is — bár nevelőleg hatott, mint irányjelölő nem hagyott állandó és jellegzetes nyomokat. Az első, a ki az újabb német irodalmat szervelesen, cél tudatosan és egységes szempontból illesztette be a régi német philológiába, Scherer Vilmos volt. Scherer ragyogó tehetségekkel volt megáldva: a nyugtalanságig élénk szellemmel, merészen kombináló fantáziával és vezetésre hivatott meggyagorator erővel. Otthonos volt a nyelvészetben épűgy, mint az irodalomban és bámulatosan éles szeme, gyors tájékozódása és energikusan összefoglaló értelme ellenállhatatlanul lerontott minden tárgyi vagy személyi akadályt, mely tudományos meggyőződésének útjába gördült. Minden formalisztikusan absztraháló, tisztán spekulatív irányzatnak ellensége volt és a pozitív kutatás alapján állott, ama pozitívizmus alapján, mely akkor, jórészt a természettudományok hatása alatt, a filozófiában is uralkodó volt (Comte, Buckle, Mill, Taine). Scherer mint ember és tudós egyaránt hivatva volt arra, hogy tudományában iskolát alapítson és tényleg a ma élő német irodalomtörténészek legnagyobb része — közvetve vagy közvetlenül — az ő tanítványa. A tanítványok e hatalmas gárdája aztán valóban rendkívül széleskörű és elévülhetetlen értékű munkát végzett az újabb német irodalom philologiai feldolgozásában: a szövegkritikában és szövegtörténetben, az interpretációban és kiadásban, a nyelvi, metrikai és stilisztikai vizsgáldásban, az életrajzi és chronologiai adatok gyűjtésében és megrostálásában, a művek keletkezésének és forrásának, függőségének és hatásának, szerkezetének és irányzatának megállapításában, a tárgyak, motívumok, formák, típusok történetének kutatásában, stb., stb.

A kilencvenes évek óta azonban, mikor az idealisztikus szellemi irány újabb lendületet vett, mikor a filozófia ismét az érdeklődés centrumába lépett és a költészet és általán a művészetek újból világnézeti problémákkal és a lét utolsó kérdéseivel kezdtek foglalkozni, az irodalomtörténet egyszerre oly feladatokkal találta magát szembe, melyeknek megoldására a philologismus egymaga nem képes, úgy hogy okvetlenül szempontjainak tágitására és módszerének kiegészítésére van szükség.

Az újabb német irodalomtörténetírás eme történeti fejlődéséből és e fejlődés kritikájából Unger a következő konkluziót vonja: „Wenn heute die ästhetische, die geistesgeschichtliche, psychologische und kulturhistorische Richtung der Literaturgeschichte ihren Platz an der Sonne verlangen, so liegt darin keine umstürzlerische Neuerungssucht, flüchtige

Modetendez oder unhistorische Anmassung. Vielmehr sind sie insgesamt, mögen sie gegenwärtig auch in noch so moderner Gestalt auftreten, in Wahrheit älter oder doch ebenso alt als die Literaturphilologie. Und da sie zugleich alle mit tieferen Strömungen der Gegenwart in Zusammenhang stehen, wäre es nicht nur unklug, sondern vergeblich, ja gefährlich, ihnen auf die Dauer ihr gutes Recht weigern zu wollen. Der ungeheuerere Geisteskampf, in dem um die letzten Fragen der Menschheit gerungen wird, spielt sich nicht erst heute in weitestem Umfang in der sogenannten schönen Literatur ab, sondern ist schon seit anderthalb Jahrhunderten und länger zu einem guten Teil auf diesem Felde ausgetragen worden. Wie ausserordentlich diese Tatsache die nationale Aufgabe und Bedeutung einer gross verstandenen Literaturwissenschaft steigert, bedarf keiner näheren Erörterung.» Aztán tovább: «Anderseits freilich darf auch die sichere Grundlage und methodische Strenge, welche die philologische Arbeit der letzten Jahrzehnte unserer Wissenschaft errungen hat, mit nichten preisgegeben, sie muss vielmehr stetig gefestigt und ausgebaut werden. Droht philologistische Einseitigkeit die neuere Literaturgeschichte arm und in tieferem Sinne unfruchtbar zu machen, so muss eine Literaturwissenschaft ohne jenes philologische Fundament heutzutage als schöngeistiger Dilettantismus gelten. Gewiss kann auch ein solcher unter Umständen Verdienstliches wirken; doch eben nur dann, wenn er sich nicht für Wissenschaft ausgibt, nicht anderes sein will, als er ist: Liebhabertum.»

Nálunk, a mi hazai irodalomtörténeti munkánkban — így állapítanám meg Unger fejtegetései kapcsán teendőinket — a philologiai szempontok egyelőre még mindig a legerősebben hangsúlyozandók: egyrészt mert úgyis nagy a hajlandóságunk az essayizmusnak és esztéticizmusnak — tudományos tekintetben való — túlbecsülésére, másrészt mert philologiai módszerünk még mindig nem egészen kifogástalan és a szoros értelemben vett philologiai feladatoknak olyan tömege áll még előttünk, hogy ezeknek megoldását minden másnál sürgősebbnek és fontosabbnak kell tekintenünk. Csak ha ezeknek nagyját, vastagját elintéztük, kapjuk meg azt a biztos, reális alapot, a melyen szellemtudományi nézőpontoknak és filozófiai princípiumoknak nem művésziessen kápráztató hatással, hanem maradandó értékű tudományos eredménynyel kecségetető érvényesítésére vállalkozhatunk. De mint másban, ebben is csak hasznunkra és okulásunkra szolgálhat, ha a nyugati nagy irodalmakban lejátszódó komoly eszmeharczokat éber figyelemmel kísérjük.

(Budapest.)

BLEYER JAKAB.

— Helyreigazítás. Kluge «Abriss der deutschen Wortbildungslehre» cz. munkájának a deczemberi füzetben (819. l.) közölt ismertetése nem «sch. j.» (= Schmidt József)-tól, hanem *Travnik Jenőtől* való.

— Új könyvek.

Blümel, R. Einführung in die Syntax. Heidelberg, Winter, 1914. 8-r. XII+283 l. 3'60 m.

Szerző — velejében *H. Paul* hatása alatt — széleskörű és alapos tudással, rendkívül világos nyelven, csaknem túlságba menő részletezéssel s az illusztráló példákkal nem fukarkodva fejtegeti a syntaxis fogalmát, a grammatikai határterületekhez való viszonyát, feladatait, felépítését, a syntaktikai jelenségek történetét, végül útmutatást ad a syntaxis tanulására és tanítására s bibliografiát nyújt. A munka kezdők számára úgyszólván nélkülözhetetlen, de mindenképpen érdemes adeptusok komoly érdeklődésére is.

Frey, Adolf: Schweizer Dichter. (Wissenschaft u. Bildung. 126.) Quelle u. Meyer, Leipzig. 1914. sch. j.

E vonzó nyelven írt könyv nem összefüggő irodalomtörténet, hanem a svájci irodalomnak legfontosabb képviselői kapcsán való ismertetése. Egészében érdekes kísérlet annak kimutatására, hogyan tükröződik a nagy német irodalom minden jelentősebb áramlata a kisebb svájcziban. A *Waltharius*, Steinmar és Hadlaub költészete alig emelkedik felül a konvenczió. Új hangot ütnek meg a történeti népének (senpachi csata) s H. H. Wittenweiler *Ringje*. Gengenbachra és Niklaus Manuelre szinte átmenet nélkül következik A. von Haller. Külön fejezet foglalkozik a XVIII. századi Zürich irodalmi életével s Jeremias Gotthelfen kezdve Arnold Ottig a XIX. sz. minden jelentősebb írójával. Legterjedelmesebb a Gottfried Kellerről s a C. F. Meyerről szóló, noha új szempontok egyikben sem érvényesülnek.

Garbe, R. Indien und das Christentum. Tübingen, Mohr, 1914. V + 301 l. 7-50 M.

A nagynevű indologus e munkájában az ind vallások és a kereszténység közötti [állítólagos és tényleges] történeti összefüggések problémájával foglalkozik — a legszigorúbb tudományos apparátussal és módszerrel s mégis világosan és népszerűen. Az egyik főrészt tárgya India befolyása a kereszténységre [12—127 l.], a másiké a kereszténység befolyása az ind vallásokra [128—289 l.]. Buddhisztikus befolyások vannak a kanonikus és apokryph evangeliumokban, a keresztény legendairódlomban és kultuszban; viszont keresztény hatások vannak a buddhizmus tibeti és sinai alakjaiban, a lamaizmus kultuszában, a Mahábháratá egy legendájában, a Kršnaizmus későbbi alakjában és más hinduiztikus szekták tanaiban. A bármely irányú zetolikus tendenciáktól ment művet nem lehet elég melegen az érdeklődők figyelmébe ajánlani.

Heidemann, Leo: Zum ethnischen Problem Griechenlands. Berlin, Weidmann, 1914. 24 l. 1 m.

A szerző tézise az, hogy a történeti görögség egy praedór (mindenesetre indogermán) népségnek s egy fölébe került dór rétegnek — s esetleg még egy praeidg. lakosságnak — keveredéséből támad. Ez eredmény az egyes részletek elbírálására ref. nem érzi magát hivatottnak, de a kompetens történetbúvárokat szükségesnek tartja figyelmeztetni, hogy a szerző etimológiai kombinációi több mint gyanúsak. Ennek illusztrálására legyen elég annyi, hogy szerző szerint $\Delta\eta-\mu\acute{\eta}\tau\epsilon\rho$ és $\Lambda-\sigma\acute{\eta}-\nu\eta$ $\Delta\eta-$ és $-\sigma\eta-$ elemei azonosak s egy állítólagos skt. *dha* 'nähren' gyökérrel kombinálódók (! p. 7).

Herbig, G.: Kleinasiatisch-etruskische Namengleichungen. München, Verl. d. k. B. Akad. d. Wiss. 1914. 39 l. 80 pf.

Az etruszk nyelv kisázsiai eredetének inár régebben hangoztatott hypothesisét becses adatokkal gyarapítja s methodikai elveket fejteget. Az etr. kérdésben elfoglalt — s Martha legújabb kísérletére megsemmisítő — álláspontja ez: „Der wissenschaftlich-kritische Kopf wird sich... darin zu zeigen haben, dass er ruhig den Dilettanten überlässt, was alles jetzt möglich, oder meinetwegen auch, was alles jetzt wahrscheinlich ist, und sich auch fernerhin auf das beschränkt, was in sorgfältiger und zäher Einzelarbeit wissenschaftlich bewiesen werden kann.” (p. 38—39).

Hoffmann, Fr.: Der lateinische Unterricht auf sprachwissenschaftlicher Grundlage. Teubner, Leipzig u. Berlin, 1914. IV+199 l. 3-60 m.

A humanisztikus studiumok hívének minden áron törekednie kell többek közt arra is, hogy a klassz. nyelvek tanítása lehetőleg tudományos alapra kerüljön, mert hiszen egy iskolai 'tantárgy' sem vesztetheti el a kontaktust a tudománnyal. Csak az lehet a kérdés, hogyan és mily mértékben lehet és kell ezt a kontaktust megcsinálni. Szerző is arra a kérdésre akar megfelelni, hogy *miképen lehet a nyeltpsychologia elveit és eredményeit a latin nyelv tanítása terén értékesíteni és érvényesíteni.* Nem nyújt egészen kidolgozott s minden ízében összefüggő rendszert, hanem a több problémák nyeltpsychológiai háttérét feltárva általános methodikai taná-

csokat és útmutatásokat ad, ezeket igen ötletesen illusztrálja s elejétől végig ép oly alapos tudósnak mint didaktikuskak bizonyul, a ki talán nem mindig beszél kedvünkre, de mindig okosan és szellemesen Munkáját rendkívül értékesnek vélem s a legmelegebben ajánlom a kartársak figyelmébe. sch. j.

Kuberka, Felix: Der Idealismus Schillers als Erlebnis und Lehre. Heidelberg, 1914. Carl Winters Verlag. 8-r. VIII + 210 l.

Három periódus Schiller szellemi fejlődésében: a naturalizmus 1784-ig, a historicizmus 1790-ig, a kriticzizmus 1790-től munkássága további évein át. E fejlődési periódusok helyességét három párhuzamos fejezet igazolja, melyek Sch. drámai munkáit, filozófiai líráját és esztétikai leveleit tárgyalják. Ez a három periódusra oszló szellemi fejlődés nyilvánul meg Schiller «idealizmusában» is, mely kezdetben a «schöne Seele» eszményét, majd a kanti személyiségetikát hirdeti, hogy végül a kettőt magasabb szintézisben egyesítse. Schiller szellemi fejlődése egyszersmind életének hű tükré is: innen a munka czíme. f—i.

Lefranc, Abel: Grands écrivains français de la renaissance. Paris, Champion. 1914. 8-r. 414 l. Ára 7-50 fr.

Lefranc irodalomtörténeti módszerét a művelődéstörténeti, irodalmi és filozófiai szempontok szoros korrelációja jellemzi. A francia renaissance eszmekörének kialakulását és elterjedését vizsgálja a tanulmányok legnagyobb része, melyeket ez a kötet magában foglal. *Le platonisme et la littérature en France* (1896.) az első francia Platon-fordításokkal foglalkozik s a platonizmus fejlődését mutatja ki a XVI. század első felének francia irodalmában. A lyoni iskola platonizmusa csak az olasz hatás által közvetített határozatlan szellemi idealizmus, a platonikus tanulmányok felvirágzása igazában Marguerite de Navarre érdeme. A filozofiatörténet és az irodalomtörténet szempontjából egyaránt rendkívül érdekes a második tanulmány, *Marguerite de Navarre et la platonisme de la renaissance* (elsőször megjelent 1897—98-ban), a melyben Lefranc kimutatja, hogy Marguerite de Navarre, a *Heptaméron* sokszor Boccacciót is felülmúló szabad szellemmel írt novelláinak szerzője, Plathoz az utolsó nagy skolasztikus, Nicolaus Cusanus munkáinak mélyreható tanulmányozása útján jutott el. A cusai kardinalisnak, Copernicus és Giordano Bruno előfutárának szerepe az európai érzelm- és gondolatvilág folytonosságában ezáltal új oldalról nyert fontos megvilágítást. *Jean Calvin* cz. dolgozatában Lefranc az *Institution* francia szövegének változásait tárja fel. A többi értekezés Clément Marot, Rabelais és a Pléiade ismeretéhez szolgáltat értékes s eddig ismeretlen adatokat. f—i.

Linde, Ernst: Führer durch die Dramen der Weltliteratur. Ausgewählte Bühnendichtungen im Auszug. Leipzig, E. H. Mayer. 1914. 16-r. 826 l.

A könyv sokkal kevesebbet nyújt, mint a mennyit ígér. Jóllehet kellemes, könnyű stílusban mintegy 450 színdarab tartalmát meséli el, teljségben és megbízható adatokban jóval mögötte marad a hasonló közismert német összeállításoknak (Melitz, stb.), melyekben a magyar irodalom is méltóbban van képviselve: Linde megelégszik egyetlen színművel, a Lengyel Menyhért Tájfünjával, ezt is az osztrákok közé osztja be. zh.

Új Rabelais-kiadás. Abel Lefrancnak szerkesztésében, ki a tudományos Rabelais-kutatás megalapítója s a *Revue des Études Rabelaisiennes* szerkesztője, új, kritikai R.-kiadás indult meg (H. et Éd. Champion Paris kiad.). Az első kötet bevezető tanulmányai a következők: *A. Lefranc* nagyon értékes dolgozata a Gargantua első könyve megírásának történetéről, a Gargantuához fűződő mende-mondákról s végül G. történeti alapjairól; *G. Plattard* G. nevelését tárgyalja; *G. Boulenger* a G. szövegeiről értekezik; *L. Sainéan*, ki a szöveget minden részletre kiterjedő nyelvi jegyzetekkel kíséri a lap alatt, erre vonatkozó elveit fejt ki; R. kronológiáját *H. Clouzot* adja. Az első kötet (1912. 4-r. 214 l.) közli még a G. prologusát s gondos jegyzetekkel kíséri szövegét a 22. fejezetig bez., a

második kötet (215—458. l.) folytatja a szöveg közlését az 58. fejezetig. A mintaszerű szövegkiadás jegyzeteit a következők írják: H. Clouzet (helyi vonatkozások, történelem, etnografia és archeologia), P. Dorveaux (orvosi és természettudományi érdekű dolgok), J. Plattard (a klasszikus ókor s a humanizmus írói), L. Sainéan (nyelvi magyarázatok). *bz.*

Waterhouse Gilbert: The Literary Relations of England and Germany in the seventeenth century. Cambridge, University Press, 1914. 8-r. 200 l. Ára 7 sh 6 d.

A kötet megírására szerzőt Herford inspirálta a XVI-ik század érintkezéseinek feldolgozásával. A XVI. században a német hatás dominált az angol felett, a XVIII-ik században fordítva. Szerző a közbeeső fejlődés fokozatait vizsgálja: az I. fejezetben az utazókkal, a II-ban a lírai költészettel, a III-ban az Arcadia rendkívül nagy hatásával, a IV-ben a latin regényekkel (More: Utopia; Hall: Mundus alter et idem; Barclay: Argenis), az V-ben az epigrammával, a VI-ban az irodalomtörténeti, a VII-ben a filozófiai, a VIII-ban a theologiai kölcsönhatásokkal, a további fejezetekben a későbbi satirikusokkal, utazókkal és lírikusokkal, egy fejezetben pedig Milton hatásával foglalkozik. *r. d.*

— A szerkesztőkhöz beküldött könyvek és füzetek jegyzéke. (A *-gal jelölt művek legközelebb ismertetésre kerülnek.)

**Bolyai Farkas és Bolyai János Geometriai vizsgálatai.* A M. Tud. Akadémia támogatásával kiadta, élet ajzzal és magyarázattal ellátta Stäckel Pál. Magyarra fordította Rados Ignác. Első rész: A két Bolyai élete és művei. Második rész: Szemelvények a két Bolyai műveiből. Budapest, M. Tud. Akadémia. N. 8-r., XII+288, IV+295 l. A két kötet ára 12 K.

**Kornis Gyula: A történelem és psychologia.* (Különnyomat az «Athenæum»-ból). Budapest, Hornyánszky Viktor, 1914. N. 8-r. 117 l. Ára 3 K.

Kőrösi Albin: Egy magyar királyleány története. Istoria de la Fiyla del Rey Dungria. Katalán-provencei legenda. Budapest, 1914. Élet. 8-r. 62 l.

Az értekezés a «kezetlen leány» mesetípusnak XIV. századi katalán földolgozását tárgyalja, mely ezt az elbeszélést (nem «legendát»!) egy magyar királyleány alakjával hozza kapcsolatba. A szerző ismertet az elbeszélés forrását, korát, magyar vonatkozásait, nyelvét s végül magyar fordítását adja. Tanulmányának alig van tudományos értéke, se a katalán, se az összehasonlító, se a magyar irodalom szempontjából. Katalán irodalmi beállításánál egyszerűen ismerteti forrásai eredményeit; legföljebb ott lehet eredetiségről beszélni, a hol a katalán-provencei nyelvkérdés problémáját igyekszik eldönteni. Itt sem tesz egyebet, mint hogy a már meglévő vélemények közül egyet elfogad s azt az elbeszélés nyelvi adataival igyekszik támogatni. Mintha bizony ezzel az egy dokumentummal az egész bonyolult kérdést meg lehetne oldani. Kevés tájékozottság jellemzi irodalmi adatait: 3—4 változatot sorol föl, holott a Bolte-Bolvka-féle *Anmerkungen*-ban (1913, I: 295—311. l.) a középkori elbeszélések és modern (köztük magyar) népmesék egész tömegét találhatta volna. Igazán kárba vesztett az a munka, a melylyel néhány jelentéktelen motívum alapján eldönti a monda eredetét vagy pl. az «üldözött nő» típusának rengeteg változatai közül éppen Boccaccio Grizeldisz-novellájával akarja elbeszélését kapcsolatba hozni: mintha Köhler, Liebrecht. Landau megállapításai nem is léteznének. A mi a magyar vonatkozásokat illeti, itt sincs a tárgy kimerítve Peire Vidal, az Erzsébet-legenda s az Árpád-házi Aragon rokonság fejtegetésével, itt is ismernie kellett volna a régibb kutatásokat. *kgg.*

Trostler József: A «Fülemüle» tárgytörténetéhez. (Különnyomat az Irodalomtört. Közlemények XXIV. évf.-ából). Budapest, Athenæum, 1914. N. 8-r., 27 l.

MEGHIVÓ.

*A Budapesti Philologiai Társaság f. évi január hó 9-én, szombaton este 7 órakor tartja a M. T. Akadémia heti ülés-
termében*

XL. közgyűlését.

A közgyűlés tárgysorozata a következő:

1. Elnöki megnyitó beszéd. Mondja *Heinrich Gusztáv* elnök.
2. Titkári jelentés. Fölolvassa *Papp Ferencz*.
3. A pénztárvizsgáló bizottság jelentése.
4. Másodtitkár választása és a választmány kiegészítése.
5. Esetleges indítványok.

A közgyűlés előtt 6 $\frac{1}{2}$ órakor a választmány zárt ülést tart, este 8 órakor pedig a Társaság tagjai vacsorára gyűlnek össze a Virágbokor vendéglő külön termében. Teríték ára ital nélkül 4 K. Vendégeket szívesen látunk. Jelentkezni Császár Eleméernél lehet (I., Pawler-u. 4.).

A Franklin-Társulat kiadásában Budapestén (IV., Egyetem-utca 4. sz.)
megjelent és minden könyvkereskedésben kapható :

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

legújabb kötetei :

Eucken Rudolfnak, a ma élő legnagyobb német filozofusnak legnépszerűbb műve, melynek német kiadása rendkívüli kelendőséget ért el.
Címe :

Az élet értelme és értéke.

Fordította **SCHÖPFLIN ALADÁR.**

Ára kötve 2 korona.

Lenhossék Mihály dr. egyetemi tanár új könyve összefoglalja az ember szervezetére vonatkozó összes ismereteket, testünk szerveit, azoknak fejlődéséről szóló elméleteket, az embertan összes fontos tanulságait.
Címe :

Az ember helye a természetben.

Ára kötve 1 K 60 fill.

Aktuális könyv!

BISMARCK ÉS ANDRÁSSY

Irta HALÁSZ IMRE

**A mai szövetséges viszonyunkat megmagyarázó,
nagyszabású politikai tanulmány!**

A Franklin-Társulat kiadása ■ Ára 6 korona

I. fejezet tartalmából:

**A magyar és német kérdés.
Miklós cár szerepe.**

II. fejezet tartalmából:

**Vér és vaspolitika. Bismarck
és a magyarok.**

III. fejezet tartalmából:

**Küzdelem a német hegemoniáért.
Olasz egység.**

IV. fejezet tartalmából:

**Magyarország és Németbiroda-
lom Königrätz után.**

V. fejezet tartalmából:

**Andrássy küzdelme a háborupárt
ellen. A határőrvidéki kérdés.**

VI. fejezet tartalmából:

**Bismarck és a német biroda-
lom megalapítása. A német-
francia feszültség.**

VII. fejezet tartalmából:

**A Karagyorgyevics-pör. Hatások
Délmagyarországon.**

VIII. fejezet tartalmából:

**Oroszország háborus terve
Ausztria-Magyarország ellen.**

IX. fejezet tartalmából:

**A békeszövetség megkötése.
A békeszövetség és Ferencz
József.**

X. fejezet tartalmából:

**Orosz-német ellentét. Francia-
ország terjeszkedései. Olasz-
ország csatlakozik a béke-
szövetséghez.**

XI. fejezet tartalmából:

**II. Vilmos. Az orosz szerződés
leleplezése.**

Függelék.

**I. II. Sándor cár levele Vilmos császárhoz. II. Szövetségi szer-
ződés a Németbirodalom és Osztrák-Magyar monarchia között.**

Megrendelhető:

**LAMPEL R. könyvkereskedése (Wodianer F. és Fiai) R.-T.-nál
Budapest, VI., Andrássy-út 21. sz. és minden hazai könyvkereskedésben.**

1915. FEBRUÁR.

XXXIX. ÉVFOLYAM.

II. FÜZET.

EGYETEMES
PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPITOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV.

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

BLEYER JAKAB és FÖRSTER AURÉL.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1915.

Az **Egyetemes Philologiai Közlönybe** szánt class. philologiai dolgozatok kéziratát **dr. Förster Aurél** (IV., Eskü-tér 8.), a modern philologiai dolgozatokéit **dr. Bleyer Jakab** címére (VIII., Mikszáth Kálmán-tér 4.) küldendőek. Fölolvasások **dr. Papp Ferencz**, I. titkárnál (I., Bors-u. 15.) jelentendőek be.

TARTALOM.

ÉRTEKEZÉSEK.

MOLDOVÁN GERGELY: «Frunza verde...»	81
BENIGNY GYULA: A jelentésváltozás egy faja a görögben. (III. közl.)	91
TROSTLER JÓZSEF: A «Magy. Simplicissimus» és a «Török kalandor» forrásai. (I. közl.)	104
BRAUN SOMA: «Et deorum ab hominibus dolenda sesessio...»	112

HAZAI IRODALOM.

Heinrich Gusztáv: Faust. Irodalomtörténeti czikkek. SAS ANDOR	122
Kálidásza: Urvaszi. Ford. Pitroff Pál. SCHMIDT JÓZSEF	124
Fináczy Ernő: A középkori nevelés története. DÓCZI IMRE	126

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Alfr. Schöne: M. Minucii Felicis Octavius. RÉVAY JÓZSEF	128
François Gébélín: Correspondance de Montesquieu. RÁCZ LAJOS	136
Car. Pichler: Denkwürdigkeiten. BOSÁNYI FRANZISKA	138

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG XL. KÖZGYŰLÉSE.

I. Elnöki megnyitó beszéd. HENRICH GUSZTÁV	140
II. Titkári jelentés. PAPP FERENCZ	143
III. A pénztárvizsgáló bizottság jelentése	147
IV. Az 1915. jan. 9-iki vál. ülés jegyzőkönyve	147
V. A közgyűlés jegyzőkönyve	151

VEGYESEK.

Csokonai és Hubay. ALSZEGHY ZSOLT	152
Két német elbeszélés Széchy Máriáról. TROSTLER JÓZSEF	154
A Radvánszky-kódex és a Vásárhelyi Daloskönyv. WALTER GYULA	157
Új könyvek	157
A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke	159
Az 1913/14. évi programtervezések jegyzéke	159

Az **Egyetemes Philologiai Közlöny** tíz havi füzetben, minden hónap elején (augusztus és szeptember kivételével) jelenik meg.

Előfizetési ára: 15 korona. Egy füzet ára 1 korona 50 fillér.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a reklamációk, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése a pénztárhoz, **Cserhalmi Sámuel**hez (Budapest, I., Lógodi-u. 49.) intézendők.

„FRUNZĂ VERDE...”

A román népdalok, balladák, a hajdu- v. betyárköltészet termékei valamint a táncszók is rendszerint így kezdődnek: *Frunză verde...* vagy *Foaiă verde...*; a mi zöld levelet, vagy zöld laput jelent.

A román írók közül sokan foglalkoztak a verskezdő *frunză verde* eredetével. Megkezdette a tárgyalást a nagy román tudós Haşdeu P. Bogdán az *Istoria critică a Românilor* című munkájában, folytatta Tocilescu Gergely a maga *Revista*-jában, *Radulescu-Motru Noua Revistă Română*-ban (1909. évf. 7., 11., 21., 24. füz.) *Speranța*, *Gorovei* és *Apostolescu* cikkeivel. De többek között még maga a nagy romanista Schuchardt is érintette a kérdést. És melyek volnának a vélemények a *Frunză verde* eredetére nézve?

Haşdeu azt mondja, hogy a román ember a maga költészetében azért hivatkozik annyit a zöld levélre, mert nagyon szereti a szabad természetet, az erdőt, a zöld mezőt stb. Különben úgy tartja, hogy ez *dák hatás* a román népköltészetben. Gorovei A. *Poestea lui Frunză verde* (Frunză verde meséje, *Revista Nouă*, 1911. évf. 11. sz.) című értekezésében tovább megy és azt állítja, hogy a Frunză verde-t Traján császár legionáriusai sisakjukon hozták be a dáciai részekbe s azóta a nép azt a maga költészetében a mai napig fenntartotta. Ezt Gorovei egyik indokul használja fel a románság dáciai eredetűsége mellett. Gorovei cikke abból az alkalomból íródott, a mikor *Speranța* a Frunză verde-t a románban egyszerűen cigány hatásnak hirdette volt. Magam is ezen az állásponton vagyok, s ezt az álláspontomat jeleztem már 1897-ben (Alsófehér vármegye román népe. Nagyenyed. 1897. 199–200. l.). Itt alkalmat veszek magamnak a kérdéssel részletesebben foglalkozni.

Európa egyetlen népének a népköltészetében sem találkozunk a zöld levélre való hivatkozással olyan alakban, mint a hogy az a román népköltészetben előfordul. Az olasz népköltészetben a dal kezdő sora gyakran valamely illatos, kinyílt virág, virágcsokor, szomorú-fűzfa, p. o. Fiore di pepe! Fiori di cipresso! Fiore d'argento! Fiorin di sale! Spiga di grano! Salcio piangente! Marzetto di basilico odorato! Ez a *virágokra* való hivatkozás Haşdeu szerint a stornelli dalokban divatos. A virágra való hivatkozás az olaszban egy felkiáltás voltaképpen, a mely a dal tartalmával semmiféle összeköttetésben nincs. A hivatkozott virág színe, illata, tulajdonsága nem befolyásolja a dal jelentését, mint a románban, a hol a „Frunză verde”, a kezdő sor,

úgyszólván a dal jellegét már előre határozza meg. De különben is a románban a lapura, a levélre történik hivatkozás és nem a virágra, következésképp a román «Frunză verde-t az olasz *Fiore*-vel kapcsolatba hozni nem lehet. De ha a virágra való hivatkozásról van szó, mint Gorovei Arthur maga is mondja, úgy az előfordul a spanyol, a portugál dalokban is, úgy hogy ebben a tekintetben ezek nem állanak hátrább az olasz daloknál. Ha a román dal sajátosságát az olasz, a spanyol vagy portugál dalokra vezetjük vissza, akkor rávezethetjük még könnyebben a magyar dalokra s inkább mondhatnók, hogy a románban ez magyar hatás volna, mert a magyar népdal kezdő sorában igen gyakran van említés téve valamely virágról. És állíthatnók ezt annál sikeresebben, mert a románság több századon át lakik immár együtt a magyarral és ebben az együttletben a két nép egymásra hatást gyakorolhatott.

Kriza János *Vadrózsáit* tanulmányozva, meggyőződünk, hogy a székely ember a madár- és a növényvilág iránt dalköltészetében nagy előszeretettel viseltetik; dalainak kezdő soraiban igen gyakran történik hivatkozás valamely virágra, a melynek sajátossága a román sajátosságot megközelíti, mert az a dal tartalmával szoros kapcsolatban van. Nemcsak a székely, de egyáltalában a magyar népdal sajátossága ez. Ebben a tekintetben hivatkozhatunk akárhány példára ú. m.

Ablakomba egy rózsafa,
Elhetsz-e még édes Kata ?

A szép rózsza hamar hull,
A szép leány megavul.

Bazsarózsza ne virágozz,
Réám kincsem ne várakozz !

Aztán ezek a kezdetek: Bódogasszony aranylapu; Csipkebokor galagonya; Duna mártján két szép nádszál; Egörbingyó, kecskerágó; Elhullott a diófa levele; Elszáradt a bodzafa; Edös anyám rózsafája; Kalapomba hervadó bokréta; Kertemben egy kis almafa; Marosszéki piros-páris; Könnyű harmat fehér rózsaszálon; Kiskertemben érik a csörösnye; A jegenye, a jegenye; Ott a réten egy virágszál; Száraz a fű a hegytetőn; Ritka buza, ritka rozs; Zöld a kőkény majd megkékül; Virágos rét, füves halom; Téli kertem zsályával stb. szintén mind a mellett bizonyítanak, hogy a székely ugyan szereti a virágokra s egyáltalában a növényekre való hivatkozást, de ebből még sem következtethetjük azt, hogy a román és a székely ebben a tekintetben valamelyes hatást gyakoroltak volna egymásra, pedig, mint említém, ez a két nép már századoktól fogve együtt élt, együtt énekelt és igen gyakran együtt tánczolt.

Bár a «Frunză verde» a románság vérebe ment át és költészetébe és gondolkodásmódjába annyira belevág, mintha csak onnan fejlődött volna ki, mégis egész határozottsággal állíthatom, hogy az a sokat emlegetett «Frunză verde» idegen hatás a románban. A románság balkáni eredetiségének vagyok a híve s kutatván a «Frunză verde» eredete után tapasztaltam, hogy a balkáni románság népköltészetéből a «Frunză verde» dalkezdő kifejezés hiányzik. Így tehát a

dunavidéki románság a Frunză verde-t nem a Balkánból hozta fel magával, hanem itt jutott hozzá valamelyes úton, a miként az ki is fog tűnni.

A «Frunză verde» területe a Dobruzsától felfelé a románok által lakott terület, beleértve Beszarábiát is. Nálunk Magyarországon és Bukovinában is közkeletű. A szavak használatában egyes területeken van eltérés, mert p. o. Bukovinában és Beszarábiában a *frunză* helyett a *foaiă* a gyakori, vagy ennek a többese: *foi* van használatban, a mi laput jelent, mondják tehát: Foi verzi de pelin... Foi verzi altăraș... Foi verzi de cicoare..., a mi a magyarországi részekben nem igen divatos. Tárgyamra vonatkozólag nagyon fontos és súlyt fektetek arra, hogy a román népköltészetben a «Frunză verde» területén igen gyakran találkozunk a két szónak kicsinyített alakjaival is p. o. Frunzulică, frunzulită, frunzuță, frunzună és foiță, foisoară stb.

A balkáni részekben lakó románok, mint már érintettem, a «Frunză verde»-t nélkülözik. Találkozunk ugyan ilyenforma hasonlatokkal:

Multu dimineața mi te scoli
Moi lilice!

Multu dimineața mi te scoli,
Moi tranda, trandafilă!¹⁾

(Korán reggel kelsz, o virág! Korán reggel kelsz, o rózsza.)²⁾ Vagy:

Munte, lai munte,
Vinturile 'și tragu,
Frânzele 'și caru...

(Havas, fekete havas, a szelek fujnak, a levelek lehullnak.)³⁾ Weigand Gusztávnál⁴⁾ is az általa bemutatott szemelvényekben előfordul a «frunză», de nem verskezdő alakban s nem abban a vonatkozásban, mint a milyenben nálunk ezt a kifejezést a románok általában használják.

Még van egy eltérés a balkáni és a dunamelléki románság népköltészeti sajátosságai között. A míg nálunk a népdalban s egyáltalában a népköltészeti termékekben a kicsinyített szóalakok használata nagyon gyakori, addig a Balkánban ezzel a formával ritkán találkozunk. A dunamelléki népköltészetben még a kicsinyítést sem tűrő szokat is kicsinyítik, úgy hogy a dalban valósággal hivalkodnak a nyelvnek ebbeli gazdagságával. Vannak dalok, a melyekben minden szó kicsinyítve van, mint p. o.

Foaiă verde *aluniță*,
Cât am trăit pe *luniță*,

N'am văzut verde *frunzuță*,
Ca la mândra 'n *grădinuță*.

(Szórol-szóra: Zöld lapu, mogyorócska, a mióta a világocskán élek, nem láttam olyan zöld levelecskét, mint a szépem kertecskéjében.)⁵⁾

¹⁾ Petrescu Vangel: Mostre de dialectul macedo-român. 66. l.

²⁾ Petrescu Vangel: Mostre de dialectul macedo-român. 66. l.

³⁾ U. o. 75. l.

⁴⁾ Die Aromunen, Lipse, 1894. II. k. 305. l. és Die Sprache der Olympo-Walachen, 1888.

⁵⁾ Bărșan: Doine. 21. l.

Vagy :

De-aş trăi cât aş trăi ...
Aş iubi o copilă,

Să fiu vara cu *drăguță*
Si iarna cu *nevăstuță*!¹⁾

(Bármeddig élénk ... Egy leánykát szeretnék, hogy nyáron szeretőcskével, télen menyecskével legyek.)

Mă duseu și eu la moară,
Si 'ntâlnii o *fetioară*,

Cu *coșifa gălbioară*,
Cu mijloc de *țetioară*!²⁾

(Elmenék én is a malomba. találkoztam egy leánykával, hajfonata sárgácska, dereka nádacska.) A balkáni román népköltészetben csak a kedvest, a szeretőt kényeztetik kicsinyítő jelzőkkel így: «moi micăză» (kicsike), «porumbea mea» (galambocskám), de másképpen a fennebb érintett jelenséggel sem a maczedonoknál, sem a többi balkáni részekben lakó románságnál nem találkozunk.

S még van egy körülmény, a mi ebben a tekintetben figyelmet érdemel. A dunamelléki románság népköltészetében a *kakuk* (cucul) igen nagy szerepet játszik, nálunk a román emberre nagy vonzerővel bír. Dalaiban a román mindegyre foglalkozik vele, megkérdi tőle, honnan jött? nem látta-e valahol a szeretőt? mi jött hozott? Őtet áldja a jóért és átkozza a rosszért, mert a kakuk énekelt neki jóra is, rosszra is. A kakuk a tavasz madara. A legőhajtottabb madár, minden madarak közül. Az övé az első madárszó, a mi a természet ébredését jelenti. A balkáni románság népköltészetében a kakukmadár nem játszik nagy szerepet, az ottani románság előtt a kakuk közömbös madár. Pedig én a kakukmadár és a zöld levél között bizonyos összefüggést látok, a melyről alább szólni fogok.

Az eddig előadottakból kiviláglik az, hogy a Balkánból felfelé vándorló románság nyelve, szokása, költészete, hitvilága a különböző társnépek hatása alatt változásokon ment keresztül; felvett új elemeket, szokásokat és sajátságokat, a melyek után a balkáni románság hitvilágában és népköltészetében hiába kutatunk. Török, görög, bolgár, magyar, szerb, cigány néppel vegyesen és közös háztartásban élve igen sok sajátság, új elem tapadt a román néphez. És így miután bizonyos, hogy a felvonuló románság a Balkánból nem hozta magával a «Frunză verde»-t, mert az ottani román népköltészetben ebben a vonatkozásban elő nem fordul, bizonyos az is, hogy a dunamelléki románság ezt a sajátságot olyan néptől vehette át, a melyvel közvetlenebb érintkezésben élt. Ez a nép a *cigány*.

A romániai cigánynép költészetéből Dr. Constantinescu Barb gyűjteményét³⁾ veszem elő azért, mert az a romániai románság között élő cigányok dalait adja közre, 75 darabban.

Romániában ma körülbelül 250,000 cigány lakik. Mielőtt egyesült királyság lett volna, a két román fejedelemségben körülbelül 220,000 cigány lakott, a kiknek felszabadítása hamarabb következett

¹⁾ U. o. 84. l.

²⁾ U. o. 101. l.

³⁾ Probe de limba și literatura țiganilor din România. Bukarest, 1878.

be, mint a román parasztoké. Keserves volt ugyan a bojári udvarokban a cigányok sorsa is, de a román parasztoké még keservesebb volt, mert velük a bojárok, a földesurak, mint a rabokkal, úgy bántak, s ők magukat rabokul (robi), cigányokul, románokul adták el örök időkre. A paraszt a bojár valóságos igavonó állatja, eszköze lett, a kivel tetszése szerint bánhatott. A cigány tehát a román paraszttal együtt élt a multban s együtt él ma is. A cigány, úgy a multban, mint ma, osztozik a román ember örömeiben és bánatában. Lakodalmakon, vendégségeken, uri mulatozásokon ott volt a cigány. A hangszeresek kezelésében mindig jeleskedett. A romániai *lăutar* (hegedős) még a fejedelmi udvarokban is nagy szerepet játszott.

Romániának, illetőleg a két román fejedelemségnek, híres hegedősei voltak mindig. Ezek közül felemlíték egyet, a kit *Liszt Ferencz* is homlokon csókolt. 1847 január havában *Liszt Ferencz*et a bojárok meghívták három estélyre Jassiba. Az úri nép messze vidékről csődült Moldva fővárosába, a mely lázban volt a nagy mester jelenlététől. A három hangverseny páratlan sikerrel folyt le, Asaki és Gusti román költők szonettekben dicsőítették az utolérhetetlen mestert. Balş Alec, Moldva kincstárnoka, hatalmas bojár, *Liszt Ferencz* tiszteletére szalonjaiba összegyűjtötte Moldva minden szépségét, fényét és gazdagságát. Mikor a társaság együtt volt, belépett az öreg *Barb*, a hegedős, hosszú görög kabátban, derekán övvel, fején báránybőr kucsma és a lábán bocskor, utána bandájának néhány tagja hasonló öltözetben. Balş bojár a moldovai nemzeti zenét óhajtott *Lisztnek* bemutatni. *Barb* egy román nemzeti indulóba kezdett, a mit a bandatagok itt-ott énekkel kísértek. Különös keleti zene volt ez, mintha az ember minden idegét csiklandoznák, mintha hangyák mászkálnának végig a hátgerinczén s ez az érzés csak akkor szűnik meg, a mikor a zene is elhallgat.

A fiatal bojárok ezüstserlegekben pezsgővel fogadták a zenét, a serlegekbe aranyokat dobtak, jassii szokás szerint *Barb* és társai a serlegeket fenékgig ürtették ki, hogy a fenékről a sok arany szájukba hulljon, honnan aztán a zsebükbe került. *Liszt Ferencz* meghatottan nézte a bojárok lelkesedését nemzeti zenéjük és zenészeik iránt. *Sturdza Nikola* azt sugá *Barb*nak a fülébe:

— Húzd el *Barb* nekünk: «Tu îm ziceai odată...» (Azt mondad nekem egykoron...)

Barb meghajtá magát s rákezdett egy dalra, a mely az embert fiatalkori ábrándjaira emlékezteté, tele melancholiával; itt-ott vadul kitörve, hogy a hegedű húrjai reszkettek bele s az énekes szemei megteltek könnyvel... majd egy cigány dalba csapott át s mikor vége volt a dalnak *Barb* nagyot sóhajtott, mintha szíve megkönnyebült volna. *Liszt Ferenczre* nagy hatással volt *Barb* zenéje s odalépett *Barbhoz* aranyokat dobva poharába mondá:

— Igyunk, *Barb* mester! s kocintott vele.

Ekkor *Liszt* a zongorához ült, hogy megmutassa ő is *Barb*nak a maga tudományát, rákezdett a *Rákóczi-indulóra*. A szalonban csendesség lett, a kokonák odacsődültek a művész köré s a bojárok tölgyfabutorokhoz támaszkodva hallgatták a rendkívüli zenét, a mely, mint egyik egykorú lap (*Albina Românescă*), a melyből tárgyam ezen részletét veszem, írja «néha úgy szólott, mintha az alvilág minden lényei

kiszabadultak volna, majd mintha drága gyöngyök peregetek volna le, a vért felkorbácsolta az ereken s magasabb régiókba ragadta a hallgatót.»

Barb volt a legfigyelmesebb. Mikor Liszt befejezte játékát, a bojárok tapsaitól rengett a palota, s Barb ezüstserleggel a kezében Liszthez sietve mondá:

— Soká élj mester, visszaadom a kölcsönt! és koczintott Liszttel.

Aztán Barb az övéihez sietett s rágyújtott a magyar indulóra és eljátszotta azt eleitől végig az utolsó hangárnyalatot is visszaadva, híven és merészen. Mindenki bámult, Liszt Ferencz legjobban. Honnan vette ez az ember azt a rendkívüli emlékezőtehetséget? Ekkor történt a nevezetes esemény, hogy Liszt Ferencz homlokon csókolta Barbot. A bojárok nagyon büszkék lettek hegedősökre!

Ebből a részletből kiviláglik, hogy még a legmagasabb körök is mily benső viszonyban éltek a jelesebb cigány hegedősökkel és azok mily nagy megbecsülésben részesültek mindenkor. Az ilyen hegedősök játéuk közben énekeltek is és elmondották a dal vagy ballada szövegét is. Ezek tartották fenn nemzedékről nemzedékre nemcsak a dallamot, hanem magát a dal szövegét is. Innen van aztán, hogy a romániai népdal- és balladagyűjtők ma is elsősorban a hegedősöket, a cigány láutarokat keresik fel, a kik számos dalszöveggel állanak rendelkezésükre. És innen van az is, hogy a balladák egyik részletét megkapjuk a másikon; a balladákban és a dalokban is találkozunk kisebb-nagyobb mértékben azonos részekkel, a miket a hegedős mond el, nem emlékeztén már jól itt-ott a megfelelő igazi sorokra, a miket aztán más balladából vett részekkel pótol. Innen származik az is, hogy az egyes balladákban vannak érthetetlen oda nem illő sorok is.

De a hegedősök nemcsak fenntartói a népballadának és népdaloknak, hanem a megteremtői is. Nem mondhatjuk, hogy minden *lăutar* költő is, de a *lăutarak* között kétségtelenül sok volt olyan, a ki maga is költött és költeményeit, dalait tovább adta. A nép maga dallamokat nem költ, a dallamokat rendszerint a *lăutar* teremti meg a szövegre, s gyakran magát a szöveget is. És kétségtelen az is, hogy az a legsikerültebb dal, a melynek úgy a dallama, mint a szövege egy agyból és egy szívből származik.

A román emberek között is gyakran akadtak jeles hegedősök, zenészek. Nem mondhatjuk azt, hogy a románoknál a zene csak a cigányok kezében lett volna. Nagy gyönyörűségünkre szolgált a bihari havasok topánfalvi oldalán elterülő falvakban a román zenészek — igreți — bandáit hallgatni. Romániában szintén sok a román *lăutar*, a kik egyttal falusi gazdaságot is folytatnak. És éppen ez a közös működés, közös mesterség, teremtett szorosabb kapcsolatot a cigány és a román dal között, hogy egy időn túl az egyes termékeket nehezen lehetett egymástól már megkülönböztetni, hogy melyik dal származott cigánytól és melyik román hegedőstől.

A román irodalomban talán leggazdagabb Teodorescu G. Deme-ter népköltészeti gyűjteménye.¹⁾ A szerzőtől megtudjuk, hogy gyűj-

¹⁾ Poesii poporale române, București 1885. 719 lap.

teményének egyes darabjait mikor és kitől szerezte be. Ebben a tekintetben elsősorban a láutarokhoz fordult, a kiktől munkájának legtekintélyesebb részét kapta. Ezek között első helyet foglal el Braila város jeles muzsikusa, *Solcan Crețul Petrea*. Kár, hogy a megnevezett hegedősöket nem különbözteti meg nemzetiségük szerint is és egyáltalában, hogy a cigányhegedősök dalszöveg ismeretere nem fektetnek nagyobb súlyt. Ha mindazt a sok népköltészeti terméket, a mi a cigányok száján él, összegyűjtenék, akkor tűnnék ki tényleg, hogy a cigányhegedősök a román dal és ballada fenntartói s hogy a népköltészeti termékek terjesztésében és megőrzésében a multban elsőrangú szerepet játszottak.

Rátérek annak bizonyítására, hogy a «Frunză verde» sorkezdő kifejezés a dalban tényleg cigányhatás a románoknál.

Megmondtam, hogy a «Frunză verde» szólam egyetlen nép költészetében sem fordul elő olyan vonatkozásban, mint a hogy a románoknál előfordul. És különösen nem fordul elő azoknál a népeknel, a melyekkel a románság alakulása, vagy vándorlása idejében érintkezésbe jött. Ez egyedül a cigány népköltészetben van meg így. A román sajtós kezdősor tökéletes másával a cigányoknál találkozunk. Ismétlem a román «Frunză verde»-t a cigányoktól kölcsönözte a románság, a mit annál határozottabban állíthatok, mert a mint értesülök, a cigány népekekben a *zöld levél* ott is előfordul, hol a cigányok a románsággal nincsenek érintkezésben; a míg a román népköltészetben ott, a hol a cigányok a népre hatással nem voltak, ez a sajtóság már nem fordul elő.

Kétségtelen, hogy a cigányság a legdalosabb nép talán az egész világon. A sátoros cigányokról éppen úgy állíthatjuk ezt, mint a helyhez kötött cigányokról. Sőt állíthatjuk azt is, hogy a varázslatok, a bűbajos orvosságok, a ráolvasások titkaiba a cigányok voltak leginkább beavatva. Hozzá tartozott ez már a keletről magukkal hozott miszticizizmushoz. A cigányok nem a románságtól tanultak énekelni; a bűbajos mesterkedést, a ráolvasásokat sem a román kuruzslóktól sajátították el, hanem hihetőleg megfordítva történt a dolog. A román ember csak azóta énekelhet, a mióta a havasokról leereszkedve más foglalkozásokhoz is látott, mert a dalok nem a zord havasok között, hanem a napsugaras völgyekben teremnek. Mint pásztor a román szűk társadalmi határok között, jóformán még a szerelmet sem érezte úgy, mint a hogy azt érezni lehet rendes, nyugodt polgári, gazdasági foglalkozások mellett. A dalokat a pásztorok a völgyekből vitték fel, s a pásztorok nyájai mellett csak azóta tilinkóznak, dalolnak, a mióta a völgybeli társadalommal érintkeztek. A pásztornak fent nem volt ideje dalokat alkotni, de érzései és szűk látóköre sem voltak alkalmasak a dalszerzésre. Hanem alatt a völgyekben aztán a román annál hatalmasabb költői tehetségnek bizonyult, különösen a népdalban utólérhetetlen. A nép nem restel más néptől kölcsönözni egyes szellemi termékeket, sajtóságokat. A mi neki kapóra jó és szája íze szerint való, azt készséggel átveszi, rányomja saját bélyegét s azt a maga sajtóságaként használja.

Nincs mit restelkedni, hogy a cigányoktól van átvéve a «frunză verde». A románok azt a sajtóságot tökéletesítették, annak

használatába bizonyos öntudatot és rendszert öntöttek, mi miatt a «frunză verde»-t valóban csak a román népdalban élvezhetjük.

A cigány nyelvben: levél = patrin; zöld = zeleno (az orosz selenoi); virág = lulughi. Kicsinyítő képzők: ori, oro; patrinori = leveleske; sunkaroro = szépecske; plaioro = hegyecske stb. Ha már most a Constantinescu említett gyűjteményében az egyes dalokat vesszük figyelembe, úgy találjuk, hogy majdnem minden költeménynek kezdő sora ez:

Patrin zeleno kurmi ... (Zöld levele a kölesnek).

Patrinori sah parnó ... (Leveleskéje fehér káposztának). Ez igen gyakori kezdősor. Valamint ez is gyakran fordul elő:

Patrinori kas parnó ... (Fehér fának leveleskéje).

Patrin zeleno kas parnó ... (Zöld levele fehér fának).

Patrinori ši-o latea ... (Leveleske és egy tulipán). Szintén gyakori.

Patrinori kastoro ... (Fácskának a leveleskéje).

Patrinori thai si kas ... (Leveleske s még egy fa).

Patrinori kas baro ... (Nagy fának a leveleskéje).

Aver patrin sahoro ... (Más káposztácskának a levele).

Patrinori undolem ... (Leveleske, faolaj).

Patrinori de bujoro ... (Leveleskéje a rózsának).

Patrinori din Sirea ... (Leveleskéje két foghagymának).

Patrin Jalomiczakiri ... (Jalomicza folyó levele).

Patrinori steriaki ... (Sóska leveleskéje).

Patrinori de silau ... (Seprünövény levele).

Aztán:

Lulughi bari parni ... (Nagy fehér virág).

Luludi ande feleastră ...

Luludi ande koi feleastră ... (Virág abban az ablakban).

Mindezekén kívül vannak aztán külömbnél-különféle kezdőformulák, p. o.: Csipke, bor és mohar; — Virágocskának virága; — leveleske és egy fa; — fehér nagy virág stb., a melyek sokszor egymással össze nem illő fogalmakat fejeznek ki.

Ha már most a cigányok sajátságait vesszük szemügyre, hogy mindent kicsinyít s a mit kér, mindazt kicsinyített alakban kéri, például: nem mondja ezt: adj uram kenyeret! hanem uracskám adj kenyerecskét; csak egy kicsikét; egy tányérocskányi levesecskét stb. Ezt a sajátságot a cigány népköltészetben is felfedezzük, hogy némely dala majdnem csupa kicsinyített szóalakokból áll.

O khamoro jal, perel,
O ciaoro ajukerel

(A testvérke megy, elhalad, — a fucska vár).

A naniki Jonoro,
Inkli, nane, o plaioro ...

(Jánoska bácsi mászsza a hegyecskét ...)

A nenike nanoro
Inkli, nane, o plaioro
Del-tu o neica ciuciuro...

(Bácsi, bácsika, hágj fel a hegyre, hogy nénike adjon csecsecskét).

De hát az egész cigány dal így gördül egész végig.

A cigánynak a természet iránti szeretete határtalan. A sátoros cigánynak a szabad természet iránti szeretete páratlan. Minden dalából kirí a megmagyarázhatatlan vonzódás künn élni, a szabadban lenni. Várja az első rügyet, az első zöld fűszálat, az első kakukszót s aztán indul; azt sem tudja, hová, merre, csak megy; soha sem tudja, hol éri utól az éjszaka, sem azt, hogy az első dér hol állítja meg. Aztán a faluvégeken földből tákolt hurabákba vonja meg magát, hogy aztán ismét meglesse, epedve várja az első rügyet és az első kakukszót. Dalaiban meghatóan fejezi ki az első rügy utáni vágyát így: «Uram, ne ölj meg! Hanem inkább segíts meg, a gyönyörűséges zöld fűre... Azon a szép völgyön lássak sok szép sátrat felfesztve.» És ismét: «Ne ölj meg, uram Istenem, csak tavaszig nem! Hogy lássam a kedves leányokat s szedjek számukra virágokat!» «Zöld levele a káposztának... Segíts meg, Uram, hogy zöld fűre jussak; fűre, füvecskére, hogy a korcsmában igyam, szeretőmmel mellettem és anyámmal szemben!» A cigánynak tehát minden gondolata a zöld levél, a zöld fű és a virágzó meleg természet.

Ha már most ebben a cigány költészetben a zöld levél, a virág, a zöld lapu és egyáltalában az ilyen kezdősorok értelme és a dal tartalma között valamelyes összefüggést keresünk, arra találni nem fogunk. A cigány kezdősor és a belső tartalom között összefüggésre nem akadunk. Sőt a cigány dalokról meg kell jegyeznünk, hogy sok helyütt érthetetlenek is. A gondolatok kapkodók, minden összefüggés nélkül kergetik egymást, egy-egy dalban három-négy gondolattöredék is van, a mi mindenik külön egy-egy külön dalnak képezhetné a tartalmát. Így a kezdősor is csak egy odavetett szólam, hogy a dalszöveg csak éppen megkezdődhessék, a mihez aztán hozzájárul egynéhány gondolattöredék... tehát egy kezdő formuláról van szó, a melynek a dal tartalmára ritkán van hatása.

Példákat hozok fel:

«Levelecske, faolaj... A korcsmába, a hová mentem, öt oka bort ittam és én a borral nem laktam jól és még ittam husz okával, hogy szomjamat eloltsam, s a mikor láttam, hogy így sem megy, a hordót hazavittem, ittam a míg részeg lettem, kezemet a füttykösömré tettem, betörtem öt fejet, a tömlőczbe vittek és sok pénzért fizettem, a míg a veszedelemtől megmenekedtem.»

«Zöld levele a kölesnek... Im ez a nagy leány, mintha virág volna, kertből való virág, mert virágban született, virágban repült el, más országba, a királyhoz jutott s a mint őt a király meglátta, öt-száz aranyat adott neki s vele az asztalnál ebédelt» stb.

Hát ebben is a köles zöld levelét alig hozhatni kapcsolatba a leány szépségével. Öntudatosan valamely szép virágra kellett volna hivatkozni, hogy a kezdősor és a tartalom között belső összefüggés létesülhessen.

«Levelecskéje a fehér fának... Meghalok, Uram! Mert mikor

én születtem, nem voltam nagy ember, hanem rózsza valék, a mit a kertbe ültetnek el, megöntöztének az esők, s körülöttem nővének virágok, miket a leányok szedegettek le, s a nagy kisasszonyok engem is észrevettek s cserépbe ablakok közé helyeztek . . . » stb.

«Káposztának fehér lapuja . . . Adná Isten, hogy a törökké lett Stannak meghalna a gyermeke, mert megette az én házikómat . . . Dögölnének meg az ő kanczái, hogy a szekere magára maradjon. — A törökké lett Stan nagy hangon beszélt, s a király a mikor meghallotta, megragadta a pallosát és vele az ő fejét betörte.»

«Leveleske . . . fehér lapu . . . Adj Uram sok esőt, hogy a kövecskék meghasadjanak . . . hogy az én bácsikám kijöhessen, megfésült fővel, fehér inggel, ostorral a vállán, hogy kereskedőhöz hasonlítson.»

«A fűnek zöld levele . . . Anyámat tűzzel, apámat vágygyal a szívében hagytam el, fivéreimet nagy bánatban, elmentem, átkeltem a havasokon Moldvába.»

És így tovább. A Constantinescu egész gyűjteménye tanuskodik erről. De ha egy román népköltészeti gyűjteményt veszünk kézbe és a román nép gondolkozásmódját figyeljük meg ebben a tekintetben, azt fogjuk tapasztalni, hogy a zöld lapu, levél vagy virág kezdősor használatában rendszert követ és rendszerint logikusan jár el. Tehát a román bizonyos tökélyre emelte a dalkezdő formáját.

A román népköltészet azon sajátágáról a magyar irodalomban többször volt már említés téve. Vulkán, Kisfaludy-társasági tag, székfoglalójában ezt a kérdést érintette már. Itt néhány példában bemutatom a románban a dalkezdősor összefüggését a belső tartalommal:

«Hintóbeli rózsaszál . . . Nem láttad-e a szeretőmet? Lehet hogy láttam, de rá nem ismertem. Pedig könnyű lett volna őt megismerni, mert csizmában s brassói posztóból készült harisnyában jár, ujjain gyűrűk, ajkai vékonyak, szája éppen mint a lépes méz.»¹⁾ A hintó bizonyos előkelőséget, a rózsza pedig szépséget jelez előre, a mi a dalban aztán kifejezésre is jut, a mint a dal egész tartalma bizonyítja is.

«Virágocska, virágocska . . . Drága kedvesem, szemed s mindened szép, szemöldököd csodákat mível, — gyöngé kényes virág vagy; szemeid beteggé tesznek, szemöldököd a fülemile tollai, szempilláidat a mikor emeled s bezárod, megrontod szívemet!»²⁾ A kezdősorokból bátran következtetünk ebben is a kedves dicsőítésére.

«Zöld levél, ezer közül való . . . Nem kell nekem más, mint a máklevél s a falu büszkesége lon; vagy vele szeretkezni, vagy ha nem, meghalni.»³⁾

«Zöld levél, keserű dió . . . A kedvesem nagyon haragos, mert az este nem ültem ki vele . . . Bocsáss meg bátya, mert anyám foglalt le, sűrű szitát nyomott a kezembe, mikor a csók ideje volt, dagasztottam; s a mikor a vágyamat oltottam volna, be kellett a kemenczét fűteni.»⁴⁾

¹⁾ Bárşan: Doine 23. l.

²⁾ U. o. 23—24. l.

³⁾ U. o. 35. l.

⁴⁾ U. o. 105. l.

«Zöld levél, fekete fodormenta . . . Megijedve kérdi a szeretőm, ki adott pénzt fülbevalóimért, ki sóvárog a szemeim után? S ki kérdez a gyöngyeimre nézve, ki vásárolta volna s eped az én ajkaim után. Ne boszankodj kedvesem, hisz én csak tréfálkoztam.»

«Zöld levél, rossz fű . . . Édesem, de megfelejtkeztl rólam, hogy egy csúffal keltél egybe . . .»

A balladákban és a betyárköltészet termékeiben már a hatalmasabb fák (tölgy, cser, fenyő stb.) zöld leveleire történik hivatkozás, a mik a balladai alakoktól véghezviendő hőstetteket már előre sejtetik.

A dalkezdő sorokban találkozunk képtelen kifejezésekkel is, p. o. : «Foicică, solz de peste . . .» «Frunză verde, usturoi . . .» «Frunză verde, bob și linte . . .» (Levelecske, halpikkely; zöld levél, foghagyma; zöld levél, bab és lencse.) Ezt az összefüggés nélkül való kezdő formulát leginkább a tréfás táncszókban használják, a mikor pajzán módon kíváncsivá akarják tenni a hallgatót, hogy voltaképpen mi is fog kisülni a kurjantásból.

A *frunză verde* dáciai eredetét komolyan vitatni nem lehet. A románság dáciai eredete tudományosan el van vetve. Dák hagyományokról a román nyelvben nem beszélhetünk. A dák nyelvről alig tudunk valamit. Dioscoridesnél találkozunk több növényelnevezéssel s Dácia helyrajzából fennmaradt egy-néhány helység- és folyónév. A dákok hitvilágáról is tudunk valamit. De akár ezt a hitvilágot, akár a Dioscoridesnél fenntartott szokat tegyük vizsgálat tárgyává, azokat a mai románságnál fel nem találjuk. A *frunză verde* dák voltát akkor lehetne bebizonyítani, ha ismernők a dák népköltészetet s abból kimutathatnók, hogy a *frunză verde* dalkezdés a dákoknál is előfordul. De hát erről nem beszélhetünk.

(Kolozsvár.)

MOLDOVÁN GERGELY.

A JELENTÉSVÁLTOZÁS EGY FAJA A GÖRÖGBEN.

(III. közlemény.)

3. Ruházat.

Újra különösen a komikusok és az antiquár írók szolgáltatták az anyag javarészét. Elmaradhatnak a következő szavak: *ένώτια, εσθής, ἱμάτιον* (ὑφασμα, ῥάκος) *χιτών, χλαῖνα, χορηγίς, ὑπόδημα.*

ένώτια. —

ἐλικτήρια : Apoll. Lex. H. p. 255. *ένώτια, ἃ καλοῦσιν ἐλικτήρια.*

εσθής. —

Herodotos csak a teljes kifejezéseket használja. III. 84. *εσθῆτά τε Μηδικήν.* v. ö. I. 135. VI. 112. Más jelzővel: III. 114. *εσθῆτι δούλην.*

ἀλουργίς : Aristoph. Eq. 960. *ὡς ἀλουργίδα ἔχων . . . καὶ στεφάνην.* Plut. Rom. 14. *Αὐτὸς δὲ προυκάθητο μετὰ τῶν ἀρίστων ἀλουργίδι κεκοσμημένος.* Philostr. V. A. 8. 7. 4. Athen. 9. p. 374 A : *εφόρει ἀλουργίδα καὶ χρᾶσπεδα χρυσᾶ.* Io. Chrysost. 4. p. 104 B :

βασιλεὺς ἀλουργίδι καὶ διαδήματι κεκοσμημένος. Teljesen: Luc. Navig. c. 22. ἐσθλὴς ἀλουργίς.

ἀπληγίς: Etym. M. p. 123. 13. Ἀπληγίς τὸ ἀπλοῦν ἱμάτιον ὅπερ Ὀμηρος ἀπλοῖδα καλεῖ. Σοφοκλῆς τρύχει καλυφθεὶς θεσσαλῆς ἀπληγίδος.

ἐνδρομίς: Callim. Dian. 16. Ἀμφιπόλους, αἵτε μοι ἐνδρομίδας τε... καὶ θεοὺς χύνας εὖ κομέοιεν. Philo. Belop. p. 100. 8. ἐνδρομίδας ἔχοντας ὑποβαίνειν.

ἐπωμίς: Chaerem. (ap. Athen. 13. p. 608 B): φαίνουσα μαστὸν λελυμένης ἐπωμίδος. Eurip. Hec. 558. λαβοῦσα πέπλους ἐξ ἄκρας ἐπωμίδος.

ἐππίς: Dio Cass. 38. 14. τὴν βουλευτικὴν ἐσθλὴτα ἀπορρήφας, ἐν τῇ ἱππιδί περιενόστει.

περιπόρφυρος: Plut. Probl. Rom. p. 283 D: διὰ τε περιπόρφυρον ὃ δῆμαρχος οὐ φορεῖ, τῶν ἄλλων ἀρχόντων φορούντων. Athen. 14. p. 660 C: τὴν περιπόρφυρον ἐνδεδυκότες. Themist. Or. p. 249. 30. περιτιθέναι τοῖς παισὶ πρὸ τῆς πορφύρας τὴν περιπόρφυρον. Utóbbi két helyhez gláina vagy rokonértelmű nőnemű szó 'egészíthető ki'.

πλατύσημος: Epictet. Diss. 1. 29. 45. Θὲς τὴν πλατύσημον.

πορφυρίς: Xen. Cyr. 8. 33. φειδόμενος οὔτε πορφυρίδων, οὔτε... φοινικίδων. Polyb. 11. 18. 1. ἐπηρεοὺς αὐτὸν ἀπὸ τῆς πορφυρίδος. Lucian. Hermot. c. 86. πορφυρίδα μεταμφιάσεται. Athen. p. 159 D. Ezekhez v. ö. Herod. I. 152. πορφύρεόν τε εἶμα περιβαλόμενος.

στενόςσημος: Arrian. Epict. 1. 24. 12. «θὲς τὴν πλατύσημον». ἰδοὺ στενόςσημος «θὲς ταύτην». ἰδοὺ ἱμάτιον μόνον.

στολάς: Xen. Anab. 3. 3. 20. Τοξευθεὶς διὰ τῆς ἀσπίδος καὶ τῆς στολίδος εἰς τὰς πλευράς.

χρυσίς: Lucian. Nigr. c. 11. χρυσίδας ἡμφιεσμένοι.

ψιλή: Septuag. Jos. 7. 21. εἶδον ἐν τῇ προνομῇ ψιλὴν ποικίλην (jelző!). ibid. 24.

ἱμάτιον (v. ὕφασμα, ῥάχος stb.). —

αἵγεια: Chrysost. Or. 108. t. 6. p. 927. ἔχεις σηρικὰ ἔχεις λαγῶα καὶ αἵγεια περιβέβλησαι.

ἀλουργές: Aelian. V. H. 12. 32. Ἐμπεδοκλῆς δὲ... ἀλουργεῖ ἐχρήσατο.

ἀμόργινα: teljesen: Aristoph. Lys. 150. χιτωνίοισι τοῖς ἀμοργίνοις. Ellipsis található: Aeschin. c. Tim. p. 14. 3. γυναικα ἀμόργινα ἐπισταμένην ἐργάζεσθαι. Harpocr. ἀμόργινος. Μνημονεύουσι δὲ οἱ κομικοὶ πολλάκις τῶν ἀμοργίνων καὶ Ἀριστοφάνης (l. fönt). Moeris. p. 44. Ἀμόργινον Ἀττικοί, λεπτὸν ὕφασμα Ἑλλήνες. Lex. Rhet. p. 204. 9. (Bekker).

ἀνδρεῖς: teljesen: Aristoph. Eccl. 75. θαιμάτια τάνδρεϊα. Xen. Mem. 2. 7. 5. de v. ö. Diog. Laert. 3. 46.

διήρη: Hesych. διήρη. διπλὰ τὰ ἐπαμπεγόμενα ζωστά ἐστίν, οἷον τὰ δι' ὅλου τοῦ σώματος ἡρμοσμένα ἀναλόγως τῷ ποδῇ.

ἔγκυκλον: Aristoph. Thesm. 261. φέρ' ἔγκυκλον ποῦ; id. Lys. 113. v. ö. Phot. p. 388. 13. τῷ δὲ κύκλῳ τὴν πορφύραν ἔχον (ἱμάτιον) ἔγκυκλον (καλοῦσι).

χιμβερικόον: Aristoph. Lys. 52. χιμβερικὸν ἐνδύσομαι.

κρητικόν: Aristoph. Thesm. 733. σὺ δὲ τὸ κρητικόν ἀπό-
δυθι ταχέως. Eupolis (ap. Phot. p. 178. 17.)

λευκά: Plat. Crit. p. 44 A: λευκά φοροῦσιν ἐν τοῖς πένθεσιν.
Aristoph. Ach. 1024. λευκὸν ἀμπέχει. id. Thesm. 840. ἡμφιεσμένη
λευκά.

παράπηχυν: Macho (ap. Athen. 13. p. 582 D): Κορίνθιον
παράπηχυν καινὸν λήθιον. A szótaraknál Poll. 7. 83. παράπηχυν ἰμάτιον
λευκὸν πῆχυν πορφυροῦν ἔχον παρυφασμένον. Phot. p. 388. 12. παρή-
πηχυν τοῦτο δὲ καὶ παρυφές καλοῦσι. Hesych. παράπηχυν ἰμάτιον τὸ
παρ' ἐκάτερον μέρος ἔχον πορφύραν.

πιννικόν: Arrian. Peripl. m. r. p. 33.

πένθιμα: Diodor. 13. 101. παρελθόντες εἰς τὴν ἐκκλησίαν
ἐν πενθίμοις.

Σηρικὰ: Arrian. Peripl. m. r. 49. Strabo. p. 693. τοιαῦτα δὲ
καὶ Σηρικὰ ἐκ τινων φλοιῶν ξαινομένης βύσσου. Apocal. 18. 12.

τριβαχόν: Lucian. Gall. c. 9. ὥς μὴ καταισχύνοιμι αὐτὸν
σὺν τριβαχῇ τῇ τρίβωνι συμπαρομαρτάν. Galen. 6. p. 226. A teljes
kifejezés későn, már pleonasmusnak mondható: Artemid. 5. 3. Ὀθονία
τε καὶ τριβαχὴ ἰμάτια δοκεῖν φορεῖν ἀγαθόν.

τρίχαπτον: Septuag. Ezech. 16. 10. Περιέβαλόν σε τρι-
χάπτῳ. Hesych. τρίχαπτον βομβύκιον ὕφασμα ὑπὲρ τῶν τριχῶν κε-
φαλῆς ἀπτόμενον. Poll. 2. 24.

ὕφαντά: Homerosnál teljesen: ν 218 ὕφαντά τε εἴματα.
Aisch. Ag. 1580. ὕφαντοῖς ἐν πέπλοις. Az «ellipsis»: Joseph. A. J.
3. 2. 4. és 3. 6. 2.

χιτών (ν. πέπλος). —

ἀμφιμάσχαλος: Aristoph. Eq. 882. οὐ πάποτ' ἀμφιμασχάλου
ἡξιώσας. Lucian. Lexiph. c. 10. ἀμφιμάσχαλον ἔχων. Poll. 2. 138.
Eustath. opusc. p. 187. 9.

ἀυχένιος: Hesych. αὐχένιοι χιτῶνος εἶδος ὑπὸ Ἀντιφάνους.

ἐανός: Teljesen: Hom. Θ 385 ἐανὸν πέπλον. De: H.
Cerer. 176. Ἐανῶν . . . ἡμεροέντων. Apoll. Rhod. 4. 169. λεπταλέω
ἐανῷ ὑποίσχεται. 4. 1155. τεινόμεναι ἐανοὺς εὐδώδεις. 4. 1189. αἱ δὲ
πολυχιτῶνες ἐανοὺς φέρον.

χροκόεις: Aristoph. Thesm. 1044. Ὅς ἐμέ χροκόεντ' ἐνέ-
δυσεν. Teljesen: Athen. 10. p. 440. χροκόεντα περιζώσασα χιτῶνα.

χροκωτός: Aristoph. Ran. 45. Ἄλλ' οὐχ οἷός τ' εἶμι ἀπο-
σοβῆσαι τὸν γέλων Ὅρῶν λεοντῇ ἐπὶ χροκωτῇ χειμένην. Lucian. De
hist. conser. c. 10. αὐτὸν δὲ ἐν χροκωτῇ καὶ πορφυρίδι ξαίνοντα.
Athen. 12. p. 519 C: Ἐπόμεπενον ἔχοντες χροκωτοὺς ἐπὶ τοῖς ἰδώρασι.
Duris (ap. Athen. 4. p. 155 C): Εἰ μεθυσθεῖη ἐνδυόμενον αὐτὸν
χροκωτόν. Philostr. p. 159. Poll. 4. 117.

πλατύσημος: csak teljesen: Diodor. 2. p. 535. 69. πλα-
τύσημον ἔδυν χιτῶνα. Hesych. χαλάσιροις χιτῶν πλατύσημος.

στατός: Plutarch. Aleib. 32. στατοὺς καὶ ξυστίδα καὶ τὸν
ἄλλον ἐναγώνιον ἀμπεχόμενον κόσμον.

χλαῖνα. —

ἀπλοίς: teljesen Homeros ω 230: ἀπλοίδας χλαῖνας. Az
ellipsis csak későn: Agathias. Anth. Pal. 5. 295. οἷα δ' ἐπ' ἡρι
ἔσχεπε τὴν κοῦρην ἀπλοίς ἑκταδῇ. Poll. 7. 13.

δίπλαξ: Hom. X 441 ὕφαινε . . . δίπλαχα, τ 241 δίπλαχα

δῶκα καλὴν (jelzövel); Aisch. Pers. 277. πλαγκτοῖς ἐν διπλάκεσσιν (ha ez a perzsza ruhákra értendő, v. ö. Dindorf: Lex. Aisch. s. v.)

Περσίς: Arist. Vesp. 1137. οἱ μὲν καλοῦσι Περσίδ', οἱ δὲ καυνάκην.

χρυσαῖ: Palaeph. 19. 3. (ed. Westermann.)

κρηπίδες. —

ἀπλαῖ: Demosthen. 1267. 23. Λακωνίζεν φασὶ καὶ τρίβωνας ἔχουσι καὶ ἀπλᾶς ὑποδέδενται. Hesych. ἀπλαῖ: ὑποδήματος εἶδος.

Ἀργεῖαι: Hesych. αἱ Ἀργεῖαι: ὑποδήματα πολυτελῆ γυναικεῖα. 7. 88. Αἱ δὲ Ἀργεῖαι παντὶ δῆλον ὡς Ἀργείων τὸ εὔρημα.

ἐνδρομίς: Lucian. Lex. c. 10. Ἐνδρομίδας ὑποδοῦμενος. Anth. Plan. 4. 253. ποσὶν ἐνδρομίδας. Poll. 3. 155. Ἀθληταῖς δ' ἂν προσήκοιεν καὶ ἐνδρομίδες· οὕτω δ' ἐκαλοῦντο τὰ τῶν δρομέων ὑποδήματα.

Λακωνικαί: Aristoph. Thesm. 142. ποῦ Λακωνικαί; Vesp. 1152. κάποβαῖν' ἐρρωμένως... τὴν Λακωνικὴν ἀνύσας. id. Eccl. 74. Athen. 5. p. 215 E: ὑποδοῦμενος λευκὰς Λακωνικὰς.

περισχιδεῖς: Athen. 13. p. 537 E. Hesych. περισχιδεῖς: εἶδος ὑποδήματος εὐτελές.

Περσικαί: Aristoph. Nub. 151. κἄτα ψυγείσῃ περιέφυσαν Περσικαί. Eustath. p. 1522. 12.

Σκυδικαί: Hesych. Σκυδικαί (ολν. Σκυδικαί). Πολέμων παρὰ Ἑρμοδώρῳ γεγράφθαι φησί, Ὑποδήματα δὲ φορεῖν τὴν ἐλευθέρῃν Σκυδικὰς (ολν. Σκυδικὰς) λευκὰς καὶ μασθλητῖνας.

χρυσίδες: Lucian. D. deor. 2. 2. χρυσίδας ὑποδέου.

Χῆαι: Teljesen: Hippocr. p. 828 C: οἷον αἱ Χῆαι κρηπίδες. Galen. 12. p. 434. ὁποῖον μὲν ρυθμὸν εἶχον αἱ Χῆαι κρηπίδες. Az ellipsis: Erotian. p. 396. Χῆαι. Ἐπικλῆς φησί ψυχαί: οὐκ ὀρθῶς. Χῆαι γάρ εἰσιν ὑποδήματος γυναικείου εἶδος. Hesych. Χῆαι: ὑποδήματος ἀνδρείου εἶδος.

ὑπόδημα. —

ἀμφίσφυρα: Pollux 7. 94.

Περσικά: Aristoph. Lys. 229. οὐ πρὸς τὸν ὄροφον ἀνατενῶ τὰ Περσικά.

περισχιδεῖς: Phot. p. 423. 26. περισχιδές: οἰκετικὸν ὑπόδημα. σεληναῖα: Eustath. ad Hom. A 153. χαλκὸν δὲ νῦν λέγει τὰ σεληναῖα τὰ ὑπὸ τοῖς ποσὶ τῶν ἵππων, οἷς διακόπτονται εἰς πλέον τὰ πατούμενα.

Σικυώνια: Athen. 4. p. 155 C: Ἐνδυόμενον αὐτὸν χροα-τόν, καὶ ὑποδοῦμενον Σικυώνια. Poll. 7. 93. Teljesen: Hesych. Σικυ-ώνια ὑποδήματα γυναικεῖα καὶ φέλια.

χαλαρά: Aristoph. Thesm. 263. Χαλαρὰ γοῦν χაίρεις φορῶν.

4. Étel, évés.

Elmaradhatnak a következő szavak: ἄλφιτον (ἄλευρον), ἄρτος, μᾶζα, κράμβη, κρέας; βρώμα (ἔμεσμα), τροφή (ἐθωδή); δειπνα (συνσίτια).

ἄλφιτον (v. ἄλευρον.) —

ἄμυλον: Theocr. 9. 21. καρύων ἀμύλου παρόντος. (schol.

ἄμυλον λέγεται τὸ κοινῶς λεγόμενον καταστατόν· ὅπερ ἐστὶ τὸ γαλακτώδες τοῦ αἵτου βεβρωγμένου καὶ σεσημένου. Diosc. 2. 123. ἄμυλον ὠνόμασται διὰ τὸ χωρὶς μύλου κατασκευάζεσθαι.

ἀπίκια: Etym. M. p. 122. 30. Ἀπίκια: εἶδος πλακούντων.

ἡδύβια: Chrysipp. (ap. Athen. p. 647 C): Χρύσιππος... εἶδη πλακούντων καὶ γένη τάδε ἀναγράφει... ἡδύβια, μαρυπτόν κτλ.

φαιστάν: nagyon elterjedt kifejezés: Aristoph. Pl. 138. ὅτ' οὐδ' ἂν εἰς θύσειεν ἀνδράπων ἔτι. Οὐ βοῦν ἂν, οὐγὶ φαιστόν. ib. 1116. Hippocr. p. 542. 43. Antiphan. (ap. Athen. 14. p. 660 A): φαιστὰ παρατίθεσθαι. Aelian. N. A. 17. 16. εἴη ἂν τὰ δῶρα φαιστά. Philostr. p. 611. Ὅς φαιστόν καὶ δάφνης φύλλα τοῖς θεοῖς θυμιασθαι. Philo. 2. p. 253. 27. Anthol. Pal. 6. 190. καὶ φαιστών ὀλίγων δρᾶγμα. Poll. 1. 28. Eustath. p. 1445. 58.

ἄρτος. —

ἄμυλος: Eubul. (ap. Athen. 8. p. 347 D): ἄμυλον παρόντων ἐσθίου. Teleclid. (ap. Athen. 14. p. 648 E): χαίρω λαγῶις ἐπ' ἄμυλῳ καθήμενοις. Pherecr. (ap. Athen. 6. p. 269 A): πλευρὰ... παρέκει' ἐπ' ἄμυλοις καθήμενα. Schol. ad Theocr. 9. 21. ἄμυλος· εἶδος τι ἄρτου. Poll. 1. 247.

ἀνάστατος: Athen. 3. p. 114 A: οὐχ ἑώρακε δὲ οὐδὲ τὸν ἀνίστατον καλούμενον, ὃς ταῖς ἀρρηφόροις γίνεται. Eustath. II. p. 1165. 10. Moeris p. 142.

αὐτόπυρος: Galen. ad Glauco. c. 2. ὁ μέσος τοῦ τε καθαροῦ καὶ τοῦ πιτυροῦ καλούμενον, ὃν ἐνιοὶ αὐτόπυρον ὀνομάζουσι.

γαμήλιος: Philet. (ap. Athen. 7. p. 280 D): Οὐδ' ἐν νεκροῖσι πέττεται γαμήλιος. Hesych. γαμήλιος· ὁ εἰς τοὺς γάμους πεσσόμενος πλακοῦς. Etym. M. p. 221. 7.

δίπυρος: Alcaeus com. (ap. Athen. p. 110 A): οἱ δίπυροι δ' εἰσὶν τίνες· ἄρτοι τρυφῶντες.

ἔγχυτος: teljesen: Menand. (ap. Athen. 14. p. 644 D): Ὁ μάγειρος γὰρ ἐγχύτους ποιεῖ πλακοῦντας ὀπτούς. Az ellipsis: Anth. Pal. 9. 35. ἐγχυτον οὐκ ἔφαγεν. Chrysipp. (ap. Athen. p. 647 D): Ἐκ τυροῦ δὲ γίνεται πλακουντηρὰ τάδε. ἔγχυτος, σκριβλίτης κτλ.

ἐπίχυτος: Etym. M. p. 367. 25. ἐπίχυτος· ὁ ἐγχυτος πλακοῦς. Νικοφορῶν Χειρογράφτορος. Κόλλινας, ὀφελίαν, μελιτύτταν ἐπιχύτους. Hes. s. v. ἐπίχυτος· εἶδος πέμματος.

κριβανωτός: Alcan. (ap. Athen. 3. p. 114 F): θριδαχίσκας τε καὶ κριβανωτός. Aristoph. Pl. 765. καὶ γὰρ δ' ἀναδῆσαι βούλομαι εὐαγγελίᾳ σε κριβανωτῶν ὁρμαθῶ.

ναστός: Aristoph. Pl. 1142. ἔχεν γὰρ ἂν σοὶ ναστός εὐπεπεμμένος. Av. 567. ἦν δ' Ἡρακλέει θύῃσι, λάρω ναστούς θύειν μελιτούντας. (schol. ναστός· μέγας πλακουντώδης ἄρτος.) Diphil. (ap. Athen. 10. p. 421 E): τονδὶ δὲ ναστόν... μεῖζονα ἡδὴ σχεδὸν δωδέκατον ἡριστηκότα. Athen. 6. p. 629 F: χύμα ναστῶν καὶ κρεᾶν. Etym. M. p. 597. 45. ναστός· πεπεμμένος ἄρτος.

πλαχόεις: nagyon elterjedt ellipsis. Aristoph. Pl. 995. ἐμοῦ γὰρ αὐτῷ τὸν πλακοῦντα τουτονὶ... πεμφάσης. id. Ach. 1125. κάμοι πλακοῦντας τυρόνωτον δὲς κύκλον. Athen. 14. p. 644 B. id. 3. p. 125 F: πλακοῦς ἐκ γάλακτος... καὶ μέλιτος. Anthol. Pal. 6. 155. καὶ τὸν πλακόντα Ἥλιον τυρόφορον. Poll. 6. 76.

πυραμοῦς: Aristoph. Eq. 277: ἦν δ' ἀναιδείᾳ παρέλθης,

ἡμέτερος δ' ὁ πυραμοῦς. id. Thesm. 100. τοῦ γὰρ τεχνίξειν ἡμέτερος ὁ πυραμοῦς. Plut. Mor. p. 747 A: πυραμοῦς εἰσέφερετο τοῖς παισὶ νικητήριον ὀρχήσεως. Athen. 14. p. 647 C: διαφέρειν λέγων τῆς πυραμίδος καλουμένης.

στρεπτός: Demosth. p. 314. 1. μισθὸν λαμβάνων τούτων ἔνθρυπτα καὶ στρεπτούς. Hippol. (ap. Athen. 4. p. 130 D): θῦμα καὶ εὖζωμα καὶ τοὺς καλοὺς ἐσθίων στρεπτούς. Poll. 6. 78.

τυρόεις: Theocr. 1. 58. ἔδωκα... τυρόεντα μέγαν λευκοῖο γάλακτος. Hegem. (ap. Athen. 698 F): σμικρὸν τυροῦντ' εἰσιδοῦσα (a hol egy sorral elöbb peszszoménys... ἄρτον).

χαρίσιος: Athen. 15. p. 668 C: ἐρίνετο δὲ καὶ πέμματά τινα ἐν ταῖς παννυχίσιν, ἐν αἷς πλείστον ὅσον χρόνον διηγρούπνουν χορευόντες καὶ ὠνονομάζετο τὰ πεμμάτια τότε χαρίσιοι ἀπὸ τῆς τῶν ἀναιρουμένων χαρᾶς.

μᾶζα. —

ἄμυλος: Aristoph. Pac. 1195. ἔπειτ' ἐπέιαφερε τὰς ἀμόλους καὶ τὰς κίχλας. (schol. ἀμόλους· πλακοῦντές τινες.)

μελιτοῦττα: Herod. VII. 41. ἡ δὲ μελιτόεσσα... τότε ἦν ἄφαντος. Aristoph. Nub. 507. ἐς τὴν χεῖρέ νυν δός μοι μελιτοῦτταν πρότερον. id. Av. 567. "Ἦν δ' Ἡρακλῆει τις βοῦν, λάρῳ ναστοῦς θύειν μελιτοῦττας. Lucian. Lex. c. 6. Θρυμματίδες καὶ θρία καὶ μελιτοῦτται. Theophyl. Epist. 44. ἐρέβινθος, ἰσγάδες πολλαὶ καὶ γλεύκος, καὶ μελιτοῦτται. Poll. 6. 78. Hesych. Μελιτοῦττας· πλακοῦντας.

πυραμίς: Athen. 14. p. 647 C: τούτων μνημονεύει Ἰατροκλῆς ἐν τῇ Περί πλακοῦντων καὶ τοῦ πυραμοῦντος καλουμένου, διαφέρειν λέγων τῆς πυραμίδος λεγομένης. Clem. Al. p. 19. Etym. M. 697. 28.

σησαμίς: Hesych. σησαμή, σησαμῖς καὶ πλακοῦς ἐκ σησαμῆς. Etym. M. 697. 28.

σησαμοῦς: Aristoph. Thesm. 570. τὸν σησαμοῦν δ' ὃν κατέφαγες, τοῦτόν σε γεσεῖν πονήσω. id. Ach. 1092. Lucian. Conv. c. 27. ἦν διδῶς αὐτῷ μοῖράν τινα ἢ συὸς ἢ ἐλάφου ἢ σησαμοῦντος. ibid. c. 38. Athen. 14. p. 644 A; Poll. 6. 77. Etym. M. p. 533. 16. καὶ ἄθλα οἱ νικῶντες ἐλάμβανον... πυραμοῦντας ἢ σησαμοῦντας. Hes. σησαμοῦς· πέμμα ἐκ μέλιτος καὶ σησαμῆς.

φυστή: Teljesen: Aristoph. Vesp. 608. καὶ τὸ γύναϊόν μ' ὑποθωπεῦσαν φυστήν μᾶζαν προσενέγκη. Az ellipsis: Harmod. (ap. Athen. 4. p. 149 A): τὸ δὲ δεῖπνον ἦν τυρός καὶ φυστή. Etym. M. p. 803. 1.

κράμβη. —

σελινοῦσσα: Eudem. (ap. Athen. p. 369 E): ἡ δὲ σελινοῦσσα τὴν ὀνομασίαν ἔχει διὰ τὴν οὐλότητα.

κρέας. —

Homerosnál csak egy ilynemű ellipsis fordul elő ξ 81 χοῖρε· Μάσکور körülírt kifejezés használatos, pl. θ 23 ἐσθίωντες κρέα πολλὰ βοῶν. Herodotosnál pedig kizárólag még a teljes kifejezések használatosak.

ἄρνεια: Teljesen: Herod. I. 47. Ἀρνείοισι κρέεσσι. Xen. Anab. 4. 5. 31. ἄρνεια κρέα. Hippocr. p. 357. 16. Pherecrat. (ap. Athen. 3. p. 96 A): ἄρνειον κρέας. Az ellipsisre példa: Antiphan. (ap. Athen. 9. p. 370 E): οὐδ' ἡδύσμασιν ἄρνεια καταπεπασμένα.

βόεια: Teljesen: Herodot. II. 168. *κρεῶν βοῶν*. Plat. Pol. I. 338 C: τὰ βόεια κρέα.

βοεικός: Poll. 6. 55. *βοεικόν*: τὸ τοῦ βοῦς κρέας.

ἐγγέλεια: Aristoph. Ach. 1403: *ὀπτάτε τὰ γέλεια*. Pherecrat. Met. 1. 12. Poll. 6. 59.

ἐπιμῆνια: Polyb. 31. 20. 13. *τὴν τε τῶν ἐπιμηνίων παρασκευὴν ἐποιεῖτο*. Lex. Rhet. p. 254. 13. (Bekker).

ἐπισίτια: Suid. *ἐπισίτια*: τὰ εἰς τροφήν καὶ τὸ σιτεῖσθαι διδόμενα.

θνησιμαῖον: Septuag. Jes. 5. 25. καὶ ἐγενήθη τὰ θνησιμαῖα αὐτῶν ὡς κοπρία. Phot. Lex. p. 154. 18. Hierocl. p. 218. *θνησιμαίων ἀπέχεσθαι*.

λαγῶα: teljesen: Aristoph. Ach. 1110: *καὶ μοὶ λεχνῖον τῶν λαγῶων ὁδὸς κρεῶν*. De ugyancsak Aristoph. többször használja az ellipsiszt is. Eq. 1192. *ἀλλ' οὐ λαγῶν ἔξεις ὁπόθεν θῶς*; Pac. 1150. *ἦν δὲ καὶ πυὸς τις ἔνδον καὶ λαγῶα τέτταρα*. Vesp. 709. *ζῆν ἐν πᾶσι λαγῶσι*. Eccl. 843., sőt Ach. 1006. *ἀφέλχετε τὰ λαγῶα ταχέως*. (ibid. 1110. 1. font.) Azután Athen. 14. p. 641 E: *λαγῶα καὶ κίχλαι κοινῇ μετὰ τῶν μελιπλήκτων εἰσεφέρετο*. ibid. p. 642 D: *παρέχειν ἄμητας καὶ λαγῶα καὶ κίχλας*. Herodian. Philetær. τὰ λαγῶα οὕτως ἔλεγον οὐ προστιθέντες κρέα.

μόσχεια: Anth. Pal. 9. 377. *ἡμεῖς δ' ἐσθίομεν... ὄρνια καὶ μόσχεια*. Teljesen még: Xen. Anab. 4. 5. 31. *κρέα μόσχεια*.

ὀρνίθεια: teljesen: Aristoph. Ran. 510. *κρέατ' ὀρνίθεια*. Nub. 339. De: Av. 1590. *καὶ μὴν τὰ γ' ὀρνίθεια λιπάρ' εἶναι πρέπει*. Athen. 6. p. 262 C: *ὀρᾶν τε κείμενα ἄμητας ἡμιβρώτας ὀρνίθειά τε*.

πολυπόθεια: Philyll. (ap. Athen. 3. p. 86 E). Ephipp. (ap. Athen. 9. p. 403. C.)

σύεια: Lucian. Histor. c. 20. *συνείων καὶ λαγῶων προσκειμένων*. Athen. 3. p. 93 C: *ἡ δὲ λίθος γίνεται ἐν τῇ σαρκὶ τοῦ ὀστρεοῦ, ὥσπερ ἐν τοῖς συνείοις ἡ γάλαζα*. Poll. 6. 33.

ύεικόν: Thomas. M. p. 865. *ύειον κρέας μὴ λέγε, ἀλλ' ὕος κρέας καὶ ύεικόν, ὡς βοεικόν*. Etym. M. 775. 30.

ύειον: Anaxandr. (Com. fr.) 3. 181. Thomas. M. p. 865. Teljesen: Diog. L. 6. 49. *κρέασιν ύείοις καὶ βοείοις*.

ὠμοβόειον: Anth. Pal. 11. 137. *ὠμοβοεῖον μοι παραθεῖς τόμον... καὶ τρία μοι κερύσας ὠμοβοειότερα εὐθὺ κατακλύξεις ἐπιγράμμασιν*.

χοίρεια: egyszer Homerosnál ξ 81: *ἐσθιτε νῦν τὰ τε δμῶεσσι πάρεστι, χοίρει'... ἀτὰρ σῶλους γε σῶας μνηστῆρες ἔδουσιν*. Mindazonáltal a teljes kifejezést használja Xen. Anab. 4. 5. 31. *παρετίθεσαν ἐπὶ τὴν αὐτὴν τράπεζαν κρέα ἄρνεα... χοίρεια κτλ*. Aristoph. Ran. 338. *ἡδὺ μοι προσέπνευσε χοίρειων κρεῶν*. Galen. ad Glauc. 1. *χοίρειων εἴργειν κρεῶν*. Poll. 6. 33. *χοίρεια κρέα*. Az ellipsis későn: Sext. Emp. p. 183. *Ἰουδαῖος θάπτων ἄν ἀποδάνοι ἡ χοίρειον φάρτοι*.

βρώμα (v. ἔδεσμα). —

ἀνάρτυτον: Septuag. Job. 6. 6. Ezech. 13. 10; 22. 28.

ἄσώδεια: teljesen: Hippocr. p. 72 A: *Ἐμέσματα ἄσώδεα*.

δειλινόν: Athen. 1. p. 11. *δειλινόν*: τὸ μετὰ ξὺν ἀρίστου καὶ δείπνου.

ψυχρά: Athen. 9. p. 386 A: *ψυχρά σοι ἅπαντα παραθῶ*.

· ἐδωδή (v. τροφή). —

ἀμβροσία: Homerosnál e szónak többféle jelentése van. Egyes esetekben «unguentum divinum» kifejezéssel fordítható (v. ö. Ebeling: Lex. Hom. s. v.), Ε 170 ἀμβροστή... ἀπὸ χροὸς λύματα κάθηρεν. Π 680 χοῖσεν ἀμβροστή. V. ö. még Ψ 186, T 130, ε 359. δ 445. Más esetekben inkább «ételt», «eledelt» jelent, ilyenkor az ἐδωδή, τροφή szavak «egészíthetők ki». E 777, μ 63 πέλειαι ἀμβροσίαν Διὶ φέρουσιν. ε 93, 199 τῇ παρ' ἀμβροσίην καὶ νέκταρ ἔδηκαν. ἀμβροστή és νέκταρ már Homerosnál fordulnak elő gyakori kapcsolatban (ε 359, ε 199, T 38), a mi az utódoknál igen kedvelt kifejezés lett. A főnévi használat általános, tehát régi és az ἀμβροσία ép oly főnév mint νέκταρ. Hesiod. Th. 642. Νέκταρ τ' ἀμβροσίην τε, τάπερ θεοὶ... ἔδουσιν. νέκταρ nélkül fordul elő ἀμβροσία ibid. 790. Aisch. és Soph. e szót nem használják. Pind. Ol. 1. 64. Νέκταρ ἀμβροσίαν τε δῶκεν. id. Pyth. 9. 63. Νέκταρ ἐν χεῖλεσσι καὶ ἀμβροσία στάξεισι. Theser. 15. 108. ἀμβροσίαν ἐς στήθος ἀποστάξασα γυναικός. Apoll. Rhod. IV. 869. A komikusoknál: Aristoph. Pac. 724 854. Eq. 1094. κατασπένδειν ἀμβροσίαν. A prózában: Plat. Phaedr. p. 247 E: παρέβαλεν ἀμβροσίαν. Aristotelesnél egyszer: Metaph. p. 1000a 12. ἀμβροσίας καὶ νέκταρος γεύσασθαι. Lucian. D. Deor. 4. 3. Ἀντὶ τυροῦ καὶ γάλακτος ἀμβροσίαν ἔδη καὶ νέκταρ πῆν. id. Nigr. c. 3. Themist. Or. 23.

δεῖπνα (v. συσσίτια). —

ἄνδρια: Aristot. Pol. 2. c. 8. καὶ συσσίτια παρ' ἀμφοτέροισ ἐστί· καὶ τό γε ἀρχαῖον ἔχουσιν οἱ Λάκωνες οὐ φιλότεια, ἀλλ' ἄνδρια, καθάπερ οἱ Κρήτες. Plut. Symp. 7. Probl. 9. (p. 714 B): τὰ παρὰ Κρησὶν ἀνδρεῖα καλούμενα, παρὰ δὲ Σπαρτιάταις φιλότεια. Athen. 5. p. 186 B: Ἐν Σπάρτῃ φιλότεια καὶ παρὰ τοῖς Κρησὶν ἀνδρεῖα... αἱ πόλεις συνήγαγον.

ἐπινίκια: Plat. Conv. p. 173 A. Demosth. p. 380. 22. τὰ ἐπινίκια θύειν. id. p. 1356. 8. τὰ ἐπινίκια ἐστιάειν. Aristoph. (ap. Athen. 9. p. 387 F): Ἀτταγᾶς ἡδίστον ἔφειν ἐν ἐπινικίοις χρῆας. id. Eccl. 1173. Ἐπινίκια δεῖπνεῖν.

νικητήρια: Xen. Cyr. 8. 4. 1. Θύσας ὁ Κῦρος καὶ νικητήρια ἐστιάειν. Plut. Phoc. c. 20. νικητήρια ἐστιάσαι. Himer. Or. 5. 4. p. 479. Ἐν ἐπηγήσῃ τῶν Περσῶν φόνῳ τὰ νικητήρια.

5. Ital, folyadék.

Elmaradhatnak a következő szavak: οἶνος, ὕδωρ, πόσις, ἔλαιον, νάρδος v. μύρον.

οἶνος. —

E szónak Homerosnál sok jelzője akad, de ezek közül még egy sem szerepel önállóan, ἡδύς, γερούσιος, ἐριστάφυλος, μελίφρων stb. Az ellipsisre itt csak egy példa ismeretes: I 203 ζωρότερον δὲ χέραις; ennek értelmezése azonban szintén kétféle, vagy úgy értelmezzük ζωρότερον (sc. οἶνον) = ferventius vini genus, vagy pedig ζωρότερον... χέραις = meracius misce. (Ebeling: Lex. Hom. s. v.) Utóbbi esetben természetesen ellipsis nem forog fenn. Herodotos legrégebbi prózája ugyanezt a példát szolgáltatja. A klasszikus kor ingadozik a

teljes és elliptikus kifejezésmód között, mely utóbbi azután a szakíróknál lép előtérbe.

ἄκρατος: Plat. Leg. I. p. 637 E: *Σχύθαι... ἀκράτῳ παντάπασι χρώμενοι*. Theocr. 2. 15. *ἐπιχρῆσθαι ἄκρατον*. Lucian. Pisc. c. 34. *καὶ τὸν ἄκρατον οὐ φέροντες*. Athen. 10. p. 431 E: *ἐν τοῖς συμποσίοις οὐ πίνετε ἄκρατον*.

βάχχιος: csak költői kifejezés: Eurip. Iph. T. 953. *Ἐς δ' ἄγρος ἴδιον ἴσον ἄπασι βαχχίου μέτρονμα πληρώσαντες*. id. Cycl. 454. *Βαχχίου νικώμενος*. ibid. 519. *ἐγὼ τοῦ Βαχχίου τούτου τρίβων εἰμ', ὃν πῖνιν ἔδωκά σοι*.

βίβλινος: teljesen: Hesiod. Erg. 587. *Εἴη πετραίη τε σκιὴ καὶ βίβλινος οἶνος*. Más főnevekkel: Eurip. Ion. 1195: *βίβλινου πάματος*. Achaïos (ap. Athen. 1. p. 31 A): *Ἐδεξιούτο βίβλινου μέθης ἐκπώματι*. Az ellipsis: Theocr. 14. 15. *Ἀνῶξα δὲ βίβλινον αὐτοῖς*. Suid. s. v. *βίβλινος*. *Υδωρ δὲ πίνει, τὸν δὲ βίβλινον στυγεῖ*.

γλυκὺς: Hippocr. p. 673. *γλυκὺν πνέτω*. Aristot. Probl. c. 21. 19. *Διὰ τί μετὰ τοῦ ἀλφίτου πινόμενον τὸ γάλα καὶ ὁ γλυκὺς φαίνεται γλυκύτερα*;

εὖζωρος: teljesen: Aristoph. Eccl. 227. *Τὸν οἶνον εὖζωρον φιλοῦσ'*. Az ellipsis: Lucian. Lexiph. c. 14. *Ἀδίων ἂν εὖζωροτέρῳ ὑποπυκνάζοιμι*. Antiphan, (ap. Athen. 10. p. 423 A): *Κέρασον εὖζωρότερον*. Eustath. ex Diphilo: *Ἐγγεον πῖνιν εὖζωρότερον*.

ζωρός: Hom. I 203, Herod. VI. 84. (l. fönt.) Aristot. Poet. c. 25. Plut. Mor. p. 677. *ὁθεν τὸν πολυετῆ καὶ παλαιὸν οἶνον ὑπὸ τοῦ Ἀχιλλέως ζωρὸν ὠνομάσθαι*. Lucian. Tim. 54. *Τῷ ζωροτέρῳ δὲ χαίρει μάλιστα*. Phrynich. p. 145. *Ζωρότερον ὁ ποιητῆς, σὺ δὲ λέγε εὖζωρον κέρασον καὶ εὖζωρότερον*. Ephipp. (ap. Athen. 10. p. 423 E): *Φιάλην ἐκάθερα ἔδωκε κεράσας ζωρότερον*. Anth. Pal. 7. 30.

ῥήλιαχος: Sym. de alim. 111. *οἱ Ἀιγύπτιοι κατασκευάζουσιν ἐκ τῶν σταφίδων καὶ τοῦ μέλιτος οἶνον, ὃν ῥήλιακὸν ὀνομάζουσιν*.

Κιλίκιος: Galen. vol. 6. p. 800. 14. *Γλυκὺς ὁ Κιλίκιος, ὁ Ἀβύτης ἀπὸ χωρίου τὴν προσηγορίαν ἔχων*. Diosc. 4. 48.

λήθαιος (ληθαῖος): Theod. Hyrt. Ep. 15. *Εἰ μὴ λήθαιον πέπωκας*.

μελιχόδωρος: Hermipp. (ap. Athen. 1. p. 29 E).

νεοκράς: Plut. Mor. p. 677 B: *καὶ γὰρ ἡμᾶς, ὅταν τοῖς θεοῖς ἀποσπένδειν μέλλωμεν, νεοκράτα ποιεῖν*. Plat. com. (ap. Athen. 15. p. 665 B): *νεοκράτᾳ τις ποιεῖτω*. Eratosth. (ap. Athen. 11. p. 482 B): *τὸν νεοκράτα βάπτοντες τῷ κυμβίῳ*. Poll. 6. 24.

πράμνιος: Homer. A 638 *κύχησε Οἶνῳ πραμνείῳ*. K 235 *οἶνῳ πραμνείῳ ἐκύχα*. Aristoph. fr. 301. *οἶνον πίνειν... Πράμνιν*. De már Aristophanesnél az ellipsis is előfordul: id. Eq. 107. *Ἐλχ' ἔλκε τὴν τοῦ δαίμονος τοῦ Πραμνίου*. Hippocr. p. 610. 6. 667. 15. Diosc. 5. 9. *ὁ ἐκ τῆς θειλοπεδευθείσης σταφυλῆς γενόμενος γλυκὺς, καλούμενος Κρητικός, ἢ πρότροπος, ἢ πράμνιος*.

πρότροπος: Diosc. 5. 9. (l. s. v. πράμνιος). Galen. 13. p. 533. *ἀποβρέχεσθαι ἐν προτρόπῳ ἱκανῶ*. id. p. 539. *Γλυκέος προτρόπου ἢ θηραίου*. Athen. 2. p. 45 E: *τὸν καλούμενον πρότροπον τὸν γλυκὺν Λέσβιον, ὃντα εὐστόμαχον*. Moeris. p. 305. *πρότροπος οἶνος ὁ πρὸ τοῦ πατηθῆναι τὴν σταφυλὴν βεύσας*. Poll. 6. 17.

σεῖραιος: teljesen: Aristoph. Vesp. 878. *ἀντὶ σεραίου μέ-*

λιτος μικρὸν τῷ θυμῷ παραμίξας. Galen. Exeg. p. 616. 34. *Κλύζειν δὲ χρὴ αὐτίκα οἶνῳ σιραίῳ.* id. κατ. τόπ. p. 256. 38. Az ellipsis: Nicand. Al. 153. *Ἡ καὶ σιραίοιο πόσιν διπληθεῖα τεύξαις.* Aret. p. 75. 44. *Σείραιον Ἑλληνικὸν ἢ κρήτα.* id. 76. 59. Moeris. p. 340. *Σείραιον. Ἀττικοί.* Hesych. *Σείραιον τὸ ἀπὸ τῆς σταφίδος ἔφημα, οἷ δὲ τὸν γλυκὺν καὶ ἐφημένον οἶνον.*

Ταινιωτικός: Athen. 1. p. 33 E: *τούτου δὲ καλλίων ὁ Ταινιωτικὸς καλούμενος.*

Φαλλερῖνος: Plut. Mor. p. 125 D: *ὑδωρ ἀντὶ Φαλλερῖνου (alii Φαλέρονου) πίνουσιν.* Galen. 6. p. 435.

Φαυστιανός: Galen. 6. p. 435. *Τινὲς μὲν γλυκεῖς εἰσι μετρίως, ὥσπερ Ἱπποδαμίντειός τε καὶ Φαυστιανός.* ib. 13. p. 871. 950. Oribas. 1. p. 346. 12.

φοινικίνος: Athen. 1. p. 29 D: *φοινικίνου βικός τις ὑπαντ-φώνυτο.* (v. ö. Herod. II. 86. *οἶνῳ φοινικηίῳ.*)

Χῖος: Aelian. V. H. 2. 40. *Χίου πίθον.* Anthol. Pal. 7. 422. *ἐν ἀκρήτῳ δὲ κατέσβης Χίῳ.*

ὑδωρ. —

ἐρχλυδαστικός: Hippocr. p. 394. 41.

θερμόν: Aristoph. Nub. 1044: *θερμῷ λοῦσθαι.* id. Eccl. 216. *τάρια βάπτουσι θερμῷ.* Plut. Mor. 1109 B: *Οἱ μὲν γὰρ ψυχρόν, οἱ δὲ θερμόν πεμβάλλειν κελεύουσι.* id. p. 667 C. A teljes kifejezés Platonál fordul elő: Phaedr. 230 B: *μάλα ψυχροῦ ὕδατος.* id. Crit. 113 D: *ψυχρόν ὕδωρ.*

μετάκερας: Athen. 2. p. 41 D: *Ἀθηναῖοι δὲ μετάκερας καλοῦσι τὸ γλιαρόν.* Alexis (ap. Athen. 3. p. 123 D): *Αἱ δὲ παῖδες παρέχουν, Ἡ μὲν τὸ θερμόν, ἡ δὲ ἑτέρα τὸ μετάκερας.* Hesych. *μετάκερας τὸ εὐκρατον ὕδωρ ἢ γλιαρόν.*

μεταναστάσιον: Nonn. Io. 2. 47.

οὐράνια: Theophr. H. Pl. 4. 16. *ἐὰν μὴ κατὰ καιρὸν τὰ πνεύματα καὶ τὰ οὐράνια γένηται.* id. C. Pl. 2. 4. 4.

πλυντήριον: Poll. 10. 78. Io. Climac. p. 176. 24. *Πλυντήριον τῶν τῆς ψυχῆς παθῶν.*

ψυχρόν: teljesen: Hom. p. 209: *ψυχρόν . . . ὕδωρ.* De már Herod. II. 37. *λοῦνται ψυχρῷ.* Plato mégis csak a teljes kifejezést használja (l. s. v. *θερμόν* fönt.) Máskülömben az ellipsis gyakori: Theogn. 263. *οὐ μοι πίνεται οἶνος . . . ψυχρόν . . . πίνουσι τοκῆς.* Xenoph. Mem. 3. 13. 3. *ψυχρῷ ὥστε λοῦσασθαι.* Plut. Mor. 1109 B. Athen. 3. p. 123 E: *οἶδασιν οἱ ἀρχαῖοι καὶ τὴν τοῦ πάνυ ψυχροῦ πόσιν.* A társalgási, mindennapi nyelvnek érdekes jelensége eme kifejezés: *ἴσον* (sc. *οἶνον*) *ἴσω* (sc. *ὑδατι*). Aristoph. Pl. 1133. *κύλιξ ἴσον ἴσω κεκραμένη.* Hippocr. p. 1040 D. Athen. 10. p. 426 B: *Τίς ἐκέρασε σφῶν . . . ἴσον ἴσω;* Alexis (?) (ap. Athen. 2. p. 36 B) *ἐὰν δ' ἴσον ἴσω προσφέρῃ.*

πόσις. —

συρμαία: Herod. II. 125. *ἐς συρμαίην καὶ Κρόμμνα.* Hippocr. p. 626. 37. *Ἐν οἶνῳ εὐδάει ἢ ἐν συρμαίῃ δοῦναι πτεῖν.* Aristoph. Pac. 1253. *Πῶλεις βαδίζων αὐτὰ τοῖς Αἰγυπτίοις. Ἔστιν γὰρ ἐπιτήδεια συρμαίαν μετρεῖν.* Aelian. N. A. 5. 46. Hes. *συρμαία λέγεται δὲ καὶ συρμαῖσμός, καὶ ἔστι πρὸς κάθαρσιν καὶ πόμα δι' ὕδατος καὶ ἁλῶν.*

φιλοτησία: Athen. 3. p. 85 B: ἐπειδὴ οὖν πάντες ἔγνωσαν τὴν τοῦ φαρμάκου ταύτην φιλοτησίαν.

ἔλαιον. —

ἀμαράκινον: Polyb. 31. 4. 2. ταῖς ἐξῆς εἰσφέρειτο . . . ἀμαράκινον. Athen. 15. p. 675 E: καὶ ἀμαράκινον καὶ ἅπαντας τοὺς χαροῦν δυναμένους ἢ βαρύνειν ἄλλως κεφαλὴν περιστάτεον. id. 12. p. 553 D. ἀμαράκινω δὲ τὰς ὀφρὺς καὶ τὴν κόμην. Theophr. De odor. 30. τὸ δ' ἀμαράκινον τὸ χρηστὸν ἐκ τῶν βελτίστων ἀρωμάτων συντίθεσθαι χωρὶς ἀμαράκων. Poll. 6. 104.

ἀμβροσία: 1. 4. Étel, evés.

ἀμυγδάλινον: teljesen Xenoph. Anab. 4. 4. 13. (a hol χρίμα van mellette). Diosc. 1. 39. ἀμ. ἔλαιον. Ellipsis: Theophr. De odor. 4. 20. τὸ ἀμυγδάλινον παρακμάζει ταχύ. Rufus. p. 238.

βαλάνινον: Diosc. többször használja a teljes kifejezést, pl.: 1. 74. ἐκ τοῦ ἐλαίου βαλανίνου. De 1. 41. τῷ βαλανίνω.

ιάτον: teljesen: Aet. 9. a. Ἐλαιον ἰάτον. De Oribas. p. 84. (Matth.) τὸ ἰάτον. Alex. Trall. 1. p. 94.

κύπρινον: Athen. 688 F: κύπρινον δὲ προκέχρηται τὸ ἐν Αἰγύπτῳ. Diosc. 1. 65.

νάρδος (ή) (v. μύρον.) —

βασίλειον: teljesen: Athen. 15. p. 690 E: βασιλείου δὲ μύρου μνημονεύει Κράτης. Hesych. βασιλείον· εἶδος τυροῦ καὶ μύρου.

ἱρίνον: Athen. 5. p. 195 D: ἐξῆς εἰσφέρειτο . . . ἱρίνον. Theophr. H. Pl. 9. 2.

κρίνινον: Galen. 19. p. 70. 14. Αἰγύπτιον ἔλαιον λευκόν, τὸ ἀπὸ τῶν κρίνων σκευαζόμενον, ὅπερ καὶ κρίνινόν τε καὶ σοῦσινον ἔλαον ὠνόμασται. Az ellipsis: Crito Cosmet. ap. Fabr. Bibl. Gr. 12. p. 690. Σουσίνου, ὃ ἐνιοὶ κρίνινον καλοῦσιν.

κροκίνον: teljesen: Athen. p. 195. D Ἠλείφοντο κροκίνω μύρῳ. Anth. Pal. 11. 34. κροκίνοις χρίσατε γυῖα μύροις. De Prov. 7. 17. Διέρραγα τὴν κοίτην μου κροκίνω.

λευκόϊνον: Theophr. De od. 27. Συντίθενται τὰ μύρα τὰ μὲν ἀπ' ἀνθῶν, οἷον τὸ λευκόϊνον. Hices. (ap. Athen. 15. p. 689 D): λευκόϊνον καὶ εὐῶδες καὶ σφόδρα πεπτικόν.

Σαμφαριτική: Diosc. 1. 6. καλεῖται δὲ τις καὶ Σαμφαριτική ἀπὸ χωρίου ὠνομασμένη.

Σκυθικόν: Nicand. Al. 207. Hesych. Σκυθικός· Κρατῖνος σκυθικὸν ἔφη τὸν Ἰππόνικον διὰ τὸ πύρρον εἶναι. καὶ ᾧ (sc. Σκυθικῷ) ξανθίζονται αἱ γυναῖκες καὶ βάπτουσι τὰ ἔρια.

σοῦσινον: Hippocr. p. 573. 29. Galen. κατ. τόπ. p. 190. 22. Theophr. (ap. Athen. 15. p. 689 D).

σχίνινον: Geopon. 16. 18. 2. σὺν ἐλαίῳ σχίνινω καταχρίστέον. Aret. p. 135. 50. Αἵπας ροδίνου ἢ σχίνινου. Oribas. (p. 67. 69. (Mai).

στακτή: Polyb. 13. 9. 5. Theophr. De odor. c. 29. ἐκ κινναμώμου καὶ ἐκ τῆς σμύρνης κοπτομένης ἔλαιον ρεῖ. στακτὴ δὲ καλεῖται διὰ τὸ μικρὸν στάζειν. Basil. 10. vol. I. p. 166 C: Ἡ δὲ στακτὴ καὶ αὕτῃ σμύρνης ἐστὶν εἶδος τὸ λεπτότατον.

Ῥωγλοδυτική: Diosc. 1. 78.

6. Személynevek.

A személynevek «ellipsisének» megállapításánál óvatosan kell eljárunk. Régebben e téren igen nagy terjedelemben vették fel az ellipsist, és ezen régebbi felfogás tükröződik vissza a nagy szótárakban is. (Stephanus, Pape, legfeltűnőbb Bailly, tartózkodóbb: Liddell-Scott.) Ezekről tehát el fogunk tekinteni. Sokkal egyszerűbb ugyanis ama nézet, mely szerint egyes melléknevek magukban is, egész általánosságban vették fel valamely személy (vagy tárgy) fogalmát (v. ö. Brugmann: Griech. Gram.³ 414. l.). Így οἱ ἄγριοι, ὁ πολέμιος, ὁ στρατηγικός, ὁ συγκλητικός, ὁ τεκτονικός, stb. vagy ἡ Αἰτωλίας, «aetoliai nő», αἱ Ἀγαιίδες, ἡ Κολχίς, ἡ Φοιβάς, ἡ βασιλὶς, ἡ εὐνις, ἡ ἱατρὶνῃ, ἡ θεσπιωδὸς «jósnő», ἡ ἐπίφορος, ἡ ξένη, ἡ σύζυγος «jegyes»; a γυνή fogalmának felvétele azonban nem oly általános, mint pl. ἀνὴρ-é. Egyes esetekben, különösen speciális jelentésben — úgy látszik — helyénvaló az ellipsis elismerése. Más esetek: ἡ παρθενική «hajadon», ἡ Βορέας «B. leánya», αἱ Ὑακινθίδες «H. leányai»; οἱ ὄρφανοί «árvak», οἱ δίδυμοι «ikrek», τὸ ἐπιμαστιδίον, τὸ ὑπομάζιον, τὰ ὑποτίτθια «csecsemők».

ἄνθρωπος. —

ὁ πολὺς: a teljes kifejezés: Herodian. 1. 1. Phot. Bibl. p. 168. 40. Ὁς ὁ πολὺς ἄνθρωπος πρὸς φιλοσοφίαν ὁρᾷν εἰώθεν. Más főnévvel: Thuc. VI. 24. ὁ πολὺς δῆμος. Lucian. De luctu. 2. Az ellipsis: Diodor. 2. 29. Παρὰ τοῖς Ἕλλησιν ὁ πολὺς ὁφέ ποτε τῆς φιλοσοφίας ἄπτεται. Phrynich. p. 193. Νίμμα ὁ πολὺς λέγει· ἡμεῖς ἀπόνειτρον («söpredék») λέγομεν.

δοῦλος. —

ὁ ἥμιος: Plat. Leg. 9. p. 872 B: ὁ τῆς πόλεως κοινὸς δῆμιος. id. Polit. IV. 439 E. Aeschin. p. 44. πάρεσται δὲ ἤδη ὁ δῆμιος. Lucian. Hermot. c. 82. . . οὐκ οἶει . . . ἂν αὐτὸν ἐξεργάσασθαι ἢ καὶ νῆ Δία ἴσως τῷ δημίῳ παραδεδόσθαι. Plut. Themist. c. 22. Poll. 8. 71. ὁ δὲ παραλαμβάνων τοὺς ἀνηρημένους καλεῖται δῆμιος. Suid. δῆμιος: ὁ κολάζων τοὺς παρανόμους.

ὁ δημόσιος: Herod. VI. 21. τὰ χρήματα αὐτοῦ κηρυσσόμενα ὑπὸ τοῦ δημοσίου ὠνεσθαι. Aristoph. Lys. 436. δημόσιος ὦν κλαύσεται. Appian. Civ. 3. 14.

γυνή. —

δημίη: Hesych. «scortum».

διεταρίστριαι. Hesych. γυναῖκες αἱ τετραμιναὶ πρὸς τὰς εταίρας ἐπὶ συνουσίᾳ ὡς οἱ ἄνδρες.

ἐλευθέρα: Moschop. Ἐταιρίαι, ἡ προκειμένη πασὶ τοῖς πορνεύειν βουλομένοις, ἥγουν ἡ κοινῶς ἐλευθέρα.

λεωφόρος: Anacr. 157. λεωφόρος. (ap. Suid. s. v. Μυσάχνη). Eustath. p. 1329. 34.

πολιτική: csak a késői görögységben «scortum». (Ducange.)

προστὰς: Athen. (a szótárak nem idéznek példát.)

συνεισάχτος: Synod. Nic. can. 3. Ἀπηγόρευσε καθόλου ἡ μεγάλη σύνοδος μήτε ἐπισκόπων . . . μήτε ὁλως τινὲ ἐν κλήρῳ ἐξεῖναι συνεισάχτους αὐτοῦ.

γυναῖκας, ὡς οἱ Ἀντιοχεῖς ὀνομάζουσι.) Basil. 2. 820. Greg. Naz. 4. 89. Chrys. 1. 228. (Bailly).

7. Test és részei.

Elmaradhatnak a következő szavak: αἷμα, γαστήρ, γυῖον, δάκτυλος, θρίξ (v. κόμη), ἰχώρ, μυελός, ὀδοός, ὀστούν, πλευρά, σπλάγχνον, φλέψ, χεῖρ. A jelentésváltozás csak bizonyos kifejezésekben következett be ezeknél: ὀφθαλμός, οὖς, πούς, és részben χεῖρ-nél.

E tárgykör jelentésváltozásai részben görögelőtti időkre mennek vissza, így pl. δεξιὰ, a mely a többi rokon nyelvekben is hasonlóan, mint önálló főnév, fordul elő. Hom. és Herod. már így használják. Azonkívül előfordul Homerosnál: ἐγκέφαλος (sc. μυελός), δεξιτερὰ, σκαῖά (χεῖρ) és ἀμφοτέραι (sc. χεῖρες) pluralisban! Herodotosnál: ἀριστερά (χεῖρ), ὑστέρα (γαστήρ). Nézzük a részleteket:

αἷμα. —

ἐμμήνια: Hippocr. De nat. mul. p. 565. 42. τὰ τε ἐμμήνια οὐκ ἐγγίγνεται. id. p. 566. 38. Diosc. 3. 4. Ἐλμινθὰς τε ἐξάγει καὶ ἐμμήνια. Joseph. B. J. VII. 6. 3. a teljes kifejezést használja.

ἐπιμήνιον: Aristot. H. A. 10. 7. 11. τῶν ἐπιμηνίων σχέσιν. Diosc. 2. 97. Γυναικὸς δὲ τὸ ἐπιμήνιον . . . οὖδας καὶ ἐρυσιπέλατα κομφίζει. Aret. Caus. m. ac. 1. 9. μέχρι καθάρσιος ἐπιμηνίων.

καταμήνιον: Hippocr. p. 423. 53. οὐ γίνεται ῥόος τὰ καταμήνια καλούμενα. Más helyen is előfordul. Aristotelesnél többször pl. H. A. 3. 12. όταν τὰ καταμήνια στή. Rufus. p. 31. ἡ φορὰ τῶν καταμηνίων.

μηνιαῖα: Plut. Mor. 907 F: ἐνέα δὲ νομίζεσθαι παρὰ τὰς ἐπισήσεις τῶν μηνιαίων τῆς πρώτης συλλήψεως.

γαστήρ. —

ἀραιά: Rufus Ephes. p. 38. A teljes kifejezést használja: Nicand. Ther. 133. Διὰ μητρός ἀραιὴν Γαστέρα' ἀναβρώσαντες.

νείαιρα: Hom. a teljes alakot mutatja: II 465 νείαιραν κατὰ γαστέρα. P 519 νείαιρῃ δ' ἐν γαστρὶ. Az ellipsis az orvosíróknál: Hippocr. Coac. p. 215 H: Βάρος ἐν νείαιρῃ. id. p. 564. 29. τὴν νείαιραν προσχέισθω. Aret. Acut. 1. 2. és 10. Jelzővel: Callim. (ap. Stob. Floril. 81. 8): Νείαιρην ἐς ἀχάριστον ἔδν. Ugyanily módon magyarázható:

ὑστέρα: (nőnemű alakja a ὑστερος melléknévnek). A teljes kifejezésre nincs eddig példa. Az ellipsis már Herodotosnál fordul elő: IV. 109. χοῖσιμοι ἐς ὑστερέων ἄχσειν. Plato Tim. p. 91 B: μήτραι καὶ ὑστέραι λεγόμεναι. Aristotelesnél igen gyakori (l. Bonitz: Ind. Arist.) Hippocr. p. 204 F: αἱ τῶν ὑστερέων πλάναι καὶ ξυστάσεις. Plut. Mor. p. 905 F. Galen. 16. p. 177. ὑστέραν ἐκάλουν τὴν μήτραν οἱ πολλοὶ οὐκ ἰατρῶν μόνον, ἀλλὰ καὶ φιλοσόφων. Diosc. 1. 84. Ὑστέρας ἀναχαλαστικός. Athen. 13. p. 685 D: Ἡ ὑστέρα με λυπεῖ.

(Folytatása következik.)

(Budapest.)

BENIGNY GYULA.

A „MAGYAR SIMPLICISSIMUS“ S A „TÖRÖK KALANDOR“ FORRÁSAI.

Grimmelshausen *Simplicissimusa* 1669-ben jelenik meg először ¹⁾ s az eseményeknek és motívumoknak benne felhalmozott gazdagságával az irodalmi függőség klasszikus századában önkénytelenül is utánzásra csábítja a kompilátorok hosszú sorát. Fokozza az utánzás kedvét a regény nagy népszerűsége s Grimmelshausen példája, ki a *Landstörtzerin Courasche*-ben (1670) megalkotja a *Simplicissimus* nő mását, a *Springinsfeld* (1670) elbeszélését epizódiként függeszti első hőse élettörténetéhez. A *Vogelneest*-ben (1672) bemutatja fiát, végül pedig a *Rathstübel Pluton*-ban (1672) maga köré gyűjti az egész szimplicziusi családot. Így keletkeznek nyomában a «szimplicziádok», ²⁾ regényekké szélesített elbeszélések, kalandos novellák, melyek a *Simplicissimus*-szal nemcsak címük szerint állanak többé-kevésbé laza kapcsolatban, hanem cselekményöket is rendszerint a tőle átvett sémába szorítják bele. Az utánzók maguk is tudatában vannak ennek a kapcsolatnak. A francia *Simplicissimus* (*Dess Frantzösischen Kriegs-Simplicissimi Hochwunderlicher Lebens-Lauff... Auf's anmuthigste, so wol dem Lesenden nützlich als dem Zuhörenden lustig und annehmlich beschriben.* 1682. Freyburg. I. 9—10. lk.) büszkén vallja magát a német kalandor rokonának: «Habt ihr Herren nie nichts | von dem Simplicio Simplicissimo, gesehen oder gelesen? Ja sprach einer | ich habe seinen Lebens-Lauf | neben vielen anderen | von ihme Geschriebenen Tractätlein mehr gelesen | und gibt darinnen zu verstehen | dass er von adelichen Eltern | aufm Spessart seye gebohren worden; Item | dass er lange Zeit | bey einem Einsiedler | ein Einsiedlerisch Leben geführet | nachgehend | als jener gestorben | sich in Krieg begeben | darinnen er viel wunderliche Sachen | die er theils selbst | theils andere gestiftet | gar schön erzehlet und beschreibet. Eben dieser Simplicissimus | sprach hiewiederum der zerlumpete Luftschlucker | ist mein allernechster Bluts-Freund | dann er und ich sind nur geschwistrigte Kinder | mein Vatter und sein Vatter waren natürliche von einerley Vatter und Mutter her.» S még kései utóda, a *Simplicissimus Redivivus* (Frankfurt u. Leipzig 1744) sem egyéb, mint a régi *Simplex*-nek párizsi felidézése s szellemének idegen testbe való transzpozíciója (4. l.). Az *Ungarischer Simplicissimus* is Grimmelshausenig vezeti fel családfáját (An den Leser).

Grimmelshausen regénye magába olvasztja a német regény fejlődésének egymás mellett haladó vagy egymást keresztező minden vonalát.³⁾ A «novela picaresca», főleg az Ulenharttól lefordított *Laza-*

¹⁾ Egy föltehető régebbi, 1668-iki kiadásról l. Der abenteuerliche Simplicissimus ed. R. Kögel. (Neudrucke. Halle. 1902. Nr. 19—25) XIX. l. V. ö. J. H. Scholte, Probleme der Grimmelshausenforschung. I. Groningen. 1912. 64. s köv. lk.

²⁾ l. H. Rausse, Zur Geschichte der Simpliciad. Zeitschrift für Bücherfreunde. 1913. 197. s köv. lk.

³⁾ l. C. A. von Bloedau, Grimmelshausens Simplicissimus und seine Vorgänger. Berlin. 1908. (Palæstra LI.) 16. s köv. lk.)

rillo de Tormes (németül: 1617) meghatározza hőse gyermekkorát, Aleman *Guzmanja* (németül: 1615)¹⁾ s Freudenholdtól származó harmadik része (*Der Landstörtzer Gusman von Alfarche . . . Dritter Theil. 1626.*) praeformálja kalandjait. Tovább fejleszti Zesen lélektani tapogatódzásait, B. Kindermann *Nisettejének* félénk problemakísérleteit, átveszi a heroikus regénynek már-már változatlanra merevedő technikáját, kimélyíti bizonytalan kultúrhistóriai háttérét s szorosabbá teszi hőse sorsának összefonódását az egykorú eseményekkel. S míg előzői D. von dem Werder, Zesen vagy Buchholtz gáláns és keccses pásztori álorczába rejtik híresebb kortársaikat, Grimmelshausen minden torzítás és tudatos halványítás nélkül realizisztikusan, sőt olykor túlzó naturalizmussal rajzolja korát, melyhez a vonásokat elsősorban nem közvetlen élményeiből meríti, a mint eddig gondolták, hanem könyvekből, közkézen forgó történeti gyűjteményekből,²⁾ a mi kompilatorikus századának tett érthető és természetes engedmény. A külömböző forrásokból meritett heterogén elemeket ugyan ő sem tudja egy teljesen szilárd szerkezet vaspántjai közé szorítani, de szubjektivitása, mely együtt jár az önéletrajzi forma következetes alkalmazásával, legalább külső egységbe foglalja őket.³⁾

A szimplicziádok azonban ezt a külső egységet újra felbontják s a széthulló elemeket a régebbi primitív fokra fejlesztik vissza azért, hogy a *Simplicissimussal* való közvetlen kapcsolatuk ellenére is rövid átmenet után visszatérnek a német regénynek Grimmelshausen előtti formáihoz. A szimplicziusi sémát lassanként annyira megterhelik mellékességekkel, hogy el kell tolódnia. A hős hagyományos feltételek mellett fejlődő gyermekkorát kiegészítik a szülői epizódikus történetével s a mellékalakok növekedő számával részt ütnek az önéletrajzi forma zárttságán. Grimmelshausen robinzonádjá, mely egy régebbi s újabb hagyományt kapcsol össze, különös változatokban éled újra bennük. Az idealisztikus regény néhány ismert görög rekvizitumát, így az anagnorizist, melynek Grimmelshausennél csak elmosódó nyomaira akadni, újra érvényre juttatják. A történeti regény nagy apparátusát, a *Theatrum Europaeum* adatait száraz statisztikává halványítják (*Frantzösischer Kriegs-Simplicissimus.*) Felkutatják érdekes tárgyakért és motívumokért a XVI. század trufatárait, Froelich, Zeiller, P. Lauremberg, Prætorius, Erasmus Francisci, J. Daniel Ernst gyűjteményeit, s minden adatnak vagy eseménynek csak annyiban tulajdonítanak jelentőséget, a mennyiben újabb kalandos bonyodalmak lehetőségét rejtí magában. Túlzásba viszik a levélnek, mint cselekménybonyolító eszköznek,⁴⁾ s a szövegbe ékelt ver-

¹⁾ A következőkben *Guzman* a spanyol eredetire, *Gusman* pedig német fordítására utal, innen az írásmód kétfélesége.

²⁾ R. von Payer, Z. f. d. Phil., XXII. 93—99. l.; Meissner, Mitteilungen der Geschichts- und Altertumsforschenden Gesellschaft des Osterlandes, XI. 259—304. l. A. Bechtold, Zeitschr. d. Ges. f. Geschichtsk. f. Freiburg XXVI. 291. és Zur Quellengeschichte des Simplicissimus. Euphorion. XIX. (1912.) 19. s köv. lk.; v. ö. H. Rausse, Zur Geschichte des spanischen Schelmenromans in Deutschland. Münstersche Beiträge z. n. Literaturg. ed. Schwering. VIII. Münster. 1908. 97. s köv. lk.

³⁾ Bloedau, Grimmelshausens Simplicissimus. 38. s köv. lk.

⁴⁾ V. ö. Bloedau, Grimmelshausens Simplicissimus, 115. l.

seknek az alkalmazását. Huber *Welt-Kuckerje* (Der Symplicianische Welt-Kucker | Oder Abentheuerliche Jan Rebhu. s. 1 et a. [1677] v. ö. Rausse, Zschr. f. Bücherfreunde, 197. 1.) valósággal szimplicziusi levelező, s a *Simplicissimi Alberner Brief-Steller und Lächerliches Titular-Buch* (Leipzig, 1684. Rausse, 212.) csak reklámul viseli czímlapján a Simplicissimus nevet. A *Welt-Kucker* (I, 117. l.) Moscherosch *Zauberbecherének* néhány sorát hosszú újévi üdvözlétté szélesíti, a *Frantzösischer Simplicissimus* egy drámai kísérlettel teszi mozgalmassá elbeszélését (Prosopopeia vom versöhnlichen Josef. I. 72—74. lk.), a *Simplicianischer Hasenkopff* pedig (Der politische | possirliche | und doch manierliche Simplicianische Hasen-Kopff... von Erasmo Grillando = Joh. Riemer v. ö. Weller, Lexicon Pseudonymorum. 1886, 237. l.) kecses és finomkodó gáláns versek anthológiája. A kétértelműségek kiélézése, a frivolitás, melyet a kor izlése egészen természetesnek talál s mely Grimmelshausennél sehol sem fokozódik durvasággá, a szimplicziádokban olykor szinte elviselhetetlenné válik.¹⁾ A *Frantzösischer Simplicissimus* második része (II. 198. s köv. lk.), a *Simplicianischer Jan Perus* (1672, Heyse, Bücherschatz, 1854, 2048. sz.)²⁾ s a *Malcolmo von Liebendau* (Der überaus Kurtzweilige und Abentheuerliche Malcolmo von Liebendau... 1686.) raffinált jeleneteikkel túlmennek a legszélsőbb naturalizmus határán s kísérletet sem tesznek arra, hogy barokk ornamentikával tompítsák a visszataszító hatás élet, mint pl. Harsdörffer, Hofmannswaldau vagy az osztrák Abele. A legrosszabb értelemben vett pornografia ez, mely azonban épen olyan fontos tényezője a tömegizlésnek, mint a XX. század rikító ponyvaregényei, s ezen izlés törvényszerű hullámozását nem kisebb mértékben világítja meg, mint a trufák, népmesék és népkönyvek.³⁾

A belső tartalmi és külső formai változásokhoz járul a topographiai felbomlás, mely már Grimmelshausennél is jelentkezik. A *Simplicissimus* cselekményét nem határolja el merev földrajzi határokkal, hanem végigkalandoztatja Európa nagy részén. A negyedik könyvnek Bandellora utaló párizsi epizódja (Kögel, IV. Cap. 1. s köv. l.) lélektanilag indokolt ugyan, de az V. könyv mummelsei és oroszországi kalandja a befejezés robinzonádjával együtt (Kögel, 465, Des neuengerichteten Simplicissimi Fortsetzung und Schluss), mely a Der fliegende Wandersmann (1653) továbbfejlesztése,⁴⁾ valószínűleg nem organikus része a regény eredeti állományának.⁵⁾

A szimplicziádok Grimmelshausenből kiindulva különböző or-

¹⁾ A kor izlését jellemző adatokban igen gazdag Th. Hampe könyve, *Fahrende Leute*. Leipzig. 1902. Monographien zur deutschen Kulturgeschichte. Nr. 10.

²⁾ A Jan Perus 1672-iki kiadása, melyet Rausse (212. l.) nem ismer, megvan a berlini Königl. Bibliothekban.

³⁾ v. ö. M. Landau, Zschr. f. vergl. Literaturgeschichte I. 470. s köv. lk.; L. Schücking, Literaturgeschichte u. Geschmacksgeschichte, GRM. V. 561. s köv. lk.

⁴⁾ Bloedan, Grimmelshausens Simplicissimus, 21. l.; Scholte, Probleme der Grimmelshausenforschung, I. 193. l.

⁵⁾ V. ö. Tüngerthal, Programm der städtischen Realschule zu Bielefeld, 1902. 13. l.

szágokba lokalizálják cselekményüket, hogy a színhely szakadatlan változtatásával széleskörű olvasottságuk czédelagazdagságában és ethnographiai különösségek kaleidoszkopjában gyönyörködtessék az olvasót. Így alakul *Simplicissimus* angollá a *Jan Perusban*, így vezet a *Welt-Kucker* olasz földre, a *Frantzösischer Simplicissimus* s a *Redivivus* Franciaországba, a *Politischer Hasen-Kopff* Spanyolországba, az *Ungarischer Simplicissimus* Magyarországra és Erdélybe, a *Türkischer Vagant* (1683) keletre, a groteszk *Simplicianischer Lustig-Politischer Haspel-Hanns* (1684) pedig ugrásszerű kalandokban vissza Németországba. A szimplicziusi forma rendszerint el sem bírja ezt a hullámzó mozgalmasságot s kompromisszumra lép vagy a heroikus regénnyel vagy a novela picarescaval. A regények második felében a megváltozott feltételek többnyire picaróvá formálják a kezdő szimplicziusi kalandort. A *Jan Perusban* ír rebellisek lépnek Grimmelshausen portyázó lovasai helyére, de a kultúrhistoriai háttér lassanként elmosódik, a fejlődő hős egyre jobban távolodik német mintájától, a falusi milieut London, a tolvaj czigányokat nagyvárosi zsebmetszők, koldusok és kerítők váltják fel, a katona szerepét szolgasorsban tengődő, pénzhamisító, házasságtörő, csábító, rongyos csavargó veszi át, kit csak a véletlen ment meg az akasztófától, s a ki hajótörés és csodálatos kalandok után erkölcsileg rezignált hangulatban kezd új életet. Jan Rebhu is Grimmelshausent választja kiindulópontul, s az ő technikájával bonyolít zenét, szerelmet és kísértetieséget mozgalmasság cselekményébe, melyet heroikus elemekkel aggat tele, Tirolban indít meg, Olaszországban és német földön fejt ki s egy elhagyott sziget remeteségében fejez be. A *Frantzösischer Simplicissimus* eldurvított mása a csodált német rokonnak. Szimplicziusi reminisczenziák és pikareszk vonások fonódnak össze benne kezdetlegesen és esetlenül a bevezetés korcsmajelenetén kezdve (I. l. l.), mely a *Wunderbarliches Vogel-Nest* (Simplicianische Schriften ed. Kurz. VI. 4. Cap. 11. 81. l.) háborús beszélgetésére utal, a jövődömondó czigányfiú megjelenéseig. A névtelen író szeszélye logikátlanul és önkényesen hajszolja Gusman nyomában a szülői házból erkölcstelen római kolostorba, innen Németországba s rövid két strassburgi és lipcei intermezzo után egy kereskedő kíséretében Franciaországba, hol rossz útra tér, sikkaszt s végül a francia király seregében katonáskodik Hollandia ellen. A befejezés Happel recipéje szerint moralizáló párbeszédéből, földrajzi képekből s várostromok önállótlan leírásából tevődik össze.

Riemer *Hasenkopffjában* s a *Malcolmo von Liebendauban* a grimmelshauseni séma teljesen elhalványul, s Zesen illatos kertjében nőttek azok a fák, a melyek alatt frivol lovagok és szentimentális dámák kecses verseiket szavalják. A *Simplicianischer Haspel-Hannssban* viszont az anekdotagyűjtemények, H. Dürer *Tychanderének* (Nürnberg é. n.), a *Wunderbarliches Vogel-Nest* s Chr. Weise diákjai veszik magukra a picaro foltos ruháját.

A grimmelshauseni típusnak legtisztább s pikareszk elemei mellett is legkövetkezetesebb képviselője az *Ungarischer Simplicissimus*,¹⁾ mely

¹⁾ Ungarischer Oder Dacianischer Simplicissimus, Vorstellend seinen wunderlichen Lebens-Lauff | Und Sonderliche Begebenheiten gethaner

Jókai Szép Mikháljával való kapcsolata révén ¹⁾ a magyar philológiát közelebből is érdekli. A geográfiai széthullást ellensúlyozza a kalandor-hős történetének rövid időn belül való kifejlesztése s a kultúrhistóriai háttérnek a szokottnál energikusabb kiélézése. ²⁾

Az Ungarischer Simplicissimus eddigi irodalmában, úgy látszik, a Grimmelshausen philológia hatása alatt, szinte fantasztikusan túlbecsülték a regény autobiográfiai értékét. C. Wagner (Analecta Scopusii. 1778.) csak a Tatra megmászását regisztrálja belőle, Seiz értékelését (1854-i új kiad. bevezetése) politikai ellenszenv irányítja. Groch Román, ³⁾ R. von Payer, ⁴⁾ H. Rausse ⁵⁾ vázolják ugyan a típus fejlődéstörténetét, de nem viszik át a regényre s csak többé-kevésbé bő tartalmi analízisre szorítkoznak, Krones, ⁶⁾ V. von Renner, ⁷⁾ Nagl-Zeidler ⁸⁾ beérik a kultúrhistóriai háttérre és jelentőségre való utalással, Haiman Hugó cikke ⁹⁾ csak kiegészítése a Grochének, Gálos Rezső pedig Jókai Szép Mikháljához való viszonyát tisztázza. ¹⁰⁾

Pedig a Grimmelshausennel való közvetetlen s (a szimplicziádok útján) közvetett kapcsolat sokkal mélyebben gyökerezik, semhogy a típus átvételével együtt járó általánosságokon túl ne terjedne, s ki lehet mutatni, hogy a regény technikájának a földrajzi feltételek megváltozásával szükségképen kompilációra kellett vezetnie, s hogy sokat emlegetett élményszerűsége csak olyan fiktív és papirosszagú, mint a Grimmelshausené, a kiről ma már tudjuk, hogy nem volt viharvert csavargó, hanem pedáns, kötelességtudó és lelkiismeretes hivatalnok. ¹¹⁾

Räisen. Nebenst Beschreibung dess vormals im Flor gestandenen | und öfters verunruhigten Ungerlands: So dann Dieser Ungarischen Nation ihrer Sitten | Gebräuch | Gewohnheiten | und führenden Kriege. Sambt Dess Grafen Tekely Herkommen | und biss auf jetzige Zeit verloffenen Lebens-Lauff. Denckwürdig und lustig zu lesen. Herausgegeben von gedachtem Dacianischen Simplicissimo. Gedruckt im Jahr MDCLXXXIII. 239 l. A kiállítás technikája Ulmra való, Boroszló mellett semmi sem szól (Gálos Rezső, A magyar Szimplicissimusról. Temesvár, 1904. 4.) s Löcse sem jöhet tekintetbe (Nagl-Zeidler, Deutsch-österreichische Literaturgeschichte II. 594.). Második kiadása megjelent 1684-ben (megvan a freiburgi egyetemi könyvtárban); harmadszor a Thököli életrajz elhagyásával, de egyébként változatlanul kiadta I. Chr. Seiz. (Leipzig, 1854. Otto Wiegand), az ifjúság számára átdolgozta és «purifikálta» R. Urbanek, Der Ungarische Simplicissimus. Lebensbeschreibung eines Schlesiens. Nach dem Original bearbeitet und herausg. . . Breslau, 1906.

¹⁾ L. Gálos, A magyar Simplicissimusról, 14 l., Jubileumi kiadás, 287 l.

²⁾ l. alább.

³⁾ A magyar Simplicissimus. EPK. IV. (1880) 377, 469. lk.

⁴⁾ Oesterreichisch-Ungarische Revue. N. F. VII. 308. s köv. lk.

⁵⁾ Zur Geschichte der Simplicianen. Ztschr. f. Bücherfreunde. 209—210. l.

⁶⁾ Grundriss der Oesterreichischen Geschichte. 1882, 583. l.

⁷⁾ Mitteilungen des Instituts f. oesterreichische Geschichtsforschung. 1884. V. 143: Zur Simplicianischen Literatur.

⁸⁾ Deutsch-österreichische Literaturgeschichte. II. 594. l.

⁹⁾ Magyar Nyelvőr. 1908. XXXVII. 77. s köv. lk. V. ö. Pintér Jenő, u. o. 181. s köv. lk.

¹⁰⁾ A magyar Simplicissimusról. 11. s kv. lk.

¹¹⁾ I. Scholte, Probleme, 94. s köv. lk.; A. Bechtold, Joh. Jacob

Az *Ungarischer Simplicissimus* formája a «novela picaresca» és a szimplicziád együttes hatásának az eredménye, s a milieu-változás azonossága szimplicziusi sorrendben illeszti egymáshoz a pikareszk mozzanatokkal a boroszlói kalandor életében. A *Lazarillo*-ra utaló pikareszk elem a gyermek korai árvasága, idegen házban kegyelemkenyéren tengődése, semmiféle megehető tárgytól vissza nem riadó falánksága, míg tolvaj hajlama és rosszra csábító barátja, Stänzel, szimplicziád örökség (v. ö. Der Landstörtzer Gusman. I. 60., Jan Perus. I. 18.) A fiú gúnyneve (Dickkopf) és tarka rongyokból összetoldott ruhája szintén típikus (l. Die Landstörtzerin Justina Dietzin. 1620. II. 188.); mint rokonai Lazarillo, Gusman, Jan Perus s a *Frantzösischer Simplicissimus* szolgasorsra jut. Boroszlói tartózkodása Grimmelshausen hanaui epizódjának könnyen felismerhető pendantja (Kögel. I. 63. l.). Míg azonban a német Simplicissimus akarata ellenére szakad el Hanautól, a boroszlói iskolásfiú önként hagyja oda út környezetét. A lengyel nemes, kihez irnokul szegődik, a hanaui gubernátor s a *Frantzösischer Simplicissimus* (I. 51.) lovagjából olvadt egygyé. Irnokoskodása iskolázottságával összefüggő természetes vonás, de már feltűnik Aleman Guzmanjában (I. 413) s a tőle függő *Gil Blas*ban.¹⁾ A lengyel nemes lakomáit a kiehéztett picaro fantáziája színezi nagyszerűekké.

A szimplicziádok hősei meglepő koraérettséget mutatnak. Jan Perus, Jan Rebhu szinte tehetetlenül és ellenállás nélkül buknak el, s a lengyel nemes írnoke is csak a csélesap Simplicissimus példáját követi (III. 263—4. l.), ha egyszerre több nővel flirtol («suchte dann bey fremden und einheimischen Frauenzimmer mit anderer Hoff-Pursch Gunst...» Ung. Simpl. 49. l.) Egy éjjel levélírás ürügye alatt fogyatékos öltözetben meglátogatja szobájában a nemes egyik lánya, de a szimplicziusi József ezúttal állhatatos marad. Egy másik alkalommal azonban már nem tud ellentállni a csábításnak (Ung. Simpl. 50—51. l.). Ez éji jelenetekhez teljesen hasonló a hanaui apród kalandja a libaólban (Kögel, II. 98. l.), a «Beau Aleman» éjtszakája a párizsi kastélyban (IV. 299. l.); a *Welt-Kucker* olasz grófuője pedig szintén a levélírást használja fel eszközkül Jan Rebhu elcsábítására. Az egyezés szözszerinti (Welt-Kucker, I. 22.): «Darauf kamen wir wiederumb in das Cabinett | alwo sie augenblicklich das Schreibzeug ergriffe | sich niederliesse | und als ob sie einen Brief aufzusetzen gesonnen | die Feder ansetzte | indem sie aber ein Zeilen oder 2 geschrieben | stehet sie auff | heisst mich den Tisch gegenüber sitzen und ein kleines verziehen, hierauff gieng sie mit dem Licht aus dem Zimmer | . . . » A *Jan Perus*ban (I. 204. l.) s a *Frantzösischer Simplicissimus*ban (II. 221. l.) hasonló feltételek mellett az asszony veszi át a csábító szerepét.²⁾

Chr. von Grimmelshausen und seine Zeit. Heidelberg. 1914. 74, 97, 116. s köv. lk.

¹⁾ L. Tieck, Kritische Schriften, II. 9., Koerting, Geschichte des französischen Romans im XVII. Jahrh. I. 48. Haack, Lesages Gil Blas und seine Quellen. Erlangen. 1894.

²⁾ E jelenetek gyakorissága talán a bibliai József irodalmi népszerűségében találja magyarázatát; ez utóbbiról l. A. v. Weilen, Der Ägyptische

Az *Ung. Simplicissimus* azáltal, hogy a nemes udvarát a szomszéd kis város iskolájával cseréli fel, egyidőre kívül esik a novela picaresca s a szimplicziád atmoszféráján, mert ez utóbbiakban nincs helye az indokolt rendszeres iskolázottságnak. A diákmotívum — mely Dürer *Tychanderében* vagy később Happel *Academischer Romanjában* (Ulm, 1690. új kiadása 1913) teljesen állandósul s a heroikus elemet is magába szívja — önállóan a *Simplicissimus* magyarországi sorsába is belenyúlik, majd módosítva a vándordíák zenei tanulmányában folytatódik. Már a német *Simplicissimus* is zenei tehetség, míg a *Welt-Kuckert* koncertjeivel, beszélgetéseivel, dialogusaival valóságos zenei regénynek lehetne nevezni.¹⁾

A szimplicziusi apparátust a kísértetiesség teszi teljessé. A novela picaresca áll itt is a fejlődés elején, a szimplicziádok pedig fölidézik a poklot s lidérczekkel és kísértetekkel népesítenek be minden elhagyott várat, temetőt és ligetet. Grimmelshausen, a mint erre már J. Grimm is rámutatott, a babonaság és kísértetiesség elsőrendű forrásaiból, Nic. Remigius, Olaus Magnus, Paracelsus, J. Bist és Joh. Prætorius műveiből (Neue-Welt-Beschreibung. 1666, Der Abentheuerliche Glücks-Topf. 1669.) merít.²⁾ Az *Ung. Simplicissimus* Dickkopfja is belesodródik a kísértetjárásba. De a szimplicziusi kísértet rendszerint nem félelmetes, mint a heroikus regények bőbeszédű szellemei, hanem kedélyes, bohókás és falánk. Dickkopff éjfél tájban különös zajra riad föl: «über eine Weile aber erhebt sich ein Prasseln in der Kuchen vor der Stubenthür | macht Feuer auf | kocht siedet und bratet | kommt mit einem Licht in die Stuben | deckt den Tisch und trägt auf; als sich nun das Gespenst zu Tisch mit Essen wolgerüstet | giengs auch in Keller Trincken zu holen... (a fiú félelmében a kemenczére mászik, a cseléd pedig a padka alá búvik)... nachdem aber das Gespenst abgespeist | raumbt es wieder alles auf | nimt Gelt herauss | schüttelt es auf den Tisch... hierauf verschwands auf einmal mit krachen und klingeln | so dass wir beede fast hörloss und tieff schläfferig geworden biss der Tag begunte anzubrechen.»³⁾ A lakmározó kísértet kétségkívül Grimmelshausenből került ide, a ki vizsont — a groteszk borotváló szellemekkel együtt — Prætoriusnál találta.⁴⁾ Ide utal a hanai pap elbeszélése is (Kögel II. Cap. 13. 130—31. l.): «noch ein anderer vermeynte nicht anders, als sey er bereits gestorben, und wandere als ein Geist herum, wolte derowegen weder Artzney noch Speise und Tranck mehr zu sich nehmen, biss endlich ein kluger Artzt zween Kerl anstellte, die sich auch vor Geistern aussgaben, darneben aber dapffer zechten, sich zu jenem gesellen. und ihn überredeten, dass jetziger Zeit die Geister auch zu essen und zu trincken pflegen.»⁵⁾ Az éjféli jelenet *Guzmanból* in-

Joseph im Drama des XVI. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur vergl. Literaturgeschichte. Wien. 1887.

¹⁾ I. Weltkukker, I. 6, 7., *Ung. Simplicissimus*, 103. s. köv. lk.

²⁾ I. Amersbach, Aberglaube, Sage u. Märchen bei Grimmelshausen. Programm Baden-Baden. 1892/93. I. 4. l.

³⁾ *Ung. Simplicissimus*. Cap. 5. 21—22. l.

⁴⁾ I. Bechtold, Zur Quellengeschichte des *Simplicissimus*. Euphorion XIX. (1912) 65. l.

⁵⁾ V. ö. Dürer *Tychanderének* kísérteteit. Cap. 17, 18, 94. s. köv. lk.

dult irodalmi vándorútjára (Landstörzer Gusman I.): «Nach Mitternacht in meinem besten Schlaffen hörte ich ein getümmel und sahe vier erschrocklich gestaltē der Teufeln mit langen Haren.» Grimmelshausennél már megmerevedett (Kögel, II. Cap. 5., 103. l.): «Im ersten Schlaff kamen vier Kerl in schrocklichen Teufels-Larven verummmt, zu mir ins Zimmer vors Bette, die sprungen herum wie Gauckler.»¹⁾ Néhány új vonással bővül a *Jan Perusban*. «Ich erwachte gegen vier Uhr, als umb welche Zeit ich | wie ihr wisset | biss umb acht meinen besten Schlaff zu haben pflege. Ich lausterte erstlich | und gedachte | das Getäfel krache also: Ich hörte aber darauff ein Geraspel von Ketten | und die Stüle in der Kammer herum werffen; das Bett tantzte mit mir auff und nieder | als ob eine Nordische Hex auff einer Sackpfeiff spielte.»²⁾ A *Frantzösischer Simplissimus* még fokozza az ijesztő hatást: «Es schlug zwölf Uhr | da war in unserer Kammer | ein solcher Larmen und Getümmel | als ob eine gantze Compagnie Curasierer durchmarschierten; die Bettladen wurden dermassen geschüttelt: dass wann es nathürlich gewest wäre | sie 1000-mal hätten zerfallen sollen.»³⁾ Általánosabb a temető konvencionális kísértetiesége (Ung. Simpl. 62—63. l.), míg a lovakat ugrató rendszerint groteszk lidércz-típus kialakulását és túlhajtását⁴⁾ újra csak a szimpliciuszi milieu tette lehetővé.

Az Ung. *Simplicissimus* diákos vándorútja a szepesi városok között, a Tátra megmászása, a rablókaland s trombitássá való kiképzése előkészíti rövid katonai pályáját, mely egyenes vonalban haladó fejlődésében grimmelshauseni elemeket olvaszt magába. Akaratlanul s szinte tehetetlenül sodródik bele a magyar török guerilla-háborúba. Az első összecsapás váratlan sikere — mely a gyáván megfutott trombitást vitéz katonává avatja — felkelti szunnyadó energiáját, kapitányának elismerése és ajándéka pedig becsvágygá fokozza ébredő katonakedvét. Sorsa analogonja a soesti vadászenak. Mint Grimmelshausen kalandora ő is megfürdik a harci dicsőség fényében, párbajban legyőzi ellenfelét, mint német rokona vetélytársát, a werlei vadászt (Kögel, III. Cap. 2. 202. s köv. lk.), bizalmasa kapitányának, kit kivág az ellenség közül, gondtalan, dőzsölő életet él, s ha a soesti vadász nemességével kérkedik, a magyar Simplissimus csak példáját követi törökverő katonáknak hazudván őseit. (Kögel, II. Cap. 29., Ung. Simpl. 137.). Irigyeiket is azonos módon: barátságos bőkezűséggel fegyverzik le. A magyar hajdú portyázó kalandjait a szomszédos török területen s a német Simplissimus «Parteygänge»-it hasonló feltételek alakítják egyformává. Grimmelshausen elbeszélése: «Darneben liess ich mich beydes zu Ross und Fuss auff Parteygehen gebrauchen, dan ich war wol beritten, und schneller auff den Füssen als einer meines gleichen, und wan es etwas mit dem Feind zu thun gab, warff ich mich herfür, wie das Böse in einer Wanne, und wolte allzeit vorn dran seyn, . . . allmassen die gefährlichsten Anschläge mir zuverrichten und zu solchem Ende gantze Parteyen

¹⁾ V. ö. még Kögel, VI. 536. l.

²⁾ Simplicianischer Jan Perus, 265. l.

³⁾ Frantzösischer Simplissimus. I. 135. l.

⁴⁾ V. ö. Welt-Kukker, 75. l. Ung. Simplissimus, 133. l.

zucommandieren anvertraut wurden, da fing ich an zuzugreifen, wie ein Böhme, und wen ich etwas erschnappte, so gab ich meinen Offizieren so reichen Part davon, dass ich selbig Handwerk auch an verbotenen Orten treiben dorffte, weil mir überall durchgeholfen ward»². (Kögel. II. C. 30., 187. l.) — elaprózva visszatér az *Ung. Simplicissimus*ban (C. XII., 160. l.).

Mindkét kalandor pályáját hirtelen összeroppanás tolja el a további fejlődés útjából. A soesti vadász svéd, a magyar hajdú török fogságba kerül. Míg azonban Grimmelshausennél erkölcsi okok, a hős határtalan magabizása, magyarázzák a bukást, a török fogság egyszerűen csak a szeszélyesen változó hadiaszerencse következménye. Kedvezőbb feltételek közé jutva egyikük sem küzdheti fel magát a régi társadalmi és erkölcsi magaslatra. Mint házas ember, önállótlanul hagyja oda Grimmelshausen hőse a svéd erődöt, fáradt, rongyos muskétássá kényszeredik, hogy aztán Párizsban szabad akaratának utolsó morzsáit is elveszítse. A magyar Simpliciuszal a fogság megtálatja a háború kétes dicsőségét; megtagadja rövid katonai multját s alárendelt szolgahelyzetben újra pikareszk életre adja magát. Az első fejezetek epikai bőbeszédűsége helyére krónikás adatszerűség lép. A kalandok elevenség nélkül megfakítva térnek vissza vagy elől-ről kezdődnek s a változó társadalmi és földrajzi milieu a hős sorsára már alig gyakorol befolyást. Első ura, egy Bocskay nevű, könnyűvérű, mulatós nemes ember tudtán kívül egy Erdélybe induló fiatal grófnak adja el, majd ez is túl ad rajta, Simplicius bányaírnok lesz, hogy aztán a moldvai intermezzo után Barcsay Ákos kíséretében a régi kalandorúton a keleti csodák előcsarnokába, Konstantinápolyba jusson. Csak ez a keletre való utalás foglalja magában egy újabb sorsfordulat és pályaelmelkedés bizonytalan lehetőségeit.

(Folytatása következik.)

(Temesvár.)

TROSTLER JÓZSEF.

„FIT DEORUM AB HOMINIBUS DOLENDI SECESSIO...”

(Ps.-Apuleius, *Asclepius* XXV, 14.)

I. El fog pusztulni Aegyptus, az «*imago cæli*» (XXIV, 1), a «*mundi totius templum*» (XXIV, 4). Idegenek fogják ellepni földjét, büntetés nyomja el a vallást, az istenek kultuszát.

Vérpatakoktól magasra fog áradni, túl fogja lépni medrét a «*sanctissimum flumen*» (XXIV, 25), a Nilus. A szent föld, melyet látogatásukkal jutalmaztak meg az égiek, a kiállott borzalmakról lesz híres, az addig csodált és imádott világ bús unalom leend. Megveti majd az ember világát, melynél jobb nincs, nem is lesz, mely Isten változhatatlan műve, az isteni akarat tökéletes megnyilvánulása, a mely «*gloriosa constructio boni multiformi imaginum varietate compositi*» (XXIV, 40—42).

Beáll a sötétség és halál uralma, senki sem fog felnézni az égre; örültnek mondják majd a jámbort, bölcsnek a hitetlent, vitéznek a dühöngőt és becsületes, derék férfúnak a nagyon romlott embert. Ki fogják nevetni, hívságnak tartani a lélek halhatatlanságát és halálbüntetés éri a hívót.

Föld, víz, ég, a csillagok járása, a föld termése és termékenysége, maga a levegő mind megváltoznak és enyésznek indulnak, míg végre a «pater deus primipotens et unius gubernator dei» (XXVI, 68—9), újra magához ragadja a kormányt, elmosza, kiégeti a rozszszat és helyreállítja a világ régi képét. Beáll a világ újjászületése.

Jelentős, eredeti értelmükben még mindig nem elég tisztán látott sorok ezek. a theosophiai jellemű Asclepius 24—26. fejezete, «ein letzter Aufschrei des schon schwer darniederliegenden Heidentums» (Schanz). Az el nem intézett kérdések egész sora fűződik a külömben sem érdektelen dialogusnak ezen helyéhez, melyek közül csak a legfontosabbakra szeretnék ez alkalommal feleletet adni. Így mindjárt elsőnek: *jóslat-e?* Vajjon a fogalom szoros értelmében vett jóslat-e az Asclepius 24—26. fejezete, vagy később tényleg megtörtént eseményeknek jóslatalakú elmondása s mint ilyen esetleges interpolatio? Egész röviden: *vaticinia ante, vagy post eventum-e?*

Az antik világ tényleg elenyészett; a győzelmes kereszténység előtt meghátrált a pogányság, semmi lehetetlenség nincs abban, hogy a haladó pogányság valamelyik utolsó képviselője a már bekövetkezett eseményeket mint még csak bekövetkezőket adta Hermes Trismegistos szájába. Másrészt azonban az események elég gyors egymásutánjában az egyre jobban terjeszkedő kereszténység felülkerekedése nem volt olyan jelentéktelen történés, hogy azt bárki a ki csak egy kissé is figyelemmel kísért a szellemi élet hullámozó mozgását, észre ne vehette volna és így tényleges jóslat felvétele sem lehetetlen. Valóban az irodalomtörténetíróknak erről a kérdéstről megoszlik a véleményük; Bergk,¹⁾ Christ,²⁾ Schanz³⁾ ante-jellegűnek tartják és velük szemben erős bizonyítékokkal áll a probléma felvetője Bernays, ki vaticinia post eventumnak tartja.

Bernays bizonyításában a műnek két helyét vetette tüzetesebb vizsgálat alá és kiemelve a szövegből történeti eseményekkel kapcsolatosakat össze. A kérdéses helyek a következők:

I. (c. XXIV 12—16) alienigenis enim regionem istam terramque complentibus, non solum neglectus religionum sed, quod

¹⁾ Bergk, Gr. Litt. IV. 577. l.: «Unauthaltsam schritt der Verfall des römischen Reiches vorwärts, auch Aegypten blieb nicht unberührt von diesen Wirren: das Vorgefühl von dem nahen Untergang der alten Welt und des ethnischen Glaubens war allgemein verbreitet; so erhebt sich auch hier die ägyptische Mystik zur Prophetie und verkündet schlimme Zeiten.»

²⁾ Christ, Gr. L. 836. l.: «... ein Schmerzensruf des seinen Untergang voraussehenden Heidentums.»

³⁾ Schanz, R. L. 571. §.: «Der Verfasser erkennt, dass er sich einer verlorenen Sache annimmt, und prophezeit selbst den Untergang der alten heidnischen Religion.»

est durius, quasi de legibus a religione pietate cultuque divino statuetur praescripta poena prohibitio.

II. (c. XXV 52—54) sed mihi credite, et capitale periculum constituetur in eum, qui se mentis religioni dederit.

Ezen sorok szerinte annyira határozottak, hogy olvasva őket csak a keresztény császárok pogányokat üldöző törvényeire lehet gondolnunk. A talán kétségekre indító «quasi» szócska nem okozott neki nehézséget, mert azonosnak véve az irónikus hangú *ὀφθελον* kötőszóval¹⁾ csak elősegítette a befejezettséget jelentő «praescripta» szóval már amúgy is erősen megtámasztott véleményét.

De legfőbb bizonyítékát (nézetem szerint ez volt az a hely, melyből egész okoskodását megindította) a «capitale periculum» etc. kifejezésben látta, melyben megadottnak mondta még a büntetést, a halálbüntetést is, mely a polytheismus híveit fenyegette. Úgyde az első ilyen törvény, mely a pogány kultusz híveit halálbüntetéssel akarta sújtani, Constantiustól ered és a 346. vagy 353. évből való.²⁾ A császár elrendeli az összes pogány templomok azonnali bezárását, minden áldozat beszüntetését. A törvény ezen rendelkező része után a büntető részben itt fordul elő először, hogy «si quis aliquid forte huiusmodi perpetraverit, gladio ultore sternatur». Bernays véleményében a «capitale periculum» kifejezés a «gladius ultor»-ral azonos s ilyen módon a IV. században helyezve el a kérdéses helykét, meghatározásával a probléma ezen része megoldottnak is volna tekinthető. Bernays ezen megoldása kétségkívül szellemes és elég tetszetős; méltó a nagynevű férfiúhoz és minden kétséget megdöntene, ha a keltezés nem járna bizonyos már általa is észrevett bajokkal, melyeket kiküszöbölnie azonban nem sikerült. A mint látuk, abból az aprioristikus feltevésből indult ki, hogy az Ascl. jelzettem helyeiben *több van, mint a közönségesen általánosságokat mondó jóslatokban*. Közelebbről, egyes gondolatok határozott hangja által indítatva, azon véleményének ad kifejezést, hogy az állítólagos jóslat kiemelt kifejezései megtörtént dolgokra vonatkoznak, megtörtént eseményeket adnak elő ezen mindenesetre kissé szokatlan formában. Ilyen módon fő fontosságúvá vált a történeti esemény meghatározása, melyre a sorok vonatkoznak és ezt a cod. Theodos. XVI, 10, 4 (= cod. Just. I, 11, 1), 346. vagy 353. év december 1-én kelt törvényében találta meg, *miáltal az egész dialogus megírásának kelte a IV. század közepére esik*.

Ennek a meghatározásnak azonban a leghatározottabban ellentmond *Lactantius*³⁾ tanúsága. Lactantius, ki kb. 325-ben halt meg, *Divinae institutiones* cz. művében ugyanis már felhasználta dialogusunkat, a mely tény következtében vagy elesik a B.-féle keltezés és evvel egyszerre előtérbe kerül a jóslat «ante»-jellegének felvétele, vagy pedig még mindig ragaszkodva annak «post»-voltához, össze kellett egyeztetnie a kétféle datum közti chronologiai különbséget.

¹⁾ I. m. 511. l.

²⁾ Th. Mommsen kiadásában (I. lejjebb) 353 helyett 354 ?-et vesz fel.

³⁾ Lactantiusra vonatkozólag v. ö. az EPhK. XXXVII. (1913) 240—247. l. megjelent dolgozatomat, a hol bőven van szó Lact. szerepéről.

Számolnia kellett tehát azon irodalomtörténeti ténynyel, hogy Lactantius már felhasználta a dialogust; másrészt fenn akarta tartani a mű keltére vonatkozó előzetes megállapítását is. Ez azonban csak kétféle módon volt számára lehetséges: a) a dialogus a ma is ismert alakjában, tehát a pogány kultusz híveit fenyegető «capitale periculum» kifejezéssel együtt feküdt már az egyházatya előtt is. Ez a feltevés már az előzmények alapján is semmisnek vehető s maga B. is a legerősebben megczáfolta, mikor többek között arra az ismert körülményre is hivatkozik, hogy maga Lactantius művei igen sok helyén¹⁾ még keservesen panaszkodik nem a pogányok, hanem a keresztények üldözése miatt (div. instit. V, 9). Lactantius tehát ezt a helyet, a melyben Hermes Trismegistos a pogány világ bukása feletti kesergésében hitsorsosainak halálbüntetéssel való üldözéséről szól, ezt a helyet semmi esetre sem olvashatta. Ámde ily módon a lehetséges megoldások száma egyre apadt le.

b) Lactantius idézett a *λόγος τέλειος*-ból, melynek egyes helyeiről a későbbi datum — legalább is Bernays felfogásában — nyilvánvaló; ez csak úgy lehetséges, ha a kérdéses sorok későbbi az egyházatya utáni betoldásoknak tekintetnek, a mi által a jóslat post eventum jellege is meggyőző beigazolást nyer. Záradékul még az interpolatiót is megokolja, a mikor a sibyllai oraculumok analógiájára hivatkozik, melyeket az idők és a történeti fejlődés folyamán a mindenkor szűkségetlenné megfelelően átalakítottak.²⁾

Bernaysnak egész elmélete ellen azonban súlyos kifogások emelhetők, melyek annyira lényegbe vágók, hogy felvetésük el is dönti a jóslatkérdést. Így 1. Bernays elméletének lényeges része az, hogy Lactantius előtt az Asclepius, illetőleg görög eredetije a *λόγος τέλειος* nem a ma ismert, interpolációkkal meg bővült alakjában feküdt, hanem egy textus simplicior a mai textus ornatior helyett.

Ilyen textus simplicior azonban a kézirati hagyományozásban sehol sem fordul elő.³⁾ Ismeretes dolog az Asclepius hagyományozása körül felmerült nehézség, az, hogy a legtöbb kódexben Apuleius műveinek társaságában van. Tudvalevő, hogy épp a kódexek ezen tanúsága volt az oka annak, hogy a művecskét sokáig Apuleiusénak vették, de mindez egészen más, mint a *λόγος τέλειος* dolga, melyből csak töredékeink vannak s melyről így kétféle szöveget feltételezni a legmerészebb dolog.

2. Bernays kiemelte a dialogus két helyét s történelmi eseményekkel kapcsolta össze őket, de nem okolta meg eljárását, kiválogatása a subjectivség bélyegét hordja magán. Elméletében csak annyi igazság van, hogy a «jóslat» egyes helyei határozottabb hangúak, az események élesebben elhatároltak, mint az igazi jóslatokban. Azonban azt mondani, hogy egyes részek ilyenek, vagy olyanok, hogy a többi

¹⁾ Hieronymusból tudjuk (de vir. illustr. 80. rec. G. Herding), hogy Lactantius már késő öregségében vette át Constantinus fiának, Cripusnak tanítását s még az is bajosan tételezhető fel, hogy csak Constantinus uralkodása végét is megérte.

²⁾ I. m. 517. l.

³⁾ A kézirati hagyományozást vizsgálta A. Goldbacher id. műve Præfatiójában, de ez a probléma nála nem fordul elő.

helyektől ebben és ebben különböznek, positiv támasztékok híján, mindig kockázatos valami, itt pedig merő subjectivismus, a minőnek semmiféle tudományban sincsen helye.

Ő két helyet fontosabbnak tart a többinél, mondhatnám a legjelentősebbeknek veszi fel őket. Ez csak abban az egy esetben volna lehetséges, ha már a dialogus szerzője, vagy fordítója is a legjelentősebbeknek tartotta volna a kérdéses helyeket. Ennek pedig semmi nyoma nincsen. Az egész dolog ugyanis egy stilisztikai kritériumon fordul meg. Mint már a jóslat bő ismertetéséből is minden további magyarázat nélkül kitetszik, itt események, csapások (nem akarok a bizonyítás elé vágni evvel a jelzővel, hogy «jövő» események) elmondásáról van szó és a fenyegető bajok elmondásában bizonyos emelkedés észlelhető. Ez az emelkedés azonban nem éri el tetőpontját a Bernays által legjelentősebbeknek vett helyeken s a «capitale periculum» kifejezésen túl ebbe a fogalomkörbe tartozó más, nagyobb bajok említése is következik, a mi számunkra annyit jelent, hogy a szerző, vagy fordító nem látta a kérdéses helyeket olyan kiemelkedőknek, mint Bernays. A szóban forgó helyeknek éppen ide, a középre való beiktatása, a hol a fenyegetések sora még nem ért véget, illogikus s még olyan kevésbé világos elméjű írónál sem tételezhető fel, mint dialogusunk szerzője, vagy Bernayst ismételve a későbbi interpolátor volt.

A kézirati hagyományozás okozta nehézség és a stilisztikai és logikai negatív érvek mellett vannak positivumok is, melyek szintén a mű «ante»-voltát igazolják.

3. Hermes Trismegistos a pogány hitről szóló apologetikus előadásában az egyiptomi idololatria azon tanításához érkezik, hogy az istenek szobrai az isteni erőkkkel válhatatlan kapcsolatban vannak. Ehhez a tanításhoz fűződik azután a jóslat, mely a kultusz ezen ágának enyészését először Egyiptomra jósolja meg s később (a XXV. 30. sorától kezdve) az egész világ végéről beszél.

A fenyegető motivumok azonban, úgy a mint a műben egymásután következnek, nemcsak hogy minden szilárd alap nélkül valók, de a bennük lévő túlzásnak sajátos színével egészen más világba, a borzalmas álmok világába vezetnek.

A modern kutatásban «Angsttraum»-nak nevezett álomfajtának¹⁾ két fővonása megvan jóslatunkban is; nevezetesen: a) *tényleges, vagy annak vett állapotok ellentéte*. Így: vallásosság — hitetlenség; a való világ szeretete — megvetése; sötétség — világosság; élet — halál; religiosus — insanus; irreligiosus — prudens; furiosus — fortis; bonus — pessimus. Továbbá ilyen kifejezések, mint pl. hogy «a föld elvesztí szilárdságát»; «a tenger nem lesz hajózható»; «a csillagok járásában beálló zavarok leírása.

β) De megvan bennük ezen álmok második jegye, az *ijesztő és aggasztó felé való túlhajtottság* is. Erre a már előbb említetteken kívül talán legjellemzőbb a Nilusra való hivatkozás. A Nilus vértől fog megduzzadni: «torrenti sanguine plenus adusque ripas erumpes

¹⁾ S. Freud, Die Traumdeutung, Lpz. és Wien 1900, F. v. der Leyen, Das Märchen, Lpz. 1911.

undæque divinæ non solum polluentur sanguine sed totæ corrum-pentur» (c. XXIV, 26—28). A partjain túlárado vérfolyam, a vér által megszentégtelenített víz, az itt fellépő ellentét és a borzalmas felé vitt túlzás az egész világirodalomban, de különösen az álmokat gyakran felhasználó mesékben kedvelt motívumok. A theosophikus elmélkedésekben elfogódott író, ki finom érzékkel megsejtette a val-lásos életben beálló hatalmas változást, egész könnyen és természetesen fejthette ki ilyen ismert, mondhatnám mindenkinek közös tulajdonát tevő álom-motívumok alapján a sötét jövő képét. A kü-lömbőség a mesékben szereplő és itt előforduló azonos motívumok között mindössze annyi, hogy itt más a célzat, a hang és a háttér, a mely-lyel elmondattak. Az aggasztó itt a maga való mivoltában jelenik meg, theologiai cél szolgálatában, színigaznak véve, de a *kiindulópontokon kívül a való világra való minden különösebb utalás nélkül*.

Mindezek talán már magukban is eldöntik a jóslat jóslat-vol-tának kérdését. Legfontosabb bizonyítékomat azonban még hátra-hagytam, mert szoros kapcsolatban van a vaticinium bölcséleti részé-nek vizsgálatával. Eldöntve ezt a problémát, véglegesen eldől az «ante» vagy «post» kérdése is.

II. *Mi a jóslat bölcséleti magva?* Szövegünk szerkezetét vizs-gálva, abban minden erőltetés nélkül két fő mozzanatot vehetünk fel: a világ végének és helyreállításának leírását, természetesen a világvég nyomatékossabb kiemelésével. Ez a két mozzanat már kezdettől fogva a stoa ilyen tartalmú tanítása felé irányította a tudományos érdeklődést és Bernays tényleg a stoikus *ἐκπύρωσις* - *ἀποκατάστασις* dogma megjelenését látta benne.¹⁾ Szerinte az egész leírás a világ időszakonként beálló elenyészésének és újjászületésének leírása. Még a stoa terminusát, az *ἀποκατάστασις* szót is megtalálja a latin mű görög eredetijének egyik töredékében, a mikor Lactantius a Div. instit. című művében lévő idézetben²⁾ a következőket mondja: «... ἀποκατάστασις τὸν ἐαυτοῦ κόσμον». Erre vall továbbá a latin szöveg XXVI, 10. sorában levő «mundi genitura» kifejezés is,³⁾ melynek a görög szövegben legnagyobb valószínűséggel a *παλιγγενεσία* szó felelt meg.

Igaz ugyan, hogy a stoa a világvéget mint *ἐκπύρωσις*-t fogta fel, de a fejlődés későbbi során Senecánál a világégéshez (nézetem szerint sémi hatások alatt) a világnak vízőzön, «illuvio» által való el-pusztítása is hozzájárul.⁴⁾

Ezen mindenestre nevezetes egyezések mellett azonban külömb-ségek is vannak a stoa és az Asclepius felfogása között. Ezen eltéré-sek közül egyet már B. is észrevett, de közölve nem látta meg a

¹⁾ I. m. 509. l.

²⁾ Lact. div. instit. VII, 18.

³⁾ A magam részéről idecsatolnám még az egy sorral lejjebb levő «reformatio» kifejezést is, mely Apuleius tanúsága szerint szintén *παλιγγενεσία*-t jelent. L. Apul. Metam. XI 27: «Asinium Marcellum... *reformatio*nis meae non alienum nomen».

⁴⁾ Seneca, nat. quæst. 3, 28, 7: «quandoque placuere res novæ mundo, sic in nos mare emittitur desuper ut fervor ignisque cum aliud genus exitii placuit». V. ö. Bernays id. m. 509. l. 2. jegyz.

benne rejlő nehézséget; a nagynevű férfiú másfelé irányítva figyelmét nem tartotta elég fontosnak a kérdés ezen részét, s így nem is mélyítette el jobban kutatását. A stoikus *ἐκπύρωσις*—*παλιγγενεσία* tannál ugyanis a hangsúly a periodikusan működő természeti törvény feltartóztatatlanságán van, míg az Asclepius szerzője — bár elismeri a tanítás ezen részét is — ahhoz még az isteni beavatkozás gondolatát is hozzáfűzi. A világ újjászületését szerinte az isteni akarat idézi elő,¹⁾ ez pedig egészen más, mint a természet végtelen, szükségszerű pusztulásáról és megújulásáról szóló dogma. Bernays a nehézséget a platoni Politikosra (p. 273 d) való hivatkozással akarja kiküszöbölni, a hol az isteni beavatkozás eszméje Platon kosmologikus tanításában szintén megjelenik, de látnivaló, hogy a két dolog egymástól teljesen különböző és a Platonra való hivatkozás nem hogy nem oldja meg, de még jobban összebogozza a kapcsolatoknak a nélkül sem világos dolgát.

Bernays kifogásait még szaporíthatom is. De hogy a kérdés minden ízében világos legyen, előzetesen pár szóban összefoglalom a stoa idevágó tanítását.

a) A stoa physikájának nevezetes része az *ἐκπύρωσις*—*παλιγγενεσία*-ról szóló tanítás. A már Empedoklesnél is szereplő világperiodusok egy-egy világéeggel érnek véget, a mikor is a *λόγοι σπερματικοί* visszatérnek kiinduló helyükre a kosmikus Logosba és a *παλιγγενεσία*-ban belőlük teremtetik a világ újra. Mint legutoljára P. Deussen²⁾ kiemelte, pythagorasi tanításra támaszkodnak,³⁾ mikor azt állítják, hogy a világ újjászületésében minden ép olyan formában fog megjelenni, mint a milyenben most van. A klasszikus helyet erre vonatkozólag Nemesios adja: *de natura hominis* c. 38 [309. l. Matthæi] — Arnim II, 625. sz. Ebből a Nemesios-féle tanúságtételből néhány sort, mint olyanokat, melyek jól megvilágítják okoskodásomat, idélek: *ἔσσεσθαι γὰρ πάλιν Σωκράτην καὶ Πλάτωνα καὶ ἕαστον τῶν ἀνθρώπων σὺν τοῖς αὐτοῖς καὶ φίλοις καὶ πολίταις κτλ.*

Es: *γίγνεσθαι δὲ τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ παντὸς οὐχ ἄπαξ ἀλλὰ πολλὰκις, μᾶλλον δὲ εἰς ἀπειρον καὶ ἀτελευτήτως τὰ αὐτὰ ἀποκαθίστασθαι . . . κτλ.*

Ebben a tanításban tehát a legfőbb a szabályszerű ismétlődés gondolata és épen ezért, ha már valamelyik részét a két végletnek ki is emelik, az egész természetesen csak a *παλιγγενεσία* lehet.⁴⁾

b) A stoa ezen tanításával szemben az Asclepius a világvég igen színes leírásában kifejezésre jutó súlyponttáttételt mutat. Nem a harmónikus egyensúly gondolata, vagy a *παλιγγενεσία* eszméje a fő

¹⁾ XXVI, 3: „voluntate sua, quæ est dei benignitas, vitiis resistens”.

²⁾ Philosophie d. Griechen, Berlin 1911.

³⁾ A Deussen felhozta hely: Eudem. ap. Simpl. Phys. 173r.

⁴⁾ Nagyon szépen fejezi ki ezt a tárgyaltam gondolatot P. Wendland, a mikor ezeket mondja: „In stetem Wechsel der grossen Weltperioden lässt die Gottheit Elemente, alle Wesen, den vielgestaltigen Kosmos aus sich hervorgehen und nimmt alles wieder in die ursprüngliche Einheit auf. In ewigen Rhythmen bewegt sich der Weltprozess in den immer wiederkehrenden Grenzen der διακόσμης und ἐκπύρωσις”. Die hellenist.-röm. Kultur 64. l.

benne, de a világvég leírása. Ez már maga is eléggé megfontolandó körülmény, melyet csak jobban megerősít egy a részletekre vonatkozó észrevételem.

c) A dialogus szerzője a fordulat leírásában a világ újjászületését csak a jókra mondja ki eljövendőnek és «cunctarum reformatio rerum bonarum»-ról beszél (c. XXVI 11), a mi annyit jelent, hogy az *ἀποκατάστασις*-t nem vonatkoztatja kivétel nélkül mindenre (mint ezt a Nemesios-féle hely értelmében a logika törvényeinek megfelelően a stoikusok tették), de csak a jókra. A rossz dolgok, rossz emberek a világ megújódásából kizáratnak. A stoa tanítása ezen a helyen — ha ugyan tényleg stoikus tanokról van szó — újabb módosításon megy keresztül, a mikor a szerző tisztára physikai, kozmologiai gondolatoknak ethikai szint ad és a philosophiát megint theologiaivá akarja változtatni.

Mindezen kifogások azonban, nevezetesen a) egy isteni akarat behozatala; b) súlypont-áttétel a *παλιγγενεσία*-ról az *ἐκπόρωσις*-illúvióra; c) az ethikai elem bevonulása a physiko-kozmologiai tanításba, ezen ellenvetések nagyon gyanussá teszik a jóslat bölcséleti magvának stoikus voltát. A stoikus dogma ezen a helyen felettébb halványan csak a jóslat két részre oszlásában és a görög eredeti *ἀποκατέστησε* szavában jelenik meg. De a nehézségek sora ezekkel még mindig nem ér véget. Nem tartom a dialogust logikus fő egyetlen rendszerben mozgó, egy rendszer gondolatait következetesen végig vivő munkájának. Az egész hermetikus irodalomnak épp tanainak sokfélesége egyik fő jegye és az Asclepius sem kivétel. Azonban meg kell állapítanom, hogy értekezésünk a maga egészében nem stoikus jellemű, benne máshol stoikus vonatkozás nincsen. Így, ha itt fel is lép egyszerre, deus ex machina módjára a stoa tanítása, ez semmi esetre sem történhetett elszigetelten, a hermetikus irodalomra való vonatkozások nélkül. A stoikus elemek izoláltan való fellépte nemcsak, hogy érthetetlen, hanem ellenkezik a józan ész elemi követeléseivel is és még olyan korban sem keletkezhetett, a mikor a logika zsákutczába került és a különböző philosophiai irányok egymásra torlódásából olyan chaotikus böleselet állt elő, mint a melyet értekezésünk is mutat. Ilyennek látta a dolgot Th. Bergk is, a mikor a hermetikus irodalomban fellépő palingenetikus tanokról szólva ezt a kijelentést tette: «Hier beegnet sich die ägyptische Mystik mit der Stoa und es findet wohl *Anlehnung* an die griechische Philosophie, aber nicht Entlehnung statt.»¹⁾

Feladatunk tehát megszüntetni a stoikus elemek felléptéhez társuló elszigeteltséget és kapcsolatokat, vagy legalább is átmeneteket keresni a stoikus dogma és a hermetikus iratok között.

A megoldáshoz a hermetikus böleselet keretén belől, ezen irány *γνώσις* és *ἀγνοσία* fogalmai vezetnek el. Nem szándékozom most e két fogalom történetén, a mint a Poimandresben megjelennek, újra végig menni, R. Reitzenstein²⁾ már elvégezte a feladat ezen nem könnyű részét és más helyen már magam is megemlékeztem róluk. Így tudva van, hogy a *γνώσις* (kiegészítő szava *θεοῦ*) czélja: *γινῶναι θεόν*;

¹⁾ Gr. L. 572. l. 107. sz. jegyz.

²⁾ R. Reitzenstein, Poimandres, 1903.

hogy először mint *χάρισμα*-t fogták fel, mely a *σωτηρία*-t közvetítette és Reitzenstein szavait ismételve abban állott, «dass Gott sich dem Menschen ganz zeigte und ihn durch diesen Anblick (θέα) bei sterblichem Leibe zum Gott machte». ¹⁾ A gnosiban létel ilyen módon valami nagyszerűvé, modern szemmel nézve szinte felfoghatatlanul nagyszerűvé vált. Isten megismeréséről beszélt híveinek, de nem a ridegnek tetsző olympusi istenekről. A kor felzaklatott idegzetű embereinek legtitkosabb és egyben leghőbb vágyát szólaltatta meg, a mikor egy belső szemlélés útján régi énjük teljes elhagyását, új életet ígért nekik. A vallásos életnek, majdnem középkorias, de mindenesetre csodálatos bensőségét tanította és olyan meleg lelki életéről beszélt, a mikor az ember a *γνώσις*-ban eddig hallatlan meg-hittségben élhet istenével: ő maga is istenné válik.

A *θεοσεβής* férfinak óriási felsőbbisége a még *ἀγνοσία* ban levők felett már korán a kétféle ember közötti különbségek és e különbségek következtetéseinek tárgyalására vezetett. A corp. Herm. IX. 4-ben szembe vannak állítva az *ἐν γνώσει ὄντες* a profán emberekkel: «*εὐσεβεία δὲ ἐστὶ θεοῦ γνώσις, ὃν ὁ ἐπιγνοὺς πλήρης γενόμενος πάντων τῶν ἀγαθῶν, τὰς νοήσεις θείας ἴσχει, καὶ οὐ τοῖς πολλοῖς ὁμοίος. διὰ τοῦτο οἱ ἐν γνώσει ὄντες οὔτε τοῖς πολλοῖς ἀρέσκουσιν οὔτε οἱ πολλοὶ αὐτοῖς μεμνημένοι δὲ δοκοῦσι καὶ γέλωτα ὀφλισκάνουσιν μισοῦμενοί τε καὶ καταφρονούμενοι καὶ τάχα ποναὶ καὶ φονευόμενοι.*»

Mit jelentenek nekünk ezen bizonyításomban döntő fontosságú sorok?

1. Miután Bernays, Reitzenstein és a magam kutatásai az Asclepius és a hermetikus iratok közötti legszorosabb kapcsolatot már kimutatták, (bebizonyítva, hogy az Asclepius az elveszett, de e corpusba tartozó *λόγος τέλειος* latin nyelvű fordítása) ezen hely alapján *egyszerre indokoltta válik Hermes Trismegistosnak Aegyptom, majd a világ végéről szóló jóslata*, mely indokolás nem lévén meg szövegünkben, Bernayst csak a stoa *ἐκπύρωσις*-ára emlékeztethette.

2. Hermetikus műről lévén szó, nem szükséges feltétlenül az egész antik világ és a kereszténység szembeállítására gondolnunk és ebből a felvett körülményből a jóslat post eventum jellegére következtetnünk. Keresztényekről, a kereszténységről határozott szóval semmi kifejezés nem fordul elő. Sokkal valószínűbb, sőt szerintem a valószínű a profán világ és a gnosiban levők szembeállítása, mikor is azok emezeket, többségben lévén, kigunyolják, gyűlölik, sőt meg is ölik.

Az eddig ἐκπύρωσις-leírásnak minősített részlet tehát nem egyel, mint az ἀγνοσία-ban levők elhatalmasodásának leírása, ²⁾ a mi

¹⁾ R. Reitzenstein, Die hellen. Mysterienreligion 114. l.

²⁾ Hogy ez a leírás álom-motivumokkal dolgozik, azon (ismerve a jóslatok természetét) nincsen csodálni való. — Az az ellenvetés, hogy a dialogus többi része nem mutatja a gnosist a rajzoltam tisztaságában, fejlődése végén, és hogy H. Tr. az idololatria védelméből indul ki, mindez keveset nyom, ha meggondoljuk, hogy a gnosist kezdetben testi jellegűnek vették és egy és ugyanazon író is sokszor az egész fejlődést végigélte.

egyben magyarázatát adja annak a stoikus felfogással össze nem egyeztethető körülménynek, hogy az egész leírásban a világvégén van a súly.

És itt, ezen a helyen van a kapcsolat is a stoával. A gnosishan élő író sehogysem tudott kibékülni korának proselytus társait üldöző, őket elnyomni akaró törekvéseivel és jelene bajai között legalább a jövőre vigasztalást kívánt. Kapva-kapott tehát a stoa tanításán, a melyben ez a világ végéről és megújulásáról szólt. A gnoszok elhatalmasodásának, hirdeti, a világvég fog véget vetni, a mely azonban nem lehet teljes megsemmisülés. A *παλιγγενεσία* számára vigasztalást nyújtott, csak sietett hozzátenni, hogy csak a «*cunctarum bonarum reformatio*»-járól lehet majd szó. Az átmenetet megtalálnia annál is könnyebb volt, mert az *ἀποκατάστασις* fogalmát jól ismerte a hermetikus irodalom is.¹⁾

Még csak egy ellenvetéssel kell foglalkoznom, melyet elmélete védelmére Bernays hozott fel. A dialogus szerinte jellemző határozottsággal emeli ki a külvilág szeretetét a polytheismusban és a keresztény világmegvetést.²⁾ Az ő indokolásában a szerző ezt annál inkább megtehetette, mert eschatologikus tanításában úgyszólván minden a polytheismus javára szól. A világ rosszabbodása, azaz a kereszténység előrenyomulása úgyszólván csak időszakai valami, a *παλιγγενεσία*-ban mindenben helyre fog állni a régi. Valóban úgy látszik B.-nak igaza van ezen a helyen és így a *γνώσις*-ről szóló egész elmélet zátonyra jut. De antik bölcseseti irányokról szólva, egy nevezetes körülményt sohasem volna szabad figyelmen kívül hagyni, az antik ember materialis világszemléletét, mely mindenütt, még a majdnem tökéletesen elvontan gondolkozó Platonnál is, megjelenik. Az antik görög, még a hellenismus görögje sem, nem tudott teljesen elvontan gondolkozni és a környező világ képe minden gondolatában, minden theologiai speculációján át elkísérte. Így volt ez itt is és ezt nem is lehet az antik szerzőtől rossz néven vennünk. A világ dicsérete, szemben a világ megundásával. Az író előtt, mikor ezeken a dolgokon elmélkedett, saját raffinált, kultúrával agyonnyomott, kifáradt kora jelent meg. Az élettől és világtól való egyre jobban fokozódó megcsömörlés képe. Micsoda királyi érzést érezhetett magában a világ megújulásának gondolatánál, a mikor újra köztük lesz Sokrates, hallhatja Platon szavait és újra átélheti a görögség ifjú- és férfikorát! A világnak szeretete választja el az antik gnosishan elfogódott hívót a közép-kor mysticismusától és a külvilág szeretete, akármilyen különösnek tűnjék is fel, még a *θεοῦ γνώσις*-ben is helyet foglal.

A hermetikus irodalom keretén belől talált megoldás tehát nem egészen meddő és terméketlen. Számol avval a methodikai követeléssel, hogy egy hermetikus műről lévén szó, lehetőleg e bölcseseten belől keressünk a felmerülő kérdésekre megoldásokat. Új világításba

¹⁾ L. corp. Herm. VIII 4, 10–15, a hol az égiek és földiek szembeállításában a következőket olvashatjuk: «*ἡ δὲ ἀποκατάστασις τῶν ἐπιγείων σωμάτων σύστασις, ἡ δὲ διάλυσις αὐτῆς ἀποκαθίσταται εἰς τὰ ἀδιάλυτα σώματα, τοῦτο ἔστι τὰ ἀθάνατα*».

²⁾ L. a XXV. 23. és köv. sorait szembeállítva u. a. fejezet 2–4. sorával.

helyezve régen ismert dolgokat, elősegíti két eredményem bebizonyítását:

- I. a jóslat ante eventum jellegű;
- II. bölcséleti magva hermetikus és csak másodlagosan kapcsolatos a stoa $\epsilon\chi\pi\acute{o}\rho\omega\sigma\iota\varsigma$ $\acute{\alpha}\pi\omicron\chi\alpha\tau\acute{\alpha}\sigma\iota\varsigma$ dogmájával.

Irodalom:

A. Goldbacher, Apulei opuscula quæ sunt de philosophia. Vindob. 1876. — G. Parthey, Hermetis Trismegisti Poemander, Berol. 1854. — L. Ménard, Hermes Trismégiste, trad. compl. précédée d'une étude sur l'origine des livres hermétiques², Paris 1867. — J. Bernays, Der unter Apuleius' Werken stehende hermetische Dialog Asclepius, Stzb. d. Berl. Akad. 16. Oct. 1871 = Ges. W. I. 327. és köv. lapok. — Th. Bergk, Griechische Literaturgeschichte, IV. Berl. 1887. — Th. Mommsen, Theodosiani libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis .. Berol. 1905. — P. Wendland, Die hellenistisch-römische Kultur ... Tübingen 1907. — R. Reitzenstein, Poimandres. Lpz. 1904. — u. a., Hellenistische Mysterienreligionen ... Lpz. 1910. — E. Vernon Arnold, Roman Stoicism, Cambridge 1911. — C. Franke, Stoicismus und Christentum, Breslau 1876. — F. Ravaisson, Essai sur le Stoïcisme, Par. 1856. — V. Schulze, Geschichte d. Untergangs des gr.-röm. Heidentums Berl. 1887—96.

(Budapest.)

BRAUN SOMA.

HAZAI IRODALOM.

Heinrich Gusztáv: Faust. Irodalomtörténeti cikkek. Budapest, Franklin 1914. N. 8-r. IV+258 l. Ára 6 K.

Folyóiratunk megszületését és létét javarészen Heinrich Gusztávnak köszönheti, kutató és kritikai munkásságának rengeteg terméke egy emberöltőn benne látott s ma is lapjain lát napvilágot, éles dialektikáját, sokoldalú és fáradhatatlan szellemét, bámulatos tudását itt gyümölcsöztette. Ebből a műhelyből méltathatjuk talán a legteljesebb igazsággal — a műhely bizalmas ismerője a munkásnak — a Faust-mondáról szóló új könyvét. Hízen e munkában a kutatónak és a történésznek azok a jelességei tömörülnek, a melyeket az Egyetemes Philologiai Közlöny közönsége alapvető jelentőségű tanulmányok sorozatából évtizedek óta ismer.

Az új Faust-könyv tán négy évtizedet is meghaladó időn át folytatott Faust-tanulmány eredménye. Hatalmas anyagot kitűnően elrendezve s a legvilágosabb formában dolgoz fel. Szinte a világirodalom áttekintését nyerjük egyetlen pontról: a Faust-mondának — mágikus tárgy megenged ily elnevezést — metempsychosisát követjük, vándorlását téren és időn át, újjászületését a legkülönbözőbb fajok és tehetségek szellemében. A nagy áttekintés azonban nem valami könnyű szerrel szőtt, szemnek tetszetős és szellemeskedő általánosítás, hanem a pozitív világirodalmi tudás és olvasottság oly

rendkívüli mértékén alapul, a minőt egy élet munkája árán csak kivételes philologiai adománynyal lehet megszerezni. Mottónak tehetjük a könyv elé, a mit Goethe Faustja pályája delelőjén, leggyümölcsözőbb műve láttára mond: «Ein Luginsland ist hier errichtet um ins Unendliche zu schau.»

A bevezető fejezet a történeti Faust-tal és a legrégibb népkönyvvel foglalkozik. A renaissance és a reformáció korából, melynek eltörülhetetlen jegyeit hordozza a monda, visszatekintünk az ó- és a középkorba. Minden jelentékeny régi irodalomban szerepel egy Faust-szerű alak, más néven, de rokon sajátosságokkal. Ide tartozik az indus Visvamitra és a perzsa Dsemsid király, az arab Barsisa barát, a zsidó Jób, a görög Prometheus és a latin-középkori Vergilius alakja. Az ó-kereszténység ellentétekben gazdag kora az ördöggel szövetkezni kész, majd megtérő mágusokról tud. E típusokat a második fejezet igen tanulságosan hasonlítja össze s arra az eredményre jutunk, hogy az emberiség a maga nagy belső vívódásaiban minden égöv alatt, minden környezetben szolidáris s Faustnak a legkülömbözőbb népeknel akadnak ősei és rokonai. Calderon mágus-drámájának elemzése után a harmadik tanulmány magának a Faust-mondának módosulását és feldolgozásait kezdi tárgyalni. A Spiess-féle népkönyvet átgúróják a protestáns orthodoxia vallásos s az ébredő felvilágosodás kételkedő szellemében. A monda drámai részleteit színpadon értékesítik, nemcsak német földön, hanem Angliában is. Marlowe Faust-tragédiájának a népkönyvnek s a csak közvetve ismert német népies Faust-drámának viszonya érdekes és bonyolult problema s ezt tüzetesen megismerjük.

A következő négy fejezet a német irodalom területén marad s Lessinggel, Goethevel, továbbá a Sturm und Drang és a XIX. század Faust-költeményeivel foglalkozik. A monda folytonos fejlődése, tartalmasodása domborodik ki előttünk. Lessing kiemeli a tárgyat theologiai sekélyességéből, az ő Faustja nem kározosat bűnök megtestesülése, hanem küzdő ember s végül megmenekül. Lessing Faust-terve valóságos irodalmi rejtély s Heinrich nagy éleselméjűséggel lát felderítéséhez. A Stürmerek megértik Faustban a fölöttes embert, de vele foglalkozó regényeik és drámáik formátlanok és terjengősek.

Goethe számára aránylag kis fejezet jutott. Ebben nem elemzést, hanem a Faust-magyarázatok történetéről és módszeréről szóló becses fejtegetéseket találunk. Ezekhez járul az Urfaust, a Faust-törredék (1790) és a tragédia kész első részének (1808) jelenetek szerinti összevetése. Heinrich Gusztáv tanuja volt a Faust-philologia nagy válságainak s részletesebben szól Scherer feltevéseiről, melyek az Urfaust felfedezésével tarthatatlanokká váltak.

A XIX. század literatúrájából Grillparzer, Chamisso, Grabbe kerül sorra, legrészletesebben Lenau és Heine. Lenau keserűséggel teljes vers-ciklusát s Heine tánczkölteményét gondosan szemügyre vesszük. Amaz szenvedélyes és töprengő lelkével ragadja meg a mondat, emez szinte feláldozza annak nagy stílusát s feketemiseszerű ballettjében Faust mind emelkedettsége a táncz bódulatába vész. Igen értékes a befejező tanulmány a lengyel és a magyar Fastról. A lengyel Pan Twardowski történetét, ki a bűvészmesterségek városában, Krakkóban, szövetkezett az ördöggel, Pulszky Ferencz neje

állítólag hazánkban is hallotta mesélni. Hatvani Istvánnak, Debreczen XVIII. századbéli híres professzorának egy hajdusági orvos feljegyzéseiből ismeretes tizenhárom kalandja — a mint a tudós szerző kimutatja — német forrásokból származik. A Hatvaniról szóló ördögösségek gyökerét a főiskolán végzett kezdetleges fizikai kísérletek körül kereshetjük. Hatvani, ha rendelkezik is az ördöggel, nem Fauszt-szerű természet. Nem bántják izzó szenvedélyek s a kellő perczben — Arany verséből is így tudjuk — megszabadul a gonosztól.

Három jelessége van az ismertetett műnek: mint germanisztikai könyv oly kapcsolatokban tárgyalja a Faustrol szóló mondát, a melyek külön helyet biztosítanak számára az idevágó szakirodalom egészében; mint összehasonlító irodalomtörténeti munka mintaszerű módszert alkalmaz; végül becses magyar vonatkozásokat mutat ki. E három jelesség általában jellemzi Heinrich Gusztáv úttörő tudományos munkálkodását. Ő az első magyar germanista. Heinrich kezdte nálunk a magyar kultúra keretében tudományosan művelni a német philológiát, olyképp, a mint azt a francziák és az angolok is tették.

Minden önállósodó nemzeti műveltség tudatosítani kezdi, hogy mi a sajátja s mit köszön és köszönt idegen kultúrának. Heinrich Gusztáv, tudásának és érdeklődésének az irodalmak egyetemére kiterjedő körével, ezt a fejlettségi fokot képviseli nálunk. Ide tartoznak főleg ama kutatásai, melyek a német irodalom befolyására vonatkoznak. Módszeréről azt kell megjegyeznünk, hogy kerüli a homályos pszichologizálást s az irodalomnak igazi történetírója. Valóságos kapcsolatokat és összefüggéseket keres s ezért szívesen választ egy-egy nagyobb műve gerinczéül tárgytörténeti kérdést. A tárgytörténeti kutatások szemléltethetik legközvetlenebbül az irodalom életének folytonos hullámjárását, változását, alakulását s ugyanazon téma különböző feldolgozásainak összehasonlítása az egyetlen objektív eljárás az írói egyéniség különösségeinek elhatárolására is.

*

Bármily tudós és tárgyilagos legyen is egy könyv, azok, a kik közelebbről ismerik a szerzőt, egészében, vagy némely részletében szubjektív elemekre fognak találni — a mi se nem hiba, se nem bűn — s a legzártabb fejtegetések mögött is felismerik az eleven embert. Így Heinrich Gusztáv könyvének olvasói közül olyanok, a kik előadásait valaha hallgatták, maguk előtt látják e munkán át a páratlanul világos, közvetlen és temperamentumos előadót, az igazi nagy oktatót. Ezek számára a könyv távoli, kedves üdvözlét a fiatal-ságtól. A maguk fiatalságától és a mesterétől, kinek érdeklődése, alkotó ereje és tevékenysége ma is ép oly lankadatlan, mint mikor évek előtt lábainál ültünk.

(Budapest.)

SAS ANDOR.

Kálidasza: Urvaszi. (Vikramurvaszjájam.) Ötfelvonásos hindu dráma.

Fordította: *Pitroff Pál.* Győr-Budapest. 1914. 82 l.

A híres (class. ó-ind v. sanskrit, nem: „hindu“) dráma e fordításának értékeléséhez a fordító maga adja meg a szempontot, mikor

becsületére való nyíltsággal kimondja, hogy a skt. nyelvben ma már annyira sem járatos, mint egyetemi diákkorában, midőn kb. 10 évvel ezelőtt Meltzl Hugó professzor felügyelete alatt a drámát prózába tette át. Meltzl ductusán kívül még csak a következő segédeszközei voltak: a Bollensen-féle német prózai fordítással és bőséges kommentárral ellátott editio (1846) és a Fritze-féle német fordítás (1880). Exactabb, a mai szövegkritika igényeinek megfelelő szöveg, a minő pl. a Shankar Pándurang-féle (Bombay, 1879, 1887, 1901), egyáltalán nem állott a fordító rendelkezésére.

Ezek után a munka *philologiai* szempontból nem is vehető tulajdonképen bonczkés alá. A nyelvismeret fogyatékosága, sőt teljes hiánya lépten-nyomon megérzik. Csattanós illusztrációja ennek az, hogy a dráma főhőse, *Purúravas* (magyaros átírásban: *Purúravasz*) elejétől-végig álnéven szerepel, a mennyiben mint *Paruravasz*, *Parúravasz* v. *Parúravász* lép föl! Egyáltalában az ó-ind nevek és szók transscriptiója véges-végig hajmeresztő: helyesen átirrt alak — túlzás nélkül mondom — szinte fehér holló, a legtöbb orthographiai és orthologiai absurdum. (V. ö. pl. *Vikrumurvaszjam*, *Narájana*, *Csitraráda*, *Manávraká*, *Bárata*, *Jamún*, *bramán*, *Szarazvati* etc. — e. h. *Vikramórvaszjam*, *Nárájana*, *Csitraratha*, *Mánavaka*, *Bharata*, *brahman*, *Jamund*, *Szaraszvati* etc.). Olyan plur. alakok mint *Gandarvok* (p. 12.), *Kinnaráczkok* (p. 60.) — e. h. *Gandharvák*, *Kinnarák* — ab ovo sejtetik, hogy a fordító a skt. grammatikában tájékozatlan, s hogy tehát magának a fordításnak dolga rosszul áll. S ez úgy is van. Ime néhány taláalomra kiragadott részlet. A következő passzus: *kim nu khalu mad- vijnāpanānantaram kurarīṇām iva akāṣe śabdah śrūyatē* (ad verbum: «de mi hallszik most mindjárt az én kérésem után a légben (v. a szín mögött) mint nőtény tengeri sasok vijjogása») így van visszaadva: «De mit jelent a légi vándorok! Jaja, mely hirtelen fülembe csap?» (p. 4; hasonló szabadsággal *Fritze*, p. 8). — Ez a hely: *angulīścēdēna duṣyērann akāṣarāṇi* (ad verbum: «ujjaim izzadságától elmosódhatnék az írás») így van fordítva: «Szívemtől lüktet már az ujjam is, | Elmossa az írást» (p. 27). — A *vidūṣaka* mondása, hogy az ég lakói nem esznek, nem isznak, *kēavlam animiṣāir nayanāir mīnā viḍambyantē* (= «csak nem-pillogó szemekkel a halakat utánozzák»), így van visszaadva: «mindenki a magasba kancsalit» (p. 48) etc.

A magyarázó jegyzetek sem mennyiség, sem minőség tekintében nem ütik meg a mértéket. Nincs magyarázva pl. *Márisá* (p. 4.; recte: *márisa* a. m. «barátom! társam! kollégám!»); — *Hémakuta* (p. 6.; recte: *Hémakūta* «egy hegy a Himalája északi részében») etc. Másutt van magyarázat, de nincs benne köszönet; így pl. *Kasi* (recte: *Kāśi*) nem «isten» volt (p. 3), hanem fejedelem; — *Narajana* (recte: *Nárájana*) és *Kuvéra* jegyzetei fel vannak cserélve, minek folytán a bölcs *Nárájana* vezeklő a «kincsek istene» lesz, *Kuvéra* isten pedig «vezeklő» (p. 5); — a «Véda-böngészés» nem «hindu vallásfilozófia» (p. 9); — *javani* (recte: *javaní*) nem «görög eredetű rabszolgá» (p. 47), hanem «rabnő» etc. etc.

A munka tehát *philologiai* szempontból nem mondható nyereségnek s mélyen lehet sajnálni, hogy a fordító — ha már ind fordításokban koldusszegény irodalmunkat gazdagítani akarta — elmulasz-

totta az alapos előkészültséget megszerezni, illetőleg a szerzett alapot megerősíteni. Talán még rászánja magát a száraz, de mellőzhetetlenül szükséges munkára. Tekintve nyelvének fordulatossá voltát és technikai készségét, ez a munka megérné a fáradságot.

(Budapest.)

SCHMIDT JOZSEF.

A középkori nevelés története. Vezérfonal egyetemi előadásokhoz.

A m. kir. vallás- és közokt. miniszter megbízásából írta *Dr. Fináczy Ernő*. Budapest, Hornyánszky Viktor, 1914. 8-r. VIII+334 l. Ára 8 K.

Fináczy a neveléstörténetnek ma leghivatottabb művelője irodalmunkban, predestinálja őt erre egyetemi katedrája is, amint-hogy főntebbi munkája is vezérfonalul készült egyetemi előadásaihoz. E nemű munkássága eleintén hazai közoktatásunk történetére irányult s miután e téren különösen Mária Terézia korabeli közoktatásunk történetének hatalmas monografiájával közelismerést szerzett, egyetemi tanszéke és tanárképzésünk szükséglete csakhamar az egyetemes neveléstörténethez terelték működését s már nyolcz évvel ezelőtt kiadta az Ókori nevelés történetét, melynek közvetlen folytatása a Középkori nevelés története. Úgyhogy e két kötet szinte biztató reményt nyújt arra nézve, hogy jövődő munkássága révén olyan nagyobb koncepcziójú neveléstörténettel gazdagíthatja nemzeti irodalmunkat, minő pl. a német irodalomban Schmidt Károly négy kötetes pedagogia-története. Jelenlegi műve ugyanazzal a philológiai akribiával és nagy irodalmi tájékozottsággal írva, mint az ókori nevelés története, jelentékeny hézagot pótol pedagogiai s általán tudományos irodalmunkban. Hézagpótló s tudományos jelentőségét különben mutatja az is, hogy a közokt. kormány megbízásából jött létre.

A munka, mint a hasonló művek általában, az evangelium pedagogiájával kezdődik. A keresztyénségben új életeszmeny tárul fel az emberi törekvés előtt, a görög kalokagathiával s a római humanitással szemben az isteni tökéletesség lesz a ker. ember vezércsillaga (Legyetek tökéletesek, mint a ti mennyei Atyátok tökéletes), a földies czélok helyett a mennybéli üdvösség transcendens eszméje, az ókori fajszeretet helyett az egyetemes felebaráti szeretet lesz az erkölcsi élet rugója s az őskeresztyénség catechumenus iskolái, az egyházi atyák pedagogiai tanításai e vallásos világnézet szolgáltatába vonják a nevelést is. Így az isteni kijelentésen alapuló ker. világnézet erős összeütközésbe jut a klassz. irodalmi műveltséggel s az egyházi atyák, bár maguk még a görög-római irodalom emlőin nevelődnek, heves harcot indítva a ker. hitigazságokkal ellentétes pogány kultúra ellen, épen a görög iskolában eltanult retorika és dialektika fegyvereivel igyekeznek a klassz. irodalmat a ker. iskolától távortartani. Igen érdekes rajzát adja a szerző ez irodalmi harcznak, a melyből kitűnik, hogy épen a legnagyobb gondolkozók nem tudják kivonni magukat az antik szellem világművelő hatása alól s legfőlebb — mint a nagy Augustinus is, kinek lelki arczulatát könyvünk szépen domborítja ki s pedagogiai hatására méltó súlyt helyez — eklekticizmust gyakorolnak az ókori remekírókkal szemben. A keleti

egyházban, mely a görög nyelvterülethez különben is közelebb esett s melyben a görög műveltség szellemétől annyira áthatott elmék, mint egy Origenes, Alexandriai Kelemen, Nagy Vazul (kinek az ifjakhoz a görög irodalom érdekéből intézett buzdítása minden időknek szóló tanítás) és Chrysostomos, irányították a nevelésügyet, még inkább érvényesül a görög irodalom nevelő és művelő hatása; de nyugaton lassanként elszorvad a görög kultúra s a századok folyamán elkövetkezik a Græcia sunt, non leguntur sötét korszaka, az egyházi atyák által követett eklektikus eljárás is utóbb csak a római írókra szorítkozik, kiknek iskolai tanulmányozását a liturgia nyelve is közelebb hozza az egyházhoz s közülök pl. Vergilius a neki tulajdonított messiaticus jóslatok miatt szinte profétai kultuszra emelkedik.

Az őskeresztynység pedagógiai arculata után a középkori századok művelődési viszonyait ismertetve, könyvünk sorra veszi a népvándorlás után kialakult államok szellemi mozgalmait, külön fejezetet szentel a középkor legnagyobb alakja: Nagy Károly művelődési politikájának és az angolszász Alkuin iskolájának; majd a 9. és 10. század államainak szellemi életén áttekintve, színes képeit adja a kialakult kolostori és egyházi nevelésnek. Az evangéliumi eszmények az egyházi vi-szaélések és hatalmi törekvések folytán lassanként elhomályosulnak, de a vallás uralma a lelki élet egész régiójában mindvégig megmarad s tudomány és művészet a septem artes liberales tanulmányaival is a vallás szolgálatában áll. Az egyházi nevelés mellett látjuk kialakulni a középkor romantikáját: a lovagi nevelést s a világi nevelésnek a czéhek intézményeiben és a városi iskolákban nyilvánuló tényezőit is. A keresztes háborúk világmozgalma s az egyház világhuralmának megalapozása a 11. és 12. században még jobban kidomborítja a nevelés vallásos jellegét s a hitigazságoknak az ész útján való igazolása megteremti a középkor legjellegzetesebb tanrendszert: a scholasztikát. Ennek ismertetése átvezeti a szerzőt könyvének egyik legerdekesebb fejezetére, a középkori egyetemek kialakulására és szervezetére. Az universitas még nem a tudományok, hanem a tanárok és tanulók egyeteme: universitas magistrorum et scholarium, de meghatja az olvasót az az enthuziasmus, melyben az ifjak és meglett férfiak számtalan sokasága ül a földön a mesterek lábainál s olthatatlanul szomjuhozza a tudományt olyan korban, a midőn az egyetemi gradusok (az orvosit kivéve) még semmire sem képesítenek, csak a tudomány tanítására. A könyvet a századok fejlődésétől elkülönítve a mohamedán, főként az arab kultúrának és a zsidó nevelésnek röviden összefoglalt képe s végül a keresztyén nevelés színes rajza zárja be.

Fináczy a középkori nevelési mozgalmakat a 14. századig, a klassz. irodalmi tanulmányok újraébredésével föllépő humanizmus, a renaissance koráig tárgyalja. Többen, különösen prot. írók a reformációig terjesztik ki e korszakot, a minek — tekintve a népnevelésnek a reformáció által történt általánosítását — épen a nevelés történetében meg is van a maga jogosultsága; de F. sem áll egyedül felfogásával s tárgyalási módszere egyenesen igazolja eljárását. A nevelésügy fejlődését nem izoláltan tárgyalja a kor műveltségi viszonyaitól, hanem azon elvből folyólag, hogy a nevelés voltaképen a kultúrának átszármaztatása a következő nemzedékre, az egyes kor-

szakok nevelési elveit és intézményeit mindig a kor eszmeáramlatának és kulturmozgalmainak keretében tünteti föl; úgyhogy munkája egyuttal a középkori művelődés története. A középkori kulturának határmezejéje pedig kétségtelenül a renaissance, melynek továbbfejlesztése és a hitéletre való kiterjesztése volt a reformáció is. Könyvünk tárgyalási módszerének kitűnő sajáttsága az is, hogy nagy súlyt helyez a pedagógiai elmélkedők nevelési elveire és tanításaira s róluk alkotott nézetét nem dogmatikus ítéletekben adja, hanem bő szemelvényeket közölve műveikből, az olvasót is abba a helyzetbe juttatja, hogy közvetlen forrásokból ítélhet róluk. A munka tehát széleskörű forrástanulmányon épül. S e tekintetben nagy előnyére szolgált a szerző class. philologiai képzettsége, a mennyiben a görög és latin forrásokból közvetlenül merítve, a jellemző szemelvényeket is mindig saját fordításában közli. Ha valami tekintetben fogyatkozást észlelhetünk e stílus szempontjából is jeles munkában, az úgyszólván abban áll, hogy a magyar műveltségi és iskolai viszonyokat csak futólag érinti s inkább csak utal Békefinék ide vonatkozó műveire. Hiszen igaz, hogy e művek a tájékozódást keresőnek rendelkezésére állanak s az is igaz, hogy a magyar iskola a középkorban is a külföldi minták után alakult; de ily összefoglaló munkában magyar írótól a saját viszonyaink tüzetesebb rajzát is méltán elvárhattuk volna. Mindezt azonban feledtetni velünk az a melegség és tárgyszeretet, mely az egész munkán előmlik. Olvasva az eleven rajzokat egy Cassiodorus Vivariumáról vagy a középkori diákéletéről, látjuk, hogy az író szinte lelkesedik tárgyaért s e hangulatot igyekszik szuggerálni az olvasó lelkébe is. Maga mondja Előszavában, hogy nehéz szívvel válik meg e tanulmányaitól; de reméljük, hogy ugyanezzel a tárgyszeretettel fog a következő korszakok tanulmányozásába is.

(Debreczen.)

DÓCZI IMRE.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Alfred Schöne : M. Minucii Felicis Octavius. Herausg. u. mit einem textkritischen Anhang versehen von —. Leipzig (B. Liebisch), 1913. N. 8-r. X + 205 l. Ára 6*20 M.

Halmnak 1867-ben megjelent Minucius-kiadása óta — melynek alapja M. egyetlen kéziratának a Paris. 1661-nek Laubmann-tól készített új collatiója volt — egyre növekszik az érdeklődés az Octaviusnak szöveg hagyománya iránt. E feltűnő érdeklődésnek, a kritikák és kiadások tömeges szaporodásának okát sokan a Paris. szövegének romlottságában látják; én azonban úgy veszem észre, hogy ennek oka az, hogy az Octavius csak egyetlen kéziratban maradt fenn (mert a Bruxell. 10847 s. XVI. egyszerű apographuma ennek) s így a szövegkritikusoknak valósággal szabad prédája, melyen mindegyik kénye kedve szerint „javít”. Bizonyos, hogy a P meglehetősen romlott állapotban van, de viszont nincs jogunk a kézirat

minden lectióját eleve hibásnak tartani. Az újabb kiadók közül először *Boenig* végzett érdemes munkát, mikor kiadásában (1903) rendszerezte a P. hibáit; ebből az összeállításból látom, hogy *Halm* és *Reifferscheid* erősen túloznak, mikor a P.-t a 'leggyalázatosabb corruptelák valóságos thesaurusának' tekintik, — bizonyára félrevezetve a számtalan emendatótól, melyek az első kiadók óta gombamódra termettek s megnyitották az utat a javítások végtelen lavínja előtt. *Waltzing* 1903-i nagy kiadásának apparatusa, mely az addigi emendatiókat mind közli, valóságos florilegiuma a legesudálatosabb és leg-lehetetlenebb lectióknak. Ebben még sok helyen helyettesíti a P. lectióját tudós emendációval, de már 1912-i kiadásában, mely a P. új collatióján alapszik (s mint magam meggyőződtem róla, — jó collatióján), hatalmas lépést tesz visszafelé s szigorú konzervativizmussal ragaszkodik a kézirat lectióihoz — a meddig csak lehet. Kétségtelen, hogy mindezideig ez az Octavius legjobb kiadása, mely egyúttal azzal a nagy tanulsággal is szolgál, hogy egy író megértésénél nem a minden áron való javítás, hanem a helyes interpretatio az első dolog. Ennek a kiadásnak a szövege mutatja legvilágosabban, hogy M. kézirati hagyománya — ha rossz is — nem olyan félelmetesen rossz s hogy helyes és kifogástalan értelmet kapunk azon helyek legnagyobb részén is, melyekre a kritikusok állandóan és szinte egyértelmű mohósággal rávetették magukat.

Századokon át 'javígtatták' a kritikusok az Octavius szövegét, mindig tisztán a verbális kritika módszerével, soha le nem térve a régi csapásról. Az eredmény alig más, mint hogy a legrégebb kiadóknak (*Faustus Sabaeus*, *Ursinus*, *Gelenius*, *Davisius* stb.) néhány egészen bizonyos javítása polgárjogot nyert, — a valóban vitás és orvoslásra szoruló lectiók ellenben még ma is orvoslásra várnak s a sokféle megoldás helyett még mindig a P. hagyománya adja a legbiztosabb lectiót. Először *Baehrens* tért le a verbális kritika meddővé válni kezdő talajáról és engedett más szempontot is érvényesülni. Sajnos, az újítás láza túlságosan elfogta, a divinatio útjáról sokszor a fantázia birodalmába tévedt; így emendatióinak csak kis része használható, — az is csak kiindulópontul további kutatásokhoz. Mégis megvan az az érdeme, hogy új, különösen palaeografiai szempontokat hozott be a M.-kritikába s hogy kezdeményező munkásságával termékenyítő hatást gyakorolt az utána következő kritikus-generációra. Huszonhét évnek kellett elmúlnia *Baehrens* óta, míg végre akadt valaki, a ki az egész Octavius-kéziratot szigorú palaeografiai kritikának vetette alá, hogy M. munkájának végleges szövegét megállapítsa s hogy — mint reméli — minden romlott helyet megjavítson. Huszonhét esztendő nagy idő, de nem szabad felednünk, hogy *Traube* nagyszabású és úttörő munkássága éppen e 27 év második felére esik.

Alfred Schöne az, a ki egy roppant tudással megírt — de teljesen elhibázott — könyvben szigorúan keresztülyiszi a palaeogr. kritikát a P. minden egyes szavára vonatkozólag. Úgy látom, hogy az eredeti szöveghagyomány kevésre becsülésében s a romantikus emendálásban *Baehrens* tanítványa, míg a palaeografiai szempontok egyedül üdvözítő voltába vetett hitében *Traube* a mestere.

Sch. könyvének nagy érdeme, hogy felvetette a palaeogr. szem-

pont figyelembevételének szükségességét, de az, a hogy ezt a szempontot — következetesen — az Oct. egész terjedelmére alkalmazta, már túlzás, és pedig oly nagy túlzás, hogy könyvének értékét és megbízhatóságát teljesen megsemmisíti. Mondom, a palæogr. szempontnak egyszer végre tágabb teret kellett juttatnunk a M.-kritikában s e szükséglet felismerése Sch. nagy érdeme, — de mindent ebből és csak ebből magyarázni, figurákat, clausulákat, későlatin nyelvi jelenségeket s minden egyebet sutba dobni és figyelmen kívül hagyni, — ez óriási tévedés.

Mindjárt kiindulópontja teljesen a levegőben lóg. A P hibás szóelválasztásaiból arra következtet, hogy ezek egy elveszett uncialis codex scriptura continuájának helytelen megértéséből származnak, tehát valószínűleg volt az V—VI. században az Octaviusnak ilyen kézirata. De ebből nem folyik közvetlenül a P (mert hiszen akkor nem tudna mindent palæogr. alapon megmagyarázni és 'javítani'), hanem előbb egy apographon s azután még egy korábbi kézirat és csak erre következik a P. Így a P. schemája ez volna:

uncialis kódex (V—VI. sz.) — apographon (=Karoling korbeli minuscula kézirat) — a P közvetlen előzője (=minusc.) — P. (minuscula, s. IX.)

De — jelenti ki óvatosan — ez nem zárja ki azt, hogy még számos más kézirat is volt, úgy hogy a P mint a kéziratok hosszú láncolatának utolsó tagja tekintendő (82—83 lk.). Szövegkritikai függelékében (81—166 lk.) meg is kísérti az uncialis codexnek a rekonstrukcióját.

Mindez nem egyéb, mint merész és fantasztikus föltevések ügyesen összefont láncolata. Tarthatatlansága világos először is abból, hogy a P hibás szóelválasztásai nem folynak okvetetlenül az esetleges uncialis kódex írásának hibás megértéséből, hanem ép ily joggal, sőt inkább a másoló optikai csalódására vagy szórakozottságára, vagy gyenge nyelvrékére vezethetők vissza, de mindez megtörténik olyan másolókkal is, kik minusculából másolnak minusculával.¹⁾ Ha a másoló 'Dindyma pudet dicere' helyett ezt írja: dindym apud et dicere — ez legfeljebb hibás diktálás, vagy optikai csalódás következménye, de bátran lehet a P másolójának egyéni hibája, nem kell ezért még két fokozatot s utánuk egy uncialis codexet felvenni, mintha az e codexből leírt 'apographon' és 'közvetlenül előző' kéziratok másolói követték volna el a hibát s a P-be csak általuk jutott volna. Bizonyos, hogy a P-nek vannak előzői, de ezeknek minéműségét és sorozatát megállapítani teljességgel lehetetlen.

Tarthatatlan Sch. schemája és ezzel kiindulási pontja azért is, mert teljesen önkényes rekonstrukció az alapja. Az Oct.-helyek végeláthatatlan sorozatát állítja össze és írja át uncialis írásba, de — egyetlenegy alkalommal sem a P. hagyományában, hanem saját javításában s magyarázatja, hogyan romlott ez addig, míg a P. hagyománya kialakult. Magában az átírásban a lehető legönkényesebben jár el; ott told be, a hol akar, annyi betűt ír egy uncialis colum-

¹⁾ Ilyen esetleges ellenvetések miatt volt szüksége Sch.-nek az 'apographon'-nak s a P. közvetlen előzőjének közbeszúrására.

nába, a mennyit akar és úgy rövidít, a hogy épen szüksége van rá. Rendesen hasonló betűkre végződő sorokat ír egymás alá, hogy a rímmel igazolja a másoló tévedésének lehetőségét. De egy-egy sort hol a columna közepén, hol elején, hol végén kezd, a mire igazán szüksége van, mert ha máskép írja át, vége a 'javítás' fő-támasztékának. Pl. faciunt | dum aras extruunt, — ellenben ép ily jogon így is írhatom: faciunt dum | aras extruunt, mikor is vége a rímnek, a mi a másolót megtéveszthette. Ép így összeomlik minden következtetése, ha a következő sorokat:

per iouis geniū
idē dæmonem eiū'

így írom (tetszés szerint más rövidítéseket alkalmazva):

per iouis geniū id
dæmonem ei.

Megjegyzem, hogy az általam alkalmazott rövidítéseket más helyeken ugyanő használja s pl. az 'id est' rövidítései közt nála az idē egyáltalán nem is szerepel (151—152 lk.), de még az est-nek ē-vel való rövidítését sem ismeri. Az ilyenfajta példák felsorolását lapokon keresztül folytathatnám.

Legjobban kitűnnék önkényes átírásainak tarthatatlansága, ha valaki venné a fáradságot és az egész Octaviust átírná 12—17 betűnyi uncialis sorokba, de a rövidítéseket egységesen alkalmazná s nem tételezné fel, hogy az 'apographon' stb. írója pl. a maiuscula N-be írt I-monogrammot egyszer in-nek olvasná, máskor pedig kitörölt n-nek nézné, (holott épen nihil-t jelez) s elhagyná. Egyáltalán a rövidítésekkel rendkívül önkényesen bánt és különböző korokból való rövidítéseket bátran alkalmaz egymás mellett, bár maga is látja az anachronizmust. Pl. a 16, 2 noloja helyett nostrorum-ot ír s ezt a ÑÑ hibás feloldásának veszi, bár jól tudja, hogy ez a rövidítés csak a VIII. sz. óta mutatható ki (Cappelli: Dizion. di abbrev. lat. ed. ital. Milano, 1899, 213 l.). Valóságos erőszakoskodás, hogy a fragm. Vaticana-ban (Mommсен szerint a IV. sz.-ból?) előforduló Ñ ÑRUM és Ñ ÑR' = nostrorum rövidítésekkel a ÑÑ-nak létezését már az V. sz.-ban támogatni akarja (157 l.). Ép ily szerencsétlen az Oct. 14, 1: pistorum-jának feloldása P. ISTORUM-ba, hol is a P. suspensio és a. m. patronus. Itt nem a legnagyobb baj, hogy e suspensióra csak epigrafikai bizonyítékaink vannak, hiszen az epigr. nagy befolyásáról a palaeografiára már Traube meggyőzött minket (Zur Palaeogr. u. Handschriftenkunde I 137 l.); sokkal kirívóbb, hogy Sch. olvasása tönkreteszi Minucius annyira kedvelt figuráját, a chiasmust:

pistorum—præcipuus = postremus—christianorum; tehát a 'patronus istorum' — a birtokos névmás beszúrásával — megzavarja a szépen felépített chiasmus belső rendjét. Ennek az annyit vitatott és emendált helynek orvoslása csak két módon lehetséges: vagy elfogadjuk Elter szellemes coniecturáját: istorum, vagy pedig megmaradunk a P. lectiója mellett és az eddig még kéllőleg meg nem

értett ‚pistorum‘ interpretációjára fordítjuk minden fáradságunkat.¹⁾ Nem kevésbé súlyos az a tévedése sem, mikor az 5, 8-ban nec iudice helyett ezt olvassa: hoc moliente, mert: h' = hoc és n' = nec «talán» már régen összetévesztettek, az iu hasonlít az m-hez, d = ol, a c = t, úgy hogy a molière lectiót a másoló iudice-nek olvasta, ebből pedig könnyen csinált iudice-t és egyidejűleg a h'-t n'-nek javította! (149—150 lk.). E mellett rá sem hederít ennek a pontnak szinte kiabáló hármas asyndeton-jaira, melyek M. stílusának olyan jellemző sajátságai:

5, 8 nascitur inspiratur attollitur
dividitur solvitur dissipatur
nullo artifice nec iudice nec auctore,

hol az utolsó sor hármas tagolása mintegy euphonikus viesszhangja a két asyndeton trimembre-nek.²⁾

Erre a tarthatatlan alapra s ilyen eljárasmódra építi szövegjavításait. Nem kevesebb, mint (ha jól olvastam meg) 314 helyen ‚javít‘ a szövegen s e mellett még néhány száz helyen vesz át régibb szövegjavításokat, vagy told be részben önkényesen, részben a ‚Quod idola dii non sint‘ alapján egyes szókat, kifejezéseket vagy egész mondatokat. Ennek eredménye nemcsak az, hogy egészen új és ismeretlennek tetsző Minucius-szöveget kapunk, hanem — és ez a nagyobb baj, — az, hogy az értelmet legtöbb helyen egyenesen meghamisítja, a stílust pedig egészen kiforgatja eredetiségéből.

Túlságosan radikális és ezért végesvégig hibás emendatióinak forrásai: 1. Minucius elocutiójának teljes elhanyagolása s ezzel kapcsolatban az, hogy M. stílusába — épen azért, mert az írónak Cicerótól való függése annyira nyilvánvaló — mindenütt kivétel nélkül a cicerói eleganciát akarja bevinni; 2. a clausulák teljes-tökéletes figyelmen kívül hagyása; 3. a mire már utaltam, a palæografiai kritika kizárólagos és túlhajtott alkalmazása.

Az első pontra vonatkozóan nagyon sajnálatos, hogy *Boenig* józan és követendő elvét: numquam quidquam in textu commutavi, ut colorem quendam Tullianum proferrem, numquam si quid elegantius ab auctore dici posse iudicabam neque ullam aliam causam quidquam corrigendi admisi, nisi si quid a dictione latina, non Ciceroniana, sed eius ætatis, qua M. Octavium suum perscripsit, plane abhorret etc.» (ed. XXII. l.) — teljesen figyelmen kívül hagyta³⁾ s magát *Waltzingot* is megrója azért, mert 1912-i kiadásban a kézirati hagyományt oly kíméletesen kezelte. Jellemzők idevágó szavai: ... wodurch denn dem M. eine Menge sprachlicher Härten und Unmöglichkeiten, um nicht zu sagen Stümpereien, welche die Handschrift aufweist, als geistiges Eigentum vindiziert werden (V. l.). El-

¹⁾ Néhány értékes útbaigazítást ad *E. Norden*: De Min. Felicis ætate et genere dicendi, Greifswald (Vorlesungsverz.) 1897, 5 l. és 61 l. 1. jz.

²⁾ A nyelvhasználatra vonatk. v. ö. Ov. Metam. I 19: vindice nullo.

³⁾ Megjegyzendő, hogy *Boenig* maga is túlmént ez elvek határain, mint azt *Norden* (Götting. gel. Anz. 1914, 293 sk. lk.) kimutatta.

felejtí persze, hogy M. nem Cicero korában, hanem a III. század első harmadában írt!

Így szerinte a 7. 3-ban: testes equestrium fratrum in lacu... statuæ consecratæ — «nincs rendben», mert ,ad' vagy ,apud lacum' lectiót várna az ember; kijavítja tehát: ,in eo loco', holott a kézirat lectiójának helyességét M. nyelvhasználata s egész sereg párhuzamos hely támogatja (v. ö. Waltzing, 1912, 9 l. appar.). A 22. 6 tunc gerit fulmina szerinte helyesen: trisulca gerit fulmina, mert nem méltó M. stílusához. hogy négy egyenrangú mondat közül csak az egyiket vezesse be ,tunc'-kal (190 l.), feledve, hogy itt a clausula is a ,tunc' mellett szól (└┐┐┐┐┐┐┐┐┐). Ep ily szerencsétlen javítás a 31. 2-ben: osor a kézirati orator helyett, mert az orator-ról «mégsem lehet azt mondani, hogy convitium adpersit», pedig mind a figura (adfirmator—orator), mind a clausula (└┐┐┐┐┐┐┐┐┐), mind a kézirati hagyomány orator mellett szól, annál inkább, mert épen Frontoról van szó.

Második észrevételem a clausulák elhanyagolására vonatkozik. A clausulák technikájának felismerése és rendszerezése egyike a philológiai kutatás legszebb és új eredményeinek és Zielinski legnagyobb érdemeinek (Das Klauselgesetz in Ciceros Reden. Leipzig, 1904). Schöne maga bevallja, hogy a clausulákra nem volt figyelemmel (V—VI lk.), de ezt a nagyon gyenge, de nagyon is érthető álláspontját azzal igyekszik elfogadhatóvá tenni, hogy a clausulák kutatása eddig semmiféle elfogadható eredménnyel nem járt s hogy addig, míg itt minden egészen alaposan tisztázva nincs, a clausula-technikának a szövegkritikában semmiféle jogosultsága és szerepe nem lehet.

Schöne e ponton nagy tévedésben van. Ismerve Ausserer (De clausulis Minucianis, Innsbruck, 1906) kitűnő munkáját. Norden (Gött. gel. Anz. 1904, 293—312 lk.) és Winterfeld (Philologus 1904, 315 sk. lk.) kisebb cikkeit, F. di Capua újabb eredményes és nagyarányú kutatásait (különösen: L'evoluzione della prosa metrica latina nei primi tre secoli d. C. e la data dell' Ottavio di Minucio. Didaskaleion II [1913] 1—41 lk.) s főkép Norden alapvető megállapításait (Die antike Kunstprosa II 909—960, Anh. II: Über die Geschichte des rhyth. Satzschlusses) ma már senki sem vonhatja kétségbe, hogy a clausuláknak a szövegkritikában igenis jelentős szerepet kell juttatnunk. M. épen egyike azon íróknak, kik tervszerűen és művészi czéllal in continuo alkalmazzák az időmértékes sorvégeket. Hogy ilyen rhetorikai művészettel felépített munkában, mint az Octavius, milyen fontos a clausulák helyes felismerése a szövegkritikára, azt — egyéb részlettanulmányokon kívül — különösen H. Bornecque hangsúlyozza kellően: Les clausules métriques latines (Lille, 1907) cz. alapvető munkájában. Nincs hát igaza Sch.-nek, hogy a metrikus clausulák felismerése még nem vezetett semmi lényeges corruptela felfedezésére vagy kijavítására, mert igenis pl. Cicero, Tertullianus, Minucius és Arnobius szövegkritikája már eddig is számos kétségtelenül jó lectiót köszönhet e szempont alkalmazásának. A magam részéről ott, a hol clausula van, még akkor sem térek el a kézirat biztos hagyományától, ha a lectio első pillanatra érthetetlennek is látszik. Megtartom pl. a 40. 4-nek gaudere quod vicerit lectióját, mert clausula, míg Sch. javítása: gratia dei quod vicerit — elmosa

a clausulát. Jöjjön az interpres és magyarázza meg az előttem homályos 'gaudere' értelmét és helyzetét! Így elrontja Sch. a kézirat következő lectionit, melyeket a clausula biztosakká tesz: 5, 5 profunda demersa sunt (kettős creticus) — h. profundum; 6, 2 sprevisset iratos (creticus cum trochæo) — h. prostratos; 32, 2 sincera sententia (kettős creticus) — h. conscientia; 38, 3 quemadmodum tribuatis exanimi (kettős creticus) aut sentienti facem (kettős creticus) aut nou sentienti coronam (creticus cum ditrochæo) — h.: qu. tr. e. — aut sentienti sortem aut non sentienti — coronam, a hol a 'sortem' lectioniával elrontja az egyik, a 'coronam' különválasztásával pedig kettévágja a másik — nagyon szép — clausulát, továbbá meghamisítja az értelmet, mely a kézirat lectionja szerint tiszta: miért adtok a halott alá tüzet, ha érez s [miért adtok neki] koszorút, ha nem érez (Schöne: miért adtok a halottnak — akár érzi a sorsot, akár nem — koszorút).

Harmadik — és leglényegesebb — észrevételem a palaeografiai szempont túlhajtása ellen irányul. Ott, a hol — igazán ritkán — józan mérséklet vezet, világosan kitűnik a palaeogr. szempont alkalmazásának haszna, mert e helyeken elfogadható lectionokat ad. Így 7, 3: testis et Deciorum devotio et Curti equitis, qui sui... (P.: et decuriorum devotio rata testis est testis et Curtius qui equitis sui — a hol a 'rata testis est' varians, melyet a megelőző 'iteratio' fejlesztett ki); itt a 'Deciorum' lectio már az ed. princeps coniecturája és feltétlenül biztos. Persze Sch. kombinációja és az uncialisba való átírása itt sem vezet tökéletes eredményre: én a szóban levő helyet (elfogadva Sch. érvelésének egy részét s ez alapon kiküszöbölve a varianst, de) szemmel tartva M.-nak az anaphora iránt való különös vonzalmát és szorosabban ragaszkodva a kézirati hagyományhoz, így olvasom: testis et Dec. devotio, testis et Curtius, qui equitis sui... Helyes továbbá a 18, 6 permortuam fabulamjának ez a javítása: par [Meursius, Rigaltius, Halm, Dombart, Oehler¹⁾] morte mutua fabulosum (165—166 lk.). Elfogadható lectionok még: 30, 4 Gallum et Gallam viventes... homicidii sacrificio (88—89 lk. P: G et Gallam sacrificii viventes... homicidio), továbbá 30, 6 ab omni omnino sanguine (P ab omni humano sanguine, holott állatok véréről van szó; 197 l.) és még néhány. Ugyancsak a palaeografiai szempont józan alkalmazásának eredménye néhány régi lectio frappáns igazolása, mint 20, 3 mira miracula (ed. princ.); 27, 3 hinc sunt (Davisius); 29, 8 ratione naturali (Dombart; az apparatusban tévesen jelzi sajátjának; ellenben v. ö. 196 l.); 33, 4 scripta eorum relege vel, ut transeamus veteres, Flavi Josephi, vel, si Romanis magis gaudes, Antoni Juliani (Baehrens és előtte részben Lindner; a P-ben: relege vel si romanis magis gaudes ut transeamus veteres flavi iosepi vel antonini iuliani; v. ö. 99 l.); 40, 1 az 'eadem tranquillitate qua vivimus' ismétlés a 38, 4-ből (Ursinus; v. ö. 99 l.); 40, 2 pertinet (Ursinus) stb.

Készséggel elismerve a jót, nem hallgathatom el azt sem, hogy e tisztán palaeografiai alapon végzett emendatiók kilencztized része

¹⁾ V. ö. Waltzing 1903, 106 l. és Petr. sat. 80, 3: Thebanum par.

hihetetlenül túlzó, önkényes és vagy fölösleges (csak az elocutio simítására való, sokszor még arra sem) vagy pedig meghamisítja az értelmet. Coniecturáinak nagy számát részben a minden áron való javítani akarásból, a ,febris coniecturalis'-ból magyarázom, részben pedig abból a törekvéséből, hogy palaeografiai módszerét lehetőleg sok példával igazolja. Ezért javít ott is, a hol arra valóban semmi szükség nincs. A ,febris' eredménye néhány kapkodás és elcsuszamlás, melyek közt legérdekesebb a 197 lapon olvasható palinodia, melyben visszavonja a 31. 3-ba bevett ,Atheniensibus' (Wower) lectiót, beismerve, hogy a P ,Athenis' e mégis csak helyes.

Palaeografiai módszerének igazolására végzett coniecturái a palaeografia legapróbb és legnagyobb kérdéseiben való egyenlően biztos jártasságról, a kutatás eszközeinek alapos ismeretéről, nagy tanultságról, de egyúttal csodálatos fantáziáról is tanuskodnak. Palaeogr. apparatusának száz és száz adatából csak néhányat ragadhatok ki szemléltetésül, de ezek stereotypek és híven jellemzik mindvégig követett eljárását.

1, 4 sic solus in amoribus conscius, ipse socius in erroribus P mind az értelem (egyetlen bizalmasom volt szerelmi dolgaiban, s ugyancsak társam [volt] tévelygéseimben¹⁾), mind a kettős clausula szempontjából (a moribus conscius — kettős creticus: so'cius in er[r]oribus — feloldott kettős creticus: ٥ ٥ ٥ ٥ ٥ ٥ ٥ ٥) tökéletes lectio. Schöne szerint oly rozoga, hogy csodálkozni kell, miért nem nyúltak eddig hozzá a kritikusok? Kifogásolja az értelmet (amores — errores szerinte nem adnak kellő ellentétet, pedig dehogynem: szerelmi élet — [pogány] hitélet!) és Cic. pro Planc. 2, 5 alapján a ,societas consiliorum'-ot keresi a ,corruptela'-ban, miután M. a ,consensus voluntatum'-ról már szólt. Egész sereg Cicero-idézetet említ a ,consiliorum socius' és — conscius' kapcsolatokra s aztán a helyet úgy olvassa: sic solus intimis omnibus consiliis meis non tantum conscius ipse, sed socius intererat, — a mivel agyonüti a hely értelmét, új és idegen értelmet hoz be s szétvágja a következő mondattal (et cum discussa caligine de tenebrarum profundo in lucem sapientiae et veritatis emergerem...). E merész javítás' palaeografiai megokolásában hangsúlyozza, hogy a P ,romlott' lectiója sok fokon ment át, míg ennyire romlott, majd átírja saját lectióját az uncialis szövegbe: sic solus | intimis omnibus | [consiliis meis n̄ t̄t] | conscius ipse s' socius intererat et és a romlás folyamatát így magyarázza: intimis asszimilálódott sociushoz és a sor így alakult: sic solus intimus omnibus conscius ipse socius intererat, vagy rövidítésekkel írva: sic solus intim' ōibus conscius ipse socius terat; a minuscula-írásban ti könnyen a-nak olvasható, tehát intim' ōibus=in amoribus és terat=intererat így olvasható: inerat; így keletkezhetett: sic solus in amoribus conscius ipse socius in erat; az utolsó szót »valószínűleg erőszakosan» in erroribus-ra változtatta egy másoló, de az is lehet, hogy

¹⁾ Ezen azonban nem szerelmi tévelygéseket értek (mint Dombart: Octavius, Erlangen, 1881, 3 l.), hanem filozófiai bizonytalanságot, ingadozást, esetleg — a mi legvalószínűbb — a pogányságban való tévelygést. Erre utalnak a következő szavak: discussa caligine... V. ö. Commod. carm. 3. és 11-13.

a pergamen hibás volt és az -at szótag olvashatatlan s így egészítették ki. Ez elég kalandos folyamat, de mégsem tudja megmagyarázni a fent zárójelbe tett sornak a szövegbe kerülését, ellenben híven mutatja Sch. eljárását, ki egyelőre megállapított coniecturát és betoldást akar palaeografiai úton megokolni, holott ép e helyen semmi szükség sincs javításra (125—127 lk.). — 11, 6 non spontaneos cupere sed electos, — a cupere után beszúrja ezt: „deum vestrum apparet”, mert az egyik sor végén álló: *cupe* és az alatta levő *appet* ríme (?) miatt ez a sor (deum v. app.) könnyen kieshetett. Ezzel az önkényes és szükségtelen betoldással azonban megrontja az értelmet s az elocutiót (124 l.). — 21, 6 a „Saturnus ibi quam” beszúrása önkényes, ellenben a „dedit” kijavítása „dixit”-re jó; et urbem [Saturnus ibi quam] Saturniam dixit de suo nomine — a beszúrás nélkül is egészen világos, annál inkább, mert a megelőzőkben is folyton Saturnusról van szó (123 és 189 l.). — 22, 7 fölösleges módon beszúr egy 11 szavas mondatot, mely a Quod idola 2. fejezetében olvasható (Melicertes . . . numina), csak azért, mert Quod idola és Minucius közt oly sok az egyezés. Ép így beszúr abból a 18, 8-ba is három szót (tactu purior est). Mindez nagyon is problematikus dolog, mert kérdés, hogy nem a Quod idoláé-e a prioritás és hogy szabad-e egyáltalán a kézirati hagyományt ilyen önkényesen kiegészítenünk?

Százával szaporíthatnám e példák számát, de az említettek is eléggé világosan beszélnek; kétségtelenül bizonyítják Sch. önkényes eljárását és kellően megvilágítják radikális s a munka szépségeit valóssággal kiírtó palaeografiai hadjáratát.

Még csak annyit, hogy a „glosszák és variánsok” czímen törölt szók és kifejezések nagyrésze helyén van a P-ban és Sch. itt is tovább megy a kelleténél, mikor a bimembre asyndeton-okat megcsonkítja azon a czímen, hogy az egyik tag a másiknak glosszája. Nem lett volna szabad elfelejtenie, hogy M. különösen szívesen halmoz synonymákat s hogy ezekben mindig valami értelmi fokozat észlelhető. De ép ily túlzás az is, hogy az „id est” vagy „scilicet” kezdetű helyeket legnagyobbbrészt glosszáknak minősíti és kitörli. Annyi érdeme azonban mégis van idevágó fejtegetéseinek, hogy hatásuk alatt valószínűleg az Octavius glosszáinak beható és tüzetes megbeszélése fog megindulni.

Schöne könyve sok érdekes és gondolateltető problémát vet fel, de a palaeogr. szempont túlságba vitele, az értelem meghamisítása. a clausulák s az elocutio minuciusi törvényeinek elhanyagolása miatt egészében véve az újabb philologiai irodalomnak egyik legnagyobb, legsajnálatosabb tévedése.

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

Correspondance de Montesquieu, publiée par François Gèbelin.
Paris, H. Champion, 1914. 8-r. I. kötet XXIV+448. l.; II. kötet 657. l.
Ára 20 fr.

Montesquieu levelezésének kiadásával befejezést nyer a nagy történetbölcselő hátrahagyott iratainak közzététele, a mivel a báró Montesquieu-család és a bordeauxi irodalmi társaság a XVIII. szá-

zad francia irodalmának buvárait lekötölte. Ezen iratok közt kétségtelenül legbecsesebb a *Voyage de Montesquieu*, a mely 1894—1896-ban látott napvilágot, s a most megjelent *Correspondance*. A levelezés eddig sem volt teljesen ismeretlen, a mennyiben kisebb részét kiadták Montesquieu halála után néhány évvel; de a teljes gyűjtemény most jelen meg először s magától érthetőleg sok érdekes adatot foglal magában nemcsak az író életrajzára, egyéniségének, jellemének megítélésére, hanem főként műveire s elsősorban az *Esprit des Lois*-ra vonatkozólag. Egész sorára találunk a leveleknek, a melyek e fontos mű egy-egy részletkérdésével, egy-egy alapgondolatával foglalkoznak, vagy annak kiadási körülményeit, hatását stb. ismertetik.

E levelek közt nem egy minket magyarokat is közelebből érdekel, nem egy Magyarországon tett utazását — a melyről a *Voyage*-ban beszél (ismertetését l. az *Akadémiai Értesítő* 1914. évi márcziusi füzetének 168—177. lapjain) — is bővebben megvilágítja. Ide vonatkozó levelei a következőleg hangzanak:

I.

Montesquieu à Waldgrave.

Presbourg, juin 1728.

«... Je suis arrivé à Presbourg en bonne santé; j'ai été d'abord aux conversations. Vous devriez bien venir. Cela mérite votre curiosité. Je suis bien content de l'acquisition que j'ai faite d'un laquais hongrois, qui me traite à tous les instants d'*illustris* et de *superillustris*, qui m'apaise quand je le gronde par le titre de *celsissimus*, et me porte une méchante soupe avec le titre de *magnificus*. Je ne compte pas aller plus loin que Bude...» (t. I. p. 223.)

II.

Montesquieu à Mme Lefranc de Brunpré.

Vienne, juin 1728.

«J'ai reçu, Madame, avec un vrai plaisir, votre lettre, à mon retour de Hongrie où j'ai fait un voyage de trois semaine, où j'ai beaucoup parlé latin avec les Hongrois et bu beaucoup de vin de Hongrie. A présent je vais à Gratz, et de là à Venise...» (t. I. p. 224.)

III.

Montesquieu à Berwick.

Vienne, 2 juillet 1728.

«J'ai reçu à mon retour de Hongrie, où j'ai resté près d'un mois, une lettre dont vous m'avez honoré (Kitörölve: «Un voyage que j'ai fait de vingt-huit jours en Hongrie, m'a empêché d'avoir l'honneur de vous écrire régulièrement.»)

«J'ai été douze jours à Presbourg, où j'ai vu la Diète et tous les seigneurs hongrois, et où j'ai bien bu du vin de Hongrie. Le se-

cond jour de mon arrivée, un évêque de Belgrade nommé Nadasti ¹⁾ me prit si fort en affection chez M. le Palatin, qu' à force de me porter des santés *excellentissimo domino palatino, serenissimo principi primati, ad ordines et status regni Hungariae, ad principum christianorum concordiam*, nous nous enivrâmes mutuellement et il me disait toujours: *Veni mecum Belgradium, habeo bonos equos qui nec denarium tibi constabunt*, et moi je lui répondais: *Vestra Reverentia tam bene bibit ut me occideret prima die*. J'ai été ensuite voir les mines de Kremnitz.» (Törölve: «Il me pria à diner pour le lendemain, mais je n'eus garde d'y aller. Avec tout cela, j'ai vu plusieurs de ces seigneurs-là qui avaient bien de la politesse, surtout le prince Estherazy, primat, qui est un homme de grand mérite»). (t. I. p. 225—226).

IV.

Montesquieu à Bonneval.

Milan, ce 29 septembre 1728.

«Hier, comme je lisais l'affaire de Temesvar, il me vint un regret horrible de ne vous avoir pas eseroqué Belgrade...» (t. I. p. 247.).

V.

James Caldwell à Montesquieu.

Londre, 20 novembre 1751.

«C'est impossible de vous dire le grand débit que l'*Esprit des Loix* a eu dans tous les pays où j'ai été: c'est la quatrième édition qu'on va donner ici en anglais; je l'ai vu traduit en allemand à Vienne, et quand j'ai été dernièrement à Presbourg, à la Diète, je l'ai vu traduit en latin chez un libraire qui n'avait qu'une vingtaine de livres dans sa boutique.» (t. II. p. 407.).

(Sárospatak.)

RÁCZ LAJOS.

Caroline Pichler geborene von Greiner: Denkwürdigkeiten meines Lebens. Mit einer Einleitung und zahlreichen Anmerkungen nach dem Erstdruck und der Urschrift neu herausgegeben von *Emil Karl Blümml*. München, Georg Müller. 1914. 2 köt. 8-r. LXXXVII+674, 746 l. Ára kötve 20 M.

A Napoleoni harcok és nemzetiségi viszályok által dúlt Ausztriának legmozgalmasabb, legnemzetibb jellegű korszaka az, melyben Altösterreich fogalma kialakul. E korszaknak kimagasló eseményei szerepelnek egy újabban megindult gyűjtemény lapjain, mely *Denkwürdigkeiten aus Altösterreich* czimen Gugitz Gustav vezetésével új kiadásban hozza napvilágra a régi Ausztria vezető egyéniségeinek

¹⁾ A mű kiadója a lap alján a Nádasti-névhez ezeket jegyzi meg: «Lucas Nadasti, évêque de Belgrade de 1709 à 1741.» Nagy Iván nem említi a Nádasy Lukács nevét.

emlékiratait.¹⁾ E gyűjtemény 5. és 6. kötete gyanánt jelent meg Pichler Karolina *Denkwürdigkeiten aus meinem Leben* cz. emlékirata.

Pichler Karolina asszony Greiner Ferencz udvari tanácsosnak és Hieronymus Saroltának, Mária Terézia kedvelt felolvasónőjének volt a leánya. Négy uralkodó-változást ért meg, de a politikától távol állván, élete mindig egyformán nyugodt folyású maradt. A bécsi előkelő hivatalnok-polgárság szellemi és társadalmi föllendülése az a mozgalom, melynek központjában áll. Háza gyűlöhelye Bécs szellemi arisztokráciájának, ő maga típusa és mintaképe a finomlelkű, kedélyes bécsi polgárasszonynak. Házas és szerény igényű; hazafisága dinasztikus. vallásossága türelmes, eszmevilága középszerű: nem marad a földszinten, de nem is tör a felhőkig. Magas értelmisége, nagy műveltsége, erkölcsi emelkedettsége helyezi arra a polczra, melyen meg-alapítani segít Bécs polgári osztályának hagyományossá vált kedélyes, némi précieux íztől nem ment, de feltétlenül jó erkölcsű társadalmi életét.

Ilyen jellem emelkedik föl előttünk a *Denkwürdigkeiten* lapjairól, melyek 70 esztendő tarka történetét beszélik el kényelmes, sőt kissé terjengős modorban. E négy kötet a bőbeszédű író utolsó műve, mely 53 kötetre²⁾ rúgó történeti és társadalmi regényekből, vallásos, antikizáló vagy hazafias költeményekből, alkalmi és történeti színművekből álló költői munkásságát koronázza. Pontos időrendben tartalmazza az író életének, munkái keletkezésének, egész körének és korának történetét.

A *Denkwürdigkeiten* 1844-ben, közel egy évvel az író halála után jelent meg, a censura által erősen megváltoztatott alakban. Ez a kiadás volt az egyetlen, mely eddig az irodalomtörténet rendelkezésére állott. Természetes, hogy a censura jóakaratából kiméletes homály fedett sok érdekes körülményt, mely a kortörténet szempontjából fontossággal bírt.

Ezen a sajnálatos állapoton segít az új kiadás. Lelkiismeretes tanulmányozás alapján közli az eredeti szöveget, mely az első, nyomtatott kiadásból és a bécsi városi gyűjtemények könyvtárában őrzött, attól némileg eltérő kéziratból van merítve. Ez már a teljes, világos szöveg, minden egyes név vagy megjegyzés elhagyása nélkül. A terjedelmes tartalomhoz — mely könnyebb áttekintés végett két kötetbe van osztva — ezernél több magyarázó megjegyzés járul, melyek a kiadó nagy szorgalmáról tanuskodva, tartalmazzák a megemlített személyek, helyek, tények, évszámok, adatok bővebb körülményeit, helyreigazítják az író esetleges tévedéseit, földerítik a becsúsztott félreértéseket. Rendkívül fontos e magyarázatokban Pichler Karolina műveinek teljes bibliografiája, az első kiadások, zsebkönyvek, folyóiratok, újságok fősorolása; a megjelent bírálatok megemlítése, sőt eredeti szöveg nyomán való közlése. Különösen érdekessé teszi e kiadást a nagy tájékozottsággal és részletességgel megírt irodalomtörténeti bevezetés, mely úgyszólván helyettesíti az irodalomtörténetből eddig hiányzó Pichler-életrajzt. Nagy előnye még a név- és

¹⁾ V. ö. *EPhK.* 1914. 709. l.

²⁾ Az 1824—44. kiadásban; a második kiadásban 60 kötet.

tárgymutató, melynek nagy hasznát veheti a kutató, ki nem lesz kénytelen a terjedős szöveget végigolvasni egyetlen részlet vagy adat kedvéért. Szép külső dísz a kiadásnak 72, részben még kiadatlan képreprodukció.

Végül még ki kell emelnem a kiadványnak magyar szempontból való fontosságát. Pichlerné, mint érdekes megfigyelő, több ízben járt hazánkban (1814. Sopronban és Czenken, 1815–27-ig több ízben Pozsonyban, Zay-Ugrócson és Bucsányban, 1827. Pesten), sokat és barátilag érintkezett magyar főúri családokkal (Széchenyi Ferencz gróf, Zay Imre gróf, Batthyány Imre grófné, Teleki László grófné) és nem egy hazai író szívesen látott vendége volt szalonjának (Mednyánszky báró és Mailáth János gróf történetírók, Pyrker egri érsek, Artner Teréz, Neumann Marianne). Ennél is jelentősebb azonban, hogy ebben a bécsi milieuban, melyet annyi asszonyos bensőséggel rajzol, nem egy magyar elme ébredt és erősödött nemzeti munkára, úgy hogy e feljegyzések egyképen érdemlik meg mind kultúr-, mind irodalomtörténezeink figyelmét.

(Budapest.)

BOSÁNYI FRANCZISKA.

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG XL. KÖZGYŰLÉSE.

1914. január 9.

I. Elnöki megnyitó beszéd.

Tisztelt Társaság!

Kedvezőtlen körülmények közt, szomorú időben tartja társaságunk ez idei közgyűlését. Nem a háború maga ezen szomorúság oka és forrása, hanem bizonyos közművelődési tünetek, melyeket a legnagyobb európai államok közt három világrészben dúló páratlan-szenvedélyes és véres mérkőzés felszínre hozott. A háború magában véve nem szerencsétlenség, ha az egyesekre helyenként sok szerencsétlenséget és szenvedést zúdít is. A háború olyan, mint a mérges orvosság, mely az organizmusban élősködő káros bacillusokat megöli, vagy a tomboló vihar, mely a levegőben és a földben ellenünk működő mérges gázokat ártalmatlanná teszi. De a mostani háború eltér az eddigi nagy háborúk jellegétől, mert nemcsak a fegyveres erők összecsapása és mérkőzése; ellenséges, gyilkoló felek gyanánt léptek föl ellenünk a nemzeteknek fegyvertelen, a mint mondani szokás békés polgári elemei is és a mint ezek felléptek és cselekedtek, az a mostani háborúnak legmegdöbbentőbb, mélyen elszomorító tünete, mely gondolkodóba ejthet mindenkit, a ki a kultúra lényege és értéke iránt érdeklődik.

Hogy ki fog győzni ebben az embertelen mészárlásban, melyhez foghatót a világtörténelem nem látott, az ma még eldöntetlen probléma, ha mi magyarok el is vagyunk szánva, hogy minden erőnk

latba vetésével és utolsó csepp vérünk árán is győzni akarunk. mert győznünk kell, hogy életben maradhassunk. De van ennek ebben a tekintetben is páratlan háborúnak máris egy legyőzőtte, mely voltaképp már a fegyverek megszólamlása előtt csúfosan elesett. Még mielőtt az első lövés eldőrdült, máris kiterítve feküdt a porondon lelkesen bálványozott és mértéken felül magasztalt eszményünk, a sokat dicsőített «nyugati műveltség», mely az egész elfogulatlan világ ámulatára gyalázatosan elbukott. A mit francziák, belgák és angolok az ellenségeskedéseknek csak bejelentésekor durvaságban, embertelenségben, brutalitásban, — a háború folyamában pedig hazugságban, ferdítésben, rágalomban produkáltak, az a híres huszadik századnak legnagyobb szégyene és gyalázata, egyszersmind az emberiség történetében a legszomorúbb, valósággal kétségbeejtő, undorító mozzanat. És e téren és ez irányban nemcsak a műveletlen buta tömegek érvényesültek szenvedélyes romboló és pusztító ösztöneikkel. hanem a kultúrának az emberiség magaslatain álló és működő tényezői is: hírneves egyetemi tanárok, elsőrangú tudósok, kitűnő írók, nagytehetségű költők, világhírű művészek — mind az embertelenségnek, brutalitásnak, aljasságnak képviselői és szóvivői gyanánt léptek föl és szenvedélyesen izgattak és izgatnak még ma is ellenünk, magyarok és németek ellen, a kiket barbároknak és húnoknak neveznek, holott nálunk a köztünk élő francziák, belgák és angolok legkisebb bántódást sem szenvedtek, az ellenség sebesültjei a legfigyelmesebb gondozásban részesülnek, a hadi foglyok nem győzik jókatartunkat és jóságunkat készséggel elismerni és hirdetni.

De a híres nyugati műveltség még tovább ment: a kiket hívei az ellenfél országaiból évek óta kitüntetésekben részesítettek, most mint érdem nélkül szűkölködő barbárokat kidobták őket; a kiket még egy félév előtt megvesztegető szívéllyességgel fogadtak és dédelgették, most durván megtámadják és elrágalmazzák. Így a háborúig a legnagyobb elismeréssel voltak a német tudomány iránt, magasztalták és nyelvükre lefordították a német tudósok műveit, sűrűn fölkeresték a német egyetemeket és laboratóriumokat, hogy kitűnő szakemberekké képezzék magukat: most fennen hirdetik, hogy a németek a tudomány terén semmit sem alkottak, a mi értekesnek mondható, hogy igazi nagy embereik voltaképp nem is németek, hanem idegen származásúak. És hogy a nyugati tragédia mellett a keleti satyrjáték se hiányozzék, legújabbban kijelenti valami háromszáz orosz tudós — vajjon van-e egyáltalában annyi orosz tudós a világon? — hogy a mai németek mind degenerált barbárok.

Íme a nyugati műveltség, mely iránt mindig határtalan tisztelettel viseltettünk, melyet versben és prózában nem győztünk magasztalni, melylyel szemben önmagunkat oly kicsinyeknek, jelentékteleneknek, elmaradottaknak tekintettük, — ez a nyugati műveltség most felszínes, csillogó máznak bizonyult, mely csak ideig óráig takarta el az alatta lappangó embertelenséget, brutalitást, bestialitást.

Hogyan értjük ezt? Hogyan lehetséges ez?

A mostani időpont és ez a rövid óra nem alkalmasak arra, hogy ezt a rendkívül fontos kérdést tárgyaljam vagy éppen elintézzem. A béke megkötése után minden valószínűség szerint mostani ellenségeink is észre fognak térni és maguk is gondolkodóba fognak

esni háborús viselkedésükön, és előreláthatólag az összes pártok minden oldalról meg fogják vitatni az idevágó problémákat és jelenségeket. Én mostan csak egy pontra. nézetem szerint a legfontosabbra óhajtom két szóval a közfigyelmet, első sorban tisztelt tagtársaim figyelmét irányítani. A mai emberiségnek, meggyőződésem szerint, legnagyobb baja és összes bajainak leggazdagabb forrása egy oldalról az értelemnek, a tudásnak, és más oldalról a társadalmi ildomossságnak kizárólagos ápolása és túlbecsülése. Mi magától értetődőnek tekintjük, hogy az emberek értékét tanultságuk és csakis tanultságuk alapján mérlegeljük: a ki többet tud, az a jobb, a kiválóbb, az értékesebb ember; és ezenfelül fősúlyt helyezünk arra, hogy valaki a társadalomban az elfogadott divat szerint illendően tudjon forgolódni, szépen föllépni, ügyesen viselkedni, kellemesen társalogni. Magától értetődik, hogy ezek a követelések mindenkép indokoltak: igen, az emberek legyenek minél tanultabbak és tudjanak a modern társadalomba minél jobban beilleszkedni. De a mostani háborúval kapcsolatos felháborító embertelenségek és igaztalanságok, azt hiszem, kétségtelenné teszik, hogy az eddig uralkodott fölfogás csöppet sem kifogástalan; mert íme, megdöbbenéssel tapasztaltuk, hogy a nagy tanultság és társadalmi ildomossság nem biztosítja a szív melegét, a lélek nemességét, a gondolkodás és ítélkezés erkölcsi fenségét, a társadalmi úgynevezett műveltség pedig éppen csak arra jó, hogy a lelkek mélyén gyökerező brutalitást, a meddig okvetetlenül szükségesnek vagy hasznosnak bizonyul, elfödje, eltakarja. Évtizedek mulasztásai lettek most nyilvánvalókká és attól tartok, évtizedekre terjedő fűrdőzásokra lesz szükség, hogy az emberiségnek imponáló többsége jobb útra térjen és a nevelés, gondolkodás, világnézet terén az igazi humanizmus nagy eszméi ne csak üres frázisok gyanánt hangoztassanak, hanem a lelkek mélyén gyökereket verjenek és az emberek szívét megtöltsék.

Mert a béke megkötése után kétségtelenül folytatni fogjuk ott, a hol háború kitörése előtt elhagytuk: köztünk és mostani ellenségeink közt a meleg kézszorítások, bájos mosolyok, önzésünk és hiúságunk mindenféle dédelgetése ismét helyreállnak és újra hinni és hirdetni fogjuk, hogy a XX. század az emberi műveltség csúcspontja és netovábbja. Jó ideig az üröm csöppje nem fog hiányozni nemzetközi élvezeteink kelyhéből: kissé gyanakodólag fogjuk egymást nézni és kellő óvatossággal egymáshoz közeledni. De ez sem fog sokáig tartani; egyesek és egész népek valóságos virtuózok a feledésben, és csakhamar újra el leszünk ragadtatva, ha a francia becsületrend vagy egy angol társaság tagválasztása boldogokká teszi nemcsak a kitüntetteket, hanem ezeknek egész nemzetét is. Mert a mint a mai nemzedéket nemcsak az iskolában, hanem az irodalom útján és főleg a színház deszkáiról neveltük, önzés és érdek és hiúság a mi isteneink, a kiknek oltárán mindig készséggel áldozatul hozunk mindent, a mit az emberiség legjobb fiai szépnak, jónak és nemesnek állítottak és ajánlottak.

Bocsánat e savanyú fejtegetésekért, melyek talán nem is igen illenek egy philologiai társaságba. Mentségemül szolgáljon, hogy a még folyton dúló, gyilkos fegyverekkel és még gyilkosabb érzelmekkel dúló embertelen mészárlás annyira foglalkoztat, izgat és sanyar-

gat mindnyájunkat, hogy még az eszmék tiszta levegőjében forgolódo philologus sem vonhatja ki magát az általános, uralkodó hangulat légköréből. És talán a philologus legkevésbé. A mi tudományunk anyaga az emberiség legjobbjainak szellemi munkássága, és ezért talán mi áltattuk magunkat, barátok és ellenfelek, legjobban azzal, hogy a mi fáradozásaink mennyire javították, nemesítették, a szónak legszebb értelmében emberivé tették a világot. Homért és Sophoklest, Dantét és Shakespearet, Goethét és Arany Jánost fejtegetve és magyarázgatva, a szép és nemes eszméknek megszámlálhatatlan gyöngyeit szolgáltattuk a nemzetnek, fiataloknak és öregeknek egyaránt: nem remélhettük-e jogosan és alaposan, hogy a kivetett mag méltó gyümölcséssé fog izmosodni? Valljuk be, hogy mi magyarok nem egészen alaptalanul reméltük ezt. Saját népünk magatartása ebben az eszeveszett emberirtásban eléggé mutatja, hogy működésünk az iskolában és az irodalomban nem volt eredménytelen: emberek voltunk, igaz emberek maradtunk mindvégig; és ha nem is tudtunk talán mindig a Krisztusi magaslatig emelkedni, mely azt követeli tőlünk, hogy ellenségeinket szeressük: azt sohasem felejtettük el, hogy ellenségeink is emberek, embertársaink, a kiket még szomorú és felháborító eltévedélyésükben is jóakarattal megítélnünk, a kikkel szemben a megértő elnézés, erényét gyakorolnunk kell. A magyar nemzet ebben a rémítő mérközésben fényesen megálta helyét az ágyúk és gépfegyverek tűzében, fényesen a polgári életnek minden terén is: önmérséklete, áldozatkészsége, segítő buzgalma, humánus viselkedése, az ellenséggel szemben is fényesen érvényesültek, és ebben bizonyára nekünk, a philologia tanárainak és munkásainak is van elismerésre méltó részünk. Ez a tudat, a milyen fölemelő a multra, annyira biztató a jövőre is. Megnyugvást és erőt meríthetünk belőle további munkásságunkhoz, mely, hagyományainkhoz híven, mindig a nemes eszmék, a humánus gondolkodás és érzés szolgálatában és terjesztésében fog fáradni.

E reménnyel és óhajtással megnyitom társaságunknak e negyvenedik közgyűlését.

HEINRICH GUSZTÁV

II. Titkári jelentés.

Tisztelt Közgyűlés! Még dörögnek az ágyúk hazánk határain, s katonáink halálmegvetéssel rohannak az ellenség soraira. Közéle-tünket még mindig csaták zaja tölti be, s a győzelmi kiáltásba özvegyek és árvák siralma vegyül. A nemzeti erőfeszítés izgalmai közt jöttünk el mi is Társaságunknak negyvenedik közgyűlésére. Mi lehetne első kötelességünk más, mint az, hogy hálát mondjunk a nemzet vitéz fiainak, kik a jeges csatamezőkön értünk küzdenek? Az ő edzett karjuk nem csak az ország határait oltalmazza, de védi a magyar műveltséget, benne a mi tudományos törekvéseinket is, s ezért még szentebbnek kell tartanunk a magyar tudományt, melyért annyira nemes honfi-szív hullatta véré.

A nagy megpróbáltatás napjaiban Társaságunkat sem kerülte el a gyász. Tagtársaink közül többen karddal cserélték fel a tollat, s

egyikről-másikról szomorú hírt hozott a tábori pósta. Társaságunkból idáig három fiatal életet ragadt magával a háború vihára, mely az egész világot felforgatta. A csatatéren haltak el: Bodola Gyula, Pécsy Béla s Ujvárossi Szabó Gyula, főgimnáziumi tanárok. Közülök leginkább Pécsy Bélának, a szép képzettségű classicus philologusnak, nevével találkozhattunk a *Philologiai Közlöny* lapjain. A mily szép reményekkel tekintettünk egykor elhunyt társaink pályájára, ép oly gyötrő fájdalommal keressük fel gondolatban sírjukat, hogy emlékezésünk koszoruját helyezzük el rajta. A legmagasztosabb kötelesség vértanúi voltak, legyen emlékük örökké áldott! Vajha önfeláldozásuk elősegítené azt a nagy diadalt, mely biztosítja a magyar műveltségnek szabad fejlődését s megteremti a legtisztább erkölcs uralmát az európai társadalom életében!

A vesztéség, mely harcztéri halottainkban ért bennünket, annál lesújtóbb, mert a halál különben is több áldozatot követelt tőlünk az év folyamán. Örökre eltávoztak körünkől: Erdődi Gáspár főgimnáziumi tanár; Ince Béni, választmányunknak régi tagja, a *Philologiai Közlöny* classica philologiai részének szorgalmas munkatársa; Kálmán János főgimnáziumi tanár, a classica philologia doctora; Nemes Béla, több irodalomtörténeti értekezés szerzője; Perényi Adolf, a modern philológiának lelkes főgimnáziumi tanára; Prónai Antal, a magyar irodalomtörténetnek fíradhatatlan s nagyérdemű kutatója; Spitzkó Lajos, budapestvidéki tankerületi főigazgató, a classica philológiának alapos művelője a tudományos irodalomban és az iskolában, választmányunknak hosszabb ideig tagja; Tóth Márton főgimnáziumi tanár. Az egykor tevékeny, buzgó munkások most már csendesen pihennek lent a sírban, de zajtalan munkájuknak eredménye tovább hat, mint a végtelenség atomja, emléküket pedig kegyelettel őrzi Társaságunk.

A rendkívüli idők azonban nemcsak a hálaérzést s emlékezést teszik kötelességünké, hanem egyúttal arra hívnak fel bennünket, hogy megőrizzük s számon tartsuk a kezünkre bízott anyagi és szellemi értékeket.

Az elmúlt év valóban kemény erőpróba ideje volt, s minden leküzdött akadály meggyőzhetett bennünket, hogy Társaságunk szilárd alapokon épült fel. Bevételünk ugyan kissé megesappant s 16,463:12 K-ra szállott alá, mindazáltal minden tartozás nélkül zártuk le kiadásaink rovatát, alapítványaink összege pedig a Franklin-Társulat 200 koronás alapítványával együtt 11,308:80 K-ra emelkedett. Ezt az eredményt leginkább az idézte elő, hogy a vallás- és közoktatásügyi minisztérium 3000 K-val, a M. T. Akadémia pedig 2000 K-val támogatta Társaságunkat. A nagylelkű adományokért, valamint az Akadémia vendégszeretetéért e helyen is hálás köszönetünket fejezzük ki. Figyelmet érdemel pénztári kimutatásunkban a 2380:22 K-nyi tagdíjhátralék. Ezt a tételt megmagyarázzák előttünk zilált közgazdasági viszonyaink, mégis azzal a kéréssel fordulunk tisztelt tagtársainkhoz, szíveskedjenek tagsági kötelességüket teljesíteni, hogy Társaságunk zavartalanul oldhassa meg a rája váró nagy feladatokat.

Bizonyára jogosult az az aggodalom, hogy a világháború következései: a fenyegető nyomor s a gazdasági válságok, hatással lehetnek Társaságunk pénzügyi viszonyaira, de minden kétségünket

elosztatja az a lankadatlan, munkás szellem, mely a múlt év legválságosabb pillanataiban is jellemezte Társaságunk életét. E szellemnek legbecsesebb nyilatkozása a *Philologiai Közlöny* volt. Szerkesztőink magas szempontjainak s a munkatársak nagy táborának köszönhetjük, hogy folyóiratunk oly gazdag tartalmat mutat fel, mely méltán lehet büszkeségünk tárgya. A *Közlöny* minden nehézség ellenére 53 ívnyi kötetre terjedt, melyben 100 munkatárs 23 értekezést közölt s 72 hazai és 102 külföldi munkát ismertetett. A cikkek becsét kritikai szellem s a realitásra való törekvés növelte. Minél nagyobb megnyugvást keltett azonban bennünk az egységes vezetés, annál fájóbb érzéssel vettük tudomásul Láng Nándor távozását, ki egy évtizeden keresztül szerkesztette a *Philologiai Közlöny* classica philologiai részét. Az ő szigorú tudományosságának s önzetlen buzgalmának volt eredménye, hogy folyóiratunk classica philologiai része is oly fokra emelkedett, mely általános tiszteletet szerzett a magyar tudománynak külföldön is. Midőn búcsuzó szerkesztőnket legőszintébb rokonérzésünk kíséri új munkakörébe, a debreczeni egyetem tanári székébe, hálás érzelmekkel jegyezzük fel elévülhetetlen érdemeit emlékezetünkbe és évkönyvünkbe. Folyóiratunk classica philologiai részét ezentúl Förster Aurél fogja vezetni, ki mint buzgó második titkárunk érdemelte ki mindnyájunk elismerését.

A *Philologiai Közlöny* magas színvonala indította a választmányt arra, hogy a külföld számára tájékoztató kivonatot készíttessen s ennek szerkesztésével Thienemann Tivadar tagtársunkat bízta meg. E rövid kivonatnak lesz rendeltetése, hogy a külföld, elsősorban Németország, minél igazabb képet alkothasson magának a magyar philologiai mozgalmakról. Alig volt ily törekvésnek valamikor több értelme, mint napjainkban. Ha a magyar kardot csodálattal emlegeti egész Európa, mért ne vívhatná ki megérdemelt megbecsülését a magyar toll is? Az 1914-ik évfolyam első négy füzetének kivonata már megjelent, s alapos reményünk lehet, hogy az érdekes füzet, valamint folytatása, sok ferde nézetet irt ki és megszerzi számunkra a külföldi tudós világ rokonérzését.

Szép eredménynyel folytatta munkáját a görög-magyar szótár szerkesztőse is, úgy, hogy az első negyedikötet, 25 ív, legközelebb meg fog jelenni. Ha a további ívek némi késedelemmel kerülnek sajtó alá, annak egyedüli oka az, hogy a szótár szerkesztői rendkívül megnövekedett iskolai elfoglaltságuk következtében kevesebb időt fordíthattak a szótárra, mint máskor.

Az élénk mozgalmat, mely felolvasó üléseinken uralkodott, csak rövid időre akasztotta meg a nyomott közhangulat. Különös örömmel tapasztaltuk, hogy felolvasó asztalunknál mind gyakrabban foglalnak helyet vidéki tagtársaink. Minél természetesebb e jelenség műveltségünk központosításánál fogva, annál örövendesebb. Felolvasásaink sorát a jan. 10-iki közgyűlésen alelnökünknek, Hegedüs Istvánnak, a latin nyelv kérdéséről szóló tanulmánya nyitotta meg, mely nemcsak mélyreható elemzés, hanem mint kellő időben kimondott szó, nagy hatású tett is volt. Febr. 11-én Zolnai Béla külföldi elemeket kutatót Szigligeti *Szóközt katonájában*, Papp Ferencz b. Kemény Zsigmond bécsi tartózkodását rajzolta. Márcz. 11-én Bittenbinder Miklós Szigligetinek 1837-ig terjedő életrajzát mutatta be,

György Lajos az Octavianus-mondáról olvasott értekezést. Ápr. 3-án Huszti Józsefnek *Terentius a középkorban* című dolgozatát hallgatuk meg. Fogarasi Béla pedig Fichtenek a német irodalomra gyakorolt hatását elemezte. Máj. 13-án Czebe Gyula a veszprémi önkormányzat oklevél görögségéről, Rózsa Dezső a Shakespeare korabeli angol regényről értekezett. Nov. 11-én Szigetvári Iván b. Eötvös József *A nővérek* című regényének forrásait mutatta ki, Marót Károly pedig *Nuditás sacra* című munkáját olvasta fel. Decz. 9-én László Zsigmond a nyelvmelódiát és hangminőséget, mint a philologiai kritika új segédeszközeit világította meg.

Visszatekintve Társaságunknak egy évi munkájára, megelégedés töltheti el keblünket, mikor mindenütt a fokozatos haladás nyomait fedezzük fel. Még több bizalmat meríthetünk a jövőre a Philologiai Társaságnak négy évtizedes multjából. A letűnt négy évtizedben philologiai irodalmunk rendkívüli gazdagodást mutat, mi ép úgy jelenti a magyar irodalomtörténeti kutatások mélységét s önállóságát, mint a philologia minden ágának nagy arányú művelését. Még nagyobb a fejlődés a philologiai kutatás módszereinek finomsága tekintetében. E fellendülést egyaránt előmozdította a nemzeti élet kibontakozása s a kor szelleme, mely inkább kedvezett a tudós elmélyedésének, mint a költői képzelet alkotásainak, de jelentős hatással volt rá a Philologiai Társaság munkája is. Négy évtizeden át e Társaság egész tudós nemzedéket nevelt egyetemeink s középiskoláink vezetésére; szabad, tudományos közvéleményt teremtett, melyben egyetlen tekintély a megdönthetetlen érv; felolvasásainak hosszú során s a *Philologiai Közöny* 38 kötetében kipróbálta az irodalmi elemzés minden eszközét, s főképp az összehasonlító irodalomtörténet segítségével szinte teljesen átalakította a közfelfogást.

A philológiára s vele együtt Társaságunkra szép hivatás vár még a nemzetnevelés nagy munkájában is. Irodalmunk minduntalan fényes tanuságot tesz a magyar léleknek kiművelt formaérzékéről s kiváló összefoglaló tehetségéről. E tulajdonságok inkább a gyors, merész, kápráztató szellem jelei s kritikai gondolkodás nélkül könnyen csalóka ábrándok felé vonhatják a lelket mind a tudományban, mind a gyakorlati életben. A philologia épen, mint a kritikai gondolkodás gyakorló iskolája, hathat nemzeti jellemünkre, hisz a modern módszerekkel felfegyverzett irodalmi kutatás a lelki élet elemei közül leginkább a valóság szerzetét s az elemző tehetséget fejleszti ki. Nincs itt kibékíthetetlen ellentét. A philologia csak nyer, ha eredményeit a magyar léleknek művészi hajlamai s ötletes szökelesei egészítik ki. S mit nyer a magyar lélek a philológiától? Valóban csábító fejlődés távlatát nyílik meg szemünk előtt a magyar irodalom és társadalom életében, ha forraszerzetünk biztos ismeretekre támaszkodik, s ha találó összefoglalásainkhoz mélyreható elemzések útján jutunk. Akkor különbséget teszünk majd a jelszó és lényeg között; akkor egyaránt kritikával fogadjuk majd a nemzeti sujtást s a külföldi czafrangot; akkor nem áldozzuk fel alaktalan ködképekért életbevágó érdekeinket; akkor a lélek röptét szigorú fegyelem irányítja, a magyar nemzet pedig törhetetlen hittel s kitartással törekszik önálló céljai felé. Így lesz a philologia s a Philologiai Társaság a nemzeti nagyságnak szelvény, de érdemes munkása.

PAPP FERENCZ.

III. A pénztárvizsgáló bizottság jelentése.

Mélyen tisztelt közgyűlés! A Budapesti Philologiai Társaság választmánya minket, alulírottakat, bízott meg, hogy a Társaság 1914. évi pénztári zárszámadását, pénz- és vagyonszétletét megvizsgáljuk.

Van szerencsénk tisztelettel jelenteni, hogy e megbízatásunk következtében pénztárosunk lakásán a folyó évi január hó 6-án megjelenvén, ott megbízatásunknak a következőképen tettünk eleget.

A) Megvizsgáltuk a pénztárkönyvet, azt összegeztük, a pénztári okmányokkal összehasonlítottuk és mindenben helyesnek találván, záradékoltuk és aláírásunkkal elláttuk. Vizsgálatunk eredményeként mellékeljük az 1914. évi zárszámadást, melyben az eredményeket szembeállítottuk az előirányzatokkal. A bevétel 16,463.12 K, a kiadás 14,087.03 K, a pénzmaradvány 2376.09 K. Megjegyezzük, hogy minden, 1914-ből eredő tartozás ki van egyenlítve. Feltűnőbb eltérések vannak az előirányzat és eredmény közt a tagdíjagnál, mert a háború miatt 757.22 K-val kevesebb tagdíj folyt be, mint a mennyit előirányoztunk. A Közlöny nyomdai költségénél az eredmény 969.42 K-val több ugyan, de megjegyezzük, hogy ebből a több kiadásból Zolnai Béla, Módi Mihály, Moravcsik Gyula és Sziklai Gy. Sziárd összesen 900.10 K-t megtérítettek, tehát az eredmény tulajdonképen csak 69.32 K-val lépte túl az előirányzatot. Az írói tiszteletdíjagnál is több a kiadás 451.70 K-val, de ebből is 172.50 K. megtérült akképen, hogy ezt a 172.50 K-t nem fizettük ki, hanem a Társaság javára bevételeztük, — mert az illetékes írók nem tagjai Társaságunknak.

B) alatt mellékeljük a vagyonmérleget. Nevezetesebb tételei a 11,308.80 K-nyi alapítványösszeg és a 2380.22 K nyi tagdíjhátralék.

Végül C) alatt mellékeljük az 1915. évi költségvetést. A bevétel 12,496.09 K-ban, a kiadást 12,458.40 K-ban, a pénzmaradványt 37.69 K-ban állapítottuk meg. Megjegyezzük, hogy a háborúra való tekintettel a tagdíjbevételeket az 1914. évi eredménynél jóval kevesebb összegekben irányoztuk elő. A Közlönyre azonban mégis az 1914-ben felmerült 6700 K. költséget vettük fel abban a reményben, hogy az Akadémiától és a vallás- és közoktatásügyi minisztériumtól a segélyeket teljes összegükben meg fogjuk kapni.

Megbízatásunknak a fentiekben eleget tevén, jelentésünk végzetével javasoljuk, hogy Cserhalmi Sámuel pénztárosnak a felmentvényt adjuk meg, a nehéz háborús viszonyok közepette kifejtett különösen buzgó, lelkiismeretes és pontos működéséért pedig köszönetét és elismerését fejezze ki a mélyen tisztelt közgyűlés.

Kelt Budapesten, 1915 január 6-án.

SZÉKELY ISTVÁN,
biz. tag.

GYULAI ÁGOST,
biz. tag.

PAPP FERENCZ,
biz. tag.

IV. Jegyzőkönyv a Budapesti Philologiai Társaság választmányának 1915 jan. 9-én tartott, az évi közgyűlést megelőző üléséről.

Heinrich Gusztáv elnöklete alatt jelen voltak: Hegedüs alelnök, Papp I. titkár, Bleyer, Láng szerkesztők, Alszegehy, Fináczy, Finály, Fodor, Gombocz, Gragger, Gyomlay, Hornyánszky, Incze, Kuzsinszky,

Melléklet a pénztárvizsgáló bizottságnak 1915. évi január hó 6-án kelt jelentéséhez.

4) A Budapesti Philológiai Társaság 1914. évi zárószámadása.

Idő: 1914 január 1-től december 31-ig. Pénztkönyv: 342. lap 1. tételeől 360. lap 217. tételéig.

Rovat	B e v é t e l		E l i a d á s	
	Előirányzat	Eredmény	Előirányzat	Eredmény
	kor.	fill.	kor.	fill.
1 Pénzmaradvány	663	63	1 A Közlöny 1914. évi nyomdai költs. (50 fr)	6,700
2 Előfizetés 1914-re	3,000	3,251	2 Székiutlási költségek	550
3 Rendes tagdíj 1914-re	5,100	4,496	3 Címzsalagokért	126
4 Rendkívüli tagdíj 1914-re	350	273	4 Irói bizsialeltér	112
5 Rendes tagdíjhátralék	600	527	5 Szerkesztőknek	2,451
6 Rendkívüli tagdíjhátralék	50	84	6 Pénztárosnak	1,000
7 A Közlöny eladásából	30	48	7 Szolgáknak	1,000
8 Kamatok	580	06	8 Irodai költségek	1,200
9 A M. Tud. Akadémia segélye	614	89	9 Egyéb nyomtatványok	116
10 Az államségély	2,000	—	10 Különféle kiadások	650
11 Külföldre befizetések	2,000	—	11 A Társaság könyvtárára	250
12 Hirdetéseket	300	—	12 Értékpapírok vásárlása	300
13 Alapítványok	100	—	13 A Külföldi Értesítőre	190
14 Idegen pénzek	—	—	14 Idegen pénzek	54
Összesen	—	—	Összesen	1,000
	14,673	63		—
	16,463	12		—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—
				—

Budapestben, 1915. évi január hó 6-án.

A megvizsgált pénztárkönyvvel és a számadási okmányokkal mindenben megegyezőnek találtnak.

A pénztárvizsgáló bizottság:

Szélcely István s. k.,

biz. tag.

Gyulai Ágost s. k.,

biz. tag.

Rapp Ferenc s. k.,

biz. tag.

B) A Budapesti Philologiai Társaság 1914. évi vagyonmérlege.

Rovat	V a g y o n	kor.	fill.	Rovat	T e h e r	kor.	fill.
1	Pénzmaradvány: a) forgótőke --- --- ---	2,125	69	1	Alapítványok --- --- ---	11,308	80
	b) alapítvány --- --- ---	250	40	2	Vagyonmérleg --- --- ---	4,655	91
2	12,000 K n. é. 4% koronajáradék alapítvány	11,058	40				
3	Tagdíjhátralékok --- --- ---	2,380	22				
4	A Közlöny raktári készlete --- --- ---	100	—				
5	Az irodai felszerelés értéke --- --- ---	50	—				
	Összesen --- --- ---	15,964	71		Összesen --- --- ---	15,964	71

Budapest, 1915. évi január hó 6-án.

A könyvekkel és a számadási okmányokkal mindenben megegyezőnek találtak.

A pénztárvizsgáló bizottság:

Székelty Istrán s. k.,
biz. tag.

Gyulai Ágost s. k.,
biz. tag.

Papp Ferencz s. k.,
biz. tag.

C) A Budapesti Philológiai Társaság 1915. évi költségvetése.

B e v é t e l			K i a d á s		
Rovat	kor.	fill.	Rovat	kor.	fill.
1 Pénzmaradvány --- --- ---	2,376	09	1 A Közlöny 1915. évi nyomdai költsége	6,700	—
2 Előfizetés 1915-re --- --- ---	2,500	—	2 Székiúndési költségek --- --- ---	450	—
3 Rendes tagdíj 1915-re --- --- ---	3,000	—	3 Cizmaszalagokért --- --- ---	112	—
4 Rendkívüli tagdíj 1915-re --- --- ---	150	—	4 Írói tiszteletdíjak --- --- ---	2,000	—
5 Rendes tagdíjhatárolt --- --- ---	500	—	5 Szerkesztőknek --- --- ---	1,000	—
6 Rendkívüli tagdíjhatárolt --- --- ---	50	—	6 Pénztárosnak --- --- ---	1,000	—
7 A Közlöny eladásából --- --- ---	20	—	7 Szolgáknak --- --- ---	96	—
8 Kamatok --- --- ---	600	—	8 Irodai költségek --- --- ---	500	—
9 A Magyar Tud. Akadémia segélye --- --- ---	2,000	—	9 Egyéb nyomtatványok --- --- ---	200	—
10 Az államsegély --- --- ---	1,000	—	10 Külföldi kiadások --- --- ---	150	—
11 Külföldi bevételek --- --- ---	200	—	11 Értékpapírok vásárlására --- --- ---	250	40
12 Hirdetéseikért --- --- ---	100	—			
Összesen ---	12,496	09	Összesen ---	12,458	40

Budapest, 1915. évi január hó 6-án.

A pénztárvizsgáló bizottság

Székelgy István s. k.,

Gyulai Ágost s. k.,

Papp Ferencz s. k.,

tit. tag.

tit. tag.

tit. tag.

Némethy, Székely, Szigeti, Váczy, Vértessy, Zlinszky és Förster II. titkár, mint jegyző.

1. Tagjaink közül meghaltak: Nemes Béla szarvasi tanár, dr. Kálmán János kolozsvári ref. főgimn. tanár és hősi halállal a csatatéren dr. Pécsy Béla budapesti főgimn. tanár.

2. Új rendes tag: Kalocsay Ferencz gyakorló tanár (aj. Vértessy I.).

3. A választmány a pénztárvizsgáló bizottság jelentését tudomásul veszi, a legnagyobb elismeréssel adózik a pénztárosnak buzgó fáradozásaiért s egyúttal az 1914-ik évre megadja a felmentést.

4. A választmány helyeslőleg tudomásul veszi Hegedüs alelnök bejelentését, hogy a görög szótár első kötetének megjelenése rövid időn belül várható s Fodor Gyula és Szigeti Gyula szerkesztőknek, valamint Incze József revizornak szakavatott és kitartó munkásságukért köszönetet szavaz.

5. Egyéb folyó ügyek elintézése után az ülés véget ér.

FÖRSTER AURÉL
második titkár.

V. Jegyzőkönyv a Budapesti Philologiai Társaságnak 1915. évi jan. 9-én tartott XL. rendes közgyűléséről.

Elnök: Heinrich Gusztáv.

Jegyző: Papp Ferencz.

Jelen voltak: Hegedüs István alelnök, Bleyer Jakab és Förster Aurél szerkesztők, Alszeghy Zsolt, Bajza József, Baros Gyula, Czebe Gyula, Császár Elemér, Dittrich Vilmos, Fináczy Ernő, Finály Gábor, Fodor Gyula, Fogarasi Béla, Glatz Ernő, Gombocz Zoltán, Gragger Róbert, Gulyás Pál, Gyomlay Gyula, Hellebrandt Árpád, Heinlein István, Hornyánszky Gyula, Huszti József, Husztiné Révhegyi Rózsa, Incze József, Kallós Ede, Király György, Kuzsinszky Bálint, Láng Nándor, Lersch Ernő, Marusák Pál, Moravesik Gyula, Némethy Géza, Panity Vukoszava, Sas Andor, Székely György, Székely István, Szigeti Gyula, Szinnyei József, Váczy János, Verő Leó, Vértessy Dezső, Vértessy Jenő, Zibolen Ernő, Zimányi Dániel, Zlinszky Aladár, Zolnai Béla. (Összesen 48.)

1. *Heinrich Gusztáv* elnök megnyitja a közgyűlést és felolvassa a *Philologiai Közöny* februári füzetében közölt elnöki beszédét.

2. *Papp Ferencz* felolvassa a *Philologiai Közöny* februári füzetében közölt titkári jelentését, mely tudomásul szolgál.

3. *Székely István* előterjeszti a pénztárvizsgáló bizottság jelentését a Társaság 1914. évi bevételeiről, kiadásairól s vagyommérlegről, továbbá az 1914. évi költségelőirányzatról. A közgyűlés a jelentést elfogadja, Cserhalmi Sámuel pénztárosnak pedig az 1914. évre a felmentést megadja s egyúttal buzgó és lelkiismeretes működéséért köszönetét s elismerését fejezi ki.

4. *Hegedüs István* alelnök előterjeszti a választmánynak azt az indítványát, hogy a Társaság dr. Baksay Sándor református püspököt, dr. Burány Gergely csornai prépostot, dr. Giesswein Sándor apátkanonokot, dr. Riedl Frigyes egyetemi tanárt, dr. Takács Menyhért jászói prépostot tiszteleti tagjainak válassza meg. A közgyűlés

egyhangúlag elfogadja az indítványt s a fent nevezetteket a Társaság tiszteleti tagjainak választja meg.

5. Elnök indítványára a közgyűlés a szavazatszedő bizottság tagjaiul Bajza József, Gragger Róbert s Zolnai Béla tagokat választja meg. A bizottság a szavazatok összegyűjtése után a szavazatokat a melléktérben összeszámolja, majd kihirdeti a szavazás eredményét. Összesen 43 szavazatot adtak be. Második titkárnak Vértesy Dezső választatott meg 43 (szavazattal). Budapesti választmányi tagok lettek: Alszeghy Zsolt (39), Binder Jenő (43), Császár Elemér (43), Cserép József (42), Czebe Gyula (40), Ferenczi Zoltán (41), Fináczy Ernő (42), Finály Gábor (42), Fodor Gyula (40), Gragger Róbert (43), Gyomlay Gyula (43), Gyulai Ágost (43), Haraszi Gyula (39), Incze József (42), Kempf József (41), Király György (42), Kuzsinszky Bálint (42), Melich János (43), Négyesy László (42), Némethy Géza (43), Pecz Vilmos (43), Petz Gedeon (43), Pruzsinszky János (40), Schmidt József (42), Székely István (42), Thienemann Tivadar (38), Váczy János (43), Vári Rezső (43), Zlinszky Aladár (43). — Vidéki választmányi tagok lettek: Bódiss Jusztin (43), Burián János (43), Csengeri János (43), Darkó Jenő (43), Dézsi Lajos (43), Dombi Márk (41), Dóczy Imre (42), Erdélyi Pál (41), Gálos Rezső (41), Gedeon Alajos (38), Gombocz Zoltán (43), Helle F. Hugó (41), Hornyánszky Gyula (43), Kristóf György (43), Kacsokovics Kálmán (42), Kardos Albert (40), Láng Nándor (43), Madarász Flóris (43), Pap Károly (42), Pauler Akos (43), Pirchala Imre (43), R. Prikkel Márián (42), Prőhle Vilmos (42), Révay József (41), Schmidt Henrik (43), Szigeti Gyula (41), Vietorisz József (42), Werner Adolf (41), Zoltvány Irén (43), Zsoldos Benő (42). — Ezeken kívül szavazatokat kaptak: Horváth János (7), Bajza J. (3), Timár K. (3), Kallós E. (3), Gulyás P. (2), Kéki L. (2), Marót K. (2), Pintér J. (2), Trostler J. (2), Balassa J. (1), György L. (1), Elek O. (1), Huszti J. (1), Moravcsik Gy. (1), Pápay J. (1), Rózsa D. (1), Weber A. (1), Zolnai B. (1).

Több tárgy nem lévén, a közgyűlés véget ért.

PAPP FERENCZ
első titkár.

VEGYESEK.

— Csokonai és Hubay. H. Hubay Miklós neve kevésbé ismert irodalmunk történetében. Szinnyei¹⁾ is csak *Költeményes munkái* (Pest, 1810) címét idézi és Kazinczynak erről szóló bírálatát említi (Annalen d. Lit. u. Kunst, 1811. IV. 65.). Többet tudunk meg a *Törisek és Virágok* Balassa-féle kiadásának jegyzeteiből²⁾; nemcsak Kazinczy bírálata van meg benne, de Kazinczy leveleiből is összeszedi a kiadó a Hubayra vonatkozó adatokat. Innen tudjuk, hogy Kazinczynak Szemere küldte el a

¹⁾ Magyar Írók IV. 1375. h.

²⁾ Régi Magyar Könyvtár, XX. 53. l.

könyvet, utalva a *Hazai és Külföldi Tudósítások* dicsérő bemutatására.¹⁾ Ennek a dicsőretnek a hatása alatt írta meg Kazinczy *Subainak*, majd *Lukainak* címzett epigrammját, ezt a «martialisi pajkosságot» — a hogy Szemere Pál nevezte — és a szigorú kritikát. Kis Jánoshoz írt leveléből tudjuk, hogy Hubay «kálvinista deákblől prókátorrá lett», a bírálat pedig megjelöli tartózkodási helyét is, Gömör vármegyét. Hubay könyve sem árul el többet. Előbeszéde azt vallja, hogy a hazai nyelv pallérozásának vágya ösztökélte az írói pályára; munkáit e sorok alapján ifjúkori zsengeknek kell tekintenünk. Az ócsárlók szavával szemben írónk önérzetesen írja: «az idő az, a mely becset szerez a munkának, s a háladatos Maradék ítél csak, századok lefolytával, minden részrehajlás nélkül elhunyt őseinek érdemeiről.»

Még több önérzettel szól az idillek elé iktatott jegyzésben: «Ezek az idyllimok csaknem első eredetiek a magyar széptudományok közt, a magok nemébe.» Kazinczyt különösen ez a kijelentés bántotta. Hiszen az ő *Gessnere* már 1788-ban megjelent, a *Pályám emlékezete*²⁾ szerint pedig eredeti idilleket is írt. Hubay csak Csokonai Vitéz Mihályra hivatkozik és csak Gessnert vallja mintájául a «szabad beszéd» használatában. Kazinczy tehát rásüti, hogy szegyenletes plagiator: «indem er Gessners Schöpfungen in Stücke brach, und die Hälfte der einen Idylle, zu die (!) Hälfte der andern gefügt hat.» A vád még a megtevésztés szándékát is kimondja és Hubay eljárását illetőenformán nemcsak nemtelennek, de művészetlennnek is ítéli.³⁾ Hubay idilljeinek Gessneréhez való kapcsolata csakugyan szoros; a megfelelés ez: I. = Gessner I. F. 1.; II. = II. F. 1.; III. = II. F. 18.; V. = I. F. 6.; VI. = II. F. 2.; XI. = I. F. 5.; IV. = I. F. 2.; IX. = II. F. 19. és 22.; XII. = I. F. 10.; XIII. = II. F. 13. és I. F. 17.; XIV. = I. F. 2. és 6. — Nem mind szóról-szóra való fordítások, de forrásokkal való szoros kapcsolatuk kétségtelen.

Az idilleket az *Enekek és Ódák* két könyve előzi meg. Kazinczy ezekről is csak elítélő szavakat mond: «Rauschende Wörter, süßliche Phrasen, die der Verfasser hie und da aufgeklaut hat und mit denen er nun sein arges Spiel treibt, machen den Dichter nicht aus.» Megrólja verseinek technikáját is. Annál meglepőbb, hogy az egyetlen irodalomtörténet, mely Hubayról megemlékezik, a Toldy,⁴⁾ írónk Csokonai szolgai követőjének vallja. Hubay csak az idilleknél hivatkozik Csokonaira, de attól tanulta elméletét a cadentiás versekről, attól a szabadabb hangot is. Költeményei a legtöbb-zör Csokonaira emlékeztetnek formában és hangban egyaránt. A II. könyv 18. darabja (*Dorottya panasza*) például Csokonai versének (*Ódák* II. 6.) ügyetlen, erőtlen követése. Az I. könyv 26. verse azonban megérdemli érdeklődésünket, mert bár Csokonai *Habozás*-val tagadhatatlanul szoros kapcsolatban áll, de a kettejükével rokon népdalhoz (Erdélyi, II. köt. 141.) egy helyen pontosabban illeszkedő változatot szolgáltat. Ebből tehát arra lehetne következtetni, hogy igaz Galamb Sándor⁵⁾ hypothesis: a népdal Csokonai versénél régebbi, — vagy legalább is Hubaynak ismernie kellett Csokonai versét is, a népdalt is.

Csokonai ódáit is utánozza Hubay, de az ódai hang és stílus ujsá-

¹⁾ Váczy ezt is közzé teszi: *Kazinczy lev.* VII. 596. l. — Kazinczy bírálatát l. u. o. VIII. 339. sk. l.

²⁾ Abafi kiad. 50. l. — Gessner-fordításának előszavában nem is említi meg Hubayt, bár a fordítókat felsorolja. (*Kazinczy F. munkái.* II. Pest, 1815.)

³⁾ V. ö. Kazinczy 1811. jul. 6. Döbrenteihez írt levelét. *Kazinczy Lev.* IX. 5.

⁴⁾ *A magyar nemz. irodalom története rövid előadásban.* Budapest, 1873. 26. l.

⁵⁾ *A magyar népdal hatása műköltészetünkre* Budapest, 1907. 20. l.

gát alig érezzük nála. A II. könyv 7. (*A rózsához*) és 8. dala (*A reményhez*) mutatja megállapításunkat a legjobban. Sorok átvétele árulja el legtöbbször a forrást, így pl. az I. könyv 11., 22., 25. és a II. könyv 22. darabjánál. Közülük csak egy, az *Engedelmekérés*, mely Csokonai *Megköretéséből* alakult, vált az átdolgozásban sikerültté. Ahhoz, hogy az óda sikerüljön, mely gondolatok, erősebb lelkesedés, lendületesebb nyelv és emelkedett stílus kell: Hubaynál mindez hiányzik. Ha tehát fenséges akar lenni, vagy átveszi a szavakat is a gondolatokkal, vagy hosszadalmas költőietlenségbe merül el. Érdekesebb az, hogy Csokonai egyszerűségét, nyílt őszinteségét is utánózná próbálja. Az *Egy házassulni akaró kavalér* — mely *Egy fiatal házassulandónak habozásra emlékeztet* — és *Egy szerelmes mehetsége*, már csak azzal a bátorsággal is, mely gyűjteményébe ilyen hangot is beiktatott, megérdemli, hogy Hubay nevét az irodalomtörténet följegyezze.

(Budapest.)

ALSZEGHY ZSOLT.

— Két német elbeszélés Széchy Máriáról. A Murányi Venus romantikus történetét nemcsak a francia Laboureur tartja «l'histoire la plus mémorable de notre siècle»-nek (*Relation du Voyage de la Roynie de Pologne et du Retour de Madame la Mareschalle de Guébriant, Ambassadrice extraordinaire & Sur-Intendant de sa conduite* . . . Par Jean de Laboureur. A Paris MDCXLVII. I. Acsády, Széchy Mária, Magy. Történeti Eletrajzok. 1885. 93. l., Apponyi, *Hungarica* II. 89. s. köv. lk.) s nemcsak a magyar Gyöngyösi akarja a feledékenységűtől megmenteni, hanem a XVII. század két német kompilátorának is mozgásba hozza mechanikusan működő képzetét. Az egyik a megdöbbentő termékenységű Erasmus Francisci (*l. Grosses Vollständiges Universal-Lexicon*. Halle und Leipzig. 1735. IX. pag. 1622—3., Jöcher, *Gelehrten-Lexicon*, 2. pag. 203—5.), a ki annyi könyvet írt, hogy három évvel halála előtt kiadott bibliographiájában (*Verzeichniss meiner Erasmii Francisci | bisshero gedruckter Schrifften* . . . Nürnberg. 1691.) számat sem tud adni róluk, s későbbi műveiben önmagát plagizálja.

Magyar tárgyú novellái között — behatóbban más alkalommal foglalkozom velük — irodalomtörténeti szempontból legérdekesebb Murányi ostromának annyira a XVII. századba illő története, mely *Die Allerredste List der Gantzen Welt: Vermittelst eines anmuthigen und erbaulichen August-Monat-Gesprächs | Worinnen vorkommen | (1. Die Mechanische Bau- und Schau-Liste. 2. Die Kriegs-List. 3. Die Weiber-List. 4. Die Hoff-List. 5. Die Regenten- oder Staats-List.)* Frankfurt am Mayn. 1703. cz. művében jelent meg két változatban.

Az *Allerredste List* Joh. Rist híres *Monat-Gespräche*inek formában és tartalomban annyira tudatos és hű folytatása, hogy az irodalomtörténet a sorozat egyes darabjait hol Ristnek, hol meg Franciscinak tulajdonította. (L. Goedeke, *Grundriss* 3.² 86., Th. Hansen, *Joh. Rist und seine Zeit*. Halle. 1872., *Zschrft. f. d. Phil.* 5., 442.)¹⁾ De Francisci szerzőségéhez nem férhet szó. Bizonyítja ezt nemcsak az előszó, hanem a «Verzeichniss» is (11. l. No. XXII.). A könyv — melyben furesán vegyül egymással tudákos nagyképűség és kifoghatatlan elbeszélő kedv, — keretes formájával a spanyol Antonio de Torquemadát és Antonio de Eslavát¹⁾ utánzó Harsdörfferre és Ristre utal. A keret tipikus: A XVII. század précieux költőitől megénekelt Pegnitz partján egy öt tagból álló társaság a világ legkülönösebb dolgairól beszélgetve mulat. Egy helyütt olyan hadicselékről esik szó, a mikor az ostromlók színlelt vagy igazi szerelemmel foglalják el az ostromlott várat:

¹⁾ Az előttem lévő 1703-iki kiadás ilyen közös czím alatt jelenik meg: *Zweier Weltberühmten Gelehrten Herrn Joh. Risten und Hn Erasmii Francisci | Curieuses Recreationsjahr* . . .

«Man findet auch in den Geschichten», mondja Lysander, a társaság egyik tagja, «dass etliche Könige und Fürsten sich gegen ihres Feindes Gemahlin oder Tochter verliebt gestellt und durch solches Mittel Städte oder Vestungen ohne Blut und Einbuss einiger Mannschaft zu ihrem Willen gebracht als die rechte Dame darum sie fürnemlich gebuhlet.¹⁾ Ich mag mich in den alten Begebenheiten nicht vertiefen; will zur eise die sich zu unseren Lebzeiten recht seltsam und possirlich nugetragen fürbringen» s elmondja a Theatrum Europæum (V. 544. l.), Zeiller²⁾ és Schultz krónikája alapján (Gottfried Schultzens *Neu-augirte Und continuirte Chronica* . . . Lübeck. Anno MDCLX. 405. s köv. lk.) kionatosan Murány ostromát (150. l.). Erre Sophocard elbeszélése következik, melynek forrása Laboureur (*Alleredelste List*. 150. s köv. lk.). — «Wesselini» gróf, «Fillek» parancsuoka, éjjel-nappal azon gondolkodik, hogyan foglalhatná el a természettől bevehetetlenné erősített «Muran»-t. Egy éjjel furcsa álmot lát: «siehe! da tritt ein langer grauer und weisser Mann zu ihm vors Bette greift ihm mit der Hand an die Brust und spricht Wesselini! Muran ist dein: Aber eine Frau muss dirs gewinnen! Diss gesagt tritt der alte Greyss wieder ab: und meldet der Scribent Graf Wesselini habe selber mit wachenden Augen gesehen wie das Gespenst wieder zur Thür hinaus gegangen . . .» Másnap emberei foglyul ejtik Széchy Mária szolgáját. Wesselényi jól bánik vele, mert tőle várja az álmom megfejtését, s csak azon feltétellel bocsátja szabadon, ha levelét titkon úrnője kezéhez juttatja. A szolga eleget tesz kívánságának s Mária levelével tér vissza. Rövid levélváltás után ostromló és ostromlott megállapodnak, hogy megbízható néhány emberüktől kísérve a várhoz közel eső erdőben találkoznak egymással . . . «Bey solcher mündlichen Zusammenkunft hat Wesselini der Gräfin mit seiner Höflichkeit das Hertz bald abgewonnen. Gewaltsam sie darauf beyderseits ihren Gefährten beyseits zu treten gewincket und allein mit einander diesen Liebes- und Heuraths-Kauff dergestalt geschlossen dass die Einnehmung des Schlosses mit einbedungen und gleichsam der Braut-Ring seyn sollte womit dieses Bündniss versiegelt würde.» — A találkozás után Wesselényi Mária utasítása szerint s a siker biztos reményében fog terve megvalósításához. Csekély kísérrettel bátran kúszik a meredeken fölfelé, s már-már a bástya fokához ér, de itt váratlan lövés riasztja vissza. Erejét megfeszítve folytatja útját, komornyikja vállán emelkedik magasba, míg végre kirendelt szolgára akad, ki Máriához vezeti. «Diese liess hierauff die Wacht im Schloss durch einen spendirten guten Trunck weitlich bezechen und den Commendanten zu sich erbitten unter dem listig-wahren Vorwand es wäre eine Verrätherey vorhanden: Wesswegen derselbe sich bald einstellte. Kaum war er aber in ihr Zimmer getreten; so wischet der Wesselini gähling herfür mit seinen Leuten greift ihn bey der Hand und spricht: *Kennst du den Wesselini? Ergieb dich ihm oder dem Tode!* Nach dem dieser sich also gefangen gegeben und in einen besondern Gemach versperret wurden mit gleicher List noch einige andre von den Ober-Officiren ins Netze gelocket; endlich die besoffene Wachten capit gemacht und nach gegebener Losung die Völeker des Wesselini in das geöffnete Schloss-Thor eingelassen. Und also hat Graf Wesselini Muran und zugleich die Gräfin ehelich bekommen . . .» — Francisci szinte féltő óvatossággal ra-

¹⁾ L. Fel. Bobertag, Geschichte des Romans und der ihm verwandten Dichtungsgattungen in Deutschland. II. a., 139. l.

²⁾ V. ö. R. Köhler. Kleinere Schriften ed. Bolte. 3. (1900.) 371. s köv. lk. és L. Fränkel, Um Städte werben und Verwandtes. Zeitschr. f. d. Phil. 22., 336. s köv. lk.

³⁾ L. Magyar nyelv régi latin és német könyvekben. (Magyar Nyelvőr. 1913. 317. l.)

gaszkokod forrásához s lényegében csak a franczia nyelv kedvességét fordítja le a barbárabb németre. Előadásából hiányzik minden probléma és belső mozgalmasság. Csak szavakkal, jelzőkkel és gesztusokkal operál. Ezek a gesztusok aztán megmerevednek s a mondatok jól megszerkesztettsége Francisci szemében fontosabb minden egyébnél. Az emberek a tárgy érdekességével szemben teljesen háttérbe szorulnak. Minél több meglepetést és váratlan helyzetet állítani az olvasó elé — ez főtörekvése az írónak, s ez magyarázza meg Gyöngyösinél is a retardatiók nagy számát. Máriában nincsen semmi abból a monumentalitásból, melyet Székely Bertalan vitt beléje. A várostrom egy különös, de egyébként nem jelentős kalanddá zsugorodik össze, melynek szereplői egy becsvágyó, szerelmes katona s egy színpadi hatásokat kereső dáma. Hősiességük póz. A kései barok tükrös, amorettes ornamentikája fogja körül alakjukat s szeretetreméltó kedvességét árasztja félszeg és merev mozdulataikra.

Francisciból merít az önállótlanásban és kompilációis kedvben hozzá közel álló Jacob Daniel Ernst, altenburgi prédikátor, *Lectiones historico-morales Curiosae oder Curiöse Historische Blumen-Lese | darinnen ein herrlicher Vorrath von mancherley seltzamen Begebenheiten | anmuthigen Erzehlungen | sinnreichen Reden | Seltenheiten der Natur | erbaulichen Discursen | Glück und Un Glück berühmt Leute | Tugend-Schand- und Laster-Thaten | auch vieler andern zur schönen Wissenschaft gehörigen | Sachen | fůrgestellt wird. Mit sonderbahrem Fleiss | aus mehr denn fünffhundert Autoribus zusammen getragen | In einhundert Sendschreiben verfasset . . .* Von M. Jacob Daniel Ernsten | Predigern zu Altenburg in Meissen. Leipzig. 1694. cz. könyvében.¹⁾

Az első, rövid változatot elhagyja, de a Sophocard szájába adott elbeszélést változatlanul, olykor szinte szószerinti hűséggel veszi át, a minek jellemzésére elég néhány megfelelő részletet egymással párhuzamba állítanunk:

Francisci:

Graf Wesselini (also hiess besagter Gubernator in Pillek) war sehr bekümmert | dass die Natur das Schloss Muran über alle offenbare Gewalthätigkeit erhöhet | und selbst gefortificiret | in dem sie es umher mit gáhen Hügeln befelsset hätte. Dennoch kunte er dasselbe nicht auss dem Sinne schlagen; [wie sich insgemein die Grossmütigkeit wider die Schwermöglichkeit aufbäumet | sondern speculirte Tag und Nacht | auf Mittel und Wege | zu einer so unwegsamen Eroberung. Was begiebt sich? als er einsmals | zu Mitternacht | in gleichen Gedancken und Nachsinnen | wachet; siehe | da tritt ein langer | grauer | und weisser Mann zu ihm vors Bette | greifft ihm mit der Hand an die Brust | und spricht: Wesselini! Muran ist dein . . . vagy: Wie er beynahe die höchste Spitze erreicht; geschicht im Schloss ein Schuss | und jagte ihm

J. D. Ernst:

. . . und war der Káyserliche Gubernator zu Silleck (!) sehr bekümmert | dass die Natur besagtes Schloss über alle offenbare Gewalt erhöhet | und selbst fortificiret | in dem sie es umher mit jáhen Hügeln befelsset hatte. Dennoch kunte er sich dasselbe nicht aus dem Sinne schlagen |

sondern speculirte Tag und Nacht auf Mittel und Wege | zu einer so unwegsamen Eroberung. Was begiebt sich | als er einsmals zu Mitternacht | in gleichen Gedancken und Nachsinnen wachet | siehe | da tritt ein langer grauer und weisser Mann zu ihm für das Bette | greifet ihm mit der Hand an die Brust | und spricht: Wesselini | Muran ist dein | . . . Wie er beynahe die höchste Spitze erreicht | geschicht im Schloss ein Schuss |

¹⁾ Denckwürdige Erzählung von listiger Eroberung der Vestung Muran in Ungarn. 1450. s köv. lk.

keinen geringen Schrecken ein: weil man nicht wissen kunte | ob es ein Freuden-oderWarnungs-Schuss wäre. Dennoch beschloss er | vollends sich hinauff zu wagen | in Hoffnung | sein schöner Liebes- und Leit-Stern würde ihn nicht übel anführen ...

und jagte ihm keinen geringen Schrecken ein | weil man nicht wissen kunte | ob es ein Freuden oder Warnungs-Schuss wäre. Dennoch beschloss er vollends sich hinauf zu wagen | in Hoffnung sein schöner Liebes- und Leit-Stern würde ihn nicht übel anführen ...

J. D. Ernsttel nem szakad meg a tárgy német feldolgozásainak a sora. Acsády (*Széchy Mária*, 4. l.) a későbbiek közül hármat említ: Bronikovsky regényét, egy *Wesselényis Brautfahrt* címűt, s az Obentraut-féle könyvtár egy füzetét *Maria Széchy*-t. Moritz Hartmann, osztrák költő, Mailáth alapján hosszabb költeményt tervez, mely azonban töredék maradt.¹⁾

(Temesvár.)

TROSTLER JÓZSEF.

— A Radvánszky-kódex és a Vásárhelyi Daloskönyv. A Vásárhelyi Daloskönyvnek Balassi Bálint verseivel való viszonyára már kiadója, Ferenczi Zoltán rámutatott (*Régi M. Könyvt.* XV. sz.: 17. sk. 11.); hogy Barakonyitól is vannak benne versek, azt Erdélyi Pál állapította meg (*Barakonyi Ferencz költeményei. Kolozsvár, 1907. jegyzeteiben*); Komlós Aladár nemrég a Bankó leányáról szóló széphistóriával való kapcsolatait is kiderítette (EPHK. XXXVII: 634 l.). Ezekhez most egy újabb adalékot csatolhatok.

A VhDKv LXXXIV. sz. darabja, csekély szövegbeli eltéréssel, megvan a Radvánszky-kódexben is; címe: *Az barátság-nak tökéletes voltát ez kis énekből vehetik észében (!) az barátság-szerető emberek* (l. Baros Gyula: A radványi verses-könyvek. 1904: 30. l.; és *Irodalomtört.* Közl. 1904: 450—451. l.). A költemény az áldozatra kész barátságot magasztalja s példaként Sándor és Ludovicus, Titus és Gisipus híres barátságára utal. Versszakai három aaa rimű tizenkettősből állanak. A Radv.-változat 9, a Vh.-változat 8 versszakos; amannak 5. versszaka ebből hiányzik. A két változat versszakának sorrendje nem azonos: a Vh. 1. és 2. vsz.-ának a R. 1. és 2. vsz.-a felel meg, a továbbiak megfelelése pedig így alakul: R3: V5, R4: V6, R5: V-ben nincs meg, R6: V4, R7: V7, R8: V8, R9: V3. Minthogy a VhDKv-ből a költeményünkre következő egy-két lap (Ferenczi jegyzete szerint) hiányzik, föltehető, hogy eredetileg itt is megvolt az a ma már hiányzó versszak, mely a R.-ban ötödikül szerepel. A két változat közül a R.-féle a rendezettebb és értelmesebb. Hogy Szegedi Veres Gáspár széphistóriája mily sokáig fentartotta népszerűségét, mutatja az, hogy hőseit, Titust és Gisipust a száz évvel későbbi Radv.-kódexbeli vers is emlegeti.

(Kolozsvár.)

WALTER GYULA.

— Új könyvek.

Curtius, Ernst Robert: Ferdinand Brunetiére. Beitrag zur Geschichte der französischen Kritik. Strassburg, 1914. 8-r. 138 l. Ára 3-80 M.

Kitűnő munka, melyet mindenkinek érdemes elolvasnia, a ki az iro-

¹⁾ „... ein Gedicht von vielleicht 500 Versen, das ich jetzt schreibe: Graf Wesshelény, ein hübscher ungarischer Stoff» írja A. Meissnernek (1842 febr. 20.). L. Briefe aus dem Vormärz. Eine Sammlung aus dem Nachlasse M. Hartmanns. Herg. und eing. von Dr. O. Wittner. Prag. 1911. (Bibl. d. Schriftsteller aus Böhmen. XXX. 170. l.) és Drei Briefe des Gr. Mailáth an den Fürsten von Pückler-Muskau cz. közleményemet: Ung. Rundschau. 1913. 494. l.

dalomtörténet, a filozófia s a kritika kapcsolatainak tisztázását fontosnak tartja. Brunetiére világnézetének s doktrinár esztétikájának ismertetése után következik a IV. fejezet, Brunetiére irodalomtörténetelmélete, az irodalomtörténeti alapfogalmaknak logikai és methodikai elemzése. Az evolúció mindent megmagyarázó, varázsszesszőszerű hipotézisében rejlő belső ellentmondások feltárása után B. kritikai működése lép a vizsgálódás középpontjába. Viszonya a középkorhoz, melyet nem ismert, a francia irodalom klasszikusaihoz, a korabeli irodalmi áramlatokhoz, melyeket elítélt, az idegen irodalmakhoz, melyeket hiányosan ismert és jelszavakból ítél meg. Brunetiére viszonya a korabeli filozófiához: a francia pozitívizmus-hoz állott legközelebb. A mit a német filozófiáról, Kantról, Fichterről, Hegelről mond, naivitás vagy ferdítés. Ezeket mind csak másodkézből ismerte. Végül a XIX. század nagy francia kritikusainak, Sainte-Beuve, Taine, Renan és B. elveinek és munkásságának szembeállítását kapjuk. Curtius az eddigi francia felfogásokat sokszor egvényesen megdöntő megállapításait gondosan és kiváló érzékkel megválasztott idézetek hosszú sorozatával bizonyítja, valóságos Brunetiére-anthológiát ad. Munkáját, melyet az új filozófiai-irodalomtörténeti módszer egyik legértékesebb gyümölcsének tarthatunk, bibliografia és névmutató egészíti ki. f-i.

Henke, O.: Vademecum für die Homerlektüre 2. Aufl. bearb. v. G. Siefert. Leipzig u. Berlin, Teubner, 1914. 8-r. 99 l. 1. M.

A homerosi eposzokra és reáliákra vonatkozó tudnivalóknak rövid, de tartalmas és a mai tudomány színvonalán álló összefoglalása 11 fejezetben, a melyek közül az első, a homerosi kérdés legfontosabb problémáinak ismertetése, ha a tanuló számára van is írva, a tanár figyelmére is érdemes. sch. j.

Santer, E.: Die Religion der Griechen. [Aus Natur u. Geisteswelt. B. 456.] Leipzig, Teubner, 1914. VI + 86 l. szöveg + 16 l. illustratio. 1.25 M.

Az újabb vallástudományi kutatások főbb eredményeinek ismertetése 19 fejezetben, népszerű módon, de szigorúan tudományos alapon. A főszűly a görög népvallásra van fektetve, a poetikus etc. alkotások csak annyiban vannak tekintetbe véve, a mennyiben a népvallással még összefüggésben vannak. A könyvecske, mint a széltiben elterjedt laikus nézetek antidotuma melegen ajánlható. sch. j.

Lublinski Samuel: Nachgelassene Schriften. 1914. Georg Müller, München.

A németországi újklasszikus törekvések legbuzgóbb előharczosának, a ki 1910-beu 42 éves korában halt meg, posthumus dolgozatait adta ki lánya. Régebbi műveiben főképen kulturtörténeti és irodalmi problémákkal foglalkozott, posthumus gyűjteménye azonban mind politikai és szociális kérdések fejtegetőjét is feltünteti. A naturalizmus és új romantizmus elleni küzdelmét ebben a könyvében is folytatja és tovább igyekszik eltakarítani azokat az akadályokat, a melyek szerinte a nagy klasszikus tragédia elkövetkezésének útját állották. w-r.

Somadevas Kathasaritsagara. Erste vollst. deutsche Ausgabe von Alb. Wesselski. Berlin, Morawe u. Scheffelt. 1914—15. 1. köt.

A legnagyobb szanszkrit mesegyűjteménynek a «Mese-folyamok oceánjának», végre német fordítása is megjelenik. Eddig németül csak egyes részeit ismertük Brockhaus, v. der Leyen és Hertel fordításában. Teljes fordítása mindezeideig csak az angol Tawney két kötetes műve volt. Tekintve a Kathasaritsagara óriási terjedelmét, mely úgyszólván mindent magában foglal, a mit az ó-ind meseirodalom különféle időben és helyen produkált, és hatását a keleti és nyugati népköltészetre, nagy eseménynek kell mondanunk ezen mű megjelenését. A kiadó a hatodik kötet végére ígér egy irodalmi tanulmányt; szivesebben láttuk volna ezt az első kötet elején. Ugyszintén nagyobb mennyiségben alkalmazhatott volna jegyzeteket, mert az indus mitológiát és régiségtudományt mégsem lehet közismertnek feltételezni. sch. j.

— A szerkesztőkhöz beküldött könyvek és füzetek jegyzéke. (A *-gal jelölt művek legközelebb ismertetésre kerülnek.)

**Gombocz Zoltán és Melich János: Lexicon Critico-Etymologicum Linguae Hungaricae. III. Magyar Etymologiai Szótár. Bécs—bóri. Budapest, M. Tud. Akadémia kiad. 1914. N. 8-r., 321—480 hasáb. Egy füzet előfiz. ára 5 K.*

Kallós Ede: Az írói kapcsolatok és az irodalmi folytonosság kérdéséhez. Kny. a Budapesti Szemle CLX. (1914) kötetéből.

**Monumenta Hebraica. Monumenta Talmudica: V. Bd. I. Teil 2-tes Heft 1/2. Orion-Verlag, Wien—Leipzig.*

Nyelvőr, Magyar. Szerk. Simonyi Zsigmond. Budapest, 1914. 44. évf. 1. sz. (Megjelenik 10 havi füzetben, előfiz. ára 12 K.)

Révay József: Nero fáklái. Tanulmányok a kereszténység első századaihoz. Budapest, 1915. Eggenberger-féle könyvkereskedés. Ára 3 kor.

Revue de Hongrie. VIIIe année, tome XV. No 1. Red. par G. Huszár. Budapest, 1914. 8-r. (Megjelenik minden hónap 1-én és 15-én; előfizetési ára 25 K.)

PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK 1913—14.

I. Classica-philologia.

Gaal Jenő. Cicero IV. Verrinája művészettörténeti szempontból. (Hajduböszörményi Boeskey-főgimn. 3—37. l.)

Gyomlay László. Herodotos mondatszerkesztéséről iskolai olvasatás szempontjából. (Budapesti II. ker. érseki kath. főgimn. 8—21. l.)

Hetcon György. Columna lui Traian. (Belényesi gör. kel. főgimn. XXV—XLVI. l.)

Horváth Dezső. A latin régiségtan és irodalomtörténet tanulásának módszere. (Szombathelyi róm. kath. főgimn. 3—22. l.)

Kaszap Gyula. Pár szó a latin fő- és melléknevek declinatiójának tanításáról. (Máramaroszigeti ref. gimn. 69—74. l.)

Kis Albert. A görög nyelv és irodalom tanítása a középiskolában. (Karánsebesi áll. főgimn. 1—19. l.)

Konda László. A humanum a reáliskolában. (Ungvári áll. főreál. 3—21. l.)

Láppay György. A latinnyelvi tanítás eredménytelensége és a reform-gimnázium. (Szegedi áll. főgimn. 7—42. l.)

Röder E. Ákos. Milyen szemmel nézték a rómaiak a világmindenséget. (Kőszegi kath. főgimn. 4—49. l.)

Zivuska Jenő. A methodikai idealismus kritikája Platon alapból-cselete szempontjából. (Besztercebányai kath. főgimn. 41—77. l.)

II. Magyar philologia.

Adamis Gusztáv. Br. Eötvös József emlékezete. (Rozsnyói ág. ev. főgimn. :—15. l.)

Agárdi László. Kemény és az olvasók. (Kecskeméti kegyes-r. főgimn. 3—23. l.)

Barta-Szabó Titus. A Halotti Beszéd a román philologia világításában. (Lőcsei áll. főreál. 17—21. l.)

Báthory Andor. Pósa Lajosról. (Késmárki ág. ev. liceum, 39—52. l.)

- Békefi Remig.* A cisztercei rend története Magyarországon. (Ciszt. budapesti I. ker. főgimn. 1—28. l.)
- Bodola Gyula.* Miért hagyja el Petőfi Pápát? (Pápai ref. főisk. 47—56. l.)
- Bodor Aladár.* Eötvös. (Szekszárdi áll. főgimn. 3—8. l.)
- Csukovits Sándor.* Szigligeti Ede. (Temesvári kegy. rendi főgimn. 11—24. l.)
- Helle Ferencz Hugó.* Arany János Bolond Istókja. (Kassai pre-montrei főgimn. 1—66. l.)
- Illés István.* Fejezetek Arany J. mondattanából. (Privigyei kath. főgimn. 3—28. l.)
- Kardeván Károly.* Eötvös és Madách. (Lőcsei áll. főreál. 3—16. l.)
- Kétszery Lajos.* A piaristák Szigeten a 18. században. (Máramarosi kath. főgimn. 3—50. l.)
- Kiss Albin.* A pécsi gimnázium története. (Pécsi ciszt. főgimn. 1—189. l.)
- Lakatos Dénes.* A székesfehérvári cisztercei rendi kath. főgimnázium százéves története. (Székesfehérvári ciszt. főgimn. 3—207. l.)
- Nagy Béla.* Az egri főgimnázium története. 1776—1914. (Egri ciszt. főgimn. 1—271. l.)
- Pesti Balázs.* Tinódi-magyarázat. (Nagykőrösi ref. főgimn. 11—17. l.)
- U. Szabó Gyula.* Treneséni Csák Máté a magyar drámai és epikus költészetben. (Debreczeni ref. főgimn. 53—76. l.)
- Szilárd Leó.* Szent László a régi magyar irodalomban. (Keszthelyi kath. főgimn. 9—42. l.)
- Tóth László.* Palma Károly Ferencz élete és munkái. (Rózsashegyi kath. főgimn. 5—18. l.)
- Werner Adolf.* A bajai főgimnázium története. (Bajai ciszt. főgimn. 3—77. l.)
- Zoltvány Irén.* Szülőföldi és környezeti elemek Kisfaludy Károly költészetében. (Pannonhalmi főapátsági főiskola évkönyve. 381—405. l.)

III. Általános és modern philologia.

- Csüri Bálint.* Nyelvtudomány és pedagógia. (Kolozsvári ref. koll. 11—30. l.)
- Gerő János.* Önálló munka-e Comenius Labirintusa? (Budapesti X. ker. köbányai áll. főgimn. 1—17. l.)
- Hoós Ferencz.* A Shakespeare-drámák szerzőségi kérdése. (Érsek-újvári közs. főgimn. 3—72. l.)
- Klein Gyula.* A képes beszédről. (Kecskeméti ref. főgimn. 3—9. l.)
- Kuncz Aladár.* Thököly a francia irodalomban. (Budapesti VI. ker. áll. főgimn. 10—56. l.)
- Mittler Frigyes.* Lessing és Aristoteles. (Szolnoki áll. főgimn. 3—9. l.)
- Pápay Géza.* Ibsen az iskolában. (Újpesti áll. főgimn. 3—11. l.)
- Pitroff Pál.* (Ford.) Kalidásza: Urvaszi. (Győri áll. főreál. 3—42. l.)
- Prie Octavian.* Conjugările limbii românești. (Balázsfalvi gör. kel. főgimn. 3—30. l.)
- Thienemann Tivadar.* A szentgallen Margit-legenda. (Budapesti VIII. ker. közs. főreál. 3—8. l.)
- Trostler József.* Magyar elemek a XVII. század német irodalmában. (Temesvári áll. főreál. 9—49. l.)
- Vargha Pál.* A klasszikus és modern verselés. (Petrozsényi áll. főgimn. 3—22. l.)
- Weiszler Róbert.* A Goethe- és Schiller-féle xenionharcz és egy állítólagos pesti paródia. (Késmárki ág. ev. liceum, 10—38. l.)

Hivatalos nyugtázás

az 1914. évi szeptember hó 1-től december hó 31-ig terjedő időről.

Rendkívüli tagdíj 1912-re: Kovács F. 3 kor. — **1915-re:** Henrich A. 1 kor. Összesen 4 kor.

Rendes tagdíj 1913-ra: Bittenbinder M. 3 kor., Majthényi G., Dr. Márffy O. 5 kor. — **1914-re:** Császár E., Cséfalvay N., Czebe Gy. 1 kor., Dr. Endrődi J., Dr. Fest S. 70 fill., Fogarasi B. 1 kor., László Zs., Liszy M., Majthényi G., Dr. Márffy O., Orsovai M. T., Dr. Pánity V., Dr. Pruzsinszky J., Dr. Révész A. 5 kor., Dr. Schwarz Fr. 6 kor. 40 fill., Szentkirályi Gy., Szőke A., Szuchy E., Dr. Vajda Gy., Weber A. 1 kor. 60 fill. — **1915-re:** Alszeghy Zs. 1 kor., Baranyai Z. 3 kor., Benigny Gy. 1 kor. 50 fill., Birkás G. 1 kor., Bleyer J., Dr. Buvány G., Cséfalvay N., Czebe Gy. 3 kor. 50 fill., Dr. Dézsi L. 10 kor. 50 fill., Elek O. 4 kor., Ferenczi Z. 3 kor., Dr. Fest S. 30 fill., Dr. Glatz E., Király Gy. 7 kor., Kristóf Gy., Dr. Latzkó H. 1 kor., Láng M. 4 kor., Marót K. 4 kor., Dr. Módi M. 2 kor., Dr. Pap L., Sas A., Dr. Schwarz Fr. 3 kor. 60 fill., Szentirmay G. 3 kor., Thienemann T. 2 kor., Dr. Tóth Gy., Weber A. 2 kor. 90 fill. Összesen 311 kor.

Előfizetés 1914-re: Budapesti ref. főgimn., Kecskeméti róm. kath. főgimn., Ujverbászi főgimn. 3 kor. — **1915-re:** Bajai ciszt. r. főgimn. 13 kor. 50 fill., Rakodezay Pál, Ujverbászi főgimn. 12 kor. Összesen 73 kor. 50 fill

Cserhalmi Sámuel pénztárnok,

I. ker., Lógodi-utca 49. sz., fidsz. 1.

A **Franklin-Társulat** kiadásában **Budapesten** (IV., Egyetem-utca 4. sz.) megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

legújabb kötetei:

Eucken Rudolfnak, a ma élő legnagyobb német filozofusnak legnépszerűbb műve, melynek német kiadása rendkívüli kelendőséget ért el.
Címe:

Az élet értelme és értéke.

Fordította SCHÖPFLIN ALADÁR.

Ára kötve 2 korona.

Lenhossék Mihály dr. egyetemi tanár új könyve összefoglalja az ember szervezetére vonatkozó összes ismereteket, testünk szerveit, azoknak fejlődéséről szóló elméleteket, az embertan összes fontos tanulságait.
Címe:

Az ember helye a természetben.

Ára kötve 1 K 60 fill.

Aktuális könyv!

BISMARCK ÉS ANDRÁSSY

Irta HALÁSZ IMRE

**A mai szövetséges viszonyunkat megmagyarázó,
nagy szabású politikai tanulmány!**

A Franklin-Társulat kiadása ■ Ára 6 korona

I. fejezet tartalmából:

**A magyar és német kérdés.
Miklós cár szerepe.**

II. fejezet tartalmából:

**Vér és vaspolitika. Bismarck
és a magyarok.**

III. fejezet tartalmából:

**Küzdelem a német hegemoniáért.
Olasz egység.**

IV. fejezet tartalmából:

**Magyarország és Németbiroda-
lom Königrätz után.**

V. fejezet tartalmából:

**Andrássy küzdelme a háborúpárt
ellen. A határőrvidéki kérdés.**

VI. fejezet tartalmából:

**Bismarck és a német biroda-
lom megalapítása. A német-
francia feszültség.**

VII. fejezet tartalmából:

**A Karagyorgyevics-pőr. Hatások
Délmagyarországon.**

VIII. fejezet tartalmából:

**Oroszország háborus terve
Ausztia-Magyarország ellen.**

IX. fejezet tartalmából:

**A békeszövetség megkötése.
A békeszövetség és Ferencz
József.**

X. fejezet tartalmából:

**Orosz-német ellentét. Francia-
ország terjeszkedései. Olasz-
ország csatlakozik a béke-
szövetséghez.**

XI. fejezet tartalmából:

**II. Vilmos. Az orosz szerződés
leleplezése.**

Függelék.

**I. II. Sándor cár levele Vilmos császárhoz. II. Szövetségi szer-
ződés a Németbirodalom és Osztrák-Magyar monarchia között.**

Megrendelhető:

**LAMPEL R. könyvkereskedése (Wodianer F. és Fiai) R.-T.-nál
Budapest, VI., Andrássy-út 21. sz. és minden hazai könyvkereskedésben.**

EGYETEMES
PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPITOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV.

A M. T. AKADEÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

BLEYER JAKAB és FÖRSTER AURÉL.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1915.

Az **Egyetemes Philologiai Közlönybe** szánt class. philologiai dolgozatok kéziratát **dr. Förster Aurél** (IV., Eskü-tér 8.), a modern philologiai dolgozatokéi **dr. Bleyer Jakab** címére (VIII., Mikszáth Kálmán-tér 4.) küldendő. Fölolvasások **dr. Papp Ferencz**, I. titkárnál (I., Bors-u. 15.) jelentendők be.

TARTALOM.

ÉRTEKEZÉSEK.

HELLE F. HUGÓ: A latin szóelválasztás problémája	161
TROSTLER JÓZSEF: A «Magy. Simplicissimus» és a «Török kalandor» forrásai. (II. közl.)	181
MARÓT KÁROLY: Homerus comparatus III.	194
ZAMBRA ALAJOS: A Zichy-kódex és az olasz líra. (I. közl.)	203

HAZAI IRODALOM.

A Kisfaludy-Társ. Nemzeti könyvtára. XXIII. 1. és IV. ZLINSZKY ALADÁR	211
Kornis Gyula: Történelem és psychologia. FOGARASI BÉLA	215
Révész J. Amadé: Apollonios Rhodios és Vergilius. MÓDI MIHÁLY	217
Weber Arthur: Kazinczy Ferencz, Az amerikai Podocz és Kazimir. ZOLNAI BÉLA	218

KÜLFÖLDI IRODALOM.

R. Zenker: Zur Mabinogionfrage. HEINRICH GUSZTÁV	219
H. Sperber: Über den Affekt als Ursache der Sprachveränderung. SCHMIDT JÓZSEF	222
E. Nachmanson: Historische griechische Inschriften. HEINLEIN ISTVÁN	224
Fr. Hirt: Heinrich Heines Briefwechsel. SAS ANDOR	227
Jahrbuch der Grillparzer-Gesellschaft. XXI—XXIII. Jahrg. HANKISS JÁNOS	229

VEGYESEK.

A Budapesti Philologiai Társaság 1915 febr. 10-én tartott ülése	231
Téves idézet VI. Henrikből. BAYER JÓZSEF	232
Notante populo ... SCHMIDT MÁRTON	232
Adatok regényirodalmunk történetéhez. GYÖRGY LAJOS	234
Új könyvek	237
A szerkesztőhöz beküldött könyvek és füzetek jegyzéke	239
Doktori dissertációk 1914-ben	239

Az **Egyetemes Philologiai Közlöny** tíz havi füzetben, minden hónap elején (augusztus és szeptember kivételével) jelenik meg.

Előfizetési ára: 15 korona. Egy füzet ára 1 korona 50 fillér.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a reklamációk, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése a pénztárhoz, **Cserhalmi Sámuelhez** (Budapest, I., Lógodi-u. 49.) intézendők.

A LATIN SZÓELVÁLASZTÁS PROBLÉMÁJA.

Nem csekély feladat oly kérdésben kimondani a döntő szót, melyet mindeddig a fölíratok alapos vizsgálatának hiánya, több rokonnyelv eltérései és a grammatikusok üres fecsegései tettek nehezzé. Jómagunk is zavarba jönnénk, ha feltennék előttünk a kérdést: honnan veszszük azon alapokat, melyek a jelenlegi szabályok gyakorlását igazolják? Főleg ha azon helyes elv alapján állunk, mely a szóelválasztást a szótagolásból magyarázza.

Honnan veszi általában bármely nyelv a maga szétválasztási szabályait? Akadémikusak-e azok, vagy a nyelv természetéből folyóak s így önkéntelenek? Nem mondhatók tisztán akademikusoknak s önkényesek sem lehetnek. Mivel az elválasztás szabályai nem egyebek, mint hangfiziológiai tényeknek logikai átalakításai és miután a kettő összekapcsolását csak egyetlen nyelvi sajátosság: a *szótagolás*, mint nem csupán logikai, hanem egyúttal fiziológiai tény¹⁾ tudja közvetíteni, egyedül helyesen csak úgy határozhatjuk meg az elválasztást, hogy az lényegében az *élő szótagolásnak írásban kényszerült reprodukálása*.

E lényegesnek mondható alapelvnek a latin grammatikusoknál semmi nyoma. Kevésbé tudományos megokolásaiknál többre becsüljük elszólásaikat, elírásaikat s a féktelen idéző-szenvedélyt, melynek sokszor többet köszön a philologia, mint a szorosan vett nyelvészet. De ha már a helyesírásban követik azon elvet, mely szerint a beszédnek s az írásnak egyeznie kell,²⁾ mennyivel inkább kellett volna ezt a szóelválasztásban is érvényesíteniök! Szabályaikat össze fogjuk vetni

¹⁾ Hogy a szótagolás nem csupán logikai, hanem egyúttal nyelvfiziológiai tény, megmutatja a szótag analízise. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a beszéd, mint fiziológiai jelenség, sonansok kapcsolásában látja a fogalomkifejezés lényegét, melyekhez consonansokat csupán a sonansok csekély számából eredő variálási kényszer miatt fogad el. Oly nyelvekben tehát, melyek írásban a vocalisok jelölését ezek tisztátlansága miatt mellőzték, a sonantikus jelleg aligha nyugodott a vocalisokon. A sonansok kapcsolása pedig mindenesetre successiv (csak logice cursiv) folyamat s így a szótagolás egyúttal nyelvfiziológiai jelenség.

²⁾ Cf. Marius Victorinus (Keil I 4, 85): ... ut idem sæpius dicam, bis peccatis, quod aliud scribitis quam legitis. et aliud legitis quam scriptum est. — Ter. Scaurus (Keil VII pag. 21): Vox scribenda est, quomodo et sonat. Etsip.

a jelenleg használatosakkal, megkeressük indokolásukat is, hogy a helyes elvek leszűrésével tévedéseikre a nyelvészet és a feliratok eredményeivel rámutathassunk.

A) A latin grammatikusok nyilatkozatai.

1. Kor szerint elsőnek következik *M. Valerius Probus* (virágzott a Kr. u. I. század 2. felében, cf. Teuffel «Gesch. der röm. Lit.»⁵ pag. 67), ki az «*Instituta artium*»-ban¹⁾ szótagképzőül öt magánhangzót említ (*a, e, i, o, u*); ezenkívül megkülönböztet mássalhangzókat, mint a melyek szótagot nem képezhetnek s ezeket felosztja félhangzókra (*f, l, m, n, r, s, x < g + s, c + s*) és némákra (*b, c, d, g, [h], k, p, q, t*). Kettéosztásukat pedig Cæsar szavaival okolja meg, a ki a félhangzókat a némáknak elébe helyezi, mert két félhangzó vocalissal együtt szótagot képezhet egytagú szavakban (cf. *flā, ars, iners, mons* etc.) is, míg két muta magánhangzóval együtt szótagot nem képezhet. Meg kell még említenünk egy fontos tévedését. Szerinte *x* félhangzó kettősnek számít, ha szótagkezdő, mint: *māximus, ān-xius*²⁾; mert azt hitte, hogy ilyenkor *x* nem $< c + s$ (Keil, pag. 51.) Pedig *maximus* $< * mag-sēmo-$ (cf. Walde, Etym. Wbuch pag. 471 és 454) és *anxius* $< * ang-s^o$ (pag. 49. és 41—42.), tehát *x* kivétel nélkül kettős hangzó.

2. *M. Fabius Quintilianus* a híres rhetor, (Kr. u. 35—95) az etymologiai elválasztást kívánja (Inst. oratoria I, 7, 9) ily esetekben, mint: *haruspex, abstemius*, «*quia ex abstinentia temeti composita vox est.*» Az elválasztás egyéb eseteire nem nyilatkozik.

3. *Flavius Caper*, Traianus kortársa, az *s + t(r)* elválaszt-hatatlansága mellett nyilatkozik. Megokolás: az, hogy: az *s* után muta következik. E megokolásra még visszatérünk. (Keil, VII₁ pag. 96.): «*Pronomina no|strum ac ve|strum si in scriptura dividenda sunt, s littera posteriori syllabae appl|cari debet, quoniam sequens littera t muta est. sic, si maie|stas scribis, -stas in diductione vocis esse debet, non -tas. sic in similibus.*» E furcsa okoskodáson kívül több esetet nem említ.

4. *Q. Terentius Scaurus*, Suetonius (75—160) kortársa (cf. Teuffel, pag. 887) egyik művében («*De orthographia*», Keil VII₁ pag. 12. sq.) kifogásolja a következő elválasztást: *nes-cio*, mely a feliratok tanúsága szerint csakugyan az élő beszéd következménye volt (cf. CIL Pris-cus, disscente, ezenkívül Priscianus II₁₀; e törekvést jelzi a prothetikus vocalis is: *isciat|is, iscripta* CIL VI₁, 18659 etc.) Megokolásánál nem említi azt az elvet, hogy velük latin-görög szó kezdődhetik, hanem egyszerűen az etymologia miatt, melyet ő lefordít *originatio-ra*, kívánja így az elválasztást: *ne-scio*: «*in verbo nescio s*

¹⁾ cf. Keil: *Grammatici Latini* IV₁ pag. 49. és VI. pag. 22.

²⁾ Együttal indirekt bizonyíték arra, hogy az *ā*-t hosszan ejtették, mert ha *x* egyes, akkor *ā* nem positione, hanem natura hosszú; valamint arra nézve is, hogy Probus szerint az *n—x* a szótagolásban kettéválasztandó.

litteram priori syllabæ iungunt, cum posterioris initium esse debeat: est enim ne scio. nam ne pro non positum est apud antiquos. — Következik egy — alapján érthetetlen — felosztásrendszere, melyet utána majd valamennyi grammatikus követ. Így szerinte a *b* következő consonansok elé kerülhet: *bd, bl, bn, br*; a *c*: *cl, cm, cn, cr, ct*; a *d*: *dl, dn, dr*; az *f*: *fl, fn, fr*; a *g*: *gl, gm, gn, gr* és *gu*, melyet ő *f*-val ír. Az *l* (szó elején) mássalhangzót meg nem előzhet, csak követhet, úgy szintén az *n* és *r* is. Postconsonantikus *l*-ek: *fl, pl, bl, gl* és *tl*; *m* csak *n* előtt állhat (Mnestheus. Ez egyetlen példája.) *p* mássalhangzók előtt: *pl, pn, pr, ps, pt*; *t*-vel: *tl, tm, tn, tr*; *s*-sel valamennyi consonans, kivéve *h*-t és *x*-et; *q* előtt csak *s* állhat, utána csak *u*, ez is csak akkor, ha az *u* után még egy vocalis áll. (Ez utóbbit ő maga sem követi, mert *secuntur*-t ír *sequentur* helyett, noha ellenmond azon szabálynak, hogy ugyanazon vocalist kettőzni nem szabad. cf. Keil VII₁ pag. 22.) — Rögtön láthatjuk, hogy ezen mássalhangzócsoportok jó része latin szót sohasem kezd, görögöt is ritkán (cf. *bd*!) — mit akar tehát velük? Mindenesetre nagy hiba volt a consonansok egymásmellettiségének vizsgálatában a görög szavakat is figyelembe venni. Ennek következménye volt, hogy midőn a szótagkezdés szabályának megállapításánál figyelni kezdték a szókezdést, a görög consonanscsoportok alapján kezdték a latin szótagolás szabályát megalkotni. — Az *n*-et az *ns* csoportban az ő idejében is redukálva ejtették (cf. *cōsol, Pisaurēse, sciēs = consul, Pisaurēse, sciens* etc. Diehl «Altlateinische Inschriften pag. 77. Index) s ezért maga sem biztos benne, írjuk-e egyáltalán *s* előtt az *n*-et vagy sem. (A régiek nem írták.) Mensor szóban furcsa okoskodással meghagyja: «in mensoribus litteram *n*, quamvis recuset ratio, quia mētiō sine illa dicatur, vindicat tamen consuetudo, quod vox plenius sonet.» Coniū^mx szónál, noha jogosultnak mondja az etymológiát (*iungo*), a közszokás mellé áll: «sed melius tamen videtur sine *n* littera dicere et scribere.» Az *ns* csoport szerepére az elválasztás szabályainál még visszatérünk. — Az *m* hangzó maga mellé átmeneti hangul labialis *p*-t fejlesztett ki e szavakban: *sumptus, demptus, empitus*, tehát nem: *sum-ptus, dem-ptus, em-ptus*, mert így a *p*-nek nincs jogosultsága. Terentius szerint ez etymologice jogosulatlan *p*-ket nem is szabadna írni. *bs* és *ps* mindig összetartozik szerinte — miért? Mert a görögben a *ψ* ketté nem választható. Annyira megy nála a görög hatás, hogy *φλέψ-βός* mintájára *urps bis, pleps-bis, cæleps-bis*-t akar írni. (Keil VII₁ pag. 27.) Z görög kettőshangzó (s így el sem választható); ezért tilos Mezentius-t (ejtsd: Meddzentius cf. Mar. Victorinus p. 6.) két *z*-vel írni. Vergiliusnál egy *z*-vel is positiót képez.

5. Marius Victorinus (virágzott a Kr. u. IV. sz. közepén) a svarabhaktikus vocalissal igazolja a *c*—*m* kettéválasztását (pag. 6.): «iuxta autem non ponebant *cm*: inde nec Alcmenam dicebant nec Tecmessam, sed Alcmenam et Tecumesam, inde Alcumeo et Alcumena et Tecumesa tragœdiæ, donec Julius Cæsar qui Vopiscus et Strabo et Sesquiculus dictus est, primus Tecmessam inscripsit tragœdiam suam et ita in scena pronuntiare iussit». (Ez már görög hatásra vall.) De *m* + *n*-et egybetartozónak véli, míg *r*—*m*-et szétválasztja és *x*-et a következő szótagra viszi át (Keil pag. 29.): («duæ consonantes) aut in eadem syllaba solent esse, ut *ars*, aut in proxima

ut amnis, aut in duas syllabas divisæ ut arma... x aut in eadem syllaba solet esse ut nox, aut in proxima ut axis.»

6. Ugyane szavakat szóról-szóra megaláljuk *Flavius Sosipater Charisius*nál (a Kr. u. IV. század utolsó negyedéből), a kit általában kiváló grammatikusnak mondanak. Tehát ő ugyancsak az $m + n$ egybetartozását, $r - m$ kettéválasztását és x -nek a második szótaghoz való kapcsolását kívánja. Szerinte $g + m$ kapcsolódnak: «*m littera subiungitur consonantibus liquidis* (? talán $g = n$ -nek vehette!), cum agmina et pigmenta dicimus.» (pag. 9.) Ugyanez áll általában a $g + consonans$ ra: «*g littera... præponitur et consonantibus, ut in agmine, magno, grege, glire*» — továbbá $p + r$ és $p + l$ esetében is: «*p littera præponitur et consonantibus duobus r et l, ut plaudit, prandit.*» (pag. 10.) A d a rákövetkező c, g, l, p, r, s, t consonansokkal kapcsolódhatik, melyekkel azután hasonló: «*d littera præponitur et litteris consonantibus, quæ sæpe succedunt in locum eius, ut accipe, aggere, alliga etc.*» Egész előadásából kitűnik, hogy nem a szótagolásra akart elveket felállítani, hanem grammaticæ helytelen és értéktelen megfigyeléseket végzett, mint elődje, Terentius, mely azonban mégis egyenes felhívás volt a szótagkezdés és szókezdés azonosítására s ennek alapján azon szabály felállítására, hogy a szó elején található consonanscsoportok a szótag elejére is együvé kerülnek.

7. *Marius Servius Honoratus*, Charisius kortársa az első grammatikus, ki az imént említett elvet szentesíti és alkalmazza. Szerinte $s + p, m + n$ nem választatnak ketté, ellenben $t - t$ és $b - d$ igen. (Keil pag. 427): «*Quotiescunque quærimus, quæ consonantes in scribendo sibi cohæreant vel cui syllabæ imputentur, utrum priori an sequenti, similitudo aliorum nominum hunc solvit errorem. ut puta si dicamus aspicere et dubitemus, utrum s et p dividendæ sint consonantes et s danda priori syllabæ, p sequenti, intelligimus hoc fieri non posse, sed ambas consonantes sequenti tantum modo dare nos debere, eo quod invenitur sermo qui a duabus istis consonantibus inchoetur, ut spica. similiter amnis: debemus m et n sequenti syllabæ dare in scribendo, quoniam invenitur sermo qui a duabus istis consonantibus inchoetur, ut Mnestheus. (Egyetlen görög példával beéri!) attulit: non possumus duo t sequenti syllabæ dare, quia nullus sermo invenitur, qui a duabus t consonantibus inchoetur. et hoc in ceteris consonantibus observabimus. plane scire debemus, conexiones quod dico consonantium non eas quæ Latinis syllabis congruunt, sed etiam quæ Graecis, excepta scilicet ea syllaba, quæ constat de b et d, quæ in Latinum sermonem numquam ita transit, ut cohæreant, ut est βδέλλα. quando enim scribimus abditur, non possumus a in una syllaba ponere, et b et d in sequenti.*» — Servius nézete tehát két consonans szótagkezdéséről teljesen ugyanaz, mint a mit iskoláinkban ma is látunk: a) egyenlő consonansok kettéválnak; b) két consonans, ha velük görög vagy latin szó kezdődik, szótagkezdő lesz; kivéteket $b + d$, melyeket nem mert már együtt tartani, noha kezdődik velük görög szó. A kivétel sincs megokolva: non possumus — ez nem ok.

8. *Terentianus Maurus*nak, a következő grammatikusnak időkoráról hosszas viták folytak, melyeknek mellőzésével Keil nézetét fogadjuk el (VI. pag. 323.), a ki nem tartja őt régebbinek a Kr. u.

III. századnál, vagy még későbbinek. Részemről Serviusnál régebbinek tartom, mert a Servius-féle szabályt még nem ismeri. De $m+n$ szerte sem választható ketté:¹⁾

tertiam udam sibi videtur posse solam iungere,
sic tamen, non in priore, *sed sequenti syllaba*,
omnis ut dicas vel amnis...

Hogy miért, meg nem okolja, de hogy hallgatagon ugyanarra gondol, a mit Servius rendes szabályként ad elő, kitűnik abból, hogy rögtön utána az $m+n$, $d+m$, $t+m$ és $g+n$ szókezdési lehetőségeit vizsgálja, sőt $g+n$ elválaszthatatlanságát egyszerűen feltételezi, *mint a mely szó elején is állhat* (pag. 352):

G tamen, mox tertia uda, rarius componitur
quando gnatum nominare, dicere aut gnarum voles:
namque magnus, dignus, agnus, signa, pugna et talia
syllabae cum sint secundae, non ita impugnant pedes,
quis iugatis impediri, cum caput verbi tenent,
saepius pedes videmus...

Továbbá x -szel latin szó nem, de görög szó kezdődhetik, következőleg x szótagkezdő (pag. 353.):

ante vocales locatur in sequenti syllaba,
faxo si dicas vel axis, nexus, uxor, noxia.
tantum apud Græcos videmus inchoantem nomina,
qui ξένον, ξανθόν loquuntur, ξουρόν et ξενίτια.

9. *Aelius Donatus*, Marius Victorinus kortársa, kétségtelenül a Kr. u. IV. sz. közepén élt. Munkája «Ars Donati grammatici urbis Romæ» tankönyvül szolgált az egész középkoron át. Az elválasztásról ugyan nem nyilatkozik, van azonban egy fontos megjegyzése (Keil IV₂ pag. 369.), melyben a syllaba brevis és longa tárgyalása után a syllaba communisba sorolja nemcsak a muta (respective semivocalis) + liquidával zárt szótagot, hanem az s + *consonanssal* záruló rövid hangzójú szótagot is («aut cum correptam vocalem duæ consonantes secuntur, quarum prior s littera est»). Következésképpen a rövid előhangzót tűró s + *consonans*okat ($=s+c$, $s+p$, $s+t$, $s+q$, $s+g$) metrice egyenlő értékűnek mondja a muta + liquida csoporttal. Hogy mi volt ennek a nyelvfiziológiai oka, megtaláljuk *Agroecius* püspök munkájában (élt a Kr. u. V. század közepén. Műve «Ars de orthographia» cf. Keil VII₁ pag. 118.), a ki az etruszkok kiejtéséből eredezteti az s sajátos liquescálásának okát: «Quæritur ab aliquantis, quare s littera inter liquidas (sic!) posita sit, cum vel sola facere syllabam videatur ac per hoc dicta sit suæ cuiusdam potestatis esse, aliæ autem liquidæ in ipso concursu litterarum et sermonum ita conglutinentur, ut pæne interire videantur. hæc ratio est: apud Latium,

¹⁾ Megjegyzendő, hogy l -et egyszerűen prima uda, m -et II-a uda, n -et III-a, r -et IV-a uda néven jelöli «De syllabis» munkájában. Cf. Keil VI₂ pag. 351.

11. *Magnus Aurelius Cassiodorius Senator* (élt kb. Kr. u. 480—575) munkájában (*De orthographia*), Keil VII: pag. 204 sq) etymológiai elválasztást kíván; tehát nem: obsolevit, hanem: obsolevit: «obsolevit autem s quidem habet, sed non ipsius verbi, verum praepositionis, quae est obs.» Még fontosabb munkájának azon része, melyben *Lucius Caesellius (Caecilius) Vindex* (Hadriannus kortársa) elveszett grammatikai művét kivonatolja. Caesellius ugyanis egybetartozóknak mondja a következő csoportokat: $s+t$, $p+t$, str , stl ; elválasztja pedig az $r-p$, $r-s$, $s-c$, $l-u$, $r-u$, $n-u$ csoportokat. (Keil pag. 205): Duæ consonantes impares, quæ tamen hæerere possunt, si hinc inde vocalem accipiant, *posteriorem syllabam* sequuntur; pares vel impares, singulæ scilicet, et in priorem et in posteriorem dividuntur: potestas, novissima syllaba -stas erit, noster -ster, capto -pto, aut ubi tres sunt, ut plostrum -strum, lustrant -strant, capistrum -strum, æque claustrum rastrum campestre. fere autem tres hæ consonantes tertio loco r habent, et aliæ l litteram, ut astula et in elisione astla, pestulum pestlum: aliter nullo modo tribus consonantibus unitas syllabæ datur. cum pares sunt, singulæ ad singulas syllabas ibunt: duæ enim pares litteræ seu vocales sint seu consonantes, non coeunt: similiter quæ syllabam non faciunt, si vocalem accipiant, tametsi impares sunt, ut car po, dorsum, Porcius. una consonans inter duas vocales posita posteriore sequitur, ut Paris, lapis, tu tus. at si inter vocales consonans fuerit de digamma posterius, vocali digamma adhærebit, iam enim dixi excepta q littera et g nullam aliam consonantem cum eiusmodi syllabis consistere, ut solvo, nervus, volvo, larva, pulvis. itaque tenuis si trissyllabum est, n consonans ad u accedit, si disyllabum, ad e : æque *belua malva*... *Dispicio* per duo s *dispicio* scribi debet et ita dividi: dis et $spicio$ ... *Obliviscor*: ob et liviscor (quia compositum est.) — Végül még egy megjegyzésre kell hivatkoznunk. *Suspicio* elválasztása *suspicio* (pag. 208.) és pedig az o magán etymológiája szerint azért «*suspicio* et *suspicio* verba composita ab adverbii sursum vel susum, *in prima syllaba* per unum s , non per duo scribenda sunt, quoniam duplicari consonans subsequente alia consonante non potest, sicut nec antecedente, nisi fuerit muta ante liquidam, ut *supplex*, *suffragor*, *sufflo*, *effluo*, *effringo*» Az etymologia helytelen (egyszerűen $sûb+specio > sûspicio$) s az $s-p$ consonansokat is csak hibás etymonjuk miatt választja ketté, mert a fennebbiekből kitűnik, hogy $s+p$ hangzók szerinte is egybetartoznak, valamint ugyancsak az etymologia tesz kivételt a $b+s$ -ben (obsolevit), vagy a $b+l$ -ben (obliviscor).

12. *Priscianus*, a VI. század elején Konstantinápolyban élő grammatikus volt. a ki elődjeinek szabályait kiterjesztette több esetre is, bár nem oly rendszeresen, mint Cassiodorius. Terjedelmes munkája (*Institutionum grammaticarum* I. XVIII) teljesen görög rendszer és görög minták (Apollonios Dyskolos és Herodianos) után készült s így nem csoda, ha a szótagolásban is a görög elveket juttatta érvényre. A két mássalhangzóú csoportok, melyek elseje nem liquida, szerinte kivétel nélkül a második szótaghoz csatlakoznak, még $b+d$ is. (Ebben túltesz Serviuson.) Tehát $m+n$ (a mnis), $b+d$ (A-bdera, a-bdomen), $c+t$ (ā-ctus, lē-ctus), $p(h)+t$ (a-ptus, nū-ptam, scri-ptum, di-phthongus), $s+b$ (a-sbestus, A-sbustes), $d+l$ (Abo-dlas), $t+l$ (A-tlas);

kétes eset $b+n$ (etymologice $b-n$ is!) cf. abnuo: «sed b magis superioris est syllabæ», tehát: ab-nuo; $d+n$ (Cy-dnus, Aria-dne), $t+n$ (Ae-tna), $p(h)+n$ (Thera-pnæ, Si-phnus); mbr esetében: $m-br$ (um-bræ). «Ante m inveniuntur c, d, g, t » (Keil II pag. 42.) eszerint tehát $c(h)+m$ (Pyra-cmon, dra-chma); lcm esetében $l-cm$ (Al-cmene); $d+m$ (A-dmetus); $g+m$ (a-gmen); st(h)m esetében: $s-tm$ (Isthmos); el nem választhatók: *scl, ctr* és *ptr*. (A-sclepiodotus, vi-ctrix, sce-ptum. pag. 43.) Mivel *ps-et* «principium syllabæ»-nak nevezi, ennélfogva $p+s$ is egybetartozik (i-pse, nū-psi, scripsi.) Ha két consonans közül az első liquida (l, r , és! m, n), ez esetben a két consonans elválasztandó («liquida terminat priorem syllabam» Keil II. pag. 49–50.); tehát: al-bus, am-bo, lin-quo, cor-vus etc. (Ezek mind az ő példái.) Ő is híve az etymologiai elválasztásnak (ab-nuo, per-eo, ad-eo etc. Keil I. pag. 45: «si antecedens syllaba terminat in consonantem, necesse est etiam sequentem a consonante incipere») és ezzel ellentétbe jut mesterével Herodianusszal (cf. Lindsay pag. 146), a ki ily esetben is «rationabilis sonoriusque»-nek mondja a rendes elválasztást. Úgy látszik, a görög elvek híú másolója megállott az oly deductio in absurdum-ok előtt, mint teszem azt: su-bsannatio, Cirsheanus etc. — Összetartoznak még: $s+c$ («in simplicibus dictionibus [=nem összetett szavaknál!] necesse est s et c eiusdem esse syllabæ, ut pā-sua, lū-sus.» Keil II. pag. 50.), $s+m$ (Co-smus), $s+p$ (pro spera), $s+t$ (te-stis); de: dis-tuli, dis-plicet, dis-cutio, as-porto, etymológiájuk miatt.

13. *Alkuin* (Alquinus, Albinus Magister), Nagy Károly tanítója és barátja (élt 730–804), kivel a grammatikusok sorát zárjuk, szintén az etymologiai elválasztásnak híve. (Keil VII₁ pag. 306): «Ob-stipui, ob-stup-eo, ob-sum, ob-strepto, b ad priorem syllabam, s ad secundam pertinet.»

A későbbi grammatikusok egyszerűen a Cassiodoriustól szövegezett szabályokat veszik át minden kritika nélkül s így ezek csaknem a jelenkorig grasszáltak szabadon, a nélkül, hogy bárki is ügyet vetett volna rájuk. Sajátságos, hogy az újabbak közül a Stolz féle «Historische Grammatik der lateinischen Sprache» (2 Bd. Leipzig, 1894) már újabb átdolgozásában, valamint a «Lateinische Laut- u. Formenlehre» (Iwan Müller) és Sommer: «Hbuch der lateinischen Laut- und Formenlehre» (Heidelberg, 1902) sem törődnek a szóelválasztással, a mely hiány Giles: «Vergleichende Grammatik der klassischen Sprachen» (Leipzig, 1904), továbbá Kretschmer: «Die griechische u. lateinische Sprache» (Gercke-Norden: Einleitung) és Skutsch: «Die lateinische Sprache» (Die Kultur der Gegenwart) műveinél speciális céljuk miatt talán még érthető volna. A kérdéssel érdemlegesen csakis Lindsay (-Nohl): «Die lateinische Sprache» (Leipzig 1897, pag. 144.), Niedermaun: «Historische Lautlehre des Lateinischen» (Heidelberg 1911, pag. 99.) és Walter Dennison: «Syllabification in latin Inscriptions» (Chicago 1906. különlenyomat a Classical Philology I-ből) munkái foglalkoznak, de Lindsay a kellő alaposság s a grammatikusok megtévesztő adatai folytán ellentétes eredményekre jut. A kérdés végleges tisztázására a grammatikusok szabályait táblázatban tettük szemlélhetővé (l. a 169. lapon); mire a biztos esetek kikapcsolásával az alapelvek vizsgálata és eltéréseik összegegyeztetése válik feladatunkká.

Latin grammatikusok adatai táblázatban :

2 con- sonans	l	m	n	s	x	p(h)	b(h)	d(h)	t(h)	c k q(h)	u	3 con- sonans	Jelmagyarázat
l											l—u Cae Cs	l—cm Pi	E táblázat csak az <i>expressis</i> <i>verbis</i> kifejezett adatokat fog- lalja magában. + = együtt maradnak. — = elválasztandók. (Helyük egyúttal az elvá- lasztás helye.) Po = Probus Q = Quintilianus Cp = Caper Sc = Q. Terentius Scaurus V = Marius Victorinus Ch = Charisius S = Servius M = Terentianus Maurus Dn = Aelius Donatus Ds = Dositheus Cs = Cassiodorus Pi = Priscianus A = Alkuin Cae = Caesellius. (Ez adatok az etymologiai elválasztásra nem vonatkoz- nak. Valamennyiukre közöl- tük a megfelelő szöveget.)
m			m+n V Ch S M Ds Pi									m—br Pi	
n					n—x Po						n—u Cae Cs	m—pt Sc	
r		r—m V Ch Ds		r s Cae Cs		r—p Cae Cs				r—c Cae Cs	r—u Cae Cs	c+tr Pi	
s		s+m Pi				s+p Cp S Pi	s+b Cp Pi	s+d Cp	s+t Cp Cae Cs Pi	s+c Cp Pi		s+tr Cp Cae Cs	
p(h)			p+n Pi	p+s Pi					p+t Cae Cs Pi			s+tl Cae Cs	
b(h)			b+n Pi					b—d S b+d Pi				s+cl Pi	
d(h)	d+l Pi	d+m M Pi	d+n Pi									s—tn Pi	
t(h)	t+l Pi	t+m M										p+tr Pi	
c q k(h)		c—m V c+m Pi							c+t Pi				
g(h)		g+m Ds Pi	g+n M Ds										

I. 1 cons a 2. szótaghoz tartozik: Po V Ch M Cae Cs Pi — II. «Latin-görög szó kezdődhetik»
féle szabály: S Cae Cs Pi (Oae Cs-nél így: ha együtt kiejthetők: «que tamen haerere possunt»;
Pi-nél így: ha kettő közül az 1. nem liquida.) — III. Etymologiai elválasztás hívei: Q Sc Cs Cae
Pi A — IV. 2 cons kettéválk, ha az első liquida: Cae Cs Pi (l, m, n, r) — V. 3 cons együtt
marad, ha a 3. liquida (r, l): Cae, Cs

B) A szótagolás törvényei.

Az I. szótagolási törvény: «Vocalisok között külön szótag van.» A szótagolás természetéből folyó alapelv s ezért igazolása szükségtelen.

A II. szótagolási törvény: «Egyetlen intervocalis consonans a másodikhoz csatlakozik.» A latin nyelvszerkezet azt mutatja, hogy ily esetekben a szótaghatár a vocalis (vagy diphthongus) mögött állott. Hogy a szótag lehetőleg a nyíltságot szerette s inkább túrta maga élén, mint mögé zárva a consonanst, kitűnik abból, hogy a latin szavak feltűnően nagyobb százaléka nyíltan végződik (cf. a *declinatio* vagy *coniugatio* legtöbb esetét), vagy legalább is oly consonansok zárják, melyek *reductio* alá szoktak esni (liquidák, *m*, *s*); továbbá a vocalishosszabbodás is progressiv irányban hat és lerázza consonansait, melynek fejében pótlónyújtás áll be, de a melylyel mégis eléri, hogy a consonansok számát egyre redukálja s így önmagát nyíltta teheti (cf. *trānsduco > trāduco, *posne > pōne, *apsmitto > āmitto, *exbibō > ēbibō etc.). Legalább is egy consonans esetében a szótaghatár nyíltságát az egymásnak sokban ellentmondó grammatikusok is egyhangúlag igazolják, (cf. Probus, M. Victorinus, Charisius, Ter. Maurus, Priscianus, Cæsellius és Cassiodorius) nemkülömben Lindsay (pag. 144.) és Niedermann (pag. 99.). Lindsay ugyan a román nyelveket is felhossa e szabály mellett, ám e kétélű fegyvert kár villogtatni.

A III. szótagolási törvény: «Intervocalis két consonans, *a*) ha *geminata*, kettéválík.» Ratiója az, hogy a *geminatio*nak a latinban sohasem volt szerepe a szótagzárás, ezért szavak végén sem található, másrészt szótagkezdésben kiejthetetlen. Kétségtelenné teszi ezt Cæsellius és Cassiodorius idézett megfigyelése is, mely szerint muta hangok előtt kettőzés nem lehetséges, csak liquidák előtt (cf. *supplex*, *suflō* etc.). Ennek nyelvfiziológiai oka nem egyéb, mint hogy a *geminata*k egyikét feltétlenül legfoglalja magának az utánuk következő *vocalis*. (Ezért hibás a CIL IV 1278-ban DISSCENTE, mert ily esetben — mondják a grammatikusok — mindkét *ss* az első szótaghoz tartoznék.)

b) «Ha pedig a két consonans különböző, mindkettő a második *vocalis*hoz csatlakozik, ha együtt kiejthetők, azaz ha velük latin vagy görög szó kezdődik — ellenkező esetben kettéválnak.» — Ez általánosan alkalmazott elvet a régebbi grammatikusoknál egyáltalán nem találjuk. Először Servius említi, utána Priscianus és Cassiodorius. Az elv önmagában nem indokolatlan, mert a szó elején megálló consonanscsoport bizonyára együttejthető is lesz és hát a szótagolás alapelve is az, hogy csak együtt kiejthető consonansok kerüljenek együvé. De egyik elháríthatatlan nehézsége e szabálynak, hogy éppen azt kellene tisztázni, mely csoportokat tudták vagy szokták a rómaiak együtt ejteni s minthogy e csoportoknak nyilvánvalóan csak kis része juthatott történetesen szavak elejére, a latin szókezdés szabálya máris hiányos lesz. Vegyük hozzá, hogy elég nyelvi tanulság megtanított már rá, mennyire nem kell bízunk vaktában Krisztus után csaknem 400 évvel élt emberek nyelvérzékében, kiknek a latin nem volt már anyanyelvük, a kik saját befolyásukat, esetleg üres tudálékos okoskodá-

saikat és mindenestre anyanyelvük sajátosságait a latin felett büntetlenül érvényesítve abból szabályt alkotnak. Nem az érdekel, hogy Servius és utódai mint vélekednek a consonanscsoportok kiejthetőségéről, hanem hogy az egykorú latin közönség hogyan érezte? *Am Servius előtt senki sem ismeri e szabályt*; de meg ő és követői is rögtön észrevették, hogy biztos normativumot sem a latin szókezdés nem adhat, a mely sok consonanscsoport helyzetét nem tisztázza, sem az együttejthetés, melynek a betűk egymásmellé írása még nem kriteriuma, mert az írást nem fűdi mindenkor a kiejtés. Vegyük hozzá az egyéniség befolyását, mely a nem anyanyelveiek körében csak káros lehet. De az elválasztásra mégis csak kellett szabály! Jelen korunk ily célokra a nyelvészeti segédeszközök egész tárházával rendelkezik. A nyelvészeti kritikában fejletlen kor nem helyezkedhetett nyelvtörténeti alapra; úgy segített tehát magán, a hogyan tudott — *Grais dedit ore rotundo Musa loqui* — *elővették a görög nyelvet*, melynek ugyan a latin szótagoláshoz *semmi köze*, de a mely mérhetetlen és változatos szókinszénél fogva úgyszólván ugyanannyi esetet tud felmutatni a szókezdésre mint a szótagkezdésre s így szótagolására az egyetlen átlátszó szabályt is maga teremthette meg magának; majd *a latin szótagkezdésnek a görög szókezdéssel való merész azonosításával* kettévágták azt a gordiusi csomót, mely lehetetlenné tette, hogy nyelvtérmezettelenesen egy irodalmilag fejlett nyelvet szabályai mellőzésével (nem kutatásával) egyszerű grammatikai úton más nyelv békóiba szorítsák.

Főleg Priscianus volt ennek nagy mestere, de társai sem mentek e hibától. Már rámutattunk arra az értéktelen originatióra, mely az intervocalis consonanscsoportok váltogatásaiban merült ki, mitsem törődve azzal, vajjon ezek együtt is ejtetnek-e, vagy szétválasztandók? Marius Victorinus óta burkoltan görög szótagolási elveket csúsztatnak e vizsgálatok közé, míg végre Servius nyíltan kimondja, hogy a görög elválasztás irányadó a latin nyelvben is — azóta ezt a szabályt minden vizsgálat nélkül kodifikálták és hűen alkalmazzuk mi is. «Doch sind das rein theoretisierende Klügeleien — mondja jogosan Niedermann (i. m. pag. 101.) — die keinen Anspruch auf sprachwissenschaftliches Interesse erheben dürfen.»

Helytelen volt a nyílt szótagra való törekvést consonanseltűnések hiányában, tehát több consonans esetében is feltételezni, a mely hibába ismét Lindsay esett. Nézetét a román nyelvekkel támogatja, mert szerinte az olasz így beszél: o-bli-quo, te-cni-co, e-ni-gma, a-tle-ta, no-stro. A spanyol pedig: ha-blar, bu-llir (?).¹⁾ A román nyelvekkel való bizonyítás ez esetben czélját tévesztett. A szótagolás ugyanis annyira specziális sajátsága a nyelvnek, hogy annak kedvéért a barbárok, kik a latint eltanulták, a saját elválasztásukról le nem mondtak, ha az a latinnal nem egyezett. Hogy mennyire így áll a dolog, kitűnik abból, hogy a román nyelvekkel Lindsay ellen is lehet bizonyítani, mert pl. s-es csoportok előre is kapcsolódnak, cf. spanyol nues-tro, cons-titucio (c = úgörög θ!), subs-titucio. Továbbá a summovere < sub-movere analogiájára enimma csak ænig-

¹⁾ Talán inkább: bu-al-lir?

ma-ból (és nem æni-gmából), anno csak < ad-no (s nem a-dno)-ból, otto < oc-to (és nem o-cto)-ból jöhetett létre. A román nyelveket ezért neveztük kétélű fegyvernek és vele igazolódik fennebbi észrevételünk, hogy a barbárok anyanyelvük szokásaival csak összezavarták a latin szótagolás szabályosságát.

Különös súlyt fogunk vetni Havet törekvésére,¹⁾ aki a scandálásból von szabályt a latin szótagolás természetére. Mivel *aspice* rövid *a*-val dactylust képezett, ejtése is as-pice volt és nem nyílt *ā*-val: *ā-spīcē*. A plautusi prosodiában pyrrhichius *pātrīs* ejtése viszont *pā-trīs* volt etc. Ily megfigyelések már magukban megerősítik azon több szempontból igazolandó szabályt, hogy két consonans közül csak a *muta* + *liquidát* tartották (ejtették) együtt, egyéb esetekben a két consonans kettévált.

A nyelv természetéből folyó jelenség, hogy egy consonans inkább lesz szótagkezdő, mint szótagzáró; ám merészség volna ebből azt következtetni, hogy a nyílt szótagnak a végletekig vitt elvénél fogva nagyobb consonanscsoportok szükségképen együttesen a második vocalis élére helyeztetnek. Pedig Servius is ezen elv híve (cf. fennebbi ismertetésünket) és ezért nem lesz érdektelen azon nagy ellentmondására hivatkoznunk, melylyel a szótagnak *magánhangzói kezdését* erősítgeti, úgyhogy a consonansok az előttük álló vocalishoz tartoznak, sőt a szókezdő consonanscsoportok is egy képzelt előbbi vocalist zárnak. (cf. Keil IV² pag. 423, 10 sq): «Omnes autem syllabæ a vocalibus suis incipiunt habere tractatum, atque inde exordium sumunt, consonantes enim quæ secuntur ipsi, sed aut vacabunt aut superiorem brevem iuvabunt, ut puta *glans*: ab *a* considerantes *n* et *s* ipsi syllabæ damus, quia secuntur vocalem; *g* vero et *l* non ipsi imputamus, sed servamus ad auxilium superioris brevis, si forte præcedat.» A kinek a szótag természetéről ily tisztult nézetei vannak (ha ugyan az övéi), hogyan volt képes a nyíltszótag-hajhászás túlzásaiba esni, érthetetlen. Nyilatkozatából kitűnik, hogy látnia kellett a vocalis eltérő viselkedését az intervocalis consonanssal s az intervocalis consonans-csoporttal szemben, a melyre mint a kérdés Achilles-sarkára, Niedermann nyomatékkaál hívja fel a figyelmet.²⁾

Érthető már most, hogy a grammatikusok, kik a III. szabályt megalkották, a nyelvhistóriai szempont teljes mellőzése miatt sem megbízhatóknak nem mondhatók, a kor szempontjából pedig, a melyben éltek s a megfelelő linguistikai segédeszközök hiánya miatt illetékeseknek sem tarthatók egy tisztán anyanyelvphysiologiai jelenség megállapítására. Hogyan is gondolhattak volna arra, hogy a samprasanam vagy a svarabhaktikus és protheticus vocalis jelensége többet mond minden görög nyelvi analogiánál!

A vocalis synkopeja adja meg magyarázatát két homorgán consonans kettéválásának, ha azok elseje liquida³⁾ (melyek így a gemi-

¹⁾ Revue celtique XVI, pag. 125.

²⁾ «Im Lateinischen lag die Silbengrenze unmittelbar hinter dem Vocal, wenn auf diesen . . . ein einziger Consonant folgte!»

³⁾ Ha a második a liquida (*l*, *r*), az esetben összeesett a *muta* + *liquida*-csoporttal, mert az *r*, *l*-nek okvetlenül «liquescálnia» kellett akár a synkope útján eleje kerülő consonanssal (pl. o'pra = opera, Enniusnál,

natákkal lesznek egyenlő értékűek), mert ily esetek allegro-formájában mindig be szokott következni a samprasaranam, a hol is a liquida sonans functiót nyervén egyedül hagyta a mögötte álló consonanst (cf. ár|dus, cál|dus, sól|dus, facul|tas etc.). A liquida tehát nem lehet simuló consonans és beáll a két consonans elválasztásának szüksége.¹⁾ A szabályt közli Cæsellius (Cassiodoriusnál) és Priscianus is, de okát egyik sem tudja. A szabály képlete tehát ez: *liquida—consonans*.

A fentebbinek megfordítottja s így ellentéte lesz a svarabhaktikus vocalis megjelenése, mely részben tehát az elválaszthatóság bizonyítéka lesz. Svarabhakti megjelenik -lo°, -lā°, -blo°, -blā°, -clo° suffixumok esetében, mint -ulo°, -ulā°, -olo°, -bolo°, -colo°, -bulo°, -bulā°, -culo°. Pl. catulus ~ umber katles (= Plur. N. D.), vinculum és vinclum, tabula ~ umber tafle, stabulum ~ umber staflarem (= *stabulare), pōculum és pōclum, gubernaculum, ōrāclum, perīclum sēclics, vincla, Herculem és Herclem (Gellius XIII 23, 18) és Herculei (CIL I 1503.), extempulo, discipulina (Cicero de re publ. II 34.), infera (CIL I 1166) — továbbá a latin beszédszervnek meg nem felelő hangcsoportok esetében: mn (cf. guminasium, Plautusnál: g. μνᾱ̃ = l. mīna), chn (cf. g. τέχνη ~ Plaut. Poen. 817 techina), cm (cf. Alcumeo, Alcumena CIL XIV 4102, Tecumessa cf. Prisc. I pag. 29.), chm (drachuma), cl (Ἡρακλῆς ~ l. Hercules; Ἀσκληπιός ~ l. Aesculapius). Mindez eseteket két csoportra lehet osztani: az I. csoport doubletteket tüntet fel, a második ilyeneket nem tűr s így indító okuk is különböző lesz. A doublettek mindig oly esetekben jelennek meg, a hol a második consonans latin liquida (l és r) s így az ok nem lehet az együttállítás nehézsége, hanem az l és r előtti mutának szinte a sonantizálódásig menő nagyobb nyomatéka (cf. magyar: k(a)rajczár!), mire a liquida simuló alanyát hirtelen elvesztvén, önkéntelenül feltámad a muta színének megfelelő interconsonantikus vocalis.²⁾ — A második csoportba doublette nélkül való esetek

su|prā etc.), akár az eltűnt anaptyktikus vocalist megelőző mutával (cf. *ācr-s > ā-cris.) L-en és R-en kívül minden második consonans a szétejtést jelzi, így CIL I 821: dec|mus: c-m, IX 3812: valetud|ne: d-n, I 1393: dēbitur: b-t, IX 187: vices|ma s-m, dom|nus: m-n. Oly esetek, mint edukāut CIL XI 1, 1074, pedicaud, fēct, vīxt, mint szó végén álló consonanscsoportok nem bizonyíthatnak. Gyakori ismétlődésük ellenére sem lehetetlen, hogy csak elírások, mert az i félhangzó iratlanul is köztük lehetett. Ha azonban úgy fogjuk fel a dolgot, hogy a consonanscsoport előtt álló hosszú vocalis megkönnyítette egyenrangú kiejtésüket egymás mellett, az esetben szabályunk erősödik és megkapjuk a q-t(d), c-t, x-t szétejtésének igazolását.

¹⁾ A késő latinságban is rendszeresen fellép e jelenség, l,r,—m,p,d között: calmus, colpus, ermus, viridis (cf. Meyer-Lübke, Rom. Gramm. I. pag. 54.), tehát feltűnően éppen ott, a hol svarabhakti nem fejlődhetik.

²⁾ Nézetünk helyességét igazolja egyrészt Brugmannak más szavakkal ugyanezt mondó feltételezése, hogy t. i. a liquidát ilyenkor egy színezetlen ø hang előzte meg (cf. Grundriss I 637 Anm. 1. S. 472.), másrészt az s, hogy tételünk megfordítható: ha a liquida első és a muta második, a liquida sonantizálódására az interconsonantikus vocalis kiesik, szóval az előbbi szakaszban említett eset áll elő ilyen doublettekkel, mint CIL I² 1014: merto, XI 6720: senatorbus etc. Oly doublettet, midőn a

tartoznak, hol a második consonans «görög» liquida (*m, n*). Szóval görög kölcsönszavak tartoznak ide, melyekben a latin organumnak tűrhetetlen *muta + m, n* csoportok kerültek egybe s itt a doubletthiány a svarabhakti okát is megmutatja: a tűrhetetlen együttejtést.

Mást bizonyít tehát az első csoport és más a második. A doublettek feltételezik a *muta + liquida* együttejtését, tehát *elválaszthatatlanságát*, a görög kölcsönszavak svarabhaktikus esetei pedig a *muta—m* és *muta—n* különjeztését és így kettéválasztását követelik. E szabály képlete tehát a következő: *muta + l, r || muta—m, n*.

E törvényt a *muta—m, n* kivételével fedik a grammatikusok (Scaurus, Cælestius és Cassiodorus meg Priscianus) nézetei is. Ők latin példa hiányában görög esetek alapján a *muta—m, n* consonansokat is egybeejtendőnek vélik. Szellemes hasonlatot találtam a *reductio* okának szemléltetésére Marius Victorinusnál (I 8): «Nam quamvis maior in liquida quam in muta virtus sit, utpote ametabola, quæ a tenore suo non immutetur, attamen infirmiora paria sociata præstant his quæ ex impari veniunt, quod sub exemplo magis aperiam. sicut enim minime par ad nitendum virtus est asini mulo coniuncti, cum alter alterum propter inæqualitatem naturæ non respondentis viribus, dum iungitur, debilitat potius quam juvat, ita hoc et in his litteris quæ ex impari copulatione veniunt intelligendum est, ut iugatæ instabiles semper et lubricæ sint, quia non pari aut æquali virtute nituntur.»

A liquidák esetén kívül láttuk már a *c—m, d—n, m—n, s—m* eseteit. A *u—t, d, x—t, c—t* eseteit, melyeket eddig valószínűkké tettünk, igazoljuk a következő elvvel. Ha a *muta + liquidán (l, r)* kívül¹⁾ oly consonanscsoportok, melyek szavak végén állhatnak, szintén együtt volnának ejthetők (ilyenek az itteni esetek is, valamint *-bs*, cf. Arabs; *-st*, cf. *est* stb.), az esetben már *szótagalkotó képességgel* kellene bírnia (a mi képtelenség), mert nem lévén már mögöttük *vocalis*, postconsonantikus *vocalisra* nincs szükségük, hogy egymás mellett ejthetők legyenek; de másrészt meg éppen ilyenén elválasztásuk miatt, mint: *i-pse, ve-stis(?)*, arra volnának kényszerítendők, hogy inkább postconsonantikus *vocalishoz* simuljanak, mint hogy külön ejtessenek. Ebből tehát az következik, hogy mihelyt e hangcsoportok mögé *vocalis* kerül, azaz intervocalis helyzetben, kettéválasztandók.²⁾ E szabály tehát így hangzik: *Valamennyi szóvégen található consonanscsoport kettéválasztando.*

Havetnek fennebb említett és Gröbertől is alkalmazott³⁾ positio-

második consonans nem *l* vagy *r*, csak kettőt találtam: *opituma* CIL I² 1206, és: *ominibus* CIL I² 1259. Az első eset az analogiával magyarázható, a másodikat egyszerűen a most említendő II. csoportba soroljuk, mint egyetlen doublettet.

¹⁾ Kétértelműség elkerülése végett kénytelen vagyok minduntalan jelölni a liquidákat, mert a grammatikusoknak hol két, hol négy liquidájuk van.

²⁾ Ebből az is következik, hogy *muta + liquida* szó végén sohasem állhat. — *x* a latinban kettős consonans, tehát el nem választható, valamint a *qu* vagy *z* sem. (*z=ddz*, cf. Pompeius Comm. 422, 32, Keil VI; Marius Victorinus, Keil VI, pag. 21.)

³⁾ Comm. Woelffl. pag. 171. cf. Lindsay pag. 151.

elvét fogjuk mi is alkalmazni a kétconsonans-csoportok még hátralevő eseteire, melyet a késő latin és olasz nyelvekkel is erősíthetünk. Elsősorban is az *s* + *consonans* szerepét kell tisztáznunk, mert hiszen az eddig tárgyalt esetek in praxi indokolás nélkül is azonosak Servius, Priscianus és társai szabályaival, leszámítva a *g—n* (Terent. Maurusnál és Dositheusnál *g + n*!) és *p—t* (Cassiodoriusnál és Priscianusnál *p + t*!) kapcsolatokat. Latin szó ugyanis kezdődhetik *sc*, *sp*, *st*, *sq*, *su*,¹⁾ valamint *gn* kapcsolatokkal, azonkívül egy latin képző *pt*-vel. (-pte.)

Az *s* + *consonans*t Caper szabálya után a második vocalishoz szokták csatolni: a *spice*, *priscus*, *æ-stuo*, *E-squilius*. Ezzel szemben felhívjuk a figyelmet az *s* + *cons.* *kiejtésére*, mely az *s—cons.-t* fogja igazolni. Ismeretes a vocalis prothesis, mely e légbőlkapott szabály egyenes tagadása. Prothetikus vocalis ugyanis éppen e csakis *s* + *cons.* előtt jelentkezik, a mi biztos jele tűrhetetlen együttejtésüknek; cf. *isciatis* (CIL VI 3, 18659), *iscripta*, *Ismaragdus* (CIL VI 3, 19258), *ispiritus* (fr. *esprit*!), *ispicatus* etc.²⁾ Az ejtéskönnyebbités e módjából észlelhető, hogy az intervocalis *s* + *cons.* csoportból az *s* az első vocalishoz csatlakozott s a prothetikus vocalist is ennek lehetővé tételére alkalmazták.

Egyéb eseteink azt a kétséget is eloszlatják, *hogyan kezdődhetik velük latin szó*, ha együttejtésük annyira tűrhetetlen? Ugyanis szókezdő *s* a *consonans* előtt vagy teljesen eltűnik, (cf. *s(t)lis* > *lis*, **snix* > *nix*, **smica* > *mica*, Lindsay pag. 123. — *stlatus* > *latus*, **snare* > *nare*, **smerda* > *merda*, pag. 349. — *s(t)locus* > *locus*, *s(t)labor* pag. 350. etc.) vagy legalább is nagyon redukáltatott, azaz alig ejtetett (cf. az Aelius Donatusról mondottakat). Megokolását is láttuk Agroecius püspök szavaiban. Szó belsejében ugyane feltűnő jelenséget látjuk: az *s* rákövetkező *consonans* előtt vagy teljesen eltűnik pótlónyújtással, (cf. **dusmetum* > *dūmetum*, **ausdio* > *audio*, **pezdo* > *pēdo*, **pozdex* > *pōdex*, **sisdo* > *sido*, **susdus* > *sūdus*, **maslus* > *mālus*, *cosmis* (Duenos-feliratban!) > *cōmis*, **prismus* > *primus*, **preslum* (cf. *pres-si*) > *prēlum*, **pos(t)ne* > *pōne*, **pos(t)-moerium* > *pōmerium* etc. etc. Lindsay pag. 350—351.) vagy redukáltatik, a mi ismét hangzóhosszabbodással jár. (cf. *senē,co*, *calē,co*, *stupē,co* etc. etc.) Ha pedig a vocalis hosszú volt, a redukált *s* csakis a hosszú vocalishoz simult, tehát az *s cons.* kettévált; a mi kitűnik abból a feltűnő jelenségből, hogy szókezdő *sp*, *sc*, *st* az előző szót záró rövid vocalis után nem képezett positiót. (cf. Vergil. Aen. XI. 309; Horat. Sat. I. 10, 72 (80); Lucretius I. 180 (186) idézett sorait, továbbá Lucr. V, 79. «liberā sponte» etc.) Kitűnik továbbá grammatikusok nyilatkozataiból (cf. Caper, Donatus és Pompeius idézett helyeit), melyek szerint *s* + *muta* egyenlő értékű a *muta* + *liquidával*. Ott képezett tehát positiót, a hol az *s* + *cons.* csoportban az *s* szó-záró, a *cons.* pedig szókezdő volt, azaz *hogya kettéváltak*. (Sőt egy

¹⁾ *su* és *gy* eseteit nem is kellene ide sorolni, mert náluk egyetlen intervocalis consonansról van csak szó, mely mögött az *u* újabb vocalis előtt redukáltatik. Belátározna tehát a II. szótagolási törvénybe.

²⁾ Ezzel szemben *aphæresis*, tehát szókezdő *sonans* s a klasszikus latinban nincs. cf. Stolz pag. 202.

esetben Lucr. I. 180. még ott sem, tehát $s=0$!) *Mivel tehát $s+con-$ sonans nem lehetett együttejtethető szó elején, csakis erős reductióval, azonkívül szó belsejében is (mivel a metrumban positióképző) különválva ejtették, kettéválasztandó.* Egy ügyetlen íráshiba: disscentē (CIL IV. 1278) jó szemléltetője az $s-c$ különajtésének.

A metrum s a kiejtés e szoros viszonya, mely szerint positio-képző intervocalis két consonanst különajtették, kivételt nem ismerőleg beválik. Muta + liquidát például, ha nem képeznek positiót, mindig együttejtették.¹⁾ Gröber (i. m.) a legato-kiejtésben látja factum és om-nis eseteiben az első szótag hosszú méretének tudományos magyarázatát. («factum» a fac tumulus mintájára stb.) Ezért nem e-sto, hanem es-to, nem fa-ctum, hanem fac-tum, nem o-mnis, hanem om-nis. Sőt nescio is dactylus, noha etymon szerint $nē+scio$, tehát biztos jele az $s-c$ különajtésének. Ezért, ha az etymológiára külön szabályt nem vennénk fel, nes-cio volna a helyes elválasztás annál inkább, mert $ē$ kivételesen belső quantitás szerint is rövid s így az s nem esik reductio alá; következőleg $s+c$ ejtés redukátlanul kezdene szótagot, a mi tőrhetetlen. Az etymologikus szótagolásról alább szólnunk.

De ha $actus$ is $ac-tus$, $tactus$ is $tactus$, másrészt van $fāc-tus$, $iāc-tus$ is — kérdés, a Lachmann-féle törvény²⁾ mennyiben szól belé az intervocalis csoportok különajtésének kérdésébe? Minthogy ingyen nincs magánhangzóhosszabbodás,³⁾ $actus$ és társainál szükségképen a c valamelyes reductiójának kellett beállania, míg $factus$ és társainál a c t szabályszerűen ejtetett. Nézetem szerint vocalishosszabbodás után a c reductiója abban állott, hogy elvesztette explosiv erejét, eltompult, teljesen hangtalanul képeztetett. (Ugyanígy a redukált n is, cf. cōsol, sāctus — magyar: színház = színház stb.) *A rejtett quantitás tehát a kiejtést igen, de a szótagolást szükségképen nem befolyásolja.*

Szólunk kell még a $g-n$, helyesebben $v-n$ kapcsolatról, a melynek tárgyalása Brugmann és Stowasser után is némi nehézséggel jár. Mivel szó kezdetéről szabályszerűen eltűnnek (cf. *Gnævius > Nævius, gnānus > nānus, gnōsco > nōsco,⁴⁾ gnitor > nitor, gnāvus > nāvus, de: ignāvus! — kivételek csupán Gnæus és gnavus, ezek

¹⁾ Vergiliusnál cl egy esetben nem képez positiót a Cyclopas szóban. cf. Aen. III. 847-tel szemben III 617-et. Ily eset nem egyéb, mint a liquidának poetica licentiával redukátlanlanná tétele. De ennek megfordítottja sohasem történhetik meg.

²⁾ cf. Lucretius-kiadását pag. 52, melyet csak némi módosításokkal fogadhatunk el.

³⁾ cf. még az n reductióját is ns , nf és nct csoportokban: KPH-ΣKHNS = crēscēns, KHNSON = cēnsūm, cōsol = consul, cōnfero etc. (cf. Cicero, de orat. 48, 15; Quintilianus I 7, 29; Probus és Pompeius megfelelő helyeit.) Éppígy sāctus helyett sāctus is, cf. cymr. saith etc. Erdekés, hogy nálunk az n redukátlan dentalis ejtése miatt könnyűt olvasnak könnyű helyett, holott $z-t$ a latin csakis görög kölcsönszavakban tört.

⁴⁾ Egyetlen lyrikus vagy iambicus költőnél sem található szó elején gn az n helyett, még verstani concessióképen sem. Ebből következtethető, hogy prózai írásuk is inkább etymologiai volt, melyet a kiejtés nem fődött

tehát feltétlenül reductioval: *vaeus*, cf. Gaius! *uarus*) szókezdő kapcsolatban, tehát redukálatlan intervocalis helyzetben a második vocalis elé csapva tűrhetetlen volt együttejtésük, tehát hosszú $\bar{i}$ után ($e > i$!) redukáltatott, következőleg az eset ugyanaz, a mit $s + cons.$ -nál láttunk s így a szabály itt is érvényesül: a redukált consonans (melynek írását egy-két grammatikus nézete ellenére is inkább megtartjuk) szükségképen simult az előtte álló vocalishoz, a melynek pótlónyújtást adott, következőleg: *Intervocalis helyzetben hosszú vocalis után n n kettéválasztandó*. Tehát: *malīn-nus*, *prīcīn-nus*, *benīn-nus*, *rēn-num*, *abiēn-nus* a helyes elválasztás.¹⁾

Mi lehet azonban $n-n$ sorsa rövid vocalis után? Ha positiót képezett, a fennebbi szabály szerint kettéválasztandó; ha nem képezett, egybeejtetett s így együvértartozik. Ám Vergiliusnál (*Aen.*):

I 90: intonnuere poli et crebris micat | $\bar{y}gnibūs$ | aether
 I 625: ipse hostis Tencros in | $\bar{s}igni$ | laude ferebat
 VI 71: te quoque | $\bar{m}agna$ manent rēgnis penetralia nostris

mindig positiót képez. Ugyanígy Horatiusnál:

Epod. XII 26: | $\bar{A}gna$ lupos capreæque leones
 I Sat. VI 6: | $\bar{y}gnos$ ut me libertino patre natum
 * * 73: quo pueri | $\bar{m}agnis$ | e centurionibus orti

valamint Lucretiusnál is:

I 150: nullam rem e nilo | $\bar{g}igni$ | divinitus unquam
 V 197: conplerunt | $\bar{m}agno$ in | $\bar{d}ignan$ | tur murmure clausi
 V 142: putribus in glæbis terrarum aut solis in | $\bar{y}gni$ |

etc., náluk nn kivétel nélkül positiót képez. Ezekután $\bar{d}ignus$, $\bar{l}ignum$ és $\bar{s}ignum$ rejtett quantitásának bizonytalansága elválasztásukat nem fogja kétségessé tenni, mert akár az első, akár a második csoportba tartozzanak, szótagolásuk csak *dīn-nus*, *līn-num*, *sīn-num* lehet. Egyetlen költőnél sem fordul elő nn rövid vocalis után oly helyzetben, hogy hangzóját helyzetileg meg ne hosszabbítaná, tehát a muta + liquida szerepét soha fel nem veszi s így szabályként állíthatjuk fel: *Intervocalis helyzetben n n rövid vocalis után is kettéválasztandó*.

Zárjuk be a III. szótagolási törvény vizsgálatát a feliratok beszédes adatainak rövid összefoglalásával. Lindsay-nek (i. m.) valamint Seelmannak (»Die Aussprache des Latein. 1885.) kritikátlan eljárása az elválasztás kérdésében már William Gardner Hale-t (»Har-

¹⁾ Ha $n-n$ csoportot egyszerűen a muta— n csoportba osztjuk, a fennebbiek értelmében is kettéválasztandó. Itt a kapcsolatot újabb oldaláról vizsgáljuk.

vard Studies» VII. 1906.), majd Max Niedermannt (i. m. pag. 99-101) is arra indította, hogy a latin nyelv egész rendszerének ellentmondó III. törvény ellen tiltakozzanak, majd Walter Dennison értékes és alapos (idézett) munkájában gyűjtötte össze az inscriptiók azon adatait, melyekkel a latinok elválasztásának gyakorlati alkalmazására lehet mutatni. Eredményei födik fennebb adott szabályainkat s ezzel a gyakorlat segítségére siet az elméleti igazolásnak. Dennison a CIL-nak mintegy 80,000 adatából állapította meg elveit. Ismeretes, hogy a feliratok az elválasztást pontozással jelzik és nem tagadható, hogy elválasztási hibák is találhatók elvétve, mint pl. CIL VI 77: T·AN·NI·VS·HE·DY·PNVS, vagy szótagkezdő rövidítéseknél: MG = magnus, OMB = omnibus, PP = propter, de épen ilyen helyeken legnagyobb a következtetlenség, mert egymás mellett állanak OP·TI·MO·RE·DEM·PTO, vagy CAE·LES·TI (VI 77), SES·TV·LE·IVS (IX. 4028.) Ily sporadikus jelenségek csaknem elenyésznek közel százezer esetnek százalék szerinti kimutatása mellett, melyek szerint: *Elválasztja m-n-et* a feliratok 50%-a, *c-t, p-t,* és *n-n* csoportokat azok 72-75%-a, *s c,* (cf. még CIL X 6071: magister!) *s p, s-t* (cf. még a CIL I² 552 íráshibáját: MARSYAS PAINSSCOS VIBIS PILIPVS CAILAVIT) csoportokat pedig azok 95%-a és pedig interpunctioval és sorrelválasztásnál egyaránt. Az adatok ezen része pedig nemcsak százalékban, hanem súlyban is dönt a másik kisebb rész felett, a mennyiben amaz nem egyéb, mint a görög szótagolás latin praxisa, emez azonban a valódi latin szóelválasztást mutatja. Még ilyen esetekben is, mint emp-tus és em-ptus, sanc-tus és san-ctus meglehetősen egyenlőképen fordulnak elő, a melyekben a görög szótagolás legerősebben hatott; de már pos-teri. Cris-pinus, pris-cus, cas-tra, nos-tri túlnyomóan nagyobb számmal jelentkeznek, mint ellentettjeik. Oly esetekre meg, mint fac-tus, vic-tor, scrip-tus, op-timus, mag-nus, sig-num, *háromszor annyi* adatunk van, mint ellentett elválasztásukra. Több consonans esetében tehát a szótagnak csakugyan zártnak kellett lennie és nem nyílnak, mint a görög nyelvrendszert követő több latin grammatikus mondja. Így a gyakorlat megerősíti azon szabályainkat, melyeket eddig a III. szótagolási törvény megalkotására kimutattunk és a melyek összefoglalva a következő elvet eredményezik: *Intervocalis két consonans vagy geminata kétfelé válik. Kivételt csak a muta+liquida (l, r) csoport tesz, (de liquida-muta nem!)* s ez sem azért, mert velük görög-latin szó kezdődhetik, hanem mert a szótagolásnak követnie kell a kiejtést.

A IV. szótagolási törvény: «Intervocalis három consonans, ha velük görög-latin szó kezdődhetik, együttesen a második vocalis elé csatoltatnak; ellenkező esetben az első consonans szótagzáró, a többi szótagkezdő lesz.» Mint látjuk, a III. törvény¹⁾ elve a II.-kal van adva s így nem is egyéb, mint annak bonyolultabb esete. Miután

¹⁾ Ugyanezt mondja más szóval Cæsellius (Cassiodoriusnál) azon idézett szabálya, mely szerint három consonans elválaszthatatlan, ha a harmadik liquida (l, r), valamint ezt állítják a szókezdés téves alapjára helyezkedve Scaurus és Priscianus is.

azonban alapul nem a görög-latin szókezdést vesszük, hanem a nyelvi és felirati adatok után indulva a muta+liquida csoportot fogjuk a többitől különválasztani, mint a melyek kizárólagosan mutatják az együttejtést, szabályunk döntő szempontja is az lesz, van-e a három consonansban muta+liquida?

Láttuk azt, hogy szó végén található consonanscsoportok szétválasztandók, tehát szótagzárók lehetnek oly consonanscsoportok is, melyek intervocalis helyzetben együtt nem tarthatók (cf. *arx*, *urbs*, *trāns*, *est* etc.) — viszont szótagkezdő vagy csak egy mássalhangzó lehet, vagy ha kettő, csak olyanok, a melyek együttejtethetők: ez pedig kimutatásunk szerint csupán a muta+liquidára nézve érvényes. A III. szótagolási törvény tehát logikusan vonja maga után a IV.-et, mely szerint: *Három consonans esetén a két előbbi együtt szótagzáró és csak a harmadik lesz szótagkezdő; ha azonban az utolsó kettő muta+liquida, az esetben az első consonans szótagzáró, a két utolsó együttesen szótagkezdő lesz.*¹⁾

Dennison adatai szerint a CIL a következő elválasztás mellett dönt:²⁾ *cas-tra*, *nos-tri*, *sānctus* (utóbbi döntő érvényét a *sānctus* fölött a többi elválasztási adat percentszámok igazolja), tehát az inscriptiók adatai szükségképen a IV. törvényt is igazolják. Hangsúlyozzuk, hogy a IV. törvény egyszerűen a III.-nak függeléke, és mivel amazzal áll vagy dől meg, különlegesebb igazolása czéltalan.

Az V. szótagolási törvény: «Szösszetételek kivételnek az általános szabály alól és az etymologiai elválasztást követik.» E szabály állandó és általános gyakorlatban volt s a grammatikusok is egyhangúlag védik (cf. Quintilianus, Cælestius és Cassiodorius, Priscianus, Alkuin idézett helyeit). Talán ez egyetlen elv, melyet a grammatikusok a kiejtés szempontjából néztek s a melynek így meg is van a kellő alapozása. Ám a szabály annyira elasztikus, hogy jelen szövegkezésében miheztartásul nem szolgálhat. Mert hirtelenében bajosan tudja mindenki, a-deps vagy ad-eps, ad-oleo vagy a-doleo, as-per vagy a-sper (cf. *sperno*), mus-tela vagy mu-stela (cf. *stella*, Walde pag. 504.), nes-cio vagy ne-scio, neg-otium vagy ne-gotium (nec + otium), ne-gligo vagy neg-ligo (nec + lego), obs-curus vagy ob-scurus (cf. ahd. *scūr* ∼ nhd. *Scheune* ∼ angol *sky* ∼ mhd. *Schote*), pe-regre vagy per-egre (cf. *ager*), plebis-citum vagy plebi-scitum, obs-olevit vagy ob-solevit, haru-spex vagy harus-pex (cf. *specio* 3), ob-liviscor vagy o-bliviscor, sus-picor vagy su-spicor (cf. *specio* 3), dis-picio vagy di spicio, re-deo vagy red-eo, re-dimo vagy red-imo etc. etc. közül melyik a helyes elválasztás? Az elválasztásnak praktikusnak és kizárólagosnak kell lennie, már pedig nyilvánvaló, hogy a fennebbi elvet másként fogja alkalmazni a kész nyelvész és másként a tanuló. Egyikünk sem akarja az etymologiai elválasztást elvetni, ámbár gyakorlati alkalmazása örökös nehézséggel jár és van grammatikus adatunk is ellene — de megtartása esetén szükséges a kiejtés tekin-

¹⁾ Niedermannál (pag. 100): «Von drei Konsonanten (endlich) gehörten der erste und zweite zur vorausgehenden Silbe, wenn die Gruppe nicht auf Verschlusslaut mit folgendem *r* oder *l* ausging. Im letzteren Falle lag der Silbeneinschnitt hinter dem ersten der drei Konsonanten.»

²⁾ cf. F. Hang, Berl. Phil. Wochenschrift 1907, pag. 374—375.

tetbevétele mellett a szabályt lehetőleg megszorító és kizárólagossá tevő újabb szempont felvétele.¹⁾ Itt csak oly etymológiák jöhetnek számba, melyeket a tanuló is könnyű szerrel észrevesz, melyeknél tehát nyelvészeti kutatás nélkül is felismerhető két ép szó összetétele. A szabály tehát ez lesz: *Etymologiai elválasztás esetén csak a nyelvrészesi kutatás nélkül is észlelhető összetétel jöhet tekintetbe.* Behatóbb kutatás szüksége ugyanis azt mutatja, hogy a kiejtés az etymont már nem különböztette meg s így az elválasztásnak sem lehet feladata annak feltűntetése. Kétes esetek még így is maradhatnak, de mivel a szótagolás biztos elve kétes esetben győz az etymologia bizonytalan elve felett, következőleg: *a fennebbi elv mellett még fennmaradó kétséges esetekben az általános szabályok győznek az etymologia fölött.* Az imént összeválogatott elválasztási kétségek megoldása minden téren irányelvül szolgálhat: a-deps, a-doleo, as-per, mus-tela, ne-scio, ne-gotium, ne-gligo, obs-curus, per-egré, plebi-scitum, obs-olevit, haru-spex, ob-liviscor, su-spicor, di-spicio, red-eo, red-imo etc. A kiejtés egyébként győz az etymologia felett, a szótagolás pedig feltétlen követője a kiejtésnek. Az etymologia kellemetlen szabályát jobban körvonalazni nem lehet.

* * *

Az öt elválasztási törvény vizsgálata és megállapítása a nyelvi és praktikus adatok figyelembevétele mellett részben a latin-görög szókezdés téves szempontját küszöböli ki, részben a muta+liquida csoportok állandó figyelésével indokolt, biztos és határozott elveket nyújt, melyeknek mindeddig híjával voltunk. Ideje volna már iskoláinkban is (egyszerű fogalmazásban) ezen elvek gyakorlatát bevezetni és latin nyelvkönyveinkből a szókezdésnek helytelen és impraktikus elvét mellőzni, mely a tanulóra igazán lehetetlen feladatot ró: ugyan honnan tudná megmondani a kis diák, mely szó kezdődik latin és görög nyelven, mikor szókinése ugyancsak kicsiny, görögül meg nem tud, ellenben az elválasztásra mindjárt kezdetben szüksége van? Hogy mindunalan a tanárnak kell elválasztania a tanuló helyett, ezt bizonyíthatja mindnyájunk tanári praxisa. Míg a helyes elválasztás tankönyveinkben nélkülözi a hivatalos előírást, addig nyílt kérdés marad mindnyájunk számára, kik olyasmit tanítunk, minek téves voltát tisztán látjuk.

(Kassa.)

HELLE F. HUGÓ.

---

¹⁾ Ezért követeljük mindenkor helyes orthographiát is, mert a helyesírás a helyes ejtésnek s a szótagolásnak is conditio sine qua non-ja. Az orthographia s a klasszikus kiejtés kérdése szörnyen veszedelmes két darázsfészek, a melyhez mindenki szeretne nyúlni, csak félti az ujját.

A „MAGYAR SIMPLICISSIMUS” S A „TÖRÖK KALANDOR” FORRÁSAI.

(II. közlemény.)

I.

Az *Ung. Simplicissimus* kultúrhistóriai háttere ¹⁾ nem közvetlen élményeken épül fel, hanem kései láncszeme egy a német irodalomban végbemenő hosszabb fejlődésnek, melynek tényezőivel és föltételeivel a XVII. században másutt foglalkoztam.²⁾ A XVI. század tárgy- és formaállományát öröklő XVII. század még mindig előszerezettel fordul Magyarország felé. A szegényes képzelet új forrásokra bukkan itt, s a kiadói élelmesség siet kiaknázni a magyar eseményekben rejlő izgató aktualitást. A magyar tárgyak elárasztanak mindent s utat találnak mindenüvé. A *horror Hungariae*, mely Opitz levelezésében is fel-feltűnik még, a törökök előrenyomulásától való félelem váltja fel, s a Neue Zeitungen magyar hírei hálás közönségre találnak Németországban. A magyar történet meglepően gazdag az olvasók érdeklődését felcsigázó s a kor didaktikus tendenciájának megfelelő eseményekben és epizódokban. A trüfatárak anyagának jórésze magyar elemekből kerül ki. A novellairodalom felidézi a királynégyilkos Bánkban s a fájdalomban is igazságos király alakját, a férjét megfojtó nápolyi Johanna,³⁾ Dósa György ⁴⁾ történetét, II. Lajos halálát,⁵⁾ Murány ostromát,⁶⁾ Zrinyi Miklós tragikus vadászatát,⁷⁾ melyet P. von Winckler regénybe ⁸⁾ is beleszó; az egykorú eseményeket regényessé formálja Greflinger (*Der Deutschen Dreissig-*

¹⁾ L. Groch, EPhK. 1880.

²⁾ V. ö. Német kalandorok Magyarországon: Magyar Figyelő. 1913. 367. s köv. lk.; Magyar elemek a XVII. század német irodalmában. Temesvár. 1914. (különlenyomat a Temesvári áll. főreálisk. értesítőjéből).

³⁾ A. Z. Quirini Kuhlmanns Bresslauer Lehrreicher Geschichte. Herold. Jena, 1673. 554—608. l. V. ö. Van den Bosch, Treuer-Toonnel. 1689. XV. Historie. 189. s köv. lk.

⁴⁾ I. Dósa György a XVII. sz. német irodalmában. 1913. (Tört. és Régészeti Értesítő).

⁵⁾ Georgius Maier, Historischer Lustgarten é. és h. n. 323. l.; E. Francisci, Hoher-Trauer-Saal. II. 1687. 2. 26—80. l.

⁶⁾ Két német elbeszélés Széchy Máriáról. EPhK. 1915. 154. l.

⁷⁾ I. Salamon F., B. Szemle 47. (1886) 404. s köv. lk.; Francisci, Hoher-Trauer-Saal I. (1670.) LVIII. 1157—1173; G. Schultz, Chronica². 1671. p. 164; P. C. B. Han, Alt u. Neu Pannonia. Nürnberg 1886. 455—56. l.; J. D. Ernst, Lectiones historico-morales Curiosæ oder Curiöse Historische Blumen-Lese. Leipzig. 1694. I. 559—562.; H. Anshelms von Ziegler v. Kliphausen... Täglicher SchauPlatz der Zeit. Frankfurt. 1695. 2. p. 1391—92; J. C. Beer, Neu-eröffnete Trauer-Bühne. II. LXXXVII. l.

⁸⁾ P. Winckler, Der Edelmann. Frankfurt und Leipzig. 1696. 517. s köv. lk.

Jähriger Krieg. 1657),¹⁾ Grootnitz²⁾ és Happel.³⁾ A közönségnek groteszk anekdotákban és borzalmas kivégzésekben gyönyörködő kedve egyformán kiélheti magát. Maga elé idézi a Wesselenyi-féle összeküvés vérpadra hurczolt áldozatait,⁴⁾ a világpusztító húnok,⁵⁾ Magyarország legrégebbi történetének⁶⁾ s a kalandozások korába⁷⁾ küldi képzeletét, fölvonultatja maga előtt a hún s magyar vezéreknek és királyoknak barokk díszszel kecses alakját (Birken, Mausoleum. 1664.)⁸⁾ s eposzban⁹⁾ és divatos balletben¹⁰⁾ ünnepli a századvégi török harczokat.

A török előrenyomulásának időnként megszűnő, de mindegyre megújuló veszélye, látomásos és csodák a század hatvanas és hetvenes éveiben a végtelékig fokozzák a feszültséget, kitágítják, sejtelmessé teszik az emberek képzeletét, s értekezésekben, elbeszélésekben, beszédekben, dialogusokban és röpiratokban foglalkoztatják a keresztények folszabadításának lehetőségével. Chr. Demantius *Tábori dobja* (1600)¹¹⁾ óta egyre erősebben hangzik fel a magyarsággal való együttérzésnek vagy a kétségbeesésnek komor páthosza. Népénekek siratják el,¹²⁾ újságlapok¹³⁾ regisztrálják várainak elestét. Érsekújvár ostroma és elfoglalása hatásos versekben szólaltatja meg a gáláns Grefflingert (Celadonische Musa Inhaltende Hundert Oden und Etlich Hundert Epigrammata. 1663. X: 9.) s a magyarországi rokonokkal levelező J. P. Titz¹⁴⁾ szintén megfújja a harci riadót (J. P. Titz' Deutsche Gedichte, ed. L. H. Fischer, 1888. 215—18. lk., Aufforderung zum Türkenkrieg [1664]). A fáradhatatlan Erasmus Francisci nemcsak *Hoher-Trauer-Saalja* novelláiban, hanem sok más, ma már részben

¹⁾ I. Magyar elemek. 12. l.

²⁾ L. M. Grootnizen Neuaußgeführter Geschicht-Seulen Andere Ecke. 1647. 385—393. lk.

³⁾ I. Der Ottomanische Bajazet. 1668. I. 303—327., II. 103—128. l.; Der Bayersche Max. III. Cap. 1. l. s. köv. lk.; a Der Europaeische Toroan. 1676. egyik hőse Rákóczi herczeg. V. ö. még Becker N., Happel magyar hadirománja. EPhK. 1890:374. s. köv. lk.

⁴⁾ I. Magyar elemek. 30. l.

⁵⁾ I. Magyar elemek. 111. l.

⁶⁾ W. H. von Hohenberg, Der Habsburgische Ottobert. 1664.

⁷⁾ J. Vogel, Ungrische Schlacht. 1626.; Andr. Gryphius, Heinrich d. Vogeler. 1660. V. ö. Eichler, Vierteljahrsschrift. II 247. s. köv. lk.; ADB. 40, 110—111. lk., Zentralbl. f. Bibliothekswesen 1896. XII., és Magyar elemek. 111. l.

⁸⁾ Magyar elemek. 23. s. köv. lk.

⁹⁾ J. C. Feige, Adlers-Krafft | Oder Europaeischer Heldenkern. Wien. 1685.

¹⁰⁾ Die wider den Erbfeind von Christlichen Potentaten glücklich geführte Krieger-Waffen. In einem Freuden-Ballet. Helmstedt. 1685. (Berlin. Bibl. Dieziana. 2385. Nr. 22.)

¹¹⁾ I. Bleyer, Demantius Kristóf «Magyar tábori dob»-ja. EPhK. 1900:381. l.

¹²⁾ Leffler Béla, Magyar vonatkozású német népénekek. Századok. 1911. 31. s. köv. lk.

¹³⁾ Bleyer, Magyar vonatkozású német újságlapok. M. Könyvszemle. 1900. 56. s. köv. lk. és Leffler Béla, u. o. 1913. 321. s. köv. lk.

¹⁴⁾ I. M. Figyelő. 373. l.

elkallódott könyvében is tükrözteti az egykorú izgatott hangulatot,¹⁾ s teljesen a babonás század szellemére vall, ha behatóan foglalkozik a török hatalom végére vonatkozó jóslásokkal (Türkische-Staats- und Regiments-Beschreibungen . . . Diesen Beschreibungen ist beygefügt ein kurtzer Begriff der berühmtesten Weissagungen | Mutmassungen | und Erklärungen | von dess Türkischen Reichs Tyraney | und herannahendem Untergange . . . 1664.). J. Prætorius a század tudományos és vallási vitáiban élesre csiszolt dialektikával veszi sorra a 9. pontba csoportosított jóslásokat s scholasztikus pedanteriával gyűjt össze mindent, a mit régi és egykorú írókból támogatásukra vagy czáfolatukra felhozhat (Turcicida Oder der vielfach vorgeschlagene Türcken-Schläger. Zwickau. 1664.), *Abentheuerlicher Glücks-Topff*ában (343–352. l.) azonban fontosabbnak tartja minden jósolgatásnál azt, hogy végre egy nagy hőse támadjon a kereszténységnek. Egy évben jelenik meg a *Turcicida*val s hozzá hasonló, de szellemében bibliásabb, kevésbé pedáns, hangjában szenvedélyesebb J. Gottfr. Olearius könyve (Türckenfall | Vnd seiner Grossmächtigen Tyrannischen Grausamkeit Entgegengesetzter unüberwindlicher Wiederstand. 1664.) s T. Wagner röpirata (Türcken-Büchlein. 1664.). Egy névtelen író (Gottfried Ohne-Furcht, Vorläufer der grossen Conjunction. s. a. et l. 3.) János jelenéseit idézi fel, míg Joh. G. Seld a groteszk-torzítás területére téved (Bussgedanken wegen zweyer Monstrosischen Schweinlein. 1663.) B. Kindermann, az *Unglückselige Nisette* (1660.) írója s Sallustius fordítója a protestáns egyházi dal terminológiáját viszi bele házi áhitatra s templomi éneklésre szánt *Török-dalok*ba s epigrammákban ünnepli a török-magyar háborúk hőseit, így a két Zrinyi testvért (Kurandors Trutz-Mahomet Oder Türcken-Lieder deren meiste auff wolbekannte | und in unsern Evangelischen Kirchen gebräuchliche | Alle aber auff gantz neue | von dem fürtrefflichen Herrn Chr. Lehmann | bey der löblichen Stadt Neuen Brandenburg bestaltem Cantore, wolgesetzte Melodeyen | können gesungen und gespiet werden. Berlin. Im Jahr 1664. 63–64.)

A fejlődésnek ezen a fokon megállania nem lehet, mert egyre

¹⁾ E. Franciscitől valók s a magyar-török háborúra vonatkoznak következő művei (nagyobbára röpiratok): 1. Die Herandringende Türcken-gefahr | Oder wolgemeinte Erinnerung | in was hoch besorgtem und gefährlichem Zustande unser liebes Vatterland Teutscher Nation | und das gantze H. R. Reich stecke s. l. 1663. 1. Verzeichniss meiner Erasmii Francisci | bisshero gedruckten Schrifften. 1691. 7. l.; 2. Tischreden eines fürnehmen Türkischen Bassa | mit einem Teutschen Connestabel. s. a. Nürnberg. Verzeichniss. 7. l. VI.; 3. Gepflogene Unterredung eines fürnehmen Ungarns | und Teutschen Cavalliers. 1664. — Szabó Károly (R. M. K. III. 702. l. 2272. sz.) magyar szerzőnek tulajdonítja, de v. ö. Verzeichniss. 7. Nr. VII.; 4. Türkisches Städt-Büchlein. V. ö. Verzeichniss, 9. l. Nr. XI.; 5. Vernünftige Unterredung zweener vertrauten Freunde | von den wichtigsten Actionen dess vorigen Türcken-Kriegs in Ungarn . . . Nürnberg. 1683. Verzeichniss. 15. l. Nr. XL. v. ö. Apponyi, Hungarica, II. 190. l.; 6. Türkischer Gubernator und Vasall. Nürnberg. Verzeichniss. 15. l.; 7. Der Blutig-lang gereizte | endlich aber Sieghafft-entzündete | Adler-Blitz | wider den Glantz dess barbarischen Sebels. Nürnberg. 1684., Apponyi, II. 195. l. 1098. sz.

újabb források ereje hajtja előre, de az *Ung. Simplicissimus* már magába olvaszt minden olyan vonást, mely az irodalomból lassanként az élő köztudatba szivárgott. Mint egy nagy gyűjtőmedencében, úgy forr össze benne minden addig csak izoláltan álló jegy a magyar világnak és életnek szinte teljes mozaikjává. Ide vezetett a pályája fordulópontjaival Magyarországra utaló német kalandotípus fejlődése is,¹⁾ mely részben előkészítette s az élményszerűségtől mindinkább a könyvekből merítő fikció felé fordult. Benne futnak össze az epizódikus kalandorságok (Prætorius, B. Kindermann), a zártabb kalandor pályák (Hans Schultberger, Joh. Wild, S. Schweigger, Christian von Wallsdorf), Grimmelshausen regényeinek (Abentheuerlicher *Simplicissimus*, Trutz Simplex, Seltzamer Springinsfeld, Beernhäuser) s a szimplicziádok (*Jan Rebhu*, *Frantzösischer Kriegs-Simplicissimus*, *Simpl. Redivivus*) magyar vonatkozásai. Az *Ung. Simplicissimus* ugyan csak 1683-ban jelenik meg, de természetesen találjuk. ha névtelen írója a német irodalomban a magyarság és története iránt megnyilvánuló legnagyobb érdeklődés idejére a sziléziai ellen-reformáció (1648.) s II. Rákóczi György halála (1660.) közé sűríti össze a hős kalandjait, melyeknek élményszerűsége nagyjában csak olyan fiktív, mint a szimplicziádoké, s ismervén az egykorú írók technikáját, főleg a Grimmelshausenét, nem tulajdoníthatunk nagyobb jelentőséget (a mint eddig tették) a közvetetlen tapasztalatokra való hivatkozásnak.²⁾ Történeti tudását a Grimmelshausen-től is kiaknázott *Theatrum Europæum*-nak köszöni, mely adatainak, leveleinek, képeinek, jegyzőkönyveinek, térképeinek gazdagságával a kor egyik legértékesebb forrása.³⁾ Hetedik és nyolczadik kötetéből származik a regény novellisztikus elemeit összetartó históriai váz, a magyar-török guerilla-harcz, «Humenay» (Homonnay-Drugeth János), kinek Simplex zsákmányolt lovát ajándékozza,⁴⁾ Rákóczi György szerencsétlen lengyel expedíciója s halála, Kemény János és Barcsai Akos szerepe.⁵⁾ A konstantinápolyi út történeti tényen alapul. A *Theatrum* szerint Barcsai egy Marko nevű emberét küldi a török császárhoz... «Dieser Postillon saumte sich unterwegs nicht lange sondern reysete Tag und Nacht fort | und damit er desto eher [hin] gelangen möchte | wechselte er die Last-Thiere oft ab | biss er seine

¹⁾ L. Német kalandorok Magyarországon a XVII. században. Magyar Figyelő. 23. 366—383. ll.

²⁾ Ung. Simplicissimus, 92. l.: «auss experientz solches in Genere kurtzlich | so viel Denckwürdiges seyn | wird anzeigen.» Gyermekkorának történeti háttéréhez v. ö. Grünhagen, Geschichte Schlesiens. II. Gotha. 1886. 376. s köv. lk. és H. Ziegler, Die Gegenreformation in Schlesien. Halle. 1888. Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte. VI. 3. 115. s köv. lk.

³⁾ L. H. Bingel, Das Theatrum Europæum, ein Beitrag zur Publistik des 17. u. 18. Jahrhunderts. Dissertation. Berlin. 1905.

⁴⁾ Irenico-Polemographia sive Theatri Europæi Cont. Septennium: Das ist Siebenjährige Friedens u. Kriegsbeschreibung. Frankfurt a/M. 1663. 227. l., Ung. Simplic. 138. l.

⁵⁾ Irenico-Polemographia Continuatio I. Das ist der Historisch fortgeführten Friedens- und Kriegs-Beschreibung Zweiter- oder dess Theatri Europæi Achter Theil. 1667. 112., 125., 1003., 1388. ll.

ihm mitgegebene Briefe dem Türkischen Kayser überreichte». ¹⁾ E trombitás szerepét veszi át Simplex. A *Theatrum*ra utalnak a rablókaland, a kegyetlen kivégzések, a gyermekgyilkos anya története, kit elevenen eltemetnek, ²⁾ míg egyéb részletekre nézve a *Theatrum*-tól függő kompilációk szolgálnak forrásul. Gradelehnus krónikájából való a moldvai epizód nagy kincse: «Der Fürst in der Moldau | hat sich von gesamletem grossen Schatz | den man auff 10. Millionen gerechnet | so reich befunden | dass er vermeynte | dem Fürsten der Wallachey | namens Matthiam darmit umb sein Land zu bringen». ³⁾ Simplex török fogsága s az egri rabszolgavásár, melyen hosszú sorban, gubbasztva s rongyos ruhában állanak az áruba bocsátott keresztény rabok, hozzátartozik a szimpliciuszi hagyományhoz. De hatással lehetett rá Wild útleírása is, mely szintén Eger piacán visz keresztül ⁴⁾ s később is hasonlóan bonyolítja a kalandokat Buda és Konstantinápoly között.

A történelmi kereten belül elhelyezkedő földrajzi leírások, ethnographiai, művelődéstörténeti megjegyzések sem közvetlen élmények lecsapódásai. Simplex egy helyen említi Frölich Dávid nevét, ⁵⁾ melyre M. Zeiller hívhatta fel a figyelmét. ⁶⁾ A késmárki tudósra való utalás természetesen fikció, de néhány, nem jelentéktelen részlet forrására vezet. 1643—1644. jelent meg Frölich európai hírfü munkája, a *Viatorium* s kultúrhistoriai anyagának nagy részével néhány év múlva beleolvadt M. Zeiller *Neue Beschreibung*jába. Tőlük, főleg az utóbbitól veszi át az *Ung. Simplicissimus* azokat a sémákat, a melyeket kalandokkal kell megtöltenie.

Az első város, mely a vándor diákot magába fogadja, Késmárk. Leírásában szinte szószерinti hűséggel követi Frölich-Zeillert. ⁷⁾

¹⁾ *Theatrum Europæum*. VIII. 1120. l.

²⁾ *Ung. Simplic.* 149, 141. s köv. lk.; *Theatrum Europæum*, 33. l.; *Unterschiedliche Mord- Diebs- Schand- und Laster-Thaten* [1657-hez]. 344. l.

³⁾ *Hungarische | Siebenbürgische | Moldau- Wallach- Türk- Tartar- Persian und Venetianische Chronica*. Auss vielen bewehrten Scribenten zusammengetragen und hervorgegeben durch J. Gradelehnus Franckfurt am Mayn ... im Jahr 1665.

⁴⁾ *Neue Reysbeschreibung eines Gefangenen Christen ... beschrieben durch Johann Wilden*. Nürnberg. 1613. 8. s köv. lk.: Wie Wild in dess Vngern Behausung von seiner Frauen gehalten worden | auch hernach den Türken von Erlach verkauft. V. ö. Relkovič Neda, Embervásár török időben. Századok 1910. 113. s köv. lk.

⁵⁾ *Ung. Simplicissimus*. 79. l.; Frölichről, Szinnyi M. Irók, III. 817—820. h. és Krones, *Grundriss der österreichischen Geschichte*. 1882. 44. l.

⁶⁾ L. Zeiller. *Neue Beschreibung*, 135. l.

⁷⁾ *Frölich, Viatorium* II., 295—96. lk.:

Cæsaropolis, Kaysermarckt, communis Kesmarckt, ad radices Carpathi, in finibus Hungariæ & Poloniæ, intra Popradum fluvium, Leibicensem rivum, & Albulam amnem (das *weisse Wasser*) in solo frumentis et lini feraci sita est. Curia cum novâ eaque elegantissima turri, officina libraria renovata (*die Wag*) et turris in superiore civitatis portâ. Templum Germanicum (in quo ingeniosissimi artificii statua Christum representans visitur) & Slavonicum cum schola restaurata, Parochiâ, domo scholastica, Nosocomio & Campanilli in medietate civitatis, sed circa pa-

Wagner¹⁾ és Payer¹⁾ óta az *Ung. Simplicissimushoz* kapcsolódik a Táttra szépségeinek első felfedezése. Alapítanul, mert forrása itt is Frölich, a kiről már Zeillernél olvashatta, hogy 1615 júniusában két társával megmászta a Táttra csúcsát.³⁾ De az a leírás, mely Frölich könyvében⁴⁾ tudós pedanteriával⁵⁾ számol be a Táttra első hiteles megmászásáról, szintén nem áll előzmények nélkül, s a mint Burckhardt,⁶⁾ Biese⁷⁾ és Kammerer⁸⁾ kutatásaiból kitűnik, hosszabb irodalmi fejlődés eredménye. Livius (XL. 21., 22.) szerint már Macze-

ludes . . . Gaudet arce egregiá, in qua residet B. L. Tœkvelius, Dominus hæreditarius hujus civitatis. Variis rebus ad victum necessarium affluit, quæ ut plurimum a vicinis colonis ad mercatum hebdomadalem confluentibus venales importantur.

Zeiller, N. Beschreibung. 135—36. l.:

Kaysrmarckt | insgemein Kessmarckt | Cæsareopolis. Diese Stadt | so des berühmten Mathematici des Herrn Davidis Frölich's Vaterstadt | liegt in der Zips, bey dem Carpathischen Gebürge | an den Gränzten Ungarn | und Polen | zwischen dem Fluss Poprado, dem Leibitzger Bach | und dem Weisswasser | auff einem an Korn und Flachs fruchtbarem Boden. | Das Rathhaus mit dem neuen und sehr schönen Thurn der Wag | und dem sehr dicken Thurn | an dem Obern Stadt-Thor. Die Teutsche Kirche | in welcher ein gar künstliches Crucifix zu sehen | wie auch die Slavonische oder Windische | die erneuerte Schul | Pfarrhoff | Schulhauss | Spital und Glockenthurn | stehen zwar mitten in der Stadt | aber umbs Pfützen | und die hindere Theil der Häuser herumb. Hat ein ansehnlich Schloss | in welchem dieser Stadt Erbherr, Herr Tœkvel wohnet. Man siedet allhie ein geschmacktes Bier | und findet man da allerhand Lebens-Notdurfft | so meistentheils von den benachbarten Bauern die zu dem Wochenmarckt häufig zu kommen pflegen | zum Verkauf gebracht werden.

Ung. Simplicissimus, 77—78. l.:

Die Stadt Keesmarckt, sonstn Káysermarckt | ligt im Zips | 2. Stunden vom Carpathischen Gebürg | zwischen dem Fluss Poprad | dem Leibitzer Bach und dem Weisswasser | um die Stadt hat es einen fruchtbaren Boden . . . das Rath-Hauss | die Waag | der schöne Thurn | wie auch der obere dicke Stadt-Thurn | und ein künstlich Crucifix | ist wohl zu sehen. Es hat auch eine Windische Kirch allhier, wie in allen Ober-Ungarischen Städten | aber um das Schul-Hauss | Pfarrhof | Spital und Glocken-Thurn | so zwar mitten in der Stadt stehn | hat es zimliche Pfützen. Der Graf Tekelyi hat ein ansehnliches Schloss | wodurch er auch ins Feld u. in die Stadt | bey Tag und Nacht kan. | So bringen die benachbarten Dörffer allerhand Lebens-Mittel an den wochentlichen Märkten gnugsam um billichen Preiss zu verkaufen.

¹⁾ L. Wagner, i. h.

²⁾ Payer, Oest. Ung. Revue, VII. S. 331. l. — A Táttrára vonatkozó irodalom bibliographiáját l. Payer Hugo, Bibliotheca Carpatica. Késmárk: 1880. [Igló] cz. könyvében. V. ö. Melich J., A magyar Táttra név eredetéről. M. Nyelv. 1912: 337, 431. l. és M. Nyelvőr, 1914: 440.

³⁾ Zeiller, Neue Beschreibung, 11. l.

⁴⁾ Frölich, Viatorium, Liber primus partis posterioris. 287. s köv. lk.

⁵⁾ L. P. T. E., Frölich Dávidnak a Kárpát hegységben tett észlelete. Term. Közl. II. (1870.) p. 286.

⁶⁾ J. Burckhardt, Die Kultur der Renaissance. 1904.² II. 15. s köv. lk.

⁷⁾ A. Biese, Die romantische Poesie des Gebirges. Berlin. (Pädagogik u. Poesie) 1900.

⁸⁾ Friedrich Kammerer, Zur Geschichte des Landschaftsgefühls im frühen achtzehnten Jahrhundert. Berlin. 1909. 79. l.

döniai Fülöp megmászssa a Hæmust,¹⁾ Hadrianus császár az Aetnát,²⁾ a renaissance felfedezi a tájkép ismeretlen szépségi elemeit, Dante (*Purgatorium*. IV. 26.) felszáll a Bismantovára,³⁾ Petrarca leírja a Mont Ventoux megmászását,⁴⁾ Aeneas Sylvius a pestis s a nyár hősege elől a Monte Amiata-ra menekül és Magyarországból jövet az Alpok csodálatába mélyed.⁵⁾ A renaissance dialógusain és levelein túl egyre tovább visz aztán a fejlődés vonala Conrad Gesnerhez (*De montium admiratione*. 1541.); Aretius adatai,⁶⁾ a tiroli Hippolytus Guarinonius naiv csodálkozása,⁷⁾ a szépesi Frölich s az újlatin J. Balde felé.⁸⁾ *Viatorium*ának nagy népszerűsége következtében, előzőitől, főleg Gesner Pilatus-leírásától (*Descriptio montis Fracti*. 1555.) való függősége mellett is, Frölich tagadhatatlan hatással van a természetérzek további fejlődésére. A hegyi tájkép æsthetikai elemeit ugyan ép olyan kevésbé tudja értékelni, mint Gesner,⁹⁾ s tudományos képzettségétől præformált látása csak olyan merev és gépies, mint az Aretiusé, de szeme fogékony a szikla-alakulatok nagyszerűsége, a lába alatt lebegő felhők, a csúcsával égbe nyúló hegy s a távoli vidéknek hirtelen elébe tűnő panorámája iránt. A puskalövés számszorosán visszaverődő hangján csak úgy elcsodálkozik, mint a hegyi levegő látszólagos mozdulatlanságán.¹⁰⁾ Az *Ung.*

¹⁾ Kammerer i. m., 84. l.

²⁾ L. Friedländer, *Sittengeschichte Roms*, I. 432. l.

³⁾ Burckhardt, i. h.

⁴⁾ Burckhardt, i. h.

⁵⁾ Kammerer, 85. l.

⁶⁾ L. Dübi, *Der Alpensinn in der Lit. u. Kunst der Berner*. Neuig. bl. der Lit. Gesellschaft. Bern, 1902. 25. l., Kammerer, 85. l.

⁷⁾ Kammerer 86. l. v. ö.

⁸⁾ Balde, *Carmina lyrica*, ed. B. Müller. München, 1844. lib. II. 106. l.

⁹⁾ V. ö. Kammerer, 85. l.

¹⁰⁾ Kammerer, ki az *Ung. Simplicissimum*st idézi (81. l.), Frölichet nem ismeri. Helyénvaló, ha a *Viatorium*nak irodört. szempontból is becses leírását az alábbiakban rövidítve újra közöljük: Ego (ut incidenter hæc recenseam) mense Junio Anni Chr. 1615: tum adolescens, sublimitatem horum montium, cum duobus comitibus Scholaribus, experiri volens, ubi cum in præruptis vertice, magno labore, me summum terminum assecutum esse putarem, demum sese obtulit alia multo altior cautes, ubi per vasta, eaque vacillantia saxa enixus essem, iterum alia sublimior prodiit atq; aliquot minores vertices, quorum posteriores semper anteriores altitudine superarunt per totidem convalles summo vitæ periculo emetiri coactus sum, donec ad supremum cacumen penetraverim. Ex declivioribus montibus cum in subjectas valles, vastis arboribus consitas prospexissem, nil nisi obscuram noctem, aut cæruleum quid, instar profundis aëris, quod vulgo cælum sudum appellatur, observare potui, mihiq; videbar si de monte caderem, non in terram, sed recta in cælum me prolapsurum. Nimia enim declivitate, species visibiles, extenuatæ hebetatæ fuerunt. Dum vero altioremontem peterem, quasi inter nebulas densissimas hærebam. His eluctatis, post aliquot horarum intervallum, cum jam non procul a summo vertice essem, de sublimi quiescens prospexi atque animadverti iis in locis, ubi mihi antea videbar intra nebulas hæsisse, compactas atq. albas sese movere nubes, supra quas, per aliquot milliaria ultra terminos Sæpusi commodus mihi prospectus patuit. Alius

Simplicissimus kibővíti, térben és időben előrehaladóvá teszi Fröelich vázlatát, a hegymászók számát háromról hatra emeli fel, a részletek kiélezésével, az útrakészülődés, a botokkal, kötelekkel, térdvassal és élelemmel való felszerelés, a hegymászás s a hegyvidék növényzetének bő és groteszk leírásával közvetetlenebbé teszi, a torzonborz pásztor alakjának hozzáköltésével s az éjszakai tűznek a képbe való beleillesztésével pedig valósággal romantikus hatásúvá fokozza irodalmi élményét. A hegyek látásával együtt járó konvencionális félelem helyébe naiv csodálkozás lépett. Mint Fröelich, *Simplicissimus* is elszütteti vezetője puskáját, s a lövés visszaverődő hangja furcsa ámulattal tölti el.

Payer a névtelen író tudatlanságának rovására írja ¹⁾ ezt a megjegyzését: *dieses Carpatische Gebürge* (wird auch von den Wenden Tartry und Schneegebürg genant |) *ist weit höher | als das Schweizerische | Tyroler und Steyrmärker Gebürge*; ²⁾ pedig itt is csak Fröelichet követi: item das Schneegebürg . . . (a Slavis Tatry vel Tarzal nuncupatur) *et hae rupes asperitate et praecipitiis suis Alpes Italicas, Helveticas ac Tyrolenses longe superantes*.³⁾ Nehány más vonás a *Viatorium Mons Regionis* (Liber III. part. posterioris. 102—125. l.) cz. fejezetéből került át a *Simplicissimus*ba. A dobozok pergamenlapjai, melyekre a hegymászók vezetőjük drága tollával és tintájával fölírják nevöket, születési helyöket és évöket stb.⁴⁾, szín-

tamen nubes altiores, alias item humiliores, nec non quasdam æqualiter a terra distantes vidi . . . . . In summum montis verticem cum pervenissem, adeo tranquillum et subtilem ærem ibi offendere, ut ne pili quidem motum sentirem, cum tamen in depressionibus montibus vehementum expertus sim: Unde collegi summum cacumen istius montis Carpathici ad milliare Germanicum a radicibus suis imis exurgere, et ad supremam æris regionem, ad quam venti non ascendunt, pertingere. Explosi in ea summitate Sclopetum, quod non majorem sonitum primo præ se tulit, quam si ligillum vel bacillum confregissem, post intervallum autem temporis, murmur prolixum invaluit, inferiores montis partes, convalles et sylvas applevit. Descendendo per nives annosas inter convalles, cum iterum Sclopetum exonerarem, major et horribilior fragor, quam ex tormento capacissimo inde exoriebatur: hinc verebar ne totus mons concussus mecum corrueret, duravitq.; hic sonus per semiquadrantem horæ usque dum abstrusissimas cavernas penetrasset, ad quas ær undiq.; multiplicatus resiliit. (V. ö. Ung. Simpl. 85. l. *Darnach schoss der Wegweiser ein Rohr ab . . . da erhob sich nun ein solches Donnern | wie ein starkes Wetter | wir fragten was dies wäre? er sagte | das ist erst das Echo vom Schuss | uñ diese währete eine lange Zeit | bald deuchte uns solches nahe | bald weit seyn | als es aufhörte | that er noch einen Schuss | da gieng es wieder an . . .*) Et talia quidem objecta concava in summitate sese non illico offerebant, idcirco fere insensibiliter primum sonus repercutiebatur, donec descendendo antris et convallibus vicinior factus ad eas fortius compegit. In his quoq.; celsis montibus plerunq.; vel media æstate ningit grandinatae quoties nempe in subjecta vicina planitie pluit, uti hoc ipse etiam expertus sum. Nives diversorum annorum ex colore et cortice duriore cognosci possunt.

¹⁾ Payer, Oester. Ung. Revue 331. l.

²⁾ Ung. Simpl. 86. l.

³⁾ Viatorium, Liber I. partis posterioris. 286. l.

⁴⁾ Ung. Simpl. 87. l.

tén régi hagyományra utalnak. Aretius szerint a Niesen sziklafalait nevekkal és versikékkel rótták tele a XV.-XVI. századi látogatók,¹⁾ s hasonló hírt hoz a Schneekoppe egyik későbbi megmászója (Kammerer, i. m.).²⁾

A tátrai kalandot követő történeti és földrajzi áttekintés a *Respublica et Status Regni Hungariae* (Ex Officina Elzeviriana CIOIOXXXIV.) mellett elsősorban újra Frœlichből és Zeillerből merít. Zeillert követve teszi meg Lubomirski herczeg helyett Crakowskyt a szepesi városok parancsnokává.³⁾ Zeiller Kirchdraufhoz a köv. megjegyzést fűzi (Newe B. 137. l.): «Bey demselben auff dem Berg ist ein Wasser welches zu Stein wird, dass mans zum Häuser bauen brauchen kann: Daher das Sprichwort dass die Häuser daselbst mit Wasser gebaut seyen. Die Stein so unter der Erden wachsen werden für Kalek gebraucht.»⁴⁾ A *Simplicissimus* szöszereinti hűséggel megismétli (92. l.): «Item vom Capitel Berge fliest ein Wasser welches zu Stein wird davon man Häuser bauet daher ein Sprichwort dass die Häuser zu Kirchdrauff von Wasser gebauet; Die Steine aber so in dieser Gegend unter der Erden ausgegraben werden kan man ohne Brand vor Kalek brauchen.» A magyar földről, gyümölcsben, folyókban, halban és vadban való gazdagságáról rajzolt képhez a színeket, a magyar nép jellemzéséhez a vonásokat, s részben a *Simplicissimus* magyar szókincsét Frœlich szolgáltatta. A Viatorium magyar fegyver-névesoportja (Hungarorum arma sunt lancea sive kopia, acinaces vulgo schebla ... machæra hamus, vulgo czathan. III. 61.) a *Simplicissimus*-ban (95. l.) csak

¹⁾ Dübi, Der Alpensinn in der Kunst u. Lit. der Berner. 6. l.

²⁾ Frœlich lehetett forrása a magyar származású Korbanisnak is (Historische Hertzens Zählen Des Betrüb- und verwirrten Ungerlandes | und Des dariun gebohrenen von Adel | Joānis Adolphi Casimiri Korbanis von Keresthurn. Leipzig. Gedruckt bey Justinus Branden. Anno 1681; Weller, Annalen I. 190. téves regisztrálása szerint verses gyűjtemény, v. ö. Szabó, III, 210. l.). Álmában mászsza meg a Tátrát (a freudizmus iskolai példája!) s Frœlich megfigyeléseit (Aiiij) allegorikus magyarázatokra használja föl Átvesz minden részletet, még a csodálatos viszhangot keltő lövést is: «Nachdem ich aber in die aller höchste Höhe kommen | fandte ich eine solche sanfftzmütige | lind und subtile Luft | welches mir nicht ein einiges Haar bewege | ob ich schon besser drunten einen grossen Wind empfunden habe | aus welchem ich weiter vermerckte | dass die allerhöchste Höhe des Bergs Carpathi nur eine teutsche Meile hoch sey | und biss in die dritte Gegend der Luft | alwohin die Winde nicht können gelangen. In dieser Höhe lösete ich ein klein Pistoletgen | welches so seicht und lind knallte | als hätte ich ein kleines Stüblein über-zwerch zerbrochen. Aber! nach einem schlechten Hinterhalt | du erhebet sich ein solches Sausen und Brausen | Donnern und Hageln | Knallen und Schallen | Prallen und Platzen | Rasseln und Prasseln | als wolten die untere Berge ein gantz Wasserflecke ebne werden; wärete dieses ungeheure abscheuliche Geschrey so lang | biss sich die mehr und mehr turbirte Luft | völlig un gar in di Hölen und Klüften verschlagen | und verstossen ...»

³⁾ Zeiller, N. Beschreibung. 26. l.

⁴⁾ Zeiller forrása: J. Wernhern wunderbare Wassernbeschreibung (Moscoviter wunderbare Historien des Herrn S. Freiherrn zu Herberstein. Übers. von H. Pantaleon. Basel. 1563. CCI. l.)

annyiban módosul, hogy a magyar szavakat német kifejezések magyarázzák (Ihr Gewehr sind Säbel Palasch | auch öftters hinter dem Rücken . . . ein Dzakan v. ö. M. Nyelvőr, 1913: 313). A magyar alkotmányt Zeiller szemével¹⁾ látja a kalandor s tőle kölcsönzi a nádor fogalmának körülírására a «Kýral kepe» elnevezést (Zeiller, 69. l., *Ung. Simplic.* 94. l.). Az átvétel technikájára kitűnő példa Pozsony leírása,²⁾ melynél újabb részletek hozzátoldásával s az átvettek sorrendjének megváltoztatásával akarja az önállóság látszatát kelteni.

Lőcsére is Zeiller nyomán érkezik s magáévá teszi a város nevének elmés etimológiáját: Zeiller. 141 142. l. (A tatárok elől menekülvén a polgárok új várost kénytelenek alapítani maguknak.) Musten derohalben einen andern bessern un fruchtbaren Berg im Lande ausserssehen welchen als sie angetroffen bald gebauet und befestiget haben | iedoch mit solcher Furcht dass sie auff dem höchsten Orte des Berges immer eine Schildwache hatten welche sie | zur selben Zeit eine Leutschawe nenneten | (dass nemlich man davon bequiem die Leute schauen und auf den ankommenden Feind gute Achtung geben kunte) | welcher Name auch dem Orte hernach geblieben. *Ung. Simplicissimus* 108. l.: Dass diese Stadt verjagte Leuthe gebaut ist bekant in dem sie beym Bauen aus Forcht auf dem höchsten Orte des Berges Schildwache gehalten dass sie zur selben Zeit eine Schildwache nenneten | weil man bequiem daselbst die Leuthe schauen und auf den ankommenden Feind gute Achtung geben können und ist nachgehends dieser Stadt der Nahme geblieben Leutschau.)

Zeiller nyomán rajzolódik ki előttünk Kis-Szeben és Bártfa képe (Zeiller, 40. *Ung. Simplic.* 115. l.), míg a Purtzel-Grund harminia-kalandjához Fröelich szolgáltatott földrajzi adatokat (Viatorum II. 289. l.). Eperjes³⁾ ismét Zeillerre utal, s a törökverő trombitás is őt

¹⁾ Zeiller. i. h.

²⁾ Zeiller, 194. l.: Wenn man von Wien zu Lande kommt, muss man sich auf einer Bletten | so einer Art von Schiffen | über die Donau | so sich bey dieser Stadt in 2. Arm theilet | führen lassen | weil keine Brücke da ist; . . . Es ist die Stadt an ihr selbstem nicht gar gross | auch nicht sonderlich vest: aber das Schloss . . . auff dem Berg | ist sehr fest und schön | viereckig gebauet | daran vier Thürme seyn | in deren einem . . . | die königliche Ungarische Cron gemeinlich verwahret wird; darzu wie einer berichtet | sieben Ungarische Herrn | ein jeder einen absonderlichen Schlüssel | damit keiner | ohn den andern hinein gehen könne | haben. Sonsten seyn ordinarie zween Conservatores Coronæ, den die Cron zu verwahren anvertrauet.

Ung. Simplic. 96. l.: (Die Hauptstadt ist Pressburg) liegt an der schön breiten Donau | worbey des Tages 2-mahl auf Pletten | Wagen | Ross und Mann übergeführt wird | ist eine feine Stadt | ligt bergig | und hat ein schön viereckig festes Schloss | so die Stadt, weil sie nit sonders fest | defendiren kan; auf diesem Schloss ligt die Ungarische Cron | welche ihre besondere Conservatores hat | die Cron ligt in 7. Kästen | und hat jeder Herr Conservator einen Schlüssel zu einer Kästen. (Z. hét koronaóréből e szerint a szöveg félreértése folytán hét láda lett.)

³⁾ Zeiller, 99.: (Eperjes) hat neben ihr Saltzgruben | darinn Edalgestein | sonderlich Opalen | zu finden | wie auch ein Sauerling | und zween tödtliche Brünn | nemlich im Wald[t] bey der Stadt | davon Vögel und

választja vezetőül Kassáról Egerbe ¹⁾ vivő útján. Török fogságba esése s az egeri rabszolgavásár az események gyors egymásra következésével feltűnő módon emlékeztet Wild *Neue Reysbeschreibung*-jára.²⁾ Néprajzi szokások, főleg a temetés és házasság leírásához a Szepességre való egyenes utalással bő anyagot nyújthatott Frœlich (*Viatorium* I₃, 38. s köv. lpk.), a kardtáncz forrása pedig egy vándor-anekdota, melyet Memel *Lustige Gesellschaft*-jának egy kézirati bejegyzése így mond el:³⁾ «Die Ungarn haben ein Gebrauch, dass wann ein Hochzeit ist, tritt einer zuerst auss beiden Prautführern, (zur) Braut den ersten Tanz mit ihm auf (zu) vühren, und nach welchem Tanzen er die Praut auss Hand allein herumb tanzen last, worauf beide Prautführer mit blosen Säbeln langsam umb sie herumtanzen, biss endlich ainer, welcher am geschicklichsten ist, der Praut den gemainiglich mit Perl, unnd Edelgestain besetzen Kranz mit dem blosen Säbel vom Kopf herundersticht.» A *Simplicissimus*-ban (153. l.) kibővül e vázlat... wann die Braut schlaffen geführt werden soll | wird ein sonderlicher Tanz angefangen | der Brautführer nimbt die Braut und legt ihm einem Säbel um 2. ledige Pürsch dessgleichen mit umgürteten Säbeln... tanzen vor der Braut her... inzwischen aber wird dieser Tantz immer fort gespielt und getantzet | biss die Braut-Begleitende wieder kommen da bringt der führer der Braut Borten und Krantz auf der blossen Säbel getragen. — A szepesi városokat koszorúba fonó hatsoros vers (Ung. *Simplic.* 160. l.; Von Caschau ungefangen) mintáját Frœlichnél (*Viatorium* I₃ 264. l.; Wer von Tübingen kompt ohne Weib) találtam meg.⁴⁾ Az erdélyi

Vieh | wann sie daraus trincken | sterben; desswegen sie mit Gesträuss bedeckt werden | dass nichts darzu kommen möge. Ung. *Simplic.* 129.: An dem beyliegendem ihrem Walde hat es... einen Saurbrunnen... | auch hat es tödtliche Bronnen in solchem Walde | sindt aber zugedeckt | damit kein Vieh oder Vogel draus trincke und sterbe. Bey oder in den Saltzgruben werden auch Edelgestein gefunden | sonderlich Opalen.

¹⁾ Zeiller, 28.: «liegt bey einem Vorgebürg | so zum Theil von Felsen | zum Theil mit Weinreben | und fruchtbaren Bäumen besetzt |... die Stadt ist mit einem Wall | von Erden und Wasen gemacht | umgeben | welche das Flüsslein Agrius mitten entzwey theile | und dem Ort und gedachtem Thal | den... Namen gebe. Es seye nicht weit von der Stadt | gegen Mittag ein warmes Bad.» Ung. *Simplic.* 173. l.: «ligt bey einem zum Theil felsichten | zum Theil schönen Weingebürge | in welchem auch viel fruchtbare Bäume gepflanzt | rings umher ist die Stadt mit einem Wall von Erden und Wasen umgeben; Es giebt auch ein gutes warmes Bad hierum. Im Grund fliesst der Bach Agrius davon die Stadt den Namen haben soll.»

²⁾ Eine Neue Reysbeschreibung eines Gefangenen Christen. Nürnberg. 1613.

³⁾ Wieder erwewete und augirte Lustige Gesellschaft. 1660. 505. l. v. Ű. Neupolierter Mahl-Schatz durch Michaelen von Lankisch. Dresden. u. Budissin. 1662. 241. l.: Hochzeitgebräuche in Ungarn.

⁴⁾ V. ö. Magyar Figyelő, III. 381. l., Frœlich kifogyhatatlan az ilyen versek idézésében. Érdekes a lipcei «Auerbacher Hoff»-ról szóló: (Lipsiæ mercatorum aula Auerbacher Hoff dicta, omnis generis mercibus pretiosissimis, tempore inprimis Nundinarum referta est, habetque cellam ex

út rajza Frœlichen és Zeillern (N. Beschreibung. 15. s. köv. lk.) alapul. Frœliche kell gondolnunk a századok jellemzésénél s e megjegyzésnél is (Ung. Simplic. 197. l.): Die Siebenbürger heissen alle Deutschen welche nit nach ihrer Sächsischen natürlichen Hamler Sprache reden Moser (v. ö. Viatorium. II. 309. l.: Germanos eo venientes contemptim appellant Moser, cujus nominis significationem ipsimet nec explicare possunt); hasonlóképen Nagyszeben s a már a Jan Perusban (34) is nagy szerepet játszó cigányok leírásánál (Ung. Simplic. 198.).¹⁾

A bányavárosokról szóló elbeszéléssel csak külsőleges kapcsolatban áll a selmeczi bánya belsejének leírása, mely a fény és árnyék biztos, öntudatlanul művészi megosztásával, a bányászat technikájának, a bányászok életrendjének, műszavainak, szokásainak szinte kifogástalan ismeretével érdekes pendantja a Táttra megmászásának. A *Simplicissimus* eredetisége azonban itt is látszólagos csupán. Forrásul Stephanus Ritternek,²⁾ a koszorúzott költőnek s korbachi iskolaigazgatónak *Cosmographia prosometrica* (Marburg, 1619. Cap. VIII.) szolgál, melyet ugyanolyan technikával önállósít, mint Frœlich tátrai útját. A *Cosmographia* nyújtotta anyagból,³⁾ csak azt használja fel,

qua famosissimus ille D. Faustus dolium vini, cui ipsemet operā sui spiritus, evexit et quo ludicro facinore extant ibi versiculi sequentes.)

Doctor Faustus zu dieser frist
Auss Auerbachs Keller geritten ist
Auff einem Fass mit Wein geschwind!
Welches gesehen viel Menschen Kind
Solches durch sein subtil Kunst gethan
Vnd des Teuffels Lohn empfiegt davon. (I₃ 415. l.)

¹⁾ V. ö. Zeiller. Cremnitz. 84. l.
Liegt in einem tieffen Grund zwischen hohen Bergen | ist windig und ziemlich kalt allhie. Und ist durch die Müntz | in welcher alles Gold und Silber | des gantzen Umbkreises der Bergstädte vermüntzt | Ducaten Thaler | und kleine Müntz geschlagen wird | daselbst auff einem Berglein ist ein Schloss | von welcher die Stadt ettlicher Massen beschützt werden mag. Die Luft und Wasser | ist nicht gar gesund allda | daher es viel Kröpfliche | Stumme Taube | Trieff Augen habende | unter den geringen Arbeitern | und Knappen daselbst giebet.

Ung. Simplic. 199—200. l.:
... in der Bergstadt Cremnitz, die meistens Gold hat | ist immer kalt und windig | ligt zwischen hohen Bergen im tieffen Grund | daselbst im Schloss auf einem Berglein | so die Stadt beschützen kan | allda wird a les Gold und Silber aller umligenden Bergstädte vermüntzt | (da ist gar artig zu sehen wie das Geld geprägt wird). Es gibt aber wegen ungesunder Luft alda | viel Stumme | Taube, Triefaugende | Albere und Kröpfliche Leute | sonderlich unter den Berg-Knappen.

²⁾ L. Jöcher, Gelehrten-Lexicon, III. p. 2117. és VII. p. 52.

³⁾ A *Simplicissimus*nak megfelelő részletet itt adjuk: Principio cum illuc cum nonnullis aliis advenissemus, et magistratum de venia lustrandorum meatuum compellassemus, illius indultu assignatus est quidam nobis operiariorum praefectus sive inspector, quem nostra lingua *ein Hutmann* dicimus: ille unum quemque nostrum sacco induebat, inde tergo.

a mi czéljaira alkalmasnak látszik, s itt is új részletek hozzáköltésével (bányászok imára gyülekezése a tárnában, a kísérteties emberke megjelenése, új ezüsterek felfedezése) akarja a valószínűség és önállóság látszatát kelteni.

Az eddigi fejtegetések lényegesen csökkenteni fogják az *Ung. Simplicissimus* autobiográfiai értékét, kétséget ébresztenek bennünk olyan részletei iránt is, melyeknek forrásait eddig még nem ismerjük, azonban mit sem vonnak le kultúrhistóriai jelentőségéből. Mert csak ilyen grimmelshauseni technikával s a források hosszú sorából táplálkozó kompiláló kedvvel lehetett a régebbi és az egykorú német irodalom magyar elemeit legalább külső egységbe olvasztani. Az *Ung. Simplicissimus* kiemelkedő zárópontja a röviden vázolt fejlődésnek. A magyar tárgyaknak utána egyre gyérebben jelentkező s csaknem teljesen kivesző feldolgozásai (Schönaich eposza, Heinrich der Vogler oder die gedämpften Hunnen, 1757. sem kivétel) vagy formátlan kísérletek vagy halvány másolatok. A XVII. századéhoz hasonló irodalmi érdeklődést a magyarság iránt jóval később csak a reformkor s a szabadságharcz tud kelteni. De műfajilag is, mint a szimpliciuszi és pikareszk forma összeforrasztása, kiemelkedik az *Ung. Simplicissimus* a kor önállótlanabb szimplicziádjai közül. Nem téved frivolitásuk végleteibe s nem halmozza czéduláit anorganikus összevisszaságban az olvasó elé. Lelkiismeretesen kiaknázza irodalmi és történeti forrásait, de kiegészíti, meg bővíti, magához formálja őket s régi nyomokon is új, észre nem vett vonásokat fedez fel magának. Írójának groteszk képzelete jelentéktelen anekdotákat jelentős eseményekké nagyít, érdeklődést tud kelteni elbeszélése iránt, mert maga is kedvet talál benne, s humorával szórzerinti kölcsönzéseken is túlszeli magát. Hőse raffinált, de szeretetre méltó picaro, ki magyar díszítésekkel ékes keretben s Grimmelshausen Simplicissimusának allűrjeivel éli át egy XVII. századi katona sorsát.

(Vége következik.)

(Temesvár.)

TROSTLER JÓZSEF.

corium substernebat, unumcunque lampade ardente instruebat... ita jam instructi ad ostium, ubi patet in terram ingressus, perventum est, at per longam cryptam seu porticum cameratam, tam in fornice, quam a lateribus undique trabibus suffultam, ad evitandas terræ scilicet ruinas, septem circiter pedes latam ducimur, cumque per ejusmodi cuniculum ultra dimidiam horam migrassemus, tandem in locum quandam latioris spaciî devenimus, qui ab illis *ein Schacht* dicitur... Locum ergo adeptum spaciosum ex omni latere magno numero rursus apparent cuniculi, non tamen ut prior tam lati, nec in profunditatem prorecti; hic erat ille locus, cujus parietes ubivis erant distincti venis metallaribus, quarum color erat cæruleus, terra vero lapidosa instar calcis erat alba. Lustratis igitur aliquot cuniculis in ulteriorem profunditatem pervenire satagebat animus, ad quam non amplius per cuniculos, sed per funes scalarum demissionem patebat accessus in hunc modum: Erant scalæ longissimæ, ad parietes in profundum directæ, quarum gradus tam prope erant annexi parietibus, ut non eorum usus esset in descensu, sed tantum in ascensu, ita quidem, ut vix in majori pedis digito insistendi daretur copia.

HOMERUS COMPARATUS-III.

(V. ö.: EPhK. 1913, 23—31. és 91—103; 1914, 39—48.)

A siránkozó Priamos hiába igyekezett (X 33—78) fiát, Hektort, lebeszélni, hogy ne várja be egyedül a nála sokkal erősebb Achillest (μή μοι μῖνε, φίλον τέκος, ἀνέρα τοῦτον | οἷός ἄνενδ' ἄλλων. ἵνα μή τάχα πότμον ἐπίσπης stb.) Erre (X 79 kk.):

μήτηρ δ' αὖθ' ἐτέρωθεν δδύρετο δακρυχέουσα,
80 κόλπων ἀνιεμένη, ἐτέρῃφι δὲ μαζὸν ἀνέσχευ'
καί μιν δακρυχέουσα' ἔπεα πτερόεντα προσηύδα
"Ἴκτορ, τέκνον ἔμῳ, τὰ δὲ τ' αἶδεο καί μ' ἑλέησον
αὐτήν, εἴ ποτέ τοι λαθίκεη δέα μαζὸν ἐπέσχω
τῶν μνησται, φίλε τέκνον, ἄμυνε δὲ δόλιον ἄνδρα
85 τεύχεος ἐπὶ τὸς ἑών... stb."

I.

Hogy e versek értelmében Hekabe felfedi a mellét és odamutatja fiának, annyi kétségtelen. De sem hogy ez közelebbről miként történik, sem e mozdulat igazi jelentősége nem mondható kellőképp tisztázottnak.

Így elsősorban: a *κόλπος* szón ó-kori magyarázók általán a *női ruha bizonyos részét* értették¹⁾ és Helbig is — korszakos könyve első kiadásában — *a nyaktól az övig lenyúló ruhadarabnak*²⁾ mondja, mely a női peplosról E 734 (= Θ 385) alapján adott leírása szerint³⁾ szorosan a testhez tapad és közepén, (a mell hosszán), hasítéka van. E ruhadarab számos keleti (egyiptomi, föníciai stb.) emléken látható,⁴⁾ (a mi oláh parasztasszonyaink is viselik); Homerosnál fibulák (*περόναι, ἐνεταί, πόρποι*) tartják össze. E felfogással ellentétesen Fr. Studniczka szerint⁵⁾ a *κόλπος* (= n. Busen, l. sinus) kifejezésen «*curspränglich die Einbiegung zwischen den beiden Brüsten*, dann die ganze Brust» értendő mind a Demeter hymnus 187, 231, 238, mind Z 467, I 570, Ξ 223 soraiban stb.,⁶⁾ legfeljebb hogy néha a ruhába takart mellett jelenti. A későbbi ruhakölpos ugyanis, mely Herodotos leírásából VI, 125, 12 kk. áll legvilágosabban elénk,⁷⁾

¹⁾ Így Aristarchos (Aristonikos): τὸ κατὰ στήθος κόλπωμα (K. Lehrs, De athetesisibus³, 149) és Scholia Græca in Homeri Iliadem etc., ed. G. Dindorfius t. IV. (1877) 286.: ἐλέγετο κόλπος τὸ ἐπάνω τῆς ζώνης κόλπωμα τοῦ πέπλου. [ᾧθεν καὶ προκάλπιον· περὶ γὰρ τὰς ὁσπρὺς ἐξώνυστο], a mit tarthatatlan etymologizálással bővítve Eustathius is ismételi (Παρεκβολαὶ εἰς τὴν Ὀμήρου Ἰλιάδα καὶ Ὀδυσσεύων stb. MDLX. 2. kötet, p. 1355). — ²⁾ Das Homerische Epos, 1884, 138. — ³⁾ u. o. 146. k. — ⁴⁾ u. o. 147/148. — ⁵⁾ Beiträge z. Geschichte der altgriech. Tracht (Abhandlungen des Archäologischen-epigraphischen Seminars der Universität Wien VI, 1) 1886, 102. — ⁶⁾ 469-ben is, mert a dajka a három kelyhet ama tekintélyes szabad helyre rejti, «der bei gegürtetem dorischen Gewande... unter den Brüsten entsteht und der jeden Augenblick von beiden Seiten... durch jene scheinbaren Hängeärmel (t. i. a melyek könyve 10. l. 5. ábráján láthatók) zugänglich ist». — ⁷⁾ Ἀλκμείων — ἐνδὺς κινδύνα μέγαν καὶ κόλπον βαρύν κατὰ λαιπόμενος («beim Umlegen des Gürtels» figyelméztet helyesen Stein)

csakugyan «öblöt» alkot, ám a Helbig szűkszabású ruhájára nem illik ez a név. Homerosnál tehát a *χόλπος* mindenütt *magát a mellet* jelenti.⁸⁾ Így elveti Helbig «sliccesz» ruhamodeljét is és Aristonikost, a schol. Venet.-t (ad *E* 734) meg Eustathiust (ad *σ* 292) követve a homerosi ruhát dórtípusúnak⁹⁾ mondja (101). E szerint a *χόλπον ἀνιεμένην* jelentése — megfelelőleg az igekötőnek — a. m. den «Busen heraustuend, entblössend» és fel kell tennünk, hogy a «magától értetődő» mozdulatot, melylyel a balkéz egyszerűen lekapcsolta a dór *πέρυξ*. jobb vállon záródó részét, egyáltalán nem volt szükséges a költőnek megemlítenie. Ez eredményeket azután műve második átdolgozásában szinte minden megjegyzés nélkül elfogadta Helbig is.¹⁰⁾ Viszont Holwerda¹¹⁾ némileg Helbig régi álláspontjának fogja pártját. A dór ruha mellett csak a *μαζός*, nem a *χόλπος* válhatnék szabaddá, és ha felteszszük, hogy ezt a költő nem vette oly szigorúan, a *χόλπον ἀνιεμένην* teljesen annyit jelentene mint *μαζόν ἀνέσχευ*.¹²⁾ A *χόλπος* tehát csak a *ruhakolpos* lehet, mint a régiek is értették,¹³⁾ és *ἀνίσθαι* — mint *Φ* 537 (*πόλας ἀνεσαν*),¹⁴⁾ *δ* 359 (*δεσμὸν ἀνίστ*), sőt a régiektől is idézett *β* 300 (*αἶγας ἀνιεμένους*)¹⁵⁾ eseteiben is — csakis a «lösen, öffnen»-t jelentheti. Ez esetben azonban csupán Helbig-féle sliccesz modelre lehet gondolni, a mi mellett Holwerda *E* 180-t (*χρυσείης δ' ἐνετῆσι κατὰ στῆθος περονᾶτο*) is felhozza. Véleménye szerint ugyanis Studniczka magyarázatát, hogy t. i. «die Gewandnadeln nicht auf den Scheitel der Schultern,¹⁶⁾ sondern ziemlich tief auf die Brust zu sitzen kamen»¹⁷⁾ sem a *κατὰ* praepositio helyes értelme. sem Homerosnak a testrészeket illetőleg ismert ana-

τοῦ χιτῶνος — — μετὰ δὲ τὸν χόλπον πάντα πλησάμενος — — ἐξῆγε (Stein kiad. 1894.⁵ 217/8. l.). Támadását illetőleg v. ö.: Miss *Abrahams* Greek Dress, 1908, 30. l.: the dress is hold into the figure by a girdle worn round the waist, over which any superfluous length of material could be drawn, forming a *χόλπος* or *pouch* (az angol név különösen szerencsés e forma érzékeltetésére!) v. ö. J. Müller—Bauer Handbuch 1893, IV, 2, 83. l. — *) Így *βασιλόχλος*-t (v. ö. 102 és hozzá 119 kk.) a Voss fordítása szerint tartja helyesnek: «mit schwellenden Busen» (104). — ⁹⁾ L. nála *δ*, és *δ*. ábra (10. l.) és hozzá való szöveg 6. k. — Jon, varrott chitonra épp *γ* 79 miatt is lehetetlen gondolni, a miben Helbig¹, 137. és Studniczka, 104. egyetértének. — ¹⁰⁾ Esetlegesen csak (külömben egyenlő értékű) francia fordítása van kezünknel: *L'épopée Homérique etc. traduction franç. par Fl. Trawinski* 1894; v. ö. 250 kk., 267 kk. 288 stb. — ¹¹⁾ Zur altgriechischen Tracht; Rheinischer Museum, 1903, 511—528. — ¹²⁾ i. h. 513. — ¹³⁾ *Χόλπον ἀνιεμένην* a. m. γυμνοῦσα τὸ περὶ τοὺς μαζοὺς κόλπωμα (Dindorf, 285) ill. ἀπογυμνοῦσα τὸ κατὰ τοὺς μαστοὺς κόλπωμα (Aristonikos). — ¹⁴⁾ Már Helbig¹, 138: indem sich auch das Thor in der Mitte öffnet. — ¹⁵⁾ Holwerda szerint, 514: «die Thiere 'öffnen', ihnen den Bauch aufschneiden.» A schol. — noha elég zavarosan — mindenesetre másként: ἀντὶ τοῦ γυμνοῦντας καὶ ἐκδέροντας, a mit Eustath. a γυμνοῦν ἐν τῷ ἐκδέρειν «precizirozással» határoz meg közelebről. — ¹⁶⁾ mint a későbbi dór ruhánál. — ¹⁷⁾ i. h. 98. Studniczka külömben Aristarchosra (Lehrs³ p 191 *ἔτι κατὰ τὸ στῆθος ἐπερονῶντο οὐχ ὡς ἡμεῖς κατὰ τὴν κατάκλειδα τοῦ ὤμου*, a mihez v. ö. Pollux 7, 55) és egy Sophokles scholionra (ad Trachisi nők 924) alapítja komoly érvelését (97 k.) — A *περόναι*-t illetőleg 98 kk. Penelope tizenkettője (*σ* 292), Studniczka felfogása szerint (96 és 101), a Homerosnál nem szokásos varrást helyettesítve az egyik oldal slicczét húzza össze,

tomiai pontossága nem engedi meg.¹⁸⁾ Minthogy azonban igazat ad Studniczkanak, mikor a peplost himationszerű ruhadarabnak magyarázza, bizonyos kompromisszummal és Eustathius (ad σ 292) revíziójával különös modelű *κατὰ τὰ Δωρικά*, de hasítékos (slicczes) peplost képzel el,¹⁹⁾ melynek slicczét Hekabe jobbájával kissé felnyitná, míg a másik — elképzelése szerint — úgyis ruhája alatt rejlő kezével a *μαζός*-t kiemelné.

Bár a Holwerda-féle peplost illetőleg helyeseljük W. Amelung visszaütését,²⁰⁾ nem hallgathatjuk el, hogy Studniczka egyébként teljesen meggyőző okoskodása egy pontban csakugyan nem állja a kritikát. A *χόλπον ἀνιεμένη* ugyanis nem képzelhető el a dór ruha lekapcsolásával;²¹⁾ míg ha a *χόλπος* egyszerűen csak a *μαζός*, akkor Holwerdának van igaza a Homerosnál szokatlan tautologia czímén. A legújabb archaológiai adatokon alapuló, itt ott elszórt s még nem eléggé ellenőrizett hozzászólásokat már gyengeségünk okán is mellőzve,²²⁾ bizonyos tartózkodással kell kifejezést adni ama feltevésünknek, hogy Homeros leírását nem érthette a normális levetésre, csupáncsak valami *erőszakos feltépésre*. E gondolatot egyenesen kihívja a pathetikus s közvetlenül festett helyzet, hiszen ép az volna feltűnő, ha a felindult Hekabe rendes vetkőző mozdulatra szabályozná kezét,²³⁾ ellenben legtermészetesebb, hogy az egyik (lekapcsolható, dórtípusú) szárny irányába kapó keze, a hogy éri, egyszerűen *letépi* azt. Szóval a ruhamodel a Studniczkaé, de nem a mozdulat. Így a kilendült kéz, mely vízszintes síkban negyed kört ír le, tovább is húzhatja a *πέρους*-et, mint a hogy természetesen esnék, és esetleg be is szakítja a szövetet (ha az övbe akadónak képzeljük), esetleg csak oldalra erőszakolja az egész ruhát (ha az öv alatt elcsúszhat), egészen addig, míg a *χόλπος* szabadnak érzése, a mint az indulat követeli (mint később ki fogjuk fejteni, I. II. fejt.), tehát az egész *χόλπος* lemeztelenedése bekövetkezett. Ekkor az egyik kéz kényelme-

a mit később bevarrtak. — ¹⁸⁾ Holwerda, 512 k., — mindenesetre túlzottan és pedánsul. — ¹⁹⁾ i. h. 514. (v. ö. 516.): «ein grosses, einfaches Zeugstück, eine Art Himation, das über die linke Schulter geschlagen wurde und diese sammt dem linken Arm ganz bedeckte. (?) Von den ... πτέρους wurde der eine um den Körper geschlagen und unter dem rechten Arm durchgezogen, der andere von vorn um den Körper geschlagen (?) und die beiden Enden auf der rechten Seite des Körpers zusammengebracht (die rechte Schulter und der Arm blieben also unbedeckt), und dort wurde der Schlitz, der natürlich an der Vorderseite entstand, mit Nadeln auf der Brust geheftet.» V. ö. Jahrbuch des Instituts 1904, 10. kk. is (Holwerda). — ²⁰⁾ «eine merkwürdig barocke Vorstellung»; Neue Jahrbücher f. d. kl. Altert. 1904, 738. (H. Lechat könyvének megbeszélésében.) Külömben Studniczka alapvető megállapításaira utal vissza. Sajnos, Studniczka újabb hozzászólását (Tropæum Traiani, 111₁₂₀) csak utalásból ismerem. W. A. Müller, Nacktheit und Entblössung in der altorientalischen und älteren griechischen Kunst, 1906, 75₄ is mesterével (Studniczkaival) azonosítja magát. — ²¹⁾ *χόλπος* a. m. τὰ βαττάζοντα ... καὶ σπέραντα (Eust. i. h.). — ²²⁾ A. Lang legújabb tárgyalásában: Women's Costume (The World of Homer, 1910, 81 -95) Studniczka fejtegetéseit látszik elfogadni; ő, mint az angolok általában (Leaf, Abrahams stb.) pouchkolposról beszél. — ²³⁾ Studniczka szerint (104) csak így: «Hekabe entblösst den Busen

sen emelheti ki az egyik mellet, míg a másik alkalmasint még fogja a lerántott szárnyat, ösztönösen és talán azért is, hogy az a testet az öv irányában²⁴⁾ felesleges mélyre ne meztelenítse. Mindezt, igaz, a költő egy szóval sem jelzi közelebből, de viszont akárhogy is elvárnák ezt tőle, nem hajlandó régiségtant írni. Neki a Hekabe cselekedete fontos, és ha egyszer ruhája megengedi a denudálást, semmi szükség a déli embernek oly természetes heves mozdulat közelebbi részletezésére,²⁵⁾ a mit legfeljebb pl. egy ión típusú chiton nehézsége tett volna szükségessé. Az *ἀνείσθαι* hagyományozott azonosítása az *ἀνατέμνω*-val és *ἐκδέσσω*-val²⁶⁾ már magában is képeíti az ígét, hogy a kebelfelszabadítás proczesszusát ily értelemben is érzékeltesse. Erősebb (és másféle) megjelölésre (*δαΐζω, σχιζω, περιρρήνυμι* stb.) legfeljebb akkor van szükség, mikor a ruha mástípusú.

indem sie mit der einen Hand... das Gewand an der anderen... Schulter aufnestelt». — ²⁴⁾ E hely Helbig¹, 136 szerint mindenesetre elég mélyen van (das Gürtelband ruht auf den oberen Rändern des Hüftknochens). V. ö. hozzá Studniczka 119 k., kül. a βασιζωνος magyarázatát (120.). — ²⁵⁾ A. Lehmann—Ranschburg P., A babona és varázslat, 1900, II. 372 figyelmeztet, hogy a *megszállottakról* szóló leírásokban és ábrázolásokban találunk bizonyos következetesen megismétlődő vonásokat a testtartás állandóságát illetőleg is. A két ábra, melyet P. Richer könyvéből (*Etudes cliniques sur la grande hystérie ou hystéroépilepsie*, 1885²) vesz át — nála 60. á. a II. 271. és 75. á. a II. 373. lapon — meglepően közelíti meg Hekabe őrzőngő gesztusát. És érdekes, hogy a testtartás lényegét illető teljes megegyezés mellett, az utóbbi ábra (— Richer rajza —), minthogy az alakot megfelelő lepel takarja, egyenesen a leírt, tépő mozdulatot mutatja, míg az első (— Adam van Noort [1562—1641] vésése —) mintha a Helbigtől elképzelt ruházattípus mellett szükségszerű és a *μαζὸν ἀνείσχειν* gesztussal is összekötött mellfelszabadítást ábrázolná. A Richer-féle ábrázolások egyéb túlzásai természetesen a babonás túlfeszültség járárlékai és esetünkben nem jöhetnek számba. — ²⁶⁾ Eustath. i. h. β 300 magyarázásában. — Tudvalevőleg Eustathius és forrásai s tőlük megtevesztve Helbig (1. kiad. 137) és Holwerda is az *ἀνείσθαι* igekötőt a *νυΐσθαι* ill. *meztelenítési akció* irányára hajlandók vonatkoztatni (ὥς—ὁ ἐκδέπων ἄνω ἵσταται ἀπὸ τοῦ κατω; viszont innen Eust. ellenmondó zavara ad γ 79 k. és ad σ 292 között) és Helbig—Holwerda főleg azért ragaszkodnak a slicces ruhátípushoz, mert ily felfogás mellett a dór ruhánál csak *κασιγέτω* fejezhetné ki a lemeztelenítést «helyesen». De már a kapu kinyitásánál (Φ 537) és a csapdába jutott istenek bilincseinek leoldásánál (σ 359) aligha kötelező, sőt szinte lehetetlen az akció *alulról felfelé* történését elképzelni. A félreértést hamis elképzelés okozta. Az *αἶψ* (β 300) éppúgy nem lehet a «külső» *αἶψ* vagyis a bőr, a mint a *κόλπος* nem a peplos öble. *Αἶψ* a «tulajdonképeni» kecske, elválasztva bőrtől, melynek lehántása után a kecske előtűnik, mint a hogy Aranynál az izzadó kis bárány és a bundája («Van ki a kis bárányt félti izzadástól | S bundáját lerántja még pedig irhástul» Toldi II. é. 2. szak.) két külön dolog. Ugyanekkor azonban a *κόλπος* is csak a testrészt, és az *ἀνείσθαι* igekötő nem az *ἀνω ἀπὸ τοῦ κατω* felvágási irányt, hanem a testtől számítottást — a «boríték» felé — fejezi ki, mint pl. a «*felnyitja az ajtót*» vagy «*felrántja a ruhát*» kifejezésekben a magyar «fel»-t szintén a valakitől számítottás okolja meg. *Ἀνείσθαι* tehát egy gátló körülmény eltávolítását jelenti, a mivel valaki vagy valami szabaddá lesz (σ 265), míg *ἀνείσθαι* egy gátolt (bezárt) valaki vagy valami

Így mindenesetre már a homerosi férfighitonnál,²⁷⁾ vagy későbbi, zártabb viseleteknél.²⁸⁾

Hogy a *χόλπον ἀνιεμένη* (X 80) másként el sem képzelhető Homerosnál, azt az alantiaik még jobban fogják igazolni. A *μαζὸν ἀνέσχεν* (*ἀντὶ τοῦ ἀνέτεινε βαστάζουσα* Eust.) nem szorultván különösebb magyarázatra, ennyivel azt a «szemléltető és érzelmekeltő» gesztust (*κινήτικὸν καὶ γραφικὸν τὸ σχῆμα!* schol.), melylyel Hekabe könyhullató jajgatását kíséri, megmagyarázottak tekinthetjük: Hekabe *ἀποκαλύπτει* — *ὡς ἀπὸ τοῦ χόλπου τὰ γεννήσαντα καὶ θρέψαντα μέρη.*²⁹⁾ Homeros (82 k.) azt is kifejezi, *mit akar Hekabe a gesztus támogatásával elérni.* Ezt végeredményben helyesen érti a scholion (ad 83.): *εἰ μὴ σαντόν, φησὶν, ἐλεεῖς καὶ τῆς σῆς φροντίσεις ζωῆς, ἐμὲ αὐτὴν τὴν γεννήτριαν καὶ τροφὸν ἐλέησον.* A kebel osztenantálásával tehát *egy kérést tesz Hekabe nyomasztóbbá,* a mi a 82. sor *τὰ δὲ* deiktikumával válik kétségtelenné. *A τάδε τ' αἰδέο* schol. szerint a. m. *ἀπόδος τούτοις τὴν χάριν ὑπὲρ ὧν σοὶ ἐποίησαν* vagy a mint Eustathius mondja: *ἀντέκτισιν . . . ἀγαθοῦ ἢ μήτηρ ζητεῖ διὰ τοῦ λαθικηδέος μαζοῦ.*³⁰⁾

Ezek szerint Hekabe *τροφεῖα*³¹⁾ *μονονουγὶ τὸν υἱὸν αἰτοῦσα* (<ἐστί>) *τῷ σχήματι,* csak úgy, mint a klasszikus irodalmakban később is *pectorum nudatione matres* praecipue atque *nutrices in precationibus atque supplicationibus* utuntur.³²⁾ Így Senecánál³³⁾ (a nutrix beszél): *Per has aniles ecce te supplex comas | atque ubera ista pæne materna obsecro; Ovidiusnál:*³⁴⁾ *instat anus canosque suos et inanìa nudans | ubera per cunas alimentaue prima precatur; a miénkhez hasonló helyzetekben Charitonnál,*³⁵⁾ a ki kifejezetten a homerosi helyet másolja: *Ἡ μήτηρ τῶν γονάτων αὐτοῦ λαβομένη. Ἐγὼ δὲ σοῦ δέομαι, φησὶν, ὦ τέκνον, μή με ἐνταῦθα καταλίπῃς ἔρημον. . . Ταῦτα λέγουσα περιέρρηξε τὸ στῆθος καὶ προτείνουσα τὰς θηλάς. Τέκνον, φησί, «τάδ' αἰδέο etc.»;*³⁶⁾ Hieronymusnál:³⁷⁾ *licet sparso et scissis vestibus ubera. quibus te nutrierat, mater ostendat; stb.*³⁸⁾ Minden-

saját használatra való szabaddá tevését. — ²⁷⁾ (B 416 és) II 840-ben előfordul a férfi chiton mellen való megszakgatása, mint a legyőzött ellenség keleten szokásos (l. Müller, 52. 74 stb.) teljes megmeztelenítésével (= meg-szegyenítésével) egyenlő értékű cselekedet (Ἐκτορος — αἵματόεντα γυνῶνα περὶ στῆθεσσι δαΐζαι). — ²⁸⁾ Chaireas anyja is (Chariton, περὶ Χαίρεων καὶ Καλλιρόων. III. 5.) περὶ ἐρρηξέ τὸ στῆθος. Augustus, Cæsar stb. is hasonlóan tépik meg a ruhát mellükön nehéz helyzetekben (l. Carl Sittl, Die Gebärden der Griechen und Römer, 1890, 22₂). Alant részletesebben rá-
térünk a keleti gyászolók (zsidók stb.) hasonló ruhamegszakgatásaira és a vérszjelleképező arab esetekre, mint pl. Agh. XIV. 138, 14 (Wellhausen). — ²⁹⁾ schol. 285 k. — ³⁰⁾ A továbbit — ὡς γὰρ αὐτὴ λαθικηδέα μαζὸν ἐπέσχε ποτὲ τῷ υἱῷ, οὕτω καὶ αὐτὸν χρὴ λαθικηδέα <= παυσίλυπον mondja önkényesen Eust.> γενέσθαι νῦν τῇ μητρὶ — jogtalan agyonmagyarázásnak érzem. — ³¹⁾ = τὴν ἐκ τοῦ σωτηρίαν. — ³²⁾ Josephus Heckenbach: De nuditate sacra sacrisque vinculis (Religionsgeschichtliche Versuche u. Vorarbeiten IX. 3.) 1911, 32. — ³³⁾ Hercules Oet. 925 (ill. 930) k. — ³⁴⁾ Metam. X. 391. k. — ³⁵⁾ i. h. ed. D'Orville, 1783, 71. l. — ³⁶⁾ idézi X 83. sort — ³⁷⁾ ep. 14, 2. — ³⁸⁾ Lásd még: Sittl, 22₂ és 173₂ (v. ö. 28₂ is); Dümmler: Der Ursprung der Elegie, Philologus N. F. VII (35) 205/6 (= Kleine Schriften II. 409 k.)

esetre kérdés azonban, milyen czímen dívik e feltűnő argumentálás szokása? miért jelenti ez a kérdés nyomatékosságát?

Bonyolítja a dolgot, hogy ha Hekabe szavait (82. kk.) mellőzve csak a (79. 80) *leírt gesztust* tekintjük, — mint a Priamoséval párhuzamos indulatnyilvánítást (X 33 kk.: ᾧ μωξεν δ' ὀ γέρων, χερσὶ λήν δ' ὄρε χόψατο χερσὶν | ὕψος' ἀνασχομένος stb.)³⁹⁾ — igen könnyen fogjuk azt valami költőileg anticipált és módosított siratásnak vagy legalább is a *gyászos fájdalom* nyilvánításának tekinteni, a mint pl. Stein is tette.⁴⁰⁾ A siratók nemcsak számos emleken⁴¹⁾ ábrázoltatnak, hogy Diodoros szavaival (I. 72) éljünk — περιεξωσμένοι συνδόνες ὑποκάτω τῶν μαστῶν (ὁμοίως ἄνδρες καὶ γυναῖκες), hanem mind a latin, mind a görög irodalomban közhely az ovidiusi szó:⁴²⁾ effusæ... comas et apertæ pectora matres significant luctum. Ismeretes Theokritosból⁴³⁾ az Adonist sirató nők buzdulása: λύσασαι δὲ κόμην καὶ ἐπὶ σφυρὰ χόλπον ἀνεῖσαι | στήθεσι φαινομένοις λεγρῶς ἀρξέμεθ' αἰοιδᾶς, ismeretes Herodotos leírása az egyiptomi szokásról (II. 85.): τοῖσι ἂν ἀπογένηται ἐκ τῶν οἰκίων ἄνθρωπος, τοῦ τις καὶ λόγος ἦ, τὸ θῆλυ γένος πᾶν... ἂν τὴν πόλιν στρωφόμεναι τύπτονται ἐπεξωμένοι καὶ φαίνουσι τοὺς μαζοὺς, (a mihez v. ö. Diodoros már idézett helyét), úgyszintén Nonnus ama sorai, melyekben Autonoe siratja el fiát, Akteont:⁴⁴⁾ νήλιπος, ἀκοήδεμνος ἰμάσσετο πένθει μήτηρ καὶ πλοκάμους ἐδάμειν, ὁ λον δ' ἔρρηξε χιτῶνα, πενθαλεῖς δ' ὀνύχουσιν ἕως ἐχάραξε παρειάς | αἵματι φονίζεσσα, κατὰ στέρνοιο δὲ γυμνοῦ παιδοχόμων ἐρύθηνε φερέσβιον ἄντυγα μαζῶν | μνησαμένη τοκετοῖο. Latin írók ép oly gyakran tesznek e szokásról említést (néha az exhibitiót mellveregetéssel kövve

Müller, 75; Heckenbach, 32 k. — ³⁹⁾ A halottsiratás szóbeli részét (σπῆνος) kiegészítő ágálásnak κοπετός (a verbo κόπτωμαι) a műszava. L. Lukianos, περὶ πένθους 12, 13 c., noha adatai természetesen elsősorban korára és szűkebb hazájára értendők (C. Sittl, 65). Azonban Sittl czeremóniás merevsége (65—78 ll.) aligha lesz — legalább is Homerosra — egész vonalon fentartható. Homeros emberei élnek és nem ritualékhoz szolgáltatnak anyagot, hanem indulataik szabályozzák mozgulataikat. Így bár rendesen (Σ 339 k., 317 = Ψ 18, Ω 724 stb.) a halottsiratás csakugyan szavakra és könnyekre, legfeljebb a halott megérintésére szorítkozik, Briseis «nem-hivatalos» (?) siratása T 282 kk., melyben többek között χερσὶ δ' ἄμυσεν στήθεσ' ἑ' ἡδ' ἀπαλὴν δειρὴν ἰδὲ καλὰ πρόσωπα (284/5), — ez oly emberi nyilvánulás néha oly természetes túlzásával — semmikép sincs elintézve azzal, hogy «saját szerencsétlenségét siratja» (Sittl 65.), hiszen ez többé-kevésbbé minden halottsiratásnál így van. Hogy a hivatalos siratás női privilegium volna Homerosnál, szintén nem kétségtelen. A 395 semmit se mond a férfisiratás ellen, hogy Priamos nem lép fel Hektor prothesisénél, az a helyzetből folyik és csak a hivatalosság ellen szól Homerosnál: Ó hozzá haza fiát Achillestől, ő már elsiratta elégszer (l. Ω 638 kk.). De különben ez nem is jelentené, hogy az apa ne sirathassa fiát, a férfi a férfit (sőt Ω 619/620 és II 315 kk.!) a mint hogy Priamos igen entuziasztikusan meg is teszi (Ω 640 szer.: κυλινδόμενος κατὰ κόπον). — ⁴⁰⁾ ad Herod. II. 85, 6, id. kiadásának I. k. 2. füz. 93. l. — ⁴¹⁾ Müller 23., — ⁴²⁾ Metam. XIII, 688 k. — V. ö.: Heckenbach, 31 k. — ⁴³⁾ XV, 134 k. — ⁴⁴⁾ Dionys. V.

egybe.)⁴⁵⁾ Így Ovidiuson kívül⁴⁶⁾ felhossa Petronius is⁴⁷⁾ stb., sőt a klasszikus ókor maradványaként (?) Malta szigetének női ma is meztelen (lábakkal és) mellettel jelzik gyászukat.⁴⁸⁾ De hasonló szokás divott majdnem minden keleti népnél, csak a legfontosabbakat említve: az araboknál,⁴⁹⁾ a régi zsidóknál⁵⁰⁾ és, a sidoni *præfica*-sarkophag tanúsága szerint,⁵¹⁾ az oly szemérmes ó-föníciaiaknál is. (A példák számát könnyen szaporíthatnók.)

Feltűnő azonban, hogy e népek legnagyobb részénél a *gyászoló* teljes *meztelensége* sem volt ismeretlen. Legbiztosabb ez az izlam előtti időkben az araboknál,⁵²⁾ de ha szabad Micha I. 8. és 11. szavait így értenünk,⁵³⁾ megvolt a zsidóknál is, sőt úgy látszik, hogy Solon ideje előtt az előkelő attikai nemzetségek szabad női tagjaiból álló kíséret is ruhátlanul jajveszékelt a halott megett.⁵⁴⁾ Weinhold idevágó, még gyér adatait (17 k.) eddig legrészletesebben Ernst Samter egészítette ki;⁵⁵⁾ ő reá utalunk a további példákért.⁵⁶⁾ Ezek szerint a gyászoló (nők) *denudatioja teljes és részleges* formájában egyaránt ismeretes ugyanazon népnél is — úgy látszik minden lényeges különbség nélkül. Hogy a kettő közül melyik a régebbi, egyelőre nem döntjük el, de a mostani tudományos felfogás szerint a teljes látszik annak. Ehhez képest ugyanis igen kínálkozó a részlegeset egy ked-

375 kk. — ⁴⁵⁾ In Griechenland, besonders aber in Italien, lassen die Frauen ihre Brust für jede heftige Schmerzensregung büßen. Sittl, 19 (irod. 19₃/20). — ⁴⁶⁾ A már említetthez l. még Fast. IV. 454: Et feriunt mæsta *pectora nuda* manu és Metam. III. 480. — ⁴⁷⁾ Sat. 111: matrona quædam *Ephesi* ... cum virum extulisset, non contenta vulgari more funus passis prosequi crinibus aut *nudatum pectus* in conspectu frequentiæ plangere stb. — ⁴⁸⁾ R. Wünsch, Das Frühlingsfest der Insel Malta, Ein Beitrag z. Gesch. d. antiken Religion 1902, 59 k. (v. ö. u. itt 24 is.) — ⁴⁹⁾ J. Wellhausen, Reste arabischen Heidentums stb. 1897² 195. l. —

⁵⁰⁾ Sámuel II. k. 3, 11., Jezsásás 32, 11 stb. szerint. Utóbbi hely lehető pontosan fordítva: «Rémüljetek meg ti büszke asszonyok, reszkessetek ti biztonságosak; itt az idő neketeközni, lemeztelenedni és az ágyékok körül övezkedni», a minék pontos értelmét illetőleg v. ö. a Herodotos leírását (II. 85) és Müller feltevését (41 k.). — ⁵¹⁾ Hamdey-Bey et Th. Reinach, La nécropole royale de Sidon 12. és 13. tábla és Studniczka, Revue Archéol. 1905, II. 37 kk. — ⁵²⁾ Wellhausen, i. h. 195. (Skizzen u. Vorarbeiten III. 107.) — ⁵³⁾ A *meztelent* jelentő héber kifejezés annyit is jelenthet, hogy «csak alsó ruhában», a miről l. Nowack, Hebräische Archäologie I. 122 és Müller 42. Karl Weinhold, Zur Geschichte des heidnischen Ritus (Philosoph. u. histor. Abhandlungen der Königl. Akad. d. Wissensch. zu Berlin 1896, 1—50) Jezsajasra mindenesetre joggal hivatkozott (17.). L. 50. jegyzetem. — ⁵⁴⁾ Brückner, Athen. Mittheil. XVIII, 102 kk. nyomán F. Dümmler, Philol. 1894. 212₁ (= Kl. Schr. II. 416). Ujabban ugyanígy különösen Müller, 77 kk. és 82. A dipylon vázák meztelen *præfica* kérdéséhez és irodalmához l. Heckenbach, 19 k., 20₃. Az u. n. Inselidole kérdése — miről l. alább — aligha tartozik ide. A *denudatio* csak a fájdalom fokának (költőileg természetes) következménye Catullus 64, 62 kk.-ben. — ⁵⁵⁾ Geburt, Hochzeit und Tod cz. könyve (1911) IX. fejezetében (109—120 ll.) E mű ismertetését l. Ethnographia 1912. 59—61. — ⁵⁶⁾ A klasszikus népeket ill. 109—110, egyéb népekről 111—112 ll. — Heckenbach műve, melynek adatkinsére már hivatkoztunk is, Samter könyvével egyidőben jelent meg, de felhasználta e szerző idevágó régebbi dolgozatát: Zu römischen Bestattungsbräuchen (Festschrift f. O. Hirsch-

velt theoria értelmében⁵⁷⁾ «bequemer Ersatz»-nak tekinteni. Hogy mennyi joggal, kérdés, mely mindenestre összefügg a *sepulcralis meztelenség eredeti jelentőségének* problémájával, a mire vissza fogunk térni.

Akárhogy is álljon azonban e viszony, a teljes és részleges meztelenség emez, a sepulcralis kultuszban egyet jelentő párhuzamossága önkénytelenül is némi súlyt látszik adni azon eseteknek, melyekben a teljes meztelenséget kérő célzatúnak vélték felismerhetni, úgy hogy így a mellexhibitio a teljes meztelenség csökevényének volna — fenti elmélet szerint — tekinthető. Egy processióban⁵⁸⁾ az afrikai Aranypart női teljesen meztelenül vesznek részt.⁵⁹⁾ Weinhold szerint: ⁶⁰⁾ «Es scheint ein Bittgang für das Leben ihrer Männer und den glücklichen Ausgang des Krieges», a mit azonban nem tarthatunk valószínűnek. Szerintünk ugyanis itt egy a természeti nép fokához sokkal közelebb eső gondolatnak nyomai világosak. E processiók az alatt történnek, míg a férfiak háborúban vannak. A nők naponta meztelenül, fekete testükön fehér mázolás,⁶¹⁾ átvonulnak a falun és hadi játékokat mímelnék. Ebben világosan a homöopathikus, illetve imitativ varázslat⁶²⁾ csökevényeit ismerjük fel, mert a magical telepathy principiumának⁶³⁾ közbejöttével ugyanaz történik itt, mint mikor a halászat sikerét célzó actióban egy úszó hal képét teszik a vízbe; ⁶⁴⁾ like produce like, erre az elvre épült a processio. Frazer számos példát sorol fel⁶⁵⁾ annak illusztrálására, hogy míg a férfi hadban tartózkodik — némely nép hite szerint — odahaza asszonyának minden mozdulatára ügyelnie kell. Korán kel és ablakot nyit, hogy férje el ne aludjék a táborban, haját nem keni olajjal, mert

---

feld, Berlin 1900). — ⁵⁷⁾ «An Stelle der völligen Nacktheit kommt nun auch die beschränkte vor», Weinhold, 11. Leggyakoribbnak a lábakra szorítókozó helyettesítést képzelik, v. ö. Heckenbach 11. l. után kül. 23. kk. — ⁵⁸⁾ Weinhold, 18. A Sidney Hartland, The science of fairy tales 1898, 86. alapján. — ⁵⁹⁾ Hasonló egyéb szokásokat sorol fel — állítólag — Waitz-Gerland, Anthrop. d. Naturvölker IV. 128, 336. VI. 134, 353 (Nem láttam.). — ⁶⁰⁾ 18. l. Heckenbach is utána mondja 17. l. — ⁶¹⁾ A festésről, ez ősz formájú diszről rengeteget írtak. Jelentőségét illetőleg az (ausztráliai) vadász-népek életében és ez élet külön alkalmában v. ö. Ernst Grosse: Die Anfänge der Kunst, 1894, 52 kk. és O. Henne am Rhyn, Hdbuch der Kulturgesch. 1900, 34. Bizonyos színek (főleg a veres) démonizáló erejéről v. ö. R. Schmidt, Liebe u. Ehe im alten u. modern. Indien 1904, 400 k. és F. Liebrecht, Zur Volkskunde 1879, 395 k. A festésnek csak egy faja a tataválás. A magyarázat egyébként, melyet itt a festést illetőleg Weinhold ad, nem más, mint A. Lang ama magyarázatának applikálása, melyet ez Myth, Ritual and Religion cz. műve (Marillier-féle franczia ford. 1896, 263 kk.) a legkülönbébb misztériumokban szokásos agyaggal bemázoltatásról ad. Azonban ez az alkalmazás igen szerencsétlen. Mert bár a gondolat — hogy a mázolás a tisztátlanság és szennyezés szimbóluma volna, melyet azért kennek fel, hogy az aktus utáni eltávolítással a bűnöktől szennyes ember tisztává válása érzékeltessék — jellegzetes, és primitív pszichológiája helyesen megfigyelt (v. ö. EPhK. 1913, 98_a), mégis a festés kimondott és általános dísz-volta teljesen lehetetlenné teszi ilyen jelentőségben való használatát. — ⁶²⁾ V. ö. Frazer, The Golden Bough, Part I³, I. köt. 1911, 52 kk. — ⁶³⁾ Frazer, 119, ill. 120 kk. — ⁶⁴⁾ u. o. 108—111 közt egyéb példák is. — ⁶⁵⁾ 127—133. ll. — ⁶⁶⁾ Frazer, i. h. 133 k. —

férje elcsúszhatnak, ételéből maradékot hagy, hogy férje ne éhezzen. Gyakori ilyenkor — pl. a hindukushi kafioknál is ⁶⁶⁾ — az asszonyokat *tánczra* kötelező előírás: «in its essence a *sympathetic charm* intended to keep the absent warriors wakeful, lest they should be surprised in their sleep by the enemy». ⁶⁷⁾ Hasonló értelemben többször foglalkozik e kérdéssel tanítványa, E. Crawley, is. ⁶⁸⁾ Ha e felfogásunk helyes, az aranypari nők mimusában a festés is az *ellenség előtti félelmesnek tetszést* szolgálja. ⁶⁹⁾ A mit Weinhold és Heckenbach Pliniusból vonnak ide, ⁷⁰⁾ csak nagy fantáziával (a festés és a nők férjes állapota az egyedüli találkozó pontok!) s a mit Heckenbach még némi felületességgel egymás mellé soroz, az egyáltalán nem tartozik összefüggésünkbe. Egyéb itt-ott idecsapott példákban ⁷¹⁾ rendszeren *agrikulturalis varázslat*ról van szó, a mely értelemben már Frazer, W. Mannhardt és K. Th. Preuss átértékelték a föld és rét termékenységet, a tavaszi esőt stb. czélzó «kérő»-processiókat. ⁷²⁾ A miből azután következik, hogy a teljes meztelenség *kérő* ceremóniákban nem szokásos vagyis e feltevés legalább is nem szól a mell-exhibitio *kérést* jelentése mellett.

De ama felületesen tett észlelésünkkel, hogy Hekabe mell-exhibitója a kérést és a gyászt is jelentheti, még nincs kimerítve a lehetőségek sorozata. Rohde, W. Schwartz, Lang és mások — alant részletesen érintendő — vizsgálatai kétségtelenné tették, hogy Homeros tudatosan tartózkodik mindenféle babcnás szokás említésétől, bár itt-ott kétségtelen nyomok árulják el, hogy számos babona nem volt előtte és kora előtt ismeretlen, mint a hogy a vallástörténet tapasztalatai, azaz a primitív népek tanúságtétele szerint nem is lehetett. Ha már most tudjuk, hogy a későbbi Görögországban a mell-exhibitio általánosan ismert *apotropaeon* volt a rossz démonok, megszálltság stb. ellen, ⁷³⁾ nem lehetetlen a gondolat sem, hogy Hekabe tulajdon-

⁶⁷⁾ 134. l. — ⁶⁸⁾ The mystic Rose, 1902. különösen 394—6 és 423. —

⁶⁹⁾ Mint talán a Tacitus Germania 43. c. említett hariusok esetében is. (l. pl. Herm. Weiss, Kostümkunde, 2. Abt. 1860, 556 és 624). A britannoknál — főleg az északi kaledonoknál — egyébként a tataválás is dívott (Caesar, de bello Gall. IV. 14. Mela III. 6. Herodian III. 14.), minek ilyen czélja közismertebb. — ⁷⁰⁾ Hist. nat. XXII, 2: simili plantagini... Britannorum coniuges nurusque toto corpore oblitæ quibusdam in sacris nudæ incedunt. A mi elég sovány és általános. Még kevésbbé jogosult azonban Müller értelmezése, mely szerint e meztelenség itt erotikus volna, a mi csakúgy hat démonok ellen (apotropaeon szerepében), mint a hogy vad férfi vágyakkal szemben (?) óvja a nőt (? ! 6 k.) Utóbbi felfogás nem mondható általánosnak s az apotreptikus szerep *ilyen* úton nem származtatható az erotikus nuditásból. — ⁷¹⁾ Weinhold 18 kk. stb. — ⁷²⁾ Legélesebben és elődei munkásságát is mindenütt feltüntetve Preuss nevezetes tanulmánya: (Phallische Fruchtbarkeits-Dämonen als Träger des alt-mexikanischen Dramas, Archiv f. Anthropologie, NF. I. [XXIX] kötet. 1904) 129 kk. Ő Teteoinnan-nak, az anyaföld istennőjének tiszteletére tartott «Dank oder Bittzeremonie»-ból indul ki és rendre mutatja ki benne a «Zauberwirkung» ideáját. — ⁷³⁾ Legvilágosabban fejezi ki e gondolat általánosságát ép az az aetiológikus monda, melylyel e szokást Plutarchos (mul. virt. 9.) magyarázza. E szerint, mikor Poseidon hullámhegyet támasztott a lykiaiak földjére, hogy az Iobatestől megbántott Bellerophon-tesnek elégtételt szerezzen, αὐτὸν ἀναστροφὰ μὲν αὖ τοὺς χιτῶ-

képen a Hektor örültsége démonait akarja e mozdulattal elriasztani, de ezt a költő nem hogy kifejezné valamiféle vonatkozással, hanem szokása szerint minderről hallgat, sőt Hekabe szavaival egyenesen másra is magyarázza, — ez értelemben mondhatnók: nemesebbé klimatizálja — a babonás gesztust.⁷⁴⁾

Mind e felgyülemlett kérdés szükségessé teszi a közelebbi vizsgálatot. Ennek első lépéseül a *ritualis meztelenség* mibenlétének tisztázását látjuk.

(Folytatása következik.)

(Czegléd.)

MARÓT KÁROLY.

A ZICHY-KÓDEX ÉS AZ OLASZ LIRA A XV. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN.

A kik az irodalom történetében csak események egymásutánját és egymásmelletti alkotásokat látnak s nem eleven, genetikus fejlődést, azok igazságtalanul szoktak bánni a XV. századi olasz irodalommal. Lebecsülik benne az előkészítés sokszor szürke munkáját, mert nem veszik tekintetbe, hogy egyengetője a XVI. századi pompás virágzásnak, nem veszik észre, hogy a mi ez utóbbi korban gazdag kifejlésre jutott, annak csiráit az már magában hordozta. A közfelfogás ítélőszéke előtt mindenesetre terhelő körülmény a Quattrocentóra nézve, hogy közvetlen előtte Dante, Petrarca és Boccaccio élt és hogy közvetlen utána a Macchiavelli, Ariosto és Tasso nagy korszaka következett. Ezek mellett a XV. századi olasz irodalom termékei első tekintetre nagyrészt jelentékteleneknek tűnnek fel.

E század rehabilitációjának útját már Carducci egyengette (*Dello svolgimento della letteratura nazionale, Opere*, vol. I. Zanichelli, Bologna), de a mai irodalomtörténetírók javarésze még mindig fél ez úton tovább menni s figyelmét inkább e kor tetszetősb latin nyelvű emlékei felé fordítja.¹⁾

νῆστρος ἀπὸν-ησαν αὐτῶ, <t. i. Bellerophontes elé> és πάλιν οὖν ὁ π' αἰσχύνης ἀναχωροῦντος: ὁπίσω καὶ τὸ κῶμα λέγεται συνυποχωρῆσαι; a mihez v. ö. O. Jahn, Berichte d. kgl. sächs. Ges. d. Wissensch. 1855 (phil.-hist. Klasse): Abergl. d. bösen Blicks, 93. — ⁷⁴⁾ Ez mindenesetre lehetséges, sőt elég gyakori folyamat. V. ö. pl. H. Schurtz, Die Speiseverbote, Ein Problem der Völkerkunde, 1893 (Sammlung gemeinverständlicher wissenschaftlicher Vorträge. Neue Folge XIII. Serie, 184 füz.) 11 k.

¹⁾ A XV. századi irodalomra nézve, Carducci említett alapvető munkáján kívül, lásd: Vittorio Rossi, *Il Quattrocento*, Milano, Vallardi, é. n. (1906); Idem, *Storia della letteratura italiana*, II. kötet: *Il Rinascimento*, Milano, Vallardi, 1906; Alessandro D'Ancona, *Del secentismo nella poesia cortigiana del secolo XV*, a *Studi sulla letteratura italiana de' primi secoli*, Ancona, Morelli, 1884 cz. munkájában (149—237. old.); Alessandro Luzio e Rodolfo Renier, *La coltura e le relazioni letterarie di Isabella d'Este Gonzaga*, Giornale storico della letteratura italiana (ezentül Giornale), XXXIII, 1—62; XXXIV, 1—97; XXXV, 193—257; Giorgio Rossi, *Il*

A XV. század olasz nyelvű irodalmi emlékei, különösen versei, többnyire egykorú kéziratok alakjában maradtak ránk.

Ilyen egykorú versgyűjtemény a modenai Biblioteca Estense «836 (a. H. 6. 1.)» jelzetű kódexe (régőbbi és az irodalomban gyakoribb jelzése: X.*. 34); a Baldassare Castiglione-féle kódex, a mely hajdan Baldassare Castiglioneé volt és most leszármazottja, dott. Guido Castiglione könyvtárának gyöngye; a római Biblioteca Vittorio Emanuele «Sessoriano 413» kódexe; a firenzei Biblioteca Nazionale Centrale «Magliabechiano II. II. 75» jelzetű kódexe; a párisi Bibliothèque Nationale 560., 1047., 1543. számú kódexei stb. Ilyen továbbá a budapesti Fővárosi Könyvtár Zichy-kódexe.¹⁾

A Zichy-kódex több szerzőtől származó költeményeket tartalmaz s a kódexeknek a XV. század végén és a következőnek elején éppen nem gyakori, *florilegium* jellegű csoportjához tartozik. Az ily kéziratok szerkesztői összegyűjtötték mindazon költeményeket vagy költeményrészleteket, melyek figyelmüket egy s más oknál fogva megragadták. Irodalomtörténeti szempontból legbecsesebbek az ily gyűjtemények, ha kortársak költeményeit foglalják magukban, nemcsak azért, mert gyakran kiadatlan anyagot őriznek meg az utókor-

codice Estense X.*. 34, Giornale, XXX, 1—62; XXXII, 90—108; XXXIII, 265—302. A század minket érdeklő irodalmi tevékenységének bő és használható antológiáját adja a *Parnaso Italiano*, Venezia, Antonelli, 1846, XI. és XII. kötet.

¹⁾ Lásd leírását e sorok írójától a *La Bibliofilia* cz. firenzei folyóirat XVI. évfolyamának (1914) első számában (*Il codice Zichy della Biblioteca Comunale di Budapest. Contributo allo studio della lirica italiana del Quattrocento*) és a *Budapesti Városi Könyvtár Értesítője* VIII. évfolyamának (1914) 1—2. számában (*A Fővárosi Könyvtár Zichy-kódexe*). Cikkeimben adom továbbá a kódexben előforduló és még olvasható költemények czímсорait, betűrendben az előbbiben, az utóbbiban pedig a kódex meghatározásai szerint csoportosítva. Ujabb kutatásaim eredményeihez képest e cikkeimhez néhány pótlást kell tennem. A *Budapesti Városi Könyvtár Értesítőjében* megjelent cikkemben a *San., J. San.* jelzésben (67. hasáb) Jacopo Sannazaro nevének rövidítését véltem felismerni; azóta sikerült megállapítanom, hogy az e jelzés alatt szereplő 9 szonett szerzője Ludovico Sandeo, másképp Ludovico Sandello, a kiről annyit tudni csak, hogy ferrarai volt. Sandelloé továbbá az a szonett is, a mely tévesen Sordello czímszó alatt szerepel (68. hasáb). Sandelloé végül a *S'Amor crudel sol per beltà d'altrui* kezdetű szonett, a melyet a névtelenek közé iktattam (72. hasáb). E 11 szonettet meg is találjuk Sandello verses kötetének 1485. évi kiadásának tudtommal csak a modenai Biblioteca Estense-ben (Mss. XV. F. 29.) és a ferrarai Biblioteca Comunale-ban (Epigr. E. 7. 3.) lévő példányában: *Rime di Ludovico Sandeo ferrarese* (v. ö. G. Rossi, *Il codice Estense X.*. 34*, Giornale, XXX, 10, 22. jegyzet, és F. Cavicchi, *Intorno a Tebaldeo, Supplemento 8 (Giornale)*, 115, 3. jegyzet). A 68. hasábon *A. Pilero* helyett *A. Piloto* (Antonio Pelloto) olvasandó. A 68. hasáb végén lévő *P* egyenlő Bernardo Pulci di Jacopo-val. A neki tulajdonított szonett első verssora teljesen így hangzik: *Tornata è Progne e la sorella antica*. A 69. hasábon *E. M.* helyett *P. M.* olvasandó. Ez pedig Giovanni Pico della Mirandola nevének rövidítése. Neki tehát a kódex három szonettet tulajdonít. Az egyiket t. i. a 68. hasábon *Pico de la Mirandola* alatt találjuk. Ezeknek megfelelően módosul a kódex leírásának összefoglaló része a 65—66. hasábon.

nak s mert más esetleges későbbi kiadásoknál megbízhatóbb az átírásuk, hanem mert a kor irodalmi ízlésének is érdekes és fontos dokumentumai.

Kódexünk a beléjegyzett évszámok s a kézírás jellegének tanúsága szerint a XV. század utolsó és a XVI. század első éveiből származik. A benne foglalt 293 költemény (*barzellette, canzoni, capitoli, quartine, sestine, sonetti, strambotti*) a XV. század második feléből és a XVI. század elejéről való. A kódex leírója, illetve kompilátora Angelo Cortino, minden kétségen kívül velencei. Erre vall nemcsak a költők összeállítása, a kik kevés kivétellel velenceiek, illetve akár születésük, akár irodalmi tevékenységük helyénél fogva a Vene-tóval nyelvileg összefüggő vidékről valók, hanem még inkább az egésznek velencei dialektális színezete mind a velenceiek, mind a más vidékről származó költeményekben. Feltevéstünk azok az adatok is megerősítik, melyeket Angelo Cortinora vonatkozólag Lisini, a velencei állami levéltár tudós igazgatója volt szíves velem közölni.¹⁾

A költemények tárgyra nézve a szerelmi és politikai lira körébe tartoznak s a 61. lapig egyetlen politikai szonett kivételével névtelenek. E szonettet (*O Pixa anchor sei viva? Habiti cura* 15a l.) kódexünk a Pistoia néven is ismert Antonio Cammellinek (1440—1502) tulajdonítja. A 61. laptól kezdve gyakrabban találjuk a szerző nevét rövidítéssel, vagy egyszerűen csak kezdőbetűkkel jelölve, a mi mindenesetre megnehezíti a szerzők pontos megállapításának amúgy sem könnyű munkáját. E rész a T kezdőbetűvel megjelölt Antonio Tebaldeo-nak 36 szonettet és 1 capitolt, Panfilo Sasso-nak 12, Ludovico Sandello- vagy Sandeo-nak 11, az N. C.-vel és N. Corr.-ral jelölt Niccolò da Correggio-nak 13, Timoteo Bendedei-nek 3, Giovanni Pico della Mirandola-nak 3, Jacopo dalla Badia-nak 9, Giusto dei Conti da Valmontone-nak 6, Antonio Pelloto-nak 1 szonettet, Gualtiero Sanvitale da Ferrara-nak 1 szonettet és 2 sestinát, a P-vel jelölt Bernardo Pulci di Jacopo-nak, Niccolò Tossico-nak (N. Toss.) és Nepo S. P. in A.-nak 1—1 szonettet, az Io. F. C.-vel jelölt költőnek 6 szonettet tulajdonít. Ez utóbbi nem lehet más, mint a barcellónai születésű Benedetto Cariteo, a XV—XVI. századi költészet egyik csillaga, a ki az Endimione verses kötetében is előforduló szonettek e sorozatában szerelme tárgyát Luna álnéven dicsőíti.

A szerző nevével ellátott költemények száma ezek szerint 108. Kódexünk további 185 költeménye névtelen. Közülük ezideig 51-nek sikerült szerzőjét megállapítanom. Ez a 159 költemény szerző szerint következőkép oszlik meg: Antonio da Pistoia 4, Antonio Tebaldeo 47, Nepo S. P. in A. 1, Niccolò da Correggio 19, Jacopo dalla

¹⁾ Angelo dal Cortino mint rajzoló és mint «pertegador» volt alkalmazva a velencei köztársaság vízszabályozó hivatalánál (*Magistrato alle acque*). E hivatal levéltára két rajzot őriz Angelo dal Cortinótól: a Brenta folyó felvétele torkolatáig, 1521 november 5-i kelettel, és a Menago és Dese folyók, továbbá a S. Ciprianoi erdő és a közeli mocsarak felvétele 1524 június 17-i kelettel. A vízszabályozási hivatal 1523 október 21-én Cortino fáradozásait három ducatóval jutalmazta. 1528 december 19-én az adóhivatal főnökévé nevezték ki (Proto dei Governatori dell' Entrate).

Badia 9, Timoteo Bendedei 3, Ludovico Sandello 11, Gualtierio Sanvitale 6, Panfilo Sasso 12, Antonio Pelloto 1, Cariteo 7, Niccolò Tossico 1, Pico della Mirandola 3. Giusto dei Conti 18, Bernardo Pulci 1, Vincenzo Calmeta 1, G. B. Refrigerio 1, Andrea Michieli 6, Jacopo Corsi 1, Serafino Aquilano 3, Andrea da Vigarano 3, Pietro Bembo 1.

A felsorolt 22 költő közül napjainkban nem mind ismeretes, sőt egynémelyik a maga korában is az ismeretlenség homályában rejtőzött. Antonio Tebaldeo, Benedetto Gareth másképp il Cariteo, Serafino de' Ciminelli dall' Aquila, Niccolò da Correggio, Antonio Cammelli másképp il Pistoia, Pietro Bembo azonban az irodalomban ma is élő egyéniségek, kiknek verseiben a XV. század költészeti szükségletei és követelményei a legteljesebb kifejezést nyerték. A XV. századnak bennünket érdeklő sajátos költészete megismerésére főleg a három első bír különös jelentőséggel.

Antonio Tebaldeo ¹⁾ született 1463 november 4-én ²⁾ Ferrarában. Atyja, Malatesta dei Tebaldi, ferrarai nyilvános közjegyző volt, anyját pedig Bartolomea-nak hítták. ³⁾ A kor divatját követve megalatinosította nevét, s így lett Tebaldeo. Korán adta magát az irodalom tanulmányozására, s természetes pártfogói az Esték lettek; udva-

¹⁾ A ferrarai történészek mitsem tudnak első éveiről, s ahhoz is csak keveset adnak, a mit a tőlük kifosztott Giovio közöl (*Elogia virorum literis illustrium*, Basileae, 1577, 174. l.). Nem ismerik bizonyossággal születésének és halálának fontos dátumát, melyeket a L. Gaurico-tól közzétett mulattató furcsaságokban megtalálhatunk (*Tractatus astrologicus*, Venetiis, 1552, 65. l.). L. Coddé (*Notizie biografiche di Antonio Tebaldeo*, Rovigo, Minelli, 1845) és A. D'Ancona (*id. munka*) sem tudnak sok újat. A homály szétoszlátását A. Luzio és R. Renier kezdték meg Estei Isabelláról írt és már idézett monográfiájukban; ez írók azonban Tebaldeo-t csak a mantovai udvarral való vonatkozásában tárgyalják. Életének római tartózkodását megelőző szakával részletesen foglalkozik F. Cavicchi (*Intorno al Tebaldeo*, Giornale, Supplemento 8, 106—138), a ki családjáról és első műveiről is pontos adatokat szolgáltat. Költeményeire nézve lásd a következő műveket és kisebb közleményeket: prof. Umberto Renda, *Rime volgari di Antonio Tebaldeo nel codice Sessoriano 413*, Modena, Soc. tip. modenese, 1909; Idem, *Rime di Antonio Tebaldeo in un codice parmense*, Modena, G. Ferraguti e C., 1909; Idem, *Rime volgari di Antonio Tebaldeo in codici estensi*, Modena, Soc. tip. modenese, 1910; Idem, *Nuove rime volgari di Antonio Tebaldeo (con testi inediti)*, Teramo, 1910; Scutellari, *Sonetti inediti di Antonio Tebaldeo ferrarese*, Ferrara, 1843; O. Nardi, *Antonio Tebaldeo, Versi. Da un ms. della Bibl. Com. Eugubina stb.*, Perugia, Squartini, 1906; F. Cavicchi, *Poesie storico-politiche del Tebaldeo*, Ferrara, 1907; Idem, *A proposito di una pubblicazione di versi del Tebaldeo*, Giornale, L. 72—87; Idem, *Intorno al Tebaldeo*, Giornale, Supplemento 8, 106—138; G. Rossi, *Il codice Estense X*. 34*, Giornale, XXX, 11—14; L. Frati, *Rime inedite del Tebaldeo e di Francesco Quercente*, Giornale, XXXV, 167. és köv. l.; F. Flamini, *Jacopo Corsi e il Tebaldeo*, Giornale, XVII, 391—399.

²⁾ Születésének ideje a firenzei Biblioteca Nazionale Centrale Magliabechiano II. IV. 382 jelzetű kódexének 166b lapjából tűnik ki; v. ö. V. Rossi, *Il Quattrocento*, 437.

³⁾ V. ö. F. Cavicchi, *Intorno al Tebaldeo*, Giornale, Supplemento 8, 103 és 125.

ruknál 1496-ig mint Isabella d'Este tanítója szerepelt, kit az olasz költészetre oktatótt. Az Esték kegyét nem tudta különösebben megnyerni, csak a fiatal hercegnő halmozta el kegyeivel, s II. Francesco Gonzaga-hoz való férjhezmenetele után mint tanárát magával vitte Mantovába, a hol négy évig maradt. Mantova ura, Francesco Gonzaga évdíjban részesítette, s nagyon megkedvelte; az örgróf maga is szerette a poétát adni s udvari költőjének verseit sajátjaként adta ki. 1499 végén visszatért hazájába s Lucrezia Borgia, I. Alfonso d'Este feleségének titkára lett. 1513-ban, sorsa jobbrafordultának nem ép hiú reményével Rómába, X. Leó udvarába ment. A pápa szívesen fogadta, s egy epigrammjáért — állítólag — 500 arany dukát tiszteletdíjban részesítette.¹⁾ Tény, hogy képességeit sokra becsülte; s minthogy úgy ismerte Tebaldeót mint *probum hominem atque in bonarum artium inprimisque poeticis studiis tam nostra tam latina lingua facile praestantem*, s miután *multos iam annos* kedvelte, az avignoni legátusnak ajánlotta, hogy adományozza neki a Sorga folyó hídjának főfelügyelőségét, *ut sese alere et sustentare possit*. Bár e tisztség nem volt ép költőnek való, X. Leó nem tartotta helytelennek, hogy poéta felügyeletére bízzák azt a folyót, melynek «tisztá, üde és lágy vizében» Madonna Laura fürdött, s melyet Petrarca halhatatlanná tett. Nem tudjuk, vajjon Tebaldeo megkapta-e ez állást, s elment-e a folyóra főügyeinelni? Tudjuk ellenben, hogy Rómában az olasz költők és művészek javával ismeretségben és barátságban állott. Bembo szeretetét és Castiglione nagybecsülését vívta ki. Ráfael a Vatikánban lévő Parnasszusán, a költők csoportjában megörökitette arczképét. Leó halála után a költőkre rosszabb idők következtek. Hadrián nemtörődömségével és lenézésével távol tartotta őket Rómától. 1525—1527 közt a veronai püspökség alá tartozó Brentonico községben élt, mint a Sz. Péter plébánia rektora. S midőn Kelemen alatt a viszonyok Rómában ismét jobbra fordultak, az 1527-i rettenetes pusztítás, a *sacco di Roma* szétrombolta a költők és tudósok római meghitt fészket. Tebaldeo elvesztette könyveit és egyéb holmiját, úgy hogy életének hátralévő tíz évét nyomorúságosan, s a rombolókat átkozva töltötte. Érett korában csaknem teljesen lemondott a rimes verselésről, latin epigrammákat írt, s mint Bembo barátja, érdeklődéssel kísérte a nyelvészeti vitákat. 1537 november 6-án halt²⁾ meg s a S. Maria di Via Lata templomban temették el. Halálakor Bembo egyik levelében azt írta³⁾: sajnálja, hogy Tebaldeo nem írta le utolsó idejében szerzett epigrammáit és szonettjeit, mert ezek növelték volna hírét, melynek kisebblítéséhez maga Bembo is hozzájárult. Midőn a saját és Sannazaro költeményei megjelentek és feledésbe borították a ferrarai költő fiatalkori verseit.

Olasz nyelven fennmaradt versei tényleg ifjúkorából származnak s Estei Isabellának vannak ajánlva. 1498-ban csiszolatlan formában, a

¹⁾ V. ö. L. Gaurici, *Tractatus astrologicus*, Venetiis, 1552, 65.

²⁾ V. ö. Luzio—Renier, *La coltura e le relazioni letterarie di Isabella d'Este Gonzaga*, *Giornale*, XXXV, 211, 1. jegyzet.

³⁾ *Delle lettere del Bembo a Principi e Signori*, III, 183, Verona, Berno, 1743 (Giórolamo Negrolhoz 1538 január 4-én intézett levele).

költő tudta nélkül unokaöccse adta ki őket.¹⁾ Később, főként X. Leokorának műveltebb íróival való érintkezése folytán ízlése megfinomodott, s teljesen a latin költészetre adta magát, melyet sikeresebben művelt, mint az olaszt; talán a latin költeményeiért kapta Ariosto Orlando Furiosojában az Orpheus nevét. Úgy, hogy — mint Lilio Giraldi mondja²⁾ — később annyira tetszett a tudósoknak, mint a mennyire előbb lenézték, mert a tudatlanok kedvelték. De olasz versei is híre emelkedtek szerzőjük akarata ellenére. Az udvarok tele voltak velük; férfiak és nők versengtek értük, s gitár kísérettel szelvényben énekelték őket. Költeményei számát illetőleg, kódexünkben is az első helyet foglalja el. Az első kedvező fogadtatás után sem szüntek meg hatni, s fél-század alatt, 1499-től 1550-ig, 11 kiadást értek el. Nem csoda, hogy költészete, ha nem volt is férfias és előkelő, új hangjával megnyerte a sok Petrarca-utánzástól megcsömörlött közönség tetszését.

Tebaldeo versei szavalásra szánt pásztor-eklogák, szerelmi vagy történelmi tartalmú terzinákban írt episztolák, néhány oktáva és csaknem 300 szonett. Kivált ez utóbbiakban nyilatkozik meg egyéni modora. Stíljének főjellemvonása a túlzás. A retorikai képekkel és színekkel visszaél, váratlan fordulatokat használ, hogy egyszeriben megragadja az olvasó figyelmét. Mesterkedése legtöbbször oda irányul, hogy a képeket materializálja, azaz, hogy levonja a legmerészebb és leghetetlenebb következtetéseket oly átvitt értelmű kifejezésekből, melyeket mások valamely szellemi tény megértetésére a fizikai világból merítettek. Így már a XV. században izelítőt ad a seicentisták modoros föllengőségéből.³⁾ Az egyik szonettjében (kódexünk 63b lapján) pl. menekülni igyekszik zsarnoka, a szerelem elől, de ez felfedezi nyomát a sírás folyóiban és a sóhajok szelében:

Chi crederia che mai per sì selvaggi
E alpestri luochi ove non è sentiero
Trovar sapesse Amor il cammin vero,
Che appena il sol vi vien con li suoi raggi.
E pur il trova, e gli atti onesti e saggi
Di Madonna m'adduce entro al pensiero,
E il bel ridere gentil, e lo sguardo altiero;
E veggio lei, vedendo querce e faggi.
Ma gran cosa non è, se in ogni strano
Loco mi trova, perché auncha io passo
Resta del pianto mio bagnato il piano:
Lui siegue il segno che a me dietro lasso,
E al suspirar mi sente da lontano.
E lui va con le piume, et io col passo.

Egy másik szonettjében (kódexünk 73b lapján) arról panaszkodik, hogy Ámor ezer nyíllal megsebezte, holott elég lett volna egy

¹⁾ Modena, Domenico Rocacciolo, 1498. X. 13.

²⁾ *De poet. sui temporis, Dialogus I.*

³⁾ Lásd erre vonatkozólag A. D'Ancona, *Del secentismo nella poesia cortigiana del secolo XV* cz. tanulmányát, már idézett munkájában.

nyíl is. Az agyonsebzett, haldokló költő azzal vigasztalódik, hogy Amor alaposan ráfizetett értékes nyilainak illetén pocsékolásával:

Non più saette Amor, non è più ormai
 Luoco nel corpo mio caduco e frale,
 Ove bisogna adoperarse el strale:
 Se guardi, piaga sopra piaga fai.
 Aimè, se un tempo el tuo valor sprezzai,
 Ben senza altro tormento et altro male,
 El primo colpo tuo che fu mortale,
 Per vendetta dovea parerti assai.
 Fallii, et giovenil fu il mio fallire,
 Ma poi che servo entrai dentro el tuo coro,
 Tu sai, che ancora mai cercai fuggire.
 Ma non piccol conforto avrò s'io moro,
 Che se farai ben conto, il mio morire
 Fin qui ti costa mille strali d'oro.

A szonettből epigramma lett, s szabályos, egyenletes szövése helyett Tebaldeo egymással lazán összefüggő szentenciáknak és csattanóknak adott helyet. A költő nem arra törekszik most, hogy szonettjét gondosan felépítse, benne egy gondolatot rendszeresen kifejt-sen és így természetes úton a tízennegyedik versszakhoz jusson, hanem arra, hogy az egész feláldozza a végső csattanót tartalmazó utolsó versszak kedvéért.

Kódexünk számos költeményt tulajdonít Antonio Tebaldeo-nak,¹⁾ olyant is, a mely nem fordul elő olasz költeményeinek legteljesebb kiadásában: *Di M. Antonio | Tibaldeo ferrarese l'opere | d'amore con le sue stanze | novamente aggiunte | reviste et con ogni | diligenza corrette | et ristampate | MDXXXIII*, Venezia, Zoppino. Kódexünk meghatározásainak értéke, hasonlóan a többi efajta gyűjteményhez, meglehetősen relativ. Ha ily gyűjteményben közölt és sokak tetszésére írt költeményeket vizsgálunk és tekintetbe veszszük, hogy azok többnyire oly hagyományos témákat tárgyalnak, melyekkel több költő próbálkozott, megértjük, hogy a kompilátor, még ha kortárs volt is, könnyen tévedhetett a szerző megnevezésében. Lehetséges tehát, hogy a Zichy-kódexben a Tebaldeo nak tulajdonított egyik-másik verset a mai kritika nem fogadná el az ő műve gyanánt. A kérdés fejtegetésébe nem bocsátkozom, mert Umberto Renda ép most foglalkozik a legnagyobb illetékességgel Tebaldeo olasz költeményeinek kritikai kiadásával, melynek megkönnyítésére a következőket közlöm a Zichy-kódex Tebaldeo-nak tulajdonított verseire vonatkozólag.

A kódex 36 szonettet és egy hármas rímű capitolót tulajdonít kifejezetten Tebaldeo-nak. E 37 költemény közül az idézett 1534-i kiadás 19 szonettet foglal magában. Nem szerepel benne 18, még pedig 17 szonett és a capitulo, melyek közül, tudomásom szerint a

¹⁾ Lásd erre vonatkozólag *Versi inediti del Tebaldeo nel codice Zichy della Bibl. Com. di Budapest* cz. tanulmányomat a *La Bibliofilia* XVI. évfolyamának (1914) 7—8. füzetében.

következő 12 (11 szonett és a capitolo) kiadatlan, illetve eddig ismeretlen:

- kezd.: Ben trovò amor el più constante e forte
végz.: Che rara è al mondo tal felicitade. 63b lap.
- kezd.: Charo el mio animaletto, tu anderaj
végz.: Luj t'ama, il scio: non ama, anzi si more. 84b lap.
- kezd.: Che faren cuor mio combatuto e lasso
végz.: Che romper sperarej tanta durezza. 71b lap.
- kezd.: Deh rafrenatj alquanto il corsso vostro
végz.: Si, se la morte non te ne trà fuore. 63b lap.
- kezd.: Maraviglia non è talhor s'io movo
végz.: Questo vuj non, ma terminar può morte. 65b lap.
- kezd.: Nel mazo c'ognj fior lieto zermoglia
végz.: Che gli è pur ver che'l può ognj cossa amore. 71b lap.
- kezd.: Questo mio sospirar indarno speso
végz.: Più non ne siguo alchun se non morire. 62b lap.
- kezd.: Sapi unicho mio ben che ancor son vivo
végz.: A gran fatica me cognosceraj. 67b lap.
- kezd.: Spesso si suol mutar fortuna e il vento
végz.: Che . . . mortte io moro, e non sol d'una. 63b lap.
- kezd.: Tu me confortj col tuo bon consiglio
végz.: E per l'altruj de libertà si spoglia. 61b lap.
- kezd.: Tu tenistj un mio vil animaletto
végz.: Pur servir una dona era men male. 84b lap.
- kezd.: Se esser può justo il mio dolce preghare
végz.: Per le mie man ch'io mora disperato. 74b—75b lap.

A Zichy-kódex névtelen szonettjei közül hetet a szóbantorgó velencezi kiadásban megtalálunk.

Megbízható kódexek alapján Tebaldeo-nak tulajdoníthatunk még hét szonettet, melyek közül három névtelen és négy a Zichy-kódexben más korbeli költőnek van tulajdonítva.

(Budapest.)

(Vége következik.)

ZAMBRA ALAJOS.

HAZAI IRODALOM.

A Kisfaludy-Társaság Nemzeti Könyvtára: XXIII. 1.: Deákos költők. Kiadja: *Császár Elemér*. Első kötet. (8-r. 351 l.) — **IV.: Gróf Zrinyi Miklós művei.** Kiadja: *Négyesy László*. (8-r. 472 l.) Budapest, Franklin-Társulat. 1914.

Ez a kötet, melyet a vállalat egyik főszerkesztője maga állított össze, jellemzőleg mutatja azt a célt, melyet a Nemzeti Könyvtár maga elé tűzött. Nem adja egyik klasszikusnak sem teljes szövegét s bármi melegen óhajtottuk volna a három deákosnak legalább eredeti műveit könnyen hozzáférhető, modern kiadásban bírni — s ez nem lett volna túlságos követelmény — számolnunk kell épen a vállalat céljával, mely nemcsak a tudomány, hanem az általános műveltség, sőt az iskola igényeit is együtt és egyszerre óhajtja kielégíteni. Szemelvényeket ad tehát és pedig a teljes művek arányában: a leggazdagabb munkásságú Szabótól nyolczadfél ívet, a legkevésbé termékeny Rájnistól másfél ívet, Révaitól ötödfélet. A kiadásban modern tudományos elveket követett a szerkesztő s *A szövegek* cz. fejezetben vázolt módszerét (290—292. l.) csak helyesléssel fogadhatjuk. Különösen értékes Rájnis műveinek kiadása, mert legjobb versei eddig abban a kéziratban maradtak fenn, melyet *Magyar Parnassus* czímen 1803 körül akart kiadni s melyből csupán Ágh Lajos Norbert közölt szemelvényeket *Rájnis József élete és munkái* cz. művének függelékében. Révai 8 versét is kéziratból kapjuk mint olyanokat, melyek *Elegyes verseinek* 1787-ben megjelent kötetében még nem voltak meg. A szemelvények kiválogatását tárgyi, esztétikai, életrajzi fontosságuk tekintetében szintén bizalommal fogadhatjuk, hisz a XVIII. század költészete Császár kutatásának speciális területe, egyetemi előadásainak tárgya és egy értekezésében (*A deákos iskola* Irod. Közl. XIV.) már évekkel ezelőtt tanujelét adta hivatottságának.

A szemelvényeket négy tanulmány előzi meg: egy általában a deákos iskoláról, három külön az egyes költőkről. Amabban legfontosabb gondolatnak azt tartom, hogy a klasszikus triász vizsgálatánál nemcsak a római klasszikusokat, Horatiust, Vergiliust, Ovidiust kell szem előtt tartanunk, hanem a XVIII. században fölvirágzó *újlatin*, főképen *jesuita* költészet termékeit is. E költészet mintegy közelebb hozta számukra a klasszicizmus gondolat- és érzésvilágát, sőt képéskészletét is. Katholikusok, szerzetesek voltak ők is: mint emberek is közel álltak hozzájuk. Tudatosan lettek költőkké inkább, mint hivatásból; ihletüket tanulmánnyal, gyakorlattal pótolták: épúgy, mint ők. Ugyanaz az irodalomtörténeti gondolat ez, mely újabban a német-magyar vonatkozások kutatásánál merült föl, hogy nemcsak a nagy írókat, sőt elsősorban nem is ezeket, hanem a másod- és harmadrendűeket kell figyelniünk az íróinkra tett hatások vizsgálatában. Maga a feladat nehéz, töretlen és épen nem hálás; Császár nem is fog belé, egyelőre csak jelzi az irányt.

A három íróról szóló tanulmány három írói arcképpé alakul; az életrajzi rész sikerültebb, mint a költők munkásságát méltató.

Szinte magunk előtt látjuk a három szerzetest: a német fiúból tüzes magyarrá lett, komor, nyers, indulatos, sőt izgága, erőszakos, elfogult Rájnist, kinek csak élete vége felé — mintegy tapasztalatai eredményeképpen — enyhül meg kedélye; a zárkózott, tartózkodó, érdes, de a világot nyílt szemmel néző, hazafias és erkölcsi eszmékért hevülő Baróti Szabót, ki negyven évig nem csökkenő szorgalommal írja és adja ki köteteit s a zseniális, de megférhetetlen, kapkodó, az élettől úgyszólván utolsó napjáig kegyetlen küzdelmet vívó Révai Miklóst.

Császár késői igazságot szolgáltat Rájnisnak, mikor az ő költeményeit teszi könyvében elsőnek, noha ő maga is mondja, hogy vitája Szabóval tárgyaltan, mert hisz mindkettőjüknek voltak már elődjai: Molnár János 1760-ban *Régi jeles épületek* cz. könyvében már buzgón alkalmazza a klasszikus versformákat s Kalmár György *Prodromusában* (1770) hatodfélezer hexameterrel lép a világ elé, a régebbi kísérletekről nem is szólva. Abban a vitában, melyben úgyszólván mindenki részt vett, ki a triászról írt, hogy kit tekintünk a három költő közül legkiválóbbnak: Császár — mint már régebbi tanulmányában — Rájnisnak adja a babért. Maga a vita lehetősége ép azt mutatja, hogy a különbség közöttük nem jelentékeny. Mi azokhoz csatlakozunk, kik Baróti Szabó elsőségét vitatják. Külső bizonyítékunk erre az a hatás, melyet ő Berzsenyre és Vörösmartyra tett, ellenben társai úgyszólván magukra állanak; belső pedig, hogy B. Szabó az leginkább, a kinél a költés nemcsak kedves, bár tudós játék, hanem összeforr kora eszméivel és törekvéseivel. A világnézet pedig mindig mértéke az egyéniségnek is; ez pedig a költő egész értékének. Császár tanulmányának ezt a részét, B. Szabó költészetének méltatását (73. l.), tartjuk legtöbb kívánczalmat támasztónak; ezt a részt szerettük volna bővebbnek, mélyebbnek látni.

Épúgy nem hagyhatjuk észrevétlen azt az állítást, hogy Révai distichonos költeményeit elegiáknak, magyarosan alagyáknak nevezve, «úgy okoskodott, hogy mivel a klasszikus költészetben az elegia versmértéke a distichon volt, minden distichonban írt költemény, tekintet nélkül a tárgyára, elegia (207. l.)». Ez nem Révai gondolata, hanem ősi klasszikus terminológia, mely minden distichonos költeményt elegiának nevez, akár Tyrtaios harczi énekei, Solon törvényei vagy Tibullusnak modern értelemben is elegiáknak nevezhető búdalai legyenek is.

Négyesy Zrinyi Miklós műveinek kiadását nagyszabású tanulmányokkal vezeti be, a költő életének és munkásságának összes problémáit áttekinthetően ismerteti és értékes új adatokkal egészíti ki. Mindenekelőtt tehát ezzel foglalkozunk.

Zrinyi alakja egyre nő a századok múlásával. Igaz, kortársai is tudták nagyságát. Wesselényi Ferencz a legnagyobb tisztelettel említi, idealja Eszterházy Pálnak, saját öccsének Péternek; Bethlen Miklós Bethlen Gáborhoz hasonlítja. Maga Zrinyi is tudatában van nagyságának s nemcsak lázasan keres érvényesülésére teret, de nagy szeretettel foglalkozik Mátyás alakjával is, mintegy tartva vele a lelki rokonságot. S valóban újabb történetírásunk a nagy király és Széchenyi közt jelöli ki helyét. Költői értékét Ráday és Kazinczy ismerik fel, államférfiúi értékét Salamon Ferencz s ma úgy látjuk, hogy

nemzetünk helyzetének európai álláspontról való felismerésében és teendőinknek biztosabb kijelölésében a nagy reneszánsz fejedelemtől a legnagyobb magyarig nincs hozzámérhető egyéniségünk. Négyesy részletesen kifejti a Széchenyivel való párhuzamot s találóan jegyzi meg, hogy a dinasztikus és a nemzeti politika összeegyeztetésének kísérlete, mely történeti életünknek ezentúl gerincze, a Zrinyi erejének és sikerének még nagyobb részét fölemésztette s e miatt nem is alkothatott annyit, mint Széchenyi. Végül mindketten a működés teréről leszorítva, nemzetüket a végromlástól féltve, váratlan és erőszakos halállal költöztek el (27. l.). Helyesen mondja Zrinyi haláláról is, miután az orgyilkosság és öngyilkosság hagyományát ismertette, hogy mind a két magyarázat szerves kapcsolatot akar teremteni a véletlen esemény és Zrinyi élete közt; e csatlódásra lélektanilag elég okot éreztek a kortársak. A tragikus finalét megkívánta a cselekvény menete (25. l.).

Magának az Obsidio Sigetianának helyét szabatosan jelöli ki a korabeli irodalomban Négyesy, mikor azt állítja, hogy «tulajdonképp históriás ének eposzszá emelve, a históriás ének hagyománya classicus és renaissancekori eposzok hatásával keresztezve» (52. l.). A költemény alapeszméjének tekintetében tudvalevőleg két vélemény áll egymással szemben: a Toldy—Salamon-féle, a megváltás vallási gondolatának alapján, és a Thury—Riedl-féle, mely az eposzban inkább a nemzeti gondolatot méltatja. A megváltás elméletének újabbban erősen pártjára keltek Prónai Antal és Beöthy Zsolt (Irodalomtörténet 1912 és 13.) és így a kérdés szinte eldöntöttnek vehető. Négyesy már Poétikájában (70. l.) a megváltás mellett foglalt állást, e tanulmányában is hű marad hozzá, de mintegy ki akarva a két véleményt egyeztetni, az eposznak nemzeti jellemét is hangoztatja, sőt a vallásosnál erősebbnek tartja. «A Zrinyiász a nemzeti restauráció eposza, melyet a kath. restauráció szelleme ihletett. De a főeszméje amaz» (41. l.). Vagyis szerinte a vallásos és hazafias, más szóval a katolikus és magyar elem úgy összeolvad a Zrinyiászban, hogy voltaképen egyiket sem lehet a másik rovására kiemelni.

A Zrinyiász mintáiról szólva Zrinyi eredetiségét mutatja ki és védi meg főleg Hajnal Márton túlzásaival szemben, a ki Thury József után Karnarutics Vazetje Sigetta Grada című népénekese eposzával vetette össze s költőnk érdemeit nagyon leszállította. «A Vazetjében vannak kedves, meleg helyek, van szemlélet, hangulat, bizonyos naiv. inkább külső méretbeli nagyítás; de nincs meg a Zrinyiász fenséges, gazdag változatossága, nincs meg a határozott, a konkrét módon jellemzett egyének egész csoportja, nincs meg a tárgynak a perspektívája. A Vazetje kis folyó, mely a nagy Zrinyiász vizét gyarapította, de nem pótolhatja a Zrinyiászt» (57. l.). A források sorát Négyesy a maga részéről is kiegészíti, mikor Janus Pannonius *Consultatio Dei Patris et Filii de perdendo hominum genere, quos tandem B. Virgo exorat* cz. költeményére figyelmeztet. Az Isten égi székből letekint a világra s látja az emberiség bűneit, melyeket felsorol olyanformán, mint a Zrinyiászban; haragjában el akarja a hálátlan fajzatot törölni, de Mária közbelép s megengeszteli. A megnyitó égi jelenet még a Tassóénál is jobban hasonlít a Sz. V.-éhez. Janus Pannonius költeménye tulajdonképp a középkor egy

nagy elterjedtségű példájának, *A három lánca legendájának* feldolgozása. Ez a legenda a középkor költészetének és festésének kedvelt tárgya volt; megvan a *Speculum humanae salvationis* cz. rimes prózában írt latin költemény példái közt; templomi üvegfestmények sokszor ábrázolták, utóbb Rubens is megfestette. A mi középkori irodalmunkba is elszármazott s hat codexünkben felfedezhető. Janus Pannoniuson kívül Silius Italicus *Punica* cz. eposzának hatását is felfedezi Négyesy. Érveit részletesen kifejtette akadémiái felolvasásában, de értekezése nyomtatásban még nem jelent meg.

A Zrinyiász fejtegetésében mindössze két pont az, melyre nézve kétségeim vannak. Az egyik az, hogy Zrinyi saját kezével öli meg Szolimánt. Tudvalevőleg maga a költő ebben horvát és olasz krónikákra, meg török szájhagyományra hivatkozik. Ilyen forrás azonban eddig egy sem került elő. Négyesy hosszasan foglalkozik a változtatás történeti bizonygatásával (44. l.), holott mind valószínűbb, hogy ez Zrinyinek igen sikerült, de legszemélyesebb leleménye, melyhez a hagyománynak semmi köze. Hiszen Zrinyi a forrásait a szerző szerint is «váltogatva és szabadon» használta. A szigetvári hős halálát költő dédunokája emelte eposzi magaslatra, nem a népképzlet vagy egyes műköltő alakítása. Csak históriás énekek keletkeztek róla s ezek szerzői nem érezték szükségét efféle változtatásnak. Ugyaníde vág a költőnek az a leleménye is, hogy a siklósi harcot Zrinyi vezérlete alatt mutatja be, pedig a történetben Alapi Gáspár volt a vezér. Itt is a költői hitel legyőzte az epikait. Másik kétségem arra vonatkozik, hogy a Zrinyiász klasszikus mitológiája nem tárgyi csodás lenne, hanem rendkívüli alanyi lélekállapotok objektiválása (62. l.). Tehát olyanféle, mint Ármány szerepe Arany Buda Halálában, mikor a bölényvadászaton Etele előtt megjelenik? Ez nem valószínű. Az bizonyos, hogy nem naiv csodálatossal van dolgunk, mert hiszen a költő vagy közönsége nem hisz e szellemekben, de Zrinyi követte kora izlését, mely megkövetelte a klasszikus eposzi machinát, s hogy igaz kereszténységét ne sértse e pogány elemekkel, azokat majdnem egészen a törökök részén szerepelteti. Hogy nem csupán klasszikus dísz aztán, mint a Gyöngyösi mitológiája, abban Zrinyi lélektani művészete nyilvánul, de nem az Aranyé, mely az eposzi csodást ily lelki úton teszi a szkeptikus modern embernek elfogadhatóvá.

A *Jegyzetek* közt is több új, érdekes dologra akadunk. Ilyen mindjárt a címlapon az «adriai tenger syrenája» kifejezés. Négyesy a *Syrena* címet anagrammatikus alaknak véli a Zrinyiek nevének *Serin* alakjából. Alapítja ezt a feltevést a kornak anagrammatizáló szokására s épen a címeknek, valamint a szerzők nevének anagrammász elforgatására. A hajón biztos tekintettel ülő vitéz e szerint Zrinyi és a syrena egyben, a kinek kedvéért a nerekisek előjönnek (régében a syrenát ezekre vonatkoztatták) s játékos kíséretet adnak útjához (387. l.). Ez mindenesetre igen szellemes magyarázat. *Delimán* és *Cumilla* nevének eredetét is Négyesy deríti ki végérvényesen (48. l. V. ö. Thury J. tanulmányát Irodört. Közl. 1894). Mindkettő Boyssardus (Jean-Jacques Boissard) *Vitae et icones Sultanorum* cz. krónikájából való. Csakhogy Delimán a valóságban karamáni származású perzsa satrapa volt, nem tatár királyfi, mint Zrinyinél. Cumilla vagy Chameria Szolimán leánya volt Roxa szultánától, utóbb

Rustem basa neje (61. és 459. l.). Jelleme szintén Zrinyi költői alkotása.

A kötet az Obsidio Sigetianán kívül még idylleket és kisebb költeményeket tartalmaz. Mindezekben a kiadó az 1651. editio princeps-et követi s a zágrábi egyetemi könyvtárban őrzött kéziratot csak arra használja, hogy a külföldben igen pontos kiadás félreértéseit és hibáit annak segítségével megigazítsa. A szöveget a Nemzeti Könyvtár céljaira átírja, de a hol kiejtésbeli vagy alaki eltérésnek csak nyoma is van, meghagyja az eredeti írásmódot, hogy a kiadást a szakember is használhassa. Az eddigi legjobb Széchy—Badics kiadásnak, mely a zágrábi kézirat alapján készült, megvolt az a baja, hogy Széchy a kéziratot sokat változtatott, de nem adta okát s így kiadása sem a kéziratot, sem az editio princeps-et nem pótolta. Néhányes mindenütt számot ad a legkisebb eltérésről is s ezért szövegét a Zrinyász legjobb magyar kiadásának tekinthetjük.

(Budapest.)

ZLINSZKY ALADÁR.

Kornis Gyula: Történelem és psychologia. Különlenyomat a M.

Tud. Akadémia Athenæum cz. folyóiratából. Budapest, Hornyánszky Viktor nyomdája 1914. 8-r. 117 l. Ára 3 K.

A történelem és a psychologia viszonyának sokat vitatott problémája kétségtelenül a legnagyobb mértékben megérdemli a szellemi élet historikusának figyelmét. Lényegében tudományelméleti megmondásoktól várhatjuk csak megoldását és az ilyen megmondásokról jól tudjuk, hogy a történeti kutatás menetére nézve semmi közvetlen hatásuk sincsen; de mihielyt arról van szó, hogy miképen használjuk fel a kutatás eredményeit s miképen illeszszük bele ezeket a mult és a jövő tudományába, a módszertani kérdések fontossága nyilvánvalóvá válik. «Von Methode reden mit besonderer Vorliebe diejenigen, die noch keine einzige methodische Untersuchung durchgeführt haben» a kitünő német psychologus,¹⁾ a kitől e mondás ered, maga is értékes módszertani tanulmányokkal gazdagította tudományát s csak bizonyos methodologiai elmékedések túlzott elvontságát akarta megbélyegezni.

Az irodalomtörténet szempontjából is fontos a különbségtétel, mely Kornis munkájának egyik sarkpontja: a *történet* és a *történelem* megkülömböztetése. «Az előbbi a történeti valóság, vagyis az események tényleges lefolyása, az utóbbi pedig az a tudomány, a melynek tárgya a történet, azaz a történeti valóság» (12. l.). A történetíró, a kinek ismerettani nézetei a naiv realizmus álláspontját nem haladják meg, hajlandó a kettőt összezavarni, vagy legalább is a különbséget csekély jelentőségűnek tartani. Azt hiszi, hogy a történelem a történet hű mása, valósággal tükörképe. Ezzel szemben a jelenkori történetfilozófia nem győzi eléggé hangsúlyozni, hogy a történeti megismerés sokkal bonyolultabb, összetettebb psychologiai folyamat, mint a milyennek a naiv realizmus gondolja. A történeti valóság

¹⁾ Carl Stumpf.

megismerése interpretáczió alapul. Ám az interpretáczió feltétele az idegen lelki élet megismerése. A philologiai interpretáló és rekonstruáló műveletek a megértésen alapulnak. Így a megértés fogalma válik a történelem és a pszichologia viszonyát tisztázni igyekvő kutatás középpontjává. Dilthey «Die Entstehung der Hermeneutik» cz. tanulmányában kijelöli a philologia helyét a történeti megismerés egészében: ez a megértés tudománya. Kornis tanulmányának alapvető törekvése, hogy a megértés folyamatának elemzése segítségével mutassa ki a történeti naiv realizmus tarthatatlanságát. Mint Dilthey, a kinek a szellemi tudományok elméletére oly korszakalkotó hatással lévő tanításai különben is mély nyomot hagytak gondolkodásában, ő is intuitív jellegű tudatállapotnak tartja a megértést. Idegen lelki élet — s a mult lelki élete természetesen szintén idetartozik — nem ismerhető meg *beleélés* nélkül (ezzel a kifejezéssel adja vissza Kornis a német *Einfühlung* szót); de az intuíció önmagában még nem tudományos megismerés. Az analógiás beleéléshez, mely a történeti megismerés magva, hozzájárul az analógiás következtetés. Ennek a fontos tételnek bizonyítása az értekezés egyik legértékesebb része. E helyen, a hol csak irodalomtörténeti vonatkozásaiban ismertetem, nem fejtegethetem bővebben.

Ha már most nagyjában tisztáztuk a történeti megismerés pszichologiai mozzanatait, felmerül a kérdés: mit várhat a történelem a pszichológiától? Tudjuk, hogy a XIX. század folyamán sokan a pszichológiában látták a történelem egyedüli alapját. Taine, a ki irodalomtörténeti módszerét — vajmi kevés joggal — tisztán alkalmazott pszichológiának tartotta, közkedvelté tette ezt a felfogást. Dilthey, a ki nemcsak nagy methodologus, de egyszersmind vagy még inkább nagy historikus is volt, világosan látta, hogy a tudományos elemző pszichologia, mely a lelki élet általános törvényszerűségeit kutatja, nem szolgálhat a történeti tudományok alapjául. E helyett Dilthey egy új *leíró* lélektan után vágyódott, ebben látta a szellemi tudományok közös alapját. Am a leíró lélektan tudománya inkább utópia, mint program s az irodalom- és a művészettörténet nem várhatnak megvalósulására. Kornis a modern irodalomban uralkodó nézetek igen gondos és beható mérlegelése után arra az eredményre jut, hogy a szellemi élet historikusának szüksége van ugyan a lelki élet ismeretére, de ezen egészen más ismeretet kell értenünk, mint a melyet az elemző vagy a kísérleti lélektan szolgáltatni képes.

A történelem és a pszichologia viszonyának további fejtegetéséből kiemelem a *típusfogalomra* vonatkozó gondolatokat; tudvalevőleg az irodalomtörténetben is alkalmazást nyert a típuselmélet, a legfényesebb sikerrel Dilthey essayiben. «Az egyéni különbségek logikai rendező fogalma a típus» (96. l.). A típus heurisztikus elv, segédeszköz, nem a történeti megismerés végső célja, hanem csak megkönnyíti e cél elérését. Nem szabad a típusban realitást látnunk, csak az individuum a realitás. Kornis utal a típusfogalom irodalmában Riedl Frigyes idevágó gondolataira (*Dolgozatok a modern philosophia köréből*. 568 569. l.), Katona Lajos magyar népmesetípusaira, Hornyánszky Gyuiának a felvilágosodásról rajzolt korszaktípusára, Spranger «életformáira», Diltheynek a filozófia történetére új fényt vető világnézetípusaira.

Lamprecht zavaros történetelméleti konstrukcióinak és egyoldalú módszertani sémáinak bírálata fejezi be Kornis élvezetes és tanulságos fejtegetéseit, melyeknek értéke nem annyira definitív eredményekben, mint inkább az egymással szemben álló elméletek tárgylagos és éleselműjű bírálatában. a felmerülő problémaösszefüggések és feladatok tisztázásában rejlik. Windelband és Rickert történetelmélete felett nézetem szerint kissé röviden siklik el a bírálat, Crocet és Vossler említésre sem méltatja. A «szellemi élet» története (Geistesgeschichte), ennek viszonya a «lelki élet» történetéhez olyan módszertani kérdésekhez vezet, a melyek a történeti megismerés problémáját új megvilágításba helyezik s a melyeknek a definitív megoldásban igen nagy a fontosságuk.¹⁾ Általában véve Kornis értékezésének főerőssége pszichológiai s nem methodológiai fejtegetéseiben rejlik; Spranger²⁾ munkája mellett a történeti megismerés pszichológiájának legjobb tárgyalása.

(Budapest.)

FOGARASI BÉLA.

Révész J. Amadé: Apollonios Rhodios és Vergilius. Budapest, Stephaneum nyomda r. t. 1914. 4-r. 102 l.

Igen hálás és kedves tárgyat dolgozott fel Révész lelkesen, a források lelkiismeretes és pontos felhasználásával, józan ítélőtehetséggel. Mindig izgatta a philologusokat az, hogy Vergilius miben és mennyiben eredeti, római és mi az, a mit a görögöktől szorgalmas tanulásával elsajátított. Hogy idilljeit Theokritos nyomán tökéletesítette, hogy «Georgica»-inak megírására ugyancsak a görög s részben római didaktikusok ihlették, — nem volt oly nehéz eldönteni, mint megállapítani philologus pontossággal a rómaiak nemzeti eposzának abszolút költői s Vergiliustól eredő értékét. Jó ideig csak Homerost igyekeztek Aeneisében feltalálni, majd, midőn az alexandriai korral is kezdtek bővebben foglalkozni, akkor fordult a figyelm A. Rh.-ra is. Bertrand, majd Conrardy után Révész vállalkozott arra, hogy az Aeneisnek már Ap.-nál feltalálható vonásait kimutassa. — A dolgozó előtt két súlyos feladat állott. Egyik, hogy a tudomány mai álláspontjáról nézve e két költőt az eddigi eredményeket ügyesen csoportosítsa, másfelől pedig, hogy egyéni kutatásainak eredményét közölje. R. mindkét feladatnak megfelelt, a mennyiben ily szűk dolgozat keretében ily nagy anyagot felölelő tárgyat fel lehet dolgozni.

Helyesen szól a két költő korának milieujéről, Vergilius görög tanulmányairól általában, majd az Argonauták és Aeneas mondájának rokon vonásairól. Legsikerültebb az a rész, melyben Medea jellemének hatását keresi Dido jellemének kialakításában. Kisebb tévedésektől ez a rész sem egészen mentes, ezt azonban jóváteszi a tárggyal foglalkozónak odaadó szeretete. Kétségtelen, hogy Kalypso mellett Dido egyéniségének megalkotásában elsősorban Medea jelleme

¹⁾ V. ö. «A történeti ész kritikájáról» cz. dolgozatomat (Uj Élet 1914. 4., 5—6. szám), a melyben a szellemi élet történetének módszertani önállóságát igyekeztem kimutatni.

²⁾ Die Grundlagen der Geschichtswissenschaft. 1905.

volt hatással, — de azért a szerelmükben fékevesztett nők világnézetében ott van a ledönthetetlen válaszfal. Dido sokkal magasabb ethikai alapon áll, mint a barbár Medea. A. a mondából táplálkozik, olyannak rajzolja Medeát, a mint a keleti mythologiában élt e bűvös nő képzete, — s alig tud valamit egyéníteni, V. Didóba az ő gyöngédségét, saját lelkének finomságát vitte bele. A testileg gyöngé, de érzékeny lelkű római költő nem tudott Aeneasból igazi epikus hőst alkotni, mert őbenne is a férfias s csodálatraméltó erő mellett nagyobb volt a szív, a lélek érzelme, — de Dido jellemének rajzolásában eredeti, mert igen sok van benne saját, mélyen érző lelkéből. Az egész eposzt átragyogó hazafias érzés és az uralkodóval szemben érzett loyálisitás mellett ez V.-nak az eposzban egyik legnagyobb érdeme.

R. dolgozatának két utolsó fejezetét már épenséggel nem mondhatjuk sikerültnek. Midőn a két eposz istenvilágát összeveti s azokban sok rokon vonást talál, elfeledi, hogy mindkét költő istenvilágát egy régi fa két hajtásának kell tekintenünk. Mindketten egészen homerosi alapon állanak, de az évszázadok folyamán Homeros csodálat istenvilága sokat veszített mindkettejük előtt régi fényéből az emberi gondolkodás haladása, a kétség felébredése s az eszmék azon forrongása következtében, mely a keresztény világot megteremtette

A hasonlatok egybevetésénél nem használta fel Kerekes Pálnak Apollonios Rhodios tropusairól írott és az EPhK. 1913. évi júliusi füzetében megjelent újjörög értekezését, melyből megtanulhatta volna, hogy A. Rh. fantáziája vajmi kevés eredetit produkált e téren. A Homeros kifogyhatatlan fantáziájából merítnek a későbbi epikusok, s alig-alig tudnak ihletett költői szemeikkel is valami olyan új hasonlóságot találni, a mit az öreg, «vak» lantos mindenén átható tekintete meg ne látott, érző lelke fel ne fogott volna.

Stílusa itt-ott pongyola. Helytelennek tartjuk, hogy a források között hivatkozik nyomtatásban még meg nem jelent s így bárki által hozzá nem férhető, egyetemi előadások után készült jegyzetekre.

(Kolozsvár.)

MÓDI MIHÁLY.

Weber Arthur: Kazinczy Ferencz, Az amerikai Podocz és Kazimir keresztyén vallásra való megtérése. Bessenyei német eredetijével együtt kiadta és bevezetéssel ellátta —. Régi Magyar Könyvtár, szerkeszti Heinrich Gusztáv, 34. sz. Budapest, M. T. Akadémia, 1914. K. S-r. 58 l. Ára 1 K 60 f.

Kazinczy Ferencz 1776-ban Kassán kiadott egy fordítást, mely egy Bécsben (1774) névtelenül megjelent német munka után készült. Ezt a német munkát, melyről eddig, Kazinczy levelezése alapján, csak annyit tudtunk, hogy Bessenyei Györgytől való, Weber Arthurnak a budapesti református theologiai akadémia Ráday-könyvtárában sikerült megtalálnia.

A kiadó egymás alatt párhuzamosan lenyomatta mindkét művet, a Bessenyei németjét és Kazinczy magyarját. Kazinczy előszava és ajánlása az új kiadás Bevezetésébe került. Ez a bevezetés részletes

külső történetét adja a magyar és a német munkának. Megtaláljuk benne Bessenyei levelét is, melyet Kazinczynak a fordításra válaszképen küldött. Kár, hogy ezenkívül többet nem kapunk. Egy szót sem hallunk magáról a munka tartalmáról vagy egyéb érdekéről, mely a mű jelentéktelen volta mellett is igazolhatná az új kiadás szükségességét. Pedig az eszmekör, melyből az *Amerikaner* fakadt, nem érdektelen. A XVIII. század gondolkozása tükröződik benne, melynek problémái az államrendszer, vallás, kultúra és természet körül forogtak. Abba a társadalombölcséleti exotizmusba tartozik bele, melynek vezére Rousseau volt s a melynek áramlata Németországon át hozzánk is eljutott (v. ö. EPhK. 1914. 107. és 504. l.). Két természetadta erkölcsű vadember, a kik a mohammedánok közé jutva a nap himnuszát szavalják. Hogy jutott Bessenyei ehhez a tárgyhoz? A kiadó föl sem veti ezt a kérdést. Honnan vette a Podocz meg a Kasmir nevet? Beilleszthető-e ez a munka a Bessenyei filozófiájába? Van-e nyoma e gondolatoknak más munkáiban?

Talán nem tévedünk, ha azt hiszszük, hogy az *Amerikaner* maga is fordítás. Valami francia dialogusból, a milyent a népszerű fölvilágosodás nagyszámmal termett. Ezért is nyomathatta ki Bessenyei névtelenül. Lehet, hogy a befejezés, a Podocz kereszténynné válása, a Bessenyei hozzátétele és a katolikus Bécs hatására vezethető vissza. Bármikép legyen is, a kis munka fölfedezésével és pontos közlésével a kiadó értékes és hasznos szolgálatot tett a tudománynak.

(Budapest.)

ZOLNAI BÉLA.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Rudolf Zenker: Zur Mabinogionfrage. Eine Antikritik. Halle, 1912, 118 l. Ára 4 Mk.

A középkori nemzetközi irodalomnak egyik legfontosabb és legérdekesebb problémája a verses Artus-regény eredetének kérdése, mely már jó egy félszázada kelta és francia, német és angol kutatókat foglalkoztat. A kérdés sarkpontja Chrestien de Troyes viszonya a kymri népregékhez (a tévesen úgynevezett mabinogikhoz): melyikök a régibb? melyikök az eredeti? Ezen kérdésre a priori három felelet lehetséges, melyeknek mindegyike tekintélyes képviselőkre talált is: 1. Vagy egy félszázaddal ezelőtt, a keltománia virágzása korában, egy perczig sem tekintették Villemarqué és San-Marte kétségesnek, hogy a mabinogion az eredetiek és hogy Chrestien ezekből vette Artus-eposzainak teljes anyagát, melyet azután nagy önállósággal és művészettel földolgozott; — 2. néhány évtizeddel később Gaston Paris föllépett kezdetben nem sok helyesléssel fogadott föltevésével, hogy Chrestient és az udvari epikának korabeli művelőit anglonormann költők előzték meg, a kik a kymri népregék alapján első ízben dol-

gozták föl az Artus-meséket és hogy Chrestien ezen Angliában működött, de francia nyelvű költők művei alapján írta saját rendkívül népszerűsége jutott költeményeit; — 3. végre érvényre jutott a ma legjobban elterjedt, de nem egyhangúlag elfogadott (ellené nyilatkoztak pl. Gust. Gröber, F. Piquet, Art. Brown, J. Loth) vélemény, melynek főképviselője a Chrestien munkáinak kitűnő kiadója, Wendelin Förster, a ki, megfordítva az első álláspontot, azt vitatja, hogy az Artus-regények igazi megteremtője Chrestien, a kinek műveiből, «egyes idegen (kymri) vonások beleszövéssel», le vannak fordítva a kelta népregék. Ezt a véleményt legújabbán Förster egyik tanítványa, K. Othmer fejtette ki részletesen: *Das Verhältnis von Christians 'Erec et Enide' zu dem Mabinogion* (sic! pedig ez többesszám) des *romen Buches von Hergest 'Geraint ab Erbin'* (Geraint, Erbin fia). Köln, 1889. Ez a tanulmány Gaston Parisra oly meggyőző hatással volt, hogy (*Romania* XX, 1891) az 'Erec'-re vonatkozólag már ő is helyeselte a Chrestien prioritását a mabinogival szemben, de most is egy közbeeső földolgozást tételezett föl, mely az Erec lovag történetét eredetibb alakban tartalmazta és melyet mind Chrestien, mind a kymri népmese reánk maradt alakjának szerzője fölhasznált.

Ellenben Othmer fejtegetése ellen fordult nagy tudással Richard Edens jutalmazott pályaműve: *Erec-Geraint. Der Chrétienische Versroman und das wälsche Mabinogi*, Rostock, 1910., melyet Förster több helyen, több ízben igazságtalanul, mondhatni szenvedélyesen lebirált, a mi Edens tanárát és pályaművének megjutalmazóját az előttem fekvő igen érdekes, tanulságos és rendkívüli részletességgel argumentáló könyvnek megírására ösztönözte.

A fent említett három nézet közül az első természetesen teljesen túlhaladott; nem is szól róla többé senki. Az eldöntendő kérdések tehát a következők: a) Chrestien forrása-e a kymri népmese? vagy b) Chrestien művén alapszik-e a mabinogi? vagy c) esetleg egyazon forrásra mennek vissza mindketten, a francia költemény és a kelta mese? (Ez Gaston Paris és modernebb alapon Edens álláspontja). Egy negyedik eset nem lehetséges. Megjegyzem, hogy a részletes kutatás eddig voltaképp csak az Erec történetére vonatkozik; de nagyon valószínű, sőt mondhatni bizonyos, hogy a mi ezen egy költeményről, a legelső Artus-regényről, kimutatható, az áll a hírneves francia trouvère többi műveiről és (a menüiben megvannak és tanulmány tárgyává tehető) a megfelelő mabinogikról is. Külömben a 'Perceval' és 'Peredur' viszonyára vonatkozólag Dr. Mary R. Williams (*Essai sur la composition du Roman Gallois de Peredur*, Paris. 1909) szintén, már Edens előtt, az ettől képviselt álláspontot foglalta el és hasonlóképp ítélte E. Brugger (Behrens-féle *Zeitschrift* XXVIII, 1905) Chrestien Lancelot-művéről, melynek mabinogija ugyan nem maradt fenn, melynek prózai földolgozása azonban a közös forrás feltételezését igazolja, ill. rendkívül valószínűvé teszi. Végre figyelmet érdemel, hogy Chrestien csak egyetlen művének (*Philomena*, legjobban kiadta J. de Boer, Paris, 1909) bírjuk kétségre vonhatatlan forrását, Ovidius elbeszélését, és ezen művében a francia trouvère egyszerű fordítónak mutatkozik. E tényből ugyan nem következik még semmi az Artus-regényekre vonatkozólag; de Chrestien írói egyéniségének és önállóságának megállapításához mégis

érdekes adalékot szolgáltat, és valószínűen ez az oka, hogy Förster nem tekinti a 'Philomenát' Chrestien művének. Különben furcsa, hogy Förster a jeles trouvère költői nagyságának és önállóságának bebizonyítására hivatkozik Chrestien 'Cligés'-regényére is, mely teljesen elveszett, úgy hogy tárgyról csak későbbi német művekből sejtethünk valamit, földolgozásáról pedig semmit sem tudunk.

Ha mindenek előtt kérdezzük, hogy Förster mire alapítja ismételtén kifejtett és gyanús szenvedélyességgel vitatott fölfogását, egy furcsa elfogultsággal állunk szemben, mely bizonyítékul fölhozza azt, a mi bizonyítandó volna (ez tudvalevőleg a logika nyelvén 'petitio principii'). Förster ugyanis meg van győződve arról, hogy Chrestien nagy, lángeszű költő, eredeti és önálló, az Artus-eposz megteremtője, a kit az összes kortársak és utókor is ilyennek elismernek. Ez az utóbbi állítás tarthatatlan, mert alaptalan. A kortársak és az utókor elismerik, hogy Chrestien ügyes mesélő, a nyelv és vers mestere, a lovagi világnak fényes festője, de sem nagy költőnek nem nevezik, sem az Artus-regény megteremtőjét nem látják benne. Az utókor alatt csak a mai irodalomtörténet érthető, ez pedig csöppet sem dicsőíti Chrestient, sőt részben nagy kicsinyléssel szól róla: legtekintélyesebb művelői megtagadják tőle a szélesebb látókört, a melegebb érzést, a szenvedélyek mélyebb rajzát; így G. Paris, E. Muret, leg erősebben G. Lanson. De Förster következtetése is tarthatatlan, hogy t. i. Chrestien az ellenpárt fölfogása szerint 'rabszolgai másolóvá aljasítottatik le'; hiszen csak arról van szó, hogy művének anyagát vette át előzőitől, a feldolgozásnak elvitázhatatlan érdemét nem tagadja meg tőle senki, mert nem is igaz, a mit Förster állít, hogy Chrestien és a mabinogi az elbeszélés anyagában még a 'legkisebb részletekben' is megegyeznek, mert eltéréseik elég számosak és részben igen jelentékenyek.

A nagy vitának nagyszámú, nagyrészt igen részletes eredményeiből csak a két leglényegesebb pontot akarom kiemelni.

Először: Erec történetét már ismerte Chrestien udvari közönsége, mikor a jeles mesélő föllépett művével. Tehát megvolt már francia földolgozásban (ezt vitatják Paris és Edens), mire a költő maga is világosan czéloz, mikor előadásának eltéréseit (valamely más földolgozástól) védelmezi. Chrestien ennél fogva nem tekinthető az Artus-eposz megteremtőjének.

Másodszor: A hol Crestien és a kelta mabinogi eltérnek, mindenütt ez utóbbi adja a helyesebb, logikusabb, eredetibb előadást, azaz: közelebb áll az eredeti forráshoz. A francia trouvère eltérései három forrásból származnak: mindenek előtt terjedelmesen és kétségtelenül fényesen ír le, a lovagi költők szokása szerint és közönsége ízlésének hódolva, mindenféle külsőséget, ruhákat, embereket, testi bájokat, lovagi tornákat, párbajokat stb., hol a kymri elbeszélés néhány fukar szóval elintézi a dolgot. Ezt teszi Chrestien sokszor a józan logika ellenére is. Így pl. Erec, az összefüggés szerint igen helyesen, megköveteli nejétől, hogy útjukra vegye föl legrosszabb ruháját; Chrestien pedig itt is terjedelmesen írja le Enide fényes öltözetét! Azután a trouvère sokszor nem érti vagy félreérti forrását, a mi helyenként képtelenségekre vezet, mikor pl. a fehér szarvasra, e rendkívül ritka állatra tervezett vadászatot 'szokásnak' mondja pe-

dig a mabinogi csak arra a szokásra czéloz, hogy az udvar nem ül ünnepnapai asztalhoz, mielőtt új kalandról nem értesült; vagy mikor nála Gauvain egy teljesen ismeretlen embert a 'legjobb lovag' gyanánt mutat be Artusnak, a mi a mabinogiban egészen helyes, mert itt Gauvain az ismeretlenben már fölismerte Erecet. Végre Chrestien sokszor megfélekedzik fontos motivumokról, így mikor Erec és Enide visszatérnek útjokról, Artus udvara örömmel fogadja és (a kelta szövegben) Ginevra természetesen kérdezősködik kalandjaik eredményéről. Chrestien pedig erről teljesen megfélekedzik. De ez csak egy-két példa; számuk tényleg igen nagy. A legfeltűnőbb eltérés, hogy a francia szövegben teljesen hiányzik Erec féltékenysége, pedig e nélkül a lovag eljárása érthetetlen. Chrestien módosítása az is, hogy Geraint helyébe Erecet teszi, a mi elég ügyetlen. A kelta elbeszélés színhelye végig a sziget és hőse Geraint, Devon és Cornwall királya a VII. század végén és a VIII. század elején; Chrestien, úgy látszik, nem volt tisztában a földrajzi helyzettel, mert Nantesban koronáztartja meg hőseit, a ki megmagyarázhatatlan módon került át a tengeren, és teszi ezt a módosítást, hogy Geraint helyébe Guerec nantesi gróft tehesse, a ki 990 körül halt meg, tehát vagy 250 évvel volt fiatalabb mint Geraint. Erec hazája Chrestiennél is Carnant városa Cornwallban; ennek azonosítása Nantes-tal eleve képtelenség. Kevésbé fontos, de nem jelentéktelen adat, hogy Enide csakis a kymri nyelvben a. m. erdei pacsirta, a mi szintén az elbeszélésnek szigeti-kelta eredete mellett szól.

De nem folytatom. E rövid ismertetésből is, úgy hiszem, világos, hogy Förster tételei tarthatatlanok és hogy Edens álláspontja elfogadható. Ennek alapján nagy valószínűséget nyer az a már régebben pedzett vélemény is, hogy Hartmann von Aue Erec történetét nemcsak Chrestienből, hanem valamely más francia földolgozásból is ismerte. Talán szabad végül megjegyeznem, hogy Chrestien és a mabinogi viszonyát magam már harmincz évvel ezelőtt helyesen fogtam föl Irodalomtörténetemben, I. 1886, 381. l.

(Budapest.)

HEINRICH GUSZTÁV.

H. Sperber: *Über den Affekt als Ursache der Sprachveränderung.* Halle a. S., Niemeyer, 1914. IV+106 l. 8-r. 2-40 M.

Kis terjedelme ellenére a legértelmesebb könyvek egyike, a melyben a szerző azt igyekszik kimutatni, hogy *a nyelv élete, folytonos fejlődése nagy részben az affektusok hatása alatt megy végbe.* A nyelvi élet jelenségei részben abból magyarázandók, hogy a megértés szolgálatában állanak, részben abból, hogy affektus-levezető (affekt-be-freieni) eszközökül szerepelnek. Mivel pedig a beszéd érthetőségét a nyelvhasználatból való eltérés általában nem segíti elő, azért a nyelv-változások főoka a beszéddel velejáró affektusokban van, a melyeknek kifejezésére alkalmasabbak az el nem koptatott új szók és frázisok, mint a tradicionális régiek. Az affektusok egyik hatása tehát *régi szóknak kiszorítása újak által*, a mennyiben egy affektuózus (affekt-betont) szó mindig könnyen érvényesülhet a neutrálisabbnak rovására. Az affektus továbbá egyik fontos oka a *szavak jelentésváltozá-*

sának, a mennyiben az affektus-hordozó szó lassankint fölveszi a tőle kiszorított normális szónak jelentését és érzés-tartalmát (Gefühlswert), minélfogva a jelentésváltozás rendszeren a szó eredeti affektus-erősségének csökkenésével jár. Nem csupán szavak, hanem flexiós végzetek és konstrukciók is affektus-hordozókká válhatnak, a mely esetben szintén el szoktak harapózni az affektus nélküli végzetek és szerkezetek rovására s lassankint elveszítik eredeti affektus-tartalmukat. Az affektuózus hajtóerők működésére gátlólag hat a nyelvnek társas-életi jellege: bizonyos 'censura' áll elő, a mely mindent kiküszöbölni igyekszik, a mi érthetetlen, az usustól erősen eltér, a hallgató hiúságát, vallási érzületét etc. sérti. (E censurán alapul többek között az euphemismus.) — *Individuális nyelvi eltérések keletkezése s új tárgyak elnevezése* esetében megint olyan kifejezésbeli lehetőségek részesülnek előnyben, a melyek affektusok levezetésére alkalmasak. Ép oly fontosak végül az affektusok mint 'rögzítő' (fixierend) momentumok, a mennyiben újképzések csak akkor válhatnak közkinccsé, ha affektus levezető természetűek. — Így tehát a nyelvben kifejezésre jutó affektusok tana, a 'dynamologia' a nyelvtudománynak fontos ága, a mely eddig — főleg a jelentéstan kárára — nagyon el volt hanyagolva.

Ezen az alapon épül föl a szerző munkaprogramja: az élő nyelvben lejátszódó folyamatoknak szüntelen és sokoldalú megfigyelése, mindenekelőtt a kifejezésbeli lehetőségek megválasztásánál irányadó motívumok vizsgálata, az individuális nyelvi újítások általánosulási feltételeinek pontos kutatása, végül a nyers eredményeknek alkalmazása a történeti nyelvkutatás egészére és részeire, jelesül az etymológiára és a jelentéstanra. E czélok elérésére persze a nyelvbúvárnak el kell sajátítania azokat a segédeszközöket, a melyeket a psychologia, jelesül az experimentális psychologia is használ, s az associatiók és érzetek vizsgálata mellett jóval több figyelmet kell fordítania az érzések kutatására; azonkívül fokozottabb mértékben kell tekintetbe vennie a művelődéstörténetet is, nevezetesen be kell hatolnia az elmúlt korok érzésvilágába.

Szerző thesisének szakszerű elbírálása elsősorban mindenesetre a nyelvpsychologusok dolga lesz. De ha azt látjuk, hogy mily szerepet játszik az újabb gondolkozásban a voluntarismus — nem csupán a metafizikában, hanem a psychológiában is, — aligha lehet elzárkózni azon felfogás előtt, hogy a nyelv életében nem az érzékek és az intellektus a hajtóerő, hanem az érzések. Ismeretes, mily centrális fontosságú *Wundt* nyelvpsychologiai felfogásában is az affektus (I. Sprache, II.² Reg. p. 648—649). Aligha van ma nyelvbúvár, a ki többé-kevésbbé tudatosan a voluntarisztikus psychologia hatása alatt nem állana. *Meringer* pl. évek előtt mondotta: 'Das hat man bis jetzt zu wenig betont, dass Sprechen mit allem andern zusammenhängt, mit Denken, Fühlen, Handeln' (Aus dem Leben der Spr. 1908. p. 239.). Ujabban *Ch. Bally* 'Le langage et la vie' cz. művecskéjében (1913.) már *Sperber* előtt és más úton jutott hasonló eredményekre nyomatékosan hangsúlyozva az emberi természet 'affectiv' és 'volitionnel' elemeinek jelentőségét a nyelv életében. Az idg. összehasonlító nyelvtudomány praxisában is a nyelvjelenségek egész sorozata mint 'Gefühlslautung' van elkönyvelve (I. *Brugmann*, Grund-

riss II. 1.² 43—45. etc.). A szerző thesise tehát velejében nem is olyan revolutionarius, mint első tekintetre talán látszhatik. Egyelőre mindenesetre kérdés, hogy mennyiben szolgáltathat directivumokat a konkrét nyelvtudományi problémák megoldására, de sokkal mélyrehatóbb és termékenyebb, semhogy a pusztában kiáltónak szava maradjon. Azt hiszem mindenkinek ez lesz a benyomása, aki a könyvecske tanulmányozására vagy legalább elolvasására rászánja magát, a minek semmi akadálya sincs, mert oly egyszerűen és világosan van megírva, hogy minden előzetes képzettség nélkül meg lehet érteni. A művecskét a legmelegebben ajánlom a legszélesebb körök legkömolyabb figyelmébe.

(Budapest.)

SCHMIDT JÓZSEF.

Historische griechische Inschriften bis auf Alexander den Grossen. Ausgewählt und erklärt von *Ernst Nachmanson*. [Kleine Texte für Vorlesungen und Übungen. Herausg. v. Hans Lietzmann. No 121.] Bonn (Marcus et Weber), 1913. K. 8-r. 60 l. Ára 1·75 M.

Ez a füzetke Nagy Sándor előtti görög történetre vonatkozó feliratokat foglal magában és elsősorban azért készült, hogy a görög história tanítása közben szemináriumi gyakorlatoknál szöveggönyvül szolgáljon. Mint ilyen sorakozik az ugyanebben a gyűjteményben megjelent többi szöveggönyv mellé; nevezetesen pedig párja ama szemelvénygyűjteménynek, melyet az attikai feliratokból ugyanaz a szerző állított össze és melyet Hornyánszky Gyula a folyóirat hasábjain már ismertetett.¹⁾ Történeti szempontból a görög feliratok nem olyan fontosak, mint más ókori népekéi, a melyeknek úgyszólván egész történetét feliratos emlékekből ismerjük. A görög történetet nem feliratokból, hanem a görög irodalomból, elsősorban történetírók és szónokok műveiből ismerjük, de ezekből aztán a görög történetről annyira eleven, színes, összefüggő és teljes képet nyerünk, hogy azt a különösen a régibb korra vonatkozólag gyér számú feliratokból szerzett ismereteink csak egyes részletekben igazíthatják és egészíthetik ki. A görög feliratok nem annyira adataik, mint inkább hitelességük miatt érdemelnek figyelmet. Ők mintegy a görög történetnek okmánytoldalékát alkotják. A mi a középkor történetírójának az oklevél, az újabb korénak a diplomáciai irat, az a görög történet kutatójának a felirat. A görögök ugyanis a törvényeket, néphatározatokat, szerződéseket, számadásokat kőbe vésték; és ezeket a meghatározott helyen közszemlére kitett és a közönségnek folytonos ellenőrzése alatt álló feliratokat ugyanolyan hiteleseknek tekinthetjük, mint a pecsétekkel és névaláírásokkal hitelesített okmányokat. Sőt e miatt az ellenőrizhetőség miatt kevésbé hivatalos jellegű feliratok is, miként dedikáló feliratok, sírfeliratok stb., nagyjában teljesen és föltétlenül megbízható adatokat nyújtanak. Ezzel szemben az olyan feliratos krónikák, mint az úgynevezett parosi márványkrónika, vagy a feliratokban található ilyen krónikaszerű adatok semmivel sem hitelesebbek, mint az irodalomból vettek, a görög történetnek okmány-szerű adalékai közé nem sorolhatók és, minthogy a görög feliratok-

¹⁾ EPhK 1913, 761. l.

nak éppen ez az okmányyszerűség ad jelentőséget, a szemelvények összeállításánál helyesen mellőztettek. A krónikaszerű feljegyzések közül azonban teljes hitelt érdemelnek a hivatalos névjegyzékek, miért is pl. a miletosi eponym hivatalnokok lajstroma felveendő lett volna. A gyűjtemény különben a tisztán történelmi jelentőségű feliratokra szorítkozik; az úgynevezett görög régiségekre vonatkozó, a dolog természeténél fogva sokkal nagyobb számú feliratokból vett szemelvények külön füzetben összefoglalva jelentek meg. A görög feliratoknak fentebb már jellemzett természetéből következik, hogy e szemelvénygyűjtemény csak akkor szolgálhat anyagul szemináriumi gyakorlatoknak, mikor a tanuló a görög történetet az irodalmi források nyomán már tökéletesen ismeri, és az anyag akkor is mindig az irodalmi vonatkozásokkal együtt tárgyalandó. A szerző is így tervezte s a jegyzetekben az irodalmi vonatkozásokra is mindig tekintettel volt. Különös becset nyer e szemelvénygyűjtemény az által, hogy a görög történetnek csaknem mindegyik fontosabb mozzanatára kiterjed és így tanulmányozása közben az egész görög történet mintegy felelevenedik előttünk, úgy hogy a történettanuláshoz egyszersmind recapitulatio gyanánt szolgálhat. Az 1. sz. alatt található híres abusimbeli feliratok pl. dokumentális igazolásai annak, a mit Herod. II. 154. az egyiptomi szolgálatban állt zsoldosokról mond. A *Κέριος* helynévnel megemlíthető lett volna, hogy Wiedemann azt *Κέριος*-ra javítja, mert az egyiptomiak Kerti-nek nevezték az első vízeséstől Elephantineig terjedő folyamrészt, noha magán a feliraton a «x» bizonyosnak látszik. A 4. sz. felirat egy szövetségi szerződés az elisieik és az arkadiai Heraion lakói között, melyet Nachmanson 572 körül kötöttnek tart. Nachmanson itt fordítást is közöl attikai nyelvjárással, a mi másutt sem ártott volna. A 9. számú Chares teichiussai uralkodó szobrán olvasható, mely szobor a Miletosból Didymába vezető szent út mentén állt és melyről egy régi daloscehlszabály is említést tesz (v. ö. Wilamowitz, SB. d. Berl. Akad. 1904. 629., nem 621.). A 10. sz. felirat I. Dareiosnak ismeretes levele Gadatas kisázsiai satrapához, mely a K. u. II. századból való ugyan, de nyelvi sajátságok arra vallanak, hogy csak modernizált másolata egy régibb szövegnek, mely az eredeti szöveg fordításának tekinthető, ámbar Beloch az egészet egyszerű hamisításnak tartja, a mi mellett szintén komoly érvek hozhatók fel. A 23. és 24. sz. felirat eretiai proxenosi dekretumok Eretria körül érdemeket szerzett két tarentumi polgár, Hegelochos és Herakleitos számára. Hegelochosról a felirat megemlíti, hogy együtt harczolt az eretriaikkal, mikor városukat az athéniek járma alól felszabadították, mely esemény Thuk. VIII. 95. 7. alapján 411-re teendő. A Herakleitosra vonatkozó feliratról Nachmanson azt mondja, hogy az írás jellege szerint fiatalabb. Még figyelmeztetni lehetett volna arra, hogy időközben Eretriában alighanem kormányforma-változás történt, az Athéntól való elpártolással egyidejűleg uralomra jutott oligarchák kénytelenek voltak a teret ismét a demokratáknak átengedni, mert a felirat már így kezdődik: «*Ἐδοξεν τῇ βουλῇ καὶ τοῖς δήμοις*», míg Hegelochoséban csak «*Ἐδοξεν τῇ βουλῇ*» olvasható. A 28. sz. felirat az erythraibeliek proxenosi dekretuma Konon számára a 394-ik évi knidosi ütközetet közvetlenül követő időből, mikor a kisázsiai görög államok Spártától elpártoltak. A jegyzetben feltüntetni

lehetett volna, hogy a «*δημοί*» kiegészítéshez a 2-dik sorban kétség nem fér és így az alkotmányforma ekkor Erythraiban demokratikus volt, a mi a Spártától való elpártolást érthetővé teszi, ha ugyan nem inkább annak folyománya. A 33. és 34. felirat az arkadiaiak és elisiek között Pisatis birtokáért 365-től 363-ig folyt háborúra vonatkozik, mely Xenophonból ismeretes. Megemlíthető lett volna, hogy ez a háború nem annyira történeti jelentősége miatt, mint inkább az olympiai győzők jegyzékének hitelessége szempontjából érdekes 364-ik évi anolympiád miatt érdemel figyelmet. A 36. sz. felirat arra a békeszerződésre vonatkozik, melyet a görög államok Spárta kivételével 362/1-ben a mantineiai ütközet után egymással kötöttek. A felirat tulajdonképen a szövetséges államoknak egy nyilatkozata, a melyben a kisázsiai perzsa satrapák egy követének kijelentik, hogy ők a *κοινὴ εἰρήνη* kimondása által csakis békés fejlődésüket előmozdítani és biztosítani akarták, hogy ők a perzsa királlyal szemben ellenséges érzületet nem táplálnak és addig, a míg ez őket békében hagyja, a maguk részéről minden ellene irányuló vállalatotlól tartózkodni fognak. Nachmanson itt Fränkellel szemben Wilhelm kiegészítését közli és a nyilatkozat megtételére szolgáló alkalomra vonatkozólag is Wilhelm véleményét fogadja el. a ki azt tartja, hogy a kérdezősködők a perzsa király ellen fellázadt kisázsiai satrapák voltak, a kik a görögöknél puhatólództak, vajjon őket a perzsa király ellen támogatni hajlandók volnának-e, míg vele szemben Fränkel valószínűbbnek tartja, hogy maga a perzsa király tudakozódott a satrapák útján, vajjon a görögök által kötött szerződésnek nincsen-e ellene irányuló éle. A 40. sz. alatt közölt határozat értelmében az erythraibeliek Maussolost proxenosnak választották, őt és feleségét, Artemistát, megkoszorúzták és mindkettőjüknek szobrot emeltek, Gaebler szerint hálából azért, mert őket támogatta, mikor az athéniek 356-ban Chios elleni háborújukban Erythrait is fenyegették. Figyelemre méltó, hogy ebben a feliratban a 28. sz. alatt közölttel szemben csak a *βουλὴ* van megemlítve, a *δῆμος* nem. Bár Wilamowitz azt hiszi, hogy a *βουλὴ* határozatát a *δῆμος* egy jelenleg már elveszett záradékban szentesítette, valószínűbb, hogy, a mint azt Keil, Swoboda és Nachmanson gondolják, Erythrai alkotmánya akkoriban arisztokratikus volt, a mi az ellenséges magatartást Athénnel szemben is megmagyarázná. A «*στρατηγών*» szó kiegészítés; a kiadó megemlíti, hogy e helyett «*πρωτεύων*» is lehetséges, de nem mondja meg, hogy a «*στρατηγοί*» testületének szereplése a 47. sz. feliratban mégis inkább az előbbi kiegészítés mellett szól. Nagy Sándornak dedikáló feliratát a prienei Athena-templomon (51. sz.) Nachmanson az által teszi történeti érdekűvé, hogy a jegyzetben utal az ephesosiaknak ismeretes eljárására, a kik Nagy Sándornak ilyen felirat alkalmazására vonatkozó ajánlatát visszautasították. Az utolsó, 56. sz. felirat végül adományokat sorol fel, a melyeket a spártaiak a peloponnésosi háború folyamán a háború céljaira kaptak. Az ephesosiak megemlézése Fränkel véleménye mellett szól, mely szerint a felirat a háború utolsó éveiből való, szemben Nachmansonéval, melynek értelmében 428 és 416 között keletkezett. A melosiai járuléka 405 végén vagy 404 elején is adathattak. Miként fentebb említettem, e szemelvények tanulmányozása közben úgyszólván az egész görög történet felelevenedik előttünk. Az attikai fel-

iratoknak különválasztása által még jobban kidomborodik a görög népnek politikai széttagoaltsága, mely a görög nép jellemének kialakulására, alkotásainak jellegére, történetének menetére és a fejlődés irányára jelentékeny befolyással volt.

A kétes betűket rendszeren, bár nem mindenkor (pl. a 47. sz. felirat 3-dik sorában [ἀρελ]ία πάντα-ban az é betűt) megjelölte. Bár a kiegészítések közlésében — nagyon helyesen — nem fukarkodott, a túlságosan hypothetikus értékű kiegészítéseket csakis ott vette fel, a hol a szöveg különben teljesen értelmetlen volna, és ott is a jegyzetben mindig figyelmeztetett erre a körülményre. Legfőleg azt hibáztathatnók, hogy a kiegészítések kiválogatásában kissé egyoldalú volt (így pl. a 36. sz. feliratot Fränkel kiegészítése szerint legalább a jegyzetben közölni lehetett volna), ámde a jegyzetekben felsorolt irodalom nyomán e hiány könnyen pótolható, sőt minthogy a kiegészítések mindenkor megkülönböztetve vannak, a tanuló ezen a téren az önálló dolgozást is megkísérélheti. A nyelvészeti és tárgyi jegyzetek kissé gyérek, de a tanár ezeket az irodalmi utalások figyelembe vételével pótolhatja, a mi által a tanítás egyénibb színezetet nyer. Talán szélszerűbb lett volna az egyes feliratokat római számokkal megjelölni, mert az arab számoknál a jegyzetekben a megkülönböztetés a feliratok és sorok között nehézkes. A bevezetés rövid, de eléggé tájékoztató. Esetleg nem ártott volna a különféle alphabetumokhoz hasonlóan a különféle nyelvjárásokat is röviden jellemezni, bár a füzetke végén található nyelvészeti jegyzék ebben a tekintetben kiváló szolgálatot tehet. Általában megjegyzendő, hogy a könyvecske a tanár munkálkodását épen nem teszi fölöslegessé, hanem tanárt és tanulót egyaránt önálló munkálkodásra serkent és ebben mindenkor segítségükre van.

(Budapest.)

HEINLEIN ISTVÁN.

Heinrich Heines Briefwechsel. Reichvermehrte Gesamtausgabe auf Grundlage der Handschriften. Gesammelt, eingeleitet und erläutert von *Friedrich Hirt*. Mit fünfzig Bildern u. Faksimilen. Erster Band. München u. Berlin, Georg Müller. 1914. 8-r., 643 l. Ára 7 M.

E munka az első jelentékeny kísérlet Heine leveleinek összegyűjtésére. A teljes gyűjtemény három kötetnyi lesz. Az elkészült első kötetben azok a levelek találhatók együtt, a melyeket Heine Párisba települéig, 1831 májusáig írt. Terjedelmes bevezetés (1—139 l.) előzi meg a voltaképeni kiadványt s a kiadó kissé hosszadalmasan számol be a hetvenegy év óta szanaszét közölt Heine-levelek történetéről. A szövegkritikának, igaz, alapos dolga akadt e levelek körül. Sok elkallódott közülök, főként Franciaországban. Jó csomót a költő özvegye és rokonai részint üzleti számításból, részint személyes önzésből és családi hiúságból rejtve tartottak, sőt tartanak. Még rosszabb, hogy a sajtó alá került levelek hiteles szövegét kezdettől fogva gondatlanság és szándékos hamisítás módosította, vagy csonkította. A jelen gyűjtemény kiadója e súlyos vádtól a Heine-irodalom olyan korifeusait sem kiméli meg, a minők Strodtmann és Karpeles. E két irodalomtörténetíró külön-külön «teljes kiadásban» bocsátotta közre

Heine leveleit. Strodtmann (1863) azonban a maga kiadványából törölt minden oly részletet, a mely Heine kiadójára, a hamburgi Campera kellemetlen lett volna, mert fényt vet e könyvtárús kicsinyes krajszároskodására legkeresettebb szerzőjével szemben. Karpeles kétkötetes kiadása (1887) többet tartalmaz, mint Strodtmanné, de megbízhatatlan szövegű s Hirth jó pár példát hoz belőle felületességéből és elnézésből származó félreértésekre. Heine testvérbátyja, Maximilian (1868) s Heine sógorának fia, Embden Lajos báró (1892) kiadtak leveleket a család birtokából, de önkényes csonkításaikkal valóságos herosztrateszi munkát végeztek. A költő Gusztáv nevű fivérének fia, Heine-Geldern Miksa báró, 1911-ben publikálta nagybátyjának atyjához intézett leveleit, több tisztelettel és gondossággal végezve munkáját, mint a másik két rokon. Ő is félretett azonban egyet-mást, hogy majd örökösei adják ki. Heine leveleit a legkitünőbbben E. Elster gondozta, de ő gyűjteményes kiadást nem készített, csak egyes levélcsoportokat közölt folyóiratokban.

Hirth arra törekedett, hogy a már megjelent levelek szövegét a kéziratok alapján gondosan átvizsgálja s a még kiadatlanul heverőket felkutassa. Nagy buzgalommal nyomozott Párisban, Londonban, Szent-Pétervárott, Budapesten (Kertbeny hagyatékában, siker nélkül) és számos más helyen. Műve nem teljes, mert akadtak kéziratulajdonosok, a kik nem bocsátották rendelkezésére a náluk levő levélsanyagot, mások átadtak leveleket lemásolásra, de a közlést egyelőre nem engedélyezték. A Heinehez intézett levelek közül azokat vette fel Hirth, a melyek igen fontosak s másutt még nem jelentek meg. Feltűnő, hogy az első kötet 296 leveléhez egyetlen magyarázó szót sem fűz. Ez akkor is czélszerűtlen, ha a harmadik kötet végén lesz is majd függelék. A könyv nyomása szép, betűi azonban szokatlanul nagyok. Talán kisebb betűk mellett jegyzeteknek is soríthattak volna helyet. Egy levelezés a levélírók belső s koruk társadalmi életéből sok-sok megvilágításra szoruló, de egy-két szóval máris megvilágítható részletet tartalmaz. Ha van a levelek mellett jegyzet, szakember segédkönyvek forgatását takarítja meg, a nagy közönség pedig akadály és zökkenők nélkül merülhet el a munkába.

A levelek életrajzi, művelődéstörténeti és művészi becse természetesen rendkívüli. Tartalmi és formai méltatásuk nagy feladat, melyen sokan fognak osztozni. Formai szempontból megjegyezhetjük, hogy Heine levelei nem harmonikus műtermékek, mint a régebbi episztolák, hanem a XIX. század lázas, szétő emberének futó tollával íródnak. A létért való küzdelem eszközei: sok szó esik bennük anyagi kérdésekről és sűrűn tér vissza bevezetésükben a sietséggel való mentegetőzés. Föltétlenül őszinték, általában azonban nem vezetnek a lélek rejtettebb műhelyébe, másfajta tájaira, mint írójuknak költői alkotásai. Heine igazi lírikus volt s arculata leveleiben ugyanaz, mint költészetében. Tisztelőinek nincs okuk, hogy a jelen publikáció nagyobb teljességétől féljenek. Családjához való viszonyát igazabban fogjuk látni. E gyűjtemény sok homályt oszlat majd el s több vitás kérdés megoldását segíti.

(Budapest.)

SAS ANDOR.

Jahrbuch der Grillparzer-Gesellschaft. XXI—XXIII. Jahrgang :

Karl Glossy, Literarische Geheimberichte aus dem Vormärz. — Wien, Konegen, 1912. 3 köt.

Érdekes és értékes munkát végzett K. Glossy, midőn a Vormärz-re vonatkozó titkos rendőri jelentéseket a bécsi levéltárakból összegyűjtötte. A Vormärz irodalmi élete annyira összefügg a közélettel és a politikai mozgalmakkal, hogy a szentszövetség korlátlan hatalmú feje, Metternich, szükségesnek tartja a Mainzban felállított «Zentral-Informationsbureau» útján az irodalom és elsősorban a sajtó szigorú ellenőrzését. Az egész Európát beárazó kémhálózat szálai Metternich és Karl Noé, a «Zentral-Informationsbureau» főnöke, kezében futnak össze; a jelentések írói pedig részint a követségek tagjai, részint hivatásos kémek, a kik mint a megfigyelésük alatt álló írók barátai könnyen nyerhetnek bepillantást az irodalom vezéralakjainak magánéletébe. Magyarországról Mailáth János gróf tudósítja Metternichet; Párisban Apponyi gróf nagykövet ellenőrzi a magyar emigránsokat, a kik ott 1847 körül a németekkel, olaszokkal és lengyelekkel az «unitáriusok társaságá»-t alakítják meg.

Glossy gyűjteménye három kötetet tölt be: kettő ezek közül magukat a titkos jelentéseket tartalmazza (I: 1838—42 ig, II: 1843—47-ig), a harmadik pedig jegyzeteket és értékes bevezetést hoz, a mely a Vormärz politikai és irodalmi milieuját rajzolja meg. A gyűjtemény nagybecsű adatokat szolgáltat a Vormärz minden irodalmi eseményére, a Jung-Deutschland minden tagjára vonatkozólag.

Különösebben azért érdekel bennünket ez a munka, mert nagyon alkalmas annak a bizonyítására, hogy mennyi fontos kapcsolat van a Vormärz idején Magyarország és a német liberális irodalom között. Németország a harminczas években fokozottabb érdeklődéssel tekint Magyarország felé, mert politikai eszméit a magyar függetlenségi törekvések, romantikus hajlamait a magyar föld exotikumai kedvezően érintik. Metternich ügynökeinek nagyon sok gondot ad a tiltott vagy gyanús könyveknek és röpiratoknak Magyarországon való széleskörű terjedése. Igaz, hogy Schuler 1834-ben panaszkodik, hogy az osztrák határon a könyvcsempészetet szigorúan ellenőrzik s hogy ennek épen Magyarországra nézve vannak érezhető következményei. De azért sok tiltott és eltűrt könyv jut Magyarországra. 1842-ben Mailáth jelent, hogy John Paget *Ungarn und Siebenbürgen* cz. könyvének német fordítása Pesten óriási feltűnést kelt. 1843-ban Schuselkának, az osztrák Deáknak *Oesterreich und Ungarn*-ját tiltják el, míg 1844-ben egy jelentés az Ausztria ellen irányuló tiltott röpiratok közt a következő, Magyarországot is érdeklő műveket említi: *Slawen und Magyaren, Ungarn als Quelle der Befürchtungen und Hoffnungen für Oesterreichs Zukunft, Ungarns Gegenwart, Ungarns Wünsche, Politische Nesselblätter*.

Ugyancsak Magyarország a legtermékenyebb talaja az ez időben megerősödött pánszláv eszmének is, a melyet Oroszország ügynökei terjesztenek. Orosz szolóban álló író Dr. Kuhnige; az ő feladata a forradalmi könyvek terjesztése Csehországban, Sziléziában és a magyarországi szlávság körében. Jellemző, hogy Dr. Jordan *Slavische Jahrbücher*-jének Posen mellett Magyarországon van legtöbb elő-

fizetője. 1843 júliusában jelentik Párisból, hogy Liszt Czaikowska szalonjában mint «Slavianin» szerepel.

Németország liberális íróit élénken foglalkoztatják a magyarországi viszonyok. Uffo Horn 1838 áprilisában Magyarországról szóló cikket ad át Gutzkownak (*Intuitionen eines Poeten*: «Telegraph», 85. és 86. sz.). Maga Gutzkow magyarországi utat tervez: «Im nächsten Frühjahr, wahrscheinlich schon im März, will Gutzkow über Dresden u. Prag nach Wien und Ungarn gehen, sich die oesterreichischen Zustände ansehen...» (l. II. 20.; Frankfurt, 1843 jan.). Kaufmann a «Der Komete»-ben (1843 júl. 11., 12.) Kossuthot veszi védelmébe Wildnerrel szemben, csupán azért, hogy az osztrák kormányt támadhassa. (Kossuth-Wildner polémiaja a nemesség megadóztatásáról, v. ö. Ign. Wildner: *Ein Haupthinderniss des Fortschrittes in Ungarn*, 1843. — Lajos v. K. [így!]: *Ungarn's Wünsche*, Leipzig, 1843. — Ign. Wildner: *Die ungarischen Publizisten*, Wien, 1843.)

A külföldi liberális irodalom terjedését nagyon megkönnyíti nálunk az aránylag enyhe cenzúra és főképp az a körülmény, hogy a könyvkereskedők nagy többsége minden megengedett eszközzel pártolja a forradalmi irodalmat s elősegíti annak terjedését Magyarországon is. A Wiegand-család sokáig Magyarországon tartózkodott; a lipcei Einhorn pedig a Magyarországra vonatkozó röpiratok közül csak a névteleneket adja ki, hogy azok szerzői ellen még akarva se tanuskodhassék.

De ha Németország sokat ad Magyarországnak a maga eszméiből, a magyar föld viszont egy csomó friss tehetségű íróval gazdagítja a németnyelvű irodalmat. Több adatot tartalmaz Glossy gyűjteménye Saphirra vonatkozólag. 1834 decemberi dátum alatt olvassuk róla, hogy *Nesselblätter* cz. művét eltiltja a rendőrség. Ettől kezdve állandóan ellentétben marad az osztrák kormánnyal. 1843 május elején megjelenik a lipcei «Literatenverein»-ben, a hol lakásadója, Heller tart felolvasást. Május 20-dika körül ő maga olvas fel a pánszláv ujságírással ellensúlyozásáról. Közben Magyarországon jár Saphir: 1838-ban Liszttel együtt Pestre érkezik, hogy az árvízkárosultak javára felolvasást tartson. A nádor nem igen akarja megengedni a nyilvános felolvasást — Pesten az elsőt ebben a nemben! — de végre mégis beleegyeznek (l. I. 143., Pest, 1838 május 23.).

A másik magyar származású, zsidó vallású német íróval, Beck Károlylyal is több titkos jelentés foglalkozik; ezekből értesülünk Beck 1842-i pesti tartózkodásának részleteiről. A 40-es években Beck Lipcsében nagy nyomorban élt s így örömmel fogadta a magyar ellenzék, névszerint Eötvös József báró meghívását. Becknek amúgy is szándéka volt Magyarországba visszatérni; ezért örömmel fogadta Eötvös ajánlatát, mely támogatást és dicsőséget ígért neki. De az ellenzék hamar kiábrándult Beckből (v. ö. I. 268.. Lipcse, 1842 márcz 16.), bár egy jelentés szerint a *Janko* óriási sikerének hatása alatt maga Széchényi biztatja Becket egy nagyobb, Ausztria-ellenes költemény megírására (v. ö. I. 299., Lipcse, 1842. jun. 14.). 1842 áprilisában mint a *Rheinische Zeitung* munkatársát látjuk Becket. Életrajzának kiegészítésére szolgál még az 1840-i Schillerfest és ezzel kapcsolatban a Beck-Blum affaire részletes leírása (l. I. 176—77., I. 183—85., 1840.). Végül egy jelentés Becknek Börne

halálára írt emelkedett hangú ódáját («Sein Tod!») közli (I. I. 111—112., 1837.).

Más magyar születésű német írókról is van szó a titkos jelentésekben; ilyenek: Lenau (I. 149., 232., 334., II. 169., Anmerkungen 55., 97.), Eduard Mautner (II. 268, Anm. 106., 142.), Julian Chownitz (Chowanetz) (I. 182., 214., 362., II. 17., 248., Anm. 65.). — Több jelentés hirdeti Liszt dicsőségét, mely még a porosz királyét is elhomályosította. Hogy Németország irodalmi körei nemcsak eltűrik, de szívesen is látják és komolyan is veszik a magyarság jeleseit, azt bizonyítja az a kedvező fogadtatás, a melyben a fiatal Teleki Domokos gróf és tanára, Szász Károly Berlinben részesült (II. 90., Frankfurt, 1843 május 28.).

Magyarország magatartása a németül író magyar költőkkel szemben kevésbé barátságos. A magyar ellenzék fegyvertársat lát a német liberális irodalomban, s Batthyány Lajos gróf közbenjár az osztrák rendőrségnél Gervinus *Deutsche Zeitung*jának Magyarországon való engedélyezése érdekében — természetesen sikertelenül (1847. V. ö. Anm. 143.). De a magyarság nagy többsége megvonja barátságát azoktól az íróktól, a kik a magyar nyelvet cserben hagyták. Ha Magyarország rokonszenve ingadozik is, ellenszenve állandóan a liberalizmus ellenfelei, az elnyomók, a nagyok, a fejedelmek ellen fordúl. Jellemző erre az a kellemetlen fogadtatás, a melyben a magyarok Pückler-Muskau herceget, a Briefe eines Verstorbenen szerzőjét részesítették, a kinek az a bűne, hogy német herceg és egyben a dekadens arisztokrata költészet képviselője (I. I. 167., Pest, 1839 okt. 3.). Ez a mű is bizonyítja, hogy Magyarország a Vormärz idején mily élénken kapcsolódik bele abba az irodalmi és politikai mozgalmába, a mely 1848-ban világszerte megújhodást eredményez.

(Budapest.)

HANKISS JÁNOS.

VEGYESEK.

A Budapesti Philologiai Társaság 1915 februárius 10-én *felolvasó ülést* tartott, a következő tárgysorozattal:

1. *Vértessy Jenő*: Az ál-shakespearei Oldcastle dráma.
2. *Gorzó Gellért*: Ráday Gedeon ifjúsága.

A felolvasó ülést választmányi ülés követte. Heinrich Gusztáv elnöklete alatt jelen voltak: Hegedüs alelnök, Papp I. titkár, Bleyer és Förster szerkesztők, Alszegehy, Binder, Czebe, Császár, Finály, Incze, Némethy vál. tagok és Vértessy D. II. titkár, mint jegyző.

1. A pénztáros jelentése szerint bevétel jan. 1—31-ig 4407 K 79 fill., kiadás 676 K 60 fill. Alapítványok összege 11.308 K 80 fill.

2. A Franklin-Társulat 200 K-val gyarapította az alapítványok összegét.

3. Meghalt Pacher Donát soproni benzés-főgymn. igazgató, r. tag.

4. Új rendes tagok 1915-től: dr. Gréb Gyula (aj. Petz G.), dr. Gulyás József (aj. Bleyer), Paál Antal (aj. Baranyai), Gyula Sándor (aj. Huszti) tanárok; és új rdk. tagok: Sebes Böske és Schröder Imre bölcsészethallgatók (aj. Hegedüs).

5. A Társaság könyvtára átadatott a M. Tud. Akadémia könyvtárának.

6. Ponori Thewrewk Emilt 77-ik születésnapja alkalmából táviratilag üdvözli a társaság.

7. Egyéb folyó ügyek elintézésével az ülés véget ért.

— Téves idézet VI. Henrikből. VI. Henriket ugyan 1831-ben emlegetik első ízben irodalmunkban akkor, midőn az Akadémia kijelöli a lefordítandó Shakespeare-drámákat, de tulajdonképen először mégis csak 1845-ben beszélnek róla. Igaz, hogy az író (mint látni fogjuk) elszólja magát és midőn VI. Henrikre hivatkozik megtéved, mert az a kijelentés, a melyre gondol, nem VI. Henrik ajkairól hangzott el, hanem egy más angol királyéról, de így is érdekes. *Gaal József* novellájában: *A négy tarka*-ban (Honderű 1845. évf. II. félv. 1—4. szám) Zöld Marczy egyik lólopási története van elmondva. Igary János «a sujtásos nemzeti ünnep» (vulgo: főispáni beiktatón) a maga legszebb négy tarkáján akar megjelenni, hogy bámulatba ejtse velök nemcsak az egész tensnemes vármegyét, hanem heted-hét országon is túl menjen a hírók. A négy tarka helyett azonban kénytelen négy igás lován jönni, ha nem akar végleg lemaradni az ünnepélyről! Előre képzei a gúnyt, a szégyent, mit megtorlásul eddigi dicsekedéseirért barátja s ellensége egyaránt rá fog árasztani, nem is számítva a fogadásból származó nagy veszteségeit. Gaal aztán ezeket írja: «S mondhatjuk, ámbár a legnagyobb brittet Igary úgy sem ismerte, mint Faragó az áért az az hírből, olyan állapotban volt, mint Shakespeare VI. Henrike, az az mindenét odaadta volna, ha nem is egy, hanem négy lóért; mert négy pompás peje 24 órával előbb a híres Zöld Marczy által ellopott».

Gaal tévedését nem nehéz helyreigazítani. Az «Országomat egy lóért»¹⁾ mondás nem VI. Henrik, hanem III. Richard ajkairól hangzott el (V. felv. 4. j.). E szerint bár elhiszszük Gaalnak, hogy Igary uram még híreből se ismerte a nagy britet, de azt is be kell vallanunk, hogy Gaal uram se ismerhette töviről-hegyire, mert ez esetben aligha téveszti össze III. Richardot VI. Henrikkel.

Nem kevésbé mulatságos azonban az is, hogy a szerkesztő Petrichevich Horváth Lázár se igazítja helyre a hibát, pedig ő olyanak tartotta magát, ki Shakespeare-t nemcsak hírből ismeri.

E novella megjelent újabban is ilyen gyűjteményes kiadásban: Alföldi képek és humoros rajzok, írta Gaal József (Budapest, é. n. Aigner Lajos), de ott sincs helyreigazítva a tévedés. (L. i. k. 345. l.)

(Budapest)

BAYER JÓZSEF.

— Notante populo... (Horatius Sat. I. 6. 14.). — Horatius satíráinak fentjelzett helye (notante iudice quo nosti populo) a commentatoroknak mindég sok gondot okozott és mind a mellett még ma sem részesül kiélegető magyarázatban. *Porphyrio* e helyhez a következő commentárt fűzi: «Hic P. Valerius adeo foedis et proiectis in omnem turpitudinem morikus

¹⁾ Királyi birodalmamat egy lóért = *My kingdom for a horse...*
Egy lóért országotam — fordítja Szigligeti.

vixit, ut provehi non potuerit ultra quaestoriam dignitatem. Ergo sensus est: Quamquam populus adsuerit honores dare indignis, dum titulis et imaginibus movetur, tamen ille vilis apud eundem populum fuit notatusque ab eo est, quamvis etiam populus indignis [etiam] honores tribueret... A commentátor ezen szavai nemcsak nem segítenek át a nehézségen, hanem azt még növelik. Az a körülmény, hogy P. Valerius Laevinus züllött volt és hogy a quaestori tisztségnél többre nem vitte, semmiképen sem tisztázza ezt a helyet. A commentátor észre is vette ezt és szükségét érezte annak, hogy külön összefoglalja a hely értelmét. Csakhogy a «sensus est» után következő összefoglalás is zavaros. Figyeljük csak meg egyebek között a mondat elején és végén ismételt és ugyanazt a körülményt kétszer kifejező megengedő mellékmondatot. A gondolat, a mely ebben az összefoglalásban ki van fejezve, körülbelül ez: Habár sokszor érdemteleneknek ad tisztséget a nép, a melyet üres külsőségek szoktak cselekedeteiben vezetni, ez a Laevinus mégis ugyanannál a népnél »vilis« és megbélyegzett (notatus) volt.

E horatiusi hely szokásos magyarázatait mind helytelenül befolyásolta a «notare» szónak ama jelentése, a melyet Porphyrio ad neki e helyen és a mely tényleg gyakran jelentése is e szónak: «megbélyegezni». A Krueger-féle jegyzetes kiadás a tradicionális értelmezést követi és a «notante» szót a nota censoria segítségével magyarázza: Notante[wie ein Censor. Ugyanazt az értelmet adja e szónak a Koch-féle Horatiuszótár: noto 1. ... oft im tadelnden Sinne (gleichsam durch die Nota des Censors, vgl. unser brandmarken) «strafe», «tadele», «rüge» ... notante iudice populo, nach dem richtenden oder strafenden Urtheile des Volkes. A hely nehéz érthetőségét tudtommal csak a Kiessling-féle jegyzetes kiadás érinti, megjegyezvén azt, hogy notante vel populo-t várnánk: még a nép is elitéli magatartását.

Az itt tárgyalt helylyel szoros összefüggésben van a később következő két sor:

Namque, esto, populus Laevino mallet honorem
Quam Decio mandare novo... ,

a melyekhez *Acro* a következő magyarázatot fűzi: Iste Laevinus, qui populit de civitate Tarquinium cum Bruto, semper contemptus est a populo... *Porphyrio* ugyanerről a Laevinusról egy néhány sorral előbb azt mondja (ad versum 12.): Contra Laevinum Valeri genus. Id est: Valerius Laevinus a Valerio Publicola, qui cum Junio Bruto Tarquinium superbum expulit, genus habens.

A ki összefüggésben elolvassa a satirának itt szóban levő részét, észre fogja venni, hogy a «notare» itt nem jelentheti a megbélyegzést, az elitélést, hanem éppen ellenkezőleg a kiemelést, egy embernek kiemelését a nagy tömegből. A satira e részének gondolatmenete a következő: Te, Maecenas, a kinek ősei már nagy seregek vezérei voltak, a kinél előkelőbb származású ember nincs a Lydiából szakadt etrusziaiak között, te nem nézed le az ismeretleneket, mint a milyen én is vagyok, és helyesen cselekszel, a mikor ama meggyőződésednek adsz kifejezést, hogy az alacsony származású Servius Tullius király uralkodása előtt is voltak ismeretlen ősktől származott derék és magas tiszteleti állásokkal kitüntetett férfiak, és hogy viszont (contra) Laevinus, P. Valerius Publicola sarja, a ki segédkezett Tarquinius Superbus elűzésében, egy as-nyival sem ér többet notante iudice quo nosti populo... Az összefüggés semmi mást nem kíván ide mint azt, hogy: «ha még úgy kiemelte is a nép, a melynek ítéltemondását te különben is nagyon jól ismered, mert hiszen ez a nép stultus dat honores, ostobaságában ad kitüntetések és a hírnév után indul (ineptus servit famae), bámulja a nemesek őseinek szobrait és a titulusokat.» Laevinus, mint régen híressé vált ősök sarja meg tudta té-

veszteti az imagines és tituli által a népet, mely megválasztja a quaesturára, bár ezt sem érdemli meg. És hogy az ősi névvel bíró Laevinus nem vihette többre mint a quaesturára, éppen alkalmassá tette ezt a Laevinust arra, hogy Horatius csipkedve megemlítsé őt itt is, meg valamivel később is, a hol szembe állítja Deciuszal, a homo novusszal.

Ha a notante populo-nak itt az volna a jelentése, hogy a nép megbélyegzi Laevinust, akkor ezáltal a «contra»-val (ellenkezőleg) bevezetett példa súlyából, erejéből veszítene, mert hiszen a «contra»-val bevezetett részben Horatius ellentétben az alacsony származású, de jóra való emberrel egy olyan előkelő származású és nevű férfit akar felemlíteni, a ki a nép által neki adott honor-ral nem nyer értékben, nem lesz Maecenas előtti értékesebbé, és ki volna e tekintetben illusztrálób példája, mint éppen Laevinus?

Hogy a «notare» nem jelenti okvetetlenül a nota censoriával való vagy ehhez hasonló megbecstelenítő megbélyegzést, hanem jelenthet, sőt jelent is sokszor egyszerű megkülönböztetést, kiemelést, kijelölést, kiszemelést, feltűnővé tétést, arra számos példát adnak klasszikusaink. Cicero szerint Catilina notat et designat (kijelöl, kiszemel) oculis ad caedem unum quemque nostrum. Martialis fehér kővel jelöli meg azt a boldog napot, a melyen visszatér Priscus Terentius (Epigr. VIII, 45.)

Priscus ab Aetnaeis mihi, Flacce, Terentius oris
Redditur: hanc lucem lactea gemma notet.

Egy Volumniushoz írt levelében (Fam. VII. 32) panaszkodik Cicero, hogy távollétében minden szellemes mondást, a mely Rómában elterjedt, még ha híjjával van is az urbanitasnak, neki tulajdonítanak: Equidem sperabam ita notata me reliquisse genera dictorum meorum, ut cognosci sua sponte possent. A «notare»-ból származott «notabilis»-nak első sorban az a jelentése: Szembeötlő, feltűnő. Lásd Ovid. Met. I. 169. Lactea nomen habet; candore notabilis ipso. Tac. Hist. 3. 25. Eo notabilior (szembeötlőbb) caedes fuit, quia filius patrem interfecit. A «notare» szónak jelentése tehát nem lehet akadály a notante populo fentebb adott magyarázatának.

Nem változtat a dolgon az sem, ha nem a «notante populo»-t veszszük abl. abs.-nak, hanem a «iudice populo»-t és a «notante»-t a «iudice»-hez vonjuk jelzőnek. Én azonban azt hiszem, hogy helyesebben járunk el, ha a «iudice»-t az utána következő quo-hoz vonjuk «quem iudicem nosti» értelmében «melynek ítéletmondását te úgy is ismered».

(Budapest.)

SCHMIDT MÁRTON.

— Adatok regényirodalmunk történetéhez. Az irodalmi köz tudatban már körülbelül kialakult az a vélemény, hogy az 1772. és 1832. évek közé eső regényirodalmunk termékei különböző értékű külföldi regények fordításai. Ezt a véleményt könnyen meggyőződéssé szilárdíthatja a rendszeres kutatás, melynek igen fontos feladata lesz e fordítások philológiai rendbeszedése.

Ebből a most még rendszertelen nagy anyagból kiválogattuk azokat a regényeket, melyek e korszak igen olvasott és népszerű regényíróiával hozhatók kapcsolatba; ezeknek bemutatásával tehát névben és értékben is bővülnek eddigi ismereteink. Már régebről ismerjük *Comtesse D'Aulnoy*-t, két szentimentális regénynek és négy kötet mesének (*Contes nouveaux ou les Fees à la mode*) íróját, ki Perrault modorában a legelőkelőbb francia körök gyermekei számára készített meséivel ugyan egy századdal korábban aratta népszerűségének babérait, de ebben az időben fordította magyarra három meséjét Kónyi János (*Várta Mulatság* 1774, *Elmefuttatások* 1792). Későbbben nagyon megtépkédtek D'Aulnoy babérait

s az irodalomtörténet ma már teljesen értékteleneknek tartja novellákká bővített meseszerű történeteit. Nálunk azonban Kónyi fordításában nagyon kedveltekké váltak, úgy hogy hatásuk még a népmeséinken is megérzik.¹⁾ Kónyi, ki francziául nem tudott, egy eddig még pontosan meg nem jelölt német forrást használt, de már *Derzsi János* és *Tordai Sámuel* az eredetiből fordították magyarra *Mme de Beaumontnak Magasin des Enfants* cz. érdekes és a mesekutatóktól is figyelemre méltatott gyűjteményét *Kisdedek tudományyal teljes tárháza* czímmel 1781-ben. Ez a könyv is nagyon népszerű lett nálunk s hatását a népmeséinkre szintén eredménynyel lehetne vizsgálni.²⁾ Ugyancsak a Mme Beaumont nevéhez fűződik *Mészáros Ignác*nak 1793-ban németből fordított *Montiere Asszony-nak levelei* cz. regénye is,³⁾ melyben az anya leányának a házastársak feladatát és kötelességét fejtegeti, kiknek bomladozó boldogságát és békéjét sikerül is helyreállítani. A franczia regényíróknak közül igen népszerű volt ebben a korban a fiatalon elhalt *Mme Cottin* (1773—1807). Még a mult század utolsó évtizedeiben is szívesen olvasták regényeit, melyek rendkívül bájos és kedves szerelmi történetek, meleg költői, bár némelykor fölületes jellemzéssel. Többet megkedveltek ezek közül (*Claire d'Albe*, *Amalie Mansfield*, *Mathilde*), de legnépszerűbbé az *Elisabeth, ou les exilés en Sibérie* vált. Egy fiatal, bájos lánykáról szól e regény, ki elhatározza, hogy szüleit a száműzetésből kiszabadítja. Gyöngéden szerető szíve óriási erőt és bátorságot ad a 18 éves gyermeknek és számtalan akadály elhárítása után sikerül is tervét végrehajtania. 1805-ben, Párisban jelent meg e regény s a francziául tudó magyar közönség számára kétszer is (1806, 1828) lenyomatta Hartleben. Bizonyára a közökhajnak tett *egyed Benke József*, Laborfalvi Róza édesatyja, mikor 1830-ban *Lizinka, vagy a szibériai száműzöttek* czímmel magyarra fordította. Ezt egy félszázaddal később, 1879-ben, *György Aladár*né (Ember Karolina) újabb és jobb fordítása (Budapest, Franklin) váltotta föl. Cottinnek tehát a leghíresebb regénye került át hozzánk; nem volt már ilyen szerencsés *Mme Genlis* (1746—1830), a Chartres hercegnők nevelője, ki majdnem száz kötet regényt írt össze s ezek közt jobbat is találhatott volna *Sebestyén László*, nógrádvármegyei birtokos, annál a kis regénynél, melyet *A fiatal bűnbánóné* czímmel 1815-ben Pesten kiadott. Leghíresebb volt mégis regényíró kortársnői között *Madame de Staël*, Necker francia pénzügyminiszter nagy-műveltségű, genialis leánya, kinek jelentőségéről francia, angol, olasz és német nyelven behatárolt méltató könyvek jelentek meg: ezek egyhangulag elismerik, hogy politikai és társadalmi iratainak igen nagy hatása volt a francia irodalomra s a később diadalra jutott romantizmusnak ő volt a legtehetségesebb egyengetője. Két világhírű regénye van: *Delphin* (1802.) és *Corinne ou l'Italie* (1807.) Az előbbi levélformában ifjúságának és báró S. svéd követtel kötött szerencsétlen házasságának megkapó rajza, az utóbbi 1805-ben tett olaszországi útjának gyümölcse, telve tartalmas észrevételekkel az olasz irodalomról és művészetéről, mely hazájában első hirdetője volt Olaszország nagy jelentőségének. *Corinnét*, melynek a francia irodalmon kívül az olasz romantikus iskolára is jelentős befolyása volt, ketten is lefordították magyarra. Lefordította a híres utazó, *Böloni Farkas Sándor*, s 1821-ben fordítását fölajánlotta Trattnernek. Igen jellemző akkori irodalmi viszonyainkra, hogy Trattner 1825-ig halogatta a kiadását s akkor kijelentette, hogy a maga költségen nem meri kinyomtatni. Így még ma is kéziratban van a kolozsvári

¹⁾ *Beöthy*, Szépprózai elbeszélés II. 116. l. és *Kónyi és D'Aulnoy* cz. értekezésem. Kolozsvár, 1911.

²⁾ Egyik mesetípussal kapcsolatban idézi is B. munkáját *Katona Lajos*, *Összegyűjtött Munkái*. Budapest, 1922. I. 229. l.

³⁾ *Riedl F.* szerint, EphK. 1879. 232. l.

unitárius kollégium könyvtárában¹⁾ (hasonlókép a *Werther* fordítása), bár a kortársak, kik kéziratban olvasták s maga Kazinczy is,²⁾ meg voltak győződve, hogy igen sokat fog nyerni vele nyelvünk és irodalmi ízlésünk. E korszak határán jóval kívül esik a Corinne másik magyar fordítása, melyet *Serák Károlyné* (Hentaller Elma) készített. E világhírű regényt, úgy látszik, könyvkiadásunk végzete üldözte, mert ez is kéziratban maradt.³⁾

Az öt francia író mellett egy angol író is szerepel e korszak magyar regényirodalmában: *Anna Radcliff* (1764—1824), ki szívvel-lélekkel csatlakozott ahhoz a romantikus irányhoz, melynek az angol irodalomban *Horace Walpole* híres *The castle of Otrantoja* (1764) volt az előfutárja és úttörője. Túlzott romantikus szertelensége nemcsak az angolokra hatott, elsősorban *Levis* és *Maturini* regényeire, kik már egyenesen fejtegetőre állították a rémromantikát, hanem hatással volt az egész német «Ritterroman» irodalomra, közelebből *Bornscheinra* és *Kerndörfferre*. A *The Mystheries of Udolpho* (1794) és a *The Italian* (1797) mellett leg híresebb volt a népszerűségét megalapító, első nagyobb regénye, a *The Romance of the Forest* (London, 1791), mely a legjellemzőbben mutatja be Radcliff azon egész irányát, melyért életírója, Walter Scott, «German horrors»-nak nevezte. Lovagregény ez a javából; az ismert motívumok szerint lejátszódó cselekményének középpontjában a szép Adeline áll; ő az, kibe a regény férfiszereplői szerelmesek, kit unos untalan megszöktetnek, kiért párba j s gyilkosság történik s kiért a vértörvényszék a regény végén összeül. De annak jobb és nemesebb fajtájából való, élénk stílussal, megkapó fantáziával s a legvalószínűtlenebb kalandoknak érdekesítő bonyolításával. Különösen kedvelték a németek, kiknek számára *Dor. Margarethe Liebeskind* Radcliffnek majdnem az összes regényeit lefordította.⁴⁾ A *The Romance of the Forest* német fordítása 1793-ban jelent meg, mely ránk nézve azért fontos, mert ez közvetítette hozzánk Radcliff regényét, mely magyarul 1801—2-ben jelent meg.⁵⁾ Talán a fordítás gyengesége nem tudott minálunk népszerűséget biztosítani neki, pedig a magyarra fordított lovagregények között ez a legtöbbet ér.

Német regényírók között csak kettőt tudunk megnevezni. Az egyik *Wilhelmine Caroline von Wobeser* (1769—1807), kinek egyik regénye ebben a korban világirodalmi hírnévre vergődött. *Elisa* ennek a címe,⁶⁾ mely 1795-től 1811-ig hét kiadást ért s melyet azonkívül angolra (1799) és francziára is (1803) lefordítottak. Wobeser regénye a *családi regény* helyesebb irányának úttörőjeként jelent meg s ha ez az irány hirtelen nem csap át Aug. Lafontaine regényeinek szentimentális s mindenütt nem is egyenletesen sima útjára, igen sikerült munkák keletkezettek volna a nyomában. Wobeser regénye azonkívül irányregénynek is készült. Elisában, ki az asszonyi ideal utolérhetetlen képviselője az általános női hibák nélkül s a női erények végtelen gazdagságával, a német nők és leányok elé (allen deutschen

¹⁾ *Corinna vagy Olasz Ország.* — Irta M. Staël-Holstein. Franziából fordította Bölöni Farkas Sándor. Nagy 8-r I—III. k. (136., 184., 178. l.) Bölöni a fordításához *Vienne, chez Schrämbel*, 1817 kiadást használt, de ismerte *F. Schlegel* német fordítását is. Könyvtárában megvan mind a kettő.

²⁾ *Jakab Elek*, Bölöni Farkas Sándor és kora: Keresztény Magvető. 1870. 241. l.

³⁾ *Szinnyei*, Magyar Írók. XII. 924. l.

⁴⁾ *C. W. Schindel*, Die deutschen Schriftstellerinnen des 19. Jahrhunderts. Leipzig, 1823. I. 315. l.

⁵⁾ *Adeline* vagy az erdői veszedelmes történetek. I—III. Kassa, 1801—2. (Rózsaszínű Gyűjt. 8—9. db.)

⁶⁾ *Elisa oder das Weib wie es sein sollte*. Leipzig, 1795.

Mädchen und Weibern gewidmet) a tökéletes asszony mintaképét állította. Nem is maradt el a hatása. Húszat is meghalad azon regények száma, melyeket ennek a mintájára írtak¹⁾ s két évtized regényirodalmában kellett visszhangot a Wobesertől fölvetett problema. 1820-ig alig múlt el év, melyben egy-két író a közönség elé nem hozta volna arra vonatkozó külön véleményét, hogy az asszonyok, férfiak, ifjak és gyermekek «wie sie sind, sein können und sein sollten» vagy «wie sie nicht sein sollten». Wobesernek ez a nemesebb irányt és jobb ízlést képviselő, a német, angol és francia irodalmat is megtermékenyítő regénye magyarul is megjelent. *Veres Márton* evangélikus lelkész fordította magyarra 1802-ben s a következő évben Belnay György Alajosnál jelent meg Pozsonyban.²⁾ A fordításról kevés jót mondhatunk: elnagyolt, darabos, durva és magyar-talan. Sajnálhatjuk, hogy minálunk is Aug. Lafontaine regényeinek nagy népszerűsége útjában állott e helyesebb irány érvényesülésének.

A másik német regényíró, ki hozzánk átkerült, az ismert nevű osztrák *Caroline Pichler* (1769—1843), ki többször meglátogatta hazánkat s egynehány regényéhez (Schloss im Gebirge, Der letzte Zrinyi) történelmünk-ből vette a tárgyat. Ilyen volt a *Die Wiedereroberung von Ofen* is, melyet *Agárdi György* 1829-ben, tehát még a megjelenési évében magyarra fordított. Kiszínezte a mai Hamzsa bég (Érd) egykori urának és Szapáry Péter grófnak ismert esetét s hozzáillesztette a budai basa barátainak, Coigny-nak és Olivier-nek történetét, valószínűleg ugyanabból a névtelen francia regényből (*Le Bacha de Bude*), melyet Aranka György már 1791-ben magyarra fordított.

E nyolcz regényíró az értéktelen munkák fordításával megterhelt regényirodalmunk első korszakában a nemesebb ízlést és a magasabb színvonalat képviseli: értékben is nyer tehát regényirodalmunknak az a szakasza, hová nevüket beillesztettük.

(Mezőkövesd.)

GYÖRGY LAJOS.

— Új könyvek.

Albert Dauzat: Le sentiment de la nature et son expression artistique. Paris. Alcan. 1914. 287 l. (= Bibl. de philosophie contemporaine.)

Bőséges irodalmi anyag felhasználásával készült könnyed és kellemes könyv. Az irodalomtörténettel foglalkozók haszonnal forgathatják. Sokféle szempontból vizsgálja a természetérzéket. Elemzi mint általános lélektani jelenséget, vázolja történetét és szociális vonatkozásait, csoportosítja a tájak és a táj-látás főfajait. A költői táj-festés tárgyalása közben sorra veszi a leíró tehetségek különböző típusait: vannak a tengernek (Camocns), az erdőségnek (Kipling), a fénynek, a ködnek, a színeknek, a részletező és a stilizáló tájrajznak specialistái, egyes írók a történelmi jelentőségű helyeket kedvelik, mások minden részletben vonatkozást keresnek a világegyetem egészéhez. Dauzat számba veszi a német irodalmat s pontos és találó részleteket közöl Salis-Seewis, Goethe, Schiller, Lenau, Geibel és Rückert költeményeiből. A munka látóköre túltágas, festészetet és költészetet egyaránt felölel s ezért nem filozófiai tömörséget, hanem lazaságot érzünk szerkezetében. Figyelenreméltó finom nevelő célzata: kitűnő irodalmi példáival önkénytelenül is ösztönzést ad a természet fogékony szemléletére. Ha szabad a latin szölast megfordítanunk: a művészetet, mint a természet mesterét mutatja be. s. a.

F. F. Communications nr. 13—16. Hamina, 1914. Harrovitz-Leipzig bizománya. 8°. Ára: a F. F. tagjainak a 13—21. sz. 10 frank, nem tagoknak a 13—16. sz. 8 frank.

¹⁾ Felsorolja *Schindel* i. m. II. 438. l.

²⁾ *Elisa, avagy milyennek kell lenni az Asszonynak.* Fordíttatott Veres Márton által. Pozsonyban, 1803. XVI, 365. l.

A nemzetközi Folklore Fellows, melynek immár a legtöbb kultur-államban van szervezete, évenként kiadja négy számból álló közleményeit. Minthogy a F. F. élén a folklore legtudósabb vezetői állanak, minden füzet esemény számba megy. A folklorenak eddig nem volt egységes módszere, az irodalomtörténész másképp kezelte az anyagot, mint a népszichológus, ez másképp, mint az anthropologus stb. A F. F. van hivatva a folklore beláthatatlan terjedelmű birodalmában egységes módszert teremteni és minden tekintetben alapos tudással felkészült folkloristákat nevelni. Jelen füzetnek ilyen nevelő célzata van. Az első három szám *Antti Aarne* tollából került ki. *Leitfaden der vergl. Märchenforschung* címen rendkívül alapos bevezetést nyújt a mesetudományba. Az eddigi mese-téóriák ismertetése után (Wundt és van der Leyen érthetetlen okokból kimaradtak!) a mesék elváltozásának törvényeit fejtegeti — ez legértékesebb része a füzetnek. Majd a Krohntól megalapított, de leginkább Aarne-től propagált u. n. földrajz-történelmi módszer lényegét ismerteti. Más helyen kívánván erről érdemben tárgyalni, itt csak megjegyzem, hogy szerző minden lehető érveléssel igyekezett módszerének eredményességét bebizonyítani. Végül a mesegyűjtés és -kutatás technikájáról elmélkedik. *Übersicht der Märchenliteratur* címe a második számnak, melyben magyarázó jegyzetek kíséretében felsorolja mind az öt világérsz főbb mesegyűjtéményeit. A harmadik számban az említett földrajz-történelmi módszer alapján kibővíti Benfeynek az államnyelvet értő férfiről és kíváncsi feleségéről szóló mesekutatását. A negyedik számban *Bán Aladár* számol be a F. F. magyarországi szervezetének 1913. évi működéséről. Itt jegyzem meg, hogy a F. F.-nek Magyarországon van egyik legerősebb és legagilisabb szervezete. Felvételre jelentkezni Bán Aladár dr. titkárnál lehet. *sch. j.*

Güntert, H.: Über die ahurischen u. daevischen Ausdrücke im Awesta. Heidelberg, Winter, 1914. 8-r. 34 l. 1 M.

Semasiologiai studium, a melynek tárgya a pársík bibliájának sajtóságos dualisztikus terminológiája. Végeredménye a következő: két v. több synonymon közül az a *daevikus* terminus, a melynek a legkellemetlenebb hangulati velejárója (Gefühlsexponent) van, a 'nemes' és 'választékos' kifejezés mindig csak *ahurikus*, míg a mindennapi közbeszédben előforduló, tehát velejében hangulati velejáró nélkül szűkölködő, mintegy neutralis és indifferens szó alkalmilag *kettős* használatú is lehet, úgy hogy pl. a 'fűl' jelentésű *daev. karma*: ahur. *uš*-, neutr. *gaosā*- úgy állanak egymás mellett, mint pl. a németben *Klepper*: *Roß*: *Pferd*. *sch. j.*

Hermann, E.: Sprachwissenschaftlicher Kommentar zu ausgewählten Stücken aus Homer. Winter, Heidelberg. 1914. 8-r. 175 l. 2-40 M.

Szerző célja nem új eredményeket közölni, hanem a kiválasztott anyag [Od. α 1—10, 2 39—200] kapcsán nyelvtudományi készség nélkül való class. philologusokat a homerosi nyelv problémáiba bevezetni s általán a görög nyelv tudományos kezelésére előkészíteni. Az épp oly alapos, mint világos könyvet a legmelegebben ajánlom. *sch. j.*

Zimmermann, A.: Etymologisches Wörterbuch der lateinischen Sprache. Hannover, Hahnsche Buchhandlung. 1915. 8-r. VIII+292 l. 9 M.

A munka első sorban magasabb iskolák és indogermanisztikai szak-képzettség nélkül való class. philologusok számára készült. Az összehasonlításban szerző a görög és germán (szórványosan lengyel) anyagra szorítkozik, a mihez — bár ezúttal finis sanctificat media — sok szó fér. A szerző tisztában van a tudományos etimologizálás elveivel, nevezetesen az az eljárása, hogy a latint első sorban a latinból akarja magyarázni, minden elismerésre méltó. Jó forrásokat is használt, bár ezektől — jelesül a különben alaposan felhasznált Walde-féle szótár megállapításaitól — elég gyakran eltér — nézetem szerint sokszor indokolatlanul és kevés szerencsével, noha persze számba veendő, hogy az etimologizálás terén a szubjektív felfogásnak kellemetlenül tág tere van. Mindent összevéve a munka a class. philologus számára nehezen kezelhető Walde-féle szótárnak eléggé megfelelő szurrogátuma. *sch. j.*

— A szerkesztőkhöz beküldött könyvek és füzetek jegyzéke. (A *-gal jelölt művek legközelebb ismertetésre kerülnek.)

*Aeschylus tragœdiæ, edidit Udalricus de Wilamowitz-Moellendorff, Berolini apud Weidmannos. 1914. 14 M.

Boutroux, Emile: Tudomány és vallás a jelenkori philosophiában. Fordította Fogarasi Béla, átnézte Rácz Lajos. Budapest, a M. Tud. Akadémia könyvkiadó-vállalata. 1914. 8-r., 435 l.

Kirdy György: A Margit-legenda és rokonai. (Különny. az Irodalomtört. Közlemények 1915. évf.-ából.) N. 8-r. 25 l.

Könyvtár, Magyar. Szerk. Radó Antal. Budapest, Lampel. Számonként 30 fill.

750—51. *Williams* Archibald: A modern háború eszközei. Újkori tüzéség. Harec a tenger alatt. Átdolgozta: Sándor Szilárd. 86 l.

752—753. *Pileh* Jenő: Ausztria és Magyarország hadserege. 96 l.

*Pater, Walter: Görög tanulmányok. Fordította Kőszegi László, átnézte Reichard Piroksa. Budapest, a M. Tud. Akadémia könyvkiadó-vállalata. 1914. 8-r., 324 l.

*Pulszky Ferencz: Kisebb dolgozatai. Sajtó alá rendezte dr. Lábán Antal. Bevezetéssel ellátta Marczali Henrik. Budapest, a M. Tud. Akadémia könyvkiadó-vállalata. 1914. 8-r. LXXI + 292 l.

Seraphin Vilmos: Euripides trimeter alkotása. (Értekezések a kolozsvári m. kir. Ferencz-József Tudomány-Egyetem class. phil. seminariumából.) Kolozsvár (Stief-nyomda). 1914. 8-r. 82 l.

*Szűcsi József: Bajza József. A M. Tud. Akadémiától jutalmazott pályamunka. Budapest, a M. Tud. Akadémia könyvkiadó-vállalata. 1914. 8-r. 498 l.

*v. *Wilamowitz-Moellendorff*, Ulrich: Aischylos. Interpretationen. Berlin, Weidmann, 1914. 8 M.

*Zivuska Jenő: A methodikai idealismus kritikája Platon alapbőleselete szempontjából. Besztercebánya (Machold-nyomda). 1914. 8-r. 37 l.

Zambra, L.: Versi inediti del Tebaldeo nel Codice Zichy della Biblioteca Comunale di Budapest. (Különnyomat a Bibliofilia cz. folyóirat XVI. évfolyamából.) Firenze. Olshki. é. n. [1914.] 4-r.

Pontos philologiai felsorolása azoknak a költeményeknek, melyeket a Zichy-kódex Tebaldeónak tulajdonít. Van közöttük olyan 17 szonett és 1 capitolo, melyet az eddigi kiadások nem ismernek. Ezek megbízható szövegközlésével és a hozzájuk fűzött, nagy tájékozottságra valló jegyzetekkel a szerző bizonyára nagy szolgálatot tett az épen most készülöben lévő kritikai Tebaldeo-kiadásnak, mely a Laterza-féle nagy vállalatban (Scrittori d'Italiában) fog megjelenni (Umberto Reada kiadásában). *k. gy.*

DOKTORI DISSERTATIÓK 1914-BEN.¹⁾

Budapestiek.

Al. George Flórián: A felső Nagy-Szamos völgyének román nyelv-járása. (Tudományegyetemi ny.) 64 l.

Barth Rezső: Gróf Lázár János élete és művei. (Élet ny.) 45 l.

¹⁾ A Budapesten, illetöleg Kolozsvárott megjelenteknél a hely, az 1914-eseknél az év, a 8-r.-űeknél az alak megjelölését elhagytuk. A zárójelbe tett név a nyomtató műhely megnevezése.

Bíró Izabella: Miksa császár Weisskunigja és Teuerdankja a magyar történelem szempontjából. (Hornvánszky.) 1913. 36 l.

Bornemisa Sebestyén: Három hazai román költő a XIX. század elejéről. Szászváros. («Uj könyvnyomda.») 34 l.

Brisits Frigyes: Szent Agoston és Rákóczi Ferencz vallomásai. Pécs. (Dunántul.) 72 l.

Czinkotszky Jenő: Oswald ujbányai jegyző német verses elbeszélése a XIV. századból. (Német Phil. Dolg. IX.) Pfeifer. 68 l. Ára 2.50 K.

Damján István: Adatok a magyar-román kölcsönhatáshoz. (Nyelvészeti Füzetek 67. Athenæum.) 1912. 61 l.

Gatman Erzsébet: Heinrich Laube tragédiáinak technikája. (Hauptmann Béla.) 52 l.

Kántor Lajos: Theophrastos *Χαρακτήρες*-e. Németh József. 60 l.

Kis Lőrincz: Gróf Koháry István költészete. (Attila ny.) 50 l.

Kurucz Janos: Római nyomok a pannoniai Duna-limes balpartján. Komárom, (Jókai-ny.) 81 l.

Magda Sándor: A magyar egyezményes philosophia. Ungvár, (Székely és Illés.) 122 l.

Moravcsik Gyula: A csodaszarvas mondája a bizánczi íróknál. (Franklin.) 20 l.

Nagy János (Sarkadi): Az északi-osztják nyelv igeneves szerkezetei. (Franklin ny.) 1913. 81 l.

Ralbovsky Endre Péter: Nazianzosi szent Gergely költészete. («Élet» r.-társaság.) 80 l.

Rácz Mária: A göcseji Helikon költőnői. (Uránia-ny.) [1913.] 32 l.

Révész J. Amadé: Apollonios Rhodios és Vergilius. (Stephaneum.) 102 l.

Schmelcz M. Izsák: Samuel el-Magreti a karaiták ünnep- és böjt-nap törvényei. A berlini és londoni kéziratok alapján első ízben kiadta, fordította, bevezetéssel és magyarázatokkal ellátta —. (Athenæum.) 40+24 l.

Schuy Gilbert: Bacsányi János és I. Napoleon 1809-ki proclamatiója a magyarokhoz. (Stephaneum-ny.) 101 l.

Schwartz Elemér: A rábalapinszközi nyelvjárás hangtana. (Német Phil. Dolg. X.) Pfeifer. 131 l. Ára 4.50 K.

Sebestyén Sándor: A primitív népek zenéje. (Attila-ny.) 67 l.

Zolnai Béla: Szigligeti «Szökött katoná»-jának külföldi elemei. Adalék a drámatípusok történetéhez. (Franklin-ny.) 54 l.

Kolozsváriak.

N. Bartha Károly: Udvarhely vármegye nyelvjárásának alaktana. Székelyudvarhely. (Becsek D. fia.) N. 8-r. 76 l.

Boga Alajos: Székelyföld történetírója a XVII. században. (Lakatos Istvánról szól. — Kolozsvári ért. a magy. műv. tört. köréből 5.) 81 l.

Györe János: Abonyi Lajos pályája. Hely és év n. (Máramaros-sziget, 1913.) 39 l.

Jénádi Ferencz: Kájoni János énekes könyve és forrásai. (Ért. a kolozsvári egyetem magy. irod. tört. szemináriumából 3. sz.) 138 l.

Seraphin Vilmos: Euripides trimeteralkotása. (Ért. a kolozsvári egyetem class.-phil. seminariumából.) 81 l.

Trócsányi Dezső: Humboldt Vilmos nyelvöléselete. (Német Phil. Dolg. XI.) Budapest, Pfeifer. N. 8-r. 62 l. 2 K.

Winter Ottó: A nyugati germán nyelvjárások szóvégi hangtörvényei. Nagyszeben. (Kraft V.) 46 l.

Hivatalos nyugtázás

az 1915. évi január hó 1-től 31-ig terjedő időről.

Rendkívüli tagdíj 1914-re: Dr. sarkadi Nagy J. — **1915-re:** Dr. Henrich A. 5 kor., Dr. sarkadi Nagy J. 4 kor., Schmidt Fr. — **1916-ra:** Dr. Henrich A. 1 kor. — Összesen: 22 kor.

Rendes tagdíj 1914-re: Fogarasi B. 1 kor., Fülöp S., Gyulai Á., Dr. Horváth Gy., Huszti J. 4 kor. 60 fill., Kallós E. 1 kor., Máthé Gy., Dr. Mittler Frigyes, Rajka L., Dr. Révész A. 5 kor., Szekunzevics K., Teveli M., Cz. Toperczer V., Dr. Vass B. 2 kor. 50 fill., Wagner A., Zolnai B. 4 kor. — **1915-re:** Dr. Alszegehy Zs. 1 kor. 20 fill., gróf Apponyi S., Dr. Bajza J., Balogh P., Baranyai Z. 3 kor., Dr. Baros Gy., Baumgartner A., Dr. Bán A., Bán J., Dr. Bitzó S., Bontó József, Borsodi M., Buzna V., Csengeri J., Dr. Cserép J., Csermelyi S. 2 kor. 50 fill., Czebe Gy. 6 kor. 50 fill., Dr. Dombi M., Dóczi I., Endrei G. 7 kor., Fest S. 9 kor. 70 fill., Gorzó G. 5 kor., Dr. Gragger K., Dr. Gyárfás T., Dr. Gyomlay L., Hehelein K., Dr. Horger A., Huszti J., Ince I., Jándi B., Jánosi Boldizsár, Kalocsay F., Dr. Kapossy E., Kassai L., Kelemen B., Dr. Kemenes I., Király Gy. 2 kor. 50 fill., Kulesár E., Dr. Latzkó H. 9 kor., Dr. Lányi E., László Zs., Dr. Lovas K. E., Dr. Madzsar I., Mándik P., Moravszky F., Németh R., Dr. Pap I., Pap J., Dr. Pap K., Prácer A., R. Prikkel M. 1 kor. 50 fill., Radinovic I., Ranschburg V., Dr. Reibner M., Relkovics Davorka, Dr. Révész A. 5 kor., Schmidt F., Schilling L., Sörös P., Strauch B., Szántó K., Szigetvári I. 6 kor., Dr. Szinnyi F., Dr. Tóth K., Trostler J. 1 kor. 50 fill., Dr. Viszota Gy., Dr. Wargha S., Weiszer R. 3 kor., Zolnai B. 50 fill., Dr. Zoltvány I. — **1916-ra:** Dóczi I. 1 kor., Helle F. H., Dr. Kemenes I. 2 kor., Dr. Latzkó H. 1 kor. — Összesen: 746 kor.

Előfizetés 1915-re: Aszódi evang. főgimn., Besztercebányai ev. főgimn., Békéscsabai evang. főgimn., Budapesti Eötvös Kollégium, Budapesti II. ker. áll. főreáliskola 13 kor. 50 fill., Budapesti Kegyesrendi főgimn., Budapest városi nyilvános könyvtár 6 kor., Budapesti V. ker. állami főreáliskola, Budapest: Magyar képviselőház könyvtára 13 kor. 50 fill., Budapesti Norbertinum, Budapesti ciszterci Bernardinum, Csurgói ref. főgimn. 12 kor., Cseglédi áll. főgimn. 13 kor. 50 fill., Debreczeni ref. leánygimn., Debreczeni ref. főiskolai anyakönyvtár 13 kor. 50 fill., Debreczeni ref. főiskolai philologiai seminarium 13 kor. 50 fill., Dési állami főgimn. 13 kor. 50 fill., Egri állami főreáliskola, Esztergomi főgimn. tanári könyvtár, Érsekújvári kath. főgimn., Fiúmei állami főgimn., Fogarasi állami főgimn., Glauber József 13 kor. 50 fill., Günsberger Lajos 13 kor. 50 fill., Gyergyószentmiklósi állami főgimn., Győri áll. főreáliskola, Hajdunánási ref. főgimn., Hódmezővásárhelyi ref. főgimn. Ipolyvári állami főgimn. 13 kor. 50 fill., Jászóvári prem. kanonokrend 13 kor. 50 fill., Kalocsai J. T. Atyák Kollégiuma 13 kor. 50 fill., Kassai főreáliskola 13 kor. 50 fill., Keszthelyi kath. főgimn. tanári könyvtára, Kézdivásárhelyi róm. kath. főgimn., Kisujszállási ref. főgimn., Kolozsvári Magyar Irodalomtörténeti Seminarium, Kolozsvári áll. felsőbb leányiskola 13 kor. 50 fill., Kolozsvári ref. kollégium, Komáromi bencés főgimn., Kőszegi főgimn. tanári könyvtár, Lévai róm. kath. főgimn., Liptószentmiklósi állami főgimn., Magyaróvári főgimn. igazgatósága, Marosvásárhely: Közművelődési Ház Könyvtára 5 kor., Mezőtúri ref. főgimn. 13 kor. 50 fill., Miskolci főgimn. 13 kor. 50 fill., Miskolci kir. kath. főgimn. igazgatósága, Nagybányai áll. főgimn. 13 kor. 50 fill., Nagyenyedi Bethlen-főiskola könyvtára 13 kor. 50 fill., Nagykanizsai kath. főgimn. 13 kor. 50 fill., Nagykőrösi ref. főgimn., Nagyszebeni állami főgimn., Noszeda Tivadar 13 kor. 50 fill., Pancsovai állami főgimn. 13 kor. 50 fill., Pannonhalmi könyvtár, Pápai ref. főiskola könyvtára, Pécsi ciszt. r. főgimn., Polatsek-féle könyvkereskedés 13 kor. 50 fill., Pozsonyi kir. kath. főgimn., Privigyei főgimn. 13 kor. 50 fill., Ranschburg Gusztáv 13 kor. 50 fill., Rózsahegy kir. kath. főgimn., Sillei Péter, Singer és Wolfner 13 kor. 50 fill., Soproni evang. főgimn., Soproni szentbenedekrendi főgimn., Soproni állami főreáliskola, Stein János 27 kor., Sümegi állami reáliskola, Szakolezai kir. kath. főgimn. 13 kor. 50 fill., Szatmárnémeti kir. kath. főgimn. 13 kor. 50 fill., Szatmárnémeti ref. főgimn., Szászvárosi ref. Kun-kollégium 12 kor., Szegedi főreáliskola, Szegedi Somogyi Könyvtár 13 kor. 50 fill., Szekesfehérvári ciszterci főgimn. tanári könyvtára, Szekesfehérvári állami főreáliskola 13 kor. 50 fill., Szilágysomlói róm. kath. püspöki főgimn., Szombathelyi prem. főgimn., Szombathelyi áll. főreáliskola, Tatai főgimn., Thiering Gyula 27 kor., Verseczi állami főreáliskola 13 kor. 50 fill., Veszprémi kath. főgimn., Zalaegerszegi főgimn. 13 kor. 50 fill., Zirci apátsági könyvtár, Zombori állami főgimn. 11 kor. 70 fill. — Összesen: 1255 kor. 70 fill.

Cserhalmi Sámuel pénztárnok,
I. ker., Lógodi-utca 49. sz. földsz. 1.

Görög és Latin Remekírók

magyar fordításban, bevezetéssel és jegyzetekkel.
Kiadja a M. Tud. Akadémia klasszika-filológiai bizottsága.

Anakreon. (Ponori Thewrewk Emil.) 3 kor. 20 f. Görögül és magyarul	4.—
Bacchylides költeményei. (Hegedüs István.) 4 kor. 80 fillér. Görögül és magyarul	2.60
Catoböles mondásai. (Némethy Géza dr.) 80 fillér. Latinul és magyarul	4.20
Catullus versei. (Csengeri János.) 2 kor. 60 f. Latinul és magyarul	4.—
Cicero a kötelességekről. (Csengeri János.)	2.—
— A legfőbb jóról és rosszról. (Némethy Géza dr.) 3 kor. Latinul és magyarul	5.—
— Brutusa. (Pösch Árpád.) 4 kor. Latinul és magyarul	6.—
Demosthenes beszédei. (Gyomlay Gyula dr.) II. rész. Két kötet, 4 kor. Görögül és magyarul	6.—
Euripides. Herakles. — Hypolytos. (Latkóczy Mihály és Csengeri János.) Görögül és magyarul	7.20
— Phoinikiai nők. Medeia. (Csengeri János.) Görögül és magyarul	6.50
Gaius római jogi institúciói. (Bozóky Alajos dr.) 4 kor. Latinul és magyarul	6.—
Gellius A. «Attikai éjszakák». (Bareza József és Sós József.) Két kötet, 7 kor. Latinul és magyarul	16.—
Görög anthologiabeli epigrammák. (Ponori Thewrewk Emil.) 2 kor. Görögül és magyarul	4.—
Herodotos történeti könyvei. (Geréb József.) Három kötet, 8 kor. Görögül és magyarul	16.—
Homeros Iliasa. (Ponori Thewrewk Emil.) I. kötet, 3 kor. Görögül és magyarul	6.—

Lykurgos beszéde Leokrates ellen. (Fináczy Ernő.) 1 korona. Görögül és magyarul	4.40
Paterculus C. Velleius. Róma történetéről írt két könyve. (Szölgyémy Ferenc.) 4 kor. 60 f. Latinul és magyarul	3.—
Platon állama. (Simon József Sándor.)	5.—
Latinul és magyarul	10.—
Platon. Euthyphronja, Sokrates védőbeszéde, Kritonja és Phaidonja. (Simon József Sándor.) 2 kor. 40 fillér. Görögül és magyarul	4.—
— Theaitetosza. (Simon József Sándor.) 1 kor. 20 f. Görögül és magyarul	2.40
Propertius elégiái. (Csengeri János.) 4 kor. Latinul és magyarul	6.—
Quintilianus M. Fabius szónoklattana 12 könyvben. I. kötet: I—VI. könyv. (Präcser Albert.)	6.—
Sallustius Caius Crispus összes munkái. (Cserép J. dr.) Latinul és magyarul	8.—
Seneca Lucius Annaeus. Erkölcsi levelek. (Bareza József.) Két kötet 9 kor. Latinul és magyarul	20.—
Suetonius császárok életrajzai (Székely István dr.) 4 kor. 80 f. Latinul és magyarul	8.—
Thukydides. (Zsoldos Benő.) Három kötet, 6 kor. 40 f. Görögül és magyarul	14.60
Vergilius Publius Maro Aeneise. (Barna Ignác dr.) Bevezetéssel ellátta Némethy Géza dr.	4.—
— Eclogái. (Viétórisz József dr.) 80 fillér. Latinul és magyarul	4.20

Kaphatók :

LAMPEL R. könyvkereskedése (Wodianer F. és Fiai) r.t.
Budapest, VI., Andrásy-út 21. szám.
és minden könyvkereskedésben.

1915. ÁPRILIS.

XXXIX. ÉVFOLYAM,

IV. FÜZET.

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPITOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV.

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

BLEYER JAKAB és FÖRSTER AURÉL.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1915.

Az **Egyetemes Philologiai Közlönybe** szánt class. philologiai dolgozatok kéziratát **dr. Förster Aurél** (IV., Eskü-tér 8.), a modern philologiai dolgozatokéi **dr. Bleyer Jakab** címére (VIII., Mikszáth Kálmán-tér 4.) küldendő. Fölolvasások **dr. Papp Ferencz**, I. titkárnál (I., Bors-u. 15. — f. é. május 1-től: II., Vérmező-út 12.) jelentendők be.

TARTALOM.

ÉRTEKEZÉSEK.

HEINRICH GUSZTÁV: Tannhäuser	241
CSERÉP JÓZSEF: Róma kora, népe és királyai	281
TROSTLER JÓZSEF: A «Magy. Simplicissimus» s a «Török kalandor» forrásai. (Vége)	291
MARÓT KÁROLY: Homerus comparatus. (II. közl.)	301
ZAMBRA ALAJOS: A Zichy-kódex és az olasz líra. (Vége)	317

HAZAI IRODALOM.

Czinkotszky Jenő: Oswald újbányai jegyző verses elbeszélése. HEINRICH GUSZTÁV	328
Gróf István: Arany János Bolond Istókja. PAP KÁROLY	329
Bódis Jusztin: A kereszténység legrégibb nyomai a római íróknál. RÉVAY JÓZSEF	334
A Kisfaludy-Társaság Évlapjai. KIRÁLY GYÖRGY	337
Magyar Shakespeare-Tár. RÓZSA DEZSŐ	338

KÜLFÖLDI IRODALOM.

S. Krauss: Monumenta Hebraica. Monumenta Talmudica. V. Bd. BLAU LAJOS	340
M. Glatzel: Julius Leopold Klein als Dramatiker. GRAGGER RÓBERT	345
Th. Ziegler: Goethes Welt- und Lebensanschauung. HANVAI ILONA	346
Ιακώβου Θωμοπούλου: Πελασγικά ἦτοι περὶ τῆς γλώσσης τῶν Πελασγῶν. BENIGNY GYULA	348

VEGYESEK.

A Budapesti Philologiai Társaság 1915 márczius 10-én tartott ülése	353
Egy Julius Caesar-előadás a Nemzetiben. BAYER JÓZSEF	353
Mikor írta meg Shakespeare Hamlet-jét? FEST SÁNDOR	355
Szigligeti «Szökött katoná»-jának forrásaihoz. KÁDÁR JOLÁN	355
Pulszky Ferencz és az irodalom. SAS ANDOR	357
Új könyvek	358
A szerkesztőhöz beküldött könyvek és füzetek jegyzéke	360

Az **Egyetemes Philologiai Közlöny** tíz havi füzetben, minden hónap elején (augusztus és szeptember kivételével) jelenik meg.

Előfizetési ára: 15 korona. Egy füzet ára 1 korona 50 fillér.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a reklamációk, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése a pénztárhoz, **Cserhalmi Sámuel**hez (Budapest, I., Lógodi-u. 49.) intézendők.

TANNHÄUSER.

I.

A monda nem válogató. Igaz, hogy előszeretettel az emberiség magaslatain mozgó alakokat avat hőseivé: nagy fejedelmeket és hadvezéreket, kitűnő tudósokat és lángeszű költőket; de gyakran, sokszor nehezen érthető vagy megmagyarázható indokokból kiemel a feledékenység tengeréből köznapi vagy jelentéktelen halandókat is, a kik első perczre semmi okot vagy jogot nem mutatnak arra, hogy a népnek alkotó képzelete reájuk a rege aranyos palástját borítsa. Sokszor csak egy kis mellékes vonás, egy lényegtelen adat, egy félreértett név vagy félremagyarázott tulajdonság szolgáltatja a nélkülözhetetlen alapot, melyet a hagyomány megragad, hogy reá mint biztos talajra, korlát nélkül csapongó észjárással, egy nem egyszer megragadó, költészettől duzzadó, mély érzelmű mondának fényes palotáját fölépítse. A nép képzelete ezen munkájában, rendszerint fesztelenül csapongva, a legtávolabb eső adatokat és motívumokat bámulatos merészséggel kapcsolja össze egymással és dolgozza föl egységes alkotássá, úgy hogy alakításának kiinduló pontját néha csak a legélesebb szemű kutatás és akárhányszor még ez sem képes az összebogozott anyagból kihüvelyezni. Ily bonyolódott, rejtélyekben gazdag, a kornak ellentétes szellemi és erkölesi áramlataiban gyökerező probléma a monda terén a Tannhäuserről szóló hagyomány is, mely több század óta nemcsak a kutatókat vonzza, hanem költői értékénél és mély értelménél fogva, a költőket is újabb meg újabb földolgozásra csábítja.

A ki ma Tannhäuserről hall, legelsőbben a wartburgi dalnokversenyre gondol, mert, főleg Wagner Rikárd híres költői és zenei műve (1845) óta, úgy tetszik, hogy ez a két hagyomány szoros kapcsolatban van egymással. Pedig ez a fölfogás nem helyes: a Tannhäuserről szóló legrégebb források nem tudnak a Wartburgról és a dalnokok versenyéről, e költő-versenyről megemlékező adatok pedig soha sem említik a thüringiai fejedelmeknek fényes várában szereplő dalnokok sorában Tannhäusert.

A wartburgi dalnokversenyről szóló hagyománynak főforrása az a sok tekintetben rejtélyes költemény, mely mai alakjában a XIII. század második feléből származik.¹⁾ Ezen forrás szerint a következő hat költő szerepelt ez alkalommal Wartburgon: Walther von der Vogelweide, Reinmar, Biterolf, Wolfram von Eschenbach, Heinrich von Ofterdingen és Henrik, az «erényes íródeák». Ezek a költők mind történeti alakok, ha némelyikökről nem tudunk is sokat, kivéve Ofterdingen Henriket,²⁾ kinek kódós alakját aztán egy modern kutató³⁾ Tannhäuserrel azonosította, rosszul alkalmazott tudományossággal és irigylendő képzelettel regényt építve a mondára, azaz levegőt a levegőre. Mert a dalnokverseny, melyet a hagyomány magyar Szent Erzsébetnek születése idejébe, 1206-ba vagy 1207-be helyez, kétségtelenül monda, melynek csak annyi alapja van, hogy Hermann thüringiai tartománygróf lelkes és bőkezű pártfogója volt a költészetnek és szívesen látta udvarán, a Wartburgon, korának hírneves költőit. Ez a monda az említett régi költeményből már 1289-ben átment Lajos tartománygróf életrajzába (Dietrich von Apolda szerzetestől) és különösen népszerű lett Rothe Jánosnak (+ 1434) a XV. század első felében Szent Erzsébet életéről írt műve és az ugyanazon század második felében keletkezett thüringiai krónika útján.⁴⁾ De sem ezekben a forrásokban, sem egyéb régi, a dalnokversenyre vo-

¹⁾ Legjobban kiadta Karl Simrock, *Der Wartburgkrieg*, 1858.

²⁾ Róla Konr. Burdach, ADB. XXIV, 1897, 173. l. — Paul Riesenfeld, *H. v. O. in der deutschen Literatur*, 1912. (ismertettem EPhK. 1914).

³⁾ E. T. Lucas, *Ueber den Krieg von Wartburg*. Königsberg, 1838, 270 l.

⁴⁾ Ezt bővebben kifejtettem *Klingsor von Ungerlant* című értekezésemben, EPhK. II, 1878, 137. l.

natkozó följegyzésekben vagy czélzásokban Tannhäuserről soha sem történik említés. Külömben látni fogjuk, hogy a történeti Tannhäuser már koránál fogva sem vehetett részt egy 1206-iki vagy 1207-iki eseményben.

A szorosb értelemben vett Tannhäuser-mondának ¹⁾ forrásai: a híres dalnokról és szomorú sorsáról szóló népdalok, ²⁾ melyek kéziratokban vagy régi nyomtatványokban fönmaradtak, még pedig föl- és alnémet, hollandi és dán nyelven, a mi a mondának nagy népszerűségét eléggé bizonyítja. Azonkívül számtalan czélzás van a XIV., de főleg a XVI. század óta, a legkülömbözőbb művekben és a legeltérőbb szempontokból Tannhäuserre, a ki a középkori irodalomnak és világnak teljes elsüllyedése után is kedves alakja maradt a nép ajkán élő költészetnek és hagyománynak. ³⁾ Ezek a népdalok egyes vonásokban eltérően tartalmazzák a mondát, — de a hagyomány főbb részleteire vonatkozóan megegyeznek egymással. A legerterjedtebb és egész jelleménél fogva legrégibb ⁴⁾ ezen Tannhäuser-dalok közül, melyet Goldast 1604-ben idéz és mely különböző módosulásokkal még ma is él a nép ajkán Svájcban, Tirolban és Felső-Ausztriában, a következő (Uhland gyűjteményében II, 1845, 761. l.):

¹⁾ A. Oehlke, *Zu Tannhäusers Leben und Dichten*, Königsberg, 1890. — Rich. M. Meyer, *Tannhäuser*, ADB. XXXVII, 1894, 385. l. — Erich Schmidt, *Tannhäuser*, Nord und Süd XLIII (utóbb: *Charakteristiken* II, 1901, 24. l.). — Karl Reuschel, *Die Tannhäusersage* 1904 (Neue Jahrbücher, XIII, 653. l.). — Wolfg. Golther, *Tannhäuser*, Walhalla, 1907 (utóbb: *Zur deutschen Sage und Dichtung* 1911.). — Ernst Elster, *Tannhäuser*, 1908. — Viktor Junk, *Tannhäuser in Sage und Dichtung*, 1910. — Ezek a becses dolgozatok mind saját tanulmányom után jelentek meg, mely először 1887-ben jelent meg a Budapesti Szemlében (52. köt. 321—343. l.) és most tetemesen bővített és javított alakban lát újra napvilágot.

²⁾ Mind együtt vannak Grässe könyvében: *Der Tannhäuser und Ewige Jude*. 2. Aufl., 1861. — A népdal 1515 óta mutatható ki.

³⁾ Még farsangi játékokban is szerepeltették. V. ö. Adalb. v. Keller, *Fastnachtspiele aus dem XV. Jahrhundert*, 1853, 124. sz. és Hans Sachs, *Vom Hofgesindt Veneris*, 1517. — A mesterdalnokok előszeretettel ápták a mondát és használtak több versmértéket, melyeket Tannhäuser (Danhauser) nevéől neveztek el.

⁴⁾ Kérésemre magyarra fordította Kerekes Ernő, valamint a következő dalt Radnai Rezső.

Dalt kezdek in, figyeljetek!
 Lovagról szól az ének,
 Tannhäuserről, kinek bűvös
 Szerelméről regélek.

Tannhäuser jó lovag vala,
 Csudás tettekre vágya;
 Szép asszonyokhoz ment azért
 Vénusnak hegy-lakába.

«Tannhäuser, mint szeretlek én,
 Gondold meg azt, esengem.
 Megesküvél, s az eskü szent:
 Nem fogsz elhagyni engem.»

«O Venus, én nem esküvém,
 Ellentmondok szavadnak.
 Ha más ezt rólam mondaná,
 Tudom, jaj volna annak.»

«Tannhäuser! ez minő beszéd?
 Szód eltölt fájdalommal.
 Szép lyányt adok nőül neked,
 Ha nem szakítsz lakommal.»

«Ha mást is vennék nőül én:
 Tudom a szörnyű végzet
 Pokol tüzét mérné reám,
 S kinom nem érne véget.»

«Pokol tüzét nem ismered,
 Hol kínnak nines határa.
 Csak ajkam nézd, ez rád nevet
 Mint hajnalpír a tájra.»

«Mit ér nekem piczinyke szád?
 Mézét már nem kívánom.
 Szabadságért esdem csupán,
 Mennem kell minden áron.»

«Tannhäuser, nem bocsátlak el.
 Ne menj! maradj körömben!
 Hadd töltsed itt el éltedet
 Vigszágban és örömben!»

«Megúntam itt már éltemet,
 Tovább már ki nem állom.
 Csábos karodból elbocsáss,
 E hely nekem halálom!»

«Tannhäuser, hogy beszélsz ilyet?
 Csak itt tudhatsz te élni,
 A kis szobácska vár reánk,
 Jer örömet cserélni.»

«Szerelmed már gyönyört nem ad,
 Pokol lakik szemedben.
 O Venus, bájos arcu hölgy,
 Te ördög vagy szivedben.»

«Tannhäuserem, úgy fáj e vád!
 Ezért epedtem érted?
 Maradj velem továbbra is,
 Szerelmemet megérted.»

«Venus, én nem maradhatok.
 O hagyj távozni engem!
 Szűz Mária! védő anyám!
 Oltalmazd esengem!»

«Tannhäuser, légy tehát szabad,
 Miként madár az ágon!
 De ne felejtsd jószágomat
 S hirdesd a nagy világon.»

S Venus hegyéből távozott;
 Szívében dúlt a bánat:
 «Rómába el, a pápa jó,
 Ott vár reám bocsánat.

«Remény vezérel utamon,
 Irgalmas a nagy Isten;
 Orbán pápához sietek,
 Pokoltól hogy megmentsen.

«Oh pápa, kedves jó uram,
 Bevallom bűnös tettem;
 A bánat marja lelkemet
 Azért, mit elkövettem.

«Egy éven át s tovább valék
A szép Venus hegyében, —
Gyónni s bűnhődni jöttem el,
Bízván az Úr kegyében.»

A pápa szólt, száraz botot
Tartván egyik kezébe':
«E bot ki nem zöldül, — Te sem
Juthatsz Isten kegyébe'!»

«Bármily rövid lesz életem
E bútól terhes földön,
Istenhez, bánva bűnömet,
Bocsánatért könyörgöm.»

És Rómából elutazott
A bús vitéz azonnal:
«El kell válnom, Szűz Mária,
Te téled fájdalommal!»

S megint a hegybe vándorolt,
Szívében dült a bánat:
«El-el, Venushoz el, ha nincs
Számomra már bocsánat.»

«Isten hozott, Tannhäuserem!
Úgy vártalak szünetlen!
Légy üdvöz, kedves jó vitéz!
Szerelmem rendületlen.»

Harmadnapon zöldült a bot...
Borús a pápa képe,
És Tannhäuseret keresni megy
Sietve szolgánépe.

De ez már rég a hegybe' volt
S szerelme újra éledt...
De Orbán pápa e miatt
Örökre pokloké lett.¹⁾

A többi dalok ezen legnépszerűbb költeménynek csak
többé-kevésbé lényegtelen változatai. Csupán a következő dal
tér el tőle lényegesebben, noha ez sem a cselekvénynek föl-
tétélezett részleteit illetőleg:

«Hozzád kiáltok, Istenem,
Mert bűnöm súlya nyom;
Szilárd hittel, könnyek között
Foly éjjem, nappalom.
O égi szűz, mutass utat,
A jóra vezetőt,
Hogy lássam lelki üdvemül
A szent üdvéztőt!»

«Tannhäuser, szünjék bánatod
Örvendj, — e hegy enyím!
Hogy elfelejtésd gondjaid,
Parancsra várnak im
Törpéim s vígan dallanak,
Jó kedvök lánggal ég;
Jer, éleszd újra kedvedet! —
«— Ne csábíts, már elég!

«Megismerélek s átkozom
Ajkadnak csókjait —
Imádvá, kérve Máriát,
Ki büntől szabadít.
Örökre hozzá vágyom én
S fiát követni hűn,
Kinél erény jutalmat nyer
S kegyelmet nyer a bűn.»

«Felejtéd-é, Tannhäuserem,
Miként fogadtalak?
S az első csókban mennyi kéjt
Nyújtott e hév ajak?
Maradj azért továbbra is,
Maradj tovább velünk, —
A bánat enyhül s kéj között
Telik majd életünk.»

¹⁾ E dalnak különböző igen érdekes változatait közli Wölg. Golther, *Zur deutschen Sage und Dichtung*, 1911, 57. l. — A dal emlékeztet, szer-
kezetében is, a középkori 'hajnali dalra' (l. erről cikkemet EPhK. IX,

«Oh Venus, ámitod magad,
Ördög vagy és hazudsz,
Hogy Isten van s hatalma nagy,
Te arról mit se tudsz,
Ki üdvözítne téged is,
Ha felkeresed őt,
Ki bút oszlatva élteti
A már-már csüggedőt.»

«Minden javad szemét nekem,
És kincsed undorít.
Oh Jézus, engedd, lelkemet
Ne érje nyomor itt.
S hozzád röpítve hő imám
Anyádhoz fordulok,
Ki rajtam vétkes lelken is
Megkönyörülni fog.

«Nem ördög volt az én szülém,
Királytól származám,
Babolján és Dasgandián¹⁾
Uralkodott atyám.
E roppant kincs tied legyen,
Ha vélem itt maradsz;
Maradj! — és élve boldogan,
Sugárzik majd az arcz.»

«Hogy annyi bűnt követtem el,
Szívből kesergem én,
A bűnbánóhoz, szűz anya,
Tekints, hajolj felém.
Vezess, s ha gyarló gyöngeség
A bűnhöz csal talán,
Örvényéből ragadj ki te:
Csak így száll üdv reám!»

És Venus erre kifakad:
«Mi jól esett neked —
A nálam töltött szép időt
Még megemlegeted.»
De ő szavára így felel:
«Örökre válok én.
Kincsem, gondom az ég csupán, —
Elhagylak, csalfa lény!»²⁾

Tannhäuser lovag — ezek az epikai anyagnak lényeges közös momentumai — fölkeresi 'Venus hegyét' és több évet tölt a pogány istennő birodalmában, a szerelem ölén. De végre visszakívánczik a földre, az emberek közé; újra lóra kíván ülni és lovagi játékokban részt venni; — mert megunta Venus szerelmét és meg is bánja bűnös életét. Venus tartóztatja a szeretett dalnokot, de ez a Boldogságos Szűzhöz vagy a Megváltóhoz fordul imájával, mire az istennő elbocsátja a hűtelent. Tannhäuser most Rómába indul, hogy a pápának meggyónja

---

1885, 393. l.), csakhogy ebben a toronyörnek (vagy egy fölgyázónak) bizalmas szava szólítja el a szerelmest kedvesétől, míg a fönti népdalban ezt a hősnek erkölcsi undora, fölébredt lelkiismerete eszközli.

¹⁾ E tulajdonnevek rejtélyesek. Babylon és Taskend?

²⁾ Némelyek ezt a dalt töredéknek tekintik, de ez a fölfogás nem indokolt. A költő föltehetette a monda ismeretét hallgatóinál és azért a cselekvényt magát nem beszéli el.

bűnét és bocsánatát nyerje. Gyalog zarándokol a szent városba, hol Orbán pápa előtt térdre esik és bűnének bocsánatát kéri. A pápa, kinek kezében bot volt, azt válaszolta: valamint ez a bot ki nem virágzik soha többé, úgy bűne sem lesz soha megbocsátva. Tannhäuser megérti e szavakból, hogy bűnéért soha sem nyer bocsánatot: azért nem is bízik többé az égiek kegyelmében, hanem visszatér a Venus hegyébe, a hol a legnagyobb örömmel fogadják. De alig hogy eltávozott, kivirágzik a pápa botja.¹⁾ Orbán most mindenfelé követeket küld, hogy Tannhäuseret fölkeressék és bűnének bocsánatáról értesítsék — de a lovag nem volt többé látható. Ezóta — teszi hozzá egy ifjabb hagyomány — ezóta ül a Venus hegye előtt a hű Eckart, a ki az embereket óva inti, hogy ne térjenek be az istennő palotájába, nehogy ők is úgy járjanak, mint Tannhäuser, a kinek a világ végéig ott kell maradnia.²⁾

Íme a mondának eredeti alakja, mely nem tud sem a Wartburgról, sem a dalnokok versenyéről, mely azt sem mondja meg, hol keressük a Venus istennő hegyét, melyben Tannhäuser még ma is lakik. Csak késő hagyományok kapcsolják egybe ezt a mondát egyéb hagyományokkal, különböző tárgyú és eredetileg egymástól független meséket terjedelmesebb mondává szöve össze. Nem is nehéz fölismerni, hogy ezt a kapcsolatot mely elemek közvetítették. A nép mindenekelőtt kérdezte, hogy hol van a Venus hegye, melyről a dalok szólnak. A felelet az volt, hogy Venus istennő hegye nem más, mint a Hörsel-hegy Thüringiában, Eisenach városa és a Wartburg közelében, melyhez a pogány világnak sok emléke fűződött. Most az is meg volt magyarázható, hogy az osztrák vagy (a népdalokban) frank Tannhäuser hogyan került Eisenach vidékére. Kétségtelenül —

¹⁾ IV. Mózs. 17. Áron botja is kiszökdül és gyümölcsöt hajt, — és Mária is azt választja férjefül, a kinek botja virágot hajtott. A Boldogságos Szűz a középkori költészetben maga is „virga Aaron florida” lett, Walther von der Vogelweidénál: „du blüende gerte Aaronis”.

²⁾ Hasonlók a Schneeburgerről szóló monda, a ki a Freiburg melletti Venus-hegyben volt és csak azon esetben nyerheti ezen nagy bűnének bocsánatát, ha egy bot rózsát hajt; — és egy svéd népmese, melyben a pap egy sellőtől megtagadja az üdvözlést, míg botja levelet és virágot nem hajt. Egy XV. századbeli angol népdal, „Thomas of Erceldowne”, inkább az Olaf-mondához hasonlít, mely Goethét az „Erlkönig” megalkotására ihlette. V. ö. Ludw. Uhland, *Schriften*, IV, 1869, 259—286. 1.

így következtetett a hagyomány — őt is meghívta Hermann, a thüringiai tartománygróf, midőn 1207-ben a kor legjelesebb dalnokait a Wartburgon rendezett költői verseny alkalmából megvendégelte. Csakhogy Tannhäuser Thüringiába érkezett ugyan, de a versenyben nem vett részt, mert útközben a Hörsel-hegybe, Venus birodalmába került. A lovag további sorsán nem változtatott lényegesebbet ez a későbbi hagyomány sem.

Minket természetesen első sorban csak a mondának eredeti alakja érdekel, hisz az ifjabb hagyomány sem módosította ezt, csak egy másik mondával hozta egészen külső kapcsolatba. Első pillanatra is világos, hogy a Tannhäuser-monda két elemből alakult: egy történetiből, melynek hordozója a középkori lovag és költő, a kitől tizenhat érdekes és részben terjedelmes dal¹⁾ maradt az utókorra; és egy mythikusból, melynek középpontja Venus istennő, fényes és veszedelmes országával. E két elemnek eredetét és lényegét kell földerítenie annak, a ki a Tannhäuser-mondát meg akarja magyarázni; — de ki kell kutatnia azt is, hogy miért lett a középkornak számos lovagi költője közül épen Tannhäuser ezen szép hagyomány hőisévé. A monda-magyarázat Scyllája és Charybdise: a hagyományoknak vagy egyoldalúan történeti vagy épen oly egyoldalúan mythikus megfejtése, a Tannhäuser-mondával foglalkozókat is ragadta örvényébe: némelyek a Venus-hegyéről szóló elbeszélésben is a hősnek egy szó szerint megtörtént és csak költői képzelettel kiszínezett élményét látták;²⁾ mások Tannhäuser lovagot magát alakították át mythikus fogalommal vagy alakká, melynek egy csöpp történeti alapja sincsen.³⁾ E végleges elméletek természetesen nem hogy a hagyományt megfejtteni képe-

¹⁾ A minnedalosok nagy heidelbergi kéziratában van tőle hat táncdal, kilencz szerelmi költemény és egy tanító verszet, melyben az ép akkor meggyilkolt Becket Tamás canterburyi érseket (+ 1170) dicsőíti. Ezekhez járul a jenai kéziratban egy bűnbánó dal, mely bizonyosan tőle van, noha némely kutatók még ma is megtagadják tőle vagy legalább kétesnek mondják. Összes verseit kiadta Fr. H. von der Hagen, *Minnesinger* (1838—1856, öt kötet), II. 81. és III. 48. — Később egyéb költeményeket is tulajdonítottak neki, melyek semmi esetre sem származnak tőle.

²⁾ Friedrich Zander, *Die Tannhäuser-Sage und der Minnesinger Tannhäuser*. Königsberg, 1858.

³⁾ Így Jos. Haupt, Ad. Rudolf, Paulus Cassel, Edm. Veckenstedt. L. alább.

sek volnának, sőt még elvitázhatatlan világos részleteit is csak homályba borítják és rejtélyessé teszik.

Lássuk előbb a mondának kétségen felül mythikus elemét.

II.

A «Venus hegye» a régi pogány mythos és az antik költészet összeolvadásából keletkezett.

A német mythos világa homályos és ködös, alakjai csak bizonytalan árnyékok gyanánt lebegnek a jelenkor szeme előtt. A hol valamely nép mythosa befejezett alakot nyert, istenei és istennői életteljes, biztosan körülvonalazott lényekké lettek: ott ez első sorban a művészet, főleg a költészet közreműködésének volt köszönhető. Ily értelemben nem nagy túlzással mondhatta már az ókor, hogy a görögök isteneit Homeros és Hesiodos teremtettké. Németországban nem tudjuk, hogy a régi költészet mennyire haladt a germán Olympus megalkotásában; tény, hogy ebből a pogány költészből, elenyészően csekély számú és jelentéktelen értékű töredékek kivételével, semmi sem maradt az utókorra. A német mythosnak ezen legfontosabb és leggazdagabb forrása teljesen és örökre elveszett és a modern kutató csak a népnek még a régi pogányságban gyökerező szokásaiból és babonájából, szertartásaiból és mondásaiból, tehát igen elszórt és töredékes, azonfelül még számtalan, ritkán pontosan kimutatható befolyásoktól módosított hagyományokból kísértheti meg az eltűnt istenek lényét és sorsát, a régi germánok világnézetét és hitét megállapítani. Kétségtelen, hogy ebből a gyarló anyagból is bámulatos épületet emelt a német mythologia tudománya, miben a rokon skandináv népeknek jóval gazdagabb emlékei és a távolabb álló indogermán nemzeteknek egyazon forrásból fakadt mythikus képzetei lényeges segítségére voltak. De mind hiába! Sokat tudunk az ősgermán népek mythosaiból, de az istenek alakjait nem sikerült eddig a századok porától lepert törmelékből újra megalkotni. Aphroditéjok és Hérájok nincs a németeknek és nem is lesz már soha.

Mert épen az istennőket érte a megsemmisülés végzete legsúlyosabban. A mi fönmaradt, nevek, üres nevek, melyekhez csak sovány adatok fűződnek. Az alakok homályosak, egymásba folyók, a szép realitás megragadó bájában szűkölködők.

Frigg, Bertha, Hulda, — három név, de az alakok nem válnak el biztosan egymástól. Frigg, a német Olympus Junója, a «nagy istennő», a házasság, a családi tűzhely nemtője, a germán nő ideálja. Szép, fényes istennő, — de mint ilyen többé már nem Frigg, hanem Bertha, mert Berahta vagy Perahta a. m. a fényes, ragyogó. Bertha hófehér vászonba öltözik; ő a «fehér nő», a ki annyi mondában, mint régi családoknak végzetes özanya szerepel, a ki késő unokáit inti, ha vész fenyegeti a házat, melynek ő volt a megalapítója. Frigg is, Bertha is jó, kegyes istennő, de mint ilyen már nem annyira Frigg és Bertha élnek a nép emlékezetében, hanem Hulda vagy Holda (a népregékben Holle), a jó, a kegyes. Bertha és Hulda, úgy látszik, Frigg egyes tulajdonságaiból fejlődtek önálló isteni alakokká.

Hulda, a «jó nő», az áldásos istennő, a kitől a családok boldogsága származik. A magyar nép is, ép úgy mint a német, első sorban a gyermekeket nevezi áldásnak, — és ez áldás is Hulda adománya. A még meg nem született gyermekek nála vannak, a megholt gyermekek ő hozzá térnek vissza. Így lett Hulda az alvilágnak is istennőjévé, a kinek országát a föld színe alatt, főleg hegységekben és mély barlangokban képzeltek. A szépség istennője egyszersmind a halál istennője (mint az indus mythosban is), a mi a reánk maradt hagyományokban uralkodó zavart és homályt némileg megmagyarázza. De mint a halál istennőjét is kegyes istennőnek tekintette a nép Huldát, a kinek bájos alakja, ha homályos körvonalakban is, de nagyon sok vonással maradt meg a nép emlékezetében a mai napig.

A keresztyén térítés nem tudta ezeket a pogány alakokat és emlékeket teljesen megsemmisíteni; az emberek sokkal jobban ragaszkodnak mindahhoz, a mit szépnek és jónak tekintenek, a mit szeretnek, semhogy a térítők indokolt fanatizmusa célzott érhetett volna. Tudjuk, hogy a keresztyén papság, midőn tilalmai sikertelenek maradtak, mily eszközökhöz folyamodott, hogy a néppel ezt a régi pogány világot elfeledtesse. Főleg kettőhöz: vagy keresztyén alakokat állított a régi istenek helyébe, vagy gonosz, átkos, rút dæmonokká alakította át a romba dőlt régi Olympusnak kegyes és szép lakóit. Huldával is így lett; a régi jó istennőről szóló számtalan hagyományban Hulda helyébe a Boldogságos Szűz lépett; nem kevésbé számos a szép és kegyes istennőről szóló történet, melyben Hulda

az embereket bántja, üldözi vagy gonosz tettekre csábítja vagy birodalmába és hatalmába csalja, hogy őket az alvilágba, azaz keresztyén fölfogással: a pokolba juttassa.¹⁾

Ez a Hulda istennő lappang a mi mondánk Venusában. Mert a keresztyén téritők csak úgy gyűlöltek a görög és római mythos alakjait, mint a germán Olympus lakóit — amazokat is épen oly igazaknak, létezőknek tekintették, mint ezeket, csak hogy mind az antik, mind a germán istenekben ördögöket, gonosz dæmonokat láttak, melyek ellenében csak a keresztnek isteni ereje óvhatja és mentheti meg az embert. Huldát, mint a szépség istennőjét, azonosították Venussal, és mivel a nép Huldáról azt beszélte, hogy hegyek belsejében lakik, Venus-ról is hitték és állították ezt. Innen a sok Hulda- és Venus-hegy Németországban. Venus volt az összes ókori istenségek közül a legismertebb a középkori németek közt. Már a X. század óta, mikor a ledér, de nagytehetségű vagánsok dalai a szerelem örömeit dicsőítették, minden költészet középpontja a szerelem, — a szerelem adományozója és intézője pedig az antik világban, mely épen akkor korai renaissanceban új életre ébredt, Venus istennő. És utóbb még népszerűbb lett Venus, a római nép ősanja, a ki az egyes germán törzsek eredetéről tudakosan kieszelt okoskodások révén többé-kevésbé a germán népeknek is lett ősanjává. Ehhez járult a költészet hatása. Soha az egész német középkorban költői munka oly döntő, átalakító befolyást nem gyakorolt az emberek izlésére és műveltségére, mint Heinrich von Veldekének, a XII. századi lovagnak, az udvari költészet atyjának, mint hálás kortársai és a kegyeletes utókor nevezték, Aeneas-eposza — és ez eposz középpontja a szerelemnek döntő hatalma, Venus. Venus főleg ezen mű óta lett a németeknél minden körben ismeretes, mondhatni népies alakká, és a lovagok, a kik addig a szerelmet «Frou

---

¹⁾ Ezen fölfogáson alapszik a mondáknak allegorikus magyarázata, például a Tannhäuser-monda esetében már a XVII. században Melchior Goldastnál: *Paraeneticorum* I. 1604, 371. l.: Tanhuser partibus imperatoris contra papam steterat. Urbanus papa in caussa fuit, ut in Veneris montem, h. e. lupanaria, in quibus volutatus erat Tanhuser, redierit, æternum pereundus. Aut fallor (bizony nagyon csálódik), aut ipse (tudniillik Tannhäuser) in papæ contumeliam carmen (tudniillik a róla szóló népdalt) videtur composuisse. Ludw. Uhland, *Schriften* IV, 1869, 276.

Minne» névvel megszemélyesítették, most minden habozás nélkül a «Frou Venus» elnevezést használják ugyanazon idea megjelölésére.¹⁾

És ez a ‚Frau Minne‘ vagy ‚Frau Venus‘ a XIII. században azonos volt a ‚Frau Welt‘-tel, a mely megszemélyesítés magába foglalt mindent, a mit ez a föld szépet és örvendest nyújthat. A lovagok őt szolgálták és dicsőítették, az egyház őt gyűlölte és üldözte. A világnézeteknek ez ellentétje jellemző a keresztyén középkorra; a pogány ókor nem ismerte, mert a kereszténység azon alapfelfogásán alapszik, hogy az ember igazi hazája a túlvilág, mely nem ismeri a földi élet csalfaságait és csábításait. A középkorban folyton harczban van egymással ez a két világnézet, és majd az egyik, majd a másik dicsekedhetik a győzelemmel. A XI. század német földön az irodalom terén is az egyház uralmának kora: elfordul a világi élettől, kiátkozza a világ szolgálatát, örök elkárhozással fenyegeti mindazokat, a kik ezt a földi életet szépnek merték tekinteni, a föld javait élvezni tudták. Az ember elkárhozása e századnak legnépszerűbb eszméje, hisz a föld minden gonoszság és bűn tanyája. A ki a világtól el nem fordul, az részes e gonoszságban és bűnben, és örök kárhozat lesz jól kiérdemelt bére. A lovagi szellem megerősödésével és terjedésével ez a sötét világnézet enyhülni kezd, majd teljesen átalakul. Az em-

---

¹⁾ Tannhäuser maga is többször említi költeményeiben Venus istennőt; így egyszer kedvese meg akarja őt hallgatni, ha elhozza neki azt az almat, melyet Venus Paristól kapott. (Ezzel valószínűen az udvari epikát akarta kigúnyolni, melyben a hölgyek ismételve képtelen követeléseikkel a halál torkába kergetik imádóikat.) És figyelmet érdemel, hogy kor- és költőtársa, a hóbortos Ulrich von Liechtenstein († 1276) mint ‚Venus asszony‘ járta be az osztrák tartományokat. — De különösen nagy szerepet játszik Venus Hermann von Sachsenheim sváb lovagnak († 1458) elbeszélő költeményeiben, melyeknek egyikében (‚Die Mörin‘ A szerencsenő) Tannhäuser mint Venus férje szerepel és koronát visel a pogány istennő országában. E költemény szerint tagja Venus udvarának a hú Eckart is, a ki a ‚Heldenbuch‘ (nyomt. 1490 körül) szerint a világ végéig barlangja előtt ül és távozásra inti az embereket. V. ö. Johann Agricola (‚Sprichwörter‘, 1529): «Dieweil nun der Thanhäuser also mit Leib und Seele verdorben ist, sagen die Deutschen, der trewe Eckart sitze vor dem Venusberge und warne die Leute, sie sollen nicht hineingehen, es möchte ihnen sonst ergehen wie dem Thanhäuser».

berek fölfedezik az élet örömeit, a világ szépségét, az illatos virágokat és éneklő madarakat. A túlvilág nem nagyon bántja, mert nem foglalkoztatja őket. A hellén ókorra emlékeztető optimista és ideálista világnézet lesz uralkodóvá, mely a bűnt is elnéző szemmel nézi. Míg az előző században a legkisebb vétekre is örök kárhozat volt a büntetés, most még a nagy bűnök iránt is irgalmas és megbocsátó a kor ítélete. „Frau Welt“ most gyönyörű, bájos, boldogító istennő, a kit érdemes szolgálni, mert szolgálata kedvessé teszi az életet, boldoggá a halandót. De a XIII. századnak második felében hanyatlásnak indul a lovagi társadalom derült ideáljaival, és a világ ismét visszafordul a XI. századi sötétségbe és örömtelenségbe: most úgy látják, hogy a „Frau Welt“ csak arcban szép és elbájoló, — ha hátát nézzük, ez csupa vipera és kígyó, undok rothadás és kelevény. Így rajzolta a lovagok eszményét Konrad von Würzburg († 1287), a Tannhäuser kortársa: egyik szép elbeszélésének hőse, Wirnt von Gravenberg lovag és költő, a ki eddig szolgált, most felismeri igaz lényét és borzadályos undorral fordul el tőle; földre teszi lantját, melyen annyiszor dicsőítette, és fölveszi a keresztet, hogy egyedül Istent szolgálja. A kornak ezt a fordulatát is jelképezi a Tannhäuser-monda. Hőse vígan szolgált a boldogító „Frau Venus“-t; de az egyház nem tűrheti, hogy a föld az öröm és boldogság tanyája legyen. Egyedül az ő szolgálata boldogít, és örök kárhozat martaléka lesz a halandó, ha idején nem fordul el a csalfa világtól, mely szolgálait örök kárhozat áldozataivá teszi. Azért utasítja el a pápa még a bűnbánó Tannhäuser-t is, mert bűnére, hogy szépnak találta a világot és élvezte a föld örömeit, örök kárhozat áll. Egy századdal előbb Tristan és Izolda, a kik sokkal bűnösebbek voltak mint Tannhäuser, Istenökkel kiengesztelve végezhettk be életüket, — most a XIII. század végén irgalmatlan az egyház és kegyetlenül sújtja azokat, a kik valaha „Frau Welt“ vig hívei voltak.

A németek is hitték, mint az ókori népek, hogy vannak a földön mélyedések és nyílások, melyek levezetnek az alvilágba, azaz Hulda-Venus birodalmába. Ilyennek tekintették, egyéb magaslatozok mellett ¹⁾ a Hörsel-hegyet is Eisenach mellett, melynek

¹⁾ Ilyenek pl. Reichmannsdorf Meiningen vidékén, Waldsee a sváb földön, Fallbach Vorarlbergben, Schönberg Freiburg i. Br. mellett és mások.

neve talán a latin «mons horrisonus» (rémes zajú hegy) elferdítése.¹⁾ Innen indul ki régi néphit szerint, melyről Luther is megemlékezik, Hulde asszony a «vad vadászattal». Borzasztó hangokat véltek e hegység mélyéből hallhatni — hangokat, melyek majd szívszaggató fájdalom, majd féktelen ujjongás nyilatkozatainak tetszetek: mind a kettőben a Venustól az ő pokoli országába csalt boldogtalanoknak hangjait vélték föl ismerhetni — mert a gonosz istennő előbb páratlan gyönyörökben részesíti az új jövevényeket, hogy aztán, ha lelkek üdvösségét az ő szolgálatában örökre eljátszották, épen oly páratlan kinok áldozataivá tegye őket. Ki számlálhatná meg, ki nevezhetné meg mindazokat, a kik bűnös kíváncsiságból vagy vétkes szenvedélyektől üzetve, vagy a gonosz istennőtől csábítva valamely ilyen hegységbe kerültek, hogy rövid boldogság után örök kárhozatban részesüljenek? De némelyek ezen boldogtalanok közül bevésődtek az emberek emlékezetébe, senki elevebben mint Tannhäuser, a lovag és költő, a kinek története utóbb a politikai események és vallási mozgalmak hatása alatt többé-kevésbé módosult, míg végre a teljesen kifejlett Tannhäuser-mondává alkult. A XIII. század óta a német világ leggyülöltebb alakja a római pápa volt. Inkább egészséges ösztönénél fogva, mint világos tudásból megértette a német nép, hogy történetének legnagyobb átka a pápai hatalom beavatkozása a nemzet ügyeibe. Hiszen már a németek előtt jutottak az olaszok ugyanezen meggyőződésre. A pápát kedvezőtlen színben föltüntetni, az irgalmas Isten kegyét a pápa szavától függetlennek fölfogni, a pápai önkényt az Isten akaratával ellentétbe helyezni — ezt nem a reformatio kezdte; az egész középkorból számtalan nyilatkozat maradt reánk, melyek ezen meggyőződés általánosságáról, mélyen gyökerező hatalmáról tanúskodnak. És ennyiben lehet beszélni a Tannhäuser-monda irányzatosságáról is, mert a mondának van félreismerhetetlen tendenciája, mely határozottan pápa-ellenes; hisz a hősünkről szóló fönt közölt legszebb népdal e szavakkal végződik: ezen tette miatt kell

---

¹⁾ Népetymologiai magyarázat: Hör-Seel-Berg, mert nyílásaiból az elkárhozott lelkek jajgatásait hallani. A „Hörselloch“, a hegynek nyílása, szűk barlangba vezet, mely tele van szúnyogokkal és egyéb bogarakkal. Ezeknek zümmögését hallani csendes időben.

negyedik Orbán pápának örökre elkárhoznia! A nép nem helyeselte a költőnek istentelen feslett életét, de még kevésbé az egyház irgalmatlanságát; a bűnös lelki üdve nem lehet kegyetlen és szívtelen papok martaléka. Ez a tendenciája tette egész mondánkat a reformáció századának egyik legnépszerűbb, legkedvesebb tárgyává, melyre prédikátorok és költők oly sokszor hivatkoznak; — a Tannhäuserről szóló bizonyára igen régi népdalok is minden valószínűség szerint ebben a században nyerték reánk maradt alakjokat. Későbbi költeményekben a bűnbánó lovag a pápának megsemmisítő ítélete ellenére sem tér vissza a pokoli barlangba, hanem Istenével kiengesztelve bemegy a mennyek országába.

E módszeresen megalapozott és régebben általánosan elfogadott fölfogással szemben a mult század utolsó tizedében, első sorban a 'Venus hegyére' vonatkozólag egy merőben új nézet nyilvánult, mely majdnem egyszerre három jeles szak tudós ¹⁾ nyilatkozataiban jutott kifejezésre. Ezen fölfogás szerint a 'Venus hegye' nincsen kapcsolatban a régi német mythosszal, hanem idegen eredetű, déli gyümölcs, mely olasz földről jutott az északi németekhez. Ez új fölfogás főleg két régi, eddigelé ki nem aknázott forrásra támaszkodik, melyekből egészen új és igen meglepő anyagot merít.

Az egyik forrás a provençal Antoine de la Sale hercegi nevelőnek (René király udvarában) műve 'La Salade' (A saláta, t. i. tarka, vegyes és ízletes tartalmú könyv), mely 1438 és 1442 közt készült és kétszer jelent meg nyomtatásban, egyszer év nélkül és másodszor 1527-ben, de a mondák történetével foglalkozó kutatók eddigelé nem igen vették figyelembe.²⁾

¹⁾ Gaston Paris, *Le paradis de la Reine Sibylle*, 1897 (Revue de Paris, decz. 15), és *La légende du Tannhäuser*, 1898 (u. o. márczius 15); mind a két tanulmány: *Légendes du Moyen Age*, 1903. — W. Söderhjelm, *Antoine de la Sale et la légende de Tannhäuser* (Memoires de la Société néophilologique à Helsingfors, II.) 1897; — Friedr. Kluge, *Der Venusberg* (Allgemeine Zeitung, 1898, Beilage 66. és 67. sz., külön is). — V. ö. ismertetésemet: EPhK. XXII, 1898, 492. l.

²⁾ Negyedik fejezetét, 'Du Mont de la Sibylle', Söderhjelm lenyomatta idézett dolgozatában. — Az olaszországi 'Venus hegyéről' már régebben írtak Alfr. Reumont, *Saggi di Storia e Letteratura* 1880, 389: 'Il Monte di Venere in Italia' és A. Graf, *Miti, Leggende e Superstizioni*

E munka szerint a spoletói hercezségben, Norcia¹⁾ vidékén, van a „Sibylla királyné tavának hegye” vagy a „Pilatus tavának hegye”. Itt volt, más régi följegyzések szerint, a vagánsok iskolája, melyben a nekromantikát és egyéb varázsló mesterségeket tanulták és gyakorolták. És érdekes, hogy Tannhäuser egyik dalában visszautasítja azt a gondolatot, hogy szegénységén a fekete művészet segítségével javítson, azaz, mondhatnók: hogy a Monte del lago della Sibyllát fölkeresse. A Pilatus- vagy Sibylla-tóban, a hegynek kietlen, rendesen hóval fedett csúcsán, meséli de la Sale, van egy kis sziget régi épületek romjaival. Erre a szigetre régebben gyalogút vezetett, melyet a tó körül lakók utóbb elrontottak, nehogy a fekete művészet gyakorlói, a Faust-szerű kóbor diákok a szigetre mehessenek, hogy ott sötét mesterségöket gyakorolják vagy közreműködésüket az ördögnek följánlják, a mi mindig erős viharokat támasztott, melyek a környéken igen nagy károkat okoztak. A Sibylla-hegy lejtőjén fekszik egy kis városka, Montemonaco, csúcsán pedig egy nagy barlang, melybe De la Sale, a ki 1420 májusában járt itt, nem mert behatolni: a cumaei Sibylla otthona, a ki nem többé jósnő, hanem a „földi paradicsom” királynője. De a montemonacói nem épen szavahihető plébános állítólag bent volt és sok mélyedésen keresztül végre egy iszonyú zuhatagon át két lángoló szemű sárkányhoz és két érzekpuhoz ért, melyek folyton oly gyorsan ki- és becsapódtak, hogy mindenkit összezúztak volna, a ki bejutni merészel. Itt a plébános visszafordult, de hozzátette, hogy nemrégén két németet (!) vezetett be a barlangba egészen az érzekpukig; ezek tényleg behatoltak, de nem tértek többé vissza. Egy másik német (!), egy lovag, szintén bejutott egyik apródjával a barlang mélyébe. Ezt a lovagot és apródját itt az érzekpukon keresztül zene és ének közben gyönyörű leányok fényes termeken és kerteken át elvezették a királynéhoz, a ki ragyogó trónon ülve, német (!) nyelven szívesen üdvözölte őket és tudatta velök, hogy ő és udvara mai állapotukban megmaradnak

---

del Medio Evo 1893, II, 141: „Un Monte di Pilato in Italia”, — de ezek az érdekes adalékok sem keltettek annak idején figyelmet.

¹⁾ Az ókorban Nursia. — Itt született Szent Benedek 480 körül. Csak mellékesen jegyzem meg, hogy De la Sale és Guerino leírásai nagyon emlékeztetnek Vergiliusnak az avernusi tó melletti Sibylla-barlangról adott leírására.

a világ végéig és hogy ,paradicsomát' csak vagy a 9-dik, vagy a 30-dik, vagy a 330-dik napon hagyhatni el; a ki 330 napnál tovább időzik benne, ott marad a világ végéig. A lovag csakhamar megismerkedett ezen ,paradicsom' minden élvezetével és örömmel időzött benne; de nemsokára balsejtelmek kezdik kinozni, mert megtudta, hogy a gyönyörű királyné bájos hölgyeivel együtt pénteken éjfélkor eltűnik és csak szombaton éjfélkor jelen meg újra; ezen huszonnégy órában undok viperákká és kígyókká változnak át.¹⁾ A 300-dik napon felébred a lovag lelkiismerete, mire elbúcsúzik a királynétól, a ki neki egy csodás erejű kis arany botocskát (verge d'or) ad. A lovag most rögtön Rómába siet, hogy nagy bűnét meggyónja és a szent atya bocsánatát megnyerje; de a pápa (De la Sale szerint vagy VI. Incze 1352—62, vagy V. Orbán 1362—70, vagy VI. Orbán 1378—89), a kinek a lovag az arany botocskát átadja, örömmel veszi ugyan bűnbánatát, azonban megtagadja a bűnösnek fölmentését. Erre a lovag kétségbeesve nyomban visszatér a Sibylla barlangjába, hová apródja nagy örömmel követte; a pápa pedig, a ki utóbb meggondolta a dolgot és most már hajlandó volt a lovagot fölmenteni, hiába keresteti a bűnöst, mire a barlang bejáróját befödeti és a barlang meglátogatását szigorúan megtiltja.

Világos, hogy ez a Tannhäuser-monda, melyet De la Sale-nak 1420 körül a Sibylla hegyén elmeséltek. A kizöldülő vagy rózsákat hajtó bot, mely a német mondának egyik fő jellemző vonása, nem szerepel ez elbeszélésben, a mi igazolni látszik azt a már több ízben (de nézetem szerint, nem kellő alappal) hangoztatott fölfogást, hogy ez a csoda nem tartozik kezdettől a mondához, hanem ennek csak későbbi pótléka.²⁾ De la Sale

---

¹⁾ Ez az adat megvan a Tannhäuser-dalnak st.-galleni változatában is (L. Tobler, *Schweizerische Volkslieder*, I, 1882, 102. l.), mely Venus három hölgyéről mondja:

Die sind die ganze Woche gar schön — —
Am Suntig sind's Otre und Schlange.

²⁾ Csak későbbi költemények tárgyalják mondánkat a kizöldelő botnak csodája nélkül. Ezekben csupán a loagnak és ,Világ asszony'nak ellentéte, valamint a hősnek magábatérése teszik a versek tartalmát vagy föltételezett hátterét.

előadásában a lovag átadja a pápának a Venustól kapott kis arany botocskát (melyet Gaston Paris gyűrűre ért), — és igen közelfekvő az a következtetés, hogy a lovagnak ez a kis botocskája és a pápa kezében levő bot valamelyes kapcsolatban vannak egymással, nézetem szerint csak annyiban, hogy De la Sale hallotta a Tannhäuser-mondát, de nem tartotta meg pontosan egyes részleteit. A német mondában a bot könnyen érthető: a lovag az utcán találja a pápát, a ki öreg ember letére bottal jár, melyre támaszkodik.¹⁾ V. ö. Heine költeményében:

Zu Rom, zu Rom, in der heiligen Stadt,
Da singt es und klingelt und läutet;
Da zieht einher die Prozession,
Der Papst in der Mitte schreitet stb.

Az olasz mesében szereplő botocskának semmi értelme, de nem is következik belőle semmi, csodás ereje is homályban marad.

A másik forrás, melyen a 'Venus hegye' ez új fölfogása alapúl, egy 1391-ben keletkezett regény, melynek címe 'Guerino il Meschino', szerzője Andrea dei Magnabotti. Ez a Guerino keresi atyját és minthogy az egész világon nem tud reá akadni, meg akarja kérdezni a cumaei Sibyllát, a ki a multat és a jelent mind tudja, hogy vajjon hol tartózkodik. Csakugyan, sok regényes kaland után, bejut a barlangba, melynek bejáratánál ez a felirat olvasható: 'A ki ezen kapun bemegy és egy év leforgása alatt ismét vissza nem jön, az ítélet napjáig bent fog maradni és azután örökre el lesz kárhozva'; — figyelmet érdemel, hogy előadása föltűnően megegyez De la Sale elbeszélésével — de Guerino nem nyúl semmihez és ellentáll a 'paradicsom' minden csábjának, a miért is utóbb a pápa megbocsátja neki bűnét, hogy t. i. a Sibylla barlangjában volt. Guerino tehát

---

¹⁾ Friedr. von Sallet érdekes Tannhäuser-románzában (1843) a lovagnak vándorbotjára van vonatkoztatva a hagyomány:

So lange bis dein Stecken
Nicht frische Sprossen treibt,
Muss dessen Fluch dich decken,
Den sie für dich entleibt.

Midőn a pápa elutasítja a bűnöst, ez visszatér a hegybe és a földbe szúrja zarándokbotját, mely itt nyomban bimbókat hajt.

bizonyos tekintetben a Tannhäuser lovagnak tudatosan megalkotott ellenképe, mert a német monda, ezt hangsúlyoznom kell, régibb mint a Guerino-regény. Nagyon hasonló Felix Hemmerlin (Malleolus) zürichi kanonok elbeszélése a XV. század közepéből, mely 1497-ben jelent meg. Ebben az öreg hű Eckart is szerepel, ha nem is ezen néven, hanem csak mint „jóakaró aggastyán”. Itt is németek jártak a barlangban és egy schwyzi egyszerű földmíves a XXIII. János pápa (+ 1419) idejébe helyezett eseményeknek koronatanúja.¹⁾

Kétségtelen, hogy a „Sibylla hegye” a német mondában (sok egyéb mondában is) szereplő „Venus hegye”. Ezen a néven kutatja a hegyet a tudós Aeneas Sylvius (a későbbi II. Pius pápa, 1458—64) egy 1445 körül kelt levelében Norcia vidékén; ezt a helyet keresi ugyanitt 1497-ben Harff Arnold kölni patricius,²⁾ „mert nálunk erről a hegyről sok csodadolgokat mesélnek”. A Sibylláról szóló monda „Guerino” szerint 1350 körül Norcia vidékén igen ismeretes volt, de bizonyára már jóval régibb idő óta élt az ókori hagyományokon alapuló mese az olasz nép képzeletében. Innen került volna némelyek szerint — ez az újabb fölfogás magva — a „Venus hegye” Németországba, hol a Tannhäuser-mondához kapcsolódott, hisz De la Sale a helyi hagyomány szerint szintén egy német lovagról meséli a történetet.

Világos, hogy ez a fölfogás csöppet sem meggyőző. Tannhäuser egy századdal régibb mint a Guerino-regény és két századdal régibb mint De la Sale elbeszélése. A róla szóló monda vagy még életében keletkezett, midőn a sokat kóborolt hegedős egyszerre váratlanul eltűnt és senki sem tudta, hogy hová lett — vagy kevéssel eltűnése, illetőleg halála után, mert Tannhäuser nem volt oly kiváló alak, a kinek emlékezete, a monda nélkül, még száz vagy kétszáz év múlva is életben maradhatott volna a nép emléke-

¹⁾ Heinrich Dübi, *Frau Vrene und der Tannhäuser*, Zeitschrift des Vereins für Volkskunde, XVII, 1907, 249. l. Szerző ki akarja mutatni, hogy a Tannhäuser-legenda Olaszországból Svájcra át, a hol tényleg igen népszerű volt és több népdalban nyert földolgozást, került Németországba. Talán nem kell újból kijelentenem, hogy ezt a fölfogást nem tartom helyesnek és semmi esetre sem bebizonyítottnak.

²⁾ *Die Pilgerfahrt des Ritters Arnold von Harff*, ed. F. v. Groote, Köln, 1860, 37. l.

zetében és még kevésbbé tudhatta volna a nép a XVI. század elején, hogy Tannhäuser és IV. Orbán pápa kortársak voltak. Hogy Norcia vidékén volt (valószínűen már az ókor óta) egy 'Sibylla (nem Venus!) hegye', ezen semmi feltűnő nincsen, mert ily sibyllai, pogány istennőkről vagy félistennőkről elnevezett hegyek vagy barlangok sok mindenfelé voltak (valamint Venus-hegyek is) a régi római világbirodalom területén, főleg olasz földön. Ellenben igen jellemző, hogy De la Sale elbeszélésében egy német lovag az elbeszélés hőse (egyéb németek is szerepelnek benne), a mi kétségtelenné teszi, hogy a nurciai mese nem egyéb, mint a Tannhäuser-monda, melyet talán még a XIII. században német zarándokok vagy katonák levíttek Olaszország kék ege alá, hol az északi hagyomány, nem tudni mily előzmények alapján, Nurcia vidékéhez és e vidéknek ókori hagyományaihoz kapcsolódott. Hogy ebben semmi érthetetlen vagy lehetetlen, legjobban mutatja Felix Faber zürichi ferenczrendi szerzetesnek zarándokútjáról (1483) írt könyve,¹⁾ melyben elmondja, hogy a Középtenger szigeteiben, rendkívüli termékenyséjük miatt, sokan a paradicsomot ismerik föl, Cyprus szigetéről pedig meséli, hogy ott van Venus istennőnek egy hegye, melyben, mint a német nép meséli, egy sváb lovag, Tanhuser, Tanhusen helyséből Dünkelsbühl mellett, hosszabb időt töltött Venusszal. De azután megbánta istentelen életét és meggyóna bűnét a pápának, de ez nem oldotta föl, és a lovag visszatért a hegybe, hol kéjek közt az ítélet napjáig marad. Ez elbeszéléshez Faber megjegyzi, hogy a cyprusi Venushegy után nevezték el a többieket, különösen egyet Róma közelében, de Venus maga soha nem lakott másutt, csakis Cyprus szigetén. Tehát 'Venus hegye' sokfelé volt és mindenütt hozzákapcsolva találunk egy Tannhäuser-t, ha a bűnös szerelem lovagját nem is nevezik meg mindenütt ezen néven.

---

¹⁾ *Evagatorium in terrae sanctae, Arabiae et Egypti peregrinationem*, kiadta C. D. Hassler, 1843—49, 3 köt., több helyütt így I, 153: *et hodie plures credunt Venerem in monte Veneris, qui est in insula Cyprì, ducere vitam voluptuosam cum suis, cum qua canunt esse quendam dictum Tannhuser.* — Egy másik zarándok, Bernhard von Breitenbach, a ki 1486-ban Jeruzsálemben járt, szintén említi Venus hegyét és barlangját Cyprus szigetén és helytelennek mondja azt a nézetet, hogy ez a hegy Olaszországban volna.

III.

De miért lett épen Tannhäuser a monda hőisévé?

Van még ma is Európában és Amerikában egy (szűnőben levő) tudományos irány, mely mindenben mythost lát és minden régi alakot vagy történetet (sőt újabbakat is) mythikus természetűnek törekszik föltüntetni vagy magyarázni. Már Heine tette nevetségessé ezt a túlzó irányt, midőn egy szellemes csevegésben a mythologusok eljárását parodizálva kifejtette, hogy I. Napoleon sohasem élt, hogy a nagy hódító csupán mythikus alak. A mythomaniában szenvedők Tannhäuser-t is megszemélyesített természeti erőnek akarják magyarázni,¹⁾ nézetem szerint minden alap és minden siker nélkül. Mások Odysseus és Kallypso történetét vélték ebben a hagyományban fölismerhetni,²⁾ míg ismét mások a német hősmonda és mythos egyes alakjaival vagy meséivel hozták kapcsolatba. Így Haupt szerint³⁾ Eckart, a ki a (későbbi) hagyományban a Venus barlangja előtt ül és távozásra inti a hegybe készülöket, azonos a hősmonda Eckartjával, a Harlungok őrével és megbosszulójával. A Harlungok székhelye Breisach (vagy Brandenburg), lat. Brisia. A Harlungok kincse a „Brisinge men“, mely azonos az eddai „men Brisinga“-val, Freya istennő nyakékével. Ez a Freya lett Venussá. Freya nőül megy Wittichhez, Wittich pedig a. m. Witigouwo, Widga, t. i. az erdőben lakó; azaz Tannhäuser! Dietrich lándzsáját dobja Wittichre, — ez a mondában szereplő bot!

Még bonyolódottabb Adalb. Rudolf magyarázata:⁴⁾ Az eddai Reginsmalban Svegdirt becsalja egy törpe Odhin barlangjába, melynek kapuja örökre bezáródik a jövevény után. Svegdir a. m. Tannhäuser, Odhin a. m. Venus, a törpe a. m. Eckart,

¹⁾ Edm. Veckenstedt (Magazin für die Literatur des Auslandes 1887, 6. sz.) szerint Tannhäuser a szélvésznek megszemélyesített dæmonja.

²⁾ E szerint a Venus hegye azonos volna Ogygia szigetével, hol Odysseus, az istennő lebilincselő bája és boldogító szerelme mellett sem tudott megfélekedezni hű nejéről.

³⁾ Jos. Haupt, *Die Sage vom Venusberg und dem Tannhäuser*, Mittheilungen des Altertumsvereins, Wien, X, 1896, 315. l.

⁴⁾ Herrig-féle „Archiv“, LXVIII, 1882, 43. l.

de mind keresztény szellemben átalakítva. Volt Thüringiában egy helység: Wodanshusun, még ma is van egy falu Wutha a Hörselberg közelében. A monda hőse ebbe a hegybe, azaz vissza a pogány istenekhez tért és innen kapta nevét: Wuotanhuser, melynek első szótagja utóbb lekopott!

Végre a zavaros Paulus Cassel¹⁾ szerint a monda ugyanazon gondolat- és életkörben gyökerezik, melyekből az Artus- és Grál-monda fakadtak, de fejlődésében azon nép-egyházi mozgalmakba nyúlik át, melyek a reformációt előkészítették. A hőst Amfortasszal, a Grál beteg királyával hozza kapcsolatba: mind a kettőt az érzékiség veszítette el. Neve: erdei lakó, t. i. a Klinschor és Venus erdejének lakója. A Grál lovagai is erdei lakók voltak, Tannhäuser is a Grál lovagja, a ki Venus istennőnek pogány és erkölestelen kertjébe került. De e mellett helyesli az Ogygia-föltevést is és hajlandó Ádámban az Ős-Tannhäuser fölismeri!²⁾

Sőt akadt oly kutató is, a ki irigylésre méltó képzelettel a német Tannhäuser-mondát egy talmudi hagyomány módosulásának ismerte föl.³⁾ A Talmud szerint ugyanis Gechasi, Elisa szolgálja, érzéki szerelemre gyullad Abisag iránt, a ki beteg gyermeke miatt kereste föl Elisát. A próféta Gechasi-t küldi a saját botjával a beteghez, de a küldetésnek nem lesz sikere, mert Gechasi bűnös szenvedélylyel van tele. Elisa őt utóbb kiátkozza, mire Gechasi elpártol Izrael Istenétől és Jerobeam bálványának áldoz. Ez a bálvány, a phoeníciai Astarte, az egyiptomi Isis és a görög Io keveréke volt; mind a három istennőt egy fiatal tehén képében imádták. Mind a három a szépségnek volt istennője, a kiknek ünnepeit érzéki féltelenséggel ülték meg. Ez a monda

¹⁾ *Aus Literatur und Symbolik*, Leipzig, 1884, 1—17. l.

²⁾ Inkább csak kuriózumkép említem, hogy Aventinus (Turmair János, † 1534) bajor történetíró szerint Tannhäuser a gótok királya volt, Thanauses, a ki Trója pusztulása előtt nagy dolgokat művelt; régóta és még most is énekel róla a nép, a régi mesterdalokat pedig „közmondás-kép öreg Danhäusernek” nevezik; — és hogy Paracelsus († 1541) Noéval és Danaussal hozza kapcsolatba a monda hőseit, a kit a németek szerinte istennek tekintettek, a kihez nagy veszedelem idején segítségért fordultak!

³⁾ S. Gelbhaus, *Die Sage vom Tannhäuser*, „Die Neuzeit”, Wien, 1885, novemb. 20., 47. sz. és újra: *Über Stoffe altdeutscher Poesie*, Berlin, 1887, 10. l. (V. ö. bírálatomat EPhK. XVIII, 1894, 82. l.).

Venusa, de a ki szerzőnk szerint egyszersmind azonos Huldával! A próféta helyébe (a ki szolgáját siker nélkül törekedett az igaz hitnek visszanyerni) a pápa lépett; a bot megmaradt, de jelentősége módosult. A héber monda értelmét megértjük bevezető soraiból: „A balkéz azért mindig utasítsa el a bűnöst, de a jobbkez vonja őt vissza szeretettel”. A Tannhäuser-monda tehát ezen chaotikus magyarázat szerint nem egyéb, mint a Gechasi-monda, melyet a zsidók Európába hoztak, hol lényegesen átalakult, — annyira lényegesen, teszem hozzá, hogy lehetetlen reá ismerni.

De minek folytassam? E magyarázó kísérletek mind el nem fogadható alapon és minden siker nélkül fáradtak a kérdés megoldásán. De minden kényszerítő ok nélkül is, mert nem nehéz kimutatni, hogy a történeti Tannhäuser, a XIII. századi lovagköltő alakja és története,¹⁾ bármennyire homályos az első és töredékes a második, teljességgel érthetővé teszi, hogy miért lett épen ő a monda hősévé.

IV.

A középkori német költők életéről rendszerint igen keveset tudunk. A korabeli források nem említik őket, hacsak koronát nem viseltek, mint a Hohenstauf-család sarjai, vagy az állami életben kiváló állást nem foglaltak el, mint például Friedrich von Hausen vagy Ulrich von Liechtenstein; oklevelekben pedig rendszerint csak mint tanuk szerepelnek, tehát csupán nevök van megörökítve. A költők magok megemlékeznek ugyan néha egymásról; csakhogy ez adatok fölötté gyérek és töredékesek és inkább a személyes rokon- vagy ellenszenv nyilatkozatai, mint pozitív életrajzi adatok. A költők életének főforrása, sőt a legtöbbször egyedüli forrása tehát mindig csak műveik, melyekben ezek a kiválóan alanyi természetű írók sokszor meglepő őszinteséggel tárják föl keblöket és elvétve el-

---

¹⁾ Hozzájárulhatott neve is, mely a. m. a sötét erdőben („der Tann“) lakozó („hausen“). Tannhäuser költeményeiben is nagy szerepe van az erdőnek, melynek sűrűjében a költő kéjes perczeket töltött a szerelem ölében. Ez a mély erdő lett utóbb, mondhatnók, Venus istennő istentelen otthonává.

mondanak egyetmást élményeikből. Ehhez járul azután itt-ott a későbbi hagyomány, melyre azonban csak a legnagyobb óvatossággal építhetni. Tannhäuserrel sem vagyunk máskép. A kortársak közt senki sem szól róla, egyetlen oklevélben nem fordul elő neve, az utókor pedig csak két apró adatban tartotta fenn emlékét. Egy XV. századi hagyomány, mely a mesterdalnokok körében mint történeti tény nagy tekintélynek örvendett, tizenkét jeles dalnokra vezeti vissza a mesterek költő-művészetének megalapítását; ezen tizenkét apostol közt nem nyert Tannhäuser helyet, de a hagyomány őt is megnevezi ama legjelesebbeknek közvetlen követői közt. Ez adat legalább mutatja, hogy a költőnek neve nem ment teljesen feledésbe. Azonkívül föntartotta emlékét egy versszaka, mely mint „a Tannhäuser udvari strófája” a mester-dalnokok iskoláiban ismeretes volt és sokszor alkalmaztatott.

Ennyi az egész, a mit Tannhäuserről másoknak följegyzéseiből tudunk. A többit mind a költő dalaiból kell merítenünk.¹⁾ Szerencse, hogy Tannhäuser szeret magáról beszélni és hogy önéletrajzi adatai hitelt érdemelnek.

A költő neve Tanhuser (középfelnémetül Tanhusaere), a mi Tanhusen helynévre vezet vissza: a. m. a Tanhusenből való (vagy Tanhusen ura, birtokosa, a mi költőnkről persze nem áll). Ez volna tehát, a mint ma szoktuk mondani, családneve: keresztnévét nem ismerjük. Tanhusen helység sok van Németországban, Tanhuser család is. A legtekintélyesebb ez utóbbiak közt a bajor-osztrák család, mely a XII. század óta szerepel oklevelekben és a XVII. században grófi rangra emelkedett, de még ugyanezen században kihalt.²⁾ A költő, a mit a következő adatok majdnem kétségtelenné tesznek, ennek a családnak volt ivadéka. Ezt a fölfogást megerősíti az a körülmény is, hogy a német lovagi lyrikusok nagy heidelbergi kéziratában közölt czi-

¹⁾ Richard M. Meyer, ADB. XXXVII, 1894, 385. l.

²⁾ Robert Ritter von Raab: *Die Tannhausen. Ein Beitrag zur Kunde von Salzburger Adelsgeschlechtern.* (Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde XIII), 1872 és L. von Beekh-Widmanstetter: *Die Grabdenkmäler der Familie Tannhausen in der Dominikanerkirche zu Friesach.* (Mitteilungen der k. k. Centralcommission, Wien) VI, 1880, 24—32. l. — A családnak protestáns (nemes) ága kihalt 1611-ben, a katolikus (1623 óta grófi) ág 1684-ben.

mere, ha nem is teljesen azonos, de legalább nagyon közel jár az osztrák-bajor Tannhauserek családi czímeréhez.

A család a XII. század második felében is, midőn a költő élt és énekelt, tekintélyes és gazdag volt. De a költőnek nem igen jutott sem az egyikből sem a másiktól. Úgy látszik, családjának valamely ifjabbik fisarja volt, mint Walther von der Vogelweide és Wolfram von Eschenbach is, — ezek pedig nem kaptak fekvő birtokot, hanem lovagi vagy egyéb szolgálatra voltak utalva. Valószínű, hogy Tannhäuser is értett a kard forgatásához, de nem erre, hanem a lantra építette életét, — mint Walther vagy Wolfram is. Költő lett, — természetesen, a kor viszonyainál és saját helyzeténél fogva, vándorköltő, a ki udvarról udvarra ment, hogy dalaít elénekelje, a miért jól tartották és, a körülményekhez képest, kisebb-nagyobb bőkezűséggel jutalmazták. Ily életet éltek Walther és Wolfram és a középkori költők legnagyobb része is. Ez látszólag, első pillanatra, fesztelen és víg költői élet volt, és újabb regényírók ismételve rajzolták (mint például a vándorszínészek életét is) ilyennek; de a költők magok, méltán, nem ilyennek nézik és rajzolják. Épen a jelesebbeket és önérzetesebbeket bántotta az, hogy teljesen a gazdag urak kegyétől függtek, hogy sokszor üres és szemtelen társakkal kellett versenyezniök, hogy a nyugalmas és független élet boldogságát soha vagy, ha a szerencse nekik kedvezett, csupán életök végnapjaiban élvezhették. Walther és Wolfram azért tele vannak keserves panaszokkal, és Tannhäuser is fájdalmasan panaszkodik (XIV. dalában), hogy semmije sincsen.

Először Ausztriában találjuk költőnket. Meglehet, hogy már VII. Lipót, a „dicső“ osztrák herceg, Walther nagylelkű pártfogója és barátja, a ki 1230-ban halt meg, neki is jóakarója volt; legalább őt is említi Tannhäuser, midőn a bőkezű, tudniillik ő irányában bőkezű fejedelmeket siratja. De bizonyosan jóakarója és bőkezű pártfogója volt VII. Lipót utódja, a „harczias“, de egyszersmind jókedvű, minden tréfára és bohó kalandra kész II. Frigyes, a ki 1230—1246 uralkodott. Frigyesről „vendégből“ a kor kifejezése szerint, „gazdává“ lett a költő (V. és XIV. dal), hisz a herceg egy szép fekvésű bécsi házat, aztán Lipótfalvát (XIV. 5: Liupoltsdorf bi Luchse) és egy csinos birtokot Hinberg (Hinperk) mellett adományozott Tannhäusernek, a ki ezen gazdag adományokból ítélve, Frigyes hercegnek igen

kedves embere lehetett. Ez időben Nürnbergben is járt a költő, valószínűen a herczeg udvarával. A nürnbergi szép napokra, melyeket egy boldog szerelmi viszony még kedvesebbé tett, később nagy fájdalommal és szomorúsággal gondol vissza a költő (IX. és XII. dal). Mert boldog napjai meg voltak számlálva.

Frigyes herczeg 1246 június 15-dikén esett el Béla királyunk ellenében a Lajta mellett. Tannhäuser keservesen siratja jó ura halálát: soha nem fogja ellelejthetni, minden öröme meghalt vele. Nem tudjuk, hogy a herczeg halála után mily körülmények közé kerülhetett a költő; noha bizonyos, hogy egy ideig élvezte II. Ottó bajor herczegnek, IV. Konrád király apósának, a ki 1246 óta rövid ideig (már 1253. halt meg) Ausztria helytartója volt, bőkezű pártfogását. De azután, úgy látszik, rohamosan hanyatlott le hősünk csillaga. Tény, a mint maga teljes őszinteséggel bevallja, hogy összes vagyonát és birtokát elherdálta. „A szép nők, a jó bor, a gazdag reggelik és a gyakori fürdők” fölemésztették mindenét (XIV. 3.); most házán ninesen födél, szobáján ninesen ajtó, pinczéje beomlott, konyhája leégett, istállójának ninesen fala, — se nem örölnék, se nem sütnék neki többet; ruhája vékony, — bizony, birtokért most már senki sem irigyelheti többé; régi barátjai hátat fordítanak és nem köszönnek neki, mióta vagyonán túlesett; szűkség és kétségbeesés cselédjei, koldusság és nyomor kísérői. Ily körülmények közt tehát a „gazdából” ismét „vendég” lett; a költő újra vándorbotot ragad, hogy megélhessen.

Egyik költeményében (XIV.) keservesen panaszolja, hogy miért nem lett ő is úr; akkor ő is kapna abból a rengeteg aranyból, melyet most Olaszország a német földre küld és melyet az urak fölosztanak magok közt. Ez a czélzás kétségtelenül azokra a tetemes összegekre vonatkozik, melyeket IV. Ince pápa (1243—54) a negyvenes években Németországba küldött, hogy a fejedelmeket és főurakat az egyházi átokkal sújtott Hohenstauf Frigyes pártjától elvonja és a pápai irányú ellenkirálynak megválasztására rábírja. A pápa terve sikerült: a választó fejedelmek és urak egy része megválasztotta 1246 május 17. Raspe Henrik thüringiai tartománygrófot német királylyá, — a ki azonban már néhány hónap múlva (1247 február 12.) meghalt. Mért nem ment Tannhäuser Thüringiába, Raspe udvará-

hoz, hol bizonyosan jól fogadták és bőkezűen megjutalmazták volna? A költő maga megfelel e kérdésre: Tannhäuser, mint Walther is, mint az összes korabeli német költők, a Hohenstaufok lelkes híve és a pápának erélyes ellensége volt. Ezen pártállása kétségtelenül még Bécsben töltött éveiből származik, hiszen II. Frigyes herceg (1239 óta) szintén lelkes híve volt a Hohenstauf uralkodó háznak. „Neki nem kell jutalom, mely Thüringiából jön”, mondja; inkább szegény akar maradni, sem hogy a korona iránt hűtlenné legyen. Azért nem is említi az ellenkirályt dalaiban, míg II. Frigyes császárt és ennek fiait, (VII.) Henriket (+ 1242) és IV. Konrádot (+ 1254), a kik mind a hárman a költészet barátjai és a költők pártfogói is voltak, ismételve dicsőíti és, haláluk után, fájdalmasan siratja. Ez utóbbinak, IV. Konrádnak apósa és Konradin hercegnek nagyatyja, II. Ottó bajor herceg (1231—53), Harczias Frigyes halála után Ausztria helytartója, a Hohenstauf-ház erélyes híve, volt ez időben Tannhäuser fő pártfogója, és a költő nemcsak őt magát, hanem két fiát, Henriket, Alsó-Bajorország hercegét, és Lajost, a rajnai palotagrófot is dicsőíti.

De ez aránylag kedvező viszonyok nem voltak hosszú tartamúak; a század közepén nagy csapások érték a lelkes császárpartí költőt: 1254-ben halt meg IV. Konrád, az utolsó Hohenstauf uralkodó, és vele örökre elbukott egész családja. Már az előző évben halt meg II. Ottó, a Hohenstauf politika egyik főtámasza Németországban, Tannhäuser közvetlen ura és jóakaratja. Ez időtől kezdve, úgy látszik, egészen élete végeig nyugtalan vándoréletet folytat költőnk, mint maga mondja: „Sorsüzte ember vagyok én, sehol sincs maradásom. — Ma itten, holnap másfelé.”¹⁾ Említ ő ugyan később is még néhány fejedelmet, a kiknek bőkezűségét és jóakarátát tapasztalta; ilyenek: Ottokár cseh király, VI. Welf sváb herceg, Hugó tübingai gróf, Henrik brabanti herceg, VI. Erik dán király, Eckbert bambergi püspök;²⁾ — ezek a nevek eléggé mutatják, hogy vándorlásai mily messze földekre vezették a költőt; — de, úgy

¹⁾ ein arbeitsaelic man, der niene kan beliben,
wan hiute hie, morn anderswar.

²⁾ Egyik költeményében több mint harmincz tekintélyes pártfogóját sorolja föl. V. ö. Uhland id. h. 274. l.

látszik, ezen későbbi pártfogóinak kegyét mindig csak igen rövid ideig élvezte, úgy hogy valódi otthonja tényleg sohasem volt. Kevés középkori költő, noha nagy részök folytatott vándoréletet, járt annyifelé mint Tannhäuser, bár humoros előadásából nem mindig világos, komolyan állít-e valamit vagy csak mellékes ironikus czélzattal; de ténynek tekinthető, hogy nemcsak Európa jó részét járta be, — volt hazánkban is, — hanem hogy hosszabb ideig tartózkodott a keleten is, járt Jeruzsálemben és Konstantinápolyban, látta Trója romjait és a Jordán partjait, ismerte Törökország és Kis-Ázsia egyes tartományait és kiválóbb városait. A pápát nagyon sokszor látta. Hogy ezt a keleti útját valamely keresztes hadjárat alkalmával tette meg, saját nyilatkozatai alapján is több mint valószínű, a heidelbergi nagy kézirat is keresztes vitéznek tünteti föl; — ez útjában egy tengeri vihar alkalmával sokat kínlódott és Kreta közelében majdnem hajótörést szenvedett; — de eddig még nem sikerült ez útjának évét megállapítani. Hogy II. Frigyesnek 1228-ik évi útjában vett volna részt, mint általában hiszik, ezt már azért sem tartom nagyon valószínűnek, mert Tannhäuser akkor még igen fiatal lehetett. Sokat látott, sok dologról nyert tudomást. Alig van még költő ebben a században, a ki oly sok (német és idegen) mondát és hagyományt ismerne, — de, mint földrajzi adatait, úgy ezeket a mondákat és hagyományos alakokat is önkényesen keveri össze és hozza kapcsolatba egymással, úgy hogy monda-történeti szempontból nem tekinthető hiteles forrásnak. A Tannhäuser halála évét nem ismerjük ugyan, de minden adat arra mutat, hogy 1270 előtt tette örökre félre vándorbotját; — ettől a határszámtól visszakövetkeztetve, a század első vagy második évtizedében született. Valószínűen 1205—1268-ig élt és 1228 óta pengette a lantot. Habsburgi Rudolf korát, legalább műveiből ítélve, semmi esetre sem érte meg.

Íme költőnk külső élete, a mennyire az dalaiból fölismerhető és megállapítható: Tannhäuser egy előkelő nemes családnak ifjabbik sarja, a ki szüleitől csak a jobb életnek és magasabb társadalmi állásnak igényeit öröklí. Hajlama és tehetsége költővé tesz, a ki lantjával bejárja egész Németországot. Ifjúságát boldoggá teszi a harciassága mellett kedélyes és jószívű, minden tréfára és bohóságra hajló osztrák herczeg bőkezősége és barátsága, férfikora első éveit legalább türrhetökké ezen jól-

tevéjének helytartó utódja. De életének utolsó két évtizede kietlen és szomorú. A birodalomban a Hohenstaufok elbukása után kitört trónviszályok és egyéb politikai zavarok fájdalommal töltik el hazafias szívét, mely a császárság fényeért melegen dobogott; a kornak zilált állapotai elvonják a fejedelmeket a költészettől, és a főuraknál mind ijesztebben elharapódzó ököljog és durvaság minden nemesebb élvezet iránt hozzáférhetetlenné teszi a költők legjobb, gazdag és bőkezű közönségét. Tannhäuser várról várra jár, bizonyára a legtöbb helyen hidegen fogadtatva, sehol barátságosan nem tartóztatva. Végre más közönséghez kellett fordulnia, hogy megélhessen, a néphez, azaz a XIII. század társadalmi viszonyai szerint: a parasztokhoz, a kiket pikáns szerelmi kalandokkal mulattat, míg régebben az urakat vastag hízéggel szolgálta, a tanultaknak pedig álmélységű rejtvényekkel próbált imponálni. Költészete hamar mehetett feledésbe, hatása nem mutatkozik, tanítványa nincsen.¹⁾

Tannhäuser lovagi lyrikus, „minnesinger“, de egészen más jellegű és irányú, mint közvetlen elődje az osztrák udvar kegyében, Walther von der Vogelweide, sőt más irányú mint kortársa és az osztrák hercegnek bőkezű pártolásában vetélytársa, Neidhart von Reuenthal, a kihez sok tekintetben, főleg népies tárgyaival és népies irányával, igen közel áll. A szerelemnek az a gyöngéd és mély, rajongásban gyökerező, idealista fölfogását, mely a középkori német lyrát legtöbb és legjobb képviselőiben jellemzi, a mi költőnk ép oly kevésbé ismeri, mint Neidhart. Nem úrnőjének magasra szárnyaló szelleme, jósággal tele szíve, bájos egyénisége lelkesítik őt; — nem érzéseinek gyöngéd belső viszonzását óhajtja úrnőjétől, talán egy jóakaró pillantást, egy kedves mosolyt, egy fésző rózsát. Tannhäuser realista gondolkodású és irányú; ő élvezni akar és meglepő nyíltsággal meséli el szerelmi kalandjait, melyeknek nőhőse nem a lovagi világnak szemérmes és tartózkodó úrnője, hanem rendszerint egy jól megtermett, egészséges paraszt leány, a ki a lovagköltőnek földre nem érthető kívánságait rövid ellenzés után

¹⁾ Legfeljebb fiatalabb kortársa, a svájezi Boppe mester tekinthető ilyennek, a ki élvezhetetlen tudományossággal túlterhelt költeményeiben sokszor emlékeztet reá. Kiadva: Hagen, *Minnesinger*, IV, 692; W. Wilmans, ADB. III, 1876, 149. l.

készséggel teljesíti. Sokat gáncsolták a minnesingerek holdkóros, erélytelen, férfiatlan szerelmi jajgatásait; sokszor vonták kétségbe érzéseik igazságát, természetességét, élethűségét. Tannhäuser mindezekben a tekintetekben előzőinek teljes ellentétje: nála nem kételkedhetni kalandjainak valóságában, érzéseinek és hajlamainak természetességében. Ő a realizmus legerélyesebb képviselője a középkori német lovagi lyra terén, de oly realizmusé, mely már átesap a naturalizmusba és nem egyszer sérti a mai finomabb érzésű olvasót. Néha félreismerhetlenül gúnyosan czéloz a lovagi minnesängereknek túlságosan idealista szerelmi költészetére. Főleg áll ez azon követelményekről, melyek alapján „ideálja” őt meghallgatni hajlandó: ha elhozza neki a Grált, a Paris almáját, az észak csillagját, a napot és a holdat; vagy ha a Rhönet Nürnbergbe viszi, a Rajnát elvezeti Koblenztől, a holdat megfosztja világától stb. Azonfelül könnyelmű ember is: a jó bor nem ízlik neki, ha nem maradhat árával adós, a fesztelen kóbor élet pedig, minden elszórt panasza ellenére, megfelel nyugtalan természetének. A kor maga is nagyon hanyatlott már a XIII. század második felében. A régi nőtisztelet ideálisabb örömei már nem elégitették ki többé a durvább érzésű századot; a mind jobban terjedő és évtizedről évtizedre ijesztőbb mérveket öltő erkölcstelenség és aljasság lealázta és megrontotta a nőket; a mértéktelen dőzsölés élvezete egyenjogúságot, sőt előnyt nyert a lovagi társadalomnak finomabb ízű mulatságaival és örömeivel szemben. Ez új világnak tanulságos, noha nem éppen örömdetes tükre a Tannhäuser költészete.

Dalai nem kiváló művészi alkotások; rendesen a keresettség, csináltság hatását teszik; nyelve és verselése sem kifogástalan. Nem művészlélek. Szeret magáról és élményeiről beszélni, szereti saját jelentőségét hangoztatni; nagyon meg van elégedve önmagával. De azért folyton nekitámad nemcsak a világnak, de önmagának is humoros iróniával, a mi költeményeinek néha sajátos jelleget kölcsönöz: mintha a régi szerelmi költemények parodiái volnának, pedig nem azok; csak azért tetszhetnek első pillanatra ilyeneknek, mert a költő megtartja a régi lyra formáit, stíljét, egyéb elemeit, és csak egészen más ízléssel egészen más szellemet öltöztet a régi alakba. Nála is, mint a régi minnedalosoknál és még Neidhartnál, rendesen a tavasz bájainak köl-

tői rajzával indul meg a dal; őt is a terebélyes hárs alá vagy az ifjú zöldben pompázó erdőbe csalja az új életre ébredt természet; de a hárs alatt fesztelen tánczra és kicsapongó jó kedvre lelkesíti a falu legényeit és szépeit, az erdőbe pedig nem azért megy, hogy szívének eszménye számára illatos virágokat szedjen, hanem hogy egy falusi szépség ölén kéjelegjen. A régibb költők is rajzolták a falusiak kedélyes mulatságait és víg tánczait, melyekben a romlatlan népnek természetes örömeit látták; nem úgy a mi költőnk, a ki ezeket a tánczokat is érzéki szemmel nézi és frivol képekben festi. Tannhäuser szenvedélyes, élvvágó ember, a ki a régi kor ideális szerelmét legföljebb előzőinek dalaiból ismeri. Saját költeményei telvék kicsapongó jó kedvvel, érzéki természetének merész nyilatkozataival, vastagon festett kalandokkal. Az élet javainak reális élvezete életbölcseiségének főalapja, költészetének főtárgya, — csodálhatjuk-e, ha a nép a Gonoszszal hozta kapcsolatba, hisz féktelen élvezetei sokak szemében pokoli dæmonok adományainak tetszhettek?

Ily életbölcseiség csak az ifjúságban járja, — az élemedetebb kor más világnézetet érlel, és ez új, komolyabb, sötétebb világnézet magaslatáról aztán egészen más színben tűnnek föl az aranyos ifjúságnak könnyelmű tréfái és frivol élvezetei. Tannhäuser sem járt máskép. Egyik dala,¹⁾ melynek szerzőségét némely kutatók alap nélkül megtagadták tőle, melyet kétségtelenül élete utolsó éveiben írt, homlokegyenest ellenkezik egész korábbi költészetével: a költő igaz szomorúsággal és mély bánattal tekint vissza lefolyt életére; belátja, hogy múltja tele van bűnnel és vétekkal; igaz fájdalommal bánja eddigi cselekedetét; a Boldogságos Szűztől kér segílyt az ördög ellen;²⁾ forró imával fordul Istenhez bűneinek bocsánataért, melynek boldogító zálogát Krisztus urunk megváltó halálában ismeri föl.³⁾

¹⁾ Ennek fönmaradt melódiája is, melyet Wagner Richard ismert és fölhasznált.

²⁾ hilf mir von minen sünden . . .
gip mir krefteclichen sin,
daz mich der tiuvel nicht verirren kunne.

³⁾ Egyénisége és fejlődése sokban emlékeztet a romantikus Werner

V.

A mondottak után nem nehéz belátni, hogy miképen lehetett és miért lett tényleg épen Tannhäuser a nevéhez fűződő monda hősévé, — illetőleg, minthogy ez a monda, legegyszerűbb alakjában, valószínűen nálánál régibb, sőt igen régi keletű: miért olvadt össze ennek a régi hagyománynak hőse épen a XIII. századi könnyelmű és frivol, de élete vége felé bűneit töredelmesen bevalló és megbánó lovagköltővel. Az eddig tárgyaltakból csak a főbb adatokat kell összefoglalnom: mind a két alak, a népdalok hőse és a történeti Tannhäuser, lovag és költő volt; mindketten sokszor bejárták a nagy világot, melynek szépségét fogékony lélekkel élvezték; mindketten Rómában is voltak és ellenséges viszonyban tűnnek föl a pápával szemben; mindketten szenvedélyesen szolgálták a szerelmet, Venust, de nem Venus Uraniát; mindketten végül mely bánattal ragadták ki magokat bűnös életökből és, lelkiismeretök furdalásaitól kinezva, megtört szívvel vétkeik bocsánatáért esdéltek az irgalmas Istenhez. A költő haláláról nincs tudomásunk; valószínűen elhagyatva, elszegényedve, talán elfeledve, meglehet föl sem ismerve fejezte be tarka és egyes víg részletei mellett mégis szomorú életét, távol a világ zajától, esetleg egy félre eső kolostor magányos czellájában; eltűnt, senki sem ismerte sirját. A hagyomány, mely Tannhäuser pápa-ellenes irányát jól ismerte, mely tehát tudta, hogy a császárpárti költő a pápának erélyes ellenfele volt, az ő ellenségének fogta föl a pápát is, a ki a bűnbánó lovagot szívtelenül visszautasítja és a kétségbeesettet Venus hegyébe, azaz régi bűneibe, visszaüzi. IV. Orbán (1261—64) kiválóan alkalmas volt ily szerepre, mert ennek a pápának Manfréd, Konradin és az egész Hohenstauf-család ellen intézett, szenvedélyes gyűlölettel áthatott levelei a császári pártnak legelkeseredettebb ellenségének tüntetik föl.

Így alakult mythikus, történeti és politikai elemekből, bizonyára századok folyamában, különböző módosulások köz-

---

Zakariásra (1768—1823), a ki erkölestelen és feslett élet után, melyben a földi élvezetek kelyhét fenéig kiürítette, szintén bűnbánó aszkéta lett, de jobb sorsban végezte napjait, mint a Tannhäuser.

vetítésével, a Tannhäuser-monda, melynek befejezett kerete, mint már említettem, fönnmaradt alakjukban a reformatio korából származó népdalokban jutott az utókorra.¹⁾ Grimm Jakab²⁾ még azt hitte, hogy ebben a szép hagyományban a német népnek fájdalmas vágya a letűnt pogányság után nyert kifejezést és hogy a monda éle a térítő keresztyén papság szívtelen keménysége ellen van irányozva. Meglehet, hogy mondánknek esetleg föltételezhető legrégibb, legeredetibb alakja ily szellemű, ily irányú volt; — a Tannhäuser-monda, a mint mi ismerjük, már nem tud a régi germán pogányságról; cselekvényének ellentétei: a világ örömeinek élvezete, melyet az egyház a lélek üdvösségét veszélyeztető bűnnek tekintett és hirdetett, és ez egyház maga, mely az egész embert eszméinek szolgálatába kényszeríteni törekedett; a monda éle pedig egyenesen a pápa ellen van intézve, a kinek kemény ítéletét és kegyetlen szigorát az irgalmas Istennek határtalan kegyelme meghazudtolja és érvénytelennek tünteti föl.

A monda tehát valószínűen három fejlődési fokon ment keresztül.³⁾

Először mythikus elbeszélés volt, mely a régi germánok azon fölfogásán alapult, hogy a sötétség szellemei, habár szép és fényes szellemei, magokhoz csalják, hatalmukba kerítik az embereket, a kiket megszeretnek. Ez alakban mondánk párja volt azon ismeretes hagyománynak, mely Olaf lovagról szól, a kit a tündérkirálynak (kiből Goethe remek balladájában „Erlkönig” lett) szerelmes leánya magához csal és elveszít.

Második fokán keresztyén szellemben alakult át az elbeszélés: a régi cselekvény megmaradt, de a hős most a keresztyénségtől pártol át a régi pogány, pokoli hatalmakhoz, és ezért lelke üdvösségével kell lakolnia. Meglehet, hogy a hősnek magába szállása és az igaz hithez való töredelmes, de sikertelen visszatérése már ezen fokon lett a hagyománynak kiéészítő része.

¹⁾ E dalok még ma is élnek a nép ajkán, főleg délkeleti Németországban és Svájcban, hol Venus helyébe népetymologia útján, Frau „Vrene” (Szent Verena?) lépett.

²⁾ *Deutsche Mythologie*, I.⁴ 524. l. V. ö. U. o. III.⁴ 282, 780, 878. l.

³⁾ Ezt már Grässe id. h. 19. l., helyesen sejtette, de nem fejtette ki. *Philologiai Közöny. XXXIX. 4.]*

Harmadik fokán végre Tannhäuser XIII. századi lovag-költőnek nevéhez és alakjához fűződött a monda, mely egyúttal a kor politikai és szellemi törekvéseinek és eszméinek félre- ismerhetetlen tükrévé vált.

VI.

Még néhány futólagos adat és megjegyzés a Tannhäuser-mondának újabbkori sorsáról.

A középkori költészetet eltemette a reformatio és renaissance a XV. század végén és a következőnek elején, úgy hogy majd három századdal később, a XVIII. század végén, akár egy eltemetett Pompejít vagy Ninivét, újból ki kellett ásni sírjából. De a régi mesék és mondák, melyek részben minden műköltészetnél régebbiek, életben maradtak, mert ősidőktől életben voltak, azonban csak a népnek alsó rétegeiben, hol óriásokról és sárkányokról, tündérekéről és sellőkről, hegyek mélyén alvó királyokról és istenekről gazdag hagyományok szálltak szájról szájra. Ezt az értékes nemzeti birtokot lenézte a fölületes és önhitt fölvilágosodás, és a művelt és tanult osztályok kigúnyolták a 'dadák tudományát'; nem is sejtették, hogy a költészetnek mily megbecsülhetetlen kincseit rejtik magukban ezek az 'esztelen babonák' és 'bárgyú mesék'. Herder ösztönzései és kezdeményezései alapján azután a XIX. század elején végre fölismerték a középknak minden alkotása és emléke iránt rajongó romantika hívei ezen népies költészetnek páratlan értékét és hozzáfogtak a sokat lenézett mesék és mondák gyűjtéséhez és földolgozásához. Ekkor ébredt új életre a Tannhäuser-monda is, melyről a XVI. század óta — Hans Sachs volt utolsó méltánylója és földolgozója, 1517 — egyes könyvmoly tudósokat¹⁾ nem tekintve, a kik egyéb régi lom mellett ezt a hagyományt is fölszedték, már régóta nem tudott senki.

Az első újabbkori költő, a ki, a hősről szóló népdalokat

¹⁾ Ilyenek pl. Heinrich Kornmann, *Mons Veneris, Fraw Veneris Berg*, Frankfurt a. M. 1614 (ebben a XIV. fejezetben, 126. lap; *Historia de nobili Tanheusero*, az a költemény, melyet Heine IV, 427 lenyomatott); — Prätorius, *Blocksbergs Verrichtung*, Leipzig 1668 (ebben ugyanaz a költemény); — Melch. Goldast, *Paraeneticorum veterum pars I.*, 1604., stb.

nem is ismerve, a monda földolgozását megkísérlette, Tieck volt,¹⁾ a ki mindenféle hagyományt összekeverve és összeolvasztva, ez anyagból igen érdekes és hatásos novellát alkotott, mely azonban csak egyes főmotivumokat vett át az igazi Tannhäuser-mondából. Új motivuma, hogy Tannhäuser és legjobb barátja, Friedrich von Wolfsburg, ugyanazt a nőt, Emmát, szeretik, a ki végül ez utóbbinak lesz felesége. Tieck elbeszélése két részből áll, a hű Eckart és a Tannhäuser történetéből, melyek csak szerény szállal vannak egymáshoz fűzve. Az első mese elmondja, hogy a hű Eckart megmenti urának, a burgundi hercegnek életét, noha ez súlyosan megsértette volt hívét, és hogy a haldokló herceg Eckarra bízta fiait, a kiknek megmentésében a hű szolga, dæmoni hatalmakkal szemben, életét föláldozza. Ezóta ül Eckart szelleme az alvilágiak hegye előtt és inti a közeledőket, hogy be ne tévedjenek a bűn odujába. A másik elbeszélés Tannhäuserről, a mély erdőben lakózóról, szól, a ki négyszáz év után Eckart egyik emberének utódja. Boldogtalan szerelme űzi őt a Venus hegyébe, mert földült kedélye tévesen elhiteti vele, hogy szerelmesét és vetélytársát megölte. Midőn a hegyből visszatér az emberek közé, Rómába siet, hol a pápa megbocsátja bűnét, de nem tudja meggyógyítani beteg lelkét, úgy hogy most csakugyan megöli Emmát, ennek férjét pedig magával hurczolja le a Venus hegyébe. Tieck novellájának legfeltűnőbb vonása, hogy alakjai félig álomban, félig öntudatlan állapotban cselekszenek, és hogy az olvasó sohasem tudja, való vagy csupán képzelt eseményekkel áll-e szemben. Alapgondolata: a szerencsétlen szerelem vészes hatalma, mely a boldogtalan kérotd földült kedélyének és elsötétült szellemének áldozatává teszi. Wagnerre emlékeztet, hogy Tannhäuser Tiecknél maga meséli el tartózkodását a Venus hegyében és eredménytelen zarándok útját Rómába.

Néhány évvel Tieck elbeszélése után nemzeti közkinccsé lett maga a gyönyörű népdal is Arnim és Brentano korszakos népdalgyűjteményében,²⁾ melyről Goethe is irt ismertetést, a

¹⁾ Ludwig Tieck, *Romantische Dichtungen*, I, 1799: „Der getreue Eckart und der Tannenhäuser“, azután *Phantasia* I, 1812. (*Sämtliche Schriften*, 1828. IV, 173.).

²⁾ *Des Knaben Wunderhorn, Alte deutsche Lieder*, gesammelt von L.

Tannhäuser-dalról helyesen fölismerve és hangsúlyozva a 'nagy keresztyén-katholikus motivumot', mely magvát teszi. És most megindult a rendkívül gazdag Tannhäuser-lyra: dalok, román-czok és balladák, melyek a Venus hegyének híres lakóját és szomorú sorsát megéneklék, sokszor csak kényelmes keretnek tekintve a régi mondát legalanyibb saját érzéseik kifejezésére.¹⁾ Rengeteg az ide tartozó vers, regény és dráma; de alig van e tömegben figyelemre méltó vagy értékes termék. Említésre méltók talán Eman. Geibel románcza (1838), R. von Levitschnigg (1850) Bécsben nagy sikert aratott drámája,²⁾ A. Reissmann mysteriuma (1861), Karl Siebel (1854), Adolf Franckel (1854) és R. Paul epikus művei (1855), A. Widmann regénye (1850) stb. Egy ideig nagy tetszésben részesült Julius Wolff terjedelmes költői elbeszélése (1880, ifj. Neumann Sándor magyarra fordította), melyben Tannhäuser nemcsak Heinrich von Ofterdingennel, hanem még a Kürenbergerrel, a Nibelung-eposz állítólagos szerzőjével is, egy személylécé folyik össze. A termékeny verselő kétségtelenül lyrai tehetség, de a középkori lovagi világ karképe, melyet terjengősen előad, sem költői, sem tudományos szempontból nem tekinthető sikerültnek. Legsikerültebb egy Heine nyomdokain haladó termék, Ed. Grisebach két kötete: 'Der neue Tannhäuser' 1869 és 'Tannhäuser in Rom' 1875, melyek azonban nem a Tannhäuser-mondát tárgyalják, hanem csak a régi lovag-költőnek réalista szellemében érzéki modern lyrát tartalmaznak, részben epikus keretben.³⁾

A. Arnim und Clemens Brentano, Heidelberg, 1806—1808, 3 kötet. (A IV. kötet csak 1854. jelent meg). — Tíz évvel később elmesélték a Grimm testvérek (*Deutsche Sagen*, I, 1816.) Tannhäuser történetét a régi népdal alapján és gyűjteményük II. kötetében (1818) a wartburgi dalmokverseny-ről szóló hagyományt.

¹⁾ Az első valószínű Helmina von Chezy, *Gedichte der Enkelin der Karschin*, 1812.

²⁾ Ellenben teljesen eltévesztett színmű Fr. de la Motte-Fouqué darabja *Der Sängerkrieg auf der Wartburg, Ein Dichterspiel in drei Abenteuern mit Vorspiel*, 1828. — Grillparzer is járt már 1821-ben azzal a gondolattal, hogy a wartburgi dalmokversenyt drámában földolgozza. (*Werke* ed. Aug. Sauer, XII, 191. l.), Beethoven számára 1823-ban írt Melusina-szövegebe pedig fölvetett egyes motivumokat a Tannhäuser-mondából.

³⁾ A Tannhäuser-mondának újabb költői földolgozásait felsorolják Wolff. Golther, id. h. 46. l. és A. K. T. Tielo, *Euphorion* X, 1903, 226. l.

De térjünk vissza az időrendi fonalhoz, mert még két régebbi földolgozást kell említenem, melyek kimagasló helyet foglalnak el a monda történetében és döntő hatással voltak Rich. Wagnerre. Szerzőik Amad. Hoffmann és Heine.

A német romantikának legproblematicusabb tagja, E. T. A. Hoffmann, 1819-ben írta „Der Kampf der Sängers“ cz. regényes elbeszélését,¹⁾ mely nyomban átment leghíresebb és legkedveltebb novella-gyűjteményébe.²⁾ Ő hozta a Tannhäuser-t kapcsolatba a wartburgi dalköversenynyel,³⁾ de nem szerepeltette a mondának eredeti hősét, hanem ennek szerepében a még mythikusabb Heinrich von Ofterdingent, a kit már előbb Friedrich von Hardenberg egy rendkívül nagyra tartott regény hőisévé tett volt⁴⁾ és a korabeli germanisták, élükön A. W. Schlegel, a legkisebb alap nélkül, a Nibelung-eposz (és egyéb középkori költemények) szerzőjének tekintettek.⁵⁾ Hoffmann a „Wartburgi dalköversenyről“ szóló XIII. századi költeményből vette Ofterdingen alakját, a ki ezen zavaros és homályos műnek valódi hőse. Beszélyében Zsófia tartománygrófnének, a ki Ofterdingen pártfogója és védelmezője, helyét a fiatal szép özvegy Mathilde von Falkenstein foglalja el, a kihez a versenyző költők hódoló imádatlalt tekintenek föl. Matildot szeretik a szenvedélyes Ofterdin-

---

De ezek az adatok távolról sem teljesek. Az ide tartozó termékek különben, a szövegben említettek kivül, egyáltalában nem értékesek vagy történeti szempontból érdekesek.

¹⁾ Megjelent az „Urania“ zsebkönyvben e megjegyzéssel: „Einer alten Chronik nacherzählt“. Ez a krónika Jos. Kristof Wagenseil műve: *De civitate Noribergensi Commentatio*, Altorf 1697, melynek ide vágó része 433—575 lap: *Von der Meister-Singer holdseligen Kunst Anfang, Fortübung, Nutzbarkeiten und Lehrsätzen*.

²⁾ *Die Serapions-Brüder*, II. köt., 1819.

³⁾ Ezt teszi Ludwig Bechstein is thüringiai mondáiban: *Sagenschatz und Sagenkreise des Thüringer Landes*, 1835, I, 141. l., de itt ez a kapcsolat valószínűen nem élő népi mondából, hanem már a tudományos és szépírodalomból származik.

⁴⁾ *Novalis Schriften* ed. Fr. Schlegel und Ludw. Tieck. 1802, I. kötet: *Heinrich von Ofterdingen*.

⁵⁾ V. ö. Jos. Körner, *Nibelungenforschungen der deutschen Romantik*, 1911, főleg a 156. laptól és A. W. Schlegels *Geschichte der deutschen Sprache und Poesie 1818-19*, ed. Jos. Körner, 1913, főleg a 103. laptól. — A Nibelung-eposz szerzőjének tekinti Ofterdingent Christian Dietr. Grabbe is *Kaiser Friedrich Barbarossa* cz. Hohenstauf-tragédiájában, 1829.

gen és a vallásos érzelmű Wolfram, és a szép nő a szent és égi szerelemnek ezen fenkölt dalnokához vonzódik. Vetélytársa, Ofterdingen, a kinek a költészetben Klinsor a mestere, érzéki vad szerelmének ijesztő tüsszel ad kifejezést: lelke meg van hasonolva, mert a legtisztább és legszendőbb érzelmek mellett gonosz gúny és pokoli szenvedély lakoznak benne. Midőn legyőzve és halálra ítélve Klinsort hívja segítségül, a híres magyarországi bűvész Nasias (Nasyon) ördög kíséretében jelen meg. Ekkor Klinsor megjósolja magyar Szent Erzsébet születését és szent életét, Nasias pedig dalt énekel a Szép Helenáról és Venus hegyének szertelen örömeiről. Végül Ofterdingen lemond Matildről és elhagyja a Wartburgot; Wolfram megmentette őt a gonosz *dæmonok* hatalmából, úgy hogy tovább élhet, sőt nagy tiszteletben részesülhet az osztrák hercegek udvarán. Arról nem szól Hoffmann, hogy hőse a Venus hegyében volt; ezt nála Klinsor *dæmoni* hatalma és Nasias ördögi szereplése pótolja. A beszély szerkezet és indokolás tekintetében elég kifogásos; hangulata azonban megragadó és Rich. Wagner kétségtelenül sokat köszön neki; de a világhírű dalmű szerzője mindenkép nagyobb költő és művész, mint a beteges Hoffmann, a kinek, kétségbe vonhatatlan nagy tehetsége ellenére, kerek és kifogástalan alkotás csak ritkán sikerült.

Hoffmann hatása alatt áll, mint egyéb munkáiban, úgy a Tannhäuser-monda körül is Heine. Költészetének egyik remeke Tannhäuser-költeményének ¹⁾ első két része, melyeknek megragadó báját és bámulatos mélységét a harmadik résznek izetlenszátírája nem tudja lerontani. Heine a modern ember lelkét lehelte bele a régi hagyományba és találóan juttatta kifejezésre Tannhäuserrel rokon beteg énjének legmélyebb érzelmeit e két versszakban:

Frau Venus, meine schöne Frau,
Von süßem Wein und Küssen
Ist meine Seele worden krank;
Ich schmachte nach Bitternissen.²⁾

¹⁾ *Heines Werke* ed. Ernst Elster, I. 245. — A régi dépdalt közli Heine a 'Wunderhornból' a 'Salon' III. kötetének (1837) 'Elementargeister' cz. részében U. o. IV, 429. l.

²⁾ Wagnernél: 'Aus Freuden sehn' ich mich nach Schmerzen'.

Wir haben zu viel gescherzt und gelacht,
 Ich sehne mich nach Tränen,
 Und statt mit Rosen möcht' ich mein Haupt
 Mit spitzigen Dornen krönen.

Nem lelki üdvét félti a lovag Heine gyönyörű költeményében, hanem szakítani akar Venussal, mert nem bírja tovább féktelen szenvedélyének és szakadatlan élvezeteinek hatalmát: ismét ember akar lenni emberekkel, ember pedig nem lehet senki fájdalom nélkül. Heine a legalanyibb költők egyike: mindent költészetté változtat át, a mit átélt és tapasztalt, és így valószínű, hogy Tannhäuser-költeménye is életéből fakadt. A költő 1834-ben, már 37 éves korában, futólagos viszonyt kezdett egy hozzá nem méltó hölgygyel, Mirat Matilddal, a ki féktelen szenvedélyességével kimerítette őt. Azért már háromnegyed év múlva elvált tőle, de már nem tudott nála nélkül élni: öt hónap múlva visszatért hozzá és utóbb nőül vette: Tannhäuser szakított Venussal, de csakhamar ismét magára vette bilincseit. A költeményben a hős Venus asszony dæmoni szépségét és bájainak bódító hatalmát ragyogó versekben dicsőíti, még pedig miután az istennő barlangját elhagyta, a pápával szemben dicsőíti:

Ich liebe sie mit Allgewalt,
 Nichts kann die Liebe hemmen!...
 Wenn ich den ganzen Himmel besäß',
 Frau Venus schenkt' ich ihn gerne;
 Ich gäb' ihr die Sonne, ich gäb' ihr den Mond,
 Ich gäbe ihr sämtliche Sterne!

tehát nem tud Tannhäusernek mély büntudataról, úgy hogy kétszeresen érthető, hogy a pápa a megrögzött bűnöst elutasítja. Venus hatalmából nincsen menekvés, — kimondhatatlanul boldogítja a halandót, de egyúttal meg is semmisíti őt. Ez a költemény alap gondolata, melyet a boldogtalan költő saját életének tapasztalataiból merített.

Ezen előzmények után, melyeket mind fölhasznált, jött létre a Tannhäuser-mondának legkitűnőbb és legnépszerűbb földolgozása, Richard Wagner költői és zenei szempontból egyaránt remek dalműve, melylyel a lángeszű szerző 1841 óta foglalkozott. A drámai költeményt Wagner 1843 májusában, zenéjét 1845 áprilisében fejezte be. Első ízben 1845 október 19. került

szinre Drezdában, kétes sikerrel, mire Wagner 1847-ben a darab befejezését lényegesebben módosította. Végleges alakját 1860-ban Párizsban nyerte az opera.¹⁾ Az eredeti forrásokon (a népdal és a wartburgi dalmokversenyt tárgyaló XIII. századi költemény) kívül Hoffmann és Heine voltak a költőre legnagyobb hatással, de művének egyes vonásai Tieck novellájából is valók. Grimm mythológiája alapján összefolyt nála Venus Holdával, a ki az Eisenach melletti Hörsel-hegyben lakik; tudós vélekedéseken alapszik Tannhäuser és Ofterdingen azonosítása is.²⁾ De bámulatos, hogy e sok eltérő és részben ellentétes elemek és hatások ellenére Richard Wagner remek dalműve mennyire eredeti és egységes, a mondának egyetlen földolgozása, mely a művészet összes követelményeinek minden tekintetben megfelel, melynek szerkezete, fölfogása, hangulata mindent messze meghaladnak, a mit a Tannhäuser-költészet előbb vagy utóbb megalkotni képes volt.

Wagner művében nem a Boldogságos Szűz engeszteli ki a bűnöst az irgalmas Istennel, hanem a tiszta és szent Erzsébet, (nem II. András király leánya, hanem Hermann tartománygróf unokahuga), a ki önmagát áldozatul hozza a szeretett bűnösért. A dalmű cselekvényének alapja a pokoli és a mennyei szerelem ellentéte Venusban és Erzsébetben megtestesítve. A hős e két nő közt áll és féltelenségre hajló jellemével majd az egyikhez majd a másikhoz vonzódik, míg végül Erzsébet diadalt ül a sötét dæmonokon és szent szeretetből fakadó önfeláldozásával lehetővé teszi a hősnek, hogy a pokol hatalmaival szakítson és Istennel megbékülve, megdicsőülve fejezze be földi pályáját. Wagner műve modern világnézettől áthatott alkotás, mely ellen-

---

¹⁾ Már Wagner előtt írt a mondából dalművet Eduard Duller, 1846, melyet Mangold megzenésített. Duller mellőzte a dalmok-versenyt, ellenben nagy szerepet juttatott a hű Eckartnak és leányának, Innigisnek. A pápa is szerepel művében. Az opera nem aratott sikert és Wagner mellett gyorsan letűnt. Sőt már 1813-ban tervezett Brentano egy Tannhäuser-dalművet, melyhez C. M. von Weber írta volna a zenét. De ez a terv nem valósult meg.

²⁾ Wagner forrásai sorában a régi népdalon kívül főleg a 'Tannhäuser-ről szóló népkönyvet' említi. De ilyen nincs; valószínűen Ludw. Bechstein elbeszélését: 'Mähr von dem Ritter Tannhäuser' (thüringiai mondáiban, 1835, I. főt 39. l.) érti Wagner.

tétben van a régi mondával, de a hagyománynak mindenkép mélyebb és nemesebb változata. Az eredeti népdalban az egyház diadalmaskodik a világ örömei iránt fogékony lovagon, a ki örök kárhozát áldozatává lesz; Wagnernél az önfeláldozó tiszta szerelem megmenti a hőst, a ki megtisztúlva bemegy a mennyek országába: a pápa botja kizöldül és rózsákat hajt Erzsébet könnyörgő imájára. A dalmű szövege a sokat fejtegetett és földolgozott Tannhäuser-mondának legköltőibb, legtökéletesebb megalkotása; zenéjéről csak mint lelkes laikus állíthatom, hogy érzésem szerint a művészet leghatalmasabb és legszebb alkotásának egyike.

(Budapest.)

HEINRICH GUSZTÁV.

RÓMA KORA, NÉPE S KIRÁLYAI.

Manap is ott tartunk még a Róma történetelőtti korára vonatkozó mondát, illetőleg írásbeli hagyományt illető ítéletünkkel, hogy annak hitelt adni nem igen lehet azon a bizonyosnak vehető hagyományon kívül, hogy valamikor királyok kormányozták Róma népét, s hogy ezek közt etruszk származásúak is voltak.

A hagyomány ezen lenézésének egyik főokát abban az erősen meggyökeresedett ferde nézetben látom, mely folyvást csak görög befolyást emleget ott is, a hol Hellasz és Itália hajdani lakosságának faji azonossága az ok, és váltig tusakodik azon lehetőség elismerése ellen, a mit az archæologia már régen, de legújabbán az elfogulatlan nyelvtudomány is kétségtelennek hirdet, hogy tudniillik Görögország árják előtti őslakossága, mint a hogy Herodotos is tudta,¹⁾ különbözött attól, a mely a Kr. e. XII—XI. század körül benyomult oda s az egész népességnek a hellénes jelleget megadta. Ha ezen állásponttól vesszük szemügyre a római királyságra és a Róma eredetére vonatkozó hagyományt, nem fogjuk azt tovább is olyan mesének nézni, a melynél a rejtély megoldására tett nagyszámú tarka kísérletek bármelyike is különben állná meg a helyét.

Zoeller²⁾ a patriciusok és plebeiusok egyenetlenkedését az ő különböző nemzetiségükből magyarázza. Szerinte a patriciusok sabinusok, a kik az ő Valeria-, Claudia-, Fabia-genseikkel magukat Rómában az etruskok helyett megfészkeltek és «a latin plebs»-et véres harcokban legyőzték. Óvele szemben *Soltau*,³⁾ annak a véleményé-

¹⁾ Herod. I, 57. II, 171. V. ö. Strab. VII, 2.

²⁾ Latium und Rom. Leipzig. 1878. (a 26., 33., 37. s általában a 35—47. l.).

³⁾ Ueber Entstehung und Zusammensetzung der altrömischen Volksversammlungen, 658. sk. l.

nek adott kifejezést, hogy a római község kebelében kezdettől fogva voltak különböző polgárosztályok s ezek közt ellentétek; sohasem hiányzott köztük a kiegyenlítődéssel való közvetítés és átmenet folyamata; csak midőn a királyság eltörlése után némely ellentétek kiéledtek s nevezetesen a nemes gensiek az új helyzet minden javát igyekeztek kisajátítani különösen a polgári szabadság dolgában: akkor kezdett el az elnyomott polgárság mint *plebs* szervezkedni a jogi egyenlőség kieroszakolására. Egy 29 évvel később megjelent művében pedig a meggyőződés hangján mondja: «Rom ist eine Latinerstadt, die wohl eine frühere tuskische Ansiedlung zur Voraussetzung hat, nie aber eine Sabiner-Gemeinde in ihren Mauern beherbergt hat.»¹⁾

Már az ókori írók közt is sok vélte etruszk eredetű városnak Rómát.²⁾ Sőt azt a szertartást is, a mely szerint Romulus megvetette az alapját, határozottan etruszknak jelzi Varro.³⁾ A mennyiben pedig Sallustius s még más írók is az Aboriginest és Aeneas trójai vándorait mondja Róma alapítóinak és első lakóinak,⁴⁾ kétséggel kell fogadnunk azon adatokat, melyek a Kr. e. VIII. századra teszik Róma alapítását, már annál is inkább, mivel az évet illetőleg nagy eltérés mutatkozik, úgy hogy e számítások alighanem az események, az idő és személyek egyeztető illesztgetésén alapszanak.⁵⁾

Cicero, a *de rep.* I, 16, 25-ben, egy napfogyatkozásról tesz említést, a melytől visszafelé a rómaiak már ki tudták számítani az előző napfogyatkozásokat egész addig, mely július 7-én volt Romulus uralkodása idejében. Ez a hely így szól: *Id autem (sc. solem lunæ oppositu solere deficere) postea ne nostrum quidem Ennium fugit, qui ut scribit, anno quinquagesimo CCC fere post Romam conditam*

«Nonis Junis soli luna obstitit et nov.»

Atque hac in re tanta inest ratio atque sollertia, ut ex hoc die, quem apud Ennium et in maximis annalibus consignatum videmus, superiores solis defectiones reputatae sint usque ad illam, quae Nonis Quinctilibus fuit regnante Romulo. Quibus quidem Romulum tenebris etiamsi natura ad humanum exitum abripuit, virtus tamen in caelum dicitur abstulisse.

Ebből kitűnik annyi, hogy ama június 5-diki napfogyatkozásnak a napja fel volt jegyezve mind Enniusnál, mind az *Annales Maximib.* Hát az év? Soltan úgy értelmezi azt a helyet, hogy az év Enniusnál nem volt följegyezve pontosan, csak az *Annales Maximi-*

¹⁾ W. Soltan, Die Anfänge der röm. Geschichtschreibung. Leipzig. 1909. 32. l.

²⁾ Dion. I, 29.

³⁾ Varro l. l. V, 142.

⁴⁾ Sall. Cat. 6.

⁵⁾ Dionysios Hal. különböző évadatainak egybevetéséből a 754., a 751., a 752. s leginkább a 753. év jön ki Róma alapítása évéül (Matzat, RChr. I, 109). Varrónál a 754., Catónál a 752., Lutatiusnál a 750., Fabius Pictornál pedig (a kit Polybios is követ) a 747., Cincius Alimentusnál a 729. év Róma alapításának az éve, az *Annales Maximi* szerint pedig a 751. Kr. e. V. ö. Dion. I, 72. sk. Plut. Rom. I., 2.

ban.¹⁾ Én ellenben Cicero eme szavaiból *«qui ut scribit anno quinquagesimo CCC fere post urbem conditam»* azt értem ki, hogy az év is fel volt jegyezve Enniusnál szintűgy, mint az *A. M.*-ban, csakhogy egyikben sem a város alapításától való számítással, mert ez csak későbbben jött szokásba. Úgy képezem, hogy az *A. M.*-ban a consulo-
k nevével volt az év megjelölve, Enniusnál pedig vagy szintűgy, vagy pedig valamely ismert idejű eseménynyel kapcsolatban. Hogy Cicero a város alapításától való számítással csak körülbelüllegesen (*«fere»*) jelzi az illető évet, az onnan van, mert a város alapítása évének meghatározásában, mint láttuk, meglehetősen ingadozás uralkodott.

Cicero amaz adata alapján meg is kísérelték egyes tudósok keresni az Ennius említette napfogyatkozás évét a Kr. e. 403—400. év körül. Zech a Kr. e. 400. év június 20-diki napfogyatkozást annál is megfelelőbbnek találja, mivel napnyugtakor következett be s ezért az enniusi *nox* is magyarázatot lel benne.²⁾ Keresték most már a Romulus halála napjának megfelelő napfogyatkozást is. Mert bár Livius (I. 16) nem említ is avval kapcsolatban napfogyatkozást, de Cicero, Plutarchos és Florus igen. Romulus 18 (vagy Plutarchos szerint 16) éves korában alapította volna Róma városát, 37 évig uralkodott s 55 (vagy 53) éves volt, mikor eltűnt. Halála éve tehát a 717. vagy a 715. év volna Kr. e. Ámde ezen években nem volt napfogyatkozás Itáliában. Hanem a Kr. e. 710. évben vonult át Itálián Nápolytól délre egy teljes napfogyatkozás, mely d. e. 10 ó. 6' érte el legnagyobb fokát; Rómára nézve a nap-átmérő $\frac{1}{25}$ része volt el nem fedve; tartama 5—6' volt. Ez igazolná azután mintegy a Fabius Pictor-féle 747. évet, mint Róma alapítása évét Sőt a monda amaz adatának is, hogy Rea Silvia conceptiója napfogyatkozáskor történt, ott volna igazolására a Kr. e. 764. évi febr. 10-iki napfogyatkozás, mely Nápoly táján vonult keresztül Itálián. Ámde a fentebbi fejtegetések alapján nem tudunk menekedni attól a gyanútól, hogy a római a kiszámítható napfogyatkozásokhoz igyekezett fűzni a mondai hagyományokat.

Hogy e gyanu nem alaptalan, arra vallanak a megoldásra fordított különböző kísérletek, a melyek egyike sem hozta meg a megnyugtató megállapodást.

Soltau a Romulusra vonatkozólag a Kr. e. 400. évi napfogyatkozás után való számításokat Sulpicius Gallusnak vagy Scipio-korabeli valamelyik írónak tulajdonítja; de helyességüket czáfolja. Ugyanis egy 400. évi június 5-iki napfogyatkozáshoz a Kr. e. VIII. század egyetlen július 7-iki nagyfogyatkozása sem áll ciklikusan, mert ahhoz legalább is 500 év közbeestére volna szükség (Proleg. 91.). Azt véli ennél fogva, hogy ama június 5-iki napfogyatkozást Ennius a maga korából jegyezte föl. Kikérte e tárgyban Oppolzer astrologus véleményét, a ki úgy nyilatkozott a válaszul hozzá intézett levelében, hogy akkora bizalmat Cicero csakis egy közvetlen tanu iránt tanu-

¹⁾ Röm. Chron. Freiburg i. B. 1889. 187. l.

²⁾ Zech, Astronom. Untersuchungen über die von den Schriftstellern des klass. Altertums erwähnten Finsternisse. 58. l. V. ö. Mommsen, Röm. Chron. 196. sk.

síthatott. Említi Soltau azt is, hogy az *A. M.* egykorú följegyzései semmi esetre sem nyúlnak vissza a III. század elején túl, a prodigiumok följegyzése pedig alig megy vissza előbbre az I. pún háborúnál. Legelfogadhatóbbnak véli amaz Ennius-féle fogyatkozásul a 203. évi május 6-iki napfogyatkozást. Ennek megfelelően a Cicero adataibeli 350 évet is, mint a mely a palimpsestus olvasásán alapszik, kijavítja 550-re, hogy így a 753-at kihozhassa.

Erre nézve a következő ellenvetéseim vannak. Először is, Cicero ama helyében semmi sem szól olyan értelmezés mellett, hogy korabeli napfogyatkozást jegyzett volna fel Ennius. Hiszen Oppolzer állítása sem több egyszerű nézetnél. Azután az *A. M.*-ban csak egykorú följegyzések voltak?! Egy napfogyatkozás följegyzése még nevezetesebb napi esemény kapcsolata nélkül is megtörténhetett már Cn. Flavius (Kr. e. 304.) előtt is. Följegyzéseket pedig már jóval a gallus tűzvész előtt említ az írásbeli hagyomány, egyszeremind említi azt is, hogy a gallus-tűz alkalmával elhamvadt nyilvános és magán följegyzéseket a szájhagyományból vagy emlékezetből újra írásba foglalva a megmaradt följegyzésekkel együtt összegyűjtötték.¹⁾ Végül meg maga Soltau is változtatott 20 év alatt ama véleményén, a mint alább ki fogom mutatni.

Enniusnak van egy töredéke, melyből határozottan következik, hogy ő korábbi keletkezésűt tudta Rómának a VIII. századnál. E hely:

septingenti sunt paulo plus aut minus anni,
augusto augurio postquam incluta condita Roma est.

Soltau 1889-ben még úgy értelmezte ezt, hogy Ennius a maga idejéből kiindulva teszi ama nyilatkozatot; ennelfogva körülbelül $700 + 200 = 900$. évre számította Róma keletkezését.²⁾ Ellenben egy 20 évvel később kiadott munkájában már úgy vélekedik, hogy Ennius a Kr. e. 1100. év körül gondolta Róma alapítását;³⁾ csakhogy — a mi legérthetlenebb a dologban — azért még mindig tartja azt a korábbi véleményét, hogy az Ennius említette napfogyatkozás Ennius korában volt.⁴⁾ Pedig ez a két vélemény semmikép sem egyeztethető össze; mert a közölt adatok szerint Róma keletkezése csak azon esetben vihető vissza a Kr. e. XI. század elejére, ha az Ennius említette napfogyatkozás idejét a Kr. e. 400. év tájára tesszük ($400 + 700 = 1100$).

Ennius ama töredéke valószínűleg ugyanazon eseményre vonatkozik, mint Livius V, 54, 5 *trecentessimus sexagesimus quintus annus urbis*, Quirites agitur; inter tot veterrimos populos tam diu bella geritis; és V, 40, 1 versae inde adhortationes ad agmen iuvenum, quos in Capitolium et in arcem prosequabantur, commendantes virtuti eorum iuventaeque urbis, *per trecentos sexaginta annos omnibus bellis victricis*, quaecumque reliqua esset fortuna. Róma ostromának

¹⁾ Liv. VI, 1 cf. VII, 3. Serv. ad Verg. Aen. I, 373. Suet. Vesp. 8. Plut. de fort. Rom. 13. Thuk. VII, 8.

²⁾ R. Chron. 188. l.

³⁾ Die Anfänge der röm. Geschichtschreibung. 72. l. és 117. l. j.

⁴⁾ U. o. 13. l.

liviusi rajzában egyebütt is meglátszik Ennius hatása, úgyszintén Enniusról is kimutatható, hogy Camillust Homeros Achilleseként igyekezett úgy állítani elő, mint a haza megmentőjét.¹⁾

Még egy jelentékeny mozzanat bizonyítja Soltau zavarát és következetlenségét. Azt mondja ugyanis, hogy Ennius korában kellett ama június 5-iki napfogyatkozásnak történnie, mert egy 400. év körüli napfogyatkozással a Kr. e. VIII. század egyetlen július 7-iki napfogyatkozása sem lehet ciklikus. Ámde itt megfeledezett arról, hogy ha Ennius nem a Kr. e. VIII. századra számította Róma alapítását, hanem annál korábbra, akkor nem is lehet a Kr. e. VIII. században keresnünk egy, az Ennius félenek ciklikusan megfelelő napfogyatkozást. Ennius említ egy napfogyatkozást, mely Róma alapításakor mutatkozott (ap. Cic. de divin. I. 107), és e hagyomány bizonyosan sokáig élt a római népben, mert Plutarchos is szól róla (Rom. 12.). Bizonyára nagy tévedés volna ezt a Róma alapításával kapcsolatos napfogyatkozást a Kr. e. VIII. században keresnünk, mikor Varro szerint is (ap. Gell. NA. I, 16, 3) *ad Romuli initium plus mille et centum annorum est*. Ez az adat igazolja egyszersmind azok álláspontját, a kik az Ennius-féle június 5-iki napfogyatkozást nem Ennius korában keresik, hanem a Kr. e. 400. év körül, vagyis, a mint Cicero megjelöli, *anno trecentesimo quinquagesimo fere post urbem conditam*; de igazolja egyszersmind azt is, hogy az Ennius-féle *septingenti plus aut minus anni* nem a költő korából, hanem egy korábbi esemény idejéből való számítást foglal magában, valószínűleg azon eseményéből, melyet fentebb megjelöltem.

Evvel megdől Soltau amaz állítása is, hogy a Kr. e. 300. év előtt nyilvános följegyzések prodigiumokról nem történhettek.

Oppolzer²⁾ a Kr. e. 399. év június 21-éről (Julianus-naptár) jelez egy teljes napfogyatkozást, mely a Csendes-óceánon kezdődött s Itáliában, körülbelül Rómánál ért véget. Kezdeté d. u. 5 ó. 44'2". Azonkívül a Kr. e. 401. év január 18 án is átvonult egy d. e. 8 ó. 26' kezdődött teljes napfogyatkozás Rómán. De az előbbi azért látszanék elfogadhatóbbnak, mert avval egyúttal megmagyarázódnék az Ennius féle *et nox* jelentése is, a melyet eddig a napfogyatkozás folytán bekövetkezett *éjszakai sötétség*-re szoktak magyarázni, holott azt jelenti, hogy a napot előbb a hold takarta el, azután az éjszaka:

Nonis Junis soli luna obstitit et nox.

Ez a Kr. e. 399. év csakugyan kb. (fere) a 350. év a város alapításától számítva, már t. i. azon mód szerint, a melyet az annalisták révén általánosan követtek Cicero korában; ellenben Ennius szerint a 696. év volna az a város alapításától, mert ő és Varro kb. (plus aut minus; plus mille et centum annorum) a Kr. e. 1094. évre számította Róma megalapítását, még pedig, a mint látjuk az idézetekből, Ennius korábbra vagy későbbre, Varro ellenben határozottan korábbra.

¹⁾ Soltau, u. o. 117. l. stb.

²⁾ Kanon der Finsternisse. Wien. 1887. — (Ezt a napfogyatkozást Zech i. m.-ben a 400. évre számítja)

És Ennius csakugyan Aeneas unokájának tulajdonítja Róma városának megalapítását.¹⁾ A kalchisi Dionysios is Aeneas unokájának veszi Romulust, Kephalon pedig a fiának. Egyszóval az írásbeli hagyomány e részben oly erős, hogy nem birunk menekedni azon gyanútól, hogy azt a másikat, mely a VIII. századba illesztette bele a város alapítását, vagy későbbben találták ki (Soltau nézete szerint Naevius), vagy pedig a lakosságnak azon része révén maradt fenn s jutott utóbb felsőbbbségre, a melyik egy az ő odatelepedésénél korábbi eredetű latin-etruszk Rómát nem tekinthetett a sajátjának úgy, mint a régi lakosság. A hagyomány csakugyan többszöri gyarapodását jelzi a polgárságnak. Az asylumi jövevényektől, a kiknek Romulus polgárjogot adott s az ellenségtől elvett föld egy részét, az első alapítók, a kikből jó kétezernyi gyalogos és majdnem háromszáz lovas telt ki, mint *patriciusok* különböztették meg magukat. Ez utóbbiakból alakította meg Romulus a száztagú szenatust; ama jövevényekben pedig a *plebs* első álladékat kell tekintenünk. Titus Tatiusnak, a «rex Quiritium»-nak népéből a kiegyezés és egyesülés alkalmával betelepült sabinusok (Valerius Volesus, Tallus Tyrannus, Metius Curtius, özszes cognatusaik és clienseik) száma nem lehetett csekélyebb Róma akkori polgárságánál, mert a patriciusok száma s ennek következtében a senatoroké is megkétszereződött és a város területe a Capitolinussal és Quirinalissal bővült. E szaporodás mértékéről némi fogalmat nyerhetünk két adatból; az egyik szerint Romulus halálakor már 46,000 gyalogosa s majdnem ezer lovasa volt Rómának; a másik szerint pedig a köztársaság hatodik évében a sabinusoktól átpártolt s Regilliből cognatusaival, barátaival és clienseivel Rómába települt Attus Clausus (T. Claudius) népében ötezer fegyverfogható férfi volt.²⁾ Numa s Tarquinius Priscus bizonyára szintén sokadmagukkal telepedtek át Rónába; Tarquiniusról legalább világosan írja Dionysios, hogy sokadmagával, barátaival és háza népével költözött át. Sőt az albaiak betelepítése előtt már jövevényekből állt a senatus nagy része. Numát s Tarquiniust, valamint Servius Tulliust plebeiusokból tette a nép patriciusokká; Tarquiniust érdemeiért a senatusba vette föl Ancus. Szintúgy patriciussá lett az imént említett Attus Clausus is. Úgy látszik tehát, hogy az alapítás után betelepült s tribusokba is beosztott idegenek, vagyis jövevények alkották a plebset.

Megkétszereződött a polgárság száma Tullus Hostilius alatt a Caeliusra telepített albai latinokkal s ezen új polgár-családok közül a Julia v. Tullii, a Servilii, Quinctii, Geganii, Curiatii, Cloelii, Metilii a patriciusok közé nyertek fölvételt. Ancus Marcius az elfoglalta latin városok, nevezetesen Politorium, Tellene s Ficana lakóit telepítette át az Aventinusra, majd Medullia bevétele után ismét sok ezer latint a polgársággal megajándékozva az Aventinus és Palatinus közt húzódó völgybe. Tarquinius Priscus, mivel a plebset igyekezett megnyerni,

¹⁾ Serv. ad. Verg. Aen. I, 273.

²⁾ Nem fogjuk ezen adatokat túlzottaknak látni, ha hozzájuk vesszük, hogy a helvetiai főnemes Orgetorixnak a familiája, vagyis az illető nemzetség-ágbeli rokonsága és háza népe mintegy 10,000 lelket tett ki a clienseket nem számítva (Caes. b. G. 4, 2).

valamennyi latint szerette volna teljes jogú polgárrá tenni s e végből három új tribust akart felállítani; de szándéka nem sikerült; csupán a meglevő három tribusba vette hát fel a legelőkelőbb és leggazdagabb latin családokat, de sokat, a mint az equites számának megkészszerzéséből következtethető. Ezek a *secundi Ramnes Tities Luceres* szolgáltaták a száz új tanácstagot, a *patres minorum gentium*ot. (Dion. III, 67. Fest. «quæ civitas Romana in sex est distributa partes, in primos secundosque Tities Ramnes Luceres».)

De etruszkok betelepedéséről is vannak adataink. Romulus a Veii-vel viselt szerencsés háborúja után azon nagyszámú foglyoknak, a kik Rómában kívántak maradni, polgárjogot adott s a Tiberis balpartján fekvő földet kisorsolta köztük. Ugyanő, vagy pedig Tarquinius Priscus avagy Servius Tullius ismét a Cæliuson telepített le etruszkokat s állítólag ezeknek Cæles Vibenna nevű vezéréől kapta nevét ama domb. Porsena fiának seregéből is sok etruszk maradt Rómában; ezért nevezték az ő utcájukat, mely a Palatinus és Capitolinus közt húzódott, *vicus Tuscus*nak, miként Livius és Dionysios írja; ellenben Varro szerint e városrész a Romulus idejében a Cæliusra telepített s onnan Cæles Vibenna halála után emide átköltöztetett etruszkok után kapta a nevét.¹⁾

Italia legrégibb lakóiként az *Aborigines*t írja a hagyomány, egy független földművelő népet, mely a trójai háború előtt sok nemzedékkel talán Achaiából kelt át oda s egyesülvén az Aeneas alatt odavándorolt trójaiakkal *Latini* lett a közös nevük. Ezek az úgynevezett *Casci* vagy *prisci Latini* voltak Róma alapítói.²⁾ Zoeller (i. m. 149. s kk. l.) egynek veszi őket a sabinusokkal, sőt a siculusokkal is. E helytelen következtetése abból ered, hogy ő is, mint még számosan, a *Siculi*t egynek veszi a *Sicanival* s e ferde nézet folytán hibásan csoportosítja az eme különböző népekre vonatkozó adatokat. Dionysios (I, 22) ismerteti a syrakusæi Philistos és Antiochos, valamint Hellanikos és Thukydides följegyzését Italia őslakóira nézve. Ezen adatok összegezéséből három különböző névesoportot kapunk, a melyek külön-külön vagy teljesen azonos, vagy legalább is rokonfajú népeket jelölnek, ú. m. I. *Sicani* és *Elymi*; II. *Siculi* és *Ligyj* v. *Ligyes* (Ligures); III. *Ausones*, *Opici*, *Osci*, *Oenotri*, *Umbri*, *Japyges*, *Sabini*.³⁾

Az umberek az etruszkok Italiába költözése idején egész közép és északi Italia birtokában voltak.⁴⁾ Ezekhez tartoztak tehát valószínűleg — legalább fajilag — azok a «*Teutanes* v. *Teutones quidam Graece loquentes*», a kiknek területén «*Tarchon Tyrrheno oriundus*»

¹⁾ Varro l. l. V, 45. Tac. ann. IV, 65. Fest. s. *Tusum vicum*. V. ö. Liv. I, 30. 33. Dion. I, 1. Cic. de re p. II, 18. Strab. V, 3, 7.

²⁾ Ennius ap. Varr. l. l. VII, 28, 130. V. ö. Serv. ad Aen. I, 6.

³⁾ Ausones = Osci = Opici = Oenotri: Varr. l. c. Dion. I, 22. A sémi *oin* = *oīn*, *otr'a* = *κύκλος*, ennél fogva Ὀπικία = Κυκλωπία = Οἰνοπρία (Bérard V. *Les Phéniciens et l'Odyssee*). V. ö. Etym. M. s. *Ἰώνες* és Fest. s. *Sacranj*. (Philistos a III. csoportbeli umberekkel is szerepeltet pelaszgokat a ligyek ellen. Meglehet, hogy a tömegükben már előbb kivándorolt pelaszgok maradványait kell itt gondolnunk).

⁴⁾ Herod. I, 94. V. ö. IV, 49.

Pisát alapította.¹⁾ A sabinusok a lakedaimóni Sabustól származtak; Sabus pedig *Persis*ből jött Lakedaimónba, onnan átkelt Italiába s népe a siculusok és az Aborigines (= Casci = Prisci Latini) lakta területeken helyezkedtek el.²⁾ Egy nemzeti hagyományuk szerint ellenben a harciasság, az egyszerű és szigorú életmód, valamint számos más lakóniai vonásuk onnan eredt, hogy azon lakedaimóniak egy része, a kik Lykurgos szigorú törvényei miatt Italiába vándoroltak át, velük egyesült.³⁾ E hagyomány s a latin-római monda jelzi nekünk valamennyire az időt, mikor kerültek ők Italiába s Róma vidékére. Mert, hogy autochthonok voltak volna, miként Strabon írja, semmiképen sem egyeztethető össze az írásbeli hagyomány többi adatával.⁴⁾ Bevándorlásuk azonban Herodotos f. i. adata szerint megelőzte az etruszkokét. *Persisszel* és *Lakedaimonnal* való kapcsolatukból következtetve Perseidáknak, a dór Heraklidákkal rokon törzseknek kell tekintenünk ezeket az umber-sabin-auson népeket. Heraklidáknak jelzi az Etym. Magn. is s. *Xáves*. Az ő számbeli felülkerekedésük a legerősebben, mondhatni döntőleg hatott Italia vegyes elemekből álló népei nyelvének alakulására, éppen úgy, mint a dór áramlás Görögország vegyesfajú lakóinak a nyelvére a Kr. e. XII. XI. században.⁵⁾ Ez a körülmény, nem pedig a minduntalan emlegetett «görög befolyás» nyomta rá e két nagy félsziget lakosságára a rokonság jellegét.

A siculusok és ligyek ismeretlen eredetű, talán kelta néptörzsek.⁶⁾ Italiában és onnan Siciliába való költözésükkor együtt említi őket a hagyomány.⁷⁾ Ezek szorították ki Italiából a sicanusokat és elymusokat Sicilia szigetére; majd, körülbelül 80--100 évvel a trójai háború előtt, midőn maguk is oda kényszerültek átvándorolni, a sicanusok és elymusok a sziget nyugati része felé húzódtak előlük

¹⁾ Cato ap. Serv. ad Aen. X. 179. — «Teutani, Graeca gens» — írja Plinius is (III, 50).

²⁾ Cato et Cn. Gellius ap. Dion. II, 49. Hyginus ap. Serv. ad Aen. VIII, 638. Plut. Num. 1.

³⁾ Dion. u. o.

⁴⁾ Strab. V, 3 (= 228): ἔστι δὲ καὶ παλαιότατον γένος οἱ Σαβῖνοι καὶ αὐτόχθονες.

⁵⁾ P. Kretschmer (Gercke u. Norden, Einl. in die Altertumswiss. I. 1910. pp. 146. 148. 157). V. ö. Herod. II. 171.

⁶⁾ A keleti népek történetével foglalkozó írók a siculusokkal az egyiptomiak elleni hadjáratokban a Kr. e. 2. évezred második felében szereplő sekelsát szokták többnyire azonosítani. Herodotos az ő korában a perzsa főhatóság alatt álló népek közt említi ligyeket (VII, 72), a kik, úgy látszik, a Halys tájékán laktak, a későbbi Galatiában. Tacitus pedig (Germ. 43. V. ö. ann. XII, 29. 30. Strab. VII, 290) egy. a mai Silézia területén, majd az Alsó-Duna mellékein lakó ilyenévű germán népet hoz kapcsolatba a ligurokkal, a kik egykor, a Kr. e. IV. század elejéig, az ibereken kívül főnépséget tettek Nyugateurópának, de a történelemben nagyobb szerepet nem játszottak. Etrúriától egészen a Pyrenæus-hegyekig (a Rhodanustól már iberekkel vegyest) laktak s talán Sardinián és Corsicán is.

⁷⁾ Fest. s. v. Sacrani. — Dion. I, 22. (Philistos szerint a ligyek Italos fiának, Sikelosnak vezetése alatt vándoroltak át Italiából Sicilia szigetére.)

vagy onnan tovább költöztek. Egy zavaros szövegű adatunk szerint ¹⁾ Tibur vidékéről arkádiai bevándorlók szorították ki a sicanusokat mintegy 60 évvel a trójai háború előtt. Mivel ezek az írásbeli hagyomány szerint együtt vándorolgtak az elymusokkal vagyis elamiakkal; mivel továbbá azon elamitákkal, a kik a Kr. e. 2270. év körül övéiktől elszakadva nyugat felé vették útjokat, *madaiak* azaz médiaiak is keltek vándorútra: nem lehetetlen, hogy a sicanusok valamely médiaí néptörzs voltak.²⁾ Van ugyanis Sicilia délnyugati részében egy *Mazzara* nevű város, melynek alapítása kapcsolatosnak látszik a sicanusok és elamiak egykori ottan való lakásával.³⁾ Teljesen egyez is e városnév ama Tritónis-tó melléki ókori nép nevével (a mai Tunesiában), mely az egyiptomi följegyzésekben *masuasa*, a libyiaiak nyelvén latinosan *Mauri*, Herodotosnál *Maxyes*, Darius naks-i-rustami sírfeliratában pedig méd nyelven a singularisban (J. Oppert francziás kiírásával) *Mazzyiara* v. *Macçyiara* (= madara, madjara) néven fordul elő s Trójától került oda; a *Mauri* pedig épen médiaiak libyai neve volt, miként Sallustius pún könyvek alapján írja, s a *Mazzyiara* is annyit jelent mint «Médiához tartozó», «médiai».⁴⁾ Valami elképzelhetetlen talán a médek ily messze földrészekre való elvándorlása? Herodotos sem érti, hogyan került a *Sigynnae* nevű méd nép az Adria és Ister tájára, közel az enetusok határaihoz, de valóság, hogy laktak ottan az ő korában. Strabon pedig az egykori Media tájairól említ egy *Siginni* nevű méd népet.⁵⁾

Adataim útmutatása szerint az elymusok vagyis elamiták voltak a pelaszgek, a velük vándorló sicanok pedig az iberek. Határozott nyomaikra akadunk e hőskori vándornépeknek Egyiptomban, Szíriában, Kisázsziában, Kolchisban, Görögországban fel egész az Isterig (Moesia, Pæonia, Emathia, Dardania), Italiában, Siciliában, Galliában, Hispaniában s Északafrikában. Az iber sicanusokat nevezetesen a sikelosok szorították ki Itáliából, majd részben Siciliából, sőt, úgy látszik, szintén a kelták szorították őket odébb Galliában s Hispaniában is. Legalább erre mint történelmi tényre enged következtetnünk Hispaniában a *Celtiberia* elnevezés, Galliában pedig a *Séquani* — *Σηκουάνας* és *Séquana* — *Σηκουάνας* neve.

Herodotostól tudjuk, hogy a trójai háborút megelőzőleg a mysiaiak és teukrok a Bosporuson átkelven Európába meghódították egész Thrákiát, majd lejutottak az Ión-tengerre s délen egész a Peneios-folyamig hatoltak.⁶⁾ A makedóniai paionok a Trójból való teukrok gyarmatosai voltak; ennél fogva ezeket, meg a velük együtt Priamosnak segítségére vonult európai törzseket, úgymint a larissai pelasgokat, a kikonokat, s az ezektől keletre lakó thrákokat, bátran teukros-

¹⁾ Cato ap. Solin. II. 8 p. 35 Mommsen.

²⁾ Fr. Hommel, Abr. der Gesch. der vorder asiat. Kulturvölker u. Aegyptens. 27. sk. I. J. de Morgan, L'histoire de L'Elam. Paris, 1902. Maspéro—Fogarassy, A kelet ókori népeinek tört. 152. l.

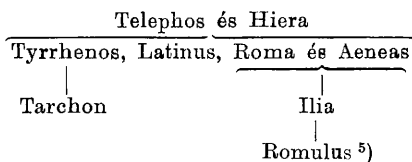
³⁾ A. Castiglioni, Cose Antiche di Mazara. Alcamo, 1878.

⁴⁾ Herod. IV. 191. Sall. Jug. 17. sk. A méd *-r*, *-ra*, *-rra* suffixum országnévből népnévet képez, miként J. Oppert Le peuple et la langue des Mèdes (Paris, 1879) cz. műve 253. 258. l. kimutatja.

⁵⁾ Herod. V, 9. Strab. IX, 520.

⁶⁾ Herod. VII, 75. V. ö. V, 1. 13.

telepeseeknek tekinthetjük.¹⁾ A mysiaiak tulajdonképen az egyiptomi feliratokon *masuasa* néven emlegetett nép.²⁾ A teukrok nevével azonosaknak veszik a *Tursa* v. *Turusa*, a *Trōes*, a *Τυρρῶναι* — *Τυρρῶναι*, a *Hetrusci*—*Etrusci*—*Tusci* neveket; ugyane néppel függ össze *Trója* városának a neve, melyet ægyptologusok az egyiptomi *Turoau* (ma: Tura) bányásztelep másának vesznek, melyet ama nép vándorlása alatt magával hozott Kisázsziába.³⁾ Egyiptommal való kapcsolatát, s részben vándorútját is, bizonyos egyező archæologiai nyomok a Veres-tengertől egész föl Skandináviáig jelzik; azonkívül egy Egyiptomban lelt etruszk tükör s a zágrábi múzeum egy múmiájának etruszk felírata.⁴⁾ A pelaszgokkal való kapcsolatát határozottan jelöli a Telephos-monda:

Úgy látszik tehát, a pelaszgok azon tömegét tették az etruszkok, a kik ama Memphis átellenében fekvő fönt említett bányásztelepen nemcsak rokon, hanem alkalmasint másfajú népekből is összeverődtek s utóbb, miután nyomasztó helyzetüket megunták, odahagyták Egyiptomot. Vándorútjuk alatt is ki voltak téve további keveredésnek, a mint a monda *Trōes* fiaiiban jelzi, s ezzel együtt idegen, kivált sémi hatásnak.⁶⁾ A pelaszgokat maguk a régi görögök is *barbár* népnek tudták, a kiknek nem a hellén volt a nyelvük; a tyrrhén-pelaszgokat vagy tyrrhéneket pedig két nyelvet beszélő *zagyra barbár* népségnek ismerte az Akte-félszigeten Thukydides.⁷⁾

A Telephos-monda tehát rokon népekként jelzi a latinokat és etruszkokat, Romulus népét pedig latin és dardan-trójai vegyüléknek, bár egyébként is közös őse Latinusnak és Aeneasnak Atlas.⁸⁾

(Vége következik.)

(Budapest.)

CSERÉP JÓZSEF.

¹⁾ Herod. V, 13. Hom. Il. II, 840—850. A thessaliai Larissa igazolására: Herod. I, 57.

²⁾ A II. Ramses tetteit tartalmazó táblákon *Masu* = Mysia. Ces. de Cara, Gli Hethæi-Pelasgi, I, 107. A *masuasa* (Maxyes) Trójától való elszármazására nézve: Herod. IV, 186.

³⁾ Gericke u. Norden, Einl. in die Altertumswiss. I, 176. (1910.). R. Eisler, Philol. 68, 1, 150. Mahler E., Ókori Egyipt. 29. l. v. ö. Diod. I, 56. és Hommel, Grundr. der Geogr. u. Gesch. des alten Orients, 65. l.

⁴⁾ J. Marthia, Bullet. de corr. hell. IX, 239. s kk. Denkschr. d. Wien. Ak. Phil. hist. Kl. XLII, 3 (Krall). Más jelek még: A származásnak anyai részről való számítása (Maternitáts-System); Priamos soknejűsége; Tros fia, Ilos, 50 fiút s 50 lányt kap versenydíjjal Phrygia királyától.

⁵⁾ Hogy más változat szerint Telephos=Latinus, Tarchon=Tyrrhenus, az nem gyengíti, sőt erősíti e bizonyítékomat.

⁶⁾ Tiele, G. der Relig. in Alt. I, 251. l.

⁷⁾ Herod. I, 57. Thuk. IV, 109. v. ö. II, 171.

⁸⁾ Verg. Aen. VIII, 134—142.

A „MAGYAR SIMPLICISSIMUS“ S A „TÖRÖK KALANDOR“
FORRÁSAI.

(Vége.)

II.

Még 1683-ban megjelenik az *Ung. Simplic.* kevéssé ismert folytatása, a *Türkischer Vagant* [Oder Umschweifend-Türkischer Handels-Mann | Welcher eine Reise mit zweyen Calogeris (oder Griechischen München) und drey Griechischen Kauff-Leuthen in Constantinopeln angetreten | und durch Aegypten | das Gelobte Land: item, auf dem Euphrath durch die sandigten Wüsten Arabiæ | und ander viel Türkische Oerter mehr kommen. Endlich nach drey Jahren wiederum in die Cristenheit gelanget. Um wunderlichen Begebenheiten begierig und nützlich zu lesen. Gedruckt | im Jahr Christi 1683.]. Simplex, kit Barcsai betegen hagyott vissza egy konstantinápolyi görög kereskedő házában, egy zsidó orvos jóvoltából felgyógyul, de néhány meddő kísérlet után felhagy az Erdélybe való visszatérés gondolatával s a szultán út- és a görög pátriárka ajánlólevelével felszerelve a Szentföldre indul. Exotikusan tarka társaság ül együtt a hajón: «Allerhand Mutter-Kinder; als: Juden | Griechen | Mohren | Araber | Armenier | Italiäner | und weiss der Guckuck was mehr vor Leuthe...» Simplicissimus azonban fűszerekkel és árucikkkel megrakottan, kezében XVII. századi Bædeckerekkel, két görög kalugyerhez csatlakozik. A kisázsiai partok mentén, szigetek között, városok romjai előtt visz az útjuk. Alexandriában kikötnek, Simplex túlad áruján, kalugyerei Kairóba mennek, ő pedig beutazza Egyiptomot, melynek földrajzi és néprajzi állapotáról bő statisztikai beszámolót tart. Kairóból kiindulva bibliai nyomokon járnak, meglátogatják Szt. Katalin templomát, a Hóreb és Szináj hegyét, földmáznak a Karmelre, majd «Joppe» és Rama érintésével arab harczosok védelme alatt Jeruzsálembe érnek. Itt élénk táru a város minden kopott nevezetessége, Krisztus életének, csodáinak és szenvedéseinek színhelye. Külön fejezet foglalkozik a szent sírral, Mahomettel és vallásával. Nagy karaván indul útnak Damaszkus és Tripolisz felé. A kalandok és leírások tipikus egyformasággal térnek vissza. Simplex a tripoliszi görög patriárka vendége, gondtalanul tölti a telet, bekalandozza a Libanont, tavasszal pedig egy négyszáz emberből álló pompás karavánnal útba ejti Aleppot, melynek nemzetközi tarka forgalmával s mozgalmas életével alig tud betelni. Hogy akadálytalanul folytathassa útját, az ország divatja szerint öltözködik s új menlevelet szerez magának. Birban társaival egy öreg perzsa hajójára száll. Rakkában zsidó utasokkal fizettetik meg a vámot, Anában élelemmel látják el magukat, Babilonban a régi dicsőség romjait csodálják, Simplex pedig Izrael fiainak fogságára gondol s könnyezve énekl az ismert zsoldárt (An Wasser-Flüssen Babylon). Bagdadban a közeli Perzsia és India csodái különös vonzóerőt gyakorolnak képzeletére, de a damaszkuszi patriárka hívó levele vissza-

térésre bírja. Ninivéből Orphába menet zsidó utitársával rabló örmények fogságába kerül. Társa kegyetlen halált hal, ő azonban csodálatos módon Orphába menekül. Tripoliszban hajóra száll, Cziprus szigetén eladja árúit, de pénz helyett borral kell beérnie. Konstantinápolyban régi ismerősökre talál, s magyar ruhában, az erdélyi követ társaságában, Erdély, Felsőmagyarország és Lengyelország érintésével visszatér kalandjai kiindulópontjába, Boroszlóba.

A *T. Vagant* régebbi hagyománynak az örököse, mint az *Ung. Simplificissimus*, s talán egyik utolsó képviselője annak a zarándokereskedő-típusnak, mely az Aeg. Albertinus Aleman-fordítását utánzó frankfurti Frewdenhold kompilációjában (Der Landstörtzer Gusmann)¹⁾ nyert véglegesen kialakult formát, s melyhez a vonásokat a XV—XVII. századi utazások irodalma,²⁾ főleg Feyerabendt gyűjteménye,³⁾ szolgáltatta.

Frewdenhold *Gusman*jának keleti zarándokútját, mely Japánon és Amerikán keresztül vezet vissza Európába, Grimmshausen is átveszi,⁴⁾ sőt tovább fejleszti s így adja át a későbbi robinzonádnak,⁵⁾ a nélkül, hogy regénye szimplicizuszi keretét teljesen szét kellene történi. Viharvert katonája csak önmagához marad következetes, ha rövid pihenő után újabb kalandokra vágyik Oroszországban s a keleten. Az *Ung. Simplific.*-szal is inkább csak kalandor konvenczió rajzoltatja meg Konstantinápolyt, míg kalandjainak folytatója megtagad minden közösséget a szimplicizuszi feltételekkel, szakít a katonapálya minden emlékével, s így föntartás nélkül léphet Frewdenhold örökébe. A két könyvet a hős azonosságán kívül semmi sem kapcsolja egymáshoz. Ha valóban egy szerző két művéről lenne szó, az organikus összefüggés fölöslegessé tenné az erdélyi események s Barcsai halálának újabb elbeszélését (*T. V. C. I—II.*), hiszen Frewdenhold is közvetlenül a *Gusman* második részéhez kapcsolja regénye cselekményét. Az *Ung. Simplific.* az elbeszélés folytatását igéri ugyan («wie Simplificissimus weiter in Egypten | ins Gelobte Land | zum H. Grab | Arabien und andern viel Orten mehr in der Türckey | sonderlich und wunderlich | und von Cypern nach Constantinopel | sodann wieder auff Deutschen Boden kommen»), de a folytatásra való utalás, már Alemann *Gusman*jában (Cap. XXV. 723. l.) is feltűnő jelenség: «das vernimbt der günstig Leser auss dem dritten Theil | wie es nemblich mir auff der Reyss gen Jerusalem ergangen | was ich daselbst für buss gethan | folgens vom Türcken gefangen gen Constantinopel

¹⁾ I. Bobertag, Geschichte des Romans II. 24. s köv. lk., A. Schneider, Spaniens Anteil an d. deutschen Literatur des 16. u. 17. Jahrhunderts. Strassburg, 1898. 205. s k. lk.

²⁾ I. Szamota, Régi Utazások Magyarországon s a Balkán félszigeten. 1891. O. K. 767—772. sz. V. ö. Bleyer J., Utazás a Dunán Linztől Budáig meg vissza: Századok, 1901 : 69.

³⁾ Reyssbuch dess heyligen Lands | Das ist ein gründliche Beschreibung aller Meer vnd Bilgerfahrten zum heyligen Lande.. Gedruckt zu Franckfort am Mayn | Im Jahr. MDLXXXIII.

⁴⁾ I. Blöda, Grimmshausens Simplificissimus. 21 l.

⁵⁾ v. ö. Fritz Brüggemann, Utopie und Robinsonade. Untersuchungen zu Schnabels Insel Felsenburg (Munckers Forschungen. XLVI.) 1914. 132. s köv. lk.

geführt | aber wider ledig worden | : Nach solehem die Indianische Länder besucht | vnd was ich aller orten gesehen | gehört | erfahren, gelitten und aussgestanden . . . » Ime dióhéjban a *T. V.* programja. Epen ilyen tipikus az idegen szerzőtől származó rendszerint alak-talan folytatás. Lauser kimutatta,¹⁾ hogy a Salzedo-féle Lazarillo kiadás utolsó mondata: «De lo q aqui a delante me suscediere auisare a Vuestra Merced» kései hamisítás, s mint a *Gusman* befejezése, alapul szolgált a novellához függesztett második rész megírásához. Nincsen ugyan kényszerítő okunk arra, hogy az *U. S.* ígéréteben az élelmes kiadó hasonló betoldását lássuk, de a közös szerzőség feltevésevel²⁾ egyszer s mindenkorra le kell számolnunk, a mire egyébként a *T. V.* belső technikája is feljogosít.

A *T. V.*-nak a pikareszk formához való visszatérése, melyet az *U. S.*-szal való közvetetlen kapcsolatból sem lehetne megmagyarázni, nem véletlen. A XV. századi Schiltberger, Wild és Schweigger szélesre taposták a Budáról Konstantinápolyba, innen pedig a Szentföldre vezető utat, de Frewdenhold hatását elsősorban Cristian von Wallsdorf közvetíti. Wallsdorf útleírása, mely már címével is dokumentálja a novela picarescaval való összefüggését: a *Türkischer Landstürtzer*³⁾ nyilván a *Der Landstörtzer Gusman, Die Landstörtzerin Justina Dietzin Picara* mintájára keletkezett, terjedelmes alcímét pedig Frewdenhold *Gusman*jától kölcsönözte, melynek utolsó kiadása 1670-ben (Frankfurt), tehát hozzá közel eső időben jelent meg.⁴⁾ Wallsdorf könyvecskéje egy fogság története, mely a szövegben is idézett Busbeckből,⁵⁾ egy török fogságba esett erdélyi embernek S. Francktól németre fordított esetlen elbeszéléséből merít⁶⁾ s Zeillert kivonatolja. Esztergom és Pest: ezek vándorútjának első állomásai. Ismert utakon adatokat és városokat regisztrálva halad innen tovább Nándorfehérváron, Szófián, Drinápolyon keresztül a tenger felé. Konstantinápolyban megvásárolja szabadságát, s zarándokútra indul, de Kairónál megszakad elbeszélése. A *Landstürtzer* előkészíti a *T. V.* kalandozásait s áthidalja azt az időbeli távolságot, mely elválasztja az *U. S.*-tól. Simplex Konstantinápolyban tudja meg Rákóczi

¹⁾ Der erste Schelmenroman. Lazarillo von Tormes. Herausg. von W. Lauser, Stuttgart, 1889. 154—155. l.

²⁾ I. Renner, Mitteilungen. V. 148. l., v. Payer, Oester. Ung. Revue, VII. 315. l., Rausse, Zschr. f. Bücherfreunde, 211. l.

³⁾ Türkischer Landstürtzer oder Neue Beschreibung Der fürnehmsten Türkischen Städte | und Vestungen | durch Ungarn | Thracien und Egypten . . . Wie solches alles Christian von Wallsdorf | Als welcher im Jahr 1660. in der Ragotzischen Schlacht bey Clausenburg gefangen | in die Türckey verkauft und bald wieder ausgelöset worden | auf seiner drey-jährigen Reis erfahren | und in seiner Türkischen Pilgramschaft glaubwürdig verzeichnet . . . Erstlich gedruckt im Herbstmonat. 1664. v. ö. Bleyer, M. Könyvszemle, U. F. VIII. 174, Apponyi Hungarica, II. 118. (891. sz.).

⁴⁾ L. Rausse, Zur Geschichte des spanischen Schelmenromans. 170 l.

⁵⁾ Landstürtzer, 14. l.

⁶⁾ Cronica oder Abconterfayung vnd entwerffung der Türckey mit irem begriff | Inhalt | Provintien | Völkern anküfft | Kriegen | Siegen . . . etc. | von einem Siebenbürgen [der] 22. Jar darinnen gelegen | in Latein beschrieben | Durch Sebastian Franck vertentscht. MDXXXI. (Az utolsó szerint Augsburgban.)

halálát, Wallsdorff pedig ezt írja (Landstürtzer 1.): «da ich dem Fürsten Ragooczy bey zwey Jahren zu Pferd treulich gedient | muste ich nach unglücklichem Treffen mit den Türcken bey Clausenburg | 1660 Jahr | im Monat Majo | als ein gefangener Sclav hinfüro zu Fuss lauffen. Was Rath? ich muste mich des allgemeinen Unheils trösten; sintemal die Türcken | bey dem damaligen Siebenbürgischen Unwesen | über zwantzig tausend Menschen geraubt | und nach Griechisch-Weissenburg entführet hatten». A kolozsvári csata után Wallsdorff Konstantinápolyba kerül s egy félév leteltével visszanyeri szabadságát, ilyenformán egyidőben száll hajóra Simplexszel, ki Barcsai halála évében még a török császárvárosban van.¹⁾

A *T. V.* eredetisége egy színvonalon áll az *Ung. Simplicissimus*-ével, de forrásaival szemben önállótlanabb és kritikátlanabb. Első fejezeteiben úgyszólván kizárólagos hűséggel Sal. Schweigger *Reyssbeschreibung*²⁾-jából merít. Innen való a császári audiencia leírása, mely egyúttal jellemző a *T. V.* kivonatoló eljárására:

Schweigger, 55. l.:
... biss in das Saraia oder Burg | daselbst emphiengens des Sultans darzu verordnete Diener | vnnnd brachten für den Sultan hinein in sein Gemach | Bey der andern Porten | durch welche man in den innern Hof kompt | stiegen beyde Herren Oratores sampt jhrem Adel von jhren Pferdten | die beyde Herren giengen durch den weiten gepflasterten Hof zu fuss in dess Sultans Gemach hinein | ... vor den Herren gieng ein Capitithivascha ein Obrister-Thürhüter grosses ansehens | der trug in der Hand ein Egyptysch Rohr | ... gleich vor dem Gemach warteten vier Zauschen | die seyn Adelmessig | deren zween ergriffen einen aus den beyden Legaten zuvörderst an den Wammessermeln | vnd griffen vnter die Ermel | fürstens also für den Sultan hinein | vnnnd stiessen sie alssdann vor dem Sultan ... auff die Knie | ein Kämmerling oder Capagaschi reicht den knieenden Legaten dess Sultans | der gleich vor jhnen sass | Rockermel | den mustensie küssen...³⁾

T. V. 11—12. l.:

Als wir nun zur Saraia oder Burg kamen | empfingen des Türkischen Sultans Abgeordneten die Geschenck | und trugen sie vornen in sein Gemach. Als wir nun zur andern Porten | vor den innern Hof kamen | da giengen die zwey Herren Abgesandten worunter der Graf Prinzipal war | zu Fuss mit dem Dolmetsch | durch einem Türkischen Führer | so ein lang Meer-Rohr trug | übers Pflaster durch den sehr weiten Hof...

stracks
ergriffen uns einen jeden zween
Türcken vnter den Armen |

vnd führten
vnd stiessen uns vor dess Türkischen
Kaysers Füsse |

ein junger Türkischer
Maul-Affe | so bey oder vor ihm
sass | reichte uns dess Kaysers Rock-
Ermel | den wir knyend küssen musten.

¹⁾ Türk. Landstürtzer 12. l.; Ung. Simplic. 227. l.; Türkischer Vagant 2. l.

²⁾ Eine neue Reyssbeschreibung auss Teutschland Nach Constanti-nopel vnd Jerusalem: Darinn die Gelegenheit derselben Länder | Städt | Flecken | Gebew ... In III. vnterschiedlichen Büchern Auff's fleissigst eigner Person verzeichnet vnd abgerissen Durch Salomon Schweigger. Nürnberg. MDCVIII.

³⁾ Schweigger forrása, a Turcici Imperii Status. Lugduni Batav. Ex off. Elzeviriana. 47—48. l.

Hasonlóan jár el a *T. V.* az udvari ebéd leírásánál, csak hogy maga is részt vesz azon s a szultán rizsébe is belekóstol:

Schweigger 58:

Dess Sultans Speisen seyn mehreretheil von Reis auff mancherley weis gekocht | weis | roth | gelb | braun | dick oder dünn | eintheils auch gebacken | im Reis ein Schafffleisch... [Auff jetzerzehlte weis seyn die Keyserlich. Oratores auch gespeist worden]... mit fünf Trachten von Reis | Item mit Schafffleisch | gebratenen Hünern vnd Tauben | sampt dem Zuckerwasser. Vnter Essens gieng einer am Tisch ... mit einem lederin Schlauch vñ silberin Schalen herum | vnd wer trincken wolt | dem reicht er zu trincken... daraus er einschencket | vnd war anzusehen wie eine *Sackpfeiff*.

T. V. 13.:

Da wurde auf sechserley Art Reyss | als gelb | roth | weiss | dick | dünn | und gebacken | item gekocht und gebraten Schafffleisch...

gebratene Hünern | Tauben und Zucker-Confekt aufgetragen; einer mit Geisshaut | oder Schlauch | in Gestalt eines Spielmanns *Dudel-Sack* | schanckte in silbernen Schaalen Zuckerwasser ein | wenn einer trincken wolte.

A *T. V.* 3. fejezete megfelel Schweigger XXVIII., XXIX—XIII. fejezeteinek (*T. V.* 16—25. l. Schweigger, 101—116. l.)¹⁾, míg a *T. V.* 4. fejezete (Was Simplicissimus in Constantinopel | und sonsten bey Geist und Weltlichen | von ihren Sitten und Gebräuchen gesehen und gehöret) kionata a *Reyssbeschreibung* XLIX. LIV. (Von

¹⁾ Mulatságos a török fürdő belső életének leírása s a fürdés, fürösztés török technikája.

Schweigger, 112—113. l.:

in mitte der weiten Badstuben steht ein niederer Herd | eines Schuchs hoch ... zum Schwitzen verordnet... da kommt ein Badknecht | der vmbfahet jhn | renckt ihm den Leib hin und her... dessgleichen dehnet er ihm auch die Glieder | Arm | Händ vnd die Schenckel... darnach legt er jhn der läng auff den Herd | steht ihm auff den Leib | doch sänfftiglich... Solch rencken und dehnen dess Leibs bekompt einem fast wohl... alsdann fängt sich das Schrepffen an | der Bader nimbt ein abgebrochen Scheer-Messer | das fasset er also | dass es ein Zoll für die Finger geht | diesen stumpffen Spitz reibt er ihm in die Haut hinein | darnach zündt er ein Werck an | thut es in die Ventosen oder Schrepffköpfflein | das setzt er ihm mit dem brennenten Werck auf die Wunden | lest ihm ein *gut weil also Sitzen vnd die Zän blecken*.

T. V. 21—22. l.:

In der Mitte solcher Badstuben steht ein Herd eins schuchs hoch | dahin setzt man sich zum Schwitzen | nach einer weil kombt der Bad-Knecht | umfängt ihn | renckt und dehnet ihm den Leib |

Händ | Arm | Füss und Schenckel | legt ihn hernach der Länge | auf diesen Heerd | und tritt gelind ihm auf den Leib... Dieses Dehnen und Strecken kommt dem Menschen nicht uneben | allein ihr Schröpfen habe ich nicht verlanget | weil sies zu grob machen | nehmlich mit einem stumpffen Scheer-Messer ritzet er in die Haut biss ins Fleisch | zündet einen Fetzen Wörck an | steckt ihn unters Ventausen | vnd läst den guten Kerl die *Zän blecken*.

der Türcken Gottesdienst etc). LV., LVI., fejezeteinek.¹⁾ A török templomok, egyházi élet, imádságok, imarend, circumcisio leírásához az anyaggal együtt a kész nyelvi formát is Schweigger szolgáltatja. Az 5. fejezet (Was Simplicissimus zu Constantinopel | und sonderlich

¹⁾ v. ö. a szultán kertjeinek leírását:

Schweigger, 125. l.:
der Sultan hat etliche Lustgärten
auff eine halbe Meil von der Stadt...
Sie seyn aber so zierlich und prächtig
wie bey den Potentaten in der
Christenheit zu sehen | so viel die
Lustheuser vnd übrige Zierd be-
langt | jhr mehrer Lust steht in
Pflanzung der edlen Früchte | davon
sie sich an statt des Weins erlusti-
gen. Alsdann seyn Pomerantzen |
Granaten Feigen | Limonien | Melo-
nen | Maulbeer | Oepffel | Birn |
Kerschen | etc. Solche dienen nicht
allein die Hofhaltung zu versehen
sondern sie werden auch verkauft |
welches doch für keine Schande
wird gehalten | so wenig | als wann
er mit Schnee vnd Eis handtirung
treibt...

T. V. 24—25. l.:

Es hat der Türkische Kayser
auch eine halbe Meil von der Stadt
schöne Lust-Gärten | seynd doch
wegen der Gebäu | gegen der Christ-
lichen Potentaten ihrer Zierlichkeit
habender nicht zu vergleichen | son-
dern bestehen in Pflanzung edeler
Früchte | derer sie sich | an statt
dess Weins | weilen sie solchen nicht
trincken dürffen | ... ergötzen | als
darinnen seynd Pomerantzen | Citro-
nen | Granaten | Feigen | Datteln
Maulbeer | Aepffel | Kirschen | Pir-
nen | Melonen | und dergleichen |
welche Früchte der Kayser | samt
den Bassen | auch verkauffen lässt |
und darmit | wie mit dem Eys
und Schnee ... Kauffmannschaft
treibt.

Idegen élmény önállósítására jellemző a következő részlet:

Schw., 171. l.: Erstgemelte Alt-
schamoglan seyn über die massen
ein mutwillig | vnruhig Gesindlein |
die den Griechen sehr viel zu leid
thun | ... ja es sein solche ver-
wegene Lecker | dass | wann ich
einem anzeigte | dieser hat mich
also vnd also beleidigt | vnd kan
mich nicht an jhm rechnen | begehre
derhalb | du mögest es von meinet-
wegen thun | ich wil dir ein Groschen |
das ist ein Thaler oder zween schen-
cken | der nimbt alssdann etlich
seiner Gesellen zu sich ... schlagen
jhn gar todt | oder machen jm ein
Zeichen an Leib, dabey man erken-
nen | dass diese Bursch jhr Gelt
wol vnd treulich verdienet. Ein solch
Pancket hat einer aus vnserm Mit-
tel auff ein Zeit einem Juden zu-
gericht | dass er eine lange Zeit die
Vrkunt am Angesicht tragen must |
vnd kaum mit dem Leben davon
kam.

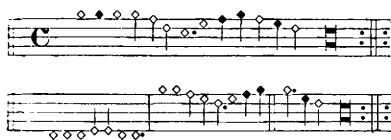
T. V. 32: Letzlichen seynd die Alt-
schamoglan | das ist ein rechtes Gott-
loses leichtfertiges ... Lumpen-Ge-
sindl | lässt sich zum Rauben und
Morden und Schaden tun gebrau-
chen | wann sich einer gern an sei-
ner Widerpart rächen wolte | und
kan nit recht darzu kommen | zeigt
nur einem solchen Bösswicht die
Person | gibt oder verspricht ihm
ein Grosch | das ist ein Thaler | so
wird er gar gewiss eine solche Prob
thun | und denjenigen dergestalten
zeichnen | dass mans ihme Zeit
Lebens ansehen wird | wann er ihn
nur nit gar umbringet | dass er also
ein Paar Thaler oder Grosch red-
lich verdienet | wie ich dann selbst
einem Armenischen Goldschmiede |
so mich mit ringen betrogen | vor
drey Grosch ein Ohr abschneiden
lassen; das blieb aber nicht dabey |
sondern der Atschamoglan hatte
ihm fast den halben Backen mit
abgeschnitten | wodurch ich fast |
so es Weltkündig worden | auch das
Leben einbüßen können.

vom Policey-Wesen) als der Türcken ihrer Rechte | Straff | Hauss-
haltung | Kleidung und Begräbnüssen observiret. 33—43. l.) Schweigger,
L. (172. l.) LIX. (199. l.) LXI. (205. l.) fejezetein alapul. A török
zene jellemzésénél az idézett dal hangjegyeit is átveszi s szinte
mozaikszerűen, de önállótlanul rakja össze itt is a részleteket:
Schweigger 108., 109., 110. l. ~ T. V. 39—40. l.¹⁾ A török temetési
szokások változatlanul kerülnek át elbeszélésébe²⁾ és Schweigger min-
táiról másolja a török császár s a görög patriárka ajánlóleveleit,³⁾
E mellett bő forrásul szolgál az Elzevir-féle *Turcici Imperii Status*
(CIDIOCXXX), Busbeck (Vier Sendschreiben. Nürnberg, 1664. 92.,
95. l.), H. Jacob Breuning keleti utazása,⁴⁾ Maurer török krónikája⁵⁾

¹⁾ Schweigger, 209.:

Diese Musik aber | im Grund davon
zu reden | hat nichts liebliches oder
holdseliges in sich... gantz un-
ordentlich | vngeacht ein Instrument
stercker oder schwacher ist als das
ander | können die Stimm nicht mes-
sigen. (209.) Solcher Instrumenten ge-
brauchen sich die Türcken in den Feld-
zügen | bey Hochzeiten vnd andern
ihren Festtagen vnd Wolleben... Als
nemlich eine messine Trommeten |
ein höltzerne Schallmeyen | der
Teutschen Schäfer Schallmeyen von
Gestalt vnd Thon gantz ehlich |
ein Baucken mit rothem Tuch über-
zogen... meines erachtens | ist
einerley Melodey eines Feldgeschreys |
auf solche Weiss:

²⁾ Schweigger, 199.: [mann] pflegt
den Leichnam mit warmen Wasser
zu waschen... darnach wird er in
reine weisse Leinwand eingewickelt |
in eine höltzerne verdeckte Bahr
gelegt | die ist zum Haupt höher |
dann zum Füssen... Ferner werden
vmb Geld bestellte Todten-
kläger | die gehen dess nachts auff
der Gassen herum | schreyen stets
gantz kläglich hu | hu | hu |

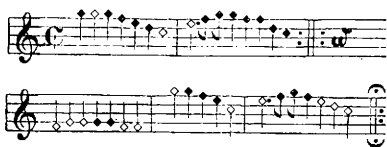
³⁾ Schweigger, III. Cap. 2., 232. s köv. lk. ~ Türk. Vagant 44—45. l.

⁴⁾ Orientalische Reyss des Edlen vnd Vesten | Hanss Jacob Breü-
ning von vnd zu Buochenbach... Strassburg, MDCXI. 69., 72., 74. 93. l. ~
T. Vag. 30., 39., 42. l. A salvus conductus olaszul: Breüning. 100. l.

⁵⁾ Türkische Chronica | oder: Kurtze Historische Beschreibung von

T. V. 39—40.:

Ihre Music aber belangend | ists
fast nicht werth | dass mans eine
Music nennen soll | weil sie absurd
beedes in Instrumenten und Thon;
so ist auch gantz unordentlich be-
stellt | indem ein Instrument starck |
das ander schwach im Resonans |
auch im geringsten dabey keine
Lieblichkeit zu hören; sie brauchen
in Feldzügen | Fasttagen | Hochzei-
ten | und anderem Wolleben einer-
ley Music | als eine kleine...
messene Trompet | ein Tragouner-
Drummel mit rothem Tuch bezogen |
eine Schalmey | 2. spitzige Teut-
scher Hütt weite mit Pergament
überzogene Päcklein...
Und haben sie in allem nur eine
Melodey | auf folgende Weise lautend:

T. V. 43. l.: [sie] pflegen ihre Tod-
ten mit warmen Wasser zu waschen |
in weisse Leinwand einzuwickeln |
und in eine höltzerne Bahr (welche
zum Haupten ein gutes höher | zu
legen; sie bestellen auch vors Geld
Todten-Kläger | die gehen dess
Nachts auf der Gasse | im selben
Refir herum | und schreyen: Hu |
hu | hu...

és Erasmus Francisci *Acerra Exoticorum*ja (Frankfurt, 1672. 682—704. l.). A Gusman mintájára kereskedővé vedlett trombitás tengeri útja azonban történeti és földrajzi megjegyzéseivel újra a *Reyssbeschreibung* menetrendje szerint halad Alexandriáig.¹⁾ A száraz földön Frewdenhold vezeti. A kölcsönzéseket a következő összeállítás szemlélteti: Gusman 9—11. l. ~ *T. V.* 53—55. l.; Gusman 25—56. l. ~ *T. V.* 63—78. l. Az alexandriai francia konzul, a fehér és kék ingben járó benszülöttek, az eladásra kerülő fa drágasága, a szent Nilus termékenyítő áradása, Hóreb hegyének leírása, a kolostorban való látogatás, az ereklyék megtekintése, sőt az olaszul beszélő barát is Frewdenholdra utalnak. A 9. fejezettől kezdve a Feyerabendt-féle *Reyssbuch* lép előtérbe. Nyomra vezet már a fejezet címe: *T. V.* (79. l.) *Wie Simplicissimus gen Joppen Rama und Jerusalem kommen* ~ *Reyssbuch* (12. Reyss: Leonhart Rauchwolffen der Artzney Doctorn etc. Beschreibung der Reyss in die Morgenländer. 323. l.) Kurtzer Inhalt meyner Reyss zu Land von dem Portu zu Joppe auss | vnd wie ich von dannen biss gen Jerusalem kommen. A közvetlen kapcsolatot a részletekben való egyezések teszik kétségtelenné; pl. *Reyssbuch* 325. l.: Auss dem Gebirge wirt jährlich ein unzeliche menge Schafe gen Jerusalem gebracht die von den kräftigen Kräutern | so darauff wachsen | gar gut vnd wohlgeschmackt Fleisch geben | deren Schwántze gar Feist | vber ein halbe Spanne dick | vñd in anderthalbe breit und lang seyn | dass an einem solchen Schwantz wol an vier Personen zu essen haben. Solche haben die Levitische Priester sampt allem Fettes vnd Eyngeweid vnd beyden Nieren | ec. in Schuldopffern verbrennet. Es werden auch Geyssen gefunden mit hangenden Ohren | die gar nahe einer Elen lang. *T. V.* 88. l.: ... [das Gebürge Seir] auss velchem jährlich sehr viel Schaaf gen Jerusalem und umliegende Oerther ... bracht werden; Dieses Fleisch ist gar wohl-geschmackt wegen der herrlichen Waide | und darauf wachsenden kräftigen Kräutern | und haben diese Schaffe | wie schon gemeldet hab | drey Vierthel der Elen lange und breite | feiste Schwántze | so fast ein Vierthel der Elen auch dick | daran vier Personen gnug zu essen; Diese Schwántze seynd nebenst den Nieren und allem Feist am Eingeweide | bey der Jüdischen Opfferung auf dem Altar verbrennet worden. Es werden auch Geissen alda gefunden | so Elen-lange Ohren haben. Hasonló egyezést mutat *Reyssbuch* 327—328., 329., 333. l. ~ *T. V.* 89—92. l. A *T. V.* 11. fejezete (93—103. l.) magába olvasztja Rauchwolff leírását: «Von dem Berg Calvariae vnd heiligem Grab vnseres HERRN und Heylands Jesu Christi» (333—35. l.) s két latin sírfeliratát.²⁾ A 12. fejezet

der Türcken Ursprung, und Ankunfft | ihren Regirungen | Königen und Kaysern ... Beschriben durch M. Casparum Maurer. Nürnberg, 1664. II. 82. s köv. lk.

¹⁾ Schweigger, 250., 251., 254., 265. l. ~ *Türk. Vagant*, 52., 53—54., 61. l.

²⁾ v. ö. *Reyssbuch* 336. l.:

Septimus in tumulo puer hic regum tumultatus
Est Balduinus, regum de sanguine natus
Quem tulit e mundo sors primæ conditionis:
Ut Paradysiacæ loca possideat regionis.

(Was Simplificissimus in Jerusalem vom Mahomet etc. gehôret. 105—113.) Rauchwolff és Solms gróf adataiból épül fel (330. és 76. lk.), a 13. pedig a *Reyssbuch* öt különbözô részének (360b., 402., 416., 242b., 263.) a kompilációja. A 15. fejezetnél újra Gusman veszi át a vezető szerepét. A *T. V.* rendszerint csak a passzív átvételre szorítkozik s Tripoliszt elhagyva csak azért érkezik «Demand» városába, mert Frewdenholdnál is úgy találja. (Frewd. 141., 143. ~ *T. V.* 127.) Aleppót és környékét Gusman képei teszik szemléletessé (Frewd. 123—148. ~ *T. V.* 128. s köv. lk.).¹⁾ A továbbiakra nézve már a fejezetcímek szembeállításai is világosan beszél:

Frewdenhold. Caput. IX.

Wie Gusman zu Halepo hinweg
gereiset | vnd auff die nambhaffte
Statt Bir gezogen | allda sich auff
den grossen Fluss Euphratem be-
geben | weiter hinab nach | Alt Ba-
bylonien zu fahren.

T. V. Das 16. Capitel.

Wie Simplificissimus von Halepo
gen Bir | alda auf den Euphratem
zu Schiff gegangen | und nach Rakka
gefahren.

A *T. V.* a folyón való utazás ötletével Gusman élményeit, földrajzi és etnografiai tapasztalatait is magáévá teszi.²⁾ 17. fejezete

T. V. 104. l.:

Septimus in tumulo puer hic regno tumultatus
Est Balduvinus Regum de sanguine natus,
Quem tulit e mundo sors prima conditionis,
Ut Paradisiacæ loca possideat regionis.

¹⁾ v. ö. Gusman, 143. l.: darob
oberhalb ein vestes Schloss | das
vor Jahren die Frantzosen sol-
len erbauwet haben | ... dz man
dafür muss | als durch ein Clausen
den weg nemmen | dieweil sich aber
tâglich grosse vnd erschreckliche
Gespenst darinnen erregen | bleibt es
ôd und unerbauwet | das liessen
wir zur rechten Hand ligen und
kamen endlich hinauss in ein gros-
ses ... Kornfeld | in welchem zur
lincken die statt Sermin von ferne
zu sehen vnd ... gantze Wâlder
von Pistachi-Bäumen.

²⁾ Gusman, 164. l.:

Als wir nun zimblich lang am
Wasser still gelegen | allda eines
Schiffes zu erwarten | brachten sie
Sorten von Fischen | so im Euphrate
gefangen worden | uns zu ver-
kauffen | vnter andern sonderlich
ein Geschlecht | ward von Eyn-
wohnern *Geirigi* genennt | die ...
vnsern Karpffen fast âhnlich waren |
aber ... lâtnger vnd grôsser sind |
also auch | dass deren einer ...

T. V. 128. l.: ein Schloss | so
ziemlich fest ... | dieses sollen vor
Zeiten die Franzosen erbauet ha-
ben | wordurch man den Weg |
gleichsam wie durch einen Clau-
sen | nehmen muss | dieweilen sich
aber tâglichen erschrôckliche Ge-
spenster darinnen merken lassen |
so bleit es wûst und unwohnet ligen ;
dieses liessen wir zur rechten Hand
ligen und kamen zur Lincken in ein
schônes Kornfeld | auf welchem wir
etliche Stâdt | Flecken und Wâlder
von Pistachi-Bäumen ersahen.

T. V. 135. l.:

Unterdessen | als wir drey Tag
am Ufer still lagen und auf ein
Schiff warteten | brachte man uns
auch etlicher *Orten* Fisch auss dem
Euphrat gefangen | zu verkauffen |
unter welchen die *Geirigi* | wie sie
sie nenneten | mir am besten
schmackten ; Es ist eine Arth | wie
unsere Karpffen | doch lâtnger und
grôsser | und im Bauche gar subtil ;
drey *Rotula* ihres Gewichts | das

(Wie S. auf die namhafte Stadt Ana | so dann weiter auf Alt-Babylonien gereist. 140—148) a *Gusman* két fejezetének (Cap. IX., Cap. X.: *Gusman* reyset ferner nach Alt-Babylonien...) összeforrasztása¹⁾ s «*Elugon*» kezdve (Frewd. 183. ~ T. V. 148. l.) Bagdadig és Niniveig (Frewd. 188. l. ~ T. V. 152. l.) alig van a Gusmannak olyan részlete, melyet az élelmes zárandók hallgatással mellőzne. A három zsidó társaságában utazó *Gusman* magyarázza meg azt a különös körülményt, hogy az épen nem filozemita Simplex zsidót választ utitársul (Frewd. 199. l.), s a görög patriárka levele csak azért bírja visszatérésre, mert Frewdenhold is Indiából Tripoliszba utaztatja kalandorát. (Frewd. Cap. XI. *Gusman* nimpt seine Reyss widerumb zurück gen Tripolin durch Assyrien die Grentzen Persien | vnd durch die Stadt Ninive ~ T. Vagant. Cap. 21: Wie S. von Orpha auf Bir | so dann Damasco | Tripoli | -und ferner auf der See | in der Insul Cypren | mit seinen drey griechischen Kauffleuten gereiset.) *Gusman* Velenczébe, Simplex Konstantinápolyba indul: útjaik itt végképen elválnak.

* * *

A *T. Vagant*, forrásaitól való kritikátlan függősége ellenére is, nemcsak műfajilag, mint a spanyol kalandos regény utolsó német irodalmi jelentkezése, mely kivonta magát a szimplicziádok hatása alól, hanem keretének magyar vonatkozásainál fogva is indokoltta tette a vele való behatóbb foglalkozást. Cselekményének mozaikszerű felépítése pedig jellemző adalékokat szolgáltat a XVII. századi német novella és regény technikájához.

(Temesvár.)

TROSTLER JÓZSEF.

jhres Gewichts in drey *Rotula* | dess vnserigen aber von 16. in 18. Pfundt thet halten | die sind . . . geschmackt zu essen | darzu auch so wohlfeyl | dass wir solcher ein vmb jhrer Medin einen | der bey vns ohngefährlich in drey Kreutzer thut | erkaufften.

wäre bey uns sechszehen Pfund | gaben sie um einen Medin | das macht auf drey Kreutzer.

¹⁾ v. ö. Frewd. 185. l.: finden fürnemlich Thierlein | welche mit dem Persianischen Namen *Eglo* von den Eynwohnern genannt werden | vnd sehr vergift sind | die sind . . . grösser als die Eydexen | haben drey Köpff | vnd oben viel Sprengel von mancherley Farben | nemmen nicht allein den Thurn | sondern auch den Schlossberg (der nit sonderlich hoch) vnd den Brunnen eyn | so gleich unden daran entspringt | so dass man also auff dē Bergen nicht vohnen darf.

T. V. 149. l.: sonderlich hält sich das sehr giftige *Elgo* Thierlein | von Inwohnern Persisch so genant | häufig hierum auff | gleichet sich einer Eydex | hat 3. Köpf und oben vielfarbige Spreckeln | lauffen herum und nehmen den Thurn | und den nicht anders hohen Schloss-Berg | samt dem da entspringenden Bronnen gänzlich ein | dass mann also den Berg . . . nicht bewohnen . . . kan.

HOMERUS COMPARATUS III.

(Második közlemény.)

II.

Bár e problémának Heckenbach könyvében már monografiája is van, terjedelme és nehézségei okán egyáltalán nem elintéztet. Nincs tisztázva: mi tartozik ide, vagyis hol vannak határai, hogyan állíthatók valamiféle rendszerbe az idevágó jelenségek, mi az egyes esetek végoka stb. A magyarázatok tendenciája még nem emelkedett az összefoglaló, szóval filozofiai áttekintésig és ha vannak is megtalált igazságok, azok legfeljebb részizgazságok.

E sokszor tarthatatlan, de mindig szűkkörű kísérletek néhány helyes gondolatot mindenesetre kínálnak, s előzetes tájékoztatóul is szolgálván, kétségkívül megérdemlik, hogy — legalább a legfontosabbakat — röviden érintsük.⁷⁵⁾

A. Wuttke, kifejezetten csak a varázslati és jövődölési meztelenségről szólva,⁷⁶⁾ e korlátozáshoz képest a meztelenség követelményében mindenesetre helyesen ismer fel valami *sympathikus hasonlósággal ható tényezőt*: «(der Mensch) muss das für gewöhnlich Verborgene offenbar machen, um das verborgene Walten des Schicksals und der Natur offenbar zu machen», de mint O. Stoll⁷⁷⁾ jogosan kevesli, semmit sem mond e jelenség eredeti okát és értelmét illetőleg. R. Heim,⁷⁸⁾ W. Crooke⁷⁹⁾ és utóbbihoz csatlakozva R. Schmidt⁸⁰⁾ az *obszenitásban* látják a rituális meztelenség jelentőségét: ennek magikus hatása zavarja el a rossz szellemeket.⁸¹⁾ Ha Weinhold teljes elvetése túlzott is,⁸²⁾ tagadhatatlan, hogy e magyarázat sem lehet általános érvényű s így épp a hindú esetre is aligha illik (l. lentebb.) A meztelenség nem mindig és nem mindenütt illetlen,⁸³⁾ illetve sok esetben nem a meztelenség az obscén. hanem valami gesztus vagy akció, a mely kíséri.⁸⁴⁾ — K. Weinhold feltevését,⁸⁵⁾ mely szerint: «der nackte Mensch

⁷⁵⁾ Nagyrészüknök kritikáját adja Samter, 112—119. ll. — ⁷⁶⁾ Der deutsche Volksaberglaube der Gegenwart, 1869.² 183. l. (249. §.) Az E. H. Meyertől átdolgozott harmadik kiadást nem tudtam kézhez kapni. — ⁷⁷⁾ i. h. 700 k. — ⁷⁸⁾ Incantamenta magica Græca-Latina., Supplem. XIX. ad Jahrb. f. kl. Phil. 1892. 507 k. — ⁷⁹⁾ The Popular Religion and Folklore of Northern-India 1896. I.² 67 k. — ⁸⁰⁾ 15. l. — Még O. Gruppe is, 896. — úgy látszik. — ⁸¹⁾ Világosan mutatja ezt a Liebrechtől, 370 — Jon Árnason után — idézett izlandi hit, hogy semmi szellem nem mer egy meztelen férfit megtámadni; ha tehát valaki kísértettől fél, tanácsos teljesen levetkőznie; v. ö. még Jak. Grimm Deutsche Myth.² 1134. Ugyane meztelenségi követelményt azonban legalább is a szláv hit más magyarázattal ismeri: «Wer sich fürchtet, dass ihn Hexen aussaugen wollen, der schlafe nackt, weil da die Hexe keinen Schlupfwinkel vorfindet» (Krauss—Reiskel ad Dulaure, 169.). Megint más felfogáson alapul a hit, mely szerint: «Den bösen Geist verblüfft und verscheucht man durch den nackten Leib». Nagyobb irodalmat ad a Krauss-féle Anthropophyteia IV. 170 kk. — ⁸²⁾ 4. l. — ⁸³⁾ Samter, 118 k. — ⁸⁴⁾ Pl. egy Heim, 507 és egy R. Schmidt, 19 olvasható esetben. A kérdésről l. lentebb. — ⁸⁵⁾ 5. l. —

versetzt sich in den Zustand *des noch nicht bekleideten*, von dem Leben *noch nicht befleckten Kindes* (!) Er nähert sich aber andererseits (?) *den göttlichen Wesen*, besonders *der unteren Stufe* és «Wer also eine über menschliche Kraft reichende Handlung vollziehen will, den Göttern gleich wirken möchte, *versetzt sich in ihre Erscheinungsform*, wird nackt», — más-más okon már Heckenbach⁸⁶⁾ és Samter⁸⁷⁾ is visszautasították. Méltán. A ruhával levetkezni képzelt földiségnek, vagyis a ruhában rejlő gonosz hajlandóságnak⁸⁸⁾ meg a «Rückkehr zur Einheit»-nek kombinált képzete⁸⁹⁾ túlságosan «keresztényi» és késői,⁹⁰⁾ nagy általában inkább kép mint babona. A meztelenségben képzelt erő pedig, mint látni fogjuk, nem ez isteni, hanem épp az emberi testhez fűződik (l. lent 303. kk.). *Frazer* a *gyászoló* meztelenségét csakúgy mint a festést vagy gyászruhát a gonosz démonok előtt való elrejtésnek (vagyis felismerhetetlenségre törekvésnek) érti.⁹¹⁾ De elmélete még a gyászoló meztelenség összes eseteire sem alkalmazható.⁹²⁾

Heckenbach mindez elméletekkel szemben bizonyos teljességgel válik ki. Sajnos azonban a felsorolt esetek filozofikus áttekintésének lehetőségét sőt szükségszerűségét egyáltalán nem látszik észrevenni. Szinte minden lehető magyarázatot felhasznál válogatás nélkül. Legfontosabb és legdöntőbb, hogy az ú. n. nuditas sacra egyik okának a «temporum incultorum memoria»-t is felveszi,⁹³⁾ a mi nem más, mint a Gomme «survival»-elmélete.⁹⁴⁾ Ezenkívül azonban a meztelenségben rejlő *vis averrunca*-hitet, a ruha *tisztatlanságának* (tehát a levetésével vagy változtatásával járó *lustrációnak*) gondolatát, a *ruhakötés* és *nodus*-babonát, a *tabuá-válás*⁹⁵⁾ képzetét is felhasználja, még pedig mint a rituális meztelenségnek semmiféle fokozattal meg nem külö-

⁸⁶⁾ 4. l. — ⁸⁷⁾ 114. l. — ⁸⁸⁾ E felfogást, mely szerint a ruha «Symbol des Menschenberufs u. die Versündigung gegen diesen» lesz (S. R. Hirsch), l. Schlesinger, 300. Ez a ruhalevétellel összefűzött lustrációs gondolat eredete, mely gondolat, felfogásunk szerint, sokkal elszigeteltebb és talán raffináltabb is, semhogy elsődleges-kezdetlegesnek tekinthetnők, noha itt-ott csakugyan érvényesül. — ⁸⁹⁾ H. Koch, Pseudo-Dionysus Areopagita etc., 1900. 165. — ⁹⁰⁾ Proclus, in Alc. II p 296 (Cousin); Plotinus Enn. I. 6, 7. Cyrillus Hieros. catech. mystagog. II. 2 (Rupp) és Dionys. Areop. eccl. hier. II. 3, 5. V. ö. Heckenbach 66/7. és ehhez Wellhausen, Reste 196 (hozzá 199): Die Kleider... sind ein Gleichnis für inhärente Eigenschaften; man sagt: *das Kleid der Untreue, der Rock der Gerechtigkeit* stb. Egészen mást jelent az az ősi ösztönérzésből kövesedett ceremónia, mely szerint pl. a nemi érintkezéssel szennyeződött sulka újat vesz az aktusnál viselt helyett (minthogy azt is szennyezettnek érzi. — l. P. Rascher, Die Sulka, Archiv. f. Anthropologie NF I., [194] 211.). Itt a ruhasere — mint Genes. 35, 2 is — tisztatlanságot akar eltávolítani. Erről W. Rob. Smith—Stübe, 117 (ang. kiad. 452.). — ⁹¹⁾ Journal of the Anthropol. Institute XV, 98. — ⁹²⁾ Samter 117. — ⁹³⁾ l. l. — ⁹⁴⁾ G. L. Gomme, Ethnology. Folklore 39, 117 szerint a rituális meztelenség *survival of a rude prehistoric cult*, úgy érte a dolgot, hogy az egykor általános (ősi) meztelenség a hagyományokhoz ragaszkodó kultuszban akkor is megmaradt, mikor az illető nép már a ruházkodásra tért át. — ⁹⁵⁾ ne vestes ipsæ, si rebus sacris attingerentur sacre, eaque re sibi inutiles fierent (5. l.) V. ö. W. Robertson Smith—R. Stübe, Die Religion der Semiten, 1899,

bőztetett egyenlőrangú okait.⁹⁶⁾ Mind a mellett, a mi természetes, itt-ott még ez a készlet is cserben hagyja, de nemcsak oly esetekben, a hol a sokszorosan kombinált jelenségek eredeti jelentése már teljesen elmosódott (ily eset sok van), hanem mindenkor, a hol csak külsősége megboszúlhatja magát.

Mikor e meggondolások az eddig mellőzött, átfogóbb elvek célja felé törnek, első köteles lépésnek valami határmegvonást éreznünk. Az eddigi magyarázók önkényesen több vagy kevesebb jelenségre voltak tekintettel, a hogy épp elméletüknek megfelelt, vagy bizonyos teljességet csak halmazó elvtelenség árán tudtak elérni. Mi a rituális meztelenség neve alá mindazon meztelenségi eseteket sorozzuk, melyek rendszeren ruházkodó népeknél, bizonyos érzékeny alkalmakkor, a ruhák eszmélő előtt feltűnést keltve és kétségkívül valami már feledésbe halványodott okon lépnek fel. E felfogásnak első döntő következménye, hogy az ősi meztelenség eredeti állapotában élő népeknél, holott a ruhátlanság a «rendes viselet», lehetetlen a meztelenség külön jelentését, azaz valódi rituális meztelenséget elképzelni. Hiszen ez az a meztelenség, melyet egy negyedóra múlva már mi sem veszünk észre (K. von Steinen megjegyzése szerint). Egyszóval: az ősi ruhátlanság állapotában nincs rituális meztelenség. Minthogy pedig a ruházat nem a frakkal kezdődik, hanem lassú fokozatokban fejlődött, a ruhás és meztelen állapot amaz elkülönítése is, mely a meztelenség rituális voltának képzetéhez szükséges, a primitív ruhák (pl. az ágyékdísz) idején nem lehetett oly éles, hogy e kezdetleges fokon tudatosan más állapotnak és így megtartása fontosnak éreztessék. A primitív ruha a legtöbb természeti népnél eredetileg dísz, melynek ruha jelentősége nincs, így nem jelenthet felöltözöttséget a régi meztelenséggel szemben, tehát nemhogy a meztelenségre háríthatna valami különös erőt, inkább — újsága okán — még maga volna alkalmasnak képzelhető arra, hogy valami varázserő tulajdoníttassék neki. Azokat a célokat, melyeket később a ruházkodóknál a meztelenség szokott kifejezni — t. i. bizonyos erők érvényre juttatását —, a ruhátlanság állapotában valami akció, gesztus vagy osztentálás fejezi ki. Szükségképp ez lesz tehát a rituális meztelenség ősi képe. És bár a gyakorlatban a meztelenség és egy meztelen testrészt deixise legtöbbször felismerhetetlenül egybefolyt, nagy fontosságú, hogy legalább elméletben külön tartsuk e kétféle jelenséget.

Már Frazer kifejtette,⁹⁷⁾ hogy Plinius XVII, 266; XXVIII, 78 és számos esetben, a hol detrimentum a frugibus arcere volunt,⁹⁸⁾ a nő menstruáló állapota⁹⁹⁾ szolgáltatja a varázserőt, — kétségkívül a menstruáns vérhez tapadó képzetek alapján, melyek eredetileg természetesen semmi összefüggésben a test szabad vagy takart állapotával nincsenek, tehát nem ruházkodó népeknél is felléphetnek és ruházkodóknál legfeljebb a kézzelfoghatóbbá-tétel végett — néha — kívánják a vulva bizonyos denudálását,¹⁰⁰⁾ mely azonban el is marad-

116 k. — ⁹⁶⁾ 3–5. ll. — ⁹⁷⁾ The Golden Bough III³, 232 kk. — ⁹⁸⁾ Heckenbach 51 kk.: Geop. II. 42, 3. Colum. XI. 3, 64 stb. — ⁹⁹⁾ Mulier, quæ in menstruis est (Columella), mulier incitatis mensis (Plinius), *καταμηνεὴ* (Geop.) stb. V. ö. Gruppe, Griechische Mythologie u. Rlgeschichte (J. Müller Handbuch, V, 2) II. 896i is. — ¹⁰⁰⁾ Plin. XXVIII 78 például

hat.¹⁰¹⁾ A láb meztelensége tehát — a ruházkodás korában — aligha lehet «Ersatz-survival»-je annak az ősi meztelenségnek, melynek egyáltalán semmi jelentősége e varázsműveltetben nem volt, hanem szűkséggé válva valami másodlagos babona, mely az idővarázslatban a babonának homályosodásai és kereszteződései folyamán olykor-olykor mindenestre elsőrangú jelentőségűvé látszott nőni.¹⁰²⁾ Sokkal gyakoribb azonban a menstruáló vulvájánál a *penis* varázserejének átvitelét célzó denudálás, természetesen csak mint az eredeti osztentálás æquivalense, a mikor ez a ruházkodás szokásával lehetetlenné vált, ellenben a népi gondolkodás kézzelfoghatóságot követelő igényei elengedhetetlennek érzik. A cél itt legtöbbször a *teremtő erő átvitele* (termékenységi varázs);¹⁰³⁾ minthogy azonban e processus végtelenül titokzatos (már

csakugyan: «relectis super clunes vestibus», — a mi e processus legkönnyebb módja. Természetesen «eigentlich und ursprünglich mit dem Hintern die fut gemeint». (Liebrecht, Zur Volkskunde, 1879, 356.) E fogalmak azonosító összezavarásának igen érdekes tanuságát találtam különben a görögöknél, a hol Hesychius szerint *καὸς ἢ πυγὴ ἢ γυναικείον αἰδοῖον*. Ugyanez megvan a magyarban is. —¹⁰¹⁾ Helyettesíti ezt itt is, de más esetekben is, sokszor, — mert ugyancsak «szabaddá» tesz — a testet takaró vinculumok kötelező megoldása (soluta, recincta, *μήτε περιζωμεν μήτε ἔτερον τι ἔχωμεν* stb.), a mihez v. ö. Samter, Geb. H. u. Tod, 115. Már Böhm, De symbolis Pythagor. 1905, 5 k. összehozza a ritualis meztelenséget a *vinculum-tilalommal*, még pedig úgy, hogy nála az öv, sarú, haj stb. megoldásai, mint a meztelenség «Ersatz»-ai szerepelnek. Hasonlóan W. Kroll, Antiker Aberglaube, 21 (nem láttam). A vinculumok jelentőségéről l. általában Heckenbach, 2. rész (69—). A kérdésről lentebb. —¹⁰²⁾ A nudipedaliákat ill. l. Weinhold 5, Heckenbach 23 kk.; Keresztény «ismétlődését» Dulaure 133 és 142 (Krauss). A láb meztelensége alighanem csak a földdel való kontaktus-tartást célozza a hatás simább átszármaztatása végett. —¹⁰³⁾ A nemi részek az élet székhelyei (pl. Dümmler, Phil. 1897, 13 a penisről), «Symbole der geheimnisvollen, schöpferischen Urkraft» (R. Schmidt, 201). Ezt a «Menschheitsgedanke»-t (hogy Bastian szavával éljünk) plasztikusan fejezi ki a zulus hite (v. ö. Crawley 188 is), kik a genitáliákat «in order to impart their virtue to the fields» kasztrálják (Frazer, Adonis-Attis-Osiris, 1907² [The G. Bough. IV. r.] 335 k. és 223 k.); még a görögöknél is szokás volt a thesmophoriák alkalmával — persze már csak idegen anyagú — phallosokat dobálni Demeter földalatti *μέγαρον*-iba (Nilsson, Griechische Feste, 320, 322.; A. Dieterich, Mutter Erde [Archiv. f. Religionswissenschaft. VIII. 1904, 1—] 39 és később ily című könyvében). E gondolatról tanuskodnak azok a penis erectust mimelő fehér *kövek*, melyeket Phoeniciától Japánig, Indiától Skandináviáig a földre szoktak dugni, hogy azt megtermékenyítsék (E. Mogk, Volkstümliche Sitten u. Bräuche etc. Neue Jahrb. 1911, 499). Világos, hogy e népgondolatot az «allgemeiner Seelengrund» talajából, az associatív gondolkodás kényszerű teremtményeként, a penis nemzőképességének észrevezése sarjasztotta (v. ö. Stoll 663 kk. is). W. Rob. Smith—St. 160 k. mindenestre élénken czáfolja a Movers-féle felfogást, hogy t. i. a szent pillérek és oszlopok a *semita* hitben phallus-symbolumok volnának, de azzal, hogy a (*semita*, szent) pillér «an sich» nem sexuális symbolum (161), az *általános* kérdést nem tekinthetjük elintézettnak. Mindenestre jellemző a népi gondolkodásra, hogy a teremtő erő későn és aránylag ritkán lokalizálják a semenbe és még így is sokszor csak mint az urina párjába (v. ö. Beiwerke I. 178 kk.). A nemzés és szülés összefüggésének fel nem ismerését illetőleg l. F. v. Reitzen

maga az erekióban megnövekedő penis is csodálatos valami!), könnyen éríthető, hogy természetfelettinak képzeltetett¹⁰⁴) és mint démoni tisztelet és szentség tárgya¹⁰⁵) szinte legfőbb hatalmi eszközzé fejlődhetett.¹⁰⁶) A primitív ember előtt — a mint ez a délszlávok hitében maig is visszhangzik — ő a telek ura, minden hatalom és erő lebírhatatlan reprezentálója,¹⁰⁷) melylyel a rontó szellem (urok) is csak úgy bír, ha viszont a maga rengeteg penisét veszi igénybe.¹⁰⁸) A peniszgenitalis ilyen jelentőségéből ered azután leggyakrabban legközismertebb szerepe: Die Entblössung des zeugenden bezw. gebärenden Geschlechtsteiles ist ein *uralter Zauber* wohl aller Völker *gegen die*

stein, Der Kausalzusammenhang zwischen Geschlechtsverkehr und Empfängnis im Glauben u. Brauch der Natur- u. Kulturvölker, Ztschr. f. Ethnologie 41 Jhg. 1909. 644 és Müller—Lyer, Ph. d. Liebe 24/25 (irodalom!) 29 stb. — ¹⁰⁴) «Ist ein . . . Gegenstand in den Ruf gekommen übernatürlich zu sein, so wird er bald als die Ursache aller möglichen aussergewöhnlichen Ereignisse betrachtet»: E. Westermarck—Katscher, Ursprung u. Entwicklung der Moralbegriffe II. 1909, 470. — A penis (és a vulva) külföldben már mint a felébredő nemi ösztön székhelye is a természetfelettire (= *ἄστρον*) utalja a meglepett embert. Kellően méltányolja a fanosodásban elementaris erővel előtörő nemi ösztön ilyen kihatását J. Bloch, Beiträge z. Aetologie der Psychopathia sexualis I. 76 k. és i. h. 86. k. — ¹⁰⁵) Ezt mi sem árulja el jobban, mint hogy a régi zsidóknál (Mózes I. 242 és 472) csakúgy mint a mai araboknál (Beiwerke I. 368 38 és 84), az ünnepélyes penisre-esküvés súlyban az oltár-előttivel ér fel; pouille-i parasztok ma is az *il membro santo* névvel illetik (Famin, Musée Royal de Naples . . . Cabinet Secret 1836, p. V.). — ¹⁰⁶) A penishez (és coitushoz) fűződő *demonikus-magikus* erőképzeteket illetőleg Eug. Fehrle, Die Kultische Keuschheit im Altertum (R. V. u. V. VI. köt.) 1910. 362 — irodalommal is — tájékoztat. K. Fr. v. Martius indiánusa mondásának — «minden varázslat a párázsból fakad» — kifejtését illetőleg utalunk J. Bloch, m. ford. 106 is. — ¹⁰⁷) Beiwerke I. 180, 188 k. — ¹⁰⁸) Krauss, Anthropophyteia IV. évf. 163 k. — A teremő erő és a hatalom képzetének kombinálásából természetserűleg nő ki a hit, mely a lingában a halál utáni feltámadást s a már ismert átvittel a természet halálgyőző, kimeríthetetlen teremő erejét látja (O. Stoll 683, 664. stb.). Innen a *penis demonstrálása temetések alkalmával*, mint pl. az 1787-iki loangoi királytemetésen említi De Grandpré, Voyage à la Côte occidentale d'Afrique I. 118 k., innen a phallusok a legkülönfélébb népek sírdombjain, mint Symbole der ewigen Regenerationskraft der Natur. (L. különösen Liebrecht, 343 k., ki főleg Prellerre támaszkodik.) Ugyane hitet — de a női genitaliához fűzve (l. lentebb) — tipikusan mutatja a hindu szokás, «wonach der die symbolische Wiedergeburt Suchende sich in eine goldene Kuh (—a nagy földanya!) einschliessen und dann per genitalia derselben herausziehen lässt» (l. Liebrecht, 397 k.) és csak a lehetőséghez képest enyhített formában (a coitushoz *éréssel*) egy adoptáló, ill. tetszhalottakat újra élőkké fogadó ceremónia is, melyet a görögségben Diodoros Sic. IV. említ (*ἐπεὶ αὖτις τοὺς νεκροὺς παρβαρούς*), de a mely Frazer, I. rész, I. köt., 1911³ 74 k. szerint ma is dívik a Balkánon. L. még Liebrecht, 433. l. és 514. l., meg F. Müller—Lyer, Phasen der Liebe, 1913, 26 (Adoption durch Nachahmung des Geburtsaktes). Úgy látszik azonkívül, mintha az ó-perui sirokban talált ithyphallikus és coitus-jeleneteket ábrázoló urnák megfigurák is (Anthropophyteia III. évf. 420—424 és V—X. tábla — a végén —, továbbá Stoll 800 kk.) a bujaságra csak mint az életadó azaz feltámasztó lehetőségre és erőre utalnának (Krauss, 422 mindenesetre másként, a miről

*bösen Dämonen und Mächte*¹⁰⁹) vagyis az animalizálódásnak — legalább Wundt szerint kényszerű — közbejöttével fogva fel:¹¹⁰) «Zauber und Gegenzauber . . . ein Kampf zweier Seelen: der gebundenen, die in den Organen der männlichen Kraft ihren Sitz hat, und der nach aussen tretenden, die sich zunächst im Blick kundgibt».¹¹¹) Természetesen az általános népi gondolat szerint, mely az ábrázolást azonosnak tartja az ábrázolt tárggyal, a sokszor körülményessé vagy lehetetlenné váló tényleges phallus-exhibíciót apotropæon szerepében általánosan helyettesíti az idegen anyagú amulet: főleg a fascinum,¹¹²) de az épp oly értékű cunnus¹¹³) vagy a phalikus kéz (fica stb.)¹¹⁴) is. — Világos mindebből, hogy a hol később a *nuditas mint magicus varázserő, apotropæon stb. szerepel, ez eredetileg a penishez fűződött képzeteken alapult* s a meztelenség — a ruházkodás korában — csak a kézzelfoghatóvá tételt célozza, mint a ruhátlanság korában a deixis, kézzel érintés stb. A hogy ezt már láttuk (108. jegyz.), egészen hasonló szerepe van a *cunnusnak*,¹¹⁵) — és legalább bizonyos vonatko-

l. 135. jegyz.). — ¹⁰⁹) Beiwerke I. 112. «Ein Werkzeug gegen menschenfeindliche Geister» (157 u. o.). — ¹¹⁰) W. Wundt, Völkerpsychologie II. 2 (139 és 171 kk., v. ö. Westermarck, II. 472. — ¹¹¹) Wundt, II. 2. 187. — ¹¹²) V. ö. Varro, De lingua L. VI. 5., Plinius H. Nat. XXVIII. (4) 7., a mihez C. Sittl, 121 kk., O. Jahn 66 k. és 72 kk. O. Gruppe 762, 854 (főleg a rómaiaknál) és Beiwerke I. 66. 213 kk. (a Payne—Knight nevezetes utószavában, mely az 1865^a-iki angol és az 1883-iki francia kiadásban ismeretlen szerzőtől jelent meg) s passim (a későbbi szokást illetőleg). Hogy *apotropæon* szerepe a penishez fűződő erőképzetekből fejlődött, iskolai példája az ismert pompejii sütökemence-felirat: Hic habitat felicitas (CIL. IV. 1454), a mit a mellérajzolt penis a *μηδὲν εἰσὶν* *ζακόν* (v. ö. Diltthey Epigramm. Græca p. 689) értelmében tesz hathatossá. Hogy ez az erőképzet még erősen elárulja a termékenységéi jelentőséget, melyből ered, a fascinumviselésnek mind az ókorban mind ma többször regisztrált kettős célja mindvégig érezteti. A fascinum a nőkön termékenységéi varázs és apotropæon egyben (l. Famin, ad pl. XXIX. és Beiwerke I. 294 stb.), a mi érthető, mert első sorban a termékenységük ellen törő démonok az elriasztandók. — ¹¹³) L. Jahn, 80. Liebrecht 401, Sittl 123. stb. — ¹¹⁴) Irodalmat ad Gruppe II. 896, újabbat M. Schlesinger, Geschichte des Symbols, 1912, 448 k. — ¹¹⁵) Bár exhibíciója in natura és in effigie sokkal ritkább. Ezt főleg anatómiai fekvésének, bár itt-ott lehet, hogy a női principium inferioritásának kell betudni (Stoll, 686 k.). Egyébként a cunnus illetőleg is világosan felismerhető mindaz a képzet, a mely a penishez fűződhetik. A phalikus (föld stb.) *termékenyítés* női pendantjait látjuk a rima vulvæ feminalis utánképzésével készült, hasított péksütemények hagyományában. Már Athenæus, p. 647 említ ilyen, *ἐπιβατα γυναικεία* formájú süteményeket, — nevük egyenesen *μυλλοί* (cunni) —, melyeknek a thesmophoriákon volt szerepük (ez ünnep igazi jelentőségét illetőleg l. E. Fehrle, 106, 121, 138 kk.); ilyen a német Stollen és nálunk is bizonyos fajtájú zsemlek, kenyerek stb. (l. különösen Max Höfler, Bretzelgebäck, Archiv f. Anthropologie 1906 NF III. 94—110 stb. L. még Beiwerke I. 97, 219 és bővebb irodalom u. i. 100.). — Müller—Lyer felfogása (Phasen d. Liebe 35 kk.), mely e süteményformákat a középkori naiv felfogásra jellemzőknek ítéli meg, mindenesetre szűkkörű. Egész világos, hogy mint mindég, az ábrázolás itt is az ábrázoltat jelenti és a népi gondolat az, hogy a rimából áradó új élet átvitessék az emberre stb. A vulva mint *hatalmi tényező* közismert ama nálunk is forgó vadász-

zásokban a *podexnek* is, mint apotropæonnak.¹¹⁸⁾ Ezenkívül — főleg a *termékenységi varázs*¹¹⁷⁾ — igen sokféle deixist¹¹⁸⁾ igényelhet, a mi természetesen, mielőtt az uralkodó szokás a ruházkodás, exhibíciót jelent. E nélkül a fennálló körülmények között, az érvényreemelés szemléltetése, illetve kifejezése el sem képzelhető.

De nemcsak bizonyos testrészek jelentésének hatályba helyezése, hanem *bizonyos akciók* is, melyek legtöbbször termékenységet vagy bőséget czéloznak, (a miről v. ö. lent), mielőtt a ruházkodás általános, *természetszerűleg igénylik a denudálást*. Ilyen első sorban a coitus¹¹⁹⁾ vagy az ezt mimelő, illetve előkészítő mozdulat,¹²⁰⁾ ilyen a

babonában (Ἀνθρωποφυτεία IV. 158 és Krauss, Die Zeugung in Sitte, Branch u. Glauben der Südslaven, 1899, 165 k.), mely szerint megfogása «szerencsét hoz» a vadásznak, azaz eredetileg: «Damit verscheucht er die tückischen Waldgeister, weil der Geist der Geschlechtsteile als der stärkere geglaubt wird» (Beiwerke I. 194). [Ugyanezen tipikus fokozati csőkevényesedés a babona régi és modern megokolásában megvan pl. az akasztott ember köteléhez fűződő hit hindu — I. R. Schmidt 478 k. — és magyar formái közt; mihez hasonlókat I. E. Mogk, i. h. 496]. *Apotropæon* szerepét igazolja a γαῖω démonnév is (γαῖον = cunnus, γαῖολοπῶ = «fige»), minthogy démonokat szoktak az ellenük védő amulet után megnevezni, a mire Sittl, 125 figyelmeztet (I. 123 is). *Regeneráló* erejét ill. I. 108. jegyz. — Gyakoriak az *in copula* ábrázolások (pulleiär). — ¹¹⁸⁾ Oka egész világosan die Empfindung des *Unästhetischen* im Schlusssakt des Verdauungsprozesses (Müller, 8), vagy helyesebben az undor, a mint ez, az undorokozás helyes értelmezése után (I. Hav. Ellis—Kötscher, Geschlechtstrieb und Schamgefühl, 1907³ 70 kk., kinek felfogása C. Richet-én — Les Causes du Dégout, 1884 — alapszik), a legprimitívebb népeknél is anachronizmus nélkül feltehető. E mellett szól a hindu hit is, hogy egy *csúf, vén* asszony el tudja riasztani a rossz szellemeket (Crooke, i. h. I.² 76. és I.¹ 46.). Hogy az ókori hit szerint az invidia annál könnyebben kivédhető, «je widriger, je ekelhafter der Anblick ist, dem man sie vorhält», már régen közhely (Fr. Fiedler, 1839). Ehhez I. Anthropophyteia IV. 181. k. (merda betegségi démonok ellen) és W. Rob. Smith—Stübe 114 (angol eredeti 448) stb. Az ilyen, tisztátlan voltukkal fokozatosan hathatósabbá váló amuletek neve az araboknál: tangis, munaggása. A genitoanalízis összefüggést illetőleg is tanulságosak F. F. v. Reitzenstein idevágó fejtegetései: Urgeschichte der Ehe, 1908⁴, 96 kk. — A podexet illetőleg egyébként v. ö. előbb 304¹⁰⁰. — ¹¹⁷⁾ A sympathikus mágiáról I. Frazer, I. r. I.³ fej. (52—219). Az imitativ (symbolikus) és sympathetikus (magikus) varázs határainak elmosódottságáról — minek értelmében használjuk mi is e megjelöléseket — I. Wundt, II. 2, 190², 199 stb. — ¹¹⁸⁾ Gyakori (pl. a dőlslávoknál), a hit, mely a penist vagy podexet fedő crines sűrűségét ösztönző példaadással termékenységet (bujá sűrűségét) okozó varázsszernek tekinti (Példák: Beiwerke I. 159, 169 stb.) Kétségtől elvonul a nemi, ill. obscén összefüggés is emeli az alkalmazó önbizalmát és a teljesebb bizonyosabb voltát. — ¹¹⁹⁾ L. különösen W. Mannhardt, Wald- u. Feldkulte I. r.: Der Baumkultus der Germanen u. ihrer Nachbarstämme 1875, 5. fej. 11. §. (480—8) «Brautlager auf dem Ackerfelde», «hogy a gabona nőjön»; v. ö. A. Dieterich Mutter Erde, 99 stb. (Középkori rajzokon, könyvekben stb. sokszor találjuk a coitust, mint a termékenység symbolumát ábrázolva [Fuchs, Sittengesch. i. h. 320, és 41., 42. ábra].) Egyébként lentebb rátérünk a ἱερός γάμος-ra, mihez v. ö. Fehrle 362 is. — ¹²⁰⁾ Termékenységi varázs a czélja pl. a phallikus karok külsejének, dalának és ágálásának, mely annál inkább a coitusra mutat, minthogy a kar — már jóval Aristophanes előtt ismert — tagjai eredetileg theriomorph vegetációs démonokat jelentenek (Preuss, 175 kk.).

vízzel megöntözés vagy lombba öltöztetés ceremoniája (nevezetesen az esővarázs szolgálatában),¹²¹⁾ ilyen az a kincskereső varázslat, mely egy szűz *övének megoldását* követeli.¹²²⁾ stb.

Tehát: a *termékenységi és esővarázslat* (példáira már előbb hivatkoztunk), a *démonölzés*,¹²³⁾ bizonyos egészséget, bajtalanságot biztosító *orvoslatok*,¹²⁴⁾ bizonyos *varázsmánipulációk* (mint kincskeresés).

V. ö. Heckenbach 58 kk. A *szónak*, csakúgy mint a thesmophoriák tréfáiban, azonos jelentősége van az általa kifejezett dologgal. Így mehet át pl. a penis és coitus hatalmi jelentőségének képzete a trágár káromkodásra, mit népgondolatként a pappal elakadt kocsis hazánk területén is elterjedt adomája igazol. (Úgy tudjuk Tömörkény István is földolgozta; eredete nyers formájáért utalunk Ἀνθρωποφρεσία I. 15—17 a Sebeni prvi novembar a. m. November fututus.) Az obscen szitok mint *apotropaion* is ismeretes l. 169. jegyz. — ¹²¹⁾ L. különösen Mannhardt I. r. 4. fej. (3. §.) 4. §. 327—333 (Laubeinkleidung, Regenmädchen) és Weinhold 20 kk. A délszláv dodola iskolás példája, hogy eredetileg nem a meztelenségben van a hangsúly; ma hazánkban egészen fölöltözve is járnak az időcsináló szerb nők. Ha a phallophoros esőproceszsiót, mely a régi mokitelepedés korából Arizonában talált csészén van ábrázolva, összevetjük a mai, új-mexikói zuñik hasonló menetével (l. Preuss 129 kk., előbbi a 2., utóbbi a 3. ábrán képen is), világos, hogy a fősúlyt a vízzel-leöntésen érezték, mert mihelyt a meztelenség a szigorú illemmel ellenkezővé vált, egyszerűen *lekötötték* az ágyékot (Preuss 3 r., 132 és különösen 176). Az csak a legtermészetesebb, hogy a kit leöntenek, inkább nem öltözik fel és a kin lombruhának kell lennie, nem ölt alá másfélét. Kétségtelen azonban, hogy a meztelenség már azért is kíváncsiabb, hogy a víz és a lomb hatásának könnyebb érvényesülése érzékeltessék. A lomb természetesen növényi vegetációt, a víz esőt cselez, de helylyel-közzel a lombban élő vegetációs démonokra (v. ö. Mannhardt, különösen I. r. 3. f. 154 kk.) és a termékenyítő erőnek a vízhez fűződő hitére is látszik utalás fenforogni. (Utóbbi kérdésnek nem ismerem kielégítő összefoglalását. Hirtelenében ügyelhetünk arra, hogy az Okeanos *ἄων γένεσις* és «víz mindig gyereket jelentett, a mióta az egyiptomi álmoskönyvet kitalálták», Krüdy Gy., Vas. Ujság, 1913, 432., a mihez v. ö. F. Panzer, Studien zur germ. Sagen-gesch. I. 245., Kuhn, Rh. Museum 58, 280 kk., Schlesinger, 441. E körből érdekes adatokat hordott össze legújabbban Otto Rank, Mythos von der Geburt des Helden 1909 cz. könyve és Uno Holmberg, Die Wassergott-heiten der finnisch-ugrischen Völker 1913, melyet azonban csak Ethnogr. 1913. 304 k. l.-ról ismerek. Dümmler szerint, Kl. Sehr. II. 236, a Brautbad oly elterjedt szokása is a víz termékenyítő erejére vezetendő vissza. Ezzel függ össze az élet vizéről szóló hit, [v. ö. R. Köhler—J. Bolte, Kleinere Schriften I. k. index s. v. «Wasser des Lebens» és R. Reitzenstein, Poimandres, 1904, 365] s a conceptio oralis vizívás által, [Ungar. Revue 8 (1888), 159 és 7, 753. l. (Kúnos) ?], Panzer 26, 47, 219. stb.; irodalmát adja Panzer 244. — Egyéb irodalom E. Fehrle 104 és 24 stb.] Preuss szerint (172 kk.) a leöntendő mexikói férfiak vegetációs démonokat reprezentálnak, a minek nyomait a görögöknél is kimutathatni véli (174 kk.). — ¹²²⁾ «so wie ... das Band der Jungfernschaft gelöst wird, so lösen sich auch die Bande, mit denen der Schatz in der Erde angefesselt ist», Franz X. Bronners Leben, von ihm selbst beschrieben 1795—7, III. 165. Ha ez esetben férfi és nő már a megoldás előtt meztelen, az e sötét, középkori babonában semmi esetre se primarius jelenség. — ¹²³⁾ *Példái* Heckenbach, 53 kk., Jahn, 28 kk. 93. Az apotropaionokat illető, nem megállapodott felfogások többször foglalkoztatják e dolgozatot is. — ¹²⁴⁾ Elsősorban a me-lyek valami bőségképpzettel függnek össze, tehát a föld biztosítása féreg,

stb.)¹²⁵⁾ egyes alkalmában *nem* «survival», csupán az a meztelenség bukkan fel, mely a ruházkodás divatjával, kényszerű — és járulékos — *helyettesítőjévé vált a ruhátlan korok deizisének*, a mely deixis bizonyos testrészekhez fűződő vagy bizonyos akciókban képzelt *sym-pathikus* erő érvényre emelését szokta volt érzékeltetni. A genitáliákhoz fűződő hatalomképzet kíváncsi hangsúlyozása okozza tehát — a ruházkodás közbejötté után — a meztelenítést.

De azon meghatározás értelmében, melylyel a rituális meztelenség körét kijelöltük, vannak — másodszor — bizonyos esetek, melyekben rendszeresen ruházkodó népeknél se lehet rituális meztelenségről beszélni, egyszerűen mert a meztelenség természetes, sőt szükségszerű jelenség. Így: a nemi közlekedés erotikus helyzetében,¹²⁶⁾ fürdésnél és alvásnál,¹²⁷⁾ bizonyos kemény munkák,¹²⁸⁾ némelykor harczjáték, vadászat stb. eseteiben is. Nemi nehézséget csak az okoz, hogy vannak — különösen az erotikus meztelenségnek — oly formái is, melyek csak a primitív vallásos gondolkodás bizonyos mélyebb ismeretével ismerhetők fel ilyeneknek. E primárius sexualitás megállapítása néha igen nehéz, különösen mikor képzőművészeti alkotások alapján kell dönteni és a keletkezés helye, alkalma vagy célja nem világos. Talán a legjellemzőbb e tekintetben a hindu pagodákat, templomokat, szent kocsikat stb. díszítő obscén ábrák kérdése,¹²⁹⁾ a melyekhez hasonlók különben mexikói templomokon is láthatók. Kétségtelen, hogy különféle idők és emberek szerint e képek hatása igen eltérő¹³⁰⁾ — még maguk a hinduk is különfélekép

---

gyom stb., állatoké és egészsége nyavalyák ellen stb. — Az összetartozást világossá teszik az Anthropophyteia IV. 189—191 között olvasható anekdotonjai. A coitus épúgy alkalmas a termésnek ártó gonosz hőreségök elűzésére (187—9), mint egér és patkányirtásra (184—6). Ugyanott 1902-ből van följegyezve a meztelenség és járulékei mint hathatós szer a patkányok elűzésére (189—191). Egyéb *példák* iránt v. ö.: Heckenbach 49 kk. (51 kk.), Weinhold 27 k., 32 kk., 42 k., Crooke I. 67—76, Krauss, Volksglaube und relig. Brauch der Südslaven 1890, 66 k. — ¹²⁵⁾ *Példái* Weinhold 9 stb. — ¹²⁶⁾ Szinte még minálunk is ez mondható általánosnak, nemhogy primitívebb ruházkodóknál. Természetesen ez erotikus meztelenség az istenségek kultuszalakjára is átmegy. — ¹²⁷⁾ Fürdésnél például «a természetes meztelenség... a normális érzésű emberre nézve *tiszta szemlélődés tárgya*...; ebben a meztelenségben ugyanazon individuális természetet képet látja, mint más élőlények testének látásakor» J. Bloch: Korunk nemi élete stb. magyar ford. 1910, 143. — Az alvást illetőleg l. O. Stoll, Das Geschlechtsleben in der Völkerpsychologie, 1908, 695—698. V. ö. Gabanès érdekes fejtegetéseit: De quand date la chemise de nuit (Les Indiscrétions de l'Histoire 1903, 3 kk.). — ¹²⁸⁾ Hajómunkások nyáron a Dunaparton is meztelenül viszik a zsákokat, csakugy mint pl. egyiptomi őseik (Müller 22). — ¹²⁹⁾ L.: R. Schmidt, 13 kk. és J. A. Dulaure—Fr. S. Krauss und K. Reiskel: Die Zeugung im Glauben, Sitten u. Bräuchen der Völker (Beiwerke z. Stud. d. Antropophyteia I. köt.) 44 k. (illusztrációk az appendixben különösen 187. és 188. sz.); több ábrát ad R. Payne—Knight, An account of the remains of the Worship of Priapos cz. könyve (1791., de újra nyomva és francziául is megjelent). A nuditás és az obscén aktus vagy gesztus legtöbbször elválaszthatatlanul összeolvadt. A hol és a mennyiben utóbbin a súly, az eset eleve sem tartozhat a rituális meztelenség körébe. — ¹³⁰⁾ Az exhibitorius-erotikus jelenségek hatását álta-

értik¹³¹⁾ — és talán ily értelemben főleg azon tudományos felfogásnak is lehet némi jogosultsága, mely az obscén faragványoknak stb. apotreptikus célzatot tulajdonít.¹³²⁾ Eredetileg azonban alighanem *erotikus buzdításról* van itt szó, még pedig az istenségnek tetsző cselekedet álnevébe burkoltan, mert a mint a mezei isteneknek a legszebb zsengékkel szoktak áldozni, úgy kell a nemzés és termékenység isteneivel szemben — stilszerűen — a legtúlzottabb kicsapongással fejezni ki a legmélyebb vallásosságot.¹³³⁾ E. Fuchs egy kis módosítással mindenesetre még a középkori templomábrákon is erotikus jelentést tud látni.¹³⁴⁾

Valamivel jobban állunk azon ösgörög, a mykenaei kornál régiebb, meztelen nőket kiemelt vulvával ábrázoló agyag- s más anyagokból is készült figurákkal (Inselidole), melyeket legtöbbször férfi halott mellett találtak a sírokban és melyekről ma már világos, hogy

lánosítani, illetve határozott határokat vonni, sokszor lehetetlen l. Stoll 708, 711 kk., ill. 800. — ¹³¹⁾ V. ö. Kurt Boek, *Durch Indien ins verschlossene Land Nepal*, 1903, 264. — ¹³²⁾ W. Crooke, 1896² l. 68 kk. E felfogás alapjai iránt v. ö. Crooke, II. 320., R. Schmidt, 15—19 és lentebb különösen 170. jegyz. Mindenesetre valószínűbb már ez a feltevés amaz obscén és phallikus ábrázolatokat illetőleg, melyek nagy számmal (sokszor egészen India stílusában) találtattak a keresztény Európa templomaiban. Már (Sonnerat, *Reise nach Ostindien und China... vom Jahr 1774—1781*, 1783 [eredeti] I. 153 alapján) a francia Payne—Knight-hez írt utószó szerzője említ a toulousei, bordeauxi stb. francia templom portálja felett ilyen en-bas-reliefeket, úgyszintén az ír templomok u. n. Shelah-na-Gig-jeit (Beiwerke I. 209). A csehországi Eger egy templomának oszlopfőjét l. Beiwerke I. 129. sz. ábra (hátsó); (templarius emlékeket l. u. o. 121., 122. sz. alatt); az alsó-ausztriai Schönggrabern templomának különösen obscén faragványsorozata, sajnos, kimaradt Hammer—Purgstall híres könyvéből. Hasonló obscén ábrák majd minden gót dómon találhatók (H. Ihm, Beiwerke I. 316). Így az erfurti Michaelistemplom — hol O. Stoll, 709 szerint egy barát s egy apácza közti coitusjelenet is volt — a metzi dómon (femina et simius in copula), a strassburgi münsteren (l. O. Stoll 709 k. is), a freiburgin, egy trieri templomon stb. L. még Ed. Fuchs, *Das erotische Element in der Karikatur*, 173 k. (138—145, 148—150. kép) és v. ö. Illustr. *Sittengeschichte, Ergänzungsband Renaissance* (1909) 313 k. (Burgos, Reims, Amiens, Chartres stb. templomain). Még a római Szent Péter-templom ajtaján és tabernakulumban is különös obscenitások láthatók. (Sittengesch., 296, 313). Mások „Architekten- oder Bildhauerschmerz”-et látnak fennforogni. (Igy Flögel—Ebeling, *Geschichte des Grotesk-Komischen* é. n. 5 416 és Stoll 709). Részünkről azt se tartjuk kizártnak, hogy az *obscén-erotikus tréfa nevetségességében* keresendő az apotreptikus cél megközelítése (v. ö. Sittl 1172), a mint pl. a nyomorék Aesopus is βασιάνιον (Vita Aesopi I. 236. 1) vagy a mint πρὸ τῶν χαμίνων τοῖς χαλκεῦσιν ἔσος ἦν γελοῖά τινα καταρτάν, ἣ ἐπιπλάττειν, ἐπὶ εὐδόνου ἀποτροπῇ (Pollux 7, 208) — csakúgy mint a phallost. Ezt persze a hinduknál is feltenni a nemi dolgok felfogásában őket jellemző komolyság (Schmidt, 11 kk., Ploss—Bartels, *Das Weib* 1902⁷ 511 kk.) sem engedné meg. — ¹³³⁾ Beiwerke I. 152 kk. Ezt aligha zárja ki a mindenesetre különös tilalom, hogy a papoknak nem szabad e képek szemléletén erotikus izgalomba jönniök. (Sonnerat, *francz. kiad. Voyage aux Indes et à la Chine* 1806, I. 311.). — ¹³⁴⁾ Ő t. i. e tréfák célzattudatosan figyelemztető értelmi szerzőiül a templomfentartó testületeket tartja (Sittengeschichte, i. h. 314). —

ott *concubinarum vice fungi* debebant¹³⁵⁾ és ezért meztelenek. (L. 126. jegyz.) Rituális tehát a figuráknak a halott mellé temetése, de ez után már természetes az erotikus meztelenség. Viszont, ez a jelentőség idővel homályosul, s ott, hol a holt szellemektől való félelem előtérbe lépett, az előlegesen biztosító, a holtakat jóindulatra hangoló czélzat¹³⁶⁾ szinte apotreptikus színezetűvé is válhatik. Más összefüggésbe tartozik azonban — véleményünk szerint — a prothesisnél és ekphoránál sürgölődő praeficáknak mindenestre szintén sepulchralis meztelensége,¹³⁷⁾ bár felvetődött a gondolat,¹³⁸⁾ hogy ezek épp úgy mint ama bábuk, szintén a halottnak ajánlják fel magukat.¹³⁹⁾

Sokkal világosabb viszont a rituális máz alatt az ősi erotikus gondolat az ú. n. *ἔρως γάμος* s a vele rokon jelenségek eseteiben. Az ember mindig és mindenütt a maga képére alkotta isteneit és képzeli cselekedeteiket. A szeretkező istenek tehát épp úgy meztelenek, mint a szeretkező ember. Ha már most tudjuk, hogy a természet és bőség a primitív elképzelés szerint isteni lények nemi egyesülésének eredménye,¹⁴⁰⁾ mi sem természetesebb, mint a vegetációs démonok és hasonlók meztelensége, hiszen ezeket egyenesen e célra alkotja a képzelet. És természetzerűen nem változik a dolog, ha ez istenek netaláni hanyagságát megelőzendő, helyettök, de mint az ő megtestesüléseik, emberek végzik el coitusukat vagy hogyha az isten termékenyítő lényegének átvitele nem a földre, hanem közvetlen érintkezéssel emberi személyre történik¹⁴¹⁾ vagyis ha az egyik fél (legtöbbször a női)¹⁴²⁾ halandó.¹⁴³⁾ Valamint tehát a meddő hindu nő elébe

¹³⁵⁾ Heckenbach 19. és 6. Müller, 57 kk. Hasonlók a geometrikus stílus-korszak kerekplasztikus figurái (Müller 81 k.), de azonos külső körülmények közt szinte az egész keleten azonos típusú bábuk találtattak (Müller 25. és részben 47—52 is). Schurtz, *Urgeschichte der Kultur*, 23 ugyane szokást a japánoknál említi stb. Sokban hasonló célzt kell az etruszk sírfalak obscén rajzainak is szolgálniok: a halottak lelkét voltak hivatottak gyönyörködtetni (Heckenbach 21.) mint — legalább is Krauss, *Ἀνθρωποποιεῖα* III. 422 szerint — az óperui síredények és figurák [l. fent 305.108] is («klare Fortsetzungen irdischer Hochgenüsse im jenseitigen Leben» — persze a halhatatlansági gondolat alapján). — ¹³⁶⁾ ne mortui anima, si... amoris deliciis egeret, extra sepulchrum vagata homines vexaret (Heckenbach, 21.). — ¹³⁷⁾ Heckenbach 20 k. (irodalom.) Hogy a meztelenség nem lehet művészi abstrakció, Dümmler, Weinhold és Samter után legújában Müller, 79 kk. ismételte. — ¹³⁸⁾ Müller, 82. l.; méltán czáfolja már Samter, 112. — ¹³⁹⁾ A sepulchralis meztelenség e fajára lentebb visszatérünk. — ¹⁴⁰⁾ Preuss, küll. 157 kk. Az Ὀρῶς-*nak* és a Γαῖα-*nak* szülő θε és χυε athéni fohászát ill. v. ö. A. Dieterich, i. h. 34 kk., különösen 38. és Mithrasliturgie, Anhang, 214 l. — ¹⁴¹⁾ Ide tartozik ama nagyszámú ritusok területe, melyekben az emberi coitus vagy ennek jelképe igyekszik a földet termővé tenni, de éppenúgy azok is, a melyek a föld megtermékenyítése mimikus ábrázolásával emberi szaporodást czéloznak. Ezen esetekkel A. Dieterich könyve (Mutter Erde), oly részletesen foglalkozott, hogy a továbbiak alól felmentve érezzük magunkat. A közkeletű hasonlatot illetőleg, melynek foglatatját az ἀγῶς δαίμων és az ἀγῶς γεωργός egyenlősítése adja (különösen egyiptomi vonatkozásában), v. ö. R. Reitzenstein, *Poimandres*, 1904, 142 k., 226 k. stb.; a σπέρμα és ἄρωμα (ἔρως) kettős jelentőségét illetőleg l. A. Dieterich i. h. 39. — ¹⁴²⁾ Plutarchos, *Vita Numæ* 4, mindenestre — legalább is az egyiptomiakat illetőleg — egész határozott formában írja: καὶ τοὶ δοκοῦσιν οὐκ ἀπιδάνως Ἀλγύπτιοι

vetkezik a napsugárnak, melytől a gyermekáldást várja,¹⁴⁴) úgy természetesen mindig a meztelenség, a hol a ruha az istennel való kíváncsi egyesülést — a földhöz tapadó primitív gondolkodás szerint —

διαίρειν, ὥς γυναικὶ μὲν οὐκ ἀδύνατον πνεῦμα πλησιῶσαι θεοῦ καὶ τινὰς ἐντεκεῖν ἀρχὰς γενέσεως, ἀνδρὶ δ' οὐκ ἔστι σύμμιξις πρὸς θεὸν οὐδ' ὁμιλία σώματος (a mihez v. ö. Quæst. conv. VIII. 1). Itt azonban — mint R. Reitzenstein, 229/230 helyesen utal rá — csak ama szokás igazolására esik a súly, hogy a király s a főpapok stb. feleségei egyben istenek ágyasai, tehát fiaik az ἀρχὰς γενέσεως-t (erről l. Reitzensteinnél 310) az istentől kapják. — ¹⁴³) A ἱερός γάμος nevet bizonyos, a szokásostól eltérő tagítással mindez esetekre kívánjuk érteni, a mint körülbelül már Fehrle is érti. A vegetáció démonok mibenlétét Mannhardt, Frazer (utóbbi különösen hatalmas műve V. részében, Spirits of the Corn and of the Wild 1912, 2. köt.) és némely novumokkal Preuss (kül. 137 kk.) tisztázták. A ἱερός γάμος-t illetőleg tudtunkkal Fehrle könyve ad legmodernebb fejtegetéseket és legterjedelmesebb irodalmat (l. register s. v. f. γ. és Nacktheit), a mihez utalunk még O. Stoll 690 kk. (misztikus- vallásos motívum coitusjelenetek), úgyszintén 616 kk. (tényleges v. mimelt coitus misztikus czeremoniák fő- vagy zárópontjaként) és Anthropophyteia III. 20—33 (Krauss: Beischlafsübung als Kulthandlung). Az istennel való symbolikus symmixis eseteiről bőven ad példákat Fehrle, passim. Jellemzőnek tartjuk ezekhez a már Bernier, Delaflotte és Groose, XVIII. századbeli utazóktól említett dschaggernauti szokást: Vishnu ünnepének éjszakájára a hindúk egy szüzet zárnak be a templomba istenükhöz, hogy ennek feleségévé legyen — mint a nők bezárása sok helyütt s így a babyloni Bél (Βῆλος)-templomában is szokás volt (l. Herodotos I. 181, a mihez v. ö. W. Rob. Smith—Stüle 3524) — és egyben tájékozódjék tőle a szárazság és termés ügyeiről (Beiwerke I. 80). Ez esetben még az eredeti eső és termékenységi varázs, burkolt formából is, élesen kilátszik. (A mi különben a semi hitet illeti, Rob. Smith, 66 [angol 93] szerint, az arab ba'al szó második jelentésében a m. férj és Baal, mint az általa megtermékenyített föld hitvestársa [l. Rob. Smith 77, angol. 108] directe végzi el a termőfölddel azt a funkciót, melyet a hindu czeremónia szüze közvetít. A biblia hasonló felfogására már Smith 77102 utal; — v. ö.: Hosea 2, 16 stb. —). Természetesen az isten személyesítő állattal, pappal vagy szobormással per procuram elkövetett deflorációt (v. ö.: Ploss-B., Das Weib I.^o 560 k., Nilsson 366 k., Bloch, 88 kk.) egyenlő értékűnek érzik az istennel elkövetettel, minthogy az állat, a pap és a kép primitív gondolkodás szerint azonosak az istennel. Állatok közül persze első sorban ithyphallikusok jönnek számba. Így, bár — Wiedemann egy Krauss-hoz írt levele szerint ('Ανθρωποφυτεία III. 423., v. ö. Wiedemann, Herodots zweites Buch 1890, 214 is) — egyiptomi szövegek kifejezetten sohasem említenek ember-állat symmixist, feltétlenül meg kell bízunk Herodotos II. 46, Pindaros (Strabo p. 802) és számos görög forrás tanúságában (Dulaure, 27. 29), hogy az egyiptomi nők a mendisi és chemnisi bakkal ill. (Wiedemann 216 szerint) kossal (= maga a teremtő és termékenyítő isten) nem egyszer valóságos symmixist követtek el. Így kell kétségtelenül Ovid. Fast. 2, 416 versét (Italidas matres... caper hirtus inito) is az ó-itáliai ritus visszhangjának tekinteni. Liebrecht, 422 említ egy esetet (dušik-kurdok), hol a pap mint bikaisten (ich bin der grosse Bulle!) gyakorolja a ius primæ et tudvalevő, hányszor tekintették magukénak isteneikre bízott nők ügyét az ó- és az újabb kor papjai. Altláiban a harmadik személy által elkövetett defloratio forráshelyeit illetőleg utalunk még Post, Ethnologische Jurisprudenz, I. 24—6 összeállítására. Az istenneveket illetőleg, melyek ezen funkcióra czéloznak (Peor, Perfica

akadályozni látszhatik.¹⁴⁵⁾ Így elsősorban a termékenységet célzó *ἱερός ῥάμος* eseteiben,¹⁴⁶⁾ de némileg szellemibb továbbvitellel inkubációkban s bizonyos *mysteriumok bizonyos rítusaiban*,¹⁴⁷⁾ és általában mindig a hol és a mennyiben a démontól való *megszállatás* a cél,¹⁴⁸⁾ mint a *pompae sacrae* cím alá foglalt esetek¹⁴⁹⁾ számosában is. Mind e rituális meztelenségek tehát nem valami értelmetlenül átvett sacralis hagyomány továbbélésén, hanem a (nem mindig végrehajtott) *copulához szükséges meztelenség gondolatán alapultak*. A meztelenség bennök természetes; rituális legfeljebb a *ῥάμος* (*ἱερός*) vagy az istennel in praxi egyesülhetés gondolata.

E mellett szól, hogy a meztelenség, mely mint a *ῥάμος*, deixis

Pertunda, Mutunus Tutunus) I. J. Bloch. 89 illetve hővebben: Altrömische Medizin (Puschmann's Hdb. d. Gesch. der Medizin 1902. I.) 407. Bálványoknak ténylegesen feláldozott menyasszonyi szüzesség esetei, melyek kétségkívül isteni termékenyítést céloznak, bár közbejátszhatik az első coitus veszélyességének képze is (Fehrle 40 kk.), ismeretese a hinduknál (Schmidt 226 k., Dulaure 47 k.) és legalább is a klasszikus ókor utolsó századaiban a rómaiknál is (Augustin. De C. D. VI. 9 és VII. 24 [ed. Domhart p. 265 és 306] csak sedere kifejezéssel határozza meg a menyasszony viselkedését a Tutunus-bálványnyal szemben; Arnobius, Adv. nat. IV. 7 plasztikusan inequitare-t ír; Lactantius De f. rel. 20 in sinum locarival, ugyanő Inst. div. I. 20, 36 in sinu praesidere-vel fejezi ki a phallusra ültetés szokását; v. ö.: Dulaure 65, 293 is). Liebrecht két világosan beszélő analógiát említ *természeti népek* szokásaiból: 396 k. (Goa lakóinál), 511 (Narsynga államban). Görög survivaleket illetőleg v. ö. Dümmler, Philologus 1897 (Sittengeschichtliche Parallelen) 22—32 és Pauly—Wissowa s. v. Adonis (Dümmler). Az ilyen tényleges symmixis — mint minden symmixis — különösen primitívebb népnél természetsszerűleg követeli a (totalis) nuditást. — ¹⁴⁴⁾ R. Schmidt, 477. — ¹⁴⁵⁾ A teljes meztelenség megmaradhat akkor is, ha a symmixis már nem tényleges, csak jelképezett (pl. átöleléssel stb.). Így a bombay-i asszonyok *meztelenre* vetkezve ölelik át Hanumán templomában az istent, kitől gyermekáldást várnak (Schmidt, 477, 480). A Mózes 4, 25 említett Baal-Phegor-kultusz ceremóniáinak alkalmasint az a lényege, hogy a bálvány tisztelői testük nyílásait feltárlják előtte (Philon, I. Dulaure, 36). Míg a symmixis gondolata elevenen ható tényező, ez a meztelenség egyáltalán nem rituális, *csak a copula lehetővé tevését célozza*. Innen van, hogy a ruházkodási erkölcsök, illem stb. változásával se lesz belőle valami nudipedalia; Diodorus Sic. I. 85 (és Plutarchos, Gryllus 5) szerint az Apistól termékenységet esdő egyiptomi nők már csak τὰ ἐκὺτῶν γεννητικὰ μύρια takarják fel előtte. (Persze nem következik reá symmixis, de épp a *póz bekövetkezettként sejteti*.) A keresztény középkorban a Saint-Fiacre köve termékenynyé tette a ráülő meddő nőt, de teste és a köv között semmi ruhadarabnak nem volt szabad lennie (Beiwerke I. 107, 213) — a közvetlen érintkezés világos okából. A számos phallikus szent közül a franczia Saint-Arnaud titokzatos kötényének egy meddő nő előtt való levevése volt hivatott a termékenyítés csodáját eszközölni (Beiwerke I. 104). Ez esetben a *ἱερός ῥάμος*-t a nő részéről a puszta odanézés teszi — a fejlett szeméremérzéshez képest — foganatossá. — ¹⁴⁶⁾ *Példák* Heckenbach 57 kk. Weinhold 20 kk. stb. — ¹⁴⁷⁾ E két utóbbi *példái* Heckenbach 12 kk., Müller 88 k. stb. Az unio mystica-t illetőleg gazdag anyagot hordott össze A. Dieterich Eine Mithrasliturgie cz. könyve a mihez I. még R. Reitzenstein, Poimandres, kül. 141 k., 226 kk. — ¹⁴⁸⁾ A középkori boszorkány boszorkányságának is kelléke az ördöggel való testi symmixis. — ¹⁴⁹⁾ *Példákért* v. ö. Heckenbach 14 kk. (67/8), Waitz-Gerland

vagy mimus következménye áll elő, a maga céljaira sok helyt szinte kizárólagos eszköz, de viszont e czélok oly jellegzetesen primitív szükségletek, hogy kétségkívül jóval régebbiek a ruházkodásnál, tehát az igényelt homoeopathikus erőt az ily korszakban lehetetlen levetkezés aligha szolgáltathatta.

Ha azonban fel nem tehető, hogy az eredeti meztelenségnek rituális mellékértelme legyen, akkor lehetetlen ez ősi állapot sacralis továbbéléséről (pl. a versipelles vagy a jósok meztelenségénél) és netalán a később ennek helyébe lépő tetszőleges «Ersatz»-ról beszélni. Minden eset tehát, hol a meztelenségnek mint ilyennek van rituális jelentősége, csak az állandóvá vált ruházkodás kulturfokával magyarázható. Viszont a ruházkodás — talán minden vélt és másodrangú okánál inkább — a genitáliákhoz fűződő hatalmi-magikus képzeteknek köszönheti eredetét. Durkheim¹⁵⁰⁾ és utána S. Reinach¹⁵¹⁾ csak a — menstruációja révén¹⁵²⁾ — időnként tabuvá váló, (károkozással fenyegető) vulva magikus hatására gondolnak, mikor is nekik a takaró ősruha egyszerűen «un moyen d'intercepter une action magique» (Durkheim). De ez talán szűkkörű. A férfigenitáliák a penis konstruációja és szerepe okán szintén magikus erőtenyező számba mennek (v. ö. 304. kk.) s mint ilyenek — bár épp fordítva mint a vulvánál, varázserejük nagy haszna révén — szintén korán provokálják a takarót. A népgondolat,¹⁵³⁾ fontossága miatt, különösen félti a rontástól (szemmelmegverés stb.); mint drága fegyvert (v. ö. 306.¹⁰⁶⁾ nem szívesen mutogatják, nehogy ezzel is veszítsen hathatóságából. Így már jóval a ruházkodás kezdete előtt tisztán a genitáliák jelentőségi és hatalmi tudatával összefüggő félésből és féltésből fejlődik körülötük valami, minden féltéssel természetesen járó rejtőgetési hajlandóság, a mit nevezünk *physiologiai szegyenkezésnek*.¹⁵⁴⁾ Ezért van

---

VI, 353 stb. — ¹⁵⁰⁾ Extrait de l'Année sociologique 1898, 50. Hozzá l. még E. Fehrle 38a. — ¹⁵¹⁾ Cultes, Mythes et Religions I.² 1908, (La prohibition de l'inceste cz. dolgozatban kül.) 166 kk. — ¹⁵²⁾ A hozzáfűződő hatalmi-magikus képzeteknek rengeteg irodalma van, melyből csak találmomra utalunk W. Rob. Smith—Stübe 113 k. (angol kiad. 447 k.) és Crawley, i. m. passim s. v. Ismeretes már Plinius Hist. nat. VIII. 64 híres megjegyzése stb. — ¹⁵³⁾ v. ö.: J. Bloch, 123 («a genitáliák a babonás tiszteletnek tárgyai és veszedelmes varázslatosságnak székhelyei... Ezt a csudálatos démoni testjüket el kell rejtetni, be kell takarni, hogy a szemléket káros befolyásától megmentsük [Sight is a method of contagion!, Crawley, 330] vagy pedig megfordítva, hogy a nemi szerveket a «redőlvadás», «megigézés» előtt megvédjük») és a Krauss-féle Anthropophyteia IV. 291 k. — ¹⁵⁴⁾ V. ö. erről Hav. Ellis 9 kk. Ez körülbelül az, a mit Müller—Lyer, Ph. d. Liebe, 20i «das angeborene allgemeine Schamgefühl»-ön ért, melyet azonban nála csak a ruházkodás lokalizál a testre (!). Hogy az ősi — ruházkodás előtti — szegyenkezés már «testi», ezt Müller—Lyer ellen legjobban bizonyítja az ellenséggmeggyalázás ama legkezdetlegesebb és legdrasztikusabb formája: a membrum excisiója, mely az abyssinaiaknál (általán Kelet-Afrikában), az afgánoknál, a Fidzsi szigeten stb. divatos, de már a régi egyiptomiak (Erman, Ägypten u. ägyptisches Leben im Altertum 1885 I. 710 k.) és zsidók (Sámuel I. 18²⁷) előtt se volt ismeretlen. (Bővebben és az irodalmat illetőleg l. Waitz—Gerland, Anthropol. 6, 576., Stoll 503—6 és 994., Liebrecht 54 kk. 504, 94—96, Krauss Beiwerte I. 184 és Dümmler 1897, 12 kk., utóbbinál a Tyrtaiost — 10, 25 — idevonó

aztán, hogy a ruházkodás szinte kivétel nélkül az ágyék körül kezdődik.¹⁵⁵) E ruhaforma mellett már most a deixis vagy mimus követel ugyan exhibíciót, de ez nem rituális meztelenség, csak szükség-szerű járuléka az illető testrész kézzelfoghatóvá tett, hatalmi érvényre-emelésének. Tény azonban, hogy az lassanként homályossá kophatott, vajjon mivel is emelkedik érvényre a hatalmi tényező: a meztelenített *phallosszal* vagy a *phallos meztelenségével*. Az ágyékkötő lassankénti növekvése azután a fontossága okán takart (szégyelt) testrészt idővel — legalább is a szemnek — a takartsága okán fontossal (szégyelttel) egyféle sorban mutatja. A népi gondolkodás nem lévén képes ily finom disztinkciók külön tartására, így alakul ki a ruházat hatására az ú. n. *anatomiai szégyenérzés*,¹⁵⁶) az öltözködő kulturnépek szégyenkezése. S míg az egyes részek hatalmának tudata mindjobban visszalép az előtérből: a terjedő takaró azon testrészekre is ráviszi a «szégyenkezést», melyekhez physiologiai szégyenkezés nem tapadt.¹⁵⁷) Ez úton alakul ki idővel a rituális meztelenség fogalma. Minthogy ugyanis az anatomiaiban mindvégig lappang valami az eredeti, physiologiai szégyenérzésből, a rendesen-teljesen ruházkodók meztelensége, qua meztelenség, *általán* valami — jóllehet gyengébb — hatalmi képzetet

szép feltevessel kapcsolatban). Ez a hadi szokás pl. a XVII. sz. körül teljesen ruhátlan Moçambique szigetiéknél (Lindschotten, Das Ander Theil d. Orientalischen Indien, 1598 után említi Stoll, kínél l. a 47. és 48. ábrát is) legvilágosabban mutatkozik a későbbi ruhalehuzás ősi formájaként (erről l. lent 165. jegyz. stb.), mint a hogy legalább is az abyssiniak e tettel tudatosan is a *legnagyobb megszegyenítést* latják kifejezve (l. I. Biebers fejtegetéseit: Beiwerke I. 386. és az Anthropophyteia V. kötetében), a miből a véghezvivő nagy becsülete is magyarázódik. (O. Stoll, 505, Anthropoph. I. 213). Tehát a penis, a férfiaság telje, legtermészetesebben első czélpontja a megszegyeníttetésnek, sőt — a mi ez után csak természetes — hasonlóan áll a dolog a coitussal, e legemberfelettebb emberi nyilvánulással, a legfőbb emberi büszkeséggel. Így szerepel a ruhátlan korok szükségletében és ethosában — önfelmagasztalás és az ellenségnek (a későbbi lemezelenítéssel egyenlő értékű) megszegyenítése gyanánt — a régi egyiptomi szokás, melyről Wiedemann-nál olvasunk: «ein Privatmann in einem Papyrus aus der Zeit Alexander II. (Proc. IX. 24) erklärte: ich erwies mich als Mann (geschlechtlich) an meinen Feinden... Auf diese Unzucht(?)... spielen bereits die Pyramidentexte (Téta 286, Rane-fer-ka) an». — ¹⁵⁵) EPhK. 1913, 96. Az ágyéktáji *dísz* csak a nemi provokálást szolgálja, tehát más képzeteken alapszik, ha sokszor át is megy *ágyéktakaróba*. E kérdés már a ruházatfejlődés külön kereteibe kívánkozik. — ¹⁵⁶) Hogy a ruha teremtette a (sexuális) szégyenkezést (és nem fordítva) ma már közhely. A természetes ősalapot meztelensége «a mi felfogásunk szerint való erotikus szeméremérzés kifejlődését többé-kevésbé megakadályozza» (J. Bloch, 118). L. Müller—Lyer, Phasen d. Kultur 117 kk., Phasen d. Liebe 19—21 (230, 234 stb.) stb. EPhK. 1913, 97-hez l. Grosse, 89 kk. is, — ¹⁵⁷) V. ö. H. Ellis passim és kül. 86 k. Így nevezetesen a *láb* (Ellis 31 kk.), de nagyjában (v. ö. EPhK. 1913, 96) a *haj* (v. ö. Wellhausen, Reste 199 az arab nőkről: das Haar fallen lassen oder auflösen... fast ebenso stark, als wenn sie sich nackt ausziehen) és az *arcz* (Ellis 29 kk.). A mell közép-helyet foglal el, mint lentebb kifejtjük. A mit Müller—Lyer mond és példáz Ph. d. Liebe 20 k. (*Je nach der Tracht* finden wir... bei verschiedenen Völkern eine *Gesichtsscham*, eine *Fussscham*, *Nabelscham*, *Haarscham*, *Beinscham* usw.) ilyen túlegyszerű formában aligha lesz

nyert, mely magát a meztelenséget tünteti fel bizonyos — eredetileg tőle idegen — erő forrásának,¹⁵⁸⁾ (l. 303. l.) noha az eredeti jelentőségét hordozó részek bizonyos központi szerepet mindenesetre továbbra is megtartottak maguknak. E folyamatban sajátos középpontjánál fogva szükségkép fontos közvetítő szerep jutott a női mellnek.¹⁵⁹⁾ Úgy ana-

tényekkel igazolható. — ¹⁵⁸⁾ Ez «eredmény» természetesen hosszadalmas processzus eredménye és a ruházkodás nagy multját — szóval *fejlett anatomiai szegyenérzést* igényel. Sokáig átlátszik még öltözködő népeknél is, hogy nem a meztelenségben, hanem a gesztusban és akcióban van a jelentőség, ha szükséges is hozzá a meztelenség járuléka. Világosan mutatják ezt pl. a délszlávok, a kikről Krauss, Beiwerke I. 167 írja: «In warmer Jahrzeit gingen die chrowotischen Bauern einst wohl noch häufiger als in der Gegenwart, entweder aus Mangel an Kleidung oder um vorhandene zu schonen, oder aus blosser Bequemlichkeit, ganz unbekleidet einher, ohne der Nacktheit irgend eine Bedeutung beizulegen. Wenn man sich dagegen absichtlich zum Zauber nackt auszieht, so will man damit auf einmal totam regionem sacro-pubicam et podicem gegen die Geister ins Treffen führen, nach dem Zauber aber kleidet man sich an, sonst wirkt er nicht.» A kép kulturális bizonyossága: fogyatékos és nem régi ruházkodás, jelentéktelen, szinte semmi anatomiai szegyenérzés. Ehhez képest e népeknél *csupa ilyenféle, és stratumi, ruhátlanság korabeli analógia-várás* járja, a melyben denudációhoz, podexhez, testiculához, coitushoz stb. fűződő képzetek képviselik az átvienő erőt. Egy tipikus példát illetőleg v. ö. többek között Beiwerke I. 168 (az «Am Samstag im Neumond...» kezdetű). — ¹⁵⁹⁾ Aktiv hatalmi képzet nem igen, viszont a *táplálás jelentősége* révén ehhez némileg hasonló *fontossági tudat* fűződhetik hozzá — itt-ott szinte az elsőrangú genitáliához hasonló képzetek átlátszatáig. Így pl. a *georgiai* leány bizonyos *rokonságot* teremthet maga és egy férfi között, ha mellét ennek fogai közé teszi. (M. Wardrop, Georgian Folk-Tales, London 1894, I, 132, a mint Fr. Panzer, II. (Sigfrid) 1912, 171. l. olvasom). Szóval a táplálási processus mímélése egyenértékűnek mutatkozik a szülés utánzásával (v. ö.: 305. ocs). Különösen világosnak látszik bizonyos régi emlékeken az *erotikus prorokálás* secundär nemi jelentősége is. Azt hiszszük ugyanis, hogy a mellre tett két kéz, a mi nemcsak a mykenai galambos istennő póza (Perrot—Chipièz, Histoire de l'art, VI. 652 és Schuchardt, Schliemanns Ausgrabungen² 230. l. 188. és 189. ábra), de újabb babyloni terrakottákon, a phöniciái nekropolis, Tharros, (Sardinia) ősi figuráin s számos természeti nép szobrocskáin is felismerhető (néhányat rajzban is csoportosít v. Reitzenstein, 26 k.), kétségtelenül erotikus ill. gamikus jelentőségű. Viszont igen komplikált és nehezen értelmezhető ennek rendesen Venus-póz néven nevezett kombinációja — az egyik kéz marad a mellen, míg a másik már «couvre le sexe» —, mely körülbelül egy a Kr. e. második évezredből való cyprusi terrakottán (Richter, Kypros I. 277. l.) találkozik először. Az a meztelen női körelief, melyet Laussel mellett 1911-ben találtak s Nyugat-Európa legrégibb női szobrának tartanak (S. Reinach, L'Anthropologie 1911, 385 kk., v. ö. H. Schoen, Deutsche Rundschau 1913, 387 k. stb.) szintén melle fölé tartja balját s közepét részben el is takarja. S. Reinach közismert elmélete szerint (La sculpture en Europe avant les influences gréco-romaines, L'anthropologie 1895, 551/2) a kéz eredetileg azért fekszik a mellre, hogy tejet fröcsentsen belőle, szóval a *bőseget, az anyaságot* (?), szimbolizálja, a minék erősítésére H. Ellis 60 k. az ó-babyloni termékenységi istennő Ishtar hasonló ábrázolásaira hivatkozik. Mindenesetre azt a mozdulatot, melyet leginkább a középkori művészek a tejnek a mellből való kisajto-

tomiailag mint physiologiai jelentésben közel áll a genitáliákhoz: így a fejlődő ruházat először keríti hatalmába, hogy azután legkinálkozóbb hídként használja fel a genitáliákhoz fűződő erőképzeteknek továbbterjesztéséhez. (A női test egészében a férfiénál sokkal érzékenyebb a rituális feltűnőség irányában és meztelenítése többször tölt be a deixiséhez stb. hasonló célokat. Természetes azonban, hogy a nagyjában azonos processzus a férfi testén is végbemegy.)

(Vége következik.)

(Czegléd.)

MARÓT KÁROLY.

A ZICHY-KÓDEX ÉS AZ OLASZ LIRA A XV. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN.

(Vége.)

Tebaldeo-nak méltó társa volt Benedetto Gareth.¹⁾ 1450 körül Barcelonában született, a honnan 1467 és 1468 közt Nápolyba ment. Katalán volt, mint az uralkodó család, szellemes és víg, a természettől és tanulmányai által minden művészi szépség élvezetére képesítve, jó poéta, ügyes zenész: nem került fáradságába, hogy azon tudós és tehetséges férfiak társaságába kerüljön, kik a fővárosban az aragoniai ház szárnyai alatt összegyűltek, sőt a királyi család tagjainak kegyét is könnyűszerrel elnyerte. Családi nevét a nápolyi akademikusok, a Pontanini-k, Cariteo-ra keresztelték át, s Nápoly második hazájává lett. Szoros barátságot kötött Pontano-val, Sannazaro-val, Antonio Galateo-val, kik műveikben tisztelettel és szeretettel emlékeztek meg róla s a kikkel a nápolyi akadémia vezető emberei közé tartozott. Alfonso calabriai herczeg, Ferrandino és Federigo pártfogásukba vették, s a királyi palota megnyitotta előtte az utat a közhivatalokhoz. I. Ferrante 1486-ban Antonello Petrucci bukása után kinevezte a királyi pecsét órávé s Ferrandino 1495-ben meghívta Pontano utód-

lására használnak (v. ö. Rubensnek a madridi Pradomuseumban levő, a »Tejút keletkezése« cz., vagy a kölni Wallraf—Richartz múzeum egy Mária képét, melyen a madonna Clairvauxi Szent Bernátot készül szoptatni), és a mely a *mai nőké is*, egy ily általunk látott régi ábrázoláson se tudjuk felismerni (Reinach egy a Louvrebán található mészki szobroc-kára utal: Perrot—Chapièz, III. 580. fig.); de ez részben technikai kérdés is lehet. Viszont e pőzban *Reitzenstein* 27 kk. a *Hinweist* (29. l.), míg E. Fehrle (38/39, ki új irodalmat is ad) — kissé erőltetetten — eredetileg az ölet és tejét feltő nő *démonoktól védekező (takaró)* gesztusát látja primáriusnak. Mindezt elmélet' végeredménye azonban az, hogy egy a mell *termékenységi-nemi fontosságára célzó mozdulat ment át később a szégyenkezés kifejezésére*, a mi előttünk egyfelől fontos tanúsága a mell szégyenkezési gőczponttá változásának (általán az egész kérdéshez l. H. Ellis, 22 k., 29, 61 és 86 k. is), másfelől igazolása az ilyen fejlődés menetének általában.

¹⁾ Erasmo Percopo, *Le rime di Benedetto Gareth detto il Chariteo secondo le due stampe originali con introduzione e note*, Napoli, 1892, két kötetben.

jául az államtitkári székbe. Királyaihoz a szerencsétlenség napjaiban is hű volt, a miért VIII. Károly elkobozta javait. Aragoniai Ferrandino-t követte a száműzetésbe, még ugyanazon év júliusában visszatért azonban vele a visszafoglalt fővárosba.¹⁾ Nápolyt később (1501-ben) XII. Lajos hadai foglalták el; ekkor Cariteo újra elhagyta a várost s Rómában töltött néhány évet (1501—1503); e római tartózkodása híressé lett a román tanulmányok történetében, mert ennek köszönhető egy tetemes provençal dalgyűjteményről²⁾ való ismeretünk. Miután a nápolyi királyság katolikus Ferdinánd hatalmába jutott, Cariteo visszatért Nápolyba, s a cordovai Consalvo Nola kormányzójává nevezte ki. 1514 táján halt meg.

Cariteo Sannazaro-val együtt az aragoniai korszak nápolyi irodalmának főképviseelője. Az aragoniai uralkodóház pártfogása alatt virágzott korszak utolsó fázisához tartozott, melynek költői stílje és nyelvezte még nyers, de képeiben és érzésében friss, — a mely Francesco Galeota és még inkább Pietro Jacopo de Gennaro canzoniere-ivel szabadulni igyekszik a helyi nyelvészeti elemektől, hogy Petrarca kifejezési módjaihoz csatlakozzék, s a mely végül a XVI. század első évtizedében meglehetősen egységes, keresett és csiszolt stilisztikai és metrikai köntöst hordoz. Cariteo átmeneti alaknak is tekinthető, a mennyiben az aragoniai korszakot összeköti a spanyol alkirályok korszakával.

Cariteo főműve, az *Endimione*, Petrarca hatása alatt írt dalok gyűjteménye, melyet 1506-ban nyomtatott ki először s három évvel utóbb kibővítve és javítva másodszor. Felét történeti és politikai tárgyú költemények teszik. Szonettek és dalok ezek, melyekben nagy retorikai készséggel, de a vonatkozások annál kevesebb határozottságával éneklí az Aragoniai-ház dicséretét. A dicsőítés egyhangú kódébe burkolt államférfiak, hadvezérek, költők, jogtudósok egész seregét vonultatja fel bennük. Mint új Endimion éneklí meg továbbá egy nőhöz való szerelmét, kit Lunának nevez. *Metamorfosiai*ban, melyeket 1509-ben az *Endimione* második kiadásában adott ki a másik, terzinákban írt poemettojával, a *Pascaval*, együtt, a megbukott dinasztíát és az 1495-i háborúban elesett avalosi Alfonsót szerelmével kapcsolatban siratja meg s hangulatképeit a nápolyi öböl szírénejeivel, nimfáival és tengeri istenségeivel népesíti be. *Pasca* című poemettojának első három énekében, a szentíráshoz ragaszkodva, elbeszéli a Megváltó halálától föltámadásáig történt eseményeket, hogy aztán alkalmat találjon néhány híres nápolyi család, különösen a magát a bibliai három királyok egyikétől, Boldizsártól származtató Del Balzo család, dicsőítésére.

¹⁾ Giuliano Passaro korabeli nápolyi krónikája, melynek egyik XVII. századi átírását a Magyar Nemzeti Múzeum kéziratára őrzi (Fol. ital. 53.), érdekesen írja le Cariteo bevonulását Nápolyba diadalmas királya oldalán; v. ö. *I manoscritti italiani nella Biblioteca Széchényi del Museo Nazionale Ungherese di Budapest* (Firenze, Olsehki, 1910) cz. dolgozatomat.

²⁾ A párisi Bibliothèque Nationaleban őrzik (12474. sz.). A romanisták, Raynouardtól kezdve a legújabbakig méltán nagyra tartják és gyakran használják. Bővebbet: E. Percopo, *id. munka*, I. kötet, XXXVIII—XXXIX., XLII. és CCXIX—CCXXII. l.

Cariteo költészete nem nagyon eredeti. A legnagyobb olasz lírikusnak, Petrarcanak tanulmányozását lépten nyomon elárulja stíljében, képeiben, nyelvében, ritmikájában, sőt némely hemistichionjának ismétlésében; azonban ritkán fordul elő, hogy egy egész költeményét egyetlen petrarcai mintára lehetne visszavezetni. Némely helyen, némely hangban, egy-egy jelenet megszerkesztésében nem nehéz a Divina Comedia hatásának nyomaira is ráakadni. Egyik balladájában Folchetto da Marsigliától kölcsönöz. S nem maradt ment végül Sannazaro és a népköltészet hatásától sem. Költészetének tartalma lényegében mégis klasszikai. Sok szonettjében, számos énekében, a poemettókban utánozza, leggyakrabban egyszerűen fordítja a latin klasszikusokat, főként Propertius, Ovidius, Virgilius, Catullus, Horatius. Felhasználja őket, keresztény és pogány motívumokat keverve akkor is, midőn vallásos tárgyú költeményeket ír. Ügyetlen fordító s nem finom és formás utánzó, ki a különböző helyekről kölcsönözött részleteket ügyesen egységes egészzé tudná olvasztani. Politikai költeményei sem eredetiek. Így pl. *Aragonia* cz. canzonéja plátói tárgyból szőtt virgiliuszi utánzat. Egy másik híres politikai canzonéja, melyet valószínűleg II. Alfonso biztatására írt, midőn VIII. Károly átkelt az Alpeseiken, oly mozaikhoz hasonlítható, melynek színes köveit Lucanus és Tibullus, keretét pedig Petrarca szolgáltatta.

Kódexünk Cariteonak hat szonettet tulajdonít. Ezek az *Endimione* szerelmi szonettek azon csoportjához tartoznak, melyekben Lunát¹⁾ dicsőíti. A Luna álnév számos szójáték okozójává lesz. Luna pl. férjével megjelenik az erkélyen s a költő így szól (77b lap):

Nel celeste balcone ove sovente
Si stancan gli occhi miei e il cuor si duole,
Vidi la luna e con lei giunto il sole:
Lei più bella che mai, lui più lucente.

A férj meghal és a költő az özvegynek ajánlja szerelmét:

E vidi alfin le chiare luci spente
Di quel, ch' ogn' altro lume estinguer suole,
Onde colei che pudicizia cole
Più candida rimase e più splendente.
Io che la vidi altera in tanto pregio,
Captando tempo e loco presi ardire
Di cercar alcun ben fra tanti mali,
E volsi dir: Non vedi il mio languire?
Ella rispose innanzi: Io non ti veggio
Ne mi degno veder cose mortali.

Joggal nevezik Lunának szerelme tárgyát azért is, mert Vulkán szenvedélyét is képes jégge fagyasztani:

Costei, che mia benigna e ria fortuna
E la mia vita e morte tiene in mano,

¹⁾ A. D'Ancona (*id. munka*, 183. l.), Minieri-Riccio után indulva, Lunában Aragoniai Giovannát, I. Ferrante nápolyi király feleségét vélte felismerni. Péreco (*id. munka*, I. köt., LXXIII. és köv. l.) meggyőzően mutatja ki feltevése tarthatatlanságát.

Per cui tanti sospiri spargo invano,
 E veramente nominata Luna,
 Non sol perché nel mondo è sola et una,
 Et ha divino il volto e non umano,
 Ma perché basta ad agghiacciar Vulcano
 Quando tutte le fiamme insieme aduna.
 Fu preso il suo candor da l'alto cielo
 Ov'è la lattea via del paradiso,
 Non nota alla vulgare et cieca gente.
 Quanti col raggio tocca, verte in gielo,
 Ma il scintillar e il fulgorar del viso
 Me misero converte in fiamme ardente.

E hat szonett egyetlen kivételével mind előfordul Cariteo verseinek kritikai kiadásában (Erasmus Percopo, id. munka), a XXIII., XXV., XXVII., XXVIII. és XXXVI. számok alatt. Az itt elő nem forduló szonettet (kezd.: *Se nostra vita passa come va vento*), melynek második terzinája a kódex illető lapjának (77b) rossz konzerválása miatt már nem olvasható, a gubbiói Biblioteca Comunale XVIII, F, 34 jelzetű autográf kódexe Tebaldeónak tulajdonítja (v. ö. Mazzatinti, *Inventari*, I, 132). Innen közli O. Nardi, *Tebaldeo, Versi*.

A kódex névtelen szonettjei közül Cariteoé az *Una volta cantaj soavemente* kezdetű, mely az említett kritikai kiadásnak a XXXII. szonettje. A modenai Biblioteca Estense X.* 34 jelzetű kódexe e hat szonett közül hármat tartalmaz és a Zichy kódexhez hasonlóan *Joan. F. Can.*-nal jelöli szerzőjét. A meghatározás e közösségében a modenai és a budapesti kódex között nem véletlen összefüggés tünetét látom.

Az imént tárgyalt költők irányának méltó betetőzője kortársuk, Serafino de' Ciminelli dall' Aquila.¹⁾ Született 1466-ban az Abruzzókban fekvő Aquilában. Mint ifjút anyai nagybátyja Nápolyban Potenza grófnál apródként helyezte el. Itt sajátította el az udvari ember kötelességeit s találkozott Guglielmo Fiammingoval, korának híres zenészevel, kitől megtanulta az ének művészetét. Hazatérve, három éven keresztül Petrarca tanulmányozásába merült, kinek költeményeit könyvnélkül tudta és meg is zenesítette. 1484 tájt elment szerencsét próbálni Rómába, a hol Ascanio Sforza bibornok udvarába került, s mint énekes és lantos, jó híre tett szert. Bár mint nyugtalan és szabadságra vágyó szellem csakhamar összezördült urával, mégis 1490-ben követte őt Milanóba. Lodovico il Moro udvarában találkozott egy Andrea Coscia nevű nápolyi lovaggal, a ki elragadóan énekelte honfitársának, Cariteonak verseit s kivált strambottiit. Serafino e versformát addig úgy látszik nem ismerte, most azonban megszerezte s teljes lélekkel ennek gyakorlatára adta magát. A bibornokkal visszatért Rómába, a hol, mint ez új versformának meghonosítója különös megbecsülésben részesült. Megnyílt előtte Paolo Cortese Akadémiájának kapuja. Ismeretséget és barátságot kötött a velencei Gian Lorenzoval, Pietro Gravinával, Accoltival, másképp l'Unicoval, Vincenzo Calmetával s más tudósokkal. Ascanio biborost úgy látszik 1493 körül hagyta el, midőn szülővárosába visszatérve

¹⁾ Mario Menghini, *Le rime di Serafino de' Ciminelli dall' Aquila*, Bologna, Romagnoli dall' Acqua, 1894.

Abruzzo tartomány kormányzójának, Aragoniai Ferrandino calabriai hercegnek szolgálatába lépett. VIII. Károly közeledtére, követve a nápolyi sereget, Umbriába ment. Ott, a pompás urbinói udvarban, a hol Guidobaldo da Montefeltro és Elisabetta Gonzaga személyében tehetség műveltséggel és társadalmi finomsággal egyesült, újból alkalma nyílt irányt változtatni s követve Tebaldeot, mint a hogy azelőtt Cariteot követte volt, szonettek írására adta magát azon epigrammatikus és szentencziás modorban, a mint azt a ferrarai költő divatba hozta. Midőn Ferrandino hátrálni és országába visszatérni kényszerült, elhagyta őt és Mantovába ment, a hol csakhamar II. Francesco Gonzaganak és nejének, a gyöngédlelkű és művelt Estei Izabellának jóakarátát nyerte meg. A mantovai udvarban barátságot kötött Tebaldeoval, az udvar Apollojával, továbbá Galeotto del Carrettoval, Timoteo Bendedeivel, a ferrarai Gualtiero Sanvitale-val s másokkal, kik tehetségük és tudásuk révén a hercegi pár vendégszeretetét élvezték. Francesco Gonzaga 1495-ben, Lodovico il Moronak a milánói hercegségbe való beiktatása alkalmából, Milanóban tartózkodott, a hová Serafinót is magával vitte. Itt megnyerte kegyét Lodovico nagyműveltségű nejének, Beatrixnek, Estei Ercole leányának, a kinek udvarában maradt, hol együtt volt a már említett Vincenzo Calmetával és Niccolò da Corregioval, az udvar díszével. Ez idő tájt VIII. Károly is fogadta, s több ízben nyílt alkalma előtte költeményeit elszavalni. Miután 1497-ben meghalt a hercegné, s két évvel rá elűzték magát a herceget, visszatért Rómába, a hol eleinte Giovanni Borgia bíboros, majd Valentino Borgia fogadta szolgálatába. Ez utóbbi udvarában újból találkozott Calmetával, s többek közt Antonio Cammellivel, másképp il Pistoival. Kevéssel utóbb, 1500 augusztusában, meghalt. Négy évvel rá, a bolognai Giovanni Filoteo *Collettanee grece, latine e vulgari per diversi auctori moderni nella morte de l'ardente Serafino Aquilano in un corpo ridutte* címmel emlékére kiadott egy kötetet,¹⁾ melyhez bevezetésül Calmeta megírta életrajzát.

Serafinonak Cariteo volt mintaképe a strambottikban és Tebaldeo a szonettben. Mestereit pompában és mesterkéltségben egyaránt túlszárnyalta. A szóvirágok dekoratív kihasználásával ezeknél is jobban visszaélt. Jelentéktelen kis gondolatot, apró ötletet pompásan tudott felöltöztetni, semmi-ékeket bombasztokká fűjt föl. Költeszete *creatio ex nihilo*. Azonban a nagyotmondó, mesterkelt képek, melyek egy pillanatra meglepnek, a kellemes zenéjű szép szavak, melyek a fület egy időre gyönyörködtetik, nem képesek a gondolati ürességet és érzésszünetet palástolni. Témái jelentéktelenek: a beczézett öleb, a kimúlt sólyom, a kalitkában ajándékba küldött madárka. Jellemző erre vonatkozólag kódexünk 64b lapján lévő és a *Nepo. S. P. in A.*-val jelölt költőnek tulajdonított szonett, a melyet Mario Menghini id. művében Serafino kétes versei között említ:

Caro augellin, che a la finestra canti
Di Madonna, rinchiuso in stretta gabbia,

¹⁾ Stampato a Bologna per Caligula Basaliero di quella cittadino, gubernante il secondo Bentivoglio, nel MDIII di Luglio.

Tu già solevi andar per liti e sabbia
 Libero e sciolto, coi compagni erranti.
 Di star in carcer ti rallegri e vanti
 E gli altri prigionier moion di rabbia.
 Credo che la dolcezza di lei ti abbia
 Converso in dolci versi i tristi pianti.
 Tu sei fra stecchi preso et io in catena,
 Tu sei propinquo a chi ti può lassare,
 Io son lungi da colei che al fin mi mena.
 Tu di vederla puoi contento stare,
 Io d'averla veduta ho doglia e pena.
 Potess'io teco il mio destin mutare!

Serafino mintegy 300 strambottót is írt. Míg a szonettekben a költő tudásáról és műveltségéről adott bizonyosságot, addig a strambottik a rögtönzés próbái voltak. A strambotto nyolcz sorból álló rövid költemény, abababab vagy abababcc rímeléssel. Tárgya szerelmi, fölépítése könnyed, gyorsan ható, élénk képekkel telt. Népies eredetű, könnyed formájáért, szellemeskedő voltaért csakhamar a fejedelmi udvarok is megkedvelték.

Kódexünk Serafinonak csak két autentikus szonettjét tartalmazza, a *Chi è qui? chi è là? Su, monsignor ti vole* (38b lap) és a *Au, au, parlar non so* (38b lap) kezdetűeket. Mindakettő névtelen. Annál több a versei számos kiadásában tévesen neki tulajdonított szonett. Kódexünk strambottói közül a párisi Bibliothèque Nationale 1543. sz. kódexének tanúsága szerint (241b–242a lap) Serafinoé a *Del mio cotanto e del tuo amar sì poco* kezdetű névtelen strambotto (61b lap); (v. ö. Mazzatinti, *Mss. it. bibl. Francia*, II, 539).

Barzellettjeiben a tartalom egyszerűsége a forma elevenségével egyesül. Így hívták Felsőolaszországban azt a műformát, melynek Toscanában *canzoni a ballo*, Délolaszországban pedig *canzoni per canto* volt neve, s melyet általánosan *frottole*knak is neveztek. A felsőolaszországi elnevezés később általánossá lett. A barzellettek, hasonlóan a strambottikhoz az utcáról eljutottak az úri termekbe. Ütemük vidám könnyedsége (egyszerű formákba kapcsolt nyolcz vagy hét szótagú verssorok) elevenséget biztosítottak nekik. Lírákísérettel énekeltek az ünnepségeken, s a XV. század végének és a XVI. század elejének előkelő társaságánál nagy kedveltségnek örvendtek. Kódexünknek kivétel nélkül névtelen barzellettjei közül kettőt tulajdoníthatunk Serafinonak, a *Bona roba ben si spaza* (37b lap) és a *Lassa là far a mi* (37b lap) kezdetűeket.¹⁾

Serafino divatossá lett modora számos követőre talált. Igazi tanítványa és folytatója Panfilo Sasso²⁾ volt, a ki 1447 tájt Modenában született s 1527-ben a romagnai Longianoban halt meg. Különbözik Serafinótól abban, hogy nem volt udvaronc. Gyűlölte az udvaroknál való lebzselést, sőt városban sem szeretett tartózkodni. A Zichy-kódex 12 szonettet hoz tőle, valamennyi meghatározott. Közülük öt nem fordul elő verses kötetének (*Opera del praeclearissimo*

¹⁾ Utóbbira vonatkozólag lásd *La barzelletta «Lassa far a mi» in un codice della Biblioteca Comunale di Budapest* cz. cikkemet a *La Bibliofilia* XV. évfolyamának (1913) 10–11. számában, a hol szövegét is közlöm.

²⁾ Tiraboschi, *Biblioteca Modenese*, V, 22.

[*poeta miser Pamphi/ lo Sasso modenese*) 1504. évi velencei kiadásában (*Bern. Vercellense*).

Tebaldeo és Serafino stíljét számos kisebb költő követte, midőn a XV. század végén a két vezető iránya mindenütt diadalt aratott. Kivált a felsőolaszországi udvarok, a milánói, mantovai, ferrarai, bolognai és az urbinói hemzsegték tőlük. E kisebb költők közül — a mennyire eddig megállapítanom sikerült — a Zichy-kódexben a következők szerepelnek: a ferrarai Timoteo Bendedei vagy Bendidio,¹⁾ a castelnuovoi Vincenzo Calmeta,²⁾ a toscanai Jacopo Corsi,³⁾ a ferrarai Gualtiero Sanvitale,⁴⁾ a bolognai G. B. Refrigerio,⁵⁾ Francesco Gara dalla Rovere, másképp (Quercente,⁶⁾ a kiket hézagosan ismerünk;

¹⁾ Timoteora vonatkozólag (meghalt 1522 szeptember 4-én Reggio d'Emiliában) lásd: V. Cian, *Pietro Bembo e Isabella Gonzaga, Giornale*, IX, 93; G. Zannoni, *Notizie di Jacopo Filippo Pellenegra, Giornale*, XVI, 315; G. Rossi, *Il codice estense X.*. 34, Giornale*, XXX, 23—25, 55. jegyzet; Luzio—Renier, *La cultura e le relazioni letterarie d'Isabella d'Este Gonzaga, Giornale*, XXXV, 196—199, jegyzetek. A Zichy-kódex mindössze csak három szonettet tulajdonít neki. Annál több benne a kódexünkől Tebaldeonak, más korabeli kódextől azonban Timoteonak tulajdonított szonett.

²⁾ Calmetara, Serafino már említett életrajzírójára vonatkozólag lásd A. D'Ancona, *id. munka*, 161—162; Menghini, *id. munka*, 17, 19—20; — a Zichy-kódex egy strambottját közli.

³⁾ Corsi toscaniai születésű volt, korán Velenceze vidékére költözött. 1500 előtt meggyilkolták. Rá vonatkozólag lásd: V. Rossi, *Girolama Ramos e Jacopo Corsi, Giornale*, XV, 183—215; F. Flamini, *Jacopo Corsi e il Tebaldeo, Giornale*, XVII, 391—399; G. Rossi, *Alcune rime inedite di Jacopo Corsi, Giornale*, XXVI, 390—397; V. Cian, *Per Bernardo Bembo. Le sue relazioni coi Medici, Giornale*, XXVIII, 365—366; G. Rossi, *Il codice estense X.*. 34, Giornale*, XXX, 21—22, 50. jegyzet.

⁴⁾ A ferrarai Gualtiero Sanvitalera vonatkozólag lásd: G. Rossi, *Il codice estense X.*. 34, Giornale*, XXXIII, 265—290 és 298—300. Rossi idézett cikkének III. függelékében (*Gualtiero Sanvitale e le sue rime*) közli a Sanvitale neve alatt ránk maradt költemények jegyzékét, melyben 5 eklogát, 1 capitolót, 5 szonettet bizonyossággal és 2 eklogát mint kétes művet tulajdonít neki, s melyből a Zichy-kódextől neki attribúált *Quando ben penso ai fugitivi giorni* (66b lap) és *Mal si può navigar senza nochiéro* (66b—67b lap) kezdetű két sestina hiányzik. Szövegüket a *Giornale*-ben (LXV, 71—74) közöltem. A Zichy-kódex e két sestinán kívül a *Felice sasso avventurata tomba* (72b lap) kezdetű szonettet is Sanvitale számlájára írja. A kódex névtelen költeményei közül övé a *Pianger non lice a morti huom che sia vivo* (72b lap) és a *Potrò ben porre al mio servi silenzio* (72b lap) kezdetű két szonett, továbbá az *Egloga di servitù* cz. eklogájának meg lehetőszen hosszú töredéke. E négy utóbbi költemény Rossi jegyzékében is benfoglaltatik.

⁵⁾ G. B. Refrigeriora vonatkozólag (meghalt Milánóban 1500 körül) lásd: L. Frati, *Notizie biografiche di Gio. Ba. Refrigerio, Giornale*, XII, 325—350.

⁶⁾ Francesco Quercenteről futólag megemlíkezett Quadrio (*Storia e ragione di ogni poesia*, Milano, 1741, VII, 99 és 102); nevét újra felelevenítette Rossi (*Il codice estense X.*. 34, Giornale*, XXX, 40—41, 133. jegyzet); majd Finzi a lucai Biblioteca Governativa 2117. sz. kódexéből olasz és latin költeményeinek egy marékra való gyűjteményét közölte (*Le rime di un ignoto umanista del secolo XV, Zeitschrift für rom. Phil.*, XXII, 360—384); míg Frati verseit magában foglaló egy másik kódexre, a bolognai

továbbá Niccolò Tossico, Antonio Pelloto, Ludovico Sandello vagy Sandeo, Jacopo dalla Badia,¹⁾ a kik csaknem ismeretlenek, s akitől elszórva találunk néhány verset a korbeli kódexekben és végül Andrea da Vigarano vagy da Vigliarana, a kiről a bolognai Biblioteca Universitaria 241. sz. egykorú kódexében előforduló följegyzések nyomán annyit sikerült megállapítanom, hogy faenzai volt s hogy Borso d'Este uralkodása alatt a fejedelem ellen irányuló írása miatt Giovanni Marcoval együtt Ferrarában lefejezték (v. ö. Mazzatinti-Sorbelli, *Inventari*, XV, 152–153).

Mégis költők voltak, a kiket, ha igazságosak akarunk lenni

Biblioteca Universitaria 1242. számú kódexére hívta fel a figyelmet (*Rime inedite del Tebaldeo e di Francesco Quercente, Giornale*, XXXV, 167–171). Finzi az általa *umanista ignoto*nak nevezett Quercente és Tebaldeo, valamint Casio közt kapcsolatot mutatott ki s megállapította, hogy legkésőbb 1484-ben halt meg. Frati ismételte ez adatokat s a Finzitől közölt egy szonettből arra a következtetésre jutott, hogy a költő egy időben a Bologna melletti Musianoban tartózkodott. E ki nem elégitő és zavaros néhány adatban Cavicchi teremtett rendet (*Francesco Gara Dalla Rovere — Quercente, Giornale*, LIII, 193–231), a kinek sikerült bolognai levéltárakban őrzött okmányokból Quercentet Francesco Gara Dalla Rovere apostoli protonotáriussal, bolognai archidiaconussal, a bolognai Santo Stefano, valamint a musianoi San Bartolomeo apátság commendatáriussával és örökös administratorával azonosítani. Francesco Gara Dalla Rovere Giuliano Dalla Rovere biborosnak, a későbbi II. Gyula pápának unokaöccse volt, s következésképp rokonságban állott IV. Sixtussal is. Anyja Luchina Dalla Rovere, a savonai Gabriele Gara felesége, Giuliano Dalla Rovere biborosnak nővére, IV. Sixtusnak pedig unokahuga volt. Született 1461 körül, s meghalt 1491-ben (Ghirardacci, *Historia di Bologna*, III. kötet, 139. lap. Kézirat a bolognai Biblioteca Universitariában, cod. 1975 jelzéssel). Eddig 88 szonettjét és 9 eklogáját ismerjük. Mint költő Tebaldeot követte, a ki nemcsak mestere, hanem jó barátja is volt. Így történhetett meg, hogy a Quercente költeményeit magában foglaló kódexek kétségtelenül Tebaldeótól származó verseket is tulajdonítottak neki. A Zichy-kódextól kifejezetten Tebaldeonak tulajdonított szonettek közül, a bolognai Biblioteca Universitaria 1242. sz. kódexe p. o. négy szonettet — a *Deh s'io potesse quel ch'io dentro al cuore* (64b lap), a *Che non fa morte infin? Questo è quel fiore* (67b lap), a *Già ti manca le forze e'l bel colore* (62b lap) és a *Nel mazo c'ogni fior lieto zermaglia* (71b lap) kezdetű szonetteket — Quercentenak tulajdonítja (v. ö. L. Frati, *Rime inedite del Tebaldeo e di Francesco Quercente, Giornale*, XXXV, 167–171 és F. Cavicchi, *Francesco Gara Dalla Rovere — Quercente, Giornale*, LIII, 193–231). Az említett bolognai kódex és a firenzei Biblioteca Nazionale Centrale Mglb. II. II. 75 jelzetű kódexe Quercentenak tulajdonítja kódextünk *Caro augelin che a la finestra cantj* (64b lap) kezdetű szonettjét. Érdekesek és tanulságosak e kor irodalmi viszonyaira nézve e szonett viszontagságai. Az említett két kódex Quercentenak tulajdonítja; a párisi Bibliothèque Nationale 560. sz. kódexében névtelen; ugyanazon könyvtár 1543. számú kódexe szerint Timoteo Bendedeié; Serafino versei közé kerül a Quinta-féle 1516. évi kiadásban és a Parnaso Italianoban (XI, 1568). Menghini, mint tudjuk, Serafino kétes versei közé iktatja. A Zichy-kódex szerzőjét a *Nepo S. P. in A.* betűkbe rejti. Megfejtésük talán *Nepo Sixti Papæ in A.*(?).

¹⁾ E négy költő három elsejére vonatkozólag lásd: G. Rossi, *Il codice estense X*. 34, Giornale*, XXX, 4, 8. jegyzet; 26, 60. jegyzet; 10, 22. és 23. jegyzet.

nem szabad a Tebaldeo és Serafino egyszerű követőinek tartanunk. Akármely jelentéktelenséget tettek is költészetük tárgyává, ez nem annyira az utánzás tünete volt, mint inkább az udvari élet közvetlen folyománya. Kódexünkben e csoportot legkiválóbb tagja, Niccolò da Correggio ¹⁾ képviseli. Született 1450 első hónapjainak egyikében Ferrarában, mint Niccolò di Gherardo da Correggionak és Estei III. Niccolò természetes leányának, Beatrixnek fia. Jó ideig a ferrarai udvarban tartózkodott és mind ennek, mind a többi nagy felsőolaszországi udvarnak minden titkába be volt avatva. Nagyfontosságú diplomáciai kiküldetésekkben nem volt része, urai azonban kisebb missziókat szívesen bíztak rá, s gyakran volt tagja a renaissancetól annyira kedvelt ünnepi küldöttségeknek is. Elkíserte Rómába nagybátyját, Estei Borsót, midőn ezt II. Pál pápa 1471-ben Ferrara és Modena herczegévé avatta. Kétszer járt Nápolyban: 1473-ban tagja volt az Ercole ferrarai herczeg jegyeséért. Aragoniai Eleonoráért ment nászküldöttségnek; 1477-ben pedig a herczegnét kísérte oda. 1492-ben újra Rómában tartózkodott, hogy Lodovico il Moro nevében tisztelegjen az új pápánál, VI. Sándornál. 1494-ben Astiba megy az orleansi herczeg fogadására. A condottiere-pályán is működött. 1472-ben feleségül veszi a híres velencei zsoldosvezérnek, Bartolomeo Colleoninak leányát, Cassandrát. Apósa révén előbb Velence zsoldjában áll, majd 1482-ben az Estékkal a Köztársaság ellen harcol és fogságba is esik. 1495-ben Lodovico il Moro hadseregében VIII. Károly ellen küzd. 1501-ben újra Rómában találjuk, mint a Lucrezia Borgiaért ment ferrarai nászküldöttség tagját. Meghalt 1508 február elsején. Tipusa volt a Rinascimento udvari emberének. Síma nyelvű, pompát szerető diplomata, zajjal és pózzal hadba szálló katoná, nők galáns barátja, fejedelmi urak készséges szolgája, az öltözködésben mintát adó gavallér, s mindezekben felül ügyes és kedves verselő. Kódexünk 13 szonettet tulajdonít neki; a névtelenek közül 6 az övé.

A Tebaldeo- és Cariteotól kezdett és Serafinotól betetőzött irányhoz tartozó s a felsőolaszországi udvarokban otthonos költők versein kívül kódexünk két velencei költő műveit is magában foglalja. Ezek közül Andrea Michieli másképp Squarzola vagy Strazzola eredetiségével tűnik fel, míg Pietro Bembo azért érdemel különös figyelmet, mert a XV. század második felének szerelmi líráját átvezette azon útra, melyet e műfaj a XVI. században követett.

Andrea Michieli ²⁾ a könnyelmű velencei társadalom züllött, de érdekes alakja (született Velenczében 1450 körül, meghalt Velenczében 1510 decemberében), nem híve az olasz költészet egyik fejedelmének sem. Nyers eredetiségével mint elszigetelt szikla mered ki kora utánzó verselői közül. Költményeit a kigondoltság teljes hiánya jellemzi, s nyugtalan, türelmetlen, meggondolatlan vérmérséklete szabadon csapong bennük. Petrarccal és a Petrarca-utánzókkal

¹⁾ Niccolò da Correggiora vonatkozólag lásd Rodolfo Renier, *Canzonieretto adespoto di Niccolò da Correggio*, Torino, 1892 és Luzio-Renier, *Niccolò da Correggio, Giornale*, XXI, 205—264 és XXII, 65—119.

²⁾ Iásd: V. Rossi, *Il canzoniere inedito di Andrea Michieli detto Squarzola o Strazzola, Giornale*, XXVI, 1—91.

semmi közösséget nem tart s Serafinonak is csak plátói tisztelettel hódol. Inkább a burleszk költőkkel állott kapcsolatban, a kik szenvedélyük és bánatuk kifejezését a szatira nyílvál szerették kísérni és nagy események alkalmával a közvélemény kifejezői voltak. Kódexünk névtelenül 6 jellemző versét (4 strambottót és 2 szonettet) közli.

Ellentétben honfitársával. Andrea Michielivel, Bembo¹⁾ lírai költészete kora általános ízléséből és költői irányából indul ki, a miről kódexünknek a firenzei Biblioteca Nazionale Centrale Ms. B. II. 75 kódexe (v. ö. Mazzatinti, *Inventari*, VIII, 185) és a párisi Bibliothèque Nationale 1543. sz. kódexe (v. ö. Mazzatinti, *Mss. it. bibl. Francia*, II, 522) alapján neki tulajdonítható fiatalkori egy sestinaja is hitet tesz (kezd.: *Lieto principio de' felici giorni* 80b lap). Az udvari ember világnézetén csak akkor emelkedett felül s csak akkor hagyta el az ebben gyökerező költői irányt, midőn pápai titkárrá nevezték ki (1513), s régebbi költeményeit átdolgozva, az újakat új szellemben írta. Új volt e szellem, ha Bembo kortársaira és közvetlen elődeire gondolunk, a valóságban azonban több mint egy évszázadnál régebb volt. Bembo reformja, melylyel az olasz líra fejlődésén lendíteni akart, az ősi, friss petrarchismushoz való visszatérésben állott, melynek csak jóhiszemű elfajulását jelentette Tebaldeonak, Serafinonak és követőinek költészete.

A kódexünkben előforduló többi költő részben nem felsőolaszországi, részben pedig az imént vázolt költészeti irányt megelőző korban élt. Ilyen a firenzei Bernardo Pulci (1438--1488), a híres Luigi Pulci öccse és a mirandolai születésű Giovanni Pico (1463--1494), a tudós gróf, a ki csak mellékesen írt olasz verseket s azokat élete végén irgalmatlanul máglyahalálra ítélte. Ezek működési helye Firenze volt. Ilyen a Rómában született és 1449-ben Riminiben meghalt Giusto dei Conti da Valmontone, a ki állítólag 1409-ben írt meg Bolognában híres Canzonierejét, a *La Bella Manot*. Versei feltűnő nagy számban fordulnak elő névvel és névtelenül a Zichy-kódexben (3 sestina, 4 hosszú capitulo és 7 szonett).

Mind ezek, mind a XV. század végének többi költői szerelmi versek mellett politikai költeményeket is írtak. A török veszély, a kis udvarok és trónok megroppanása, francziák és spanyolok beözönlése oly politikai zavarokat okoztak, melyek önként felvirágoztatták a politikai költészetet. Kódexünk egy jelentékeny csoport politikai költeményt foglal magában, 27 szonettet és egy, 24 hét soros strófából álló canzonettát. Az Antonio Cammellinek²⁾ tulajdonított és már említett egyetlen szonett kivételével mind névtelenek.

¹⁾ Életére vonatkozólag a kézikönyvekben található bő adatokon kívül lásd: Cian, *Un decennio della vita di P. Bembo*, Torino, 1885.

²⁾ Antonio Cammelli 1865-ig az irodalomtörténet számára pusztán névül alig jelentett többet. Ez időponttól kezdve, a midőn Antonio Cappelli 43 szonettjét adta ki *Sonetti giocosi* gyűjtőcímmel a *Scelta di curiosità letterarie* cz. sorozatos műben, ismert műveinek száma egyre szaporodott, melyeket aztán 1884-ben A. Cappelli és S. Ferrari adott ki *Rime edite ed inedite di Antonio Cammelli detto il Pistoia* címmel. E kiadás alapján nyert Cammelli polgárjogot az irodalomtörténetben. E műben költeményeinek száma — beleértve a feltételeken neki tulajdonítottakat — 163-ra rúg, a

Ezekben a költő figyelmezteti Itáliát - Itáliát és nem ennek egyik vagy másik államát - a fenyegető veszedelmekre, továbbá azon kötelességeire, a melyekkel szemben áll, ha külső ellenségről van szó, s összetartásra buzdítja a francziák és a spanyolok ellen:

Italia, ora su, che i galli cantano!
Deh non patir, che barbari vi vengano.
Raduna i tuoi poter che questi spengano,
Et che ogni lor disegni si dispergano! (7b lap),

vagy a Sb lapon:

Svegliati Italia mia, non dormir più,
Che a poco a poco il tempo se ne va!
Guarda Fiorenza bella come stà,
Priva di libertà in servitù!

A politikai szonettek egy további csoportjában a költő kárhoztatja Lodovico il Moro milánói herceget, a ki magánérdekből, de aztán mégis a saját kárára, behívta Itáliába a francziákat. Szemére veti hazaárulását, megjósolja szomorú és szégyenletes végét és kilátása helyezi Velence bosszúját.

A költemények egy harmadik csoportjának tárgya a velencei köztársaság, melyben a költő az olasz szabadság bástyáját látja és a melytől elvárja a barbárok kiűzését. A már említett hosszú canzonetta beszámol a cambray-i liga kihirdetését követő lehangolt lelkiállapotokról. Ám hiába szövetkeztek Velence ellen Európa leghatalmasabb királyai. Velence a szövetségeseket szétugrasztja és az ellene harczoló olasz fejedelmek közül a mantovai herceg, II. Francesco Gonzaga velencei fogságba kerül. A herceg a szájába adott szonettben (*O passion intensa, amara e atroce* 59b lap) megbánja tettét és belátja, hogy jobb lett volna, ha kitart a velencei köztársaság mellett. Az ellentámadásra készülő Velence e szavakkal fordul legfélelmetesebb ellenségeihez, XII. Lajos francia királyhoz és II. Gyula pápához:

Voi che per sorte dominate il mondo
Spaventatevi! Il leon che ha aperto l'ale
Per far un salto oltra natura tale,
Che il gallo e Piero caccerà in profondo.
Et quello santo, atroce et furibondo
Unico imperator di ogni animale,
Viverà in terra e in ciel sempre immortale
Con laude al suo trionfo alto e giocondo.
L'uccel che 'l zappator cantando desta

mihez egy frottola és egy tragédia járul. Rodolfo Reniernek sikerült később a milánói Trivulziánában egy kódexet találnia, mely kizárólag Pistoia költeményeit tartalmazza, s melyet 1888-ban tett közzé (*I sonetti del Pistoia giusta l'apografo trivulziano*, Torino, Loescher). E kötet 388 szonettet foglal magában, s közülök 314 addig ismeretlen volt. Erasmo Percopo pedig, ugyancsak Milánóban, az Ambrosianában Pistoianak 533 szonettjét tartalmazó kódexet fedezett föl s adott ki 1908-ban (*Antonio Cammelli. I sonetti faceti secondo l'autografo ambrosiano*, Napoli, Jovene).

Non canterà tre fiata, che san Piero
 Piangerà l'alma sconsolata e mesta.
 Poi lo avicario di Cristo in manto tetro
 E il gallo andran dispersi a la foresta,
 Uno senza cresta e l'altro senza il septro.

Questo da Dio impetro,

Perché l'un raspa ove non è sua terra,

L'altro contra di Dio comanda guerra.

(59b lap.)

A politikai szonettek egy utolsó csoportja a Firenze és Siena közt épp a francia inváziók idejében dúló testvérharczot bélyegzi meg.

«Ha a politikai költeményekben a verselés nem mindig erőteljes is, a kifejezésnek itt-ott mégis van erélye és csaknem teljesen eltűnnek belőlük azok a hibák, melyeket a szerelmi versekben megfigyelhettünk. A haza iránti igazi és átértzett szeretet, ha nem tette is a költőket jobbakká, mint a milyenek természetűtől fogva valóban voltak, bizonyára különbeknek tüntette fel őket milyeneknek mint a más verseikben mutatkoznak, mert távol tartotta őket azon vétkektől, melyek jármába önként hajtották magukat. Hogy megértessék Olaszországgal és az olaszokkal a valót, s hogy fölkeltsék bennük a régi virtust, nem kellett kicsavarni a fogalmakat és játszani a kifejezésekkel, mint akkor, midőn önmagukat ámitva és le hazudva a valóságot, az udvaroknak és ezek elkényeztetett lakóinak énekeltek.» (V. ö. Alessandro D'Ancona, id. munka. 230. l.)

(Budapest.)

ZAMBRA ALAJOS.

HAZAI IRODALOM.

Oswald újbányai jegyző német verses elbeszélése a XIV. századból, írta *Czinkotszky Jenő*. Budapest, 1914. 8-r., 68 l. Ára 2 K 50 fill. (Német Philologiai Dolgozatok IX.)

A verses elbeszélés, melyet ez alapos és helyes módszerrel írt dolgozat tárgyál, költői szempontból értéktelen; csupán tárgyánál és (főleg hazai szempontból) szerzőjénél fogva érdemel figyelmet, a ki hazánkfia volt, még pedig (eddig tudásunk szerint) az első magyar ember, a ki német verset írt (ill. a kitől német vers reánk maradt).

Oswald költeménye, mely a XIV. század végén keletkezhetett és egy 1476-dik évi rossz másolatban maradt fenn, két érdekes középkori mondát tárgyál: a János pap országáról szólót, melyet nálunk Valkai András már 1573-ban dolgozott föl (nem német, hanem latin forrás alapján) magyar versekben, és a rendkívül elterjedt német császármondát, mely eredetileg II. Frigyes császár alakjához fűződött és csak 1519 óta kapcsolatik. főleg a nagy közönség tudatában. I. Barbarossa Frigyeshez. Oswald az első, és ebben van bizonyos történeti jelentősége, a ki ezt a két mondát belső kapcsolatba hozza egymással, mert szerinte János papnak egy varázsserejű gyűrűje, me-

lyet a császárnak küldött volt, teszi II. Frigyesnek lehetővé, hogy eltűnjék. Mert a nagy császár nem halt meg, csak eltűnt (esetleg valamely hegynék belsejébe) és még vissza fog térni, hogy folytassa elkeseredett harczát a német nemzet legveszedelmesebb ellensége, a világalomra törekvő pápaság ellen (ezt a harczot különben a vallásos Oswald nem helyesli).

Főleg becses a dolgozatnak IV. és VI. szakasza, melyek magyar szempontból is legérdekesebbek. A IV. szakasz kifejti, hogy Újbánya (Königsberg. Barsmegye) városa, mely jelenleg tót helység, a XIV. és XV. században jómódú tekintélyes német bányaváros volt, melynek virázzása az 1380 és 1420 közti évekbe esik. Azután előbb a huszita betörések, majd az aranybányák pusztulása és végül a törökök uralma megsemmisítik a város jólétét: a német bányászok elhagyják Újbányát és helyöket tót bevándorlók foglalják el. Az első német telepesek középnémet (sziléziai) erdetűek voltak; utóbb felnémetek csatlakoztak hozzájuk, a kiknek hatása alatt a helység nyelve idővel felnémet (osztrák-bajor) lett (ilyen már az 1415—1563. időszakra szülő „Stadt buch“ is), melyben csak szórványos középnémet elemek maradtak meg. Ez a fejezet, melyet a 63. laptól becses könyvtári adatok egészítenek ki, érdekesen és tanulságosan rajzol középkori felsőmagyarországi művelődési állapotokat és ezért a történészek figyelmére is méltó. A nyelvi viszonyokat részletesen és kellő készletséggel tárgyalja a VI. fejezet.

A költő maga mondja, hogy ő „schríber“ (Schreiber, íródeák, jegyző) és hogy művét „in ungerlandt“, Újbányán írta: „zu Konigspereck han ich volbracht diss werck“. Az újbányai városi jegyzők sorában Oswald neve nem található; de ez a fönmaradt adatoknak nagy hézagossága folytán nem bizonyít ellene. Hogy tényleg Újbányán írhatta művét, igen valószínűvé teszi (saját, kétségbe nem vonható kijelentésén kívül) költeményének nyelve is, mely azonos a városnak XV. századi nyelvével. Ebből talán azt is szabad következtetnünk, hogy nem bevándorolt idegen ember volt, hanem újbányai születésű (esetleg környékbeli), azaz német ajkú magyar honpolgár. Tehát ő (eddiggi tudásunk szerint) az első magyarországi német költő, a mit én 1886-ban (Német Irodalomtörténet I, 461. l.) még nem mertem ilyen határozottan állítani.

Czinkotszky tanulmánya, mely csak egy-két helyen akar többet bizonyítani, mint a mit bebizonyíthatunk, derék dolgozat, melynek eredményei bátran átmehetnek a német irodalom- és a magyar művelődéstörténetbe.

(Budapest.)

HEINRICH GUSZTÁV.

Gróf István: Arany János Bolond Istókja. Budapest, 1914. 8-r.
222 l. Ára 3-60 K.

Arany töredékül maradt nagyobb epikai művei közt kétségkívül a legértékesebbek egyike a *Bolond Istókja*. Nemcsak alanyi vonatkozásainál fogva, a melyekben szinte páratlanul áll, hanem azon gazdag formai és hangulati elemek miatt, melyek a mű mesei fonálát végig kísérik s helyenkint szinte byroni genialitással szövik át

meg át. És míg az első ének komor képei fölött egy egész sötét kor árnya borong, addig a másodikra egy öregedő szív méla humora veti rá őszi verőfényét s melegét... Hasonlókép figyelemreméltó az a körülmény, hogy a míg Aranynak más, talán kevésbé jellemzete műveit nagy előszeretettel s csaknem apróra elemezte az irodalmi kritika, addig a B. I.-nak néhány régibb keletű, részleges vizsgálata kívül mélyebb és rendszeresebb méltatása máig sem találkozott.

Most egyszerre három dolgozat teszi tanulmány tárgyává e becses töredéket. Mind a három pályázatra készült, melyet a budapesti tudomány-egyetem bölcsészeti kara tűzött ki (1911—12) «különös tekintettel a mű mintáira és életrajzi elemeire». Ezek egyikét, a Gróf Istvánét óhajtuk itt egy pár megjegyzés kíséretében bemutatni, mint a mely nemcsak legtartalmasabb valamennyi közt, de lelkes, komoly elmélyedésében egész vaskos könyvvé kerekedett ki.

A mintegy 222 lapra terjedő mű szerkezetileg három részre tagolódik. Az *első*: néhány hangulatos. Arany egyéniségét és költészetét jellemző bevezetés után szól a B. I. jelentőségéről; bibliografiai pontossággal közli a két ének megjelenési helyét és idejét, a rá vonatkozó lap- és folyóiratbeli kritikákat stb. stb. Végül egy sereg hazai és külföldi tekintély említése után azokat a szempontokat fejt ki, a miket egy irodalmi mű, itt a B. I. méltatásánál okvetlen figyelembe kell venni. Mindez igen helyes s főként a czikk első, nagyobb felében értékes is, de vajjon, mint inkább könyvészeti és módszertani érdekű dolog, nem jobb lett volna-e, ha vagy egészen a mű végére szorul, vagy akár elől, jegyzetek alakjában kapjuk valamennyit. Így mint «megnyitó», egy kissé kiesik a keretből, magát a lényegyet nem érinti, sőt aprólékos adataival a könyv szerkezeti beosztásának is hátrányára van.

A *második* rész tizenegy fejezetében kapjuk voltaképp a tanulmány derekát, mely mindjárt elől (3 ik fejj.) azt a sokszor vitatott kérdést veti fel, hogy mi már ennek a műnek az igazi alapeszméje? Gonddal s ügyesen mutat rá, hogy ugyanazt akarta itt is kifejezni Arany, a mit egy másik, szintén ez időből való töredékében a «Falu bolondja»-ban penget, «hogy mivé lesz a nép közt egy oly költői természet, mely a mostoha körülményektől soha ki nem fejlődhetve, nyomtalanul vész el». A kor demokrata eszmeáramlatát a költő keserű pálya-kezdésével együtt oly mélyen jellemző gondolat ez, hogy joggal szerettük volna, ha e pontnál kissé behatóbban időzik az ifjú író. Hiszen a mit Arany költészetének annyi elfojtott sóhaja, leveleinek és elmélkedéseinek (Falu bolondja, Irányok, Észszerű utánzásról a költészetben) annyi rokon czélzása bizonyít, ez is egyike volt a költő azon legfajóbb érzéseinek, a melyeknek sajtóját nem nyomhatta el magában soha. Emléke végig kísérte élte alkonyáig, s a B. I. érzelmi genezisének is jelentékeny rugójává vált minden bizonynyal. Hogy aztán viszont ez az ifjúkori küzdés olvasztotta ki lelke nemesebb érzétét, ezalatt ismerte meg ő is, Petőfi is igazán önmagát, fajuk értékét és feladatait: mi is hangsúlyozzuk, de hogy «csak ez a két Bolond Istókunk tudott volna felszínre vergődni», a mint Gróf állítja: ez már tévedés. Ott jönek előttük és utánuk sorban: Kis János, Czuczor, Vajda Péter, Erdélyi János, Tompa, Lévy, Tóth Ede s még annyi más, rokon utat tett jelesünk, a kik szintén a nemzeti-

tett nép köréből emelkedtek föl, s aligha kisebb benső katharzis és nélkülözés árán, akár Petőfi és Arany.

Gyöngébb érvekkel dolgozik Gróf s kétesebb eredményekhez is jut, a mikor azt magyaráztatja, hogy mikor s minő czélzattal támadt Aranyban a költemény terve, s vajjon így, a mint ma előttünk áll, befejezettnek tekinthető-e vagy nem? Szerinte, mivel Aranyt e B. I.-féle existenciák sorsa a kor (Byron, Dickens), később Petőfi hatása alatt (Apostol. Bolond Istók) korán és mélyen érdekelte, a mű első énekét már a 40-es évek végén megírhatta, s csak «azután kerekítette ki egyöntetűbbé s egészíthette ki pesszimisztikus lírai betétekkel» stb. Azt hiszem oly föltevés, a melynek minden külső-belső valóságúság ellene mond. Hogy a mű alapeszméjét régóta hordhatta magában Arany s közben jelentékeny hatásokat — formaiakat és tartalmiakat — is fogadhatott el: készséggel elismerjük, de hogy az első ének (már legalább az a 99 versszak, a mit először tett közzé belőle) egy egységes ihlet hatása alatt fogant, annak legekleatásabb bizonyossága maga a költemény hangulata. Ez az 50-es évekre vall! Világosan erre, a költő «Elegyes versei» elé tett részletes vallomása. Ámde mivel Gróf ezzel együtt még a B. I. *kéziratának dátuma* (jún. 21. 1850) ellen is próbál érveket felhozni, ott van harmadikúl az első ének eddig alig emlegetett v.-szaka a 33-ik:

Igy mikor én mindentől elhagyottan
(*Tavaly nyáron esett, nem költemény*) stb.,

a mihez Arany jegyzetben még külön hozzá teszi, hogy «1849 aug. végé»-t érti alatta. Mindez így egymás mellett a B. I. írásának (első é.) pontos idejét valahára elég kétségtelenné teszi. Látna az író szép olvasottságát s több alkalommal biztos ítéletét, nem lehetetlen, hogy mindezt maga is észrevette, csupán attól a Havas—Szinyei-féle hipotézistől nem mert vagy nem akart szabadulni semmi áron. Csakhogy a mi ő náluk a két költő kölcsön-hatását illetőleg egy átlagos föltevés, Grófnál már szinte pozitívum, mely folytatólág Arany néhány levelének (Szilágyi J.-hoz, Petőfihez) népeposzi terveit is a B. I.-ra igyekszik koncentrálni. Meddő dolog! S mennyivel helyesebben jár el, ha azt a nemes buzgalmat inkább oly kérdések tisztázására fordítja, a melyeket ma csak szétszórta és nagyjában érintett, mintsem egységesen és behatóan fejtegetett. A minők: hogy miért hagyta hát abba Arany a mese fonalát az első énekkel s miért csapott át később váratlanul az önéletrajzi elemekkel átszőtt másodikba? Mi a különbség a két ének kedélyvilága s mindenek fölött a humora közt? Mi lehetett czélja az élte alkonyán ismét papírra dobott tervrajzokkal? stb. stb. Mert hogy a hős sorsa, vagy mondjuk Gróffal «az alapeszme a második énekkel teljesen ki volna merítve, a melynek folytatása szinte fölösleges, sőt el sem képzelhető», megint túlzás és nagyon egyéni vélemény. Azt azonban, hogy Arany «valami byroni stílú, nagyszabású, modern epikai művet nem tervezett», mert hiányzott hozzá a nála mindég megkívántató epikai hitel, s mert néki az efféle epés, ostorozó «társadalmi époszra» nálunk sem oka, sem hajlama nem volt: mi is szívesen aláírjuk.

Jóval sikerültebbnek mondható a tanulmány negyedik fejezete,

mely a B. I.-ot Arany szubjektív élményeinek szempontjából vizsgálván — főként Gróf egyik pályázó társa, Kardos merészségeivel szemben — kimutatja, hogy itt (első é.) Aranynak «halvány szándéka sem volt élte történetének egyes részleteit biografikus szándékkal szőni bele», addig a második éneket, ha kissé eszményített alakban: ő is igen becsesnek tartja. A kérdéses helyek kiválogatásában azonban óvatos: a költő önéletrajzát és Gyulai tanácsait követi, s csupán a debreczeni iskolázásra és részben a színészkedésre tartozókat véli reális alappal bírónak. Különösen tetszik itt egy közbevetett gondolatsora, a melyet különben másutt. más alakban szerettünk volna kifejtve találni. Az t. i. mikor a második ének alanyi fordulatát jórészt azzal okolja meg, hogy «Arany szinte kényszerítve érezte magát, hogy élte e homályos epizódját alapjában ugyan hű, de mégis a mennyire lehet idealizált alakban örökítse meg». Olyan gondolat, melyet a költő tisztos szemérme és a Toldy—Gyulai előtt tett levélbeli nyilatkozatok is támogatni látszanak; s mint a fönt jelzett alap-eszmének *egyik* finom erét, részünkről mi is elfogadhatónak találunk.

Szép és tartalmas fejezetek «a mű népiességéről» (5. f.), «alakjairól és jellemző módjáról» (6. f.) írottak s főként az «irodalmi hagyományok» című (7. f.) rész, mely a világirodalom korabeli és előző klasszikusainak hatását vizsgálja Arany költészetén általában, a B. I.-on különösen. E célból áttekint a *Biblián* és *Homéron*; ez utóbbin kissé túl röviden, talán mivel főntebb már érintette egyszer, vagy hogy annál több időt fordítson az angolokra, a kiknek a sorát *Shakespeare*rel nyitja meg. Helyesen mondja róla, hogy Arany tőle tanulta mint legjellegzetesebbet: a realizmusra törekvést, az élet és lélek mélyeit fűrészkész elemzéssel, a jellemzés tökéletességét, annak dús változatosságával együtt. Ott azonban már túl lő a célon, midőn a B. I. első énekének naturalista képeit is reá viszi vissza. Minő alapon? Bőven elég lesz, ha legföllebb *Dickens*re és a franczia romantikusokra hivatkozik, a kiknek elméletében és költészetében minden keresett elemet megtalál. Nincs mit e tekintetben még az oroszoknál sem kutatnia, hiszen Puskin maga is Byron után indul, Gogoly pedig (a kitől Arany a 60-as években valóban fordít) 1850 előtt nálunk aligha hatott; Turgyev meg a nyugati literatúrákban is jóval később. Ép ily felesleges volt a *Bulwer*- és *Irwing*re való hivatkozás, csak azért a vékony fonalért, mert Arany egyszer a könyvtárában említi őket. Annál gondosabb részletek azok, a miket *Byron* és *Petőfi* hatásáról nyújt. Főként a Byronról nyújtott, mely pusztá terjedelménél fogva is egy kis tanulmány jellegével bír. Tüzetesen tárgyalja e rendkívüli egyéniség költészetét és varázsát Európaszerte s később Aranyra; Don Juanját a B. I.-ra, párhuzamban az angol és magyar költő faji, családi és véralakbéli különbségével. Ugy, hogy ezek, a Petőfiről írott lapokkal egyetemben, a könyv legjobb szakaszai közül valók. Igaz, hogy itt-ott erősen éreztetik az író mestereinek (Taine, Beöthy, Riedl) tanításait, nem baj, buzgalma tiszta hevében még ez is bizonyos egyéni szint ölt nála. Mindössze azt szerettük volna, ha Byront egy kissé tömörebben adja. Viszont a Petőfiről írott részben egy tárgyi dolgot nem írhatunk alá, azt t. i. hogy «Arany költeményének a címe sem vezet Petőfi hatására, s hogy ő (Gróf) is azokkal tart. a kik szerint inkább Arany figyelmeztethette Petőfit e fantáziának tág teret

nyújtó témára». Azonkívül hogy mindez mereven ellenkezik azzal, a mit föntebb (84. l.) maga a könyvíró vitatott, véleményünk szerint mint lélektani valószerűség sem fogadható el.

A következőkben (8., 9., 10. f.), mintegy a könyv második felében, a költemény egy-egy uralkodó vonásának (realizmus, pesszimizmus, természetszeretet stb.) tisztázására indul Gróf, de oly nagy apparátussal, mely nemcsak a mű szerkezetét töri át, de ily alakban Arany költészetének egyetemes jellemzésére is elég lett volna. A «művészi módszerről» írott fejezetben (8. f.) pd. kezdi a romanticizmus megjelenésén, forrásain és fejlődésén. A «költő világnézetében» (9. f.) cz. alatt meg a pesszimizmusnak történeti képét kapjuk a bibliától kezdve a görögökön, a közép- és újkoron át egész Schopenhauerig, sőt ráadásul még magyar képviselőit is felvonultatja. De talán legrikítóbb mind közt a 10. fejezet (Arany természetszeretete), hol három nagy irodalmon (francia, német, angol) kell előbb átutaznunk, míg a szalontai kunyhónál, Debreczenben és végül Petőfinél megállhatunk. Ha ugyan megállhatnánk, mert újabb asszociációi révén jönnek az újabb kitérők: a magyar föld és vegetáció befolyásoló ereje, egy néhány elméletíró (Helmholtz, Fischer) elmélete; művészi és költői nagyság (Tizian, Tintoretto, Ibsen, Björnson, Tennyson) stb. példája. Ezzel ellentétben viszont megesik az a fonákság, hogy míg (11. f.) akkora témának, minő a «mű kapcsolata a korabeli társadalommal» mindössze három oldalt szentel, addig a már többször elemzett «költő egyéniségével» ismét 22 oldalon foglalkozik. Ez a czikk egyúttal a könyv harmadik része, a melyben jóformán egyetlen mozzanat új — a mi meg nem igen ide illő —: midőn a színészetnek az ifjú Aranyra tett hatását akarván illusztrálni, egy korabeli (1836) debreczeni előadás elég érdekes és valószerű képét festgeti előttünk.

Mind oly szertelenségek, melyek az író tárgyalási módjának, sőt közvetve könyve szerkezetének is hátrányára vannak. Mert tudásunkat a föltett kérdésről nem viszik előbbre, a mellett a mű könnyű, világos áttekintésében is zavarólag hatnak. Mennyivel helyesebb lesz, ha a fönti három-négy részre tagolt anyagot gondos tömörítéssel inkább egybefoglalja Gróf. Vagy ha már annyira el telt velük a tolla, hogy ki kellett írnia magát minden áron — a mi ifjú írónál, ép a jobbknál nem ritka dolog —: most csak röviden jelezte eredményeit, s majd később, másutt önálló alakban közli őket részletesen. Így a «sok kerített óriás fenek» neki is fejére lázadt. Goethe bölcs tanítása, hogy nem egyszer fontosabb az, hogy az író mit tud elhallgatni, sem mint elbeszélni: e könyv második felére is egészen talál. Szívesen elismerjük azonban, hogy az így megírt lapokon is sok figyelemre méltó, sőt szép fejtegetés található. Minők pl. «a művészi módszer» cz. §-ban az Arany realizmusáról szóló rész (147—161. l.), mely formailag-tartalmilag egyaránt értékes. Vagy még előbb (74—76. l.) a «romanticizmus fejlődéséről», lentebb (161—170. l.) a «költő világnézetéről» nyújtott szakaszok: mind-mind oly gazdag olvasottság és világirodalmi kapcsolatok keretében jelennek meg, hogy bármely fiatal írónak becsületére válhatnak. Rövidre fogva: Gróf munkája egy szép műveltségű és lelkes ifjú ember dolgozata, a kit véges-végig a költő és műve iránt táplált őszinte bámulat és buzgó elmélyedés hevít, úgy, hogy jórészt innen erednek ez első nagyobb

művének szerkezeti és másnemű fogatkozásai is. Mindent lehető bőven s egyszerre szeretne elmondani. Pedig, ha ezeket az elkalandozásokat koncentrálni tudja, szaggatottságát mérsékli, műve talán kisebb méretű, de külső-belső formájában harmonikusabbá válik. Logikai kísérője ennek az a másik hibája (vagy talán érdeme?), hogy a mestereitől tanult módszert mindenütt híven, hogy ne mondjuk mereven követi, a mi a tanulmány bordázatát többször túl élesen ki-domborítja. A mellett nem ment bizonyos pongyolaságtól sem. Ez azonban nála nem üres fecsegést palástol, a mint hogy melegebb helyeit sem tarkítja soha se túlfűtött önérzet se valami olesó eredetieskedés. Ehhez képest a nyelve is elég választékos. Ha egy párszor talán homályos vagy bombasztira hajló, viszont ihletettebb percekben igen lendületes, csinos, sőt festői is tud lenni. Egyszóval Gróf könyve olyan dolgozat, mely szerzőjével szemben minden jót ígér, a mellett gazdag Arany-irodalmunkban is számottevő kísérlet marad.

(Debreczen.)

PAP KÁROLY.

Bódiss Jusztin : A kereszténység legrégibb nyomai a római íróknál. Adalék Tacitus és ifjabb Plinius értelmezéséhez. (A pannonhalmi főapátsági főiskola évkönyve az 1913—1914-iki tanévr. Pannonhalmi, 1914.) N. 8-r. 202—288 lk. (Különnyomatban is. Budapest, 1914, 80 l.)

Dr. Bódiss Jusztinnak, a Magyar Tudományos Akadémia tagjának s a pannonhalmi főiskola tanárának szóban forgó dolgozata, mint maga mondja, a czímben megnevezett írók testimoniumainak értelmezését célozza a philologiai hermeneutika és kritika szabályainak segítségével. Sok minden arra mutat, hogy a dolgozat eredetileg főiskolai előadás volt: így a tanító hang, az iskolai auctorkiadások idézgetése, a theologiai tankönyvek sűrű emlegetése. Mindenesetre azonban tudományos czikkkel van dolgunk és így bírálatunknak is e szerint kell igazodnia.

A dolgozat hat fejezete közül az első kettő bevezetés, a harmadik Tacitus, a negyedik Plinius és Suetonius, az ötödik Flavius Josephus, az Acta Pilati, a Seneca és Paulus közti levelezés, az Abgar monda, Galenus etc. idevonatkozó helyeinek értelmezésével foglalkozik, végül a hatodik a befejezés. Látnivaló, hogy a dolgozat többet ad, mint a menüyt a czímbe ígér, a minek alább megfelelő magyarázatát fogjuk adni, valamint annak is, hogy e testimoniumok kritikájában miért nem tart chronologiai sorrendet. A szerkesztés általában nem erős oldala: nem tekintve a bevezető és befejező részek széthulló gondolatmenetét, a harmadik és negyedik fejezetek philologiai fejtegetéseit is számos, a tárgyhoz nem tartozó módszertani, didaktikai, morális és egyéb megjegyzés és excursus zavarja.

Már az eddig elmondottakból is látható, hogy a dolgozat élesen kétféle elemre különül. Az egyik: okos és komoly mondanivalók, melyek szorosan a tárggyal foglalkoznak, a másik: a legkülönfélébb, gyakran hihetetlenül csapongó associatiók által felszínre vetett megjegyzések tarka tömege, vezérczikkszerű egyvelegek, változatok a

legkülönbözőbb témák felett, minden rend és cél nélkül beledobva a tárgyalás menetébe.

Az előbbi, vagyis az érdemleges rész a 211—237, 242—265, 267—268, 269—270, 272—273 és a 274—283. lapokra terjed. Ennek a résznek érdemleges bírálataiba legnagyobb sajnálatomra nem bocsátkozhatom, mert ez egészében nem egyéb, mint egy *német program-értekezésnek egész terjedelmében, szóról-szóra való lefordítása*. A szóban forgó német értekezés teljes címe a következő: *Die ältesten Zeugnisse über das Christentum bei den römischen Schriftstellern*. Megjelent a charlottenburgi Königl. Kaiserin Augusta-Gymnasium 69. számú programjában, az 1897. évben, az 1—32. lapokon. A szerző neve az értekezésen nincs ugyan feltüntetve, de bármely jobb bibliográfia meggyőző arról, hogy a szerző P. Siebert, a nevezett gimnázium tanára.

Siebert értekezését Bódiss egész terjedelmében lefordította, de úgy, hogy annak szerkezetét megbolygatta; innen van, hogy egyrészt dolgozata többet ad, mint a mennyit a címben ígér, másrészt pedig teljesen nélkülözi a chronologiai rendet. Az eredeti és a másolat egyes részei a következőképen felelnek meg egymásnak:

Siebert:	Bódiss:
7—19 lk.	211—237 lk.
19—32 lk.	242—265 lk.
6— 7 lk.	267—268 lk.
1 lap	269—270 és 272—273 lk.
2— 6 lk.	274—283 lk.

Párhuzamos helyek idézését mellőzöm, mert a Bódiss-féle dolgozat egyszerű, szóról-szóra való fordítás és ha a párhuzamos helyeket fel akarnám sorolni, le kellene nyomatnom Bódiss 86 lapja közül 64-et, Siebertnek pedig egész dolgozatát.

Bódiss nem sejteti sehol, annál kevésbbé mondja meg, hogy Siebert értekezését ismeri, vagy hogy használta. Egy-két könyvet, cikket idéz, de nem éppen a legfontosabbakat, ellenben szívesen emlegeti, hogy élénk figyelemmel kísérte az idevágó irodalmat; azonban ilyen bibliográfiai hivatkozások helyett: «Tömerdek cikkek a folyóiratokban és az iskolai értesítőkből», vagy: «Annyi mű szól már az öskereszténységről, hogy mint valamely sűrű erdőben, alig lehet tájékozódni, annál kevésbbé eligazodni a szerzőknek különböző irányú felfogásai között», elég lett volna Siebert értekezését egyszer, csak egyetlen egyszer megemlíteni. Mert ez az értekezés jó és bár felfogása ma már nem egy ponton módosításra szorul, hasonló tárgyú értekezés írója nem nélkülözheti és okvetetlenül fel is kell említenie. Ez utóbbi kötelezettség kétszeresen hárul arra, a ki oly alaposan foglalkozott vele, mint Bódiss.

De nemcsak hogy elhallgatja Siebert nevét, hanem előadásának folyamán számos olyan nyilatkozatot tesz, melyek nyilván mutatják, hogy az önállóság látszatát akarja kelteni. Mindjárt a bevezetés: «Még tanárjelölt koromban mondtam egyik professzorom, hogy az én tollamból óhajtaná olvasni a Krisztusra vonatkozó pogány tanuskodásokat». Elmondja azután, hogy akkor más irányban volt

elfoglalva s így nem ígérhette meg, hogy hamarosan *kidolgozza* ezt az érdekes témát és már-már le is mondott jó ideig gyűjtött *adalekainak* közléséről, hisz — hogy saját szavait idézzem — ha úgyis csak az eddigi kutatások összefoglalását nyújthatja olvasóinak, akkor minek «erőlködjek» ismert dolgok felújításán? Mégis közli ezeket az adalekokat és pedig abból a célból, hogy a *philologiai hermeneutika és kritika is elmondja róluk a tudnivalókat*. Nem kívánom felsorolni valamennyi megtevésztő kifejezését (célunk, cikkünk, elemzésünk, a mi módszerünk stb.), csak néhány nyilatkozatát iktatom még ide minden kommentár nélkül: «Az interpretáció föltétele és alapja természetesen az illető nyelvnek oly fokú tudása, mely kizár minden félreértést; ehhez járul aztán az illető helyhez fűződő tárgyi ismereteknek felkutatása vagy megszerzése. A ki ezek birtoka nélkül fog valamely írónak magyarázatába, az abba a szövegbenbe jut és juttat másokat is, mint Bölcs Leó két fejezetének fordítója jutott az akadémiának ezredévi kiadványában.» «Lapokat tudnánk itt megtölteni, ha gyűjtött adalekainkat, a cikkek és hozzászólások özönét be akarók mutatni, de nem tesszük.» «Ezt a módszert követjük az alábbiakban is.» «Am a philologia... visszamegy a forrásokra, azokat *vallatja s szólaltatja meg*, elemezve s tolmácsolva őket a józan ész kíváncsiaként. *Ez a valódi philologiai hermeneutika*, nem pedig a szellemes feldolgozás és rendszeres összefoglalás. Ebben áll egyézersmind a philológiának az az érdeme, hogy folyton visszavezet, sőt kényszerít a forrásokhoz, nem tűrve a másod-harmadkézből vett állítá-oknak *bírálat nélkül való szolgálai átvételét*».

A fordítás egészében jó, bár azért nem egy félreértés akad benne; így a 224. lapon: «a császár kocsisnak öltözve *járvált* a kivilágított kertben», Siebertnél: «der Kaiser im Aufzuge eines Wagenlenkers durch die Illumination *fuhr*». Itt nem ártott volna megnézni a latin szöveget (*curriculo insistens*), melyet különben egy más helyen így ad vissza: «állott a versenykocsin». Jellemző, hogy még a szentírási idézeteket sem ellenőrzi a magyar bibliafordítással, hanem ezeket is Siebert német szövegéből fordítja le. Ilyen fordítási módszerből fakad az olyanféle felületesség is, hogy Tertullianus 2 ik apológiáját idézi e helyett: «az apol. 2-ik fejezete»; Siebertnél: apol. 2. És ez a hiba kétszer is előfordul! «Hermeneutikai és kritikai» *mun-kájának* legszebb illusztrációi azok a helyek, melyeken Siebert tévedéseit, hibáit és sajtóhibáit gondolkodás és utánjárás nélkül átveszi. Ilyenek: Annal. XII, e h. XIII, tehát nem nézett utána Tacitusnál az idézetnek; ugyanitt így idézi Tacitus szövegét: *superstitiones externæ*, hét sorral lejjebb pedig Annal. XIII 32-ből, ezúttal tehát jó helyről idézi ugyanazt a szöveget, így: *superstitioni externæ*, e h. *superstitionis*; természetesen Siebertnél is *superstitioni van*. Hasonlóképen Siebertnél is, nála is (264. l.): Accipe, e h. Accepi. Szintúgy az Ad nat. I 3. idézésében mindkettőnél: *pronuntiat*, e h. *pronuntiantur*.

A cikk másik elemét, mint említettem, ok és cél nélkül a tárgyalásba dobott megjegyzések, jegyzetek és excursusok tarka tömege teszi. Ezek Bódiss egyéni hozzászólásai Siebert értekezéséhez. Ezen «önálló részek» érdemleges bírálata helyett elég, ha nagy általánosságban csak annyit jegyzek meg, hogy lapokra terjedő szemelvé-

nyeket lehetne összeállítani az ezekben foglalt naivitásokból, felületességekből, pontatlan idézetekből és nem alacsonyfokú tájékoztatlan-ságra valló megjegyzésekből. Bírálatom első része azonban — azt hiszem — felment az alól a nem rám nézve kellemetlen kötelesség alól, hogy ezeket is közöljem.

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

A Kisfaludy-Társaság Évlapjai. Új folyam. 48. kötet. 1913—14. Budapest, Franklin, 1914. 8-r., 384 l.

A Kisfaludy-Társaság tavaly két nagy tagtársa születésének százados évfordulóját ünnepelte. Második és harmadik elnöke, *Eötvös* és *Kemény* emlékezetének van szentelve e kötet legtöbb dolgozata. Bár ezek az értekezések inkább alkalmi jellegűek, mégis van közöttük nem egy, mely irodalomtörténetünk számára sok becses adalékot szolgáltat, főként az esztétikai értékelések szempontjából. A Kemény-tanulmányok közül ki kell emelnünk *Beöthy Zsolt*t, mely rövid, markáns vonásokkal jelöli meg Kemény regényíró művészetének jellemző alkotóelemeit. Élesen megvilágítja tragikái felfogását, s a mi a legfőbb probléma szerinte, rámutat arra, hogy pessimismusában mennyi emberszeretet rejlik. *Berzeviczy Albert* elnöki megnyitójában Kemény essay-írását jellemzi, míg *Rákosi Jenő* tanulmány-a azt nyújtja legkevésbé, a miről szólnia kellene: Kemény hirlapíró pályájának rajza helyett inkább csak személyi visszaemlékezéseket és egy-két anekdotát kapunk néhány irodalmi közhely megismétlésével.

Az Eötvös-tanulmányok között *Császár Elemér*e érdemel leginkább figyelmet. Eötvös morális irányú regényelméletének érvényesülését vizsgálja három nagy regényében s biztos kézzel kiemeli minden eltérésük ellenére azokat a kapcsolatokat, melyek szorosan egybefűzik őket. Különösen megjegyzésre méltó az a fejtegetése, melyben a *Karthauzi* pessimismusának problémáját oldja meg. Szerinte el kell különíteni a költő világfelfogását attól a világréptől, melyet benne rajzol. E képet csak azért festi oly sivárnak és vigasztalannak, hogy általa annál hathatósabban hirdethesse a szeretet és önzetlenség evangéliumát. Mellette *Beöthy Zsolt* (az elnöki megnyitóban) rajzolja meg néhány jellemző vonással Eötvösnek, a szónoknak arcképét. *Négyesy László* kifejti Eötvös költészetének két főelemét: az érzelmi élet gazdagságát és az eszmék bőségét, *Alexander Bernát* pedig kimutatja Eötvös gondolataiban az egyetemes, philosophiai szempontot és a gondolkodó szentitív lyraiságát.

Három székfoglaló értekezés következik: *Voinovich Géza* János Gusztáv emlékét újítja föl: érdekesen és híven vázolja a költő és műfordító pályáját. Bennünket kívált az a kitérés érdekelt, melyben Tasso nyomait keresi irodalmunkban, különösen pedig Arany János költészetében. *Császár Elemér* Vértesi Arnold sikerült írói arcképét adja. Fontos az értékelése: megállapítja, hogy az író ismert termékenysége távolról sem anyagi sikerekre törekvő vásári termelés, hanem igazi mesélő kedv és elbeszélőtehetség eredménye. *Károly Károly* levelező tag a *Kalevala* 1849-i második kiadásáról értekezik az akkori finn nemzetiségi és nyelvi törekvésekkel kapcsolatban.

Végül meg kell emlékeznünk a vendégek dolgozatai közül *Alszeghy Zsolt* terjedelmes tanulmányáról: *Petőfi és az ötvenes évek magyar lyrája*. (Különlenyomatban is megjelent, 93 l.) A magyar lyra e fejezeténél rendszeren meg szoktunk elégedni a Petőfi hatás megállapításával és a «kelmeiség» elítélő jelzőjével, a nélkül, hogy bővebb vizsgálatra akarnók érdemesíteni. Alszeghy Zsolt vállalta magára a nem kicsiny és könnyű munkát, hogy Petőfi hatásának szerteágazó irányait mindenfelé kinyomozza és vele e költészetnek részletes és hű képét nyújtja.

Elsősorban Petőfi népszerűségének és hatásának főbb elemeit fejt ki és okát főként népies magyarságában és őszinteségében látja. Röviden vázolja a népies irány addigi szerepét irodalmunkban és kiemeli benne Petőfi újságát és eredetiségét. Kár, hogy itt nem használta fel Salamon Ferencz igen éleselméjű fejtegetéseit, melyek sok tekintetben megvilágítják az igazi népiesség kritériumait. Beállítja azután a Petőfi-utánzó lyrát a maga korába, ismerteti kettős célját, a politikai és irodalmi tendenciát, majd rátér az iskola saját műelméletére, melynek Lisznai és Szelestey a képviselője. Egyszersmind kimutatja az irány korlátait és alaptévedéseit.

A sokat emlegetett tájiasság mellett azonban sok más vonásban is megnyilatkozik Petőfi hatása. Talán ennél sokkal nagyobb befolyása volt a *Felhők és Czipruslombok* világfájdalmának, mely ekkor egész divattá lett és két kiválóbb egyéniségnél eredeti kifejezést is talált: Tóth Kálmánnál és Vajda Jánosnál. Igen tanulságosak azok a fejezetek, melyekben Petőfi szerelmi lyrájának, főként a családi érzésnek és gyermeki szeretetnek hatását nyomozza. Végül nemcsak a lyrai műfajok, hanem egyes vonások és motívumok hatásának szétfutó szárait is föl kutatja. Petőfi őszintesége főként két irányban volt hatással utódai költészetére: a hazafias lyra lendületében és a természeti leírások elevevességében. A gondos tanulmányt az egész irány rövid értékelése zárja be.

Kívánjuk, hogy ez a mindenképen alapos és lelkiismeretes munkára valló értekezés, mely élénk és emelkedett stílusával is megüti az igazi essay színvonalát, hamar megtalálja a maga folytatását a későbbi magyar lyra fejlődésének rajzával.

Ezek a kötet legfontosabb fejezetei. Sok egyéb irányban is érdekes képét kapjuk a Kisfaludy-Társaság gazdag munkásságának, erre azonban e helyütt rá nem térhetünk.

(Budapest.)

KIRÁLY GYÖRGY.

Magyar Shakespeare-Tár. A vallás- és közoktatásügyi miniszter támogatásával kiadja a Kisfaludy-Társaság Shakespeare-bizottsága. Szerkeszti: *Ferenczi Zoltán*. VII. kötet. Budapest. Kilián Frigyes bizománya, 1914. 8-r., 320 l. Ára 6 K.

A Magyar Shakespeare-Tár most megjelent VII. kötete, *Ferenczi* gondos szerkesztésében, méltán sorakozik az előző kötetek mellé. A tanulmányokat *Hegedűs István* «A hyperbole Shakespeare-nél és Senecánál» című jelentős értekezése nyitja meg. Hangsúlyozza benne a klasszicisztikus dráma uralmát Shakespeare korában, azokat a

törekvéseket, melyek a tragédiának Seneca stílusában való felújítását célozták. A rokonság, különösen az alaphangra nézve nagy. A senecai tragédiáinak alkatelemei, deklamáció, leírás és szentenciák ép úgy megtalálhatók Shakespeareben is és a hyperbole legkedveltebb figurája Shakespeare stílusának csak úgy, mint Senecáénak. Macbethből vesz két híres példát s utal arra, mily gazdag tér nyílik meg e kérdéssel a Shakespeare-kutatók előtt, a hol a pszichológiai mélységek egész sora tárható fel. *Alexander Bernát* IV. Henrikről szóló tanulmányában kifejti, hogy Shakespeare ezen darabját akkor írta, mikor Shakespeare a kezdet nehézségein túl volt. Ha többi alakjai megteremtésében volt kivel versenyeznie, Falstaffnak nincs párja a világirodalomban. Falstaff oly nagy alak, mint Othello vagy Hamlet, mert ezekhez hasonlóan szimbolikus magaslatra emelkedik: mi mindnyáján Henrik herczegek vagyunk, kik egy ideig együtt mulatunk Falstaffal a korcsmában. A komikus személy, mint bohócz, Shakespeare idejében a darabtól függetlenül a felvonásközüket töltötte ki tréfáival, Shakespeare a bohóczot belevonta darabja cselekményébe és így tanította jobb erkölcsökre. Ugyancsak *Alexander* írt jelentést a német Shakespeare-Társaság alapításának 50-ik évfordulója alkalmából tartott weimari ünnepélyről. *Ferenczi Zoltán* kisebb tanulságos czikkeken kívül lefordította — az eredetinek hangját is híven visszaadva, Brooke Romeo- és Juliáról szóló verses elbeszélését, mely tudvalevőleg Shakespeare «Romeo és Juliá»-jának egyik forrásául szolgált. *Radó Antal* Arany János bírálatát ismerteti Acs Zsigmond Shakespeare-fordításáról. Kiadja Aranynak vagy 300 jegyzetét és a szövegen végzett javításait s kiemeli, hogy Arany csak mérsékelten dicsérte a fordítást. *Iványi* «Macbeth a színpadon» czímmel ismerteti azokat a törekvéseket, melyek Macbeth művészi színpadi előadására irányulnak. Beszámol Maeterlinck kísérletéről, mely az előadást kiragadta a színpad megszokott sablónos kereteiből s hangoztatja, hogy nincs az a külső eszköz, mely pótolhatná a művészi gondolatot, érzést és képzeletet. *Latzkó Hugó* Heywoodról ír, a polgári dráma megalapítójáról, ki munkásságában a legváltozatosabb az Erzsébet-korabeli drámairodalom kisebb tehetségei közt; kifejti, hogy Heywood mindenben kora divatjának hódolt s fő célja volt a nagy tömeg kielégítése. *Elek Oszkár* Stendhal és Hugo Shakespeare-kultuszáról ír, kik Shakespeare nevét írták a romantikus irány zászlájára. Kiemeli, hogy Stendhal nem párhuzamot akart Shakespeare és Racine közt vonni, hanem Racine tragédiáit epikus költeményekből kivont párbeszédeknek hirdetve, a nemzeti tárgyú szomorújátékot követelte. Hugo, bár tiltakozik az ellen, hogy Shakespeare követője (kiben csodálja a groteszk és a fenséges vegyülését), mégis kétségkívül Shakespeare hatása alatt állott. Stendhal és Hugo változtatta meg a francia közvéleményt Shakespeare-ről. *Reza Dezső* a magyar Shakespeare-paródiákat ismerteti; különösen vonzott mindig a Hamlet paródiája. Az éleztapokban is a honi viszonyokat, a politika és közélet szereplő alakjait gyakran találjuk beleszorítva a shakespearei drámák és jellemek keretébe. Kropf szokott alaposággal Shakespeare síremlékéről és arczképéről értekezik, Gineverné Gyóri Ilna a tavaszi Shakespeare-hétről, a National-Theatréről és a People's Theatréről. Perrott Shakespeare és «A Lovagok Tükre» között újabb egyezéseket talált,

e sorok írója pedig lefordította Marlowe «A máltai zsidó» cz. drámáját s folytatta a «Shakespeare előzői» című tanulmányát. A gazdag kötetet rendkívül változatos s az eddigénél bővebb irodalmi és vegyes rovat fejezi be.

(Budapest.)

RÓZSA DEZSŐ.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Monumenta Hebraica. Monumenta Talmudica. Herausgegeben von K. Albrecht, S. Funk, N. Schlögl. Fünfter Band **Geschichte.** I. Teil: Griechen und Römer, bearbeitet von S. Krauss. Erstes und zweites Heft. Wien-Leipzig, 1914. Orion-Verlag. N. 4-r. 194 l.)

A «Monumenta Talmudica» cz. gyűjteményes mű czélját a kiadók, kik az évek folyamán változtak, a következőkben határozták meg. «Az alapgondolat az, hogy a talmud, tárgyak szerint rendezve, a kultúra szempontjából fontos részeiben bő választékok útján pontozva és fordítva általánosan hozzáférhetővé tétessék.» (Előszó.) A Monumenta Talmudica forrásmű akar lenni mindazon tudományok számára, melyek történetileg dolgoznak, illetve érdekelve vannak. A talmud alatt nemcsak azt a két művet értik, melyek ezt a nevet közönségesen viselik, t. i. a babylóniai és a jeruzsálemi (palesztinai) de talmudot, hanem az egész régi rabbinikus irodalmat, főleg a midrást, egyebet is. Ez az irodalom, bár a XVI. XVII. században keresztény tudósok részéről is buzgó kutatás tárgya volt, nincs oly módon feldolgozva, hogy a szakembereken kívül más is felhasználhatná külön czéljára. Ezen a hiányon kíván a szóbanforgó nagy mű segíteni, és czéljának megfelelőleg több csoportra osztotta a gazdag anyagot. A legérdekesebbhez tartozik a jelen kötet, a mely a történelemnek van szentelve. Ebből a körből a legtöbb adat a görögökre és rómaiakra esik, kikkel a zsidók a hellenizmus kezdetétől fogva a római birodalom bukásáig, a bizánczi birodalommal azontúl is, szoros politikai és kulturális viszonyban állottak.

Első sorban a görögök jönnek tekintetbe, mert az a világ, melyben a zsidók, a szentföldiek éppúgy, mint a diasporabeliek, éltek, a hellenizmus világa volt. A politikai hatalom a rómaiak kezében volt ugyan, de már a közigazgatás maga is görög volt. A zsidó a hellenista világban, mondhatjuk az egész római birodalomban, a görög köznyelvet, a *κοινήν*-t, beszélte. Ez a nyelv járta a nép között a birodalom fővárosában is, a nép nyelve Rómában is a görög volt. Ezt mutatják a katakombák feliratai az első századokból, valamint a görög kölcsönszók a régi, itt tekintetbe jövő zsidó irodalomban. A latin kölcsönszavak aránylag csekély számban találhatók, főképp katonai terminusok. De éppen ezért ferde világításba helyeztetnek a rabbinikus szövegek, ha a klasszikus irodalom fáklyájával világítanak rájuk. A rabbinikus irodalom becsé épen abban áll, hogy a keleti népeletet tükrözteti, melyről hasonló gazdag és becses irodalmi forrás

az ókorból nem áll rendelkezésre. Összehasonlításul, párhuzamul a papyrus-leletek alkalmasabbak, mint a klasszikus irodalom, annál is inkább, mert a papyrusok Egyiptomból származnak, oly országból, a mely Palesztinával minden időben szoros kulturális viszonyban állt. Megfelelő szó híján rabbinikus irodalomról beszélünk, valójában azonban ezek a szövegek nem mint irodalmi termékek jöttek a világra. Sok századon át élő szóval hagyományozta egyik nemzedék a másira és formájukban is elütnek az általunk ismert irodalomtól. A talmud és midrás se nem mű, se nem irodalom e szavak rendes értelmében, hanem élő szóval előadott tanok és tanítások gyűjteményei, melyekről még az is vitás, hogy mely korban foglalták írásba. Mindezeknél fogva a rabbinizmus szellemi alkotásai sajátlagos termékek, melyeknek megismerése nagyobb gondot érdemelne, mint a milyen eddigelé osztályrészükül jutott.

A «Monumenta» bizonyára felkeltik az érdeklődést oly körökben is, melyek eddig a szóbanforgó ismeretkörtől távol állottak, a miért a kiadókát és munkatársaikat elismerés illeti meg. A jelen ismertetésben tisztán a czímben megnevezett részre szorítkozunk, melynek szerzője e közlöny olvasói előtt régebben itt közölt dolgozataiból ismeretes.

A gazdag anyagot A—I nagy betűkkel jelölt 9 szakasz alatt, melyek I—VI-ig terjedő fejezetekre oszlanak, áttekinthetően csoportosította. A szakaszok címei a következők: *Földrajzi adatok. A négy világbirodalom. A görögök. Róma és a népek. Császárok és hadvezérek. Császárkultusz. A császár joga. Közigazgatás. Hanyatlás.* A fejezetek közül kiemeljük a mű sorrendjében a következőket: Provinciák; városalapítások; Róma. Nagy Sándor; a diadochok; görög és római kultúra. Róma mint civilizátor; a népek tulajdonságai. A császárok és hadvezérek történeti sorrendben. Világuralkodók. A császár hatalma; udvara. A senatus; a hivatalnokok; a katonaság; hadviselés. Gazdagság; adók; korrupció; rablóvilág; színház és játék. A regiszter egyebek közt a latin és görög szavak és idézetek listáját is adja. A mű berendezése a következő: első helyen áll az eredeti szöveg, héber vagy arab, még pedig pontozva, azaz a csak consonansokkal írt sémi szöveg vocalisokkal is el van látva, hogy olvasható legyen. Ez maga külön érdemes munka, nem ritkán nehéz munka is. A második hasáb a lehetőleg hű német fordítást tartalmazza. A szöveg alatt van a kommentár, a mely elég gyakran terjedelmesebb, mint mindkét szöveg együttvéve. Az egyes szakaszokat külön kis bevezetés előzi meg, mely a fontosabb pontokat kiemeli és a tartalmat általában röviden összefoglalja. E bevezetések és a bő index alapján minden érdeklődő könnyen tájékozódhatik arról, a mit a műben keres.

Miután a mű tartalmát és berendezését dióhéjban adtuk, átérünk egyes részletekre, a nélkül, hogy olvasás közben papírra vetett jegyzeteinket e helyen kimerítenők. Sem a szöveg, sem a pontozás apróságai nem érdekelnék e folyóirat olvasóit, ugyanezért csak általában jegyezzük meg, hogy szerző a currens szövegeket nyomatta le és hogy pontozása helyes. Itt-ott azonban — a sajtóhibákat nem tekintve — hiba csúszott be mind a szövegbe, mind a pontozásba. A szövegnél nem azokra a hibákra gondolunk, melyeket kritikai kiadás-

nak ki kell küszöbölni, hanem arra, hogy egész részletek estek ki homoioteleuton vagy más okból. Ilyenek a következők:

107. szám (57. l.) ez a mondat: **אין לך נסות כנסות של עולם** hiányzik a héber szövegből, de megvan a német fordításban. Viszont 154. sz. (77. l.) hiányzik a szöveg **ימא דחולתא** kitételének a fordítása. 267. sz. (120. l.) kiesett a héber szövegből a 3. sorban homoioteleuton folytán 12 szó (a forrás nem 5, 4, hanem 8, 4). Ugyanez történt a 296. számban (128. l.) és a 357. számban (152. l.). Ez a modern példa fogalmat ad arról, hogy milyen állapotban vannak a rabbinikus szövegek, melyek itt a forgalomban levő kiadásokból egyszerűen le nyomattak.

A pontozás, mint már említettük, általában helyes. De azért akadnak súlyosabb beszámítás alá eső pontozási hibák, melyek valósággal elemi botlások. Technikai okokból csak néhányat sorolunk fel. *Berekja* személynév körülbelül tízszer található a bibliában és mindig így pontoztatik: **בְּרֵכְיָה**. A mi szerzőnk *Berekja* írástudó nevét ennek daczára következetesen **בְּרֵכְיָה**-nak pontozza és írja át (59, 70, 111, 114, 180, 191, 304a és b sz.). A tárgyraggal ellátott héber ige első tőbetűje alatt levő hangzó a második tőbetű alá halad előre. A héber grammatika ezen elemi szabálya ellen vétének a következő alakok: **וְכִרְחִירִי** (100. sz. végén), **וְכִתְנִידִי** (198. sz.), **וְכִרְעִתִי** (115. sz. olv. **וְכִרְעִתִי**, u. o.). Csak tudóstól telik az ilyen pontozás mint **וְכִרְעִתִי** (261. sz., 7. sor), a ki tudja azt, hogy a **ו** viszonyító betű a főnév első hangzójával é hangzová vonatik össze, de elfelejti azt, hogy ez csupán két szónál történik és ezeknél is csak azért. mert az infinitivus (**אמר**), illetve a főnév (**אלהים**) első betűje alatt félhangzó áll, a mi a szóbanforgó személynévnél nincs meg. Némelykor az igeforma van felcserélve, pl. 26. lap. 11. sor; 160. l., 4. sor. Ez utóbbi számban szerző kétszer *kálnak* és kétszer *piélnek* veszi ugyanazt az igét ugyanabban az értelemben.

A fordítás általában igen sikerült: hű és mégis sima és világos. Fordításai ellen nincs semmi kifogásunk, de van némely szöveg felfogása, illetve magyarázata ellen. Ebben a pontban is csak néhány példára szorítkozunk, nem éppen azokra, melyekben hitünk szerint szerző tévedett, hanem azokra, melyeket megvilágíthatni gondolunk.

Egy írástudó (200 körül) ezt mondta: «365 utca van Róma nagy városában, minden utczában van 365 erőd (= toronymagas épület), minden várban van 365 emelet, és minden emeletben van annyi, hogy az egész világ táplálható belőle... Mindez kinek? Neked (a zsidó patriarchának), társadnak és társaságodnak. mert (az Írás Ézsaiás 23, 18) azt mondja: Szerzeménye és bére az Úrnak lesz szentelve, nem halmozzák fel kincscsé és készletté, hanem az Úr előtt lakóké lesz szerzeménye, hogy egyenek, jóllakjanak és ruházkodjanak» (Peszáchim 118b). Az összefüggés, valamint az idézett bibliai vers világosan mutatja, hogy a Róma városában felhalmozott gabonáról és egyéb élelemlről, valamint ruháról van szó, nagy magtárakról, melyekről a talmud elég sűrűn beszél. Szerzőnk a **בִּירְנוֹת** szót, a mely itt a magtárt (magazint) jelenti, palotával fordítja, a **מַעְלָה** szót pedig, a mely itt az emeletet jelenti (már Ámosz prófé-

tánál is 9, 6). lépcsőfokkal. Ezen nyelvészkedő felfogás mellett az érdekes nyilatkozat értelmetlenné válik és szerző (11. lap, 21. szám. 6. jegyzet) szószerint ezt mondja: «Die vielen Stufen waren wohl nötig, um in die hohen Stockwerke der Paläste zu gelangen; doch ist nicht klar, was es heissen soll, jede Stufe habe (koste?) soviel, dass man davon die ganze Welt speisen könnte.» A nyilatkozat maga természetesen legendaszerű és csak azt mutatja, hogy a távol Keleten mily felcsigázott képzelettel bírtak a Rómában felhalmozott gabonamennyiségekről és egyéb holmiról. Kétségtelen, hogy nemcsak a zsidók, hanem más keleti népek is így képzelődtek.

Róma nagyságát egy elbeszélés is illusztrálja, a mely minden kétségen kívül történelmi hitelességgel bír. E szerint II. Gamliel patriarcha három tekintélyes rabbival Rómába ment (90 körül). «Hallották Róma zajának hangját Puteolitól 120 mérföldre (μῖλιον)» (24. sz., 13. l.). Ebben a pár szóban a római zaj minden más leírásnál találókban van jellemezve. Ez igaz vonás, nem túlzás. Ide iktatjuk ennek és az előző részletnek megvilágítása végett Birt szavait. A «Megérkezés Rómába» cz. fejezetben [Zur Kulturgeschichte Roms [Wissenschaft und Bildung 53. szám]. 2. kiadás, 28. s. k. l.) azt mondja, hogy az idegen először *Puteoli*, Ostia vagy Ravenna kikötőibe érkezett. Csak Egyiptomból magából 175 millió liter búzát hoztak. Megérkezünk Ostiába. Nagy mólók és fényes rakpart lépcsőművekkel. «Geschrei der Hafenarbeiter, die löschen, der Flösser, Sackträger, Kornmesser, Zimmerleute, Akzisebeamten! Ein Hämmern von den Werften her. Grosse Reihen von gewölbten Magazinen und Schuppen... Und schon sind wir in *Rom*, und der Lärm des Seehafens wird durch den Lärm der Hauptstadt selbst übertäubt.» «Grosse Lagerspeicher gab es an verschiedenen Stellen, vor allem am Aventin, für Salz, Korn, Wein» (32). Az ókorban nappal a kocsiközlekedés tilos volt, csak estefelé kezdődött és a nap felkeltéig tartott. «Auf dem Pflaster stöhnt es gewaltig und die Karren gingen auf massiven Radscheiben ohne Speichen. Welcher unausgesetzte Lärm und betäubende Unruhe» (38). Az emberek nem tudtak aludni és tönkrementek az álmatlanságtól.

Egy szónok a következő intést intézte hallgatóihoz, vagyis az egész zsidósághoz: «Nem akartatok keltezni a teremtés (aerája) szerint, sem a szentély felépítése szerint, sem az egyiptomi kivonulás szerint, kelteztek tehát a császárok évei szerint. Csakugyan kelteztek az izraeliták Augustus uralkodásának 50 éve szerint. Hadrian uralkodásának 25 éve szerint, Severus uralkodásának 18 éve szerint» (Cant. Zuta 1, 6-hoz ed. Buber 14. lap). Krauss (117. szám) ezt a hibás szövegű helyet nem értette. A szövegben ugyanis az áll: Kelteztek לשני הקברות «a sírok évei szerint», a minek nincs értelme. K. azért azt gondolja, hogy «két katasztrófáról», azaz az I. és II. templom elpusztulásáról van szó. De הקברות nem jelent katasztrófát, hanem sírokat és לשני itt nem jelent kettőt, hanem, mint az utána következő mondatok is mutatják, éveket, vagyis aerát. Kétségtelennek tartom, hogy הקברות szó הקיסרות-ra emendálendő = a császárok évei szerint. Ehhez csatlakozik részletezésképp az utána következő: Augustus uralkodásának 50 éve stb. A palesztinai zsidók a római fennhatóság korában tényleg a császáraerát használták (l. munkámat:

A zsidó házasságfelbontás és a zsidó válólevél története II, 48) és figyelemreméltó az is, hogy a példában először Augustus császár van említve, kinek uralkodása alatt Judea tényleg közvetlen római uralom alá került.

Caligula a jeruzsálemi szentélyben saját szobrát akarta felállítani. Ezért és egyéb okokból is a zsidó nép kebelében rossz emléket hagyván hátra, a rabbinikus irodalom aránylag sűrűn említi a nevét. Figyelemre méltó, hogy sohasem nevezi Caligulának, hanem rendszeren נְסִיכָלוֹס-nak (jelen munka 119a, 119b, 120 stb.; Krauss, Griechische und lateinische Lehnwörter. II, 117). Krauss azt hiszi, hogy a császár nevének zsidó alakja Γαλγύλος-ra megy vissza. Ez helytelen. Az ókorban Καλξ (Calx) volt a neve és a zsidó hagyomány híven őrzi az ősi alakot.

«Kyntos hegemon azt kérdezte Rabbi Jóchanan ben Zakkai 70 körül virágzó írástudótól: Az ökröt kövezzék meg és a gazdája is ölessék meg (Mózes II, 21, 29)? Erre azt felelte: A rabló czimborája olyan mint a rabló maga» (j. Szanh. 19b, 18. sor; jelen mű 168. szám). Krauss azt hiszi, hogy a római vezér azt kifogásolta a bibliai parancson, hogy «az esztelen állatot» is megölik. Ebben az esetben elég lett volna, ha azt kérdezi: az ökröt megkövezzék? A talmudi elbeszélés, összefüggésben olvasva, nem hagy fenn semmi kétséget az iránt, hogy a római vezér azon csodálkozott, hogy az ökör gazdáját is megölik. Ez az antik gondolkodás, szerzőnké a modern gondolkodás. A régiek nem láttak az állatban esztelen lényt. A mózesi törvény azt az ökröt, a melyik embert ölt, megkövezteti. A talmud még tovább megy és azt rendeli, hogy az ökör fölött törvényt kell ülni. Ezen már sokan megütköztek, holmi rabbinikus extravaganciát láttak benne. Nem tudták azt, hogy a római jog is ismeri az állat perbe fogását és hogy a középkorban szintén voltak állatperek bírakkal és védőkkel (Mommsen, Römisches Strafrecht 65–66; Finkey, Magyar büntetőjog, 3. kiadás 210. lap és az ott idézett irodalom).

Már e pár észrevétel, melyeket folytathatnánk, mutatja, hogy a talmud, ha benne mélyebben ásunk, az antik élet megismeréséhez érdekes vonásokat szolgáltat. Erről nagy összefüggésben tanuskodik a jelen mű a görögöket és rómaiakat illetőleg. Az egyenes nyilatkozatokkal ez a téma koránt sincs kimerítve; ezt külön hangsúlyozzuk. Más világ a klasszikus irodalom és más világ a talmud, és mégis kérdés, hogy az ókori alsóbb népréteg gondolat- és érzélemvilága hol tükröződik hívebben, a talmudban-e, vagy a klasszikus művekben? A talmudisták mindenesetre közelebb állottak a néphez, melynek mindennapi életéről beszélnek, mint a klasszikus írók, ezek a szellemi arisztokraták, kik a felsőbb néprétegek számára írtak. Bármiképp áll a dolog, bizonyos az, hogy a Monumenta Talmudica új világot tár fel azok előtt, kik tisztán a klasszikus és a modern irodalmak világában élnek. Kíváncsok, hogy minél többen forgassák.

(Budapest.)

BLAU LAJOS.

Max Glatzel: Julius Leopold Klein als Dramatiker. Stuttgart, J. B. Metzlersche Buchhandlung, 1914. (Breslauer Beiträge zur Literaturgeschichte. Neuere Folge 42. Heft.) N. 8-r. 128 l.

Klein Gyula Lipót hazánkfiának, Arany szerint a legnémetebb munka (Geschichte des Dramas) szerzőjének életét, munkáit és érdemeit behatóan addig egyedül Heinrich Gusztáv tárgyalta. Klein halála alkalmával megjelentek ugyan róla essay-szerű emlékezések és méltatások olyan jeles írók tollából is, mint Rudolf Gottschall, Karl Frenzel, Ed. Engel és azóta is életrajza az Allg. Deutsche Biographieban; W. Wetz újságírói érdemeit fejtette ki, H. H. Houben újabb adatokat hozott a Jungdeutsch-irodalomról szóló nagy könyvében, melyben többek között Klein születési évét az 1808-ik évben állapította meg (az eddig helyesnek tartott 1804 helyett). Mindezek jelentősége azonban elenyésző Heinrich monografia-szerű emlékbeszéde mellett. Mégis most, mikor Klein drámaírói munkássága beható tárgyalás alá került, Heinrich eredményei ismeretlenek és felhasználatlanok maradtak. Pedig természetes lett volna a költő hazájának tudományos irodalmában érdeklődni, hiszen hova-tovább a németországi philológiában is köztudattá kell hogy váljék a magyarországi germanisztikának az az évtizedes törekvése, hogy a magyar vonatkozású irodalmat a maga sajátos feladatának tekintve, maga is dolgozza fel. Mégis léptenyomon kell magyar tárgyú témáknál is a figyelemnek ezt a hiányát tapasztalnunk a német philologia kárára.

Ez esetben a szerző mégsem végzett felesleges munkát, mert részben szerencsésen kiegészíti Heinrich értekezését. Míg itt Klein drámáinak elemzéséhez különösen az irodalmi hatások, nevezetesen a Shakespeare-csodálat eredményei, szolgálnak alapul, addig Glatzel elsősorban a Hegel-féle történetfilozófia befolyását mutatja ki Klein drámáin és elméletén. Azután ő is áttér Shakespeare hatásának, mint Klein drámái második főfaktorának. majd maguknak a színműveknek analizálására.

Már egy esztendővel Hegel felolvasásainak megjelenése után Klein így üdvözölte a német romantika kedves kései virágát, Brentano Gockel-meséjét: «Die Zeit der Veit- und Wernerschen Balsaminen, Dreifaltigkeitsblümlein und Unserliebfrauenbettstroh, und all des romantischen Gaukelwesens ist vorüber. Die Geschichtsprobleme liegen uns klar vor Augen». Ettől kezdve, mint már Emil Kuh Hebbel-életrajzában megmutatta, Klein eszmévilágát Hegel dialektikája át- és átszántotta. (1873. III. II. 445.)

Hogy a világ története a világszellemnek tudatos és szükség-szerű menete volt, azon szellemé, a melynek természete ugyan mindig egyforma, de a mely a világ létében önmagát magyarázza; hogy a nagy emberek a történelemben mindig nagy egoisták. a kiknek egyéni céljai azonban mindig magukban foglalják azt, a mit a világszellem akar; hogy a világtörténet a felszabadulás jegyében való fejlődést tüntet fel: ezen hegeli gondolatok lengik át Klein történeti drámáit. Ebben a felfogásban gyökerezik polemiaja Goethe és Schiller ellen, a kik szerinte nem vették elég komolyan a történelem jelentőségét a dráma számára, és különösen Goethe ellen, a ki a jellemzésben sehol sem emelkedik az eszményi portrait, az antik-stílbán

írt genre fölé. Szerinte ellenkezőleg a költő kötelessége: «eine Culturidee von allgemeiner Geltung in derjenigen zeitweiligen Form dem fortgeschrittenen Geiste der Mitlebenden vor die Anschauung zu stellen, in welcher jene Idee den Personen der bezüglichen Epoche zum Bewusstsein kam». Ebből a hegeli eszmevilágból fakad Klein drámáinak politikai célzata is. Hegel szerint az állam a szabadság megvalósítása. Klein nézete, hogy a drámaíró feladata kimutatni azt, hogy «die gegen individuelles Wollen sich behauptende Nemesis in letzter Berufung mit der Staatsidee, der Manifestation höchster Freiheit, zusammenfällt».

Az állameszmének minden más fölé való helyezésével jutott Klein annak az elvnek hirdetéséhez, hogy a művészetnek és az államnak céljai azonosak s a költőt «a korok szent szellemének kell áthatnia és ihletnie». Ő maga az egyházi és világi hatalom harcában teljesen a «Junghegelianer» pártjára áll és hevesen támad a Görres és Heinrich Leo-féle politika ellen.

Shakespeare befolyásának tárgyalásánál a szerző részletesen kimutatja azt, a mit már Heinrich Gusztáv kifejtett a drámai jellemről, a tragikumról, a nélkül azonban, hogy beállítaná, mint Heinrich tette, Kleint Ottó Ludwig-féle Shakespeare-csodáló kortársai közé.

Glatzel teendője lett volna még, hogy a költő helyét kijelölje az irodalomtörténetben ott, a hol műveinek természetes helye van: a Grabbe-Raupach-Büchner-féle történeti drámák között. — Klein sokat lenézett és sokat kihasznált irodalomtörténeti munkásságának és nagy művében kifejtett æsthetikai elveinek méltatása a németirodalomban még külön kidolgozandó feladat marad.

(Budapest.)

GRAGGER RÓBERT.

Theobald Ziegler: Goethes Welt- und Lebensanschauung.

Berlin, Georg Reiner, 1914. 8-r. 126 l. Ára 2-40 M.

A filozofus Ziegler mindjárt a bevezetésben fölveti a kérdést, vajjon lehet-e Goethét filozofiai szempontból tárgyalni? Goethének ugyanis, saját kijelentése szerint, nem volt szüksége filozofiára. Azonban mégis az ember önmagával szemben való legfőbb kötelességének tartotta, hogy saját egyéniségének tudatára emelkedjék és önálló személyiségének kialakításán munkáljon. Ezenkívül Goethe a természetet mindig a maga egészében, filozofiai szemmél tekintette. Élete végén mint a legnagyobb életbölcselel áll előttünk.

Goethe ifjúságáról szólva kifejti Ziegler, hogy a gyermek Goethe világnézete a vallásban nyilvánul: az őtestamentum képei a természethez vezetik s a természetben keresi az istent. Lipsében, minden korlátot szétszakítva, lelkének nyugalalmát a szkepticizmus váltotta föl. Hazatérve, a herrnhutiak hatása alatt megint vallásos áhitat szállja meg. Így jut a fölvilágosodással szemben Rousseauhoz, a szív és a természet apostolához, a ki mély nyomot hagyott egyénisége fejlődésében. Herdernek Strassburgban bekövetkezett elhatározó befolyása alatt a bibliát is elsősorban költészetnek tekinti s emberi és történeti szempontból fogja föl. A természet és isten egysége Goethe-nél rokonságban áll a Spinoza pantheisztikus világnézetével. De Spino-

zával szemben is megmaradt Goethének. Nem atheizmust keresett Spinozában, hisz a 80-as években úgy dicsőítette Spinozát, mint a legjobb keresztényt, a kinek atheizmusa inkább a világot, mint istent tagadja. A különbség kettőjük között az, hogy Spinoza a világ egyedei fölött a végtelen istenséghez emelkedik, a realista Goethe azonban szívesen időzik az egyes dolgoknál s ezekben keresi az istenit, nála a véges természet egyértékű az istenséggel (Gott-Natur). A spinozista Goethe megmaradt individualistának. Spinoza szerint a természet csak logikai következménye az istennek, Goethe a természetben a mindent betöltő örök életerőt látta.

Goethe természettudományi vizsgálódásai lelki szükségletből eredtek. Olaszországi útja a természet révén az antik művészethez vezeti a költőt. Kant hatását, több kutatával (Chamberlain, S. Eck stb.) szemben, tagadja Ziegler. Ime az ellentét köztük: a tudós Kant analitikus, szubjektív, szellemi és erkölcsi téren pedig pesszimista; a művész Goethe szintetikus, objektív, szemlélődő és optimista. Kanttal találkozik Goethe a természet organikus fölfogásában és abban, hogy a természetet és a művészetet a célszerűségben egyesíti, továbbá, hogy a művészetet ő is a természet produktumának tekinti. A megismerést illetőleg azonban az objektív világ szemléletébe merülő költő nem vallhatta magát egynek a szemlélet kritikai vizsgálójával. A kategorikus imperativus elvét is visszautasította Goethe s determinista alapon az emberi cselekvést a természet megnyilvánulásának érezte.

Az ötödik fejezetben Ziegler Goethe és a romanticizmus közt való kapcsolatokat vizsgálja. Arra a negatív eredménye jut, hogy míg a romantikusok a klasszicizmusból kiindulva a német középkorban állapodnak meg, addig az eredetileg német érzelmű Goethe olasz útja után klasszikussá, úgy szólván kozmopolitává vált. A kantianus Fichte természetellenes idealizmusától állandóan távoltartotta magát. Sokkal szimpatikusabb volt előtte Schelling objektív természetfilozófiája. Schopenhauerrel az emberi akarat és megismerés problémájában egyezik Goethe, de a pesszimizmusát már ellenszennvel fogadta. Hegel objektivitása vonzotta, de rideg természetellenessége és historizmusa visszariasztotta Hegel kapcsán rátér Ziegler Goethének a történetről való felfogására. Goethe megvetően beszél a tömegről, pesszimizmussal ítél a nagyok sorsáról. Csak a történet legkiválóbbjai mint Göté, Egmont, Napoleon érdeklik; bennük az egyéniséget, a hatalmas, egész embert dicsőíti. Goethe művésze és szelleme német, de ú. n. hazafias érzelmeket hiába keresünk nála. A kozmopolita költő szerint a hazaszeretet otthonunk szeretete, bárhol legyen is az. Az állhatatlanság és egoizmus vádjával a költő zsenialitását és független egyéniségét állítja szembe Ziegler. Goethe erkölcsi nagyságát különösen abban látja, hogy műveiben sohasem hirdetett elveivel ellenkezőt s hogy morális téren is Spinoza önzetlen szeretete és türelme vezette. Rousseau-i lélekkel hadat üzen minden konvencionális morálnak és Kant szigorú etikájának. Míg fiatalos tüzeinek lecsillapodásával az önküzdésben látja a legfőbb erkölcsi erőt, addig olaszországi útja ismét a természet kifejtéséhez hozza közelebb.

Mélyreható vizsgálódásának utolsó fejezetében visszatér Ziegler a kiinduló ponthoz: a valláshoz, melyből Goethe világnézete lassan

kialakult. Vallása a misztikus, érzelmi pantheizmus és a Herder-féle humanizmus. A természet szemléletén alapuló eredeti istenimádásban találja meg Goethe a tiszta ősvallást, melyben a pantheizmus és erkölcsiség egy egészben olvadnak össze.

(Budapest.)

HANVAI ILONA.

Ιακόβου Θωμοπούλου: Πελασγικά ἔτοι περὶ τῆς γλώσσης τῶν Πελασγῶν. Ἀρχαῖα Πελασγικὰ ἐπιγραφαὶ Ἀγίνου, Κρήτης, Αὐκίας, Καρίας, Ἐπρουσικαί, Χετιτζί. 4 tábla, számos kép. Athén. (Sakellarios.) 1912. 871 l. Ára 38.— K.

Az etruszkok nyelvét már több nyelvcsaláddal és nyelvvel hozták rokonságba. *Trombetti* czélszerűnek látta etrusko-grönlandi «egyezéseket» is kimutatni.¹⁾ a prähellén lemnosi feliratok szintén már számos megpróbáltatásnak voltak kitéve. de sikertelenül,²⁾ az ókiszásiai nyelveket pedig régibb idő óta a kaukázus-i nyelvekkel szeretik rokonságba hozhatni. A kisázsiai nyelveket az albán nyelv segítségével megmagyarázhatni, nem új kísérlet; több, mint félszáz évvel ezelőtt *Blau* (Z. D. M. G. 27, 649. sk. lk.) kísérlette meg a lyk feliratokat *rokonhangzású* albán szavakkal azonosítani. Jelen könyvünk az eddigi kísérleteknél sokkal nagyobb alappal bír, amennyiben az etruszk, a «prähellén», az eteokret és ókiszásiai nyelveket egymás között is, és az albánnal is rokonságba fűzi. A könyv eredményét szerzőnk a címlepleen eképen foglalja össze: «A kövek megszólaltak és megtanítottak a pelasgok nyelvére; a prähellén (lemnosi) és az eteokret feliratok ugyanazon helleno-pelasg nyelven vannak írva, a mely rokon az albánnal, és rokon a hettitivel. Pelasg nyelvek voltak a lyk, kariai és etruszk. Minos krétai birodalma és a kisázsiai hettit birodalom pelasg volt. A mai albánok pelasgok.» Szóval az említett nyelvek rokonságban vannak az albánnal. Szerzőnk ezen úgy látszik előre kitűzött — tétele érdekében szinte utánozhatatlan szorgalmat fejtett ki, az egyes feliratokat, azok nyelvét áttanulmányozta, s az ott előforduló szavakhoz megfelelést keresett az albánban. Kétségkívül elsőrangú és széles ismeretei vannak az albán szókincsben, de meg kellett volna gondolnia azt, hogy az albán par excellence «keverék nyelv», a melyben számos oly elem van, melynek forrását és korát is jól ismerjük. Szerzőnk *praktikus* albán ismereteiben bízva, elmulasztotta azt, hogy az albán szókincset *történeti és etymologiai* vonatkozásaiban is megismerje, s így ezáltal már előre is eldöntötte kutatásának eredményét. Nem fogok kitérni arra az erőszakos, és — enyhén szólva — meglepő szóelválasztásra, a melyre szerzőnk, különösen a lemnosi és hettitnél magát jogosítva érezte, csupán fel akarom sorolni amaz egyezéseket, a melyek albán szempontból *absolute* tarthatatlanok.

¹⁾ I numerali. Bologna. 1909—13. 145. l. — *Martha* könyvéhez v. 6. *Schmidt* J. (Nyelvtud. Közl. XLIII. 143. sk. lk.), *Gombocz* (EPH. XXXVIII. 302. sk. l.), *Gauthiot* (Journal des Savants. Paris, 1914. 183 sk. lk., 207 sk. lk.)

²⁾ Legutoljára erre nézve: *Bugge*: Verhältnis der Etrusker zu den Indogermanen. Strassburg, 1909. 6 sk. lk.)

14. l. lemnosi: *maraz*: albán *maráz-i* «Krankheit» (de ez < tör. *maraz* «u. a.» *260.);¹⁾ 18. lemn. *aviz*: alb. *avis* «φαίνομαι» (de ez < szláv *aviti*, *javiti* *Jokl*: Studien zur alb. etym. Wien, 1911. 105.); 19. l. lemn. *zeron*: alb. *šerón* «λατρεύω» (de < lat. *sanare* *405.); 22. l. lemn. *mala*: alb. *mal'* «ὄρος» (de < rom. *mal* *257.); 23. l. lemn. *a-ker*: alb. *herë* «zeit» (de < lat. *hōra* *151.); 30. l. lemn. *araitiz*: alb. *aratís* «erschaffe» (de < tör. *jaratmak* «u. a.» *11.).

72. l. Eteokr. *mitkeos*: alb. *mike*, *mikešë* «ἡ φίλη» (de < lat. *amīcus* *278.);

73. l. eteokr. *Βριτο-μαρτίς*: alb. *martón* «heirate» (de < lat. *maritare* *260.);

76. l. eteokr. *psetimegn*: alb. *pšetújemen* «τὴν σωθεῖσαν», v. ö. *pšetój*, *špetój* «rette» (de < lat. *expeditare*, *sospitare* *414.); 77. l. eteokr. *sa*: alb. *sa* «πόσον, ὅσον» (de < újgör. *sán* = ὥς ἄν *376); 78. l. eteokr. *sepgn*: alb. *šëmbetëh* «gleiche» (de < lat. *similare* *404); eteokr. *e*: alb. *ε* «χαί» (de < lat. *et* *93.); 92. l. eteokr. *rest[i]*: alb. *rést(i)* «xαλώω» (de < olasz *resto* *324, *Helbig*: Die italien. elem. im alban. Leipzig, 1903. 128.); eteokr. *torsar*: alb. *teršere*, geg. *trišane* (de < *lat. *trimensānum, cf. Isidorus Or. XVII. 3. *430); 96. l. eteokr. *nomose*: alb. *nom* «νόμος» (de < újgör. *νόμος* *311.); eteokr. *ma*: alb. *mā* «μᾶλλον» (de < lat. *magis*);

210. l. Lyk: *zoupa*: alb. *kups* «trinkschale» (de < lat. *cuppa* *215, *Jokl* i. m. 110.); 212. l. lyk. *ισβαζε*: «ὀπάγειον»: alb. *izbe* «keller» (de < szláv: *izba* «u. a.» *160.); 213. l. lyk. *τιβε* «κιβωτός, σωρός»: alb. *tube* «σωρός» (de < lat. *tumba* «hügel» *452); 218. l. lyk. *πρόναβας* «παράδ-ας»: alb. *prinde-te* «eltern» (de < lat. *parentem*, rom. *părinte* *353); 221. l. lyk. *Π(αρ)μεν(ε)ν* «Παρμένοντος»: alb. *parmënde* «pflug» (de < lat. *peraramentum *322.); 240. l. lyk. *tukes* «ἀδελφιδούς»: alb. *daje a*, *dají* «oheim» (de < tör. *daje* «onkel» *59.); 244. l. lyk. *urtakijahñ* «Ὀρταχίας» szerzőnk szerint «συνέταρος»: alb. *ortá* «abteilung» *orták* «compagnon» (de < tör. *ortak* «gesellschafter» *316.); 248. l. lyk. *Πιχεδερ* = Vitruv. X. 7. *Μαρμαρόδωρος, ὁ μάρμαρον δωρήσας* tehát *πιχε*: alb. *pezúl'* «stufe, steinsitz» (de < újgör. *πεζούλε* «u. a.» *331. l.); 251. l. lyk. *Ἐξα-τα-μλᾶ*: alb. *hekím* «arzt» és *mbulój* «decken», tehát = «θεραπεύων τὰ χροῦτὰ νοσήματα», (de alb. *hekím* < tör. *hekím* *151, és *mbulój* < lat. *invelare* *267.); 273. l. lyk. *ρετα*: alb. *rëti* «σειρά» (de < lat. *rëte* *364); 285. l. lyk. *hali* «ὄλοιτο»: alb. *hálj* «φθορά» (de < tör. *hal* «lage, zustand» *145.); 292. l. lyk. *kastto(u)*: alb. *tšas* «so- gleich» (de < szláv. *čas* «zeit, augenblick» *445.); 294. l. lyk. *xlahi*: alb. *kláj* «weine» (de < újgör. *xlaíw*); 296. l. lyk. *rñma-zata* a má-sodik részhez alb. *zë*, *zq* «berühre» (de < bolg. *zemam*, *zimam* «nehme» *483); 296. l. lyk. *χθδασε*: alb. *keðëh* «wende um» (de < lat. *convertere* *185, *Jokl* 94.); 301. l. lyk. *kssbeze*: alb. *zave* demin. *zaveze* «schnalle» (de < tör. *dzebe* «panzer» *481. l.); 305. l. lyk. *χρουπκ σεχ*, az első részhez alb. *kripe*, geg. *kriüpe* «salz» (de < szláv: *krupa* «mica» *206.); 316. l. lyk. *Μωραζα*: alb. *mburón* «ver-

¹⁾ A csillagozott számnok *Gustav Meyer*: Etymol. wörterb. der alban. spr. Strassburg, 1881. lapjait jelölik.

teidige» (de < olasz: *barrare* *267, *Helbig* i. m. 112); 323. l. lyk. *Esede-ñeβe* a második részhez alb. *ndetëñ*, *ndetëñ* «verzeihe» (de < lat. *indulgere* *299); 325. l. lyk. *jëtezi*: alb. *jete* «leben» (de < lat. *aetas* *163.); 327. l. lyk. *Ζζαλας*: alb. *zār* «würfel, glück beim spiel» (de < tör. *zar* «würfel» *481. l.); 331. l. lyk. *ηππντερος*: alb. *ndër*, *ndëre* «ehre» (de < lat. *honōrem* *298.); 333. l. lyk. *ζουμμε*: alb. *šume* «viel» (de < lat. *summus* *419.); 334. l. lyk. *κουατι οούρα νέωνες*: alb. *kiel* «himmel» (de < lat. *caelum* *225.); 343. l. lyk. *señe*: alb. *šje* «zeichen» (de < olasz: *segno* *401, *Helbig* i. m. 131.); 344. l. lyk. *meñke*: alb. *mende* «μυσία» (de < lat. *mentem* *274.); 353. l. lyk. *Κάδρεμα πόλις Λυκίας*. *Έρμηνεύεται δὲ σίτου φρυγμός* Steph. Byz.: alb. *karðj* «brennholz, reisig», (de < újgör. *xárofos* «reisig» *178.); 356. l. pamphyl. *Άγόν ἐν Πέρρη τὴν ἱέρειαν οὕτως χαλοῦσιν* Hes.: alb. *agá* «herr, bruder» (de < tör. *agá* «herr» *4.); 357. l. pamphyl. *Αμύνασις ἡδύοσμον* Hes.: alb. *mindene* «minze» (de < olasz *minta* *272, *Helbig* i. m. 124.); 358. l. pamphyl. *Κόροχора-όρνις*. *Περγαίοι* Hes.: alb. *kokóš* «ἀλέκτωρ» (de < szláv: *kokoš* «u. a.» *194.); 358. l. pamphyl. *Σαραπίους τὰς μαινίδας* Hesych: alb. *sarage* «sardelle» (de < szerb *saraga* «hering» *379.); 358. l. *Υλογός στρατός*. *Περγαίοι*. Hesych.: alban. geg. *ülëfé* «sold» (de < tör. *ulufe* «u. a.» *249.); 370. kar. *no* (Daressey): alb. geg. *nüe* «knoten» (de < lat. *nōdus*, *302, *Jokl* i. m. 60.); 372. l. kar. *χας*: alb. *kumbe* «fussgänger» (de < lat. *camba* *172.); kar. *λερρον*: alb. *liró* «λύω» *lirë* «ἐλευθερος» (de < lat. *liber* *Jokl* i. m. 101.); 384. l. kar. *uma*: alb. *um*, *hum* «pflugschar» (de < lat. *rōmis* *457.); 389. l. kar. *ἄλα ἵππος* Steph. Byz.: alb. *kāl* «pferd» (de < lat. *caballus* *178.); 394. l. kar. *ἄλα ὄλεθρος* (cf. *Υλλοῦαλα Ὀλλου ἀπώλεια*): alb. *hāl* «φθορά» (de < tör. *hal* «lage, zustand» *145.); 397. l. kar. *ρίσσα κίθος* Hes.: alb. *krš-i* «βράχος» (de < szerb *krš* *207.); 404. l. kar. *Ἰμβραμος* Steph. Byz.: alb. *omür* «obsorge» (de < tör. *umur* «pflicht, sorge» *315); 413. l. lyd. *Ἀδραμόν ὁ Ἐρμων παρὰ Λυδοῖς* Hes.: alban. *nder-mes* «διάμεσος» (de alb. *nder* < lat. *inter* *299, alb. *mes* < újgör. *μέσον* *299.); 413. lyd. *Ἀτταλος παῖσις ὑπὸ Λυδῶν* Tzetzes V. 79.: alb. *dálj* «παῖω» (de < szlov. *dalja*, szerb: *dalj* «entfernung» *60.); 414. l. lyd. *Βάκχαρις μύρον ποιὸν ἀπὸ βοτάνης, ἄλλοι δὲ μύρον Λύδιον* Hes.: alb. *bəhār* «ἄρωμα» (de < tör. *bəhar* «gewürz» *31.); 416. l. *Κανθαύλης σκυλοπνίκτης* Cramer Anecd. Oxx. III. 351.): alb. *k'ən* «hund» és *dál* «διαίρω» (de előbbi < lat. *canis* *222.); 416. l. lyd. *Καρύκη περιέρως ζωμός, βρώμα Λύδιον . . . ἀφ' οὗ τὸ συνταράσσειν χαρυχεῖν φασί* Hes.: alb. *kárkoj* «ἀναταράσσω» «περικυκλῶ» és *kárk* «χύλος» (de < lat. *circus* *220.); 417. l. lyd. *Ααίλας ὁ τύραννος ὑπὸ Λυδῶν* Hes.: alb. *lale* «πατήρ, ἀδελφὸς προσβύτερος» (de < tör. *lala* «hofmeister» *236.); 418. l. *Παραμήνη ἡ τῶν θεῶν μήρα* Λυδοί Hes.: alb. *mēnde* «verstand» (de < lat. *mentem* *274.); 431. l. phryg. *Σεμέλω*: alb. *zemelje* (de < szláv. *zemlja*); 434. l. phryg. *zeira* «τέχνα, γένος»: alb *sere* «reihe» (de < tör. *sera* «u. a.» *382.); 437. phryg. *μεχατι ἁμαρτήματι*: alb *mekát* «sünde» (de < lat. *peccatum* *271.); 443. l. phryg. *as*: alb. *as* (partikula, imperat. ἐ'όττ) (de < újgör. *ās* = ἄφες *18.); 444. l. phryg. *αεσυρ ζοζοζ*: a második részhez alb. *sós* «σώζω» (de < újgör. *ἔσωσα* *390.); 446. l. phryg. *ae μυοζ*: a

második részhez alb. *mendóni* (de < *ment* «verstand» < lat. *mentem* *274.); 449. l. phryg. *βέχος Φρύγες, ἄρος Hes.*: alb. *bûke* «brot» (de < lat. *bucca* *51.); 450. l. phryg. *Ζετνιος Ζετνα Φρύγιος ή λέξις, σημαίνει δὲ τὴν πόλιν Hes.*: alb. *zid* «mauer» (de < szláv *zid* «u. a.» *484.); 449. l. *γλούρεα χρούσεα. Φρύγες Hes.*: alb. *gël-bene* «grün» (de < lat. *galbinus* *122.).

470. l. Etrusk. *trutvecie* «sacelli oixia»: alb. *truveze* «tisch» (de < újgör. *τράπεζα* *434.); etr. *leu-kle*: az első részhez alb. *lúa* «léων» (de < lat. *leonem* *249.); 483. l. etr. *kaze* (= lat. *Cassius*): alb. *Kázme* «ἀξίνη» (de < tör. *kazme* «spaten» *184.); 486. l. etr. *Kupsna*: alb. *kúpe* «χύπη» (de < lat. *cuppa* *215.); 489. l. etr. *kanzna*: alb. *skendi* «σπινθήρ» (de ez postverbalis nomen, az ige *skendéh* < lat. *excandere* *408.); 492. l. etr. *Ciardie* (lat. *Ciartius*): alb. *kárte* «ἔρς» (de < lat. *certare* *220.); 497. l. etr. *Purni*: alb. *puróni* «schützen» (de < olasz: *sbarrare* Helbig i. m. 112.); 508. l. etr. *cassis* (cf. *cassidem a Tuscis nominatum dicunt Isid. Orig. 18. 14. 1.*): alb. *k'esé* «beutel» (de < tör. *kése* «u. a.» *224.); 502. l. *Ἀνδας βορέας ὑπὸ Τυρρηγῶν Hes.*: alb. *andare* «sturm» (de < újgör. *ἀντάρα* «u. a.» *11.); 503. *Αρακος ἱέραξ Τυρρηγοί Hes.*: alb. *g'ërak'ine* «habicht» (de < újgör. *γεράκι* «u. a.» *139.); 517. l. etr. *Satres* «Saturnus», *σημαίνει ὁ ἀποκόπτων*: alb. *sáter* «μάχαρα» (de < tör. *sater* «schlachtsmesser» *379.); 524. l. etr. *Asira*: alb. *asarét* «ἐχθρός» (de < tör. *hasret* «seufzer, bedauern» *18.); 533. l. etr. *lupu*, *lupuke* «ἀπέθανεν»: alb. *lûpsem*, *lûpsem* «ἐλλείπω» (de < újgör. *ἔλλειψα* *247.); 534. l. etr. *sFalce* «ἔσθησεν»: alb. *šuaní*, *šuj* «lösche aus», (de < lat. *exunguere* *419.); 542. l. etr. *ati* «μήτηρ»: alb. *át-i* «πατήρ» (de < tör. *ata* «vater» *20.)¹⁾; 542. l. etr. *nepts* «ἑγγονος»: alb. *nîp* «neffe» (de < lat. *nepos* *310.); 544. l. etr. *em*: alb. *hem-hem* «καί-καί» (de < tör. *em* «und» *151.); 550. l. etr. *uples* «ἀγορανόμος»: alb. *blëj* «ἀγοράζω» (de < lat. *ablevare* *39.); 552. l. etr. *mulune* «εἰργάσατο, ἰδρυσεν»: alb. *m(b)ulónj* «καλύπτω, θάπτω» (de < lat. *invelare* *267.); 561. l. etr. *trin*: alb. *trine* «καρπὸς τῆς χειρός» (de < olasz: *trina* «spitze» *437, Helbig i. m. 437.).

656. l. hettit. *mutu* «γλεῦχος»: alb. *mušt* «u. a.» (de < lat. *mustum* *294.); 649. l. hett. *ba-du si-ri* «ἐρειπιωμένην»: alb. *batisun* «κρημνισμένος» (de < tör. *batmak* «einsinken» *29.); 649. l. hett. *us-gi-ni*: alb. *ušk'ëh* «τρέφω» (de < lat. *vesco* *459.); 644. l. hett. *dan-nu* «ἰσχυρόν»: alb. *daí* «ἰσχυρός» (de < tör. *dahi* «schlau, geschickt» *58.); 643. l. hett. *gal-mes*: a második részhez alb. *më* «μᾶλλον» (de < lat. *magis* *217.); 642. l. hett. *ni-ri-bi*: alb. *ndër* «σέβας», *ndërimi* «σέβασμα» (de < lat. *honorem* *298, Jockl i. m. 82.); 642. l. *te-ru-ni*, *te-ru* «κατασχευάζω», hett. *teîrdu* «κρίζω»: alb. *dertôj* «u. a.» (de < lat. *directare* *68.); hett. *ja-ra-a-ni* «ἐργασαμένου»: alb. *jaratis* «ἐργάζομαι» (de < tör. *jaratmak* «u. a.» 14. l.); 611. l. hett. *χal* «ἵππος»: alb. *kāl* «u. a.» (de < lat. *caballus* *170.); 611. l. hett. *χu-su* «βέλος»: alb. *kóse* «δρέπανον» (de < szláv: *kosa* «sense» *201.); 609. l. hett. *χα-hu*, *χα-u* «χλέπτειν»: alb. *hain*

¹⁾ A jelentés sem illik etr. «anya»: alb. «atya».

«dieb» (de < tör. *çain* «trenlos» *145.); 607. l. hett. *tu-ri* «*λίθος*»: alb. geg. *tūrē* «haufen» (de < tör. *tura* «bündel» *453.); 606. l. hett. *tar-a-i-e* «*ίσχυρός*»: alb. *tēr* «stier» (de < vulg. lat. *torus* *427.); 603. l. hett. *se-çi-ri*: alb. *zagār* «*ἀγρευτικός*» (de < tör. *zagar* «jagdhund» *480.); 600. l. hett. *pu lu-lu-si*, *pu-lu-si* «*ἐνεπιγράφος* (πλάξ)», *ή λέξις σημαίνει ἀπλῶς πλάξ* (!): alb. *plótse* «*πλάξ λιδίνη*» (de < délszláv: *ploča* «platte» *343.); 599. l. hett. *us-ma-si-e* «*χαρίεις*»: alb. *hošmār* «*εἶδος γλυκίσματος*» (de < tör. *çoš* «angenehm» *153.); 598. l. hett. *nu-s* «*βασιλεύς*»: alb. *nüe* «*ίσχύς, ῥώμη*» (de < lat. *nodus* *302.); 597. l. hett. *na-ra-a* «*τῶ πυρί*»: alb. *nür* «*λάμψις*» (de < tör. *nur* «licht» *312.); 597. l. hett. *mu lu-mu-ni* «*πλούσιος*»: alb. *muçat* «u. a.» (de < szláv: *bogat* «u. a.» *50.); 595. l. hett. *ku-gu-bi* «*ἔγραψα*»: alb. *k'ukóç* «*χνίζω*» (de < szláv, szerb: *ključati* «picken» *229.); 595. l. *ku-ðu-bi* «*ἀνεχώρησα*»: alb. *xedëhi* «wende um» (de < lat. *convertere* *185.); 594. l. hett. *ip-pu-lu-e* «*ὁ καταχνίζων*»: alb. *puçi* «*ἄνεμος εὐχαρίσιος*» (de < szerb: *puhati* «blasen» *356.); 591. hett. *e si* «*νόμος*»: alb. *hi-se* «*μερίς*» (de < tör. *hisse* «anteil» *152.); 590. l. hett. *gu-si-e* «*χαλκούν*»: alb. *kuši* «hängekessel» (de < venez. olasz: *cusina* «u. a.» *217, *Helbig* i. m. 117.); 589. l. hett. *bi-lu-di-id* «*ἀργεῖα*»: alb. *bi* «*πίνειν*» és *búti*, *bóte* «*βοῦτις*» (de utóbbi < olasz: *botte* «fass» *56, *Helbig* i. m. 113.); 588. l. hett. *ba-du-si* «*ἐρειπιωμένος*»: alb. *batis* «*κρημνίζω*» (de < tör. *batmak* «einsinken» *29.); 587. l. hett. *a-si* «*οἶκος*»: alb. *uše* «*καλύβη*» (de < újgör. *çwstia* «versteckt» *459.); 569. l. *ça-ra li* «*θυρά*»: alb. *haralék* «corridor» (de < tör. *aralek* «zwischenraum» *14.); 582. l. *ta-la ma* «*διερχομένης*»: alb. *talim* «*διδασκαλία*» (de < tör. *talim* «unterricht» *423.); 582. l. hett. *sêrrê* «*ποσότης*»: alb. *senz* «reihe» (de < tör. *sera* «u. a.» *382.); 581. l. hett. *sukku* «*εἶνους*»: alb. *šok* «genosse» (de < lat. *socius*, *socia* *412.); 580. l. hett. *u-lu-çu* «*προικοδοτῶν*»: alb. *ülüfe* «*μισθός*» (de < tör. *ulufe* «sold» *249.); 577. l. hett. *gu-lu* «*ὀμιλῶ*»: alb. *gólë* «*στόμα*» (de < olasz: *gola* *126, *Helbig* i. m. 120.); 577. l. hett. *gel-ti* «*δουλεύειν*»: alb. *gëlit* «*ζῶ, βιάω*», tosk. *gêls* «speise» (de < szerb: *jelo* «u. a.» *138, *Johl* i. m. 25.); 576. l. *tu-li-e* «*μετακινεῖ*»: alb. *tunt* «*χνῶ*» (de < lat. *tundo* *452, most másképp *Johl* 91.); 575. l. hett. *ku-di* «*αὐλή*»: alb. *kút* «*πύργος*» (de < tör. *kute* «u. a.» *212.); 575. l. hett. *a-zi-bi* «*αἰχμαλωτοί*»: alb. *azáp* «strafe, folter» (de < tör. *azáp* «pein» *21.); 574. l. hett. *ça-u-li* «*ὀλέσει*»: alb. *hál* «*καταστροφή*» (de < tör. *hal* «lage» *145.); 573. l. hett. *burga-a-ni* «*ἱερόν*»: alb. *bürg-u* «*κατάγειον*» (de < olasz: *burgo* *54, *Helbig* i. m. 113.); 572. l. hett. *a-lu-si* «*κατοικῶν*»: alb. *além* «menschen, welt» (de < tör. *alem* «u. a.» *8.); 572. l. hett. *Sar-du-ra-za-u-ni* «*ὁ ἔργονος τοῦ Σαρδούρα*»: alb. *tsun*, *tšül* (de utóbbi olasz *ciulla* *449.); 571. l. hett. *lupakku* «*στρατιώται*»: alb. *lufte* «krieg» (de < lat. *lucta* *250.); 570. l. hett. *sarme* «*δάσος*»: alb. *šermašek* «epheu» (de < tör. *sarmašek* «u. a.» *402.); 570 l. hett. *nipru* «*νείος*»: alb. *nip* (de < lat. *nepos* *310.).

A fönnebiekből látható, hogy szerzőnk egyezéseinek körülbelül 40%-a *absolute* tarthatatlan, mert az illető albán szavak nem ősi szókincs, hanem kölcsönszavak, melyek a latin, olasz, szláv, újgörög és török nyelvekből kerültek az albánba oly időben, mikor a pelas-

goknak már hírük sem volt. Nem soroltam fel amaz eseteket, a hol az albán szavak magyarázata nem biztos vagy ismeretlen, kb. 25%, maradna tehát 35% szóegyeztetés, a hol az albán szó csakugyan indog. időből örökölt vagyona e nyelvnek, de ezek is csak akkor fogadhatók el albán szempontból, ha mindama *konjektura* és *szóelválasztás*, a melyeket szerzőnk az említett ókori nyelveknél használ, *absolút bizonyos* lenne. Hogy ezen eset nem áll fenn, ennek bizonyítására elég legyen hivatkoznom arra, hogy pl. *Apostolides*¹⁾ a lemnosi feliratot sémi nyelvűnek deklarálta, s a sémi nyelvekből éppúgy tudott felhozni megfelelő szavakat, mint a hogyan szerzőnk az albánból. Ha tehát mindkét út vezet Rómába, akkor egyik sem lehet — a mi esetünkben — az igazi, s ilyformán szerzőnk theoriája helytelen, könyve — hacsak nem mint feliratgyűjtemény — hasznavehetetlen.

(Karánsebes.)

BENIGNY GYULA.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság 1915 márczius 10-én *felolvasó ülést* tartott, a következő tárgysorozattal:

1. *Czebe Gyula*: Ungrolimni Boeotiában.

2. *Lajti István*: A szatírdráma eredete.

A felolvasó ülést választmányi ülés követte. Heinrich Gusztáv elnökelete alatt jelen voltak: Hegedüs alelnök, Pap I. titkár, Bleyer és Förster szerkesztők, Alszegehy, Császáz, Czebe, Incze, Kuzsinszky, Némethy, Székely vál. tagok és Vértessy D. II. titkár, mint jegyző.

1. A pénztáros jelentése szerint: bevétel jan.—febr. hóban 6787 K 88 fill., kiadás 1226 K 74 fill. Alapítványok összege 11,719 K. 80 fill.

2. Baksay Sándor dunamelléki püspök és Burány Gergely csornai prépost 200—200 K-val az alapító tagok közé léptek.

3. Új rendes tagok 1915-től: Hankiss János (aj. Bleyer) és Lajti István (aj. Förster) tanárjelöltek; és új rendkív. tag: Létics Péter bölcsészethallgató (aj. Hegedüs).

4. Hegedüs alelnök a választmány jókívánságait tolmácsolja az elnöknek abból az alkalomból, hogy a napokban tölti be 70-ik esztendejét

5. Elhatározza a választmány, hogy a Közlönyhöz a jövő, XL. évf. befejezésével Tárgymutatót készített.

6. Egyéb folyó ügyek elintézésével az ülés véget ért.

— Egy Julius Cæsar-előadás a Nemzetiben. Julius Cæsar Vörösmarty mesteri fordításában az 1842. évi II. 26-iki előadás után lekerült a színpadról és 10 évig kellett várnia újabb föltámadására. Tán

¹⁾ Essai d'interprétation de l'inscription de l'île Lemnos. Alexandria. 1887. és Bulletin de l'Institut Égyptien. Cairo. 4. II. 1902. 321. s kv. lk. III. 1903. 123. s kv. lk.

misem bizonyítja jobban, mint ez a tény, hogy a közönség még nem volt elég érett egy klasszikus fordítás színpadi értékelésére, főleg ha a megfelelő előadók is hiányoztak hozzá.

Egy évre rá egy kis apróság jelent meg a Honderű társalgja hasábjain. Ma az ilyesmit tárczacsevegésnek hívnák, akkoriban a *Fresco-festések* című rovatban jelent meg. jelezni akarva ezzel, hogy — frissiben készült dolog az egész. A *Pesti Salon* 1843. évi 21. számában *Műkedvelők* főlirata van a csevegésnek, mely egy Julius Caesar-előadás ötletéből jellemző dolgokat mond el a hallgatóságról, a klasszikus előadások gyér látogatottságáról és a közizlésről. A műkedvelő alatt itt tulajdonképpen műbarátot kell érteni, az az olyan színházlátogatót, ki önművelődés céljából néz el a színházba. Főszereplői a novellisztikus csevegésnek Kálmán és vidékről hozott jómódú hitvese Tallérosy Zsófia. A jelenet a következő:

«Az inas az épen most érkezett színházi hirdetményeket nyújtja át. A nemzetiben *Julius Caesar*, a németben pedig Nestroy *Külvárosi lánykája* adatik. És következő igen épületes párbeszéd szövegkézik(?) közöttük.

Nő. Férjecském, nemde a nemzeti színházban mára páholyt veszünk? Vörösmarty fordítását nagyon sikerültnek mondják.

Férj. Kedveském, ma nevetnem, ma szórakoznom kell s ezt csak a *Külvárosi leánykád* tehetem.

Nő. Csak nem teszed föl rólam, hogy külvárosi kegyenczed által még egyszer szégyenpirt engedjek arczomra vonulni?

Férj. S úgy hiszem, te sem teszed föl rólam, hogy négy egész órát unatkozni képes legyek?

Nő. Te majd a darabban előforduló újabb magyar szókat fogod nekem magyaráztatni — s ez által kedvesen eltöltended időd!

Férj. Hiszen, bárcsak az a szerencsétlen nemzeti színház látogatottabb volna, de kivált olyl classica mű' előadásakor mindig üres.

Nő. O ma épen telve lesz. X. kisasszony, az Y. nővérek, a szép özvegy Z. grófné s a *szellemdús* X. Y. Z. bárónő egész családostul ott leendnek.

Férj. Bizonyosan tudod?

Nő. Igen ám — a tegnapi estélyen szavukat adák.

Férj. (örömmel): Valóban? hé Jóska! — siess a magyar színházba s végy nekünk egy jó páholyt.

Nő. Ha lehet azt, mely a Honderűével szemben van.

— Jól van nagyságos asszonyom...

A csevegés vége így hangzik:

«Rózsa ajkairól minden szebb helynél egy epedő «ah milly dicső» fölkiáltás hallatszík. Kálmán a' nélkül, hogy nejére vagy a színpadra tekintne, egykedvűleg ismétli neje szavait. Végre pillanataik találkoznak. Rózsa némelly bájos helyek' magyarázatát kéri tőle s ő egy rövid «mindjárt kedves»-sel dicsérgeti X. Y. Y. báróné nyakkendőjét s kisiet a páholybul.

A második, sőt harmadik fölvonásnak is már rég vége — a negyedik alatt tér vissza Kálmán páholyába; kedveském! tudod-e honnan kapá X. Y. Z. bárónő azt a gyönyörű shawlt?

Ej, mit nekem a bárónő shawlja! hisz én a darab nehéz helyei felől kértem tőled fölvilágosítást, mond, s férje elé tolja a kéznél volt szomorújátékot. A férj lapozgat, majd hátat fordít -- s míg a kötet fölé a bárónő páholyába kacsingat -- a függöny legördül». (I. h. 706—7. l.)

Jellemző kis rajz, mely ha tárgyában nem kerül is szerves kapcsolatba Julius Caesar előadásával (hisz 1842-től 1852-ig egyszer sem adták), lényegében azt tanúsítja, hogy a Tallérosy Zsófiáknak, kik ha vidékről csöppentek is a fővárosba, több érzésük volt a klasszikus fordítások szépségei iránt, mint a Kálmánhoz hasonló gavalléroknak. Ő egyik típusa a

magyar honleánynak, ki hivatva lesz igazi magyar műbaráttá átformálni a félműveltségű magyar gavallért: elszoktatva a német színházról s hozzászoktatva a nemzetihez, a magyarhoz; megszerettetve vele a költészet új fordulatokban gazdag nyelvét s a magyar költőket, kik művészi (bár egyelőre nehezen érthető) magyarázói Shakespeare nagy alkotásainak. Ez a freskófestés tán azt is némileg magyarázza: miért kellett Julius Cæsar fordításának *egy* előadás után — tíz évi pihenőre térni? A Kálmánok száma nagy, a Tallérosy Zsófikaké pedig kicsiny lehetett!

(Budapest.)

BAYER JÓZSEF.

— Mikor írta meg Shakespeare Hamlet-jét? Általános vélemény szerint Shakespeare 1601 végén vagy 1602 elején írta meg Hamlet-jét. Ez a nézet a könyvtárosok jegyzékének 1602. július 26-iki következő feljegyzésére támaszkodik: «A booke called The Revenge of Hamlet Prince (of) Denmarke, as yt was *latelie* Acted by the Lord Chamberleyne his servants.» A tragédia első kiadása (qu.) — mint ismeretes — 1603-ból való. Shakespeare egy kortársa, a híres Gabriel Harvey azonban már 1602 előtt emlékezik meg Hamletről. Az 1598-iki esztendőben jelent meg ugyanis Th. Speght Chaucer-je. Harvey megvette a könyvet és bejegyezte nevét: «gabriel haruey. 1598.» A könyvbe pedig többek között a következőket írta: «The Earle of Essex much commendes Albions England: and not unworthily for diuerse notable pageants, before, & in the Chronicle. Sum English, & other Histories nowhere more sensibly described, or more inwardly discovered. The Lord Mauntioy makes the like account of Daniels peece of the Chronicle, touching the Usurpation of Henrie of Bullingbrooke. which in deede is a fine, sententious, & politique peece of Poetrie: as profitable, as pleasurable. The younger sort takes much delight in Shakespeares Venus, & Adonis: but his Lucrece, & his tragedie of Hamlet, Prince of Denmarke, haue it in them, to please the wiser sort. Or such poets: or better: or none.» Ennek a bejegyzésnek az a lényege, hogy Shakespeare Hamletjét már akkor említi meg, a mikor Essex lord még életben volt (The Earle of Essex much *commendes*...). Tudvalevőleg Essex-et 1601 febrár havában végezték ki. Shakespeare Hamletjét tehát már ez időpont előtt ismerték Harvey tanuskodása szerint. E jegyzetre már Steevens figyelmeztetett (1766), de csonkán idézte és Essex lordot nem említette meg. A könyv Percy püspök birtokába került, a ki az idézett pontot természetesen jól ismerte.

Harvey, ill. Percy könyve később elkallódott. Sokáig azt hitték, hogy tűzvész áldozatává lett. Ismerték ugyan a Shakespeare-re vonatkozó jegyzetet, de mivel csak csonkán ismerték, nem következtettek belőle semmire. Pedig az a könyv nem veszett el. Percy püspök egy dédnokájának van birtokában, a ki Moore Smith-nek, a Harvey-féle «Marginaliák» gyűjtőjének és kiadójának rendelkezésére bocsátotta. Smith könyvéből (G. C. Moore Smith: Gabriel Harvey's Marginalia. Stratford upon Avon. 1913) ismerjük a *teljes* jegyzetet és ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy Shakespeare Hamletjét 1601 előtt — Essex lord kivégeztése előtt — írta meg.

(Budapest.)

FEST SÁNDOR.

— Szigligeti «Szökött katoná»-jának forrásaihoz. Zolnai Béla Szigligeti «Szökött katoná»-jának külföldi elemeiről szóló munkájában¹⁾ kimutatja a «Szökött katoná»-ban szereplő Lajos szabó alakjának rokonságát a XVIII. sz. polgári drámájában közkeletű külföldieskedő

¹⁾ EPhK. 1914.

típusával. Vázolja a típus fejlődését Holberg «Jean de France»-jától kezdve az egész XVIII. sz.-i német polgári drámában. Utal a típus továbbfejlődésére a bécsi tündérbohózatra; Gragert idézve¹⁾ megjegyzi, hogy Raimundnak «Der Alpenkönig und der Menschenfeind» cz. darabjában is találkozunk egy külföldieskedő mellékalakkal Habakuk szolga személyében, a ki minden második mondatában azzal dicsekszik, hogy két évig volt Párizsban. Szóval a bécsi tündérbohózatokban is kezd meghonosodni a külföldieskedő típusa. Ezen a ponton óhajtok Zolnai fejtegetésébe egy láncszemet kapcsolni; ebben a körben találjuk meg a «Szökött katona» úrhatnáságból külföldieskedő Lajos szabójának a mintáját Nestroy legelterjedtebb bohózatának, a Lumpáczivagabundusnak egyik hősében, Zwirn szabóban.

Lajos is mint Zwirn a *komikus szabó* típusa. Mindketten piperkőczők már mintegy a foglalkozásuk következtében; mindketten csélcsep szerelmeskedők és folyton hódításaikkal dicsekszenek. Ezekkel a tulajdonságaikkal kontraszt alakok Nestroynál a durva suszterrel és a derék, egyszerű, szerelmében hű asztalossal, Szigligetinél a bátor és hűséges kováccsal, Gergelyvel szemben. Zwirn a csapszék ivószobájában lefekvés előtt az ágyul szolgáló szalmából vesz el egy csomót, hogy fűrtjeit betekerje; ép ily komikus, mikor Lajos a falusi kovácműhelyben papirosba tekergetett hajjal jelenik meg. Zwirn álma: ha pénze lesz, felcsap Don Juannak, noha már eddig is nagy sikerei voltak («Ich könnte meine Amouren bataillonweis aufmarschieren lassen» I. felv. 13. jel.). Lajos is azt meséli Julcsának, hogy az előkelő körökben nagy hódításai voltak.

Ilyen emberek aztán nem valók falura. Mindketten a várost magasztalják és mihelyt pénzre tesznek szert, oda mennek. A II. felvonásbeli Zwirnnak a prágai bourgeois gentilhomme-nak sok vonását használta fel Szigligeti Korpádi Lajosnak megrajzolásához. Mindketten azt hiszik, hogy előkelő társaságot gyűjtöttek maguk köré, pedig szélhámosok és félvilági nők veszik őket körül, a kik lassankint kiforgatják vagyonukból. Lajos elegáns ebédjén azon örülnek a vendégek, hogy jóllakhatnak és zsebeiket teletömködhetik (III. felv. 1. jel.). Zwirn legjobb barátja Herr von Windwachel és Herr von Lüftig, a ki szépen felöltözködik Zwirn ruharaktárából és semmit sem fizet, mert «történetesen» nincs nála pénz. A mi pénze aztán megmarad, azt Lajos Steiner táncosnőre költi, Zwirn pedig Signora Palpiti leányaira, a kik azóta hódítanak, a mióta olasz nőknek adják ki magukat.

Mert Zwirn is, Lajos is úrhatnáságból külföldieskedők. Minthogy a bonton úgy kívánja, hogy az ember idegen nyelveket tudjon, Lajos francziául akar tanulni, de megjárja vele, mert egy tót diák tótul tanítja franczia helyett. Így aztán Monti gróf franczia kérdéseire csak morogni tud (I. felv. 14. jel.). Hasonló zavarba jön Zwirn, a mikor Signora Palpiti egyik leányának Camillának kérésére olasz hirdetést kell fogalmaznia (II. felv. 23. jel.). Előkelő barátjához, Windwachelhez fordul: «Kannst du Wällisch? W.: Kein Wort. Z.: Italienisch auch nicht? W.: Nein! da kann ich eher noch Wällisch. Z.: (für sich) Ich hab' vier Wochen in Triest bei ein'm Kroaten gearbeitet, da ist so manches hängen geblieben. Probier'n wir's. (Zu Windwachel) Schreib italienisch. (Diktirt.) Cane perduto — non avete veduto — cane perduto — (és így tovább az utolsó mondatig:) Piccolo Viech mit quatroaxen — Reconpenza zwanzig Zechini in buona moneta.» — Ugyanilyen komikus hatású, mikor Lajos szabó megszólal: «dobre rano», mint a franczia mondja (I. felv. 9. jel.).

A sok szál közül, a melyből Szigligeti darabját összeszótta, egyik a Nestroy tündérbohózatához vezet. A Lumpáczivagabundust már meg-

¹⁾ Irodalomtörténeti Közlemények 1914.

jelenése évében, 1833-ban színrehozta a magyar szintársulat¹⁾ és még a 40-es években is kedvelt műsordarabja a Nemzeti Színháznak.²⁾

(Bécs.)

KÁDÁR JOLÁN.

— Pulszky Ferencz és az irodalom. Pulszky Ferenczről születésének százéves fordulója alkalmával (1914 szept. 17.) az Akadémia októberi emlékünnepén kívül alig esett szó. Pedig élete a mai sorsdöntő órákban is méltó a felelevenítésre: Pulszky a reformkor fáradhatatlan munkása, a függetlenségi harc részese, az emigráció tekintélyes diplomatája — magyar diplomata volt, a ki később, csalódások után, rátér a dualisztikus közjogi alapra, hazajön s itthon tudományos életünknek egyik vezérévé lesz. Pályájának érdekes irodalomtörténeti kapcsolatai vannak.

A harminczas évek végén utirazokkal tünik fel s egy kitünő tanulmányával, mely a magyar történelem főkorszakait filozófiai szempontokból világítja meg. A fiatal író történeti és művészi érzékének fényes biztosságát jórészt nagybátyjának, az európai híró műgyűjtőnek, Tejérváry Gábornak köszönheti. Bár mint követ és publicista a legkülömbözőbb kérdésekkel foglalkozik (büntetőjog, iparfejlesztés, panszlavizmus, keleti kérdés), tevékenységének és érdeklődésének középpontja a művészet és irodalom. Fényes nyelvtudással dicsekedhetett s kiadatlan naplói³⁾ bámulatos olvasottságról tanuskodnak. A csalhatatlan ízlés emberének mutatkozik azokban a találó megjegyzésekben, melyeket mint 19—20 éves ifjút vet magának papírra akár a bécsies irodalomról (Nestroy), Heineről, Lauberól, akár a spanyol drámáról, Victor Hugoról vagy Byronról. A külföld ismerete nem teszi finyássá. Dolgozótársa az Athenæumnak (Toldy, az egyik szerkesztő ajánlja akadémiai tagságra) s buzgón gyűjt a felvidéken mondákat. Tartja a kapcsolatot szülővárosának, Eperjesnek eléggé jelentékeny írói körével (Kerényi, Sárossy, a két Vachott stb.) s maga is verssel magyarul és németül. Csodálja Vörösmartyt, de íróink között legközelebb áll Eötvöshöz, kihez bizalmas barátság fűzi a forradalom előtti években. Pulszky irodalmi ízlésének biztosságát legjobban az a nemes és eredeti méltatás mutatja, melyet Petőfiről 1847-ben a Szépirodalmi Szemlébe írt.

Már mint ifjú sokat járt külföldön, 1849-ben és a következő években pedig London, Páris és Firenze lakosa. A szellemes és tudós diplomatát a legelőkelőbb körökben látjuk. Pulszky a korabeli világirodalom legkitünőbb képviselőit jól ismeri: érintkezik az ifjú Németország harczeres íróival épűgy, mint a francia romantikusokkal s az angol *victorian age* jeleseivel. Midőn 1833-ban Itáliába utazik Münchenen át, megismerkedik itt a haldokló német romantika egyik érdekes alakjával: Ringseis udvari orvossal s az ő révén Schellinggel és Görresszel. 1836-ban Párisban A. Dumas, Charles Nodier és Jules Janin társaságába jár. Páris után Angliába megy s innen Németországon át tér nagybátyjával haza. Hamburg mellett Klopstock, Berlin mellett Kleist sírját látogatja meg. Stuttgartban Wolfgang Menzel elolvassa kéziratban Angliáról szóló útijegyzeteit s ezek úgy megtetszenek neki, hogy kiadásra ajánlja őket az Augsburger Allg. Ztg.-nak. Pulszky azután magyar szellemű cikkeket ír (irodalmi tárgyakat is) e tekintélyes lapba s hasábjain vitát folytat Zedlitz osztrák költővel, a ki Metternich elvakult híve volt. Mikor az angol útleírás Heckenastnál németül megjelenik, Menzel írt róla ismertetést az általa szerkesztett Literatur-Blattban. 1840-ben Pulszkyt a büntetőtörvénykönyv szerkesztésére kiküldött bizottság tagjává választották s mint ilyen jár Heidelbergben

¹⁾ Bayer József: A nemzeti játékszín története. 1887. II. 437. l.

²⁾ Vértessy Jenő: A magyar romantikus dráma. 1913. 66. l.

³⁾ Nemz. Múz. Quart. Hung. 1514. 1., 2., 3. kötet.

Mittermaiernél, a híres jogtudósnál, de nem mulasztja el felkeresni Creuzert, a *Symbolik u. Mythologie* szerzőjét. Ugyanekkor meglátogatja Haufot és Pfizert. 1849-ben Párisban a betegágyán fekvő Heinehez látogat.¹⁾ Számkivetése alatt szanszkritul tanul és összehasonlító nyelvészettel foglalkozik. 1859-ben Londonból küld az Akadémiának egy tanulmányt *A magyar képzőművésztől és ragokról a szanszkrit nyelvészeti rendszer világában* s ezt Toldy az Új Magyar Múzeumban adja ki.

Pulszky Ferencz hatalmas levélgyűjteményében, melyet a Magyar Nemzeti Múzeum őriz, az irodalomtörténet sok ismert nevével találkozunk. Főképp az emigráns írók életéhez akadnak adalékok. A forradalom után Pulszky Londonban él, őt is, művelt nejét is igen kedvelik s aligha volt még egy emigránsnak oly előkelő társasköre, mint neki. Ezért sokan fordulnak hozzá támogatásért, így Reinhold Solger jungdeutsch költő, ki Pulszky közvetítésével próbál cikkeket elhelyezni angol hirlapokban. Gottfried Sempertől, az építőművésztől és műtörténetírótól is van levél a gyűjteményben, azután Dickenstől és Meredithtől is, továbbá Austintól. Anglia poeta laureatusától. Különösen sűrűn szerepelnek a levelezők között német nő-írók: Betty Paoli,²⁾ Ludmilla Assing,³⁾ Malwida von Meysenbug³⁾ (Nietzsche későbbi barátnője), Caroline Unger-Sabatier,⁴⁾ Lenau rajongásának egykori tárgya, éveken át levelezett a Pulszky-családdal. Pulszky állandóan dolgozott a külföldi sajtóba s számos kisebb jelentőségű író és hirlapszerkesztő kereste fel írásban (pl. Levin Schücking).

Művei közül a szó szűkebb értelmében irodalmi becses azok a jellemképei bírnak, melyeket a hetvenes években írt, így Eötvösről és Deákról. E jellemzések eredetiek és tartalmukból igen sok átment a köz tudatba. Saját pályájáról szóló nagy műve, az *Életem és korom*, Eötvös életrajzának is egyik főforrása, elsőrangú korszak és művészi formát öleletrajz. Pulszky könnyed és változatos író. Jelentősége és szerepe a legfiatalabb nemzedék előtt talán azért homályosodott el, mert az ő korát előttünk a leges-legnagyobbak képviselik. A Tatra csúcsai messze ellátszanak, de a dús völgyek csak közlőről tárulnak fel. Pulszky a reformkor termékeny belsősegeit testesíti meg s valami elpusztíthatatlan lendület és erő élt benne késő vénségeig. 1883-ban ő vezeti a magyar írókat Párisba régi ismerőséhez, V. Hugóhoz s 1891-ben ma is érdekelő olvasható cikkében köszönti a Budapestre látogató Ibsent, «ki műveiben a kitaposott ösvényt elhagyva, a társadalom komolyabb kérdéseit iparkodik megoldani s a konvencionális hazugságokkal bátran szembeáll.»⁵⁾

(Budapest.)

SAS ANDOR.

— Új könyvek.

Arien und Bänkel aus Alt Wien. Gesammelt und eingeleitet von Oskar Wiener. Leipzig, Insel-Verlag. 1914. — 8-r. (Einmalige Auflage in 800 Exemplaren. Félbőr 12 M.)

Wiener e művében összegyűjtötte a forradalom előtti Bécsnek népköltészetét abban a formában, a hogy azt a régi repülő iverkből, az énekesek és hárfások előadásából megismerhetjük. Ha Wiener bevezetésében azt állítja, hogy e könyvben osztrák Wunderhorn-t akart nyújtani, sokat mond, mert hiányzik belőle éppen a népköltészetnek az a friss zamatja, a mi a Wunderhorn legtöbb gyöngyét jellemzi. A világtörténelem nagy ese-

¹⁾ L. u. o., továbbá *Életem és korom* 1884² I: 40., 41., 89., 92., 144. l.

²⁾ Bécsből ismeri Pulszkyt, a forradalom előtti időkből.

³⁾ Londonban az Oroszországból száműzött Herzen Sándornak gyermekeit nevei, utóbb Itáliába költözik.

⁴⁾ Itáliai ismeretségek.

⁵⁾ Ibsen és a Nyugat. Vezércikk. Pesti Hirlap 1891. 111. sz.

ményei ép úgy találtak tudákos feldolgozókra, mint egy város égése, katonák agyonlöveteése, egy 18 éves leány vízbefulása stb. Mindezen dalokat repülő ívekben néhány garasért lehetett kapni. A dalok elterjedtek, de a nyomtatott ívek elvesztek és a tudós nehéz probléma elé került, ha történetüket akarta megírni. Ez a legnagyobb érdeme e könyvnek, hogy hozzáférhetővé tette e ma már nagyon ritka nyomtatványokat. Érdekesekek a magyar vonatkozású dalok, melyekben arra intik a magyarokat, ne ragaszkodjanak az általános fejlődés korában régi pergamentek szavaihoz, tekintsek az osztrákokat testvéreiknek, kiknek közös jószágos atyjuk: Ferdinánd. Wiener művét a népdal barátai meg fogják tudni becsülni. *sch. f.*

Goethe-Gesellschaft, Jahrbuch der —. Im Auftrage des Vorstandes herausgegeben von Hans Gerhard Gräf. Erster Band. Weimar. Verlag der Goethe-Gesellschaft. In Kommission beim Insel-Verlag zu Leipzig. 1914. 8-r. XIII+225 l.

A weimari Goethe-Társaság 1912. évi közgyűlésén elhatározta, hogy a Társaság hivatalos kiadványaként tagjainak ezentúl évkönyvet ad. Ezen elhatározás következtében a Goethe-irodalom érdemes munkásának, Geiger Lajosnak szerkesztésében megjelenő Goethe-Jahrbuch 34. évfolyamával megszűnt. Geigernek csaknem egy emberöltőre terjedő szerkesztői és kiadói tevékenysége a Goethe-philologia teljes elismerésére érdemes. Évkönyvének korszakos hatása a Társaság hivatalos évkönyvén is megérzik, a mely beosztásában, módszerében a Geigertől kiépített nyomokon halad a nélkül, hogy a most megjelent első kötet — a beköszöntőben említett okokból — az anyag gazdagságára és bőségére nézve a régi évkönyvet elérné. Nem szívesen nélkülözzük az új évkönyvben a Goethe-bibliografiát, a melyet Geiger alkalomadtán külföldi könyvsézzettel bővítve — 1911-ben magyar, számos kötetben angol amerikai bibliografia — tudott változtatossá és tartalmassá tenni. A tanulmányok közül Walzelé a legértékesebb. A művészet nyelve címen a romantikusok művészetelméletéhez szolgáltat adatokat. Kívüle Seuffertnek Wielandról mondott emlékbeszéde és Pniowernek a Wilhelm Meister egyik helyéhez (Der Schäfer putzte sich zum Tanz) fűzött megjegyzései érdemelnek figyelmet. Az új szerkesztő tudományos működése biztosíték arra, hogy az évkönyv további évfolyamaiban megismosodva, a hagyomány és haladó kutatás szempontjait összeegyeztetve, a Goethe-kutatás központi orgánuma lesz. *v. l.*

Kleinpaul, R. *Volkspsychologie*. Berlin u. Leipzig, Göschen, 1914. 8-r. 211 l. 5.50 m.

Az itt tárgyalt 'Volkspsychologie' nem a *Lazarus* és *Steinthal* által inaugurált 'Völkerpsychologie', hanem a nép által mindenütt és minden időben üzött naiv psychologizálás, a nagy tömegnek a lélekre és a lelki jelenségekre vonatkozó felfogása, úgy a mint ez a nyelvben megnyilatkozik. Ez a nyelvben tükröződő felfogás, a mint ez a régibb és újabb idg. nyelvekből vett (nem mindig kifogástalan, de egészben véve megfelelő) terminusok alapján megállapítható, minden ízében materialisztikus, v. ö. pl. a németben *begreifen*, *fassen*, *dulden* (eredetileg a m. *tragen*) etc. A szó legjobb értelmében populáris mű mindvégig gondolatalkelő s ötleletes és fordulatos stílusánál fogva élvezetes olvasmány. *sch. j.*

Koch, P. *Die arischen Grundlagen der Bibel*. Berlin, Johnke, 1914. 8-r. 189 l. 2 m.

Szerző célja kimutatni, hogy a héber őszövetésgyi szentírás mitológiai könyv, a melynek tartalma az indogermán mitológiával csaknem teljesen megegyezik, olyanféle párhuzamok alapján mint pl. (héber) *El*: (gör.) *Helios*: (germ.) *Hel*, (héb.) *Bel*, *Baal*: (germ.) *Bal-dur*. Az egész könyv elejétől végig borzalmas képtelenség, megvenni és elolvasni pénz- és időfecsérlés volna. *sch. j.*

Sommer, F: *Handbuch der lateinischen Laut- u. Formenlehre Eine Einführung in das sprachwissenschaftliche Studium des Lateins*. Zweite u. dritte Auflage. Winter, Heidelberg, 1914. XXVIII+665 l.

Sommer, F.: Kritische Erläuterungen zur Lat. Laut- u. Formenlehre. Winter, Heidelberg, 1914. VIII+203 l.

A Handbuch az 1902. évben megjelent 1. kiadás (693 l.) lényegesen megváltozott alakja, a melyben talán egyetlen lap sem maradt a régi: a szerző most közli az egyes problémák tárgyalásánál a korábban hiányzó főbb bibliografiai adatokat s bővítette a vizsgálat körébe eső anyaggyűjteményt — erősebben kiemelve a történeti szempontot, a mivel a linguistikának is tett szolgálatot, úgyhogy munkája épen nem csupán távolabb állók számára való «Einführung». — A KE. tartalma: a szerző sok tekintetben megváltozott nézeteinek részletes megokolása, kritikai és polemikus természetű fejtegetések gyűjteménye s inkább adeptusok számára íródott. — Mind a két munka a legmelegebb ajánlásra és érdeklődésre méltó. sch. j.

— A szerkesztőkhöz beküldött könyvek és füzetek jegyzéke. (A *-gal jelölt művek legközelebb ismertetésre kerülnek.)

Arany, John: Toldi. Toldi's Eve. Ballads. Selected Lyrics. Translations from the Hungarian of John Arany by William N. Loew. The Co-Operative Press. 15 Spruce. St. New-York. 1915. 8-r. 192 l.

New-Yorkban élő hazánkfia, Loew N. Vilmos, a ki már több évtized óta foglalkozik műfordítással és *Az ember tragédiája*, *János vitéz*, *Az Apostol*, valamint Petőfi, Arany és Vörösmarty kisebb költeményeinek angol fordítását már régebben közrebocsátotta (l.: EPhK. XXXVII. 1913. 144. l.) legutóbb a *Toldit* és *Toldi Estjét* ültette át angolra és Arany 26 költeményével együtt egy kötetben egyesítette. A magyar eredeti minden szépségének angol nyelven való tolmácsolását természetesen csak olyan kiváló műfordítótól várhatjuk, a ki egyszersem nagy költő is; — hogy Loew nem az, azt az előszó tanúsága szerint ő maga is érzi. Kísérlete mindazonáltal figyelemreméltó, mert verselése könnyű és folyékony, fordítása hű és legtöbb esetben híven tükrözi az eredeti hangulatát; arra mindenesetre alkalmas, hogy az angol olvasót Arany gondolat- és érzésvilágával megismertesse. Loew műfordításainak egy újabb kötetét, a mely Vörösmarty költeményeit tartalmazza, most rendezí sajtó alá. l. h.

*Berzeviczy Albert: Fabriczy Kornél tiszt. tag emlékezete. Arczképpel. (= A M. Tud. Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. XVII. köt. 1. sz.) Budapest, 1914. A M. Tud. Akad. kiadása. 1 K.

Berzeviczy Albert, Marczali Henrik és Nagy Géza: Pulszky Ferencz százados emlékünnepe. (A M. Tud. Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott Emlékbeszédek, XVI. köt. 14. sz.) Budapest, M. Tud. Akadémia. 1915. 8-r., 86 l. Ára 2 K.

Fogarasi Béla: A kiválasztás és a kiegészítés a történeti megismerésben. (Különlenyomat a Magyar Filozófiai Társaság Közleményeiből.) 1915. 8-r., 18 l.

A megtörtént tények tömegéből milyen kritérium szerint válogat a történettudomány? Az egyes tényeket milyen kapcsolatok egészébe fűzi? E két problémáról szól a szerző először általános ismerettani, azután, mintegy alkalmazottan, irodalomtörténeti szempontból. Az általános fejtegetések komoly tudás és beható eszmélődés gyümölcsei, de az irodalomtörténettel szemben meglehetősen elvont és konstruktív követelményeket támaszt a dolgozat. A lélektani módszer bírálatával kapcsolatban ezt a megállapítást olvassuk: az irodalomtörténet épen úgy az irodalom, vagyis a mű története, mint a hogy... a jogtörténet a jog története és nem a jogászok története. De vajjon a költő személyisége csak úgy fejeződik-e ki műalkotásában, mint a tudósé tudományos munkájában? s. a.

*Ipolyi Arnold népmesegyűjteménye. Szerkesztette Kálmán Lajos. (Magyar Népköltési Gyűjtemény. XIII. k.) Budapest, a Kisfaludy-Társaság kiadása, 1914. K. 8-r., XXXIII+532 l. Ára 6 K.

Hivatalos nyugtázás

az 1915. évi február hó 1-től 28-ig terjedő időre.

Alapítványok : Dr. Baksay Sándor 200 kor., Dr. Burány Gergely 200 kor.

Rendkívüli tagdíj 1915-re: Schröder I. — Összesen 6 kor.

Rendes tagdíj 1913-ra: Dr. Gedő S. 3 kor. — **1914-re:** Dr. Gerencsér I., Dr. Lersch E., Dr. Schullerus A., Walter Gy. 1 kor., **1915-re:** Dr. Alleram Gy., Alszegehy Zs. 4 kor., Benigny G. 8 kor. 50 fill., Bosnyák P., Bossányi Fr. 5 kor., Dr. Braun S., Bujár K. 8 kor., Danezer B., Fraknói V., Dr. Gärtner H., Dr. Gerencsér I. 2 kor., Dr. Geréb J., Istvánffy P., Dr. Karl L., Király Gy. 50 fill., Király L., Kurbély L. V., Kutrucz Rezső 12 kor., Dr. Lakatos V., Liska J., Dr. Marton J., Mutsenbacker Gy., Német K., Dr. Réthei Prikkel M., Rácz L. 5 kor., Révay J., Szölgyény F. 10 kor. 04 fill., Szücs I. Debreczen, Trostler J. 8 kor. 50 fill., Dr. Unger B., Vajdady G., Viglász L. 12 kor., Dr. Wagner L. — **1916-ra:** Dóczy I. 7 kor., Dr. Tolnai V. — Összesen: 346 kor. 54 fill.

Előfizetés 1914-re: Kecskeméti ref. lyceum 2 kor. 70 fill., Kecskeméti áll. főreáliskola 2 kor. 70 fill., Kecskeméti t. h. j. f. város könyvtára 2 kor. 70 fill., **1915-re:** Aradi görög keleti román seminarium 13 kor. 50 fill., Aradi királyi főgimn. 13 kor. 50 fill., Balázsfalvai gör. kath. főgimn., Beregszászi áll. főgimn. 13 kor. 50 fill., Budapesti I. ker. áll. főgimn. 13 kor. 50 fill., Budapesti Kalazantinum, Budapesti class. philologiai seminarium 13 kor. 50 fill., Budapesti Városlátogatás Könyvtár 1. számú fiókja 6 kor., Budapesti vácsiz-utcai felsőbb leányiskola 13 kor. 50 fill., Budapesti Üteg-utcai polgári leányiskola 13 kor. 50 fill., Budapesti VI. ker. áll. főgimn. 13 kor. 50 fill., Budapesti VI. ker. tanítóképző 13 kor. 50 fill., Budapesti Jézustársasági egyetemi hallgatók, Budapesti Horánszky-utcai főreáliskola 13 kor. 50 fill., Budapesti kőbányai Fűzér-utcai áll. főgimn. 13 kor. 50 fill., Csurgói ref. főgimn. 3 kor., Debreczeni kegyesrendi főgimn., Döme Károly 13 kor. 50 fill., Fehértemplomi áll. főgimn. 13 kor. 50 fill., Felsőölvői evang. főgimn., Gansel Lipót 13 kor. 50 fill., Gyulafehérvári róm. kath. főgimn., Jászapáti kir. kath. főgimn. 10 kor. 80 fill., Kaposvári áll. főgimn., Karánsebesi áll. főgimn., Kecskeméti ref. főgimn. 13 kor. 40 fill., Kecskeméti áll. főreáliskola 13 kor. 50 fill., Kunszentmiklósi gimn., Lőcsei főreáliskola 6 kor. 75 fill., Marosvásárhelyi róm. kath. főgimn. 13 kor. 50 fill., Marosvásárhelyi közművelődési ház könyvtára 8 kor. 50 fill., Máramarosszigeti kath. főgimn., Munkácsi áll. főgimn., Nagykikindai áll. főgimn. 13 kor. 50 fill., Nagyszombati érseki főgimn., Nagyvárad áll. főreáliskola, Nemes Kálmán könyvtár 13 kor. 50 fill., Noseda Tivadar 54 kor., Rozsnyói gimn. 10 kor., Szamosújvári áll. főgimn. 13 kor. 50 fill., Szentgyörgyi róm. kath. főgimn. 13 kor. 50 fill., Székelykeresztúri unit. főgimn., Szolnoki áll. főgimn. 13 kor. 50 fill., Toldi Lajos 13 kor. 50 fill. — Összesen 627 kor. 55 fill.

Cserhalmi Sámuel pénztárnok.

I. ker., Lógodi-utca 49. sz. földsz. 1.

Görög és Latin Remekírók

magyar fordításban, bevezetéssel és jegyzetekkel.
Kiadja a M. Tud. Akadémia klasszika-filológiai bizottsága.

Anakreon. (Ponori Thewrewk Emil.) 3 kor. 20 f. Görögül és magyarul	4.—	Lykurgos beszéde Leokrates ellen. (Fináczy Ernő.) 1 korona. Görögül és magyarul	1.40
Bacchylides költeményei. (Hegedüs István.) 4 kor. 80 fillér. Görögül és magyarul	2.60	Paterculus C. Velleius. Róma történetéről írt két könyve. (Szölgyény Ferenc.) 1 kor. 60 f. Latinul és magyarul	3.—
Catoböles mondásai. (Némethy Géza dr.) 80 fillér. Latinul és magyarul	1.20	Platon állama. (Simon József Sándor) 5.— Latinul és magyarul	10.—
Catullus versei. (Csengeri János.) 2 kor. 60 f. Latinul és magyarul	4.—	Platon. Euthyphronja, Sokrates védőbeszéde, Kritonja és Phaidonja. (Simon József Sándor.) 2 kor. 40 fillér. Görögül és magyarul	4.—
Cicero a kötelességekről. (Csengeri János.)	2.—	— Theaitetos. (Simon József Sándor.) 1 kor. 20 f. Görögül és magyarul	2.40
— A legfőbb jóról és rosszról. (Némethy Géza dr.) 3 kor. Latinul és magyarul	5.—	Propertius elégiái. (Csengeri János.) 4 kor. Latinul és magyarul	6.—
— Brutus. (Posch Árpád.) 4 kor. Latinul és magyarul	6.—	Quintilianus M. Fabius szónoklattana 12 könyvben. I. kötet: I—VI. könyv. (Präeser Albert.)	6.—
Demosthenes beszédei. (Gyomlay Gyula dr.) II. rész. Két kötet. 4 kor. Görögül és magyarul	6.—	Sallustius Caius Crispus összes munkái. (Cserép J. dr.) Latinul és magyarul	8.—
Euripides. Herakles. — Hypolytos. (Latkóczy Mihály és Csengeri János.) Görögül és magyarul	7.20	Seneca Lucius Annaeus. Erkölcsi levelek. (Barcza József.) Két kötet 9 kor. Latinul és magyarul	20.—
— Phoinikiai nők. Medeia. (Csengeri János.) Görögül és magyarul	6.50	Suetonius császárok életrajzai (Székely István dr.) 4 kor. 80 f. Latinul és magyarul	8.—
Gaius római jogi institúciói. (Bozöky Alajos dr.) 4 kor. Latinul és magyarul	6.—	Thukydides. (Zsoldos Benő.) Három kötet. 6 kor. 40 f. Görögül és magyarul	11.60
Gellius A. «Attikai éjszakák». (Barcza József és Sós József.) Két kötet. 7 kor. Latinul és magyarul	16.—	Vergilius Publius Maro Aeneise. (Barna Ignác dr.) Bevezetéssel ellátta Némethy Géza dr.	4.—
Görög anthologiabeli epigrammák. (Ponori Thewrewk Emil.) 2 kor. Görögül és magyarul	4.—	— Eclogái. (Viétórisz József dr.) 80 fillér. Latinul és magyarul	1.20
Herodotos történeti könyvei. (Geréb József.) Három kötet. 8 kor. Görögül és magyarul	16.—		
Homeros Iliasa. (Ponori Thewrewk Emil.) I. kötet. 3 kor. Görögül és magyarul	6.—		

Kaphatók :

LAMPEL R. könyvkereskedése (Wodianer F. és Fiai) r.t.
Budapest, VI., Andrásy-út 21. szám.
és minden könyvkereskedésben.

1915. MÁJUS.

XXXIX. ÉVFOLYAM.

V. FÜZET.

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPITOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV.

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

BLEYER JAKAB és FÖRSTER AURÉL.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1915.

Az **Egyetemes Philologiai Közlönybe** szánt class. philologiai dolgozatok kéziratát **dr. Förster Aurél** (IV., Eskü-tér 8.), a modern philologiai dolgozatokéi **dr. Bleyer Jakab** czímére (VIII., Mikszáth Kálmán-tér 4.) küldendők. Fölolvasások **dr. Papp Ferencz**, I. titkárnál (II., Vérmező-út 12.) jelentendők be.

TARTALOM.

ÉRTEKEZÉSEK.

BAYER JÓZSEF: Romeo és Julia Borhátan.....	361
CSERÉP JÓZSEF: Róma kora, népe és királyai. (Vége)	365
MARÓT KÁROLY: Homerus comparatus. (Vége)	371
WÁGNER JÓZSEF: A Wagner-operák magyar fordításairól. (I. közl.)	385

HAZAI IRODALOM.

Moór Elemér: A Toldi-monda és német kapcsolatai. HEINRICH GUSZTÁV	395
Nemzetiségi Ismertető Könyvtár. Szerk. SZABÓ ORESZT. II. r. I. k. SCHMIDT	
HENRIK	401
Horváth Endre: Romanos, «veterum melodorum princeps». CZEBE GYULA	404
Kántor Lajos: Theophrastos <i>Χαρακτήρες</i> -e. HUSZTI JÓZSEF	405
Benedetto Croce: Esztétika, elmélet és történet. KRISTÓF GYÖRGY	406
Versényi György: Szíveket újító bokréta. GULYÁS JÓZSEF	408

KÜLFÖLDI IRODALOM.

A. Heusler: Die Anfänge der isländischen Saga. PETZ GEDEON	410
L. v. Schroeder: Arische Religion. SCHMIDT JÓZSEF	413
N. Kostyleff: Le mécanisme cérébral de la pensée. SAS ANDOR	419
Schriften der Gesellschaft f. Theatergeschichte. XXI. és XXII. k. KÁDÁR	
JOLÁN	420

PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK 1913/14.

Hoós Ferencz: A shakespearei drámák szerzőségi kérdése. HEINRICH GUSZTÁV	422
Klein Gyula: A képes beszédéről. ZLINSZKY ALADÁR	424
Báthory Andor: Pósa Lajosról. PAPP FERENCZ	424
Csukovits Sándor: Szigligeti Ede VÉRTESY JENŐ	425
Lippay György: A latin nyelvi tanítás eredménytelensége és a reform-	
gimnázium. REIBNER MÁRTON	425
Kiss Albert: A görög nyelv és irodalom tanítása a középiskolában.	
VÉRTESY DEZSŐ	429
Horváth Dezső: A latin régiségtan és irodalomtörténet tanításának mód-	
szere. VÉRTESY DEZSŐ	430

VEGYESEK.

Nyilatkozat a Révai bírálatáról. BÓDISS JUSZTIN	431
Nyilatkozat Bódiß Jusztin plágiuma ügyében. RÉVAY JÓZSEF	434
«Fakó lovam a Murza». Réthei PRIKKEL MARIAN	434
A kuruczballadák kérdéséhez. WEBER ARTHUR	436
Új könyvek	438
A szerkesztőkhez beküldött könyvek és füzetek jegyzéke	440

Az **Egyetemes Philologiai Közlöny** tíz havi füzetben, minden hónap elején (augusztus és szeptember kivételével) jelenik meg.

Előfizetési ára: 15 korona. Egy füzet ára 1 korona 50 fillér.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a reklamációk, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése a pénztárhozhoz, **Cserhalmi Sámuel**hez (Budapest, I., Lógodi-u. 49.) intézendők.

ROMEO ÉS JULIA BORHÁTON.

Gaal Józsefnek a Rajzolatok hasábjain megjelent egyik novellája (1836. évi I., 1—4. sz.) *Gyűlölség és szerelem* címen, a következő mottót viseli:

A két ellenség ... ágyából származott
Egy szerelmes ... pár.

Shakspere: Romeo és Julia.

Alig lehet kételkednünk e szerint abban, hogy Gaal a «balcsillagú szerelmes pár» történetére gondolt, midőn novellája megírásához fogott. Honnan vette a mottót, nem mondhatjuk meg, de annyi bizonyos, hogy 1836-ig R. és J. egyetlen magyar fordítása sem ismeretes és így Gaalé az érdem, hogy ő ültette át magyarra az első két sort Romeo és Juliából.

A *Gyűlölség és szerelem* egy ép olyan, kölcsönösen fellobbanó szerelemmel kezdődik mint Shakespeare tragédiájában; a két gyűlölködő család is meg van nála — de a vég nem tragikus, mert a szerelmesek fölött összetornynosult viharfelhők eloszlanak, mielőtt kitörésig juthatnának. Miért idézi tehát Gaal Shakespeare Prologjából ama véasztjelező sorokat — szintén nem tudjuk megmondani, ha csak nem gondolunk arra, hogy Shakespeare tragédiáját tán egy olyan német átdolgozásból ismerte, a melyben — szintén egygyé lesz a szerelmes pár. Az érzelmes kor nem szerette az erős tragikai hatásokat és pl. a bécsi Hofburgtheaterben Lear-t úgy adták elő, hogy — Cordelia is, Lear is életben maradtak. Színházi műnyelven az ilyen kiengesztelő befejezéseket «Wiener Schluss»-nak nevezték el.

A Gaal meséjének háttere a következő. A mi Rándoky-Rómeónk apja régi család szülöttje volt, de vagyonát részint önhibájából, részint balesetek miatt elvesztette. Ő is, neje is korán haltak el s a mi Rándoky-Rómeónk 6 éves korában anyai nagybátyja Tasnády és neje gondozásába került. Szerencsétlensége, hogy Tasnády és Bánóczy családjai antagonisták a vármegyében. Egy igazságtalan lefolyású perben Bánóczy lett a győztes, de a nagy anyagi eredmény sem tudja kiirtani szívéből a gyűlöletet, úgy hogy lehetetlenné teszi Tasnády alispánná megválasztását! Három év után Bánóczy minden mesterkedése daczára mégis alispán lesz Tasnádyból, mire Bánóczy «azóta kedvezőbben beszélt a tatárjárásról, mint az új alispánról s gyűlölségük ... köztudomássá vált a tájban». A gyűlölet akkora a

két makacs ember közt, hogy «Bánóczy szénája sem etetné meg magát Tasnády lovától — szokták mondani sokat jelentőleg a környéken». Rándoky-Romeo tehát csak unokaöccse Tasnády-Montecchinak, de ez is elég baj az ő szerelmi esetében.

Mint Gaal legtöbb novellájában, úgy ebben is, hogy úgy mondjuk, az expozíció (a kiindulás) a legjobb. Az ötletig mindig eljut — de a továbbszínálás művészetéhez már nem ért. Nagy dolgot várunk a családi gyűlölködésből s az egészségből egy véletlen eset vezet ki. Horpa nevű tanu megjelenik, ki bevallja, hogy ama kérdéses családi perben néhány (azóta elhalt) társával együtt, az ügyvéd részéről (Bánóczy tudta nélkül) hamis tanúzásra engedte magát csábíttatni és most kész a szükséges okmányokat Rándoky rendelkezésére bocsátani, ha kimentí őt bajából és nyomorából. A baja az, hogy egy verekedés alkalmával egyik társát agyonütötte s azóta bujdosik. Rándoky tudja, hogy az agyonütöttnak gondolt ember él, így könnyen tehet ígéretet, hogy bajából kisegíti. Nyomorán egyelőre pénzadománynyal segít.

A Romeo és Julia történetnek Gaalnál ekként a háttére válik fontossá, nem pedig a két szerelmes esete. Szerelmük közé a családi gyűlölködésen fölül azonban még egy akadály tolakodik: azt mondhatnók a Paris történetének folytatása. Ugyanis Gaalnál Ida-Juliát szintén szereti már valaki, mielőtt Rándoky-Romeo az előtérbe kerül. Ez Hegykédy hadnagy, az apa választottja Ida-Julia számára. A leány vonzalma nem lehet hozzá valami nagyon mély, mert midőn egyik pesti kaszinói hangversenyen «pillantata» találkozik a méhlázó s reá is figyelmessé lett Rándokyéval — föllobban a szerelem. «Látni téged és szeretni pillanatnak műve volt», mondhatják ők is. Paris esete Shakespearenél csakhamar a háttérbe vonul, Gaalnál azonban végig párvonalosan halad a szerelmi és családi történettel. Bánóczyék vidékről rándultak föl Pestre s bár Rándokynak alkama van beszédbe ereszkedni Idával és apjával, végig kalauzolja őket a kaszinó termein, míg megrendelt kocsijuk megérkezik, de minden társadalmi konvenczió ellenére, bemutatkozás nem történik és Rándoky csak később tudja meg, hogy Bánóczyék vele szomszédos birtokosok, de azt is, hogy Bánóczy és nevelőapja Tasnády közti kiolthatatlan gyűlölség minden eshetőséget az ismeretségre lehetetlenné tesz. Ekkor a véletlen segítségre jön. Midőn birtokára Borhátra utazik, pihenőül megáll lovaival egy birtok előtt. Kíváncsiságból bemegy a kerthe, melynek egyik padján ép azt a regényt találja meg, a melyről ő Pesten Idával beszélgetett: Hope Athanasiusát. Egy beleírt megjegyzésből sejti, hogy Ida érdeklődik iránta és mind a mellett le kell mondania minden reményről, ha a családi gyűlölködésre gondol. Szerencsére egy újabb véletlen kezére játszik s most már ittmaradása biztosítva van. Ida anyja ugyanis egy hídon át közeledik feléjük. E hid roskadóban van, frónk szerint: rozoga voltánál fogva, de komikussá teszi a helyzetet az a lehetőség: hátha a magyar Capuletné sulya alatt? Elég az hozzá, hogy a helyzet mindenkép veszedelmes, de Rándoky egy ugrással ott terem és megmenti Bánóczynénak ha tán nem is életét, de mindenestre testi épségét. Ezzel megnyeri a mama szívét. Ott marasztalják. A kerti séta alkalmával a két szerelmes szív összedobban, Rándoky-Romeo szerelmet vall s Ida-Julia válasz helyett önfeledten a vállára hajtja a fejét. Mindezt meglátja a Bánóczyval együtt érkező Hegykédy

is. Ott helyben nem történik semmi összeszólalkozás, hanem néhány nap múlva Hegykédy fölkeresi birtokán Rándokyt, szó szót, sértés sértést ér, úgy hogy az ügyet csak párbajjal lehet elintézni.

A mi a főmese mellett történik ezután, az csak novellisztikus czafrang. Rándoky megsebzí Hegykédyt az ujjain, úgy hogy katonaszkodása lehetetlen lesz. A Horpától megkapott iratokat maga adja át Rándoky Bánóczynak, ki ekként meggyőződik, hogy a kérdéses pert jogtalan alapon nyerte meg. De Rándoky megsemmisítteti a fontos iratokat, ezzel maga tesz lehetetlenné minden perújítást. Erre a haragosak kibékülnek; Rándoky megkapja Julia kezét, Hegykédy pedig «szégyenkedésből a vidéken láthatatlan lett». Természetesen Horpa is nyugodtan visszakerülhet az atyai házba.

Látható ebből, hogy Gaal a tragikus történetet érzelmes polgári novellává gyúrta át, kedvező kimenetellel.¹⁾ Ne csodálkozzunk ezen, mert majdnem 70 évvel későbbben ugyanezt tette R. Voss is, Romeo u. Julia im Albanergebirge cz. kisebb regényében, melyben az ellenséges családok gyermekei végül összeházasodással pecsételik meg a családi békét. A shakespeare-i ihlet tehát egyképen hatott a magyar és az egyik német íróra, bár az olasz népelet rajza Vossnál művészibb mint Gaalnál a magyar.

De mennyivel fenségesebben ihlette meg azt a másikat, a költői lelkű Keller Gottfriedet, kinek Romeo u. Julia auf dem Dorfe cz. novellája a világirodalom remekei közé tartozik. Keller novellája kongeniális alkotás: falusi környezetbe áttétele a szülők haragjából természetesen következő tragikus szerelemnek, mely a parasztnő és parasztleány lelkét ép úgy halálra perzseli, mint ama veronai előkelő szerelmes párért.

Vossnál inkább czégér a czímben jelzett szerelmi történet. Az is parasztlak közt folyik le, mint a Keller Gottfried története, de nem több egy érdekesen transponált történetnél, mely izgalomban tartja az olvasót, de csak azt a szórakozást kereső olvasót, a ki irtózik a — megrázó tragikumtól.

Gaalé még Vossénál is gyöngébb s irodalomtörténeti érdeken kívül alig tarthat számot egyébire. Ha hozzávesszük mint elbeszélőnek ekkor még nehézkes, czikornyás, sokszor igazán fás prózáját, a gyöngé mesealkotást, a lényegesnek háttérbe tolását s a mellékessel való túlságos pepecselést, elmondhatjuk róla, hogy ismerhette valamelyest Shakespeare Romeo és Juliáját — de nem Shakespeare lelkét. Ihlet nélkül fogott a történet megírásához és költőietlenül is fejezte be. Egyedüli érdeme Gaalnak, hogy azon kevés magyar író közé tartozott, ki ebben a korban forgatni kezdte Shakespearet. De mind ő, mind társai messze voltak még 1836-ban attól, hogy megértsék és hogy ihletet merítsenek örök alkotásaiból.

Romeo és Julia első története vérszegény, költőietlen novella, mely csakis írójának fejlődése szempontjából, meg kortör-

¹⁾ Megemlíttjük, hogy Londonban 1662-ben már egy nem tragikus kimenetelű Romeo és Juliát is játszottak. Sőt megtörtént, hogy fölváltva adták ugyanott egyszer a tragikus, máskor a víg kimenetelű darabot. (L. Genéé: Gesch. der Sh.-schen Dramen in Deutschland, Leipzig, 1870, 503 lap.)

ténetileg érdemel figyelmet, mint adalék a magyar Shakespeare-hatások rajzához. De a benne előforduló párbeszéddek révén ¹⁾ még abból a szempontból is érdekes, mivel azt bizonyítja, hogy a 30-as évekkel a német hatások alól menekülendők, irodalmunk az angol felé kezd fordulni.

(Budapest.)

BAYER JÓZSEF.

¹⁾ Mint kortörténetileg jellemző dolgot megemlíti, hogy Ida és Rándoky a kaszinói együttlét alkalmával Bulwer Pelhamjéről és Hope *Athanasius* cz. angol románjáról is beszélgetnek és összehasonlításokat tesznek Bulwer és Scott Walter közt is. Ezek dicsérete és a Clauren-Kotzebue-féle magyar novellisztikus majmolások ostromozása figyelmet érdemel magyar irodalomtörténeti szempontból is. De Gaál hibás idézetét (mely a Badics-féle kiadásban, 83. és 102. lap, nincs kijavítva) utólag igazítjuk helyre. Thomas Hope (? 1770—1831) kérdéses regényének nem «*Athanasius*», hanem *Anastasius*, or *Memoirs of a Modern Greek* a czíme, 1819-ben névtelenül jelent meg és kezdetben Byron művének tartják. Th. Hope, John Galt és J. J. Morier nagyon olvasott regényírók voltak Bulwer és Scott W. mellett a XIX-ik évszázad első évtizedeitől kezdve. «Each of these three novelists — írja E. Gosse — identified themselves more or less with the Oriental adventures of Byron, who declared that he wept bitterly when he read *Anastasius*, partly because he had not written it, partly because Hope had» (*English Literature*. Vol. IV. London, MCMIII. 183). Hope arczképét, görög szabadságharczosi öltözetben G. P. Harding festménye nyomán közli is Gosse i. h. 184. lap. Nem érdektelen dolog, hogy hire hazánkig is eljutott. De míg *Anastasius*ának értelmes története korában nagy hatást tett és e hatás alá került hazánk olvasóközönsége is — Th. Hope ma már a teljesen feledésbe merült regényírók közé tartozik még Angliában is. A dolog az angol-magyar irodalmi hatások szempontjából mégis nagyon figyelemre méltó. A főntemlített Morier-rel egyébként Petrichevich Horváth Lázár ismertette meg irodalmunkat. Az *Athenæum* (1837. évf. I. félév 21., 30., 46. sz.) az ő tollából ily című czikkorozatot közölt: Morier regényeiből töredékek egy előszóval. A 367. lapon ez áll: «Folytatása máskor» — de a folytatását csak az 1837-iki évfolyam II. féléve 363—68. lapjain találjuk meg. Látszik ebből is, hogy az angol irodalom kultusza a 30-as évek felé föllendülőben volt nálunk is — valószínűleg francia mintára. (L. *Athenæum*, 1837, II. 28. sz. Párisi töredékek.) Az 1837-ben megindult *Athenæum* I. féléve hasábjain a fönt jelzett ismertetésen s egy pár angol irodalmi apróságon kívül három angol novellát is találunk: *Sheridan-Knowles* után *A kép* czíműt (1837. évf. I. 141—44. l.) és *A halál mint keresztatyja* czímű kisebb novellát (1837. évf. I. 215—16.), ismeretlen angol szerző után. Mindkettőt Kazinczy Gábor tollából. A *Rebeka* cz. angol novellát Széplaky (Bajza) tollából (i. h. 395—400. l.). A II. félévben ismeretlen angol írók nyomán: *A kócsag* Kazinczy Gábor (II. 378—83. és 390—3. l.) és A parti rablók, T. L. fordításában (793—800. és 807—11. l.). Washington Irving novellája pedig: Az elkésztett utasok (215—23. és 232—8. l.) 63. jegyű írótól fordítva. A további nyomok kutatását fiatal íróársaim figyelmébe ajánlom.

RÓMA KORA, NÉPE S KIRÁLYAI.

(Vége.)

Azon a területen, a hol Róma létesült, egy pelaszg-arkád telepről van legkorábbi említés a hagyományban: Evander költözött oda 60 évvel a trójai háború előtt az arkádiai Pallanteonból az írás és az aol nyelv ismeretét magával víve.¹⁾ Hogy a Palatium nevének van-e összefüggése a Pallanteonéval s hogy Evandernek fiáról vagy leányáról kapta-e nevét; hogy a pelaszg szónak van-e etymologiai kapcsolata a Palatium és Latium nevével, mint C. de Cara kifejti: mindez ránk nézve most mellékes ugyan, de nem valószínűtlen. Az meg szinte bizonyosnak vehető, hogy a Palatiumon volt az első település.²⁾ Evandert rendszeren azonosítják Faunussal; Faunushoz fűződik az *incubatio* nevű jóslás s Faunus Incubusnak volt jóshelye Tiburban is, mely város alapítását Evander kormányosának tulajdonítja a hagyomány.³⁾ Latinus tehát Faunus-Evander fia a mondában, de úgy is szerepel, mint az arkádiai vérből származott Telephosnak az amazon Hierától való fia. Már most, a mennyiben az amazonok aethiopiai nők voltak s az elami Memnon aethiopsok királya, Hiera pedig az Aeoliæ Insulæ egyikének neve, úgyszintén egy, Sicilia északnyugati szegleténél vagyis azon részénél fekvő kis szigetnek is, melyet elami, illetőleg trójai telepnek ismert a hagyomány: ennél fogva Arkádia ősi lakói szintén elami eredetűeknek mutatkoznak.⁴⁾ És csakugyan e mellett szólnak is a következő adatok: 1. A betűk ismeretét a pelaszgok vitték magukkal Latiumba; 2. az arkádiaiak pelaszgok voltak; 3. pelaszgok az aelok és iónok voltak.⁵⁾ Ha tehát Latiumba Evander vitte az írás és az aol nyelv ismeretét, akkor a palatiumi első település aol-pelaszg volt. A mondai vonatkozásokból világosan kivehető, hogy a dørság már a trójai háború előtt kezdett tért foglalni Hellasban hatalmaskodó, kiméletlen fellépésével. Ez okozta kétségkívül a régi «barbár» lakosság egy-egy csoportjának kivándorlását olyan földre, a hol fajrokonai laktak. Evander után nemsokára ismét költözött át Latiumba egy pheneai arkádokból, elisi epeusokból és trójaiakból álló csapat.⁶⁾ Szintén a dór Bacchiadák tyrannisa készítette az aol-pelaszg vérből származó Demaratost kivándorlásra Korinthosból a Kr. e. VI. század folyamán Etrúriába,⁷⁾ mint a hogy

¹⁾ Mar. Victor. a. gr. I, 2468 P.

²⁾ Liv. I, 33. V. ö. Schwegler, RG. I, 458.

³⁾ Verg. Aen. VII, 81. sk. Cato ap. Solin. II, 8, 35 Mommsen.

⁴⁾ Schol. Apoll. 2, 967. — Verg. Aen. V, 718. 755. s kk. Cic. Verr. IV, 33. Thuk. VI, 5.

⁵⁾ Plin. n. h. VII, 192. Herod. I, 146. VII, 94. 95.

⁶⁾ Dion. I, 33, 34. Az epeusok Protogoneiával, Endymion anyjával, a Japetidákból ágaztak el.

⁷⁾ Italiában már igen régi időben találjuk nyomait az etruszk népnek. Erre mutat a *Tarchon* név; a rutulok is tyrrhenek voltak s Turnus a. m. Tyrrhenus. Appian. Phot. Bibl. 16 b 4 Bekker (ὑπὸ Τυρρηνῶν) és Dion. I, 64. Cato is írja, hogy hajdan majdnem egész Italiának az etruszkok voltak urai (ap. Serv. ad Aen. XI, 567.).

a VII. században az Euphemidákat is a dórok nyomása indította át-
kelésre Afrikába elszakadt fajrokonok közé.¹⁾

Róma tehát eredetét tekintve arkádiai aol-pelaszg alapítás;
neve a szumirban a. m. *város*, Romulus pedig *alapító*,²⁾ akár Evan-
der volt ez, akár egy albai. A város alapításának ama módja, melyet
etrúriainak jelez a hagyomány, egész a császárság koráig dívott gyar-
mat-alapításkor.³⁾ Az alapítás idejét e szerint helyesen jegyezte föl
mind Ennius, mind Varro. Romulus úgyszólván csak a Palatiumot
vonta körül barázdával; a forumot s a Capitoliumot az írásbeli hagyó-
mány szerint Titus Tatius adta hozzá; ⁴⁾ ugyanakkor csatolták hozzá
Dionysios tudósítása szerint a Quirinalist is.⁵⁾ Amde a mondai Romu-
lus neve Róma fennállásának mintegy az öt első századát foglalja
magában minékünk, vagyis, a mennyire belesajthatnak lelki szemeim
ama messze idők homályába, úgy látszik, azalatt a hosszú idő alatt
semmi különös jelentősége sem volt Rómának. Csak akkor kezdődött
a szerepe, mikor ott, az etruszk, latin és szabin érdekek ütköző-pont-
ján, belekerült a történelmi események forgatagába. A sabinusok elő-
nyomulása kelet felől, a samnisoké és volsceusoké pedig délen végső
veszedelemmel fenyegette a latinok és etruszkok lételét, szabadságát.
A Capitolium elfoglalásával igen fontos pontnak jutott birtokába a
szabinság (Titus Tatius), mert így mintegy közéjük élte magát a
rokon latin s etruszk népeknek. Érdekes, hogy a sabinusokat Tar-
quinii etrúriai város támogatja és segíti árulással diadalra a Volci,
egy szintén etruszk város által támogatott latin Róma ellenében.⁶⁾
Tarpeia nevében ugyanis a Tarquinia név mását látják. Érthetőbb is
egy ilyen megfejtése annak a kitüntetésnek, melyben Tarpeia részesült
halála után, mint L. Calpurnius Piso aetiológiai megoldó kísérlete.⁷⁾
Volcira az ottani híres antik falfestményen kívül, melyről alább szó-
lok, Cæles Vibenna lucumo segítő-szereplése utal.⁸⁾ A medulliai Hos-
tus Hostiliusnak hasonló nevű fiát Romulus az eredetileg etruszk kirá-
lyok és lucumók viseletében szokásos arany gyűrűvel s prætextával
ajándékozta meg; unokáját pedig Tullus Hostilius néven Róma har-
madik királyának állítja a monda. E három Hostiliust egymással,
meg Romulusszal is azonosnak ismerik fel egyesek.⁹⁾ Nagyon való-
színű is, hogy az a Romulus, a ki valamikor a Kr. e. XIII. század-

¹⁾ Paus. II, 4, 3 sk. Thuk. IV, 42. — Herod. IV, 145. s kk. (v. ö. II. 171.).

²⁾ *Ru-ma* «épített terület», *ru-mulu* «építő ember».

³⁾ Marquardt, Röm. Staatsverw. I, 8, 454. Serv. ad Verg. Aen. V, 755. Varr. l. l. V, 143.

⁴⁾ Tac. ann. XII, 24. V. ö. Strab. V, 7 (= 234.).

⁵⁾ Dion. I, 76.

⁶⁾ Grotefend, Ueber alt-ital. Geogr. u. Gesch. III, 30. Rhein. Mus. I, 116 (Niebuhr) és 1842. 444. l. (Schwenck), stb.

⁷⁾ Dion. II, 38 s kk. Liv. I, 11, 5. Serv. ad Verg. Aen. VIII. 348. Plut. Rom. 37.

⁸⁾ Tac. ann. IV, 65. Dion. II, 37. 42. (Ő valami Solonium nevű ismeretlen várost említ). Liv. I, 14. Varr. l. l. V, 46. Prop. IV, 2, 50. Fest. s. Tuscum vicum: «Volcientes fratres Cæles et Vibenna».

⁹⁾ Schœmann, op. acad. I, 26. 28. Juv. sat. V, 164. Macr. sat. I, 6, 16.

ban (a trójai háború előtt mintegy 60 évvel vagy kevéssel utána) alapot vetett a latin Rómának, ötszáz évvel későbbben már csak egy új lakosság Romulusának tekinthető, tudniillik a latinokkal egyesült sabinusokénak, a kik Quirinus néven tették őt magukévá. A sabinusokkal való egyesülés után neki tulajdonított cselekedetek egy része tehát egy másik személyről vagy több személyről vannak elvéve és reá ruházva.

A sabinusok előnyomulása s ennek során a Quirinalis, majd a Capitolium megszállása első sorban, úgy látszik, Veii érdekeit fenyegette, a mely csak mintegy 17 km-nyire feküdt Rómától. Emiatt keveredett talán adáz háborúba a sabinusokkal való egyesülés után Romulusszal, a melyikben 14,000 embert veszít el s területe egy részét, a silva-Mæsiát. Megismétli a háborút Tullus Hostilius ellen, a melyben az albaiak gyanus magatartásából arra lehet következtetni, hogy ezek szívesebben látták volna Veii diadalát, mint Róma győzelmével a sabinusok elnyomó törekvésének erősödését. Ha Veii kemény háborút Róma ellen a sabinusok kiszorítására való törekvésnek magyarázzuk, nem lesz nehéz megértenünk Alba Longa lerombolását s lakói áttelepítését Rómába. Úgy látszik, Albában is kezdtek már akkor a sabinusok (Curiatii) felülkerekedni; latin-etruszk érdek volt ennél fogva, hogy a latin albaiak lerombolják városukat s áttelepedjenek Rómába. Egy albai gyarmatból, Medulliából, származott az áttelepítőjük, Tullus Hostilius király, nagyatyja is.

Ezen magyarázat helyességét számos adat igazolja. Titus Tatius latinok ölték meg, a miért sérelmüket orvosolni vonakodott. Romulus eltüntetésével az új polgárokat gyanúsította a nép s meg nem nyugodott, míg Julius Proculus, a kit a hagyomány Romulus jóbarátjának jelez, de a kinek nemzetiségére nézve eltérők az adatok, az ő szellemének üzenetével, hogy az égiek közé távozott, meg nem békeltette. Egyik adatunk szerint sabinus volt Proculus; de úgy vélem, ilyen szerepre egy sabinus senator alig vállalkozhatott volna a siker reményével. Romulus halála után a patres közt versengés támadt, mivel a sabinusok azt erősítették, hogy sorrend szerint az ő népüket illeti a trón betöltése; egy évi *interregnum* után siker is koronázta ebbeli követelődésüket. De a *veteres* és *novi patres* villongása a *prærogativa* miatt még a trón betöltése után is tartott, sőt átharapódzván a polgárságra s a *cliensségre*, a mely szintén két külön pártba szakadt, meg sem szűnt, míg Numa a Romulus szerzette földterületet s az *ager publicus* egy részét ki nem osztotta a szegény köznépnek. A kétféle polgárság egybeolvasztására kétségkívül igen nagy befolyással voltak Numa intézményei, bár Egeriával való találkozásaiiban maguk a rómaiak is kételkedtek.¹⁾ Könnyű is átlátni, hogy tervei isteni eredetének s szentesítésének czéljából volt neki szüksége Egeriára. És hogy a hitelesítésnek sürgős esetekben se legyen akadálya, meg hogy a találkozás titokszerűsége kevésbé legyen kitéve leleplezésnek, azért kellett ennek helyéül Aricia helyett a porta Capena melletti berket jelölnie meg.

Tullusnak egy Marcius volt a gyilkosa, s egyszersmind az utóda

¹⁾ Liv. I, 16. sk. Dion. II, 56—63. V. ö. Dion. III, 10.

is Ancus Marcius néven (Dion. III, 35). Ennek atyja ismeretlen, hanem az anyja Numának a leánya volt. «Anci pater nullus; Numæ nepos dicitur» — mondja Seneca (ep. 108, 30). Két rendkívüli fontosságú célt valósított meg. Az egyik a tengerrel való összeköttetés és kereskedelem biztosítása. Evégből a Janiculust, a mely a *silva Maesia* elhódítása óta alighanem sabinus telep volt, a mennyiben Numa ott lelt örök nyugvóhelyet, fallal kerítette s erős őrséggel látta el, hogy az etruszk rablók ne veszélyeztessék a kereskedelmet; a várost a folyó mindkét partján a tenger felé terjesztette s a Tiberis torkolatánál sótelepeket és Ostiát építtette. A másik az Aventinus belefoglalása a falóvbe s megtelepítése a legyőzött latin városok lakóival, hogy azoktól ellenség ott Róma ellen állást ne foglalhasson. Ez a latinokból, etruszkokból és sabinusokból alakult állam oly erőssé fejelett már, hogy a latinokat, sabinusokat és etruszkokat szövetezésre készítette maga ellen.¹⁾

Már Romulus alatt mutatkozik a Tarquiniibeliek befolyása, még pedig az ellenséges sabinusok javára. Ancus után meg épen a jövevény Demaratosnak egy etruszk anyától született fia jut a római trónra: *Lucius Tarquinius*, a «tarquinii lucumo». Ő ugyanis annyira megnyerto Ancus bizalmát, hogy ez halálos ágyán reá bízta kiskorú fiai gyámságát. Amde később sem adta át a királyi pálczát gyámoltjainak. Rajta kívül még egy «tarquinii lucumo» szerepel Róma királyául, a kit az előbbi fiának vagy unokájának tart a római hagyomány. Ennek a Tarquinius-háznak az uralkodását egy időre egy másféle származású király szakította meg: Servius Tullius. A származására vonatkozó, egymástól eltérő adatok s a vulcii híres falfestmény ábrázolásának egyeztetéséből az látszik legelfogadhatóbbnak, hogy a latin Corniculum elfoglalásakor római fogságba került Ocresiatól, a város védelmében elesett fejedelem nejétől, született Tarquinius király házánál, a hová Ocresia mint *serva* került. Ama vulcii képen *Mastarna*, a későbbi Servius Tullius, meggyilkol egy Cneve Tarchunies Rumach-ot, talán Tarquinius király fiát, a ki Mastarnát akarta megölni, ha a két Vibenna meg nem védi.²⁾ Atyját illetőleg szintén eltérnek az adatok. Az egyik változat szerint áldott állapotban jutott fogságba Ocresia, a másik szerint ellenben a házi *lar* termékenyítette meg Tarquinius házánál. *Lar* vagy *lars* pedig azt jelenti etruszk nyelven, hogy *fejedelem, úr*. A király nagy szeretetéből következtetve az ő fiának tartották is Mastarnát, a ki Servius Tullius néven utódja lett.³⁾ Ő tehát nem *lucumo*, nem etruszk, mint a két Tarquinius, mert az anyja latin nő volt s még hozzá *serva*. Nem is törvényes úton jutott a trónra, hanem erőszakkal: egy Cneius Tarquiniusnak, alighanem a király fiának meggyilkolásával. Ez az eljárás nem új a

¹⁾ Dion. III, 42–45. A latinokkal szövetezett etruszk városok: Clusium, Arretium, Volaterræ, Rusellæ, Vetulonia. — De a közelebb fekvő etrusiai városok, ú. m. Veii, Cære, Eretum, külön szöveteztek ellene (u. o. 58. 59.).

²⁾ Gardthausen, Mastarna oder Servius Tullius. Leipzig, 1882. 29. s. kk. 1.

³⁾ Cic. de re p. II, 21, 38. Justin. 38, 6–7. Plut. de fort. Rom. 10. V. ö. Claudius császár beszédét a lyoni bronztablán.

római trón megszerzésében. Titus Tatiust a latinok ölik meg; Romulust a sabinusok teszik el láb alól; Tullus Hostiliusnak *Marcus* volt a gyilkosa s az utódja. Az első Tarquinius Ancus fiai rovására királykodik; de a latinság, melyet annyira dédelgetett, latint tett utódjává Volci etruszk város («a két Vibenna») támogatásával. Ancus fiainak s híveiknek menekülése a sabinus elem hátrábbszorítását jelzi.

Servius Tullius «*primus iniussu populi, voluntate patrum regnavit*».¹⁾ E miatt a nép mindjárt az első alkalommal fel akarta őt szőlítani a királyi méltóság letételére. Ezért mindent elkövetett a plebs megnyerésére, bár így meg a patriciusokban támasztott elégtelenséget. De nevezetes nagy reformjával eléggé érthetővé tette, hogy a szegény osztály fölsegítésével nem akarta csorbítani a vagyonos osztály s nevezetesen a patriciusok politikai befolyását. Mindazáltal sikerült a Superbus melléknéven ismert Tarquiniusnak híveket szereznie ellenében s különösen a minores gentes megnyerésével oly tekintélyes pártra tennie szert, hogy apósa meggyilkolása után trónra jutott. Ő meg mind a két rendet, sőt tulajdon rokonait is maga ellen ingerelte, úgy hogy végre megfosztották trónjától s összes rokonaival együtt száműzték. Porsena, Clusium királya, fellépett ugyan érdekében fegyveres hadával, de a trónra vissza nem segíthette; egyideig azonban, úgy látszik, maga uralkodott Róma felett.²⁾

Romulus neve tehát egy eredetében pelaszg-Rómát jelez nekünk, melynek növekedése Albából történt, valószínűleg akkor, midőn azon a tájon a sabinusok előnyomulása fenyegető mértéket öltött s a latinság egy része a rokon etruszkok közelében remélt biztosabb lakóhelyet. De a sabinság, egy ága azon umbereknek, a kiket az etruszkok szorítottak ki a Tiberis, a Tyrrhenus-tenger s az Appenninusok határolta területről, a folyó balpartján nyomult a latin és etruszk nép közé s a Quirinalis és Capitolium elfoglalásával a Palatium arkádalbai telepeseit egyesülésre kényszerítette. Titus Tatius, Numa Pompilius és Ancus Marcius sabinus származású királyai Rómának. Az albai-latin származású Tullus még a Tatiussal kötött egyezség értelmében kapta a trónt a sabinus Numa halála után; de Ancus már a saját fiainak szánta, csakhogy Lucius Tarquinius a gyámkodásból kifolyólag magának tartotta meg s a latin lakosság nagyarányú erősítésével («gentes minores») jó idején gondoskodott a sabinság befolyásának ellensúlyozásáról. Máskülönben Róma is Alba Longa sorsára jutott volna. Mert hogy Albában is mily erősnek kellett már Tullus uralkodása idejében lennie a sabinság befolyásának, arra nagyon világos bizonyosságot hozhatok fel. Albának, mikor Rómával a főségért síkra szállt, Cluilius volt a királya. Ő volt a háborús-párt élén. De sokan elleneztek szándékát. A döntő ütközet reggelén halva is találták őt sátorában és sokan ellenfeleit gyanúsították megölésével. Az utódjául választott Mettius Fuffetius vagy Suffetius dictator már sabinus volt.³⁾

¹⁾ Liv. I, 41. — Dionysios (IV, 8. s kk.) tudósítása e részben eltér a Liviusétól.

²⁾ Plin. n. h. 34, 14, 39. Tac. hist. III, 72. Dion. III, 61. V. ö. Plin. n. h. II, 54, 140.

³⁾ Az *osculus medix* v. *medix* azt jelenti, hogy «fejedelem», *suffetius* (*suffet*) pedig alighanem a. m. *suffectus* vagyis «helyettes».

A sabinusok betelepődése óta e két, egész ellentétes fajú és érdekű lakosság keveredésének folyamata alatt nagyon ellentétes, sokszor szinte képtelen történelmi mozzanatokkal találunk a hagyományban. Az ellentétes érdekek és törekvések hullámlásában található e homályos jelenség magyarázata. Ez a lakosság a szomszédos rokon latin és etruszk népek szemében sem tisztán latin volt már, hanem vegyes «római» (*populus Romanus Quiritium*), a melylyel időnkint meg-megújuló élet-halálharczot kellett folytatniok, míg csak végleg alája nem kerültek hatalmának. A Tarquinius Priscus ellen szövetségzett etruszk városok csak legyőzésük után hivatkoztak a rómaiakkal való rokonságukra, hogy békét eszközölhessenek ki.¹⁾

Vajjon milyen lehetett ezen latinokból, sabinusokból és etruskokból keletkezett latinság nyelve abban az időben, a melyből nincsenek belőle írott emlékeink? Minő lehetett e keverék-nyelv a köztársaság kezdetekor, ha egyszer Polybios korában már a tanultabb rómaiak is alig értették?

Evander gyarmata az arkádiai *aeol* nyelvet terjesztette a «barbár» lakosság közt — olvassuk Cato és Varro följegyzéseiként Joan. Lydusnál.²⁾ És az az *aeol* nyelv nem általában a hellén nyelv; midőn ugyanis említi, hogy Evander magával vitte «τὴν Ἑλλάδα φωνήν», nyomatékosan hozzáteszi: «τὴν Αἰολίδα λέγων». Ugyanezen régi, tudós római írókra hivatkozva mondja, hogy *Romulus és népe is tudott ezen a nyelven*, t. i. az *aeol* nyelven.

Dionysios említi, hogy Tarquinius szerződése Gabii-val a Sancus-templomban egy ökörbőrrel bevont fapajzsra «*γραμμάσιν ἀρχαῖοις*» volt feljegyezve (IV, 58). Ugyanő állítja, hogy látta Servius Tulliusnak a latin városokkal kötött szerződését az aventinusi Diana-templomban «*γραμμῶν ἐχουσα χαρακτήρας, οἷς τὸ παλαιὸν ἡ Ἑλλὰς ἔχρητο*». (IV, 26.)

Dionysios tehát látta e szöveget, felismerte benne azon írást, a melyet *hajdan* a hellének használtak; de azt nem mondja, hogy el is olvasta vagy megértette. Pedig ezt a mozzanatot bizonyosan nem hagyta volna említés nélkül, ha meg bírta volna érteni. Különös *görög* szöveg, melyet egy született *görög* meg nem ért!

Rómának Karthágóval állítólag a legelső konzulok alatt kötött szerződéséről azt mondja Polybios (III, 22), hogy ő azt, a *mennyire lehetett*, a legpontosabban lefordítván, följegyezte. Itt nem érdekel közvetlenül bennünket a szerződés keltének ideje, sem a valódsága, hanem csupán a szöveg, melynek okvetetlenül régi eredetűnek kellett lennie, ha Polybios állításának igazat adunk. Ő pedig világosan azt írja, hogy bár nehézséggel küzdve azon volt, hogy a lehető legpontosabb fordítását adja a szövegnek. Meg is magyarázza, mi okozta neki a nehézséget: «*Ἰηλικαύτη γὰρ ἡ διαφορά γέγονε τῆς διαλέκτου καὶ παρὰ Ῥωμαίοις τῆς νῦν πρὸς τὴν ἀρχαίαν, ὥστε τοὺς συνεωτάτους ἐνία μολὶς ἐξ ἐπιστάσεως διευκρινεῖν*». Ennek pedig nem az a pontos értelme, a melyet Zoeller ad neki «denn so gross war der Unterschied der jetzigen von der früheren römischen Sprache...»,

¹⁾ Dion. III, 60.

²⁾ Joann. Lydus, de magg. I, 5. p. 125. Bk.

hanem ez: «mert oly nagy a különbség még rómaiakra nézve is a mostani s az egykori nyelv közt, hogy még a legértelmesebbek eszükét törve is csak alig bírnak egyet-mást pontosan megállapítani». «Még a rómaiakra nézve is» — mondja; hát még egy görögre nézve!... folytatódna a *xa* által kiemelt mondatrészből kivethető gondolat.

A latin nyelv tehát mintegy háromszáz év lefolyása alatt akkora változáson ment keresztül, hogy még a képzett rómaiak is alig értették meg valamit a régiből. A régi latin írás egyezett még a hajdani görög írással; a *hajdanival*! Ezt jól meg kell figyelni, mert ez is egyik bizonyossága a görögországi és itáliai írásterjesztő első nép azonosságának, de nem a — görög befolyásnak. Ebből az is következik, hogy a görög nyelv dialektusai nem egyazon nép nyelvének egyszerű elváltozásai. Tudták ezt maguk a hellének is; Herodotos határozottan jelzi, hogy az aeol és ion törzs pelaszg s hogy a pelasgok nem görög, hanem barbár nyelvet beszéltek. Ők maguk így tudták ezt. Mi csak nem tudhatjuk náluk jobban! Úgy hiszem, ebből magyarázható meg az a különös jelenség is, hogy az umber-sabell nyelvjárások közelebb állnak a hellén nyelvhez, mint a latinhoz.

(Budapest.)

CSERÉP JÓZSEF.

HOMERUS COMPARATUS III.

(Vége.)

Mihelyt azonban már valami természetfeletti erőképzet magához a ruhátlansághoz fűződött, minden további képzet hozzájárulása nélkül is olybá tűnik fel a *ruházat*, mint ezen erő érvényesülésének *akadálya* (hiszen a ruha eltünteti a meztelenséget), vagyis mint a meztelenség és felöltözöttség — rituális célzattal tekintett — iuxta-pozíciójában *alkalmatlanabb* tényező. Mindenesetre erősíti ezen, a ruha rituális alkalmatlanságát illető felfogást az a psycho-physikai szenzáció, mely bizonyos entuziasztikus excesszusig fokozott érzelmnyilvánulási esetekben a ruhát *fojtó köteléknek* érezteti velünk,¹⁶⁰⁾

¹⁶⁰⁾ Az ezzel összefüggő rituális (= feltűnő) meztelenség alább felsorolandó esetei tehát nagy mértékben ösztönösek. A közbeszédben is minduntalan kifejezésre jut, hogy a hirtelen támadt indulatot szorongó érzés kíséri: Az ember «levegő után kapkod», a «ruha égeti», «fojtogatja»; «sich Luft machen», mondja a német a ruha anyagában megokolt és hasonló helyzetekben fellépő amaz érzés kifejezésére, mely a gallért lerántanunk, a mellényt vagy blúzt feltépünk stb. parancsolja. Jellemző továbbvitellel ezt érzi Katona Bánkja is (IV. 7: «Ki! Ki! a tető mindjárt rám szakad») és mindenki, a ki a szoba levegőjét hirtelen tarthatatlannak érzi. Innen magyarázódik a ruhátlanság és vinculummegoldás Böhmtől és Krolltól észrevett összefüggése (101. jegyz.) és egyenértékűsége is. Kétségtávol közbejátszik a szenvedély romboló-tépő hajlama is, mire már Sitti, 22 figyelmeztet. Ez egyszersmind magyarázata, hogy a *ruházkodással* támadt rituális meztelenség eseteiben a teljes, ill. részleges meztelenség nem eredeti, ill. Ersatz-ot jelent, hanem rendszerint csak indulatoknak fokozati

míg viszont a meztelenség szokatlan, a ruha rendes volta két okon is *tágíthatja* a meztelenségnek tulajdonított erő körét. Az elterjedt ruházatkodás ugyanis jobban háttérbe szorítja a genitális *specziális* (termékenységi) jelentőségét, és az egész testre átszállott hatalomban inkább csak a szimpátikus varázserő áll a tudat homlokterében. Könnyíti ezt, hogy olykor már a genitáliákhoz is a termékenységből nőtt hatalom-képzet tapad, mint előbb kifejtők. Nem ellenzi tehát semmi, hogy e varázserő más, sokszor elég távolfekvő varázscélra is felhasználtassék. Ellenben a mindenre aggodalmasan ügyelő sacralis körületekintésnek csak könnyűvé teszi a határkiterjesztést a felvett és letett ruha hókuszpokusza is,¹⁶¹⁾ mely a kontrasztos babonás gondolkodás előtt szintén jelenthet valami titkos erőt.¹⁶²⁾ E két egymást támogató gondolat eredményezi már most, hogy a *rituális-babonás meztelenséget a varázshatás szinte minden fajtájában feltalálhatjuk*, a hol egyszerűen mint *különös erőt adó tényező* szerepel.¹⁶³⁾ Ép így — a ruha anyagában rejlő kötőszerep okán — könnyen érhetőnek kell találnunk, ha az *emberfeletti elragadtatás* (*θεία μανία*)¹⁶⁴⁾ vagy a

külömbőségét. (V. ö. még különösen 198. jegyz. is.) W. Rob. Smith evvel ellentétés felfogása. (Stübe ford. 260), mely szerint a gyászoló ruhát megszakgatása eredetileg adomány a halottnak — éppúgy mint a haj megtépése sem természetes mozdulat (?)!, hanem a régi hajáldozat maradványa (!), — aligha állhat meg, noha abban kétségtelenül igaza van (260ss), hogy «ilyen dolgokban a szokás második természet». — ¹⁶¹⁾ Stoll, 700 figyelmeztet, hogy a varázspceduráknál a visszafelémenés, ruhadarabok fordítva való felhúzása is, mint *nem* rendes dolog, fontosnak szokott tekintetni. Wellhausen, Skizzen III. 106 az arab vallásos körmenetek tagjainak meztelenségében, kétségkívül szellemesen, *abbamaralt ruhacserét* lát. Ha ezzel a görög gymnopádia kérdése nincs is elintézve (Dümmler 1894, 210s/211), mindenesetre többet és jobban magyaráz, mint akármily eddigi elmélet. — ¹⁶²⁾ Hozzájárulhatott ehhez, hogy mikor a ruhából *külpés* sympathikus-ösztönző cselekvésnek érzetett, az analógiavarázásban mindig rejlő erőképzet (v. ö. 307¹¹⁸ és 315¹⁵⁸) éppen a kilépés tényéhez fűződött, mint erre Wuttke² látszik súlyt helyezni (fent 301. l.). — ¹⁶³⁾ Így különösen a versipelles eseteiben (*példák* Heckenbach 35 kk., Weinhold 12 kk.) különféle, ú. m. szerelmi (*példák* Heckenbach 40, Weinhold 46 k.), lélekidező-hydromantikus (*példák* Heckenbach 42 k.), jövőbe néző (*példák* Weinhold 6 kk.), kincskereső (v. ö. 309¹²⁵) és hasonló varázslatok, azonkívül a medicina popularis számos esetében (v. ö. 308¹²⁴), sőt alighanem eredetileg áldozás alkalmával (*példák* Heckenbach 8 kk.) és a pompæ sacrae némely esetében is. — Nálunk egyébként országszerte «ne nézz oda, megvakulsz» figyelmeztetéssel óvnak a meztelenség ellen. Minden ide tartozó varázsfajta példáit l. még Wuttke² Register s. v. *Nacktheit*. — ¹⁶⁴⁾ *Példák* Heckenbach 21 k., Weinhold 6 és különösen Dümmler, Ph. 1894, 20 és 1897, 5 kk. Ismeretes utóbbi elmélete, mely a prófétai enthusiasmus szellemét látja — az Et. Magn. p. 152, 48 és 327, 11 minden-esetre romlott szövegének és Aelian. Var. h. III. 42 érdekes értékesítésével — az elegia eredete körül. Szerinte ugyanis a Neileus Peiro lányától (ki csak később lett Elege vagy Elegis, éppen mert *ἐλεγαίνειν* egy, persze tarthatatlan, etymon értelmében [Wilamowitz] a. m. *ἀσελγαίνειν*), illetve a Proitos Elegia (és Celæna) lányaitól elkövetett *ἀσπρία* eredetileg egy, a *ferfiak szegényezésére* appelláló és ez úton *bátorságra* kényszerítő denudáció és mint ilyen homályos és romlott visszhangja az *ősi elegia-költő félig papi* (prófétai) voltával összefüggő meztelenségnek, illetve fogya-

fokozott fájdalom-nyilvánulás (gyász) eseteiben,¹⁶⁵⁾ különösen a déli és keleti népek szenvedélyessége eredetileg anyagszerűbbnek érzi és ezért egy öntudatlan mozdulattal el is követi magán a részleges vagy teljes denudációt.¹⁶⁶⁾ (V. ö. fent 199. k.) A mi aztán finomodottabb és szigorúbb illemtudású korokban a rituális survival erős színezetével tovább tartja magát.

Viszont egyben a ritusban alkalmasabbnak látszó ruhátlanság gondolata — a rituális és rendes viselkedési alkalmak között élesen érzett különbség alapján — a maga ellentétével táplálja a normális ruházkodás elengedhetetlenségének gondolatát. Ez sokféle okon igen élesen kifejlődik a természeti embernél, a ki előtt a maga megszokott dísze vagy ruhadarabja, bármily jelentéktelen is legyen az alapján, önérzete, becsülete és emberi értéke érzéseivel azonos. A ki ettől megfosztja, emberi méltósága ellen követ el merényletet. Így alakul ki a ruházkodás és a szégyenérzés elterjedésével a képzet, hogy *eine Person entkleiden, sie demütigen heisst*¹⁶⁷⁾ (a mi a meztelenség obscén volta kifejlődésének is kezdőpontja). Ezt a *meztelenség*-

tékos ruházkodásnak (1897, 10. l. is. V. ö. Sámuel I. 1923, 22), a mi tradícióként, de mert később meg nem értették, csak a ὡς ἐπιστρέφεται ὁ ὄχλος céljával, maradt fenn. Így az elégia a vándorlási időkre menne vissza (1894, 208) és a később a cyclicusokban és Hesiodusban mutakozó *enthusiasztikus, ión ethos Homeros előttre nyúló kezdetét igazolná*. — ¹⁶⁵⁾ Példák halottsiratók részleges vagy teljes denudációjára Heckenbach 20 k., 31 kk. (66), Schurtz 123 kk., Waitz-Gerland II. 442, Müller id. helyeken. Dümmler felfogása szerint az ὡς στῆναι és a halotti elégia közös forrásra megy vissza (1894, 210 k., 2032). Ez mindenesetre a *külsőségeket* illető közös eredetre is enged következtetni. Az elégia hazafias-paramythikus tartalmát különös módon kísérő denudáció igen hasonló a στῆναι-nál jajongók ruhamegtépéséhez és mindkettő az érzelem excessusából keletkezik. A görög halottsiratók meztelenségének irodalmát l. Heckenbach 20s. A sepulcralis meztelenség kérdéséhez egyéb adatokat 199. kk. adtunk. V. ö. 1982s, 1993s is. Már érintők, hogy *igen sokszor a mellre szorítkozik*; ennek jelentősége alantiakból lesz teljesen világossá. Egyébként a sepulcralis meztelenségnek — legalább is egyes népeknél, mint a zsidóknál — más eredetét is fogjuk látni. — ¹⁶⁶⁾ Ezt felismerve már Heckenbach (33) a siratók meztelenségéről: *ex parte a doloris vi atque impetu*. W. Rob. Smith ellenkező véleményét illetőleg l. 160. jegyzet. Ezzel szemben az általános véleményt l. pl. Westermarck II. 254: „Die Trauersitten stimmen so häufig mit den natürlichen Ausserungen des Kammers überein, dass wir kaum umhin können, anzunehmen, es bestehe zwischen beiden ein Zusammenhang, obschon in den entwickelteren Formen des ersten die abergläubischen Beweggründe überwiegen». Egy egészen elszigetelt, önkénytelen denudációt, mely a ruha anyagszerűtlenségének érzéséből ered, említettünk már (2005s) Catull. 64, 62 kk.-ben. — ¹⁶⁷⁾ H. Ellis. 91. Ugyanezt hasonlóan Müller 5: *Je dichtere Verhüllung des Körpers ... umso grösser wird der ethische Widerstand gegen die Entblössung ... Entblössung wird daher etwas seltenes, auffallendes, erregt Anstoss u. ruft bei Beteiligten und Unbeteiligten das Gefühl der Beschämung hervor*. Wellhausen, Reste 195 is: wer schimpflich zur Schau gestellt wird, dem werden die Kleider ausgezogen (taschhir); Schurtz, Grundzüge einer Philosophie der Tracht 122 kk. természeti népek köréből sorol fel eseteket, hol a denudáció az *alantasságot* jelenti (szolgák uraik előtt, stb.) H. Ellis, 91. Waitz példáira is hivatkozik (Nacktheit Zeichen der Unterwürfigkeit). —

gel való megszégyenítést rendszeren második személyre szokták címezni, és a denudációt sokszor (házasságtörő nők, elesett harcosok esetében) az illető kezük ügyébe eső személyen hajtják végre.¹⁶⁸⁾ Igen gyakran azonban önmeztelenítés, mint a megvetés gesztusa fejezi ki, hogy a második személy «szégyelje magát». Ez a második személy lehet ember; ma is számtalanszor előfordul, hogy az alsóbb osztályok női podex-denudációval fejezik ki egymásnak dühös megvetésüket¹⁶⁹⁾; érintők 372₁₆₄ az Elege «trágár» mozdulatát, a melyhez hasonlóval lakon, arab és perzsa nők egyképen zavarták harcba gyáva férfiakat.¹⁷⁰⁾ Igen gyakori az ókori íróknál az, a régi araboknál (Wellhausen, i. h. I) is meglevő önmeztelenítés, a melylyel anya (v. dajka) akarja fiát (vagy neveltjét) presszionálni. Ez a Hekabe esete is és most már értjük, hogy e «*κινητικὸν καὶ γραφικὸν σῆμα*» nem direkt kérő gesztus, hanem a szégyenérzésre való appellálással teszi az anyai kérést nyomósabbá.¹⁷¹⁾ L. fent az I. részben. (Tagadhatatlan azonban, hogy e gesztusban az önmeztelenítés egyszersmind önmegszégyenítés is, a minek még sorát kell keritenünk). De ide tartozik az az eset is, mikor az önmeztelenítéssel okozott szégyenkezés nem emberre, hanem azzal különben egészen azonos érzésűnek képzelt¹⁷²⁾ démonra hárították. A czél itt

¹⁶⁸⁾ Példák: Wellhausen, Reste 191 (= Skizzen u. Vorarb. III. 125) (arabok), Krauss, Anthropophyt. I. 1 (délslávok), Gruppe 896 (idézte Justin. I. 614) Müller 34, 37 (assyri) és Ilias, B 259 kk., mit el szoktak hanyagolni. Házasságtörő nők megmeztelenítését illetőleg Müller 32 (Babylon) Stoll 698 k. és R. Schmidt 444 (utóbbi eset — Nambutirban — egy pálmánapi elvevéséből áll). Elesett harcosokét vagy foglyokét ill. kül. Müller 30, 34, 39, 42, 43 (keleten), 74 (Homerosnál s általában a görögségben). — ¹⁶⁹⁾ Stoll 682. — ¹⁷⁰⁾ Példák Dümmler 1894, (201) 206, Wellhausen, i. h.; az ókori irodalmat Müller 92 adja. A Balkán-népeket ill. v. ö. H. Ellis—E. Jentsch, Die krankhaften Geschlechtsempfindungen auf dissoziativer Grundlage, 1907, 215 (Anthropophyt. IV. 172.), bár itt talán a lentebb (376₁₈₀) említett háborús meztelenség árnyalatai is felfedezhetők. Dümmler 208, Cassandra exhibitionismusát is idevonandónak gondolja, a mint a jósnő felfogása a posthomerikus eposz rajzából élénk áll. — ¹⁷¹⁾ Damit ruft sie zugleich die kindliche Pietät und das Schamgefühl des Sohnes an, in der Hoffnung, *dieser beschämende Anblick* werde ihn *zur raschen Beseitigung und damit zur Erfüllung ihrer Bitte treiben*: Müller 75 (ki itt sokkal plasztikusabb, mint Wellhausen és Dümmler 1894, 205, 206*). Szóval nemcsak a kérés symbolizáló teljes denudációt, mint már 201 k. I. bizonyítottuk, de ennek vélt «Ersatz»-át, a mint «kérő» melllexhibíciót is törölnünk kell a rituális meztelenség ügyköréből. Hogy a fiú nem nézheti anyja kétségbeesésének ilyen megszégyenítő formába való fokozódását, világosan fejezi ki pl. Chariton hősnének, Chaireasnak tette, a ki anyja ilyen könyörgési módja hatására I. fent 198₃₅ — *tengerbe veti magát* ἀποβαλὲν θάλασσαν, ἵνα φύγῃ... τὸ λυπηρὲς γυνεὺς. — ¹⁷²⁾ Közhely, hogy az ember a maga képére alkotja isteneit. Így tudvalevőleg egész sereg babona alapszik a démonok szégyenlősségének elképzelésén. Samter, passim; Stoll 682 (Exhibition der Genitalien o. des Gesässes auch in Europa in den Zeiten des Hexenglaubens... in der Absicht... die Teufel zu vertreiben) 690 kk. 707. A délsláv anya állandóan obscén káromkodást forgat fejében (jebem ti öcév kurac i materinu pičku!), ha azt akarja, hogy gyermeke egészséges maradjon (Beiwerke I. 172). Hasonló és hasonló-célú szavakat és műveleteket illetőleg v. ö. még Anthropophyt. IV.

világosan : Fernhaltung böser Geister durch Spekulation auf ihr Schamgefühl (Stoll), vagyis a meztelenség *apotropaeon*.¹⁷³⁾

Az *önmegmeztelenítéssel* járó *önmegszégyenítést* már Hekabe esetében felismertük. Lévéen a viszony, a hangulat és a körülmények is nagyjában ugyanazok, mint mikor az anya igyekszik fiát visszatartani, természetesnek fogjuk találni, ha a *hadvezér* fontos helyzetekben, a maga megalázkodását szintén a mellmeztépéssel fejezi ki katonái előtt és ezzel egyszersmind, mint Hekabe Hektoréra, a menekülőket vagy árulókat szégyenérzetére is pressziót gyakorol.¹⁷⁴⁾ A szájalom-keltés közös célja magyarázza a közös eszközt.¹⁷⁵⁾

Egészen hiányzik azonban a *második személy megszégyenítésének* gondolata ama magas erkölcsi fokra valló gondolatban, melylyel — *gyászukban, bűnbánatukban* stb. — a zsidók denudálják magokat istenök előtt (részben még ma is). A Királyok II. könyve 22, 11 és 19 világosan megmondja, hogy ezzel az ember *megalázódik* istene előtt. E mögött már csak a remény rejtőzik, hogy isten ezért inkább megkönyörül rajta. Igen valószínű, hogy ugyanezen, a meztelenséggel megalázkodás gondolatán alapszik a *fogadalomtevő* vagy adoráló meztelensége is,¹⁷⁶⁾ és minden eset, mikor valaki reménytelen hangulatában a *végsszükséghez* illő alázatosságot akarja demonstrálni¹⁷⁷⁾ (hadd

172 kk. is. — ¹⁷³⁾ Már érintők (301. l.) Crooke feltevését a hindu obscén ábrázolások apotreptikus szerepét illetőleg, ha nem is fogadhattuk el. Később láttuk, hogy a *vis averrunca* eredetileg az egyes testrészekhez vagy gesztusokhoz fűződő erőképzeteken alapul, a mely erőképzetek azonban a fejlődés szerint katexochén a meztelen testfelületre mehetnek át és így van ez éppen jelen esetünkben. Az eredeti hatalmi képzet az apotrepsisnél többé-kevésbé mindig átlátszik. Ha pl. betegségi démonok elzavarása a cél, az elértnek vélt egészség mintegy *kivívott* eredmény s így a meztelenség a hinduknál, délszlávoknál egyenesen pozitív csodaszerként szerepel kolera, pestis stb. ellen (pl. Schmidt 17, Krauss, Südslavische Pestsagen, 1883, 26 stb.). Még ott is, a hol a már a katexochén szégyenkeztető obscénség (v. ö. 373) látszik a hatás vivőjének, mint jelen esetünkben, megvan az erőképzet — a szellemek gyengeségeinek feltevése (a szellemek undor- vagy szégyenérzése, v. ö. 307¹¹⁸ is) arán, a mely ellen az obscénség hathatós. V. ö. 136. jegyz. körül is. — ¹⁷⁴⁾ Így tesz Cäsar (Suetonius, Cäsar 33), de más hadvezérek is (Dio Cassius 75, 6). L. még Sittl 22a. Jellemzően hidalja át a két esetet Polybius XV. 31, 13, a hol *οἱ... παρὶ τὸν Ἀγαθοκλέα... προτειναντες τὰς χεῖρας, ἡ δ' Ἀγαθοκλεία καὶ τοὺς μαστοὺς οἷς ἐφ' ὧρεψαι τὸν βασιλέα, δεῖσσαι τῶν Μακεδόνων*. — ¹⁷⁵⁾ V. ö. Gruppe 896 és Heckenbach 32 körül. — ¹⁷⁶⁾ *Példák*: Heckenbach 11 kk. — ¹⁷⁷⁾ *Példák*: Wellhausen, Reste 195 = Skizzen III. 107. — ¹⁷⁸⁾ Kétségtől azért is, mert anatómiailag is leginkább kínálkozik. Csak igen éles helyzetben és talán még ekkor se mindig szóról-szóra értendő öldenudációk minden-esetre említetnek. A fiától, Nerótól, meggyilkoltatott Agrippina — alkalmasint a kiáltó ellentétre figyelmeztetve gyilkosait — *uterum protendens ventrem feri exclamavit* (Tacitus, Annales XIV. 8). Hasonló Tacitus Histor. II. 13 olvasható. Plutarchos, de virt. mulier. 5 és Justinus Marc. Hist. I. 7 szerint a perzsa nők a médektől megrémült férfiaknak öleiket mutatják (374¹⁷⁰!) «rogantes num in uteros matrum vel uxorum velint refugere» (v. ö.: Plutarch., apophth. Lacæn. incert. 4 is). Hasonló fenyegetett helyzetben mint Tacit. Hist. II. 13, de már e gesztus *hatalmi jelentőségének világos kifejezésével*, takarta fel magát Sforza Katalin, mikor a felkelők fenyegették, hogy gyermekeit megölik. (Sublata veste nudatoque

lássá isten, mennyire meg van máris törve!) Hogy ezen denudáció-fajtákban a mellexhibíció sokszor szerepel, mikor az anyasági (táplálási) pont sem lényegtelen, aligha szorúl magyarázatra;¹⁷⁸ hogy azonkívül is igen gyakran, ez összefügg azzal, a mit e testrész másodrangú nemi fontossága jellemvonásairól és szégyenkezési góczpont szerepéről mondtunk (315. és 316¹⁵⁹ ll.). Mikor csak szégyenkezést kell kifejezni a tulajdonkép hatalmi képzeteket hordozó és ezt egészen soha le nem vetkező, elsőrangú genitáliák mindenestre túllőnének a czélon. Legfeljebb a podex és fica viszi még mint testrész e szerepet (persze más árnyalatokkal); a phallos már csak mint idegen anyagú amulet és sokszor egészen feledett jelentőséggel szerepel.

Mindez utóbb említett denudációt ösztönös megokolttság kezdeményezte a rubázat visszahatására. Innen a gyakori *részlegesség*,¹⁷⁹ mely tehát nem *Ersatz* (l. 371¹⁸⁰), hanem *az ösztönnek megfelelő kielégítésként primarius*, legfeljebb hogy sokszor hamis analógiák, secundarius képzetek hatására is teljessé válik. Eredetileg nem is feltűnőbb, mint mondjuk a számárfül, de bizonyos fejlődési korról vagy fokkal már rituálissá válik. (A Hekabemozdulatra még visszatérünk.) Egyébként e tétel részletezését mellőzhetőnek gondoljuk. Ezzel azonban körülbelül végeztünk is a rituális meztelenség eseteivel.¹⁸⁰)

Összefoglalva eredményünket: *a rituális meztelenség eredete az egyes genitáliákhoz és a nemi aktushoz fűződő magikus erőképzet körül keresendő, melynek érvényrejuttatását a ruhátlanság primitív állapotában deixis vagy mimus eszközli. Ugyanezen erőképzet azonban csakhamar e «nemes részek» földöttségét igényli (ruha!), mikor is a deixis módjává szükségkép a denudálás válik. Az így közbejött idegen anyag azután a maga anyagszerűségével megzavarja az eredeti jelentéseket és a hatalmi góczpontok ily jelentőségét részben áthárítja a (semleges) meztelen testfelületre. A hol e képzet külön életbe kezdett, ott lép csak*

---

ventre: En, inquit, *quo possim liberos iterum procreare*; Beiwerke I. 88⁹⁸). A minek ismeretes mása az ókorból a Psammetichos katonáinak membrundenudáló mozdulata annak erősítésére, hogy *ἐνθα ἂν τοῦτο ᾖ, ἐστῆσαι αὐτοῖσι ἐνταῦθα καὶ τέκνα καὶ γυναικας* Herodotos II. 30). — ¹⁷⁸) Különösen a láb meztelensége tipikus árulója a valódi rituális meztelenségnek. Heckenbach 23 kk. a régi elv szerint szinte teljesen félreismeri e jelenséget. Eredeti szülőke leggyakrabban, hogy közvetlen kontaktust teremtsen a földdel, az elérendő cél érdekében (v. ö. Heckenbach 44 kk. is). — ¹⁸⁰) *A háborúban szokásos meztelenség (példák Heckenbach 22 k., Müller 8, 90, Schweinfurth, Im Herzen von Afrika, 1874, II. 110 stb.) erősen kevert esetnek (v. ö. 170. jegyzet) látszik. A meztelenségben rejlő hatalom homályosult képzetén kívül benne rejlik még a vad elragadtatás önkénytelen denudációja, a tény, hogy az ősi harcban (= munkában, Müller 3) a ruha alkalmatlan, és valami ünnepélyességi vonás (devotio? Heckenbach 22) — itt-ott úgy látszik ceremóniássá rögzítve. Talán legkevésbé kell benne a «Prahlen mit Kraft, Schönheit u. Furchtlosigkeit»-ot keresnünk (Müller 8). Egyáltalán nem rituális a partialis denudálás komikus jelentése, melyet kizárólag a denudált testrész vagy a helyzet determinálhat. A Clemenstől, Eusebiustól és Arnobiustól hagyományozott Baubo (Jambe) epizód csak aetiologiai monda, melylyel a régiek a thesmophoriákon szokásos obscén tréfákat magyarázták (Apollod. I, 5, 1), minthogy az eredeti termékenységi varázst már nem ismerték fel az ünnepi rituáléban (v. ö. Ihm, Beiwerke I. 305). Baubo a búsuló Demetert egyszerűen trágár-*

fel a valódi rituális meztelenség. E felfogással az önkényes survival- és Ersatz-elméletek nemcsak czáfolódnak, de tudományos jogosultságú megoldással pótoltnak is.

A mi még itt-ott elszórt jelenség talán magyarázatlanul maradt volna, az lehet homályosult, átértékelt, hamis analogián alapuló, esetleg az anterituális és a rituális meztelenség eseteinek valami komplikálódása, ritka vagy specziális gondolatok közbejátszása (tabu, lusztráció) vagy egyszerűen tudákos hókusz-pókusz, a minék egyetlen célja, hogy értelmetlen legyen — pour épater. Természetes, hogy ilyenek is bőven sarjadtak a babona erősen bizonytalan összetételű talajából.

III.

A rituális meztelenségnek tehát élesen különböző rétege van, melyek csak a ruha állandósulásával folytak össze. Az első stratum a ruhátlanság fokozatának felel meg. A genitáliákhoz fűződő hatalmi képzetek jellemzik és ritusai akcentuáló mimikában, nem a meztelenségben rejlenek. E fokról tehát nem «él túl» a meztelenség rituális survivalként, sem ily meztelenség — minthogy nincs — nem helyettesíthetőik Ersatz-czal. *A deixis és mimus csak egyik teremő tényezője a későbbi rituális meztelenségnek,* mely a ruházkodás korával kezdődik és második támasztó tényezője éppen a ruha, legfőképp azzal, hogy ez viszi át a meztelen testre az egyes testrészekhez fűződő, ősi erőképzeteket. Survival tehát legfeljebb e fokra viheti vissza eredetét; — hogy Ersatz-ról egyáltalán lehet-e beszélni, kétes előttem.¹⁸¹⁾ E két korszak mindegyikének vannak kétségkívül jellemző esetei,¹⁸²⁾ melyek ha bizonyos kritikával vizsgáljuk őket, sokat árulhatnak el a korok közötti jelentékeny ethikai külömbiségekről.¹⁸³⁾

Homerosnál a fejlődés régebbi stratumára mutató «elszólást»¹⁸⁴⁾ alig találunk. Mint e foknak megfelelő ethikai maradvány utal csupán rá σ 86 és χ 476.¹⁸⁵⁾ E sorok szerint a kasztrálás mint megszégyenítő vagy boszúeszköz (v. ö. 314.¹⁸⁴⁾ ismeretes legalább is az Odysseában,¹⁸⁶⁾ de világosan e manipuláció oka aligha élt abban a korban. Az Iliasban mindenesetre csak a ruházkodás fokának megfelelő, enyhébb lemeztelenítés van, nevezetesen a *harczban elesetteknél*, hangsúlyozva (A 100, χ 509/510 stb.), a mint ez keleten is szokás (198²⁷, 374¹⁸⁸) és pedig sokszor csak a chitonnak a mellen való megszakgatására szorítkozva (B 416 és Π 840).¹⁸⁷⁾ Viszont arra is igen

sággal akarja felvidítani. — ¹⁸¹⁾ V. ö. 201⁵⁷. L. ellenben 315¹⁸⁷, 376 és 381¹⁸⁸. —

¹⁸²⁾ Így a meztelenség korának pl. a termékenységű phallos- és coitus-varázssok, az állandó ruházkodás korának pl. a jósök meztelensége. —

¹⁸³⁾ V. ö. pl. a megszégyenítésnek első és második stratumbeli formáját fent 314, illetve kk. lapokon. — ¹⁸⁴⁾ Hogy Homerosnál csak ilyenről lehet szó, a mint már Rohde hangsúlyozta, előbb is érintők, (202. l.), és lejjebb jobban ki fogjuk fejteni. — ¹⁸⁵⁾ Antinoos fenyegeti meg Irost, hogy ha Odysseus

legyőzi, elküldi εις Ἐχέον βασιλῆα, προῦτον δηλήμονα πάντων, ὃς κ' ἀπὸ ρίνα τάμησι καὶ οὖρα νηλεὲς γαλῆσσι | μὴ δ' εἰς τ' ἐξερύσας δῶν κ' εὖ μὲν δ' ἰοῖσθαι. Mint a fül- és orrlevágás is erre utalnak («gazmagyarok»!), az amputálás = megszégyenítés L. 315¹⁸⁴. — χ 475. kk. kissé homályosult az eredeti jelentés. — x 301 (= x 341), hol Hermes óvja Odysseust Kerkétől: μὴ σ' ἀπορρυνθῆναι κακὸν καὶ ἀνήμερον εἶναι tudommal nincs eléggé tisztázva. — ¹⁸⁶⁾ Az Ilias és Odysseia külömbégeiről l. lentebb. — ¹⁸⁷⁾ Isme-

sok körülmény mutat, hogy a ruházkodás Homeros korában már oly régi tradíciója, hogy a lemeztelenedés egészen kétségtelenül feltűnő és erősen rituális. Ahhoz, hogy Odysseus, mikor a hajóraszállást akarja megakadályozni, βῆ <δὲ> θέεν ἀπὸ δὲ χλαῖναν βάλε (B 183), már Aristoteles (fr. 139. 150¹ 26.) helyesen vette észre a homerosi indító okot: ἵνα διὰ τοῦτο θανμάζων ὁ ὄχλος ἐπιστρέφεται καὶ ἐξικνῆται ἢ φωνῇ ὡς ἐπὶ μείζονα ἄλλον ἄλλοθεν συνιόντος, οἷον καὶ Δόλων λέγεται πεποιχέναι.¹⁸⁹) A chlaina elvetése és hogy seregszerte pusztá chitonban («egy ingben») szaladgált «ist... unanständig und bei einem Gentleman, wie Odysseus sonst geschildert wird, doppelt» (Dümmmler). Sőt mintha már a ruházkodás általánosságának megfelelően,¹⁸⁹) a rituális meztelenység varázserejének is volna nyoma Leukothea felszólításában (ε 343): εἴματα ταῦτ' ἀποδοὺς σχεδὶν ἀνέμοισι φέρεσθαι· κάλλιπ' stb., a mit a κρήδεμνον visszazármaztatását illető parancs: αὐτὸς δ' ἀπονόσφι τραπέσθαι (350) is sejtet,¹⁹⁰) noha persze — ὀμηρικῶς — ez a varázserő egyáltalán nincs is

retes D. Müller, Homer und die altionische Elegie, 1906 és Die Ilias und ihre Quellen, 1910. kül. 350. kk. felállított ama feltevése, hogy az Iliast megelőzi az elégia és nevezetesen a Lykurgos Leokrateájában Tyrtaiosnak tulajdonított 10., 21. kk. sorok mintául szolgáltak X 71-hez. E feltevés ugyan alkalmasint lehetetlen, mint C. Rothe ismételt (Jahresb. 1907. 294. kk. és különösen Die Ilias als Dichtung, 1910, 32. kk.) bizonyította (l. EPhK. 1911. 766 is), viszont nincs kizárva, hogy valami közös forrásra szabad gondolni. Ezt, ha Dümmmler magyarázatát elfogadjuk, az elégia adná hívebben nyersebben (ad Tyrt. 25. sor: αἰματόεντ' αἰδοῖα φίλαις ἐν χερσὶν ἔχοντα v. ö. X 75. és l. Dümmmler 1897, 12. kk., nálunk 314¹⁸⁴) és Homeros egy további kitűnő példával dokumentálná, hogy óvakodik az eredeti superstíto kiemelésétől. Viszont ez esetben sokkal valószínűbbé válnék, a mit így is igen közelfekvő gondolni, hogy az αἰδῶ τ' αἰσχύνωαι κύες már az amputált és σ 86, χ 476 szerint a kutyáknak rite odadobott membrumot jelenti. Nem látjuk be ugyanis, miért volna Homerosnál «gerade natürlich (!) ... dass die Hunde diesen Teil zuerst angreifen» (C. Rothe 34.). Sőt, ha e feltevés nem is áll meg és Tyrtaios csakugyan Homerost utánozta, akkor, legalább is a Dümmmler Tyrtaios-értelmezését elfogadók előtt, igen világos, hogy már az elégia-költő is felfogásunkkal egyezően úgy vélekedett, hogy Homeros intenciói szerint a membrumot levágottnak kell képzelni, különben nem jutott volna eszébe az ἐν χερσὶν ἔχοντα. Egyelőre tartózkodtunk mindenesetre új felfogásunknak következményeit pozitíveként felhasználni. (C. Rothe, ki Dümmmlert ignorálja, természetesen nem tud mit csinálni az elégia αἰματόεντα-jával és feleslegesnek [!] találja az ἐν-τ, 34. l.) — ¹⁸⁸) Rose (ed. acad. Berol. vol. V.) szerint: πεπονχέναι. [A szerkesztő úr szíves megjegyzése.] — Különösen Solont illetőleg l. Dümmmler 1894, 204 körül. — ¹⁸⁹) Már a mykenæi korban erősen keleti színezésű, szemérmes a ruházkodás (Müller 72); Homerosnál a mellsieciz eltűnésével (l. 194. kk.) ez csak fokozódik. Γ 396. k.-t e szempontból mindenesetre feltűnően elhanyagolta a vizsgálódás (καὶ ῥ' ὡς οὖν ἐνδύσας σεῖς περιαλλέα δεῖρην στήθεα σ' ἱμερόεντα stb.). Legelfogadhatóbb még ma is — bár modern átírása szükséges volna — a BT magyarázata: οὐδὲν ἄτοπον γυμνῇν φαίνεσθαι τὴν θεόν. Ἐλένη γὰρ ἡσελε γυνωρισθῆναι· κρύπτεται τὰς Τρώας, mert az Aristarchos athetisise vagy Roemer hosszadalmasan megokolt orvossága: a dór interpolatio (Aristarchs Athetesen 1912, 401. kk., különösen 406 7) aligha intézi el e kérdést. — ¹⁹⁰) L. Weinhold, 47. — Ameis-Hentze, Anhang I* (1890) 139: «Auch

kifejezve (ε 460 szintelensége is e motívum elhanyagoltságát mutatja,) és noha a meztelenségnek mindenesetre van valami alkalmi anyagszerűsége is (hisz Odysseus a tutajt elhagyja és *χέρεσσι νῶον* igyekszik előre!).¹⁹¹⁾

E rövid áttekintés eredménye, hogy Homerosnál szinte végkép *eltűnt a genitáliák hatalmi képzetéhez fűződő rituális deixis* mint a későbbi meztelenség elődje, sőt ellenkezőleg: a csak *hosszú ruházkodási megszokottsággal magyarázható, fejlett szégyenérzet és a meztelenségnek mint ilyennek tulajdonított erőképzetek* (ε 343 kk.) már erősen *ki vannak fejlődve*, ha bizonyos — később részletezendő okokon — túlságosan nem is rinak ki az eposzból. Ez a kulturfokozat egy lépéssel a délszlávoké *felett* van (v. ö. 316¹⁵⁸),¹⁹²⁾ ellenben meglepő egyezést mutat az izlam előtti *arabokról* Wellhausentól festett erkölcsi kép egyes vonásaival.¹⁹³⁾ Itt¹⁹⁴⁾ találjuk meg a Hekabe-mozdulat édes-

nach späteren Glauben darf man bei sympathetischen Handlungen nicht hinsehen». Maurer (Cruces philologicae 24. k.) — csak Hentzeből ismerem — magyarázata, mely Leukothea felszólítását «durch die Rücksicht auf die Schamhaftigkeit» akarja érteni, «weil Odysseus sich der Kleider entledige», ilyen kivonatolt formájában nem világos előttem. —¹⁹¹⁾ Nem tudom azonban elfogadni, a mit és a hogy W. Schwartz, (Nachklänge prähistorischen Volksglaubens im Homer, mit einem Anhang über eine Hexenfahrt der Hera etc. 1894, kül. 38. kk.) és Weinhold Σ 170. k-ben, a hol Hera Zeushoz siet nászra, — mint Apollonios Rh., Argon. 3, 1042 k.-vel egyenlő értékű esetben — látni szeretnének, t. i.: az ismert boszorkányritust: Entkleidung, Salbung (= Hexensalbe), plötzliche Abfahrt. (Es ugyanígy Hymn. in Aphrod. 45. kk.). Apollonius a γυνωσεί-t mindenesetre külön hangsúlyozza (ἀλοιφῇ γυνωσείς παίδρουε τὸν δέμας). Nekünk ma is az a meggyőződésünk (v. ö. EPHK. 1913, 27), hogy Hera (és Aphrodite) egyszerűen nászra öltözik. —¹⁹²⁾ Ezeknél a «meztelenségi» varázs még jórészt dektikus analogiavarázs, bár a meztelenség megszegyenítő hatása már előttük is ismert (Ἀνδρωπορευία I, 1. k.). Így a távolság nem túlságos. Ethikájuk fejlődésbeli közelségét jól jellemzi pl. α 215 k. (μῆτηρ μὲν τέ μέ φησι τοῦ ἔμμεναι, αὐτὰρ ἔγωγες | οὐκ οἶδ' οὐ γὰρ πῶ τις ἔδν γόνον αὐτὸς ἀνέγνω) és egy guszlár-dal-hős, hasonló körülmények közt, szinte szóról-szóra tett kijelentésének rokonsága. Krauss, kitől ez adatot veszem, Ἀνδρωποφ. I, 281. egy elbeszéléssel kapcsolatban megjegyzi, hogy a fiút erkölcsileg egyáltalán nem háborítja fel anyjának valami — születését illetőleg — kompromittáló «vallomása». Telemachos is mindenesetre közömbösséget mutatva beszél. de ez nála már csak «façon de parler». Ez a különbség. (A. Fick, Die Entsteh. d. Odyssee, 1910, 147 Homerosnál is nyereséget lát, de későbbi rhapsodok gondolkozásmódjából eredt. Az ily felfogás ma már elavult.) —¹⁹³⁾ Wellhausen adatain indulva régen készen volt e megállapításom, mikor Dümmler 1894, 204 k. hasonló fejtegetéseit olvastam. E felfogás érdekes támasztópontjának s egy régebbi vizsgálódásom (EPHK. 1913, 102 k.) iránti kötelességnek is tartom megemlíteni, hogy az «Um Städte werben» kép (v. ö. R. Köhler, —J. Bolte, i. h. III. 1900, 371 kk.: *Um Städte werben* in der deutschen volkstümlichen Poesie etc.) szintén keleti és a *spanyol arabok* közt közkeletű volt (l. A. F. v. Schack, Poesie und Kunst der Araber in Spanien und Sicilien 1865, II. 117). Egyelőre hiányoznak a történelmi adataim, hogy az arab kép ősiségét, mely iránt különben semmi kétségeim nincsenek (v. ö. Rob. Schmidt 77¹⁰² is!), az ó-arabokig visszanyomozhassam. (Köhler akkor még számszerű méréskletét, melylyel a (német) képné a 17. században való támadását tartotta valószínűnek, 373. l., ma már a görögöt illető

testvéreit: «Eine Mutter droht ihrem Sohne *sich nackt auszuziehen, wenn er nicht vom Rosse steige*; eine andere zieht ihre Brust hervor und beschwört ihr Kind bei dieser (B. Hischam, 841. B. Athir 3, 305. Tab. 2, 894. Agh 13, 96).»¹⁹³⁾

Hekabe gesztusa tehát nem a gyászoló nőé, bár bizonyos fokig azonos vele és más esetekkel is, hol a melldenudáció megalázkodást jelent (375. l.). Ez esetek valamennyiében közös lévén az indulat, mint a megszégyenítő denudáció létrehozója. ezzel is igazolódik, hogy Hekabénél nem szorult közelebbi megjelölésre a *κόλπον ἀνίσσθαι* heves gesztussal történése (196 kk.). A mi esetünket specializálja, az a *ἐτέροφι δὲ μαζὸν ἀνέσχειν*-nel kifejezett deixis; ebben félreismerhetetlen a másik fél megszégyenítésének célja, mint a két rokonfajta leghatározottabb megkülönböztetője: a sepulcralis meztelenségben ugyanis ez a vonás ismeretlen (v. ö. 375.). Stein azonosítása tehát (199¹⁰) tulajdonképen nem állhat meg. Hogy különben az ilyenféle *sepulcralis* denudáció ismerete sem tagadható Homerosnál, nemcsak az teszi valószínűvé, hogy az utána következő geometrikus kor nőinél a nagy mértékben elterjedt halott- és istentiszteleti meztelenség (a mint a Solon-féle sepulcralis törvényekből és a Solon előtti emlékekből világos),¹⁹⁶⁾ szinte dionysioszi mérveket öltött, hanem — ha tekintetbe vesszük Homeros szokását, melylyel a hasonló dolgok részletezésétől rendszerint tartózkodik, — az olyanféle elszólás is, minőt a a Briseis halottsiratásánál már említettünk.¹⁹⁷⁾

A kérdés, hogy akár mint a démonokat megszégyenítő, akár mint ellenők hatalomra hivatkozó meztelenségről, illetve deixisről lehet-e szó, — mindenesetre még hátra van. A deixisen alapuló erőképzet, mint láttuk, katexochén a *mellhez* nem igen fűződik, mellesleg: a mell még a mykenæi korban is szabad (v. ö. 189. jegyz.), tehát a *mell-exhibitio* legfeljebb mint a ruházkodás korában fejlett egész meztelenség későbbi «Ersatz»-a jöhetne számba. De sem hogy ennek a *κόλπος*-

vizsgálataim is valószínűtlenné teszik; de azt hiszem, jó és alkalomadtán kifejtendő érveim vannak az ősi indg. gyökerek mellett. Mindenesetre már Schack adatai is — nevezetesen az Ibn Batutából idézett —, a XIV. század derekáig mennek vissza.) —¹⁹⁴⁾ Wellhausen, Reste 191. —¹⁹⁵⁾ V. ö. Hieronymus és Chariton példáit is fent 198. l. és Sittl, 173¹⁰, 193. A teljes és részleges meztelenség 371¹⁰⁰ értelmében van egymás mellett az araboknál; Homerosban az előbbi, ily czállal, e költő karakterének megfelelően, ismeretlen. Így bizony kissé messze estünk a naivitásnak attól a szép és főleg érthetetlenül megírt felfogásától (ein Gutes in einer guten Welt!), a melylyel Schneidewin, 28. magyarázná e helyet és igazán nem sajnáljuk, hogy csak jelzett, egyéb elméleteit nem fejtette ki bővebben. A mai nála legalább nem teljesen kód és frázis, az az — egyes dolgokat mindenesetre már meglátó, de semmit nem magyarázó — következő szavak erejéig kéri a történelmi elégtételt: «sie <Hekabe> will ihrerseits auf ihn <Hektor> einwirken durch die in ihm aus ihrer Stellung als Mutter zu erweckenden Vorstellungen und Empfindungen: sie hat ihn unter dem Herzen getragen und ihre Brust gereicht und unter Mühen gross gezogen, nach ihrer Empfindungsweise doch wohl nicht, um ihn in blühender Manneskraft ein frühzeitiges Opfer seines verwegenen Heldenmuthes werden zu lassen... das ist ja ganz allgemein menschliches Fühlen einer Mutter» (27. l.). —¹⁹⁶⁾ Dümmler, 1894, 212; Müller, 55. —¹⁹⁷⁾ T 282 mindenesetre valami, mert a mell megszakgatása kétségkívül exhibíciós (V. ö.

μαζός tipikus helyettesítője lehetne,¹⁹⁸⁾ sem hogy valami ilyenféléről Homeros tud, aligha lesz kimutatható. Mindenesetre feltehető azonban, hogy oly szemérmes korban, mint Homerosé, maga a mell-exhibitio (nem mint Ersatz) jelentheti a démonok *megszégyenítésének* szándékát,¹⁹⁹⁾ a mihez azután, mint érintők, szükség szerint fűződik az erőképzet. L. kül. 375:17s. A meztelenség valamiféle varázsereje kü-lömben is átlátszott a Leukothea jelenetben. Minthogy azonban a démonologia pozitív jeleivel és a működő varázslattal kifejezetten nem találkozunk Homerosnál,²⁰⁰⁾ mindenesetre előbb számot kell vetnünk a vallás és babona viszonyával a homerosi görögségben, a mi a sajátos körülmények okán szorosan összefügg egy testvérkérdéssel: hogy t. i. mily viszonyban áll a homerosi költemények hite a korukbeli hittel (= A műfaj, vagy mint eddig mondják, a költő *emelkedettségé-nek* kérdése).

«Es versteht sich . . . von selbst — írja Rohde — dass die Freiheit, fast Freigeistigkeit, mit der in diesen Dichtungen alle Dinge und Verhältnisse aufgefasst werden, *nicht* Eigenthum eines ganzen Volkes oder Volksstammes gewesen sein kann.»²⁰¹⁾ És ez csakugyan lehetetlen is akkor, mikor egyfelől Hesiodosban meg a cyclicusokban a varázslat mindenféle czeremóniája, lustratio, herostisztelet, szellemek, démonok, asszonyok természetfeletti ereje,²⁰²⁾ theriolatria, emberáldozat, egyezőval az egész «seamy side of folklore» oly kétségtelenül ősi hagyományokon látszik épülni,²⁰³⁾ másfelől Homerosban magában is mindég több ilyen, amottan «kész» adat határozottan felismerhető csökevényét (Rudimente, survivals) kotorják fel. Így Rohde a később általános lélektisztelet nyomait, — minek alapja a hit, hogy a halott lelke nem száműzetik örökre a Hadesbe, hanem mint az isten, megjelen az áldozónak és részesedik az áldozati lakomában, — kétség-telenül mutatta ki a homerosi költeményekben is.²⁰⁴⁾ Így fejti fel

---

fent 199³⁹⁾. — ¹⁹⁸⁾ Azt véljük, hogy csak egészen kivételes és elszármazott esetben (főleg a hol félműveltek erőszakoskodtak bele a néphitbe) lehetséges, hogy a meztelenített testrészt látszólag *akármelyik* lehet. A *bequemer* Ersatz, a hogy Weinhold mondja, vagy a láb meztelensége mint általában csak pars pro toto helyettesítés (Heckenbach), sok visszaélést rejt. Szerintünk a részleges denudáció tulajdonképp csak 1.) egy hatalmi jelentéssel bíró pudendum *osztentálásaként* (ösvarázs), 2.) mint *félbemaradt* totális (gyásznál stb. v. ö. 371¹⁸⁰⁾, 3.) mint az egészet a viszonyok szerint logikusan és kellőképen *felérő* «Ersatz» (pl. az egyiptomi nők *nem* a lábukat meztelenítik meg Apis előtt) képzelhető el. — ¹⁹⁹⁾ Mint a lykiai nők gesztusa, Plut. mul. virt. 9. — ²⁰⁰⁾ V. ö. Lehmann, I. 103. és a Marettől kiadott Die Anthropologie u. die Klassiker (J. Hoops fordítása) 1910, 82. (A. Lang) stb. — «Eine Richtung . . . die den Geistern u. Seelenglauben wenig Spielraum bot», Rohde, Psyche I² 43; hasonlóan A. Lang, The World of Homer, 131. kk. sokszor. — ²⁰¹⁾ 38. l. Ugyanígy A. Lang, The World 110. stb. — ²⁰²⁾ Lang, i. h. 272, Murray (Die Anthropologie und die Klassiker) 84. stb. — ²⁰³⁾ V. ö. Lang könyvének B *appendixét* 260. kk. és fent 372¹⁸⁴⁾. — ²⁰⁴⁾ Ilyen főrudimentumok, mint ismeretes: az *enyestelő* játékok és áldozat Patroklosért 14. kk., fegyverek *együtt* elégetése 24, Leichenmahl 25. kk., maga az *elégetés* (a «revenant» részt égetik el! a mihez l. pl. Westermarck II. 418.) 27. kk., a halott háromszori *hívása* (65. k.) 65—67, különösen α 521—6 és λ 29—33., (v. ö. Ω 592. kk.)

W. Schwartz több dolgozata²⁰⁵⁾ és különösen idézett összefoglalása a varázslat-, kísértet- és boszorkányhit survivaljeit;²⁰⁶⁾ és így tette — nézetünk szerint — kétségtelenné az *alsóbb mythologia* prioritását Homeros előttre, ugyancsak az ő, széleskörű argumentuma «dass in diesen Elementen <t. i. a niedere Mythologie elementen> besonders die Analogien hervortreten, welche den griechischen Volksglauben mit dem indogermanischen verknüpfen und überall in denselben der unmittelbarste Anschluss an uralte Naturanschauung sichtbar wird».²⁰⁷⁾

Szóval: abban a harcban, melyet a görög vallás két főáramlata a démonhit és a humanus-rationalisztikus vallás állandóan folytatott egymással,²⁰⁸⁾ a babonás néphit præexistenciája kétségtelen volna,²⁰⁹⁾ de Homerosnál feltűnően nem lép előtérbe, a mi annál súlyosabb, mert Homeros nem polemizál publikumával, sőt ezt feltenni is lehetetlen, miután a nép kétségtelenül sajátjaiként tekintette költeményeit.²¹⁰⁾

E világosan egyéni problémát Rohde úgy próbálja megoldani, hogy a kisázsiai partok ión városaiban s a szigeteken olyanféle volt volna a néphit, a mint Homerosból látjuk, bár «nicht Alles was das Volk glaubte, hat der Dichter sich angeeignet, aber was er vorbringt, muss auch zum Volksglauben gehört haben».²¹¹⁾ A műveltségi állapotnak hirtelen fordultát aztán az észak-görög törzsek betörése körül keresi, bár a *szellemi* mozgalmak ismeretének hiányában a hit- és szokás-változás kielégítő magyarázatára képtelennek mondja a tudományt.²¹²⁾ Itt, ha a nép és költő hozzájárulásának aránya bizonytalan is,²¹³⁾ az irrationalis és kiismerhetetlen szellemhit helyébe racionális rendezettség, egy istenállam kosmosa épült, melynek hierarchikus egysége nem lehetett a népben, csak Homeros, a költő, teremthette.²¹⁴⁾ E talán nem mindenben kielégítő felfogást Lang azzal tökéletesbítette,²¹⁵⁾ hogy az ethnikus keveredésben hangsúlyozta az eposzok *achaji* (északgörög) karakterét: e törzsnek az iónokétól idegen ideákörét és ízlését ismeri fel az eposzok dajkálójának.²¹⁶⁾ Homeros tehát tudatos művész, a ki azért nem czéloz babonákra és népies szokásokra, mert «his people had not these things in manners».²¹⁷⁾ Ré-

mint pozitív «elszólások» stb. — ²⁰⁵⁾ Felsorolva l. Nachklänge 121. — ²⁰⁶⁾ Egyes tételeit regisztrálni, sajnos, nincs helyünk. A mű ma már bizony sok helyesbítésre és teljesbítésre is szorulna. — ²⁰⁷⁾ L. 5., 11. l. és különösen «Indogermanischer Volksglaube» című könyvét. — ²⁰⁸⁾ V. ö. Sam Wide: Griechische und römische Religion (Gercke—Norden, Einleitung II.) 200. A vallás és babona viszonyát illető rengeteg irodalomból v. ö. pl. Lehmann I. 7—17. Wuttke¹ 1 kk. — ²⁰⁹⁾ 373¹⁶⁴ már Dümmler feltevésével láttuk erősítve az entuziasztikus ión szellem præexistenciáját. — ²¹⁰⁾ Rohde I. 38—41. — ²¹¹⁾ 40. l. Gilbert Murray *expurgáció*s teoriája (l. pl. Die Anthropologie... 84—144.) méltán hívta ki Lang kritikáját The World of H. 260—280., és nem kemoly kísérlet a nehézségek eloszlatására. — ²¹²⁾ 43. l. — ²¹³⁾ 48. l. — ²¹⁴⁾ 39. l. Úgy látszik azonos alapokon áll Schwartz is 39. l. és 4. l. «eine... gehobene Phase ist... der Standpunkt Homers... wie dies auch Herodot fühlte, wenn er äussert «Homer sei neben Hesiod der Schöpfer der nationalen hellenischen Mythologie gewesen.» — ²¹⁵⁾ V. ö. i. h. 221.; hozzá ismertetésem EPhK. 1912. 364. kk. és Die Anthropologie... 82. k. — ²¹⁶⁾ V. ö. The World, 262, 267—269. és passim. — ²¹⁷⁾ 267. l. x. Akárcsak a skandinávok

szünkről azonban ezzel nem tekinthetjük a dolgot megoldottnak. Akár achaji, akár ión, legfeljebb fokozati különbségek lehetnek, de az akkori idők kulturfokán, sőt még ma, akárhol Európában is, alig volna nép elképzelhető, melynek ily választottan emelkedett felfogása volna. De meg ha így volna, honnan származik akkor a költőjük elszólásai mögül kikandikáló számos, egészen «ión» survival? (Rohde, Schwartz.) Részünkről alig tudjuk a dolgot másként elképzelni,²¹⁸) mint hogy a religio kettős árama már Homeros előtt és az ő korában is küzdött egymással. Ő az isteneket aligha teremthette, hiszen már egyéni bonhomióval, áhitatos humorral látja őket.²¹⁹) Az acháji mozgalom mindenestre jelenthetett vallásdagályt, babonaapályt, de nem lehetséges — még amaz előkelők körében sem (kiket Lang az eposz asztalához ültet), — oly «tisztá vallás», a hogy azt skandináv tudósok képzelik és éppúgy nem lehetséges, hogy igaz költő, egy Homeros-féle nagyság, talán valami állami programot vagy kaszti tendenciát respektálva, azt a «tisztatlanságot» korrigálni iparkodott vagy iparkodhatott volna.

Az eposzi előkelőségnek, azt hisszük, igazán semmi egyéb oka nincsen, mint éppen az eposzi előkelőség, hogy t. i. a superstitiók *háttérben* tartását a *műfaj* csakúgy megelőlegezőnek érezte az Iliasban, mint hogy ezt sok nép számos mondái elbeszélése érezteti. Ez a tenor anyagszerű a már érintett izlandi sagakban és a kétségkívül túlságosan mondailag színezett teuton és skandináv irodalomban (v. ö. 382²¹⁷ k.). Ezért várt szinte az egész «sötét» középkor a komoly, romantikus költeményekben tiszta emelkedettséget ballada-költőitől²²⁰) stb. A nélkül, hogy a babonás hitet elitelné a költő (sőt!), egyszerűen érzi, hogy ilyenfélék részletezése valahogy nem való a költemény karakteréhez. És hogy elsősorban mennyire csak az *anyag hangulata* korlátozza Homeroszt is, és teszi a finom érzékű görögséget a művész semmit sem kifogásoló compliceává,²²¹) mi sem bizonyítja jobban, mint a *lényeges különbség*, mely a *más* tárgy járulékaként a *babonákat illetőleg is megvan Ilias és Odysseia között*. Rohde kutatásai különösen tanulságosak, mennyivel több az elszólás, a survival az Odysseiában pl. a lélektiszteletet illetőleg, és csak legújabban emelte ki egy élesszemű kutató, hogy az Iliashoz képest mily aránytalan számmal fordulnak elő az Odysseiában a néphit hamisítatlan,

---

Iceland elfoglalása idejében. Mindenesetre (v. ö. pl. Lehmann I. 103) az izlandi sagák sem ismerik a démonokat és az alsóbbrendű babona egyes fajait, de — bár ennek közelebbi bizonyításáról le kell mondanom — kétségtelennek tartom, hogy ebből a *nép* babonátlanóságára következtetni súlyos tévedés, mely bizonyos költői művek és a népgondolkodás tenorjának azonosításán alapszik. A babona hiánya költői műben nem jelenti okvetlenül a nép babonátlanóságát. Az emelkedettségről mint a műfaj követelményéről lentebb szólnunk még. — ²¹⁸) A régi néphitbe való erőszakos belenyúlás vagy ennek *feltűnő* mellőzése a *népkölteményeknél* (v. ö. EphK. 1913, 619.) kizárt feltevések. — ²¹⁹) E. Drerup, Das fünfte Buch der Ilias, 1913, 394. kk. (H. und die gr. Religion). — ²²⁰) Maga Lang is megengedi, Die Anthropologie ... 83. — ²²¹) Jellegzetes példa a *szűz* ősi babona *elhallgatott* részletezése T 119; noha ép a *szűz* minden *közelebbi meghatározásainak* hiánya is elárulja, hogy költőnk csak ezen általános, népi varázsszövegre gondolhatott, a melylyel ez eseményhez fűződve később

ősi vonásai.²²²) E hipotézisünk már azért is *egyedül elfogadható*, mert emez, a népből ösztönösen gyökerező *műfaj- vagy anyagszerűségi megérzés* egyben magyarázat arra, hogy még a legunitáriusabb felfogás mellett is szükségkép be-beavatkozó második kezek munkája miatt nem ronthatta el az igazi mester *így* nem önkényes, hanem rá is kényszerszerűen nehezedő intenczióit, holott ez oly könnyen megeshetett volna egy-egy sor egy-egy szavában a kétségtelenül szép számmal belekerültek között. Ilyen következetesség lehetetlen volt volna a mestert utánzó tanítványoknak bármilyen szervezete mellett is;²²³) ez csak akkor lehetséges, ha nem egy messzi példa (melynek *ilyen* tendenciája persze nem is maradhatott fenn parancs formába rögzítve), nem a változandó és bizonytalan vallási felfogás, hanem maga a változatlan törvényű anyag hangulata követeli. Az Iliasból kiritt és kilazult volna minden betoldott alacsony babona. Ez a «dem Volksglauben und Volksbrauch bewusst abgewandte, in eine damals wunderbare Höhe freier Aufklärung gehobene Ritterpoesie» (A. Dietrich szavai) egyetlen magyarázata.

Mindezek szerint ama gondolat, hogy Hekabe mozdulatának meztelensége a Hektort megszálló esztelenség démonainak szégyenérzetére appellálna, az *eposz hangulatkörében se Homerosnak, se hallgatóságának nem juthatott eszébe*. A költő per tangentem is alig érint babonát, sohasem él az ily ki nem fejt babonának következményeivel, sehol se dogmatikus²²⁴) és a mint láttuk, mindezt *publikumának* legalább is pillanatnyi *igényei szerint teszi*. Végre a hely egész foglalatja sokkal inkább lerontja, semmint támogatja e gondolat lehetőségét.

Hogy ezt nem tekintve, a közéletben a köznép ismerte-e már Homeros korában azt az apotreptikus gesztust, melylyel később a lykiai nők Bellerophontest és a nagy hullámot szégyenítik meg, igen bonyolult kérdésnek tartjuk, melyre azonban hajlandók volnánk igenel válaszolni. A gesztus emberek megszégyenítésére megvan a primitív gondolkozásban, viszont semmi különbség az ember és démon ethosa között nincsen. Hogy Homeros idejében a görögség még nem ismert volna szellemeket és pedig jókat-rosszakat megkülömböztetve, vagy legalább is rosszakat, az minden primitív nép vallásfejlődésével ellentétben állana. Így Rohde következtetését: «die Annahme böser Dämonen wird stets nur aus Philosophen erhärtet (z. B. bei Plut. def. orac. 17) und sie ist auch gewiss nicht älter als die älteste philosophische Reflexion»²²⁵) — ha ugyan helyesen értjük —, a leghatározottabban vissza kell utasítanunk. Az igaz, hogy a kakodæmon semmi pozitív említése Homerosban nem ismeretes;²²⁶) de hogy a rosszat

általán találkozunk is. V. ö.: schol. Townl. és Eustath ad l., C. Sittl 126., W. Schwartz 421. — ²²²) Ad. Roemer, Homerische Aufsätze, 1914, 138. Hamarjában hivatkozik is p 541. kk. (a tüsszentés jó jel) τ 560. kk. (álom-elbeszélés) π 162. kk. (a kutyák megérzik Athenét — a «kísértetet», a mint nemcsak Németországban [L. Ameis-Hentze Anhang III³ 1895], de nálunk is tartják. A dologhoz v. ö. C. Rothe, Die Odyssee als Dichtung, 1914, 124 is) τ 457 (Blutbesprechung, ἐπαυρόν) τ 163 (a fától-kövektől származás) ρ 350. kk. (Schwartz, 22! Theoklymenos látása, a kísértethit tanúsága). Ezekhez v. ö. 377 188 és kk. (fent) is stb. — ²²³) V. ö. Rohde I. 38. — ²²⁴) Rohde I². 40. — ²²⁵) I². 1001. — ²²⁶) Θ 166³ (Hektor Diomedeshez :

művelő szellemeket ne ismerte volna, azt feltenni éppen az általa kimutatott rudimentumok sem engednék meg (v. ö. 381₂₀₄). Mert miért igyekeztek volna a halottól végleg megszabadulni, jó hangulatra keiteni, ha nem azért, mert ellenkező esetben az embereket bántó, földi életüket zavaró rossz lelkeként jártak volna vissza? ²²⁷) Egyébként is, a hogy Homerosnál a *δαίμονιος* szó használódik és a tény, hogy a démon előbbvaló a Homerosnál már ismertnek kikövetkeztetett — (kisértet)-szellemnél, ²²⁸) eléggé kétségtelenné teszük igazunkat. Ha pedig már most a szellemek ismereteseek, a *χόλος*-hoz fűződő képzetek, mint az ősi *hatalmi képzet* átvevői, jól vihették ellenök az apotropæon szerepét: a már régen teljes ruházkodás igen valószínűvé teszi.

(Czegléd.)

MARÓT KÁROLY.

A WAGNER-OPERÁK MAGYAR FORDÍTÁSAIRÓL.

Rienzi. Ford. Böhm Gusztáv. 1874. Nemzeti Színház Könyvtára 73. sz. Kiadja Pfeifer Ferdinánd Bpest.

A bolygó hollandi. Ford. ifj. Ábrányi Kornél. 1873. U. o. 45. sz.

Tannhäuser. Ford. Ábrányi Kornél. Operaház Kvtára 49. sz. Kiadja Pfeifer F. Bpest.

Lohengrin. Ford. Böhm Gusztáv és Ormai Ferencz. U. o. 35. sz.

A müncheni mesterdalnokok. Ford. dr. Várad Antal. U. o. 51. sz.

A Rajna kincse. Ford. Radó Antal. 1889. U. o. 33. sz.

A Walkür. Ford. Csiky Gergely. U. o. 32. sz.

Siegfried. Ford. dr. Radó Antal. 1889. U. o. 34. sz.

Az istenek alkonya. Ford. Radó Antal. 1892. U. o. 45. sz.

Tristán és Izolda. Ford. Ábrányi Emil. 1902. Kiadja a M. k. Operaház.

Parsifal. Ford. (másodszor) Kereszty István. 1912. Fővárosi Színházak Műsora 318. sz.

Az 1913. esztendő egygyel gyarapította a regensburgi Walhallának, a németek Pantheonjának halhatatlanjait: Richard Wagner mellszobra került oda Goethe, Schiller, Haydn, Mozart, Beethoven stb. sorába, miután a halhatatlanság megítélésének alapjául szolgáló 30 esztendő a mester halála után eltelt. Ugyanez az időpont volt az, melyben a szerzői jogról szóló törvény értelmében Wagner művei felszabadultak s míg egyrészt beláthatatlan özönnel indultak meg az olcsó és népszerű Wagner-kiadások légiói, úgy hogy a Carmen és egykét Verdi-operán kívül csak Wagner operáit lehet 3—4 márká árban teljes ének-szöveges zongorakivonatban megvásárolni, addig ugyan-

πάρος τοι δαίμονα δώσω) legalább is a schol. szerint τελείως ἔστιν οὗ κατὰ τὸν ποιητὴν (v. ö. A. Roemer, Aristarchs Athetesen 375. és Rhein. Mus. N. F. 66. k. 275. kk.) Mindenesetre azonban Eustathius paraphrasisa a δαίμων szót *καχόν* és *θάνατον* szavakkal *újja körül* (705., 18. kk.), ha hangsúlyozza is mellette *μέση λείψ* voltát (... καὶ ἂ καὶ ἡ μοῖρα καὶ ἡ τύχη καὶ ὁ πόθος). — ²²⁷) Schwartz 26/27. kivált vámpirhit nyomait is látja Homerosban. — ²²⁸) Wundt II, 2, 129. k.

akkor Cosima asszony és hiveinek (egy Richard Straussnak stb.) minden protestálása daczára lehetségessé vált az addig a bayreuthi Festspielhaustól monopolizált Parsifalt másutt is előadni. A mester hattyudalának, a Parsifalnak budapesti előadása s magyar szövegének nyomtatásban való megjelenése folytán a magyar közönségnek alkalma nyílt annak a tüneményes pályának fejlődési pontjait figyelemmel kísérni, mely a Párisban nyomorgó komponista-zeneesztétikust a drezdai operán, a száműzetés és a meg nem értettség keserves küzdelmein át a Villa Wahnfried biztos révébe elvezette s a mely lehetővé tette annak a páratlan kettős zseninek a kibontakozását, mely Wagnert egyaránt avatta a német drámairodalom s a német operakomponisták legelsői közé.

Nem lehet czélunk e helyen Wagnernek irodalmi jelentőségét felfedezni. Fel van az már eléggé fedezve s az ember szinte elbámul, ha mint a bayreuthi Festspielek látogatója végigböngészvén az évenként megjelenő Wegweisert (für Besucher der bayreuther Festspiele) a komoly irodalmi Wagnertanulmányok mellett oly óriási szakirodalmi repertoriumot talál felsorolva, mely idővel a Goethe-litteratúrával is versenyre kel. Azonban hangsúlyoznunk kell annak a komoly tanulmányokon alapuló és a lélektani fejlődést folyton szem előtt tartó dramaturgiának jelentőségét, mely a wagneri operát a régítől annyira eltérővé, igazi zenedrámává teszi. A régi operánál a szöveg sokszor egész mellékes valami, eszköz a magánénekes virtuóizálásának, skálák, trillák, floriturák s egyéb nehézségek előadásában való csillogtatására. Valóságos operai tabulatura sablon fejlődik ki, melynek kaptájára ráhúzzák a legkülömbözőbb cselekményeket. A hős és hősnő főleg a szerelmi vallomásoknál az elengedhetetlen trillákat gargariálják, egy-egy jelenetet duett, terzett, quartett zár le, a felvonás vége, a finale a karral bővül, az érzelmi részek zárt, strophikus periodusokban (ária, cavatina stb.) vannak írva és komponálva, a többi szabad recitativ, a ballet a francziáknál elengedhetetlen és a siker próbaköve stb. E sémát még nagyjából megtaláljuk a Rienziben. A Hollandi már kezd szakítani a zárt formával, mely egyre jobban háttérbe szorul. A szabad forma és ritmus párosulva a zenében a tonalitás szabadságával (a hangnemek örökös változása) a Tristánban éri el tetőpontját, szintúgy a Ringben és Parsifalban.

Ha az énekes többé nem virtuóz — hisz Bayreuthból a taps is száműzve van — hanem a Gesamtkunstwerk előadóinak egyike, kinek énekét a zenekar nem kíséri, hanem egyenrangú társként halad vele tova, úgy az elvesztett szerepkört pótolja a cselekmény fontossága, mely az érthetően előadott szövegben jut kifejezésre. A bayreuthi színpadon a színpalak mögött Wagner következő feliratával csakis erre célzott: «An die Sänger: *Deutlichkeit!* Die grossen Noten kommen von selbst, die kleinen Noten und ihr Text sind Hauptsache!» (Chop, Erläuterungen zu R. Wagners Rheingold 35. l. Reclam).

Mindez érthetővé teszi, hogy a Wagner-fordító sokkal nehezebb feladat előtt áll, mint más művek fordítói. Ismernie kell különösen a germán historiából és mitológiából merített művek tárgykörét (a Rienzi és a Hollandi kivételével mind ide tartozik), és a nyelvileg helyes fordítás mellett a zenei formát is figyelembe kell vennie, hogy az énekelhetőséget megtartsa.

Minthogy R. Wagner dramaturgiája minden irodalomtörténetben kellő méltatásban részesül (Koch u. Vogt, *Gesch. d. deutschen Literatur* II. 496—502; Richard Meyer, *Die Literatur des XIX. Jahrhunderts* II. 309—315; Oskar Walzel, *Deutsche Dramaturgie*. München, 1912, 154—166 l. stb.), minthogy azonkívül 11 főoperája közül 9 a germán, illetőleg német mítosznak és históriának klasszikus feldolgozása: bizonyára nem kárba veszett munka annak a tanulmányozása, hogy a Wagner-fordítások philologiai szempontból megütik-e azt a mértéket, melyet Wagner nemcsak mint a német, hanem mint a világirodalom klasszikusa megérdemel. A ki oly mesteri módon tudja kiválasztani a gazdag anyagból a céljának megfelelő motívumokat, hogy azokat idealizálja s a szerelem, a vallás stb. problémáit a költészet drámai köntösébe öltöztesse s a ki a nyelvnek úgy kifejezésben, mint formában oly felülmúlhatatlan kezelésével tett költői zsenijének teljességéről tanuságot, mint Wagner: annak művei, mint olvasmány, magukban véve zene nélkül is lebilincselik, izgatják vagy mulattatják az olvasót s így a fordítónak nemcsak a színházi közönségre, hanem a nagy közönségre is tekintettel kell lennie s olyant nvújtanía, a mi méltó az eredetihez.

Hogy ezt elmondhatjuk-e a magyar Wagner-fordításokról, ezen kérdéssel való foglalkozás közben nem terjeszkedtem ki a Népopera számára készült újabb fordításokra, melyeknek keletkezése a meglevő fordításokkal való elégedetlenségen kívül inkább finanziaális szempontokra vezethető vissza. a mennyiben úgy látszik az újra való lefordíttatás még mindig kevesebbe kerül, mint a régebbi fordítás előadási jogának megvásárlása. Minthogy nyomtatásban csak a fent felsoroltak jutottak kezembe, tehát csak velük óhajtok foglalkozni.

Mielőtt az egyes művekkel részletesebben foglalkoznám, észszerűnek tartom egy néhány kérdésnek megvilágítását, melyek mint szinpadí műveknél, okvetlenül szóba jöhetnek, de ki kell terjeszkednem a zene szerepére is egy bizonyos mértékben, mert a fordító ettől nem emancipálhatja magát.

Az első az eredeti szöveg hiány nélkül való lefordításának kérdése. Wagner tudvalevőleg előbb készítette el a szöveget s csak aztán fogott a komponálás munkájához, melynél aztán egyes helyeket a szövegben átdolgozott, megrövidített, sőt ki is hagyott. Wagner összegyűjtött iratainak Julius Kapp-féle kiadásában (Hesses Klassiker-Ausgaben), melyet a magyar fordításnak az énekszöveges zongorakivonatokkal (Rienzi, a Hollandi és Tannhäuser Fürstnurnél, Lohengrin és Tristán Breitkopf-Haertelnél, a többi Schottnál jelent meg) való összehasonlítás ellenőrzéséül használtam, az első fogalmazásnak törölt vagy megváltoztatott helyei parallel vannak közölve a lap alján levő jegyzetben. Minthogy ennek csak a szövegekritikát tanulmányozónál van jelentősége s így a zongorakivonatok is csak egyféle szöveget hoznak (kivétel Rienzi átka, az 1220—1225 sorok, kétféle fogalmazással): azért a fordítónál is meglegegedhetünk, ha a partitúra nyomán halad. De ebből aztán ne hagyjon ki. Igaz ugyan, hogy a bayreuthi s a müncheni Prinzregenten-Theater Wagner-Festspiel-jein kívül majdnem mindenütt szokásban van a kurtítás. Mindazonáltal az a helyes eljárás, ha a fordító nem hagy el semmit s az előadásoknál kiagyatni szokott részletnél az olvasót e tényre figyelmezteti, mint a

hogy ezt pld. Gounod Faustjának Carré és Barbier által készített szövegkönyvében a német fordításban láthatjuk. Ezt a fordító annál inkább megteheti, mert a kihagyások nem mindig egyforma terjedelműek és számos körülménytől függnék, melyek mellett mindig megmarad az a lehetőség, hogy egy más regime alatt vagy reprise alkalmával a teljes művet adják. Szóval az olvasón kívül a szövegkönyv-vásárló hallgatóság is megkívánhatja a teljes fordítást.

E szempontból komolyabb kifogás alá eshetnek a Lohengrin és a Rienzi. Különösen nagy darabok hiányzanak a Rienziből. Hiányzik egyebeken kívül (264—278., 986—993. s., stb.) az I. felvonás végén (321—356. s.) a hősnek nemes gondolkodását oly híven jellemző jelenet, midőn visszautasítván a felkínált királyi címet csupán a tribún méltóságát veszi fel. Hiányzik a III. felvonás végét alkotó színpal mögötti csata s a diadalmasan bevonuló Rienzit boszúval fenyegető Adriano (809—929. s.), a mi Adriano további viselkedését készíti elő. Végül nélkülözzük az V. felv. II. jelenetéből Rienzi kesergését a mennyasszonyának nevezett Róma hűtlensége miatt és nővéreinek, Irénnek ragaszkodásában talált megvigasztalódását (1096—1140. s.). Ha Rienzinél még érthető, hogy a pantomimjátékkal elég hosszúra nyúlt operát hosszabb részek kihagyásával kurtították meg s fordító ezen arrangementhoz alkalmazkodott — bár ellenvetésül felhozhattam, hogy a szintén hosszú s még tovább tartó Mesterdálnokok stb. operák fordítói a szokásos ugrás daczára is jónak látták az egész művet lefordítani — úgy nem alkalmazható e mentség a Lohengrin számos apró kihagyásaira. Itt hiányzanak az I. felvonásból 272—279. s., a kikiáltó szözata a nézőkhöz, a II. felvonásban 435—447. s. Friedrich és Ortrud dialogjából, 607—619. s. Friedrich s a később hozzá szító 4 nemes dialogja, 650—659. s. Ortrud vádló fellépéséből, 708—715. Friedrich vádló fellépéséből, a III. felvonásban 1032—1035. s. Lohengrin önmegismertetési jelenetéből s ugyanonnan 1074—1112. s. A Rienziből elhagyott 200-nál több sorral szemben itt mindössze 92 sor hiányzik annyifelé elosztva, a mi valószínűvé teszi, hogy az egyetlen nagyobb 38 soros törítés kivételével a többi elnézés vagy sajtóhiba folytán maradt el, mint a hogyan egyes tévedésből elmaradt sorokat mindenütt találunk.

A teljesség szempontjából kifogásolható az operákban fontos szerepet játszó színváltozások és scenikai hatások mellőzése a fordításban, jöllehet úgy a német szövegkönyv, mint a zongorakivonat ki-terjeszkedik a cselekvény megértéséhez számos esetben nélkülözhetetlen külsőségekre. A Rienzi fordításában teljesen nélkülözzük a Pantomim leírását, más művekben hosszú leírások néhány szóban vannak összetömörítve. Ezeknek a hiányoknak, valamint a sokszor nyomda-technikai okokból, pld. korrektura elmulasztása miatt, ki-maradt nagyszámú kisebb kihagyásoknak részletezéséről itt szó nem lehet.

Szintén a teljesség kedvéért kell szóvá tennünk a kisebb és nagyobb együttesek, tehát duettek, terzetek stb. és karok írásmódját. Itt is ahány ház, annyi szokás. Az első fogalmazásnál Wagner természetesen nem írhatta meg az együttesek végleges szövegét, bár a komponálásnál az eredetihez lehetőleg híven ragaszkodott. Azonban természetes, hogy a zenei követelmények szerint az egész bizonyos

változáson, rendszerint bővülésen esett át: a szerző egyes szavakat, szócsoportokat ismételve vesz fel, hogy a szömegszakítást a rövid néhány hangból álló dialogizáló válaszokban és viszonzválaszokban elkerülje, más hasonló jelentésű kifejezéseket told be stb. Ebből kifolyólag a Gesammelte Schriften s a zongorakivonat karszövegei közt számos kisebb eltérést találunk. Mit tegyen ilyenkor a fordító, a ki ha helyesen akar fordítani, a partitúrából kell, hogy fordítson? A partituraszerű nyomtatás a szöveggel lehetetlen. De felesleges is, hogy egyes kitételeket annyiszor ismétljen el, a hányszor a partitúrában van, mikor ugyanazt a frázist nem egyszer egymás után kontrapunktikusan éneklí a szoprán, alt, tenor és basszus. Felesleges, duettek, melyek egy-két szó kivételével teljesen egyezők, külön közölni. Ilyenkor a leghelyesebb eljárás az eltérő szavaknak következő elhelyezése volna:

Adriano   „Rómának szent nevén $\frac{\text{szívem}}{\text{szíve}}$ még lelkesül.” (Rienzi 6. l.)
és Irén:

Wagnernél az ilyen régibb operatípust követő duettek úgyszólván csak a Rienziben fordulnak elő s a szövegkönyvben külön írja le a duettek, terzetek szereplőinek versszakait, de a margón egy } jellel utal az együttesre. Fordítónk a fenti elterjedt rövidítés helyett Wagnert követve szintén külön írja a szerepeket, de az együttest jelző vonalat nem találjuk nála. Pedig ez a színházi közönséget igazán érdekelné.

Kisebb karoknál, hol minden énekes sokszor mást-mást mond, Wagner az egyes szereplőket rendszerint szintén külön részletezi. Ezzel szemben a Tristán és Izolda szerelmi kettősének elején a fordító mintegy 40 soron át «Együtt» cím alatt közli a vizontlátás kitörő örömet ecsetelő rövid kérdéseket és válaszokat (44 l.). Ilyen egyszerűsítéseket igen gyakran találunk, majd minden Wagner-fordításban, bár elvéve a részletezés is előfordul, pld. Csiky a Walkür III. felvonásában a 8 walkür octettjét részletezve közli szerepek szerint a partitúra nyomán, a mi a legkényesebb igényeknek is megfelelő s még a Gesammelte Schriften írásánál is pontosabb. Ugyanígy a partitúra szukcesszív sorrendjét követik a fordítók a Lohengrin II. felvonása 2. jelenetének elején, hol Elza monológját meg-megszakítják Ortrud és Friedrich uttogásai, míg a Schriften a monológot egyfolytában hozza s csak utána Ortrudék dialogját. A partitúra ezen időbeli eltérését zenei okok idézték elő, s előttük a fordítónak is meg kell hajolnia. Ezen szukcesszivitást persze a finálék tömegeinél, hol mint pld. a Mesterdalnokok II. felvonásának végső ú. n. Prügelszenéjében 5 csoport-kar is működik (ú. m.: szomszédok, szomszédnők, legények, mesterek és inasok) igen nehéz volna már a folytonos ismétlések miatt is megtartani, azt azonban a teljesség kedvéért elvár-nók a fordítótól, hogy ne rövidítse meg felénél is kevesebbre az egyes karokat, mint jelen esetben tette.

A mi a fordításnak technikáját illeti, a nehézségnek ilyen fokozatát állíthatjuk fel. Legkönnyebb prózát fordítani, nehezebb idő-mértékes vagy rímes formákat visszaadni, de a legnehezebb a megzenésített kötött szöveg lefordítása.

Minden esetben a tárgyi hűség, az értelem pontos visszatükröztetése a fődolog. Ez Wagner operáinak némelyikénél, főleg a Messterdalnokoknál a legnagyobb próbára teszi a fordítót. A kor és miliő ismerete azonban minden operájánál szükséges, s mint látni fogjuk ebbeli hiányok okozták a tárgyi tévedéseket.

A hűség elleni vétségek legnagyobb részét a tárgyban való tájékozatlanságon kívül a fordítónak azon igyekezete szokta előidézni, hogy az eredeti mértéken kívül a rímet és az ú. n. Stabreimet vagy alliterációt a magyarban is visszaadja. Nézetem szerint a tárgyhűség mellett a formai hűség csak annyiban bír fontossággal, a mennyiben nem jön ellentétbe a mértékkel. E szerint a rím elmaradása nem oly nagy baj. Hiszen szavalásnál sem ügyelünk a rímek összecsengésére. S a zenében is csupán a szimmetrikus szerkezetű zártformákban érvényesül a rím, Wagner pedig ép a zárt forma kiküszöbölésére igyekszik, úgy hogy nála a strofikus periodusokon kívül a rímek elhanyagolása elnézhető. Ugyanaz mondható a Ring Stabreimjeire, melyekkel különben lejobb fogok bővebben foglalkozni. Szóval, ha a lefordítandó szöveg tömörségénél fogva választani kell a hűség vagy a rímek között, úgy inkább választandó a hűség, mint a rímek.

Hogy milyen képtelenségek fordulnak néha a rím miatt elő, arra a Bolygó Hollandiból a II. felv. 3. jelenetéből a következő példát idézem, midőn a hollandi Sentának azt mondja, hogyha ismerné azt a sorsot, melyet vele meg kellend osztania, akkor eszébe jutna az áldozat, melyet hűségének meg kell hoznia s akkor :

«Es flöhe schaudernd deine Jugend
Dem Lose, dem du sie willst weihn,
Nennst du des Weibes schönste Tugend
Nennst ew'ge Treue du nicht dein!.

*Elpusztul ifjúságod fénye
A sorsban, melynek áldozol,
Ha a legszentebb nőerényre,
Mely nem tiéd, hivatkozol.»*

A hollandi azt akarja mondani, hogy ha tudná, mi sors vár rá (könntest das Geschick du ahnen), akkor ifjú létére *kerülné* e sorsot (a halált), hacsak a legszebb női erényt, a hűséget nem mondhatja a magáénak, vagyis *ha csak hű nem marad*.

Karoknál, mint a már ismert közhangulat kifejezőinél, könnyebb a fordító dolga s a rím mellett is elfogadható szinonimikus árnyalatok megválogatása jobban sikerül, pld. a Rienzi III. felvonásában (1. jel.) a harcza induló népkar minden szabadsága mellett is megfelel :

Ihr Römer, auf! Greift zu den Waffen,
Zum Kampfe eile jeder Mann!
Der Gott, der Roma neu erschaffen,
Führt euch durch seinen Streiter an!
Lasst eure neuen Fahnen wallen,
Und kämpfet froh für ihre Ehr!
Die stolzen Feinde seh' ich fallen,
Und siegen freier Römer Speer!.

«Fel Róma népe, fel csatára!
Isten vezérel benneteket!
Ne szálljon szégyen e hazára
Rabságot már ne türjetek!
Hazánk, törvényink védelmére
Mindannyian készen legyünk!
Hulljon az árulók fejére
Halállal sujtó fegyverünk!.

A dőlt betűkkel jelzett részek teljesen szabad fordításban adatnak vissza s egyúttal útmutatást adnak a fordító előtt álló lehetőségekre nézve.

Az egyes sorok értelmi tekintetben a fordításnál bizonyos fokig eltolódhatnak, egymásba olvadhatnak, miközben egyik-másik képzet kifejezése szövevényiségben bővül, vagy apad. A túlzás itt is helytelen, l. a Mesterdalnokok 104. lapjához fűzött megjegyzést Sachs beszédére vonatkozólag. A betoldott szavak közt igen gyakoriak az indulatszók, viszont ezeket, ha kell, rendesen érezhető hiány nélkül hagyhatja el a fordító. Szabadságában áll parallel értelmű kifejezéseket, ú. n. tautológiákat másképen kifejezni, viszont szükség esetén tautológiát alkalmazni ott, a hol lehet és máskép nem tud magán segíteni. Ismétlődő vagy citált passzusoknál az a fontos, hogy a szerző súlyt helyezett-e a megismétlődő kifejezések azonosságára: mert ez esetben a fordító is használja ugyanazon kitételeket, melyeket első ízben választott. Erre nézve l. a Mesterdalnokokban tárgyalt idézetet Sachsból (Nürnberg, blüh' und wach's!). A szójátékot, mely Wagner-nél különösen a Ringben az alliterációkkal kapcsolatban fordul elő, legtöbbször teljesen lehetetlen visszaadni. Megelégedhetünk, ha ilyenkor a tárgy kifejezésbeli lehetőségei közül a legjellemzőbbet kapjuk. Bele kell sokszor törődnünk, ha a legszebb költői figurák, ellentétek, képek, hasonlatok elkallódnak az egyébként tárgyilag hű fordításban. Ismét máskor kifogástalannak mondhatjuk a fordítást, mely az eredeti gondolat értelme helyett annak logikai előzményét, következményét, vagy hogy úgy mondjam magyarázatát adja. Ilyen magyarázatos fordítás pld. a Parsifalban Amfortas e szavai (355—356 s.):

«Mein Vater, oh noch einmal
Verrichte du das Amt!»

«Atyám! Ah, osszd ki még ma
az Úrvacsorát magad!»

Adrianonak Rienzihez intézett szavai (133—135 s.):

«Mein Blut, mein Leben für die Unschuld!
Rienzi, wie? Kennst du mich nicht?
Wer nannte je mich einen Räuber?»

«A nő erénye szent előttem!
Rienzi, még nem ismernél?
Nem bizhatnál becsületemben?»

igazolják, mennyit veszít a fordítás azáltal, hogy az első sor értelme helyett annak okát, a harmadikban pedig a kérdésre adandó tagadó válasz következményét fejezi ki a fordító, holott itt a Räuber szón van a nyomaték, minthogy Rienzi előzőleg a nővérenek elrablásában rajtakapott nobileket nevezte így («Das alte Rom... macht ihr zur Räuberhöhle, ... ihr belagert, Räubern gleich, die Wege» 47 sk.).

A német nyelvben sokkal nagyobb a rövid szavak száma, mint a magyarban (hisz ezért van pld. az is, hogy a német gyorsírók a beszéd sebességének mérésében a szavakat számlálják, míg a magyar stenografusok a percenkénti szótagátlagot). Ennélfogva különösen az olyan rövid, 2 lábból álló verssoroknál, minők pld. a Tristán nagy-

részét teszik, a tömörség a fordítót a legkényesebb helyzetekbe hozza. Izolda felkiáltása Brangénéhez (87 sk.):

«Luft! Luft!	«Menj! Menj!
Mir erstickt das Herz!	Itt megfulladok!
Öffne! Öffne dort weit!»	Tárd föl! Adj levegőt!»

szó szerint fordítva a mértékbe beleillett volna (*Lég! Lég!*), de hogy mennyivel gyatrább a szabad fordításnál, azt magyarázni sem kell. Azonban a legtöbbször nem sikerül a megfelelő tömör fordítás. Tristán szavaiban pld. (1014—1015):

«Holde Nähe,	«Édes, átkos,
Öde Weite!»	Bús közelség!»

az ellentétet a magyarban ép oly kevéssé találjuk meg, mint Adrianonak Rienzi elleni kifakadásában az oxymoront (575 s.): «Ha, wag' es, blut'ger Freiheitsknecht» = «Ne merd azt, vérengző tribün!»

A nyelvi tömörségen s a rímes vagy alliterációs formán kívül maga a mérték is számos változásnak okozója. A fenti «Luft! Luft!» magyar fordításánál láttuk mily nehéz ily rövid, egy szótagos szavakat visszaadni. E nehézségek okozzák azt, hogy a fordítók többé-kevésbé igénybe veszik a szótagok számának szaporítását, esetleg csökkentését is. Azonban sunt certi denique fines! Ha Friedrich *Ja* feleletét az *Igen* szóban (Lohengrin 149. s.), ha Henrik király szavait: «Hab' Dank» (210. s.) a magyar «Köszönöm» fordításban, Ortrud gúnyosan kiejtett kérdését «Gott?» (387. s.) az «Isten?» szóban egy szótaggal meggyarapodva látjuk, be kell látnunk, hogy fordító mást nem tehetett. Ha azonban azt tapasztaljuk, hogy némely fordító 2, 3, 4, 5, sőt mint a Parsifal egy helyén látjuk (262. s.: «Versäumt den König im Bade nicht! — Helft!» = «Siessetek a királyhoz a fürdőbe. Segítsetek!»), 6 szótaggal is megbővíti egy sort, úgy felmerül a kérdés, hogy jogos-e még a német tömörség indokolásával is a szótagok számának ilyen nagyarányú gyarapítása, vagy csökkentése. Külömben szótagcsökkenés aránylag ritkább. A legnagyobb csökkentésre példát szintén a Parsifalból (288—289. s.) hozhatok fel, hol 2 sorból összesen 6 szótag elhagyásával fordító 1 sort csinált:

«Ja, Schächer und Riesen traf seine Kraft:
Den freislichen Knaben lernten sie fürchten.»

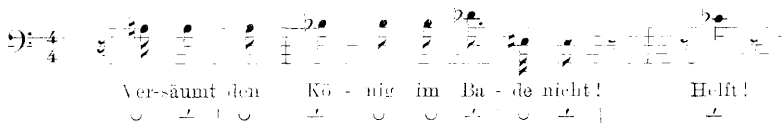
«Igen! órjá- és kufárnép tanult erejétől félni.»

E kérdés vizsgálatánál zenei szempontokat kell mérlegelnünk, minthogy meg nem zenésített költői művek fordításánál a megállapított versmértéket ily módon átlépni egyáltalában nem szokás. Csak prosodiai szempontból nem lehetne teljesen elvetendőnek tartani azt az engedményt, hogy a fordító a iambusi, trochæusi vagy spondeusi, tehát 2 szótagos lábat a szükség szerint felbontsa 3 szótagos daktylusra, anapæstusra vagy tribrachysra és viszont a 3 szótagosakat összevonja 2 szótagosakra. E szerint a maximális gyarapodás vagy csökkenés egy-egy verssorban annyi szótag lehetne, ahány lábból a verssor áll, feltéve, hogy minden láb egynemű, mert a melyik már is

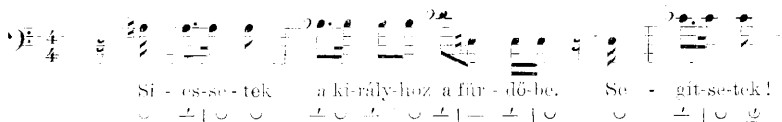
3 szótagú, az nem bővíthető és viszont. E szerint a fentebbi 6 szótagos bővülés túllépte a határt, mert az 5 lábból álló verssorban:

«Versäunt | den Kő- | nig im Ba- | de nicht! | Helft!

van 3 kétszótagos, egy háromszótagos és egy csonka, egyszótagos láb. Hogy e verssort tényleg 5 lábból állónak kell tekintenünk, kiderül az előtte és utána levők mértékén kívül Wagner zenéjéből:

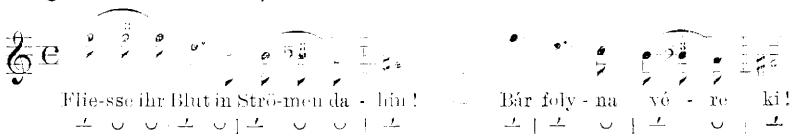

A magyar szöveggel ez így hangzik:

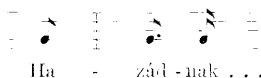

Még ha az eredetit auftaktos trochæusi sornak veszem is iambusi helyett — a mi tekintve a német verselésben a Hebung és Senkung váltakozásának az időmértéktől független voltát úgy verstani (Heinrich Gusztáv: Deutsche Verslehre 27. l.), mint zenei szempontból lehetséges volna (Riemann: Katechismus der Gesangskomposition 7. l.)¹⁾ — még akkor is megmarad az 5 láb, illetőleg Hebung, melyek helyett a magyarban 7 iambus-anapæstusi, vagy ha úgy tetszik, 7 trochæus-dactylusi lábat kaptunk a felütéssel. (Itt jegyzem meg, hogy «a fürdőbe» prosodiai értéke miatt változtatja egyforma értékűekké a *des* és *e* hangokat).

Jogosult-e arra a fordító, hogy így a melódia vonalát megszakításokkal tarkítsa, vagy, mint az alábbi példában, annak széttagoltságát összehasonlásokkal csökkentse (Parsifal 797. sor. Schott, zongorakivonat 215. l.)?

¹⁾ Sőt a magyarban is úgy van, hogy a iambus a megzenésítésnél egyenlő egy auftaktos trochæussal. S ép ezért rossz a Szózat zenéje is, a melyet úgy énekelnek, mintha ütemes magyar dal volna, pedig a *Hazádnak* első szótagját a taktust megelőző felütésnek kellene venni így:

A tavaly elhunyt Farkas Ödön kolozsvári zeneigazgató meg is korrigálta a Szózatot, de a régi rosszát kiküszöbölni csak hivatalos úton lehetne.

E kérdés eldöntésénél azt kell vizsgálnunk, hogy az illető dallam szemmel látható, illetőleg a füllel hallható változáson megy-e át. Ha pl. a *Wacht am Rhein* szövegét magyarra úgy fordítaná le valaki, hogy a *braust* szóra énekelendő hangon 2 vagy 3 szótag volna dalolandó, vagy ha a *Marseillais*et valaki úgy fordítaná magyarra, hogy az «*Allons en-fants de*» szótagokra eső 3 egyforma $\frac{1}{2}$, illetőleg 2 egyforma $\frac{1}{4}$ hang összevonódnék, pl. ilyenféleképen:

azt hiszem, mindenki tiltakoznék a közismert dallam ilyen elrontása ellen. Miért? Mert a dallamot és szöveget ismeri? Hát az opera dallamait nem ismeri meg az ember annyira, hogy ily változás feltűnő volna? E kérdésre részben igennel, részben nemmel felelhetünk. Utalva a Huszadik Század 1914. okt. számában a zenei megértésről írott talpraesett értekezésre (Posch Jenő: Adalékok a zene pszichológiájához), itt csak leszögezem azt aényt, hogy miként az ú. n. klasszikus zenét az ellenesei azért nem szeretik, mert a könnyen perczipiálható zárt formát nem találják fel benne oly könnyen, mint a csupán zárt periodusokból álló könnyű zenében (népdal, operettzene stb.), úgy az operánál is a rímes versszakok (áriák stb.) dallamai a fülbemászó zene képviselői, melyeken oly kevésbé óhajtott változást a fül, hogy inkább így éneklí a Faustban Siebel a III. felvonás elején Gretchen ajtaja előtt a «*Blümchen traut' sprecht für mich*» kezdetű dalt: «H'lyettem te kis virág», semhogy egy szótag kedvéért egy hangot hozzátenne. Ellenben a recitativok, elsősorban a secco, de azután a motívikus felépítésű recitativo is, a mennyiben nem rímes szövegre van írva, már eltűri az ilyen változást. S itt idézhetem megint, a mit Riemann (u. o. 146. l.) konstatál Wagnerről. Míg más szerzők ugyanis a librettónak verses részeit is feldolgozzák recitativvá, addig Wagner, mint költő-zeneszerző a rímet annak tekintí, a mi, t. i. útmutató a zenei szerkesztés szimmetrikus tagoltságának helyes megválasztására (u. o. 14. l.), mely mindenütt nincs helyén, ellenben a költői lendület növekedésével önkéntelenül is megjön (Heinrich, u. o. 88. l.) s a recitativban rendesen nem is vesz fel rímeket. S ha pl. a jobbára versekben írt Mesterdalnokokban találni is itt-ott rímes secco-recitativokat, ezek rövidek és csakhamar a magasabb fokú recitativbe mennek át, hol vagy az énekszólam, vagy legalább a kíséret hozza a dallammotívumokat. A Parsifal idézett helyei szintén rímtelen szabad ritmusú recitativokból valók s így míg jobb magyaráítás nem sikerül, elfogadhatók. Ellenben az egyes operák fordításaihoz fűzött megjegyzéseimben számos felesleges szótagszaporítást vagy csökkentést fogok kimutatni. A helyes szótagszaporítás hosszabb hangjegyeknek felbontása, pl. az $\frac{1}{2}$ hangjegyeknek $2 \times \frac{1}{4}$ -ra, vagy triolára való bontása által érhető el, szintűgy különböző magasságú s az eredetiben egy szótagra énekelt hangoknak külön szótagokra való elosztása által. A szótagcsökkentés ép ellenkezőleg összevonás, különböző ma-

gasságú hangoknál pedig kötés által, sőt néha súlytalan rövid hangok teljes kihagyása által, miként a fenti példákból látható.

(Folytatása következik.)

(Arad.)

WAGNER JÓZSEF.

HAZAI IRODALOM.

Moór Elemér: A Toldi-monda és német kapcsolatai. (Német Philologiai Dolgozatok. XIII.) Budapest, Pfeifer F. 1914. N. 8-r. 84 l. Ára 3 K.

E figyelemre méltó, kellő irodalomtörténeti tájékozottságon alapuló és több szempontból tanulságos dolgozat egy bevezetésből, egy befejezésből és három fejezetből áll, melyek közül voltaképp csak a II. és III. (59—79. l.) foglalkozik magával a Toldi-mondával, ill. ennek eredetével.

A bevezetésben kifejti a szerző elvi álláspontját és voltaképp két kérdést tárgyal: a hősmonda és népmese kapcsolatát, azután a monda eredetét. Mind a két kérdésben leginkább Panzer Frigyes és Wundt Vilmos nézeteit vallja; de nem hiszem, hogy a kérdéses problémákkal egészen tisztában volna, nem is szólva egyelőre arról, hogy szó nélkül alkalmazza mestereinek csupán a mitoszszal kapcsolatos nemzeti hősmondáról¹⁾ nyilvánított nézeteit minden aggodalom nélkül a Toldi-mondára, melyet még soha senki nem tekintett és nem is tekinthet hősmondának, mert tiszta történeti monda, melyben a természetfölötti vagy csodás elemnek semmi nyoma.

«Hogy a hősmonda és a népmese között valami kapcsolat van, azt régebben is észrevették, azonban szinte természetesnek találták, hogy a monda az eredetibb»; pedig ez nem áll: «a mese az eredetibb» (2. l.). Ez kissé zavaros beszéd. Szerző azt akarja mondani, hogy a mese (magában véve, mint népmese) a régibb, a mi ellen természetesen nem tehető kifogás. De nem ezen fordul meg a dolog. Hogyan keletkezik a monda? Szerzőnk komolyan azt hiszi, hogy a költőnek van egy meséje, melyből mondát akar faragni vagy eposzt írni és most e meséhez keres egy történeti hőst és történeti eseményeket, melyek oly közel állnak a meséhez, hogy könnyen összeolvaszthatók vele?! Ilyen abszurdumot talán még sem fog föltenni. Nem, a monda keletkezésénél az eredeti, az alap, a kiindulási pont mindig a történet.²⁾ Ez ihleti meg a költő képzeletét. A burgundok

¹⁾ Ezt Friedr. Panzer erősen hangsúlyozza: *Märchen, Sage und Dichtung*, 1905, és Wilh. Wundt is *Völkerpsychologie* III,² 1908, a 348. laptól és V,² 403. l.

²⁾ Fr. Panzer, id. h. 29. l.: «Sage ist nichts anderes als künstlerisch zugerichtete Wirklichkeit, geschichtliche Sage also zur Poesie gewordene Geschichte», és 23. l.: «Ein Volk ohne Schrift hat keine Geschichte, es hat nur geschichtliche Sagen». — Ily okos fölfogással szemben áll azután

vesztét vagy Attila halálát vagy a magyarok honfoglalását akarja földolgozni (hisz ő nem eposzt akar írni, hanem történetet, akkor is, ha kötött beszédben ír!) és ezen munkájánál fölhasznál azután mindent, a mit tud: mesét, mondát, mítoszt, költészetet, saját képzeletét — két ezer év előtt csak úgy, mint mai nap. A ki a Toldi-mondát megalkotta (hogy ennél a nem épen jó példánál maradjunk), nem az Erős Jankó históriáját akarta földolgozni, hanem Toldi alakját és történetét,¹⁾ a mihez fölhasználta, egyéb ismeretein kívül, a mit a nép költészetéből is tudott, akár keveset, akár sokat.²⁾ Tehát a monda egyáltalában nincsen megmagyarázva, ha bármennyi költészeti elemet (a mi esetleg nem is mind az) mutatunk ki benne, — lényeges első sorban a történeti elem. A míg tehát a történeti Toldi Miklósról nem tudunk többet, addig minden úgynevezett magyarázat (hisz a lényegest: a költészet viszonyát a történethez nem tudjuk megállapítani és megmagyarázni) csak többé-kevésbbé okos szóbeszéd, melynek nem sok az értéke.

Ugyanilyen zavaros a szerző nézete a népköltészeetről is, melyre ismételve czéloz. Hogy a népmesét, népmondát, népdalt stb. «egy» ember «csinálja», az ma már magától értetődik, mert a német romantikusok (közéjük tartoznak a Grimm testvérek is) fölfogása a XIX. század elején, hogy az «egész német nép» a Nibelung-eposz szerzője, ily fogalmazásban persze nagyon romantikus tudomány. De hogyan lesz az egyes ember alkotásából «népköltészet» és mi ennek a jellemzője? Népköltészet úgy lesz, hogy az egyes énekesnek műve elterjed a népnél, hogy a nép ezt saját tulajdonának tekinti és hogy tetszése szerint módosít, változtat rajta, folyton, úgy szólván, újra meg újra «csinálja», még pedig területének számos helyén vagy vidékén. Innen az a rengeteg változat a legtöbb népmeséről és népdalról (Panzer pl. a Hilde-mondát tárgyaló művében az «Aranyos» cz. népmesének 72 változatát dolgozta föl). Azért kissé furcsa és félrevezető szerzőnek állítása, hogy «a nép roppant konzervatizmusral ragaszkodik a régi elbeszélési anyaghoz» (5. l.). Ragaszkodik némely döntő alapotívumhoz, különben egészen más mese, monda vagy dal jönne létre, de valójában folyton változtat, módosít, átalakít, néha bizonyára alapotívumot is.

---

az ilyen lehetetlen állítás (42. l.): «Griff ein epischer Sänger der Heldenzeit, ein scop, ein Märchen auf, so behandelte er es natürlich mit den technischen Mitteln seiner Kunst und im Geiste seiner Zeit, und so ward aus dem Märchen unter seinen Händen ganz von selbst (ó!), was wir eine Heldensage nennen.» De hogyan lehetséges ez, mikor a hősmonda alapja és lényege, mint Panzer előbb helyesen hangsúlyozta, a történet, hisz a hősmonda nem egyéb, mint költészetté lett történet?! (Szokásom ellenére az eredeti szöveget idézem, nehogy fordításom hűsége ellen kétely támadhasson.)

¹⁾ Szerző maga mondja 48. l.: «A mondákat három csoportra lehet osztani: 1. az alap egy történeti esemény és név; 2. a kiinduló pont egy történeti esemény; 3. csak a név történeti». Ez a három csoport elég furcsa, de most csak az fontos, hogy szerző szerint is mindig a történeti valóság a monda alapja és kiinduló pontja.

²⁾ A monda forrásai szerzőnk szerint (4. l.) is, A. Heusler fejtegetéseire (Berlini Akadémia 1909, 943. l.) hivatkozva: a történet, a magánélet, egyéni lelemény és a meglevő elbeszélési anyag.

«Ha tehát két monda között hasonló vonásokat fedezünk föl, korántsem kell mindjárt közvetítésre gondolni, hanem egyrészt hasonló kultúrai viszonyokból származó véletlen egyezésre, másrészt pedig közös forrásra, mely nem lehet más (!), mint a mese» (4. l.). Ez (az utolsó mellékmondatot leszámítva) régi igazság, de alkalmazásában kellő óvatossággal kell eljárunk,¹⁾ különben túlságosan kényelmes mesterség lesz a mondatakutatás. Szerző pl. fölhozza az apa és fiú tragikus párbaját, mely számos népnél ismeretes, de nem mondja meg, hogy mikép kívánja megmagyarázni, mesét sem hoz föl, melyből származnék. Pedig három eset lehetséges: 1. közös forrás, melynek nem kell minden egyes esetben mesének lenni, hisz lehet történet is, lehet költői lelemény; 2. közvetítés, mely tényleg nagyon gyakori eset; 3. az élet, a valóság tényei. Vagy nem hiszi a szerző, hogy az apa és fiú harcza számtalanszor ismétlődött a régi harcziak korokban? perzsaéknál, germánoknál, lappoknál és egyebütt? A mostani háborúban sok hadvezérnek fia esett el a harczytéren. Ha ezeket az eseteket francziák, belgák, németek, minden nép a maga esetét költeményben földolgozza, ezek is közös forrásra mennek vissza? és vajjon mely népmesére? Semmitől sem kell a tudományban annyira óvakodni és tartózkodni, mint az általánosító elméletektől, melyek esetről-esetre igen könnyen vezetnek erőszakolt, képtelen következtetésekre.

A II. fejezet «A monda anyaga» Ilosvai munkáját elemzi és helyesen kimutatja, hogy mennyire zavaros, összefüggés nélküli, ellentmondásokban bővelkedő egész szerkezete. Ez igaz, és ezt eddigelé minden kutató, a ki elfogulatlanul foglalkozott e rémes versekbe öltöztetett tákolmányokkal, fölismerte és hangsúlyozta. De szerzőnk nem azt következteti e kétségtelen tényből, hogy Ilosvai tehetségtelen rossz író volt, hanem azt, hogy nem írott forrásból merített. A hol a verselő ilyenre hivatkozik vagy céloz, ez szerinte a hegedősök ismeretes fictiója, a kik forrás költésével elbeszélésök hitelességét emelni akarják. Szerinte Ilosvai forrásai vagy népének voltak vagy a szájhagyomány, különben a Toldi-monda (szerző a hősről szóló újabb följegyzéseket is komolyan veszi, pedig ezek legnagyobbbrészt Ilosvai alapján készült csinálmányok) azon mondák csoportjába tartozik, melyekben csak a név történeti, a cselekvények költöttek.

Nem hiszem, hogy szerzőnknek ezen egész okoskodásával igaza volna. Kezdem hátulról. Mi az: monda, «melyben csak a név történeti»? Hol van ilyen monda és hogy képzeljük ilyen monda keletkezését? Talán úgy, hogy van egy história Pityi Palkóról és előáll valaki és elmondja ugyanezt a históriát Nagy Károlyról vagy Mátyás királyról? De hát monda az, a mit valaki minden alap nélkül, egészen önkényesen valami történeti névhez fűz? Hisz mondánál nemcsak a hősnek kell történeti alaknak (nem csak történeti nevű embernek) lenni, de a históriájának lényeges mozzanatai sem lehetnek légből kapottak, ha a történeti elem esetleg elég szerény vagy vékony is. Szerző összetéveszti a mondát a történeti novellával, mely csak-

¹⁾ Wundt, *Völkerpsychologie* III,² 1908, 351. l. erre vonatkozólag megjegyzi: «Das Grosse und Erhabene entsteht aus dem Kleinen, ohne damit natürlich gelegentliche Umkehrungen auszuschliessen».

ugyan gyakran történeti névhez kapcsol egy teljesen költött históriát (de bizonyára ezt sem minden történeti alap nélkül), rendszerint azért, hogy korpépet adjon. De ilyen novellát még senki sem nevezett (történeti) mondának vagy épen hősmondának. Hogy Toldiról manap, eddigelé, jóformán csak a nevét tudjuk, ez nekünk modern kutatóknak baj; de nem jogosít föl senkit arra, hogy a hőstől eleve megtagadjon minden cselekvényt vagy kalandot, melyet róla mesélnek, csak azért, mert ilyennek följegyzése nem jutott (eddig) tudomásunkra.

Tehát Ilosvai szerzőnk szerint nem használt írott forrást. A verselő ugyan az ellenkezőt állítja, de szerzőnk ezt jobban tudja és meghazudtolja. Itt bajos a polemia, mert hit áll hittel szemben. Én nem látok nyomós okot arra, hogy Ilosvai hivatkozásait írott forrásra elvessem. Szerzőnk e kérdésben is a hősmonda és a régi eposzok viszonyait alkalmazza naiv lélekkel a XVI. századi verselőre, noha Panzer és Wundt elméletei, e tudósoknak világos nyilatkozatai szerint, csakis a hősmondára vonatkoznak, neki pedig ezekre az elméletekre szüksége van. De az írott forrás helyett megengedi szerzőnk, hogy Ilosvai meríthetett «önálló hősi énekekből» (népballadákból) vagy szájhagyományból. De nem veszi észre, hogy az egyik olyan kétséges mint a másik, kétséges különösen Ilosvai megdöbbentő tehetlenségénél fogva. Mert népballadák persze lehettek, melyek a mondának egy-egy részét önállóan földolgozták és volt bizonyára szóhagyomány is — a mi mind a kettő csak úgy képzelhető, ha Toldi Miklós nemcsak találomra előrántott «történeti név» volt; — de miért nem lehetett már 1574 előtt a mondának, melyről «önálló hősi énekek» éltek a nép ajkán, mely szájhagyományban is megvolt, írott följegyzése, akár magyar, akár latin, akár versben, akár prózában? Ezt igazán bajos belátni és még bajosabb egyszerűen letagadni; XVI. századi verselőink gyakorlata sem szól nagyon szerzőnk fölfogása mellett. De, ismétlem, ez nem lényeges dolog és nem érdemes sok szót vesztegetni oly dolgokra, melyekről semmit sem tudunk. Meg kell azonban jegyezmem, hogy egy forrásnak (Ilosvai is az) állításait csak jóval nyomósabb bizonyítékkal szabad elvetni, mint a germanisták és romanisták, a hol okvetetlenül kell, tesznek. Itt a hit nem elég. Szerzőnk sokkal helyesebben következtetett volna Ilosvai kritikájából, melyben van egy pár (de nem sok) találó új megjegyzés, hogy a XVI. századi verselő használt írott forrást is, népballadákat is, szájhagyományt is, és hogy művének gyalázatos szerkezete onnan van, hogy ezt a háromféle forrását föl akarván használni és egymással kiegyeztetni, a mire tehetsége nem volt, összekúsálta a rendelkezésére állott anyagot. Ilyesmire akad példa elég a világirodalomban; így jött létre pl. a skandináv sagák jó része, első sorban a Thidrekssaga, mely szerkesztés és összefüggés dolgában szintén nagyon zagyva.

A dolgozatnak legértékesebb része az I. fejezet a hegedősökről, mely komoly tudományos fejtegetés. Nem a hegedősök jellemzésére és működésére vonatkozó gazdag anyagát értem, mert ez, mint szerző maga mondja, legnagyobb részt Piper és Hampe könyveiből származik; hanem a német hegedősökök magyarországi szereplésére vonatkozó adatokat, melyek ezt a fejezetet a magyar és német irodalomtörténetnek becses adalékává teszik. Helyesen kifejti, hogy népünknek középkori mulattatói nem lehettek a pogánykori népénekeseeknek

(sámánoknak?) utódai és valószínűen igaza van, mikor az igriczekben eredeti szláv hegedősöket lát; helyesen hangsúlyozza (noha kissé rövidesen) a római mimus főnmaradását és nagy hatását; helyesen mutat rá, hogy a hegedősök körébe eső szavaink legnagyobbbrészt német eredetűek, így: lator, trágár, czinkos, lant, rim stb.; helyesen mondja, hogy a hegedős mindenünnen vette dalainak és meséinek anyagát, nemcsak a népmeséből, hanem a mondából, a történetből és a műköltők műveiből is. De akkor nem értem, hogy miért haragszik ismételve Birkás Gézára, a ki a Rainouart-mondában is vélte a Toldi-mondának egy-egy jellemző adatát fölismerhetni? Ha a «Rosengarten» és az «Alpharts Tod» anyagát el tudták hozzánk hozni (mint szerző fölteszi) a német hegedősök, miért ne a Rainouart-mondát is, melyet a német Willehalm- és Rennewart-művekből jól ismerhettek, nem is tekintve azt a kedvező körülményt, hogy ezen mondának hőse is olyan Erős Jankó-féle, a kiből szerzőnk Toldi Miklós eredeti típusát látja? Nem állítom és sohasem állítottam, hogy Birkásnak igaza van (ki tudná ezt bebizonyítani vagy megczáfolni?), csupán arra akarok figyelmeztetni, hogy quod uni iustum, alteri æquum.

A mondottak után érthető, hogy Moór dolgozatának III. («Az ifjú hős») és IV. fejezetét («Az öreg hős») nem bírálom részletesen. Szerző e fejezetekben, törik-szakad, ki akarja mutatni, hogy Toldi Miklós azonos két népmesének («Erős Jankó» és «Az aranyhajú») hőseivel. Nagy gonddal és ügyességgel állítja össze az egyes vonásokat, persze csak az egyezőket vagy a hasonlókat; a mi nem illik elméletébe, azt elhallgatja vagy félretolja. Már Panzer legnagyobb könyvének részletes bírálatában¹⁾ kifejtettem, hogy ez az eljárás («kitűnő módszernek» mondja szerzőnk) mennyire önkényes, erőszakos és végre is semmit sem bizonyító, mert hogy a költők, a hegedősök éppúgy mint a műköltők, anyagukat mindenünnen vették, népmesékből is, azt eddig is tudtuk, szerzőnk is hangsúlyozza, hogy pedig Toldi Miklós alakja és élményei mennyiben szolgáltatott alapot arra, hogy bizonyos népmeséi anyagot rá, épen öreá ruházzanak, azaz: hogy mi az Ilosvai művében történet és mi költészet, pedig ez a mondatutató igazi föladata, erről nem tudunk semmit. Hogy szerzőnk milyen könnyen bánik el oly motivumokkal, melyek nem illenek bele teóriájába, erre csak két példát hozok föl. «A mesében éppúgy, mint az irodalmi aranyhajúaknál (mondja 59. l.) mindenütt szerepel egy szerelmi történet, mely az egész mese legfontosabb mozzanatának tekinthető, míg ennek Ilosvai históriájában semmi nyoma, bár a mellékességek (?) megvannak (?). Azonban ne felejtjük el, hogy Ilosvai előadása a cseh vitézzel való párbaj leírásáig roppant töredékes, kivonatos és ezért valószínűnek tarthatjuk (!), hogy ifjúságabéli több sok dolgai között erről is elfelejtett szólni.» Szegény Ilosvai! Eddig csak rossz, tehetségtelen költőnek tartottuk, most íme kiderül, hogy gyenge elméjű is volt, a ki a tőle feldolgozott mesének «legfontosabb mozzanatát» művéből «kifejtette»?

De Ilosvai néha nem felejt ki valamit, hanem újat is csatol a «meséhez», pl. a Boccacciónál is található kalandot, melyre Főti

¹⁾ Friedr. Panzer, *Hilde-Gudrun*, 1901, 451. l. EPhK. XXVI, 1902, 912—917. l.

figyelmeztetett. «Ezzel a történettel bővebben foglalkozni szükségtenek tartom (mondja szerzőnk 45. l. igazán megnyerő kedvességgel), mivel az egészet Ilosvai ügyetlen mázomlányának kell (ó!) tekinteni.» Ennél nagyúribb gesztussal nem lehet valami kényelmetlenségén túlesni vagy magát túltenni. Azt hiszem, ezt a «kitűnő módszert» nem kell újra részletesebben jellemezni vagy bírálnom. Eddig «az ifjú hős» története. Ezt (mondja szerzőnk 64. l.) «két meséből vezettük le és az eddigiek szerint valami irodalmi függési viszonyról szó sem lehet (?); a helyzet a história második felére vonatkozólag egészen más (de miért egészen más?), a mennyiben ezeket a történeteket a német népies moniageból származottaknak kell (megint!) tekinteni.» Lám, lám! A kik ilyet a monda első részéről állítottak, azok együgyűek; de a ki a második részről állítja, az böcs. Valóban furcsa ez a «kitűnő» módszer. Tehát e második résznek forrásai a «Rosengarten» és «Alpharts Tod», főleg Ilsan alakja és története, «melyet terjedelmesebbnek kell (!) képzelnünk, mint a hogy az emlékek mutatják» (73. l.). Persze, mert különben nem boldogul vele a «kitűnő módszer». Toldi öregkori tetteinek «motivumai eredetileg a hazai Detremondába tartozhattak», melyek «a spielmannok magyarországi szereplésével honosodtak meg nálunk» (80. l.). De talán elég volt a sok merész és furcsa föltevésből, a sok «kell» és «lehet» szerepléséből.

Ha végül már most kérdezzük, mit tudunk szerzőnknek részletes fejtegetései alapján a Toldi-mondáról, jó lélekkel felelhetünk: semmit, a mit eddig is nem tudtunk volna. Eddig is tudtuk, hogy Toldi Miklós történeti alak, a kinek egyéniségéről és tetteiről, sajnos, semmit sem tudunk, miért is azt sem tudjuk, miért lett ő e mondanak hőse és mi az ebben a hagyományban, a mit ő tényleg megtett vagy a mi tényleg megtörtént vele. Eddig is föltettük, hogy az Ilosvai tákolmányában fönmaradt mondára (esetleg földolgozójára) mindenféle mesék és történetek hatással lehettek, más szóval: hogy Ilosvai, mikor a mondat földolgozta, bizonyára merített különböző írott vagy szóbeli forrásokból, melyeknek anyagát nem sikerült egységes alkotássá földolgoznia. Természetesen nem lehetetlen, hogy ezen forrásai közé tartoztak bizonyos népmesék és német költemények — de ezt eddig sem tagadta senki és ha most szerzőnknek eredményeit készséggel elfogadjuk is, a mi természetesen minden részletre nem lehetséges, most is csak ott vagyunk, a hol eddig voltunk, hogy semmit sem tudván a történeti Toldiról, nem tudhatunk semmit a mondaról sem.

De azért Moór értekezése komoly tanulmány, egy tanult és tájékozott ember műve, melynek tudományos jellegét és értékét a legnagyobb készséggel elismerem. Ő maga rokonszenves szerénységgel szól művéről: «nem vagyok olyan merész (mondja 6. l.), azt hinni, hogy jelen fejtegetéseim az abszolút igazságot nyújtják; azt sem vonom kétségbe, hogy esetleg egyes esetekben következtetéseimben túl messze mentem; azonban (teszi hozzá) az ilyesmi, ha az ember új utakon igyekszik haladni, alig kerülhető el». Igaza van, ebben semmi bűn nincsen. Egyedüli hibája, hogy szőröstül-bőröstül kiszolgáltatta magát egy új, erőszakosan alkalmazott elméletnek, melynek helyes, egészséges magvát már főképviseelője, Panzer maga is, hihetetlen képzelettel és furfanggal fölfújta és alkalmazta. Sebai!

A germanisztikának ismételve kellett philologiai nyavalyákkal megküzdenie. Ilyenek voltak: előbb a dal-elmélet, majd a mitománia, utóbb a keltománia, melyeken szerencsésen túlesett; majd csak kibírja a mesemániát is. Mégis szerző külön érdemének tekintem, hogy ezt a rege-elméletet nálunk is ismertette és egy érdekes monda magyarázatára alkalmazta, ha kísérlete nem sikerült is, a mint eleve nem is sikerülhetett. És külön elismerés és köszönet illeti tanárait, a kik igazi tudományos tárgyilagossággal lehetővé tették neki nézetének kifejtését és érvényesítését, noha ők maguk igen értékes monda-kutatásaikban egészen más utakon járnak és igen eltérő módszert követnek. Moórtól ez első kísérlete alapján, ha heve kissé elül, még sok értékes dolgot várhatunk.

(Budapest.)

HEINRICH GUSZTÁV.

Nemzetiségi Ismertető Könyvtár.¹⁾ Szerkeszti: dr. Szabó Orest.

II. rész: *A magyarországi németek*. Budapest, 1913. 8-r. Első kötet:

I. *A délvideki németek*, írta: dr. Czirbusz Géza. 207 l. — II. *A dunántúli németek*, írta: Nitsch Mátys. 102 l.

Hogy a fenti vállalatnál maga elé tűzött cél, a magyarországi nem-magyar ajkú lakosság etnográfiai ismertetése, a magyar tudomány legsürgősebb és legfontosabb feladatai közé tartozik, vita tárgya nem lehet. Épenséggel becsületbeli kötelességünk, hogy a nemzetiségeket elfogulatlan tudományos gondossággal megismerjük, mert hisz másképp őket irányító és vezető békés kulturális tevékenységet, a melyre remélhetőleg nemsokára bő alkalom nyílik, hogyan fejthetnénk ki? A megismerés, megértés, méltánylás minden vállvetett együttműködés feltétele és alapja.

Mindazonáltal azt hiszem, hogy ily összefoglaló mű megírásának az ideje még egyáltalában nem érkezett el. Legkevésbé a dél- és nyugatmagyarországi németiségre nézve. A dolgot nem lehet összefoglalással kezdeni. Előbb számos speciális, az egyes vidékekkel részletesen foglalkozó etnográfiai tanulmányra volna szükség, a melyek alapján azután ezek hiányainak kipótlásával és jelentékeny új anyaggal hozzá lehetne fogni az áttekintő mű megírásához. Czirbusz főképp a tiszántúli németiséggel foglalkozik; a Duna és Tisza közöttit kevésbé ismeri. A Duna és Dráva szögén, Somogy-, Baranya-, Tolna-

¹⁾ Nem tudjuk, hogy a Nemzetiségi Ismertető Könyvtár szerkesztőjét mi vezette: üzleti cél vagy lelkesedés. *Praktikus* szempontból a vállalkozás primitív módon van nyélbeütve; az egyes kötetek oly drágák, hogy nagyobb mérvű elterjedésük ki van zárva. E mellett nem egy jobb nevű bizományos terjeszti a gyűjteményt, a ki azt az érdeklődő közönség számára hozzáférhető helyeken kellőképp hirdetné, hanem egy eldugott «szerkesztőség», a mely efféle dolgokban annyira tájékozatlan, hogy a boríték valamely helyén, mondjuk a hátlapján, sem teszi ki, hány és miféle kötetekből áll ez a gyűjtemény, kik az egyes kötetek szerzői stb., mert hisz valószínűleg csak egyes kötetek érdeklik az egyeseket, s nem sok embernek áll módjában, hogy az összes köteteket magának megszerezze. A gyűjtemény a szerkesztői ügyefogyottság drasztikus példája.

megyékben letelepedett németiséget mind ő, mind a dunántúli németiségről szóló rész szerzője figyelmen kívül hagyta, a mely mulasztás elkerüléséről egyébként a szerkesztőnek kellett volna gondoskodnia. Nitsch a Magyarország nyugati szélein lakó németiséget ismerteti.

Mindkét szerző ismereteinket számos becses és találó megfigyeléssel gazdagítja, a melyek kétségkívül bizonyítják, hogy nemcsak gyermekeiket tölthették a nép között, hanem azóta is gondos érdeklődéssel kísérték a leirt népelem külső és belső életét. Így Czirbusz gazdag tapasztalatok alapján különösen földieinek gazdálkodásmódját és falusi társadalmi viszonyait, családi és községbeli életét, erkölcsi felfogását, hétköznapi és ünnepi szokásait írja le tanulságosan. E mellett a krassószörénymegyei hegyvidéki cseh-németeket kellő figyelemben részesíti és kiemeli ezeknek a többiekétől úgyszólván mindenben eltérő sajátságait. A délmagyarországi németeknél az etnografusnak persze különösen vigyáznia kell, hogy könnyedén ne általánosítsa. Mert itt a német telepek oly sajátságosan keletkeztek, hogy majdnem minden község kissé más eredetű és más összetételű; ép ezért sok helyütt olyan régi szokásokat őrizhettek meg, a melyeket másutt hírből is alig ismernek. Ilyenek voltak pl. a most már kiveszett sóvéi (Bácsm.) lakodalmi szokások, a melyekről régebben a szomszédos községekben széles mosolyok között szoktak sok mindenfélét elmesélni.

A szerzők által összegyűjtött sokoldalú és érdekes etnografiai anyag azonban véleményem szerint tudományosan csak akkor tekinthető feldolgozottnak és értékesítettnek, hogyha akad valaki, a ki a megfigyelt etnografiai sajátságokat összeveti a legközelebbi rokon ausztriai vagy németországi törzsek néprajzi tulajdonságaival és így azok közvetlen eredetét vagy esetleg elváltozásait is megállapítja. Ehhez persze tudni kell, hogy minden egyes német telepítvényt etnografiaiilag hová tartozik. Ebben a *telepítések története* és a *nyelvtudomány* vezethet legbiztosabban helyes nyomra bennünket. De a magyarországi németiség nyelvi meghatározásánál nagyon rossz vezetőre bízta magát Czirbusz, t. i. a hirhedt *Kaindlra*. A 32. l.-on ezt olvassuk: «Nem egyféle német ugyan a magyarországi német, mert *Kaindl* szerint a felvidéki németek és az erdélyi szászok nyelve középfrank, a bányavárosoké flamm (!) meg bajor-osztrák, a krassómegyei havasi cseh németek szintén frankok, a délvidéki bányász-nép pedig nagyobbára osztrák-német, a sopron- és vas megyeiek ugyancsak frankok, csupán a *svábok* alkotnak nagy és meglehetősen *egységes övet* . . . Délmagyarországon». Ebben kétségkívül van valami igaz is; de másrészt *Kaindl* már annyit vétkezett a magyarság ellen, hogy bőven megérdemli, hogy az ezen állításokban megnyilvánuló abszurdumok az ő tudományos lelkiismeretének a rovására háríttassanak át. A magyarországi németiségre nézve épen a nyelvészet segítségével megállapítható *eredet és hovatarozás* kérdése van eddigelé aránylag még leginkább tisztázva és pedig azért, mert mi philologusok mindig azt hirdettük, hogy ez a kiinduló pontja minden további etnografiai kutatásnak. Minthogy az idevonatkozó irodalom jórésze könnyen hozzáférhető helyen — e folyóirat hasábjain, az Akadémia kiadványai közt (Magyarországi német nyelvjárások, szerk. Petz Gedeon) és disszertációkban — jelent meg, elvárhatjuk, hogy a magyarországi etnografusok

ezeokról tudomást vegyenek és ne Kaindlra hivatkozzanak, a ki a nyelvészeti irodalom terén teljesen járatlan és tájékozatlan.

Czirbusz máskor is rosszul választja meg forrásait. Így szereti összehasonlításul emlegetni a Kaukázus déli lejtőjén elterülő német telepítvényes községeket. Ezekről érdekes és sokoldalú tudományos irodalom és úti leírás tájékoztat bennünket, Czirbusz forrásként azonban a «Gartenlaube» egy számát idézi (138. l.)!

Még csak Czirbusz egy ismételt alkalmazott hasonlatáról akarunk szólni. Ő szereti a németeket a zsidókkal összehasonlítani (32., 128. l.). Minthogy a zsidók jó tulajdonságairól van szó, a hasonlat megtisztelő. Ilyen módon azonban azért nem lehet etnográfiai sajátosságokat kidomborítani, mert az ilyen összevetések sokkal inkább felhívják a figyelmet az eltérő, mint az egyező sajátosságokra. Előbbieket emelik ki a németek közt elterjedt szólások és közmondások is, a melyeket Czirbusz egyébként szintén belevont kutatásai körébe. Sőt ily különbségekre más helyütt Czirbusz is igen helyesen mutat rá, a mikor arról szól, hogy a német, ha valami nagyobb gazdasági csapás éri, «összeomlik» (36. l.), vagyis testileg és lelkileg egész életére össze van törve és soha nem szedi magát össze többé, míg az izraelita — s ez lehet nála irigylésre méltó, — a gazdasági romlásból akárhányszor megújodva kerül elő.

A Magyarország északnyugati részében, Pozsony-, Moson-, Sopron- és Vasvármegyékben lakó németekről Nitsch Mátyás szól «a dunántúli németiség» cz. alatt.

Minél gazdagabb a *heanczok* és *heidebauerekre* vonatkozó néprajzi anyag, annál inkább kellett volna Nitschnek a velük foglalkozó — a lehetőség szerint teljes — irodalmat alapul vennie és fel dolgoznia. Azonban, úgy látszik (forrásairól, sajnos, sehol sem számol be), sem Bíró Anyos értékes munkáját a sopronnyéki nyelvjárásról (Lipce, 1910), sem Schwarz Frigyes kitűnő gyermekdalgyűjteményét (NPhD. VII. sz.) nem ismeri,¹⁾ és ép ezért művének a «nyelvjárás»-ról és «népdalok»-ról szóló része egészen primitív. Legértékesebb munkájában az, a mit a *heanczok* foglalkozásáról, gazdálkodásáról, birtokszerzéséről és örökbehagyásáról, táplálkozásáról, népszokásairól és babonáiról mond el. Az persze fölösleges túlbuzgóság, hogyha az egyes babonákat mindjárt épenséggel a germán mitológiából akarja megmagyarázni, a mikor sokszor nagyon is elveti a súlykot. Így pl. a bőjt kiharangozásakor a *heancz* asszonyok seprével vagy kulccsal megkopogtatják az istálló ajtaját és verset mondanak, mely így kezdődik: *Rattn und Mäus aus Unsern Haus* stb. A mitológiai magyarázat ehhez ez: «a patkányok és egerek kiűzése a tél kiűzését jelképezi Donar kalapácsával» (72. l.). A patkányok és egerek kiűzése a házból önmagában véve is oly fontos momentum, hogy ebben fölösleges ily mély értelmű és rejtett szimbolizálást keresni.

Az etnográfus jobban teszi, ha a mitológiát a mitológusokra hagyja. Hasonló mulatságos magyarázatokat találunk egyébként Czirbusznál is, a ki szerint a németek őszi búcsúja (Kirchweihe, *khervei*,

¹⁾ V. ö. most még Schwartz Elemér: A rábalapincsközi nyelvjárás hangtana. NPhD. X. sz. 1914.

khiritach) egy Chilbe (!) nevű germán istenség tiszteletének a maradványa.

Egészbenvéve a címbeli művet, jelzett gyenge oldalai mellett is, a benne felhalmozott anyag gazdagságánál fogva, oly munkának tartom, a mely a további rendszeres kutatást elősegítheti és a melyből az etnográfusok, de a philologusok is, kellő kritikával sok tanul-ságot meríthetnek.

(Kolozsvár.)

SCHMIDT HENRIK.

Horváth Endre: Romanos, veterum melodorum princeps.

Doktori értekezés. Budapest, 1913. k. 8-r. 64 l.

Semmiesetre sem lehet állítani, hogy tudományos közvéleményünk a fiatal doktorok dissertatio inauguralisait, kivétel nélkül min-det, nagy odaadással beszélné meg s minősítené nyilvánosan, a foru-mon; ám, szerencsére, azt sem, hogy ezzel kivétel nélkül elégedett volna mindenki, akár a kik innen, akár a kik túl vannak a mesgyn. Így H. dolgozata megbeszéléséhez abban a tudatban fogok, hogy leg-alább is minden részről megengedett jogot gyakorlok, ha nem egye-nesen elismert kötelességet teljesítek; — mellékesen azt is mondha-tom: a legilletékesebb helyről jövő kérdésnek teszek eleget.

Ezt a dolgot egy egészen egészséges, derekas fölfogású fiatal ember írta, sok szeretettel és buzgalommal tárgya iránt (arról, a ki Pitra kardinális 1888.-i, kissé barokk ízlésű phrasisát vette czímül, eleve is gondolhatni), nagy szorgalommal és igyekezettel, sok minden összekeresése és olvasása után. Ezt őszintén és minden hátsó gondo-lat nélkül kimondhatom s elismerhetem.

Erre az általános minősítésre súlyt helyezek; még pedig azért, mert a felsorolt tulajdonságokban, azon kifogásokkal szemben, a melyeket azonnal előadok, garantiát látok H. későbbi haladására s fejlődésére. Munkakedvben és munkabírásban, úgy látszik, nincs hiány nála; időt s fáradságot szükségképen nem kimél: ezzel lehet sokra viinni; — előbb azonban még sok minden más egyéb fontos kellék van, a mit ez a dolgozat még nem mutat: e nélkül megreked min-den jó igyekezet!

Ki kell jelentenem: én ily rendeltetésű munkától probléma-állítást és megoldást várok, — ez itt nincs; ha már azonban egy-szer összefoglalást akar nyújtani (ezt itt programszerűen a cím is jelzi), akkor attól elvárom, hogy teljes és kimerítő legyen egyfelől, a mi az anyagot, eredeti és önálló másfelől, a mi a földolgozás mód-ját illeti, — ez sincs itt. Ez már aztán, — azt hiszem, joggal mond-hatom —, kár és baj! Tanulságul kívánom megállapítani, hogy ez a philosophiai karon kívüli helyről inspirált dolgozat az igazi philolo-giai szellemtől, minden külsőség ráerőszakolása ellenére is, elejétől végig idegen, át nem hatott. Hogy 64 lapon kilencz fejezetben a Romanosról való okos és érdemes tudnivalókat ki lehessen meríteni, a priori kétségbevonható: így csak majd mindenből van egy kevés, ellenben semmiből sincs minden hiány nélkül. Hogy az anyag cso-portosítása kívánni valót hagy hátra, elég azzal jeleznem, hogy *R. élete* (1.), valamint *R. és kora* (3.) fejezetek vannak külön, to-vábbá szintén külön *R. költészetének irodalomtörténeti háttére* (4.),

R. forrásai, hatása (5.) s *R. költészetének célja* (9.), — kézenfekvő, mennyire ok nélkül! Hogy fölszínes és sekélyes, egyenesen elemi, a mit mond pl. a hymnus-költészet rhythmikájáról a 6. fejezetben (*R. költeményeinek külső alakja*), valamint *R. stílusáról* a 8. fej.-ben s *R. feltünőbb nyelvi sajátságairól* a 7.-ben, elég csak épen a hagyományozás, valamint az eddigi tudós földolgozások nagy tömegével szemben az itteni csekély lapszámmal igazolnom: 26 oldalon minden el van intézve! Hogy a *Kéziratok és kiadások* cz. 2. fej. mire jó, nehéz belátni. Minthogy mindenből akart valamit közölni, nagy válogatást vitt véghez forrásai között. Ehhez nem lehet behatóbban hozzászólni: egészen bizonyos azonban, hogy többre mentünk volna egy-pár problematikus tény fejtegetésével, mint a sok jellegtelen detail összefűzésével. Olvasottsága ellen nem emelnék semmi kifogást, — csak abban a tekintetben, hogy a Byzantinische Zeitschrift köteteit, az ő fő támasztékait, csak 1909-ig ösmeri! Ezzel elkerülte figyelmét nem egy oly dolog, a mit tudva másképen írt volna: így a BZ 19, 1910, 285 sklk. nyomán a *kontakiont* nem tanítaná karoktól előadott hymnusnak (48. l. s egyebütt), hanem *lyrai prédikáció*nak s ennek megfelelően festené meg R. költészetének irodalmi háttérét s forrásait is! Kifogásolom azonban főleg külső fogyatkozásait, — mert ez müncheni nagy traditiók ellen van! Idézés módja horribilis: nem praktikus és következetlen leggyakoribb forrásai jelölésében (rövidítéseiben); elhagy első említésnél helyet és évszámot, szinte általánosan lapszámot; függelékben adott forrásjegyzéke csak súlyosbítja a bajt, mert szintén fogyatékos a kiállításban s nem teljes; végül: minden bele van gyűrve a szövegbe. S aztán: sajtóhibák a magyar és görög szövegben, több mint a mennyinek szabad lennie; így a legszörnyűbb: az 53. l. alján az a csoda, hogy R. az instrumentalist *év és ablátivusszal* fejezi ki!

Recenziómat bizonyos tanulságok levonásával szeretném lezárni, intelmekkel minden «tanítvány»-hoz. Mernie kell az embernek magának látni, rá kell bíznia magát a saját kezére s ítéletére; nem a felületen kell széjjel terülnie, hanem a mélységbe hatolnia; először nem belletrisztikussá, hanem részletkutatóvá kell képződnie; témát (= problémát) kell tanulnia meglegelni, fölfogni s megfejteni az összes legjobb erők latbavetésével, körültekintően, de bátor talpraállással, igazi philologus szellemben!

(Budapest.)

CZEBE GYULA.

Kántor Lajos: Theophrastos *Χαρακτῆρες*-e. Doktori értekezés. Budapest. 1914. Németh József könyvkereskedése. 8-r. 60 l.

Kezdő philologus számára Theophrastos jellemrajzainak bármely szempontból való földolgozása kitünő kiinduló pontnak látszik: egyrészt e kis munka első kiadásától fogva állandó kutatás tárgya s a fölvetett kérdések és hypothesisok nagy számánál fogva a rá vonatkozó irodalom lelkiismeretes átdolgozása nagyszerű bepillantást enged a philologia műhelyébe, másrészt — a mi a kezdő szempontjából nem kevésbé fontos — e tárgy különösen *fejlődésre képes*. Theophrastos munkája egyik fontos eleme a görög bölcséleti és retorikai irodalmi fejlődésnek, a kortársakra és utókorra nagy hatással volt, vonatkozá-

sai sokfélék s így centrális helyzeténél fogva eddig csak részben megoldott, vagy még nem is bolygatott problémák esetleges későbbi földolgozásánál bázisnak használható. Kántor tárgyválasztása tehát szerencsés, mert a ki itt veti meg lábát azon a minden részletében összefüggő hatalmas területen, melyet a classica philologia átfog, az messze láthat és később sokfelé indulhat.

A földadat felfogásának, illetve körülhatárolásának módja azonban már kevésbé sikerült. A hét fejezetre osztott értekezés problémái közül akár egynek mélyebben járó, önálló földolgozása eredményesebb lett volna, mint a másoktól tanult ismeretek bármily lelkiismeretes eklektikus összegezése. Így ha Kántor a *χαρακτηρισμός* történetét szélesebb alapra fektetve megírja, vagy ha a *Χαρακτήρες* vonatkozásait a komédiával, a folyton növekvő új anyagot behatóbban értékesítve revidálja — még ha negatív eredményre jut is —, talán kevesebb fáradozással értékesebb munkát végzett volna, mint a jelen esetben. Értekezésében így is ez a két fejezet a legjobb. Különös figyelmet érdemel a *χαρακτηρισμός*-ról szóló rész, mert ebben — lényegileg Immisch kutatásai alapján — egy nagyon termékenynek ígérkező területről kapunk összefoglaló képet. Jól indul még a *Χαρακτήρες* kulturtörténeti jelentőségéről írt fejezet, de itt Kántor a megkezdett tárgyat nagyon hamar otthagyja.

Az értekezés szorgalmas, lelkiismeretes földolgozása mindannak, a mit a *Χαρακτήρες*-ről tudunk. Valami gigászi méretű kézikönyvben megállná a helyét, mert a főbb problémákat jól összegezi és bibliographiai tájékozódásra különösen alkalmas. Relatív értéke tehát tagadhatatlan. Mint doktori értekezésben azonban ott a hiba, hogy tulságos sokat markol. Nem Kántoron mulik, hogy pl. Theophrastos életére, vagy a *Χαρακτήρες* keletkezési idejére vonatkozó kutatások összegezésénél az értelmes eklektikus összefoglaláson túl nem juthat. De miért szentel külön fejezetet egy olyan kérdésnek, a mit eldönteni nem tud, vagy a mire vonatkozólag semmi mondani valója nincs? Ha Kántor anyagát korlátozza, ha szempontjait kevesbíti, szorgalmával, lelkiismeretességével, alapos bibliographiai tájékozódottságával és józan mérlegelő képességével mindenesetre valami marandóbbat mutathatott volna föl.

(Budapest.)

HUSZTI JÓZSEF.

Benedetto Croce: Esztétika, elmélet és történet. A negyedik átnézett kiadás után fordította dr. Kiss Ernő. Budapest, Rényi Károly kiadása. XV+494. l. Ára 15 K.

B. Croce esztétikája már régebb óta megjelent német, francia, angol nyelven. A mi irodalmunkban is hivatkoztak rá egyesek, sőt Várdai Béla épen elég részletesen ismertette a Croce tanát. Részletfordítás is jelent meg az Erd. Irod. Társaság egykori folyóiratában Kiss Ernőtől, ki most a Croce főművét egész terjedelmében lefordította.

A Croce művének gyors és nagy elterjedése álláspontjának sajátosságából érthető meg. Ismeretelméleti alapozással kezdi elméletét, melynek lényege ez: a logikai megismeréstől különböző intui-

tív megismerés, melynek nagy fontosságát csak a gyakorlat ismeri el s nem egyszersmind az elmélet is, teljesen független az értelmi megismeréstől. Külömbözik az érzéki észrevételtől, mert a valódi intuíció egyszersmind kifejezés is. Az intuitív tevékenység aunit lát meg, a mennyit kifejez. Ezért az intuitív megismerés nem egyéb, mint kifejező megismerés. Ennek következtében az intuitív megismerés és az esztétikai vagy művészi tény azonos fogalmak. Az esztétika a kifejező megismerés, vagy röviden a kifejezés tudománya. Ez alapvetés után vizsgálja Croce a művészet viszonyát a bölcsülethez, történelemhez, logikához és etikához. Majd elemzi a művészetet önmagában, a szép és rút fogalmát, az esztétikai hedonizmust, a szimpatikus esztétikáját, az álesztétikai fogalmakat, a fizikai szépet, a művészetek technikáját és elméletét. Minket különösbbe is érdekelhet a mű első felének, az elméleti résznek, két utolsó fejezete. Egyik az *irodalomtörténet és a művészetek története* című. Ebben Croce nagy méltánylással emeli ki a történelmi módszer értékét, a legapróbb philológiai kutatás fontosságát, de hangsúlyozza azt is, hogy a történelmi kutatáshoz még izlésre is szükség van a műalkotás megvilágítása végett. Az irodalomtörténet tárgya maga a műalkotás, a történelmi bírálatban pedig a műalkotás csak szükségszerű bizonyíték, adat. Három foka van: a visszaidézés kifejezése, a történelmi leírás és az előadás. Az irodalomtörténet s vele a művészetek története a költészet, a művészetek eredetét okszerűleg csak oly értelemben kutathatja, hogy a művészet hol és mikor jelent meg, a földkerekség mely pontján s a történelem mely szakaszában. A történelmi haladás a nézőpont fejlettségét s nem valami egyenes vagy csigavonalaszerű haladást jelent, vagyis azt jelenti a haladás, hogy történelmi ismeretünk folyton nagyobbodik, hogy a művészi intuíciók szaporodnak, s végül, hogy szemünk gyakorlottabban és élesebben veszi észre a műalkotásokban kifejezett lelki tényt. *A nyelvészet és esztétika azonossága* cz. fejezet az egész mű összefoglalása s a Croce elméletének sokat emlegetett csúcspontja. Az esztétika a kifejezés tudománya s így a nyelvtudomány = esztétika. A nyelvbölcsület és a művészet bölcsülete egy és ugyanaz. A nyelvi problémák és tévedések azonosak az esztétikai problémákkal és tévedésekkel. A nyelvi kifejezés változása az esztétikai tartalom változása. A logikai alak el nem választható a grammatikaitól (esztétikai), de ez attól igen. A kifejezés feloszthatatlan egész; a nyelvtani kifejezés, a mondat is az. Általános (normatív) grammatika lehetetlenség. A nyelv története mint a konkrét irodalmi termékek története azonos az irodalomtörténettel. A ki mintanyelvet keres vagy a nyelvegységet kutatja, zsákutcán indul el.

A Croce elméletének alapvetése s a nyelvtudomány és esztétika ez a könnyű azonosítása adott sok vitára okot. Croce az itt mutatkozó elméleti nehézségekkel részben megbirkózik, részben pedig egyszerűen átvágja magát a legnagyobb könnyedséggel. Részletesebben méltatni vagy czáfolni e szűk keretben lehetetlen. Egyébiránt maga a fordító végezte el e feladatot. Tanulmánya, melyet az Erd. Múz. egylet szakosztályának egyik gyűlésén bemutatott, bizonyynyal részletezni fogja a Croce elméletének értékesebb részeit s ki fogja mutatni nagy számú tévedéseit is.

A mű második fele az esztétika története. Ebben Croce külön-

nös tekintettel volt a saját elméletére és a saját nemzete esztétikai irodalmára. Ismerteti a legújabb irányokat is. A Mendelssohn és Baumgarten követői között megemlíti a mi Szerdahelyinket.

A fordítás Kissnek nem első ilyenmű műve. Mégis érezzük itt-ott a szabatoság hiányát, noha csak a német szöveg összehasonlítása alapján tesszük. Kivált az utalásoknál. «Az előbbieknél ezekről való különböző volta...» (133. l.). Hogy mit helyettesít, mire utal az «előbbieknél» s mire az «ezektől», azt kitalálni nehézkes. Jobb lett volna a névmások helyett magát a nevet kiírni. Semmi különösebb ok nincs nagy betűvel írni az esztétikát és más szakkifejezést. Boszantó a sok sajtóhiba is. A fordító mindenestre hasznos munkát végzett, mikor Crocenak sokat emlegetett elméletét magyarra átültette. Sokirányú s buzgó munkásságában e fordítás a leghasznosabb mozzanatok közé tartozik.

(Szászváros.)

KRISTÓF GYÖRGY.

Szíveket újító bokréta. XVIII. évszázbeli dalgyűjtemény. Kiadta *Versényi György*. Régi Magyar Könyvtár 35. sz. Budapest, 1914. k. 8-r., 180 l. Ára 3 K.

Minden régi dalgyűjtemény kiadását örömmel kell üdvözlönnünk. Kétszeres örömmel kell most, a mikor a kurucz balladák hitelességéről való pro et contra vitatkozás alkalmával bebizonyult, hogy a régi verses könyvekben feljegyzett daloknak és változatoknak összegyűjtése vagy újból való kiadása égetően szükséges. E szempontból a Versényi könyve nyeresége irodalmunknak. Magára a kurucz költészetre ugyan kevés anyagot ad (Thalynál csak a IV., V., XIX., XXXI., XLVIII., LVI., LXVIII. LXXI., LXXXVIII., XCIII. számú dalok fordulnak elő), de ezek is becses változatok. A gyűjtemény értékére nézve elmarad ugyan a Vásárhelyi daloskönyv mögött, de sok kedves költeményt foglal magában s Amade nagy népszerűségének egy újabb bizonyítéka, mint a Vásárhelyi daloskönyv a Balassiénak. Csupa dal van itt: tréfás diáknóták (pl. LXXXIX., LXXVII.), apró szerelmi dalok, egy-két vallásos ének (XC., XCI.), néhány katonadal (pl. XCIII.), egy pár latin vers (LXXXVII., LIX.), több, asszonyokat csipkedő vers (pl. XCV.). Itt-ott régi széphistóriákra való célzások bukkannak elénk vagy a latin mitológia emlékei tesznek bizonyosságot a versszerzők műveltségi fokáról. Nehánynak a szerzőjét is kiolvashatjuk a versfőkből. Összeirogatta egy ifjú 1770-ben. A dalok közt vannak saját szerzeményei is. Versényi megállapítja, hogy a gyűjteményt Erdélyben másolta le az említett ifjú. A LXII. dalban előfordul Kolozsvár neve, a LXXXIX-ben a tógáról esik szó. Nem lehetetlen, hogy éppen kolozsvári kálvinista diák rovogatta össze csendesen e dalgyűjteményt épűgy, mint a pataki diákok a sáros-pataki kótatárakat (a Novák Lajos kótatárai, a Batta-féle kótatár stb.). A kiadóhoz is Kolozsvárról került. Ennyit erről az *Anno Domini 1770.*¹⁾ lemásolt gyűjteményről.

¹⁾ Az Irod. tört. Közl. 1914. 489. lapja szerint egy A. D. jegyű másoló jegyezte le 1780-ban.

A kiadó mai helyesírással adja a szöveget, szerintünk helytelenül. Meg kellett volna tartani — még hibáiban is — az eredeti szöveg helyesírását s az esetleges hozzávetéseket vagy jegyzetben odatenni, vagy zárójelben. — A jegyzeteket is szüksévuáknak véljük. A kiadó nem utál több olyan gyűjteményre, a melyekben az illető dalok vagy azok változatai előfordulnak. Ime néhány példa: A IV. számú megvan a Komáromi énekeskönyvben is (EPH. 1899, 211.) és Arany—Gyulai III. 159. l.; a XXIV. számú Limbay IV. 102. l. Bartalus, VII. 44. IV. 88. l.; a XLVIII. még Érzékeny és víg dalok II. kiad. 155. l. Bartalus VII. 18. l.; a XLIX. Erdélyi II. 183. l., Kriza I. 304. l.; a LXI. Érz. és víg dalok II. kiad. 160. l.; a LXXVIII. Irod. tört. Közl. 14. 219. l. is (elt. vált.); a LXXIX. Kálmány Koszorúk I. 66. l. (elt. vált.); (a XLVI. az Ethnogr. 1914. 107. l. is). Van még több hiánya is a kiadásnak. Így a 136. lapon Szerencsy György helyett Szencsey olvasandó; a 70. lapon elfelejti odatenni a Vit. Én. I. kötetében is közölt dal lapszámát. A 176. lapon lévő jegyzet tulajdonképen az utolsó, a XCV. dalhoz tartozik. A 29. l. szerint a Miscellaneat Szádeczky lemásolta; nemcsak lemásolta, hanem mint egy helyen (Apor művei I. 428. l.) mondja, meg is szerzte. Ugyane lapon tévedésből írja, hogy a közölt dal a Vit. Én. I. 91. lapján van, mert a II. k. 91. lapján olvashatjuk. (Az apró sajtóhibákat nem soroljuk fel.)

Alkalmunk volt összehasonlítani a Miscellaneával is utalásait (a kötetre tulajdonkép Miscellanea van írva). Itt sem mindig pontos. A Misc. 141. lapján lévő dalnak nemcsak főléje van írva «Ifjúság, mint sólyommadár», hanem maga a dal van ott eltérő változatban (a Versényi szövegének 2., 5., 7., 8., 3., 12., 6., 13., 14., 16., 15., 17. versszakai). A XX. sz. dalt hiába keressük a Misc. 230—231. lapjain, mert ott latin versek vannak. A Versényi LXXXVIII. sz. dalát a Misc. 257—260. lapjai szerint 1740-ben írták Pozsony *megyében* Hódos helységben. Ez is egy adat lett volna arra, hogy a Bokréta másolat csak. — Hiánya még a kiadásnak, hogy nincs betűrendes tartalomjegyzéke, mint a Vásárhelyi daloskönyvnek. Ha már a Miscellaneával összevetette a kiadó, nem lett volna haszon nélkül való munka összevetni más kéziratokkal is. Így pl. a Jankowich-másolatok darabjaival. Sok dal előfordul Jankowichnál is. (A LXXXVIII. sz.: Jank. VIII. 24. lev.; a XIV.: Jank. VIII. 25. lev.; a XL.: Jank. VIII. 37. l.; a LXVI.: Jank. IV. 6. l.; az LVI.: Jank. IV. 11. l. stb.). A pataki könyvtárban is van több XVIII. századi dalgyűjtemény; ezek közül pl. a Dávidné Soltári cz. kéziratot kötet több darabjában (CLV., LXIII., XL., CXXIV., XXXIV., XXXIX., CIV., XLII., CXXVIII., LXXXIV., LXXVII., CXLVII., XCIV., XLIII., LXVII., II. No. 192., CLIX. No. 178., LX. XVIII., No. 114., LXV., XXXVII., CXXXIII., No. 5.) értékes változatai vannak a Versényi-közölte daloknak. (Néhány dal közölve belőle Ethn. 1914. 38.) A Miscellanea s a Bokréta között tehát nincs más összefüggés, mint a Dávidné Soltári s a Bokréta között; a dalok ugyanis kézzől-kézre, szájról-szájra jártak s egy-egy gondosabb lejegyző megmentette őket az utókor számára. A pataki dalgyűjtemények becsét még az is emeli, hogy a dallamok is oda vannak jegyezve. Mielő volna tehát ezeket is kiadni, mint minden hasonló tartalmú dalgyűjteményt.

(Sárospatak.)

GULYÁS JÓZSEF.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Andreas Heusler: Die Anfänge der isländischen Saga. Berlin, Akademie der Wissenschaften 1914. N. 4-r. 87 l.

A tudományos kutatás egyik legérdekesebb, de egyúttal egyik legnehezebben megoldható problémája annak a hatásnak szabatos megállapítása, melyet a kelta műveltség a germán kultúrára gyakorolt. Ez a hatás nemcsak azoknak a germán törzseknek művelődésén látszik meg, a melyek már a Krisztus előtti évszázadok óta a kelták szomszédságában éltek: későbbi időkben és más körben is érvényesül, a mikor északi germánok érintkezésbe jutnak Britannia kelta lakosságával. Így azután az északi germánok irodalma sem kerülhetette el egészen a kelta hatásokat s újabban még az Edda egyik-másik daláról, a melyeket régebben a germán szellem leghívebb kifejezőinek tartottak, mind bizonyosabbá válik, hogy kelta felfogás tükröződik bennök vagy hogy kelta motivumokat foglalnak magukban: így pl. Olrik a *Rígsþula* cz. költeményről egyenesen azt mondja, hogy nem északi germán, hanem kelta mythológiát tüntet fel (*Nordisches Geistesleben*, Heidelberg 1908. 85. l.). Újabban több oldalról kelta hatásnak tulajdonították az északi germán prózairodalom sajátos termékeinek, a sagáknak keletkezését is: Mogk szerint az ír próza főképp formai tekintetben lehetett hatással a sagára (*Geschichte der norwegisch-isländischen Literatur*², Strassburg, 1904. 129. l.), ily befolyásról beszél Olrik is (id. m. 88. és 139. l.), legrészletesebben azonban Bugge Sándor, Sophus fia, igyekezett kimutatni az ír elbeszélő prózának a sagákra való hatását (*Entstehung und Glaubwürdigkeit der isländischen Saga*, Zeitschr. f. deutsches Altertum 51 [1909]; 23. s köv. l.). Bugge itt mindenekelőtt azt vitatja, hogy a sagának nem a monda a szülője, hanem a népmese: innét való a saga sajátos stílusa, rövid, drámai előadása és humora is; a saga abban is meg-egyezik a népmesével, hogy nemcsak egy epizódot nyújt, hanem hősenek életét az epizódok egész sorában adja elő; egyes sagákban népmesei motivumok is mutathatók ki. A népmese a norvégoknál — Bugge szerint — már a kőkorszakban ismeretes lehetett. Bár ekkép Bugge első tekintetre autochthon eredetet hajlandó a sagának tulajdonítani, további fejtegetéseiben mégis idegen hatás alatt keletkezeti azt. A saga, úgy mond, előbb a brit szigetek viking-telepein fejlődött, korábban mint Norvégiában és Izland szigetén: csak ennek a viking sagának befolyása alatt keletkezett az izlandi saga s így erre is hatással volt a kelta prózai elbeszélés. Az íreknek ugyanis voltak történeti sagái és hősmondájuknak is ősidőktől fogva prózai alakja volt, míg a germán hősmonda formája a kötött beszéd volt. Az ír saga, a mely mindenképen az ír föld és nép szülötte, és az izlandi saga között — Bugge szerint — több tekintetben félreismerhetetlen hasonlóság van: mind a kettő a történetben gyökerezik, mindkettő a hős őseivel és ifjúságával kezd meg az elbeszélést; itt is, ott is verseket szönek közbe, a melyek történeti bizonyítékokul szolgálnak. Hasonlóság van a technikában is s a saga egyes motivumai és typu-

sai is ír eredetűek: míg az izlandi saga legérdekesebb alakjai a férfiak, addig a kelta költészetben sajátos női alakok lépnek fel s ezek bizonyos hatással voltak az izlandi saga nőalakjaira is. Bugge feltevése szerint a szóbeli saga a brit szigetek viking-telepein 950—1000 között alakult ki s a következő ötven év alatt Izland és Norvégia lakói is megismerkedtek ezzel a műfajjal. A 11. század második felében az izlandiak el kezdték gyűjteni élő hagyományaikat, ez időben keletkezett náluk a szóbeli saga s 80—100 évvel később írásba foglalták azt.

Buggenak itt vázolt felfogása ellen száll síkra Heusler címűl idézett dolgozatában s többrendbeli nyomós kifogást emel ellene. Az ír hatást teljesen ő sem tagadja, bizonyos mértékben való föltevését szükségesnek is véli, e befolyás határait azonban jóval szűkebbre szabja. Bugge elmélete ellen főleg három ellenvetése van: 1. Eredeti sagairódalom csak Izland szigetén maradt fenn, azonban sem Norvégiában, sem Dániában, de különösen Angliában — a hol közelebb fekvő lett volna a kelta befolyás — nem találunk igazi sagát. 2. Az ír és az izlandi sagairódalom termékei között nincsen jelentősebb egyezés: egyetlen ír sagát sem ültettek át az izlandi irodalomba. Egyes kelta motívumok és epizódok kimutathatók izlandi elbeszélésekben, de összefüggő anyagot nem vettek át s az ír monda hőseinek (Cuchulinn, Conchobar, Conall, Finn, Ossian stb.) még csak neveit is hiába keresnők izlandi sagákban. 3. Bugge a brit szigetek vikingságait az izlandi *fornaldarsögur*-hoz hasonlóknak gondolja s ebből az következnek, hogy Izlandon is ez a műfaj keletkezett legelsőnek, holott minden valószínűség szerint nem ezek a mesészerű elbeszélések, hanem a történeti próza termékei, a nemzeti és a király-ságak voltak a régebbiek. Egyébként is kétséges, hogy a Britanniában letelepedett északi germánok valami sagairódalom-félet, prózai epikát műveltek: a meglevő bizonyítékok nem sagáról, hanem legfeljebb mondáról tesznek tanúságot. Igaz, hogy a *monda* kifejezéssel ez esetben nagyon határozatlan valamit jelölünk — olyasmit, mint a középkori latinság a *fabula* szóval —; igazi népmondákról, helyi mondákról természetesen nem lehet szó: az irodalmi műnek valami megelőző fokát akarjuk jelölni, a mi még formátlanabb volt, a mi még nem volt *saga*.

Heusler ahhoz a nézethez csatlakozik, mely a sagát az izlandi családi történetből származtatja, ez pedig az előkelő családok fokozódó önérzetének volt a terméke. Idővel a genealogikus emlékek megőrzésének kívánságával valami művészi ambitio párosult, nemcsak a tudásvágyat akarták kielégíteni, hanem gyönyörködtetni is: a családi históriák a művészet körébe kezdenek emelkedni. Ezt a változást nem lehet — Bugge módjára — a népmeséből magyarázni, már csak azért sem, mivel nagyon kétséges, vajjon az északi germánok oly korai időkben ismerték-e a népmesét, mint a hogy Bugge gondolja: a kifejtettebb népmese a 12. századot megelőző időben aligha hatolhatott Izlandba. Az izlandi ságának művésziesebb átalakulását — Heusler szerint — igenis kelta hatás mozdította elő, de nem abban az értelemben, mintha az izlandi saga a keltának utánzása lenne (ez ellen szólnak a stílusbeli különbségek is, melyeket Heusler részletesen felsorol), inkább *külső* hatás lehetett az: annak a ténynek a meg-

figyelése, hogy az ír udvarokban történettudó emberek elbeszélésekkel szórakoztatták a közönséget, hatással lehetett a jelenlevő izlandi vendégekre s ezek egyúttal azt a külsőséget is megjegyezték, hogy az előadók a prózai előadásba verseket szóttek be. A saga csirái tehát régóta megvoltak az izlandiaknál is, de a prózai elbeszéléseknek a keltáknál divó hivatásszerű előadásmódja volt az, a mi a házikrónikáknak művészi magaslatra való emelkedését előidézte. Az ír elbeszélő prózának illeten hatását Heusler a 10. században tartja valószínűnek; lehetséges, hogy később, 1100 után, az ír hősi epika másodízben is hatással volt az izlandi irodalomra.

Az ír hatásnak e főpontokban való megállapítása után Heusler még egy-két vitás kérdéssel foglalkozik, a mely az izlandi saga keletkezésével kapcsolatos. Ilyen az, hogy az irodalmi korszakot megelőzőleg élt-e Izland szigetén szóbeli saga? Míg Maurer fejtegetései óta (1869) mindinkább tért hódított az a felfogás, hogy a saga merőben könyvpróza, addig újabb kutatók (Meissner, Neckel, Herrmann stb.) vizsgálódásai alapján valószínűbbnek látszik, s ezt a felfogást vallja Heusler is, hogy az az írásbeli feljegyzés előtt szájhagyományképen vagy inkább mint «szabad próza» élt s hogy hivatásos előadók, az úgy-n. *sagnamenn* művelték ezt a műfajt, mint a hogy más téren a skaldok, német területen a spielmann-ok működtek. Egy másik feltevés, melyet Heusler hosszasan tárgyal, az, hogy a terjedelmesebb sagák több eredetileg önálló részből (*pattir*) szerkesztődtek egybe: a sagára való vonatkozással afféle elmélet ez, mint a milyen a hősi eposz keletkezésére vonatkozó daltheoria. A sagát illető ama feltevésnek azonban kétségkívül több a jogosultsága, mint emennek s bizonyos hatások közt Heusler is helyesli alkalmazását.

Heuslert ez a legújabb dolgozata is, mint előző munkái, az északi germán irodalom alapos ismerőjéül és finomérzésű kutatójául tünteti fel. A főkérdésre vonatkozó fejtegetései egészben véve meggyőzők: azt a felfogást, a mely szerint az izlandi saga a kelta irodalom hasonló termékeinek köszöni létét, úgy hiszem, sikeresen megczáfolta. Részletkérdésekre nézve bizonyára szava lesz még a további kutatásnak: a kelta hatást Heusler, úgy tetszik, nagyon is szűkkörűnek tartja, a mikor csak külső befolyásról beszél, a kétféle saga stílusbeli hasonlóságai, motívumok és epizódok egyezése mégis bizonyos belső hatás megvonta mellett is szólnak. Heusler dolgozata különben nemcsak szorosan vett szakszerű eredményeinél fogva érdemel figyelmet, hanem bizonyos általánosabb jelentőségű kérdések tárgyalását tekintve is. Idegen hatásoknak szűkebb vagy szélesebb határok közt való érvényesülése, a szóbeli hagyomány s az írásbeli feljegyzés viszonya, kisebb terjedelmű elbeszéléseknek nagyobb összefüggő egészekké alakulása, a vándorköltők szerepe az irodalmi művek átalakításában: mindezek oly mozzanatok és jelenségek, melyek különböző irodalmak s így a magyar irodalom körében is feltűnnek s így mindenkép tanulsággal jár annak megfigyelése, hogy szakavatott kutató mily gondos körületekintéssel s mily mintaszerű módszerességgel tárgyalja e kérdéseket.

(Budapest.)

PETZ GEDEON.

L. v. Schroeder: Arische Religion. Erster Band: Einleitung. Der altarische Himmels-gott das höchste gute Wesen. Haessel, Leipzig, 1914. VIII. + 618 l. 13 M.

Az összehasonlító mythológiának és vallástörténetnek valamikor virágzó disciplinája módszertani fogyatkozásai miatt egyre fokozódó és eredményes támadások célpontjává lett s manapság — főleg *Gruppe* megsemmisítő kritikája óta — majdnem végképen discreditalva van, úgy hogy az egész terület alig egyéb elhagyatott melan-cholikus romhalmaznál, a melynek felépítésére — már a csendes, de annál erősebb antipathia miatt is — alig mer valaki gondolni. A biza-kodók kicsiny seregében van *L. von Schroeder* neves indologus, a ki előadásaiiban s kisebb-nagyobb dolgozataiban már rég lelkes védelmezője és műveelője volt a szóban forgó disciplinának és pedig kezdetben az összehasonlító mythológiának, újabban a vallásnak.

Legújabb műve első kötete egy három kötetre tervezett nagy munkának, a melynek célja „die Religion unserer arischer Vorväter durch Vergleichung zu erschliessen“ (p. V.) — tehát a mai idg. nyelvű népek őseinek, az idg. ősnépnek vallását összehasonlítás útján rekonstruálni. Az *árja* (*arisch, Arier*) terminus itt és az egész műben „*ösidg.*“ értelemben van használva — tudatosan (p. 8), de helytelenül, mert a „német“ tudomány teljes joggal korlátozta az „árja“ terminust az indo-iráni csoportra [v. ö. a francia *Meillet* ítéletét: *Introd.*² 34 35], a mennyiben csak az indo-iráni csoport ősei viselték kimutathatólag az árja [ó. *ārya-*, *ārya-*, av. *airya-*, óp. *ariya-*] nevet; — az a javaslat tehát, hogy a tudomány adoptálja a nagy publikum helytelen nyelvhasználatát (p. 8), mindenképen halva született, sőt helylyel-közzel a szerző maga is elfeledkezik róla [cf. p. 328: „indopersische oder arische Periode“, p. 325: „indogermanische Götter“ etc.]. A szerző egyébként az „altarisch“ terminust szerette volna használni s csak azért mondott le róla, hogy a távolabb álló az „Altar“ szóval való kapcsolatra ne gondoljon (p. V), hébe-hóba azonban mégis használja [pl. mindjárt a mű címében. v. ö. még p. 175, 214, 299 etc.].

A munka, mint címéből is kitűnik, voltaképen két főrészből áll, de egy közbeékelte, „Die Arier“ cz. nagy fejezetben (p. 139—294) egyéb szorosan ide nem tartozó dolgok — az „árja“ jellem, az ősnaza, az őskultúra etc. — is szóba kerülnek. Ez a fejezet jórészen csak az eddigi eredmények vázlatos összefoglalása a nagy közönség számára s nem áll mindig a tudomány mai színvonalán. Az őshaza kérdésében pl. a „tochar“ nyelvemlékek felfedezése s ezzel kapcsolatban a régi ázsiai hypothesis felmelegítése egy szóval sincsen érintve. Feltűnő biztossággal foglal állást a szerző ama tarthatatlan, minden esetre bebizonyítatlan régi nézet mellett, hogy volt egy erős és magas testalkatú, szőkehajú és kékszemű *egységes ősarja typus*, egy *vér-rokonságon* alapuló ősarja nép- és kultúrközösség (p. 175, 177. 181—184), a melynek intellektuális és morális kvalitásairól szinte panegyrikus képet rajzol (p. 186 et seqq.). De minden oda mutat, hogy az idg. ősnép már nem volt *egységes nép*, annál kevésbé *tiszta race* s az emberiség crème-je, a mint ezt az „arisch-christlich“ körökben tudni vélük.

A munka első főrésze általános bevezetés, a melyben a szerző a vallásról, ennek mivoltáról, egyetemességéről, eredetéről etc. beszél (p. 1—169), meglehetősen részletesen, jobbára túlságos bőbeszédűséggel. Ebből a főtémával csak laza összefüggésben álló első részből — már a térszűke miatt is — csupán egy részlet kerülhet itt szóba, a mely a szerzőnek legsajátosabb tulajdona s egész munkájának szignaturáját megadja. A vallásnak három gyökere van, a melyek szerző szerint az élet, a halál és a szeretet nagy phänomenonjaiból nőttek ki; — ezek: 1. a Naturverehrung [vulgo: animismus], 2. a Seelenkult [vulgo: manismus] és 3. a hit egy legfőbb lényben, a ki a világot teremtette, a ki nem csupán maga jó, hanem az emberektől is megköveteli, hogy jók és erkölcsösek legyenek (p. 82) — a minek korolláriumuma, hogy a morál a legszorosabb összefüggésben van a vallással (p. 34, 141). A legfőbb morális lény mindenütt [már a hol megvan!] halhatatlan s tehát (!) nem lehet egy elhalt ember lelke, sem természeti jelenség, noha nem ritkán az éggel van vonatkozásba hozva (!), azonfelül erő és hatalom nélkül való, áldozatban és kultuszban nem részesül, jósága miatt nem respektálják, nem is törődnek vele, általában elhanyagolják, itt-ott kinevetik és gúnyolják is (p. 82 et seqq.). Ez a sajátos legfőbb lény nem magasabb kultúra produktuma, hanem egyetemes emberi „Elementargedanke” (p. 85), a mely a legtöbb primitív népnél és épen a legprimitivebbeknél ma is kimutatható (p. 85), az alsóbb rendű emberfajok tipikus legfőbb lénye (p. 94). Azt hiszem, sokan lesznek, a kik nem tudnak attól a gondolatától megszabadulni, hogy a legfőbb morális lény eszméjének conceptiójában volt valami része a speculationnak, hogy ne mondjam a theológiának is. Bizony-nyal nem ok nélkül való, hogy az egész mű mottója: „Du hast uns geschaffen zu Dir hin und unser Herz ist unruhig, bis es Frieden findet in Dir” (p. IV) — Szt. Agoston Confessióiából (I. 1) van választva.

Ha a legfőbb morális lény eszméje primitív genuin conceptio, akkor természetesen megvolt az „árja” ősnépnél is. A második főrész az ósárja legfőbb lénnyel s ennek az egyes árja népeknél kimutatható reflexeivel foglalkozik (p. 295—587).

A legfőbb morális lény ósárja képviselője az égisten [p. 295—298]. Ez a lény ugyanis a mai primitív népeknél gyakran az éggel van kapcsolatba hozva s az ói. *Dyāus*, a gör. *Zeús*, a lat. *Jū-piter* < *djēus, „ég” jelentésű s egyes népeknél az „atya” nevet viseli (ó. ved. *Dyāuš pitā* v. *pitā Dyāūh*, gör. *Zeús πατήρ*, lat. *Jūpiter* etc.) — nyilván azért, mert ósárja felfogás szerint ő volt a világ, az istenek és emberek teremtetője, talán fenntartója is, bizonynyal kormányzója és ura etc. [p. 294—314]. Az egész hypothesis rendkívül gyöngye alapra van felepítve. Ha idg. *djēus kétségkívül a. m. „ég, menny” [cf. ói. *dyāūh*, lat. *sub Iove* etc.], akkor a legközelebb fekvő gondolat az, hogy az idg. égisten magának az égnek, tehát természeti jelenségnek megszemélyesítése — vagyis a „Naturverehrung” köréből indult ki [cf. *Schrader*, *Sprachvergl. u. Urgesch.* II.³ 439. *Hirt*, *Die Idg.* 512 etc.] Az „atya” név nem az égisten kizárólagos tulajdona [cf. lat. *Marspiter*, *Tiberinus pater* etc.] s még ha eredetileg az volt volna is, jelenthette az isteni rangra emelkedett „törzs-atyát” [*Hirt*, l. c. 508; — cf. ói. *pitārah*, „manes”, gör. *τροιτο-πάτορες*,

θεοὶ πατῆρες, lat. *dii parentum* etc.!] s származhatott tehát a manismus eszmeköréből, de lehetett euphemismus is [a mint a görög Ἐρινύες egyúttal Ἐμμενίδες, a rettenetes ői. Rudrá egyúttal śivá, jóságos: Bóthlingk, SkWB. s. v. Macdonell, Ved. Myth. 77 etc.] vagy akár egyszerű megtisztelő cím etc. — A legfőbb morális lény primitív conceptióját megengedve is egyáltalán semmi sem kényszeríthet tehát arra a föltevésre, hogy ez állítólagos „Elementargedanke” hordozója az idg. égisten lett volna [cf. Schrader, l. c. II.³ 439].

Többé-kevésbé aggályosak a centrális hypothesis részletei is, a melyek közül itt csak egy-kettő kerülhet szóba.

Szerző nézete szerint az ői. Varuṇa (az *ādityák*kal) a régi *Dyāus asura* örökösévé s a legfőbb védikus istenséggé lett, hasonlóan az iráni *Ahuramazdā* (az *amešaspenták*kal) egy régebbi égisten helyébe lépett s mindkét alak, resp. csoport az indopersa periodus legfőbb, velejében ethikus égistenére, resp. ennek hypostasisaira megy vissza [p. 315 et seqq.]. E szellemes constructio nagyon ingatag alapon épül föl. Egyáltalában nem mondhatni, hogy Varuṇa a legfőbb védikus isten s Indra hatalmi állása újabb keletű. Indra legalább is annyi, sőt a legtöbb joggal nevezhető legfőbb védikus istennek s szó sincs róla, hogy akár a legrégebbi védikus periodusban is alárendelt szerepet játszott volna [cf. Macdonell, l. c. 20]. Míg a Varuṇa-hymnuszok száma, a Mitra-Varuṇa-hymnuszokat is beleszámítva, csak mintegy 30, addig az Indra-hymnuszok száma ca 250—300 [Macdonell, l. c. 22—23, 54]. A hymnuszok számából ítélve tehát Indra a legelső isten, míg Varuṇa harmadrangú volna. Igaz, hogy ilyenféle statisztikai adat nem egészen megbízható, de a számbeli különbség fölötté feltűnő s mindenesetre elégséges Varuṇa superioritásának megdöntésére. Igaz, hogy ezért lehetett az indopersa periodusban legfőbb istenség, ámde Indra itt is konkurrens volt, a mi abból világos, hogy egy Indra nevű daēva az Avestában is előfordul, míg az av. Varena ... még ha az ői. Varuṇa nevével összefüggne is [a mi rendkívül kétséges, l. Bartholomae, AirWB. 1371] — egy mythikus vidék [Geiger, Ir. Grr. II. 391: Choarene, a mai Chāṇ] neve. Egyáltalában Indra mint vérbeli zivataristenség az idg. *Djēus teljes jogú örököse, a mit a gör. Ζεύς és az ital. Jupiter analog jellege czáfolhatatlanul bizonyít, úgy hogy maga a szerző is kénytelen bevallani, hogy az *ősdárja égisten egyúttal zivataristen is volt* [p. 457]. Varuṇa tehát legfeljebb a régi égistennek egyik hypostasisa volt [cf. *oṡpavós?*] — és pedig, mythostalanságából ítélve, nem is a népszerűek egyike, míg Indrának gazdagon kiképzett mythosa ékesszólóan tanuskodik mellette, hogy ő volt a védikus ind nép igazi nemzeti főistene. Varuṇa alakjának erősen ethikus színezete is a mellett szól, hogy kultuszának csak vékony gyökerei lehettek a néphitben: a fizikai és morális világrend órének az egész ind mythológiában páratlanul álló conceptiója talán mégis csak túlságosan subtilis a nép szélesebb rétegei számára. Egyáltalán nem merész tehát az a föltevés, hogy Varuṇa alakja velejében csak a legmagasabb műveltségű dalos-rendek speculatiójának terméke [cf. *Chantepie de la Saussaye*, Lehrb. der Religionsgesch. II.³ 19]. A speculatív gondolkozás korai ébredéséről az Rgvédának több filozófiai jellegű hymnusa tanuskodik [cf. Winternitz, Gesch. d. ind. Lit. I. 86—88. Deussen, Allg. Gesch. der Phil. I. 95 et seqq.].

Instrukтив többek között Rgv. I. 146, 46: *indram mitrádm várūnam agnīm āhur . . . ēkaṃ sād viprā bahudhā vadanti*, Indrának, Mitrának, Varunának, Agninak mondják . . . sokféleképen nevezik a költők azt, a mi egy. — A mi *Ahuramazdát* illeti, szerzőnek feltevése, hogy ez az istenség a régi égisten hypostasisa. velejében azon alapul, hogy *Herodotos* egy régi perzsa Zeusról értesít (I, 131) — ugyanaz a jól értesült *Herodotos*, a ki a gör. *Aphroditét* pár sorral alább a perzsa *Mitrával* (!) azonosítja. a ki nem más mint *Ahuramazdā* társa. Ennek ellenére persze még mindig lehetséges, hogy *Ahuramazdā* az égisten hypostasisa, de úgyszólván lehetetlen, hogy magasztos ethikus jellege ősrégi legyen. *Ahuramazdā* ugyanis, a mint a szerző is elismeri (p. 335), a *legkerésbbé idg. jellegű istenség* s az összes hozzáértők szerint feltűnően emlékeztet a zsidó *Jehova* alakjára [a mint az amesaspenták serege a bibliai arkangyalokra: *Jackson*, Ir. Grr. II. 633, 640 etc.], miért is *Bradke* jóvoltából az 'idg. *Jehova*' nevet kapta. Önkénytelenül felmerül itt a *semita* befolyás gondolata [l. erről általában *Darmesteter*, *Le Zend-Avesta*. III. p. LVII et seqq. és különösen *Spiegel*. *Eran*. *Altert*. II. 626]. Ettől egészen eltekintve is, ha a zoroastrismus elismerten reformatori tevékenység műve [cf. *Jackson*, l. c. 626 etc.] s ha *Zarathuštra* a szerző szerint is egy régi istenséget alakított át (p. 336), akkor menthetetlen vakmerőség volna feltételezni, hogy éppen *Ahuramazdā* conceptiója volna a régi égisten eszméjének természetes és zavartalan fejlődési formája. *Ahuramazdā* kézzel foghatólag magán viseli a spekuláció bélyegét — sokkal inkább mint *Varuṇa*. Abból tehát, hogy a két istenség hasonlított egymáshoz, ép oly kevésbé lehet *genetikus* kapcsolatra következtetni, mint pl. az *Ahuramazdā* mellett álló *Spenta Mainyu* és a keresztény *Atyaisten* mellett álló *Szt. Lélek* bámulatos hasonlóságából [cf. *Jackson*, l. c. 629] eredeti azonosságukra. *Ahuramazdā* és *Varuṇa* eredeti azonossága tehát nem mutatható ki [cf. *Spiegel*, *Arische Periode*. 187. *Jackson*, l. c. 633]. Az *Ahura-mazdā* és *Dyāus asura* nevek összefüggése semmit sem változtat a dolgon, mert indoiráni *asura nem nomen proprium, hanem appellativum, a melyet úgy az Avestában, mint az Rgvédában más istenek is megkapnak, sőt emitt szórványosan [későbbben mindig] a démonok is. A mi pedig az ói. *ādityák* és az ir. amesaspenták egymáshoz való viszonyát illeti, közöttük nincsenek oly mélyrehatóbb analógiák, hogy az azonosítást megengednék [cf. *Jackson*. l. c. 640. *Macdonell*, l. c. 43—44. *Hillebrandt*, *Ved. Myth.* 116, 118—119]: az amesaspenták szintiszta abstractiók s egyikük sem áll az *ādityák* valamelyikével sem külső, sem belső, még csak névbeli rokonságban sem; míg az amesaspenták száma állandó, az *ādityák* száma 5, 6, 7, 8 (12) között ingadozik; míg a *Varuṇa* mellett álló ói. *Mitra* az *ādityák* között van, addig az *Ahuramazdā* mellett álló ir. *Mithra* nem amesaspenta etc. Feltéve mindazonáltal, hogy az ói. *ādityák* és az ir. amesaspenták között csakugyan van valami kapcsolat, akkor éppen nem lehetetlen, hogy a két istencsoport tagjai végelemzésben *babyloni planetarius istenségek* [Oldenberg, *Rel. des Veda*. 192. *Aus Indien u. Iran*, 179. *Die orientalischen Religionen*, 53. *Hirt*, *Die Idg.* 487; l. még *Hillebrandt*. l. c. 119. *Note*]. A szerző természetesen elutasítja ezt a föltevést (p. 430—438), de maga is megengedi, hogy a *hetes* szám, resp. ennek

misztikus jelentősége babyloni forrásból való, sőt azt hiszi, hogy épen e szám hatása alatt fogyott le az idg. ég-istennek kilencz [!] hypostasisa hétre (p. 429). — Mindent összevéve tehát a sémi befolyás, resp. a speculativ alakítás thesise összehasonlíthatatlanul szilárdabb alapon nyugszik, mint egy indoperzsa legfőbb morális lénynek és hypostasisainak felvétele.

A legnagyobb mértékben kihívja az ellenmondást az a sajátságos föltevés, hogy az állítólagos indoperzsa hypostasisok a germán-ságban is megvannak [p. 483 et seqq.]. A germán ádityák a következők volnának: *Ziu-Tiv*, *Thingsaz* (*Fosete*), *Ere-Erch*, *Dienstags-götter*, *Irmin*, *Istri*, *Ingui*, *Amphiktyonengötter*, *Freyr*, *Njördhr*, *Fjörggynn*, *Vanen-Schwurgötter* [s esetleg még *Heimdallr*] — összesen $3 \times 3 = 9$ [esetleg 10] istenség. De hiszen a felsorolt istenségek nem voltak mind *közgermán* alakok: mit keres a kikövetkeztett *Ere-Erch* északon, mit keres a nord *Heimdallr* délen? Ha *Yngvi-Freyr* csakugyan az *Ingaevones* (*Ingræones*) törzsatyjával azonos, a hogy a szerző és a tekintélyek is akarják [Mogk: *Hoops* Reall. II. 92. *E. H. Meyer*, *Myth. der Germ.* 362 etc.], akkor *Ingui* kétszer van számítva. Ha az egészen homályos „amphiktyon-istenek” ádityák voltak, felfoghatatlan, mért nem szerepel ilyenül a kézzelfoghatólag áditya-szerű, fényes és jószágos, *Baldr* isten [cf. *Mogk*, *Germ. Myth.* 78. *Hoops*, *Reall.* I. 159 etc.], kivált ha szerző szerint — joggal-e vagy nem, most közönyös [cf. *E. H. Meyer*, l. c. 407] — fia, *Forseti*, révén *Thingsaz* (*Fosete*) alakjával szoros kapcsolatban van. A mi *Heimdallr* alakját illeti, ez a speciális nord istenség a szerző szerint vagy az ósárja égisten hypostasisa volt vagy eredeti holdisten. Ha *Heimdallr* eredetileg holdistenség volt, tehát nem áditya, akkor a legszebb rendben van minden, mert hiszen az ósárja égisten-hypostasisok eredeti száma kilencz volt; — ha pedig *Heimdallr* régi hypostasis, tehát egy tizedik áditya, akkor is rendben van minden, mert hiszen egy holdhónapnak 3×9 napjához a 3 epagomena úgy is hozzászámítható, hogy külön-külön járul mindegyik holdhéthez tehát $9 + 1 + 9 + 1 + 9 + 1 = 10 + 10 + 10$! Egyébként 9 vagy 10 egészen mindegy, az ádityák száma nagyban és egészben szépen egyez a germán hypostasisok számával (p. 523). Szépen!

De mindennek koronája az utolsó részlet-hypothesis. Szerző szerint a keleti satem-népek jószágos *Bhaga* istenével a nyugati centum-népeknél egy harcziás hadisten áll szemben [vannak tehát *Bhaga*-és hadisten-népek! p. 562]. Igaz ugyan, hogy a jószágos isten is lehet harcziás és a hadisten is lehet jószágos, de ez nem baj, ellenkezőleg: éppen ezért valószínű, sőt bizonyos, hogy az ósárja égisten csirájában *Bhaga* is volt meg hadisten is (p. 565) — tehát: a leggyöngébb [l. itt főleg, p. 414.] és a legerősebb isten egy személyben! Ez tényleg várható is volt tőle, mert elvégre egy legfőbb lény azzá lesz, a mivé akar. Innen már csak egy lépés van ahhoz a felfogáshoz, hogy a vallásnak másik két gyökere, az animismus és manismus, csak a legfőbb lényben való hitnek degenerált alakjai, hogy tehát a legfőbb lény az egyetlen is. Ezt a lépést a szerző ugyan már nem tette meg, de veszedelmesen közel volt hozzá: „Der Himmels-gottglaube der arischen Urzeit, — wenn auch vom Monotheismus weit entfernt... — dennoch ein wichtiger und bedeutsamer Glaube, — ... bereitete die

arischen Völker Europas auf die Predigt von dem einen grossen Gotte vor, dem Vater im Himmel, zu welchem Jesus Christus seine Jünger aufblicken und beten lehrte' [p. 587].

Az összehasonlító mythológiának és vallástörténetnek természetesen föl lehet, sőt kell használnia a nyelvhasonlítás és etymologia támogatását is — de a legnagyobb akribiával és óvatossággal. Ezt nem igen lehet a szerzőről elmondani. Ime néhány karakteristikus eset. A görög θεός minden valószínűség szerint < *dhuēsos és a litv. dvāsė, Atem, Geist, Gespenst, mhd. ge-twās, Gespenst, gall dusios, dæmon immundus, incubus szókkal áll összefüggésben [Fick, IdgWb. I.⁴ 469. Brugmann, Grr. I.² 310. 493. Prellwitz, GrEtwb.² 182. Boisacq, Dict. étym. 339—340. Feist, GotEtwb. 65. Kultur 326. Schrader, Reallex. 28. Sprachvergl. u. Urg. II.³ 428. etc.]. A szerző — nyilván, mert θεός ez esetben a manismus eszmekörében gyökereznek — elveti ezt az etymont: felakad azon, hogy a görögsgben a — *Diēus szóval összefüggő! — *deīnos [lat. deus etc.] isten' jelentésű szó egészen elveszett volna s felteszi, hogy θεός < *deīnos, a mely szó szerinte a θύω hatása alá került s -iū- elemét szabályosan elveszítette (p. 291—292). De θύω népetymologiai hatása egy szükségkép fölötte gyakran használt szóra a legnagyobb mértékben valószínűtlen, a postvoc. -iū- elem eltűnése pedig egyenesen phonologiai képtelenség, cf. λείος < *leiūnos: lat. lēvis < *leiūnis, σκαίος: lat. scaevos, λαιός: laevos etc. Manistikus eredetűnek látszik az ói. asura is (cf. asu- 'Geist, Leben'), főképpen, mert nem csupán istenek jelzője, hanem a démonokat is jelenti. Ez természetesen — első sorban Dyāus asura miatt! — igen nagy baj, valószínűs kalamitás, a melyből a szerző azzal a kétségbeesett feltevessel akar kimenekülni, hogy két ab ovo különböző asura volt (!): az egyik 'Geist' jelentésű [cf. ói. asu-] a démonokat, a másik 'Herr' jelentésű [cf. lat. erus] az isteneket jelentette [p. 317—318]. — A lat. Jūpiter nem < *Jous-pater, *Djous-pater (p. 302, 311, 485), hanem régi voc. *dieu-pater = Ζεῦ πάτερ. — Jupiter Feretrius nem 'der schlagende, treffende Got', mert feretrius nem lehet az ī-tövű ferire verbumból képezve (p. 476, 576), hanem kézzelfoghatólag a jero, feretrum szókkal kapcsolatos [cf. Petschenig-Skutsch, Wb.³ 306. Georges, Wb.⁸ 2722]. — A lat. Feretrius és az ószl. Perun szerző szerint ugyanazon ősrokon gyökérből volna képezve (p. 546), a mi mégis csak erős dolog. Ériu, Irland régi neve, nincsen összefüggésben az iráni arya-szóval (p. 500), hanem < *Piuer(i)jō, cf. gör. Περία, F. πέρια, ói. F. pīvarī 'feist, fett' [Stokes, Urkelt. 45. Holder, Altcelt. II. 99. Pedersen, Vgl. Gr. der kelt. Spr. I. 91 etc.] — és pedig a szerző által másod kézből idézett, de már réges-régen más nézetet valló Windisch szerint is [Das kelt. Brittannien, 4.]. — A szláv mirъ szóban a szerző szerint valószínűleg az indopersa Mitra neve lappang mint appellativum, melynek eredeti jelentése 'Bund' (p. 552), a miből semmi sincs [l. Berneker, SlavEtwb. II. 61]. Egészen kalandos az ói. Parjanya etymonja (p. 422—423) etc.

A felsorolt és még felsorolható kifogások alapján referens oda konkludál, hogy a nagytudományú szerző legújabb vállalkozása velejében nem sikerült. Egy probléma sorsa — a mennyiben egyáltalában megoldható — első sorban az alkalmazott methodustól függ s

éppen ez *L. v. Schroeder* Achilles-sarka. Módszer tekintetében semmi haladást sem lehet nála konstatálni azóta, hogy legutolsó hasonló tárgyú nagyobb műve, „Die Wurzeln der Sage vom heil. Gral“ [1910, 2. kiad. 1911] megjelent [cf. *Windisch*, Das kelt. Brittannien, p. 199 et seqq.]. Eredményei nem az adott tényekben, nem az izoláltan vizsgált kulturkörök jelenségeikben gyökereznek, hanem előre megkonstruált ideák [itt: a legfőbb morális lény és az *ādityák*] fonalán haladnak s szükségképp fantasztikus találgatások útvesztőjébe lyukadnak ki. Rendkívül világos és érthető nyelvezetű munkája mint a *Gruppe* fanatikus negatívja által felidézett *jogos reactio* egyik symptomája mindenestre érdekes, de a maga nem kevésbbé fanatikus posztíójával csak a congeniális lelkek sympathiájára számíthat és semmi esetre sem alkalmas arra, hogy az összehasonlító mythos- és vallástörténeti kutatások terén egy új renaissance-epocha határköve legyen.

(Budapest.)

SCHMIDT JÓZSEF.

N. Kostyleff: Le mécanisme cérébral de la pensée. Paris, Alcan. 1914. 8-r. 310 l. (= Bibl. de philosophie contemporaine.)

E lélektani munkának csaknem a fele (174—297 l.) tisztán irodalmi kérdéseket tárgyal, illetve lélektani terminológiával ismertet philologiai tényeket (Chap. VI.: Sur le mécanisme de l'inspiration poétique. Chap. VII.: Sur le mécanisme d'un génie poétique. Chap. VII—VIII.: Sur le mécanisme de l'inspiration dans le roman). A szerző öt jeles francia lírai költőt és három regényírórt kérdezett meg dolgozásuk módjáról. Egy irodalomtörténetirő¹⁾ nyomán pedig V. Hugo viszonyát vizsgálja forrásaihoz. Érdekesen igazolja, hogy egy szimbolista költő (F. Gregh) nem értelmük, hanem zenei értékük szerint törli és cseréli a szavakat fogalmazványaiában. Egyébként Kostyleff irodalmi enquête-jeinek van egy eredendő hibája: nehéz belőlük általános igazságokat kihámozni. Figyelemre méltók a könyv ama lapjai, melyeken — a mint R. M. Meyer²⁾ is megtette — a Freud-féle lélektan irodalmi alkalmazásának szükségességét bizonyítja. Freud az írói tehetséget az örökletességre, a gyermekkor homályos és lappangó élményeire s az ösztönéletre vezeti vissza. Kostyleff a tudatos élet (olvasás, tapasztalatok) és a környezet természetes hatását emeli ki. Philologusnak persze nem mond ezzel újságot. Sőt úgy tetszik, mintha e könyv irodalmi vizsgálódásai egy kis lélektani kör-sétával jó régi igazságokhoz vinnék vissza az olvasót. Kostyleff az ú. n. objektív lélektani iskola munkása. Ez irány alapítói jórészt orvosok s a magasabbrendű lelki jelenségek tanulmányozásával foglalkoznak. A lélektan és az irodalomtörténet kapcsolatára nézve idézhetjük egy kiváló gondolkodónak azt a nyilatkozatát, hogy az általános törvényszerűségek után kutató lélektan belátásai a történetíró számára csaknem közönyösek. Az igazi irodalomtörténész nem vár enquête-ek eredményeire, hanem a megértésen épülő természetes pszichológiával

¹⁾ P. Berret: Le Moyen Age dans la Légende des siècles et les sources de V. Hugo. 1912.

²⁾ Allgemeine Literaturzeitung. 1913.

dolgozik. Az pedig eddig még senkinek sem sikerült, hogy az intuitív megértésnek lélektanát elsajátítható tudássá alakítsa.¹⁾

(Budapest.)

SAS ANDOR.

Schriften der Gesellschaft für Theatergeschichte. XXI.: *Paul Alfred Merbach: Bibliographie für Theatergeschichte 1905—1910; 1913. 8-r. 263 l. — XXII.: Edgar Gross: Johann Friedrich Ferdinand Fleck. Ein Beitrag zur Entwicklungsgeschichte des deutschen Theaters. 1914. 8-r. 207 l. (Berlin, Selbstverlag der Gesellschaft für Theatergeschichte.)*

Merbach színháztörténeti bibliográfiájában az összes 1905 és 1910 közt megjelent munkák és cikkek jegyzékét akarja adni, a melyek a színészet történetével és kérdéseivel foglalkoznak. Semmiféle térbeli korlátozást nem állít fel, nyelvi tekintetben az orosz kivételével az összes főbb európai nyelveken megjelent cikkeket figyelembe veszi; így még két magyar nyelvű cikkel is találkozunk.²⁾ Az *Orts-geschichtlicher Teil* világrészek szerint halad betűrendben, kezdi Afrikán, két lapon átfutja Amerikát, Ázsiát és Ausztráliát s eljut Európához, a hol ismét betűrendben halad országok s az egyes országokon belül városok szerint. A II. rész (*Biographischer Teil*) az egyes színészekre, színműírókra és dramaturgokra vonatkozó munkák és cikkek felsorolása. A III. rész (*Allgemeiner Teil*) a színházzal bármilyen vonatkozásban levő művek jegyzékét adja 66 címszó alatt. — Természetesen ilyen nagy körre terjedő munka 263 lapon nem tarthat igényt teljességre, a mint ezt a szerző munkájának előszavában ki is mondja: szerinte lehetetlen figyelemmel kísérni mindazt, a mit napjainkban a színházról írnak; a véletlen dönti el, hogy az embernek egyik vagy másik cikk tudomására jut-e. Én azonban tagadom a véletlennek ezt a jogosultságát tudományos igényű munkában. Szorított volt a szerző kisebb körre, teszem azt csak a német nyelvű munkákra, de ezt merítette volna ki. De akár így, akár úgy, mindenesetre más szempontokat kellett volna érvényesítenie a kiválogatásnál, mint a véletlent.

A magyar vonatkozású munkákon — mert a már említett két magyar nyelvű dolgozaton kívül még találkozunk ilyenekkel — megáltszik, hogy véletlenül jutottak a szerző tudomására. Bár az országok nevei közt hiába keressük az «Ungarn» címszót, még csak «Oesterreich-Ungarn»-t sem találunk, a mi annál nagyobb csodálkozásba ejt, a mennyiben pl. «Polen»-nel találkozunk. Az «Oesterreich» című fejezetben megemlíti Lewinsky: *Ungarische Schauspielkunst* cz. cikkét.³⁾ Ugyanebben a fejezetben *Budapest* címszó alatt: Mohácsi

¹⁾ W. Windelband: *Einleitung in die Philosophie*. 1914. 242. l.

²⁾ Fenyő M. (tévesen Fenyő helyett): Alfred Kerr. Figyelő (Beobachter). 1905, No. 2. (Kerr címszó alatt.) — Andor K.: A magyar díszletfestészet. (Die ungarische Theaterdekoriationsmalerei). Magyar Szalon. 1904. XL. S. 217 20.

³⁾ Kleine Schriften dramaturgischen u. theatralischen Inhalts: *Schriften der Gesellschaft für Theatergeschichte*. XIV.

Eugen: *Das Budapester Theaterjahr*; ¹⁾ *Kronstadt* czímszó alatt: Seraphim F. W.: *Kronstädter Theateraufführungen in alter Zeit.* ²⁾ A II. részben: *Luise Blaha.* ³⁾ — A tudománynak jobban szolgált volna, ha a németnyelvű irodalomra szorítkozva, pontosan felsorolja azokat a czikkeket, a melyek a magyarországi színészetről különösen a Pester Lloyd, Neues Pester Journal, Die Karpathen hasábjain igen jelentékeny számban megjelennek, annál is inkább, mert máshelyütt ezeket a folyóiratokat is felhasználja. ⁴⁾ Az anyag elrendezésében is elég sok következetlenséggel találkozunk.

Edgar Gross, a német romantika színésztörténeti vonatkozásainak kutatója, ⁵⁾ Fleckben a romantika színészi ideáljának megtestesülését mutatja be. Fleck művészete Shakespeare-i drámákon fejlődött; rajongásának tárgya a középkor és a hősi ideál, Götz és Otto von Wittelsbach egyik legnagyobb alakítója, a kinek tagjaira jobban illett a lovagi viselet, mint korának parókás divatja. De Schiller kultuszában és mélyértelmű kommentálásában eltér a romantikától, át-hidaló a romantika és a klasszicizmus között. Szerepeinek nem átértése, hanem intuitív átérzése tette nagygyá játékát; az a látomás-szerű elragadtatás, a mely E. T. A. Hoffmann látomásos romantikájára emlékeztet. De ez a tulajdonsága nemcsak genialitásának gyökere, de tehetségének határa is: csak olyan jellemek megtestesítésére volt képes, a melyekkel bizonyos «unio mystica»-ban egyesülhetett. Ilyenek voltak Shakespeare hősei és Schiller Wallensteinja, a kinek lelkeivel gyökerében rokon volt a lelke; ugyanaz a heroikus méltóság és ugyanaz a fatalisztikus hajlam itt is, ott is. Mielőtt azonban a szerző Fleck művészetének elemzésére rátérne, Fleck életrajzát és művészi fejlődésének vázlatát adja, beleállítva korának színészeti életébe és megjelölve helyét a német színjátszás történetében. Fleck egyfelől Schröder és Iffland irányához csatlakozik, realista a természetességre és egyszerűsége való törekvésben a deklamáló pathetikussal szemben; de játékában több a mélység, több a poézis.

Függetlenül a források pontos felsorolását és Fleck szerepeinek igen tekintélyes jegyzékét adja a szerző chronologikus sorrendben; Fleck csupán Berlinben több mint 200 szerepben lépett fel, játszott a polgári drámáktól Shakespeare-, Goethe- és Schillerig mindenben, a mi akkor a német színpadon megjelent; a polgári drámák szürke alakjaiba valami heroikus vonást vitt be mindig a játéka. Végre Fleck feleségének és úgyszólván egyetlen tanítványának élete sorsáról és művészi fejlődéséről tájékoztat bennünket a szerző. A Fleckről, feleségéről és leányáról fennmaradt képek jegyzéke és betűrendes név- és tárgymutató zárja be ezt a mintaszerű életrajzot.

(Bécs.)

KÁDÁR JOLÁN.

¹⁾ Schaubühne VI. 30—31. sz.

²⁾ Die Karpathen 1908.

³⁾ Illustrierte Zeitung, 1908 ápr. 23.

⁴⁾ V. ö. 104. és 237. l.

⁵⁾ V. ö. Edgar Gross: Die ältere Romantik und das Theater: Theatergeschichtliche Forschungen, XXII. 1910.

PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK 1913/14.

3. Hoós Ferencz: A shakespearei drámák szerzőségi kérdése. (Érsekújvári főgimnázium) 1914. 73 l. (Otto Lessing Shakespeare-szobrának rajzával.) — Ez az alapos és okos dolgozat («kis összefoglalás»-nak nevezi a szerző, 12. l.) jóval nagyobb olvasóközöniséget érdemel, mint a melyet egy középiskolai Értesítő hódítani képes. Főcélja: ismertetni és bírálat tárgyává tenni a Shakespeare szerzősége ellen nyilvánított véleményeket, főleg a Bacon-elméletet, mert szélesebb körökben csak ez hódított nagyobb számmal híveket. E szerint a dolgozat, melyhez hasonló sem magyarul, sem németül vagy angolul nem jelent meg (egy «Anno 1616» cz. nem nagyon sikerült költői kép után), három részből áll: az első igen részletesen tárgyalja a Bacon-elméletet; a második sokkal rövidebben a többi hasonló irányzatú föltevéseket; a harmadik végre kifejti a Shakespeare-tagadás okait és a vita mérlegét. A szerző nagy szorgalommal gyűjtötte az anyagot, melyet világosan elrendez és elemez, mire meggyőző bírálat tárgyává teszi. Referáló természetüknél fogva az első két részben kevés az önálló vagy eredeti fejtegetés; ellenben az utolsó rész, mely szerzőnek következtetéseit összefoglalja, több figyelemre méltó egyéni gondolatot vagy javaslatot szolgáltat. A dolgozat eredménye (63. l.), hogy «kevés nagy embert ért annyi kegyeltsértés, mint Shakespearét, de az érdemcsontkítók kezéből senkisé sem került ki még oly érintetlenül mint ő». Most még néhány megjegyzés a dolgozat jellemzéséhez.

Az első részzel röviden végezhetek, noha ez a legtanulságosabb, mert egy világhírű tudományos eltévelyedésnek részletes fejtegetését és czáfolatát tartalmazza. Ez elméletnek szerény és még kételkedő előhangja, mely csak Shakespeare szerzőségét tagadja, de a drámák «igazi» szerzőjét homályban hagyja, az amerikai J. C. Hart műve (1848), mire az ugyancsak amerikai miss Delia Bacon 1856-ban világosan Verulami Baconnak tulajdonítja a halhatatlan drámákat. Ezzel megindul a lavina, mely bizonyára egyhamar meg nem áll; mert szerzőnek nincs igaza, midőn 20. l. azt mondja az egész Shakespeare-kérdésről, hogy «ennek jövője Shakespeare híveinek kezében van. Addig tart, míg ezek akarják és engedik, s akkor szűnik meg, mikor az összes fölhozható tudományos ellenvetések tudományos apparatussal egy nagy munkában megdöntetnek». Nagyon szép szerzőnek hite az igazi tudomány és a józan ész hatalmában; de tartok tőle, hogy az áltudomány és ostobaság hatalmát túlságosan lekicsinyli.

Rövid történeti áttekintés után részletesen tárgyalja szerző a baconistáktól fölhozott történeti bizonyítékokat, a kortársak tanuvallomásait, Shakespeare műveltségét (helyesebben tanultságát), a források hallgatásából vont következtetéseket, Bacon és Shakespeare műveinek jellegét, a szonettek, a titkos írásnak hihetetlen hóbortját, a kéziratokat és néhány kisebb mellékes argumentumot. Ezeket a vádpontokat szerző mind gondosan és helyes ítéllettel fejtegeti és czáfolja, de néha kissé érzelmi szempontokat is érvényesít. Így pl.

24. I. argumentumnak idézi Tetzloff szavait: «Valóban fájdalmas volna és ellenkeznie a világirodalom történetének tapasztalataival (?), ha Bacon írta volna a Shakespeare-drámákat; fájdalmas, mert akkor első ízben volna arra példa az emberiség történetében, hogy egy és ugyanazon emberben a legmagasabb költői tehetség és a legalacsonyabb jellem megférhet». Azt hiszem, hogy a baconistáknak nem volna semmi kifogásuk ezen állítólág «első példa» ellen. Az meg nem áll, hogy «a szellem szerepe Hamletben ötödrangú statisztika szerep». De nem akarok több apróságra kitérni, melyek részben a behatóbb tárgyalást megérdemlik, de nem tartoznak a kérdés lényegére.

A második rész tárgyalja a Sir Walter Raleigh, Lord Southampton, Lord Rutland, Anthony Bacon és néhány kisebb halandó állítólágos szerzőségét, röviden és velősen kimutatva ez elméletek lehetetlenségét. A behatóbb fejtegetést e részben szükségtelenné tette a baconisták argumentumainak alapos elemzése és czáfolata.

Az utolsó részben összefoglalja szerző fejtegetései eredményét. Igaza van, hogy a tárgyalt elméletek bizonyítékanyaga «a logikai hibákra, módszertani tévedésekre. a tények egyoldalú megítélésére, a tény- és adathamisítás minden nemére bőséges példatár» (64. l.): abban is igaza van (u. o.), hogy «a Shakespeare-kérdés nemcsak jogosult, hanem szükséges is». Azonban méltán hangsúlyozza, az eddigi elméleteket már eleve módszer tekintetében hibáztatva, hogy a támadóknak előbb ki kellene mutatniok, hogy Shakespeare semmi esetre nem írhatta a neki tulajdonított darabokat és csak azután keresniök az igazi szerzőt. Most eleve abból a föltevésből indulnak ki, hogy csak Bacon lehet az igazi szerző és csodálatosképen idegesen keresnek tőle származó vallomásokat és híradásokat, holott abból indultak ki, hogy rendkívül súlyos okai voltak szerzőségének eltitkolására; legkevésbé pedig elfogadható az az eljárás, hogy előszere-ttel kovácsolnak érvet az érvek teljes hiányából (tehát ex silentio ítélnék). Ezek mind nem új részletek, de szerző helyesen fejt ki és indokolja őket. Talán abban az állításában is van egy kis igazság, melylyel a komoly Shakespeare-kutatók eljárását hibáztatja, a kik túlságosan foglalkoznak a nagy költőre vonatkozó régi, hagyományos fecsegésekkel. éles bonczolással keresve, hogy nincs-e azokban valami igaz, hisz (41. l.) a nagy mester «igazi élete nem keresztlevelekből, adóssági kötelezvényekből, végrendeletekből és egyéb írásokból szövődik össze; ez a nagy élet ily okmányok alacsony látószögéből meg nem ítélfhető». Igaz, igaz, de az életrajzíró még sem mellőzheti a hagyományos (noha eleve értéktelen) anyagot sem, melyet persze túlbecsülnie, lényegesnek vagy döntőnek föltüntetnie nem szabad. Végre készséggel osztozom szerzőnek azon véleményében, hogy nem teszünk szolgálatot Shakespeare igaz ügyének, ha szerzősége ellenfeleinek elméleteit «együgyű hóbortnak», vagy «tébolydába való fecsegésnek» bélyegezzük vagy kijelentjük, hogy «a baconizmus csak az értelmi tévelygések hivatásos kutatóinak komoly figyelmére érdemes». A nagy tekintélyű Sidney Lee e vastag ítéletei bizony nem egészen indokolatlanok, de tudományos vitában annál kevésbé vannak helyükön, mert nem argumentumok. És sohasem szabad felednünk, mire szerző is utal (64. l.), hogy «Shakespeare-kérdés» kétségtelenül van, azaz, hogy vannak a nagy költő életében, viszonyaiban és munkásságában

homályos pontok és komoly problémák, melyek még ma sincsenek teljesen tisztázva vagy megfejtve. A meddig pedig ilyenek vannak (attól tartok, hogy örökké lesznek), lehetnek ellentétes nézetűek is, a kiket megcáfolni kell, de ledorongolni vagy sértegetni nem szabad, mert ez nem tudományos eljárás és nem is vezet célhoz.

Hoós derék dolgozatát örömmel üdvözlöm és készséggel ajánlom nemcsak irodalomtörténészeink figyelmébe.

(Budapest.)

HEINRICH GUSZTÁV.

4. Klein Gyula: A képes beszédről. (Kecskeméti ref. főgimnázium 1913—14. évi értesítője). — E kis értekezés általában helyesen fejtegeti azt a főgondolatát, hogy a képes beszéd: a hasonlatok és metaforák, főként a hangulatosság eszközei, azé, a mit Wundt Gefühlswertnek nevez. Annyira azonban már nem szabad menni, mint a szerző teszi, hogy «ha szemléltetésre való törekvést vélünk is látni valamely költői képben, ne téveszük el szemünk elől, hogy végeredményben itt is csak hangulatkeltés a költő célja» (6. l.). Ez túlzás. Vannak bizony hasonlatok, metaforák, melyek csak a szemléletet szolgálják s hangulati velejárójuk nincs is, vagy, ha van, nem számít. A mint hogy általában a költészet is nemcsak érzelmünket, hanem képzeletünket is foglalkoztatja. Ha Arany a gémes kutat óriási szűnyoghoz hasonlítja, a vállán vendégoldalt hordó Toldit tilalomfához, vagy leírja, hogy «tarka zsindeletetők *hunýáshkodnak* alább», ebben semmi hangulatébresztő nincs, de annál több szemléltetés. Megrója stilisztikai irodalmunkat, hogy a tropusok érzelmi elemeit észre sem vette s csak a figurákban látja a költői nyelv érzelmi formáit. Bizonyosnak látszik, hogy a szerző stilisztikai irodalmunk legújabb termékeit e pontnál nem vette tekintetbe. Sajátságos, hogy *A kifejezés stílusa* cz. értekezésemet is az alakzatokat fejtegető művek közé sorolja, holott épen a képes beszéd érzelmi tényezőit vizsgálja. Csak sajnálhatjuk, hogy elméletét oly kevés példával igazolja, mert az a néhány, a melyet magyaráz, jó megfigyelő képességről tanuskozik s ezen a téren épen sok módszeresen feldolgozott anyagra volna szükségünk, hogy következtetéseinkhez mind szélesebb és szilárdabb alapot nyerjünk.

(Budapest.)

ZLINSZKY ALADÁR.

5. Báthory Andor: Pósa Lajosról. (A késmárki ág. hitv. ev. kerületi liceum ért. 39—52. l.). — Az értekezés tulajdonképen ünnepi felolvasásul szolgált Pósa Lajos költői pályájának negyvenedik évfordulója alkalmából. Az irodalmi ünnep hangulatával és céljával nehezen fért volna össze a szigorúbb tudományos bírálat, azért az értekező is csak arra szorítkozott, hogy megjelölte Pósa költészetének vezető eszméit s vázolta a költő életének vonzóbb oldalát. Az ünnepi dolgozat ízlessel s érzéssel oldotta meg az alkalmi feladatot, sőt valamivel talán a kitűzött célnál tovább is haladt, a mennyiben a hallgatókat megérett lélekkel tájékoztatta a költőnek derült kedélyvilágában.

(Budapest.)

PAPP FERENCZ.

6. Csukovits Sándor: Szigligeti Ede. (Temesvári kegyestanító-rendi főgimn. értesítője, 1913-14. 11—24 l.) — A múlt év Szigligeti születésének századik évfordulója volt s e dátum föllendítette a Szigligetiről szóló irodalmat. Terjedelmes összefoglaló Szigligeti-életrajznak ugyan épen úgy szükségét érezzük, mint összes művei kritikai kiadásának; de e kisebb-nagyobb tanulmányokban, dolgozatokban sok használható anyag található. Jelen értekezésnek nem célja Szigligeti bővebb életírása vagy írói jellemzése, csak Temesvárott eltöltött esztendejére akar fényt vetni s az író egyéniségének s érdemeinek rövid jellemzését adni.

Azonban a temesvári életre vonatkozó rész nem szolgál semmi újabb adattal. Czáfolja, hogy Szigligeti több évet töltött volna Temesvárott, de ezt a téves adatot — mint a szerző is említi — Színnyei is kiigazítja a *Magyar írók élete és munkái*ban. Közli az iskolai anyakönyvi kivonatot Szigligetiről, de tanulólélete egyéb körülményeiről nem tudott új adatot találni. Írói pályájának összefoglalása se nyújt semmit a közismert dolgokon kívül. Működése egy ágát se tárgyalja behatóbban, se új fölfogást nem mutat semmiben, a régít sem adja legalább újszerű formában vagy művészibb megírásban.

Egy-két tévedés is csúszott belé. Azt írja, hogy Szigligeti 1873-ban tette le írói tollát a *Kényes Bertók* cz. népszínművel. Az évszámot hajlandók vagyunk sajtóhibának tartani. Azonban nem a mondott darab az utolsó. A *Kényes Bertók* 1877 jan. 7-én került színre, a *IV. Béla* jan. 26-án, míg a *Perényiné* csak írója halála után 1878-ban. Szigligeti nem 103, hanem 113 darabot írt. Megemlékezve Szigligeti mestereiről, Shakespeare-t és Molière-t említi. Shakespeare bizonyára hatott rá, de nem utánozta; Molière-hez ellenben valóban semmi köze sincs. Hát Hugo hol marad? A mi meg Kotzebuét nézi, Kotzebuét lehet léhának, üresnek, pongyolának nevezni, de ízléstelennek igazán nem. Szigligeti széles látókörét nem az mutatja, hogy drámatárgyaiban néha elhagyja hazája határát.

A lelkesen és melegen írt dolgozat fiatal diákokra általában jó hatást gyakorolhat, de az irodalomtörténet nem lett gazdagabb vele.

(Budapest.)

VÉRTESY JENŐ.

7. Lippay György: A latin nyelvi tanítás eredménytelensége és a reformgimnázium. (A szegedi m. kir. áll. főgimnázium 1914. évi Értesítőjében 7—42. l.) — A múlt tanév elején egy miniszteri rendelet kötelességévé tette a gimnáziumi igazgatóknak, hogy az intézet latin tanárainak meghallgatásával tegyenek jelentést a latin nyelvi tanítás csekély eredményének okairól és egyben jelöljék meg a módokat, hogyan lehetne nagyobb eredményt elérni a humanisztikus gimnázium e legfontosabb tárgyának tanításában. Aligha csalódunk, ha a jelen értekezés genesisét e miniszteri rendeletben keressük; a szegedi áll. főgimnáziumban bizonyára Lippay György dr. volt a kérdés előadója és előadói jelentése egész tanulmánynyá szélesedett, a mely méltán kapott helyet az intézet évi Értesítőjében, mert e mostani időszzerű kérdést kellő hozzáértéssel, széles és mély tanulmánynyal és, a mi a fődolog, a klasszikus studiumok iránt való meleg szeretettel világítja meg.

Sine ira et studio kutatja a bajok forrásait; nem hallgathatja el a hibákat, a melyekben maga az iskola is bűnös; mert bizony, mi türes-tagadás, peccatur et intra muros; szóvá teszi és kellő értékűkre szállítja le a társadalom, a sajtó, a más szakbeli tudósok antiklasszikus nyilatkozatait mindig nobilis hangon, a nélkül hogy beleesnék ellenfeleink túlzásaiba; szókimondó nyíltsággal hibáztatja a miniszteri rendeleteket, a melyek a klasszikus nyelvek tekintélyének ártottak; kitér a gyakorlati tanárképzés és a tanárvizsgálati szabályzat hiányaira is. Úgy szólván semmi sem kerülte el figyelmét, a mi a kérdéshez csak legtávolabb is hozzátartozik, úgy hogy az alapos tanulmány elolvasása után a bírálónak csak az őszinte hála lehet kötelessége. Megjegyzéseink tehát mit sem vonnak le a tanulmány érdeméből, mert csupán a figyelmes és a kérdésben érdekelt olvasó széljegyzetei.

Felötlő az éles ellenmondás a címbeli «eredménytelenség» és azon nyilatkozat között, a melyet a szerző egy «ellenőrzésre hivatott közeg» részéről idéz, hogy a latin tanítás ma renaissanceat éli, a fiúk kedvvel tanulják, sokkal szívesebben, mint más tárgyakat. A bevezetésben is ezt olvassuk: «Nem mondhatom ugyan, hogy iskolánkban eddig egyszer is konstátálta volna tanügyi hatóság a latin nyelvi tanítás vagy általános vagy részleges eredménytelenségét.» És ugyanezt elmondhatjuk mi is még sok iskoláról. Semmi okunk sincs arra, hogy hivatalos ellenőrzőink kritikájának őszinteségében kételkedjünk; és ha mégis a latin nyelv tanításának «eredménytelenségéről» folyik ma annyi szó és tinta, ez ellentétből helyesen olvashatjuk ki azt, hogy még sem olyan beteg a latin tanítás ügye, mint azt sokan hiszik. Meg vagyunk róla győződve, hogy ha a középiskola többi tárgyaitól is divat lenne beszélni, ugyanazt az eredménytelenséget állapíthatná meg az, a ki ellenszenvvel tárgyalná a kérdést. Igazán elégedetlen ma csak a latin tanár lehet, a ki megfeszített munkájának oly csekély elismerését látja, a kitől százféle külön munkát vár az iskola, és a kinek a tanítás ezer nehézsége mellett még korunk antiklasszikus szellemével is meg kell küzdenie.

A grammatikai tanítás hiányairól szólva, sürgeti a szerző a magyar gondolkodáshoz szabott latin nyelvtant, mert a mai tankönyveink idegen nyelvből vannak átültetve olyan logikai beosztással, a mely a magyar embernek teljesen szokatlan. A mi ezt illeti, a nyelvtanokkal csak megvolnánk; sokkal nagyobb szükség volna a magyar gondolkodást szem előtt tartó syntaxsra, továbbá a felső osztályok számára egy jó stilisztikára, a mely az olvasott aucto-
 példáiból kiindulva megtanítaná a tanárt és tanuló-
 módok, határozók és egyéb mondatrészek magyaros fordítására; a mely eligazítana abban, hogy a végtelennek látszó latin periodusokat hogyan kell a modern fülnek kellemesebb szakaszokra osztani; rámutatna a két nyelv különbségeire az egyes beszédrészek kifejezésében; összeállítaná a sokjelentésű és a phraseologiai igéket; szóval adná a latin stilusnak a magyartól elütő összes lényeges sajátosságait. Egy ilyen latin-magyar stilisztika hiánya szülte azt a lehetetlen iskolai zsargont, a mely annvizsor botránkoztatja ép nyelvérzékünket, mikor latinból való iskolás fordítást olvasunk vagy hallunk. Ma a szorosan vett és rendszeres nyelvtanulás a legtöbb helyen a negyedik osztály-

lyal befejeződik, nem számítva a már tanult dolgok ismétlését; az auctor-fordításnál előkerülő sok becses, de elszórva kapott stilisztikai tanulság izolálva marad és feledésbe merül egy összefoglaló és rendszeres tankönyv hiányában. Pontos és mégis magyáros, eleven és színes fordításra csak egy jó latin-magyar stilisztika képesít.

Minden igaz philologus lelkéből szól a szerző, mikor a nyomtatott szöszedeteket és kész fordításokat, vulgo puskákat a tűzre kívánja; bátran hozzávehette volna még a túlságos sok jegyzettel tömött iskolai kiadásokat is, a melyek nem kevésbé károsak. Ezt a metelyt kipusztítani csak egy mód van: ha t. i. tanítói eljárásunkkal és módszerünkkel meggyőzzük az ifjúságot, hogy ezekre a káros segédeszközökre nincs szüksége, sőt ezeket használva sohasem fog megtanulni latinul. Itt van szükség a legelső érélyes lépésre a latin tanítás dolgában, mert *periculum in mora*. Egyenesen el kell rendelni, hogy mindenütt úgy történjék a latin auctor-olvasás, a mint a szerző kívánja és a hogy minden feladata magaslatán álló latin tanár teszi is: t. i. közös iskolai munkában, konstruáló fordítással kell a tanulólékkal együtt átélni a latin szöveget és megállapítani a helyes magyar fordítást. A ki elolvassa Lippay dr. értekezésének azon lapjait, a hol ennek a közös munkának a menetét ismerteti, lehetetlen, hogy ennek a helyes iránynak a szolgálatába ne szegődjék. Csakugyan végleg szakítani kell a kényelmes multtal, a mely a tanítás leggyümölcsözőbb részétől fosztotta meg a tanulókat, mikor azt kívánja, hogy a házi præparálásra feladott szöveg kész fordításával álljanak elő. Hiszen épen arra a munkára kell megtanítanunk tanítványainkat, a melyet az értelem végez egy idegen szöveg lefordításánál; ezt pedig vezetés nélkül megtanulni nem lehet. Ez a kényelmes mult, a mely a lelkes tanítóművészt leczkét kikérdező mesteremberré degradálta, csak azt az ellenvetést hozhatja fel ellenünk, hogy ily tanítási módszer mellett csökken a tanulók részéről a szótár használata. De fordul-e szótárhoz az élelmes diák, mikor hatvan fillérért kész szöszedetet kap? Kétségkívül nagy képző ereje van a házi præparálásnak a szótár segítségével; az ebben való ügyesség megszerzésére való a házi olvasmány, a melynek anyaga kiterjedhet az iskolában nem olvasott auctorokra is. Ha az ötödik osztálytól kezdve hetenkint csak néhány mondatot vagy verssort diktálunk házi olvasmányul, négy év alatt igen becses anyag gyűlik össze mint a tanulók önmunkásságának a gyümölcse. De szerezhethet be az intézet a tanulók számára kellő számban egy latin chrestomathiát is, mint a milyen C. Giorni *La vita dei Romani* című könyve, vagy Acsay István dr.-é; ez azután évekre menő anyagot ad a házi olvasmánynak. Igaz, hogy a házi olvasmány előkészítése, számonkérése újabb munkát ad a tanárnak; no de régen tudott dolog, hogy a latin tanárnak a tanóra minden percét fel kell használni, ha eredményt akar produkálni.

Spitkó Lajossal a szerző is kíváncsnak tartja a latin nyelvi tanítás methodikájának és didaktikájának részletes kidolgozását. Csakugyan egy olyan kalauz, mint a milyen B. Dettweiler vagy A. Scheindler methodikája, nagyon jó vezetője a kezdő latin tanárnak. Egy ilyen methodika azonban nem születik máról-holnapra; talán előbb megvalósítható egy methodikai szaklap, ha csak függelékeül is valamely tanügyi lapunknak, a mely adalékokat gyűjtene egy később össze-

állítandó methodikához. A kezdő latin tanításról szóló módszertani tanulmánya egyenesen hivatottá teszi a szerzőt, hogy e téren a kezdő lépést megtegye. De még a methodika mellett is módot kellene nyújtani a tanárjelölteknek, a kik sokszor mindjárt pályájuk elején egy felsőbb osztályban tanítanak, hogy már az egyetemi évek alatt kellő vezetés és irányítás mellett módszeresen feldolgozhassák az iskolai auctorokat; ha valahol, úgy az auctorok kezelésében csakugyan a gyakorlat teszi a mestert.

Az érettségi vizsgálatot tárgyaló rész talán az egyetlen a tanulmányban, a mely kihívja az ellenvéleményt. A szerző szerint túlzott követelmény a maturandustól az ex abrupto fordítás követelése, meg kell tehát állapítani az érettségi szóbelin fordítandó auctorok kánonját, mint a tanárvizsgálaton. A mi a kánont illeti, azt már megállapította a gyakorlat; rendszeren az iskolai tárgyalásból ismert auctorok nem fordított részei kerülnek elő a szóbelin is, nagy ritkán és csak a jeles tanulóknak adhatunk nem tárgyalt auctorból. Hogy az ex abrupto fordítást mivel helyettesítsük, azt nem mondja meg; bizonyára ő sem gondol egy már olvasott szöveg fordítására, hanem talán az előre kijelölt auctorok házi átdolgozását kíváná a jelöltektől. Igaz, hogy az ex abrupto fordítás ex non lectis komoly feladat, de jóformán ez az egyetlen az érettségi vizsgálaton, a mi problémát ad a jelölteknek, a mi intelligenciát kutat és állapít meg; az érettségi egyéb tárgyai nagyon kis kivétellel megelégszenek a tanultak reprodukálásával. Meggyőződésünk, hogy az ex abrupto fordítás elejtése veszélyeztetné a latin tanítás és tanulás komolyságát.

A philologusok nagy részével egyezik a szerző, mikor a színvonal leszállításának tartja azt, hogy az új érettségi szabályzat mellőzte a latinra való fordítást. De talán nem vagyunk kevesebben, a kik a latin-tudás igazibb próbakövének tartjuk egy latin szöveg helyes magyarságú és az auctor szellemének megfelelő fordítását. Az iskolai dolgozatoknál tapasztaljuk, hogy a gyengébb tanulók sokkal könnyebben győzik a latinra való fordítás nehézségeit, mint az auctor-fordításait; a grammatikában való csupán elégséges fokú járatosság, a néhány latin szerkezettel való bánti tudás már átsegíti őket a fordítás nehézségein; de ugyanezen tanulók latinból való fordításában csak úgy hemzseg a sok gallimathias, képtelenség és magyartalanság. Talán legjobb volna az érettségi írásbelin a két irány kiegészítése; legyen a téma kétféle: a dolgozat terjedelme ugyanannyi maradjon, de felében latinra, felében magyarra való fordítás lenne. Így a helyes fordításra való tanítás mellett a formális képzés is tért nyerne.

A szerző véleménye szerint a mai latin olvasmányok alapján alig adhatjuk meg tanulóinknak a római életben való tájékoztatást, a mely az oktatás egyik célja. Szerinte tanulóink a harmadik osztálytól kezdve folyton háborúkat olvasnak, azért változatosabb, érdekesebb olvasmányokat óhajt. Mélyebben vizsgálva a dolgot, meggyőződhetünk róla, hogy ez kissé egyoldalú beállítása a latin olvasmányoknak. Hiszen Cæsar, Sallustius, Livius műveinek, Cicero Pompeianájának csak a kerete háború és e mellett túlon túl elég alkalmat adnak Róma politikai és szociális állapotainak, szereplő férfiainak, társadalmi viszonyainak és a kor erkölcsi felfogásának megismerésére is. Végre is a szabad köztársaság egész története mi egyéb, mint a

háborúk láncolata? És nem ezek a védő és hódító háborúk kovacsolták-e ki az igazi római jellemet? Catullus, Titullus, Propertius, a Georgica, az Eclogák kiszorulását a szerzővel együtt fájlaljuk mi is; de ezeket is szépen elővehetjük a házi olvasmányok során. Az olvasmányok változatossága nem mellékes körülmény a latin irodalmi oktatásban és nem is helyes dolog, ha az irodalmi olvasmányok évről-évre ugyanazok maradván, a tanítás anyaga mintegy megkövesül. Ezért szükséges volna, hogy a tanterv ne csak egy kötelező olvasmányt írjon elő egy-egy osztály számára, hanem soroljon fel több auctort; az olvasmány megválasztásában azután legyen szabad keze a tanárnak a saját ízlése és az osztály képességei szerint.

Vajha a lendületes és mindig előkelő stilusú dolgozat el is érné a célt, a melyért készült: visszaállítani régi fényébe a latin és véle a görög nyelvet! Egyet már is elért: bennünket, a humanisták utódait, igazunkban megerősített és a további küzdelemre lelkesített. Joggal köszönhetjük a szerzőt Ciceróval: *Maximas tibi omnes gratias agimus, maiores etiam habemus. Nam omnes idem sentimus.*

(Budapest.)

REIBNER MÁRTON.

8. Kis Albert: A görög nyelv és irodalom tanítása a középiskolában. (Karánsebesi áll. főgymn. VII. évi Értesítője. 1—19 ll.) — Közlönyünk i. t. szerkesztőjének felszólítására emlékezem e két programértekezésről: tárgyuk szerint voltakép egyikük sem tartoznék a philologiai megbeszélésre *xar' ἐξοχῶν* alkalmas írások közé, az iskola szempontjaira alkalmazott philologizálás lévén kitűzött céljuk.¹⁾ S mint ilyen, a címűl írt dolgozat is hasznos feladatot munkál, s a hellen kultusz általánosságban való értékelése révén érdemes a közlönyünkben való megemlítésre is. Igaz, hogy ez általánosságok meg lehetősen közhelyekből halmozvák össze, s nem használja szerzőnk a Zielinski gyönyörű könyvében (Die Antike und wir, ism. az EPhK-ben Hornyánszky Gy. 1906. 452—458 ll., O. K. T. K.-ben én 1905/6. 465—472 ll.) követett, adatokkal illusztráló módszert, mikor a class. tanulmányok értékét igyekezik megállapítani, sem Geréb J.-nek Zielinski könyvéhez fűződő gondos tanulmányát (Magyar Közművelődés I. 3. Classicus világ és modern műveltség), mely szintén bőséges anyagot szolgáltat vala a közhelyeken felülemelkedő s adatokkal bizonyító értékmondásra. A dolgozat azonban így is szívesen látott olvasmány a hellenistának. Az a szent tűz, melyet Akademos oltáráról gyűjt meg a hellén kultúra minden kutatója, s Wilamowitz szép szavaiban idéz szerzőnk, az ő lelkét is lánggra lobbantotta, mikor a hellén művelődés kincseinek, a *πρῆματα* és *ἀεί*-nek lelkes interpretátorává szegődött. Nem feladatunk itt a dolgozat pædagogiai gondolatait boncolni, csak hivatkozni arra, hogy az O. K. T. K.-ben (1910. 11. 673—680 ll.) közölt hasonló tárgyú írásom felfogása és gondolatmenete sok tekintetben viszhangra talált Kis A. lelkes cikkében. Nem vádul

¹⁾ A philologiai vonatkozású pædagogiai irodalomról a külföldi class. phil. folyóiratok is gyakran hoznak bírálatokat. Szerényebb viszonyaink közepette, szakfolyóirataink gyér száma mellett mi még kevésbbé zárkózhatunk el az ilyenféle dolgozatok megbeszélése elől.

Szerk.

említem, sőt jóleső érzéssel állapítom meg, hogy a mit ott a hellén tanítás feladataiul és módszeréül fejtegettem, rokon hangokat váltott ki szerzőnkből is. Hivatkozik is a cikkre, s így a szorosabb egyezések is jogosakká és érthetőkké válnak. A mit ott a kultúrérték soha szem elől nem tévesztéséről, a *καθαρεύουσα*-val támogatott élő görög szóval való tanítás semmi mással nem pótolható hasznáról, s a mentől több és æsthetikailag értékelt olvasmány-anyagról elmondottam, hasonló felfogással kerül tárgyalásra Kis A. írásában. Tárgyának ideális szeretete sugallja mindenik sorát, s dicséretére legyen mondva, hogy ez az ideális nézőpont olykor feledteti vele a való talajt. A tárgyat feltő lelkes magister szólal belőle akkor is, mikor *sejtett* rémekkel hadakozik. Azt tartom, a hellenizmust nem kell félteni semmiféle készülő iskolareformoktól. Annak értéke csak nőni fog, soha halványulni. Különben, ép a készülő reform is azóta in meliore partem látszik fordulni, kulturánk javára. Mikor a cikk íródott, nagyobbannak látszott a veszedelem. A hellén tanítás historicumát tárgyzó részről végre annyit, hogy áttekintése történeti folytonosság nélküli, mert sem az 1891: XXX. t.-cz. ismertetése nem pontos, sem az 1908-i edictumig közbeneső 1906-iki szabályzat nincs beiktatva a történeti fejlődés sorozatába. Becesebb ennél a francia viszonyok illusztrálása: a class. iskola védelmére kelő gyakorlati emberek mozgalmának ismertetése. (1910). Hiányai mellett is *lelkes hangú, szereztettől áthatott, bátor apologiája a hellén kulturának.*

(Budapest)

VÉRTESY DEZSŐ.

9. Horváth Dezső: A latin régiségtan és irodalomtörténet tanításának módszere. (Szombathelyi r. k. főgymn. Értesítője 1913/14. 3—22. ll.) — Nyugodtan és gondosan mérlegelő, de nem kevésbé tárgya szeretetétől áthatott philologus írása. Methodikus értekezés léte, közlőnyünkben nem foglalkozhatom vele érdemlegesen. Csak általánosságban jelzem, hogy felfogása és okoskodásmódja s megállapításainak biztossága a legszebb világításban mutatják a szerző philologiai hitvallását. A mit pedig a régiségtanítás szolgálatában álló felszerelésről és az intézetben kívül álló gyűjtemények felhasználásáról elmond, iskolájának válik dicséretére. A Vasvármegyei Múzeum Colonia Claudia Savaria gazdag leletei nem csekély erőssége ez okosan keresztülvitt methodikának. Helyes kiszemelés és kellő értékelés módszerének vezető gondolatai, s ha nem is érték vele mindenben egyet, minden részében megszívelendő igazságokat találok. S a mi fő, a másoktól is hasonlóképp elgondolható és elgondolt nelyes módszernek a végrehajtásáról (!) számol be. Az auctorokból gyűjtött régiséganyag tetejébe rendes disciplinál kívánja az antiquitásokat. A müarchæologia keretébe helyezi, száműzve a korszerűtlen ábrázolásokat. Szerintem leghasznosabb methodus az auctorokkal illusztrált régiségismertetés. Az olaszok kitűnő kézikönyveire gondolok: a Vita degli Romani descritta dagli autori (Firenze. Sansoni) pompás gyűjteményére. Curtius Rufus kevésre taksálásával sem értek egyet. Leiki szépségek bőven halászhatók belőle, s meseszerűen kedves előadása a szakíró Cäsarnál ezerszerre gyümölcsöztethetőbb auctorrá teszi az iskola számára (A Gyakorlati Pædagogia II. 169—185 ll. próbáltam ez

irányu védelmezését: Curtius Rufus jelentősége.) Nem lehet irányadó szempont, hogy nem római régiség-anyagot nyújt, a minthogy Cæsar iskolai szerepét sem teszi igazolttá a hadi antiquitások bősége s a syntaxis tisztasága. Nagy Alexandros néppszichével festett alakja, már csak magyar literaturai hagyománya kedvéért is megbecsülésre érdemes. Persze, csataleírások helyett psychetükröző jelenetek adják az értékét. S végre is: ne régiség- hanem psychekeresők legyünk; a class. kultúrában ez az örök érték, a többi csak gerendázat az örökfényű palotához. A magánrégiségek felette való megszorítása sem ajánlatos. A genreképek vonzóbbak és melegebbek a politikánál. Felette dicsérem azonban a cum grano salis válogatás hangoztatását, s mindennél jobban az irodalmi niveauju class. tanítás következetes megvalósítását. Az összevetéseket és hatásfolyamatok bonczolgatását kívánó szempontok adják a dolgozat legnyomósabb részét. Egészében okos és jó tanári munkáról tesz tanulságot. A class. hagyományok fővédelmét úgy munkálhatjuk igazán, ha mi is igaz értékeket kínálunk benne. Mind a két czikk *jó auspicium a magyar humanistikus gymnasium jövődjére.*

(Budapest.)

VÉRTESY DEZSŐ.

VEGYESEK.

— Nyilatkozat a Révai bírálatáról. Értekezésem összefoglalásakor visszatekintettem a kispapságom óta gyűjtött anyagra, s látnom kellett, hogy sok mindenféle hozzászólás történt ama tudósításokhoz, a melyek a profán római irodalomból hozhatók fel a kezdődő kereszténység mellett. S én ezekre a hozzászólásokra vettem a súlyt, ezek között iparkodtam az igazságot megállapítani úgy, a hogy mostanában tudtam és gondoltam, a protestáns és katolikus irányu irodalom tekintetbe vételével, illetőleg megrostálásával. Különösen ajánlom erre nézve a Flavius Josephus-kérdést (de egyebeket is, pl. a Pascal véleményének czáfolatát a Nero-féle tűzvész ügyében stb.), mert a római korszakbeli görög nyelvű írók közt az utóbbinak híres helye foglalkoztatja most az érdeklődő világot.

Azok az értekezések, a melyek az anyagnak egyszerű megbeszélését tartalmazták s a melyeket sok évvel ezelőtt olvastam, körülbelül mind egyformán dolgozzák fel a nevezett helyeket. S amaz értekezések, a melyek után készítettem első jegyzeteimet, már rég nincsenek birtokomban, mert külföldről kikölcsönzés útján jutottam hozzájuk. Jegyzeteim nyomán azonban néhányat megtaláltam közülök (de Siebert nincz közöttük) s ezeket ide iktatom: Bullet abbénak Weckerstől németre fordított s 1830-ban Mainzban kiadott nagy műve, mely 90 lapon adja az összefoglalást, 340 lapon pedig 190 idézetben a bizonyító helyeket eredetiben és német fordításban; Richard von der Alm álnevű szerzőnek voltaire-i célzatosságú irata ily czímen: Theologische Briefe an die deutsche Nation 1864., mintha csak valami atheista v. rationalista szerző írta volna, a mely külön röpké iratban a lipseai Wigand Ottónál is megjelent ezen czímen: «Urtheile heidnischer u. jüdischer Schriftsteller der vier ersten Jahrhunderte über Christus u. die ersten Christen». Igen beható értekezések: «Zwei Gymnasialprogramme aus Sigmaringen von 1863 u. 1864., valamint az «Oesterreichische Vierteljahrschrift I. kötete, 1862». Legismeretebb összefoglalás is igazán kedves mű dr. Kellner könyve: Hellenismus

u. Christenthum oder die geistige Reaction des antiken Heidenthums gegen das Christenthum, Köln, 1868, valamint Diefenbach kis műve, a melyet egyik itteni rendtársamtól kölcsönöztem s majdnem minden évben elolvastam: Christus u. Christenthum, nach den Zeugnissen nichtchristlicher Schriftsteller dargestellt, Mainz, 1877., a kinek jeliségét követtem én is dolgozatom készítésében: Bonus paterfamilias profert de thesauro suo nova et vetera. Ezekhez járul még Zellertől: Römische u. griech. Urtheile über das Christentum (Vorträge u. Abhandlungen II. köt.), valamint Döllinger művei még róm. kath. korából.

De forgattam az újabb szerzőket is, a melyek jórészt most is kezem közt vannak, mert saját szerzeményeim: a Linckét (De antiquissimis veterum quæ ad Jesum Naz. spectant testimoniis, 1913.), Aufhauserét (1913.), Allardét (1903. Tacitus-értelmezése mintaszerű, valamint idős Plinius és Nero viszonya), Lukesicsét az első ker. üldözésről (Religio 1908), Vargháét (Az őskereszténység a gör. és lat. pogány írók szemében, 1904), különösen pedig a Stiglmayr cikkét (Tacitus über den Brand von Rom, neuere Erklärungsversuche, Stimmen aus Maria-Laach, 1910.) és első sorban a Seitz szép összefoglalását (Christus-Zeugnisse, Köln, 1906.). Ide járulnak még a Christnek görög és Schanznak római irodalomtörténelméből a megfelelő részletek minden szóban forgó íróról, valamint Rouet de Journal és Kirch-nek egyháztört. enchiridionjai, mint forrásgyűjtemények (Herder, Freiburg, 1911. 888 l. — 1910. 636 l.). Utoljára olvastam Ehrhardnak köv. beszédét: Das Christentum im röm. Reiche bis Konstantin, seine äussere Lage u. innere Entwicklung, Strassburg, 1911. Ezeket én mind tekintetbe vettem, a mint jelzem is (az utolsó kettő kivételével) értekezésemben. Természetesen, ha kellett, ellenök is kimondtam véleményemet. Ezt, a ki a kereszténységnek amaz átmeneti korszakával foglalkozik, hamar észreveszi dolgozatomban.

Már régebben összefoglaltam az általános tudnivalókat tárgyamról olvasmányaim alapján. Hozzá olvastam aztán szüntelen az újabb véleményeket, a melyekkel szokásom szerint teletűzdeltem (v. ö. a Tacitus korabeli irodalmi viszonyokat stb.) első összeállításomat, hogy bármikor összeönthessem gyűjtött adalékaimat, kiegészítve s főlserelve a szükséges és hasznos ismeretek tömegével. Végül a sok olvasgatás után, a mikor tavaly alkalmam nyílt dolgozatomnak az utolsó formát megadni, abba az alakba öltöztettem, a melyben évkönyvünk mutatja.

Előadásomnak fonala világos: bevezetés után sorra veszem először a teljesen hiteles szövegeket, azután jönnek a kétes v. kétségbe vont hitelek, végül a hamisítványok v. apokryph dolgok, a melyek között érintettem a keleti nyelvek koholmányait is a legnagyobb theologiai és történelmi művek és értekezések alapján. Azt hiszem, ez a sorrend egész természetes, nem felforgatott.

Célom volt tanulmányom közrebocsátásával a népszerű Sienkievicz regényének forrásait bemutatni, tanítványaim számára jellemző példáit nyújtani a hermeneutikának, végül a történelmi és erkölcsi tanulságokat a Constantinus-féle centenarium alkalmára levonni. S dolgozatom nem szolgált felolvasásul.

Azt hiszem, ez a dolgozásmód mindenkinél egyforma: először adatokat gyűjt, azután bizonyos rendbe hozza s megrostálja őket, majd formába önti s mindaddig gyűjt hozzájuk s farag rajtok, míg végleges formába öltöztetve sajtó alá nem bocsáthatja dolgozatát. E szerint az én dolgozatom többszörösen megérte a horatiusi 9 évet. S akárki olvassa értekezésemet, megláthatja, hogy a fő szöveg közé mennyit iktattam, miként alakítottam, mennyi felvilágosító megjegyzést csatoltam hozzá, hogy tárgyammat minden oldalról megvilágítsam, szóval kidolgozottan bocsát-hassam világá.

Révai úr is valószínűleg így járt el, mikor az őskeresztény katekumbák ábrázolatait a Sybelnek merész és nagyrészt tarthatatlan fel-

fogása szerint kezdte a minap magyaráztatni a Történeti Szemlében (1914. 3. f.). És egész sorát tudnám elszámolni azon könyveknek, a melyeknek szerzői fő mondandóikban egyeznek egy-egy jobb könyvvel.

R. úr azt mondja, hogy én Tacitus szövegének nem néztem utána. Ellenkezőleg! öt jeles kiadással ellenőriztem a locus classicust. Azon a másik hibán pedig magam csodálkoztam legjobban; no de az egyik hely javítja a másikat. S épen a Commodianus szerzője nem beszélhet pontosságról, a ki oly botrányos alakban jelentette meg doktori értekezését. Még temesvári piarista korában, azelőtti nevén (Ullrich) küldte meg 1902-ben captatio benevolentiae-képen nev. munkáját, de én rendjére és fiatalására való tekintettel elhárítottam magamról megbíráását. Végre megbírálta a EPhK.-ben Hegedüs I., de latinságáról — úgymond — nem akart szólni. Katona utóbb azt írta róla ugyanott, hogy latinsága épen nem cicerói. Erre bizonyítottam én be Katonának levélben, hogy latinsága megsejyénitene egy 5-ik osztályos gimnazistát is; de egyébként is eredménytelen munka.

Elismerem, hogy a Tertullianus-féle apologia idézőmódja hiba volt részemről; de mentsem az, hogy mikor én a Hurter-féle kiadásban az egész apologiát végig olvastam, az egyes fejezetek oly hosszúnak voltak, hogy könyveknek is beillettek. Az Imitatio Christi-nek s más műveknek (főleg az angoloknál) ma is ilyen a beosztása, miként Liviusnál stb., a hol az a temérdek számú könyv csak egy-egy nagyobb szakaszt jelent. Azért mind az Imitatio Christi, mind az Apologia csak egy könyv v. mű a mi szemünkben. Az ilyen okoskodásszerű hiba, ha egyszer megesett, sokszor fél-életen át kíséri az embert, míg csak ki nem jőzanodik belőle.

Ha már most valaki azt állítaná, hogy én az általános megállapításokban régebbi forrásaimat követtem, nem mondana többet, mintha azt állítaná, hogy egy irodalomtörténelmi v. régiségtani értekezés szerzője v. egy nyelvtanító követte előzőit; mert hisz egy-egy helynek interpretációjá a főbb pontokban mindég egyezni fog a legtöbb írónál, a mint teszem a Nipperdeyneke átvévojé lesz minden későbbi Annales-magyarázó. S én, akár Tacitust mutatom be tüzetesen, akár a korbéli viszonyokat viszem közelebb az olvasó elméjéhez, akkor a Linck, Seitz stb. szerzők felfogásával is találkozhatom s legtöbbszór talán ugyanazt is mondom, mint ők, a mennyiben az illető helyeknek józan magyarázata csak egyforma lehet. Sőt annyira mentem a tárgyilagosságban, hogy még Tacitust is a Csiky K. fordításában mutattam be, esetleg helyesbítve őt. Ez is bizonyítja, mennyire tisztetem én mások munkásságát, nemhogy a magaménak tartanám azt, a mit mások után írok v. mondok. Hisz épen azt szokták hibámul felelni, hogy minden dologhoz idézem mások véleményét v. nyilatkozatát, szinte a magamét is azoknak tulajdonítva.

Azt sem vethetik szememre, hogy maradi vagyok; mert szeretek haladni s a jámbor véleményekre nem esküszöm. De másrészt váltig ragaszkodom az okadatolt hagyományhoz, míg csak valamely döntő adat elhagyására nem kényszerít. Azért nem bántam meg, hogy a homérosi s más kérdésekben ragaszkodtam a legtöbb hagyományhoz, s ime Mülder kutatásai (l. a Bursian-féle Jahresbericht-ben 1913. stb.) megsemmisítők az ásatásokból stb. vont következtetésekre nézve, úgy hogy Dörpfeld kutatásai sem állhatnak meg sem Trójára, sem Ithaka = Leukásra nézve. Ezért ragaszkodom én a szentírás könyveinek régies chronológiájához is, vagyis nem esküszöm minden újabb hypothesisra.

Száz szónak is egy a vége. Régebbi följegyzéseim forrásait összefoglalóan jeleztem. Ezek is, valamint a legtöbb használtak, a főbb magyarázatokban majdnem szó szerint egyeznek, úgy hogy bármelyiket lehetne a másikkal szemben plagium vádjával illetni; a mint azzal a váddal is illethető volnék, hogy az utóbbiakat követem nem egy dologban, mivel őket is használván s a magam felfogásán megszürvén, több dologban egy eredményre jutottam velők.

Végül, hogy R. úr egyházas szellemű és nevelő czélzatu elmélkedéseimet, idézeteimet és használt könyveimet (tanítványaim s a tanárok kedvéért) csupa gúnyban és becsmérésben részesíti, mintha valamely fél-eszű embertől eredtek volna, azt épen nem csodálom tőle, az apostata szerzetestől; holott komoly világiak (protestánsok és katolikusok) dicsérve dicsérték értekezésemnek épen ezt az oldalát.

Ezek után dolgozatomnak méltányos megítélését nyugodtan bízom az elfogulatlan olvasóra.

(Pannonhalma.)

BÓDISS JUSZTIN.

— Nyilatkozat Bódiss Jusztin plágiuma ügyében. I. Azt állítottam (EPhK. 1915: 334—337 lk.), hogy B. szóban forgó értekezésének 64 lapját egyszerűen szóról-szóra lefordította egy német programértekezésből. Kétségbeesett védekezésének elolvasása után is, — melynek egyik megjegyzése (... «de Siebert nincs köztök» ...) vakmerő tagadás — teljes egészében és csorbitatlanul fenntartom ezt az állítást. A plágium-vád megdönthetetlen. — 2. Becsületes munkásságom érzetében felháborodással tiltakozom ama burkolt és vakmerő gyanúsítás ellen, melylyel a Történeti Szemlé-ben megjelent cikkemet illeti. Én becsületesen megnevezem mindig minden forrást, és kikérem magamnak, hogy egy plagiátor engem magához akarjon lerántani. — 3. Doktori értekezésemnek egyáltalán nem ide tartozó, méltatlan és tendencziózus (v. ö. Hegedüs és Katona bírálatának eredeti szövegével EPhK. 1903: 247 sk. és 1907: 792 s k. lk.) támadása épen nem czáfolat a plágium-vádra. A személyemre vonatkozó ízléstelen «leleplezések» pedig kissé furesán hangzanak attól, a kinek a tudományos erkölcsről olyan fogalmai vannak, mint B.-nak. — 4. Bírálatomban a tárgyi igazság vezérelt, egy szóval sem személyeskedtem. Hogy B. tárgyi érveimmel csak személyeskedést tud szembeszegezni, az nem nagyon hízog rő, az akadémikusra. — 5. Bár bírálatom megdönthetetlen adatai kétségtelenül igazolják a plágiumot, B. tagadása és sépítgetése mégis arra kényszerít, hogy az ügy tárgyi részét egy országos tudományos forum ítélete alá bocsássam.¹⁾

(Késmark.)

RÉVAY JÓZSEF.

— «Fakó lovam a Murza». Balogh Ádám ismert nótájának ez a sora tudvalevően egyik ütközője a kurucz balladák hitelessége támadóinak és védőinek. Riedl Fr. ugyanis kétségbe vonta a *Murza* lónév autentizitását (A kurucz balladák, Irodalomtörténet II. 434.), azt állítván, hogy voltaképen Thaly Bottyán-életrajzából került volna a nótába. A védők: *Harsányi J.* és társai Czáfolatukban (19. I.) a *Murza* név eredetiségét akarják valószínűvé tenni. De a támadók másik szóvivője: *Tolnai V.* továbbra is fenntartja kétségét, erősen bizonykodva, hogy «a *Murza* ló volta nincsen kimutatva», lehetetlenség ugyan nincsen benne, de «bebizonyítva még sincs» (EPhK. XXXVIII. 660.). Nem akarok a hitelesség védőjének esküdni, mind a mellett a legjobb feltevessel se merném elhinni, hogy Riedl és Tolnai evvel a lónévvel való támadásukat valami erős fegyvernek tartanák.

Én elismerem, hogy a védők érvelése a *Murza* névről kissé gyenge és határozatlan. Am ennek ellenére se látom át: mért kétségkednek tulajdonképen R. és T. a *Murza* eredetiségéről. Ha előbb megczáfolták volna Thaly Bottyán-életrajzában (350.) és a Rákóczy-Tár II. kötetében (189.) történeti tényképen adott azon állítását, hogy Vak-Bottyánnak is, Bercsényinek is *Murza* nevű lova volt, akkor érteni tudnám támadásu-

¹⁾ A vitát az EPhK.-ben befejezzük. Szerk.

kat. De enélkül legalább is túlságos akribiának tetszik előttem tamaskodásuk. Mert ha lehetett Bottyánnak és Bercsényinek *Murzája*, miért ne lehetett volna Balogh Ádámnak is, ki szintén egyik vezére volt a kurucoknak! Annyit elfogulatlanul el kell fogadnunk a védők érveléséből, hogy a *Murza*, helyesebben *murza* (köz) név ismeretes lehetett hazánkban a kurucz fölkelések idején. Ennélfogva nem láthatunk semmi valószínűséget abban, hogy lovakat neveztek el vele. Kár, hogy *Harsányiék* nem fejtették ki: miért?

Megpróbálom hibájukat helyrehozni. De előbb rámutatok két szembeötlő tévedésükre. Egyik az, hogy ők a *murzákat* eléggé világosan beszélő történeti adataik ellenére török katonáknak, tiszteknek állítják. Szó sincs róla! Tatár főemberek voltak, kiknek méltósága a török pasáknak felelt meg körülbelül. A másik, ha jól olvasok soraikban, az, mintha ők a *Murza* lónevet szívre vonatkozó jelzőnek (= fakó színűnek) magyaráznák. Ennek abszolút semmi alapja sincsen.

Véleményem szerint a *Murzának* mint lónevének egykorú valószínűségét nem nehéz igazolnunk. Allapítsuk meg elsőben is, hogy hazánkban a tatársággal sokszoros kellemetlen, véres érintkezései voltak a török megszállás idején, mert hiszen tudva van, hogy a bennünket támadó török seregekben majdnem mindig harcoltak tatárok, kik a 17. és 18. század folyamán a maguk szakállára is gyakran betörték hozzánk s egész a Tiszáig dúltak-fosztogattak. Tegyük ehhez hozzá, hogy a török támogatás révén az erdélyi fejedelmeket egyszer-másszor csapatokkal is segítették. Thököly felkelő seregében is küzdött tatár segédhad; s a «kurucz király» még Törökországba vonulása után is sokáig jóbarátságban és állandó levelezésben állott a tatár khánnal.

Ennyi érintkezés mellett könnyen érthetőnek tűnik fel előttünk, ha azt olvassuk, hogy főuraink miként a törököktől, úgy a tatároktól is hoztattak maguknak jófajú lovakat. Ezt én három biztos történeti adattal tudom igazolni. Kettőt Keczer Ambrus naplójában (Mon. Hung. Hist. Script. XXXIII.) találtam: «Petrőczy uram szolgáját expedáltuk; az ki által megküldötte gróf uram Murányban ígért *tatár paripát*» (1666. máj. 14., 243. l.) és «Ma az *tatár pej kancza* ellett meg» (1668. szept. 1., 358. l.). Harmadik adatom a legérdekesebb, mert magának Thököly Imrénék 1684-ben fölvetett házi inventáriumából való: «*Tatár, barna lóra* való szerzőm» (Mon. Hung. Hist. Script. XXIV. 204.).¹⁾ Ha most már főuraink a tatároktól vett lovaiknak tatár nevet is adtak, azon igazán nincsen semmi csodálni való. Sőt egészen természetesnek találhatjuk, hogy ép a tatár főemberekről — a kiktől valószínűen vették — nevezték el őket, a mint régóta szokás a török lovaknak is hasonlóan *Szultán*, *Aga* stb. nevet adni.

Tizenhetedik századbéli történeti forrásaink elég gyakran emlegetik a tatár *murzákat*. A védők is idéznek egy-két adatot s utálnak néhányra. Hozzájuk adhatjuk még ezeket: «A basával és a tatár *murzáknak* is némelyikével esmértsége volt» (Mikó Ferencz Historiája 1611., Mon. Hung. Hist. Script. VII. 214. l.). «Ha mikor hatalmas császár parancsolatjából a tatár khánnak vagy Galga szultánnak vagy más *murzáknak* valamely felé hadakozniok kellettik, a mi határainkat utazásokban csak ne is attingálják» (Rozsnyay Dávid Tört. maradványai, Mon. Hung. Hist. Script. VIII. 187.). «Ha e békességnek valamelyik punctuma ellen vagy maga a tatár khán, vagy Galga szultán, vagy khán Timúr *murza* vagy akármely *murza* valami excessussal impingálna, halállal büntetessék» (Ua. 187.). A Tört.

¹⁾ E három adathoz járul még a védőknek következő adata: «Az *fakó tatár lovat* rövid napon magam megküldöm» (Wesselényi F. levelében, 1650. aug. 14. Tört. Tár. 1880. évf. 222. l.)

Tárban közzétett 17. századi levelekben is többször történik említés egyes tatár *murzák*ról.

Mindebből csakis az lehet a végső következtetés, hogy a *Murza* lónév alapján Balogh Ádám nótájának hitelességét jogosan nem lehet kétségbe vonni.

(Esztergom.)

RÉTHEI PRIKKEL MARIÁN.

— A kuruczballadák kérdéséhez. Riedl czáfolói¹⁾ az Ethnographia 1914 évf. 157—161. lapjain leközöltek egy általuk Thaly hagyatékában talált kurucz költeményekkel teleírt kéziratot. Azt hiszik, «hogy itt e kéziratban a Bujdosó Rákóczinak egy más, a Tanulmányok szövegétől s a Kálmány-félettől eltérő változata áll előttünk». Tolnai Vilmos foglalkozva a Czáf. szerzőinek véleményével kijelenti, «hogy a kézirat nem lemásolása a leíró előtt fekvő szövegnek (élőszó után való feljegyzésről szó sem lehet), hanem Thalynak eredeti fogalmazványa, melyből később a Bujdosó Rákóczi és Rákóczi búcsúdala keletkezett.²⁾ Véleményem szerint egyik felfogás sem fedi az igazságot. Ha a Czáf. íróinak volna igazuk, hogyan magyaráznák meg azt, hogy Thaly kéziratában nemcsak a Bujdosó Rákóczinak, hanem az Esze Tamás nótájának, a Dálnoki krónikájának stb. (tehát eredeti, nem kétes kuruczdaloknak) is látszólag új, az eddigi kiadásoktól némileg eltérő változataival találkozunk, a melyeknek eddig szintén még sehol sem mutatkozott nyoma. Ha a Tolnai felfogása volna a helyes, akkor honnan van az, hogy Thaly eredeti fogalmazványa egy lapra került eredeti (nem kétes) kuruczversekkel.

Véleményem szerint az a magyarázat a helyes, a melyet a Czáf. írói felemlítettek ugyan, de csak azért, hogy rögtön el is ejtsék. E kéziratok költemények idézetkiírások Thaly Adalékaiból és Tanulmányaiból Munkácsen tartott népszerű előadása számára. Az, hogy a közölt dalokra a megtalált beszédvázlatban is utalások vannak,³⁾ továbbá, hogy Thaly a Munkács nevet az egyik helyen ugyanazzal a tintával, a melylyel az egész leírta, alá is húzta (az aláhúzás tehát egyidejűleg, nem később történt), sokkal nagyobb fontossággal bír, mint a hogy azt a Czáf. írói felüntetni igyekeznek. Legfontosabb azonban, hogy mind olyan költeményrészletek vannak a kéziratban, a melyeknek Munkáchoz és a kuruczorszaknak Munkács körül lezajlott végnapjaihoz valami közük van. Thaly 1893 máj. 23. Munkácsen tartott előadásában lokális szempontokat tartott főleg szem előtt. A mint előadásának a kivonata is említi, a Rákóczi szabadságharcz eseményeihez «egyes Munkács városára vonatkozó azon időbeli s a szabadságharczczal összefüggő eseményeket» csatolt.⁴⁾ Itt elsősorban az 1703. eseményeket, különösen pedig a munkácsi csatát kellett kiemelnie, úgy hogy ezzel kapcsolatban idézhette a munkácsi csatáról szóló mindkét változatot, a melyre különben beszédvázlatában is utal («Egy vitéz legény volt...»), továbbá Dálnoki krónikájának erre vonatkozó részét. Azután pedig beszélt az 1711-iki eseményekről és ezekkel kapcsolatban, úgy látszik a távozó kuruczok lelki hangulatának a jellemzésére, felolvasott egy részt a *Bujdosó Rákóczi*ből (a kéziratban közölt három első versszakot, a mely egész világosan különbözik a többtől). Utána ugyanennek a költeménynek egy másik részét olvashatta fel, a melyben Mun-

¹⁾ A kurucz balladák hitelessége. Irták Harsányi István, Gulyás József, Simonfi János. Sárospatak 1914.

²⁾ EPhK. 1914. 670. l. — Tolnai véleményét fogadja el Király György is (Bud. Szemle 1915. ápr. f. 141. l.).

³⁾ A Czáf. írói a beszédvázlatot nem közlik, pedig annak pontos ismerete mellett még sokkal könnyebb volna álláspontjukat megdönteni.

⁴⁾ Munkács. 1893 máj. 28. sz. 2. l.

kács neve szerepel. Egész természetesen kellett Károlyi Sándorról is megemlékeznie, és ennek kapcsán a *Bujdosó Rákóczi*-ből a Károlyira vonatkozó sorokat olvasta fel (nem az eredeti sorrendben, hanem kihagyva közbe sorokat csak a Károlyiról szólókat idézte). Rákóczi búcsúzásának az illusztrálására pedig még két versszakot idéz a *Bujdosó Rákóczi*-ből és egyet a *Rákóczi búcsúdallamból*. A végén pedig magának a kibujdosásnak a megjelenítésére idéz az *Őszi harmat után*, *Sok pénzembe, költségembe került váraim*, és *Sírva írt levelem* kezdetű költeményekből.

Hogy tényleg ezt a beosztást használta Thaly, arra bizonyíték a költemények hármass csoportosítása. Első része az 1703, a második az 1711, a harmadik a *Kibujdosás* jelszó alatt csoportosul.¹⁾ E feltevésből kiindulva talán meg tudjuk dönteni a Czáf. íróinak egyes ellenvetéseit az általunk most fölvetett lehetőséggel szemben. Kérdéseik: «Miért bontotta volna fel (Thaly) a Bujdosó Rákóczit két részre? Miért szerepelt első versszakául az «Eljön még az idő» kezdetű szak? Miért töltötte volna be a balladába a Rákóczi búcsújából az első versszakot?» Én azt hiszem, hogy Thaly a Bujdosó Rákóczit nem két, hanem legalább négy részre bontotta fel és egyes részeit más és más mondásának a megvilágítására olvasta fel. Azért került az «Eljön még az idő» kezdetű szak a többiek elé, mert a két mellette állóval együtt közös hangulatban juttatják kifejezésre a távozó kurucok lelkiállapotát. Rákóczi búcsújának első versszakát pedig egészen világosan *nem töltötte bele a balladába*, a minek bizonyítéka, hogy idézőjellel bezárta az előbbi költeményt és új idézőjellel nyitja meg a másikat. Azért írhatta őket egymás mellé, mert valószínűleg ugyanarra a mondására akarta megvilágosító-példának felolvasni. A Czáf. íróinak czáfoló érvei még csak megerősítik azt a felfogást, hogy Thaly előadásában kuruczkölteményekből idézeteket, m. p. előre csoportosított idézeteket, nem pedig egész kuruczdalokat olvasott fel és hogy idézeteit a nyomtatott szövegekből írta le.²⁾

De meglehet ezt állapítani a kéziratnak a nyomtatott szövegekkel való pontos összehasonlításából is. Megfigyeléseink öt csoportra oszlanak: 1. Írás közben néha más betű csúszott Thaly tolla alá, mint a mely a nyomtatott szövegben volt. Azonnal észreveszi és kijavítja. Csak így lehet az olyan javításokat mint: *többé többet* helyett, *összveszednétek össze-szednétek* helyett, *isten* a nagy betűvel kezdett szó helyett, megérteni. 2. Változtatásai és eltérései mind javítások és mind megmagyarázhatók, a mi új, népi eredetű lejegyzésnél majdnem lehetetlen volna. Így *Bonohó András* helyett *nagy Bóné Andrást* ír. (*Egy vitéz legény volt...*) Az Adalékokban (II. 6.) jegyzetben hozzátette a Bonohó András névhez magyarázatul: «Tán Bóné András ki — Rákóczinak ezredese volt, s mindjárt 1703-ban nagyban szerepelt». Es már a Vasárnapi Ujságban (1868. 317. l.) is *Bóné* Andrásnak (*Jó B. A.*) írta. A kéziratban a *Bóné* neve jóval nagyobb betűkkel van írva, mint a többi szó vagy név. Ennek a feltűnő jelenségnek magyarázata az lehet, hogy Thaly mintegy figyelmeztetni akarta magát arra, nehogy olvasás közben a szöveg *Bonohó* Andrásának olvassa. — Ugyanott az első sorban a «vitéz legény» kifejezést használja a nyomtatott szöveg «*segeny* legény»-e helyett, de az eredetit is alája teszi. Nem

¹⁾ Csodálatos, hogy ezek a címszók, ép úgy mint a kézirat végén levő levélrészlet és megjegyzés nem keltette fel a Czáf. íróinak a figyelmét.

²⁾ A Czáf. íróinak a papiros régiségére és a beszédvázlat, meg a költeményes kézirat különböző tintájára épülő érvei csak látszólag fontosak. A papiros korát megállapítani bajos volna, de Thaly egyszeri alkalomra készülő idézeteit valami régi papirosra is ráírhatta. A lila tintára vonatkozólag pedig megfontolandó, hogy Thaly szembaja miatt használt gyakran (de nem mindig) lila tintát.

tévedünk talán, ha feltesszük, hogy Thaly ezen változtatással a munkácsi lokálpatriotismust akarta kissé legyezgetni. (Eredetileg rögtön *szegényt* akart írni, az s nyoma még meg is látszik.) — Ugyaníly javítások: «visszasóhajtotok» («visszasóhajtatok» helyett, a kéziratban eredetileg a-val akarta írni); «lett» («lött» h.); «csontimat» («csontimot» h.); «Magyarországot» («Magyarországom» h.). Mind a könnyen érthetőség miatt eszközölt javítások. Ilyen: «Szegény legény, nem úr lova nyargalt mindaddig» (az Adal. II. 330. érthetetlen szövege: «Szegény legény, úr lova nyargalt mindaddig» h.); továbbá Dálnoki krónikájában szótagkiegészítés: mene» (ment h.); rimjavítás: «Az mindenik kemény, serény» (a *legény*-nyel nem rimelő «*kényén serényen*» helyett). 3. Az írásjeleket majdnem mindenütt betartotta, gyakran még a kettőspontokat, felkiáltó- és gondolatjeleket is átveszi a nyomtatott szövegből. Itt-ott egy gondolattjel helyett kettőspontot használ, de rendszerint alkalmaz jelt ott, a hol a szövegben is van. 4. Minden töredék-idézet után pontokkal vagy vonásokkal jelzi, hogy összefüggő szövegből kiszakított részzel van dolgunk. Legfeltűnőbb ez a Károlyit említő idézetben, a mely két különböző vorsszak négy-négy sorából van összetéve és a melyben az első négy sor utáni pontok az első rész különállását még így is feltűntetik. 5. A található többi eltérés («mezeid» «mezeid» h., «Austria» «nagy Austria» h., «szép palotám» «sok szép palotám» h.) egyszerűen íráshibáknak minősíthetők, annál is inkább, mert hiszen nem tudományos szövegről, hanem népszerű felolvasásról van szó.¹⁾

A kéziratban található pontos keltezés (a munkácsi esata 1703 jún. 28.), továbbá a végén ugyanoly írással és egy tintával idézett Rákóczi levél (Károlyihoz), valamint a levelezésük végét felemlítő különálló megjegyzés mind megerősítik azon felfogásunkat, hogy a nagy diadallal felfedezett Thaly-kézirat nem egyéb idézetkiírásnál Thaly kiadványaiból.

(Budapest.)

WEBER ARTHUR.

— Új könyvek.

Gottlieb, Elfriede: Ricarda Huch. Ein Beitrag zur Geschichte der deutschen Epik. Leipzig u. Berlin, B. G. Teubner, 1914. VI+203 l.

Első teljesebb méltatása a legnagyobb német írónőnek. Nem külső adatokhoz tapadó életrajz, hanem fejlődéstörténet, mely belső okokból akarja levezetni Huch problematikus kettősségét (mely első drámai kísérletein kezdve érett szerelmi lírájáig végigvonul egész költészetén): az életenkívüliséget s valóságakarását egyfelől, romantikus fatalizmusát másfelől, mely az egyéniségben nem az önálló, körülhatárolt egységet, hanem a kozmikus befolyások pillanatnyi konstellációjának eredményét látja. A német romantizizmusról szóló két könyve mintegy tudományos dokumentuma ennek a kettősségnek. Lírájában C. F. Meyer-hatások tükröződnek, míg utolsó nagy történeti műveiben (Risorgimento, Der Grosse Krieg) a valóságakarása érvényesül az életenkívüliséggel szemben. — Kár, hogy a távlat hiánya, mely együtt jár az időbeli közelséggel, az értékelésben egyoldalúságot visz bele Gottlieb szép és okos tanulmányába. t—r.

Jahresberichte für neuere deutsche Literaturgeschichte. Hgg. v. J. Elias, M. Osborn, W. Fabian, K. Jahn, L. Krähe, F. Deibel, M. Morris. XXII. und XXIII. Band (1911 und 1912). I. Bibliographie. Bearb. v. O. Arnstein. Berlin-Steglitz, 1913. 4-r, XXII+567 l.; II. Text und Register. Berlin-Steglitz. 1914. 4 r. 568—1115 l. Behrs-Verlag. Ára 18 M. + 40 M.

¹⁾ A Czáf. szerzői a Thaly vázlatában talált «A kurucznoták Rákóczit még sokáig siratják» és «A munkácsi ballada» megjegyzéseknek igen nagy fontosságot tulajdonítanak, tekintve azonban, hogy e megjegyzések népszerű előadásán hangzottak el, semmiféle tudományos értéket nem képviselnek.

Hatalmas út a német tudományosság útja, melynek ilyen kötetek a mérőföldjelzői. Az ismert vállalat legújabb kötete nekrológgal jelent meg, szellemi vezetőjének, Erich Schmidtnek elvesztését gyászolva. A munka keretei és technikai kiválósága nem változtak és nem szorulnak ismertetésre. A két évi (1911 és 1912) termelés bibliográfiája megelőzi az ismertetéseket, mindkettő a megszokott alosztályokba rendszerezve. Az I. általános részben egy új fejezet nyert külön kihasítást *Kulturgeschichte* címmel. Ez a fejezet egyszersmind egy új szempont erős kidomborítását jelenti az irodalomtörténetben. A munkatársakban vannak változások. Rudolf Unger visszavonult, E. Schmidt fejezetét új ember vette át. A szövegben figyelemreméltó annak kiemelése, hogy a tudományuk elmélete mind jobban foglalkoztatja az irodalomtörténészeket. Örömmel tapasztaljuk, hogy a német-magyar érintkezések irodalma — főleg az *Ungarische Rundschau* és a *Német Philológiai Dolgozatok* kivonat-lapjai révén — most már kielégítő ismertetésre talált. A bibliográfiába és az ismertető szövegbe a következő szerzők idevonatkozó munkái vannak fölvéve: Barabás Ábel, Bayer József, Binder Jenő, Bleyer Jakab, Csapó R., Csáki Richárd, Fóti József L., Gragger Róbert, Heinrich Gusztáv, Heller Bernát, J. Kaindl, Katona L.—Szinyei F., A. Kohut, J. Theele, Thienemann Tivadar, Riedl Frigyes. Remélhető, hogy az EPHK.-nek Thienemann Tivadartól szerkesztett német és francia nyelvű kivonatai a jövőben még jobban fogják növelni a magyarországi német philológia helyét a *Jahresberichte* kötetekben. *zb.*

Kluge, Fr.: *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Achte verbesserte u. vermehrte Auflage. Trübner, Strassburg, 1915. XVI+515 l. 9-40 M.

A kitűnő munka már rég nem szorul ajánlatra, de megjegyzendő, hogy terjedelem tekintetében az 1910. évben megjelent 519 lapos 7. kiadáshoz képest ez a 8. kiadás nem «vermehrt». *sch. j.*

Kluge, Fr.: *Unser Deutsch*. Quelle u. Meyer, Leipzig, 1914. 151 l. 1-25 M.

Kilencz, eredetileg önálló értekezés bevezetésül a német nyelv történetébe szélesebb körű közönség számára. Apró-cseprő szépséghibák ellenére — mint pl. hogy a «latin» nyelvtörzs a legközelebb áll a germánhoz (p. 27) vagy hogy a lat. *plenus* = nhd. *voll* < idg. *plnós* (p. 24) etc. — a szerző neve is elég biztosítéka a művecske kiválóságának. *sch. j.*

Lawrence, W. J.: *The Elisabethan Playhouse and other Studies*. Second Series. Stratford-upon-Avon. Shakespeare Head Press. 1914. XVI+261 l. Ára 12 s 6 d.

Lawrence eredeti forrásokat feldolgozó, értékes tanulmányainak újabb kötete ismét sok hiteles adattal gazdagítja az erzsébetkori színházra vonatkozó ismereteinket és különösen több vitás technikai kérdésre (ablakok alkalmazása a színpadon, mozgatható színpalak, festett díszletek) derít új fényt. Kimutatja, mennyire téves az a régebbi vélemény, a mely szerint az Erzsébet-korabeli színpad mindent a néző képzeletére bízott; számos adat bizonyítja az ellenkezőt. A festett díszletek legkorábbi alkalmazásának idejétől régebben II. Károly korát tartották. Lawrence szerint a díszletek már 1637 óta mutathatók ki és Davenant (1606—68) alatt lettek a színi előadás lényeges kiegészítőivé. *l. h.*

Oldenberg, H.: *Die Lehre der Upanishaden und die Anfänge des Buddhismus*. Göttingen, Vandenhoeck u. Ruprecht. 1915. VIII+366 l. 10 M.

Az európai hírv indologus, a ki az ind. filozofia terén is elsőrangú tekintély, e munkában négy fejezetben (bevezetés, a régibb upanishadok, az újabb upanishadok s a sámkhya- és yōga- rendszer kezdetei, a budhizmus kezdetei) tárgyalja a legrégebb ind bölcséleti problémák összefüggő csoportját — a nála szokott mélységgel, eredetiséggel, részben egészen új felfogással (így pl. a régibb upanishadoknak eddig Kant és Schopenhauer rendszerével párhuzamosított filozófiáját Plotinos, a kereszt-

tény miszticizmus és az izlam szufizmus mellé állítva) s egyúttal oly szellemesen és világosan, hogy minden művelt laikus is gyönyörűséggel és okulással fogja olvasni.

Sandfeld-Jensen, Kr.: Die Sprachwissenschaft. Teubner, Leipzig u. Berlin, 1915. 8-r. 124 l. 1-25 M.

A nyelvtudományi módszerek és eredmények világos és szellemes ismertetése szélesebb körű közönség számára öt fejezetben (bevezetés, a nyelv élete és fejlődése, dialektus-alakulás, nyelvrokonság és nyelvtörzsek, nyelvtudomány és történet). Mint teljesen megbízható tájékoztató és mint alkalmas bevezetés nagyobb nyelvtörténeti és nyelvpszichológiai művek tanulmányozásába melegen ajánlható.

Schütz, L. H. Die Entstehung der Sprachen und andere Vorträge. Frankfurt, Goar, 1915. 8-r. 205 l. 3 m.

A czímbe (értéktelen) főértekezést nem tekintve, nagyban és egészben folklorisztikus jellegű quodlibet, mindenféle exotikus mesék és regék tárgyalása, helyesebben: ismertetése. A keletázsiai, indus és újguineai részek hitelességéről és értékéről ref. nem tud ítéletet mondani, de a Sómadēva-féle ind mesegyűjtemény és a buddhisztikus legendaris irodalom elég jól van ismertetve.

Shakespeare's Quellen in der Originalsprache und deutsch herausg. im Auftrag der Deutschen Shakespeare-Gesellschaft. 1. Bändchen. Quellen zu «König Lear», herausg. von Rudolf Fischer. Bonn, A. Marcus u. E. Webers Verlag. 1914. 8-r. VIII+188 l. Ára 2-80 M.

Régóta érzett hiányt pótol a Német Shakespeare-Társaság, a midőn a shakespearei drámák forrásait nagy philológiai gondnal készült, megbízható kiadásban teszi hozzáférhetővé. Karl Simrock két kötetes munkája (Die Quellen des Shakespeare in Novellen, Märchen und Sagen. Bonn.² 1872.) a forrásokat csak német fordításban közli és csak a közvetlen forrásokra van tekintettel. A Német Shakespeare-Társaság kiadása viszont a források eredeti szövegét a német fordítással együtt adja és kiterjed nemcsak a közvetlen forrásokra, hanem azoknak legfontosabb korábbi feldolgozásaira is. Kíváncsok, hogy a kitűnő gyűjtemény további kötetei, melyek közül a második Hamlet és Othello, a harmadik pedig Romeo és Julia forrásait fogja tartalmazni, minél gyorsabb egymásutánban kövessék egymást.

— A szerkesztőkhöz beküldött könyvek és füzetek jegyzéke. (A *-gal jelölt művek legközelebb ismertetésre kerülnek.)

*Erdélyi Lajos: A halotti beszéd mint nyelvjárási emlék. Adatok nyelvemlékeink és nyelvjárásaink ismeretéhez. Térképmelléklettel. (Nyelvészeti Füzetek 71. sz.) Budapest, A. M. Nyelvőr kiadása. 1915. 8-r. 74 l.

**Német Philológiai Dolgozatok*. Budapest, Pfeifer. 8-r.

XIII. *Moór* Elemér: A Toldi-monda és német kapcsolatai. 1914. 84 l. Ára 3 K. (Ismertetését lásd a jelen füzet 395—401. l.)

XIV. *Koszó* János: Fessler Ignác Aurél élete és szépirodalmi működése. 1915. 72 l. Ára 2-50 K.

XV. *Mornau* József: A szeghegyi német [rajnai frank] nyelvjárás hangtana. 1915. 73 l. Ára 2-50 K.

*Sennyei Ferencz: Jósika Miklós. (Székfoglaló.) Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XXIII. köt. 2. sz. Budapest, M. Tud. Akadémia. 1915. 8-r. 117 l. Ára 2-40 K.

*Váczy János: Kazinczy Ferencz és kora. A M. Tud. Akadémiától jutalmazott mű. I. kötet. Budapest, M. Tud. Akadémia. 1915. N. 8-r. IV+639 l. Ára 12 K.

Zambra, L.: Rime inedite di Gualtiero Sanvitale da Ferrara nel codice Zichy della Biblioteca Comunale di Budapest. (Különlenyomat a «Giornale storico della letteratura italiana» 1915. évf.-ból, 71. ll.) 8-r. 4 l.

Hivatalos nyugtázás

az 1915. évi március hó 1-től 31-ig terjedő időre.

Alapítvány: Dr. Takáts Menyhért 200 kor.

Rendkívüli tagdíj 1915-re: Nyáry I. — Összesen 6 kor.

Rendes tagdíj 1914-re: Fogarasi B. 6 kor., Dr. György L. 1 kor., Schmidt M. 4 kor. — **1915-re:** Becker F. A., Benczik F., Endrei Gerzson 3 kor., Erdélyi P., Dr. Erdődi A., Dr. Fináczy E., Dr. Gerecs Sz., Dr. Gerencsér I 8 kor., György L. 8 kor., Hankiss J. 7 kor., Heinlein I., Dr. Kardos Gy., Dr. Kéki L., Marót K. 6 kor., Marton L., Melich J., Módi M. 4 kor., Dr. Néveri J., Olasz J., Pirchala I., Schmidt M. 1 kor., Dr. Schwarz Fr. 1 kor. 50 fill., Szigetvári I. 4 kor., Dr. Vári R., Dr. Werner A., Zolnai B. 2 kor. — Összesen 215 kor. 50 fill.

Előfizetés 1915-re: Bártfai főgimnázium, Belényesi gör. kath. főgimnázium, Budapest városi nyilvános könyvtár 1. sz. fiókja 1 kor. 50 fill., Budapesti állami felsőbb leányiskola, Budapesti Erzsébet nőiskola, Budapesti István-úti főgimnázium, Budapesti VIII. ker. főgimnázium 13 kor. 50 fill., Budapesti Barcsay-utcai főgimnázium, Budapesti VIII. ker. főgimnázium fiókja 13 kor. 50 fill., Debreceni ref. főgimnázium, Egri főgimnázium, Erzsébetvárosi áll. főgimnázium, Gödöllői minorita főgimnázium, Gyöngyösi főgimnázium, Gyönki ref. főgimnázium, Gyulai főgimnázium, Hajduböszörményi ref. főgimnázium, Jászapáti kir. kath. főgimnázium 1 kor. 50 fill., Jászberényi főgimnázium 13 kor. 50 fill., Karcagi ref. főgimnázium, Késmárki ev. lyceum, Kiskunfélegyházi főgimnázium, Kisszebeni kath. főgimnázium, Kisvárdai főgimnázium, Kolozsvári német philologiai seminarium, Kolozsvári unitárius kollégium, Lőcsei főreáliskola 6 kor. 75 fill., Máramarosszigeti ref. lyceum, Mezőturi felsőbb leányiskola, Nagyváradai főgimnázium, Naszodi főgimnázium, Huszár István 13 kor. 50 fill., Nyitrai főgimn. tanári könyvtára 13 kor., 50 fill., Pápai bencés főgimnázium, Podolini főgimnázium, Pozsonyi főreáliskola, Rimaszombati főgimnázium, Rozsnyói kath. főgimnázium 5 kor., Sátoraljaújhegyi főgimnázium, Stark Ferencz 13 kor. 50 fill., Szabadkai felső kereskedelmi iskola, Szarvasi főgimnázium, Szegedi kegyesrendi főgimnázium 13 kor. 50 fill., Szekszárdi főgimnázium, Szentesi főgimnázium, Szentgotthárdi főgimnázium, Tordai főgimnázium, Újpesti állami főgimnázium, Ungvári kir. kath. főgimnázium 13 kor. 50 fill., Váci kegy. r. főgimnázium, Zentai főgimnázium, Zombori áll. főgimnázium 1 kor. 80 fill., Zsolnai áll. főreáliskola 13 kor. 50 fill. — Összesen 723 kor. 05 fillér.

Cserhalmi Sámuel pénztárnok,

I. ker., Lógod-utca 49. sz. fidsz. 1.

Görög és Latin Remekírók

magyar fordításban, bevezetéssel és jegyzetekkel.
Kiadja a M. Tud. Akadémia klasszika-filológiai bizottsága.

Anakreon. (Ponori Thewrewk Emil.) 3 kor. 20 f. Görögül és magyarul	4.—
Bacchylides költeményei. (Hegedüs István.) 1 kor. 80 fillér. Görögül és magyarul	2.60
Cato bölcsmondásai. (Némethy Géza dr.) 80 fillér. Latinul és magyarul	1.20
Catullus versei. (Csengeri János.) 2 kor. 60 f. Latinul és magyarul	4.—
Cicero a kötelességekről. (Csengeri János.)	2.—
— A legtöbb jóról és rosszról. (Némethy Géza dr.) 3 kor. Latinul és magyarul	5.—
— Brutusa. (Posch Árpád.) 4 kor. Latinul és magyarul	6.—
Demosthenes beszédei. (Gyomlay Gyula dr.) II. rész. Két kötet. 4 kor. Görögül és magyarul	6.—
Euripides. Herakles. — Hypolytos. (Latkóczy Mihály és Csengeri János.) Görögül és magyarul	7.20
— Phoinikiai nők. Medeia. (Csengeri János.) Görögül és magyarul	6.50
Gaius római jogi institúciói. (Bozóky Alajos dr.) 4 kor. Latinul és magyarul	6.—
Gellius A. «Attikai éjszakák». (Bareza József és Sós József.) Két kötet. 7 kor. Latinul és magyarul	16.—
Görög anthologiabeli epigrammák. (Ponori Thewrewk Emil.) 2 kor. Görögül és magyarul	4.—
Herodotos történeti könyvei. (Geréb József.) Három kötet. 8 kor. Görögül és magyarul	16.—
Homeros Iliasa. (Ponori Thewrewk Emil.) I. kötet. 3 kor. Görögül és magyarul	6.—

Lykurgos beszéde Leokrates ellen. (Fináczy Ernő.) 1 korona. Görögül és magyarul	1.40
Paterculus C. Velleius. Róma történetéről írt két könyve. (Szögyény Ferenc.) 1 kor. 60 f. Latinul és magyarul	3.—
Platon állama. (Simon József Sándor.)	5.—
Latinul és magyarul	10.—
Platon. Euthyphronja, Sokrates védőbeszéde, Kritonja és Phaidonja. (Simon József Sándor.) 2 kor. 40 fillér. Görögül és magyarul	4.—
— Theaitetos. (Simon József Sándor.) 1 kor. 20 f. Görögül és magyarul	2.40
Propertius elégiái. (Csengeri János.) 4 kor. Latinul és magyarul	6.—
Quintilianus M. Fabius szónoklattana 12 könyvben. I. kötet: I—VI. könyv. (Prácsér Albert.)	6.—
Sallustius Caius Crispus összes munkái. (Cserép J. dr.) Latinul és magyarul	8.—
Seneca Lucius Annaeus. Erkölcsi levelek. (Bareza József.) Két kötet 9 kor. Latinul és magyarul	20.—
Suetonius császárok életrajzai (Székely István dr.) 4 kor. 80 f. Latinul és magyarul	8.—
Thukydides. (Zsoldos Benő.) Három kötet. 6 kor. 40 f. Görögül és magyarul	11.60
Vergilius Publius Maro Aeneise. (Barna Ignác dr.) Bevezetéssel ellátta Némethy Géza dr.	4.—
— Eclogái. (Viétórisz József dr.) 80 fillér. Latinul és magyarul	1.20

Kaphatók :

LAMPEL R. könyvkereskedése (Wodianer F. és Fiai) r.-t.
Budapest, VI., Andrássy-út 21. szám.
és minden könyvkereskedésben.

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPITOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV.

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

BLEYER JAKAB és FÖRSTER AURÉL.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1915.

Az **Egyetemes Philologiai Közlönybe** szánt class. philologiai dolgozatok kéziratát **dr. Förster Aurél** (IV., Eskü-tér 8.), a modern philologiai dolgozatokéi **dr. Bleyer Jakab** címére (VIII., Mikszáth Kálmán-tér 4.) küldendőek. Fölolvasások **dr. Papp Ferencz**, I. titkárnál (II., Vörmező-út 12.) jelentendőek be.

TARTALOM.

ÉRTEKEZÉSEK.

SZIGETI GYULA: A Fodor-Szigeti-féle görög-magyar szótár	441
VÉRTESY JENŐ: Az ál-shakespearei Oldeastle-dráma	447
CZEBE GYULA: A »hazatérő férj» és a »rezerváteskü» tisztasági próba» motivumai Achilleus Tatiosnál	452
WÁGNER JÓZSEF: A Wagner-operák magyar fordításairól (II. közl.)	463

HAZAI IRODALOM.

Szücsi József: Bajza József. ALSZEGHY ZSOLT	472
Heinrich Schmidt: Die deutschen Mundarten in Südingarn. GRÉB GYULA	474
Kádár Jolán: A budai és pesti német színészet története. ZOLNAI BÉLA	475

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Paul Riesenfeld: Heinrich von Ofterdingen in der deutschen Literatur. Heinrich Gusztáv	477
1. Aeschyli tragoedia. Edidit U. de Wilamowitz-Moellendorff. 2. Utr. von Wilamowitz-Moellendorff: Aischylos. Interpretationen. CSENGÉRI JÁNOS	480
W. G. Hartog: Guilbert de Pixérécourt. GULYÁS PÁL	487

VEGYESEK.

A Budapesti Philologiai Társaság 1915. április 21-iki ülése	491
Az első fordítás Shakespeare Lucretiájából. BAYER JÓZSEF	493
Caius avagy Gaius. HELLE F. HUGÓ	494
A nagyszentmiklósi feliratokhoz. NÉMETH GYULA	495
Új könyvek	497
A szerkesztőkhöz beküldött könyvek és füzetek jegyzéke	498
HELLEBRANT ÁRPÁD: A magyar philologiai irodalom 1914-ben	499

Az **Egyetemes Philologiai Közlöny** tíz havi füzetben, minden hónap elején (augusztus és szeptember kivételével) jelenik meg.

Előfizetési ára: 15 korona. Egy füzet ára 1 korona 50 fillér.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a reklamációk, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése a pénztárhoz, **Cserhalmi Sámuel**hez (Budapest, I., Lógodi-u. 49.) intézendők.

A FODOR-SZIGETI-FÉLE GÖRÖG-MAGYAR SZÓTÁR.¹⁾

Régi vágya volt a magyar classica-philológiának egy használható görög-magyar szótár. Volt ugyan egy meglehetősen teljes szótárunk, az u. n. sárospataki, melyet 1857-ben szerkesztettek «Bakó Dániel, Finkey József, Kálnicky Demeter, Molnár István, Somossi István és Somossi János tiszttársak közreműködésével Soltész Ferencz és Zsarnay Lajos sárospataki tanárok», — majd újból kiadtak (1875-ben) Soltész Ferencz és Szinnyi Endre, ez azonban a könyv-árusi forgalomból lassanként egészen kimaradt. Pedig megérdemelte volna, hogy megfelelőbb külső kiállításban, kissé bővítve, nagyobb példányszámban terjedjen el. Külömben maga a szótár az 1847-ben megjelent Schmidt-féle kivonatos német görög szótárnak fordítása, kiegészítve a Pape-féle szótár anyagával. Ha ehhez még hozzávesszük Lévy-Vida iskolai s Elischer-Fröhlichnek 1875-ben megjelent (3. kiadás 1901) s a német Autenriethen alapuló homerosi szótárát, melyek azonban csak hogy megfelelnek a gimnaziális oktatás igényeinek, nagyon is érthetőnek találjuk a Budapesti Philologiai Társaságnak 1902 nov. 20-án kelt és a Vallás- és közoktatásügyi miniszteriumhoz intézett felterjesztését, melyben kifejti «hogy a magyarországi ókori tanulmányok intensív fejlődése régóta égető szükségé tette egy oly szótárnak létesítését, melyet úgy a gimnaziális, mint az egyetemi tanuló ifjúság, sőt azok is, kik a görög irodalomba mélyebben akarnak behatolni, használhassanak...» Bizottságot küldött ki egy ily szótár tervezetének megvalósítására. «E bizottság szervezete szerint egy, a Benseler szótár keretében mozgó munka felelne meg igényeinknek». A szótár terjedelmét 70 ívben állapította meg a bizottság, «szerkesztésére egy kiváló szakferfiú vállalkoznék, kiadására a Franklin Társulat volna hajlandó, ha a miniszterium az írói tiszteletdíj fedezését kilátásba helyezné...»

Ez alapon az előmunkálatok meg is indultak. 1907 márcz. 2-án a szerkesztő jelenti, hogy a szótár a *K* betűig (az *E* kivételével) elkészült. Mint ugyancsak ezen szerkesztői jelentésben olvasható, «a zűrzavaros politikai viszonyok miatt a szótár kiadásának anyagi oldalát illető tárgyalások a miniszteriummal megszakadtak». A bizottság tagjai s a szótár szerkesztője között elvi ellentétek merültek fel, melyek következtében a szerkesztő visszalépett. Helyébe a választmány Kallós

¹⁾ Felolvasztatott a Bpesti Philologiai Társaság 1915 ápr. 21-i ülésén.

Edét, Pécsy Bélát és Szigeti Gyulát bizza meg az egészen új alapon tervezett szótár esetleges szerkesztésével. A szótár-bizottság ugyanis a munka tervezetét úgy állapítja meg, hogy a szótár ne csak iskolai célokat szolgáljon, hanem a görög irodalom bármely termékének olvasásához megbízható segédeszköz legyen. Mintául a Bailly-féle görög-francia szótárt jelöli ki, terjedelmét 85 majd később 100 ívben határozza meg. 1908 nov. 22-én ily értelemben felterjesztést is intéz a társulat a V. K. miniszteriumhoz. Gr. Apponyi Albert, az akkori miniszter 1909 ápr. 9-én kelt leiratában a szótárt hiányt pótlónak, a Bpesti Philologiai Társulatot a szerkesztésre feltétlenülilletékesnek tartja, s a szótár létrejövetelét anyagi támogatásával előmozdítani hajlandónak nyilatkozik. E leirat, a tudományt megbecsülő államférfi nemes lelkének megnyilatkozása, most már biztos alapot nyújtott a további munkára. A szótár-ügy lelkes apostola, Hegedüs István egy. tanár, továbbá társaságunk érdemes elnöke, Heinrich Gusztáv lankadatlan buzgóságának s az akkor még min. tanácsos Szász Károly soha meg nem hálálható jóakarátának köszönhető, hogy az 1909 nov. 30-án kelt 60.562. sz. min. leirat alapján, mely a szótár kiadásának anyagi alapját biztosítja, 1910 jún. 6-án létrejöhetett a végleges megállapodás Társaságunk és a kiadó Hornyánszky Viktor czég között. Miután Társaságunk 1910. május 27-én tartott választmányi ülésén a 3 szerkesztővel írásbeli szerződést létesít, a bizottság, — Hegedüs István elnökle alatt Förster Aurél, Gyomlay Gyula, Hornyánszky Gyula, Incze József, Láng Nándor, Maywald József, Vári Rezső és Vértessy Dezső — megállapítja a szótár terjedelmét, formáját, a betűtypusokat, a szerkesztés legáltalánosabb irányelveit, atvizsgálja a szerkesztők benyújtotta mutatványokat s ezek alapján 1911. márcz. 3-án tartott ülésén egyhangulag hozzájárul, hogy a szótár az első mutatványlap (*ἀ—ἀβέβηλος*) szerint készüljön. A választmány hozzájárulásával megbizza Incze Józsefet a szerkesztők kéziratának revíziójával, Kallós Edével elkészítteti a felhasználandó auctorkiadások jegyzékét, gondoskodik róla, hogy ezeket a kiadó czég a Philologiai Társaság számára megszerezze s a szerkesztők rendelkezésére bocsássa. Csak ezek után kezdődhetett meg a munka, de fájdalom, alig hogy megkezdődött, rögtön válság fenyegette. Kallós Ede nagyfoku elfoglaltságára és egészségi állapotára való hivatkozással lemond a szerkesztésről, az időközben Pozsonyba költözött Pécsy Béla úgy találja, hogy Budapesttől távol nem vehet részt a munkában, s Szigeti Gyula egyedül marad. 1911. nov. 15-én a bizottság Fodor Gyulát választja meg szerkesztő-társul, a Társaság ehhez hozzájárul s így tulajdonképen csak 1912 január havában kezdődhetett el a rendszeres munka.

De nemcsak a szerkesztőválság gördített akadályt a munka gyorsabb haladása elé. Eredetileg 2 revizort választott a bizottság, ill. társaságunk választmányja. Az egyik egyáltalában részt sem vett semmiféle munkában, sőt megbeszélésben sem, Incze József pedig egymaga nem tudta átnézni az egész kézirati anyagot, azért a bizottság mellé Vértessy Dezsőt, majd mikor ő, igen rövid idő múlva visszalép, Förster Aurélt választja meg. De Förster Aurél mindenre kiterjedő figyelmével, philologiai pontosságával, nagy tudományával csak kb. 4 ívnyi anyagot nézett át, egyéb elfoglaltsága miatt ő sem szen-

telhetett egy évnél hosszabb időt a szótárnak. Alkalmas munkaerő hiányában a bizottság a két szerkesztőt bízta meg, hogy a kézirat azon anyagát, melyet Incze József át nem nézhet, kölcsönösen revideálják. Ha mindezekhez még hozzávesszük a legközelebbi 9 hónap mindent megbénító izgalmaait, a szerkesztőknek a folyó tanévben iskolai munkával való különös megterhelését (az előző két évben társaságunk kérelmére a miniszterium — s ezt e helyen is hálás köszönettel említjük — az iskolai órák fele alól felmentette őket), — azt hiszem, némiképen menthetjük a késedelmet, hogy t. i. 1914 nov. helyett csak 1915 márcz. havában tudtuk beszolgáltatni a nyomdának az első 25 ívre való kéziratot.

Mint már fenttebb említettük, a szótárbizottság utasítása értelmében munkánk alapja a Bailly-féle görög-francia szótár (Paris, Hachette, 1894; 3. kiadás 1899) volt. Összes kézi szótáraink közül ez ugyanis a legteljesebb; az egész görög irodalom anyagát feldolgozza a Kr. u. 700-ig,¹⁾ világos, rendszeres, könnyen áttekinthető módon állítja össze a szavak jelentésváltozatait, módjában állott a philológiának a XIX. század utolsó évtizedeiben elért nagy eredményeit is értékesítenie, (mellesleg megjegyezvén, a nálunk leginkább elterjedt Pape-féle nagy kézi szótár harmadik kiadásának átdolgozója, Sengebusch, maga mondja, hogy az 1870 óta megjelent irodalomra nem lehetett tekintettel,²⁾ a szók előfordulásának helyét nemcsak megjelöli, hanem az egész kifejezést, olykor az egész mondatot le is fordítja, typographiai tekintetben messze felülmulja a többi nagyobb szótárt, 138 ívnyi terjedelmével (a Pape-féle majd 200 ívből áll) is legközelebb áll a bizottság tervezetéhez.

Már az első próbálkozás alatt a szerkesztők tapasztalták, hogy a mű kára nélkül lényeges rövidítés csak úgy eszközölhető, ha a tulajdonneveket elhagyják. Ezt annál könnyebben megtehették, mert hisz ezekre nézve az Ókori Lexicon megfelelő segédeszköz, a szótárban szerintük csak grammatikai vagy etymologiai szempontból volna értelmezendők. A bizottság jóváhagyásával ez meg is történt, a tulajdonnevek jegyzékét mint külön függelékét fogjuk az egész munka befejezte után adni. Hasonlóképen kihagytuk az egészen elemi grammatikai dolgokat, pl. *α purum* és *impurum* kitüntetését, *ος* végű *ο* tövű szóknál a gen. külön kiírását, összetett igék főalakjait, stb. Azonban lényegesen gyarapítanunk kellett a szótár anyagát. Mindenki előtt ismeretes, hogy a görög irodalom az utolsó évtizedek alatt mily meglepő módon gyarapodott. Egyiptom futóhomokja alól kincsek kerültek elé s váratlanul írók és költők többé-kevésbé teljes művei kerültek napfényre, melyeknek eddig csak czímeit, vagy legfeljebb pár soros töredékeit ismertük —, nem is szólván az állami és magán élet számtalan apró documentumáról, melyek a hellenisztikus és római-kori görög életéről való ismereteinket sohasem sejtett mértékben gazdagították.

E papyrusokra, az újabban felfedezett feliratokra, glossákra,

¹⁾ Felhasználta E. A. Sophokles «Greek Lexicon of the Roman and Byzantine periods» cz. 2. kiadásban 1888-ban megjelent művét is.

²⁾ Az 1908-ban megjelent 5. lenyomat XIV. l.

régibb és újabb írónak a Thesaurusban és Papeben hiányzó v. hiányosan értelmezett szavaira nézve egyaránt használható forrásnak találjuk Herwerden «Lexicon Græcum suppletorium et dialecticum»-ának 1910-ben megjelent 2. kiadását. Természetesen nem vehettük fel egész anyagát, elsősorban az irodalmi értékű dolgokra (Bacchylides, Menandros, Herondas stb., Pindaros és Euripides újabb töredékei) voltunk tekintettel, az egyéb papyrusok, inscriptiók, glossák közül mellőztük azokat, melyeknek értelme nem állapítható meg pontosan, vagy melyek csak a mi számunkra kevésbbé jelentékeny dialektusbeli vagy orthographiai sajátossággal bírnak. Felvettük azonkívül (Pape alapján) a görög lexikographusok és grammatikusok glossái közül azokat is, a melyeket Bailly, mint iskolai szempontból feleslegeseket kihagyott, feltéve, hogy nem pusztá coniecturák, kétes értékű lectionok s értelmük pontosan megállapítható. Így aztán szótárunk a címzők száma tekintetében jóval felülmúlja a jelenleg közkézen forgó külföldi kézi szótárakat.

A mi már most magát munkánkat illetőleg az egyes szavak kidolgozását illeti, mindenek előtt *forrásainkról* kell beszámolnunk. Botorság volna részünkről mindenáron eredetiséget vindikálnunk magunknak s másoktól való függésünket leplezgetnünk. Szótárunk úgy készült, mint a Henricus Stephanus Thesaurus-áé (1572) minden újabb görög szótár — elődeink, elsősorban a Didot-féle párizsi Thesaurus, Pape-Sengebusch görög német, Bailly görög-francia s részben a Liddel-Scott-féle görög-angol szótár 8. (1900-as) kiadása alapján. Az analogia kedvéért legyen szabad megemlítenünk, hogy ez utóbbi 3 első kiadása címében még a Passow nevét viselte, viszont Passow 1819-ben még Schneider neve alatt adta ki szótárát s a legutóbb megindult hatalmas Crönert-féle görög-német szótár is (melynek — fájdalom — már nem vehetjük hasznát, mivel a mienknél későbbben indult meg, lassubb menetben halad) mint a Passow átdolgozása lát napvilágot. Mi sem volna könnyebb, mint nagyszájú hivalkodással tévedéseiket, kisebb-nagyobb botlásaikat összegyűjtve egyes kiszakított példák alapján a magunk fölényére hivatkoznunk. Külömben is a szótárak közös sorsa, hogy többnyire csak akkor emlegetik s idézik őket, ha hibát lelnek bennük, ha a számtalan helyes adat mellett pár téveset is találnak, rögtön gombostűre tűzik: ex uno disce omnes! — mondják épen azok, kiknek legnagyobb szükségük volt rájuk s kik a legnagyobb haszonnal forgatták. Még ritka az ilyen őszinte szó, mint az A. Gerckéé:¹⁾ «Lexica zu verfassen ist eine mühselige Aufgabe, nur die Excerpte für Schülerzwecke lohnen wenigstens durch den Absatz. — Aber wissenschaftliche Werke werden selten gekauft, noch seltener anerkannt und zitiert».

Eljárásunk különben az, hogy mindenekelőtt idézett forrásaink alapján minden egyes címzőszónál a közölt példából az anyagot állítjuk össze. Első sorban a rendelkezésünkre álló auctorokban (jegyzéküket az Előszóban közöljük) utána nézünk, ellenőrizzük az adatok helyességét s azután próbáljuk a szó jelentését — tekintettel annak

¹⁾ Bursian, Jahresbericht über die Fortschritte d. klass. Alterthums-wissenschaft 124. kötet (1905) 506. l.

történelmi s logikai fejlődésére — megállapítani. Természetes, hogy a mit forrásainkban helyesnek s céljainknak megfelelőnek találunk, átvesszünk. Első helyen a szó legáltalánosabb jelentését adjuk. Ha ez egészen közkeletű, szerintünk nincs szükség idézetre, írókra való hivatkozásra. Hogy pl. *αἷμα* csakugyan vért, *ἄνθρωπος* embert jelent, annak bizonyítására nem kell u. n. Belegstelle. Itt legfeljebb a szó első előfordulása helyét volna érdemes közölni, ezt azonban csak akkor tehetnők, ha következetesen mindenütt megadhatnók. Erre nézve azonban még nagyon is hiányosak az előmunkálatok, az eljövendő nagy Thesaurus előtt aligha lehet róla szó. Mi most legfeljebb arra szorítkozhatnánk, hogy minden esetben feltüntessük, meg van-e az illető szó már Homerosnál. A kinek azonban erre van szüksége, bizonyára homerosi szótárral is rendelkezik. Sokszor elegendőnek találtuk az ilyenféle megjelöléseket: *ep.* (= epikus költőknél, a szó tehát előfordul Homeros, Hesiodos, Apollonius Rhodiosnál stb.), *poet.* (= ált. költőknél, tehát lyrában, drámában, kül. kardalban), *Att.* (attikai íróknál), *Kés.* (a classicus kort követő íróknál), *Ker. v. Egyh.* (= keresztény íróknál, egyházatyáknál). Hasonlóképen nem adunk pontos citátumot, ha a szó közölt jelentése nem *csak* egy íróra nézve jellemző, ilyenkor elegendőnek tartottuk közelebbi meghatározás nélkül oda írni pl. «*Hom., Her., Soph.* stb.» Nem engedte első sorban terünk, hogy a jelentés minden apró árnyalatát külön citátummal igazoljuk, ilyenkor, valamint apróbb dialektusbeli, grammatikai eltéréseknél, szintaktikai vonzatoknál akárhányszor megelégedtünk az író puszta nevének megemlítésével. Ugyanezt tettük akkor is, ha a szó az illető írónak nemcsak egyetlen helyén fordul elő, későbbi íróknál (pl. *Greg. Naz., Phil., Jos.*) vagy *Hippokrates, Galenus, Theophrastus, Dioskorides* stb. egészen specialis tudást követelő szavainál, inscriptióknál, (*Inscr.*) nem irodalmi papyrusoknál (*Papyr.*) s végül — ezért külön kell bocsánatot kérnünk — ha forrásunk adatait nem tudtuk kellőképen ellenőrizni. Mindenesetre korrektebb eljárásnak tartottuk ezt, mint az illető helyet egyszerűen más szótárból átvenni.

Idézetünk az újabb, szövegkritikai tekintetben legmegbízhatóbb kiadásakon alapulnak. Így Platon, Euripides, Thukydides, Demosthenes (I—XXVI.) Theophrastos (Charakteres), a bukolikusok a Bibliotheca Oxoniensis, Sophokles Jebbnek cambridgei kiadása; a tragikusok töredékeit Nauck 2. kiadása, a komikusokat Kock szerint idézzük. A Sokratest megelőző philosophusokra nézve Diels gyönyörű gyűjteményében lertünk megbecsülhetetlen segédesszöveget, Aristotelest a porosz akademia (Bekker-féle) kiadásának paginái szerint idézzük, a mit csak az tud méltányolni, ki megpróbálkozott egy-egy aristotelesi citátumot az eddig szokásos, kiadásónként változó s egyes művek-nél egész labirinthust alkotó könyv és fejezet számozás szerint megkeresni.¹⁾

Természetesen felhasználtuk a magyar fordításokat is. Nagyon sokat vettünk át Arany Aristophaneséből, melynek philologiai szempontból való kiválóságáról egész értekezést írhatnánk; sokat köszönhetünk Thewrewk Anakreonjának, Csengeri Aischylosának s részben

¹⁾ Ezzel az idézési móddal még Crönert sem szakított.

Euripidesének, Geréb Herodotosának, Gyomlay Demosthenesének, stb. — Etymologiai tekintetben (a Thesaurusról s Paperől nem is szólván) sem Baillyt, sem mintaképét, Liddel-Scottot nem használhattuk. Mindketten még csak Curtius alapvető munkáját használták. A mi forrásunk Prellwitz Etymologisches Wörterbuch-ja (2. kiadás 1905), a Menge-féle szótár (Hand- u. Schulausgabe) s részben Walde latin etymologiai szótára (1905) voltak, ezenkívül igen sokat köszönhetünk Schmidt József egy. tanár úr készséges segítségének. Helykimélés szempontjából a képzett szavaknál nem tettük ki mindig, mint Bailly, az alapszót. Itt a fel- v. lefelé irányuló nyíl mutatja, merre kell keresnünk az etymont, mely természetesen nem mindig a megelőző vagy a következő czímszó. Grammatikai fősegédeszközünk a Kühner-féle Ausführliche Grammatik 3., Blass-, ill. Gerth-féle kiadása volt.

Végül még csak a következőkre bátorkodunk a Tek. Társaság figyelmét felhívni. Kettőn szerkesztettük a szótárt. Két különböző korú, temperamentumú, különböző irányú előképzettséggel, olvasottsággal rendelkező ember. Ez a körülmény már egymagában véve is megérthetővé teszi, hogy kettőnk munkája, még ha teljes erőnkéből is iparkodtunk volna a legapróbb részletekben is abszolút egyöntetűsége jutni, akkor sem lehetett volna tökéletesen összeillő. Egymásnak azonban teljes guzsba kötését egyáltalában nem tartottuk szükségesnek, hisz a szótár nem egyfolytában való olvasásra készült; majdnem minden szó magában véve is zárt egészet alkot. Forrásaink azonossága tulajdonképpen kettőnk között a legfőbb összetartó kapocs. A teljes egységességet és egyenletességet csak az állandóan egységes revizió adhatta volna meg. Fájdalom az nem sikerült. Kettőnk közül egyikünk sem mondhatja még a maga munkáját sem egészen egyenletesnek. Nem szólván arról, hogy az első íveket magunk is tapogatódzásnak, próbálkozásnak vagyunk kénytelenek tekinteni, még egy különös technikai körülmény is zavarólag hatott és hat ránk. Szerződésünk értelmében évről-évre be kell mutatnunk *nyomtatásban* a miniszteriumnak 10—10 ívet. A nyomda, mely nagy áldozatkészséggel egészen új betűtypusokat öntetett a szótár számára, csak 5 ívre való készlettel rendelkezik. Ha 5 ív kiszedettet, szét kell szedni, hogy a további szedést megkezdzhessék. Így aztán a már kiszedett, aránylag nagyon kis részen többé nem áll módunkban javítani, tehát ha tudatára is jövünk valamely rendszerbeli vagy technikai hibának, egyenletlenségnek, azon többé nem segíthetünk. Mi magunk valljuk be, hogy az utolsó, legfontosabb, egységesítő és egyenlítő simítást nem adhatjuk meg munkánkban. Tökéletlenségeit, tévedéseit mi ismerjük legjobban, bizonyára mi sajnáljuk leginkább. Talán pár évtized múlva — ha Isten éltet — nekünk, vagy szerencsésebb utódainknak sikerül egy újabb kiadásban sok mindent pótolnunk.

Most pedig legyen szabad a szótár-bizottság tagjainak, kiknek sora legutóbb Czebe Gyula tagtársunkkal bővült, s a kik a szótár kefelevonatának egy-egy részét átolvasták s bennünket útmutatásaikkal, észrevételeikkel támogattak, hálás köszönetünket kifejeznünk. Ugyanezt tesszük még külön Kallós Edével szemben, ki annak idején a szótár tervezetén, a szükséges segédeszközök kiválogatásán oly nagy ambícióval dolgozott, s kegyelettel emlékezünk meg Pécsy Béláról —

ki fiatal, sok szép reményre jogosító életét édes hazánk védelmében áldozta fel a harcmezőn — a szótár-bizottság egykori jegyzőjéről.

Ismételten tisztelettel hálánkat kell tolmácsolnunk a szótár-bizottság nagyjérdemű elnökének, Hegedüs István egy. tanárnak, kinek számára nemcsak desiderium és cura non levis volt mindenkor a szótár, hanem a válság nehéz idején bizonyára sollicitum tædium is — az ő lelkes tudományszeretetének lesz köszönhető első sorban, ha valaha teljesen elkészül.

(Ujpest.)

SZIGETI GYULA.

AZ ÁL-SHAKESPEAREI OLDCASTLE-DRÁMA.

Az Oldcastle-dráma egyike a legérdekesebb ál-shakespearei daraboknak, nemcsak kétségtelen drámai és korrajzi becse, hanem a hozzáfűződő irodalom révén is.¹⁾ Ugyanis erősen tartja magát — s nem alap nélkül — az a vélemény, hogy Falstaff halhatatlan alakját eredetileg Oldcastlenak nevezték s a róla szóló dráma nem más, mint ellendarab IV. Henrik ellen, mely csúffá tette a nemes lovagot és vértanút.

Első kiadása 1600-ból való a következő teljes címmel: *The First Part of the History of the Life of Sir John Oldcastle, Lord Cobham*. A kiadó csak T. P. betűkkel jelöli magát, az író neve William Shakespeare. A második kiadáson rajta áll a kiadó teljes neve: Thomas Pavier, de a szerző elmaradt róla. Most már megindúlhatnak a combinatiók affelől, vajjon valóban a drámaírók fededelmé szerezte-e ezt a darabot. Valószínűnek tetszett az a magyarázat, hogy a darab valami puritán író műve, a ki Oldcastle emléket azzal akarta teljesen kiengesztelni, hogy Shakespeare számlájára írta ezt a színművet, mely valóságos glóriát formál a schismatikus lord feje körül. Ellenben Shakespeare nem vállalta magáénak s tiltakozván ellene, a második kiadás már elhagyta a szerző nevét. Ezek persze csak találgatások s eléggé bizonytalan az egész eset, ismerve a kiadók akkori belső tömérdek visszaélését. Malone Shakespearenek tulajdonítja a drámát, Tieck és Schlegel, e két jeles Shakespeare-bűvár, a leglelkesebben szólnak mellette; Ulrici ellenben kétségeket támaszt, míg Farmer Heywoodnak tulajdonítja.

A szerencsés véletlen úgy hozta magával, hogy meglehetősen biztossággal ítéldhetünk e kérdésben. 1790-ben fedezték föl Henslow Philip színgigazgató naplóját, melyet J. Payne Collier adott ki 1845-ben s mely sok becses adatot tartalmaz. 1599 október 16-áról írva áll benne, hogy nevezett színgigazgató tíz fontot fizet ki Munday, Drayton, Wilson és Hathaway uraknak *Sir John Oldcastle* első részéért, míg a másodikra ugyancsak tíz fontot ad foglalóba. Egy má-

¹⁾ V. ö. Heinrich Gusztáv: *Az ál-shakespearei drámák*. EPhK. 1910. és Bodrogi Lajos: *Tizenkét ál-shakespeareinek mondott színmű*. Magyar Shakespeare-Tár V. k.

sik följegyzése szerint e második rész is elkészült, de ezt már Drayton magában írta. Tehát a második rész, *The Second Part of the History of Sir John Oldcastle, Lord Cobham with his Martyrdom*, a hős haláláról szintén elkészült volna, de elveszett vagy meg se jelent nyomtatásban. Ha elolvassuk a meglévő drámát a maga kettévágott cselekvényével, valószínűnek kell tartanunk, hogy csakugyan volt folytatása is. Ezt épen úgy nincs okunk kétségbe vonni, mint a napló többi adatait. Tehát ez érdekes darabot semmi esetre se vegyük föl a Shakespeare művei közé.

Krónika és szájhagyomány egyaránt fentartotta az emlékét, hogy IV. Henrik király fia, a későbbi nagy V. Henrik, ifjú korában korhely pajtásokkal dőzsölte át éjeit és napjait. A hagyományt Shakespeare töltötte ki eleven alakokkal, köztük a humor királyával, Falstaff Jankóval, kinél elevenebb komikus alakot talán senki emberfia se gondolt ki. A költőnek öreg, elhízott, iszákos víg ficzkóra volt szüksége. Shakespeare az élni szerető emberek természetes ösztönével gyűlölte a szemforgató, rideg puritánokat s már egyszer nevetségessé tette őket a *Vízkereszt* Malvoliójának pompás alakjában. E gyűlölet sugallta neki a gondolatot, hogy a «fehérhajú sátánra» Oldcastle nevét aggassa. Erre hármass bizonyítékot hoznak föl. A *IV. Henrik* 1605-i quarto kiadásában egy helyen benne maradt a Falstaff neve előtt az «Old» rövidítés. Aztán Henrik herceg e szójátékkal szólítja meg egy helyen a pókhasú lovagot: «My old lad of the castle» (I. rész I. 2.). Végül említik Falstaffról, hogy suhancz-korában Mowbray norfolki herceg apródja volt (II. r. III. 2.), a mi Oldcastle valóban volt is. Mindezek elég valószínű bizonyítékok. A *IV. Henrik* 1598-ban került színre; nem tudni, vajjon Falstaff vagy Oldcastle alakjával. De bizonyos, hogy akár már azelőtt, akár csak a nyomtatott példány megjelenésekor, Shakespeare nevet cserélt s csak a keresztnévet hagyta meg. Azt se tudjuk, honnan vette a Falstaff nevét. Talán a Sir John Fastolfe nevéből alkotta, e gyáva katonából. A kit a krónika nyomán *VI. Henrik*jében a költő is megbélyegez (I. r. I. 1. és IV. 1.). Hihető, hogy Shakespeare jóérzése és jóízlése belátta, hogy nem helyén való Oldcastlet így mutatni be. Semmi történelmi bizonyítéka nem volt mellette s bizonynyal nem illendő ilyen megbélyegző szerepet adni egy főúrnak, kit mint pártvezért tisztelet környezett, kinek angol nyelven írott kegyes könyvek és zsoltárok voltak az olvasmányai s a ki végre is életével áldozott hitének, még ha eretneknek tartja is valaki. Hogy Shakespearenek ilyesvalamit kellett éreznie, arra elég bizonyosság a *IV. Henrik* epilógusa, melyben már tiltakozik a két alak összekeverése ellen. Aztán Shakespeare mindig távol tartotta magát a vallási vitáktól. Hiszen azt se tudjuk, minő hitvallása volt. Keresztény erkölcs és pogány életkedv ragyognak ki drámáiból.

Ha valaki a Henslow-féle bejegyzés hitelességét kétségbe vonná — a mire semmi ok sincs — magából a darabból is érvelhetünk Shakespeare szerzősége ellen. Habár Oldcastle nevét kihagyta is és Falstaffot tette helyébe, nem valószínű, hogy mindjárt megírta volna e dráma visszáját az Oldcastle magasztalására. Nincs okunk föltenni ezt az elvtelenséget Shakespeare-ről.

Aztán előfordúl, hogy író egy tárgykörből több darabot is ír;

még gyakrabban, hogy valami kedvencz személyét több művében lépteti föl. Ellenben lélektanilag nem valószínű, hogy valamely mellékes epizódot két különböző drámában dolgozzon föl. Pedig úgy az *V. Henrik*ben (II. 2.), mint a *Sir John Oldcastle*ban előfordúl a Cambridge-Scroope-féle összeesküvés, mint epizód. Ha összevetjük a pártütők leálezését, úgy tetszik, észrevehető az *Oldcastle*ban a Shakespeare-hatás is meg az is, hogy szándékosan különbözni akar tőle. A király fölháborodása, hogy épen kegyencze, Lord Scroope, is részes a gaz tervben, a két drámában nagyon hasonlít egymáshoz, csak Shakespeare királya ékesszólóbb és érzelmesebb. Az *Oldcastle* szerzőinél viszont fontosabb a jelenet s több drámai keménységgel sújt le az igazság pallosa a pártütőkre. Az a jelenet pedig, melyben Cambridge gróf trónigényét kifejti, hasonlít a *VI. Henrik* ama jelenetéhez (II. r. II. 2.), a hol York herczeg beszéli el ugyanezt híveinek. Épen az ilyesmi azok, a hol az író nem szokta önmagát másolni.

Csekélységnek látszik, de az is bizonyít, hogy drámánkban Suffolk herczeg szerepel. A suffolki grófot csak VI. Henrik emelte herczegi rangra. Shakespeare ezt nagyon jól tudta (*VI. Henrik* II. r. I. 1.). *V. Henrik*jében említi Suffolk grófot s homeroszi fenséggel beszéli el az ő s a York herczeg hősi halálát az azincourti ütközetben. Tehát külső és belső bizonyítékok alapján egyaránt elvethetjük Shakespeare szerzőségét.

A közhiedelem azt állítja, hogy az írók Oldcastle tisztázását akarván nyomósabbá tenni, ellendarabul írták ezt *IV. Henrik* ellen s szándékosan utánozták a Shakespeare stílusát, hogy igenis, higgyék ezt a Shakespeare bűnbánó művének. A prologus azt mondja:

Ragyogja az igazság most be őt,
Hazug költés kit megcsúfolt előbb.

Azt hiszem, a dolog nem így áll. Mert volt egy dráma, valami sejtjes munka e cízzel: *The famous Victories of Henry the Fifth, containing the honourable Battle of Agincourt*. E darab a Shakespeare Henrik-drámái előtt készült s magában foglalja Henrik király ifjúságát és uralkodását egyaránt s e darabban van a királyfi mellé adva, mint rossz útra esábitó, az öreg Oldcastle, ki oly kövér, mint Falstaff. Innen vette Shakespeare a Poin és Gadshill nevét. Azt hiszem, hogy az Oldcastle-dráma ez ellen a színmű ellen készült. S talán Shakespeare utánzása se czélzatos, mint inkább egyszerűen a nagy költő egyéniségének ellenállhatatlan varázsa. Minden esetre az előbbi darabban meg volt gyalázva Oldcastle, míg Shakespeare kiigazította a magáét. És a Shakespeare iránti hódolat kifejezése, hogy az Oldcastle-dráma is emlegeti Poinst, Petót meg a kövér paczalt, Falstaffot, a ki alatt megrokkann a ló.

Kétségtelen, hogy lépten-nyomon át van itatva a darab Shakespeare-hatással. A Cambridge-összeesküvést már említettük. A Murley-féle zendülés emlékeztet a Cade legényeire, de ezeknek bestiális vad-sága nélkül. Harpool és a poroszló sörözése az easthepei kocsmá hangulatát idézi föl. Az álrúhás Henrik király londoni táborában a Shakespeare azincourti hőségnek arcát viseli a csata előtti éjjelen kato-

nái közé vegyülve. A kis saint-albansi csárda, a hol kocsisok és lovások közé kerül a menekvő Oldcastle, a rochesteri fogadó a IV. Henrikből, a hol szintén fogadósok itatnak és panaszkodnak a sok bolha miatt.

Nem csak a Shakespeare stílusa, hanem az egész koré az a sokfelé ágazó s mindent élénk rajzoló cselekvény, a mi e drámát is jellemzi. Minden előttünk történik, minden csupa cselekvény s a víg és komoly jelenetek, a próza és a vers, a bevégző sorok rímjátékával, a kor szokása szerint váltják egymást. De bármilyen egyöntetűség uralkodik is a darabon, egyes helyek úgy kiütöknöznek belőle, mintha látzanék rajta a több szerző keze.

Mert e darab kissé száraz, sokszor prózai. Hiányzanak belőle a nagy mester ragyogó leírásai, merész szóképei, az a gazdag arany és brokát szövet, mely még *A windsori víg asszonyok* polgári posztóján is átesillog. Epen azért föltűnik néhány nagyon is költői hely. Ilyen a főuraival koczázó Henrik király megragadó képe a hideg téli éjszakában. Ilyen a bujdosó Oldcastle és felesége az erdőben. S ez az egyetlen hely, a melynek filozófiai színezete van, a hol Oldcastle a természet képeiből sorsára illő hasonlatokat formál, a mi annyira gyakori Shakespeare hőseiben. S talán valamennyi között a leghatalmasabb hely a szarvas allegoriája, melyben Cambridge gróf a királyt jelképezi:

A szarvas, czímeresbb mindannyinál,
Hatalmas állat s ha pajtási futnak,
Ő a vezér s a tar földet taposván,
Mintha gúnyolná toppantó patája;
Fejét fenn hordja s melle úgy feszül
A széllel szembe izmos bátyaként;
Ha csendben áll, magasra főlszegi
Kevély nyakát, villás agancsival
— Azt hinnéd — az ég boltján üt sebet.

Jellemzési módja is annyiban hasonlít Shakespearehez, hogy minden alakjának egyéni élete van s külön színeket használ az előkelő s az egyszerű emberek jellemzéséhez. Clown nincs a darabban, de humoros alak van elég.

Forrása is az volt, a mi Shakespeare történeti drámáinak: a Holinshed krónikája.¹⁾ Ebből olvashatta Oldcastle életét, tetteit és halálát, valamint V. Henrik uralkodásának egyéb dolgait. De e dráma úgy csoportosít mindent, hogy csak az Oldcastle dicsőségére szolgáljon. Így p. o. a Cambridge-féle összeesküvésben Oldcastle is gyanús volt a krónika szerint s fölfedezésében semmi része se volt, holott itt épen ő jelenti föl az árulókat.

Jellemzési módját dicséri, hogy Oldcastle minden idealizálás mellett is eleven alak marad. Beszédének puritán kenetessége megkülönbözteti a többi személytől. Látjuk, mint férjet, mint barátot, mint alattvalót, mint jóteknony házigazdát. Kegyes szelídsége mellett is önérzetes, méltóságos és bátor. Epen ilyen egyéni alak a király is.

¹⁾ Chronicles of England. Vol. II.

Lehet, hogy Shakespeare ragyogó Henrik királyának hatása alatt készült ez alak s bizonyos, hogy halványabb nála: de másforma helyzetben csak olyan királyi, elszánt, jókedvű, könnyed, mint az.

Az írók humora e mellett néhány kitűnő alakot alkotott. Ott van Harpool, Oldcastle öreg szolgája, a régi cselédek jellemző hűségével és zsörtölődésével. Igen jó a jelenet, mikor a gazda s a szolga egymást szidják, hogy mindent odaadnának a szegényeknek. Az öreg csatlós a milyen szokimondó urával szemben, olyan hűséges s mindenre kész érte. A mellett nem veti meg a jó italt, sőt a csinos lányokat sem. Épen annyira igaz és mulatságos Murley, a dunstablei sörfőző, a kit hiúságánál fognak meg, hogy álljon be a pártütők közé, mert akkor lovag lesz s az együgyű ember egész nagy vagyonát áldozatul hozza s fölcifrázott legényeivel aranyosfékű paripán siet vesztébe. De a humoros alakok elseje Sir John marad, a wrothami lelkes. A hogy maga beszéli el:

Ha volt farkas bárány bőrébe' már,
Az én vagyok, öreg kutya, biz' Isten;
Látszatra pap, valót szólván, lopó
És meg kell hagyni, érdemes lopó.

Váltom formám' Proteus módjaként;
S ha bárhol némi kópéság esett,
Ki gyanúsítaná Sir Johnt vele?
S rá'dásul nekem — mert mi voln' az élet,
Ha zord keserűségét néha-néha
Egy kis latorkodás nem édesítné? —
Ott az én Dollom, hálótárs gyanánt,
El-elmulatni, markos, vig leány.

Önkéntelenül ötlik föl a kérdés: nem Falstaff személye adott ösztönzést ez alakhoz? Lehet. Mert ez is iszákos, ez is kikapós s ez is cinikus hetykeséggel kérkedik latorságaival, ez is gúnyt űz magából és másokból. Humora enyhíti gonoszságát s bár útonálló, ölni nem szokott, csak fosztogatni. Azonban persze más, mint az öreg Jankó. Mért rosszabb és veszedelmesebb, éles kardja van a reverendája alatt s nem szájhős és gyáva, hanem vakmerő legény. Meg aztán papi ember, a ki papságából is gúnyt űz: tizednek nevezi a rablásait s szép markos lányt tart sekrestyésül.

Mert a dráma írói gyűlölik a katolikus klérust. Még egy papi személy fordul benne elő a jókedvű plébános mellett, ez a rochesteri püspök, az intrikus, a ki fáradhatatlanul fonja a hálótat Oldcastle megfogására. Az alak csak durván van jellemezve: a tipikus intrikus ez, de mitrásan és püspöki pásztorbottal. Ime az alsó és a főpapság.

Legvégül ez az izzó papgyűlölet se vallana Shakespearere. Igaz, hogy az ő történelmi drámaiban sincsenek rokonszenves egyházi személyek, legalább a főalakok között. Pandolf (*János királyban*) a pápa legatusa; ridegen csak Róma érdekeit nézi, ha kell, csúri-csavarja a szót, kiátkoz és hideg vérrel uszítja egymásra a népeket. Winchester bibornok (*VI. Henrikben*) a középkor katona-püspöke; rokon a harczos, szilaj, nyers világi főurakkal, hatalmi érdekeinek

szolgája s gyilkosság tapad a lelkére, a mit halálos ágyán nem enyhít meg a késő bánat. Wolsey bibornok (*VIII. Henrikben*) a renaissance főpapja; dús, pompakedvelő, bőkezű, érzéki és önző, a ki csak bukásában gondol az Istenre. De ezek az alakok mind igazi emberek, történeti hűséggel festve, nem rokonszenvesen, de nem eltorzítva.

Hogy Shakespeare a katolikus pap eszményi képét is el tudta képzelni, csak a *Romeo és Julia* Lőrincz barátjára kell gondolnunk. Azt hiszem, nincs a nagy költő gazdag arcképcsarnokában egyetlen férfialak, a ki ennél nagyobb erkölcsi magaslatra tudna emelkedni. Az egész darab jó szelleme ez az öreg barát, a ki soh'se gondol magára és mindenütt ott van, a hol baj van. A ki ősz fejjel és barátcsuhában is meg tudja érteni az ifjú emberek lelkivilágát. A higgadt, eszes és jósaágos ember jótékony hatását talán soh'se rajzolták le kifejezőbben, mint Lőrincz barát hatását a kétségbeesett Romeóra. S e mellett ez az aggastyán bátor és vállalkozó, a ki maga megy a sírboltba megmenteni Juliát, mikor Romeót nem tudta értesíteni. S ez a mindent megértő ember azért papi gondolkodású ember marad. Így mutatkozik Shakespeare csodás objektivitása mindenben s műveiből sehogy se bírnunk a lelkéhez férközni ennek a különös poétának, a ki java erejében ásta el Prosperóként a varázsvesszőt s vonult vissza az anyagi jóllétet élvezni, a melyért megdolgozott.

Nem csoda, ha a legendás alakhoz még több drámát is hozzá akartak fűzni. De a *Sir John Oldcastle* nem az övé. Ellenben érdekes munka a maga fanatikus protestáns szellemében és a mestert utánzó fordulataiban s megérdemli, hogy helyet találjon a nagy költő könyveinek árnyékában.

(Budapest.)

VÉRTESY JENŐ.

A „HAZATÉRŐ FÉRJ“ ÉS A „REZERVÁTESKÜS TISZTASÁGI PRÓBA“ MOTIVUMAI ACHILLEUS TATIOSNÁL.

I.

O. Schissel v. Fleschenberg finom elemzésekkel telt könyvében, *Entwicklungsgeschichte des griechischen Romanes im Altertum* (Halle a. S., 1913), található legutóbb részletesen kifejtve, hogy *Heliodoros Aithiopiá*-ja egy mesterien megszerkesztett, belső megokolású, leg-sajátosabb jellemvonásokra épített, egyenesen heroikus nagy szakaszra, a mely a VII. k. 9. fejezetétől a VIII. k. végéig terjed s az «Arsake-epizód» néven járatos, utánköltésre ihlette a nagy példakép közvetlen antik utánpótlóit: Achilleus Tatiost és Longost. Az utóbbit illetőleg pusztán a könyv megfelelő helyére, a 89. l.-ra utalok; vele közelebb nem szándékozom, de nem is szükséges foglalkoznom, minthogy az Arsake-problema megoldásában Heliodoros és Achilleus Tatiós el-járását kombinálja. Sokkal fontosabb és érdekesebb Achilleus vizsgálá-

lata, a kinek «önálló megoldási módja» volt. Ha azt mondom, hogy Achilleust fontos és érdekes vizsgálat alá venni, úgy értem s úgy kívánom vétetni, hogy Schissel v. Fleschenberg után is, — sőt épen az ő könyvében foglalt nézetektől nem csak egyes pontokban, hanem egyenesen a két író törekvéséről alkotott elvileg eltérő fölfogásom következtében.

Az Arsake-epizód tartalma a következő. A memphisi perzsa satrapa neje, Arsake, a nagy király nővére, fejedelmi szépségű és erélyű, de zabolátlanul érzéki nő, férje távollétében szerelemre gyúlad Theagenes iránt; Charikleiával együtt a palotába hozatja s ott tartja őket, az ifjút azonban Kybele nevű bizalmasa minden rábeszélése ellenére sem tudja megnyerni. A kudarcot Kybele fia, Achaimenes próbálja helyrehozni azzal a közlésével, hogy Theagenes tulajdonképen egy, a nagy királynak szánt s Arsake férjéhez, Oroondateshez küldött hadifogoly, a ki erőszakosan szabadult ki. Arsakenek ez kapóra jön: tehát rabszolgája s így kénye-kedve szerint parancsolhat neki. Pohárnokává teszi, hogy környezetében legyen, Achaimenes alantasává. Egyszersmind azonban megesküszik Achaimenesnek, hogy közlése jutalmául nőül adja hozzá Charikleiát, a két hős állítása, így mindnyájuk hite szerint Theagenes nővérét. Ezt megakadályozandó Theagenes kijelenti, hogy kész Arsake sürgetésének eleget tenni, ha Arsake visszavonja Charikleia eligérését, a mi, illetve a reá tett eskü, azért sem kötelező, mert nem igaz tényeken alapult: Charikleia u. is nem nővére neki, hanem jegyese. Arsake nyomban beleegyezik s mikor Theagenes hálából meg akarja a kezét csókolni, ajkát tartja oda a keze helyett s csókot nyom Theagenes ajkára, a mit azonban ez nem viszonzoz hasonlóval. Theagenes előre sejt minden ebből az esküszegésből folyó tragikus következményt, legelsősorban Achaimenes bosszúját, a mi csakugyan nem is marad el: a ki játszott szerelmes bosszút esküszik mindenkire Memphisben s elszántan rohan Oroondateshez Syene alá a táborba, hogy megjelentse neki a házában folyó botrányos viszonyt neje s az idegen ifjú között. Egyben érdeklődését is fölkelti azonban a fiatal leány iránt: mire a satrapa erős parancsot s erős fenyegetéseket küldve haza, magához kísérteti az ifjú párt. Arsake ezt előre megsejtván s mert az ifjak patronusa, a prophetesszé lett Thyamis is átlátott igaztalan viselkedésén, fejét vesztí: hogy kényszerítse, Kybele tanácsára börtönbe vetteti Theagenest és kegyetlenül kínoztatja. Állhatatossága arra készíti a két nőt, hogy eltegye láb alól Charikleiát. Kybele meg akarja mérgezni; a terv azonban ellenkezően üt ki: ő maga issza ki a mérget. Halálát a fiatal lányra fogják; törvényszék elé állítják, a hol, noha büntelen, vállalja a tettet, mire halálra ítélik, máglyán elégetésre. Az ítélet végrehajtásakor azonban, csodák-csodája, a tűz nem fog rajta (később derül ki, talizmánja erejéből); erre a tömeg a tárgyalás megismétlését követeli. Charikleia együtt tölti az éjet a börtönben Theagenesszel. Még ezen éj folyamán megjön az Oroondates-től küldött lovascsapat a parancsokkal s azonnal átveszi a két foglyot és útra kél velük. Már jó messze járnak Memphistől, mikor egy pihenő alkalmával utól éri őket egy futár azzal a hírrel, hogy ellenségük, Arsake, midőn távozásukról értesült, saját kezével véget vetett életének, hogy kikerülje az Oroondates részéről reá váró bosszút.

Eddig ez a ritka biztos kézzel s oly mély motiválással festett rajz, a melynek elemzését rendkívül élvezetes formában adja Schissel v. Fleschenberg könyve 11. fejezetében, az 50—62. lk.-on. Kétség-telenül igaz, hogy ez az egész regény tetőpontja s legművészebb része (u. o. 59. l.), — azonban igaz az is, hogy nem teljes főleg azért, mert Arsake vége időelőtt, hirtelen, szerepe teljes lejártsága nélkül következik be (u. o. 59—60. lk.).

Schissel v. Fleschenberg *Phil. Neimke*, *Quæstiones Heliodoræ*. Diss. inaug. Halle a. S. 1889 összeállításait tovább fűzve úgy találja, hogy Achilleus ezt a fényes heliodorosi részletet regénye második szakaszában, az V. k. 7. (ill. szerintem V. k. 11.) fejezetétől végig *ki akarta építeni*, «példaképét kijavítani» (u. o. 60. l. j.), még pedig aként, hogy 1. Arsake után konstruált hőst, Melittét «szelidebbé» tette s 2. ennek a vágyát a heliodorosi fél-csók helyett kielégíteti Kleitophonnal (u. o. 60. l.); máshelyen is (67. l.) Achilleus mese-szövéseinek ismételten az van kiinduló pontjául föltüntetve, hogy az újonnan alakított hősnő vágya teljesüljön s ne intéztessék el sorsa befejezés nélkül.

Ez a tőlem tárgyalás alá veendő Melitte-epizód (V. k. 11. és köv. fej., vö. *Rohde*, *Der griech. Roman*² 499 sklk.) a következő. 1. Minthogy Leukippét hallottnak véli (vö. V. k. 7. fej. *Hirschig*, *Erotici Scriptores Græci*, Paris 1885, 82₄₂—83₁₇ lk.), *Kleitophon* Alexandriában tartózkodása alatt *elfogadja Melittének, egy dúsgazdag ephesosi özvegynek az ajánlatát, kinek férje állítólag a tengerbe veszett; férje lesz s el-hajózik vele Ephesosba* (H. 87₄₁), kiköti azonban, *ὅπως τὸ γυναικὸν . . . μὴ παρέχῃ πράγματα* Ephesosig (H. 85₂₄—28). Ezt a kikötést makacsul állja Ephesosban is: Leukippe u. is (VIII. 12. 13. §§., H. 125₁₉—126₇) nem halt meg, Melitte birtokára kerül, a hol fölfödözik egymást; *Kleitophon Melittével* *κενοῖ γὰ μὴ α-ban él.* (90₄₄). 2. *Mindjárt más-nap megérkezik a holtak hitt férj, Thersandros: μοιχοῦς-t* kiabál, *Kleitophont megkötözi, egy szobába dobhatja* (92₁₂). 3^a. *Itt fölkeresi Melitte, eleszabitja makacsul állott tartózkodásától . . . καὶ ἐγένετο ὁσαύτῃ Ἐρωσὶς ἐλεῖν* (92₂₈—94₁₇). 3^b. A díj ezért szokéséhez segéd-kéz nyújtás: *Kl. átöltözik nőnek s szokni akar* (95₁—96₄, 96₅₂—97₂₀). *Ih. földismeri, közbörtönbe vetteti, ἐγκαλῆμα μοιχεύειας-t nyújt be* ellene. 3^c. Otthon *Melitte* egy pompás jelenetben *megfékezi diühöngő férjét* (98₄₄—100₁₀). 4. VII. 7. §. (H. 107₅₈)-tól kezdve 3 tör-vényszéki tárgyalás: a. 105₂—111₃₈: Leukippe koholt meggyilkolását magára vállalja Kleitophon; halálra ítélik. Leukippe azonban Ther-sandros üldözése elől egy templomba menekülten előkerül: tehát a *μοιχεία* tárgyalására van szükség. (Leukippe atyja megjelenése föl-szabadítja Kleit.-t.) b. VIII. 8. sköv. §§.: a *μοιχεία* tárgyalása, a melyben a *szóharczot Thersandros πρόσκλησις-e* szakítja félbe: *Προκαλεῖται Θέρσανδρος Μελίτην καὶ Λευκίπην: . . . Μελίτην μὲν, εἰ μὴ χειρὸν ἄνθρωπον εἰς Ἀφροδίτην τῷδε τῷ ξένῳ παρ' ὃν ἀπεδήμουν χρόνον εἰς τὸ τῆς ἱερᾶς Στυγὸς ὕδαρ εἰσβάσαν καὶ ἐμποροσαμένην ἀπηλλάχθαι τῶν ἐγκλημάτων τὴν δ' ἑτέραν, εἰ μὲν τυγχάνει γυνή, δουλεύειν τῷ δεσπότην, δούλαις γὰρ μόναις γυναῖξιν ἔξεστιν εἰς τὸν τῆς Ἀρτέμιδος ναὸν παριέναι: εἰ δὲ φασιν εἶναι παρθένος, ἐν τῷ τῆς σύριγγος ἄνθρωπῳ κλεισθῆναι* (H. 122₄₆—123₆). A provokáltak igazuk-ban érzik magukat, különösen Melitte *θαρρήσασα τῷ παρ' ὃν*

ἀπεδήμει χρόνον ὁ Θέρσανδρος μηδὲν μοι (Kleitophonnak, ki ezt elbeszéli) κοινὸν πρὸς αὐτὴν γεγονέναι πλὴν λόγων, Ἀλλὰ καὶ ἔγωγε, ἔφη (Melitte), ταύτην δέχομαι τὴν πρόσκλησιν, καὶ ἔτι πλέον αὐτῇ προστίθηναι τὸ δὲ μέγιστον, οὐδ' εἶδον τὸ παρόπαν οὔτε ξεῖνον. οὔτε πολίτην ἦκειν εἰς ὀμίαν (H. 123^s—¹³). c. VIII. 13. 14. §§.: A két próba lefolyása a törvénytörések előtt. Thersandros csúfos kudarca folytán megszökik, távollétében száműzetésre ítélik (H. 124¹¹—13. 45—125¹³).

Ez a mese, egyes mozzanatainak heliodorosiakhoz való minden hasonlósága vagy akár egyezése mellett is, teljesen elütő a maga egészében mintájától, — kérdés: előnyére-e vagy hátrányára, s bármelyik eset forog is fönn, miért? Ezen kérdések eldöntésénél nem követhetem Schissel v. Fleschenberg fejtegetéseit, a melyeket a 60. l.-on kívül könyve 12. fej.-ében részletesen közöl a 62—81. lk.-ig, — egy az ő tisztára a műre szorítkozó analízistől eltérő, összehasonlító eljárással nyert eredményeim folytán, különösen a «miért»-re adandó válaszban. Achilleus utánzása irányát és szellemét annyira eltérően fogom föl tőle, hogy semmi körülmények között sem egyezhetünk meg abban az ítéletben, hogy (a 60. l. j.-ében imputált) «javítási» törekvés «balul sikerültnek tekintendő» (77. l.). Azt tartom ugyanis, hogy ez a (külömben Sch.-nél rendkívül találóan «Modeautor»-nak, «Modeschriftsteller»-nek nevezett) Achilleus példaképét egyáltalán eleve, szándékosan balul fogta meg, publikuma izlésének megfelelően nemcsak «polgárivá» tette a «hősi» elbeszélést (így Sch. 76. l.), hanem «*pathétikus*»-ból «*burleszk*»-ké devalvált; példaképét nem komoly, a műfaj belső értékétől áthatott törekvéssel másolta, hanem egy fölényes, gúnyos szellem frivol könnyűségével, a mely a kész köveket fölhasználja, de úgy helyezi el s olyanokkal egészíti és díszíti ki, hogy építkezése szándékosan torz mása az eredetinek; azaz: Achilleus «javító» törekvése azért nem «sikerületlen», mert ő nem is akart egyáltalán javítani, hanem kész mozzanatok fölhasználásával valami egészen mást adni, a heliodorosi tendenciának s technikának egyenesen fonákját mutatni. A Melitte-történet frivol utánnaköltése a pathétikus Arsake-epizódnak.

Sőt tovább megyek: nem csupán ennek, hanem hozzá még e Sch. fölosztásában 3.-nak számozott VII. k. 9. fej.—VIII. k. után következő másik, 4. szakasznak (IX.—X. 6.) is.¹⁾ Ebben az egy könyvnél valamivel hosszabb részletben az van elbeszélve, hogy a Theagenest és Charikleiat Oroondateshez kísérő csapatot megtámadja egy aethiops patrouille, foglyul ejti s Hydaspes királyukhoz viszi őket. Mikor ez az Oroondateszel vívott küzdelem szerencsés befejezésére ünnepet ül,

¹⁾ Tisztára a technikai eljárásra vonatkozik, a mit Sch. 76. és 77. lk. Ph. Neimke 38. l. és egy saját dolgozata, Wiener Stud. 30, 1908, 241. l. alapján a heliodorosi 5. regényszakasz (X. 7—41) s az Achilleus VIII. k.-e egyezéséről mond, fontos azonban, mert ez is azt mutatja, hogy a Melitte-történet egészében födi a heliodorosi 3 utolsó szakaszt. Én ezen tény hatása alatt nem bírok elzárkózni az elől, hogy az Aithiopia cselekvényében is valami végső, nagy, záró szakasznak ne tekintsem a VII. k. 9. fej.-től végig terjedő részletet, ép úgy, mint Achilleusnál az V. 11. fej.-től végig terjedőt.

az aethiops nép ősi szokásaiban lévő emberáldozatot követel Heliosnak. Föláldozni azonban csak nemileg érintetlen, tiszta embereket szabad, a mit az arra szántaknál istenítélettel (tüzes rostélylyal) próbálnak meg. Az áldozatnak szánt két ifjú hős a «tisztasági próbát» csodásan megállja.

Ezt a részletet Achilleus eljárása megítélésénél nem csak elhagyni, de mellékes szerepre se szabad kárhozlatni, mert egyenesen ez a kulcs hozzá. Achilleus egész meseszövése erre van alapítva; a Melitte-történet s az egész regény végső csattanója az a két tisztasági próba a VIII. k. 13. és 14. fej.-ben, a melylyel Leukippe és Melitte igazolják magukat: amaz tisztaságát, emez házasságtörésben büntelenségét. Ha az ember a Melitte-történet s az egymás között diszparát két heliodorosi (3. és 4.) szakasz tekintetbe vételével következtetéseket von le Achilleus eljárására a két tisztasági próba alapján, lehetetlen nem látnia, hogy Achilleusnál az Arsake-epizód másolatban ki van ugyan bővítve, Sch.-gel szólva: befejezéshez juttatva, azonban oly módon, a mely tisztán csak a példaképül szolgált heliodorosi epizód után nem könnyen érthető. A Melitte-történet s a regény végződésének az összeesése folytán ugyanis (ezt a mozzanatot Sch. nem értékeli sehol kellőképen) az előbbi befejezése ehhez az utóbbihoz hasonló: azt is, emezt is egy-egy tisztasági próba zárja le. Az állítólag az Arsake-epizód után költött történet tehát egy a heliodorosi regény főágából készen vett, csakhogy szellemében átformált mozzanattal nyert befejezést, a mely az eredetiben sem benne nincs, sem bele nem illett volna sohasem.

E föltűnő tény magyarázata az, hogy Achilleus *regénye* befejezésének eleve hősnője, Leukippe tisztasági próbáját szánva (Heliodoros hősnője, Charikleia példájára), ezt egy az Arsake-epizód másának tervezett történettel kapcsolatban akarta nyújtani, olyképen azonban, hogy ezt az új mesét is hasonló, csakhogy fonák jelenet, egy *frivol próba* zárja le. Achilleusnak két, pendantként egymás mellé állítandó próba lebegett szeme előtt s ennek frivol egyikéből visszafelé haladva alkotta meg az Arsake-epizódot másoló mesének a vázát. Kiinduló pontja a frivol, ill. a lényegét alkotó mozzanathoz fogva «rezervát esküs» tisztasági próba volt s ebből visszafelé építve konstruálta az egyes mozzanatokat, a melyek egyenesen és kifejezetten erre reflektálnak, ennek megvalósítását segítik elő: 1. a börtönjelenetet, mely a Melitte unszolásának engedéssel nem csak az Arsake félcsókja problémáját akarta teljesen megoldani, hanem a rezervát eskünek volt hivatva belső értelmét, frivol hátterét adni, s 2. elől a *ξενογαμία*-t, Kleitophon makacs vonakodását, a rezervát eskű komoly tényen alapuló előzményét.

Neimke és Sch. vizsgálataiból ösmertek azon elemek, a melyek a mesében még így is Heliodorosra mennek vissza; elég ismételnem, hogy ezek a mozzanatok, csirájukban legalább, valóban meg voltak Achilleus előtt Heliodorosnál: a *ξενογαμία* lényegét alkotó tartózkodás Kleitophon részéről a Theagenesében, a börtönjelenet a fél csókban, sőt, úgy hiszem, az eskű értelme megfordításának a motívuma is H. 352³⁰—43-ban: Ἀλλὰ προληφθεῖσα ἐπώμοσα (mondja Arsake) ἐχδώσειν Ἀγαιμένει· τὴν σὴν ἀδελφὴν Εὐδ., ἔφη (Theagenes), ὦ δέσποινα, τὴν ἀδελφὴν τοῖνον, ἥτις ἐστίν, ἐχδίδου. Μνηστὴν δὲ τὴν ἐμὴν καὶ

νόμων καὶ τί γὰρ ἄλλο ἢ γαμετήν, οὔτε θελήσεις, εὖ οἶδα, οὔτε θέλουσα ἐκδώσεις... Οὐ γὰρ ἀδελφὴν ἔγω τὴν Χαρίκλειαν, ἀλλὰ νόμων... ὥστε λελῦσθαι μὲν σοι τὸν ὄρκον, ἐξεῖναι δέ, εἰ βούλοιο, καὶ ἄλλην ἔχειν ἀποδείξιν... Ἔσται οὕτως, εἶπεν ἡ Ἀρσάκη, καὶ Ἀχαμένην ἡμεῖς ἐτέρω γάμῳ παραμνησόμεθα. A 3. étepe tehát megvan, — sőt hozzávehetném még a *κενογαμία* külső keretét, a Melitte és Kleitophon között formálisan megkötött, de tényleg nem perfektuált házasságot: ehhez halvány példaképnek látszik a Heliodorosnál H. 240⁴²⁻⁵² (vö. Sch. is 53. l.) található részlet, a hol Charikleia beleegyezik egy Thyamisszal kötendő házasságba, azonban akadályokat említ, melyek leküzdésre várnak; — ismétlem: ennyi külső egyezés s mégis mily különbség a két regényíró meséje *szel-lemében*!

Ennek az áthidalhatatlan különbségnek a végső megmagyarázásaiban, azt hiszem, Sch. finom, a technikai mozzanatokot oly exaktsággal elemző eljárása magában is kiegészítésre, e mellett, mint említettem, egy más *methodus* segítségére szorul.¹⁾

Kiegészítésre szorul nevezetesen annak a motívumnak a megítélésében, a melyet én az egész achilleusi kompozíciónak nyomatékosan az élére állítottam: értem a tisztasági próbát, még pedig kettős szempontból: a rezervát esküs tisztasági próba természete s a pathetikussal doublettebe állítása tekintetében.²⁾

II.

Rohdenál mellőzése s Neimkenél nem megfelelő értékelése után Sch. mutatott rá először arra, hogy ez a rezervátesküös próba Achilleus regénye egész nagy második szakaszának olyan része, a melynek tervszerűen hozzáköltött előzményei vannak, a melyekkel

¹⁾ Eljárásom természetesen rést üt a Sch. könyve előszavában, az V—X. lk.-on s az ugyancsak tőle való *Rhetorische Forschungen* I. (Halle 1912) «Programm»-jában V—XIV. lk.-on körvonalazott, tisztára a műfaj belső fejlődésére irányított, abstractiókkal dolgozó, a tárgyat egészen legvégsőül méltányoló kutatómódon; azonban igazamban érezem magamat vele szemben, mivel először is exkluzivitása ebben az esetben szemmel láthatóan hátrányos, másodsor pedig merev alkalmazása egyenesen lehetetlen, ha, mint kezdetben jeleztem s dolgozatom folyamán kimutatom, Achilleus meséjének a szelleme (az, a miben eltér Heliodorostól, minek folytán technikai «javítási» kísérlete nem balul sikerült, hanem szándékosan más) *tárgyi okokra, a mese anyagára* vezethető vissza. Ez a körülmény utalt természetesen a *Rhet. Forsch.* I, XII. l.-ján oly éles szavakkal elítélt «forráskutatás»-eljárásra, a mely, szívesen elősmerem, mert régóta meggyőződéseim, «világirodalmi portyázás» formájában nem sok tanúsággal szolgál, ily alkalmazásában azonban, mint nálam lesz látható, állíthatom, igen hasznos eredményeket ígér.

²⁾ A pathetikuss fél, Leukippe próbája teljességgel problema nélküli. Heliodoros megfelelő helyének közvetlen hatása alatt keletkezett; vö. Rohde, *Der gr. Roman*² 515 l. j., 483. l. 2. j.¹ s *M. Oeftering*, *Heliodor und seine Bedeutung für die Literatur*, Berlin 1901, (*Literarhistorische Forschungen* 18. füzet), 27. l. s közelebbi részleteket illetőleg Ph. Neimke id. diss. 45 sklk.

együtt egy a regényből kiváló, az ifjú hősnő, Leukippe nélkül is teljes történetet alkotnak, melynek hősei Thersandros, Kleitophon és Melitte (67., 68. sk. s 74. lk.). Azt hiszem azonban, s ezt már eddigi fejtegetéseim is támogatják, hogy keveset markol az ember, ha tisztára csak az Arsake-epizódhoz s a jelzett néhány vékony heliodorosi sablonhoz ragaszkodik ennek a történetnek a mérlegetésénél: Achilleus ugyanis, messze túl növe azokon, egészen más tartalommal és szellemmel töltötte ki keretüket, az ő története egy *frivol házasságtörési történet polgári milieuban*.

Egyelőre Sch. szellemében vizsgálódva, a kompozíció s a technikai eljárások szempontjából s csak a heliodorosi és achilleusi regényre támaszkodva, megállapíthatjuk, hogy ezen új mesében a két legfigyelemre méltóbb s egymással összecsúszó mozzanat az elején és végén van elhelyezve. Utóbbi ősmert: a próba. Az eleje azonban közelebbi elemzést kíván. Hősünket, Kleitophont *törvényes házasságban* találjuk Melittével, a dúsgazdag özvegygel, *ki első férjét tengeri útján elvesztettnek hiszi s Kleitophonnal jóhiszeműen lépett új frigyre*. Ez a motívum az Arsake-epizódhoz képest teljesen új, vele legföljebb annyi hasonlóságot mutat, hogy Oroondates, Arsake férje ott is távol van. Még nagyobb az ellentét abban, hogy ott Oroondates nem is jelenik meg, itten ellenben *Thersandros hirtelen betoppanása* minden további bizonyalomnak az oka; s végül abban, hogy míg amoda Arsake tragikus sorsának férjétől félelme egyik fő indítéka s eszközege principialis földézője, itt *Melitte* az egész fejlemény alatt ritka *fölénnyel viselkedik* férjével szemben, s ezt végül is *ravasz, kétértelmű esküjével* elámtítja. Ez a kezdet: férje távollétében jóhiszeműen új házasságra lépő nő; hirtelen betoppanó férj; a meglepettek kétes helyzete, máshonnan jól ősmert meseváz; ez a *«hazatérő férj»* motívuma.¹⁾ Ha a rezerváteskü tisztasági próba az egyik, akkor ez a másik sarok Achilleus meseszövéseben: mint a rezerváteskü visszafelé hatóan, a férj *ἀποδημία*-ja előre az egésznek az uralkodó mozzanata. Melitte esküjének a kétértelmősége egyenesen reá van építve; a fönt közölt H. 122⁴⁶—123¹³ közvetlen folytatása 85¹⁰—11 és 91⁴⁰—48-nak.²⁾ Achilleus meséje tehát elején és végén egymás kiegészítésére van komponálva, — azonban nem a két sarokban eredetileg benne lévő momentumokkal! Ha az ember áttekinti az achilleusi mese régebbi vázlatát, azt látja, hogy a férj távollétében jóhiszeműen kötött házas-

¹⁾ Modern népköltészeti földolgozásairól v. ö. W. Splettstösser, Der heimkehrende Gatte und sein Weib in der Weltliteratur. Berlin, 1899, prózai irodalmiokról M. Landau, Die Quellen des Dekameron (2. kiadás, Stuttgart, 1884).

²⁾ 85¹⁰—11: Τέσνηκε δ' αὐτῆς (Melittének) προσφάτως ἀνὴρ κατὰ θάλασσαν. 91⁴⁰—48: Ἄρτι δὲ κατακλιθεῖντων ἡμῶν (Melitte és Kleitophon) θόρυβος πολὺς κατὰ τὸν ἀνδρῶνα ἀκούεται καὶ συνδρομὴ καὶ εἰσρέχει τις τῶν θρασυπόντων, ἀσφμαίνων ἅμα καὶ λέγων· Θέρσανδρος ζῇ καὶ πάρεστιν. Ἦν δ' ὁ Θέρσανδρος οὗτος ὁ τῆς Μελίττης ἀνὴρ, ὃν ἐνόμιζε τεσνηκῆναι κατὰ θάλασσαν. Τῶν γὰρ συνόντων αὐτῷ τινες οἰκετῶν, ὡς περιετράπη τὸ σκάφος, σωθέντες καὶ νομίσαντες ἀπολωλέναι, τοῦτο ἀγγειλαντες ἔτυχον. Sőt v. ö. 100⁴⁷: . . . ὃν (Thersandrost) οὕτω φιλοῦσιν οἱ θεοί, ὡς ἂν αὐτὸν καὶ ἐκ μέσων τῶν τοῦ θανάτου πυλῶν ἀναγαγεῖν. Εἴτα κατέλεγεν (Sosthenes Leukippenek) τὴν ναυαγίαν, ἐκ χειρᾶς ὡς ἐσώθη, καὶ τεραπευόμενος ὑπὲρ τὸν δελφῖνα τὸν Ἀρίονος.

ságban az *ἀποδημία* mellett egy, a rezerváteskü esküdhetőségét előmozdító másik körülmény is szerepel: Kleitophon tartózkodása, minek folytán a házasság a H. 86¹⁷—21, 87⁷—33 és 89⁴³—50, valamint 90⁴⁵—91³³ szóarádataiban nem közönséges tetszelgéssel rajzolt *zewoγμία*-vá lesz. Mint e fogalom, maga az egész motívum vérbeli spiritalista regénymozzanat: ez Theagenes fanatikus tartózkodásának a mása. Ámde a keret hozzá: a házasság?

Kibékíthetetlen ellenmondás van a között, hogy Kleitophon házasságra lép s kötelességének még sem tesz eleget. E körülménynek megokoltsága nem valami kitűnő, mert hiszen, ha Leukippe iránti kegyeletből történik, akkor házasságot egyáltalán nem kellett volna kötnie,¹⁾ — a további fejleményekbe azonban kiválóan van beillesztve. Kiválóan, de nem «noch aus anderen künstlerischen Gründen» (Sch. 69. l.), hanem egyesegyedül abból az egyetlen okból kifolyólag szerepel a hazatérő férj-mesében, hogy a rezerváteskü szövege első részének valóságos tény feleljen meg: Melitte férje távollétében idegen emberrel nem érintkezett. Teljesen érthetetlen azonban előttem, mint lehet heroizmusnak nevezni a börtönjelenetet, Kleitophon azon tettét, hogy Melitte unszolásának eleget tesz, «aus höheren sittlichen Rücksichten und zwar um die lange um ihr gutes Recht Getäuschte von ihrer Leidenschaft zu heilen, aus menschlichem Mitleid, aus Scheu vor dem Zorne des Eros...» (69. l.), mikor ez tulajdonképen semmi más czélt nem szolgál, mint hogy a rezerváteskü mögött frivol valóság rejtőzzék: Melitte igenis érintkezett idegen emberrel, csak hogy akkor, midőn első férje már otthon volt. Ezért a legsúlyosabban támadható Sch. érvelése azon a ponton, a mely «magasabb erkölcsi tekintetek hatása alatt» cselekvőnek tünteti föl Kleitophont egy «Thersandros és Leukippe megjelenése után tökéletes házasság- és hűség-törésben» (69. l.)! Ezt annál kevésbbé érthetni, mivel maga Sch. regisztrálja azon többi helyeket, a melyek Achilleus hősei abszolút megbízhatatlan erkölcsiségét tükrözik (69—70. lk.), — a minthogy Achilleusnak egész ethosa egyenesen az *ἀναιδεία* határán van, a ki után csak a regényhősnő tisztasága követelmény csupán (Sch. 83. l.), a kinek ez a hőse «magasabb erkölcsi» cselekedetét elhallgatja női partnere előtt (u. o. 69. l.), — a minek persze megoldatlan rejtélyként kell Sch. előtt föltűnnie, holott csak az első tételt kell elejteni s megszűnik az lenni. A kérdés csak az: lehet-e bizonyítani, hogy ez a Kleitophon bukása nem erkölcsileg nemes tett, hanem a maga meztelen frivolságában fogandó föl? Erre feleletet igenlő értelemben kapunk (s így a tétel elejtésének mi sem áll útjában), igenlő választ már pusztán magából azon körülményből, hogy az a rezerváteskü próba, a melynek alapjául szolgál, határozottan a leglégházból morális felfogásról, nemcsak a heliodorosi patheitikus minta jókedvű csúfolásáról, hanem az eskü szentségének blasphemiás fölfogásáról tanuskodik. E frivol vég előkészítéséhez teljesen

¹⁾ Leukippe viszontlátása Melitte birtokán, letelt terminusának további kitolására kényszeríti, a mihez igen ízléstelen, drasztikus okot hozat föl vele Achilleus, jeléül annak, hogy e mozzanat belső megokolása egyszersmindenkorra lehetetlen.

előtő morális és pathétikus jellemű mozzanatot lehetetlen képzelni. Achilleus hőse ezzel a lépésével tagadhatatlanul bukott s lejjebb áll, mint a Heliodorosé, bármennyire is az övé rokonszenvesebb hétköznapi moráljával, — rokonszenvesége t. i. nem tettének «nemes» indítékaiból ered (a melyek nincsenek), hanem onnan, hogy az ember előre tudja, mily pompás következményeket fog ez maga után vonni a *xevoγapia* előzmény után, ha Melittét s Kleitophont megszorítja Thersandros a *μολυσία* vádjával. Tehát nem morális érzés még az olvasóé sem, hanem a mit érez, tisztára a motivum ügyességével elégedettség, a kompozíció élvezése. Ha, mint ezt Sch. (ismétlem) oly helyesen hangoztatja, Achilleus «Modeautor», íme ez az egyik legcsattanósabb bizonyíték rá: hogy egy frivol esküs tisztasági próbát komponálhasson, föláldozza a heliodorosi schema szerint tisztán megőrzendő ifjú regényhőst, — s tudja (a tapasztalat modern olvasó részéről is igazat ad neki), hogy ez tetszik. Öntudatosan és szándékosan el-, sőt szembe fordúl példaképével, egyszerűen csak azért, hogy egy kiválóan jónak ígérkező mesét végig vezethessen, olyan mozzanatokkal, a melyek a legügyesebb novellának is becsületére válnának. Az a félút, a melyen az Arsake-epizód megáll a félcsókkal s a hősnő időelőtti, megokolatlan, tragikus halálával, itt végig meg van téve, de úgy, hogy szereplőiben és azok tetteiben csak a leghalványabb nyomát találjuk a mintának. Mekkora a távolság a férje halálhírére Kleitophont új férjéül választott Melitte s a királyi vérbeli, satrapafeleség, Arsake között; ¹⁾ mekkora a mindvégig hajthatatlan Theagenes s a férj megcsufolása kedvéért erkölcsiségében föláldozott Kleitophon között; végül a csak pusztá üzenetével s távolról küldötteivel közbenyúló, a legszomorúbb véget előidézett satrapa, Oroondates s a hite szerint távollétében, valóságban azonban megérkezte után háta mögött megcsalt, toporzékoló, dühöngő, de végül is nemcsak fölszarvazott, hanem egyenesen bolonddá tartott, nyárspolgár férj, Thersandros között! Achilleusnál sehol semmi nyoma pathosnak, heroizmusnak, emelkedettségnek, tragikumnak, ellenkezőleg: minden frivol, cinikus, léha, bohózatjellegű.

Azt azonban nem lehet tagadni tőle, hogy ügyes, ötletes és szellemes. Kövessük csak eljárását! Eleve azt kontemplálván, hogy a Heliodorosnál látott (s az ő Leukippejével is hasonlóan végeztetett) pathétikus tisztasági próba mellé egy parodikus pendant-t állítson, fölvette a «rezerváteskü» motivumot, melynek lényege az, hogy tisztaságában vagy házassági hűségében meggyanusított nő szó szerint igaz, valójában hamis eskü segítségével szabadul. Egy ilyen nő mellé szegődttette partnerül regényhőst. Összehozásukra rendkívül alkalmas volt a «hazatérő férj» meséje, a melynek lényege abban áll, hogy távollévő férje halálhírére egy nő új házasságra lép. A továbbiak, a

¹⁾ Sch. azt hiszi, Achilleus fő változtatása az az Arsake-mintán, hogy Melittét «szelidebb»-re formálta s Kleitophontól való követelését a vele kötött «házasságból folyó jog»-nak tünteti föl («megnemesített Arsake», «morális» és «polgári» jogcímekkel követeléséhez: 68. l.). Kétségtől helyes megállapítás, a melynek értékét későbbi fejtegetéseim csak emelni fogják, lehetetlen azonban meg nem jegyezni, hogy ily előzményekből szükségképen egészen más irányba kell történnie a mesevezetésnek.

spiritualista regény egyes kellékeiből könnyen adódtak. Minthogy az eskü szövegét két mozzanatra szándékozott építeni: 1. a férj távollétére, 2. a hűségnek vitatható voltára, látszólag megtartására, de valóságban megszegésére, ezért a «hazatérő férj» meséjébe behozta a *ξενογραφία* mozzanatát a férj távolléte idejére, a továbbiakban pedig, a férj megérkezése utáni időre, megalkotta a börtönjelenetet, mint azt a *pointe*-t, a melyen megfordul az eskü értelme. Az eskü ezek után a legpompásabban történhetik, sikere biztosítva van. Ezért az egyszerű, de ötletes meseszövéseért teljes elismerés jár Achilleusnak, — de tisztára csak a művészet, semmiesetre sem a morál szempontjából, a melyre, valamint — s ez nem kevésbé fontos — regénye főcselekményére s hőseire semmi tekintettel nem volt. Hogy az V. k. 11. fej.-től kezdve Achilleusnak más célja nem volt, mint Melitte történetének a szövése, maga Sch. megjegyzi (67. l.: fast als Virtuosensstück, dem der Roman nur zur Folie dient); hasonlóan látja azt is, hogy a hősnő egyenesen annyira nem szükséges hozzá, hogy szinte teljesen kiszorúl (u. o. «das scheinbar gänzliche Ausscheiden Leukippens aus der Geschichte»; v. ö. 73. l. is), — szem melláthatóan nem vezeti azonban végig a gondolatmenetet, ha, mint ezt jeleztem, Kleitophon viselkedését a magasabb morál érdekében tettek nevezi (láttuk, ok nélkül), különösen pedig ott a legnagyobb hiány érvelésében, a hol (a 77. l.) Kleitophon tevékenysége meglazulását sajnálja a regény befejezésében, azaz azt, hogy Thersandros elleni védelmét is mások látják el helyette, sőt «auch die entscheidenden Keuschheitsproben Leukippens, ja sogar Melittens verlaufen, ohne den Bangenden zum Eingreifen zu zwingen, günstig für seine Sache». Epen ez a tétlenség a legfontosabb bizonyíték arra nézve, hogy szerepe («önállósága») addig is csak kénytelenség volt a Melitte-történet kiépítéséhez. Ennek a történetnek nem ő a hőse, hanem Melitte: a nőnek kell megállania a helyét férje *ποδάρχης*-ével szemben; a házasságtörési történet ugyanis kettejük, a férj és feleség ügye, a *μοιχός* mellékes szerep benne, sorsa a nőtől függ. Leukippéhez meg épenséggel semmi köze a Melitte-kalandban, minthogy ő az egész idő alatt börtönben van a Melitte-történetben játszott szerepe miatt s Leukippe Thersandros üldözéseivel szemben teljesen magában áll; próbája is tisztára ebből a küzdelemből van levezetve.¹⁾ Kleitophon aktív szerepe egyáltalán be van fejezve a *ξενογραφία* s a börtönjelenet bábszerű lejátzásával. A törvényszéki részletekben sincs semmi különösebb föladata az egyébként (Hel. VII. 8 sk., *H.* 361⁴² sk. után) kitűnően megrajzolt szakaszon kívül (VII. 1 sk., *H.* 105⁴ sk.), a hol Leukippe meggyilkolásának a tervét, hogy Melittet tönkretégye,

¹⁾ Ez az egész második szakasz, leggyöngébb része, csupa konvenziós requisitumokból összetakolva: 1. Alhalála után Thersandros és Melitte rabnője Ephesosban, 2. Thersandros szerelmével üldözi (~ csirájában Oroondates érdeklődése), 3. Artemis templomába menekül, a melynek különös szabályai folytán kell a tisztasági próbának alávetetnie. (*H.* 112¹³ sk.). A legföltűnőbb azonban az, hogy az ő próbája bele van kapcsolva, mint mellékes fejlemény, a Thersandros contra Melitte—Kleitophon *μοιχός*-pörbe. Így szorúl az első indítékul szolgáló pathetikus próba második helyre a mind több gondot igénylő frivol mellett!

magára vállalja. Ez azonban egy mellékes epizód, magukban a törvénytársai tárgyalásokban is a *μοιχεία* kérdése a fő. Ezek megszakítása ezzel a jelzett epizóddal csak kettős célú szolgál: Leukippe bevezetését a regény kibonyolódásához s várakozás keltését a végső fejlemény iránt, a mely semmi más, mint a két próba, a Melitte-történet s a regény diszharmonikusan hangolt együttes záróakkordja.

Ilyennek látom én Achilleus regényét befejező, nagy második szakaszában: szellemes, de frivol pendant-állításnak egy pathétikusan is lemásolt minta mellé; halvány gyökökben, schemákban a heliodorosi Arsake-epizód utánköltésének, tulajdonképen azonban két erőteljes, eredeti, friss, Heliodorostól alaphangjában különböző mesemotivum, a «hazatérő férj» és a «rezervátuskús tisztasági próba» motivumai földolgozásának.

Szellemét ugyan teljesen a heliodorosi ellentétének mondotam, de azért jeleztem, hogy az Arsake-epizódban is van olyan hely, a mely az eskü szavaival és értelmével (*ἀδελφῇ—μνηστῇ*) játszásban például szolgálhatott a Melittének (*ἀποδημία*); aligha lesz meglepő most már, ha azt állítom, hogy egy olyan hely is van ugyanott, a mely a pathetikus tisztasági próba frivol pendantja szerkesztéséhez szolgálhatott indítékul, egy hely, mely eddig tudtommal sehol sem talált értékelésre, pedig eminens jelentőségű azzal, hogy már ott előfordul az *istenítélet megbízhatóságában való kételkedés*. Az Aethiop. X. k. 22 f. H. 401⁵⁴—402⁴ Hydaspes aethiopai király így nyilatkozik a tűzhely-próbáról, a mely Charikleia ártatlanságát bizonyította: *Εἰ μὴ ἄρα παρὰ ταύτῃ μόνῃ ψεύδεται μὲν τὸ παρ' Ἀιθιοφῶν ἀψευδὲς τῶν καθαρυνόντων πειρατήριον καὶ ἐπιβᾶσαν ἀφλεκτον ἀποπέμπεται καὶ παρθενεῖν νόθως γαρίζεται.*

Ezzel az Achilleus-féle frivol pendant szerkesztése igen jelentékeny távlatot nyert. Ime Heliodoros, az az író, a kinek ezt a pathetikus istenítéletes tisztasági, illetve hűségpróbáját évszázadokon át hittell, buzgalommal másolták,¹⁾ a ki ezzel bizonyíthatóan építő tendenciát követett,²⁾ nem zárkozhatik el a kétely elől. Ha az ember okát kérdezi: miért, a válasz csak egy lehet: engedményt kénytelen tenni már ő is publikuma egy részének, mely e hittell szemben legalább is szkeptikus volt. Az mindenesetre bizonyos, hogy Hydaspes szavai a közhiedelmet tükrözik, azaz: Heliodorosnál egyidejűleg jelentkezik az istenítéletnek hittell teljes és kétségbevonó fölfogása, reflexeként a korabeli társadalom hitének és szkepszisének. Ugy látszik tehát, hogy ezen moti-

¹⁾ Heliodorosnak oly sok századon át hatását ügyesen, noha csupán összefoglalóan vizsgálja a már idézett *M. Oeftering*, Heliodor und seine Bedeutung für die Literatur. Berlin, 1901 (Literarhistorische Forschungen 18. füzet). Könyvéhez a francziákat illetőleg még mindég hozzáveendő *H. Körtig*, Geschichte des französischen Romans im XVII. Jahrhundert, Leipzig—Oppeln, 1885—87, I. Abt. Kap. 2.: Der griechische Roman und sein Einfluss auf den französischen des XVII. Jh. Számos modern mesét sorol föl *Éd. du Meril*, Floire et Blanceflor, Páris, 1856., kül. CXLV s. klk., a melyekben a tisztasági s hűségpróba különböző neme alkalmazást nyert: ezeknek azonban Heliodoroshoz direkte alig van közülük többé.

²⁾ Ephesosi Xenophon továbbfejlesztéseként; l. először kimutatva *K. Bünger*, Die literargeschichtl. Stellung des Antonius Diogenes und der historia Apollonii. Progr. Blankenburg 1903, kül. 18—20. lk.

vumnak ókori regényirodalmi szerepe kezdettől fogva elválhatatlan a valóságos népies hiedelemtől: ha már Heliodorosnál belereződül a kétség árnya, ez azt jelenti, hogy a hívőkkel szemben szkeptikusok, sőt teljesen hitetlenek is állanak; s ha Achilleus a megcsalhatósága sejtését egy külön mesében, hozzá a pathetikus mellett, igazolja, minden kétségen fölüli áll, hogy ezzel a spiritualista építő regénytendenciával szemben destruktív irányt követett s frivol költése a Heliodoros publikumától eltérő, divatos fölfogásnak hódoló kör czímére szólott. Ísmét egy újabb bizonyítéka tehát a kezdetben fölállított értékeszállító tendenciának, a mely Achilleust regénye e szakaszában vezette, a mely Heliodorossal egyenesen szembeállította. Míg ez publikumával együtt hívő lélek, ő a magáéval fölvilágosodott rationalista.¹⁾

(Vége következik.)

(Budapest.)

CZEBE GYULA.

A WAGNER-OPERÁK MAGYAR FORDÍTÁSÁIRÓL.

(II. közlemény.)

Ugyancsak zenei szempontból kifogásolható, ha a fordító rövid szótagot juttat hosszú hangjegyre és kétszeres hiba, ha e hosszú hangjegy még hozzá súlyos taktusrészen van pl. a taktus elején. A német Hebungok és Senkungok visszaadásánál a magyarban lábakat kapunk

¹⁾ Rendkívül jellemző, hogy Heliodoros hite ókeresztényen apokryphok s ezekhez kapcsolódó egyéb egyházi irodalom és művészet hitével egyezik. Az idevonatkozó gazdag forrás és irodalom nagyszabású monographiában nyert földolgozást, *Adamantios Adamantiu* Αἱ παραδόσεις ἐν τῇ χριστιανικῇ εἰκονογραφίᾳ. Ἀγνεῖας πείρα című művében, mely az athéni néprajzi társaság Λαογραφία című folyóiratában 1909—11. 3 fejezetben jelent meg: Μέρος Α'. Εἰκονογραφικόν, I. köt. 461—563. lk., Μέρος Β'. Ὑμνογραφικόν, II. köt. 521—547. lk. és Μέρος Γ'. Λαογραφικόν, III. köt. 51—147. és 390—446. lk., a melyre én itt egyszersmindkorra utalok. Fontos, hogy Ad. vizsgálatai kétségbevonhatatlan eredményül adták azt, hogy az apokryphokban a Mózes IV 5, 12-re visszamenő φέρω ελεῖν szószerű néphite ősi görög ὁδὸς ἔοικα hitével egyesült, azaz hogy bennük egy az *istenítélet fogalmára* eleven görög komponens érvényesült s ezzel tarthatatlan az a nézet, hogy az *istenítéletbe* vetett hit mindenha csak a hellén világ szélein vagy félreeső zugokban élt s az irodalomban csak frázis volt a K.-e. 5—4. sz. óta (így R. Hürzel, Der Eid, Leipzig 1902, 208. l.). Tarthatatlan pedig nemcsak az apokryphok, de Heliodoros tanúsága folytán is, kinél az *istenítélet* oly részletekkel kerül bemutatásra, a melyek Adamantiu i. h. III 132. l.-on található egyenes konstatálása szerint máshonnan is ugyanúgy ősmertések, valóságos gyakorlatban lévő vonásokkal, — de főleg mint eleven, a társadalom tudatában levő fogalom, a mely mellett az emberek állást foglaltak, vagy a hitét, vagy a szépségét, vagy a frivol tagadását. Az árnyalatoknak a társadalom rétegeiben eloszlása minden kétségen fölüli áll, — s ebből érdekes vonás jő létre Heliodoros tette jellemzéséhez: a regény magas műfajába annyira nem rationalis s alacsony eredetű hitet vezetett be.

görög-római időmértékkel. Hangsúlyos német szótag helyén a magyarban hosszú lesz, hangsúlytalan helyén rövid. Az *örök* szó első ö-jét pl. nem helyezhetem hosszú hangra, mert akkor mást jelent, és miként még a magyar nóták közt is hirhedett a «Kerek ez a zsemlye», mert az első rövid szótagja súlyos és hosszú hangjegyre esik, úgy még inkább rossz hatást kelt, ha Tannhäuser taktus elején ilyent énekel a dalnokversenyen (18. l.):

Lab' an dem Quell ich ewig mich
 Ö - rök - re él - de - lek vi-zén.
 stb.

Ritkábban fordul elő zavarólag az az eset, hogy rövid hangjegyen hosszú szótag idéz elő kellemetlen hatást. Ennek az az oka, hogy gyorsabb időmértékű részletelnél, ha a magyarban az egyforma rövid hangjegyekre eső trochæusi (vagy iambusi) lábokban a rövid szótag helyett is hosszú kapunk, spondeusnak halljuk és legtöbbször a szó értelmi hangsúlyánál fogva kiegyenlíti a magyaros, ütemes verselésre emlékeztető gyors deklamáció ezen hiányát. Még inkább elmondhatjuk ezt a secco-recitativokról, hol az ad libitum jelzés szerint az időmérték úgyis a deklamációhoz alkalmazkodik, tehát nem a szótag kapja időmértékét a hangjegytől, hanem megfordítva. De itt is van eset, hogy ha a wagneri hangjegyekre énekeljük a szöveget, kényszeresen hangzik a rövid hangjegyen hosszú hangzó, pl. Parsifal 1079. s.:

bleich und elend wankt um-her die mut- und fñh-rer-lo-se Ritterschaft
 sá - padt, vőz-na lett itt a bá - tor, sa lo-vag-nép-nek nín-s feje.

Ez a példa több szempontból is tanulságos. Először is rosszul hat a *bátor* első hosszú szótagja súlytalan rövid hangjegyen, mikor utána a hangsúlytalan és rövid második szótagja viszont súlyos taktusrészen és hosszú hangjegyen van. Ezen úgy lehet segíteni, hogy a szótagokat a hangjegyekre másképen kell elosztani. Itt a leghelyesebb volna a *bá* szótag *c* hangjegyét elhagyni, s a *bátor* szót a hosszú *as-ra* énekelni így:

bá - tor

Hasonlóan rosszul hat a *lovag* szó első rövid szótagja a hosszú *h* hangon. Itt úgy segítenék, hogy a «*sa*» szótag *h* hangjegyét szünetnek téve meg a taktusvonal utáni *h* és *e* időmértékét így osztanám be:

s a lo-vag.

Ugyane példában feltűnő még a *sápadt* szó tagjainak egy ½ pauzával való kettészakítása. A gyakorlatban a pauza mellőzésével a

hosszú *sá* szótagot a pauza értékével hosszabbnak kell venni. A pauzát azonban csak akkor lehet így eltüntetni, ha előtte hosszú szótag van, mely tehát túri a nyújtást. Egész rövid $\frac{1}{16}$ pauzáknál a rövid szótag is eltúri a pauza időmértékével való megtoldást. Ellenben teljesen rossz a fordítás, ha a megszokottság közben levő pauzán fermáta is van. Ilyenkor más szót kell választani.

A fordítók eljárásából általában az tűnik ki, hogy a rövid és hosszú szótagoknak és hangjegyeknek, valamint a súlyos taktusrészre eső szótagoknak megválogatásában sem tanúsítottak kellő óvatosságot. Pedig, hogy a normális fül milyen érzékeny az ilyen vétségek dolgában, arra egy közismert és jellemző példát hozhatok fel.

Erkel Himnuszában («Apollo» Férfigár-gyűjtemény I. kötet)
a trochæusi mérték ellenére az utolsóelőtti taktust ilyen kótázásban
találjuk:

mul-tat s jo-ven - döt.

zenei rythmus: $\frac{1}{2} - \mid \frac{1}{2} \cup \mid \frac{1}{2}$ a szöveg rythmusa: $\cup \mid \frac{1}{2} \cup \mid \frac{1}{2} -$

Láttnivaló, hogy a zenei időmérték ellentmond a szövegnek. A harmoniai alapon nyugvó zenei beosztás (hol a pontozott negyed első felén a skála 2., második felén az V. fok hangzata lép fel,

mul - tat s jö - ven - döt

mielőtt a tonikába való zárlat *g* hangját a szoprán anteczipálná) nem felel meg a magyar nyelv ritmikai érzésének, s ezért a legjobban betanult karok nyilvános szereplésénél is előfordul, hogy a karmester taktuspálcájára ellenére a kar a harmoniai alapot megdöntve, így énekel:

jō - ven - döt.

Más letételekben szintén e szerint javítva így írják:

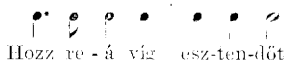
jö - ven - döt.

Erkel az utolsó két sornál nem tartotta be a szimmetriát s ez okozta az eltérést. Helyes szimmetriával a Himnusz vége így volna:

Bal-sors a kit | ré-gen tép, | Hozz rá vig esz- | - ten - dőt
Meg-bűn-höd-te már e nép | A mul-tat s jó- | - ven - dőt.

A zeneszerzőnek van joga a rideg szimmetriát egy kissé megbolygatni a dallam kedvéért, miáltal a *jövendő*t utolsó szótagja, tehát

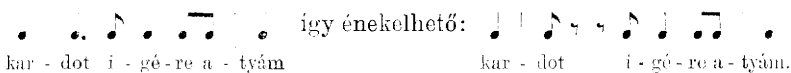
verstanilag a spondeusi láb súlytalan szótagja súlyossá vált. Ez esetben azonban ilyen szépséghiba lett belőle. Megjegyzem még, hogy a *rá* szótag rövid hangjegyen sem tetszik a magyar fülnek s azért rendszeren így éneklik:

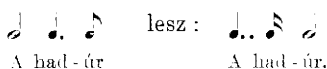
vagyis a már betanult melódiához hozzátoldanak egy szótagot, megkorrigálva a zeneszerzőt, a mi nem történt volna meg, ha a *hozz rá* egyforma 4-es hangjegyekre íródott volna.

E példákkal csak azt óhajtottam igazolni, hogy a laikus fül is milyen érzékeny az ilyen vétségek iránt. Azért a fordítónak fokozott figyelemmel kell az ilyen fülsértő szöveghibák kerülésére törekednie. Különösen a szabad ritmusnál, de egyebütt is előfordulnak sorok, melyekben a Hebungok és Senkungok helyes elosztása kétféleképen is történhetik. Pld. az fordul elő gyakran, hogy a zeneszerző a trochæus Auftaktját önálló értelmi hangsúlyánál fogva Hebungként kezeli. (L. erre példát a Rienzi tárgyalásánál.) Az is gyakori, hogy a tempo lassúsága miatt még jobb a verstanilag helyes rövid szótag helyett (pl. daktylusban) hosszút vagy hosszúkat venni. (L. erre példát a Tannhäuser tárgyalásánál.) Érdekes tévedést okozhat a relatív időtartam figyelmen kívül hagyása is. (L. ugyancsak a Tannhäusernél).

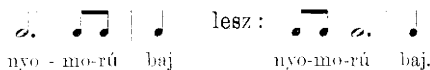
Tán nem lesz érdektelen egy pár példával a verstani és a melodiai ritmus közti különbségek gyakoribb kiegyenlítési módjait megvilágítani. Rövid szótag hosszú, súlyos hangjegyen kiegyenlíthető: 1. pauzával, ha szó vége, pl. Walkür 14. l.

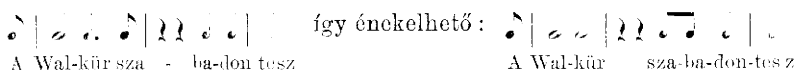
2. azáltal, hogy Auftaktnak, vagy általában az előző egységhez tartozónak vesszük, pl. Walkür 35. l.:

3. értékének a következőre való átvitele útján, pl. Walkür 36. l.:

Külömben a fent citált második korrigált példa a Himnuszból («jö-vendőt») szintén ide tartozik. 4. Szóközépen hosszú pauzát nem lehetséges a rövid szótag megnyújtásával eltüntetni, pl. Walkür 34. l.:

A rossz daktylusokról l. a Rajna kincsénél felhozott kiegyenlítési módokat. Ily esetekben csak a partitúra adhat felvilágosítást épügy, mint a szómegszakító pauzákra nézve is. A duettek stb. együttesek melódia-kitöltő szóismétlései szintén megkívánják a partitúra, illetőleg énekes zongorakivonat követését, hogy olyan szöveget adhasson a fordító, a melynek vannak megfelelő ismételtető részei. Ennek daczára számos olyan hibát találtam, melyekből azt következtetem, hogy a fordítók némelyike csupán szövegkönyv alapján dolgozott.

Nem lehet hibának venni, ha a fordító egyébként helyes ritmikával, csupán azért, hogy a verssort befejező hosszabb szó végét a következőbe át ne vigye, az egyik sort annyi szótaggal veszi hosszabbnak, a hánynyal ezáltal a következő sor megrövidül. Nem kifogásolható zenei szempontból pl. a Parsifal e részlete (963—965. s.) sem:

kalt — und starr!

Diesmal hielt ich sie wohl für tot:

Doch war's ihr Stöhnen, was ich vernahm!

Hideg, merev; | most őt valóban

holtakn hihetném; | de mégis nyögött;

jól hallok-e?

A magyar szövegben jelzett helyek felelnek meg a német sorvégeknek s csak azt bizonyítják, hogy a fordító nem a szövegkönyvből, hanem a partitúrából dolgozott, s a szabad ritmus folytán onnan helytelenül ítélte meg az egyes sorok hosszát. Annak daczára a szótagszaporítással elérte az értelem pontos visszaadását s e mellett az énekelhetőséget is. Zenei okok idézik elő azt az elfogadható eljárást is, hogy két sort néha felcserélve látunk. Tristán (724—725. s.):

«Betrug auch hier?

Mein die Hälfte!»

«Felét nekem!

Itt is csalnál?»

Talán kellenél tovább időztem zenei kérdések tárgyalásánál a philologiai kérdések megvitatására szánt helyen. Tettem ezt azonban azért, mert az egyes operáknál csupán kifogásaimat óhajtom felsorolni a fent körvonalazott szempontokból. A tárgyi hűség s az énekeszerűség szempontja mellett szóba jön majd a nyelvi szempont is, a mennyiben számos oly helytelenség is előfordul, mely a tárgyi hűség sérelme nélkül csupán értelmi árnyalatok kiélezésének elhanyagolásából, félreértésből, furcsa szóképzésből, magyartalanságból, a rossz szórendből, stb. eredt.

I.

A tárgyaltak során az első a *Rienzi* legyen, mely ugyan Wagnernek nem első operája, azonban az első, mely nevét ismertté tette. Az előtte írottak közül a *Die Feen* részesül abban a kitüntetésben, hogy Bayreuthban is adják. Nálunk azonban tudtommal a *Rienzi*t megelőzőkből még egyet sem adtak. A *Rienzi*t még a Nemzeti Színház mutatta be először 1874. nov. 24-én. A Bulwer regényének történeti alakját idealizáló opera fordítása nem kíván tárgyilag különös

előkészültséget. Az együttesek, a zárt formák és a ballet dolgában Meyerbeer nyomdokaiban haladó mű szöveggönyve mégis kiemelkedik a hasonlók sablonából; a cselekmény középpontjában álló Rienzi jellemzése az őt környező miliőben, a dekoratív epizódok, pld. a balletet helyettesítő pantomim a római Lucretia történetével — melyet különben a fordító elég helytelenül nem tartott érdemesnek lefordítani — a művet minden részletében érthetővé teszik s így tárgyi tévedések nincsenek benne. A szabadabb fordítást rendszerint a rimes áriáknál, duetteknel találjuk. Különösebb megjegyzéseim a következők. Tárgyilag nem pontos az 510 sk. sorok fordítása, hol arról van szó, hogy Rienzi felhívja a német fejedelmeket arra, hogy:

«Bevor ein Kaiser sei gewählt,
Sein Recht den Römern darzutun,
Mit dem er König Roms sich nennt.
Auch Rom erwähle ihn sofort,»

Javítva:

«Ezentúl terjesztnék elém,
Mi jog nyomán igénylik ők
A római király czímét.
És Róma válasszon királyt.»

«A császár választás előtt
Terjessze jogczímét elő
A Róma királya névért.
Igy majd mi is megválasztjuk.»

A rím miatt az eredetinek épen az ellenkezőjét adja vissza fordító a 736 sk. sorokban:

Durch düstre Gluten *dringet* selbst
Der schönsten Liebe Strahl *ins Herz*.

És *lelkemből származnom kell*
Hő szerelmemnek bájhonát.

Ugyanígy a 204 s.

«Mit hoher Liebe Bande
Zieht es mich hin zu dir!»

«Megboszulod hazádnak
Sötét gyalázatát.»

Bár ezen sorokban Wagnernél nincs is rím, fordító kereszt-rímekeket alkalmaz. Helytelen a 3., 5., 6., 10. és 15. lapokon a *pór*, *pórledny*, *pórsereg* szó a plebeius, Bürgermädchen, Volk helyett, hisz itt városi polgárokról van szó.

Az együttesek visszaadásában szokásos felületességet jellemzi pld. az 1201. sor: «Herbei! *Auf!* *Eilt zu uns!*» = «Jerünk! kövessük őt!» e helyett: Siessetek! — 116. s.: «Freiheit verkünd' ich Romas Söhnen!» = «A boszú műve vár reátok!» e h.: *Hisz a szabadság vár reátok.* — Egész mást látunk Adriano-Irén duettjében is (250 sk.): «Von ihr (t. i. Welt voll Leiden) mit dir zu scheiden ist göttliches Geschick.» = «Egy szebb remény sugára adjon vigaszt neked.» — Szintén a rím miatt van máskép a 382 s.: «Denn frei will jeder Römer sein» = «A nép megáldja szent honát.» — 732. s.: «Der Taten Hoffnung ist verloren, *mein Haupt* krönt nimmer Glück und Ruhm.» = «Letűnt a fény, melylyel reméltem emelni *veszendő hazám!*» A nobilek nem a hazára, hanem családjuk nemesi fényének emelésére gondoltak — Helytelen az 533. s.: «das Misslingen der wohl-berechnet schönen Tat» = «a szép tett *e nem reményletli sikerén*» e h.: =

e nem remélt balsikerén. — Sokszor minden ok nélkül mást kapunk pld. 562.: «Sein Vater! sprich, was ist sein Los?» = «Testvérem, (Irene mondja Rienzinek Adriano apjáról.) szólj, mi vár reá?» e h.: «Apjára, szólj, mi sors vár rá?» Igaz ugyan, hogy ez és számos más ilyen hely az értelmet lényegében nem változtatja meg, azonban az ilyen felületességnek a hajlama idéz elő aztán számos olyan szabad fordítást, mely már nem jó.

Sajtóhiba lehet 110. s.: «A nobilek a várost *elhagyák*» e h.: elhagyják (verlassen bald; 8. l.: «Örvények *ejelébe* e h.: éjjelébe; 15. l.: «*szivüknék* bánatát» e h.: szivüknek (in ihr Herz). Nyelvileg helytelen a többször használt *teszesz* (13., 17. és 19. l.) s a *leszesz* (25. l.) teszel, leszel helyett. Rímnek elfogadható volnának a kifogásolt alakok, de itt nem rímekben fordulnak elő. Különös még az *orbarlang* szó (Räuberlager) ad analogiam: orgazda. Végül a szótagszaporítások és csökkentések közül kikerülhetők lettek volna a következők (a feleslegeset zárójelbe teszem); 3. l.: Valóban *rátok* vall! e h.: reátok. — Meg-állj(-atok)! — 5. l.: (a) nemes patricnak? — 14. l.: (Ti) Rómajak! — 20. l.: «S vesztét a pápa tudja már?» A hiányzó 2 szótag így pótolható: S mit szól a pápa a halálához? (Und was sagt nun der Papst zu seinem Tod?) — 21. l.: Úgy *van* kijátszta a tribún e h.: Úgy bizony kijátszta stb. — 24. l.: *Atyám* után betoldandó: Uram. — U. o.: Elveszttem bár szerelmem (éltem) boldogságát.

E néhány példa után lássunk oly rosszul hangzó helyeket, hol rövid szótag esik súlyos és hosszú időtartamú taktusrészre, s a melyeken több esetben lehetséges az által segíteni, hogy kötések és felbontások által a szótagok más hangjegyekre esnek. 5. l.: Adriano *ho-gyan?* — 8. l.: Ó-röm rivalgjon és u. o.: Az ó-röm szózatát. 10. l.: Orgyilkó-sok. — 14. l.: Ifjú! *mire* emlékeztetsz? — 16. l.: Néped áldása. — 17. l.: Hulljon az áruló fejére. 18. l.: S békére *változik* a harc. — 23. l.: *Ké-zedből* nyert hatalmat! *Ma-lasztod* felkarolt, adott erőt, *Cso-dásan* edzé stb. E három példa igazolja, hogy csupán a szövegek könyv alapján nem lehet helyesen fordítani; ha fordító a zongorakivonatból dolgozott volna, láthatta volna, hogy itt a verstanilag iambus rövid, súlytalan szótagja trochæusi felütésként szerepel, mely a taktus első felét foglalja el, míg annak második felét a trochæus tölti be:

f . f
lass jetzt noch
Du stärk-test
Du lie - hest

A magyar szöveg itt annál rosszabbul hangzik, mert Rienzi imájában az időmérték is lassú (Lento ♩ = 66). 24. l.: ismered a vést. — 25. l.: E-nyém leszesz. A 11. lapon két ugyanily hiba javítható a szörend megváltoztatásával, tehát: «*Atyám* a gyűlölet vakít el» lesz: «A gyűlölet vakít, atyám, el.» és «*Kézünk* alatt elvérzik ő» javítandó: «Elvérzik ő kezünk alatt.»

A számos helytelenség daczára a Rienzi fordítása nem rosszabb a régi operaszöveg-sablonnál s hibái jórészt a zenei követelmények ignorálásának s a rímekhez való ragaszkodásnak következményei. Egyes részletei pld. Rienzi deklamációi, a harci himnusz egész jók.

II.

A *Bolygó Hollandi* egy évvel előzte meg a budapesti Nemzeti Színházban a Rienzit. Stílusa eltér a Rienzitől. Ott az ország-világra szóló történeti cselekmény lendülete mellett megtaláljuk még a régi opera rekvizitumai közül az ariosus bombasztokat, melyek egy bizonyos hangulatárnyalat kifejezésénél inkább a metrikai alapot, a vázat szolgáltatják a hangulat megtestesítőjének: a zenének. A Hollandi együttese az egyszerű hétköznapi emberek közt játszódó cselekmény daczára se olyan sablonosak: friss életerő lüktet bennük, mint szerzőjükben, ki új ideáljai felé itt teszi meg az első lépést.

Az egyszerű és világos meséjű tárgynál fogva csupán nyelvi kifogásokat lehet a fordítás ellen felhozni. Így 3. l.: «Ki *szélbe*, — sátán irgalmára épít!» így mondanám: Ki szélre (auf Wind) stb. — 4. l.: «Daczod *kitartó*» ép ellenkezőleg: Dein Trotz ist beugsam. — U. o.: «Üdvem feltéte nála *tudva áll*» magyartalan. — 5. l.: «Mikor *hajnalsz* ki éjemen» szokatlan e h.: Mikor *pirkadsz* vagy *virradsz* stb. — U. o. a kormányos kérdését: «Schiff und Flagge» így írja fordító: (egy jelszót kérdez). Mért nem fordította le a jelszót? Én így fordítanám: «Lássuk zászlód!» — Magyartalan és hiányos (2 szótag): «Czél előtt dobattam czéltől *ujra* (ez hiányzik: aufs neu) messze.» — 6. l.: «győzd meg magad» germanizmus. — 7. l.: «Rá büszke szűm»; lehet, hogy a 70-es évek publikuma még bevette ezt a szót, de ma már nagyon erőltetett. Pedig a fordító gyakran használja, pld. csupán a 16. lapon, a Hollandinak és Sentának párjeletetésében négyszer fordul elő, jóllehet legtöbbször a prózai *szívem* is használható lett volna (pld. 16. l.: «Ah! azt a kint, *mely* szűm *mélyébe* rezzen» e. h.: mely szívem mélyén stb.). — Németes: «a mint vagy lényileg» (freigebig, wie du bist), és odább: «*Ah! mint* vagyok, reménytelen; E reményt mégis ölelem!» Itt az interpunkció is rossz (Ach! ohne Hoffnung, wie ich bin, geb' ich mich doch der Hoffnung hin!). Megengedő mondattal így lehetett volna: «Bármint v. habár vagyok» stb. — 9. l.: Inkább elengedjük a rímet, semhogy ilyesmit halljunk: «Te rossz leány, ha lusta vagy, Kincs szeretőtől cserbe hagy.» (Du böses Kind, wenn du nicht spinnst, Vom Schatz du kein Geschenk gewinnst.) — 10. l.: Helytelen: «Zajt okoznak, hogy Sentát *sodrából kihozzák*» = um Senta *nicht Zeit zum Schmälen lassen*. — Szokatlan: «Ha jó egy nő, ki *e tekén*» (auf Erden). — Sajtóhiba: «Kerülni *mint* egy szirtfokot» e h.: ment. — «Sátán *holla!*» e h.: hallá. — 11. l.: Sajtóhiba: «De *föllegen* csak hordva» e h.: De föl legyen stb. — 13. l.: balláda e h.: ballada. — 15. l.: «Itt áll előttem *szenvedése*, Hatalmatl kinját tőle halloom én rajta.» A *rajta* szó a *szenvedése* után olvasandó. — 16. l.: Helytelen interpunkció: «Az lett legárvább részed általam» (Wüрд' es, du ärmster, dir durch mich zuteil). *legárvább* vesszők közé teendő, mint vocativus. — Elavult: «Vélem rabja *löl*» e h.: lettél. — Félreértés: «Elpusztul ifjúságod» (l. a bevezetésben a rímről mondottakat). — «*Mely* balvégzését *törni kél*» e h. = Ki balvégzésitől nem fél (ez t. i. Senta, azért *ki*). «*Hiszen*, hogy szív szerint kötötte» sajtóhiba e h.: hiszem, hogy stb. — 17. l. a harmadik felvonás előtt hiányzanak a Gesamm. Schrif-

tenből az 545—548. sorok. — «Be a vitorlát» e h.: Fel a vitorlát (Hisst die Segel auf!) — 19. l.: «Mert szörnyeteg mind, tudják azt» sajtóhibák e h.: «Mert szörnyeteg mind, tudjuk azt». Egyébiránt szörnyeteg helyett *kisértet* volna helyénvaló (Gespenster sind's). — «Őseinek» e h.: őseinknek. — A 613. sor hiányzik. — 20. l.: «Vásznat be! Horgonyt fel!» e h.: «Horgonyt le!» — Elavult: *Szöglednyhoz* hön esengj! Szögke lányka hú maradj! Ma így mondjuk: Szőke lányhoz stb. Szőke lányka stb. — 21. l.: Megállj! *lelhetlen* e h.: lelketlen. 22. l.: «Nem csal *eszem*» e h.: e szem. — A 712. és 720. sorok hiányoznak.

Zenei szempontból kifogásolhatók: 4. l.: «*Mu*-tasd ki mit tudsz rabló!» javítandó: Rabló, mit tudsz, mutasd ki! — Szintén súlyos taktusrészen hosszú: *Mi*-dön a megváltással stb. — 5. l.: *Ö*-rök anyészet. — 6. l.: *I*-gaz gyöngyöt stb. — 7. l.: «Gyermeke-len én» javítsd: én gyermektelen. — Szenteld meg e *kő*-tést. — 8. l.: *Legye*-tek áldva. — 9. l.: *Mi*-ért is rajzolás. — 10. l.: *Vi*-gázni hát! (Ehhez hasonlóan fülsértő egy aradi tornatanár kommandója, mely lekótázva így hangzik:

? ?
Vi-gázz!)

11. l.: *Mi*-helyt az atyja stb. — 12. l.: Versenygeni *ke*-zedért. — 13. l.: *ö*-rökre elvévé. — 14. l.: «Az *idegen* térdét átkarolva» a szótagtöbblet miatt is így javítható: A vendég térdét stb. — Im a *küszö*-bön állok. — 15. l.: multam *ö*-rökébe. — 16. l.: *A*-tyádnak tervét. — *Ma*-gad örökre. — Szót *foga*-dok én. — A hűség *zálo*ga. — 17. l.: *Ha*-talmatok nem sujt. — *Re*-ményem csillaga. — *Ha*-jója révét lelje itt. — Hűségem *támasza*. — Kormányos *ide* jő! (sic!); javítsd: jőjj ide! — *Szere*-tőikből egy sem él. — 20. l.: örökön *ö*-rökké! — *A*-lig lépte által. — A 19. lapon:

«A szá-raz föld-nek»
•   "   •   •

a daktylus rövid szótagjai hosszúak lévén helyettük ez a ritmikai módosítás segíthet:

•   •   •   •   •

Ilyenekre és más módosításokra, melyeket a szótagok meg nem felelő időmennyisége, vagy száma idézhet elő, a karmester és énekes lehetnek feljogosítva, ha csak a zeneszerző iránti pietást nem helyezik fölébe a nyelvritmikának.

A szótagok számának következő változásait vagy sajtóhibának, vagy elnézésnek lehet betudni: 6. l.: *S* hazámat föl nem lelhetem (soha). — 7. l.: *S* legyen tied e h.: *És* legyen tied. — 11. l.: *Ten*-gerre föl, végtelen! e h.: Fel, a végtelen tengerre ki! — A vér is megfagy *eremben* e h.: ereimben. — 12. l.: Atyád közelg s (a) míg újra utra száll(na). — 13. l.: Képtől (és) daltól félsz talán? — 14. l.: Te *meg se* mozdulsz e h.: Te nem mozdulsz. — Kér vendég-jogot e h.: és kér stb. — 15. l.: (Ő) szivednek tisztá stb. — 16. l.: Te angyal(om vagy)! — 19. l.: «Vásznat fel!» elé teendő: «*Huzd*

a». — 20. l.: «Lányka kézből jobb» e h.: Lányka kézből sokkal jobb. — 21. l.: *Mit* nekem fogadtál e h.: Melyet stb. — 22. l.: A legborzasztóbb sors e h.: A legborzasztóbb átkos sors.

Csodálatos, hogy bár a III. felvonás fináléjában levő Senta-Erik-Hollandi terzett partituraszerű írásmódja azt mutatja, hogy fordító nem a puszta szövegeknyvből dolgozott, mégis ennyi helytelenséget látunk nála. Különösen a korrektura elmulasztása okozta értelmi és ritmikai hibák gyakoriak, míg egyes elavult kifejezései 42 évvel ezelőtt (tán még a germanizmusok is) nem voltak oly feltűnők. Sikerrült részletek közül ki kell emelni a Hollandi monológját, a karokat (a Fonódalt beleértve) stb.

(Folytatása következik.)

(Arad.)

WÁGNER JÓZSEF.

HAZAI IRODALOM.

Szücsi József: Bajza József. A M. Tud. Akadémiától jutalmazott pályamunka. Budapest, Akad. 1914. 8-r. 497 l.

A vissza-visszalátogató szeretet, melylyel a magyar irodalomtörténet Bajza József alakját körülveszi, jóformán minden jelesebb irodalomtörténetírónk tollát megihlette; Péterfy és Négyesy lelkének az elemzésébe mélyedtek, Beöthy Zsolt a kor hangulatának milieujébe állította be kritikai pályáját, Badics Ferencz mintaszerű kiadásban tette közzé minden figyelemreméltó elmeművét, mások pedig a philologia forráskutató munkáját igyekeztek lírájának (Demek, Török) és esztétikai dolgozatainak (Pfeifer, Patai) átvizsgálásával elvégezni. Az érdemes részlettanulmányok és az értékes szempontadó essayk után az összefoglaló életrajz szükséges voltának érzete tűzette ki Akadémiánkkal a pályázatot Bajza tudományos életrajzának a megírására, melynek megjutalmazott terméke Szücsi József munkája.

Czélul azt tűzte maga elé, hogy Bajza pályájának minden részletét föltáró, rendszeres, tudományos életrajzot adjon; a maga feladatát az adatok kimerítő összehordásában, minden fölvetődő kérdésnek, minden Bajzát is érintő irodalomtörténeti mozzanatnak lehető pontos megvilágításában látta. Innen van az a nagy érdeme, hogy Bajza pályáját teljesebben tekinti át, mint bárki is előtte, működésének gazdag hajtásait pontosabb teljességben tárja az olvasó elé, mint Badics kiadása. Bajza kritikus volt, sok mindenhez hozzá kellett szólnia: de az olvasó aligha talál jelentéktelenebb megjegyzést is tőle, mely itt érintve ne lenne. Ezt az elismerésre méltó pontosságot a szerző két szempontból hasznosította: Bajza fejlődése áll előttünk világosabban és működésének jelentősége hat reánk meggyőzőbben. Mind a kettő kritikai pályájának tárgyalásánál látható: az elszórt megjegyzések apró csillámaiból szedi össze Bajza első kritikai irányelveit, világítja meg velők kritikai érzékének fejlődését a legkezdetelegesebb kéregkritikától a teljesen soha sem sikerült műbölcséletig és teszi előttünk egészen természetessé azt a látszólagos ellenmon-

dást, hogy a kritikus tisztjétől idegenkedő Bajza kritikussá válik. De kellő súlylyal hangoztatja azokat az erkölcsi elveket is, a melyek Bajza polémiáiból ihletőkül kihámozhatók.

Hogy a fejlődés útja annál hívebb legyen, nem hallgatja el sehol a fonákosságokat sem: pl. a theoria-keresés erénye mellett a mindeure theoriát sürgető túlzást sem Makáry operái kapcsán. Némelyik polémiájának rajza valósággal kis részletértekezéssé fejlődik. Ez a túlságosan aggodalmas pontosság azonban néhol kárara van: egy-egy lapján annyi címet, nevet hord össze, hogy szövege nehézkesse válik. Nagy aggodalmaskodása a munka folyamatosságának sokszor árt: némelyik része (különösen a színházi viszonyok és az apróbb kritikák áttekintése) annyira csak halma az adatoknak, hogy a feldolgozás hiányát érezzük; mintha nem is életrajzot, de cikklajstromot olvasnánk. Veszélyeztetni a könyv művészségét az a sok idézet is, melyet írónk egy-egy lapra rárak; igaz, hogy az idézetek végigkíséréséből valami érdekes következtetésre jutunk mi is, jut a szerző is, de Bajza mondásait oly sűrűen sorakoztatja szerzőnk, hogy azoknak összerakásából is testes szemelvénykötet kerülne ki.

Pedig vannak a munkának szépen megírott részei is: a hol a lelkesedés elragadja (Kossuth) vagy az adatok nem kötik (általános jellemzés), ott gyönyörködtetővé válik. Az esztétikai fejtegetésnek aránylag nem sok tér jut; azt erősen érezzük, hogy szerzőnk az elméleti esztétikának nem barátja — mintha abból a kudarczából vonna a műbölcséletre következtetést, a mely Bajza minden ilyen irányú próbálkozását kísérte. Ezeket a kudarczokat nem hallgatja el, de a recenziens Henszlmann álláspontjának megítélését túlzónak érzi. Szerzőnk a Szontágh kritikái előtt hajlik meg; a drámai vitában teljesen a Bajza álláspontját domborítja ki, pedig a *Kegyencz* megítélése eléggé mutatja Bajza értékeléseinek a színét. A színházi csatározások ellenfeleinek hasznát is eléggé világosan jelölte meg Rakodczay. Jelentősebb, a könyvnek is legszebb fejezete az a rész, mely a költőről szól. Hajlik ugyan ennek a végén is a tartalomelmondáshoz, de az egészben sok érdekes, ügyes megfigyelést talál az olvasó. A bajzai hang bemutatása egy dal kapcsán a könyv legsikerültebb lapjainak egyike; érdekes a helyzetdal lélektani magyarázata is, annak a bemutatása, hogyan szakad Bajza lelkivilága a maga irreális álomszerűségével a helyzetdal formájába; finom megfigyelés a vándor-dalok divatának pszichológiai megokolása is. Az éles megfigyelések azonban egyebütt sem hiányzanak. Szinte meglepő, milyen éleslátással von le egy-egy elvetett adatból vagy érdektelennek látszó fejtegetésből finom, jellemző megállapításokat. Nem a pörök egyes darabjainak kapcsán jelentőségük szellemes megállapítására gondolok, hanem elsősorban az olyan megjegyzésekre, a milyen a *Nyelvünk műveltetéséről* című kis cikk kapcsán fakadt a tolla alatt. Értékesek azok az észrevételei is, a melyeket a tárgyalás során előkerülő személységekről és irodalmi alkotásokról csak úgy mellékesen papírra vet. Említhetem az Athenæum lírájának rövid áttekintését vagy Balogh Sámuel és Bajza regényelméletének az összevetését.¹⁾ Egy-

¹⁾ Mátyás a teljesség kedvéért a jegyzetben helyet lelhetett volna. V. ö. Ferenczi Z.: Erd. Múz. IX. köt.

általában a *Kritikai Lapok*, a színház, az *Athenaeum* fejezetei, meg a publicisztikai pálya rajza a kor megértésére és megismerésére rendkívül becses.

A könyvnek, ismétlem, legnagyobb érdeme a teljesség, és ha a szerző arra törekedett — mint a 475. lap vallja — hogy az eddigi eredményeket mind összefoglalja és új kutatásokkal kiegészítse, bőven megvalósította célját. De munkájának ez csak másodrangú érdeme: jelentősége az, hogy hatalmas kutatáson fölépült igazolása ez a mű annak a rövid, de élesen disztigváló, pontosan megállapító és körültekintő összefoglalásnak, melyet a könyv végén hősenek írói egyéniségéről és irodalomtörténeti jelentőségéről adott.

(Budapest.)

ALSZEGHY ZSOLT.

Heinrich Schmidt: Die deutschen Mundarten in Südingarn.

(Különlenyomat az *Ungarische Rundschau* 1914. évf.-ából, 656—677. l.)

Bár a czímbeli dolgozat csak folyóiratban jelent meg, mégis szükségesnek tartjuk, hogy e helyen külön is ismertessük, mert elvi jelentőségű megállapításokat hoz és német nyelvjáráskutatásunkra nézve igen fontos irányító szempontokat ad.

A régebbi nyelvjáráskutatók — főleg Schröer — véleményével szemben, mely szerint a délmagyarországi német nyelvjárások a felsőmagyarországiakkal szemben nem fontosak, mert amazok újabb keletű eredetükből folyóan vajmi kevés sajátlagossággal bírnak, nagyon érdekesen mutatja ki a szerző azt, hogy éppen ezen nyelvjárások tanulmányozása van hivatva azon nehéz kérdésnek az eldöntésére, hogy milyen értéket tulajdoníthatunk a nyelvi jelenségeknek azon bonyolult kérdés megoldása körül, mely a bevándorlók németországi őshazájának megállapítására vonatkozik. Ezen telepített nyelvjárás (Kolonialmundart) esetében ugyanis a nyelvjáráshasonlítás adatai, melyeket leginkább nagy német Sprachatlas leírásai, illetve térképlapjai szolgáltatnak, ellenőrizhetők ezen délmagyarországi német telepek első bevándorlóinak fennmaradt névjegyzékei segítségével, a mennyiben t. i. az utóbbiak a bevándorlók származási helyét is meg szokták jelölni.

Szinte meglepő, hogy az első települőknek, földrajzilag nagyon is különböző eredete daczára — pl. Verbász 221 telepese 98 különböző német vidékről jött — az azzal kapcsolatos nyelvi tarkaságból alig néhány emberöltőnyi együttlét alatt egy-egy községben milyen egységes, következetesen érvényesülő hangtörvényekhez kötött nyelvjárás alakult ki.

Mintán a szerző Délmagyarország bajor-osztrák telepeit (Temesvár, Ujvidék, Békés-Gyula, Eszék; továbbá négy krassó-szörénymegyei német község) elkülönítette, a legjellegzetesebb nyelvjárási sajátságok útján megállapítja a zádorlaki nyelvjárás délbádeni jellegét, azután elkülönító nyelvi tények segítségével ügyesen megállapítja a dunántúli Kalaznó lakóinak kivándorlási területét és pedig a rajnai frank nyelvterületnek a hesszenitől délre terjedő részén (jobbára a Rajna jobb partján), úgyszintén a torontálmegyei Franzfeldét és pedig Karlsruhe vidékén, tehát Báden hercegség északi részében s végül kimutatja,

hogy Délmagyarországnak többi német telepei a pfalzi vagy lotharingiai nyelvjárás csoportba tartoznak.

Ámbár tehát — a mint a szerző németországi tanulmányútjának tapasztalatai alapján helyesen hangsúlyozza — még ezen fiatal keveréknelvjárások esetében is le kell tennünk arról az ábrándról, hogy Németország területén valaha oly nyelvjárást találjunk, mely egy-egy délmagyarországi német helység nyelvjárásának, avagy e — nyelvszigetekből álló — nyelvterület egészének teljes megfelelője volna, mégis legalább az egyes jellegzetes alkotórészeknek az eredetét, illetve az anyaország legrokonibb nyelvjárását sikerült kikutatni a Sprachatlas megbízható útmutatásai segítségével s — a mi elvi jelentőségű — a nyelvi vizsgálat adatai behelyezkednek az első telepések névjegyzékeinek történelmi jelentőségű tanúságainak a keretébe.

Hálásak lehetünk a szerzőnek, hogy tájékoztató czélzatú előadását, melyet a német philologusok és pedagógusok 52-ik gyűlése alkalmával Marburgban tartott, e czikke útján a nagyobb nyilvánossággal megismertette és eredményeit a mellékelt három kis térkép-vázlat segítségével szemléltetővé tette.

(Aszód.)

GRÉB GYULA.

Kádár Jolán: A budai és pesti német színészet története 1812-ig játékszíni és drámai irodalmi szempontból. Függetlenül a budai és pesti német színházak műsora 1783–1812. A budapesti kir. magyar Tudomány-Egyetem bölcsészeti karától jutalmazott pályamű. (Német Philologiai Dolgozatok XII.) Budapest, 1914. Pfeiffer Ferdinánd könyvkereskedése. 8° 148 l. Ára 5 K.

A pesti és budai német színészettről köztudomású volt, hogy időben megelőzte a főváros magyar színészetét. Ezért a magyar irodalomtörténeti kutatás is érdeklődéssel fordulhatott feléje, mert joggal látta benne a magyar játékszín közvetlen mintáját.¹⁾ S általában nálunk is érezhetővé vált, hogy a színháztörténet, ez az életerős új tudomány, az irodalomtörténet támogatásában mind nagyobb fontosságot nyer. S különösen fontos lesz egy oly korra vonatkozólag, melynek szellemi életében a színház főhelyet foglal el, nagyobb, mint például a mienkében.

A mit Bayer József a Játékszín Történetében (II. 269.) természetszerűleg csak érinthetett, annak részletes megírását a budapesti egyetem bölcsészeti kara pályamunkául tűzte ki. A pályanyertes jelen értekezés abban az ismert vállalatban jelent meg, mely egyrészben a hazai németiség kultúrájának föl kutatására indult meg. E vállalat irányja és módszere jellemzi ezt a munkát is, mely a határmesgye révén arról is bizonyosságot tesz, hogy a germanisztikai alapozás a magyar irodalom egyes területeinek kutatásánál is hovatovább elkerülhetetlenné válik. Meglátszik ez a szerző dolgozatán, a mennyi-

¹⁾ V. ö. Irodalomtörténet 1913. 339. l.; Császár Elemér, *Német költészet hatása* 1913. 83. l.; Vértessy Jenő, *A magyar romantikus dráma* 1913. 66. l. és Bleyer Jakab: EPhK. 1914. 218. l.

ben a német-magyar érintkezések újabb irodalmának sok irányító szempontját vette át és alkalmazta sikerrel. Célja igen helyesen nemcsak az adminisztratív színháztörténet volt, hanem főleg a műsor tartalmi ismertetése és értékelése. És itt csak a német és osztrák dráma irányjai és színpadi műfajai lehettek útmutatói: a Hanswurst-komédiák, a Sturm und Drang, Schiller, Shakespeare-divat, a lovagdráma, a polgári dráma, exotikus darabok, katonadrámák, a fölvilágosodás iránydrámái stb., a mik mind époly népszerűek lettek a mi német színpadunkon, mint hazájukban voltak. Ezek mellett kidomborítja a szerző a színházvezetés másik oldalát is, az üzleti szempontot, az anyagi viszonyokat, melyek főleg eleinte az irodalmi szempont fölött erősen érvényesültek.

Szerző anyagát az Országos Levéltár és a Fővárosi Levéltár aktáiból, valamint a Múzeumban levő színházi zsebkönyvekből és az Egyetemi Könyvtár német színlapgyűjteményéből merítette. Nagy szorgalommal hordta össze az anyagot, nem egyszer helyesbítve az előbbi gyér kutatások adatait. Megállapítja, hogy alkalmi vásári darabokat már a XVIII. század elején adtak a pest-budai német polgárság szórakoztatására. Az 1774-ben megnyílt színház, az átalakított Rondellában, a magyar színészetnek is tradíciós bölcsőjévé lett. Az első teljes műsor csak az 1783. évről maradt ránk. Ezt a Függelékben találjuk, együtt az 1786/7., 1789/90. és 1791—1811. évek műsorával.

A német színészet történetét 1812 (az új német színház megnyitása) előtt három korszakra osztja a szerző. A kezdet az extemporáló bohózat kora, mikor a Kurz társulata is megfordul nálunk és a Bernardon alakját gyökereztetni meg. A rendszeres darabok behozatalának Gottsched-szerepe Wahr Károly működéséhez fűződik s 1773 és 1779 közé esik. Az első teljes műsort (1783) a ballet túltengése jellemzi. A második korszak a fénykor. Az opera és a polgári dráma mellett az összes műfajok változatosságát mutatja a műsor. A fejlődés ezután a külső tényezők felé halad, látványos darabok és rablódrámák veszik át a vezető szerepet. A rendszeres színészet mellett egyéb üzleti vállalkozások is voltak a német színházzal kapcsolatban. Ilyen volt a közönség ízlésére nem a legjobb fényt vető Hetz-Theater, mely egész a XIX. századig föntartotta magát s a melyben állati viadalokat mutattak be. Az alsóbb publikum nyári szórakozására alapították az olcsó Kreutzer-Theatert, hol a könnyű mulattató darabok alkották a műsort.¹⁾ Maga a főszínház magasabb színvonalra törekedett. A mellett, hogy bemutatta a külföld sikert arató tömegtermelését — Kotzebue nagy hatása német színpadunkon is mutatkozik — megismertette a közönséggel a klasszikusokat is. *Hamletet* a Wahr társulata hozza színre s 1783-ban már több Shakespeare-darab szerepel a műsoron. A Schiller-kultusz is (főleg 1803—1811) fölvirágzik, bár később a cenzura elnyomja. Shakespeare és Schiller természetesen a német színpadról kerülnek a magyarra. Az 1786/7. né-

¹⁾ Ennek a «Karaitzáros Teátrum»-nak, a «Hanswurst»-jaival és «Casperli»-jaival, érdekes leírását adja Gaal György a *Tudós Palotáz* leveleiben (1804. 26. l.).

met műsoron már több Schiller-darab szerepel, míg magyarul csak 1794-ben játszzák az első Schiller-drámát.¹⁾ A német műsor viszont általában a bécsi színházak s főleg — a mi dícséretére válik — a Burgtheater után igazodik. Maguk a szintársulatok is (Kurz, Schikaneder, Bergopzoom) nagyobbára osztrák eredetűek.

Az idegen elemmel szemben azonban van egy réteg, mely speciálisan lokális színezetű a pesti és budai német színészetben: a magyar tárgyú darabok és a helyi érdekű (többnyire csak átdolgozott) komédiák. Ezeket, mint az eredeti műsor tényezőit és a hazai szellem megnyilvánulását, jobban ki kellett volna emelni a szerzőnek. Nem egészen osztozhatunk szerzővel a Hanswurst-komédiák lesházájában sem. A közismert komikustipusok meglelte mindenestre egészséges és eleven színházi életre mutat, melyből szerencsés körülmények között egy Molière, egy Goldoni — vagy akár csak egy Raimund — fejlődhetett. Nálunk, ha mást nem, bizonyára itt kell keresnünk a magyar darabok együgyű parasztjainak, fajankóinak eredetét. Tévedés és czáfolatra nem szorul a szerzőnek azon állítása, hogy Girzik a *Hungarns Gastfreiheit* (1802) cz. balletjében a magyar népelet alakjainak színrehozásával megelőzi a magyar színházat.²⁾ A fölvilágosodás drámáit nemcsak Gebler és Rautenstrauch képviselik nálunk, hanem még igen sok más színmű és sokkal jellemzőbben (pl. Engel darabjai). A mi a Függelékkel illeti, sajnálhatjuk, hogy csak a teljes műsorok kaptak helyet benne, az 1783 előtti, valamint az 1784/5. és 1788. években adott darabok, a mennyiben ismeretesek, csak a szövegben vannak felsorolva s így megkeresésük nehéz. Sok darabczím szerzőnév nélkül szerepel a Függelékben, ez kis utánjárással megállapítható lett volna (pl. *Adelson und Salvini*: M. J. Graf v. Daun; *Fräulein Wohlerzogen*: J. M. Babo stb.)

Az értékezés, mely eredetileg — függelék nélkül — az «Uj Élet» 1914. évfolyamában talált kiadóra, hasznos és házagpótló terméke újabb philologiai irodalmunknak. Kíváncs volt már most a meglevő adatok alapján a német és magyar játékszín műsorának rendszeres összevetése, hogy mindkét terület pozitív körülhatárolásban álljon előttünk.

(Budapest.)

ZOLNAI BÉLA.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Paul Riesenfeld: Heinrich von Ofterdingen in der deutschen Literatur. Berlin, 1912, 359 l.

Ez érdekes, de kissé fárasztó irodalomtörténeti monografia két részből áll: egy philologiai fejtegetésből (7—105. l.), melyben szerző hősenek történeti alakját és élete nyomait keresve, a legnagyobb rész-

¹⁾ Bayer József: *Schiller drámái a régi magyar színpadon.* 1912. 103. l.

²⁾ V. ö. Dobóczy Pál, *Népies alakok az irodalomban.* 1912.

letességgel tárgyalja az Ofterdingen Henrikre vonatkozó adatokat e mythikus névnek első föltünésétől (XIII. század közepe) a mai napig; és egy irodalomtörténeti részből (106—353. l.), mely az összes költői termékeket ismerteti és bírálja, melyekben Ofterdingen (esetleg összeolvasztva Tannhäuserrel) kisebb-nagyobb szerepet visz. A szerző rendkívüli, talán túlzott szorgalmat és pontosságot fordított föladatára, a mennyiben sok oly adatot vagy terméket, részben a legnagyobb részletességgel tárgyal, melyek teljességgel jelentéktelenek vagy értéktelenek. De voltaképp ebben is igaza van: az ily természetű monográfia csak akkor oldja meg kellően és a szakférfiaknak még igen eltérő igényeit is kielégítő módon föladatát, ha (emberi mértékkel) a teljes anyagot fölkarolja és még a legkisebb vonást vagy nyomot sem mellőzi. De ismertetésem talán megfelel céljának, ha csak a legfontosabb részletek kiemelésére szorítkozom, főleg az első részből, mely philológiai szempontból fontos, míg a második rész inkább a modern irodalom barátjait érdekli.

Ofterdingen egyéniségének és szerepének legelső és legfontosabb, voltaképp egyetlen forrása kétségtelenül a «Wartburgi Dalnokversenyről» szóló, a XIII. század közepén keletkezett homályos költemény, mely rövid idő elteltével rendkívüli hírre, népszerűsége és hitelre emelkedett, noha a benne földolgozott esemény bizonyára soha sem történt meg és két főszereplője, Heinrich von Ofterdingen és Kinsor von Ungerlant, költött alakok, a kik sohasem léteztek. Kétségtelen, hogy az Ofterdingenre vonatkozó összes későbbi adatok, közvetlenül vagy közvetve, ezen egy forrásra mennek vissza, már Hermann der Damen minnedalosnak a (XIV. század elején) sokat idézett költeménye is, mely Ofterdingent Kinsor és Wolfram mellett említi, a mi világosan mutatja, hogy a költő a «Dalnokversenyből» merítette egész tudományát. Ugyaninnen származnak a mesterdalnokok adatai, a kiknek tizenkét régi (mondai) mestere közt Affterdingk a legelső. (A névnek eltorzításai ezután mind vastagabban lesznek: Effering, Offerding, Osterdingen stb.) Korán kezdenek a hősnek költői munkákat is tulajdonítani, a mit már maguk a régi kéziratok követnek el; így elsősorban a «Wartburgi Dalnokversenyt», melynek maga igazi hőse, és a «König Laurin» cz. kedves költeményt, de csakhamar a «Heldenbuchot» (nyomt. 1477.) és mint látni fogjuk, majd a Nibelung-éneket is.

Minthogy a XIII. századi költemény szerint a költők versenye alkalmával Kinsor megjósolta magyarországi Szent Erzsébet születését (1207), könnyen érthető, hogy a magyar kiráyleány életét tárgyaló verses és prózai művek mind tudnak Ofterdingenről, kinek történeti szereplését mint kétségbevonhatatlan tényt fölteszik. Világos tehát, hogy ezek a krónikák és versezetek történeti forrásoknak nem tekinthetők, mert mind, közvetlenül vagy közvetve, a «Dalnokversenyre» mennek vissza. Így már a legrégibb idetartozó munka, a «Vita Ludovici», Erzsébet férjének (+ 1227) életrajza, Berthold reinhardsbrunni szerzetestől, mely az «Annales Reinhardsbrunnenses» második része és a XV. század elején átment a magdeburgi püspökök krónikájába. E «Vitán» alapszik Szt. Erzsébet élete, melyet Dietrich apoldai domonkosrendi szerzetes 1289-ben latin prózálan kezdett írni és Johannes Rothe (+ 1434) «Thürigiai Krónikája», melynek

szerzője, eltérve előzőitől, világosan hivatkozik a «Dalnokversenyre» mint forrásra. Ugyanez a Rothe megírta Erzsébet életét német versekben is, természetesen ugyanazon források alapján. Ezek a régi művek a XIII—XV. századból tehát mind a «Dalnokversenyen» alapszanak és csak annyit tudnak a tárgyalt eseményekről, a mennyit forrásuk tud, és ezért Otterdingenre vonatkozólag megbízható forrásoknak nem tekinthetők. A későbbi írók sem tudnak többet, mert nincs honnan, és csak önkényesen fölczifrázzák vagy kiszínezik a «Dalnokverseny» anyagát. Így tett már látszólagos tudományossággal Cyriacus Spangenberg «Von der Musica und den Meistersängern» (1598) cz. könyvében, mely a későbbi «tudósok» főforrása. Hogy két századdal később a lelkes Bodmer (1758 és 1759) szintén csak ezekből merít, kétségtelen, sőt a legelső német irodalomtörténet, E. J. Koch «Compendiuma» (1795) sem tud többet és aggodalom nélkül tekinti Otterdingent a «Heldenbuch» szerzőjének. E részletes kritikai fejtegetések eredménye tehát, hogy a mythikus dalnokra vonatkozó összes «tudás» a XIII. századi költeményből származik, azaz: tudományos szempontból teljesen értéktelen. Oklevélben Otterdingen Henrik neve nem fordul elő.

A középkori irodalomtörténet megalapítói, a romantikusok, a kik minden homálynak nagy kedvelői voltak, előszeretettel foglalkoztak Otterdingen alakjával. Korszakos jelentőségű lett e téren Novalis szép regénye «Heinrich von Otterdingen» (1802), mely egy szóval sem emlékszik meg a wartburgi dalnokversenyről (pedig a költő tudott a középkori költeményről), sőt hőst is csak címében nevezi Otterdingennek, a szövegben a hős csak mint «Henrik» szerepel. Mégis ez a regény tette a mythikus minnedalost országosan ismertté és fordította reá a szakferfiak figyelmét, a kik közül Novalis meghitt barátja. A. W. Schlegel, 1812-ben Otterdingent (szerinte helyesen Everdingen!) a Nibelung-eposz költőjének hirdette ki.¹⁾ Ezt a légből kapott föltevést már 1815-ben utasította vissza Grimm Jakab és hozzá csatlakoztak, némi habozás és ingadozás után, a többi germanisták is. De azért a tetszetős hypothesis tovább élt és mind kalandosabb nézeteket értelt, melyeket szerzőnk pontosan és részletesen tárgyal, de én talán ezúttal mellőzhetek. Rendkívüli hatásánál fogva (főleg Rich. Wagnerre) mégis említést érdemelnék ebből a zagyvalékos irodalomból Lucas tanulmánya (1838), mely Otterdingent és Tannhäusert első ízben olvasztja össze egy személyllyé, és A. von Spaun könyve (1840), melynek rokon jellegű sületlenségeit még 1852-ben is tanították az osztrák középiskolákban. Ma már biztosan tudjuk, hogy Otterdingen még nem is mythikus alak, milyennek nevezni szokás, hanem könnyűvérű képzelet terméke vagy Elster szavaival (1908) «irodalomtörténeti kísértet».

Hogy a modern költők, Novalis nyomdokain haladva, mit sem törődve a tudomány megállapításaival, ragaszkodnak a régi mondához, melylyel a legnagyobb önkénynyel elbánnak, könnyen érthető

¹⁾ Kitűnően tárgyalja a nagy eposz szerzője körül támadt fejleményeket Jos. Körner, *Nibelungenforschungen der deutschen Romantik*, 1911, cz. alapos és élvezetes könyvében, főleg 156—164. lap: *Die Otterdingen-Hypothese*.

és nem is baj; baj csak az, hogy értékes művet (Wagnert leszámítva) nem igen tudtak alkotni. E költői termékeket igen részletesen (izléssem szerint túlságosan részletesen) tárgyalja könyvünk terjedelmesebb második részében, melyben szerzőnk alaposan fejtegeti e költői művek viszonyát a «Wartburgi dalnokversenyhez» és józan ítélettel mérlegeli költői értéküket. Az ide tartozó munkáknak (beleértve az Ofterdingen-Tannhäuser kapcsolatosokat is) száma elég nagy és talán elég lesz, ha szerzőnk időrendi tárgyalásától eltérő csoportosításban egyszerűen csak felsorolom őket: I. Drámai művek: Christof Kuffner 1825, Friedr. von Fouqué 1828, Chr. Dietr. Grabbe 1829 és 1830, Rich. Wagner 1843, W. von Wertenege?, Friedr. Lienhard 1903, G. H. Schneideck 1904, Georg Fuchs 1905, Adolf Rest 1909, Jul. Fel. Humpf 1910. Ide tartoznak a paródiák is: Joh. Nestroy 1857 (voltaképp H. Wollheim diáktrefájának, 1852, átdolgozása). Fr. Wagner 1854, David Kalisch 1856.) — II. Elbeszélő művek: Novalis 1802, Amad. Hoffmann 1819, A. Bűrek 1834, Fritz Lienhard, Thüringer Tagebuch 1903. — III. Verses művek: Ludwig Ubland. Märchen 1811, Eman. Geibel, Friedrich Rotbart 1854, Jos. Viktor Scheffel 1863 és 1873, Julius Wolff 1880, Gustav Kastrop 1880. — E legnagyobb részt igen gyöngye termékek voltaképp nem érdemlik meg a részletes esztétikai fejtegetést; de köszönettel tartozunk az irigylendő türelemmel megáldott szerzőnek, hogy ezt a hálátlan munkát is alaposan és okosan elvégezte. Könyve igen becses monografia, mely első részében több kérdést véglegesen tisztáz, második részében pedig sok fáradságos utánjárás és untató olvasás alól fölmenti a szakfeleket.

(Budapest.)

HEINRICH GUSZTÁV.

1. **Aeschyli tragoediae.** Edidit *Udalricus de Wilamowitz-Moellendorf*. Berolini. Apud Weidmannos. 1914. XXXV és 382 ll. Három codex-facsimilével. Ára 14 márka. — 2. **Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff: Aischylos.** Interpretationen. Berlin, Weidmann 1914. 260 ll. Ára 8 M.

Ha már Sophokles és Euripides legjobb kiadását az angol philologiai irodalom (Jebb, Murray) adja kezünkbe s a legszebb teljes magyarázatos kiadásokat a francziáknak köszönhetjük (Weil, Tournier), valóban kíváncsiaknak mutatkozott, hogy azt a nagy hiányt, melyet *amazokhoz méltó* Aischylos-kiadás nem-léte okozott, a német philologiai irodalom pótolja. Senkitől se várhattuk ezt inkább, mint a jelenkori philologia elsőrangú mesterétől, Wilamowitz-Moellendorfftól, kit eddigi drámatanulmányai, Aischylos-magyarázatai, kiadásai és mesteri fordításai erre mintegy praedestináltak. E várakozásnak felel meg a fent írt két vaskos kötet. Az első Aischylos diplomatikus szövegkiadása; a másodikban — mivel, mint mondja — teljes, kommentált kiadás életének hátralevő részétől már nem telik — a szöveggel együtt olvasandó kiegészítésül nyújtja az egyes darabok szerkezetéről, anyagáról s részletkérdéseiről szóló összefüggő magyarázatait.

A két könyv tehát kiegészíti egymást s így természetes, ha együtt azaz egymásután szólunk róluk s nagy jelentőségükre együtt

hívjuk fel a figyelmet. A kiadás berendezése a következő. Elöl áll a XXXV lapra terjedő elevenen írt Præfatio, melyben a szerző nagyon érdekes és tanulságos képét nyújtja az eddigi kiadók eljárásának s felsorolja, leírja és méltatja a kiadáshoz használt codexeket. Követi ezt a codexekből vett *γενος Αισχύλου, a κατάλογος τῶν Αισχύλου δραμάτων* és a 11 lapra terjedő *Vita supplementa*. Következik a hét tragédia a köv. sorrendben: Prometheus, Hepta, Persai, Agamemnon, Choephoroi, Eumenides, Hiketides. A Mediceusban található sorrendet (Persai, Agamemnon, Choephoroi, Prometheus, Eumenides, Hepta, Hiketides) a leíró önkényének tulajdonítja Wilamowitz. Kimutatja, hogy a Mediceus leírója előtt levő példányban a Prometheusnak kellett első helyen állania, mint ezt azok a codexek is bizonyítják, melyek csak Prometheus, a Heptát és a Persait foglalják magukban; hét ilyen codex van, illetőleg a Venetus Marcianusszal együtt — mely Agamemnon is adja — nyolcz. Minthogy pedig «nobis tandem ab apographis ad archetypum ascendendum est», W. annak sorrendjét akarta helyreállítani s nem volt tekintettel a daraboknak sem biztosan, sem valószínűség szerint megállapítható chronológiájára vagy egymásutánjára s nem törődött vele, hogy így az időrendben valószínűleg első Hiketides a kiadásban utolsó helyre kerül. Az egyes darabok után adja a trilogiæ reliquiæ-t.

Nem szólok a szöveg berendezésének részleteiről, melyekben sok eltérést találhatunk a szokásos szövegkiadásoktól és általában csatlakozást a kéziratokban használt jelzésekhez. A szöveg alatt gondosan fel vannak sorolva a testimoniumok. Teljesen új, hogy *Actio* czímen az előadásra és a színészekre vonatkozó utasításokat minden alkalommal összefoglalja, a mint a *költő szavaiból* megállapíthatók. Ezekre nézve kimondja: «sed id sane uti olim edixi ita hodie acerrime contendo, e verbis poetarum satis certo colligi actionem, proprio Marte fingere quæ verbis poetæ non monstrantur esse delirantis». E szavakkal jelzi, hogy a színházkérdésben elfoglalt régi álláspontját (v. ö. «Die Bühne des Aischylos», Hermes 21.) semmiféle archæologiai kutatás kimutatta eredményekért föl nem áldozza. Részemről, bár e tekintetben felfogásom nagyon eltér az övétől s azt hiszem, hogy a költő szavait, melyek gyakran nem akartak vagy nem akarthattak egyebet, mint hogy a nézőkben illuziókat keltsenek (Shakspeare!), nem szabad egyedül irányadóknak tekintenünk s az archæologiai kutatás tényleges eredményeit nem szabad ignorálnunk: sokkal tiszteltetne méltóbbnak tartom egy Wilamowitz meggyőződését, sem hogy vele szemben itt sorompóba kívánnék szállani. W. nem törődve az archæologusokkal, radikális irodalmi álláspontjából kiindulva souverain biztossággal halad a maga útján, nem közeledik a tulsó oldalon haladókhöz s nem kíván velük valami középúton egyesülni. A harcot vele fölvenni azoknak dolga lesz, a kik eddig is kombatansai voltak az ellenkező felfogásnak.

Az *actio* jelzése után a versmértékek megállapítása következik: «numeros indicavi, quos quidem intellegebam; insunt enim in quibus ignorantia erat confitenda». Figyelemre méltó józan álláspont! Befejezik a lap alatti jegyzeteket a kritikai kimutatások és megjegyzések: itt adja a kéziratok eltérő olvasásait és számot ad a szövegjavításokról. Sokszor azonban — Leo Plantus-kiadásának példá-

jára — egy-egy hely kellő megértésére vonatkozó magyarázatokat is nyújt s másokkal nem vitatkozva, eltérő véleményeket nem is említve a legrövidebben formulázza azt, a mit leghelyesebbnek vél. «Scio multos fortasse locos esse, de quibus quod tacui, vituperabor, alia visum iri superflua, neque vituperabor fortasse iniuria. Sed aut ad arbitrium hæc erant administranda aut liber nunquam esset absolutus». (p. XXXV.) Ócsárolni, azt hiszem, ezért senki se fogja a nagynevű kiadót, legfeljebb sajnálni fogják a legtöbbben, hogy ez a nagyszabású kiadás nincs perpetuus commentarius-szal kísérvé, a mire hivatottabb mestert bajosan találhatnánk.

Lássuk most a legfontosabbat, magát a szöveget, mennyire sikerült azt W.-nak az eddigieknél jobbra, olvashatóbbá, elfogadhatóbbá tenni; mert erre törekedett, e nélkül nem is volna kiadásának igazi jogosultsága. Mivel azonban nagyon hosszadalmas volna hét darab szövege fölött szemlét tartanunk, e czélra főleg két darabot szemléttem ki: a Perzsákat, a «trias» egyik tagját, melynek szövege a legtöbb kéziratra támaszkodik és Agamemnont, melynek szövegét a legkevesebb hagyomány támogatja s ép ezért sokszor a legnagyobb nehézségek állanak útjában a szöveg megállapításának.

Mielőtt azonban szemlénket megkezdendők, szólnunk kell egy pár szót a kéziratokról általában. Aischylos kiadói Cobet, de különösen Dindorf óta (Philologus 1862. p. 55—92) sok ideig szinte kanonnak tekintették a tőle kimutatott eredményt, mely szerint egyedül a Mediceus 32, 9-nek van irányadó bece, mivel a többi kézirat mind abból származik. W. kimutatja (p. IX) — mint már L. Schiller is állította a Perzsákhoz írt bevezetésében (p. 33), — hogy Dindorf a gyakorlatban, t. i. Aischylos-kiadásában maga sem maradt hű kimondott elvéhez és nem ritkán eltért a Mediceustól. Mind a mellett a kiadók egész sora (Kirchhoff, Wecklein, Weil, Verrall, Tucker, Sidgwick stb.) a Dindorftól hirdetett elvet követte a Mediceus egyedül üdvözítő-voltába vetett hittal, de természetesen többé-kevésbé tagteret juttatva a conjecturalis kritikának. W. ezekkel szemben a *Hermann* álláspontjára való visszatérést hirdeti («Memoriae Godofredi Hermanni» — van szentelve kiadása is) és jóformán annak munkáját kívánja folytatni, a mit 1885-ben megjelent Agamemnonában — mikor még maga sem szabadult meg a Dindorf-féle «superstitio»-tól — még nem tett. Pedig már ekkor Hense a Schneidewin-féle Agamemnon 2 dik kiadásában (1883) kimondta volt: «Einladend war es für den Herausgeber, die heute wieder stark betonte Ansicht derjenigen Gelehrten zu der seinigen zu machen, welche den Mediceus als die allein in Betracht kommende Quelle der Überlieferung ansehen. Ich halte die entgegenstehende Ansicht für die richtige und habe daher den unbequemern Weg vorgezogen». *Ritschl* még előbb (1875) megjelent Septem-ében szintén tagadja azt (p. VI.), hogy a Mediceus volna a többiek forrása. Ugyanezt az álláspontot foglalja el már L. Schiller a Perzsák 1869-iki, Keck az Agamemnon 1863-iki kiadásában. Nem csoda tehát, ha a Mediceus egyedül üdvözítő-voltába vetett hit mindinkább megingott, s ma már a *Gercke-Norden* Einleitungja (I, 289) bátran hirdeti: «Nachdem die Vorstellung, dass der Laurentianus (Mediceus) 32, 9 sæc. XI. die einzige Überlieferung des Aischylos und Sophokles darstelle, überwunden ist, haben die

auf ihr gebauten Ausgaben nur noch beschränkten Wert . . . Wir besitzen noch keine genügende Aischylos-ausgabe».

A jelen kiadás mindenesetre ilyen akar lenni. Szépen fejezi ki W. Aischylos kiadójának feladatát a köv. szavakban: «emendabis autem optime, cum non mutaveris, sed vere tradita recte legeris aut certe in apicibus aut male lectis aut male disiunctis vel in speciem vocis auctis et mutatis causam erroris a Byzantinis commissi indagaveris. Hæc quoque ars usu tantum discitur et experientia, quam lapidum studium facilius etiam commodat quam chartæ Aegyptiæ». (p. XXVI.).

Ha már most W. szövegeit olvassuk s az eddigiekkel összevetjük, hamar meggyőződünk arról, hogy W. kimondott elvéhez híven járt el, sok tekintetben konzervatívabb Aischylos régibb kiadójánál s a legtöbb esetben nem folyamodik coniecturához mindaddig, míg a hagyomány, melyet nem csak a Mediceusban keres, érthető és megvédhető. Nem akarok olyan helyekre hivatkozni, melyeknek olvasásai a korábbi, hasonló álláspontot elfoglaló kiadóknál is megtalálhatók, ámbar ezek az olvasások is mintegy nagyobb sanctiót nyernek W. kritikai apparatusának támogatása következtében; hanem azokra az olvasásokra hívom fel a figyelmet, melyek ebben a kiadásban tünnek fel először. E szerint kétféle olvasásokkal lesz dolgunk: 1. azokkal, melyek magukból az eddig többé-kevésbé mellőzött kéziratokból vannak eruálva; 2. azokkal, melyek vagy a codexek helyesebb olvasni-tudásának vagy a kiadó ars divinandi-jának köszönik létüket. Nézzük a *Perzsákat*. Az előbbiekhöz tartoznak: *ἐπανθορῶντες* 359. (*ἐπενθορῶντες* h.); *εὐτυχής* 506. (nagyon szép olvasás *ἡτύχης* h.); *ἀπαλαῖς* 537. (*ἀμαλαῖς* Prien coni.); *βαριδὲς τε ποντιαί* 554 (az MQF alapján. Dindorf a M-től eltérve: *βαριδὲσαι ποντιαίς*); *Σουσιδὸς* 557 (M: *σουσιδὲς*). W. olvasása a PH codexek scholionjára (*τῆς Σουσιδὸς*) támaszkodik (mások a PV alapján *Σουσιδαῖς*-t írnak). *ἐκυρσα τοῦπερ ἡθελον πάλου* 779.

Lássuk most azokat a helyeket, a hol a romlott szöveg javítására volt szükség s lássuk először is a nevezetesebb coniecturákat, emendatiókat. A 270—1. verseket nagyon szépen restituálta:

γὰρ ἀπ' Ἀσίδου ἦλθε δαί-
ων ἐφ' Ἑλλάδα χῶραν,

felismerve a kézirati *ἐπ αἶαν δῖαν*-ban a dittographiát. A 282—3. így hangzik:

ὥς πάντα παγκάκως
πᾶν θέσαν.

Codd. *ὥς πάντα παγκάκως ἔθεσαν*. (*πάντα*-t már Hermann *πάντα*-nak olvasta).

Pers. 329. így hangzik:

τόσον μὲν ἀρχόντων ὑπεμνήσθην περί-
Mediceus: τοιῶνδ' ἀρχόντων . . .

Sokkal egyszerűbb javítás, mint a Dindorfé (*τοιῶνδε τῶνδε νῦν ὑπ. π.*) vagy a Weckleiné (*τοιῶνδ' ἄρ' ὄντων τῶνδ' . . . (!)*).

A 486. v. kézirati olvasását (*Δωριδ' αἶαν*) merészen így javítja: *Δοχοιδ' αἶαν*) e megjegyzéssel: «non poterat Aeschylus tantopere errare». Nagyon figyelemre méltó javítás.

Az 542. v. *ποθεοῦσαι* szavát, melynek 3-ik szótagját az *ιδεῖν* előtt rövidnek kellene vennünk («inaudita correptio diphthongi ante vocem iambicam») végérvényesen *ποθέουσιν*-ra változtatja. — Az 586. v. *δασμοφοροῦσιν* kétségkívül sajtóhiba *δασμοφοροῦσιν* helyett. Nagyon szép és helyes javítást ad a 631-ben (*παρῶν* az oda nem illő *πλέον* helyett, melyet már Weil javítani iparkodott: *τις ὄν*).

Merészebb coniectura van a 732-ben:

Βατρίων δ' ἔρρει πανόλης δῆμος ἢ δ' Αἰγυπτίων. Hagyomány: *οὐδὲ τις γέρων*, «quod ridicule interpretari conabantur schol. et editores. Apparet e responso (*ὦ πόποι κεδνῆς ἀρωγῆς χάπικουρίας στρατοῦ*) sociorum duas gentes fuisse nominatas. Ergo ἡδὲ certo restitui, probabiliter autem orientali occidentalem subiunxi gentem». Bár a javítás merész, sokkal kielégítőbb, mint a Weilé: *οὐδὲ τις περῶν*, vagy a Jurenkáié: *οὐδὲ τις σπερῶν*. Kisebb jelentőségű, de a hely magyarázata szempontjából nem közömbös a 870. v. javítása: *ἐπαύλεις* a hagyományozott *ἐπαύλων* helyett. — A 954. vers nagyobb részét (ily alakban: *βόα καὶ πάντ' ἐκπεύθου*) meggyőzőleg Xerxesnek tulajdonítja. — A 989—990 versekben a már Hermannról glossemának tartott *ὅπομιμνήσκεις* helyébe, mely szó idegen a tragikus dictiótól, *κινεῖς*-et ír a metrumnak megfelelően. — A 997. *Κηρδαδάν*-ját, mely a codexekben különféleképp van variálva, *καὶ Δαδάξαν*-ra javítja s azonosítja a 304. versbeli Dadakes chiliarchossal. — Az 1016. vers értelmetlen *μεγάλως τα περσῶν* szavait a kéziratok *μεγάλα τε* olvasása alapján meggyőzőleg így írja: *μεγάλατε Περσῶν*; kevésbé nyugodhatunk bele az 1026. *ἀγανόρειος*-nak *ἄγαν ἄρειος*-ra való változtatásába, mert költőibbnek érezzük a hagyományozott *ἄπαξ εἰρημένον*-t a helyébe tett kifejezésnél («vocabulo nusquam lecto diffusus» — mondja W.). — Annál helyesebb az 1076. *ὀλόμενοι*-ának *ὀλομένα*-ra javítása.

A szövegkritikának eléggé sikamlós talaját teszik a *transpositionok*. Alig van a *Perzsáknak* olyan kiadása, melyben több-kevesebb transpositiót ne talált volna szükségesnek a kiadó. W. kiadása több ilyen áthelyezést szükségtelennek bizonyít, teljesen azonban maga sem mellőzhette. Így a 102—113 verseket O. Müllert követve a 92. vers után iktatta be kétségkívül a logikus összefüggés érdekében. Ilyen a köv. sorrend is: 235., 236., 239., 240., 237., 238., 241. A. Trendelenburg nyomán. Ellenben szépen megvédi a 345—350 hagyományos sorrendjét, melyet a kiadók többnyire felforgatnak s a hirmondónak a szájába adja a 347. verset (*θεοὶ πόλιν σφάζουσι Παλλάδος θεᾶς*), melyet a kiadók az M alapján Atossának tulajdonítanak, de ép ezért transpositióhoz kénytelenek folyamodni. W. még csak az 1011. és 1012. verseket cseréli fel a dictio és a rhythmus érdekében; minden más transpositiót mellőz.

Térjünk át most a szövegkritikai szempontból legérdekesebb és legtöbb nehézséget támasztó darabra, az *Agamemnon*-ra, melynek az a mostoha sors jutott, hogy a codex Medicusból legnagyobb része (311—1066; 1160—1673) kiszakadt, elveszett, s e nagy hiányt szükségképp a sokáig megvetett codexeknek (FGV) kellett pótolnia.

Agamemnon szövegét talán legcélszerűbb lesz magának Wilamowitznak 1885-ben kiadott bilinguis Agamemnonával egybe vetnem.

A mostani kiadás általában sokkal konzervatívabb a réginél. A bilinguis kiadás szövege elég sok olyan merész változtatást tüntet fel, melyet a jelen kiadásban hiába keresünk. Így a régibb kiadásban a kiadó minden esetre nagy ügyességgel, de nagyon merészen is egy pár helyen saját maga komponálta szöveggel töltötte ki a föltételezett hézagokat úgy annyira, hogy pl. a 103. vers után 12 sornyi új szöveget oktroyált Aischylosra. E helyen most még lacunát sem jelez; úgy szintén a 839* sor után sem. Az 1044. és 1521-ben jelzi ugyan a lacunát, de a megkísérlett kiegészítést a szöveg helyett csak a jegyzetek közé iktatja. Ennek megfelelő mérsékletet tanúsít az athetesis alkalmazásában. A régibb kiadásban egyszerűen kihagyta a nem-valódiaknak tartott verseket (346., 527., 555., 925—6., 1058., 1089., 1224.); a mostaniban visszaállítja ezeket, legfeljebb zárójellel jelzi, hogy nem tartja valódiaknak. A régi kiadás nem különböztette meg a kiadónak egy-egy szóból álló additamentumait; a mostani szegletes zárójellel teszi őket fölismerhetőkké. A régibb kiadásnak több transpositióját az új kiadás visszaállítja, így a következők: 569., 573—579., 570—572., 580. E helyett a hagyományozott sorrendet kapjuk, csak az 570—572 verseket jelzi a zárójel betoldottaknak. Ép így vissza van állítva az 1599., 1601., 1600., 1602 eredeti rendje, csak az 1600. verset jelzi betoldásnak.

Általában a régibb kiadás sok javítási kísérletétől visszatér a kéziratokhoz s ott is, a hol változtat, azon van, hogy a *codexek olvasásától lehetőleg ne távozzék messze*. A kéziratok olvasásához tér vissza pl. e helyeken: 30., 44 (Dindorf javításával) 50., 128., 210., 211., 282., 288., 308., 379., 580., 942., 1073., 1354., 1505. A kéziratok olvasásához nagyon közel álló javításokat fogad el vagy eszközöl: 78., 98., 110., 129., 130., 135., 238., 278., 397., 714. (a romlást jelezve) 776., 822., 930., 933., 996., 1012., 1024., 1166., 1285., 1287., 1328., 1340., 1354., 1397., 1481., 1551.

Mindenesetre van egy pár merészebb coniectura, melyeket másoktól elfogadott (pl. 101. Ahrens; 429. Bamberg, Blass; 444. Auras; 1229. Enger) s egy néhány részben még merészebb, melyeket maga divinált (pl. 69., 103., 397., 412., 557., 769., 966., 1271., 1290., 1450.) szaporítva az Agamemnon szövegére rázúdított coniecturák özönét. Annyi bizonyos, hogy Wilamowitz coniecturái, ha meglepnek is merészségükkel, mindig nagy tudásról, bámulatos olvasottságról és genialitásról tanuszkodnak.

Körülbelül ugyanezekre az eredményekre jutunk, ha a *Λοχφόροι* szövegét vetjük egybe Wilamowitznak 1896-ban kiadott bilinguis «Das Opfer am Grabe» görög szövegével, ámbár e két szöveg közt sokkal nagyobb a megegyezés, mint pl. az Agamemnon korábbi és jelen kiadása közt.

* * *

Átérhetünk most az *Interpretatiók* kötetének ismertetésére, ha ugyan egy bírálat keretében ismertetni lehetne olyan könyvet, melynek csaknem minden lapja problémákat vet föl és problémákat igyekszik megoldani. Mindjárt az előszó elején hivatkozik a Hermes 21.

évfolyamában (1886) megjelent dolgozatára «Die Bühne des Aischylos» —, melyet — «mivel lényege már köztudattá vált» — nem tartott szükségesnek fölvenni; ellenben majdnem változatlanul fölvette a Hermes 32. évfolyamában a Perzsákról írt tanulmányát, mivel a dráma szerkezetének tárgyalását itt sem mellőzhette. Ebből nőtt ki különben a három másik régi drámának skenographiai szempontból való tárgyalása is. Az előbbi tanulmánynak t. i. főeredménye az hogy Aischylos négy régebbi drámáját más berendezésű színpadon játszották, mint az Oresteiat. Nevezetesen «465—460-ig tragikus és kyklikus karok egyazon, kővel kirakott tánczhelyen tánczoltak ἐν Διούσους; a nézők számára köröskörül ἱχθίων-okat, fapadokat állítottak fel, a színészek számára egy λογέϊον-t az ὀρχήστρα közepén. Ekkor (tehát 465—460 táján) állítottak fel hátsófalat, ikrionokat a vár lejtős oldalán a nyárfáig; egyidejűleg bevezetik a χῶμος-okat. 427 előtt ezeket, 420 előtt a tragédiákat is kiterjesztik a Lenaiára: ezeket a játékokat a Lenaióban tartják, a hol tánczteret és emelvényeket készítenek éppen úgy, mint a többi, kyklikus karok által ünnepeelt istenházakban. Végre Lykurgos épít ἐν Διούσους olyan színházat, melyet minden scenikus s bizonyára dithyrambikus, sőt némely más verseny számára is szántak és ezentúl használtak». (Hermes 21. p. 621—2). A színházkérdésben, ime, ez W. kardinális kiinduló pontja. W. mint már említettem, magukat a drámákat tekinti egyetlen fontos tanunak. «Ob die Hinterwand fest oder zerstörbar, hölzern oder steinern war, das werden wir gerne von den Ausgrabungen und den Reconstructionen des Architekten lernen. Von dem, was in den Dramen selbst steht, lässt sich nichts abdingen». (Hermes 21, 603.).

A szerzőnek ezzel az álláspontjával szorosan összefüggenek a görög szöveg alatt *actio* czímen nyújtott tájékoztatások, melyekről ismertetésem elején már megemlékeztem. Itt csak ismételhetem, a mit ott mondtam, hogy W.-nak ezzel az álláspontjával a harczot fölvenni nem lehet egy ismertetés feladata: erre csak egész könyv megfelelő részletes tárgyalása lehet hivatva.

A mi az egyes darabok fejtegetését illeti, az Interpretatiók kötete eltér a kiadás szövegének rendjétől és chronologiai sorrendben tárgyalja a darabokat (Hiketides, Perzsák, Heten, Prometheus, Oresteia) s e fejtegetéseket a költő életével fejezi be. Eljárása általában az, hogy először minden darabnak szerkezetét («Aufbau»), azután anyagát («Stoff»), s végre egyes nevezetesebb passusait fejtegeti («Einzelerkklärungen»). Bármennyire szeretnék áttekintést nyújtani e fejtegetésekről, le kell róla mondanom. Hiszen a pusztá regisztrálás ivatek venne igénybe. Másfelől többször lehetetlen volna elhallgatni saját felfogását, mert ha maga a szerző így nyilatkozik: «Ich habe das vorausgeschickt, weil ich den Aufbau der Dramen lediglich aus ihnen selbst erläutern will, und die konsequente Durchführung dieses Prinzipes zu *Ergebnissen führt, die mich selbst überraschten*, und denen ich doch Evidenz beimesse» (p. 4.) — akkor nem lehet csodálni, ha e fejtegetések eredményei nem ritkán másokra nézve is meglepők és ellenmondásra késztetők. Hiszen, hogy többet ne mondjak, mindjárt a Hiketidesről szóló fejtegetésekben nem meglepő és alig hihető a szerzőnek az a felfogása, hogy absurdum volna azt

gondolni, hogy a költő az 50 Danaist 15 vagy 12 személylyel akarta reprezentálni s azért fel kell tennünk, hogy itt a régi tragikus karoknak még 50 tagból álló teljes személyzete szerepelt?

A darabok szerkezetének megvilágításában nem annyira æsthetikai szempontok vezetik a szerzőt, mint a cselekvény egyes motívumainak mérlegelése, a költő céljának kutatása és a rationalis összefüggés vizsgálata. Rendkívül érdekesek azok a fejtegetések, melyek a költői inventióra vonatkoznak s azok, a melyek a trilogiák hiányzó részeinek foglalatját akarják — többnyire negative — megállapítani. Mert Wilamowitznak abban is nagy az ereje, hogy a nem-tudhatóról nem-tudását bátran bevallja s a fantázia légvárait elsöpri. Aischylost nem csak magasztalni tudja, hanem bírálni is. Kiemeli pl. a Perzsák szerkezetének lazaságát, a Hét Thebavívó motívumainak ellentétességét s egyik jelenetének szervesetlen kapcsolatát, a Hiketidesben a kardalok nehezen érthetőségét (mivel a költő még küzd a művészettel), ellenben nem győzi magasztalni az Oresteióban elért teljes művészetet. Gyönyörűek azok a szavak, melyekkel a költő életrajzát befjezi. Csak a legvégét idézem: «Aus seinen Dramen aber hebt sich die gewaltige Gestalt ihres Dichters, hebt sich die unsterbliche Seele: sie zwingt uns noch heute auf die Knie nieder, vor diesem Menschen, und vor dem Gotte, den er uns verkündet. Diesen Aischylos, den die Menschheit von den Tagen des Aristoteles bis zu den Tagen Goethes aus den Augen verloren hatte, hat die Philologie des letzten Jahrhunderts wieder entdeckt: *πάρα τὸ φῶς ἰδεῖν*. Sorge die Philologie der Zukunft dafür, dass dies Licht ungetrübt auch fürderhin die Geister erleuchte und die Herzen erwärme».

(Kolozsvár.)

CSENGERI JÁNOS.

Hartog, Willie G.: Guilbert de Pixérécourt, sa vie, son mélodrame, sa technique et son influence. Paris, 1913. Honoré Champion. N. 8-r. Arczkép, 264 l. Ára 6 Fr.

Alig van korszaka a francia színműirodalom történetének, melylyel kevesebbet foglalkozott volna az irodalomtörténeti kutatás, mint azzal a negyedszázaddal, mely a «nagy» forradalom kitörésétől az első császárság bukásáig terjed. Aránylag legtöbbet Marie Joseph Chénierrel foglalkoztak, de ő is a nagyobb érdeklődést elsősorban szeniális bátyjának, Andrének köszönheti. A korszak legkiválóbb vigjátékirójának, Picardnak máig sem akadt életírója s még mindig Sainte-Beuve Lundisjeinek IX. kötetére vagyunk utalva. Az utolsó évtizedben dícséretes változás köszöntött be ezen a téren: a Nepomucène Lemercier, Alexandre Duval, Fabre d'Églantine, Olympe de Gouges életét és műveit tárgyaló művek sorra elhagyták a sajtót s a kiadványok érdekes eredményeitől fölbátorítva, hihetőleg a korszak többi jelentősebb drámaírója, egy Arnault, egy Raynouard, egy Andrieux vagy egy Collin d'Harleville, is behatóbb tárgyalásra fog kerülni.

A tudományos közrészvétlenség e sorsában osztozott a forradalmi korszak színműirodalmának legérdekesebb, mert legeredetibb s a romantikus drámára kétségkívül erős befolyást gyakorolt hajtása: a népies melodráma is, a mely iránt szintén csupán a jelen század hajnalán kezdett mutatkozni az irodalomtörténetírók nagyobb érdeklő-

dése. Sorra megjelentek Marsan, Ginisty és Virely könyvei vagy értekezései, melyek mind a melodrámaival foglalkoznak, s a melyekben kizárólag vagy főkép ez alantas műfaj legfőbb képviselőjével, a maga korában páratlan sikert ért, ma már teljesen elfelejtett Guilbert de Pixérécourt személyével, elméletével és színművel foglalkoznak. Jelen-tőségre valamennyiöket felülmulja Willie G. Hartog műve, melynek nyomán a következőkben foglaljuk össze Pixérécourt s az általa ki-fejlesztett műfaj jelentőségét.

A melodráma szót a francia irodalomban úgy látszik J.-J. Rousseau használta legelőször, 1766-ban, kétféle jelentésben: egyrészt zenekísérettel előadott prózában írt színművet, másrészt operát ért rajta. E kétféle jelentés 1782-ig tartotta fenn magát, azután csupán az első jelentésben használták. A zenével és balettel vegyített népies dráma megjelölésére úgy látszik Pixérécourt foglalta le a szót 1802 körül: addig e műfajt egyszerűen drámának, vagy «fából vaskarika» módjára *«pantomime dialoguée»*-nek jelölte meg a színlap.

A melodráma kialakulásának kérdésével többen foglalkoztak, szerzőnk sorban analizálja a véleményeket; a végső eredményt egészen röviden a következőkben foglalhatjuk össze: A klasszikus tragédia hanyatlásának azon a fokán, melyen Voltaire legtöbb művével képviseli, a melodráma legfőbb eszközeit legalább csiráiban már magában hordozza. Az álruha és fölismerés, mely e tragédiák egyik legfőbb mozgatója, a melodrámaiban is nagy szerepet játszik. A tragédia hanyatlása mellett közelebb az új műfaj kialakulásában a közönség szellemi szintjének a hanyatlása, szabatosabban egy új színházlátogató közönség kialakulása, mely a csekély műveltségű legszélesebb néprétegekből került ki és estéről estére megtöltötte a külvárosi színházakat. Sokkal tartozik a melodráma, főleg érzékeny jeleneteiben és moralizáló részleteiben, a polgári drámának is, melyet La Chaussé indított meg, Diderot fejlesztett tovább és Sedaine meg Beaumarchais vitt tökélyre. De Merciernek is nem csekély része van az új műfaj kialakulásában: a nép széles rétegeinek szánt, éppen ezért prózában írt tragédiai és hozzájuk fűzött elméleti fejtegetései már nem egy tekintetben túl visznek bennünket azon a mesgén, a hol a melodráma birodalma kezdődik. A shakespearei tragédiából s az egykorú német színműirodalomból, Schiller Haramiáival az élén, szintén sokat merített az új műfaj. Erősen hatottak a melodráma kialakulására végül azok a fényes kiállítású, zenekísérettel előadott színjátékok is, melyekkel a XVIII. sz. utolsó tizedeiben Nicolet szórakoztatta a boulevardok közönségét.

Az ekként kialakult melodrámaiban mozgalmas, hátborzongató és sötét bűnökben dúskáló cselekményét — Ginisty szerint — négy főszereplő hordozza: a minden bűntől sötétlő zsarnok vagy áruló, a minden erénnyel ékes szerencsétlen, sorsüldözötte asszony, az ártatlanul szenvedőket oltalmazó szeplőtlen lovag s a lovag kezére járó komikus vagy együgyű alak, a kinek az a hivatása, hogy megnevetessen a sok könnyhullajtás között. A cselekmény rendszerint három felvonásra van elosztva, az első a szerelmet, a második a szerencsétlenséget s a harmadik az erény megjutalmazását és a bűn megtorlását állítja elénk. A kísérő zene a hangulatot, a látványosságok pedig az érdeklődést fokozzák.

Pixerécourt, a kinek a nevéhez a melodrámá irányában kifejlődése fűződik, 120 különféle színművet írt, ezek közül 99 került színpadra s Párisban és a vidéken 30.000 előadást ért. E 120 színmű között 59 melodrámá van; a sort *Victor ou l'Enfant de la forêt* nyitja meg, mely 1798-ban került először a színpadra «lírai dráma» elnevezés alatt. Hartog 52 melodrámát tárgyal s ezeket — nem valami szerencsésen — forrásuk szerint csoportosítja.

Ez alapon hat csoportot állít fel, a szerint, a mint a melodrámá forrása francia (16 mű) vagy külföldi — szinte kizárólag angol — regény (7 mű), történelmi hagyomány (10 mű), más drámák (10 mű), az egykorú napi események (3 mű), vagy mindeddig ismeretlen (9 mű). A többnyire meglehetősen obskurus források kiderítése nem volt oly nehéz, mint a minők az ilyen kutatások általában lenni szoktak. Az egykorú hírlapi kritikákban és Guilbertnek kiadott műveihez csatolt bevezetéseiben szerző megkapta a szükséges útmutatást s a hol ezek a forrásai hallgatnak, ott ő sem tudott boldogulni. A fentebb jelzett beosztás nem egészen megfelelő, minthogy a regényből átdolgozott színművek egyike-másika részben drámákra vagy operákra is visszamegy, a «történelmi» forrásokból merített drámákhoz pedig színművek is szolgáltatottak anyagot. A forráskimutatásnál szerző az esetek több részében beéri azzal, hogy egyszerűen megjelöli azokat a regényeket, színműveket stb., melyekből a melodrámá fölépül. Részletesebben csupán tíz darabbal foglalkozik s ezeken mutatja be Pixerécourt önállóságának különböző fokozatait. Néhány darabjában P. a cselekvény szempontjából meglepően szolgai módon követi forrásait. Ilyen pl. a *Tête de mort*, mely Godwin egy angol regényében gyökerezik. Szerző véleményét néhány párhuzamos helylyel is támogatja, de mindenesetre hibásan jár el, hogy a regény-részleteket az angol eredetiből s nem Garnier fordításából idézi, noha előbb kérését kizárólag megállapítja, hogy P. nem tudott angolul s hogy a szóban forgó regény-fordítás megvolt P. könyvtárában.¹⁾ Más esetekben, pl. a *Fille de l'exil*-ben, mely Mme Cottin egy regényén alapul, több önállósággal jár el, egyes személyeket elhagy, s másokkal helyettesít, újabb epizódokat gondol ki és sokszor egészen eltérő befejezést komponál. Különösen tanulságos ebből a szempontból a *Fanale de Messine*, mely Gentil Bernard *Phrosine et Melidore* cz. verses elbeszélésén alapul,²⁾ vagy az *Ali-Baba* cz. melodrámá, mely a Galland révén közismert arabs mese nyomán készült. Változtatásai élénk képzelő erőről s kitűnő színpadi ismeretről tanuskodnak. Műveiben a klasszikus drámá híres hármasságából különösen kettőt: a cselekvés és az idő egységét lehetőleg betartotta. Nagy súlyt fektet a történelmi hűségre — hősei egy-egy mondásnál vagy egy-egy színpadi utasításánál szívesen jegyzi meg csillag alatt «*les détails sont historiques*» — de minden erudícióra törekvés daczára a történelemtől csak keret és festői hatásokat fokozó külsőség. A *couleur locale*

¹⁾ Ugyanezt a hibát követi el a Scott *The Abbotján* alapuló *L'Évasion de Marie Stuart* tárgyalásánál.

²⁾ A XVIII. sz. végén népszerű Bernard e műve a Hero- és Leander-mondá egy rokona s talán Kőlcsey *Szép Lenkájára* nem volt hatás nélkül.

egyik legfőbb képviselője az olvasóra szinte fárasztó részletességgel, technikai kifejezések egész seregével írja le egy-egy színpadi jelenet elrendezését, dekorációit, szerkezeteit. Szerzőnk találóan jegyzi meg, hogy P. több időt fordított a szcenizrozásra, mint a szöveg megfogalmazására. Rendkívül ügyes a jobbára igen bonyolult cselekmény színpadi kifejlesztésében s mint a közönség lelkiállapotának kitűnő ismerője, sohasem követi el azt a hibát, hogy a mi a szereplők előtt rejtély, az a nézők szemében is az legyen. Hisz a hatás egyik legfőbb eszköze, hogy a néző tudja, mikor fogják fel helytelenül a dráma hősei az eseményeket és szinte kedve kerekedik beleszólni, fölvilágosítani a színpad félrevezetett hőseit.¹⁾ A jellemfestésben P. különösen gyöngé; csak kétféle jellemet ismer, az angyalit meg az ördögöt s bőségesen gondoskodik arról, hogy közönsége ne maradjon sokáig kétségben a felől, hogy a fellépő alakok e kategoriák melyikébe tartoznak. Elég ügyes az alsóbbrendű, ú. n. helyzetkomikum kihasználásában s ismerve az ily jelenetek kelendőségét, oly műveibe is beleszővi, melyeknek eredetijéből teljesen hiányzik. Stílusa örökös páthosz, a mi természetellenes ugyan, de roppant megfelel az alsóbb néprétegek szépérzékének. Hősei legegyszerűbb mondanivalóikat is pompázó közhelyekben fejezik ki, nagy lelki felindulásaikban pedig egyenest kétségbeejtők. P. a színpadi hatás mellett erkölcsire is törekedett. Műveiben valóságos propagandát fejt ki az erények érdekében, melyek végül mindig diadalmaskodnak. A szerelem nála háttérbe szorul, az erotikus pedig — a tömeghatásra dolgozó mai népies irodalommal jóleső ellentétben — teljesen hiányzik belőle, nincs benne egyetlen sor sem, mely ne felelne meg *virginibus puerisque*.

P. melodrámaival egy szinte három évtizedig páratlanul népszerű műfajt teremtett meg, mely hazáján túl is uralomra jutott. E mellett magasabb irodalmi jelentősége is van, hiszen a melodráma befolyása a romantikus drámára, elsősorban Victor Hugo és Dumas père darabjaira, nyilvánvaló. Hugo drámái cselekvény, érzésvilág és jellem dolgában teljesen a melodráma hatása alatt állanak, csak nyelvének költői varázsa s a lírai részletek szárnyalása ragadja e műveket magasabb sférába. Nem hiába jegyezték fel Hugoról, hogy gyermekkorában mily szenvedélylyel jár el P. darabjainak előadására.

Befejezésül megemlíttük, hogy P. egy hazai vonatkozású melodráját is írt: *Tékéli ou le siège de Mongatz*, melyet 1803 december 29-én adtak elő először, a melyet a császári cenzúra egykorú személyekre való vonatkozásokat látva benne, egy időre betiltott. Részben e betiltásnak tudható be, hogy a darab páratlan népszerűségre tett szert és 1334 előadást ért. A siker akkora volt, hogy Varez és Brazier parodiát is írtak róla, mely *Kikiki* cz. a théâtre des Délassements-comiques boulevard-színházban adatott elő nem kisebb tetszés mellett. A Thoköli-ről szóló dráma forrása a következő két mű volt: 1. *Les trônes chancelans ou dialogue curieux et polit. entre le Comte Tékéli, érigé en roi d'Hongrie* (sic) et *Guillaume de Nasseau, érigé en roi d'Angleterre*, 1690 és 2. *Histoire d'Éméric, comte de Tékéli*

¹⁾ A mint ezt Gaál Peleskei nótáriusa meg is teszi a szegény Desdemona érdekében!

ou mémoires pour servir à sa vie, 1693. Amazt E. Lenoble-nak tulajdonítják, emez Le Clerc munkája. Erdemes volna e hazai tárgyú melodrámat forrásaival s paródiájával kapcsolatban részletesebben is megvizsgálni. Kuncz Aladár *Thököly a francia irodalomban* című programmértekezésében (v. ö. EPhK. 1915, 66. l.) bőven ismerteti ugyan P. darabját, de e forrásokkal közelebről nem veti össze s a paródiáról sem tesz említést, bár idézi Hartog művét.

(Budapest.)

GULYÁS PÁL.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság 1915 április 21-én felolvasó ülést tartott, a következő tárgysorozattal:

1. *Fodor Gyula és Szigeti Gyula*: Az új Görög-magyar szótár.
2. *Huszt József*: Catullus ünnepély a csatatéren.

A felolvasó ülést választmányi ülés követte. Heinrich Gusztáv elnöklete alatt jelen voltak: Hegedüs alelnök, Papp I. titkár, Bleyer és Förster szerkesztők, s Czebe, Császár, Finály, Gragger, Incze, Király, Kuzsinszky, Némethy, Székely, Szigeti, Vári és Vértessy Jenő vál. tagok és Vértessy D. II. titkár mint jegyző.

1. A pénztáros jelentése szerint bevétel jan.—márcz. hóban 8145 K 43 fill., kiadás 2408 K 11 fill. Alapítványok összege 12,106 K 80 fill.

2. Takáts Menyhért tiszteleti tag eddigi 300 K-ás alapítványát 200 K-val gyarapította, s tiszteleti taggá választásáért a következő, az elnökhöz intézett levélben mondott köszönetet: «A Philologiai Társaság ezidei közgyűlése méltóztatott engem tiszteleti tagjai közé beválasztani. Mély hálával és köszönettel vettem ezt a felette megtisztelő kiténtetést s tiszteletteljesen kérem Méltóságodat, hogy hálás érzelmeimet a tudós Társaság nagytekintetű választmánya előtt kegyesen tolmácsolni méltóztassék. Legyen Méltóságod és a tudós Társaság meggyőződve, hogy a philologiai tudomány iránt soha meg nem szűnő lelkesedéssel és teljes erővel a jövőben is azon leszek, hogy társulatunk ügyét szerény hatáskörömben előmozdítsam. Hálám csekély jeléül alapító tagdíjamat e reám nézve örvendetes alkalomból 200 koronával kiegészítem. Fogadja stb. . . »

3. Baksay Sándor a következő levélben köszönte meg tiszteleti taggá választását: «A Budapesti Philologiai Társaságnak f. é. január hó 9-én tartott XL. rendes közgyűlésén hozott azon megtisztelő határozatáért, hogy engem tiszteleti tagjai közé beiktatni kegyeskedett, fogadja úgy a mélyen tisztelt Elnökség, mint az általam nagyrabecsült Társaság minden tagja hálás köszönetemnek kifejezését. Egyszersmind tisztelettel jelentem, hogy a Philologiai Társaság céljaira, kegyes elfogadásának kérelmezésével, egyidejűleg a pénztári hivatalhoz 200 koronát beszolgáltattam.

4. Ponori Thewrewk Emil tiszteletbeli elnök ezzel a levéllel válaszolt a társaságnak 77-ik születése napja alkalmából kifejezett jókívánságaira:

«A Budapesti Philologiai Társaság választmányának születésem 77-ik évfordulóján irántam tanusított jóindulatát szívem mélyéből fakadó örömmel fogadom, s őszinte hálával viszonzom. Adja az isteni Gondviselés, hogy a pusztító háború diadalmas bejezését s az üdvözítő béke feltámadását mentől hamarabb ünnepelhessük, hogy e várva-várt ünnep Magyarországnak valóságos renaissance-a legyen, hogy ezentúl az édes haza minden hű fiát magán életében lehetőleg boldog megelégedés, nyilvános hivatásában a legszebb siker kísérje. Ilyen tartós üdvöt kívánva, maradok a Budapesti Philologiai Társaság valamennyi tagjának szerető kollegája és barátja.»

5. Olvastatik és tudomásul vétetik Bonta Károly ügyési jelentése.

6. Meghalt Bermüller Ferencz, ny. kir. kath. főgymn. tanár, társulatunknak kezdetől, 1874. aug. 8-tól fogva buzgó tagja és alapítója.

7. Új rendes tagok: Zambra Alajos múzeumi őr és Leffler Béla nyiregyházai főgymn. tanár (aj. Bleyer).

8. Az 1913. nov. 12. választmányi ülés határozata értelmében a Társaság könyvgyűjteménye áttételezt a M. Tud. Akadémia könyvtárába, s ez alkalomból Szily Kálmán főkönyvtáros a következő átíratot küldötte az elnöknek: «A Budapesti Philologiai Társaságnak 1913. nov. 12-én tartott ülésén elhatározta, hogy a Philologiai Társaság könyvtárának kötetait a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának engedi át. E határozat értelmében a f. évben a következő könyveket és folyóiratokat vettem át a M. Tud. Akadémia könyvtára számára:

1. Classical Philology I—VII k. 1906—12. évf. 7 köt. — 2. The Classical Review XXI., XXII., XXIV—XXVII. k. (1907—8., 1910—13. évf.) 6 köt. — 3. The Classical Quarterly I—VII. k. (1907—13. évf.) 7 köt. — 4. Studi Italiani di Filologia Classica. I—VI., XII., XIV—XVI. k. (1893—8., 1904., 1906—8. évf.) 10 köt. — 5. Literaturblatt f. germ. u. rom. Philologie. XXVIII—XXIX. k. (1907—8. évf.) 2 köt. — 6. Ἑλληνομαθήμων IV. k. (1907. évf.) 1 köt. — 7. Az Erdélyi Nemzeti Múzeum könyvtára felesszámú könyveinek jegyzéke. 1—2 f. 2 füz. — 8. Ratzel: Politische Geographie. München—Leipzig 1897. 1 köt. — 9. Rosemund: Die Fortschritte der Diplomatie seit Mabillon. München—Leipzig 1897. 1 köt. — 10. Rossignol: Des services que peut rendre l'archéologie aux études classiques. Paris 1878. 1 köt. — 11. Incerti scriptoris Byzantini sæculi X. liber de re militari. Ed. R. Vári. Lipsiæ 1901. 1 köt. — 12. Curtius: Philologie und Sprachwissenschaft. Leipzig 1862. 1 köt. — 13. Bréal: De l'enseignement des langues anciennes. Paris. 1891. 1 köt. — 14. Ast: Grundriss der Philologie. Landshut 1808. 1 köt. — 15. A Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület évkönyve az 1906—7. évre. 1. köt. — 16. Huelsen: Il foro Romano. Roma 1905. 1 köt. — 17. Ast: Lexicon Platonicum. 2. kiadás. Berlin 1908. 3 köt. — 18. Scriptores metrici Græci. Ed. Westphal. vol. I. Lipsiæ 1866. 1 köt. — 19. Listy Filologické. 1907. évf. (XXIV. köt.) 1 köt. — Midőn e becses ajándékért a Budapesti Philologiai Társaságnak a M. Tud. Akadémiának őszinte köszönetét tolmácsolom, kérem fogadja stb.»

9. A görög-magyar szótár első füzeté elkészült, s mihelyt a viszonyok arra alkalmasabbak lesznek forgalomba fog bocsátatni.

10. A közlőnyhöz való Targymutató elkészítésével, minthogy Pruzsinszky János elfoglaltsága miatt arra nem vállalkozhatott, Hellebrant Árpád bizatik meg, a ki azt 1916 végére elkészíti.

11. Egyéb folyó ügyek elintézése után az elnök az ülést berekeszti.

— Az első fordítás Shakespeare Lucretiájából. P. Horváth Lázártól a Honderű hasábjain (1843, I., 467—71. l.) *Előítélet* czímen egy kis novella van. Inkább azt lehetne mondani: édeskés, érzelmes, férfiatlan elmélkedés egy novellatárgyról. Etelka következő vallomásában éri el tetőpontját ez a különben jelentéktelen apróság: «Az vagyok, bűnös vagyok, fölötte bűnös én... Rövid az, mit mondani fogok, ez egy szóba összponstosul és ez a szó: *Előítélet*. Andort szerettem én, a nemesszívű lelkes Andort. Anyám — mert társasági helyzetünk különbözék — föláldozta szívemet. Sokat türtem, sokat szenvedtem, sokat imádkoztam. Béla utamba vetődék. Küzdéseim nagyszerűek valának, *** ... mindent tudsz. Ah! de annyi erény, annyi báj, annyi türes, annyi égi kedély, a gyönyörű magzatpár... s Etelka Te mégis...» — — — Természetesen mindebből csak — találgatni kell, hogy mi is történt valóban ezzel a túlvilági Etelkával... Két szempontból mégis jelentős ez a különben jelentéktelen apróság. Az egyik: a technikája, a másik a befejezése.

A ki meg fogja írni novellisztikánk történetét, az a mult évszázad negyvenes éveinek sajátosságosan édeskés, mesterkélty, finomkodó, szélsőséges, idegenszerű modora szempontjából ezt a kis novellát nem fogja figyelmen kívül hagyhatni, mert csekélyke terjedelme mellett is telve van jellemző vonásokkal. Szerkezete kuszált, bár művészi akar lenni. Meseszövése, kifejlődése ép oly semmi, mint bonyodalma. Mintha csak azért készült volna, hogy egy idézetet — bár az összefüggés nehezen érthető — felhasználhasson. Kifejezései, szóösszetételei ma már mosolyra ragadnak, mert a gondolatszegénység furcsa leplezői. Szó esik itt «péri arcz»-ról, «szerafkép»-ről, «madonna-alak»-ról, «angyallény»-ről, «caravanthé fűszer»-ről és «alabástromváll»-ról. Etelka «újainak rózsahegye gondolatgyöngye, mint keze»; szó esik a «végzet érczecsét»-jéről; a «hintók kerekéi búsan csikorognak a hózománcz tükrein» stb., stb. Valóságos gyűjteménye ez a nyakatekert, modoros kifejezéseknek, melyekkel az író sokat akar mondani, bár azokkal a nagy bombasztokkal semmit se mond.

A befejezése azért érdekes, mert itt kapja irodalmunk az első fordítási részletet Shakespeare Tarquinius és Lucretia cz. elbeszéléséből. Ezt az idézetet így alkalmazza befejezésül. Etelka ekként szól barátjához:

«Ah, ne végezd be szitkotat jó barátom! Ne én, keserveink' szobrásza, a költő, az elérhetlen költő szóljon értem:

Márvány a férfi szív, az asszonyé viasz,
Miként mintázod, olyanná válik az,
'S a gyöngye elnyomott formákat venni kész
Miket reá zsaról erőszak, esel vagy ész.
Ne mondd tehát, hogy ő kovácsa vesztének;
Miként föl nem tudd viasznak vétekl
Hahogy benyomva rajt' egy ördög képe ül.

Ez Shakespeare Lucrece-ja 1240—1246. sorának elég hű fordítása. Lőrinczi (Lehr) Zs. így fordítja e helyet:

Viasz a nőszív, férfi szíve márvány,
Úgy alakulhat, mint márvány akarja.
A gyöngye hódol, 's esel, erőszak, ármány
Más idegen minták után csavarja.

Bal sorsa bűnét hát ne rójjuk arra,
 Ki oly bűnös mint viasz, ha rá
 Valaki ördög képét vakará.

Lehr fordítása költőibb s formailag hűbb, de a Horváthé viszont az eredetinek értelmét jobban megközelíti. Az «elérhetetlen költő»-t azonban még így sem sikerült költőileg híven tolmácsolnia s ekként Horváth egyedüli érdeme az marad, hogy Shakespeare Lucretiájából ő fordít első ízben irodalmunkban. Ha a novella megírása körüli keserves fáradozást Sh. elbeszélése teljes átültetésére fordítja, bizonyára hálás volna érte az utókor, mert míg novellája csak mint irodalmi kuriózum érdemel figyelmet, addig fordítási mutatónya legalább az angol nyelv ismeretét árulja el a verselő készség mellett. Kezdetnek ez is elég lett volna a teljes mű megismerése czéljából.

(Budapest.)

BAYER JÓZSEF.

— Caius avagy Gaius? Latin nyelvkönyvekben még láthatjuk, kiejtésben meg éppen gyakran hallhatjuk Caius-t a Gāius helyett, holott eredetük vizsgálatánál azonnal világossá válik a különbözőzés oka és annak szüksége, hogy a jogosulatlan Caius helyett mindig Gāius-t ejtsünk, sőt írjunk is.

Erre nézve szükséges néhány ismert dolog összefoglalása. A latin betűrend közvetlenül görög, közvetve sémi (ó-phoinikiai) eredetű s így ezek nyomán (אבגד, אבגד) a latin is harmadik betűül a *g* hangot vette fel (ABCD) s ezt C jellel jelölte, míg a mai G ismeretlen volt Sp. Carvilius Rugas-ig (+ Kr. e. 212-ben), a kihez Plutarchos (Quaest. Rom. 54) és Terentius Scaurus szerint (cf. Keil «Gramm. Latini» VII, pag. 15) a G betű eredete fűződik, valószínűleg azért, mert nem akarta a saját nevében a *g*-t C-val írni (cf. Plutarchos i. m. c. 59). Mások ismét, mint Martianus Capella (III 261) is, a G eredetét Appius Claudius Cæcusnak tulajdonítják, a kinek sikerült a görög Z-t is végérvényesen kivetni a latin betűrendből. Ugyde C nyilván etruszk hatás alatt a zöngés media helyett *tenuis*t is kezdett jelölni, noha volt már rá két betű a latinban: a görög *z* és *φ* (koppa) mintájára K és Q. A három *k*-betűt azután akként osztották be, hogy a előtt K-t (KAPVT, KALENDAE), *c*, *i* előtt C-t és *o*, *u* előtt Q-t (QOMES, PEQVNIA) használtak. Legvégül a C jegy a másik kettőn is győzött, mert a K majdnem teljesen kipusztult, a Q-t pedig csak *u* elé írták. Ezzel a C-t a közszokás *tenius*sá tette.

De a dolog mégsem volt oly egyszerű, mert a hivatalos feliratok általában is, főleg azonban a tulajdonnevek írásában (úgy mint manapság) szigorúan maradiak voltak s míg egy luceriai as libralis-on megtaláljuk először *g*-vel írva a GA·F· (Gāi filius)-t, kétségtelen, hogy sok helyütt még mindig élt a C·CN· jelzés a Gāius és Gnaeus jelölésére, sőt közönséges szavakban is a klasszikus korig (cf. Paul. Fest. 17, 30 Th: acetare = agitare; Mar. Victorinus, Keil i. m. VI, pag. 12: lece = lege, acna = agna). G. Duilius «Columna rostrata»-ján pedig (készült Kr. e. 260-ban, CIL I¹⁵), melyet vagy Augustus, vagy Claudius alatt, szóval a császárság korában, restaurálták, sőt részben újonnan is szövegeztek, kivétel nélkül C áll G helyett (cf. MACISTRATVD és CARTACINIENSIS többször, EXFOCIONT és PVCNANDOD kétszer, INCENVOS).

Mindezekből kitűnik, hogy Caius-t csak írták, de ejteni Gāius-t ejtették. Sőt elejét vágjuk azon föltevésnek is, hogy mindkettőt ejthették, mert ha CAEVS-t épen nem is várhatnánk (t. i. az A és I között digamma volt!), de vagy egy későbbi KAIVS-nak kellene előfordulnia, vagy legalább egyetlen más adatnak kellene támogatnia a kettős ejtémódot. Ellenkezőleg: valamennyi adat s az etymologia csak a Gāius ejtést engedi. A G betű behozatala után ugyanis egyszerre előtűnt a Gaius írás, a mi

nyilvánvalóan mutatja a C valódi értékét. A Gāius eredeti voltát mutatja továbbá az a körülmény, hogy $c > g$ változásra intervocális helyzetben (respectively a hasonulás esetein kívül) nincs példa.¹⁾ Ugyancsak Gāius-t igazolja az etymologia: Gāius < Gāvius ~ oszk. Gaavis, a Raius < Rāvius mintájára, cf. *gāvisus* ~ g. *γᾱφεῖς > γᾱέω (Lindsay—Nohl pag. 290; Stolz I pag. 156, 284). — Másrészt $g > c$ eset sem volt lehetséges, a mint-hogy a latin a tenuisokat erősen távoltartotta a mediáktól (cf. L.—Nohl pag. 83); e szerint a latin élőnyelvben a kiejtés következetessége nem engedte meg Caius ejtését. Minden arra mutat, hogy a Caius-ejtés voltaképpen *visszamenő jellegű*: olyanok kezdtek ejteni, a kik már nem tudták, hogy Caius csak a tulajdonnevekben szokásos maradi írás, mint tesszem azt nálunk Dessewfy a Dezsőfi helyett és más furcsaságok. De valamint mi Dezsőfi mellett sohasem ejtettünk Dessewfy-t, akként a latin Gāius-t sem azért írták maradiasan Caius-nak, hogy úgy is ejtsék.

Nincs szavunk ellene, hogy az egykorú latinságban szerepelt a C és CN és a (nem szemelvényes) klasszikusokban is hűen kell közölnünk a megfelelő helyesírást. (Pedig mennyit vétenek ez ellen!) De hogy a mi írásunkban és nyomtatásunkban mi értelme volt a Caius-nak, igazán senki sem tudja. Iskolai auctorkiadásokban, nyelvkönyvekben és szótárakban se Caius írásnak, se ejtésnek nincs alapja, mert ugyanoly joggal a latin betűrend történetéből és az etymológiából egész sereg adattal tömhetnők meg őket. Észrevehető a törekvés a Caius teljes kiküszöbölésére az újabbau megjelent iskolai kiadásokban és remélhetjük, hogy végre eltűnik a közhasználatból, mint a «Virgilius» Ponori Thewrewk Emil fáradozására.

(Kassa.)

HELLE F. HUGÓ.

— A nagyszentmiklósi feliratokhoz. Szomorú jelensége tudományos életünknek, hogy a kritikának gyakran oly jelenségekkel kell komolyan foglalkozni, a melyeknek voltaképpen a tudományhoz semmi közük. Napilapjaink gyakran a legképtelenebb tudományos eltévelyedéseket nagy eseményekként ünnepelek, sőt nem ritkán szakfolyóirataink sem dolgoznak több kritikával. (V. ö. Zolnai Gyula: *Tudománytalan nyelvhasználatok*. Nyelvőr 44. k., 151. ll.)

Mostanában a nagyszentmiklósi kincseken talált feliratokra vetették rá magukat a «kutatók». Debreczeni Miklós «Az ősmagyar írás...» cz. művében (Budapest, 1914) — Bálint Gábor után — magyarul olvassa el az egyik feliratot. (Ezt a könyvet mindenkinek ajánlom, a kinek a humor iránt érzéke van; egy példa: valamely feliraton egy állítólagos *gy* betű felett talál egy állítólagos *sz*-et, tehát $\frac{sz}{gy}$; ki az, a ki azonnal ki nem találja, hogy ez semmi más, mint a *szégyen* szó?)

Hogy e feliratok betűi hasonlítanak az orkhoni betűkhöz, azt Nagy Géza már húsz évvel ezelőtt mondotta (Szilágyi, A magyar nemz. tört. CCCXXXIII.). Ezen a nyomon indult el Mészáros Gyula, kinek megfigyelési kísérletével (Ethnographia, 1915. évf. I. f.) bővebben kell foglalkoznom, mert a hozzánemértő jóakarók nagy lelkesedéssel fogadták.

Mindenekelőtt kijelentem, hogy a Nagy Géza észrevételét feltétlenül helyesnek tartom és nagyon valószínű, hogy valaha még okosat is mondhatunk e feliratokról.

¹⁾ Egyetlen látszólagos esetet mutat a CIL I² 364, a hol COIRAVE-RONT mellett GONLEGIVM, GONDECORANT és VOLGANI is található. De ezen faliscusi feliratban, melynek még átírása is kétséges, a *g* nagyon valószínűleg csak íráshiba. (cf. Stolz I pag. 17—18, továbbá Diehl: «Alt. Inschriften» pag. 10., 102. jegyz. — Oly esetek, mint cavea < *gavia (cf. olasz gabbia) csak későlatin jelenségek.

Azokat a naiv írástechnikai és történeti elmélkedéseket, melyeket Mészáros cikke elején és végén közöl, figyelmen kívül hagyom; világosságot vet a dolgozatra pusztán a főrésznek, a feliratok elolvasásának bírálatára is. — Az egyes feliratok fordítása a következő: 1. Barátságos beszélgetést intézve mondj. (Debreczenyi Miklós ezt így olvassa: *Gelse kiskán pesenyüji kenész.*) 2. Ígyál hasonlóképen s az ellenséget szúrd le. 3. Ígyál, (de) tudj mértéket. 4. Önts lelassan. 5. A víz kevésbé megbízható (?) — hagyd ott! 6. Töltsd! 7. Mulass (pihenj)! 8. Barátságos. 9. Társaságba telepedtünk (?). 10. Előljárva (?) enyhülést adj (?). 11. Víznek (való) (?). 12. Nyujtsd ide! — (A jelek Mészároséi!) Ezek a fordítások már magukban gyanúsak, de mivel egy VI. századbéli ujjur valóban nem tudhatta, hogy milyen felírást várhat tőle 1300 évvel később egy philologus, vesztessünk rá több fáradságot.

Először egy olyan hibát hozok fel, mely azonnal halomra dönti a biztosnak jelzett kombinációk tekintélyes részét. Az őstörökben volt egy hang (talán *-d-), melynek főbb folytatásai (vö. Gombocz, Nyelvtud. Köz. 35, 272): kojbal -z-, oszm. -j-, jak. -t-, csuv. -r-, az ujjurban és orkhoniban pedig -d- (-t). Ezzel a hanggal nagyon megjárta Mészáros. A 4. feliratban oszmánli (stb.) -j-t talál a *kuj-* 'önteni' (vö. jakut *kut-*, kojbal *kus-*) igében, a 11. feliraton pedig kojbal (stb.) s-et az *äs-* 'küldeni' (vö. jakut *üt-*, kojbal *äs-*, ujjur (!) *üt-*) szóban. Ha jók a Mészáros olvasatai, akkor ezeket a feliratokat csak valamely modern török nyelvész hamisíthatta. Ilyeneket botlik az, a ki szótárakból megfelelő ismeretek nélkül dolgozik.

Az is nagyon tanulságos, hogy mikor Mészárosnak szüksége van egy 'mondani' jelentésű *üj-* igére, előveszi az ujjur *ögü-* 'dícsérni, mondani' toboi (!) *üj-* megfelelőjét (1. felirat). Valóságos Babel. — Ezek után senki sem fog csodálkozni, ha a köktörök, ujjur (!) *jayê* szónak modern *jau* alakját fedezi fel az állítólag VI. századi török nyelvemléken (2. felirat).

A 3. feliratban az *üj* 'mérték' szó lép meg bennünket. Ez pedig semmi egyéb, mint az ujj. (!) stb. *öt* 'idő, időpont' teleut *öj* alakja, az elképzelhető legmodernebb jelentéssel, mely a teleuton kívül nincs meg egyetlen dialektusban sem. Ezt a rövid felíratot a módszer szemléltetésére be is mutatom. Ki van írva belőle négy betű: *č uk ü*. Ezt Mészáros ilyenformán egészíti ki: *üč, uk üj* 'ígyál, tudj mértéket'. Hogy az *uk-* jelentése 'ráhallgatni, megérteni', hogy az *üj* 'mérték' szó képtelenség, hogy nincs a világnak az a nyelve, a melyen ezt a négy betűt ilyen módszerrel értelmes mondattá ne lehetne kerekíteni, azzal Mészáros nem törődik. Sőt, ha a turkológus elolvassa a cikket, határozottan az a benyomása, hogy Mészáros reformálta az ujjur nyelvet. A 11. feliratba beleolvasott ujj. (mong.) *ügü* 'víz' szó (a Kutadyu Bilig hapax legomenona!) nem innivaló vizet jelent, hanem azt a vizet, a miből az Isten az embert teremtetete. — A 6. és 12. feliratok 'töltsd' és 'nyujtsd (ide)' fordítása akkor is rossz, ha az olvasat jó volna.

Csak a főhíákra szorítkoztam. Hál' Istennek, hogy csak pár sor a szöveg és nem tíz lap. Így azt hiszem, elég lesz a hibamutatványokból. Nincs ezekben az olvasatokban egyetlen szó sem, melyet a kritika a helyeshez csak közeljárónak is tarthatna.

Még néhány szót az apróságokról. Multkori bírálatomban (EPHk. 38, 707) figyelmeztettem Mészárost, hogy az AT jelzést magyar cikkekben nem kell használni, mert semmi egyéb, mint az 'alttürkisch' rövidítése. A mint látom, megfogadta a tanácsomat. Most elárulok még egy titkot: a Radloff-szótár OT jelzése csupán az 'ostturkestanisch' rövidítése. — Nagyon örülnék, ha Mészáros meg tudná mondani, hogy miért javítja ki a Radloff-Vámbéry csagatáj *a-i* vokálistípusú szavait külön 'recte' alatt *a-i*-ra.

De nem csak mulatságos tévedésekkel van tele ez a 21 oldal, hanem komoly tényekkel is. Így megtudjuk belőle pl., hogy a *ni* a törökben

accusativusrag, hogy a *-dur* műveltető képző (4 sor példa), hogy a *-k* főnévképző (5 sor), hogy a *-p* gerundiumképző (3 sor) stb., stb. Mindezek rendkívül imponálhatnak az Ethnographia ártatlan olvasójának, de a turkologust — mint hosszú évszázadok óta ismeretes és százszor leírt dolgok — hidegen hagyják.

Mészáros ezt a dolgozatát voltaképpen a pétervári akadémián szándékozott bemutatni (2. lap), de ezt a háború miatt nem tehetette. Meglehet, hogy Péterváron, a hol tudvalevőleg iskolázott turkologus nincsen, Mészáros fejtegetéseit helyesléssel fogadták volna, és természetes, hogy ez a helyeslés a hazai dilettánsoknak nagy elégtételül szolgált volna. A dolog érdemén azonban az ilyesmi nem változtat semmit. Mészáros szóban levő dolgozata tudományos szempontból még akkor is abszolúte értéktelen marad, ha érte a szentpétervári akadémia tagjává nevezik is ki.

(Budapest.)

NÉMETH GYULA.

— Új könyvek.

Bolte-Polivka: Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm. 2. Band. Leipzig, Weicher. 1915. Lex. 8-r. 566 l. Ára 12 M.

Az összehasonlító mesetudomány ezen utólréhetetlen remekművének immár második kötete is megjelent. Míg a világ népei gyilkos öldökléssel küzdenek egymás ellen, e kötet a tudomány győzelmét jelenti a napi politika irigy jelenségei felett: az ellenséges népek meséi békésen férnek meg e könyvben, mutatván, hogy az emberi elme legelemibb megnyilatkozásai nem ismernek politikai határokat. E kötet a 61—120. mesét tárgyalja ugyanazon alapossággal és hihetetlen olvasottsággal, melyet már az első kötet ismertetésénél (EPhK. 1914. 493. ll.) hangsúlyoztunk. A magyar mesék itt is nagy számban szerepelnek; nagyobb tér jutott az ó-ind mesevilágnak is. Az időközben megbetegedett Polivka helyett a szláv anyagon az utolsó simítást Horák prágai tanár végezte. sch. f.

Rhode, E.: Der griechische Roman und seine Vorläufer. Dritte, durch einen zweiten Anhang vermehrte Auflage. Leipzig, Breitkopf und Härtel. 1914. XXI + 636 l.

Nietzsche fegyvertársának szép könyve új kiadásában, melyet W. Schmid rendezett sajtó alá, részben változatlan lenyomata a 14 évvel ezelőtt megjelent 2-ik kiadásnak. Megjelenése csak olyan időszertű és indokolt, mint a Haym-féle *Romantikus iskola*-é. S ha Schmid nem ment is oly messzire Rhode tudományos modernizálásában mint Haym kiadója, Walzel, 24 lapra terjedő függeléke, mely számot ad a görög regényre vonatkozó legújabb kutatások eredményéről, a tudomány mai színvonalára emeli Rhode művét. t - r.

Rummelt, Franz: August Heinrich Julius Lafontaine. Von den Anfängen bis zur Höhe seines Schaffens 1785—1800. Ein Beitrag zur Geschichte und Technik des Romans. Diss. Halle 1914. 8-r. IX + 138 l.

A H. J. Lafontaine főmunkáinak ismertetése értékes technikai megjegyzésekkel. Polgári problémák, idilli szerelem, harmonikus családi élet rajza s a tragikum gondos elkerülése a kifejlet érzékeny boldogságában: ez jellemzi a L. történeteit; az ideált a kisvárosiak és a természeti népek egyszerű erkölcsében látja. Egyik regénye tárgyánál fogva érdekelhet bennünket: az *Agis und Kleomenes* (1789), mely szerző szerint Plutarchos és Polybios után készült. Nem tarthatjuk kizártnak azonban, hogy francia regények (P. Dortigue de Vaumorière 1685, Duval-Pyrau 1778) is szolgáltak mintájul. Szerző a könyv végén összeállítja a L. műveinek francia, angol és svéd fordításait. Hozzátehetjük, hogy a mi irodalmunkra és olvasóközönségünkre sem volt hatástalan az ő termékeny működése. A *Naturmensch* (1792) cz. regényét Verseghy F. dolgozta át (György Lajos: Irodört. 1912. 52.); drámái közül a *Prüfung der Treue* Murányi Zsigmond (1809), a *Tochter der Natur* pedig, melyet Sehý Ferencz is lefordított

(Császár Elemér. Német költ. hat. 109.), Láng Ádám (1807) és Gózon Imre (1833) fordításában szerepelt a magyar színpadon; ezenkívül Petrik bibliográfiája (II. 532.) még hét Lafontaine-regény fordítását ismeri, melyek a magyar regény tanulókorából valók. zb.

Stur, J.: Die slavischen Sprachelemente in den Ortsnamen der deutsch-österreichischen Alpenländer zwischen Donau und Drau. Wien, Holder. 1914. 8-r. 106 l. Ára 2-80 M.

Historico-philologiai kutatás újabb illusztrálása annak a tézisnek, hogy a nyelvtudomány hasznos szolgálatokat tehet a történetírásnak. A munka két főrésztre osztható: az egyik általános bevezetés a mai német-osztrák alpesi vidékekre való szláv bevándorlás történetébe; a másik annak kimutatása, hogy mely helynevek szláv eredetűek. Alsó- és Felső-ansztriában a Dunától délre (66+24), Salzburgban (19), keleti Tirolban (73), Karintiában a Drávától északra (88) és Stájerországban a Drávától északra (222). A munka linguisták és historikusok figyelmére egyaránt érdemes. sch. j.

— A szerkesztőkhöz beküldött könyvek és füzetek jegyzéke. (A *-gal jelölt művek legközelebb ismertetésre kerülnek.)

*Gorzó Gellért: Ráday Pál. Budapest, Athenæum nyomása. 1915. N. 8-r., 200 l.

Könyvtár, Magyar. Szerkeszti Radó Antal. Budapest, Lampel. Számonként 30 fill.

754—55. *Mikes Lajos*: Zeppelin. 75 l.

756. *Conan-Doyle* Arthur: Nagy-Britannia veszedelme. Ford. Góth Sándor. 64 l.

757—58. *Gonda Béla*: A hadiflottáról. 87 l.

759. *Wittmann* Viktor: A repülőgépekről. 45 l.

760—61. *Frobenius* Hermann: A német birodalom sorsdöntő órája. Fordította Mikes Lajos. 94 l.

762—63. *Heltai* Jenő: Lim-lom. 82 l.

764—65. *Százados* István: Hindenburg. 86 l.

766. *Kozma* Andor: A katona a magyar költészetben. 44 l.

767—768. *Madách* Imre: Az ember tragédiája. Kiadta Császár Ernő. 164 l.

771—772. *A világháború* naplója. I. 96 l.

Könyvtár, Olesó. Szerkeszti Heinrich Gusztáv. Budapest. Franklin-Társ. Ára számonként 20 fill.

1755—59. I. Vilmos német császárnak és porosz királynak kilenczven válogatott írása. Fordította Supka Géza. 238 l.

1760—62. *John L. Motley*: Nagy Péter cár. Ford. Herkner János. 85 l.

1763—64. *Angyal* Dávid: A világháború okai. 59 l.

1766—67. *Wekerle* Sándor: A háború gazdasági következményei. 38 l.

1768—69. *Andrássy* Gyula gróf: A jó béke céljai. 51 l.

Mutschenbacher Gyula: Locke: A tanulásról. Gyula, Dobray János könyvnyomdája. 1915. N. 8-r., 30 l. Ára 1 K.

*Scheffel József Viktor: Ekkehard. Történet a X. századból. Ford. Antal Géza. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. Budapest, Franklin-Társ. 1914. 8-r., XXXII + 663 l. Ára füzve 8 K.

Trostler, Josef: Ungarische Stoffe in der deutschen Literatur des XVII. Jahrhunderts. Különnyomat az Ung. Rundschau IV. (1915.) évf.-ából (157—179. l.).

Zambra, L.: Sonetti editi ed inediti di Niccolò da Correggio nel codice Zichy della biblioteca comunale di Budapest. Lex. 8-r., 6 l. Különnyomat a *La Bibliofília* XVI. (1914—15) évf.-ának 11—12. számából.

A MAGYAR PHILOLOGIAI IRODALOM 1914-BEN.

Az összegyűjtött anyag ez összeállításánál a következő rovatokba van osztva:

- I. *Általános nyelvészet, irodalomtörténet és ethnografia.*
- II. *Esztétika és műtörténet.* 1. Esztétika. — 2. Képzőművészetek. — 3. Zene. — 4. Színészet.
- III. *Philologiai paedagogia.* 1. Általános irányú cikkek (nyelvtanításról, olvasásról, írásról). — 2. Magyar nyelv. — 3. Klasszikus nyelvek. — 4. Német. — 5. Francia. — 6. Művészeti oktatás.
- IV. *Finn-ugor nyelvek.*
- V. *Indogermán nyelvek.*
- VI. *Keleti nyelvek* (arab, héber, török, egyiptomi).
- VII. *Magyar nyelv és irodalom.* 1. Bibliografia. — 2. Magyar irodalomtörténet. (Ebbe fölvetettek a szépirodalmi művek és a színművek bírálatai is. Ez utóbbiaknál csak az első előadás napja van megjegyezve. Ez lehetővé teszi a különböző napilapokban megjelent ismertetések fölkeresését.) — 3. Egyes írókról. — 4. Magyar nyelvészet (a végén: egyes szokról és szólásokról). — 5. Iskolakönyvek.
- VIII. *Klasszikus nyelvek és irodalmak:* 1. Általános irányú dolgozatok. — 2. Görög történet s régiségek. — 3. Görög irodalomtörténet s egyes görög írók. — 4. Nyelvészet. — 5. Latin történet s régiségek. — 6. Latin irodalomtörténet s egyes latin írók. — 7. Nyelvészet. — 8. Latin nyelvtanok s olvasókönyvek. — 9. Magyarországi régészet.
- IX. *Germán nyelvek és irodalmak.* 1. Német. — 2. Nyelvészet. — 3. Tankönyvek. — 4. Svéd-norvég-dán-holland. — 5. Angol. — 6. Nyelvtanok.
- X. *Román nyelvek és irodalmak.* 1. Francia. — 2. Tankönyvek. — 3. Olasz, spanyol és portugál. — 4. Tankönyvek. — 5. Oláh.
- XI. *Szláv nyelvek és irodalmak.*
- XII. *Vegyes.*

I. Általános nyelvészet, irodalomtörténet és ethnografia.

a) Általános nyelvészet és irodalomtörténet.

1. *Baldensperger, F.* La littérature. 1913. — Ism. Kastner Jenő. Irodalomtört. 262. l.
2. *Balassa József.* A kísértetező fonétika nemzetközi társasága és kongresszusa. Nyelvőr 283—285. l.
3. *Biró, L. A.* Magyarische Sprach- und Gesangaufnahmen. Wien, 1913. — Ism. Balassa József. Nyelvőr 272. l. — G. Z. EPhK. 246. l.

4. *Büchler Pál.* A nyelvről. Marosvásárh. Kemény Zs.-Társ. 1914. évkönyve 111—129. l.
5. *Dienes Pál.* A kisegítő nemzetközi nyelv problémája. Huszadik Száz. 30. köt. 42—53. l.
6. *Dittrich, O.* Die Probleme der Sprachpsychologie. 1913. — Ism. Gombocz Zoltán. EPhK. 306. l.
7. *Hantos László.* A kisegítő nemzetközi nyelv problémája. Huszad. Száz. 29. köt. 410—415. l. Dienes Pál válasza. U. o. 415. l.
8. *Horger Antal.* A nyelvtudomány alapelvei. (Bevezetés a nyelvtudományba.) Budapest. 1914. Kókai L. (8-r. 215 l.) 4-80 K. — Ism. A. O. Nyelvtudom. V. 126. l.
9. *Kassowitz T. B.* Szellemi áramlatok a XVI. század derekán. 1912. — Ism. Hómann Bálint. Tört. Szemle 277—279. l.
10. *Meyer Richard M.* Die Weltliteratur im zwanzigsten Jahrhundert. 1913. Ism. Sas Andor. Huszad. Száz. 30. köt. 108—113. l. és Irodalomtört. 71—73. l.
11. *Petersen, J.* Der Aufbau der Literaturgeschichte. — Ism. Bleyer Jakab. EPhK. 736—738. l.
12. *Szentkereszt, Siegmund v.* Noch einmal das Problem der Welt-sprache. Ung. Rundschau 636—643. l.
13. *Szobolovszky István.* A beszéd fonétikai művelése. Bars 19. 20. sz.
14. *Velics, Anthony de.* Adamitics. An essay on first man's language, or the easiest way to learn foreign languages. Budapest, 1914. (8-r. 129 l. 1 lev.) 2 sh. 6 p.

b) Ethnografia.

15. *Aesculap.* Babonások a gyógyászatban. Pesti Hirl. 182. sz.
16. *Alapi Gyula.* Bűbájosok és boszorkányok Komárom vármegyében. Komárom, 1914. Jókai ny. (8-r. IV, 61 l.) 1-20 K.
17. *Balassa József.* A szlavoniai magyarokról. Debrecz. Protest. Lap 20—22. sz.
18. *Balog v. Barátos, Benedict.* Die Ajnu. Anzeiger d. ethnogr. Abt. d. ung. Nat. Mus. VI. 172—185. l.
19. *Bán Aladár.* Az észti népről. Élet 5. sz.
20. *Bán Aladár.* A szetu nép. (Toma: Élet és irodalom 269—278. l.)
21. *Banner József.* Jászberényi sírkerecszek. Népr. Ért. 98—108. l.
22. *Bárdos Lajos.* Lakodalmi szokások Göcsejben. Fejérmegyei Napló 13., 14. sz.
23. *Bartók Béla.* A hunyadi román nép zenedialektusa. Ethnogr. 108—115. l.
24. *Bartók, Béla.* Cântece poporale românești din comitatul Bihor (Ungaria). Bucuresti, 1913. 5 lei.
25. *Bartucz Lajos.* A jászok honfoglaláskori koponyákról. Népr. Ért. 167—176. l. (Külön is megjelent. 8-r. 11 l.)
26. *Bátky Zsigmond.* Utmutató néprajzi múzeumok szervezésére. Ism. Bellosics Bálint. Anzeiger d. ethnogr. Abt. d. ung. Nat. Mus. VI. 318—320. l.
27. *Bátky, Sigismund.* Daten zur volkstümlichen Bauweise in Bánffy-hunyad und Umgebung. U. o. VI. 44—66. l.
28. *Bellosics Bálint.* Adatok a bácsbodrogi megyei sokácok tárgyi

- néprajzához. Bácsbodrog vm. tört. társ. Évkönyve 30. évf. 12—22. l.
29. *Bellosics, Valentin*. Spindeln mit Köpfen bei den Schokazen des Bácsér Comitatus. Anzeiger d. ethnogr. Abt. d. ung. Nat. Mus. VI. 280—286. l. [és Jövő 254—256. l.]
  30. *Bencze József*. Zsidó elem a sárvárvidéki népköltészetben. Mult
  31. *Berze Nagy János*. Nap és tükör. Ethnogr. 342. l.
  32. *Berze Nagy, Johann*. Stein-Schupfen im Comitate Heves. Anzeiger d. ethnogr. Abt. d. ung. Nat. Mus. VI. 235—238. l.
  33. *Beszkid Miklós*. A karácson. Ethnogr. 80—89. 151—156. l.
  34. *Borsos István*. A pápai műipar régebbi emlékei. Pápai Hirl. 1. sz.
  35. *Braun Róbert*. A falu lélektana. — Ism. Madarassy L. Ethnogr. 50. l.
  36. *Braun, Soma*. Ostergebräuche der Kremnitzer Deutschen. Karpathen-Post 17. sz.
  37. *Csallányi, Gabriel*. Netz-Senker im Museum von Szentes. Anzeiger d. ethnogr. Abt. d. ung. Nat. Mus. VI. 41—46. l.
  38. *Csippék, Johann*. Beiträge zur Geschichte der oberungarischen „Olajkár“-en. d. i. hausierenden Arzneimittel-Verkäufer. U. o. VI. 254—279. l.
  39. *Curčić, Vojisl*. Die volkstümliche Fischerei in Bosnien und der Herzegovina. — Ism. Téglás Gábor. Népr. Értes. 178. l.
  40. *Czettler Jenő*. Pásztor-köszöntés Pestvármegyében. Ethnogr. 343. l.
  41. *Damm, Käthe*. Pflanzensymbolik in der Karwoche und am Osterfeste. Pressb. Ztg. 94. sz.
  42. *Darkó Jenő*. A magyarokra vonatkozó népnevek a bizánczi íróknál. 1910. — Ism. Miskolczi Gyula. Tört. Szemle 387—396. l.
  43. *Domonkos István*. A finnekről. Élet 2. sz.
  44. *Dornyai Béla*. Tata-Tóváros néprajzához. Tata-Tóvárosi Híradó 14., 15. sz. (Külön is. 8-r. 23 l.)
  45. *Ecsedi István*. A Hortobágy pusztája és élete. Debreczen, 1914. Városny. (8-r. 295 l.) 3 K. — Ism. Koch István. Uránia 314. l.
  46. *Ecsedi István*. Néprajzi tanulmányok a Hortobágyon. Debreczeni muz. 1913. jelentés 42—48. l.
  47. *Ecsedi István*. A hortobágyi pásztorviselet. Népr. Értes. 21—56. l.
  48. *Ecsedi István*. A hortobágyi pásztoréptmények. Uránia 65—70. l.
  49. *Ecsedi István*. A pásztorok étkezése a Hortobágy pusztán. U. o. 126—131. l.
  50. *Elek Oszkár*. A jávorfa meséje. Ethnogr. 14—31. l.
  51. *Ernyey, Josef*. Das Ochs- und Eselspiel in Varjas. Anzeiger d. ethnogr. Abt. d. ung. Nat. Mus. VI. 125—129. l.
  52. *Ernyey, Josef*. Busó-Aufzüge und andere Faschingsspiele. U. o. 137—167. l.
  53. *Fábián Gyula*. A szövőszék története. Uránia 55—60. l.
  54. *Fábián, Julius*. Spitzen aus Gyetva. Anzeiger d. ethnogr. Abt. d. ung. Nat. Mus. VI. 109—125. l.
  55. *Fáy Elek*. Ősnépeink műveltsége. Magyarorsz. 152. sz.
  56. *Fáy Elek*. A mi ősnépeink. A károk. Pesti Hirl. 99. sz.
  57. *Feist, Sigmund*. Kultur, Ausbreitung u. Herkunft der Indogermanen. 1913. Ism. Benigny Gyula. EPhK. 307—309. l.
  58. *Feist, Sigmund*. Indogermanen u. Germanen. 1914. — Ism. sch. j. EPhK. 324. l.

59. *Felszeghy Béla.* A temesmegyei népszokások. A népszokások összeírása. Délmagy. Közl. 106. sz.
60. *Fest Aladár.* Halászat és állattenyésztés a középkori Fiumében. Századok 657—673. l.
61. *Fischer, Emil.* Die Thrako-Illyrier und die Arimier. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 107—117. l.
62. *Fligl József.* Érdekes karácsonyi szokások. Orsz.-Vil. 52. sz. (Skandináviában.)
63. *Fogl János.* A Krassó-szörényi románok között. Ethnografiai tanulmány. Ujvidék, Gutenberg ny. (8-r. 44 l.) — Ism. *D. F.* Népoktatás 234. l.
64. *Folclor.* 1. Vochița. Cules. de Galeni Timpea. Transilvania 22—24. l. — 2. Hoțul. Cules. Elisav. Tăbăcar. — 3. Fata Jancului. — 4. Fata Șandruului. Cules. Mih. Costariu. U. o. 145—147. l. — 5. Soacra și noră-sa. Cules. Ana Pantea. — 6. Brătul de aur. Cules. Nicol. Zdrenghea. U. o. 189—191. l. — 7. Niculiț, fciior de Șarb. — 8. Ghiță Cătănuță. Audita dela Gheorg. Zdrenghea. U. o. 234. l.
65. *Fürst, A.* Das Kismartoner Ghetto. P. Lloyd 136. sz.
66. *G. J.* A szerető a nótában. Magyarország 319. sz.
67. *Gere Zsigmond.* Czigánytemetés Léván. Pesti Hirl. 138. sz.
68. *Gineverné Győry Ilona.* Angolok. — Ism. Prónai Lajos. M. Középisk. 169. l.
69. *Gönczi Ferencz.* Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése. Kaposvár, Szabó L. ny. 1914. (8-r. 690 l.) 25 K. — Ism. Sebestyén Gy. Ethnogr. 332—334. l. — Bán Aladár. Bud. Szemle 159. köt. 155—158. l. — Földes Géza. Nemz. Iskola 25. sz. — Havas Irma. Néptanít. Lapja 29. sz.
70. *Gönczi Ferencz.* A zalamegyei vendek. Kaposvár, 1914. (8-r. 70 l.) 240 K. — Ism. Bán Aladár. Budapesti Szdmle 159. köt. 155—158. l.
71. *Gönczi Ferencz.* A göcseji s hetési falvak, házak elhelyezkedései. Népr. Ért. 109—124. l.
72. *Gönczi Ferencz.* A göcseji regölés. (Mutatvány.) Ethnogr. 326—331. l.
73. *Gönczi, Franz.* Speise, Trank und Ernährungsweise des Volkes im Göcsej und Hetés (Comitat Zala.) Anzeiger d. ethnogr. Abt. d. ung. Nat. Mus. VI. 238—244. l.
74. *Gönczy, Nikolaus.* Felsenwohnungen. U. o. VI. 252—254. l.
75. *Gosztonyi Gizella.* Hogyan szórakoztak nálunk a XVII. század első felében. Pozsonyi áll. fels. leányisk. 1913/14. értes.
76. *Gréb Gyula.* A szepesi hunnok. 1913. — Ism. *th.* EPhK. 247. l.
77. *Gréb, Julius.* Die Zipser Hunnen. Ung. Rundschau 643—656. l.
78. *Gulyás János.* Husvéti népszokások Gyulán. Nemz. Kultura 160—168. l.
79. *Guttenberg Pál.* A szegény ember asztala Londonban. Uj Élet V. köt. 366—373. l.
80. *Gy. I.* Szinte Gábor halála. Ethnogr. 344. l.
81. *Győrffy István.* A feketekőrös-völgyi magyarság települése. Az erdélyi magyarság eredete. Budapest, 1914. Kempfner. (8-r. 102 l.) 3 K. — Ism. Viski Károly. Nyelvőr 364—366. l. — Madarassy László. Ethnogr. 249. l.

82. *Györffy, Stefan.* Gross-kumanische Kopfhölzer. Anzeiger d. ethn. Abt. d. ung. Nat. Mus. VI. 88—99. l.
83. Gyűjtemény, Népköltési (Magyar). Szerkeszti Sebestyén Gyula. Új folyam. 13. sz. — Ipolyi Arnold népmese gyűjteménye. Szerk. Kálmány Lajos. Budapest, 1914. Athenæum. (8-r. XXXII, 532 l.) 6 K.
84. *H. A. Bunker Rajnárd* halála. Ethnogr. 346. l.
85. *H. A. Réthy László* halála. Ethnogr. 346. l.
86. *Hajnal, Ignaz.* Kinderspiele in der Bácska. Anzeiger d. ethnogr. Abt. d. ung. Nat. Mus. VI. 130—136., 313—318. l.
87. *Hästesko, P. A.* Länsisuomalaiset tautien loitsut. 1912. — Ism. Trócsányi Zoltán. Ethnogr. 250—254. l.
88. *Hegedüs Sándor.* Vizes Tokaj. Adal. Zemplén vm. történetéhez 285—288. l. (Részlet Ember András: «Hegyaljai városok leírása» cz. XVIII. száz. kézirati művéből.)
89. *Heller, Bernhard.* Der Ursprung des Zauberbegriffs. Ungar. Rundschau 976—984. l.
90. *Herczegh Mihály.* A magyar és orosz nemzet rokonsága. Magyarorsz. 110. sz.
91. *Hillebrand, Eugen.* Der Urmensch als Künstler. P. Lloyd 141. sz.
92. *Höfler, M.* Das Herz als Gebildbrot. — Ism. S. B. Anzeiger d. ethnogr. Abt. d. Ung. Nat. Mus. VI. 186. l.
93. *Hollósy István.* A magyarság és a szittya nemzetek összetartozandósága. Nemz. Kultura 237—239. l.
94. *Horger, Anton.* Siebendorfer Csángó Volksmärchen. Übers. v. H. Schlandt. Die Karpathen 7. I. 321—323. l.
95. A husvéti piros tojás. Díszítő művészet 81—83. l.
96. *Jakubovich Emil.* Az akasztott ember keze. Ethnogr. 123. l.
97. *Jankovszky Demeter.* Katonaköltészet. Zólyomvárm. Hirlap 15. s. köv. sz.
98. *Jankulov Boriszláv.* Magyar temetők a Balkán félszigeten. Ethnogr. 177—179. l.
99. *Kaindl, Raimund Friedrich.* Bei unsern deutschen Brüdern in Slawonien. Von der Heide 5. sz.
100. *Kálmány Lajos.* Hagyományok Borbély Mihály mondása után. Leírta és jegyzetekkel ellátta —. II. köt. Szeged. Néphagyomány-gyűjtő Társ. (8-r., VIII, 210 l.) 3 K.
101. *Kálmány L.* Köblös nóta. Ethnogr. 343. l.
102. *Karácsonyi János.* A moldvai csángók eredete. Századok 545—561. l.
103. *Karácsonyi János.* Kik voltak s mikor jöttek hazánkba a bőszőrmények vagy izmaeliták. 1913. — Ism. Istvánfi J. Arch. Értes. 52—55. l.
104. Kárpáti Kelemen dramatizált néprajzi előadása Szombathelyen. Ethnogr. 58. l.
105. *Katona Lajos.* Magyar népmese-típusok. Ethnogr. 288—291. l.
106. *Kémenes Antal.* Székely rovásírás és a tulajdonjegyek. Tanulmány. Budapest, 1914. Lampel R. (8-r. 47 l.) 1'60 K.
107. *Kézdy Vásárhelyi Géza.* A Buda-Esztergomvidéki magyarság és Buda város nevének eredetéről. Budapest, 1914. Pallas. (8-r. 38 l.)
108. *Klaatsch, Herman.* Die Anfänge von Kunst u. Religion in der Urmenschheit. 1913. — Ism. Róheim Géza. Ethnogr. 122. l.

109. *Klein, Samuel.* Topscher Gatscholper. Eine Sammlung von Volksliedern, Sagen, Erzählungen und humoristischen Gedichten in Dobschauer Mundart. Dobsina. Dobsina és vid. ny. 1914. (8-r. 240 l.) 2 K.
110. *Kohlbach Bertalan.* Sütemények a zsidó szertartásban. (Adatok a zsidó néprajzhoz.) Izr. Magy. Irod. Társ. Évk. 144. 162. l.
111. *Kónya Imre.* Gyergyói népszokások. Népr. Ért. 127—129. l.
112. *Kóris, Koloman.* Geräte zur Hanfbereitung bei den Mátyó. Anzeiger d. ethnogr. Abt. d. ung. Nat. Mus. VI. 1. 30. l.
113. *Kovács, Aladár.* Die Volkstracht im Sárköz (Comitat Tolna). U. o. 66. 87. 206—227. l.
114. *Köves Károly.* A nő a magyar közmondásokban. Felsőmagyarország 96. sz.
115. *Lambrecht Kálmán.* Még egynéhány régi malom. (Képpel.) Vasárn. Ujs. 26. sz.
116. *Löwy Ferencz.* Erdélyi vérvád 1825-ben. Magy. Zsidó Szemle 209—215. l.
117. *Lukinich, Emerich.* Die Rumänen unter den Hunyadi. Ung. Rundschau 964—970. l.
118. *m. l. Beluleszky Sándor* halála. Ethnogr. 345. l.
119. *Madarassy, Ladislaus.* Hirten-Windschirme in der kleinen Kumanen. Anzeiger d. ethnogr. Abt. d. ung. Nat. Mus. VI. 30—38. l.
120. *Magyar Kázmér.* A sárközi fajmagyarok. Nagykőr. Hirl. 21—24. sz.
121. *Magyar Kázmér.* A lakodalom Kalotaszegen. Nagykőrösi Hirl. 36—56. sz.
122. *Márkus László.* Hódmezővásárhelyi cserepek. Vasárn. Ujs. 16. sz.
123. *Marmorstein Artúr.* Új adatok a kazárok történetéhez. EPhK. 148—152. l.
124. *Meinhof, Carl.* Afrikanische Religionen. 1912. — Ism. R. G. Ethnogr. 121. l.
125. *Meinhof, C.* Religionen der schriftlosen Völker Afrikas. 1913. — Ism. R. G. Ethnogr. 122. l.
126. *Meller, Eugen.* Osterspiele des deutschen Volkes. Siebenb. Deutsch. Tagebl. 19239. sz.
127. *Mészáros Gyula.* A magyar kerek tükör. Népr. Ért. 1—21. l.
128. *Misztérium a ponyván.* Ethnogr. 126. l.
129. *Moldován Gergely.* A szem a román néphitben. U. o. 217—232. l.
130. *Móricz Pál.* A Szerémség magyarjai. (Magyar tanyák a Szávamentén.) A Cél 773—781. l.
131. *Némethy Gyula.* Az ősember Tiszántúl. 62., 63. sz.
132. *Niederle, Labor.* Slovanské starožitnosti. 1., 2. 1913. — Ism. Ernyey József. Arch. Ért. 38—44. 139—145. l.
133. *Novák József Lajos.* Rákospalota néprajzi leírása. Népr. Ért. 68—98. l. (Eleje a múlt évi folyamban.)
134. *Novák, Josef Ludwig.* Geschnitzte Firstbretter. Anzeiger d. ethnogr. Abt. d. ung. Nat. Mus. VI. 227—235. l.
135. *Nyáry Albert br.* A palóc-kérdés. A Cél 499—515. 588—593. l.
136. *Orbók Lóránd.* Bábjátékok. Magy. Iparművészet 257—259. l.
137. *Orosz Endre.* Czigány-kincsek. Népr. Ért. 161—167. l.
138. Ein Osterbrauch in der Eifel und Kokeltal. Kirchh. Blätter 16. sz.

139. *Palóczy Edgár*. Albán telepek Magyarországon. Pesti Hirl. 132. sz.
140. *Pap Domokos*. Magyaros fejdíszek. Marosujvár 4. sz.
141. *Pávai-Vajna, Franz*. Das Kohlenbrennen in der Gegend von Nagyenyed. Anzeiger d. ethnogr. Abt. d. ung. Nat. Mus. VI. 304—306. l.
142. *Pávai-Vajna, Franz*. Wasserfilter aus Siebenbürgen. U. o. 306. l.
143. *Pecurariu, Dionisie*. Considerațiuni asupra artei populare. Luceafarul 198—203. l.
144. *Pénzes József*. Tonking hegyvidékén. Vasárn. Ujs. 3. sz.
145. *Piros tojás*. a. Vasárn. Ujs. 15. sz.
146. *Platz Bonifác*. Az ember származása. 1913. — Ism. Czilek Balázs. Kath. Szemle 719—721. l. — Hudyma Emil. Religio 757—759. l.
147. *Platz Bonifác*. A paläolith-ember. (Értekezések a társad. tudom. köréből. XIV. 9.) Budapest, 1914. Akadémia. (8-r. 72 l.) 1-80 K. (Kivonat.) Akad. Értes. 504—518. l. — Az értekezést ismerteti Czilek Balázs. Kath. Szemle 719—721. l.
148. *Pogány Nándor*. The Hungarian Fairybook. — Ism. Murgoci Ágnes. Bulletin de l'institut. pour l'étude de l'Europe sud-orient. 68. l.
149. *Pongrácz, Alexander*. Urgeschichte der Magyaren. 1912. — Ism. D. S. Századok 518—520. l.
150. *Posnansky, Arthur*. Eine prähistorische Metropole in Süd-Amerika. 1914. — Ism. N. G. Arch. Értes. 401—411. l.
151. *Preuss, K. Th.* Die geistige Kultur der Naturvölker. 1914. — Ism. Róheim Géza. Ethnogr. 171—173. l.
152. *Pschmidt, C.* Die Sage von der verfolgten Hinde. 1911. — Ism. Moravesik Gyula. EPhK. 125—127. l.
153. A régi magyarok tűzimádása. Szilágysomlyó 18. sz.
154. Régi malmok. (Képpel.) Vasárn. Ujs. 9. sz. [1., 2. sz.
155. *Reichl, Josef*. Vom Deutschtum in Westungarn. Von der Heide
156. *Reissenberger, Karl*. Zur Geschichte der Transmigration. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 36—38. l. (1775.)
157. *Relković Mita*. Női viselet a kurucz-korban. Nemz. Nőnevelés 356—358. l.
158. *Reuterskiöld, Edgar*. De nordiska lapparnas religion. 1912. — Ism. Bán Aladár. Ethnogr. 173. l.
159. *Révay, Alexander*. Das «Ormányság». Anzeiger d. ethnogr. Abt. d. ung. Nat. Mus. VI. 197—206. l.
160. *Richtmann Mózes*. A császárváros zsidósága. Izr. Magy. Irod. Társ. Évkönyve 163—188. l.
161. *Róheim Géza*. A varázserő fogalmának eredete. Budapest, 1914. Posner-ny. (8-r. XI, 280 l.) — Ism. Bán Aladár. Bud. Szemle 159. köt. 152—154. l. — Moly Tamás. P. Lloyd 128. sz.
162. *Róheim Géza*. A medve és az ikrek. Ethnogr. 93—97. l.
163. *Róheim G.* Pótló adatok a «Kedd asszonyához». U. o. 125. l. — Szendrey Zsigmond. U. o. 341. l.
164. *Rónaky Kálmán*. A farsang Baranyában. Orsz.-Világ 8. sz.
165. *Rónaky Kálmán*. A halászat Baranyában. Orsz.-Világ 22. sz.
166. *Rudnickyj István*. Ukraina és az ukrainaiak. Magyarország orosz-földi barátai. (Németből ford. K. Zámai Gergely.) Budapest, 1914. Nagel. (8-r. 38 l.) 60 f. — Ism. l. A Cél 851—861. l.

167. *Sas Andor*. Görres és a magyar hunmonda. EPhK. 152—154. l.
168. *Sasinek, Fr. V.* Bessi balkáni. Slov. Pohľady 43—45. l.
169. *Schmidt Tibolt*. Adalékok a hazai oláhság temető-kultuszához. Népr. Értes. 132—161. l.
170. *Schwarz, Benedikt*. Beiträge zur Geschichte der Auswanderung aus Baden. Von der Heide 7., 10—12. sz.
171. *Sebestyén Gyula*. Északi tanulmányút. Jelentés oroszországi, svédországi, norvégiai, dániai és mecklenburgi tanulmányútjáról. Budapest, 1914. (23 l.)
172. *Sebestyén Gyula*. Négy emlékirat a hazai néphagyomány emlékeinek országos gyűjtése tárgyában. Budapest, 1914. F. T. magy. osztálya (4-r. 26 l.) (Megjelent az Ethnogr. 129—150. l. is.)
173. *Sebestyén Gyula*. Három regös-ének. Ethnogr. 32—36. l.
174. *Sebestyén Gyula*. Huszonöt év! U. o. 259—264. l. (A folyóirat negyedszázados évfordulója.)
175. *(Sebestyén)*. A legrégibb «Ispiláng». U. o. 340. l.
176. *Sebestyén Gyula*. A rovásírásos kalendárium. — nyilatkozata. Magyarország 112. sz.
177. *Sebestyén Gyula és Bán Aladár*. Tájékoztató a Folklore Fellows néphagyományt kutató nemzetközi tudományos szövetség magyar osztályának a Magyar Néprajzi Társasággal, a Kisfaludy-Társasággal és a Magyar Nemzeti Múzeummal együtt megindított országos gyűjtéséhez. 11-ik ezer. Budapest, 1914. Népr. Társ. (4-r. 16 l.)
178. *Sebestyén, Karl*. Háromszéker Grabsteine. Anzeiger d. ethnogr. Abt. d. ung. Nat. Mus. VI. 99—105. l.
179. *Sebestyén, Karl*. Fischerei in Lugoshely. U. o. 106—109. l.
180. *Sebestyén Sándor*. A primitív népek zenéje. Bölcsészettudományi értekezés. Budapest, Attila ny. 1914. (8-r. 67, 1 l.)
181. *Semayer, Wilibald*. Die Tracht der Ostjaken und ihre Sticke-reien. Anzeiger d. ethnogr. Abt. d. ung. Nat. Mus. VI. 167—172. l.
182. *Sganzini, Carlo*. Die Fortschritte der Völkerpsychologie. 1913. — Ism. Rubinyi Mózes. Nyelvtud. V. köt. 70—73. l.
183. *Sigerus, Emil*. Siebenbürg.-sächsische Leinenstickereien. 1906. — Ism. Beluleszko. Anzeiger d. ethnogr. Abt. d. ung. Nat. Mus. VI. 185. l.
184. *Skrabák K.* A rózsa szereplése a mythosban. a vallásban és a világtörténelemben. Kőszegi Híradó 7., 8. sz.
185. *Solymossy S.* Népdalgyűjtés, mesegyűjtés. Ethnogr. 280—288. l.
186. *Stadling, I.* Shamanismen i Norra Atien. 1912. — Ism. Bán Aladár. Ethnogr. 115—119. l.
187. *Steinen Károly*. Közép-Brazília természeti népei között. Átdolg. Bátky Zs. — Ism. Takáts György. Magy. Középisk. 241—243. l.
188. *Sulica Szilárd*. Egy régi román ráolvasásról. Ethnogr. 254—256. l.
189. *Szabó, Emerich*. Der Mädchenmarkt in Gaina. Anzeiger d. ethn. Abt. d. ung. Nat. Mus. VI. 286—297. l. — Ernyey József megjegyzése. U. o. 297—299. l.
190. *Szabó Orest*. Nemzetiségi ismertető könyvtár. V. köt. 1913. — Ism. Jancsó Benedek. Tanáregyl. Közl. 750—752. l.
191. *Szádeczky Lajos*. Erdély őslakói. Erdély 1. sz.
192. *Szalay Béla*. Czigánytörténeti adatok. Ethnogr. 89—93. l.

193. *Szalay Gyula*. Az utolsó boszorkányper városunkban. (Kézdivásárhely.) Székely Ujs. 33. sz.
194. *Szegedy Rezső*. A délszláv népköltészet «Filip Maclarin»-ja. Ethnogr. 292—298. l.
195. *Szegh Dezső*. Az albán föld és az albán nép. Uránia 275—285. l.
196. *Szeghalmy Gyula*. Geológiai és történelmi reflexiók Békésvármegye prehistorikájához. Nemz. Kultura 89—93. l.
197. *Szell Károly*. A népdal életünk különböző korszakaiban. Nagy-Kunság 20—28. sz.
198. *Szendrey Zsigmond*. Szalontai mondák a Toldiakról és a Csonkatoronyról. Ethnogr. 164—168. l.
199. *Szendrey Zsigmond*. Ember- és természetfeletti lények a szalontai néphitben. Ethnogr. 315—326. l.
200. *T. K.* A tolnamegyei Sárköz helynevei. Tolnavárm. Közműv. egyl 1913. évkönyve. 47—53. l.
201. *Takács Andor*. A matyókról. Eger 32—33. 37—41. sz.
- 201a *Tallgren A. M.* A keletoroszági bronzkorszakról. Arch. Ért. 73—83. l.
202. *Teaciuc, Nicolae*. Rutenii. Luceafarul 12—19. 49—52. l.
203. *Téglás Gábor*. Hunyad megye ősi magyarsága. (Csánki Dezső kutatásai szerint.) Ethnogr. 208—217. l.
204. *Téglás Gábor*. A régi Szászvárosszék szász telepeseinek utolsó maradványai Romoson. Népr. Ért. 130—132. l.
205. *Téglás, Gabriel*. Die Schnitzkunst der Hirten in der Gegend von Retyezát. Anzeiger d. ethnogr. Abt. d. ung. Nat. Mus. VI. 299—304. l.
206. *Téglás I.* Galambbúgos kapuk Tordán. Népr. Ért. 124—127. l.
207. *Tömörkény István*. A tanyai ember Ág Illése. U. o. 97—101. l.
208. *Tömörkény, Stefan*. Ethnographische Kleinigkeiten aus der Gegend von Szeged. Anzeiger d. ethnogr. Abt. d. ung. Nat. Mus. VI. 38—41. l.
209. *Tömörkény, Stefan*. Heilmittel in der Tanya. U. o. 244—252. l.
210. *Torday Emil*. A Kongó-vidék népeinek életéből. Földr. Közlem. 173—190. l.
211. *Trócsányi Zoltán*. Az ősemlék és az ősnyelv. Uránia 49—55. l.
212. *Tróznér Lajos*. A székely népdalokról. Marosvásárh. Kemény Zs. Társ. 1914. évkönyve 168—176. l.
213. *Turi, Johan*. Das Buch des Lappen —. 1913. — Ism. Kohányi Menyhért. Ethnogr. 119—121. l. — Mű. Budap. Hirl. 22. sz.
214. *Vadász Ede*. «Zsidó utcák», «zsidó-terek» Budapesten. Magy. Zsidó Szemle 171—173. l.
215. *Vakarc, Koloman*. Kirchweihfest der deutschen in Südungarn. Anzeiger d. ethnogr. Abt. d. ung. Nat. Mus. VI. 307—312. l.
216. *Vámbery Armin*. A magyarság bölcsőjénél. A magyar-török rokonság kezdete és fejlődése. Budapest, 1914. Athenæum. (8-r. 223 l.) 3 K.
217. *Vonház István*. A szatmármegyei német telepítésről. Századok 303—320. 404—415. 499—508. l.
218. *Wilhelm, Richard*. Chinesische Volksmärchen. 1914. — Ism. Eisler M. J. Pester Lloyd 157. sz.
219. Zbornik za narodni život i običaje južnik slavena. Na svijet

- izdaje jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Urednik D. Boranić. Knj. XIX. svez. 1. U Zagrebu 1914. Jugosl. Akad. (8-r. 1921.) 250 k.
220. *Zilahy Lajos*. Nóták a háborúban. Uj Idők II. 308. l.
221. *Zoltai Lajos*. A debreczeniek szőlőműveléséről és szőlőskertjeiről. Népr. Ért. 57-68. l.
222. *Zuboly*. Magyar szalon-viselet. (Képpel.) Vasárn. Ujs. 7. sz.

II. Esztétika és műtörténet.

1. Esztétika.

223. *Adorján Mihály*. A modern dráma. Modern Szemle 22—34. l.
224. *Bab, Julius*. Fortinbras, oder der Kampf des 19. Jahrhunderts mit dem Geiste der Romantik. — Ism. Klein J. J. P. Lloyd 28. sz.
225. *Bachmann Ferencz*. A táncz és a társadalmi esztétika alapelvei. Ford. Vertsek Andor. Nyírvidék 59. 60. sz.
226. *Balázs Győző*. Tragikum az ó- és újkori színműben. Debrecz. Főisk. Lapok 56. évf. 2. sz.
227. *Bálint Lajos*. A fantasztikum. Hét 18. sz.
228. *Bihari László*. A tragikai és a komikai hős jelleméről. Kecskem. Napló 8. sz.
229. *Brahm, Otto*. Kritische Schriften über Drama u. Theater. — Ism. Erényi Gusztáv. P. Lloyd 157. sz.
230. *Croce, Benedetto*. Esztétika. Elmélet és történet. A 4. átnézett kiadás után fordította Kis Ernő. Budapest, 1914. Rényi K. (8-r. XV, 495 l.) 15 K. — Ism. Rubinyi Mózes. Nyelvőr 366. l.
231. *Csúdky Bertalan*. Az ősi pantomim típusai. Alkotmány 47. sz.
232. *Donner Lajos*. Aesthetikai kulturánkról. Nemz. Kultura 53—61. l.
233. *Eisler Mátyás*. A tenger a biblia költészetében. Izr. Magy. Irod. Társ. Évkönyv 109—142. l.
234. *Eisler, Mathias*. Die Poesie des Todes in der Bibel. N. Pest. Journ. 127. sz.
235. *Erllich Antal*. A modern költészetről. Modor-Bazini Ujs. 1—3. sz.
236. *Flögel, K. Fr.* Geschichte des Grotesk-Komischen. 1914. — Ism. gr. Ethnogr. 168—171. l.
237. A háború költészete. Néptan. Lapja 41., 45., 52. sz.
238. *Halasi Andor*. A magyar kritika. (Toma: Élet és Irodalom 342—347. l.)
239. *Harrison, J. E.* Ancient art and Ritual. London, 1913. — Ism. Salgó Ernő. P. Lloyd 10. sz.
240. *Hauser*. Das Drama des Auslandes seit 1800. 1913. — Ism. Sas Andor. Irodalomtört. 73. l.
241. *Isac Emil*. A román és a magyar irodalom. Világ 328. sz.
242. *Jánosi Béla*. Szerdahely György æsthetikája. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből XXIII. köt. 1. sz.) Budapest, 1914. Akadémia. (8-r. 59 l.) 150 K. — Ism. Kornis Gyula. EphK. 483. l. — Kocsis Lénárd. Irodalomtört. 329—331. l. — Kiss Ernő. Erd. Múz. 177—179. l.
243. *Jánosi Béla*. Henszlmann Imre és Erdélyi János æsthetikai elmélete. Bud. Szemle 159. köt. 26—65. l.

244. *Kallós Ede.* Az írói kapcsolatok és az irodalmi folytonosság kérdéséhez. Bud. Szemle 160. köt. 211—247., 439—454. l.
245. *Kapossy Lucian.* Az élet s az irodalom. Dunántúli Prot. Lap 20., 21., 23., 24., 25. sz. és Pápai Hirl. 19. s köv. sz.
246. *Kárpáti Aurél.* A magyar dráma körül. Uj Nemzedék 12—14. sz.
247. *Kárpáti Aurél.* Jegyzetek a regény fejlődéséhez. U. o. 28., 29. sz.
248. *Klein Gyula.* A képes beszédről. (Részlet.) Kecskeméti ref. főgimn. 1913/14. értes. 3—9. l.
249. *Laurand, Louis.* Progrés et recul de la critique. 1912. — Ism. Marót Károly. EPhK. 63. l.
250. *Lehel Ferencz.* Esztopszichofizikai tanulmányok. 1913. — Ism. Huszad. Száz. 30. köt. 125. l.
251. *Madarász Flóris.* Az új magyar drámák. (Toma: Élet és Irodalom 410—423. l.)
252. *Mihályfi László.* A tárcákról. Magy. Kultura 264—270. l.
253. *Mitrovics Gyula.* Az alaki szép hatásának magyarázata a lélektudomány alapján. (Kivonat.) Akad. Értes. 568—574. l.
254. *Müller-Freienfels, R.* Poetik. 1914. — Ism. f—i. EPhK. 820. l.
255. *Nádai Pál.* Roger Marx. Uj Élet 253—264. l.
256. *Nyáry Albert br.* Lengyel vonatkozások a magyar költészetben. A Cél 635—645. l.
257. *Peisner, Ignaz.* Das ungarische romantische Drama. Ung. Rundschau 938—949. l.
258. *Péterfy Lajos.* A modern élet és költészet. Nemz. Kultura 23—26. l.
259. *Pitroff Pál.* A játék és a műforma. Erd. Muz. 48—68. l.
260. *Radványi Kálmán.* A ma irodalmáról. (Toma. Élet és Irodalom 461—473. l.)
261. *Roth Jenő.* A világfájdalom a költészetben. Dunántúli Protest. Lap 1., 2., 5., 6. sz.
262. *Schiller Ottó.* A szépség lényege és értéke. (Modern Könyvtár 387—88. sz.) Budapest, 1914. Athenæum. (8-r. 44 l.) — Ism. Fogarasi Béla. Huszad. Száz. 30. köt. 833. l. — *azs.* EPhK. 506. l. — (rl.) P. Lloyd 127. sz.
263. *Schiller Ottó.* Pantheizmus a szépézésben. Művészet 359—363. l.
264. *Staehlin, Rudolf.* Das Motiv der Mantik im antiken Drama. 1912. — Ism. Huszti József. EPhK. 309. l.
265. *Szalay Mátyás.* A vallásos költészet kritikai szempontjai. (Toma. Élet és Irodalom 506—513. l.)
266. *Szelényi Ödön.* A mai esztétika irányai. Felsőmagyarország 140., 141. sz.
267. *Szemkő Aladár.* A kor és stílusa. 1913. — Ism. *gym.* Irodalomtört. 286. l.
268. *Szigetvári I.* A komikum elmélete. 1911. — Ism. Tankó Béla. Bud. Szemle 157. köt. 465—475. l.
269. *Szikra.* Ethika és esztetika. Kolozsv. Hirl. 86—89. sz.
270. *Sztrakoniczky Károly.* A száműzött irodalom. Élet 25. sz. (A naturalista irodalomról.)
271. *Tihanyi Kiss Sándor.* Modern költőink filozófiája. Debrecz. Főisk. Lap. 56. évf. 4—6. sz.
272. *Toma István.* Irodalmi irányváltozás a kath. irodalom felé. Szombathelyi Ujság 125—127. l.

273. *Tomor Árkád*. Néhány szó a modern költészetéről. Pápa és vid. 6. sz.
 274. *Törkös László*. Költészet és társadalmi élet. Magy. Társ. tud. Szemle 4. sz.
 275. *Vargha Pál*. A klasszikus és modern verselés. Petrozsényi áll. főgimn. 1913/14. értes. 3—22. l.
 276. *Volkelt, Joh.* System der Aesthetik. — Ism. Roth L. P. Lloyd 28. sz.
 277. *Vucskits Jenő*. Irodalom és művészet mint ethikai értékeink. Tiszántúl 73—75. sz.
 278. *Walter Pater*. A renaissance. Ford. Sebestyén K. 1913. — Ism. Kőszegi László. EPhK. 374—377. l.
 279. *Walzel, O.* Leben, Erleben u. Dichten. 1912. — Ism. Szentirmay Gizella. EPhK. 799—801. l.

2. Képzőművészet.

280. *Abádi Imre*. Új zsidó művészek a szentföldön. 1. Ira Jann. Mult és Jövő 329—332. l.
 281. *Ács Lipót*. A műgyűjtésről. Magy. Iparművészet 167—170. l.
 282. Adatok művészetünk történetéhez. Művészet 92., 180—190., 239., 377—380., 454—460. l.
 283. *Alapi Gyula*. A komáromi görög-keleti templom faragott műkincsei. Arch. Értes. 119—132. l.
 284. *Alfa*. Filmművészet. Budapesti Hirl. 54. sz.
 285. *Álpár Ignác*. A Magy. Ált. Hitelbank épületének plasztikus díszeiről. Magy. Iparművészet 209. l.
 286. *Alszegehy Zsolt*. Tárlatok. M. Kultura 41—44. l.
 287. *Ambrózy Ágoston*. Aiglon művészete. Felsőmagyarorsz. Hirl. 31., 32. sz. (Aiglon-Sassy Attila.)
 288. *Auner, Michael*. Zur Geschichte des Abendmahlskelches in Siebenbürgen. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 41—56. l. — Roth Victor. Eine Entgegnung. U. o. 73—95. — Huss R. Entgegnung. U. o. 101. l.
 289. *Balázs Béla*. Erotikus művészet és művészi erotika. Nyugat I. 421—424. l. (Nemzeti Szalon.)
 290. *Balázs Béla*. A keletázsiai művészet filozófiájához. Új Élet. VI. köt. 150—156. l.
 291. *Bálint Aladár*. Csorba Géza rajza alá. Nyugat I. 727. l.
 292. *Bálint Aladár*. Jegyzetek két festőről. (Hatvany Ferencz—Boromisza Tibor.) U. o. I. 150. l.
 293. *Bálint Aladár*. Kiállítások. (Angol rézkarczolók. Munkácsi M. jubil. kiállítása. Bálint Rezső képei. Művészház.) U. o. I. 491—493. l.
 294. *Bálint Lajos*. A kosztüm. Magy. Iparművészet 20—32. l.
 295. *Bálint Zoltán*. A francia reneszánsz és a Loire-völgy kastélyai. Mérnökegyl. Közl. 12., 14. sz.
 296. *Barát Béla*. Szerkezet és forma Délfranciaország román építészetében. Budapest, 1914. (8-r. 54 l.)
 297. *Barczáth Lajos*. A modern festészet elmélete. (Máramaroszigeti áll. fels. leányisk. 1913/14. értes.)
 298. *Bárdos Artúr*. Katona Nándor. Nyugat I. 653. l.
 299. *Bárdos Artúr*. Egyéniség a festészetben. Művészet 34—39. l.

300. *Bárdos Artúr*. A portré hanyatlása. U. o. 153—163. l.
301. *Bárdos Artúr*. Színpad és képzőművészet. Magy. Iparm. 17—20. l.
302. *Gr. Batthyány. b. ny.* Batthyány Gyula. A Cél 224. l. — *T. Gy.* M. Hirl. 34. sz.
303. *Bálint Aladár*. Batthyány Gyula gróf képei. Nyugat I. 291. l. — Török Gyula. U. o. 292. l.
304. *(yk)*. Batthyány Gyula és Beck Ö. Fülöp. Alkotmány 34. sz.
305. *Becker, A.* Malta sotterranea. Studien z. althristl. u. jüdischen Sepulkralkunst. 1913. — *Ism. Magy. Zsidó-Szemle* 306—308. l.
306. *Benczúr. Benczúr Gyula. b. ny.* A Cél 140—143. l. — Gügyei Nagy Zsigmond. A mesterhez. U. o. 144. l. — Élet 6. sz. — Jean Preux. Hét 5. sz. — Török Gyula. Magy. Hirl. 27. sz. — gr. Andrassy Gyula. Magy. Hirl. 27. sz.
307. Benczúr-jubileum. Művészet 72—86. l.
308. *Di. Benczúr* rajzaihoz. U. o. 386—390. l.
309. *Lengyel Géza.* Andrassy és Benczúr. Nyugat I. 275. l.
310. *Bende János.* A művészetek egységes kultusza. Orsz.-Világ 12. sz.
311. *Beregszászi Pál.* A rajzolás tudományának kezdete. 1822. — *Ism. Pálos Ede.* Rajzoktatás 50—53. l.
312. *Berzeviczy Albert.* Jelentés az 1913. évi Greguss-jutalom tárgyában. (Első festészeti évkör. 1907—1912.) Bud. Szemle 157. köt. 280—291. l. és Kisfaludy-Társ. Évlap. 48. köt. 324—334. l.
313. *Berzeviczy Albert.* Fabriczy Kornél emlékezete. Bud. Szemle 160. köt. 161—177. l.
314. *Beszkid Miklós.* Egy elfeledett képírónk. Művészet 47—63. l. (Miklóssy József.)
315. *Beszkid Miklós.* Mankovics Mihály. U. o. 422—427. l.
316. *Bodányi Odön.* A «Völkerschlacht»-emlékmű. Építő Ipar 7., 8. sz.
317. *Boros Rudolf.* Nőipari díszítőrajz. Budapest. — *Ism. Hollós K.* Rajzoktatás 148—154. l.
318. Budapest legrégebb szobrai. Az Ujság 116. sz.
319. *Burckhardt, J.* Briefwechsel mit Heinrich v. Geymüller. 1914. — *Ism. Eisler M. J. Pest. Lloyd* 16. sz.
320. *Caros. Feszty—Spányi—Lechner.* Modern Szemle 148. l.
321. *Csányi Károly.* A bajmóci vár. Pálffy János gróf kastélyai és műkincsei. Mérnökegyl. Közl. 2. sz.
322. *Csányi Károly.* Erdélyi török szönyegek. Magy. Iparművészet 63—67. l. és A Cél 146—148. l.
323. *Csányi Károly.* A Ferencz József-jubileumi templom pályatervei. Építő Ipar 9. sz.
324. *Csók I. Csók István* a Műcsarnokban. Művészet 88. l.
325. *Feleky Géza.* Csók István. Nyugat I. 352—354. l. — Cyrano. Élet 9. sz. — *yk.* Alkotm. 42. sz. — Jean Preux. Hét 8. sz. — Lengyel Géza. P. Napló 42. sz. — *T. Gy.* Magy. Hirl. 44. sz. — Eisler M. József. P. Lloyd 42. sz.
326. *Malonyay Dezső.* Csók István jubilaris kiállítása. Bpesti Hirl. 42. sz.
327. *Wlassics Tibor.* Csók István — a közelből. Magy. Hirl. 38. sz.
328. *Czakó Elemér.* Díszítő művészet. — *Ism. de.* Rajzoktatás 13. l.
329. *Czéhbeliek. Bálint Aladár.* A «Céhbeliek» első kiállítása. Nyugat I. 579. l.
330. *Jean Preux.* A Czéhbeliek. Hét 16. sz.

331. *D. Csikász Imre.* Művészet 70. l.
332. *d. Molnár Dani.* U. o. 364. l.
333. *D. Spányi Béla.* U. o. 297—301. l.
334. *Divald Kornél.* Árpádkori székesegyházak. U. o. 41—46. l.
335. *Divald Kornél.* Gömörvármegyei kutatások. Muz. Könyvt. Értés. 42—51. l.
336. *Divald Kornél.* Ingó műemlékek. M. Figyelő I. 222—230. l.
337. *Divald Kornél.* A kassai dóm és a Szent Mihály-kápolna. Művészet 369—373. l.
338. *Divald Kornél.* Régi síremlékek. Élet 44. sz.
339. *Divald Kornél.* Stósz-tanulmányok. Budap. Szemle 157. köt. 382—431. l.
340. *Divald Kornél.* Szárnyasoltárok. Magy. Kultura 354—358. l.
341. *Dorfmeister.* Művészet 263—274. l.
342. *Éber László.* Középkori szobrok, barokk oltárok. Arch. Értés. 29—37. l.
343. *Éber László.* Újonnan felfedezett falfestmények Almakeréken. (Kivonat.) Akad. Értés. 662—665. l.
344. *Éber, Ladislaus.* Die Chorschränken der Kathedrale zu Vác. Ung. Rundschau 159—165. l.
345. *Éber, Ladislaus.* Werke von Paul Troger in Ungarn. U. o. 359—369. l.
346. *Elek Artúr.* Beck Ö. Fülöp. Nyugat I. 225—227. l.
347. *Elek Artúr.* Az olasz művészetről Karl Scheffler könyve. U. o. II. 166—172. l.
348. *Eisler M. József.* Bokros Dezső. U. o. I. 431. l.
349. Az énlakai templom mennyezete. Ethnogr. 54. l.
350. Die Entwicklung der Kunst in der Schweiz. 1914. — Ism. Múz. Könyvt. Értés. 220. l.
351. *Enyedy Barnabás.* Budai művészek élete. 1. Rónai (Rippel) József. Szabadszolg. 10. sz.
352. e—r. A vajdahunyadi vár építési korai. Arch. Értés. 243—246. l.
353. *F. Z. XIX.* századi francia mesterek festményei egy magyar gyűjteményben. (Br. Hatvany Ferencz gyűjteménye.) Vasárn. Ujs. 2. sz.
354. *Fabó Bertalan.* Farkasházi Fischer Mór. Mult és Jövő 413. l.
355. *Farkas Zoltán.* A Biedermeier. Budapest, 1914. Singer és Wolfner. (8-r. 136 l.) 6 K.
356. *Farkas Zoltán.* Tiziano. — Ism. H. A. Élet 12. sz. — Bálint Aladár. Nyugat I. 217. l.
357. Feljegyzések Kozina festőről. Művészet 374—376. l.
358. *Feleki Géza.* Az iparművészet metafizikája. Magy. Iparm. 149—154. l.
359. *Ferenczy József* Szemléltető előadásai a festőművészetről. Temesvár, 1914. Hunyadi ny. (8-r. 73 l.)
360. *Feszty, Feszty Árpád.* (1856—1914.) a. Művészet 289—296. l. — Jean Preux. Hét 23. sz. — Komáromi Katz Endre. Komáromi Lapok 55. sz. — Malonyay Dezső. Budap. Hirl. 128. sz. — br. Nyáry Albert. A Cél 468—471. l.
361. *Fényes László.* Vázlatok Feszty Árpádról. Magyarország 146. sz.
362. Feszty és Jókai. cz. M. Figyelő III. 68. l. Lásd 320., 388., 432. sz. a. is.
363. *Fieber Henrik.* Modern művészet. Budapest, 1914. — Ism. (y. k.)

- Alkotmány 22. sz. — Pápay Ferenc. Egyh. Közl. 16. sz. — Piszter Imre. M. Kultura 178—183. l. — Prónai Lajos. Magy. Középisk. 168. l. — *yk.* Élet 5. sz. — M. Iparművészet 138. l. — *x.* Kath. Szemle 218—220. l. — *y. k.* Művészet 236—238. l.
364. *Fieber Henrik.* Modern egyházművészet. Alkotmány 59. sz.
365. *Fieber Henrik.* Monumentális templomi festészet. Magy. Iparművészet 425—427. l.
366. *Fieber Henrik.* Selyemre való festés. Diszító Művészet 33. l.
367. *Forster Gyula br.* Magyarország műemlékei. 1913. — *Ism. s—n.* Budapest. Szemle 158. köt. 312—315. l. — Velics László. Magy. Kultura 373—375. l. — *X.* Kath. Szemle 441. l. — *d.* Arch. Értes. 241—243. l.
368. *Forster Gyula br.* Az új francia törvény a történelmi emlékek védelméről. Arch. Értes. 247—262. l.
369. *Forster Gyula br.* Erzsébet királyné emléke. Budapest. Szemle 160. köt. 129—141. l.
370. *Frankenburger, M.* Die Alt-Münchener Goldschmiede u. ihre Kunst. — *Ism. Sz. L.* Magy. Iparművészet 489. l.
371. *Franz, A. R.* Pressburg als Kunststadt. Pozsony, 1914. Drotleff. (8-r. 11 l.) 40 fill.
372. *Frideczky József.* A szimbolizmusról. — előadása Sassy Attila képtárlatán. Miskolci Napló 78., 80. sz.
373. *Fülep Lajos.* Donatello problémája. Kéve könyve VII. köt.
374. *Gedő Lipót.* Mózes lovasszobra. Mult és Jövő 325. l.
375. Gerecze Péter. Művészet 368. l.
376. *Gerő Odón.* Székely Bertalan. 1913. — *Ism. ki.* Rajzokt. 12. l.
377. *Gineverné György Ilona.* Douglas Strachan és a békepalota ablakai. Magy. Iparművészet 210—215. l.
378. *Gonda Béla ifj.* A női divat művészete. Nemz. Nőnevelés 470—479. l.
379. *Gonda Béla ifj.* Műremekek mint harci eszközök. Művészet 366. l.
380. *Greco, Eisler, Michael Josef.* El Greco. P. Lloyd 83. sz. — Feleký Géza. Nyugat I. 562—564. l.
381. Gross Béla. Művészet 357. l.
382. *Gurlitt Ludwig.* Markó Károly hagyatékából. U. o. 406—408. l.
383. *Gyalus László.* Építészeti alaktan görög, római, óskeresztény, román és csúcsíves stylusok. Budapest, 1914. Durdik. (2-r. 106 l.) Könyomat.
384. *Györgyi Kálmán.* Három német kiállításról. Magy. Iparművészet 383—398. l.
385. *Gyulai Aladár.* Lichtwerk Alfréd. Új Élet VI. köt. 389. l.
386. *Halaváts Gyula.* Az alczinai, holczmányi, oltszakadati és feleki román kori templomok. Arch. Értes. 374—380. l.
387. *Halaváts Gyula.* A nagydisznódi ágost. ev. templom. U. o. 232—240. l.
388. *Hampel-Pulszky, Polyxena.* Erinnerungen an zwei Künstler. (Ludwig Rauscher. Arpad Feszty.) P. Lloyd 146. sz.
389. *Hautecoeur, L.* Rome et la renaissance de l'antiquité à la fin du XVIII. siècle. 1912. — *Ism. Huszadik Száz.* 29. köt. 551. l.
390. *Henszlmann, S.* Henszlmann Imre. (1813—1888.) Rajzoktatás 71—73., 99—104. l.

391. Szabó László. Henszlmann Imre, a magyar építészet történetének úttörője. Mérnökegyl. Közl. 7. sz. (Külön is megjelent. 8-r. 13 l.) Lásd 243. sz. a. is.
392. Hermann, Hans. Einiges über Kunst. Die Karpathen 7. I. 10—13. l.
393. Hermann János. W. Ostwald új freskótechnikája. Magy. Iparművészet 80—83. l.
394. Hollós Károly. Magyar díszítmények. 1914. — Ism. Kovách Géza. Rajzoktatás 74—78. l.
395. Honigberger, Rudolf. Fritz von Uhde. Die Karpathen. 7. 462—469. l.
396. Horváth Béla. A török művészet. Új Idők II. 82. l.
397. Horvath, Heinz. Zweck und Tradition im neuen Kunstgewerbe. Die Karpathen 7. 491—493. l.
398. Az iparművészet könyve. — Ism. Művészet 311—326. l.
399. Jaschik Álmós. Népművészetünk. Rajzoktatás 119—125. l.
400. Jaschik Álmós. Magyar könyvkötőművészet. Könyvtári Szemle 134—139. l.
401. Jean Preux. Az Ernst-muzeum kiállítása. Hét 7. sz.
402. Jean Preux. Tiziano, Goya. Munkácsy. U. o. 2. sz.
403. Jean Preux. A velencei kiállítás. U. o. 10. sz.
404. Kármán Josephine. A késő római művészet problémája. Módszeres tanulmány az æsthetika és műtörténet köréből. Budapest, 1913. Neuwald-ny. (8-r. 71 l.) — Ism. Supka Géza. Arch. Értes. 418—424. l.
405. Kenczler Hugó. Kassai oltárszárnyak a kassai és bécsi múzeumban. 1913. — Ism. Művészet 190. l.
406. Kemény Lajos. Műtörténeti adalék. Arch. Értes. 66. l. (Békéssi János 1612-iki hagyatékáról.)
407. Kernstok Károly. Képzőművészeti Szemle. Huszad. Száz. 29. köt. 222—224. l.
408. Kilenyi Gyula. A legyező a művészetben. Új Idők I. 450. l.
409. Kleinmayr, H. Die deutsche Romantik u. die Landschaftsmalerei. 1912. — Ism. Szentirmay Gizella. EPhK. 226—228. l.
410. Komor Marcell. Hauszmann Alajos. Művészet 241—253. l.
411. Konnerth, Hermann. Die Gedächtnissausstellung für Arthur Coulin in Hermannstadt. Die Karpathen 7. II. 4—6. l.
412. Kőrösfői K. Aladár. A zebegényi templom kifestése mint művészet-pedagógiai feladat. Magy. Iparművészet 428—445. l.
413. Kőszeghy Elemér. Magyarországi ötvösjegyek. Múz. Könyvt. Értes. 25—42. l.
414. Kotsis Iván. A korai olasz renaissance építőművészet arány- és részletképzéséről. Építő Ipar 26. sz.
415. Kremmer Dezső. Egy régi budai fogadalmi kép. Élet 18. sz.
416. Kremmer Dezső. Az első pesti festőiskola. Vasárn. Ujs. 24. sz.
417. L. K. Juhász Árpád. Művészet 261. l.
418. Lajta Béla. A temető művészete. Magy. Iparművészet 112—122. l.
419. Láng Margit. Az antik szobrászat hatása a múltban és jelenben. Uránia 335—337. l.
420. Lázár B. Courbet und Szinyei Merse. Die Karpathen. 7. 559—565. l.
421. Lázár Béla. A monumentális szobrászat alaptörvénye. Művészet 346—355. l.

422. *Lázár Béla*. Sámuel Kornél. U. o. 429—434. l.
423. *Lehoczky Tivadar*. A mezőkászonyi kincses serlegek. Arch. Ért. 19—24. l.
424. *Lechner Jenő*. Tanulmányok a lengyelországi és felsőmagyarországi reneszánsz építésről. 1913. — Ism. Közlem. Szepesvm. multjából 105. l. — Divéky Adorján. Századok 622—625. l.
425. *Lechner Jenő*. A krakói Wawel és renaissance műemlékei. Építő Ipar 20—23. sz.
426. *Lechner Ö.* Lechner Ödön. (1846—1914.) Lyka Károly. Művészet 302—307. l. és Uj Idők I. 689. l. és P. Lloyd 135. sz. — y. k. Magy. Iparművészet 262—264. l. — Sztrakoniczky Kálmán. Élet 8. sz. — Tövis. Hét 24. sz. — Komor Marcel. Pesti Hirl. 137. sz. — Bokor László. Közműveltség 211—214. l. — Bálint Aladár. Nyugat I. 851—854. l.
427. *Lippay Gyula*. Lechner életéből. Budapest 148—150. sz.
428. *Zrumeckzy Dezső*. Lechner Ödön művészete. Budap. Hirl. 138. sz. — Lásd 320., 432. sz. a. is.
429. *Lengyel Géza*. Művészet—pénz. Nyugat I. 473—479. l.
430. *Lengyel Géza*. Az új irány és a régi. M. Iparművészet 61. l.
431. *Lippich Elek (Koronghi)*. Iparművészetünk állapota. U. o. 193—200. l.
432. *Lippich Elek (Koronghi)*. Három magyar művész elköltözése. (Lechner Ödön, Feszty Árpád, Spányi Béla.) Bud. Szemle 159. köt. 133—141. l. [Könyvt. Értes. 220. l.]
433. *Lippmann, Friedrich*. Der Kupferstich. 1914. — Ism. Múz.
434. *Lorenz Antal*. Történelmi egyházi ruhák. (A királyi várkapolna és a koronázási-templom kincseiből.) Vasár. Ujs. 29. sz.
435. *Lyka Károly*. Háború és művészet. Művészet 337—340. l.
436. *Lyka Károly*. Díszítő szobrászat. Magy. Iparművészet 480—485. l.
437. *Major Henrik*. Gedő Lipót. Mult és Jövő 274—276. l.
438. *Makoldy József*. A krakói régi egyetem. Mérnökegy. Közl. 47. 48. sz.
439. *Malonyai Dezső*. Az akt. Művészekről és művészetről az akt kapcsán. Budapest. 1914. Monogr. társ. (8-r. 192 l.) 6 K.
440. *Malonyai Dezső*. Mednyánszky a csatatéren. Hét 47. sz.
441. *Margitay Ernő*. A grafikáról. Magy. Iparművészet 465—467. l.
442. *Markó Miklós*. Mátyás király kincsei. Budapest 46. sz. (A gr. Erdődy család 400 éves jubileuma alkalmából leírja a galgóczi vár műkincseit.)
443. *Márkus László*. Lotz. (Toma: Élet és Irodalom 430—439. l.)
444. *Mayer, Aug. L.* Geschichte der spanischen Malerei. — Ism. Eisler M. József. P. Lloyd 82. sz.
445. *Meller Simon*. Gaudenzio Ferrari Pietája. Művészet 308—310. l.
446. *Meller S.* Goya. — Ism. Bálint Aladár. Nyugat I. 217. l. — Élet 18. sz. — Vasár. Ujs. 4. sz. Lásd 402. sz.
447. *Michelangelo*. *Havadi, B. L.* Michelangelo. P. Lloyd jan. 4.
448. *Robicek, Olga*. Michelangelo Buonarroti. Siebenb. Deutsch. Tagblatt 12198. sz.
449. *Mihalik Gyula*. A Batik. Díszítő Művészet 185—203. l.
450. *Mihalik József*. Faműemlékeink fenntartása. Múz. Könyvt. Értes. 244—247. l.

451. *Mihalik József.* A kassai Szent Erzsébet templom. I. 1912. — *Ism. Gerevich Tibor.* Arch. Értes. 424—430. l.
452. *Mihalik József.* A kassai székesegyház főoltárképeinek festője. Akad. Értes. 624—630. l.
453. *Mihalik József.* Középkori szárnyas oltáraink fenntartása. Múz. Könyvt. Ért. 61—63. l.
454. *Mihályi Ernő.* A középkor műemlékei Sopronban. Soproni Benedek r. főgimn. 1913 14. értes. 7—59. l.
455. *Molnár Viktor.* A nők szerepe a képzőművészetek terén. Uránia 237. l.
456. **Munkácsy.** *Felek Gyéza.* Munkácsy. — *Ism. H. A. Élet* 14. sz. — Vasárn. Ujs. 8. sz. — Bálint Aladár. Nyugat I. 217. l. Takács Zoltán. U. o. 218. l. — Lippay György. Budapest Márcz. 15. — Cyrano. Élet 12. sz. — Br. Nyáry Albert. A Cél 287—290. l. — (yk.) Alkotmány 58., 66. sz. — Hét 12. sz.
457. *Bálint Aladár.* A Munkácsy-szobor tervei. Nyugat I. 419. l.
458. *Eisler, Michael Josef.* Michael Munkácsy (Jubiläums-austellung im Ernst-Museum.) P. Lloyd 66. sz.
459. *Elek Artur.* Munkácsy. (Az Ernst-múzeum kiállítása.) Az Ujság 66. sz.
460. *Jász.* Munkácsy aradi szerelme. Arad és Vid. ápr. 12.
461. *Lázár Béla.* Munkácsy-kiállítás. Művészet 333. l.
462. *Malonyay Dezső.* Munkácsy az Ernst Muzeumban. Budapest. Hirl. 66. sz.
463. *Pásztor Árpád.* Wanamaker Munkácsyról. Uj Idők I. 498. l.
464. *Rózsa Miklós.* Munkácsy — az ember. Magyarország ápr. 12.
465. *Vészi Margit.* Max Liebermann Munkácsyról és Paál Lászlóról. Művészet 102. l.
466. Munkácsy-kiállítás az Ernst-múzeumban. Vasár. Ujs. 12. sz. — (yk.) Alkotmány 66. sz. — Jean Preux. Hét 7. sz. — Lásd 293., 402. sz. a. is.
467. *Muther, R.* Aufsätze. — *Ism. Magy. Iparművészet* 451. l.
468. **Művészház.** *Eisler, Michael Josef.* Gruppenausstellung im Művészház. Pest. Lloyd 37. esti sz.
469. *Gyöngyössy Nándor.* A Művészház tárlata. Orsz.-Világ 14. sz.
470. *Nádai Pál.* Baillie-Scott. Uj Élet VI. 443—450. l.
471. *Nádai Pál.* Egy modern városépítőről. Lajta Béla művészete. Magy. Iparművészet 122—125. l.
472. *Nádai Pál.* A mesterség áhitata. Zutt R. A. művészete. U. o. 422—424. l.
473. *Nagy Imre.* Zord Arnold képei. Mult és Jövő 190. l.
474. **Nemzeti Szalon.** *Jean Preux.* Angol grafikusok. Hét 3. sz.
475. *Eisler, Michael Josef.* Englische Graphiker im Nemzeti Szalon. P. Lloyd 10. sz.
476. *Berde János.* A Nemzeti Szalon téli tárlata. Orsz. Vil. 51. sz.
477. *Nyáry Albert br.* Két magyar kiállítás. A Cél 67—70. l. (Pörge Gergely; Gügyei Nagy Zsigmond.)
478. *Patai Edith.* Zsidóművészet — Zsidó művészek. Izer. Magy. Irod. Társ. Évkönyv 83—90. l.
479. *Patai Edith.* Robert F. K. Scholtz. Mult és Jövő 182. l.
480. *Patai Edith.* Szegedi művészek. Mult és Jövő 18—23. l.

481. *Patai Edith.* Mózes a művészetekben. U. o. 310—312. l.
482. *Patai Edith.* Flórenc és Velence. U. o. 265—268. l.
483. *Patai Edith.* A florenci Eszter-gobelinek. U. o. 118. l.
484. *Patai József.* Báró Kohner Adolf műgyűjteménye. U. o. 360—364 l.
485. *Patai József.* Hermann Struck. U. o. 67—70. l.
486. *Petrik Albert.* Az egyházi műemlékek sorsa Franciaországban. Élet 27. sz.
487. *Petrik Albert.* A tíz királysobor. Építő Ipar 33—37. sz.
488. *Pogány Kálmán.* Két kiállítás. 1. Hatvany Ferenc pr. gyűjteményes kiállítása. 2. Boromisza Tibor képei. Új Élet VI. köt. 299—301. l. [IV. 5. sz.]
489. *Pogány Kálmán.* A modern festőművészet első korszaka. A Lakás
490. *Pósta Béla.* A pókafalusi református egyház régi hímezései. Dolgoz. Erd. Muz. rég.-tárból 194—228. l.
491. *Radisics Elemér.* A közönség és a modern művészet. Budap. Hirl. 55. sz. [Ujs. 5. sz.]
492. *Radisics Jenő.* Az iparművészeti múzeum szőnyegkiállítása. Vasár.
493. *Raith Tivadar.* Magyarok a Salon des artistes indépendents-ban. Nyugat I. 499. l.
494. Rajzlapok félmult időkbl. Művészet 341—345. l. (Valentiny János-, Nécsey István-, Keleti Gusztáv- és Székely Bertalanról.)
495. *Rauscher. S.* Rauscher Lajos. (1845—1914.) Képpel. Művészet 258—260. l. — Rajzoktatás 117. l. — M. Iparművészet 264. l. — F. Takács Zoltán. Nyugat I. 862. l. Lásd 388. sz.
496. *Révész Sándor.* Páris művészete. Békéscsaba és vid. 20. s kv. sz.
497. *Rodin* beszélgetései a művészetről. Ford. Farkas Zoltán. (Kultúra és Tudomány. Budapest, 1914. Franklin. (8-r.) — Ism. Berény Róbert. Nyugat I. 429. l. — (R. O.) A Cél 300. l. — t. a. Nemz. Nénevelés 418. l.
498. *Roth Viktor.* Besztercezi ötvösművek. Arch. Értes. 355—373. l.
499. *Roth, Dr. Victor.* Beiträge zur Kunstgeschichte Siebenbürgens. 1914. — Ism. Kühlbrandl Ernst. Siebenb. Deutsch. Tagebl. 12215. sz.
500. *Roth, Victor.* Der Hermannstädter Maler Vincencius. Korr. Bl. Ver. Siebenb. Landesk. 117—119. l.
501. *Rózsa Miklós.* A magyar impresszionista festészet. Budapest, 1914. Pallas. (8-r. 12, 299 l.) 4 K. — Ism. F. Takács Zoltán. Nyugat I. 429—431. l. és 582—584. l. — Bölöni György. U. o. 504. l. — K. gy. Vasár. Ujs. 12. sz. — L. Hét 9. sz. — Spectator. Orsz. Világ 9. sz. — Új Idők I. 355. l. — E-r. Pest. Lloyd 52. sz.
502. *Rubbiani Alfonso.* (Nekr.) Múz. Könyvt. Értes. 223. l.
503. *Sarkadi Leó.* Alfred East hagyatéka. Művészet 164—167. l.
504. *Sass, Andreas.* Münchener Holzfiguren ungarischer Tänzer aus dem XV. Jahrhundert. Ung. Rundschau 458—462. l.
505. *Schiller Ottó.* «Valóságos» és «nem valóságos» érzések. Művészet 222—227. l. [Uránia. (8-r. 111 l.)]
506. *Schoen Arnold.* Francesco Barbieri Sfrisato. Budapest, 1914.
507. *Schottmüller, Frida.* Kön. Museen zu Berlin. Beschreibung d. Bildwerke d. christlichen Epochen. V. Bd. 1913. — Ism. Múz. Könyvt. Értes. 219. l.

508. *Schubring Pál*. Budapest olasz renaissance plasztikái. Művészet 104—117., 177—181. l.
509. *Schuette, Marie*. Alte Spitzten. 1914. — Ism. Gerevich Tibor. Múz. Könyvt. Ertes. 221. l.
510. *Schulze, Oskar*. Der Karpathenmaler Wolfgangmüller. Die Karpathen 7. I. 77—83. l.
511. *Smighelschi, Octavian*. Pictura bizantină românească. Luceafarul 134—141. l. [392—399. l.]
512. *Somogyi Miklós*. A fajok harca és a művészet. Művészet
513. *Springer, Jare*. Albrecht Dürers Kupperstiche. 1914. — Ism. Eisler M. J. P. Lloyd 169. sz.
514. *Stöhr Géza*. Sancta Maria Antiqua ősi templomának romjai a római forumon. Egyh. Közl. 21—23. sz.
515. *Szablay János*. Benkhard Ágost. Kéve Könyve VII. köt.
516. *Szabó László*. Művészettörténet — pädagogiumi előadásainak vázolata. 1. rész. Budapest, 1914. Szerző. (8 r. 80 l.)
517. *Szabó László*. Az Árpádkori magyar építőművészet. (8-r.) — Ism. Petrik Albert. Építő ipar 4. sz. — Bud. Hirl. 40. sz.
518. *Székely Árpád*. Művészet 256 l.
519. **Szépművészeti Múzeum. Bálint Aladár**. A német kismesterek. (A Szépművészeti Múzeumban.) Nyugat I. 863. l.
520. *Eisler, M. J.* Deutsche Kleinmeister. (Szépműv. Muzeum.) P. Lloyd 132. sz.
521. *Farkas Zoltán*. A német kismesterek kiállítása a Szépművészeti Múzeumban. Vasár. Ujs. 28. sz.
522. *Meller Simon*. Modern angol rézkarcolók. Művészet 218—221. l. — Lásd 293. sz. a. is.
523. *Meller Simon*. XV. századi fametszetek a Szépművészeti Múzeumban. U. o. 435—450. l. [Ujs. 13. sz.]
524. Modern angol rézkarcolók a Szépművészeti Múzeumban. Vasár.
525. *Sziklay Dezső*. Művészi realizmus. Nagy-Küküllő 9—12. sz.
526. *Szőri József*. Művészet 409—412. l.
527. *Sztrakoniczky Károly*. A dekoratív szobrászat. Magy. Iparművészet 155—166. l. [68—80 l.]
528. *Takács Zoltán (Felvinczi)*. Hopp Ferenc gyűjteménye. U. o.
529. *F. Takács Zoltán*. Bató József. Nyugat I. 354. l.
530. *F. Takács Zoltán*. Máramarossziget és Hollósy Simon. U. o. I. 567—570. l.
531. *F. Takács Zoltán*. Ferenczy Béni rajzához. U. o. I. 655. l.
532. *F. Takács Zoltán*. Keletázsiai művészeti írók. U. o. 632—635. l.
533. *F. Takács Zoltán*. Kínai és japáni képek. U. o. I. 729—743. l.
534. *F. Takács Zoltán*. Dobrović Péter rajzához. U. o. I. 798. l.
535. *Tardos-Krenner Viktor*. A látás. Rajzoktatás 24—29. l.
536. *Tavaszi tárlatok. Bálint Aladár*. A Múcsarnok tavaszi kiállítása. Nyugat I. 577. l. — Vasár. Ujs. 14. sz. — Elek Artur. Az Ujság 81., 95. sz.
537. *b. ny.* Tavaszi kiállítás. A Cél 282—287. l. — *J. P. Hét* 14. sz. — Sztrakoniczky Károly. Alkotmány 82., 90. sz.
538. *D. Tavaszi Tárlatok. Bud. Szemle* 158. köt. 303—311. l. — Cyrano. Élet 15. sz.
539. *Dör*. Építészet a tavaszi tárlaton. Építő Ipar 16. sz.

540. *Relle Pál*. Építészek a Múcsarnokban. Művészet 193—195. l.
541. Tavaszi műkiállítások. X. Kath. Szemle 619—627. l.
542. *Téglás István*. Az ótordai református egyház fejedelmi kincsei. Művészet 413—418. l.
543. Téli tárlatok. Téli műkiállítások. X. Kath. Szemle 159—169. l.
544. D. Téli tárlatok. Bud. Szemle 157. köt. 141—150. l.
545. *Tövis*. Öregek és fiatalok. Hét 15. sz.
546. *Varjas Sándor*. Az entuziasztikus képzetek és a képzőművészetek. Művészet 202—211. l.
547. *Id. Vastagh György*. Művészet 196—201. l.
548. *Vaszary János*. A művészi aberrációról. Az Ujság. Febr. 10.
549. *Vaszary János*. Ö. Hét 9. sz.
550. *Velics László*. Művészetügyi fejlődések a nyugaton. M. Kultúra 59—65. l.
551. *Vészi Margit*. Bode!... A Ferenczy-hagyaték bronzairól. Művészet 123. l.
552. *Vietórisz József*. Az építőművészet fejlődése hazánkban. Nyírvidek 26—31. sz.
553. *Viola, Max*. Die grosse Liebe des Filippo Lippi. P. Lloyd 88. sz.
554. *Voll, Karl*. Frankreichs klassische Zeichner im 19. Jahrh. — *Ism.* Bisler M. J. P. Lloyd 64. sz.
555. *Ybl Ervin*. Az ornamentika. Budapest, 1914. Singer és Wolfner. (8-r. 70 l.) 2 K. — *Ism. Magy.* Iparművészet 277. l.
556. *Ybl Ervin*. A festőművészet fejlődése. Művészet 3—11. l.
557. *Ybl Ervin*. Elvont művészet. (A kubisták.) Rajzoktatás 8—11. l.
558. *Ybl M. Demeter*. Ybl Miklós. 1814—1914. Új Idők I. 380. l. — *Iván Ede*. Vasárn. Ujs. 15. sz. — *Lengyel Géza*. Nyugat I. 640—642. l.
559. *Lyka Károly*. Ybl emlékezete. 1814—1891. Művészet 145—152. l.
560. *Zajti Ferenc*. A színek lélektana. A Cél 148—151. l.
561. *Zajti Ferenc*. A képzőművésznők kiállítás. A Cél 225. l.
562. *Zichy M. Bende János*. Zichy Mihály művészete. Orsz. Világ 1. sz.
563. *Hohenauer Ignác*. Egy nagy művész életéből. Felsőmagyarország 6. sz. (Zichy M.)

3. Zene.

564. *Bakonyi Károly és Martos Ferenc*. A kis király. Operette 3 felv. Zenéje Kálmán Imrétől. Először adták a Népoperában jan. 17.
565. *Balassa Imre*. Impressziók az operáról. Élet 1. sz.
566. *Bálint Lajos*. Anna Pawlowna. (Képpel.) Hét 22. sz.
567. *Bisvurm Ádám*. Néhány szó az egyházi népénekről. Kat. Egyh. Zeneközl. 1. sz.
568. *Buchner Antal*, ifj. Beethoven temetése. Németből ford. — U. o. 2. sz. — Lásd 2435. sz. a. is.
569. *Clement Károly*. Radda. Opera 1 felv. Irta és zenéjét szerzé — Először adták a Népoperában márcz. 20.
570. *Csizhegyi Sándor*. A Kőszvári Iparos Egyleti Dalkör negyven-éves története. Magyar Dal 9—11. sz.
571. *Csudáky Bertalan*. Csajkovszkij művészete. P. Napló 138., 144. sz.
572. *d. g. Griesbacher Péter*. Kat. Egyh. Zeneközl. 11. sz.

573. *Demény Dezső*. Új eszközök a zenei percipiálás elősegítésére. Zeneközl. XII. 10. sz.
574. *Deutsch, Otto Erich*. Schubert in Ungarn. P. Lloyd 11. sz.
575. *Fábián László*. A francia zene reneszánsza. Élet 3. sz.
576. *Fábián László*. Az orosz zenéről. U. o. 7. sz.
577. *Fuhrmann, J.* Mozart. Neues Pest. Journ. 41. sz.
578. *g. l.* Hogyan énekeljük a psalmusokat? Kat. Egyh. Zeneközl. 3., 4., 11. sz.
579. *Gajáry István*. Böském. Operette 3 felv. Szövegét írta Szomory Dezső. Zenéjét szerző —. Először adták a Népoperában márcz. 14.
580. *Gáth Dénes*. Schumann zenekritikái. Zeneközl. XII. 20., 21. sz.
581. *Händel, Beer, August*. Händels: Judas Makkabäus. P. Lloyd 59. sz.
582. *Járosy Dezső*. Händel: Makkabeus Judás. A Cél 300. l.
583. *Lichtenberg Emil*. Georg Friedrich Händel. Zeneközl. XII. 15. sz.
584. *Sereghy Elemér*. Makkabeus Judás. (Händel György Frigyes oratóriuma.) Alkotmány 59. sz.
585. *Huszka Jenő*. Nemtudomka. Operette 3 felv. Szövege Bakonyi Károlytól. Először adták a Királyszínházban jan. 14.
586. *d'Iszo Kálmán*. A hangszerek rendszerezése és a Magyar Nemzeti Múzeum régi hangszerei. Múz. Könyvt. Értes. 241—244. l.
587. *d'Iszo Kálmán*. Néhány németországi hangszergyűjteményről. U. o. 16—24. l.
588. *J. D.* Az egyházzenei tanfolyamok előadójának arcképcsarnoka. 1. Naszády József. Kat. Egyh. Zeneközl. 1. sz.
589. *j. d.* Péter Hartmann halála. U. o. 11. sz.
590. *j. d.* Vavrincez Mór. 1858—1913. — U. o. 6., 7. sz.
591. *j. d.* Országos Egyházzenei Könyvtár. U. o. 11. sz.
592. *Járosy Dezső*. Az egyházi zene liturgikájának tankönyve. — Ism. Sereghy Elemér. Kath. Kántor 10. sz. — Wajdits Károly. Kath. Szemle 716—719. l.
593. *Járosy Dezső*. Az egyházzenei tanfolyamok módszertana. 1913. — Ism. Mayer J. Egyh. Közl. 7. sz.
594. *Járosy Dezső*. Az operett művészi alkonya. Alkotmány 88. sz.
595. *Járosy Dezső*. Zeneművészeti Szemle. Kath. Szemle 181—188., 628—635. l.
596. *Járosy Dezső*. Új törekvések a zeneművészetben. (Toma: Élet és Irodalom 368—375. l.)
597. *Jósvay Gábor*. A falusi templomi népéneklés szépítésének legbiztosabb módja. Kat. Egyh. Zeneközl. 2. sz.
598. *Kacsóh Pongrác*. Emlékezés Erkel Ferencre. Kecskeméti Katona J.-Kör 1905—12. évkönyve 86—88. l.
599. *Kővér Dezső (R.)*. Előkészítő az összhangzattanra. Budapest, 1914. Athenæum. (8-r. 80 l.) 180 K.
600. *Landowska Wanda*. Miért nem dallamos a modern zene? Ford. Vertse K. Andor. Nyirvidék 57. sz. [Lloyd 8. sz.]
601. *Lehmann, Lili*. Mein Weg. 1912. — Ism. Stephani Elsa. P.
602. *Liszt, Feigl József*. Liszt Ferencz és a nők. Pesti Hirl. 64. sz.
603. *Hollitzer Gyula*. Liszt Ferencz és a weimari irodalmi élet. 1913. — Ism. Trostler József. EphK. 55. l.
604. *Kohut, Adolf*. Neues aus dem Leben von Franz Liszt. Pest. Lloyd 24. sz.

605. *Permayer János*. Liszt Ferenc. Szombathelyi Ujs. 79., 80. sz.
606. *Siloti A.* Lisztről. Kivonatosa ford. Szendy Árpád. Zeneközl. XII. 16. sz.
607. *Somssich, André de.* Liszt et le Comte Alexandre Teleki. Revue de Hongrie XIV. 44—50. l.
608. *Szeberényi László*. Liszt Ferenc egyénisége. Veszpr. Hirl. 15. sz.
609. *Thomán István*. Emlékeim Liszt Ferencről. Bud. Hirl. 80. sz.
610. *Meiszner Imre*. Az ütemezésről és dirigálásról. Kath. Egyh. Zeneközl. 2., 3. sz.
611. *Molnár Antal*. A zenetörténet szelleme. Előadás. (Olcsó Könyvtár. 1752—54.) Budapest, 1914. Franklin-t. (16 r. 123 l.) 60 fil. — Ism. Vasár. Ujs. 27. sz.
612. *Molnár Antal*. Nemzeti zene. Zeneközl. XII. 19—21. sz.
613. *Mutschbacher Gyula*. Chopin. 1810—1849. Nemz. Kultura 153—159. l.
614. *Neubauer Pál*. Radó Aladár operája. Mult és Jövő 525. l.
615. *Palóczy, L.* Gluck. N. Pest. Journ. 155. sz.
616. *Palóczy, L.* Meyerbeer. U. o. 106. sz.
617. *Palóczy, L.* Richard Strauss. U. o. 133. sz.
618. *Richtmann Mózes*. Az első magyar zsidó szimfónia. Mult és Jövő 435. l. [13., 18., 19. sz.]
619. *Ságody Otmár*. A magyar zene sajátosságai. Zeneközl. XII. 10.,
620. *Saja Antal*. Faji sajátságok a magyar zenében. Székelyudvarhelyi ref. kolleg. 1913/14. értes. 57—86. l.
621. *Sereghy Elemér*. Zenei élet a világháborúban. Élet 51. sz.
622. *Stephani, Elsa*. Das Problem unserer Oper. P. Lloyd 133. sz.
623. *Sugár Viktor*. Az orgona szerkezete és fejlődéstörténete a legrégibb időtől napjainkig. 1913. (8-r.) — Ism. Bajnok Géza. Kathol. Kántor 2. sz. — Járosy Dezső. Kath. Szemle 110. l.
624. *Szentimrényi Imre*. A zene története, különös tekintettel a magyar és magyarországi zenére. 3. bőv. kiadás. Budapest, 1914. Rényi. (8-r. 817 l.) 12 K.
625. *Tornyay Ferenc*. A Korális vagy Gregorián ének. Kathol. Kántor 3—6., 8., 10. sz. [1., 2. sz.]
626. *Tornyay Ferenc*. Witt Ferenc emlékezete. Kat. Egyh. Zeneközl.
627. *Tornyay Ferenc*. Christus musicus. U. o. 3., 4. sz.
628. *Verdi, Fabó, Berthold*. Verdi in Ungarn. Ungar. Rundschau 213—222. l.
629. *Járosy Dezső*. Giuseppe Verdi. (Reflexiók a Verdi-centenarium után.) Magy. Kultura 113—119. l. (Külön is megjelent 8-r. 10 l.)
630. *Wagner R. Wagner, Richard*. Gesammelte Schriften. 1914. — Ism. EPhK. 326. l.
631. *Wagner Richard*. Művészet és forradalom. Ford. Gy. Alexander Erzs. és Radvány Ernő. (Világ-Könyvtár 29. köt.) Budapest, 1914. Révai testv. (8-r. VIII, 304 l.) 1 90 K.
632. *Apponyi Albert gr.* Parsifal. Magy. Kultura 145—150. l.
633. *Cserna Andor*. Parsifal. Wagner Richard ájtatos ünnepi színjátékának irodalmi és zenei ismertetése. Számos kótáidézettel. (Modern Könyvtár 348—350. sz.) Budapest, Athenæum. (8-r. 63 l.) 60 fill.
634. *Demény Dezső*. Parsifal. Magy. Kultura 71—73. l.

635. *Járosy Dezső*. A Parsifal esztétikája. A Cél 291—298. l.
 636. *Láng István*. Wagner. (Tanulmányok 49—61. l.)
 637. *Ruppeldt, Fedor*. Richard Wagner. (1813—1883.) Slov. Pohľady 197—211., 175—298. l.
 638. *Sas Andor*. Parsifal-romantika. Huszad. Száz. 30. köt. 94—97. l.
 639. *Somssich Andor*. Parsifal- emlékek. Budap. Hirl. 50. sz.
 640. *Szilágyi Géza*. Az eladósodott Wagner. Az Újság 131. sz. — Lásd 2123. sz. a. is.
 641. *Weber Kár. Mária*. Oberon. Regényes opera 3 felv. Szövegét írta Planché. Ford. Hevesi Sándor. Először adták a M. K. Operában jan. 29.
 642. *Zoltai Mátyás*. Zeneelmélet és összhangzattan. III. IV. rész. 1913. — Ism. Irsai Béla. Hivat. Közl. 9. sz. Zoltai M. észrevétele. U. o. 9. sz. — Irsai B. jelentése. U. o. 9. sz.

4. Színészet.

643. *B. L. Yvette Gilbert*. Hét 7. sz. — Kaffka Margit. Nyugat I. 283. l.
 644. *Balassa Imre*. A színész újjászületése. Élet 28. sz.
 645. *Balassa Imre*. A beszélő színész. Élet 33. sz.
 646. *Bálint Lajos*. A magyar szabad színpad. Hét 30. sz.
 647. *Bálint Lajos*. Színésznevelés. Hét 13. sz.
 648. *Baranyay József*. Déryné «ifjasszony» Komáromban. (A komáromi színészet 100 évvel ezelőtt.) Komár. Ujs. 30. sz.
 649. *Belville Eugène*. A modern francia színpadi berendezés. Magy. Iparművészet 39—50. l. [és vid. 59., 60. sz.
 650. *Blaháné. Körösy László*. Blaha Lujza Esztergomban. Esztergom
 651. *Lakatos László*. Blaha Lujza. P. Napló 107. sz.
 652. *Bogdan, Al.* Douăzeci de ani de «mișcare teatrală». Luceafarul 269—277., 303—310. l.
 653. *Craig, Gordon*. On the Art of the Theatre. London. — Ism. Halasi Andor. Hét 4. sz.
 654. *Dornyay Béla*. A tatabi színészet multjából. Tata-Tóvárosi Híradó 21—24. sz. (Külön is. 8-r. 27 l.)
 655. *Egressy Ákos*. 1832—1914. Bud. Hirl. 328. sz.
 656. *Ferenczi Frigyes*. Színművészet. (Tanulmányok.) Szeged, 1914. Bartos. (8-r. 275 l.) 3 K.
 657. *Fülöp Zsigmond*. Egy komáromi sűgőkönyv. (Adatok a komáromi színészet történetéhez.) Komáromi Ujs. 29. sz. (Fekete Lőrincz sűgőkönyve 1820.)
 658. *Gragger, Robert*. Lilla von Buljovszky und der Münchener Dichterkreis. Ung. Rundschau 468—485., 727 739. l.
 659. *Gulyás Károly*. A XV. századbeli olasz színház. Uránia 261—264. l.
 660. *Hevesi Sándor*. A színpadi keret fejlődése. Magy. Iparművészet 2—5. l.
 661. *Ivánfi Jenő*. Klasszikus színpad. U. o. 33. l.
 662. *Kádár Jolán*. A budai és pesti német színészet története 1812-ig. Függelék: A budai és pesti német színházak műsora. 1783—1812. (Német filológiai dolgozatok. 12.) Budapest, 1914. Pfeifer. (8-r. 148 l.) 5 K.

663. *Kádár Jolán*. Egy fejezet a budai és pesti német színészet történetéből. *Uj Élet* VI. 601—612., 755—765. l.
664. *Kaindl, Raimund Fr.* Zur Geschichte des deutschen Theaters in den Karpathen-Ländern. *Die Karpathen*. 7. I. 219—222., 236—241. l.
665. *Kaltenburg, Emil*. Das deutsche Theater im 18. Jahrhundert zu Pressburg. *Pressb. Ztg.* 184—188., 191—195., 198—202., 206. sz.
666. *Kosztolányi Dezső*. Varsányi Irén. *Ilét* 2. sz.
667. *Krecsányi Ignác*. Régi dolgok — régi színészetéről. *Történeti följegyzések a multból*. Temesvár, 1914. (8-r. 8, 160 l.) 3 K. — *Ism.* P. Lloyd 150. sz.
668. Krecsányi és Temesvár. 23 év színészetünkéből. *Délmagy. Közl.* 97—100. sz. [173—181. l.]
669. *Kremmer Dezső*. A fővárosi színművészet multja. *Uj Élet* VI. köt.
670. *Márkus László*. Modern törekvések a színpad művészetében. *Magy. Iparművészet* 6—17. l.
671. (N. P.) A népies a színpadon. *Uj Élet* VI. köt. 196—198. l.
672. *Nemzeti színház. Báthory István*. A Nemzeti Színház építésének és lebontásának története. *Mérnök Egyl. Közl.* 23. sz. (Külön is 4-r. 25 l.)
673. *Garamszeghy Sándor*. Németek a Nemzeti Színházban. *Bud. Hirl.* 50. sz. (1849. aug. 9—nov. 13-ig.)
674. *Jókai Mór*. A nemzeti színház multjából. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta *Ady Lajos*. (Olcso Jókai. 202. sz.) Budapest, 1914. Révai testv. (16-r. 62 l.) 40 fill.
675. *Paál Jób*. A Nemzeti Színház ismeretlen tervei. *Vasárn. Ujs.* 18. sz.
676. *Prohászka Ottokár*. A színművészet hivatása. *Kecskem. Napló* 12. sz.
677. *Rub, Otto*. Das Burgtheater. 1913. — *Ism.* Kádár Jolán. *EPhK.* 128—131. l. [34—37. l.]
678. *Sztrakoniczky Károly*. A magyar színpad. *Magy. Iparművészet*
679. *Ujházi Ede* naplója. *P. Napló* 93., 99., 104., 110., 116., 121., 127. sz.

III. Philologiai pædagogia.

1. Általános irányú.

680. *Csüri Bálint*. Nyelvtudomány és pedagógia. *Kolozsvári ref. colleg.* 1913 1914. értes. 11—30. l.
681. *Halmi Piroska*. Az idegen nyelvek tanításának nehézségei. *Nemz. Nénevelés* 212—216., 303—308. l.
682. *Haszlinger József*. A fogalmazástanítás az alsó (I., II., III.) osztályokban. *Szombathelyi főreálisk.* 1913 14. értes. 9—23. l.
683. *Hegedüs Izidor*. A modern nyelvek tanításáról. *Uj Élet* VI. köt. 264—273. l.
684. *Jekeli Hermann*. A direkt módszer a modern nyelvek tanításában. (Nagyszebeni tank. 5. igazg. értekezl. jegyzőkönyve 71—93. l.)
685. *Kaiblinger Fülöp*. A modern nyelvek a magyar középiskolában. *Tanáregyl. Közl.* 47. évf. 411—422. l.
686. *Kövesi Lajos*. A szerkesztés és fogalmazás módja gyakorlati mintákkal. *Szegedi kegyl. főgimn.* 1913 14. értes. 13—68. l. (Külön is megjelent. 8-r. 63 l.)

687. *Rencz János*. Memoriter a gimnáziumban. Nagybányai főgimn. 1913 14. értés. 3—12. l.
688. *Szentgyörgyi László*. A fogalmazás tanítása az alsó fokon. (I—III. osztály.) Temesvári áll. főgimn. 1913/14. értés. 3—98. l. (Külön is megjelent. 8-r. 38 l.)
689. *U. A.* A nyelvtanítás módszere. Magy. Tanítóképző. Gyakorlóiskola 40—43. l.

2. Magyar nyelv.

690. *Borbély Gyula*. A magyar nyelv és irodalom a gimnáziumban. Fogarasi áll. főgimn. 1913 14. értés. 3—25. l.
691. *Erdélyi Irén*. Az 1913. évi 21540. sz. miniszteri rendeletnek a magyar fogalmazástanítás eredményessége érdekében. Szombathelyi főgimn. 1913 14. értés. 23—41. l.
692. *Harmos Sándor*. Költeménytárgyalás. (Petőfi: A Tisza.) Magy. Tanítóképző. Gyakorlóiskola 101—106. l.
693. *Harmos Sándor*. Poétikai olvasmánytárgyalás. (A Zrinyiász főgondolata.) U. o. 484—489. l.
694. *Horváth István*. A középiskolai előkészítő osztály és a magyar nyelv tanítása. Trsztenai kath. gimn. 1913 14. értés. 3—20. l.
- 694a *Kelemen Béla*. Magyar stílustanítás. Székesfehérv. reálisk. 1913—1914. értés.
695. *Kovács Géza*. A magyar irodalomtörténet tananyagának beosztása. Tanáregyl. Közl. 47. évf. 17—22. l.
- 695a *Kovács Géza*. A magyar irodalom tanításának segédeszközei a fiumei áll. főgimnáziumban. Fiumei áll. főgimn. 1913 14. értés.
696. *Kristóf György*. Egy magyar irodalmi írásbeli dolgozat tanulmányai. (Adalék a mai irodalom ismertetésének kérdéséhez.) U. o. 47. évf. 163—167. l.
697. *Réger Béla*. A magyar nyelvi olvasmányok. Pozsonyi főreáisk. 1913 14. értés. 1—43. l. (Külön is megjelent. 8-r. 43 l.)

3. Klasszikus nyelvek.

698. *Bleyer Jakab*. Néhány szó a középiskolai latin és német nyelvtanítás reformjáról. Tanáregyl. Közl. 47. évf. 467—469. l.
699. *Endrei Gerzson*. Klasszikus tanulmányok és középiskola. Az Ujság 138. sz.
700. *Geréb József*. A latin nyelvi tanítás reformja Bud. Szemle 159. köt. 298—308. l. (Külön is. 8-r. 12 l.) — Ism. Friml Aladár. M. Középisk. 405. l.
701. *Horváth Dezső*. A latin régiségtan és irodalomtörténet tanításának módszere. Szombathelyi főgimn. 1913/14. értés. 3—22. l.
702. *Jámbor György*. A görög nyelv tanítása. Magy. Középiskola 431—437. l.
703. *Kaszap Gyula*. Pár szó a latin fő- és melléknévek declinációjának tanításáról. Máramarosszigeti ref. gimn. 1913 14. értés. 69—74. l.

704. *Kis Albert*. A görög nyelv és irodalom tanítása a középiskolában. Karánsebesi m. kir. áll. főgimn. 1913/14. értes. 1—19. l.
705. *Konda László*. A humanum a reáliskolában. Ungvári áll. főreálisk. 1913/14. értes. 3—21. l.
706. *Kulcsár Gyula*. A latinról és rajzról. A Cél 352—355. l.
707. *Lippay György*. A latinnyelvi tanítás eredménytelensége és a reformgimnázium Szegedi áll. főgimn. 1913/14. értes. 7—42. l.
708. *Losonczy Lajos*. Mikép háríthatjuk el a latin nyelvtanítás gyengébb eredményét? Tanáregyl. Közl. 47. évf. 482—484. l.
709. *ő.* A klasszikus oktatás. Bud. Hirl. 132. sz.
710. *Spitkó Lajos*. Mikép háríthatjuk el a latin nyelvi tanítás gyengébb eredményét? Tanáregyl. Közl. 47. évf. 298—304. l. — Losonczy Lajos megjegyzése. U. o. 482—484. l.
711. *Szeberényi László*. Az induktív módszerről a latin nyelv tanításában. Szarvasi ág. ev. főgimn. 1913/14. értes. 3—11. l.
712. *Végh Samu*. Mire valók a klasszikusok? Zilahi Wesselényi koll. 1913/14. értes. 3—14. l. (Külön is megjelent. Zilah, 1914. Seresnyomda. 8-r. 14. l.)
713. *Vekerdi Béla*. Tanítsuk-e a latin nyelvet? Tájékoztató a középiskola iránt érdeklődő művelt nagyközönség számára. Hódmező-Vásárhely, 1914. Róth A. (8-r. 182 l.) 2 K. — Ism. Szász Zoltán. P. Hirl. 137. sz. — F. Zs. Husz. Száz. 30. köt. 163. l. — Uj Élet. VI. 683. l. — Nemz. Kultura 200. l. — Vasár. Ujs. 23. sz.

4. Német nyelv.

714. *Bakonyi Hugó*. A direkt módszer és a német nyelv tanítása. Polgárisk. Közl. 370—374., 400—403., 435—441. l.
715. *Böhm Dezső*. Német tankönyveink. Tanáregyl. Közl. 47. évf. 63—69. l. — Theisz Gyula válasza. U. o. 175. l. — Böhm D. felelete. U. o. 239. l.
716. *Dengl János*. A német nyelvtanítás nehézségeiről, eredményeiről. Keresk. Szakoktatás 22. évf. 164—171. l.
717. *Fallenbüchl Ferenc*. A világesemények és német irodalmi tanításunk. Magy. Középiskola 393—395. l.
718. *Heger Flóris*. Néhány megjegyzés a német nyelvi oktatáshoz. Keresk. Szakoktatás 22. évf. 240—245. l.
719. *Villányi Henrik*. A német nyelv tanításának sikertelensége. U. o. 22. évf. 285. l.

5. Francia nyelv.

720. *Kerekes Ábris*. A francia nyelv és kereskedelmi levelezés tanításáról felső kereskedelmi iskoláinkban. Keresk. Szakoktatás 22. évf. 172—176. l.

6. Művészeti oktatás.

721. *Arnhold Nándor*. A képzőművészet ismertetése a középiskolában. Rajzoktatás 138—144. l.

722. *Gyulai A.* A művészi nevelés és az iskola. Művészet 168—170. l.
 723. *Szabolovszky István.* A természeti szép mint a művészeti nevelés alapja. Család és Iskola 16. sz.
 724. *U. A.* Művészi képek szemléltetése. Magy. Tanítóképző. Gyakorló iskola 97—100 l.

IV. Finn-ugor nyelvek.

725. *Cseremiszt.* Volkslieder der Tscheremissen. Übers. v. Anton Herrmann. Die Karpathen 7. I. 65. l.
 726. *Finn. Beke Ödön.* Egy finn mondatszerkezetről. Nyelvt. Közlem. 43. köt. 157—160. l. [161—275. l.
 727. *Beke Ödön.* Finn-ugor határozós szerkezetek. U. o. 43. köt.
 728. *Beke, Ödön.* A fgr. *ð és *ð' hang történetéhez. Keleti Szemle XIV. 347—351. l.
 729. Finnugor füzetek. Adalékok a finnugor nyelvek ismertetéséhez és összehasonlításához. 18. sz. Beke Ödön. Finnugor határozós szerkezetek. Budapest. 1914. Akadémia. (8-r. 117 l.) 2 K.
 730. *Kertész Manó.* Finnugor jelzős szerkezetek. Nyelvtud. Közlem. 43. köt. 1—101. l.
 731. *Kertész Manó.* A finnugor birtokos személyragozás némely használatáról U. o. 397—447. l. [306—318. l.
 732. *Kertész, M.* Zur ugrischen Wortfolge. Keleti Szemle XIV.
 733. *Kivi.* Eletunalom. Ford. Somkuti. Bud. Szemle. 160. köt. 273. l.
 734. *Krohn Károly.* Az új Kalevala-kiadás megjelenése 1849 ben. Kiskalud-Társ. Évlap. 48. köt. 143—156. l.
 735. *Lejno Ejno.* Tavasz ünnepi dalok. Finn balladák. Ford. Somkuti. (Olcso Könyvtár 17—18.) Budapest, 1914. Franklin-t. (16-r. 67 l.) 40 f. (Megjelent a Kiskalud-Társ. Évlap. 48. köt. 173—226. l. is.)
 736. *Leino Ejno.* És mégis mozog! Ford. Somkuti. Bud. Szemle. 160. köt. 271—273. l.
 737. *Paasonen. H.* Beiträge zur finnischugrisch-samojedischen Lautgeschichte. Keleti Szemle XIV. 249—281. l. (Eleje a mult évi folyamban.)
 738. *Suonio.* A névtelen ujj. Ford. Bán Aladár. Élet 3. sz.
 739. *Suonio.* A legszebb rózsa. Ford. Gazdag Lajos. Kath. Szemle 293. l.
 740. A vágyódó. (Népdal.) Ford. Somkuti. Bud. Szemle 160. köt. 274. l.
 741. *Vikár Béla.* A Virittájá ünnepe. Nyelvőr 316—319. l.
 742. *Szamojéd. Sotavalta Alta.* A szamojéd nyelvek fokváltakozásához. Nyelvt. Közl. 43. köt. 155—157. l.
 743. *Zürjén. Fokos Dávid.* Zürjén szövegek. U. o. 43. köt. 327—382. l.
 744. *Fuchs, R.* Die reflexiven Zeitwörter des Syrjänischen. Keleti Szemle XIV. 282—305. l. (Eleje a mult évi folyamban.)

V. Indogermán nyelvek.

745. *Benigny Gyula.* Az ó- és új-iráni nyelvek szórendje, tekintettel a rokon indog. nyelvek szórendjére. Nyelvtud. V. köt. 32—50. l.
 746. *Benigny Gyula.* Ó-poros: *din, dins*: Ó-iráni: *dim dāš*. U. o. V. 127—133. l.

747. *Carolidis, P.* Bemerkungen zu den alten kleinasiatischen Sprachen u. Mythen. 1913. — Ism. Schmidt József. U. o. V. köt. 152—154. l.
748. *Charpentier, J.* Die Desiderativbildungen der indoiranischen Sprachen. 1912. — Ism. Schmidt József. U. o. V. köt. 149—152. l.
749. *Schmidt József.* Az idg. flexio genesisének problémája. U. o. 12—31., 111—126. l.
750. *Schopen, E.* Die Familie im Verfassungsleben der idg. Centumvölker. 1914. — Ism. sch. j. EPhK. 821. l.
751. *Albán. R. I.* Néhány szó az albán irodalomról. Pesti Hirl. 210. sz.
752. *Ind. Holtzmann, Adolf.* Indische Sagen. Herausg. v. M. Winternitz. — Ism. Eisler M. J. Pest. Lloyd 104. sz.
753. *Tagore. Rabindranath Tagore.* A bajadér. Ford. K. D. Hét 23. sz.
754. *Rabindranath Tagore* költői műveiből. Kelen Ferencz fordítása angolból. (Modern Könyvtár 360—362. sz.) Budapest, Athenæum. (8-r. 70 l.) 60 f.
755. *Rabindranath Tagore.* Mit felelsz? Ford. Konrád Jenő. Élet 46. sz.
756. *Rabindranath Tagore.* 1. A «Gitanjali»-ból. Ford. Zoltán Vilmos. Kath. Szemle 404. l. — 2. A két nővér. 3. A bús vadonnak. U. o. 771. l. — Az ifjú herczeg. Vasár. Ujs. 11. sz.
757. *Kégl Sándor.* Rabindranath Tagore, a költői díj nyertese. (Nobeldíj.) Bud. Szemle 157. köt. 450—453. l.
758. *Kriszt Béla, ifj.* Rabindranath Tagore. Szigetvár és vid. 14. sz.
759. *Mateiu, I.* Rabindranath Tagore — invátátor. Transilvania 141. l.
760. *Perzsa. Benigny Gyula.* Az óperzsa copulához. Nyelvtud. V. köt. 63. l.
761. *Perzsa költőkből.* Átdolgozta Erődi Béla. 1. Omer Khejjamból 2. Szádiból. 3. Hofizból. Kecskeméti Katona J. kör. 1905—12. évkönyve. 119—122. l.
762. *Sanskrit. Kálidásza.* Urvaszi (Vikramurvaszijam). 5 felv. hindu dráma. Ford. Pitroff Pál. Budapest, 1914. Németh J. (8-r. 82 l.) 1 K 60 f. — Ism. (H. A.) A Cél. 628. l.

VI. Keleti nyelvek.

763. *Goldziher Ignác.* Előadások az iszlámról. 1912. — Ism. Osztern S. P. Tört. Szemle 112—118. l.
764. *Morgenländische Erzählungen.* Nach J. G. Herder in. A. J. Liebeskind Ausg. Herausg. v. H. Hesse. 1913. — Ism. Eisler M. J. P. Lloyd. 127. sz.
765. *Arab. Schwarz Jakab.* Egy arab nyelvű Eszter-könyv. Magy. Zsidó Szemle 189—206. l.
766. *Egyipt. Karberg, G.* Über die ägyptischen Wörter im A. T. 1912. — Ism. U. o. 147. l. [Arch. Ért. 83—89. l.]
767. *Mahler Ede.* Adalék az egyiptomi óirodalom chronológiájához.
768. *Mahler Ede.* Beöthy Zs. egyiptológiai gyűjteménye. 1913. — Ism. l. n. EPhK. 327. l. [Jövő 198—200. l.]
769. *Héber. Abádi Imre.* Judeai költők. 1. Josef Glaeser. Mult és
770. *Albrecht, K.* Neuhebräische Grammatik. 1913. — Ism. B. L. Magy. Zsidó Szemle 128—132. l.

771. *Blau Lajos*. Ókori papyrusleletek. Izr. Magy. Irod. Társ. Évkönyv 303—327. l.
772. *Blau Lajos*. A görög papyrusok zsidó szempontból. 1913. — Ism. Mult és Jövő 164. l.
773. *Feuerstein Avigdor*. 1. Savuóth a gyermekszobában. Ford. U. o. 315. l. — 2. A hadak könyvéből. U. o. 460. l.
774. *Frankenberg, W.* Der Organismus der semitischen Wortbildung. 1913. — Ism. Magy. Zsidó Szemle 244. l.
775. *Gorion, M. J.* Die Sagen der Juden. 1914. — Ism. Eisler M. J. Pest. Lloyd 121. sz. [EphK. 242. l.]
776. *Helle F. Hugó*. A midrás Beresit rabba 100. fejezetéhez.
777. *Júszuf Al-Baszír*. Al-Kitáb Al-Muhtaví című munkája XVIII. és XXXIII. fejezete Tóbija Ben Mózes héber fordításával. A M. Tud. Akad. könyvtára Kaufmann alapítványának arab és a leidini codex Warner 41. sz. héber kézirat alapján első ízben kiadta, fordította, bevezetéssel és magyarázatokkal ellátta Rosenberg Salamon. Budapest. 1914. Márkus S. ny. (8-r. 27, XI l.)
778. *Liebermann Manó*. Ókori zsidó népmondák Eszter könyvéhez. Mult és Jövő 122—124. l. [313—315. l.]
779. *Liebermann Manó*. Ókori zsidó népmondák Mózesről. U. o.
780. *Munkácsi, Bernhard*. Der Ausdruck «Gesicht des Schwertes». Keleti Szemle XIV. 352. l.
781. *Patai József*. Héber költő és hadvezér. Mult és Jövő 509—513. l.
782. *Prinz, H.* Der Dolchstab im alten Babylonien. — Ism. Bella Lajos. Arch. Értes. 49. l.
783. *R. S.* Zsidó pantheon. (Szellemi nagyságok a 17. és 18. századból.) Izr. családi naptár 1914/15. 99—118. l.
784. *Schmidt, Hubert*. Zum Altbabylonischen Dolchstab. — Ism. Bella Lajos. Arch. Értes. 50—52. l. [373—377. l.]
785. *Schweiger Lázár*. Lazarus Ruth. (Nahida Rémy.) Mult és Jövő
786. *Sziklay Gy. Sziárd*. A zenőírlí foliárok, elephantinei papyrusok és Dániel könyvének arámi nyelve. EphK. 352—372., 409—467. l. (Külön is megjelent 87 l.)
787. *Venetianer Lajos*. Babiloniai eposz a világ teremtéséről. Magy. Zsidó Szemle 280—299. l.
788. *Jakut. Németh Gyula*. A ósjakut hangtan alapjai. Nyelvt. Közlem. 43. köt. 276—326., 448—476. l.
789. *Kopt. Stöhr Géza K. J.* Egy új apokryphon-gyűjtemény. Alkotmány 17. sz. (Budge Wallis Kopt liturgikus könyvéről.)
790. *Sumir. Kmoskó Mihály*. Négyezer éves sumir közmondások. (Toma: Élet és Irodalom 137—141. l.)
791. *Varga Zsigmond*. Sumir régészeti tanulmányok. Arch. Értes. 203—221. l. [vidék 95. sz.]
792. *Török. Ali Ekrem bej*. Végrendelet. Ford. Pröhle Vilmos. Nyír.
793. *Antalfy Endre*. Keleti költőkből. 1. Dsámi. 2. Ali Madsnun. 3. Madsáni ál-adáb. Marosvásárh. Kemény Zs. Társ. 1914. évkönyve 79—81. l.
794. *Bang, Willy*. Zur Kritik des Codex cumanicus. Louvain. 1910. — Ism. Biehl Mihály. Archivum Franciscanum histor. VII. 138. s kv. l.
795. *Bang, Willy*. Beiträge zur Kritik des Codex cumanicus. Bruxelles. 1911. — Ism. Biehl Mihály. U. o. 138. s kv. l.

796. *Bang, Willy.* Ueber die Rätsel des Codex cumanicus. (Sitzungsber. d. k. pr. Akad. XXI.) — *Ism. Biehl Mihály.* U. o. 138. s kv. l.
797. *Bang, Willy.* Ueber die Herkunft des Codex cumanicus. (Sitzungsber. d. k. pr. Akad. Berlin. 1913.) — *Ism. Biehl Mihály.* U. o. VII. 138. s kv. l.
798. *Frati, Carlo.* Versi italiani nel codice cumanico della Marciana e Fr. Petrarca. (Il libro e la Stampa. IV. 1910. fasc. 1. pag. 3—9.) — *Ism. Biehl Mihály.* U. o. VII. 144. l.
799. *Kálmány Lajos.* Ballada a török világból. (Komáromi szép leány.) *Ethnogr.* 36—38. l.
800. *Kégl Sándor.* A régi török költők és Ahmed pasa. (Kivonat.) *Akad. Értes.* 550—553. l.
801. A Manasz-eposz ügye. *Ethnogr.* 57. l.
802. *Mészáros Gyula.* Magyarországi kún nyelvemlékek. Budapest, 1914. (8-r. 46 l.) — *Ism. Németh Gyula.* EPhK. 706—709. l.
803. *Munkácsi, Bernhardt.* Türkisch burun. Keleti Szemle XIV. 352. l.
804. *Németh Gyula.* A török-mongol nyelvviszonyhoz. *Nyelv. Közl.* 43. köt. 126—142. l.
805. *Németh, Julius.* Über den Ursprung des Wortes šaman und einige Bemerkungen zur türkisch-mongolischen Lautgeschichte. Keleti Szemle XIV. 240—249. l. (Külön is megjelent. 8-r. 14 l.)
806. *Omer Feridoun.* Belgrádi török emlékek. 1. Damad Ali Pasa nagyvezír sírköve 1741. 2. Hadszi Besir Aga belgrádi kútjának föliratos márványtáblája Temesváron 1741. *Arch. Értes.* 132—138. l.
807. *Salemann, Carl.* Zur Kritik des Codex cumanicus. (Bulletin de l'Acad. imp. d. sc. de St. Pétersbourg. Sér. VI. No. 12.) — *Ism. Biehl Mihály.* Archivum Franciscanum Hist. VII, 144. l.)

VII. Magyar nyelv és irodalom.

1. Bibliographia.

808. Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárának II. kötetéhez. *Könyvszemle* 157—160., 260—262. l.
809. *Baranyay József.* A komáromi nyomdászat és a komáromi sajtó története. Budapest, 1914. Nagel O. (8-r. 2 lev., 192 l.) 2 K.
810. *Baranyay József.* Komárommegyei ritkaságok. A «Komáromi Kalendárium». (Adatok a komáromi nyomdászat történetéhez.) *Komáromi Ujs.* 1., 2. sz.
811. *Baranyay József.* A komáromi sajtó története. U. o. 6—8., 18., 21—23. sz. [U. o. 27. sz.]
812. *Baranyay József.* A komáromi sajtó történeti repertoriuma.
813. *Berghoeffer, C. W.* Die Frh. K. v. Rothschild'sche öffentl. Bibliothek. 1913. — *Ism. Könyvtári Szemle* 171. l.
814. *Braun Róbert.* Magyar szerkesztőségi könyvtárak. U. o. 93—97. l.
815. *Burger, Konrad.* Die Drucker u. Verleger in Spanien. 1501—1536. Leipzig, 1913. — *Ism. Gulyás Pál.* *Könyvszemle* 348. l.
816. *Chambure, A.* A travers la presse. 1914. — *Ism. Könyvtári Szemle* 172. l.
817. *Collijn, Isaak.* Katalog d. Inkunabeln d. Kgl. Bibl. in Stockholm. I. 1914. — *Ism. G. P.* *Könyvszemle* 273—275. l.

818. *Dienes László*. A lipcsei nemzetközi könyvpiari kiállítás. Könyvtári Szemle 194—204. l.
819. *Dienes László és Köhalmi Béla*. Újabb könyvtári szakirodalom. U. o. 47—50. l.
820. *Ebert, O. E. u. Scheuer, O.* Bibliographisches Jahrbuch f. deutsches Hochschulwesen. I. — Ism. Σ. Könyvszemle 83—85. l.
821. *Evkönyve, Magyar Könyvkereskedők* —. 24. évfolyam. 1. Magyar Könyvészet. 1913. 2. Könyvkereskedelmi üzletcím-tár. 3. Közhasznú üzleti tudnivalók. Szerk. Márton Kálmán. Budapest, M. könyvk. egyll. 1914. (8-r. XLVIII, 421 l.)
822. *Ferenczi Zoltán*. Magyarország bibliográfiája. Könyvtári Szemle 37—39. l.
823. *G. P.* Spanyol vándorkönyvtárak. Múz. Könyvt. Értes. 64. l.
824. *G. P.* A népkönyvtárügy Belgiumban. U. o. 64. l.
825. *G. P.* Nagylucei Orbán egy kéziratosa könyve a bécsi udvari könyvtárban. Könyvszemle 192. l.
826. *Gárdonyi Albert*. Az első budai nyomda terve az 1686. évi visszafoglalás után. Könyvtári Szemle 145. l.
827. *Green, S. Sw.* The public library movement in the United States. 1853—1893. — Ism. Gulyás Pál. Könyvszemle 176—178. l.
828. *Gulyás Pál*. A közművelődési könyvtárak. (Reformtervek.) Bud. Hírl. 82. sz.
829. *Gulyás Pál*. Magyar szépirodalom idegen nyelven a M. N. Múzeum könyvtárában. Könyvszemle 54—67., 131—152., 240—255., 302—332. l.
830. *Gulyás Pál*. Törvényjavaslat az olasz népkönyvtárügy dolgában. Múz. Könyvt. Értes. 212—214. l.
831. *Gy. L.* Nemzeti Könyvtár. Bud. Szemle 158. köt. 441—451. l.
832. *Hajnöci Iván*. A 300 éves löcsei nyomda. Közlem. Szepes m. multjából 74—82. l.
833. *Hamar István*. A Ráday-könyvtár újabb története. 1913. — Ism. Kristóf György. EPhK. 135. l.
834. *Haraszti Károly*. A magyar könyvkiadás és könyvkereskedelem a mult század első felében. Könyvtári Szemle 76—81., 105—114., 139—144. l. [5—6. sz.]
835. *Haraszti Károly*. Ivanics Zsigmond könyvkereskedése. Corvina
836. *Harsányi István*. A Rákóczi-könyvtár és katalogusa. Könyvszemle 68—71., 152—156., 256—259., 333—336. l.
837. *Harsányi István*. Luthernek a sárospataki főiskolában őrzött könyvei. Múz. Könyvt. Értes. 208—212. l.
838. *Hellebrant Árpád*. A magyar nyelvtudományi irodalom 1913-ban. M. Nyelv 6. füz. borítékán.
839. *Hellebrant Árpád*. A magyar pædagógiai irodalom 1913-ban. M. Pædag. 376—464. l.
840. *Hellebrant Árpád*. A magyar philologiai irodalom 1913-ban. EPhK. 507—632. l.
841. *Hellebrant Árpád*. A magyar történeti irodalom 1913-ban. Budapest, 1914. (8-r. 78 l.) (A Századok melléklete.)
842. *Hellebrant Árpád*. Néprajzi könyvészet 1912-ről. Ethnogr. 51—54., 174—177., 335—339. l. [Könyvszemle 95. l.]
843. *Holub József*. A budai könyvtár állapota a XVI. század végén.

844. *Hómann Bálint*. Pálos-Breviariumok és Missalék a XV—XVI. századból. U. o. 293—301. l.
845. *Jäger Gusztáv*. Hungary-Hongrie. Corvina 1., 2. sz.
846. *Kacziány Géza*. Könyvtári sétat. 1. Az Ernst-gyűjtemény. Könyvtári Szemle 33—36., 59—63. l. — 2. Kőhalmi Béla. Krejesi Rezső könyvtára. U. o. 88—91. l. — 3. Philobiblos. Todoroszku Gyula gyűjteménye. U. o. 149—153, 174—178. l.
847. *(k. b.)* Enek a magyar könyvkiadók általános könyvárjegyzékéről. Könyvtári Szemle 22. és 51. l.
848. *(k. b.)* Rövid előadás a könyvkereskedelemről. Könyvtári Szemle 16—19. l.
849. *Kele István*. A népkönyvtárakról. Egri egyházm. Közl. 7. sz.
850. *Kemény Lajos*. A kassai könyvnyomtatás történetéhez az 1848—1849. szabadságharc korából. Könyvszemle 263—267. l.
851. *Kereszty István*. A magyar és a magyarországi sajtó időrendi áttekintése. 1705—1849. U. o. 111—130. l.
852. *Király György*. Magyar irodalomtörténeti bibliográfia. Könyvtári Szemle 67—71. l.
853. *Kőhalmi Béla*. Nincs nemzeti bibliografiánk. Budapest, 1914. (8-r. 29 l.) — *Ism. k. gy.* Irodalomtört. 278. l. — *Arceturus*. Az Ujság 73. sz.
854. *Kont, I.* Bibliographie française de la Hongrie. (1520—1910.) Paris, 1913. — *Ism.* Zolnai Béla. Könyvszemle 172—176. l. — *Benedek Marcell*. Irodalomtört. 35—37. l. — *E. G. L.* Revue des Question histor. 1. sz. — *H. S.* de Bibliographie Moderne 1912 13. nov. dec. — Lásd 858. sz. a is.
855. Könyvkötő nyugta 1567-ből. Közli Holub József. Könyvszemle 163. l.
856. *Krasznay István*. A nyomdászat. 1914. — *Ism.* Gyalus István. U. o. 347. l.
857. *Lesskó Béla*. Technikus könyvtárosok Németországban. Könyvtári Szemle 24. l.
858. *Léval, André*. Supplément à la bibliographie française de la Hongrie de I. Kont. Revue de Hongrie XIII No 1., 52—66., 138—152., 213—229. l. (Külön is megjelent. 8-r. 50 l.) — *Ism. bz.* EPhK. 406. l. — *z. b.* Irodalomtört. 349. l. — *(rl.)* P. Lloyd 110. sz.
859. *Lukinich Imre*. Magyar történelmi bibliográfia. Könyvtári Szemle 3—6. l. — *Hómann Bálint* és *Szabó Ervin* hozzászólása. U. o. 39—43. l.
860. *Lukinich Imre*. Könyvtárak száz év előtt. Könyvtári Szemle 122. l.
861. *Madzsar József*. Mintajegyzék városi nyilvános könyvtárak számára. 1913. — *Ism.* Gulyás Pál. Könyvszemle 169. l. — *Kőhalmi Béla*. Husz. Száz. 29. köt. 264—266. l. — *Irodalomtört.* 78. l.
862. *Madzsar József*. Angol és német nyilvános könyvtárak. Könyvtári Szemle 157 163., 184—194. l.
863. *Madzsar József*. Az első fővárosi főkkönyvtár. U. o. 19—22. l.
864. *Madzsar József*. James Duff Brown. U. o. 117. l.
865. A Magyar Nemzeti Múzeum orsz. Széchenyi könyvtára az 1913-ik évben. Könyvszemle 197—216. l.
866. A magyar philológiai irodalom 1913-ban. Közműveltség 163—165. l.

867. *Miklós Ödön*. A hanaui és oppenheimeri biblia. Közlöny (Debreczen.) 44. évf. 10. sz.
868. *Molnár Gábor*. Régi hirlapok és folyóiratok a közművelődési ház könyvtárában. Székely Napló 38—47. sz.
869. *Monographien des Buchgewerbes* 1—9. Leipzig, 1908—13. — *Ism. Gulyás Pál*. Könyvszemle 82. l.
870. *Nádai Pál*. Modern magyar amatőrkönyvek. Könyvtári Szemle 127—134. l.
871. A német bibliográfia és a Deutsche Bücherei könyvtárosai. U. o. 146. l.
872. *Niklai Péter*. Névtelen és álnevű munkák a 19. század politikai röpirat irodalmában. U. o. 164—167., 204—211. l.
873. *Novitzky N. László*. Egyesült erővel. A magyar könyvnyomdászok szakszervezeti tevékenységének története. Budapest. — *Ism. Gyalus István*. Könyvszemle 78—82. l.
874. *Peddie, R. A.* Fifteenthcentury books. 1913. — *Ism. G. P.* U. o. 178. l. [Szemle 181—183. l.]
875. *Philobiblos*. Elpusztult és fenyegetett könyvtárak. Könyvtári
876. *Pruzsinszky Pál*. A Ráday-könyvtár története. 1913. — *Ism. Kristóf György*. EPhK. 135. l.
877. *R. R.* Régi magyar könyvesház. (M. Institoris M.: A gyökeretlen fa. 1793.; Berta Gy. A Frantziák Szabadságának fája. 1793.; Szekeér A. Marengoi Tsata. 1807.) Modern Szemle 86—91. l.
878. *Raffay Sándor*. A hallei egyetemi könyvtárral kapcsolatos magyar könyvtár. Múz. Könyvt. Értes. 54—58. l.
879. *Rexa Dezső*. Az első (?) kassai nyomtatvány. 1609. Könyvszemle 1—4. l.
880. *Rezek Román*. A legrégibb magyar könyv és a Pesti Napló. (Pesti Napló 1914. 16. sz. Heyden Sebald 1531-iki gyermeki beszélgetésekről.)
881. *Rezek Román*. Régi Napoleon-irodalmunk. Modern Szemle 140. l.
882. *Román Ernő*. Kurucz Vay Ádámné sz. Zay Anna imakönyve. Sárosp. Ref. Lapok 10., 11. sz.
883. *Schöppflin Aladár*. Futólagos szemle a karácsonyi könyvpiacon. Könyvtári Szemle. Melléklet 2—4. l. — Január. U. o. 13—15. l. — Február. U. o. 39. l. — Márczius. U. o. 53—55. l. — Április. U. o. 75—77. l. — Május. U. o. 94. l.
884. *Segarizzi, Amaldo*. Bibliografia delle stampe popolari italiane d. R. biblioteca Nazionale d. S. Marco di Venezia. I. 1913. — *Ism. Bibliofil*. Könyvszemle 273. l.
885. *Sylvester*. Némi adalék magyar könyvek árához. Könyvtári Szemle 154—156. l.
886. *Székely Dávid*. Magyar könyvtárak Amerikában. Pesti Hirl. 116. sz.
887. *Váradi Irma*. Egy városi fiókkönyvtár kezdetei. Városi Szemle decz. és Könyvtári Szemle 213—215. l.
888. Vidéki könyvtáraink 1912-ben. Könyvszemle 10—53. l.
889. *Vogelstein, Julie*. Von französischer Buchmalerei. — *Ism. Múz. Könyvt. Értes.* 218. l. [tári Szemle 58. l.]
890. Wer ist's, Unsere Zeitgenossen. 7. Aufl. 1914. — *Ism. Könyv-*
891. *Wlassics Gyula*. Könyvtárpolitikai kérdésekről. U. o. 1. l.
892. *Wlassics Gyula*. Katonai könyvtárak. Budap. Hirl. 70. sz.
893. Zwiebelfisch a könyvgyűjtésről. Könyvtári Szemle 121. l.

2. Magyar irodalomtörténet.

894. *Ábrányi Emil*. Történeti drámák. (Jelentés a Nemzeti Színház pályázatáról.) Bud. Szemle 160. köt. 276—281. l.
895. *Ábrányi, Emil*. Die drei Grenadiere. Übers. v. Friedrich Lám. Ung. Rundschau 748. l.
896. *Ády Endre*. Ki látott engem. 1914. — Ism. Papp Viktor. Szilágyság 5. sz. — Ignotus. Nyugat I. 277—279. l. — Horváth Ákos. A Cél 304. l. — K. A. Uj Nemzedék 19. sz. — Móricz Zsigmond. Nyugat I. 480—483. l. — Vasárn. Ujs. 10. sz. — Jászi Oszkár. Világ 40. sz. (Vezércikk «Egy verses könyvről» címmel.)
897. *Alszeghy Zolt*. Gyöngyösi tordalék. Katholikus énekgyűjtemény a XVII. századból. Gyöngyösi-Kalendár 1914. 74—94. l. (Külön is. Gyöngyös, 1914. 8-r. 23 l.) — Ism. Leskó József. Egri Egyházm. Közl. 8. sz.
898. *Alszeghy Zolt*. Ének az gazdagról. EPhK. 500. l. — Horváth János. Válasz A. Zs.-nak, egyszersmind újabb adalék a Gazdagról szóló Énekhez. U. o. 501—503. l. — Lásd 1027. sz. a. is.
899. *Ambrus Zoltán*. Régi és új számművek. (Magyar Könyvtár.) — Ism. Vasárn. Ujs. 13. sz.
900. *Ambrus Zoltán*. Színházi esték. (Az Élet könyvei. 1914.) — Ism. a. j. Élet 1. sz. — Deák Viktor. Magy. Kultura 226. l. — Császár Ernő. Budapest. Szemle 158 köt. 473—477. l. — Prónai Lajos. M. Középisk. 101. l.
901. *Ambrus Zoltán* munkái. — Ism. ly. Uránia 310—312. l.
902. *Andor József*. A tanítónő. 1914. — Ism. kl. Magy. Kultura 278. l. — Horváth Ákos. A Cél 233. l. — Prónai Lajos. M. Középisk. 171. l. [15., 16. sz.]
903. *Andor József*. A katolikus irodalom korszerű kérdései. Élet
904. *Antal Gézané*. Túl a palotákon. — Ism. A Hét 27. sz.
905. *Antal S.* A trondjheimi herczeg kíséretében. 1913. — Ism. b. j. Kath. Szemle 48. l.
906. *Arkosi Ferenczi Kálmán*. Guzsajasban. — Ism. (ma.) Kereszt. Magvető 188. l. — Liszka Árpád. A Cél 393. l. — Élet 18. sz. — Vasárn. Ujs. 19. sz.
907. *Asbóthné Ferenczi Sári*. Mary. — Ism. r. r. Budapest. Szemle 160. köt. 158—160. l. — H. A. Élet 1. sz.
908. Aurora. 1914. — Ism. V. M. Irodalomtört. 139. l.
909. b. j. Újabb regényeink. Kath. Szemle 1914. 39—52. l.
910. *Babits Mihály*. Levelek Irisz koszorújából. — Ism. Vasárn. Ujs. 22. sz.
911. *Babits Mihály*. A gólyakalifa. — Ism. Nagy Péter. M. Kultura 564. l.
912. *Balassa József*. Szegedi írók. Mult és Jövő. 25—31. l.
913. Balassi-komédia. *Borbély István*. Balassi Menyhért Áruhatása és Karádi Pál. Irodalomtört. 175—177. l.
914. *Erdélyi Lajos*. A Balassi-komédia szerzőjének kérdése. Irodalomtört. 451—458. l.
915. *Horváth János*. Tapogatódzások a Balassi-komédia körül. Irodalomtört. 289—293. l.

916. *Balázs P. Zsigmond.* Antikrisztus versei. — *Ism. Ady Endre.* Nyugat I. 796. l.
917. *Bánóczi József.* Jelentés a gróf Karátsonyi jutalomról. *Akad. Értes.* 430—435. l.
918. *Bársony István.* Este. — *Ism. k. k. Egyh. Közl.* 47., 48. sz. — *Élet* 16. sz. — *A—a J—s Élet* 29. sz. — *Hét* 13. sz. — *Vasárn. Ujs.* 29. sz.
919. *Bársony István.* Dinamit. 1913. — *Ism. H. L. Egyh. Közl.* 10. sz.
920. *Bartha József.* Ujabb vélemények a Toldi-mondáról. Fölösleges kutatások. (Toma: *Élet és irodalom* 258—268. l.) — *Ism. Heinrich Gusztáv. EPhK.* 234—236. l.
921. *Báthory Nándorné, özv.* Tündérvilág a városligetben. — *Ism. Tarczai György. Kath. Szemle* 106—108. l. — *Gerely Jolán. Egyh. Közl.* 1. sz. — *Kemenes Károly. M. Kultura* 185. l.
922. *Beóthy Zsolt.* Magyar lángelmék. Debrecz. Főisk. Lapok 56. évf. 4—10. sz.
923. *Beóthy, Zsolt.* The development of the intellectual life of the Hungarians. Hungary 2—8, 10—12., 14—15. sz.
924. *Berecz Sándor.* Apollonius historiája. 1913. — *Ism. Borbély István. Irodalomtört.* 1914. 37. l.
925. *Berkes Imre.* Ezer leányfej. — *Ism. b. j. Kath. Szemle* 49. l.
926. *Berzeviczy Albert.* Elnöki megnyitó beszéd. *Akad. Értes.* 389—395. l.
927. *Bessenyei György.* Az amerikai Podocz és Kazimir keresztényen vallásra való megtérése. Ford. Kazinczy Ferencz. A német eredetivel együtt kiadta és bevezetéssel ellátta Weber Artúr. (Régi Magyar Könyvtár. 34.) Budapest, 1914. Akadémia. (8-r. 58 l.) 1.60 K. — *Ism. Irodalomtört.* 500. l. — *Irodortört. Közl.* 497—498. l.
928. *Birkás Géza.* A Toldi-monda kérdéséhez. — *Irodalomtört.* 134—136. l. — *Bartha József válasza. U. o.* 280. l.
929. *Biró Lajos.* Az utolsó csók. 1914. — *Ism. Lábay Gyula. Egyh. Közl.* 25. sz.
930. *Biró Lajos.* Sárga lilium. — *Ism. H. L. Egyh. Közl.* 14. sz.
931. *Biró Lajos.* Rabló lovag. — *Ism. H. L. Egyh. Közl.* 14. sz.
932. *Biró Lajos.* Serpolette. — *Ism. Schöpflin Aladár. Husz. Század* 30. köt. 663. l. — *Nagy Péter. M. Kultura* 563. l. — *Modern Szemle* 95. l.
933. *Biró Lajos.* A szentlélek lovagja. 1914. — *Ism. L. L. N. Pest. Journ.* 198. sz. — *Kárpáti Aurél. Uj Nemzedék* 15. sz. — *Schöpflin Aladár. Husz. Száz.* 30. köt. 663. l. — *Vasárn. Ujs.* 17. sz.
934. *Biró Lajos.* A ciklámen. 1914. *Ism. L. L. N. Pest. Journ.* 198. sz. — *Hét* 13. sz. — *Uj Idők* I. 333. l. — *Nagy Lajos. Nyugat* I. 651. l.
935. *Bittenbinder Miklós.* Bidpai és Lokman magyar fordítói. *Irodalomtört.* 414. l. Lásd 1202. sz. a. is. [mány 315. l.
936. *Blaskó Mária.* Tövisek közt. — *Ism. Urbányi C. József. Alkot.*
937. *Bodor Aladár.* Az irodalomtörténet korszakai. 1913. — *Ism. Kristóf György. Irodalomtört.* 195. l.
938. *Bokor Malvin.* Virradat. 1913. — *Ism. Cs-né. Kath. Szemle* 220—222. l. — *H. A. Élet* 9. sz. — *Filó Károly. Kath. Nevelés*

222. l. — K. K. Egyh. Közl. 40. sz. — Kemenes Károly. M. Kultúra 88. l.
939. *Bokor Malvin*. Vihar. 1914. — *Ism. ssa. Magy. Kultúra* 40. l.
940. *Böszörmény-Vargha Géza*. Versek. — *Ism. Tóth Árpád*. Nyugat I. 725. l.
941. *Bródy Sándor*. Timár Liza. Életkép 3 felv. Először adták a Vígszínházban márcz. 19.
942. *Bródy Sándor*. Hús évők. 1913. — *Ism. b. j. Kath. Szemle* 51. l. — *Matejow. K. Gy. Egyh. Közl.* 21. sz.
943. *Bródy Sándor*. A felbonczolt szív. — *Ism. Modern Szemle* 96. l.
944. *Cholnoky V.* Kaleidoszkop. — *Ism. Prónai L. M. Középisk.* 170. l.
945. *Császár Elemér*. A német költészet hatása a magyarra. stb. 1913. — *Ism. Gálos Rezső. Bud. Szemle* 158. köt. 477—480. l. — *Bleyer Jakab. EPhK.* 215—220. l. — *B. J. Irodalomtörténet* 190. l. — *Turóczi-Trostler József. P. Lloyd* 70. sz.
946. *Császár Ernő*. Az Olesó Könyvtár és a Magyar Könyvtár 1913-ban. *Bud. Szemle* 158. köt. 147—152. l.
947. *Czenk*. Hivatás. 1913. — *Ism. b. j. Kath. Szemle* 42. l.
948. *Czobel Minka*. Az erdő hangja. 1914. — *Ism. L. L. Pest. Journ.* 198. sz. — *Uj Idők*. I. 558. l. — *Hét* 22. sz. — *Vasárn. Ujs.* 21. sz.
949. *Dánielné Lengyel Laura*. Edith. 1914. — *Ism. L. L. Pester Journ.* 198. sz. — *Hét* 16. sz.
950. *Darnay Kálmán*. Gisimár. Regény. 1914. — *Ism. Borbély György. Magy. Pajzs* 1. sz. — *Szabó Dezső. Nyugat* I. 75. l.
951. *Deli*. Tudakos levelek. — *Ism. L. L. Magy. Hírlap* 17. sz. — *Zibolen Endre. M. Középisk.* 50. l.
952. *Décsi Lajos*. Az «Effectus amoris». Könyvszemle 337—342. l.
953. *Décsi Lajos*. Tatrosy György verseskönyve. *Ethnogr.* 313—315. l.
954. *Diplomata*. A hannoveri huszárok. 1913. — *Ism. b. j. Kath. Szemle* 43—44. l.
955. *Diplomata*. Nagy dolog a háború. 1913. *Ism. b. j. Kath. Szemle* 45. l.
956. *Döbrentei* papirosszeletei. Közli Gálos Rezső. *Irod. tört. Közlem.* 459—464. l.
957. *Dornyay Béla*. Adatok Tata-Tóváros irod. történetéhez. 1913. — *Ism. Irodalomtört.* 78. l.
958. *Drávai János*. Hunyadi János. Költői elbeszélés. 1913. — *Ism. Bogdány Ferencz. Egri egyházm. Közl.* 7. sz. — *Tordai Ányos. M. Kultúra* 323. l.
959. *Dusel, F.* Liliom, dramatische Legende von Frau Molnár. *Westermanns Monatshefte* 8. sz.
960. *Elek, Oszkár*. A remete és angyal. *Erd. Múz.* 168—175. l.
961. *Az Élet könyvei*. 1914. — *Ism. Prónai Lajos. M. Középiskola* 99—104., 167—172. l.
962. *Enyedi György*. Tancredus király leánya. Kiadja Henrich A. 1912. — *Ism. Prohászka János. Nyelvőr* 26. l.
963. *Az Érdekes Ujság* dekameronja. II. köt. — *Ism. Szini Gyula. Nyugat* I. 570. l.
964. *Erdélyi Lajos*. A gyulafehérvári glosszákhöz. *Irodalomtört.* 459—461. l.
965. *Erdősi Dezső*. Emberi írások. — *Ism. bl. Hét* 23. sz. — *m. Pester Lloyd* 150. sz.

966. Évlapjai, A Kisfaludy-Társaság —. 48. köt. — Ism. Velezdi M. Irodalomtört. 469—471. l. — 47. köt. — Ism. r. m. U. o. 43. l.
967. *Fábián Dénes*. Énekeskönyvünk és a revisio. Lelkészegyl. Közl. 34—39. sz. [252—254. l.]
968. *Fabó, Berthold*. Die älteste Zeitung Ungarns. Ung. Rundschau
969. *Falk Zsigmond*. A söntéstől a rivaldáig. 1913. — Ism. b. j. Kath. Szemle 49. l.
970. *Falu Tamás*. Majális. 1913. — Ism. b. j. Kath. Szemle 50. l.
971. *Falu Tamás*. Operencia. 1914. — Ism. Ágoston Ignác. Egyh. Közl. 48. sz. — B. Új Idők I. 126. l. — Hét 6. sz.
972. *Falus Ferenc*. Az álmok fejedelme. Ism. Isáák Imre. Miskolczi Napló 57. sz.
973. *Farkas Antal*. Templomtűzek. 1914. — Ism. Ormos Ede. Népszava 87. sz. — Ady Endre. Nyugat I. 796. l.
974. *Ferenzi Magda*. Fehér árnyékok. — Ism. M. Figyelő I. 323. l. — H. A. Élet 1. sz. — k. k. Egyh. Közl. 50. sz. — Hét 1. és 2. sz.
975. *Ferenczi Zoltán*. A nemzeti genius és a nemzeti irodalom. Budap. Szemle 157. köt. 291—296. l.
976. *Finta Sándor és Kárpáti Endre*. Szegény napok futása. 1914. — Ism. Lám Frigyes. Magy. Kultura 570. l.
977. *Füst Milán*. Változtatnod nem lehet. — Ism. Nagy Zoltán. Nyugat I. 619—622. l.
978. *Gábor Andor*. Mit ültök a kávéházban. 1914. — Ism. L. L. Pest. Journ. 198. sz. — Modern Szemle 98. l.
979. *Gábor Andor*. Ezüstpille. Énekes játék 3 felv. Arnold és Bech bohózataiból írta —. Először adták a Vígszínházban május 9.
980. *Gachal Ferencz*. Tiszafüred neves emberei. (Bernát Gáspár.) Tiszafüredi Ujs. 3. s kv. sz.
981. *Gáspár István*. Az utolsó Drághfy. — Ism. -án. Az Ujság 81. sz. — ó. P. Lloyd 88. reg. sz. — Hét 15. sz.
982. *Garai Ferencz*. A pénz parancsol. — Ism. Hét 10. sz.
983. *Garamszeghy Sándor*. Matyó lakodalom. Falusi történet 3. felv. Először adták a Nemz. Színházban jan. 16.
984. *Gárdonyi Géza*. Április. — Fűzfalevél. — Ism. Kosztolányi Dezső. Nyugat I. 572—574. l.
985. *Gragger Róbert*. Irodalomtörténeti forrástanulmányok. Irod.-tört. Közlem. 20—35. l. Eleje a múlt évi folyamban.
986. *Gulyás József*. Néhány adat az Árgirus-meséhez. EPhK. 732. l.
987. *Gulyás Károly*. Művelődéstörténeti emlék a XV. századból. Könyvszemle 161—163. l. (Beroaldus Fülöp levele Gyulai Fülöp-höz. 1496.)
988. *Gulyás Pál*. Az Illésházy nádor felett mondott búcsuztató nyomtatási helye és szerzője. Könyvszemle 5—9. l.
989. *György Lajos*. Octavianus. Irodalomtört. Közlem. 257—278. l.
990. *György Mátyás*. Ligeia. 1913. — Ism. Turóczi-Trostler J. Pester Lloyd 10. sz. — Tóth Árpád. Nyugat I. 650. l.
991. *Gyulai Pál*. Varjú István. — Ism. ty. Uránia 92. l.
992. *Hajdú Miklós*. Gileád. 1914. — Ism. L. L. Pest. Journ. 198. sz. — Kaczér Illés. Múlt és Jövő 396. l. — Vasárn. Ujs. 29. sz. — Hét 23. sz.
993. *Halasi Andor*. Tormay Cécile. Élet 24. sz.

994. *Halász Imre*. Egy letűnt nemzedék. Ism. Pethő Sándor. (Toma : Élet és Irodalom 434—446. l.)
995. *Haendel Vilmos*. Mese a boldogságról. 1913. — Ism. *b. j. Kath. Szemle* 47. l.
996. *Hangay Sándor*. Fekete haj árnyékában. — versei. — Ism. Horváth Ákos. *A Cél* 78. l.
997. *Hargitai Tihamér*. Halál-karaván. 1914. — Ism. Tóth Árpád. *Nyugat* I. 72. l.
998. Három ismeretlen sárospataki iskolai vígjáték. Közli Harsányi István. *Irod. tört. Közlem.* 332—347. l.
999. Három vers története. (A Himnusz, a Szózat, a Kossuth-nóta.) *A Tengerpart*. 1915. 1. sz.
1000. *Harsányi István*. A Religio megjegyzései a Ferenczi szerkesztette irodalomtörténethez. *Sárosp. Ref. Lapok* 4. sz.
1001. *Harsányi István és Hódossy Béla*. Két XVIII. századi dalgyűjtemény sárospataki kézírata. *Ethnogr.* 38—47., 101—107. l.
1002. *Harsányi István és Gulyás József*. Az Árgirus legrégibb kéziratának sárospataki töredéke. *Ethnogr.* 298—305. l.
1003. *Harsányi Kálmán*. A kristálynézők. 1914. — Ism. Kárpáti Aurél. *Új Nemzedék* 17. sz. — *a. j. Élet* 17. sz. — Carpaccio. *Hét* 12. sz. — Elek Artúr. *Nyugat* I. 652. l. — Gömöri András. *A Cél* 307. l. — Schöpflin Aladár. *Husz. Száz.* 30. köt. 658. l. — *M. Kultura* 326. l. — *Magyarország* 112. sz. — *Vasárn. Ujs.* 16. sz. — *N. Pester Lloyd* 150. sz.
1004. *Harsányi Lajos*. Hagia Sophia. 1914. — Ism. *A. J. Alkotmány* 4. sz. — *H. D. Élet* 1. sz. — Kiss Szerafin. *Religio* 579. l. — Lám Frigyes. *Kath. Szemle* 104—106. l. — *Liszka Árpád*. *A Cél* 154. l. — Patyi Gyula. *Kereszt. Tanító* 5. sz. — Tordai Ányos. *M. Kultura* 319—321. l.
1005. *Harsányi Lajos*. A Napkirály rokona. — Ism. Patyi Gyula. *Kereszt. Tanító* 5. sz.
1006. *Havas István*. A tomajfüredi arany napok. — Ism. Horváth Ákos. *A Cél* 234. l. — Kerékgyártó Ilona. *Polgárisk. Közl.* 69—71. l. — *S. M. Nemz. Nőnevelés* 82. l.
1007. *Hegedüs Gyula*. Komédia. — Ism. Czákó Pál. *Délmagy. Közl.* 62. sz. — Faragó Jenő. *M. Hirl.* 34. sz.
1008. *Hegedüs István*. A magyarországi latin «coelestis lyra». *Akad. Akad. Értes.* 1914. 18—41. l.
1009. *Heinrich Gusztáv*. A Toldi-mondához. *EPHK.* 234—236. l.
1010. *Heinrich Gusztáv*. Főtitkári jelentés. *Akad. Értes.* 396—411. l.
1011. *Heinrich Gusztáv*. Jelentés az 1914. évi Kóczán-pályázatról. *Akad. Értes.* 665—670. l. [Nemzeti Színházban.]
1012. *Heltai Jenő*. A tündérlaki lányok. Színjáték 3 felv. Előadták a
1013. *Heltai Jenő*. A tündérlaki leányok. — Ism. *cs. e. Bud. Szemle* 160. köt. 318—320. l. — Lábay Gyula. *Egyh. Közl.* 24. sz.
1014. *Heltai Jenő*. Jaguár. — Ism. *cs. e. Bud. Szemle* 160. köt. 318—320. l. — *Vasárn. Ujs.* 2. sz.
1015. *Heltai Jenő*. Familyhorel. 1913. — Ism. *b. j. Kath. Szemle* 50. l.
1016. *Heltai Jenő*. VIII. Emanuel és kora. — Ism. *K. K. Egyh. Közl.* 19. sz.
1017. *Heltai Jenő*. Fűzfásíp. — Ism. *Új Idők* I. 247. l.

1018. *Herczeg Ferencz.* Az ezredes. Vigj. 3 felv. először adták a Nemz. Színházban jan. 30. [Szemle 42. l.
1019. *Herczeg Ferencz.* A honszerző. 1913. — Ism. b. j. Kathol.
1020. *Hollós István.* Egy versmondó betegről. Nyugat I. 333—344. l.
1021. *Horkay Elemér.* Álmodik a robotos. 1914. — Ism. Nadányi Zoltán. Nagyvárad 52. sz.
1022. *Horváth Ákos* versei. — Ism. Liszka Árpád. A Cél 558—560. l.
1023. *Horváth Ákos.* Nemzeti irodalom. A Cél 386—388. l.
1024. *Horváth Cyrill.* Jelentés a Farkas-Raskó-pályázatról. Akad. Értes. 217—221. l.
1025. *Horvát István* mindennapija. Irod. tört. Közlem. 74—79., 196—211. l. Eleje a múlt évi folyamban.
1026. *Horváth János.* «Thúry György éneke.» Irodalomtört. 393—401. l.
1027. *Horváth János.* Ének az gazdagról. EPhK. 329—332. l. — Lásd 898. sz.
1028. *Illei János.* Tornynos Péter. Farsangi játék 1789. Kiadta és bevezetéssel ellátta Alszeghy Zsolt. (Régi Magyar Könyvtár. 38. köt.) Budapest, 1914. Akadémia. (8-r. 73 l.) 1-60 K. — Ism. Borbély István. Irod. tört. Közlem. 252. l.
1029. *Illés Gyula.* Szent Elek-legendáink. 1913. — Ism. H. Gy. Irodalomtört. 77. l.
1030. Iskoladrámák, Csiksomlyói —. Kiadták Alszeghy Zs. és Szlavik F. 1913. — Ism. Király György. EPhK. 373. l. — B. J. Irodalomtört. 222. l. — Borbély István. Irod. tört. Közlem. 250—252. l. — Ágner Béla. Csíki Lapok 13. sz.
1031. *Jakab Ödön.* Bíráló jelentés a szavalásra alkalmas kisebb költeményre kitérzött Bulyovszky Gyuláné jutalomról. Kisfaludy Társ. Évlapjai 48. köt. 321—323. l.
1032. *Jákó Károly.* Fejezetek a magyarországi XVIII. századi latin epikából. 1913. — Ism. Király György. Irodalomtört. 38. l.
1033. *Jánossy Béla.* Magyar földön. Elbeszélések. — Ism. Kiss Menyhért. Kath. Szemle 550. l.
1034. *Jászay Horváth Elemér.* Gyöngyök és könnyek. 1913. — Ism. Turóczy-Trostler J. P. Lloyd 10. sz.
1035. *Kacs Kovács Tibor Béla.* Szomorú mostan minden erre. — versei. 1914. — Ism. Vasárn. Ujs. 18. sz. — l. Pester Lloyd 110. sz.
1036. *Kacziány Géza.* A magyar memoire-irodalom. Új sorozat. Könyvtári Szemle 7—16., 43—47. l.
1037. *Kádár Jolán.* Adatok a magyar dráma-fordítások forrásaihoz. EPhK. 240—247. l.
1038. *Kafka Margit.* Színek és évek. 1912. — Ism. b. j. Kath. Szemle 46. l. [ség 13. sz.
1039. *Kálmán Ödön.* A legrégebb magyar zsoltárfordításról. Egyenlő.
1040. *Kanyaró Ferencz.* Argirus históriájának 1618-iki kézírata. Ethnogr. 305—312. l.
1041. *Karinthy Frigyes.* Grimasz. — Ism. Tóth Árpád. Nyugat I. 724. l.
1042. *Kassák Lajos.* Isten báránykái. — Ism. Halasi Andor. Élet 22. sz. — Szabó Dezső. Nyugat I. 653. l. — Hét 28. sz.
1043. *Katona Lajos* irodalmi tanulmányai. 1912. — Ism. Galgóczi György. Irodalomtört. 112—116. l. — Vargha Damján. Kath. Szemle 327—329. l. és Irod. tört. Közl. 124—126. l. — Bán

- Aladár. M. Középisk. 45—48. l. — Gálos Rezső. Ethnogr. 47—50. l. — *gr. Uránia* 243. l.
1044. *Kemény Simon*. Balkon. 1914. — *Ism. L. L. Pest. Journal*. 198. sz. — *K. St. J. P. Lloyd* 99. sz. — *B. Új Idők* I. 478. l. — Havas Gyula. Nyugat II. 52. l. — Hét 14. sz. — *Modern Szemle* 97. l.
1045. *Kemény Zsigmond br.* hátrahagyott munkái. Sajtó alá rendezte Papp Ferencz. 1914. — *Ism. Alszegehy Zsolt. Magy. Kultura* 375. l. — Pais Dezső. EPhK. 489—493. l. — Horváth János. Irod. tört. Közlem. 371—376. l. — Lakatos Vincze. Kath. Szemle 550. l. — Laczkó Géza. Irodalomtört. 326—328. l. — Zlinszky Aladár. M. Középisk. 444—446. l. — Élet 16. sz. — Vasárn. Ujság 8. sz. [Orsz.-Világ 7. sz.]
1046. *Kersék János*. Muzsikáinak. Versek. 1914. — *Ism. Thomée József.*
1047. *Kertész Kálmán*. A fehér turul. — *Ism. Kemenes Károly. Magy. Kultura* 184. l. — *szj. Kath. Szemle* 92. l.
1048. Két költemény az 1764-iki diaetáról. Közli Harsányi István. Irodalomtört. Közlem. 451—459. l.
1049. *Kiss József* költeményei. II. köt. 1914. — *Ism. Vasárn. Ujság* 2. sz. — *Új Idők* I. 53. l. — *B. Magy. Figyelő* I. 89—91. l.
1050. *Kiss József* felolvasása a Népopera matinéján jan. 25. Hét 5. sz.
1051. *Kiss Menyhért*. Az örök tűz. 1914. — *Ism. Tordai Ányos. M. Kultura* 321—323. l. — Halasi Andor. Élet 5. sz. — *Kiss Szerafin. Religio* 390. l. — *sz. j. Kath. Szemle* 93. l. — *a. Egyh. Közl.* 10. sz. — Hét 29. sz. [Élet 5. sz.]
1052. *Kiss Menyhért*. Hol a Maros vize folyik. — *Ism. Halasi Andor.*
1053. *Kisbán Miklós*. A haldokló oroszlán. 1914. — *Ism. Carpaccio.* Hét 21. sz. — *g. k. Élet* 25. sz. — *Ády Endre. Nyugat* II. 128. l. — *F. p. Új Idők* I. 663. l. — *Lippay Gyula. Budapest* 128. sz. — *Br. Nyáry Albert. A Cél* 472—475. l. — *ly. Uránia* 370. l. — *Modern Szemle* 146. l. — *Vasárn. Ujs.* 23. sz.
1054. *Kisbán Miklós*. A nagyúr. 1913. — *Ism. H. L. Egyh. Közl.* 19. sz.
1055. *Köbor Tamás*. Cognac-idyllek. — *Ism. Hét* 24. sz. — *Modern Szemle* 95. l.
1056. *Kohut, Adolph*. Ein altes Urteil über die ungarische Lyrik. *Ung. Rundschau* 487—490. l.
1057. Könyvtára, A Kisfaludy-Társaság nemzeti —. Szerk. Beöthy Zs., Négyesy L., Császár E. Budapest, 1914. Franklin T. (8-r.) 30 K.
9. köt. Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig. (XVI—XVIII. század.) Kiadja Alszegehy Zsolt. (8-r. 487. l.)
14. köt. Zrínyi Miklós gróf művei. Kiadja Négyesy László. I. köt. Költői művek. (471 l.)
23. köt. Deákcs költők. Kiadja Császár Elemér. I. köt.: Rajnis, Baróti Szabó, Révai versei. (351 l.)
43. köt. Bajza József művei. Kiadja Szűcsi József. I. köt. Költemények, novella, kritika. (278 l.)
58. köt. Tompa Mihály művei. Kiadja Kéki Lajos. I. kötet: Költemények 1840—1847. (463 l.)
82. köt. Szigeti József drámái. Kiadja Bayer József. — *Ism. Király György. Irodalomtört. Közlem.* 376—380. l. — *Kuncz*

- Aladár. Nyugat I. 712—716. l. — *ly.* Uránia 492—494. l. — Zádor Béla. Nyelvőr 326. l. (a 9. köt. a Sándor-kódex kiadására tesz megjegyzéseket.) — Könyvtári Szemle 114. l. — Vasárn. Ujs. 17. sz.
1058. *Kosztolányi Dezső.* Modern költők. — *Ism.* Tóth Árpád. Nyugat I. 287. l. — Császár Ernő. M. Kultura 371—373. l. — Horváth Akos. A Cél 78. l. — *K. A.* Élet 5. sz. — Kritikus. Kereszt. Tanító 6. sz. — *M. F.* Irodalomtört. 347. l. — Prónai Lajos. M. Középisk. 102. l. — *Sz. L.* Hét 2. sz. — Vasárn. Ujs. 3. sz.
1059. *Kosztolányi Dezső.* A szegény gyermek panasza. 1914. — *Ism.* Halasi Andor. Hét 6. sz. — *B.* Új Idők I. 282 l. — Vasár. Ujs. 4. sz.
1060. *Ková Albert.* Mezey Sándor. Mult és Jövő 279—280. l.
1061. *Kremmer Dezső.* Enciklopédia és lexikon-irodalmunkról. Könyvtári Szemle 71—76., 98—104. l.
1062. *Kropf Lajos.* Egy ismeretlen magyar költő Skóciában. 1628. Irod. tört. Közlem. 19. l.
1063. *Krúdy Gyula.* Mákvirágok kertje. — *Ism.* *r. r.* Bud. Szemle 160. köt. 308—310. l. — Kürti Menyhért. M. Kultura 319—321. l. — Hét 2. sz.
1064. *Krúdy Gyula.* Palotai álmok. — *Ism.* Demeter. Új Idők I. 556. l. — Lippay Gyula. Budapest 128. sz. — Nagy Péter. M. Kultura 562. l. — Modern Szemle 146. l.
1065. *Krúdy Gyula.* A puder. — *Ism.* Lippay Gyula. Budapest 128. sz. — *K. A.* Hét 23. sz. — Demeter. Új Idők I. 556. l. — Hét 36. sz. [Mult és Jövő 58. l.]
1066. *Kún József* hagyatéka. Versek. — *Ism.* Vasár. Ujs. 3. sz. —
1067. *Kurucz-balladák. Fejérváry Dezső.* A kuruc balladák szövegkritikájához. Irodalomtört. 253. l.
1068. *Harsányi I. és Gulyás J.* Néhány szó a kuruc balladák kérdéséhez. Sárosp. Ref. Lapok 1 sz. — Simonfy János. U. o. 2., 5., 8., 15. 18., 19. sz.
1069. *Harsányi István, Gulyás József, Simonfi János.* A kurucballadák hitelessége. Riedl professzor érveinek cáfolata. Sárospatak, 1914. Ref. főisk. ny. (8-r. 100 l.) 220 K. — *Ism.* Mihalik József. Múz. Kvt. Értes. 218. l. — *p. s. M.* Középisk. 491—493. l. — *R. I.* Ref. Szemle 29. sz. — Turóczy-Trostler J. P. Lloyd 116. sz.
1070. *Harsányi István, Gulyás József és Simonfi János.* A kurucz dalok forrásairól. Ethnogr. 156—164. 232—249. l.
1071. *Kacziány Géza.* Riedl hadjárata Thaly ellen. Magyarorsz. 115., 116. sz.
1072. *Komlós Aladár.* A kuruc balladák hitelességének kérdéséhez. Irodalomtört. 461—463. l. [pok 29. sz.]
1073. *Mihalik József.* A kuruc balladák hitelessége. Sárosp. Ref. La-
1074. *Tolnai Vilmos.* A kurucz balladák hitelességéről. EPhK. 656—674. l. — Lásd 1804. sz. a. is.
1075. *Laban Antal.* A Klingsor-mondához. EPhK. 695—699. l.
1076. *Lakatos László.* Mély húron. — *Ism.* *r. r.* Bud. Szemle. 160. Köt. 306—308. l. — *F. Gy.* Hét 1. sz. — Élet 3. sz.
1077. *Lakatos László.* A halhatatlan hercegnő. — *Ism.* Lippay Gyula. Budapest 128. sz. — (*O.*) P. Lloyd 116. sz. — Vasár. Ujs. 26. sz. — Hét 22. sz.

1078. *Lakatos Vince*. Szemelvények a XVII. század hitvitázó irodalmából. Összeállította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta —. Budapest, 1914. Szt. István-t. (8-r. 106 l.) 80 fill.
1079. *Lampérth Géza*. A glóriás Rákóczi. 1914. — *Ism. Tordai Anyos. Kath. Szemle* 726. l. — *Brisits Frigyes. M. Kultura* II. 158. l.
1080. *Lányi Sarolta*. A távozó. — *Ism. Hét.* 46. sz. — *Füst Milán. Nyugat* II. 563. l.
1081. *Lan Béla*. Háborgó vasuton. — *Ism. Kemenes Károly. M. Kultura* 184. l.
1082. *László Sándor*. Utolsó Március. 1914. — *Ism. Kardos Béla. Szilágyság* 8. sz.
1083. *Lázár Miklós*. Varieté. 1914. — *Ism. Krúdy Gyula. P. Napló* 99. sz. — *L. E. Hét* 25. sz. — *Modern Szemle* 147. l. — *L. L. Pest. Journ.* 198. sz.
1084. *Leffler Béla*. Magyar írók dán nyelven. Irodalomtört. 215—220. l.
1085. *Leffler Béla*. Magyar írók svéd nyelven. Irodalomtört. 1914. 67—71. l.
1086. *Lenkei Henrik*. Évggyűrűk 1914. — *Ism. Sebestyén Károly. Hét* 11. sz. — *p. g. Az Ujság* 58. sz. — (*w.*) *P. Lloyd* 70. sz.
1087. *Lesznai Anna*. A kis pillangó utazása. — *Ism. Balázs Béla. Nyugat* I. 64—66 l.
1088. *Ligeti Ernő*. Magányosan ezer tavasz közt. — *Ism. Tóth Árpád. Nyugat* I. 725. l.
1089. *Ligeti Miklós*. Tavasz. — *Ism. Isaák Imre. Miskolczi Napló* 57. sz.
1090. *Lorsy, Ernst*. Ungarische Literatur in Deutschland. Pest. Lloyd 49. sz.
1091. *Lovag Adám*. Nihil. — *Ism. Hét* 21. sz.
1092. *Lovassy Andor*. A bihariak. — *Ism. Vasárn. Ujs.* 30. sz.
1093. *Lovik Károly*. A keresztúton. 1914. — *Ism. vg. Budap. Szemle* 157. köt. 307—313. l. — *Agoston Ignác. Egyh. Közl.* 28., 29. sz. — (*B.*) *Uj Idők* I. 102. l. — *Halasi Andor. Élet* 21. sz. — (*K.*) *M. Figyelő* I. 91. l. — *Vasár. Ujs.* 1. sz. — *Revue de Hongrie* XIII. 315. l. [470—472. l.
1094. *ls.* A jelenné vált «jövő század regénye». Bud. Szemle 160. köt.
1095. *Lukinich Imre*. A kuncz kor költészetéhez. Századok 78. l.
1096. *M. P.* Amerikai magyar poéták. Magyarország. 90. sz. (Rudnyánszky Gyula, Kovácsy Kálmán, Baja Mihály és Nagy Ferenczről.
1097. *Magyar Bálint*. Biboros hajnal. — *Ism. Brisits Frigyes. M. Kultura* II. 159. l. [nia 133. l.
1098. A magyar dráma fejlődése. 1914. (8-r. 195 l.) — *Ism. ly. Urá.*
1099. *Majthényi György*. A jegenye alatt. — *Ism. H. A. Élet* 3. sz.
1100. *Margócsy József*. Tótnyelvre áttett hazafias magyar költemények. Vlatenecké básne. Losonc, 1914. Kármán H. (8-r. 49 l.)
1101. *Medgyesi László*. Aranyfüst. — *Ism. Tóth Árpád. Nyugat* I. 495. l.
1102. *Miklós Jenő*. A kék budoár. — *Ism. Sz. L. Hét* 22. sz.
1103. *G. Miklóssy Ilona*. Johanna. — *Ism. Nagy Péter. M. Kultura* 566. l.
1104. *Mikszáth Kálmán* hátrahagyott munkái. I. — *Ism. ly. Uránia*

92. 1. — Alszegehy Zsolt. M. Kultura 328. 1. — Gesztesi Gyula. Irodalomtört. 259. 1. — Lakatos Vince. Kath. Szemle 551. 1. — 4—5. köt. ism. Vértessy Jenő. Irod. tört. Közlem. 248—250. 1.
1105. *Mindszenty Gedeon* költeményei. 1913. — Ism. Sik Sándor. Irodalomtört. 260. 1.
1106. *Moderne ungarische Dichter*. Ins Deutsche übertragen von Dr. L. Brájjer. Nagybecskerek, 1914. (8-r. 100 l.) — Ism. t. r. EPHK. 328. 1. — Heller Fred. Gr. Beesker. Wochenbl. 8. sz.
1107. *Molnár Ferencz* hármass kis könyve. — Ism. Schöpfflin Aladár. Nyugat I. 349. 1. — Kürti Menyhért. M. Kultura 323. 1.
1108. *Molnár Ferencz*. Egy gazdátlan csónak története. 1913. — Ism. b. j. Kath. Szemle 47. sz.
1109. *Moór Elemér*. A Toldimonda és német kapcsolatai. (Német philologiai dolgozatok 13.) Budapest, 1914. Pfeifer. (8-r. 84 l.) 3 K.
1110. *Moravcsik Gyula*. A csodaszarvas mondája a bizánczi íróknál. EPHK. 280—292., 333—338. 1. (Külön is megjelent 8 r. 20 l.)
1111. *Móricz Zsigmond*. Kerek Ferkó. 1914. — Ism. Horváth János. Budap. Szemle 158. köt. 316—320. 1. — Schöpfflin Aladár. Nyugat I. 426. 1. és Husz. Száz. 30. köt. 661—663. 1. — K. A. Hét 3. sz. — K. K. Egyh. Közl. 47. sz. — ly. Uránia 370. 1. — Vasár. Ujs. 9. sz.
1112. *Móricz Zsigmond*. Sárarany. — Ism. Schöpfflin Aladár. Husz. Száz. 30. köt. 661—663. 1. [547—549. 1.]
1113. *Nádai*. Magyar írók, külföldi írók és vásárlók. Új Élet VI.
1114. *Nadányi Zoltán* újabb versei. 1914. — Ism. Salamon László. Nagyvarad 83. sz. — Vasár. Ujs. 28. sz.
1115. *Nagy Péter*. A Magyar Könyvtár újabb füzetei. Magy. Kultura II. 34—36. 1.
1116. *Neue ungarische Lyrik*. In Nachdichtungen von Heinrich Horvát.
 1. *Ady, Andreas*. 1. Grabeswacht. 2. Weil du mich liebst.
 2. *Babits, Michael*. 1. Ein christlich Lied. 2. Grabvers.
 3. *Balázs, Béla*. Lied der jungen Kreuzfahrer.
 4. *Füst, Milán*. Epilog: o beata solitudo!
 5. *Gellért, Oskar*. Kind Gott.
 6. *Juhász, Julius*. An der Wende.
 7. *Kiss, Josef*. Aus dem Buch der Gesichte. 2. Das Lob des kleinen grauen Pferdes.
 8. *Kosztolányi, Desider*. Aus einer Kindheit.
 9. *Lányi, Charlotte*. Fremdheit.
 10. *Mezey, Alexander*. Notturmo.
 11. *Mohácsi, Eugen* — Siziliane.
 12. *Nagy, Zoltán*. Der Pfau.
 13. *Reichard, Piroška*. Totentanzlied.
 14. *Somlyó, Zoltán*. Abendsegen.
 15. *Szilágyi, Géza*. An meine Seele.
 16. *Tóth, Árpád*. Leitstern. P. Lloyd 88. sz.
1117. *Nil*. Lelkem virágos ablakából. 1914. — Ism. H. K. Élet 39. sz.
1118. *Nordau, Max*. Ungarische Lyrik in deutschem Gewande. P. Lloyd 85. sz. (Kiss Józsefről és Neugebauer L. fordításáról.)
1119. *Nos*. Irodalom és az Akadémia. Polit. Hetiszemle 19. sz.

1120. *Novák János.* Testvér. 1914. — *Ism. Tordai Ányos. Kath. Szemle* 726. l. — *Horváth Ákos. A Cél* 156. l. — (*Sz.*) *M. Kultura* 41. l.
1121. *Oberle Károly.* A magyar irodalomtörténet a budapesti műegyetemen. *Irodalomtört.* 213—215. l.
1122. *Oláh Gábor.* Szegény magyarok. 1914. — *Ism. Kardos Albert. Budap. Hirl.* 87. sz. — *Ády Endre. Nyugat* I. 497. l. — *H. A. Élet* 23. sz. — *K. A. Hét* 17. sz. — *Kulcsár Gyula. A Cél* 388. l. — *Schöpflin Aladár. Husz. Száz.* 30. köt. 658—661. l. — *Vasárn. Ujs.* 15. sz.
1123. *Orbán Dezső.* A gyöngysoros Diana. 1912. — *Ism. K. K. Egyh. Közl.* 50. sz. [347—351. l.]
1124. *Ormós László* önéletrajza. *Közli Gálos Rezső. Irod. tört. Közlem.*
1125. *Pajzs Elemér.* Flórián viaskodása a nővel. 1913. — *Ism. b. j. Kath. Szemle* 52. l.
1126. *Pakots József.* Egy karriér története. *Komédia* 4 felv. Először adták a Nemzeti színházban ápr. 3.
1127. *Pakots József.* Sok asszony, egy férfi. — *Ism. Tóth Árpád. Nyugat* I. 725. l.
1128. *Péchi Simon* szombatos imádságos könyve. Közzéteszi *Guttman Mihály és Kormos Sándor.* Budapest, 1914. *Lampel R.* (8 r. VI, 488 l.) 3 K. — *Ism. Borbély István. Kereszt. Magvető* 239. l. — (*H. S.*) *P. Lloyd* 144. sz. — *M. Gy. Magy. Középiskola* 495. l. — *Rigagno. P. Hirl.* 116. sz. — *W. S. Izr. Tanügyi Értes.* 224. sz. — *Mult és Jövő* 346. l.
1129. *Pécsi Gusztáv.* Garcia Moreno. *Tört. dráma.* Esztergom. — *Ism. N. P. Magy. Kultura* 86. l.
1130. *Pékár Gyula.* A kölcsönkért kastély. *Vigj.* 5 felv. Először adták a Nemzeti színházban febr. 6.
1131. *Pékár Gyula.* A kölcsönkért kastély. — *Ism. Radnai Oszkár. A Cél* 151—153. l.
1132. *Péter János.* A székelyföld és székely nagyjaink. I. köt. Kézdivásárhely, 1914. *Turóczi J.* (8-r. 250. l.) (Tartalmából megemlítendő: *Zsögön Zoltán: Apor Péter életrajza. Biró Lajos: Barabás Miklós. Székely Dénes: Baróti Szabó Dávid. Kassai Lajos: Bálint Lajos. Biró Lajos: Bod Péter. Gálffy Miklós: Bolyai Farkas. Tóth Balázs: Bolyai János. Gajzágó Lenke: Cserei Jánosné. Szilveszter Ferenc: Cserei Mihály. Péter János: Fogarasy Mihály. Pap Mózes: Kriza János. Szilveszter Ferenc. Mikes Kelemen. Szentmártoni Kálmán: Orbán Balázs.*)
1133. *Peterdi, A.* Madonna de'l Tersatto. *Ford. Măcelariu Emil D. Unirea* 2. sz.
1134. *Pethő Sándor.* Sorsok. 1913. — *Ism. v. Kath. Szemle* 224. l. — *Horváth Ákos. A Cél* 305. l. — *K. A. Új Nemzedék* 22. sz. — *yk. Alkotm.* 7. sz.
1135. *Pichler, Alois H.* Entstehung der «Pressburger Zeitung». 1913. — *Ism. S. Könyvszemle* 171. l.
1136. *Pintér Jenő.* A magyar irodalom története Bessenyei György fellépésétől Kazinczy Ferenc haláláig. 1913. *Ism. Zlinszky Aladár. Tanáregyl. Közl.* 47. évf. 118—121. l. — *Ády Lajos.*

- Világ 88. sz. — Keller Imre. Nemz. Nénevelés 249. l. — Rác
Lajos. D. Lit. Ztg. 10. sz.
1137. *Portik Andor*. Hóvirágok. — Versei. — *Ism. b. ny.* A Cél
305—307. l.
1138. *Pulszky Ferenc*. Kisebb dolgozatai. Sajtó alá rendezte Lábán
Antal. Bevezetéssel ellátta Marczali Henrik. Budapest, 1914.
Akadémia. (8-r. LXXI, 291 l.) 5 K.
1139. *v-ó.* Szacsavay Sándor. (Halálának 100. évfordulójára.) P.
Napló 121. sz.
1140. *Rác, Ludwig*. Die Beziehungen eines ungarischen und eines
deutschen Antikantianers. Ung. Rundschau 490—499. l. (Roz-
gonyi József, sárosp. tanár és Schulze Gottl. Ernő, göttin-
gai tanár.)
1141. *Rác Mária*. A göcseji helikon költőnői. Budapest, 1914. Urá-
nia-ny. (8-r. 32 l.)
1142. *Radó István (Kőrösi)* versei. Közli Dézsi Lajos. Erd. Múz.
[21—41. l.
1143. Régi magyar írók. Kincses Kalendarium 1914. 340—349. l.
1144. Régi magyar verses könyvek ismertetése. Közli Dézsi Lajos. 3.
A Lugossy-kódex kiadatlan versei. Irod. tört. Közlem. 80—97. l.
1145. *Relle Pál*. Örök emlékek 1914. — *Ism. (b. l.)* Magy. Hirl. 10.
sz. — *f. gy.* Hét 7. sz. — Lesznai Anna. Nyugat I. 74. l.
1146. *Révész, André*. Le jeune mouvement littéraire en Hongrie. (La
Vie des Lettres, 1914. 145—154 l.) — *Ism. t. b.* EPhK. 505. l.
1147. *Révész Béla*. Vonagló falvak. Regény. — *Ism.* Szini Gyula.
Nyugat I. 794. l. — Vasár. Ujs. 18. sz. — *L. E.* Hét 27. sz.
1148. *Richter Mátyás István*. A németprónai származású papok.
Budapest. 1914. Stephaneum. (8-r. 348 l.) — *Ism.* Lauschmann
Gyula. Alkotm. 163. sz. — Liebner János. M. Kultura II. 226.
l. — *P.* Századok 738. l. — *P. I.* Kath. Szemle 792. l.
1149. *Ritoók Emma*. Ellenséges világ. 1913. — *Ism. Kl. St. J.* Pest.
Lloyd 58. sz. — Balázs Béla. Nyugat I. 74. l.
1150. *Röder E. Á.* A kuruczkor érzésvilága. 1913. — *Ism.* Alszegehy
Zsolt. EPhK. 315. l.
1151. *Rudnyánszky Gyula*. Mária dalok. 1914. — *Ism.* Tordai Ányos.
Kath. Szemle 728. l. — Kozma Andor. Az Ujság 91. sz. —
Brisits Frigyes. M. Kultura II. 161. l.
1152. *Rudnyánszky Gyula*. A mostoha versek. (Toma: Élet és Iroda-
lom 474—481. l.)
1153. Rustan Császár históriája. Kiadja Mikó László. 1910. — Pro-
hászka János. Nyelvőr 23—26. l.
1154. *Salamon László* verses könyve. — *Ism. K. G.* Nagyváradi 99. sz.
1155. *Sándor János*. Megjegyzések Régeni Áron énekgyűjteményéhez.
Unit. Egyh. 1. sz. — Kozma Miklós. U. o. 2. sz. — Régeni
Áron megjegyzése. U. o. 3. sz. — Lőrinczy Géza. Még egyszer
a Korálok. U. o. 4. sz.
1156. *Sas Andor*. Schelling-követő magyar természetfilozofusok a ro-
mantikus Jénában. EPhK. 674—679. l.
1157. *Schmittelyné Teer Eliz*. Asszonyok. — *Ism.* Hét 18. sz. — *fr.*
P. Lloyd 110. sz.
1158. *Schöppflin Aladár*. Új nemzedék. Nyugat I. 394—401. l.

1159. *Schöppflin Aladár*. Szépirodalmi Szemle. (Modern magyar regények.) Huszad. Száz. 30. köt. 657—664. l.
1160. *Sebők Zsigmond*. Ifjúkor. 1914. — *Ism. vg.* Budap. Szemle 157. köt. 303—307. l. — *Alfa*, Budap. Hírl. 11. sz. és Esztergom és vid. 12. sz. — *a. j.* Élet 3. sz. — Kürti Menyhért. M. Kultura 317—319. l. — *K. K. Egyh. Közl.* 50. sz. — *ly.* Uránia 494. l. — *K. Hét* 1. sz. — *Vasárn. Ujs.* 1. sz. — *Nemz. Nőnevelés* 253. l. — *Revue de Hongrie* XIII. 315. l.
1161. *Secundus*. Glosszák Göröcsöni Dénes halálához. Mult és Jövő 210—212. l. [Ferenc.]
1162. *Siculus*. Egy erdélyi vértanu. Uj Nemzedék 4—11. sz. (Kabós)
1163. *Sik Sándor* költeményei. — *Ism. en.* Kereszt. Tanító 11. sz.
1164. *Somlay Károly*. Pusztai szellő. 1914. — *Ism. L. L.* Pest. Journ. 198. sz. — Nagy Lajos. Nyugat II. 53. l. — *Vasár. Ujs.* 20. sz. [Hirlap.]
1165. *Spectator*. Egy ujság karriérje. Uj Nemzedék 27. sz. (Budapesti)
1166. *Sugár Béla*. Gyászmagyarok könnye-vére. 1913. — *Ism.* Tordai Anyos. Kath. Szemle 726. l. — Horváth Ákos. A Cél 234. l.
1167. *U. Szabó Gyula*. Trencsényi Csák Máté a magyar drámai és epikus költészetben. Debreczeni ref. főgim. 1913 14. értes. 53—76. l. [310—312. l.]
1168. *U. Szabó Gyula*. A magyaros iskola történetéhez. Irodalomtört.
1169. *Szalay Mátyás*. Hunnia Nagy hete. — Versei. 1914. — *Ism. r—ő.* Eger 43. sz. — Brisits Frigyes. M. Kultura II. 160. l.
1170. *Szász Károly*. Elnöki megnyitó beszéd. (Magy. Irod. tört. Társ.) Irodalomtört. 225—233. l. (Külön is. 8-r. 11. l.)
1171. *Szász Zoltán*. Séták a függőkertben. — *Ism.* Kulcsár Gyula. A Cél 694—696. l. — *L. E.* Hét 25. sz. — *Vasár. Ujs.* 25. sz.
1172. *Szederkényi Anna*. A nagy nő. 1914. — *Ism. H. A.* Élet 7. sz. — Nagy Lajos. Nyugat I. 496. l.
1173. *Szemere György*. Komédiák. 1913. — *Ism. b. j.* Kath. Szemle 41. sz.
1174. *Szende-Dárdai Olga*. Rozsda. — *Ism. r. r.* Budap. Szemle 160. köt. 155—158. l. — *H. A.* Élet 1. sz. — *K. K. Egyh. Közl.* 50. sz. — *ssa.* Magy. Kultura 88. l.
1175. *Szentgyörgyi Gusztáv*. A siralomházban. Vác. — *Ism.* Breznay Imre. Magy. Kultura 372. l.
1176. *Szép Ernő*. Sok minden. — *Ism.* Ady Endre. Nyugat I. 650. l. — *Modern Szemle* 91. l.
1177. *Szepessy László*. Virágos vonattal a Vörös keresztig. 1914. — *Ism. K. L.* Esztergom és vid. 97. sz.
1178. *Szeremlei Béla*. Iskoladráma Debrecenben. Debrec. Protest. Lap 22. sz.
1179. *Szigeti József* drámái. Kiadja Bayer J. 1914. — *Ism.* Kristóf György. Erd. Múz. 176. l.
1180. *Szigetvári Iván*. A magyar regény gyermekkoráról. Irodalomtört. 162—168. l.
1181. *Szilárd Leó*. Szent László a régi magyar irodalomban. Keszthelyi főgimn. 1913/14. értes. 9—12. l.
1182. *Szini Gyula*. Rózsaszínű hó. 1913. — *Ism. án.* Az Ujság 7. sz.
1183. *Szini, Julius*. Die gelbe Kalesche. Übers. v. St. J. Klein. — *Ism. rl.* Pest. Lloyd 116. sz. — Tóth Árpád. Nyugat I. 859. l.

1184. *Szinnyei József*. Magyar írók élete és munkái. 130. füzet. Budapest, 1914. Hornyánszky V. (8-r. 1762—1958 I.) 2 K. — *Ism.* Váczy János. Irodört. Közlem. 491—496. I. — Elek Artúr. Nyugat I. 858. I. — Gulyás Pál. Könyvszemle 272. I. — *y—s.* Debrecz Protest. Lap 25. sz. — *ts.* Századok 625. I. — Irodalomtört. 499. I. — Slov. Pohlavy 492. I.
1185. Szíveket újító bokréta. XVIII. évszázbeli dalgyűjtemény. Kiadta Versényi György. (Régi magyar könyvtár 35.) Budapest, 1914. Akadémia. (8-r. 180 I.) 3 K. — *Ism.* Baros Gyula. Irodalomtört. 467—469. I. — Császár Elemér. Irodört. Közlem. 489. I.
1186. *Szomaházy István*. Prof. Villányi. 1914. — *Ism.* L. L. Pest. Journ. 198. sz. — Hét 21. sz.
1187. *Szomory Emil*. A függöny előtt és a függöny mögött. — *Ism.* *án.* Az Ujság 49. sz. — Hét 9. sz. — *r. s.* P. Lloyd 88. sz.
1188. *Szomory Emil*. Bella. 1913. — *Ism.* H. L. Egyh. Közl. 19. sz.
1189. *Tabéry Géza*. A Clematisos udvar. — *Ism.* Ady Endre. Nyugat I. 864. I. — Hét 15. sz.
1190. *Tarczai György*. Öt novella. 1913. — *Ism.* K. K. Egyh. Közl. 40. sz. — Élet 2. sz. — Kemenes Károly. M. Kultura 183. I. — szj. Kath. Szemle 92. I.
1191. *Thienemann Tivadar*. A szentgalleni Margit-legenda. Bdp. VIII. ker. főreálisk. 1913/14. értes. 3—8. I.
1192. *Thomé József*. Páztortüzek mellett. 1914. — *Ism.* Kersék János. Bars 21. sz. — Gyulay Dénes. Orsz. Világ 17. sz.
1193. *Thúry Zsigmond*. A szombatos kódexek bibliographiája. 1912. — *Ism.* Borbély Ferenc. Kereszt. Magvető 51—53. I. — Századok 228. I.
1194. *Timár Kálmán*. Néhány ferencrendi frónkról. (1. Szalkai Magyar Balázs. 2. Pécsváradi Gábor. 3. Csáthi Demeter. 4. Pápai Pál, a Kulcsár-kódex másolója. 5. Sepsiszentgyörgyi Ferenc.) Irodalomtört. 306—310. I.
1195. *Toma István*. Élet és irodalom. 1914. — *Ism.* Bélteky László. Irodalomtört. 119. I. — Baranyay Jusztin. Magy. Kultura 225. I. — Lábay Gyula. Egyh. Közl. 21. sz. — Prónay Lajos. M. Középisk. 100. I. [tura 561. I.
1196. *Toma István*. Sebzett szívek. — *Ism.* Nagy Péter. Magy. Kul-
1197. *Toma István*. Tábori levelek. 1914. — *Ism.* *a—a.* Élet 48. sz.
1198. *Tömörkény István*. Egyszerű emberek. 1914. — *Ism.* Bartha József. Magy. Kultura 367. I. — Prónai Lajos. Magy. Középisk. 103. I. — Végh Ferencz. Egyh. Közl. 52. sz.
1199. *Tormay Cécile*. A régi ház. 1914. — *Ism.* Sebestyén Károly. Bud. Hirl. 127. sz. — Carpaccio. Hét 19. sz. — *F. P.* Új Idők I. 526. I. — Goth Ernő. P. Lloyd 139. sz. — Kárpáti Aurél. Új Nemzedék 23. sz. — Lippay Gyula. Budapest 107. sz. — Liszka Árpád. A Cél 383—386. I. — *ly.* Uránia 368—370. I. — Sztrakonicky Károly. Alkotm. 127. sz. — *t. a.* Nemz. Nénevelés 413. I. — M. Figyelő II. 399—402. I. — Vasárn. Ujs. 24. sz.
1200. *Török Gyula*. A zöldköves gyűrű. — *Ism.* Nagy Péter. M. Kultura 366. I.
1201. *Tóth (Könyves) Kálmán* költeményei. — *Ism.* Kardos Albert. Debrec. Prot. Lap 3. sz.

1202. *Trócsányi Zoltán* Bidpai és Lokman magyar fordítója. Irodalomtört. 255. l. (gr. Wass Sámuel.) Lásd 935. sz. a. is.
1203. *Trócsányi Zoltán*. Symphonia Hungarorum. Akad. Értes. 639—644. l.
1204. *Trostler, Josef*. Der Einfluss der deutschen Dichtung auf die ungarische des XVIII. Jahrhunderts. Ung. Rundschau 930—938. l.
1205. *Ujvári Péter*. Földanyánk lovagjai. — *Ism. Hét* 23. sz. — *Patai Edith*. Mult és Jövő 397. l. — *Uj Idők* I. 667. l.
1206. *Váczy János*. A nemzeti felbuzdulás. (1790.) Századok 257—276., 370—382. l. [211—217. l.]
1207. *Váczy János*. Jelentés a gr. Teleki pályázatról. Akad. Értes.
1208. *Vajda Ernő*. Mr. Bobby. Komédia 3 felv. Először adták a Nemzeti színházban febr. 20.
1209. *Váradi Antal*. Egy érdekes levélgyűjtemény. Orsz.-Vil. 52. sz. (Egressyhez intézett levelek kiadásáról.)
1210. *Váradi Antal*. Hogy irtuk «Atalát?» Orsz.-Világ 2. sz.
1211. *Vargha, Damianus*. Synopsis legendarum prædicationumque ex codicibus Hungaricis ratione habita catalogi Sanctorum Petri de Natalibus composita. Budapest, 1914. Élet-ny. (4 r. 12 l.)
1212. *Vargha Damján*. A legrégibb magyar bűnjegyzék forrása. Irod. tört. Közlem. 36—42. l. (Külön is. 8-r. 7 l.)
1213. *Vargha Gyuláné*. Dicsőség Istennek. — *Ism. Tordai Ányos*. Kath. Szemle 727. l. és M. Kultura 322. l.
1214. *Vári Emil*. A mesterkedőkről. 1913. — *Ism. Gálos Rezső*. EPhK. 727. l. — *Nagy Sándor*. Irodalomtört. 221. l.
1215. *Várnai Zseni*. Katona fiapok. 1914. — *Ism. Hajnal József*. Magy. Alföld 10. sz. — *Gyetvai János*. Jászberény. 10. sz. — *Lynkeusz*. Hét 9. sz. — *Szabó Ervin*. Nyugat I. 643—645. l. — (Kl. St. I.) P. Lloyd 76. sz.
1216. *Vásárhelyi Júlia*. Asszonyorsok. Novellák. Szeged, 1914. — *Ism. L. A.* Mult és Jövő 347. l.
1217. *Vértesy Gyula*. A vér és egyéb történetek. — *Ism. r. r. Budap.* Szemle 160. köt. 152—155. l. — *H. A.* Élet 6. sz. — *K. K.* Egyh. Közl. 36., 37. sz. — *Kürti Menyhért*. Magy. Kultura 321—323. l. — *Tóth Árpád*. Nyugat I. 574. l.
1218. *Vértesy Jenő*. A magyar romantikus dráma. 1913. — *Ism. gr. Magy. Középiskol.* 239—241. l. — *Alszegehy Zsolt*. Irodótört. Közlem. 115—117. l. — *Benedek Marcell*. Irodalomtört. 117—119. l. — *ly.* Uránia 134. l. — *Turóczy-Trostler József*. P. Lloyd 40. sz. — *Zolnay Béla*. EPhK. 56—58. l. — *Revue de Hongrie* XIII. 316. l.
1219. A Vojnich-jutalom. *nf.* Irodalomtört. 211—213. l.
1220. *Voinovich Géza*. Jelentés az 1913. évi Vojnits-jutalomról. Akad. Értes. 106—108. l.
1221. *Wales Elza*. Ujabb lírikusainkról. Honti Lapok 13—15. sz.
1222. *yn.* A magyar irodalomtörténetírás munkája 1913-ban. Irodalomtört. 1914. 13—23. l.
1223. *Zemplényi Árpád*. Turanische Lieder. Übers. v. Julius Lechner von der Lech. 1914. — *Ism. (H. A.) A Cél* 628. l.
1224. *Zigány Zoltán*. Göresöni Dénes. Huszad. Száz. 29. köt. 369—372. l.

1225. *Zsoldos László*. Három királyok. 1912. — *Ism. b. j. Kath. Szemle* 39. l.
 1226. *Zuboly*. A Hatvanéves «Vasárnapi Ujság». Vasárn. Ujs. 2. sz.

3. Egyes írók.

1227. *Abonyi L. Győre János*. Abonyi Lajosról. 1914. — *Ism. Ger-gely György. Máramaros* 24. sz.
 1228. *Ady E. Pekete József*. Ady Endre és költészete. Bars 9—11. sz.
 1229. *Köveskúti Jenő*. A nyugat hatása a magyar irodalomra és Ady Endre iskolája. Bars 13—15. sz.
 1230. *Loósz István*. Ady Endre lírája tükrében. Tanulmány. Szabadka, 1914. Heumann M. (8 r. 92 l.) 2 K. — *Ism. V. M. Irodalom-tört.* 437—439. l. — *p. f. EPhK.* 505. l. — *Vértessy Jenő. Irod. tört. Közlem.* 486. l. [85. sz. (Alistali Márton.)]
 1231. *Alistali. Takáts Sándor*. Thúry György lantosa. Budap. Hirl.
 1232. *Ányos. Császár Elemér*. Ányos Pál. 1912. — *Ism. Tordai Ányos. Kath. Szemle* 215—218. l.
 1233. *Apor P.* — *Lásd* 1132. sz. a.
 1234. *Arany J. Arany, Giovanni*. Ballade versione in prosa, con introduzione e note de Francesco Sirola. (Scrittori ungheresi I.) Fiume, 1914. (8-r. 57 l.) — *Ism. Király György. Irodalom-tört.* 261. l.
 1235. *Arany. Johann*. Budas Tod. Übers. v. Carl Mauer. 1913. — *Ism. gr. Budap. Szemle* 157. köt. 478—480. l.
 1236. *Arany János öt levele*. Közli Császár Ernő. *Irod. tört. Közlem.* 97—100. l.
 1237. *Arany Jánosnak egy kiadatlan levele*. Közli dr. Joó Imre. Nagy-kőrösi Hirl. 14. sz. (Dr. Feldinger Frigyeshez. 1856. aug. 5.)
 1238. *Bródy Miksa*. Arany János ösmeretlen kézírata. *Uj Idők* I. 42. l.
 1239. *Elek Oszkár*. «Jóka ördögé»-nek meséjéhez. *EPhK.* 816. l.
 1240. *Fest Sándor*. Arany János angol olvasmányaihoz. *Irodalomtört.* 1914. 27—29. l.
 1241. *Gróf István*. Arany János: Bolond Istókja. *Irodalomtörténeti tanulmány*. Budapest, 1914. (Siklós-drávavölgyi-ny.) (8-r. 222, 1 l.) 360 K. — *Ism. Kéki Lajos. Bud. Szemle* 160. köt. 293—305. l.
 1242. *Gyöngyösy László*. Arany János mint egyház-tanácsi jegyző. *Irodalomtört.* 409. l. [Ujs. 26. sz.]
 1243. *Gyöngyösy László*. Arany János és családjának képe. *Vasár.*
 1244. *h. Agnes asszony latinul*. *EPhK.* 315. l.
 1245. *Heinrich, Gusztav. Joh.* Arany's Dichtungen in deutscher Sprache. *Ung. Rundschau* 254—256. l.
 1246. *Helle Ferenc Hugó*. Arany János Bolond Istókja. (Humora, mintái, életrajzi adatai.) Kassai prémontr. főgimn. 1913/14. értes. 1—66. l. — *Ism. Kéki Lajos. Bud. Szemle* 160. köt. 293—305. l.
 1247. *Hettesheimer Ernő*. Arany uralomra jutása az irodalomban. Debreczen, város-ny. 1914. (8-r. 63 l.)
 1248. *Illés István*. Fejezetek Arany J. mondatánából. *Privigyei kegyr. főgimn.* 1913/14. értes. 3—28. l.

1249. *Kardos Lajos*. Arany János Bolond Istókja. Debreczen, 1914. (8-r. 148 l.) 3 kor. — *Ism. Kéki Lajos*. Bud. Szemle 160. köt. 293—305. l. — *Ady Lajos*. Irodalomtört. 193—195. l. — *Alföldy Mihály*. Nyelvőr 234. l. — *Kerekes Emil*. Irodalomtört. Közlem. 253. l. — *Sz—y*. Debreczeni Szemle 5. sz. — *Turóczy-Trostler. P. Lloyd* 64. sz. — *Vasár. Ujs.* 26. sz. — *Tóth Árpád*. Nyugat I. 575. l.
1250. *Kardos Lajos*. Arany János debreczeni diákságához. Irodalomtört. 1914. 30—33. l.
1251. *Márton Manó*. Arany János szalontai jegyző utazása Bécsbe. Budapest 37. sz.
1252. *Móricz Pál*. Az Arany János komája. (Osváth Imre sarkadi református pap.) Uj Nemzedék 18—19. sz.
1253. *n—ó*. Arany János szalontai jegyző utazása Bécsbe. Délmagy. Közlem. 35. sz.
1254. *Pp.* Arany János születése napján. Modor-Bazini Ujs. 5. sz. (Arany költészetének rövid jellemzése.)
1255. *Radnai Oszkár*. A nő Arany kisebb elbeszélő költeményeiben. Orsz. Világ 21—22. sz.
1256. *Révfy Géza*. Arany János mint dalszerző. Magyar Dal 2. s kv. sz.
1257. *Simonyi Zsigmond*. A hamis tanu. EPhK. 812. l.
1258. *Szemkö A.* Toldi szerelmének forrásaihoz. Irodalomtört. 110. l.
1259. *Szendrey Zsigmond*. Arany János a szalontai nép emlékezetében. Irodalomtört. 1914. 64—67. l.
1260. *Szendrey Zsigmond*. Adatok Arany János életéhez. Irodalomtört. 498. l.
1261. *Tolnai Vilmos*. Arany János: Czakó sírján. Irodalomtört. 312—314. l. — Arany János «Népnevelés» című költeményéről. U. o. 315—317. l.
1262. *Trostler József*. A «fülemile» tárgytörténetéhez. Irod. tört. Közlem. 418—440. l. (Külön is megjelent. 8-r. 27 l.)
1263. *Versényi György*. Buda Halálának egyik epizódja. Irodalomtört. 465. l. — Lásd 1298., 1386., 1510., 1514., 1516., 1685. sz. alatt is.
1264. *Babits. Schöpfung Aladár*. Babits Mihály. Nyugat I. 800—805. l.
1265. *Bacsányi. Thienemann Tiradar*. Herder és Bacsányi. EPhK. 146—148. l. Lásd 1273—74. sz. a. is.
1266. *Bajza. Bajza József* levelei Kovács Pálhoz. Közli Pitroff Pál. Irod. tört. Közlem. 475—482. l.
1267. *Szücsi József*. Bajza József. Budapest, 1914. Akadémia. (8-r. 497 l.) 5 kor. — Rövid ism. M. Hirl. 10. sz.
1268. *Balassa B. Eckhardt Sándor*. Balassi két verséhez. Irodalomtört. 248—251. l.
1269. *D. Bárány Á. Szentkláray Jenő*. Debreczeni Bárány Ágoston élete és munkái. Emlékezés Délmagyarország első magyar történetírójáról. (Ertekezések a tört. tudom. köréből. 23. köt. 8. sz.) Budapest. 1914. Akadémia. (8-r. 107 l.) 2 K 50 f. — *Ism. Gálos Rezső*. Irod. tört. Közlem. 487—489. l. — *L. J. Délmagyar*. Közlem. 145. sz.
1270. *Barcsay. Ferenczi Sándor*. Barcsay Ábrahám halálának napjáról. Erd. Múz. 57—60. l.

1271. *Kristóf György*. Barcsay Ábrahám házassága. Irodalomtört. 413. l.
1272. *Kristóf György*. Barcsay és Orczy. EPhK. 785—791. l.
1273. *Batsányi. Batsányi János*. Kassa város tanácsához a Magyar Muzsa elkobzása ügyében. (1793.) Közli Kemény Lajos. Könyvszemle 72. l.
1274. *Schuy Gilbert*. Bacsányi János és I. Napoleon 1809 iki proclamatioja a magyarokhoz. (Történeti értekezések 5. sz.) Budapest, 1914. Stephaneum. (8-r. 101, 1 l.) Lásd 1265. sz. a. is.
1275. *Berzsenyi I. Szücsi József*. Berzsenyi István. Irod. tört. Közlem. 211—215. l. [202—209. l.]
1276. *Biró L. Deák Viktor*. Biró Lajos színdarabjai. Magy. Kultura
1277. *Sebestyén, Karl*. Ludwig Biró. P. Lloyd 132. sz.
1278. *Bod. Pruzsinszky Pál*. Bod Péter és ... munkái. 1913. — Ism. R. I. Erd. Múz. 130. l. és Ref. Szemle 7. sz. — Lásd 1132. sz. alatt is.
1279. *Bogáthi. Borbély István*. Bogáthi Fazakas Miklós zsoltárfordítása. EPhK. 1914. 1—16. l.
1280. *Kálmán Ödön*. Bogáthi Fazakas Miklós zsoltárfordításához. EPhK. 733—736. l. — Lásd 1965. sz. a. is.
1281. *Böhm K. Böhm Károly* élete és munkássága. 1913. — Ism. Husztiné Révhegyi Rózsi. EPhK. 704. l. — Márki Sándor. Századok 327—332. l. — Mgy. M. Középisk. 300. l.
1282. *Bólyai F. Szily Kálmán*. Bólyai Farkas törekvései az erdési pályára. Akad. Értes. 490—503. l. — Lásd 1132. sz. a. is.
1283. *Bródy S. B. K. Bródy Sándor*, mint pszichiáter. Magy. Kultura 31. l. — Lásd 1386. sz. a. is.
1284. *Halmi Bódog*. Írói arcképek. Bródy Sándor. Pápai Hirl. 23. sz.
1285. *Bugát. Stiller Kálmán*. Bugát Pál élete és műve. Eger, 1914. (8 r. 18 l.) 1 kor. — Ism. Leskó József. Egri Egyházmegyei Közl. 8. sz.
1286. *Comenius. Gerő János*. Önálló munka-e Comenius Labirintusa? Bdp. X. ker. köbányai főgimn. 1913. 14. értes. 1—17. l.
1287. *Kvačala, Ján*. Komenský. Jeho osobnost a jeho sustava vedy pädagogikej. Turčiansky sv. Martin. 1914. (8-r., VI, 126 l.) 2 K 40 f. [vár 9. sz.]
1288. *Csepreghy F. Rexa Dezső*. Csepreghy Ferenc. Székesfehé-
1289. *Cserei M.* — Lásd 1132. sz. a.
1290. *Csokonai. Kardos Albert*. Csokonai és a színpad. Uránia 1—6. l. — Lásd 2337., 2501. sz. a. is.
1291. *Csoma (Kőrösi). Caros*. Kőrösi Csoma Sándor. Modern Szemle 51. l.
1292. *Kárfy Ödön*. Levéltári kutatások K. Csoma Sándor életéhez. Akad. Értes. 157—168., 224—234., 438—454. l.
1293. *Tóperczer Akosné*. Kőrösi Csoma Sándor és a teozófia. (Teozófiai füzetek. 1. sz.) Budapest, 1914. Pfeifer F. (8-r. 10 l.) 30. f.
1294. *Czuczor. Prónai Antal*. Czuczor Gergely budai fogsága. (Toma: Élet és Irodalom 447—460. l.)
1295. *Zoltány Irén*. Czuczor Gergely leveleiből. Irodalomtört. 81-93. l.
1296. *Dayka G. Balogh A. Anyos*. Ujhelyi Dayka Gábor. 1913. — Ism. Tordai Anyos. Kath. Szemle 214. l. — Gálos Rezső. EPhK. 313—315. l. — Rédei Kornél. Irodalomtört. 77. l.
1297. *Vidor Marcel*. Dayka Gábor sírkeresztje. Pesti Hirl. 169. sz.

1298. Degré A. Levelek Degré Alajoshoz. Közli Pitroff Pál. Irod. tört. Közlem. 351—354. l. (Kemény Zs., Arany J., Reményi E., Gyulai Pál, Tóth Kálmánné, Buljovszky Lillától.)
1299. Dévay Biró. *Révész Imre*. Dévay-tanulmányok. Theol. Szaklap 20—36., 97—121. l.
1300. Döbrentei. *Gorzó Gellért*. Döbrentei Gábor és a jászóvári premonstreiek viszonya a Régi Magyar Nyelvemlékek ügyében. Jászó, Remény-ny. 1914. (8-r. 68 l.) — Ism. Irodalomtört. 500. l.
1301. Duchon J. *Rexa, Desider.* Johannes Duchon. Ung. Rundschau 466—468. l.
1302. Eötvös J. br. *Eötvös József* ismeretlen verse. Közli Tolnai Vilmos. Irod. tört. Közlem. 485. l. (L-nek emlékkönyvébe.)
1303. B. *Eötvös József* levelei német tudósokhoz. Közli Zolnai Béla. EPhK. 1914. 71—73. l.
1304. *Adamis Gusztáv*. Br. Eötvös József emlékezete. Rozsnyói ág. ev. főgimn. 1913/14. értes. 3—15. l.
1305. *Apponyi Albert gr.* Eötvös József báró. Nemz. Névelés 5—15. l.
1306. *Alexander Bérnát*. Eötvös József gondolatai. Kisfaludy-Társ. Évlap. 48. köt. 83—92. l.
1307. *Beöthy Zsolt*. Eötvös, a szónok. (Elnöki megnyitó.) Kisfaludy-Társ. Évlap. 48. köt. 49—54. l. [93—100. l.]
1308. *Beöthy, Zoltan v.* Baron Eötvös als Redner. Ung. Rundschau
1309. *Berzeviczy Albert*. Báró Eötvös József és a nemzetiségi kérdés. Bud. Szemle 158. köt. 321—329. l.
1310. *Berzeviczy, Albert v.* Baron Josef Eötvös als Kulturpolitiker. Ung. Rundschau 78—93. l.
1311. *Berzeviczy, Albert v.* Baron Josef Eötvös und die Nationalitätenfragen. P. Lloyd 106. esti sz.
1312. *Berzeviczy, Albert de.* Le baron Joseph Eötvös et la question des Nationalités. Revue de Hongrie XIII. 407—415. l.
1313. *Bócsy János*. Báró Eötvös József tanügyi reformja. Beregmegy. Tanügy 6. sz.
1314. *Bodor Aladár*. Eötvös. Szekszárdi főgim. 1913 4. értes. 3—5. l.
1315. *Bökényi Dániel*. Eötvös és a nemzeti nevelésügy. Nevelés 31. évf. 2. sz.
1316. *Bokor Armin*. Eötvös József báró születésének saeculáris ünnepe. Vágújhelyi izr. főreálisk. 1913 14. értes. 3—5. l.
1317. *Büchler Sándor*. Eötvös József báró és a magyar zsidóság. 1913. — Ism. Mult és Jövő 57. l.
1318. *Császár Elemér*. Báró Eötvös József sirjánál. Budap. gyakorló főgim. 1913/14. értes. 12. l.
1319. *Császár Elemér*. Eötvös József mint regényíró. Kisfaludy-Társ. Évlap. 48. köt. 72—82. l.
1320. *Czelder Gyula*. Br. Eötvös József emlékezete. Magy. Kisdnevelés 6., 7. sz.
1321. *Diamant Izsóné*. Báró Eötvös. József. Nógrádi Hirl. 1., 3., 4. sz.
1322. *Gaal Mózes*. Az országos Eötvös-Emlékünnep megnyitó beszéde. Tanáregyl. Közl. 47. évf. 185—187. l.
1323. *Görög Imre*. Eötvös József báró, mint államférfi. Tanáregyl. Közl. 47. évf. 194—207. l. [értes. 6—9. l.]
1324. *Hartmann János*. Eötvös. Székelyudvarhelyi főreálisk. 1913/14.

1325. *Horváth Ferencz.* Megnyitó beszéd. Karczagi ref. főgymn. 1913—1914. értes. 3—14. l. (B. Eötvös Józsefről.)
1326. *Husztiné Révhegyi Rózi.* Eötvös æsthetikai álláspontja. Budap. Szemle 158. köt. 95—105. l. (Külön is megjelent 8-r.)
1327. *Jeszzenszky Ilona.* Báró Eötvös József emlékezete. Modori ág. ev. leánynevelő intéz. 1913 4. értes. 13—18. l.
1328. *Józan Miklós.* Eötvös, a gondolkozó. Kereszt. Magvető 156—168. l.
1329. *Kardeván Károly.* Eötvös és Madách. Lőcsei főreálisk. 1913—1914. értes. 3—16. l.
1330. A Karthausi költője. Zászlónk XII. 2. sz.
1331. *Kastner Jenő.* A Karthausi helye a szentimentális regényirodalomban. 1913. — Ism. Vajticzky Emánuel. Irodalomtört. 1914. 41—43. l.
1332. *Korács Ferenc.* Eötvös-emlékünnepen. (Megnyitó beszéd.) Kolozsvári ref. koll. 1913/14. értes. 39—45. l.
1333. *Lakatos Vincze.* Eötvös J. br. gondolatai a kereszténységről. — Ism. Kristóf György. EPhK. 1914. 65. l.
1334. *Lázár Béla.* Br. Eötvös József művészipolitikája. Művészet 12—27 l. [46. sz.]
1335. *Lupas János.* Br. Saguna András és br. Eötvös József. Világ
1336. *Márton István.* A «Karthausi» költője. Ünnepi beszéd. Kolozsvári Marianum nevelőint. 1913/14. értes. 9—20 l.
1337. *Molnár Vilmos.* Báró Eötvös József és a demokrácia. Udvarhelyi Népnévelés 44., 55., 82. l. (Eleje a múlt évi folyamban.)
1338. *Négyesy László.* Báró Eötvös József emlékezete. Irodalomtört. 1914. 1—8. l.
1339. *Négyesy László.* Eötvös költeményei. Kisfaludy-Társ. Évlap. 48. köt. 55—71. l.
1340. *Négyesy László.* B. Eötvös mint költő és író. Tanáregyl. Közl. 47. évf. 187—194. l.
1341. *Pap Illés.* Báró Eötvös József. Ünnepi beszéd. Szolnoki keresk. isk. 1913 14. értes. 5—18. l. (Külön is. 8-r. 16 l.)
1342. *Pap Mózes.* Emlékezés br. Eötvös Józsefről. Székelykeresztúri unit. főgimn. 1913/14. értes. 37—42. l. és Udvarhelyi Híradó 2. sz.
1343. *Schlandt, Heinrich.* Zur Eötvös-Feier der Honterusschule. Die Karpathen VII. 205—210 l.
1344. *Solymossy Sándor.* Báró Eötvös József emlékezete. Magy. Iparoktatás XVIII. 231—234. l.
1345. *Szigetvári Iván.* Eötvös «A nővérek» című regényének forrásaihoz. EPhK. 1915. 72—75. l. [169—174. l.]
1346. Eötvös K. *Borbély István.* Eötvös Károly. Irodalomtört.
1347. Eötvös Károly parasztjai. Világ 88. sz. — Lásd 1652. sz. a. is.
1348. Eötvös K. L. *Ambrus László.* Egy «kiváló» költőről. Független Lap 38. sz. (Eötvös K. Lajos.)
1349. *Erdélyi J. Erdélyi János* levelei Toldy Ferenczhez. Közli Hellebrant Árpád. Akad. Értes. 575—600. l.
1350. *B. F.* Az elfelejtett költő. (Erdélyi János születésének 100. évfordulóján.) P. Napló 76. sz.
1351. *Balogh György (Vasadi).* Erdélyi János és a népköltészet hatása irodalmunkra. Uránia 264—268. l.

1352. Erdélyi János gyűjtésének felfedezett kéziratái. Ethnogr. 58. 1.
1353. *Gálos Rezső*. Erdélyi János lírája. Irod. tört. Közlem. 141—156. 1.
1354. *Minay Lajos*. Erdélyi János. (1814—1868.) Sárospatak, 1914. (Budapest, Lampel R. 8-r.) 2 K. — Ism. Gálos Rezső. Irod. tört. 439. 1. — *V. M.* Irodalomtört. 439. 1.
1355. *Sas Andor*. Erdélyi János. Huszad. Század 30. köt. 66—72. 1.
1356. *Versényi György*. Erdélyi János emlékezete. Ethnogr. 264—280. 1. — Lásd 243. sz. a. is.
1357. *Faludi Keller Imre*. Faludi Ferencz «Caesar»-ja. EPhK. 748—754. 1. [201—206. 1.]
1358. *Trostler József*. Faludi és a német gáláns költészet. EPhK.
1359. *Fejes I. Péter Mihály*. Fejes István emlékezete. Sárosp. Ref. Lapok 19—23. sz.
1360. *Ferenczy I. Ferenczy István* levelei. Kiadja Wallentinyi Dezső. 1912. — Ism. Baros Gyula. Tanáregyl. Közl. 47. évf. 77—81. 1.
1361. *Ferenczy T. Nyáry Albert*. Ferenczy Teréz. A Cél 346—351. 1.
1362. *Fodor A. Fodor András*. (*Lugosi*) levelei. Közli Ferenczi Sándor. Hunyadmegy. tört. társ. 22. évkönyve. 18—59. 1. (Fodor levelei gr. Kemény Józsefhez.)
1363. Gaal. A Peleskei Nótárius a Nemzeti Színházban. Közműveltség 205—210. 1.
1364. *Gárdonyi G. Kéki Lajos*. Gárdonyi Géza. Budap. Szemle 158. köt. 193—238. 1.
1365. *Genersich. Szelényi Ödön*. Genersich János. 1761—1823. Közlem. Szepes vm. multjából 31—73. 1.
1366. *Greguss A. Halasi Andor*. Greguss Ágost. Élet 4. sz.
1367. *Guzmics. Strommer Viktorin*. Guzmics Izidor mint theologus. Pannonhalmi főisk. 1913/14. évkönyve 309—348. 1.
1368. *Gyöngyösi I. Gyöngyösi István* összes költeményei. A M. T. Akadémia megbízásából közléteszi Badics Ferencz. Budapest, M. T. Akadémia. 1914. (8-r. XXVIII, 528, 1 l.) 12 K. — Ism. Babos Gyula. Irodalomtört. 323—326. 1. — Alszeghy Zsolt. M. Kultúra 36—38. 1. — Váczy János. Irod. tört. Közlem. 369—371. 1. — Vasárn. Ujs. 16. sz.
1369. *Gyöngyösy László*. Az Igaz Barátság Tüköréhez. Irodalomtört. 24. 1. [330—335. 1.]
1370. *Gyöngyösy László*. Gyöngyösi István tanuló pályája. Uránia
1371. *Zolnai Béla*. Német párhuzam Gyöngyösi Palinodiájához. Irodalomtört. 402—407. 1. — Lásd 1629., 1735. sz. a. is.
1372. *Győry V. Sziklay Ferenc*. Győry Vilmos mint vallásos költő. Ösvény 101—112., 176—182. 1.
1373. *Gyulai P. Marton Sándor*. Gyulai Pál emlékezete. Kecskeméti Katona J. kör. 1905—12. évkönyve 78—85. 1. — Lásd 1298., 1544. sz. a. is.
1374. *Hegedüs Gy. Sebestyén Károly*. Hegedüs Gyula. Budap. Hirl. 101. sz. — Rajna Ferencz. Neues Pest. Journ. 100. sz. — Lázár Jenő. Pest. Lloyd 100. sz. — Kosztolányi Dezső. Hét 18. sz. — Szász Zoltán. P. Hirl. 101. sz.
1375. *Heltai G. Lakos Béla*. Heltai Gáspár és kora. 1913. — Ism. Századok 524. 1. — *R. I.* Erd. Múz. 61—63. 1. — Lakos megjegyzése. U. o. 131. 1. — *R. I.* válasza. U. o. 179. 1.

1376. *Luxné Závori Teréz.* Heltai Gáspárról. Pápai ref. nőnevelő int. 1913 14. értes. 12—21. l.
1377. T. Casper Helths sächsische Abstammung. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 102. l.
1378. Herczeg F. *Gyulai István.* Herczeg Ferenc, a nagy magyar író. Husz. század. 30. köt. 499—503. l.
1379. *Kéki Lajos.* Herczeg Ferencz. Budap. Szemle 157. köt. 137—141. l.
1380. Herman O. Herman Ottó halála. Ethnogr. 347—349. l.
1381. Honterus. *Csáki Richárd.* Honterus J. német iratai. 1912. — Ism. Trostler József. EPhK. 54. l.
1382. Huszti A. *Kolozsváry Bálint.* Huszti András erdélyi jogtanár és Jurisprudentia Hungarico-Transilvanica című munkája. (1734—1742.) Kolozsvár, 1914. Ajtai-ny. (8-r. 46 l.) — Ism. P. K. Irodalomtört. 349. l.
1383. Ignotus. *Szilágyi Géza.* Ignotus. Mult és Jövő 200. l.
1384. Ilosvai P. *Karl Lajos.* Ilosvai Toldijáról. Irodalomtört. 94—105. l. — Birkás Géza. Válasz Karl Lajosnak. U. o. 280—284. l. — Karl L. felelete. U. o. 347. l. — h. EPhK. 396. l.
1385. Jánosi G. *Voinovich Géza.* Jánosi Gusztáv emlékezete. Kisfaludy-Társ. Évlap. 48. köt. 95—116. l.
1386. Jókai. Jókai leveles ládája. (Degré Alajos levele Vác-Papvölgye 1868. nov. 9.; Arany J. levele Kőrös 1856. decz 28.; Tisza István levele 902. máj.; Bródy S. levele 99. aug. 23.; Szomory Dezsőé.) Világ 88. sz.
1387. *Herczeg Ferenc.* Jókai Mór emléke. M. Figyelő II. 366—378. l. — Akad. Értes. 477—486. l. — Bud. Szemle 158. köt. 330—354. l.
1388. *Kristóf György.* Jókai lírai költeményei. Magy. Figyelő I. 446—459. l.
1389. p. A sárga ház. Az Ujság 46. sz. (Jókai Baross-utcai házáról.)
1390. *Pitroff Pál.* Jókai kisenje. Élet 22. sz.
1391. *Stojitsné Alexy Elza.* Jókai a misztikus. Teozófia 157—165., 183—185. l.
1392. *Szini Gyula.* Jókai. 1904—1914. P. Napló 106. sz.
1393. *Váradi Antal.* Jókairól és az ő «teremtő»-jéről. Nagyág 2. sz.
1394. *Vnutsko Berta.* Jókai Mór drámai munkássága. Budapest, 1914. Neuwald-ny. (8-r. 71 l.)
1395. *Zsigmond Ferenc.* Jókai mesemondása. Irodalomtört. 353—365. l.
1396. Olcsó Jókai. Budapest. — Ism. ly. Uránia 368. l. — b. j. Kath. Szemle 51. sz. — Irodalomtört. 501. l. — Lásd 362., 1729., 2368. sz. a. is.
1397. Jósika M. *Weber Arthur.* Jósika Miklós. Budap. Szemle 160. köt. 58—107., 248—261. l.
1398. *Juhász Á. Donoszlóvíts Vilmos.* Juhász Árpád. 1863—1914. Bácsmegy. Függetlenség 46. sz.
1399. *Lakos Alfréd.* Egy csendes ember halálára. (Juhász Árpád.) Pesti Hirl. 132. sz.
1400. *Juhász Gy. Kosztolányi Dezső.* Juhász Gyula. Világ 57. sz.
1401. *Kájoni. Jénáki Ferencz.* Kájoni János énekes könyve és forrásai. (Értekezések a kolozsv. egyet. magy. irod. tört. szemináriumából 3.) Kolozsvár. (8-r. 138 l.) [Élet 20. sz.]
1402. Kanizsay. *Kádár Endre.* Kanizsay Ferenc. Nyugat I. 726. l. —

1403. **Károlyi P. Zoványi Jenő.** Károlyi Péternek egy állítólagos műve. *Protest. Szemle* 32—36. l. — Ki volt a «Pastor...» c. könyv igazi szerzője? *U. o.* 114. l.
1404. **Katona J. Hajnóczy Iván.** Pótlások Bánk-bán első szövegéhez. *Irodalomtört.* 177—179. l.
1405. *r—ó.* Katona Bánkbanjának történeti hátttere. *Pesti Hirl.* 93. sz.
1406. A Bánk-bán száz éves. *Vasár. Ujs.* 28. sz.
1407. **Katona L. Alszegehy Zsolt.** Katona Lajos. *Magy. Kultura* 66—70. l.
1408. **Kazinczy F. Kazinczy Ferencz** levelei vármegyénk archivumában. *Közli Dongó Gy. Géza.* *Adalék Zempl. vm. tört.* 58., 176., 273. l.
1409. **Harsányi István.** Pótlékok Kazinczy Ferencz eredeti műveinek kimutatásához. *Akad. Értes.* 235. l.
1410. **Harsányi István.** Kazinczy Ferenc és a Kártigám. *Irodalomtört.* 106—110. l.
1411. **Váczy János.** Kazinczy Ferenc a szabadelvű és demokrata eszmék szolgálatában. *Irodalomtört.* 145—161. (Külön is. *Az Orsz. Ismeretterjesztő-Társulat kiadványai.*) 1914. (Szeged, Várnai-ny. 8-r. 24 l.)
1412. **Váczy János.** Kazinczy 1790—1794-ig kiadott fordításai. *Irod. tört. Közlem.* 1—19. l. [5—17. l.]
1413. **Váczy János.** Kazinczy Ferencz fordításai. *Akad. Értes.* 1914.
1414. **Váczy János.** Az 1790 utáni visszahatás és Kazinczy. *Budap. Szemle* 157. köt. 161—186. l. — *Ism. K. Új Élet* VI. 302. l. — *Lásd* 927., 1717. sz. a. is.
1415. **Kemény J. gr.** *Lásd* 1362. sz. a.
1416. **Kemény Zs. Kemény Zsigmond** levele Petőfihez. *P. Napló* 34. sz.
1417. **Agárdi László.** Kemény és az olvasók. *Kecskeméti kegyr. főgim.* 1913/14. értes. 3—23. l.
1418. **Beöthy Zsolt.** Kemény a regényíró. *Budap. Szemle* 157. köt. 332—344. l., és *Kisfaludy-Társ. Évlap.* 48. köt. 21—31. l.
1419. **Berzeviczy Albert.** Elnöki megnyitó beszéde. *Kisfaludy-Társ. Évlap.* 48. köt. 7—15. l. és *Budap. Szemle* 157. köt. 321—331. l.
1420. **Borbély Gyula.** Kemény Zsigmond báró méltatása. *Fogarasi Hirl.* 23—26. sz.
1421. **Császár Elemér.** Kemény Zsigmond mint regényíró. *M. Figyelő* II. 456—472. l.
1422. **Ferenczi Zoltán.** Kemény Zsigmond emlékezete. *Budap. Szemle* 159. köt. 1—25., 179—214. l.
1423. **Galamb Sándor.** Kemény Zsigmond történeti és politikai eszméi. *Husz. század.* 30. köt. 738—753. l.
1424. **Jákó János.** Kemény Zsigmond mint ujságíró. (*Intimitások a nagy publicista életéből.*) *Budapest* 40. sz.
1425. **Kárpáti Aurél.** Báró Kemény Zsigmond. *Új Élet* VI. 590—600. l. és *Új Nemzedék* 8. sz. [411—413. l.]
1426. **Komlós Aladár.** Gyulai Pál Kemény Zsigmondról. *Irodalomtört.*
1427. **Kristóf György.** Kemény Zsigmond a keleti kérdésről. *M. Figyelő* III. köt. 175—184. l.
1428. **Londesz Elek.** Kemény Zsigmond és a *Pesti Napló*. *P. Napló* 34. sz.
1429. **Puis Dezső.** Kemény Zsigmond lelki válsága. *Irodalomtört.* 366—382. l.

1430. *Papp Ferencz*. B. Kemény Zsigmond mint kir. táblai s kormány-széki kanczellista. Irod. tört. Közlem. 124—140. l.
1431. *Papp Ferenc*. Kemény Zsigmond, Izabella királynéjának keletkezéséről. Irodalomtört. 1914. 9—12. l.
1432. *Pitroff Pál*. Kemény Zsigmond æsthetikája. Uránia 214—221., 258—261. l. (Külön is. 8-r. 40 l. 1 kor.) — *Ism. p. f.* EPhK. 822. l.
1433. *Rákosi Jenő*. Kemény Zsigmond, a publicista. Budap. Szemle 157. köt. 345—350. l. — Kisfaludy-Társ. Évlap. 48. köt. 38—42. l. — Budap. Hirl. 35. sz. [dék 17. sz.]
1434. *Zuboly*. Feljegyzések báró Kemény Zsigmondról. Uj Nemze-
1435. Báró Kemény Zsigmond emlékezete. (Lakatos László, Londesz Elek és R. K.-tól) P. Napló 34. sz.
1436. Kemény Zsigmond. *ρ.* Protest. Szemle 130. l. — *H. A.* Élet 7. sz. — *F. E.* Budapest 34. sz. — Laczkó Géza. Nyugat I. 297. l. — Móczár József. Bereg 9. sz. — *S. A.* Vasár. Ujs. 7. sz. — Zilahi László. Budap. Hirl. 34. sz. — Lásd 1298. sz. alatt is. [401—402. l.]
1437. *Kis János. Gálos Rezső*. Kis János és Eschenburg. EPhK.
1438. *Kiss József. Kozma Andor*. Kiss József. Budap. Szemle 157. köt. 135—137. l.
1439. *Szegő Arnold*. Kiss József költészete. (Részlet.) Izr. Tanügyi Ért. 60—63. l. — Lásd 1118. sz. a. is.
1440. *Kisfaludy K. Zoltvány Irén*. Szülőföldi és környezeti elemek Kisfaludy Károly költészetében. Pannonhalmi főisk. 1913. 14. évkönyv 381—405. l. — Lásd 1639. sz. a. is.
1441. *Kisfaludy S. Pitroff Pál*. Szegedy Róza két német verse Kisfaludy Sándorhoz. EPhK. 402. l. — Lásd 2373. sz. a. is.
1442. *Kölcsey. Kölcsey Ferencz* ismeretlen akadémiai dolgozatai. Közl. Vizsota Gyula. Irod. tört. Közlem. 236—247., 354—368., 441—451. l.
1443. *H. K. Kölcsey «Hymnus»-a*. Sárosp. Ref. Lapok. 46—47. sz. (Megjegyzések a «Dudek, dogmat. olvasmányok»-ról a Kath. Szemle nov. füzetében megjelent bírálatra.)
1444. *Kara Ferenc*. Kölcsey és a francia irodalom. Alkotmány 32., 33. sz. — Lásd 1565., 2477. sz. a. is.
1445. *Kossuth L. Kossuth Lajos* ismeretlen leveleiből. Közl. Pásztor Árpád. M. Figyelő I. 426—432. l. II. 386—391. l.
1446. *Kossuth Lajos és Teleki László* ismeretlen levelei. Közl. Pásztor Árpád. Uj Idők I. 193. l.
1447. *Kovács P. Pitroff Pál*. Kovács Pál irodalmi levelezése. Irodalomtört. 180—187. l. — Lásd 1266. sz. a. is.
1448. *Kresznerics. Márki Sándor*. Kresznerics Ferenc leveles könyve. (Felolvasások a Szt. István-társ. tud. és irod. osztály üléseiből 86. sz.) Budapest, 1914. Szt. Istv.-T. (8-r. 49 l.) 1 K 20 f.
1449. *Kriza J.* — Lásd 1132. sz. a.
1450. *Krúdy. Kárpáti Aurél*. Krúdy Gyula. Uj Nemzedék 26. sz.
1451. *Lakatos L. Studiosus*. Lakatos László. Felsőmagyarország 60., 61. sz.
1452. *Lázár J. Barth Rezső*. Gróf Lázár János élete és művei. Budapest, 1914. Elet-ny. (8-r. 45 l.) — Rövid ism. Irodalomtört. 500. l.

1453. Lengyel L. *Kálniczky Géza*. Visszaemlékezés Lengyel Lászlóra. Gömöri Ujs. 35., 36. sz.
1454. Léway J. *Voynovich Géza*. Léway József. Auróra 1914. 223—238. l.
1455. Lovik K. *Kárpáti Aurél*. Lovik Károly. Uj Nemzedék 31. sz.
1456. *Schöppflin Aladár*. Lovik Károly. Nyugat. I. 637—639. l.
1457. Madách I. *Gulyás József*. Lucifer tragédiája. Sárosp. Ref. Lapok 9., 34. sz.
1458. *Horváth Zoltán*. Madách: Az ember tragédiája. (Bevezető magyarázatul a színi előadás alkalmával.) Gömör-Kishont 7., 8. sz.
1459. *Kardeván Károly*. Madách és Büchner. Irodalomtört. 408. l.
1460. *Kristóf György*. Lucifer tragédiája? Sárosp. Ref. Lapok 12. sz.
1461. *Marót Károly*. Madách egyik gondolatának származásához. Irodalomtört. 255—258. l.
1462. *Morvay Győző*. Madách és Hogarth. Irodalomtört. 464. l.
1463. *Szilárd Ferenc*. A bor és a mámor az Ember Tragédiájában. Buziásfürdői Közl. 4. sz. és Érsekújvár 4. sz.
1464. *Tolnai Vilmos*. Az Ember Tragédiájának londoni színéhez. Irodalomtört. 317. l.
1465. *Tolnai Vilmos*. Madách Ember Tragédiájához. U. o. 408. l.
1466. *Tolnai Vilmos*. Madách, Georg Sand «Lélia» cz. regényéről. EPhK. 738. l.
1467. *Vértessy Jenő*. Madách írói hagyatéka. Irodalomtört. 294—305. l.
1468. *Wallis, A. S. C.* Az Ember Tragédiája. Ford. Erdélyi K. — Ism. K. Gy. Irodalomtört. 141. l. — Kristóf György. Erd. Múz. 63. l. — Lásd 1329. sz. a. is. [87. sz.
1469. *Mailáth J. Sikabonyi Antal*. Mailáth János gróf. Budap. Hirl.
1470. *Melius. Trócsányi Zoltán*. Egy XVI. századbéli nyomtatványtöredék. Akad. Értes. 153—157. l. (Mélius, A halál könyve.)
1471. *Zoványi Jenő*. Még egy adat a Melius Péter irodalmi működéséhez. Könyvszemle 193. l.
1472. *Mészáros I.* — Lásd 1410. sz. a.
1473. *Mikes. Mikes* legutolsó levele. Közli Kulesár Gyula. M. Paizs 15. sz.
1474. *Relković Mita*. Mikes Kelemen a nőkről. Nemz. Nőnevelés 185—193. l. — Lásd 1132. sz. a. is.
1475. *Mikszáth. Mikszáth Kálmán* két levele Gajdács Pálhoz. Az Ujság 24. sz. 9. l.
1476. *Balassa József*. Mikszáth és Tisza Lajos. M. Figyelő. I. 68—74. l.
1477. *Beke Ödön*. Mikszáth Kálmán forrásaihoz. Irodalomtört. 318. l.
1478. *Gajdács Pál*. Mikszáth Kálmán mint selmeczi diák. Az Ujság 88. sz.
1479. *Gajdács Pál*. Mikszáth Kálmán otthon. Az Ujság 52. sz.
1480. *Gálos Rezső*. Mikszáth forrásaihoz. EPhK. 70. l.
1481. *Mauks Corrélia*. Mikszáth Kálmán életéből. Az Ujság 110. sz.
1482. *Miskolczi-Simon János*. A Mikszáth-család harmadfél százéves történetéhez. U. o. 76. sz.
1483. *Nagy Sándor*. Mikszáth humora. Irodalomtört. 383—392., 441—450. l.
1484. *Riedl Frigyes*. Mikszáth. — előadása. Világ 40. sz. — Mikszáth művésze. U. o. 46. sz. — Mikszáth regényei. U. o. 52. sz.
1485. *Rubinyi Mózes*. Mikszáth Kálmán írói hagyatéka. Bud. Szemle 157. köt. 268—279. l.

1486. *Rubinyi Mózes*. Mikszáth pályája. (Felolvasásának kivonata.) Világ 48. sz.
1487. *Mindszenty. Sík Sándor*. Mindszenty Gedeon. Élet 14. sz.
1488. *Molnár (Szenczi). Császár Ernő*. Szenczi Molnár Albert zsol-tárai. Irod. tört. Közlem. 157—170., 278—299., 403—417. l.
1489. *Molnár F. Halmi Bódog*. Molnár Ferencz. Máramaros 34. sz.
1490. *Móricz Zs. Fekete József*. Móricz Zsigmond. Bars 8. sz. — Halmi Bódog. Máramaros 26. sz.
1491. *Munkácsy J. Munkácsy János* négy levele. Közl. Gálos Rezső. Irod. tört. Közlem. 100—103. l.
1492. *Nagy J. Alszeghy Zsolt*. Nagy János «Ars satyrica»-ja EPhK. 68—70. l.
1493. *Nyáry J. B. Nyáry Jenő*. 1836—1914. (Nekr.) Arch. Értes. 281—284. l.
1494. *Orczy L.* — Lásd 1272. sz. a.
1495. *Pákh A. M. J. Pákh Albert* sirjánál. Irodalomtört. 437. l.
1496. *Pákh Albert* síremléke. Vasár. Ujs. 19. sz.
1497. *Palma K. Tóth László*. Palma Károly Ferencz élete és munkái. Rózsashegyi kegyr. főgim. 1913/14. értes. 5—18. l. — Ism. d. Bud. Szemle 159. köt. 480. l. [130. sz.
1498. *Pázmány. B. G.* A pozsonyi Pázmány-síremlék. Alkotmány
1499. *Bangha Béla*. Panasz Pázmány Péter biboros, esztergomi érsek. («Jellemrajzok a kath. egyház életéből» cz. munkája IV. köt.-ben 5—53. l.)
1500. *K. Kovács Gyula*. Pázmány Péter. Budapest. Hirl. 199. sz.
1501. *Tóttóssy Miklós*. Pázmány Péter és a 30 éves háború. Alkotmány 327. sz.
1502. *Petőfi S. Petőfi-éve* Pjesme. Preveo : Béla Horváth. 2. izdanje. Subotic, 1914. Tisk. Sv. Autuna. (8-r. XII. 131 l.) 1 K 50 f. — Ism. Gasparics György. Muraköz 22—23. sz. — Budapest. Hirl. 104. sz.
1503. *Petőfi, Alexander*. Carmen bellicum. Latine reddidit Josephus Jrsik. Juventus. VI. (1914.) 1. sz.
1504. *Alszeghy Zsolt*. Petőfi és az ötvenes évek magyar lyrája. Kisfaludy-Társ. Évlap. 48. köt. 227—316. l. (Külön is megjelent. 8-r. 93 l.)
1505. *Barabás, Abel v. Petőfis* «Wolken». Ung. Rundschau 810—840. l.
1506. *Bodola Gyula*. Miért hagyja el Petőfi Pápát? Pápai ref. főisk. 1913/14. értes. 47—56. l. (Külön is 8-r. 10 l.)
1507. *Gáspár Armin*. Petőfi utolsó látogatása. 1849. július 21. (Tanítótest. Értes. Torda 10. sz.)
1508. *Halmi Bódog*. Petőfi lelke. Máramaros 8. sz.
1509. *Kardos Lajos*. Petőfi «A huszár» cz. költeményének történetéhez. EPhK. 1914. 74. l.
1510. *Nagy Sándor*. A János Vitéz és a Toldi. Irod. tört. Közlem. 43—73., 171—195. l.
1511. *Péterfy Jenő*. Petőfi Sándorról. 1913. — Ism. Szöllőssy Alfréd. Magy. Kultura 185. l. — Borbély István. Erd. Múz. 130. l. — Galgóczi György. Irodalomtört. 34. l. — K. Gy. EPhK. 78. l.
1512. *Radó Antal*. Petőfi és Shelley. EPhK. 240. l.
1513. *Sebestyén Gyula*. Petőfi népdalgyűjtése. Ethnogr. 193—207. l.

1514. *Silberfeld Jakab*. János vitéz és Toldi. Irodalmi tanulmány. Békéscsaba és vid. 4—7. sz. (Külön is megjelent. Békéscsaba, 1914. (16 l.) — Rövid. ism. Irodalomtört. 501. l.
1515. *Strasser, Josef*. Petőfi und Lassale. P. Lloyd 82. sz.
1516. *Sziklay Ferenc*. János Vitéz és Toldi. — Ism. *kg.* Irodalomtört. 220. l.
1517. *Tolnai Vilmos*. Petőfi János vitézéhez. Irodalomtört. 1914. 25—27. l.
1518. *Tolnai Vilmos*. Petőfi: A kutyák és a farkasok dala. U. o. 314. l. — Lásd 692., 2325. sz. a. is.
1519. *Petőfi Z. Kicska Emil*. Petőfi Zoltánról. Nyitravármegye. 1—4. sz. (Az első fejezet a múlt évi 52. sz.-ban jelent meg.)
1520. *Petőfi Zoltán*. (Egy színész memoárjaiból.) Délmagy. Közl. 61. sz.
1521. *Pilarik J. Harsányi István*. Pilarik Jeremiás eddig ismeretlen munkája. Sárosp. Ref. Lapok 13. sz.
1522. *Podmaniczky Fr. Berczik Árpád*. Bárá Podmaniczky Frigyes levelező tag emlékezete. (A M. Tud. Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. XVI. 10.) Budapest, 1914. Akadémia. (8-r. 14 l.) 30 f. — Ism. Irodalomtört. 287. l.
1523. *Pósa L. c.* Pósa Lajos halálára. M. Figyelő III. 148. l.
- 1523a *Báthory Andor*. Pósa Lajosról. Felolvasta a Pósa Lajos költői működésének 40. évfordulója alkalmával rendezett irodalmi ünnepélyen. Késmárki ág ev. lyc. 1913/14. értes.
1524. *Dingha Béla*. Pósa Lajos életéből. Uj Idők II. 97—99. l.
1525. *Herman Ottó*. Pósa Lajosért. Budap. Hirl. 40. sz.
1526. *K. Harmincezer* gyermek ünnepli a költőt. Uj Élet VI. 555. l.
1527. *Lőrinczy György*. Pósa Lajos. — ünnepi beszéde a kisdednevelők országos egyesületének dobsinai közgyűlésén 1914. május 31. Budapest, 1914. Kisdednevelők orsz. egyesülete. (8-r. 15 l.)
1528. *Mikszáth Kálmán* Pósa Lajosról. Írta 1883-ban. Uj Idők II. 96. l.
1529. *Várady István*. A gyermekek poetája. Nagyvárad 42. sz. (Pósa Lajosról.)
1530. Pósa Lajos ünneplése. Vasár. Ujs. 24. sz. — Hét 20. sz.
1531. Pósa Lajos (1850—1914.) Közműveltség 201—204. l. — Gárdos Mór. Tanügyi Értes. 251—253. l. — Keleti Adolf. Uj Élet VI. 192. l. — Lőrinczy György. Kisdednevelés 13. sz. — Nagy László. A Gyermekek 448—450. l. — S. E. Nagyvárad 155. sz. — «A gyermekek költője». Néptan. Lapja 24. sz. — Budaváry László. U. o. 30. sz. — Szabó Miklós. Tanító 23. sz.
1532. *Prohászka O. Sík Sándor*. Prohászka mint költő. Élet 1—4. sz.
1533. *Pulszky F.* Pulszky Ferenc emlékezete. Arch. Értes. 438. l.
1534. *Pyrker. Weber Artúr*. Pyrker és Körner. EPhK. 318—321. l.
1535. *Reviczky Gy. Fülöp Lajos*. Reviczky Gyula. Czeglédi Közl. 28., 29. sz. — Rozsondai Győző. Fogarasi Hirl. 7—12. sz.
1536. *Rónay J. P—r, I.* Revolutionär und Prinzenerzieher (Zum hundertsten Geburtstage Hyacinth Rónay's.) N. Pest. Journ. 112. sz.
1537. *Rudnyánszky Gy. Pogány Antal*. Rudnyánszky Gyula. Népd. 6. sz.
1538. *Rumy K. Végh János*. Rumy Károly György pataki tanársága. Sárosp. Ref. Lapok 14., 15. sz.

1539. Salamon F. *Londesz Elek*. Salamon Ferenc és a «Husvétii cikk» Pesti Napló 88. sz. [708—711. l.]
1540. Sebők Zs. *Schöppflin Aladár*. Sebők Zsigmond. Nyugat I.
1541. Sík S. *Andor József*. Sík Sándor. Élet 28. sz.
1542. Szabó (Barczafalvi), *Barczafalvi Szabó Dávid* két ifjúkori verse. Közli Harsányi István. Sárosp. Ref. Lapok 39. sz.
1543. Szabó (Baróti) D. — Lásd 1132. sz. a.
1544. Szabó K. *Szabó Károly* levelei Gyulai Pálhoz. Közli Vértessy Jenő. Irod. tört. Közlem. 103—114., 223—236., 322—332. l.]
1545. Szabolcska. *Szentiványi Odón*. Szabolcska Mihály. Bars 16. 17. sz.
1546. Szalay L. *Szalay László* levelei. Kiadta br. Szalay G. 1913. — Ism. Závodszy Levente. Századok 512—517. l. — Váczy János EPhK. 292—295. l. — d. Budap. Szemle 157. köt. 462—464. l.]
1547. *Angyal Dávid*. Szalay László emlékezete, születése 100. évfordulója alkalmából. (A M. Tud. Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. XVI. 11. sz.) Budapest, 1914. Akadémia. (8-r. 73 l.) 1 K 50 f. — Ism. y—r. Századok 509—511. l. [187—228. l.]
1548. *Angyal Dávid*. Szalay László. Budap. Szemle 157. köt. 1—22.,
1549. *Angyal Dávid*. Szalay László ifjúsága. Aurora. 1914. 145—166. l.]
1550. Széchenyi I. *Széchenyi István gr.* levele Kubinyi Gáspárhoz. Pest, 1828. jun. 28. Új Nemzedék 6. sz.
1551. Gróf Széchenyi István naplói. Akad. Értes. 129. l.]
1552. *Apáthy István*. Széchenyi István és a nemzeti sajtóságok az emberi továbbfejlődés szempontjából. Magy. Társ. tud. Szemle 1912. decz. (Külön is. 8-r. 20 l.)
1553. *Csernoch* beszéde Széchenyiről. Alkotmány 98. sz.
1554. *Friedreich István*. Gr. Széchenyi I. élete. — Ism. Népmvelő 42. sz.]
1555. *Gaal Jenő*. Széchenyi és Kölcsey a nemzeti érzésről. Társad. tud. Szemle 173—183. l.]
1556. Széchenyi eszmevilága. II. kötet. Apáthy István, Imre Sándor, Pauler Ákos, Zsilinszky Mihály, Márki Sándor és Gaál Jenő tanulmányai. (Kultura és Tudomány. 12. köt.) Budapest, 1914. Franklin-T. (8-r. 142 l.) 1 K 60 f. — Ism. Komlós Aladár. Husz. Száz. 30. köt. 837. l. Nemz. Nénevelés 332. l.]
1557. Széchenyi István. Vasárnapi Könyvtár 7—11. sz.]
1558. *Viszota Gyula*. Széchenyi Ferenc és Széchenyi István atyai intelmei. Magy. Középkiskola 325—333. l.]
1559. Szendrey Julia. *Fikó Sándor*. Petőfiné Szendrey Julia. Esztergom és vid. 8. sz.]
1560. k. g. Egy megrágalmazott anya. (Szendrey Julia védelme.) Alkotmány 88. sz.]
1561. Szigeti J. *Perényi József*. Szigeti Józsefről. (Anekdóták.) Veszprémi Hirl. 2. sz.]
1562. Szigligeti. *Szigligeti* levelei Toldy Ferenczhez. Közli Hellebrant Árpád. Akad. Értes. 630—638. l.]
1563. A mikor Szigligeti megbukott. «Rontó Pál» először és utoljára. Budapest 58. sz. és Délmagyar. Közl. 59. sz.]
1564. *Bittenbinder Miklós*. Szigligeti ifjúságából. Uránia 249—258. l.]

1565. *Bittenbinder Miklós*. Szigligeti Ede «Megjátszott cselek»-je. Irodalomtört. 187—189. l.
1566. *Csukovits Sándor*. Szigligeti Ede. Temesv. kegyr. főgim. 1913—1914. értes. 11—24. l. (Külön is megjelent. 8-r. 16 l.)
1567. *H. A.* Szigligeti ünneplése. Élet 11. sz.
1568. (*h. e.*) Szigligeti Ede szülőháza. Nagyvárad 55. sz.
1569. *Herczeg Ferencz*. Szigligeti Ede emlékére. (Ünnepi pohárköszöntő.) Kisfaludy-Társ. Évlap. 48. köt. 43—45. l.
1570. *Herczeg Ferencz*. Szigligeti Ede. Bud. Hirl. 35. sz. — Garamszeghy Sándor. P. Hirl. 51. sz. — Londresz Elek. P. Napló 58. sz. — Sas Andor. Husz. Száz. 29. köt. 378—383. l. — Szabolcsi Lajos. Hét 10. sz. — Váradi Antal. N. Pest. Journ. 57. sz. [Ujs. 76. sz.]
1571. *Kardos Albert*. Emlékezés Szigligeti Edéről. Debreczeni Függel.
1572. *Kohányi Rezső*. Megemlékezés Szigligeti Edéről. Nagyvárad felső keresk. isk. 1913. 14. értes. 11—16. l.
1573. *Lábán Antal*. Szigligeti és a bécsi Polizei-Hofstelle 1838-ban. M. Figyelő III. 214—217. l. és Nagyvárad Napló 103. sz.
1574. *Lorsy, Ernst*. Der hundertjährige Szigligeti. P. Lloyd 58. sz.
1575. *Nádányi Zoltán*. Mit tanulhatunk Szigligetitől? Nagyvárad 55. sz.
1576. *Osváth Ferencz*. Szigligeti Ede pályája. Nagykőrösi Hirl. 27—29. sz.
1577. *Osváth Lajos*. Szigligeti Ede rokonsága. (A szepesi Kelemenek.) Nagyvárad 49. sz.
1578. *Rakodczay Pál*. Szigligeti forrásaihoz. Irod. tört. Közl. 300—321., 385—402. l.
1579. *Sas Ede*. Szigligeti, az újító. Nagyvárad 56. sz.
1580. *Sebestyén Károly*. A nőuralom. Orsz. színműv. Akad. 1913—1914. értes. 20—24. l. és Budap. Hirl. 76. sz.
1581. *Sebestyén Károly*. Szigligeti Ede ünnepe. Budap. Hirl. 58. sz.
1582. *Somló Sándor*. Szigligeti Ede élete és művei. Orsz. színműv. Akad. 1913/14. értes. 3—19. l.
1583. *Vértesy Jenő*. Szigligeti kéziratai a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában. Könyvszemle 97—110., 217—239. l.
1584. *Zolnai Béla*. Szigligeti «Szökött katoná»-jának külföldi elemei. EPhK. 105—110., 175—190., 269—280., 338—352, 472—478. l. (Külön is megjelent. 55 l.)
1585. *Zuboly*. Szigligeti ünnepe. Magyarország 59. sz.
1586. *Zuboly*. A százéves Szigligeti. Új Idők I. 282. l.
1587. Szigligeti emlékezete. Népnével. Közl. 31. évf. 14. sz.
1588. Szigligeti Ede ünnepe. (Képpel.) Vasár. Ujs. 11. sz.
1589. *Id. Szinnyei J. Pintér Jenő*. Idősb Szinnyei József emlékezete. Irodalomtört. 238—247. l. (Külön is megjelent. 8-r. 12 l.)
1590. *Szirmay A. Kazinczy Ferencz*. Szirmay Antal élete. Adalék Zempl. vm. történetéhez 23—29. l.
1591. *Sztárai M. Erdős Károly*. Sztárai Mihály Cranmerus Thamásról szóló históriás énekének forrása. Irod. tört. Közlem. 215—219. l.
1592. *Teleki L. Kalmár Antal*. Öngyilkos volt-e Teleki László? Magyarország ápr. 12.
1593. *Pázmándy Dénes*. Gróf Teleki László. Új Nemzedék 6. sz. — Lásd 1446. sz. a. is.

1594. **Tinódi. Dézsi Lajos.** Tinódi Sebestyén. 1912. — *Ism. Tordai Anyos. Kath. Szemle* 212—214. l.
1595. **Pesti Balázs.** Tinódi-magyarázat. Nagykőrösi ref. főgim. 1913—1914. értes. 11—17. l.
1596. Egy régi bohém. *Uj Idők* I. 24. l. — Lásd 1697. sz. a. is.
1597. **Toldy F. Baranyai Zoltán.** Toldy Ferencz műveinek bibliographiájához. *Irod. tört. Közlem.* 483. l. — Lásd 1349., 1562. sz. alatt is.
1598. **Tompa. Tompa levele** Irányi Pistához. Hamva, 1855. áldozócsütört. estéjén. A Rozsnyói Híradó után közli *H. R. Gömöri Ujs.* 27. sz.
1599. **Szlávik Mátyás.** Tompa Mihály Eperjesen. *Eperjesi Lapok* 4., 5. sz.
1600. **Törös Béla.** A családi élet hatása Tompa lelkivilágára s költészetére. Bereg 9. sz.
1601. **Váczy János.** Tompa Mihály életrajza. 1913. — *Ism. Tolnai Vilmos. EPhK.* 113—116. l. — *Lengyel Miklós. Irodalomtört.* 116. l. — *Vasár. Ujs.* 4. sz. — *György Lajos. Irod. tört. Közl.* 121—124. l. — *gr. Uránia* 135. l. [236—240. l.]
1602. **Váczy János.** Adalékok Tompa Mihály életrajzához. *EPhK.*
1603. **Tóth K. Alszeghy Zsolt.** Tóth Kálmán drámaköltészete. — *Ism. Simon Miklós. Magy. Középiskola* 237—239. l.
1604. **Dömötör Pál.** Tóth Kálmán életrajza. (Olcsó Könyvtár 182., 183.) Budapest, 1914. Franklin-T. (16-r. 67 l.) 40 fill.
1605. **Vajda J. Várkonyi Titusz.** Vajda János ismeretlen levelei. (Egy szerencsétlen házasság tükre.) *Vasár. Ujs.* 13. sz.
1606. **Vajkay K. Galgóczy Károly.** Szeredi Vajkay Károly életrajza. Budapest, 1914. (8-r. 61 l.)
1607. **Valkai. Ballai (Blasutigh) Károly.** Az nagyságos Bánk bának históriája. (1574.) Valkai András históriás éneke. *Kecske-méti Katona J.-Kör* 1905—12. évkönyve 45—52. l.
1608. **Vámbéry. Munkácsi, Bernhard.** Professor Hermann Vámbéry, 1832—1913. *Ung. Rundschau* 513—532. l.
1609. **Vargha Gy. S. Vargha Gyula.** (Képpel.) Hét 10. sz.
1610. **Verseghy. Gorzó Gellért.** Adalékok Verseghy Ferencz életéhez és költészetéhez. *Irod. tört. Közlem.* 464—475. l.
1611. **Vértesi A. Császár Elenér.** Vértesi Arnold. 1836—1911. — *Budap. Szemle* 158. köt. 38—66. l. és *Kisfaludy-Társ. Évlap.* 48. köt. 118—141. l.
1612. **Vörösmarty. Julius.** Vörösmarty és a háború. *Székesfehérv. Hirl.* 146., 149., 152., 154. sz.
1613. **Maron István.** Vörösmarty az ember. 1913. — *Ism. Alszeghy Zsolt. EPhK.* 395. l.
1614. **Trombitás Gyula.** Vörösmarty dramaturgiája. 1913. — *Ism. Weber Arthur. Irodalomtört.* 1914. 39—41. l.
1615. **Vizsota Gyula.** Vörösmarty nagyjutalmi és drámai jelentései. *Akad. Értes.* 108—123. l.
1616. **Wigand János.** Vörösmarty «Vén Cigány»-a. *Tolnavárm. Köz-műv. egyll.* 1913. évkönyve 17—20. l.
1617. **Wathay. Dézsi Lajos.** Wathay Ferencz. Századok. 1—16. l.
1618. **Zalár. Kolacskovszky Lajos.** Zalár József. 1825—1914. *Eger* 49. sz.
1619. **Koroda Pál.** Zalár Józsefről. *Pesti Hirl.* 145. sz.

1620. *Lám Frigyes*. Az őszi rózsza költője. Magyarország. 149. sz. (Zalár.)
 1621. *Zrinyi M. Haller Jenő*. Milyen vallású volt a Zrinyiász hőse? Pesti Hirl. 127. sz.
 1622. *Takáts Sándor*. Zrinyi Miklós a rágalmazóiról. Bud. Hirl. 135. sz.
 1623. *Tolnai Vilmos*. A Zrínyiász neve. Irodalomtört. 106. l. — *n. U. o.* 211. l. — *Simai Ödön*. *U. o.* 252. l.
 1624. *Weber, Arthur*. Der Tod des Dichters Zrinyi. Ung. Rundschau 186—189. l. — *Lásd* 693. sz. a. is.

4. Magyar nyelvészet.

1625. *Akadémikus*. A pesti nyelv. Bud. Hirl. 109. sz.
 1626. *Alexics György*. Oláh-Román. Nyelvőr 401—408. l.
 1627. *Asbóth Oszkár*. Dobrowský és a magyar nyelvrokonság. Nyelvtudom. V. köt. 59—63. l.
 1628. *Auner Mihály*. Két adalék a magyar nyelv tanulására a XV. századból. *M. Nyelv* 419. l.
 1629. *Badics Ferenc*. Gyöngyösi-magyarázatok. *U. o.* 117—120. l.
 1630. *Baranyai József*. A régi Csallóköz. — *Ism.* Sikabonyi Antal. Nyelvőr 27. l.
 1631. *Barla-Szabó T.* Legrégibb nyelvemlékünk... kora. 1913. — *Ism.* *M—ch.* EPhK. 159. l. — *Barla-Szabó* válasza. *U. o.* 322. l. — *M—ch.* felelete. *U. o.* 322. l. — *Erdélyi Lajos*. Nyelvőr 187. l. — *Barla* válasza. *U. o.* 281. l.
 1632. *Barla-Szabó Titus*. A Halotti Beszéd a román philologia világitásában. Lőcsei főreálisk. 1913/14. értes. 18—21. l.
 1633. *Barta Mór*. Etimológiai csevegések. Népszerű nyelvészeti cikkek. Losonc, Kármán-ny. 1914. (8-r. 148, 1 l.) — *Ism. t. v.* EPhK. 504. l. — *W. O.* Pest. Lloyd 110. sz.
 1634. *N. Bartha Károly*. Udvarhely vármegye nyelvjárásának alak-tana. Székelyudvarhely, Becsek-ny. 1914 (8-r. 76, 1 l.)
 1635. *Beke Ödön*. A határozatlan névmás. Nyelvőr 70—81. l.
 1636. *Beke Ödön*. Névragozásunk történetéhez. *U. o.* 91. l.
 1637. *Beke Ödön*. Az osztó számnevekről. *U. o.* 138. l.
 1638. *Csefkó Gyula*. Csúfolódó versikék keresztnevekre. *U. o.* 312—314. l.
 1639. Ragadvány nevek. 1. Kisfaludy Károly szülő helyéről. Czuppon Elek. *U. o.* 236—238. l. — *Szinkovich Jenő*. *U. o.* 238. l.
 1640. *Debreczeni Miklós*. Az ős magyar írás néhány hazai s orosz-oroszági emléke. Budapest, 1914. (8-r. 95 l.) — *Ism. ő.* Bud. Hirl. 125. sz. — *Ethnogr.* 334. l. [28—30. l.
 1641. *Dénes Szilárd*. A Nemzeti Színház és a magyar nyelv. Nyelvőr
 1642. *Dongó Gy. Géza*. Zempléni magyar nyelvemlékek. (1550—1575.) Adal. Zempl. vm. tört. 161—163., 255—257.
 1643. *Dorányi Béla*. Tatai népnyelvi hagyományok. Nyelvőr 307—312. l.
 1644. *Erdélyi Lajos*. A gyulafehérvári glossák nyelvjárásához. *M. Nyelv* 30. l.
 1645. *Erdélyi Lajos*. A Halotti Beszéd nyelvjárása. Nyelvőr 7—11., 61—65. l. (Külön is megjelent. 8-r.) — *Ism.* EPhK. 327. l.
 1646. *Erdélyi Lajos*. A Halotti Beszéd mint nyelvjárási emlék. Nyelvőr 293—301. l.

1647. *Erdélyi Lajos*. A Halotti Beszéd «íráshibái» és olvasásuk. M. Nyelv 128—131. l. (Külön is 8-r. 8 l.)
1648. *Farkas Gyula*. A Döbrentei Codex és Komjáthy Benedek. M. Nyelv 225—227. l.
1649. *Fest Sándor*. Magyar szavak az angol nyelvben. U. o. 228. l.
1650. *Fokos Dávid*. A műveltető l képzőhöz. Nyelvőr 188. l.
1651. *Földi Sándor*. A helyes magyarság a képviselőházban. U. o. 274. l.
1652. *Galambos Rezső*. Adatok irodalmi nyelvünk szótárához. Eötvös Károly munkáiból. U. o. 168—169. l. [15—24. l.]
1653. *Gombocz Endre*. A magyar botánikai szótárból. M. Nyelv
1654. *Gombocz Endre*. Adatok a magyar etymologiai szótárhoz. M. Nyelv 236., 282., 331. l. — Trócsányi Zoltán. U. o. 281. l. — Szily Kálmán. U. o. 282. l. — Kemenes Pál. U. o. 377. l.
1655. *Gombocz Zoltán*. Török jövevényszavaink hangtanához. U. o. 27. l.
1656. *Gombocz Zoltán*. Árpád-kori török személyneveink. U. o. 241—249., 293—301., 337—342. l.
1657. *Gombocz Zoltán és Melich János*. Magyar etymologiai szótár. Lexicon critico-etymologicum linguae hungaricae. 1—3. füz. A. Bori. Budapest, 1914. Akademia. (8-r. 1—480 hasáb.) 1950 K. — Ism. Asboth Oszkár. Nyelvtudom. V. 64—70., 134—149. l. — Pápay József. Nyelvt. Közl. 43. köt. 389—396. l. — Simonyi Zsigmond. Nyelvőr 133—135., 180—185., 219—223. l. — Szily Kálmán. M. Nyelv 145—149. l. — Tolnai Vilmos. Századok 631. l. — Zolnai Gyula. EPhK. 478—482. l. — G—y. Irodalomtört. 285. l. — Laczkó Géza. Nyugat I. 559—561. l. — Vasár. Ujs. 9. sz. — Rácz Lajos. D. Lit. Ztg. 42—43. sz. 2362. l.
1658. *Herman Ottó*. A magyarok nagy ősfoglalkozása. A magyar pásztorok nyelvkinése. Budapest, 1914. Termtud. Társ. (8-r. XVI, 798. l.)
1659. *Horger Antal*. Analógia az igeragozásban. Nyelvőr 193—201. l.
1660. *Horger Antal*. Régi török jövevényszavaink hangtani tanulságaihoz. M. Nyelv 7—15., 107—117. l.
1661. *Horger Antal*. A jövevényszavakról. U. o. 406—414. l.
1662. *Horváth Endre*. A magyar helyesírás szótára. 1913. — Ism. Vargha Damján. Hivat. Közl. 13. sz.
1663. *Horváth János*. Nemzeti színház, helyes magyarság, pesti nyelv, argot, jassz. M. Nyelv 302—305. l.
1664. *Horváth János*. Szomorvymusok a Nemzeti színpadján. U. o. 88. l.
1665. Az idegen helynevek írása. *Balassa József*. «Született Wienben». Tanáregyl. Közl. 47. évf. 86—88. l. — Cholnoky Jenő. U. o. 110—112. l. — Balassa J. válasza. U. o. 112—114. l. — Takáts György. U. o. 114. l.
1666. *J. M. Stílustanítás*. M. Nyelv 417—419. l.
1667. *K. P.* A Königsbergi Töredék szalagjainak egy helyéről. U. o. 452. l.
1668. *Kelemen Béla*. Német és magyar nagy kézi szótár. Tekintettel a két nyelv szólásaira. 2. tetemesen bőv. kiadás. II. Német-magyar rész. (Az új helyesírással.) Budapest, 1914. Athenæum. (8-r. 8, 700 l.) 11 K. — Ism. *ly*. Urania 452. l. — Tolnai Vilmos. M. Nyelv 217—220. l. — EPhK. 327. l.
1669. *Kemenes Péter*. A vonatkozó mondatok. Nyelvőr 225 l.

1670. *Kemenes Péter*. A vonatkozó mondatok használatáról. U. o. 368. l.
1671. *Kenedi Géza*. Pesti argot. Az Ujság 128. sz.
1672. *Kenedi Géza*. Stílus-tanulmányok. Az Ujság 26. sz.
1673. *Kertész Kálmán*. Nyelvrákok. Magy. Paizs 19. sz.
1674. *Kertész Manó*. Az ígékötők történetéhez. Nyelvőr 291. l. — Fürst Aladár megjegyzése. U. o. 446. l.
1675. *Kertész Manó*. A magyar mondat ősi sajátosságairól. M. Nyelv 57—68. l.
1676. *Kőrösi Sándor*. Az ikes ígéről. Néptanít. Lapja 27. sz. Kelemen Béla megjegyzése és Kőrösi S. válasza. U. o. 27. sz.
1677. *Kőrösi Sándor*. Olasz széljegyzetek. Nyelvőr 18—20. l.
1678. *Kovács Ferenc*. Szigetközi tájszólások. Mosonvármegye 30. sz.
1679. *Kovács Márton*. A nyelvbeli különböztetés. Nyelvőr 346—350. l.
1680. *Kovács Márton*. Összetételek. U. o. 189—191. l.
1681. *Kräuter Ferenc*. A magyar névragozás két nyílt kérdéséről. 1. A -vé -vá ragról. 2. A -vel -val ragról. U. o. 152—161. l.
1682. *Kräuter Ferencz*. Szervetlen mássalhangzók. M. Nyelv 121—125. l.
1683. *Kulesár Gyula*. Stiliztika és nyelvesztetika. Nyelvőr 109—115. l.
1684. *Lakatos János*. Adalék a gyergyói és csiki nyelvjáráshoz. U. o. 355. l. [207—211. l.]
1685. *Lehr Albert*. Arany-magyarázatok. 39. Neme-hagyott. M. Nyelv
1686. *Lehr Albert*. A betyárság kifejezései. U. o. 45—47., 90. l. — N. U. o. 335. l.
1687. *Lehr Albert*. «Mi a különbség a Mind elmentek és a Mind elment között?» U. o. 316., 446—451. l.
1688. *Mariánovics Milán*. A j > ny változás. Nyelvőr 443. l.
1689. *Mariánovics Milán*. Szláv jövevényszók. U. o. 14—17. l.
1690. *Márkos Albert*. Irtam volt, írjad, írd és még valami. M. Nyelv 157—160. l.
1691. *Melich János*. Keresztneveinkről. U. o. 97—107., 149—156., 193—199., 249—255. l.
1692. *Melich János*. Az ly > j ejtés történetéhez. U. o. 353. l.
1693. *Melich János*. A magyar nyelv ófrancia jövevényszavai. U. o. 385—406. l. [126—128. l.]
1694. *Melich János*. A tihanyi alapító oklevél egy helyéről. U. o.
1695. *Melich János*. Ujabb adalék az alanyi ragozású felszólító mód egyes 2. személye -ik ∞ -j, ... hangzására. U. o. 424. l.
1696. *Mészöly Gedeon*. A Döbrentei-kodex zsoltárai és az Apor-kódex. Nyelvőr 65—70. l. (Külön is 8-r. 6 l.)
1697. *Mészöly Gedeon*. Tinódi egyik helyének magyarázata. M. Nyelv 1—6. l.
1698. *Molecz Béla*. A módosító ígék és névszók szőrendje. Nyelvőr 97—105., 145—152., 201—207., 241—249. l.
1699. *Molecz Béla*. A tagadó szőrend. U. o. 337—346., 392—401. l.
1700. Nyelvtörténeti adatok. 1. Levéltári adatok. Jakubovics Emil. Szemelvények az oklevélszótár készülében lévő pótlékából. M. Nyelv 38—42., 78—83., 234—236., 276—280., 326—328., 426—429. l. — 2. Moenich Károly. Székes-Fehérvár város levéltárából. U. o. 83—87., 138. l. — 3. Iványi Béla. U. o. 135., 181—184., 370—376. l. — 4. Ódöngő Ábel. Néhány török-magyar katonai szó. U. o. 136—138. l. — Harsányi István.

- Magyar keresztnevek jegyzéke a XVI. század végéről. U. o. 280. l. — Trócsányi Zoltán. U. o. 324. l. — Pokaffy és társai. *L. G.* U. o. 325. l. — Ódöngő Ábel. U. o. 368—370. l. és A körmendi levéltárból. U. o. 453—455. l.
1701. Nyelvtörténeti adatok. 1. Bajza József. — 2. Régi családnevek. Balogh Dezső. 3. Beke Ödön. 4. Kardos Lajos. 5. Kassa város szabályrendeleteiből 1616—1635. Kemény Lajos. 6. Simonyi Zsigmond. Nyelvőr 356—360. l. 7. Szendrey Zsigmond. Pótlások a Ny. Sz.-hoz. — 8. Parászka Gábor. A Schola Salernitanából. Nyelvőr 426—430. l.
1702. *Pais Dezső.* Egy füzfa-név. M. Nyelv 68—72. l. (cziglevessző.)
1703. *Pais Dezső.* «Sok» mint falunév-képző. U. o. 255—259. l.
1704. *Prikkel Marián (Réthei).* Régi szójátékos szólások az ivásra. U. o. 422. l.
1705. *Pitroff Pál.* A «Felelet a gondolatra» egy értékes példánya. Nyelvőr 122—126. l.
1706. *Prohászka János.* Szólamagyarázat. U. o. 175—176. l.
1707. *Q. A Nagy szótárról.* M. Nyelv 126. l.
1708. *Rábel László.* Hivatalos nyelvünk. A közhatalok magyartalanosságainak megjavítása. Történeti és nyelvészeti tanulmány. Sopron, 1914. Romwalter A.-ny. (Bápest, Ranschburg G.) (8-r. 237 l.) 6 K. — Ism. Magy. Siketnéma Oktatás 11—13. l. — Gömöri András. M. Figyelő I. 482—485. l.
1709. *Rovásírás. Babinger, Franz.* Eine neuentdeckte ungarische Kerbinschrift aus Konstantinopel vom Jahre 1515. Ung. Rundschau 41—52. l.
1710. *Munkácsi, Bernhard.* Zum Problem der székler Runenschrift. Keleti Szemle XIV. 225—239. l.
1711. *Munkácsi Bernát.* Glossza az Ethnographia «újabb glosszáihoz.» Keleti Szemle XIV. 336—339. l.
1712. *Sebestyén Gyula.* Újabb glosszák a konstantinápolyi rovásíráshoz magyar nyelvemlékhez. Ethnogr. 1—13., 65—80 l.
1713. *Rubinyi Mózes.* A magyar stilsztika jövője. Nyelvőr 258—262. l.
1714. *Š. J. Dobrovský o maďarsko-finskej pribuznosti.* Slov. Pohľady 123—126. l.
1715. *Sági János.* Hírlapokból szedegedett hasonlatok. M. Nyelv 77. l.
1716. *Schlandt, Heinrich.* Deutsch-magyarisches Sprichwörter-Lexikon. 1913. — Ism. Szóts Gyula. Tanáregyl. Közl. 47. évf. 912. l. — *T. V. M. Nyelv.* 316. l. [175., 306—314. l.]
1717. *Simai Ödön.* Kazinczy Ferencz nyelvújítása. M. Nyelv 167—
1718. *Simonyi Zsigmond.* Helyes magyarság. A magyar stílus kézi könyve. 3. jav. kiadás. Budapest, 1914. Singer és Wolfner. (8-r. 230 l.) 3 K. — Ism. Dénes Szilárd. Néptan. Lapja 24. sz.
1719. *Simonyi Zsigmond.* A helyes magyarság szótára. A hibás kifejezések, a kerülendő idegen szók s a helyesírási kétségek jegyzéke. Budapest, 1914. Athenæum. (8-r. 126 l.) 150 K. — Ism. (t. v.) EPhK. 328. l. — Vasár. Ujs. 8. sz.
1720. *Simonyi Zsigmond.* A jelzők mondatana. Nyelvtörténeti tanulmány. Budapest, 1914. Akademia. (8-r. 194 l.) 5 K. — Ism. Kertész Manó. Nyelvt. Közlem. 43. köt. 383—389. l. — Beke Ö. Keleti Szemle XIV. 320—327. l.

1721. *Simonyi Zsigmond*. A nyelv és a társadalom. Nyelvőr 1—7. l.
1722. *Simonyi Zsigmond*. A borraváló-pályázat. U. o. 30. l.
1723. *Simonyi Zsigmond*. Az értelmező jelző. U. o. 49—61. l.
1724. *Simonyi Zsigmond*. A szófejtő szótárhoz. U. o. 314—316. l.
1725. *Simonyi Zsigmond*. Nyelvelmékek az iskolában. U. o. 360—364. l. (Bartha J. és Prónai A. Irodalomtört. Olvasmányok hibáira figyelmeztet.)
1726. *Simonyi Zsigmond*. A háború szavai. U. o. 375—392. l.
1727. *Simonyi Zsigmond*. A szó-tők tanához. U. o. 414—419. l.
1728. *Sömjén Géza*. Jogi, közigazgatási, kereskedelmi és pénzügyi szak-szótár. 1912. — Ism. Rácz Lajos. EPhK. 321. l.
1729. *Somogyi Géza*. Egy érdekes igealak. Nyelvőr 136. l. (Nem do-hányozék vala. Jókainál.) — *Simonyi Zsigmond*. U. o. 136—138. l. — *Trencsény Károly*. U. o. 282. l.
1730. *Sz. K.* Régi nyelvelmékeink. M. Nyelv 451. l.
1731. *Szabó István*. Koltó szatmárnémetyei falu nyelvjárása. Székes-fehérvár, 1914. Számmer I. ny. (8-r. 59 l.)
1732. *Szendrey Zsigmond*. A biharmegyei Tárkány nyelvjárása. Nyelvőr 161—168. l.
1733. *Szigetvári Iván*. Francziás *h* a magyarban. M. Nyelv 76. l.
1734. *Szilágyi Ádám*. A névelő elvonása. Nyelvőr 367. l.
1735. *Szily Kálmán*. A Murányi Vénus egy helyéhez. M. Nyelv 362. l.
1736. *Szily Kálmán*. A 100-ik füzet. U. o. 433—435. l.
1737. *Szinkovich Jenő*. Adatok a Nyitra-vidéki palóc-nyelvjárás szó-kincséhez Lajos községből. Nyelvőr 140—142., 286. l.
1738. *Szinnyei József*. A magyar magánhangzók történetéhez. (Még egyszer az Árpádok korabeli rövid magánhangzók kérdéséről.) Nyelvtud. Közlem. 43. köt. 102—125. l. (Eleje a múlt évi folyamban.)
1739. *Szinnyei József*. Visszatekintés. (A közgyűlés megnyitó beszéde.) M. Nyelv 49—56. l.
1740. *Tolnai Vilmos*. Szent János áldása. U. o. 24—27. l.
1741. *Tolnai Vilmos*. Magyar szavak Ritter Arnold von Harff úti-könyvében. U. o. 28—30. l.
1742. *Tolnai Vilmos*. Néhány hadi műszó. U. o. 357. l.
1743. *Tolnai, Wilhelm*. Ungarische Sprichwörter-sammlungen. Ung. Rundschau 446—448. l. [959—964. l.]
1744. *Tolnai, Wilhelm*. Ungarisch-deutsche Wörterbücher. U. o.
1745. *Trócsányi Zoltán*. Heltai nyelvének néhány megoldatlan kér-dése. M. Nyelv 212—217. l. [347—353. l.]
1746. *Trócsányi Zoltán*. Szókezdő *j ~ gy* és *gy ~ j* változás. U. o.
1747. Vadászatunk magyarsága. — *Kő. és Csapodi István*. — Az agará-szat szótára. P. N. Nyelvőr 350—354. l.
1748. *Viski Károly*. A szalontai nép nyelvéből. U. o. 126—132., 212—218., 262—266. l.
1749. *Volf György* összegyűjtött munkái. Kiadja . . . Demeczky Mi-hály. II. kötet. Budapest, 1914. Franklin-t. (8-r. 373 l.) 10 K. — Ism. Bartha József. M. Középisk. 406. l. — Közműveltség 242—244. l. — *Simonyi Zsigmond* Nyelvőr 271. l.
1750. *R. Vozáry Gyula, id.* Népnyelv. 1. Debreczeni szólások. M. Nyelv 282—284. l. — 2. Mező Ferencz. Zalamegyéből. U. o. 284. l.

1751. *Wertner Mór.* Adalék a magyar németiség ismeretéhez. Nyelvőr 408—414. l.
 1752. *Wertner Mór.* Nyelvünk történetéhez. U. o. 20—23., 82—86., 172—175 l.
 1753. *Wertner Mór.* Régi nevekről. A -fi szóval összetett nevek. Géza. Ősz vagy Óz. Sebes. Swr. Uzsona. U. o. 250—258. l. — Alranas és Csalló. Azsált. Gurab. Juerkus. Korlát. Pentele. Pipin. Töbör és Töböréte. U. o. 301—306. l.
 1754. *Zádor Béla.* Jegyzetek a tárgyas igeragozáshoz. U. o. 115—118. l.
 1755. *Zlinszky Aladár.* A kifejezés stílusa. 1913. — Ism. Bittenbinder Miklós. EPhK. 729. l.
 1756. *Zolnai Gyula.* A nyelvbeli különböztetéshez. Nyelvtudomány V. köt. 1—11. l.

Egyes szók.

1757. *Ádáz.* Czuppon Elek. Nyelvőr 35. l.
 1758. *Ady és Ad.* Historikus. U. o. 231. l.
 1759. *Agleut.* Sági István. M. Nyelv 221—224. l.
 1760. *Aggszokás.* Panka Károly. U. o. 324. l.
 1761. *Agyafúrt.* Pais Dezső. U. o. 414—417. l.
 1762. *Ajtony.* Gombocz Zoltán. M. Nyelv 31—33. l. — Madzsar Imre. U. o. 42. l. — K. P. U. o. 425. l. — Beke Ödön. Nyelvőr 226. l. — Asbóth Oszkár. Még egyszer *Ajtony*. Nyelvtudom. V. 78—80. l.
 1763. *Alattság.* Asbóth Oszkár. Nyelvtud. V. köt. 51—54. és 58. l.
 1764. *Alvé.* Csefkó Gyula. M. Nyelv 73. l.
 1765. *Avad* Kemenes Pál. U. o. 179. l.
 1766. *Azon, ezen, amaz, emez.* Sz. K. U. o. 95. l.
 1767. *Badár.* Szilágyi Adám. Nyelvőr 139. l. — Mariánovics Milán. U. o. 231. l.
 1768. *Bágyad.* Wichmann György. M. Nyelv 318. l.
 1769. *bakcsó* (ungarisch —). Munkácsi B. Keleti Szemle XIV. 351. l.
 1770. *Bardus—Bárdos.* Ernyey József. M. Nyelv 180. l.
 1771. *A bartelli magyar neve.* Beke Ödön. Nyelvőr 32. l.
 1772. *Bástoról.* Horger Antal. M. Nyelv 144. l.
 1773. *Bécs—Wien.* Antibarbarus. Nyelvőr 186. l.
 1774. *Begyén = bö-lény.* Szalay Béla. M. Nyelv 363. l.
 1775. *Bene = Kecske.* Chernel István. U. o. 314—316. l.
 1776. *Birákok.* Melegdi János. U. o. 452. l.
 1777. *Bobiskum, vobiskol.* Szily Kálmán. U. o. 359. l.
 1778. *Bocs.* Horger Antal. U. o. 144. l.
 1779. *Bofána. P. I.* U. o. 365. l.
 1780. *Bongor.* U. o. 192. l.
 1781. *Borravaló.* Ádám Imre. Nyelvőr 224. l. Lásd 1722. sz. a. is.
 1782. *Botor* (ungarisch —). Munkácsi B. Keleti Szemle XIV. 352. l.
 1783. *Búfelejtő és társai.* Beke Ödön. Nyelvőr 11—14. l.
 1784. *Cincár.* Csokán Pál. U. o. 90. l.
 1785. *Csallóköz—Schütt.* Wertner Mór. U. o. 118—122. l.
 1786. *Csatima.* Putnoky Imre. M. Nyelv 361. l.
 1787. *Csonk.* Lehr Albert. U. o. 175—177. l.

1788. *Czinkota*. Ernyey József. U. o. 181. l.
1789. *Délkelet, északnyugot*. Simai Ödön. U. o. 456—458. l.
1790. *Durbancs*. Zsinka Ferencz. U. o. 323. l.
1791. *Égi tűz*. Lehr Albert. U. o. 133. l.
1792. *Éh farkas*. Beke Ödön. Nyelvőr 35. l.
1793. *Éjt nap*. (Kurucz balladákban.) Beke Ödön. U. o. 37. l.
1794. *Elkallódik, elvanniad*. Kertész Manó. U. o. 106—109. l.
1795. *Erőd*. Melegdi János. M. Nyelv 178. l.
1796. *A fattyú szó eredete*. U. o. 160—167., 200—207. l.
1797. *Felcsigázás*. Trócsányi Zoltán. U. o. 36. l.
1798. *Felkent*. Simai Ödön. U. o. 367. l.
1799. *Férjhez megy, férjhez ad*. Beke Ödön. Nyelvőr 328. l.
1800. *Fogadó*. Antibarbarus. U. o. 276. l.
1801. *Földomhoz*. Simai Ödön. M. Nyelv 457. l.
1802. *Francu*. Filológus. Nyelvőr 328. l.
1803. *Fura és furcsa*. Pais Dezső. M. Nyelv 342—347. l.
1804. *Grándát*. (Kurucz balladákban.) Kovács Márton. Nyelvőr 37. l.
1805. *A Gyergyó név keletkezése*. Jósza János. U. o. 34. l. — Szádeczky Lajos. *A Gyergyó név eredete*. U. o. 207—212. l. — Kemenes Antal. U. o. 281. l. — Kritsa Klára U. o. 285. l.
1806. *Gyermék*. Paasonen H. U. o. 277. l.
1807. *Gyevi*. Baranyai Zoltán. U. o. 139. l.
1808. *Gyutacs*. Csefkó Gyula. M. Nyelv 74. l.
1809. *Hegynyak*. Simonyi Zsigmond. Nyelvőr 368. l.
1810. *Hókuszpókusz*. Sági István. M. Nyelv 72. l.
1811. *Hornnyák*. Sági István. U. o. 270. l.
1812. *Hősköltemény*. Tolnai Vilmos. U. o. 33. l. — Simai Ödön. U. o. 275. l.
1813. *Hála*. Zolnai Gyula. Nyelvőr 424—426. l.
1814. *Hunnia*. Putnoky Imre. M. Nyelv 177. l. — Tolnai Vilmos. U. o. 240. l.
1815. *Ia--fia*. Beke Ödön. Nyelvőr 367. l.
1816. *Inas*. A. O. Nyelvtudom. V. 160. l. — Mariánovics Milán. U. o. 330. l.
1817. *Inte, intők*. Simonyi Zsigmond. U. o. 191. l.
1818. *Irjon vala*. Kovács Márton. U. o. 368. l.
1819. *Irodalom*. Simai Ödön. M. Nyelv 229. l.
1820. *Az «ispiláng»-ról*. Hermann Ottó. U. o. 435—441. l.
1821. *Jémini*. Kardos Lajos. Nyelvőr 280. l.
1822. *Karasia*. Wertner Mór. U. o. 138. l.
1823. *Kárhozottak Osapáink*. Trencsény Károly. U. o. 229. l.
1824. *Káromszó, piromszó*. Réthei Prikkel Marián. U. o. 420—422. l.
1825. *A Kárpátok neve*. Simonyi Zsigmond. U. o. 440. l.
1826. *Kazul*. Simonyi Zsigmond. U. o. 331. l.
1827. *Kép*. Melegdi János. M. Nyelv 359. l.
1828. *Kereggardom, Köreggardom*. Trócsányi Zoltán. U. o. 360. l.
1829. *Két haza*. Putnoky Imre. U. o. 364. l.
1830. *Kez Küre — küszküllő*. Csokán Pál. Nyelvőr 278. l.
1831. *A kifti és krapfti*. M. Nyelv 287. l.
1832. *Kiláti. n.* U. o. 287. l.
1833. *«Komolytalan»*. Szily Kálmán. U. o. 262—265. l.

1834. *Korhely*. Csefkó Gyula. Nyelvőr 90. l.
1835. *Körött, köré*. Simai Ödön. M. Nyelv 366. l.
1836. *Elhunytak a közelebbi napokban*. Galambos Dezső. Nyelvőr 186. l.
1837. *Közelg*. Simai Ödön. M. Nyelv 367. l.
1838. *Küldött ördög*. Csefkó Gyula. U. o. 320—322. l.
1839. *Küszküllő*. Paal Gyula. U. o. 44. l.
1840. *Latin*. Putnoky Imre. U. o. 322. l.
1841. *Látoul*. Szilágyi Adám. Nyelvőr 36. l.
1842. *Léggömb*. Viski Károly. U. o. 185. l.
1843. *Levegő*. Tolnai Vilmos. M. Nyelv 34. l. — Simai Ödön. U. o. 273—275. l.
1844. *Magyar tenger* = Balaton. Putnoky Imre. U. o. 364. l.
1845. *Medve és jegénye*. Pais Dezső. U. o. 268—270. l.
1846. *Megismerni valakit mástól*. Öreg tanító. Nyelvőr 187. l.
1847. *Ménes és délceg*. Germanista. U. o. 39. l.
1848. *Mennen*. Kovács Márton. U. o. 38. l.
1849. *Mennyei kecske*. Négyesy László. M. Nyelv 259—262. l. — Simonyi Zsigmond. Nyelvőr 279. l.
1850. *Meny és vő*. Beke Ödön. Nyelvőr 230. l.
1851. *Milling*. Farkas István. U. o. 89. l.
1852. *Mindenhol*. Simai Ödön. M. Nyelv 366. l.
1853. *Mindenki*. Szily Kálmán. U. o. 289—293. l.
1854. *Nálamnál, tülemtül*. Tömlő Lajos. U. o. 444—446. l.
1855. *Nyúlhistória*. Csefkó Gyula. U. o. 425. l.
1856. *Okröm dederunt*. Szigetvári Iván. Nyelvőr 328. l. — Geiszler Nándor. U. o. 443. l.
1857. *Olajos kendők*. Pruzsinszky János. M. Nyelv 271. l.
1858. *Az «Ön» történetéhez*. Tolnai Vilmos. U. o. 455. l.
1859. *Oroszlán judaeus*. Löw Immánuel. Mandl Bernát. Nyelvőr 34. l.
1860. *Orros*. Wertner Mór. U. o. 38. l.
1861. *«Országul mutató»*. Tömlő Lajos. M. Nyelv 272. l.
1862. *Össze*. Zolnai Gyula. U. o. 33. l.
1863. *Pajtás*. Trócsányi Z. U. o. 187. l.
1864. *Pálbéli szent Antal*. Ponorí Tewrewk Emil. U. o. 270. l.
1865. *Prédikáció halott*. Tolnai Vilmos. U. o. 318. l.
1866. *Pujnykás*. Komjáthy Sándor. Nyelvőr 444. l.
1867. *Rabszolga*. Simai Ödön. M. Nyelv 230. l.
1868. *Ragyog*. Szily Kálmán. U. o. 359. l.
1869. *Rang*. Simai Ödön. U. o. 232. l.
1870. *Rendelkezik*. Simai Ödön. U. o. 367. l.
1871. *Reszkető tű*. Zolnai Gyula. Nyelvőr 441. l.
1872. *Salgat*. Trócsányi Zoltán. M. Nyelv 319. l.
1873. *Sejteni*. Sági István. U. o. 36. l.
1874. *Síkság*. Simai Ödön. U. o. 230—232. l.
1875. *Simon bíró*. Turóczy József. Nyelvőr 88. l.
1876. *Sugárlás*. Csefkó Gyula. M. Nyelv 74. l.
1877. *Szemérem*. Réthei Prikkel Marián. Nyelvőr 422—424. l.
1878. *Szer*. Ödöngő Ábel. M. Nyelv 441—443. l.
1879. *Szkófia, szkófiun*. Simonyi Zsigmond. Nyelvőr 229. l.
1880. *Szofra, zofra*. Szemkö Aladár. M. Nyelv 179. l.
1881. *Szoktam*. Simonyi Zsigmond. Nyelvőr 289—291. l.

1882. *Tanya*. Asbóth Oszkár. Nyelvtud. V. 11. l.
 1883. *Tarack*. Simonyi Zsigmond. Nyelvőr 441. l. — Mágócsy-Dietz S. U. o. 442. l.
 1884. *Taskan*. Walter Gyula. U. o. 331. l.
 1885. *Tátra*. Putnoky Imre. M. Nyelv 75. l.
 1886. *Tátrafüred*. Tolnai Vilmos. U. o. 35. l.
 1887. *Távészó*. Sági István. U. o. 35. l.
 1888. *Témber és chablon*. Peisner Ignác. Nyelvőr 438. l.
 1889. *Torvad*. Lehr Albert. M. Nyelv 323. l. — Simonyi Zs. Nyelvőr 376. l. — Lehr A. M. Nyelv 423. l.
 1890. *Tövik*. K. P. U. o. 425. l.
 1891. *Tügzik*. Szabó Sándor. Nyelvőr 444. l. [272. l.
 1892. *Az Új földesúr-t vagy Új földesúr-at?* Tömlő Lajos. M. Nyelv
 1893. *Úkor*. Putnoky Imre. U. o. 48. l.
 1894. *Uraj és Halmaj*. Pais Dezső. U. o. 131—133. l.
 1895. *Vaj*. Beke Ödön. Nyelvőr 191. l.
 1896. *Vargabetű*. Lehr Albert. M. Nyelv 266—268. és 362. l. — Kertész Manó. Nyelvőr 226. l. — Váró Gedeon. U. o. 445. l.
 1897. *Véren ér*. Kertész Manó. M. Nyelv 233. l.
 1898. *Veres-gyurkó, veres-györgy*. Réthei Prikkel Marián. U. o. 355. l.
 1899. *Verő disznó*. Csefkó Gyula. U. o. 319. l.
 1900. *Zánk*. G. Z. U. o. 336. l. — Lehr Albert. U. o. 362. l.

5. Tankönyvek.

1901. *Ady Lajos és Endrei Ákos*. Retorika a középiskolák V. osztálya számára. Budapest, 1914. Athenæum. (8-r.) Bir. Zolnai Gyula. Hivat. Közl. 21. sz.
 1902. *Badics Ferencz*. Magyar irodalmi olvasókönyv. II. köt. 7. kiad. Budapest, 1914. Athenæum. (8 r.)
 1903. *Bartha György és Tordai Anyos*. Poétika a középiskolák VI. osztálya számára. Budapest, 1914. Lampel R. (8-r. 230 l.) 3 K 60 f. — Bir. Gombocz Zoltán. Hivat. Közl. 15. sz.
 1904. *Bartha Gy. és Tordai A.* Stilisztika. — Ism. Gesztesi Gyula. Nyelvőr 321—323. l.
 1905. *Endrei Ákos*. A magyar irodalom története a fontosabb művek tartalmi ismertetésével. I. rész. Kisfaludy Károly fölléptéig. II. rész. Kisfaludy Károly fölléptétől a legújabb korig. (Ismeretek tára. 8., 9. sz.) Budapest, Rényi K. (8-r. 112, 84 l.) 2 K.
 1906. *Madzsar G.* Irodalmi segédkönyvek. III. köt. Szeged, 1914. Várnay. (8-r.) Bir. Vincze József. Hivat. Közl. 26. sz.
 1907. *Moravcsik G.* Költészettan. — Moravcsik válasza Sziklay F. bírálatára. Tanáregyl. Közl. 47. évf. 544—552. l.
 1908. *Petri Mór*. Magyar nyelvtan. A polgári fiúiskolák, polgári és felsőbb leányiskolák 2. oszt. számára. 5. kiad. Budapest, 1914. Lampel R. (8-r. 51 l.) 80 f.
 1909. *Pintér Jenő*. Irodalomtörténeti olvasókönyv. I. kötet. A gimnáziumok és reáliskolák VII. osztálya számára. Budapest, 1914. Lampel R. (8-r. 255 l.) 3 K 80 f. — Bir. Császár Ernő. Hivat. Közl. 15. sz.

1910. Réger Béla. Irodalmunk tartalmi ismertetése. — Réger válasza két támadásra. Tanáregyl. Közl. 47. köt. 453—555. l.
1911. Sarudy Ottó és Gerencsér István. A magyar irodalom története. 1913. — Bir. Novy Ferencz. Hivat. Közl. 13. sz.
1912. Szinnyei József. A magyar nyelv. A középiskolák 7. osztálya számára és magánhasználatra. 9. jav. kiadás. Budapest, 1914. Hornyánszky V. (8-r. 204 l.) 2 K 40 f.
1913. Szinnyei József. Magyar olvasókönyv. 2. rész. A középiskolák 2. osztálya számára. 9. jav. kiadás. Budapest, 1914. Hornyánszky V. (8-r. 204 l.) 2 K 40 f.
1914. Vezér Mór. Stilisztikai jegyzetek 1913. — Ism. Zlinszky Aladár. EPhK. 392—394. l.
1915. Vidóczy Asztrik. Stilisztika a középiskolák 4. oszt. számára. Budapest, 1914. Szent István-T. (8-r. 312 l.) 3 K 90 f. — Bir. Viszota Gyula. Hivat. Közl. 8. sz.
1916. Zlinszky Aladár. Stilisztika és verstan. A magyar stílus mintái és törvényei. A középiskolák IV. osztálya számára. Budapest, 1914. Lampel. R. (8-r. 239 l.) 3 K 20 f. — Bir. Császár Elemér. Hivat. Közl. 9. sz.

VIII. Klasszikus nyelvek és irodalmak.

1. Általános irányú czikkek.

1917. Baumgarten, F., Poland, F., Wagner, R. Die hellenistisch-römische Kultur. 1913. — Ism. Magy. Zsidó Szemle 148—151. l.
1918. Bulle, H. Handbuch der Archæologie. 1913. — Ism. Láng Margit és Láng Nándor. EPhK. 381—383. l.
1919. Delbrück, H. Warum hat das klassische Altertum keine Repräsentativverfassungen gekannt? — Ism. Nemény Vilmos. Huszad. Száz. 30. köt. 158—161. l.
1920. Gercke-Norden. Einleitung in die Altertumswissenschaft. III. Bd. 2. Aufl. 1914. — Ism. Magy. Zsidó Szemle 246—248. l.
1921. Poulsen, Fred. Die dekorative Kunst des Altertums. — Ism. l. n. EPhK. 325. l.
1922. Sebestyén Károly. Hellas és Róma. Új élet VI. köt. 409—415. l.
1923. Thomas, E. Studien z. latein. u. griechischen Sprachgeschichte. 1912. — Ism. Révay József. EPhK. 380. l.

2. Görög történet és régiségek.

1924. Byzantinische Papyri in der K. Hof- u. Staatsbibl. zu München. Hrsg. von. A. Heisenberg u. L. Wenger, 1914. — Ism. Darkó Jenő. EPhK. 223—226. l.
1925. Colasanti Arduino. A monda forrásánál. (Archæologiai kutatások az égei szigetekén.) (Képpel.) Vasár. Ujs. 7. sz.
1926. Colasanti Arduino. A Kyrenei Aphrodite. Vasár. Ujs. 25. sz.
1927. Ferguson, L. W. The Athenian Phratries. 1910. — Ism. Heinlein István. Tört. Szemle 292. l.
1928. Gardner A. E. A régi Athén. Ford. Schmidt M. 1911. — Ism. Darkó Jenő. Századok 333—335. l.

1929. *Heinlein, Stefan.* Die wirtschaftliche Niedergang Ioniens und der ionische Aufstand. Ung. Rundschau 677—714. l.
1930. *Ilekler Antal.* Új adatok a görög szobrászat történetéhez. Bud. Szemle 157. köt. 65—73., 245—255. l. (Külön is megjelent 8-r. 22 l.)
1931. *Hornýánszky Gyula.* A szó hatalma. (Bevezetésül a görög szónoklásnak történetébe.) EPhK. 633—656. l.
1932. *Kemenes Illés.* Agnostos Theos. Pannonhalmi főisk. 1913 14. évkönyve 289—308. l.
1933. *Láng Margit.* Pergamoni ásatások. Tört. Szemle. 630—632. l.
1934. *Minns, E. H.* Scythians and Greeks, 1913. — Ism. F. Takács Zoltán. Arch. Ért. 399—401. l. és Nyugat II. 336—338. l.
1935. *Puter Walter.* Görög tanulmányok. Ford. Kőszegi László. Átnézte Reichard Piroska. Budapest, 1914. Akadémia. (8-r. 324 l.)
1936. *Pintér Lajos.* Egy IV. századbéli attikai szónok válog. beszédekének magyarázása. 1913. — Ism. Módi Mihály EPhK. 731. l.
1937. *Roscher, W. H.* Die Tessarakontaden. stb. — Ism. Heinlein István. Tört. Szemle 410. l.
1938. *Rubensohn, O.* Hellenistisches Silbergerät. stb. — Ism. Láng Margit. EPhK. 798. l.
1939. *Sundwall, I.* Die einheimischen Namen der Lykier. stb. 1913. — Ism. Benigny Gyula. Nyelvtudom. 133. l.
1940. *Svoboda, H.* Studien z. Verfassung Boiotiens. 1910. — Ism. Heinlein István. Tört. Szemle 293. l.
1941. *Vajda Ernő.* Minos palotája. Élet 3. sz.

3. Görög irodalomtörténet.

1942. *Hausrath, A. u. Marx, A.* Griechische Märchen. 1913. — Ism. Vértessy Dezső. EPhK. 388—391. l.
1943. *Masqueray, P.* Bibliographie pratique de la littérature grecque. 1914. — Rövid ism. Könyvtári Szemle 57. l.
1944. *Pecz, F.* Συγκριτική τροπική της ποιήσεως των ἐγκρίτων χρόνων τῆς ἐλληνικῆς λογοτεχνίας. 1913. — Darkó Jenő. EPhK. 484—489. l.
1945. *Schissel v. Fleschenberg, O.* Die griechische Novelle. 1913. — Ism. Braun Soma. EPhK. 127. l.
1946. *Schissel v. Fleschenberg, O.* Entwicklungsgeschichte des griechischen Romanes in Altertum. 1913. — Ism. Czebe Gyula. EPhK. 804—806. l.
1947. *White, J. W.* The verse of greek Comedy. 1912. — Ism. Marót Károly, EPhK. 230—232. l.
1948. *Závuska, J.* A filozófia története Thalestől Platonig. 1912. — Ism. Kerekes Gábor. EPhK. 301. l.
1949. *Apollonios. Révész J. Amadé.* Apollonios Rhodios és Vergilius. Budapest, 1914. Stephaneum. (8-r. 102 l.)
1950. *Aristarchos. Roemer, A.* Aristarchs Athetesen in der Homer-kritik. 1912. — Ism. Marót Károly. EPhK. 806. l.
1951. *Aristoteles. Aristotelis de anima lib. III.* Ed. G. Biehl. 1911. — Ism. Förster Aurél. EPhK. 61—63. l.

1952. *Aristotelis de anima* lib. III. Rec. A. Förster, 1912. — Ism. Rudberg Gunnar. EPhK. 372. l. — Lásd 2190. sz. a. is.
1953. *Bacchylides*. Gaál László. Bacchylides hang- és alaktana. 1913. — Ism. Vértesy Dezső. EPhK. 49—51. l. — Benigny Gyula. Nyelvtud. V. 54. l.
1954. *Módi, Michail. Oi trópoi-toŭ Baxxυλίδου*. EPhK. 161—175. l. (Külön is megjelent 8-r. 17 l.) — Lásd 2004. sz. a. is.
1955. *Euripides. Seraphin Vilmos*. Euripides trimeter alkotása. (Értekezések a kolozsv. egy. cl.-phil. semináriumából.) Kolozsvár. 1914. Stief-ny. (8-r. 81, 1 l.) — Lásd 2014. sz. a. is.
1956. *Gergely (Nazianzosi szt.) Ralbovsky Endre Péter*. Nazianzosi szent Gergely költészete. Budapest, 1914. Élet. (8-r. 84 l.) — Ism. Révész Amadé. Kath. Szemle 917—919. l.
1957. *Herodotos. Gyomlay László*. Herodotos mondatszerkesztéséről iskolai olvastatás szempontjából. Budap. 2. ker. érs. főgim. 1913 14. értes. 8—21. l.
1958. *Homeros. Homeros Iliasa*. Ford. Vértesy Jenő. 1913. — Ism. Hegedüs István. EPhK. 791—794. l. — Lakatos Vincze. Kath. Szemle 551. l. — Irodalomtört. 287. l. — Vasárn. Ujs. 13. sz.
1959. *Drerup, E.* Das fünfte Buch der Ilias. 1913. — Ism. Marót Károly. EPhK. 720—724. l.
1960. *Marót Károly*. Homerus Comparatus II. EPhK. 39—48. l.
1961. *Roemer, A.* Homerische Aufsätze. 1914. — Ism. Marót Károly. EPhK. 385—388. l. — Lásd 1950. sz. a. is.
1962. *Josephus Flavius. Flavius Josephus*. Jeruzsálem pusztulása. Fordította és kiadja Szentesy Alfonz. Budapest, 1914. Pfeifer F. (8-r. 176 l.) 3. K.
1963. *Tímár Sándor*. Linck felfogása Flavius Josephus tanulságáról. Közművelődés 32., 36. 37. sz.
1964. *Leó. Darkó Jenő*. Böls Leó Taktikájának hitelessége magyar történeti szempontból. (Kivonat.) Akad. Értes. 553—568. l.
1965. *Lukianos. Dézsi Lajos*. Lukianos és Bogáti Fazekas Miklós. EPhK. 745—748. l.
1966. *Schissel v. Fleschenberg, O.* Novellenkränze Lukians. 1912. — Ism. Braun Soma. EPhK. 310. l.
1967. *Pindaros. Boros József*. Pindaros epinikionjainak metrikai szerkezete. EPhK. 679—694., 754—784. l. (Külön is. 8-r. 48 l.)
1968. *Platon. Bessenyei Lajos*. Vázlat Platon Symposionjának tartalmáról. 1913. — Ism. Vajticzky Emánuel. EPhK. 394. l.
1969. *Pataki Ferenc*. Platon «Gorgias»-a. Budapest, 1914. Fritz-ny. (8-r. 45, 1 l.)
1970. *Zivuska Jenő*. A methodikai idealizmus kritikája Platon alapbölcselete szempontjából. Besztercebányai k. kath. főgim. 1913 14. értes. 41—77. l. (Külön is. 8-r. 37 l.)
1971. *Sophokles. Elektra. Sophokles* tragédiája. Ford. Csiky Gergely. Magyarázta Losonczy Lajos. 2. jav. kiadás. (Jeles írók iskolai tára. 42.) Budapest, 1914. Franklin-T. (8-r. 137 l.)
1972. *Bessenyei Lajos*. Bevezetés Antigoné-hoz. Debreceni ref. főgim. 1913 14. értes. 33—40. l.
1973. *Csengeri János*. Bevezetés Antigoné-hoz. Debreceni ref. főgim. 1913 14. értes. 27—33. l.

4. Nyelvészet.

1974. *Benigny Gyula*. A jelentésváltozás egy faja a görögben. EPhK. 17—31. l.
1975. *Hermann, E.* Die Nebensätze in den griechischen Dialektinschriften. 1912. — *Ism. Benigny Gyula*. Nyelvtudom. V. köt. 76. l.
1976. *Meillet, A.* Aperçu d'une histoire de la langue grecque. 1913. — *Ism. Benigny Gyula*. EPhK. 391. l.

5. Római történet és régiségek.

1977. *Barth, C.* Römische Charakterköpfe. 1913. — *Ism. Schmidt Márton*. EPhK. 306. l. [Márton. EPhK. 229. l.]
1978. *Birt, Theodor*. Römische Charakterköpfe. 1913. — *Ism. Schmidt*
1979. *Bódis Jusztin*. A kereszténység legrégibb nyomai a római íróknál. Adalék Tacitus és ifjabb Plinius értelmezéséhez. Pannonthalmi főisk. 1913 14. évkönyv 202—288. l. (Külön is megjelent. 8-r. 87 l.)
1980. *Buday Árpád*. Római felirattan. Budapest, 1914. Szerző. (8-r. XI, 420 l.) — *Ism. Finály Gábor*. EPhK. 295—297. l. — *Alföldi András*. Arch. Ért. 430. l.
1981. *Dragendorff, H.* Westdeutschland zur Römerzeit. 1912. — *Ism. Csermelyi Sándor*. EPhK. 232. l.
1982. *Ferrero*. Róma nagyságáról. Boross László. Római nemesség, tökések, drágaság, adósságok és korrupció. Jegyzetek Ferrero művéhez. Nyugat I. 402—410. l.
1983. *Ferrero*. A csásarak hitvesei. 1913. — *Ism. Sz. Gy.* Uránia 91. l.
1984. *Gabnay Ferencz (Hathalmi)*. A római hajviselet fejlődéstörténete. (Képpel.) Vasár. Ujs. 13. sz.
1985. *Hittrich Odón*. Római régiségek középiskolai tanulók használatára. 2. kiad. Budapest, 1914. Kókai L. (8-r. 126, 20 l.)
1986. *Láng Margit*. Kerekidomú terracottaépület Cuma-ból. Arch. Értes. 344—350. l.
1987. *Láng Margit*. Római ásatások. Tört. Szemle. 156—158. l.
1988. *Patek Béla*. Róma hét temploma. Nagykárolyi áll. polg. isk. 1913/14. értes. 3—41. l.
1989. *Reid, J. S.* The municipalities of the Roman Empire. 1913. — *Ism. Huszad. Száz.* 30. köt. 134. l.
1990. *Röder E. Ákos*. Milyen szemmel nézték a rómaiak a világmindenséget. Kőszegi benedekr. főgim. 1913 14. értes. 3—49. l.
1991. *Szalay Béla*. Bölények Rómában. (Kulturkép az antik Rómából.) Uránia 79—82. l.

6. Római irodalomtörténet.

1992. *Klein Sámuel*. Az Agrippa-mese keleti változatáról. EPhK. 322. l.
1993. *Leo, Friedrich*. Geschichte der römischen Literatur. I. Bd. 1913. — *Ism. Révay József*. EPhK. 58—61. l.

1994. *Révay József*. A hét bölc s mester történetének új latin fordítása. EPhK. 155. l.
1995. *Arnobius. Orsovai Fülöp*. Mysteriumok Arnobiusnál. Budapest. 1914. Stephaneum. (8-r. 66, 1 l.)
1996. *Catullus. Catullus* két költeménye. 75. Lesbiához. 76. Önmagához. Ford. Irsik László. Budap. Hirl. 88. sz.
1997. *Hartyáni Zoltán*. Catullus 2. verséhez. EPhK. 498—500. l.
1998. *Cicero. M. Tullius Cicero* Tusculánáinak első könyve. Ford. Rábold Gusztáv. (Debreceni ref. leánygym. 1913/14. értes.)
- 1998a. *Gál Jenő*. Cicero IV. Verrinaja művészet-történeti szempontból. Hajduböszörményi főgim. 1913/14. értes. 3—37. l.
1999. *Commodianus. Durel, Joachim*. Commodien. 1912. — Ism. Révay József. EPhK. 119—121. l.
2000. *Martin, Jos*. Studien . . . z. Erklärung u. Zeitbestimmung Commodians. 1913. — Ism. Révay József. EPhK. 121—125. l.
2001. *Frontinus. Frontinus, S. J.* The two books on the Water supply of the City of Rome. Ed. by C. Herschel. 1913. — Ism. Kropf Lajos. EPhK. 228. l. [13. sz.]
2002. *Horatius. Horatius*. A rómaiakhoz. Ford. Eötvös József. Egei
2003. *Horatius* ódái és epódosai. Ford. ifj. Szász Béla. 1913. — Ism. Csengeri János. EPhK. 206—215. l. — Lakatos Vincze. Magy. Középisk. 235—237. l. — Nagy József. Uránia. 43. l.
2004. *Módi Mihály*. Horatius és Bacchylides. 1913. — Ism. Vértessy Dezső. EPhK. 51—52. l.
2005. *Stöhr Géza Ker. János*. Horatius villája Róma közelében. Alkotmány 88. sz.
2006. *Ovidius. Ovidius*. A szerelem művészete. Veér Imre verses műfordítása latinból. Modern Szemle 101—110. l.
2007. *Némethy Géza*. Új commentar Ovidius Pontusi Levelei-hez. (Kivonat.) Akad. Értes. 208—211. l.
2008. *Serédi Lajos*. Ovidius és Naptára. 1913. — Ism. Kempf József. EPhK. 133. l. [EPhK. 714—716. l.]
2009. *Petronius. Thomas, É.* Pétrone. 1912. — Ism. Révay József.
2010. *Plinius*. — Lásd 1979. sz. a. is.
2011. *Propertius. Rácz Jenő*. A mythologiai disztés Propertiusnál. 1913. — Ism. Vajticzky Emánuel. EPhK. 136. l.
2012. *Quintilianus. Quintilianus* szónoklattana. Ford. Prácsér Albert. 1913. — Ism. Vértessy Dezső. EPhK. 699—704. l.
2013. *Seneca. L. Annaeus Seneca* Paulinushoz. Az élet rövid voltáról. Ford. Barcza József. Debrec. Protest. Lap 26., 32—37. sz.
2014. *Dengyel Lajos*. Seneca viszonya Euripideshez. 1913. — Ism. Braun Soma. EPhK. 57. l.
2015. *Tacitus*. — Lásd 1979. sz. a.
2016. *Terentius. Huszti József*. Terentius a világirodalomban. Bud. Szemle 159. köt. 265—285. l. (Külön is megjelent.)
2017. *Huszti József*. Válasz Révay Józsefnek. EPhK. 156—158. l. — Révay válasza. U. o. 158. l.
2018. *Tibullus. Tibullus, Albius*. X. Elégia. (Dal a háborúról.) Ford. Latkóczy Mihály. Nyugat II. 646. l.
2019. *Vergilius. Gulyás József*. Vergilius jelzői. 1913. — Ism. Dengyel Lajos. EPhK. 52. l. — Lásd 1949. sz. a. is.

7. Nyelvészet.

2020. *Gerecz Ferencz*. A Cippus Abellanus. 1913. — Ism. Schmidt József. Nyelvtud. V. 156—158. l. — Benigny Gyula. EPhK. 706. l.
2021. *Hegedüs István*. A latin nyelv kérdése. EPhK. 81—90. l.
2022. *Komonczy Gáspár*. A latin impf. con. és a föltételes mondatok. EPhK. 190—201., 258—269. l.
2023. *Kühner, R.* Ausführliche Grammatik d. latein. Sprache. II. Bd. 1914. Ism. *sch. j.* EPhK. 504. l.
2024. *Martha, Jules*. La langue étrusque. 1913. Ism. — Schmidt József. Nyelvt. Közlem. 43. köt. 143—154. l. — Gombocz Zoltán. EPhK. 302—305. l., M. Nyelv 185. l. és Keleti Szemle XIV. 318—320. l. — Kräuter Ferencz. Nyelvőr 177—180. l. — Somogyi Ede. «Etruszk-magyar barátság» címmel. Bud. Hirl. 23. sz.
2025. *Nádejde, I.* Dictionarul. Latin-român. Jasi. — Ism. Transilvania 111. l. [55—58. l.]
2026. *Roseth Arnold*. Interest és constructiója. Nyelvtud. V. köt.
2027. *Wieser István*. Az infinitivusról és az accusativus cum infinitivo szerkezetről. (Módszeres előadások a gimn. III. osztályában.) Szilágysomlyói r. k. főgim. 1913/14. értes. 3—60. l.

Újlatin.

2028. *Aquinói Szt. Tamás*. Lauda Sion. Ford. Sík Sándor. Élet 24. sz.
2029. *Celano, Thomas de*. Dies iræ.—himnusza. Ford. Sík Sándor. Élet 45. sz.
2030. *Erasmus Rotterodamus*. Opus epistolarum. Ed. Allen. Tom. III. — Ism. Várnai Alfréd. Temesv. Hirl. 84. sz.
2031. *Fraknoi Vilmos*. Janus Pannonius. (Toma: Élet és irodalom 22—24. l.)
2032. *Hienz, Hermann*. Fünf Gedichte von Jakob Piso. Nagyszeben, 1914. Drotleff. (8 r. 20 l.) — Ism. *h. a.* EPhK. 822. l.
2033. Jelentéktelen emberek levelei. (Epistolæ obscurorum virorum.) Ford. Barcza József. Debrec. Prot. Lap 3., 4., 6—9., 12. sz.
2034. *Kovács, Ludovicus*. De Johannis Michaelis Bruti historiæ hungaricæ latinitate. EPhK. 110—113. l.

8. Tankönyvek.

2035. *Acsay István*. Latin szöveggyűjtemény az iskolai auktorokból, rögtönzött fordítások gyakorlására. A középiskolák III—VIII. osztályai és az érettségi vizsgálat számára. Budapest, 1914. Lampel R. (8-r. 304 l.) — Bír. Láng Nándor. Hivat. Közl. 11. sz.
2036. *Kisparti János és Vass Bertalan*. Latin olvasó- és gyakorlókönyv gimnáziumok II. oszt. számára. Budapest, 1914. Franklin-t. (8-r.) 1-60 K. — Bír. Finály Gábor. Hivat. Közl. 10. sz.
2037. *Soltý Kornél*. Latin mondattan. T. Livius, Corn. Nepos, J. Cæsar

és Phædrus műveiből vett olvasmányokkal kapcsolatban. (Ismeretek Tára 10. sz.) Budapest, Rényi K. (8-r. 120 l.) 1-20 K.

9. Magyarországi régészet.

2038. *Bella Lajos*. Torzrajzos római párkányos téгла. Múz. Könyvt. Értes. 63. l.
2039. *Bella Lajos*. A soproni római üveg pohár. Vasár. Ujs. 19. sz.
2040. *Bibó-Bige György*. A kelebiai pusztai (Szabadka) templom ásatás. Arch. Értes. 58. l.
2041. *Buday Árpád*. Porolyssumból. Dolgoz. Erdélyi Múz. rég. tár. ból 67—86. l. [45—66. l.]
2042. *Buday Árpád*. Római ház maradványai Csákgorbón. U. o.
2043. *Bünker Rájnárd*. A hasfalvi bronztárgy. Múz. Könyvt. Értes. 105—113. l. [Élet 16. sz.]
2044. *Dömötör István*. Emléktábla Aquincumban. (Rómer Flóris.)
2045. A Fejérváry-gyűjtemény őskori s egyéb magyarországi tárgyai. Arch. Értes. 444—447. l.
2046. *Forma partium Imperii Romani intra fines Regni Hungariæ*. Invenit Gabriel Finály. 1911. — Ism. Halász Viktor. Ung. Rundschau 189—191. l.
2047. *Frey Imre*. Mátételkei bronzlelet. Arch. Értes. 269. l.
2048. *Garszt Béla*. A doroszlói honfoglaláskori sírlelet. Bács-Bodrog vm. Tört. Társ. Évkönyve 30. évf. 29. l.
2049. *Gárdonyi*. A magyarországi halmok kérdéséhez. Arch. Értes. 381—398. l.
2050. *Harsányi Pál*. A kenézli lelet olasz érmei. U. o. 340—344. l.
2051. *Hekler Antal*. Római emlékek a Nemzeti Múzeum régiségtárárában. Vasár. Ujs. 17. sz.
2052. *Hetcou, George*. Columna lui Traian. Belényesi gör. kath. főgim. 1913/14. értes. 25—46. l.
2053. *Hoffmann Edith*. Harpokrates szobrocskák a N. Múzeumban. Arch. Értes. 221—232. l. [265—269. l.]
2054. *Janicssek József*. Régészeti találzatok Eperjesen. U. o. 63—66.,
2055. *János Béla*. Római emlékek Hunyad vármegyében. (Arch. Értes. 1912.) — Ism. Ferenczy Sándor. Hunyadm. Tört. Társ. 22. évkönyve 60. l.
2056. *Jósa András*. Honfoglaláskori emlékek Szabolcsban. Arch. Ért. 169—184., 303—340. l. (Külön is megjelent. 8-r. 57 l.)
2057. *Jósa András*. Honfoglaláskori temető Micskepusztán. Múz. Könyvt. Értes. 201—206. l.
2058. *K. L.* Magyar régiségek. Arch. Értes. 67. l. (Az 1855-ben meghalt Bornemissza János hagyatékáról.)
2059. *Kémenes Antal*. Tászkotetői leletről. U. o. 110—119. l.
2060. *Kerekes Pál*. A szakcsi római éremlelet. Numiz. Közl. 145. l.
2061. *Kerekes Pál*. A budai és mendei római éremleletek. U. o. 71. l.
2062. *Kratkij Ukaszetel* Kollekcij Otádjela imeni A. T. Lihacseva. 1905. — Ism. Munkácsy Mihály. Arch. Értes. 145—149. l.
2063. *Kurucz János*. Római nyomok a pannoniai Duna-Limes bal-bartján. Komárom, 1914. Jókai ny. (8-r. 82 l.)

2064. *L. F.* Az erödsdi ásatások. Arch. Értes. 151—153. l.
 2065. *Marosi Arnold.* A székesfehérvári múzeum honfoglalás- és Arpád-kori régiségei. U. o. 60—63. l.
 2066. *Materialji po arheologiji Kavkaza.* VIII. — *Ism. Munkácsy Mihály.* U. o. 44—49. l.
 2067. *Miske Kálmán B.* Néhány szó Észak-Olaszországban tett tanulmányutamról és az olaszországi befolyásról prähistorikus provinciákkal szemben. U. o. 283—303. l.
 2068. *Mitteilungen, (Wissenschaftliche) aus Bosnien u. Herzegovina.* XII. — *Ism. Téglás Gábor.* U. o. 415—418. l.
 2069. *Roska Márton.* Ásatás a perjámosi sánczhalmon. Múz. Könyvt. Értes. 73—104. l.
 2070. *Stadler Endre.* Akvinkumi helytartók. Budap. Hirl. 88. sz.
 2071. *Supka Géza.* Motivumvándorlás a korábbi középkorban. Arch. Értes. 1—19., 88—110., 184—205. l. (Külön is 8-r. 64 l.)
 2072. *Szekula Jenő.* Az aquincumi nő. Világ 37. sz.
 2073. *Téglás Gábor.* A legio XIII. gemina jelvényét mutató bronz-tábla-töredék. Múz. Könyvt. Értes. 206—208. l.
 2074. *Téglás Gábor.* A rómaiak bányagyarmata és kettős bányája Déva határában. Bányász. Kohász. Lap. 58. köt. 554—562. l.
 2075. *Téglás Gábor.* Cælestis virgo jelentősége Daciában. Arch. Értes. 350—354. l.
 2076. *Téglás Gábor.* Decebal végső menedékhelye s a Traianus-oszlop képei. (Kivonat.) Akad. Értes. 519—525. l.
 2077. *Téglás István.* Réz- és bronzbalták Torda vidékéről. Arch. Értes. 56—58. l.
 2078. *Török sírkövek Lippáról a délmagyarországi Múzeumban.* Omer Feridoun átírása és jegyzetei után. U. o. 24—29. l.
 2079. *Zsámbéki római kocs.* U. o. 150. l.

IX. Germán nyelvek és irodalmak.

1. Német.

2080. *Alscher, Otto.* Zigeuner. Novellen. — *Ism. Nitsch M.* Pest. Lloyd 104. sz.
 2081. *Alt-Wiener Volkstheater.* 1913. — *Ism. k. j. EPhK.* 323. l.
 2082. *Antal Géza.* Scheffel. Bud. Szemle 159. köt. 81—97. l.
 2083. *Barabás, Abel v.* Nietzsche ein Goetheaner? P. Lloyd 20. sz.
 2084. *Bechtold, A. J. J. v.* Grimmelshausen. 1914. — *Ism. t—r.* EPhK. 403. l.
 2085. *Beck, Friedrich.* 1. Barátaimhoz. 2. Dalom. Ford. Halasi Lipót. Nyitrai Lapok 5. sz.
 2086. *Berger, H.* Bendel u. Co. Ein Chicago-Roman. — *Ism. G. E.* Pest. Lloyd 104. sz. [169. sz.]
 2087. *Bertram, Ernst.* Gedichte. 1914. — *Ism. Graetzer Fr. P.* Lloyd
 2088. *Bierbaum, Otto Julius.* A pók. Ford. Juhász Árpád. A Hét 1. sz.
 2089. *Blumenthal Oszkár és Kadelburg Gusztáv.* Mozgófényképek. Magyarosította Heltai Jenő. (Fővárosi színházak másora 52. sz.) Budapest, é. n. Lampel R. (8-r. 87 l.) 60 fill.
 2090. *Bodenbach Georges.* Vidéken. Ford. K. A. Élet 25. sz.

2091. *Bolte, J. u. Polivka.* Anmerkungen zu den ... Märchen der Brüder Grimm. 1913. — *Ism. Schwarz Frigyes.* EPhK. 493. l.
2092. *Bruggemann, Fr.* Utopie u. Robinsonade. 1914. — *Ism. t—r.* EPhK. 403. l.
2093. *Büchner, Georg.* Lenz. — *Ism. Turóczi-Trostler.* P. Lloyd 52. sz.
2094. *Bürgers.* Gedicht Die Nachtfeier der Venus. Hg. v. W. Stamm-ler. 1914. — *Ism. t—r.* EPhK. 817. l.
2095. *Busse, E. K.* Ulrich von Türlheim. 1913. — *Ism. Heinrich Gusztáv.* EPhK. 796—798. l.
2096. *Busse, Karl.* Die Schüler von Polajewo. Novellen. 1914. — *Ism. Graetzer Ferencz.* P. Lloyd 4. sz.
2097. *Castelli, J. F.* Memoiren meines Lebens. 1913. — *Ism. Bayer József.* EPhK. 709—714. l.
2098. *Csaki, Richard.* Eine siebenbürgische Ausgabe von Chr. Fr. D. Schubarts Gedichten aus dem Kerker. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 60—68. l.
2099. *Czinkotszky Jenő.* Oswald ujbányai jegyző német verses elbeszé-lése a XIV. századból. (Német philologiai dolgozatok. IX.) Budapest, 1914. Pfeifer F. (8-r. 68, 1 l.) 250 K.
2100. *Dehmel Richard.* Menedék. Ford. B. A. Pesti Napló 294. sz.
2101. *Dehmel Richard.* Esőben. Ford. Bardócz Árpád. Hét 14. sz.
2102. *Dehmel Richard.* A munkás. Ford. Franyó Zoltán. Hét 26. sz.
2103. *Dehmel Richard.* A táborban. Ford. Juhász Árpád. P. Napló 294. sz.
2104. *Dohn, W.* Das Jahr 1848 im deutschen Drama u. Epos. 1912. — *Ism. Sas Andor.* EPhK. 383—385. l.
2105. *Dunker, Dora.* Marquise von Pompadour. — Roman. — *Ism. H—r. M.* Pest. Lloyd 88. sz.
2106. *Eichert Franz.* Pihenés az erdőn. Ford. Sebestyén Ernő. P. Napló 162. sz. [Hét 25. sz.]
2107. *Freund Gustav.* Utolsó gyermek emlék. Ford. Juhász Árpád.
2108. *Gálos Rezső.* Bauernfeld vígjátékai a magyar színpadon. EPhK. 155. l. [Pest. Lloyd 121. sz.]
2109. *Ganghofer, Ludwig.* Der Ochsenkrieg. Roman. 1914. — *Ism. N.*
2110. *Gatmann Erzsébet.* Heinrich Laube tragédiáinak technikája. Bölcsészlet-doktori értekezés. Budapest, 1914. Hauptmann-ny. (8-r. 52, 1. l.)
2111. *Geréb József.* Nietzsche és a magyarság. EPhK. 498. l.
2112. *Gesztesi Gyula.* Bürger és Berzeviczy Gergely. EPhK. 321. l.
2113. *Gönczy István.* Kotzebue és vígjátékíróink. 1913. — *Ism. W. A.* Irodalomtört. 348. l.
2114. *Goth. Ernst* Frank Wedekind. P. Lloyd 171. sz.
2115. *Goethe.* Der Briefwechsel zwischen Goethe und Zelter. Herausg. v. M. Hecker. 1913. — *Ism. Eisler M. J.* Pest. Lloyd 144. sz.
2116. *Göthe.* Hadszerencse. Ford. Kozma Andor. Az Ujság 242. sz.
2117. *Goethe.* Ürvyky z Goetheho Fausta. Prekladá Martin Sládkovičov. Slov. Pohľady 549—591. l. [3., 10., 30. sz.]
2118. *Goethe.* Iz Geteovog «Fausta». II-Deo Od Milan Savić. Srpotvo
2119. *Barabás Ábel.* Goethe sas fiókái. Pesti Hírl. 82. sz.
2120. *Barabás A.* Goethe. 1911. — *Ism. Ráczi Lajos.* D. Lit. Ztg. 33. sz. 2080. hasáb.

2121. *Baumgartner, Alex* u. *Stockmann, Alois*. Goethe. II. Bd. — Ism. Szekeres Fábán. Kath. Szemle 98. l.
2122. *Heinrich Gusztáv*. Faust. Irodalomtörténeti czikkek. Budapest, 1914. Franklin-t. (8-r. IV, 258 l.) 6 K. — Ism. Sebestyén Károly. Bud. Hirl. 144. sz. — Turóczi-Trostler József. P. Lloyd 175. sz. — Irodalomtört. 502. l. — Hét 29. sz. — Vasár. Ujs. 27. sz.
2123. *Philaethes*. Goethe, Herder, Richard Wagner és a szabadkőművesség. Alkotmány 3. sz.
2124. *Rr. Goethe im Kriege*. Siebenb. Deutsch. Tagblatt 12360. sz.
2125. *r. s. Goethe ismeretlen levelei*. Pesti Hirl. 92. sz.
2126. *Schuster, Christian*. Goethes «Reineke Fuchs» in der Volksschule. Schul- u. Kirchenbote 11. sz.
2127. *Simmel, Georg*. Goethe. 1913. — Ism. Szentirmay Gizella. Bud. Szemle 160. köt. 476—480. l.
2128. *Traumann, Ernst*. Ein neuer Faustkommentar. — Ism. Roth L. Pest. Lloyd 70. sz. [Sas Andor. EPhK. 727—729. l.]
2129. *Wagner József*. Goethe Faustjának zenei hatásairól. — Ism.
2130. *Weiszer Róbert*. A Goethe és Schiller-féle Xenienharcz és egy állítólagos pesti paródia. Késmárki ág. ev. lye. 1913/14. értes. 10—38. l.
2131. *Wildner Ödön*. Goethe és a mai ember. 1913. — Ism. Revue de Hongrie XIII. No. 1. 67 l. — S. A. Husz. Száz. 29. köt. 560. l. — (b-b.) EPhK. 160. l.
2132. *Wundt, Max*. Goethe und das moderne Lebensideal. 1914. — Ism. Roth L. Pest. Lloyd 46. sz. — Lásd 2476. sz. a. is.
- 2132a *Grillparzer, Lux, Jos. Aug.* Grillparzers Liebesroman. 1912. — Ism. Heinrich Gusztáv. Bud. Szemle 159. köt. 148—150. l. — Lásd 2152. sz. a. is.
2133. *Guilheaux, Henri*. Anthologie des lyriques allemands contemporains depuis Nietzsche. 1913. — Ism. Révész Andor. P. Lloyd 34. sz.
2134. *Gulyás Pál*. Gaudy magyar vonatkozású novellája. EPhK. 397 l.
2135. *Gundolf, Friedrich*. Stefan George in unserer Zeit. — Ism. Turóczi-Trostler J. Pest. Lloyd 88. sz.
2136. *Hajek Egon*. Az erdélvi szász regényirodalom stb. 1913. — Ism. Trostler József. EPhK. 54. l.
2137. *Hajek, Egon*. Josef Marlin's Leben. Die Karpathen 7. I. 388—395. l. — Josef Marlin als Lyriker. U. o. 395—398. l. — Marlin als Romanschriftsteller. U. o. 404—414. l.
2138. *Hajek, Egon*. Der Roman vor dem Jahre 48 in Deutschland und in Siebenbürgen. Die Karpathen 7. I. 398—403. l.
2139. *Halmi Bódog*. Írói arcképek. Lily Braun. Máramaros 18. sz.
2140. *Halmi Bódog*. Írói arcképek. Thomas Mann. Máramaros 42. sz.
2141. *Hamerling*. Ein ungedruckter Brief Robert Hamerlings. Ung. Rundschau 251. (Heckenast Gusztávhoz. Graz. 1865. aug. 30.)
2142. *Handel-Mazzetti, E.* Stephana Schwertner. Roman. — Ism. Badt B. P. Lloyd 64. sz.
2143. *Hauptmann, Hauptmann, G.* Der Bogen des Odysseus. 1914. — Ism. Havas Géza. Nyugat I. 500. l. — Goth Ernő. P. Lloyd 17. reg. sz.

2144. *H. R. Gerhard* Hauptmanns religiöse Stellung. Kirchl. Blätter 19—25. sz.
2145. *Hauschner, Auguste*. Die grosse Pantomime. Roman. — Ism. Holzer Maria. P. Lloyd 132. sz.
2146. *Heine, Heine, H.* Der Rabbi von Bacharach. 1913. — Ism. b. r. Bud. Szemle 158. köt. 465—468. l. — *rl.* P. Lloyd 10. sz.
2147. *Heine, Heinrich*. Briefwechsel. Erläutert von Friedrich Hirth. I. Bd. — Ism. Serlo. P. Lloyd 101. sz.
2148. *Heine*. A kevlaari búcsú. Ford. Kosztolányi Dezső. Élet 7. sz.
2149. *Heine*. 1. És a rózsák, hogyha tudnák. 2. Oly tiszta, szép szelid vagy. 3. Szorítsd forrón arcomra arcod. 4. Asra. Ford. Szakáts László. Szt. Gotthárd 14. sz.
2150. *Sebestyén Károly*. Heine és a zsidóság. Izr. Magy. Irod. Társ. Évkönyv 90—109. l.
2151. Heine első németországi szobra. Új Élet VI. 189. l.
2152. *Heinrich Gusztáv*. Költők mint regényhősök. (Heine, Grillparzer, Lenau.) Bud. Szemle 159. köt. 146—152. l.
2153. *Herder*. Lásd 1265., 1223. sz. a.
2154. *Hesse, Hermann*. Rosshalde. Roman. 1914. — Ism. Holzer Mária. P. Lloyd 132. sz.
2155. *Heyse, Lantos Helén*. Paul Heyse. (1830—1914.) Nyugat I. 566. l. — Latzko A. P. Lloyd 80. sz. — Farkas Zoltán. Vasár. Ujs. 15. sz. — N. Pest. Journ. 80. sz.
2156. *Hirschstein, H.* Die französische Revolution im deutschen Drama u. Epos. 1913. — Ism. s. a. EPhK. 820. l.
2157. *Hofer, Irma v.* Offizierstöchter. Roman. — Ism. Wolf Grete. P. Lloyd 28. sz.
2158. *Hofmannsthal*. 1. Ketten. 2. Dal. Ford. Franyó Zoltán. Dél-magyarország 170. sz. [Gotthárd 6. sz.]
2159. *Hofmannsthal, Hugo v.* Tercina. Ford. Szakáts László. Szt.
2160. *Hömg, J.* Ferdinand Gregorovius als Dichter. 1914. — Ism. Sas Andor. EPhK. 801—804. l.
2161. *Huch, Richarda*. Michael Unger. Roman. 1913. — Ism. Holzer Mari. P. Lloyd 34. sz.
2162. *Jean Paul*. Jean Pauls Persönlichkeit. Zeitgenössische Berichte. Herausg. v. E. Berend. 1913. — Ism. Turóczi-Trostler J. Pest. Lloyd 46. sz.
2163. *Müller, J.* Jean Paul. 1913. — Ism. *t—r.* EPhK. 404. l.
2164. *Keller, Gottfried*. Der grüne Heinrich. Herausg. v. E. Erma-tinger. — Ism. Turóczi-Trostler J. Pest. Lloyd 93. sz.
2165. *Keller Gottfried*. Ruha teszi az embert. Ford. Ormos Ede. — Ism. Modern Szemle 97. l.
2166. *Kerr Alfréd*. A sebesült. Ford. Juhász Árpád. P. Napló 327. sz.
2167. *Kisch, Egon E.* Der Mädchenhirt. Roman. 1914. — Ism. Pick Otto. P. Lloyd 127. sz. — Góth Ernő. U. o. 175. sz.
2168. *Klein, J. L.* Briefe von Julius Leopold Klein an Varnhagen von Ense. Mitgeteilt von Josef Trostler. Ung. Rundschau 453—457. l.
2169. *Klein, Stefan J.* Ein junger Wiener Dichter. (Albert Ehrenstein.) P. Lloyd 169. sz.
2170. *Kleist*. Gyöngysor. Ford. Mészöly István. Hét 6. sz.

2171. *Kloesz, Hermann.* Herbert Eulenberg. Siebenb. Deutsch. Tagbl. 12183—85. sz.
2172. *König, Hertha.* Emilie Reinbeck. Roman. 1913. — Ism. Heinrich Gusztáv. Bud. Szemle 159. köt. 150—153. l.
2173. *Körner, Weber, Arthur.* Theodor Körner und seine Beziehungen zu Ungarn. Ung. Rundschau 223—251. l.
2174. Körner hagyatéka. Orsz.-Világ 7. sz. — Lásd 1534. sz. a. is.
2175. Kriegspoésie. Pest. Lloyd 215. sz. [EPhK. 404. l.
2176. *Krüger, H. A.* Deutsches Literatur-Lexikon. 1914. — Ism.
2177. *Lám Frigyes.* Ferdinand Stolle magyar tárgyú regénye. Közlem. Szepes vm. multjából 98—101. l.
2178. *Leibniz.* Ungedruckte Briefe von G. W. Leibniz an van den Driesch. Közli Lukinich Imre. Ung. Rundschau 740—748. l.
2179. *Lenau, Lenau.* The reed song. Transl. by W. G. Wallner. Hungary 10. sz. [schau 768—775. l.
2180. *Bischoff, Heinrich.* Lenau und Karoline Unger. Ungar. Rund-
2181. *Gragger, Robert.* Lenau. Temesv. Hirl. 32. sz.
2182. *Rombauer, Emil.* Lenau in Winnenthal. Mitgetheilt von R. Gragger. Ung. Rundschau 485—487. l. — Lásd 2152. sz. a. is.
2183. *Liliencron, Detlev v.* Ki tudja merre? Ford. P. Pál Ödön. Kath. Szemle 291. l.
2184. *Liliencron, Detlev.* Sziciliának. Ford. Rózsa Ferenc. P. Napló 14. sz.
2185. *Loerke Oskar* verseiből. 1. Aranynapok. 2. Tavasz a katona temető körül. 3. Kék alkony Berlinben. Ford. Elek Alfréd. Élet 4. sz.
2186. *Mayer, Paul.* Wunden und Wunder. Gedichte. 1913. — Ism. Klein St. J. Pest. Lloyd 22. sz.
2187. *Mendelssohn, E.* Nacht und Tag. Roman. 1914. — Ism. Margulies H. P. Lloyd 10. sz.
2188. *Menzel, Adolph.* Briefe. — Ism. Eisler. P. Lloyd 110. sz.
2189. *Meyer, R. M.* Deutsche Parodien. 1913. — Rövid ism. th. EPhK. 246. l.
2190. *Mittler Frigyes.* Lessing és Aristoteles. Szolnoki áll. főgim. 1913/14. ért. 3—9. l.
2191. *Mörike, Mörike.* A kedveshez. Ford. Rózsa Ferenc. P. Napló 86. sz.
2192. *Szentirmay Gizella.* Mörike Eduard «Maler Nolten» cz. regénye. 1913. — Ism. Trostler József. EPhK. 56. l.
2193. *Müller-Guttenbrunn.* Deutscher Kampf. Geschichten von Schwaben u. Madjaren. — Ism. P. Lloyd 28. sz.
2194. *Müller-Guttenbrunn, Adam.* Der grosse Schwabenzug. — Ism. Heinrich Gustav. Die Karpathen 7. l. 125—128. l. — H. W. Deutsche Bürger Ztg. 4. sz.
2195. *Münz, Sigmund.* Julius Rodenberg. P. Lloyd 164. sz.
2196. *Nagl, J. W., Zeidler J. u. Castle, E.* Deutsch-österreichische Literaturgeschichte. — Ism. b—b. EPhK. 818. l.
2197. *Nagy Lajos.* Schnitzler novellái. Nyugat I. 427—429. l. (Ködös lelkek, Pásztorfurulya, A hűtlen feleség.)
2198. *Nathusius, Annemarie.* Ich bin das Schwert. 1914. — Ism. Özv. Báthory Nándorné «Egy feminista regényről» czimmel. Alkotmány 165. sz. — Holzer Marie. P. Lloyd 82. sz.
2199. *Nora A, de —, Przemysl.* Ford. B. A. Pesti Napló 327. sz.

2200. *Ompfeda, Georg Frh.* Der Skandal. Roman. — Ism. *eu.* P. Lloyd 132. sz.
2201. *Reinhardt Emil, Alphons.* Egy szép zsidóleány arcképe. Ford. Balázs Béla. Nyugat I. 202. l.
2202. *Rilke R. M.* A «vigiliák»-ból. Ford. Kodra Béla. Élet 19. sz.
2203. *Rodenbach Georges.* Megszentelt puszpáng. Ford. Keleti Arthur. — Ism. Modern Szemle 147. l. — Hét 26. sz.
2204. *Roth Alfred.* Tanulmányok Roth Dánielről. 1913. — Ism. Capesius Bernát. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 69. l. — Trostler József. EPhK. 54. l.
2205. *Roth, Paul.* Die Neuen Zeitungen in Deutschland im 15. u. 16. Jahrh. 1914. — Ism. *t—r.* EPhK. 404. l.
2206. *Rüttgers, Severin.* Alte deutsche Schwänke. Herausg. v. H. W. Rüttgers. — Ism. Turóczi-Trostler J. P. Lloyd 76. sz.
2207. *Sächsisches Wehr- u. Mehrbuch.* Herausg. v. M. Englisch, R. Schuster u. H. Siegmund. Mediasch. — Ism. Ss. Korr. Bl. Ver. sieb. Landesk. 39. l.
2208. *Schäfer, Wilhelm.* Die unterbrochene Rheinfahrt. 1913. — Ism. Eisler M. J. Pest. Lloyd 88. sz. [*w—r.* EPhK. 821. l.]
2209. *Schanil, A.* Altösterreichische Dichteroffiziere. 1913. — Ism.
2210. *Schiller. Berger, Karl.* Schiller. 2 Bde. München. — Ism. H. W. Schässburg. Ztg. 47. sz.
2211. *C. J.* Das Deutschtum bei Luther und bei Schiller. Kirchl. Blätter 47., 48. sz.
2212. *Heller, Bernhard.* «Wallensteine», «Macbeth», «Julius Cæsar». Ung. Rundschau 905—923. l.
2213. *Huss, Richard.* Einige szenischen Momente in Schillers, «Wilhelm Tell» und deren Quellen. (Besztercze, 1914. Botschar-ny.) (8 r. 5 l.) [Lásd 2130. sz. a. is.]
2214. *Lambrecht Kálmán.* Schiller koponyája. Pesti Hirl. 106. sz. —
2215. *Schlegel Fr. Schlegel, Dorothea u. Friedrich* Briefe an die Familie Paulus. Hg. v. R. Unger. 1913. — Ism. Kleinmayr H. EPhK. 377—379. l.
2216. *Bleyer. Jakob.* Friedrich Schlegel am Bundestage in Frankfurt. Ungedruckte Briefe Friedrich und Dorothea Schlegels, nebst amtlichen Berichten und Denkschriften aus dem Jahren 1815 bis 1817. Ung. Rundschau 118—159., 327—358. l. (Eleje a mult évi folyamban.) (Külön is.) — Ism. Turóczi-Trostler József. P. Lloyd 127. sz. [J. Pest. Lloyd 22. sz.]
2217. *Enders, Karl.* Friedrich Schlegel. 1913. — Ism. Turóczi-Trostler
2218. *Kleinmayer, Hugo v.* Zu Jakob Bleyers «Friedrich Schlegel am Bundestage in Frankfurt». Ztsch. öster. Gymn. 961—979. l.
2219. *Wieneke, E.* Patriotismus u. Religion in Friedrich Schlegels Gedichten. 1913. — Ism. *t—r.* EPhK. 821. l.
2220. *Schneiderhan, J.* Roswitha. 1912. — Ism. Lám Frigyes. Kath. Szemle 426—430. l.
2221. *Schneidewin, Max.* Plimplamplasko. P. Lloyd 110. sz.
2222. *Scholte, J. H.* Probleme der Grimmelshausenforschung. I. 1912. — Ism. Trostler József. EPhK. 718—720. l.
2223. *Schrickel, Leonhard.* Der Gottesknecht. Roman. — Ism. Mautner Klara. P. Lloyd 144. sz.

2224. *Schullern, Heinrich.* Berggerossen. — Ism. Holzer Mária. P. Lloyd 88. sz. [Trostler József. EPhK. 56. l.]
2225. *Schwarz Frigyes.* A soproni német gyermekdal. 1913. — Ism.
2226. *Spiero.* Geschichte der deutschen Frauendichtung. 1913. — Ism. Lám Frigyes. Nemz. Névelés 414—417. l.]
2227. *Stangen Eugen.* Sirsz, bús anya? Ford. Gy. A. Pesti Napló 280. sz.
2228. *Stilgebauer, Edward.* Harry. 1913. — Ism. Heinrich Gusztáv. Bud. Szemle 159. köt. 146—148. l. [(Karl Zeh.)]
2229. *Str., V.* Ein ungekannter Dichter. Von der Heide. 5. sz.
2230. *Szidon G. Károly.* Hebbel Frigyes ifjúsága. A Gyermek 1—15. l.
2231. *T. Fr.* Der Hansgraf. Korr. Bl. Ver. sieb. Landesk. 23. l.
2232. *Travnik, Eugen.* Ueber eine Raaber Handschrift des Hartliebschen Alexanderbuches. (Münchener Museum. II. Bd. 211—221. l.)
2233. *Trostler József.* Magyar elemek a XVII. század német irodalmában. Temesvári főreálisk. 1913/14. ért. 9—49. l. (Külön is megjelent. 8-r. 43 l.) [EPhK. 399. l.]
2234. *Trostler József.* Az Irène-monda német feldolgozásaihoz.
2235. *Trostler, Josef.* Zu den deutschen Bearbeitungen der Geschichte von der schönen Irene. Ung. Rundschau 462—466. l.
2236. *Trostler, Josef.* Die «Magyarenlieder» Eduard von Schönaus. Ung. Rundschau 719—722. l. [Lloyd 28. sz.]
2237. *Viertel, Bertold.* Die Spur. Leipzig. — Ism. Engel E. P.
2238. *Wasner, Georg.* Eine Berliner. Roman. 1914. — Ism. Singer F. J. Pest. Lloyd 121. sz. [P. Lloyd 76. sz.]
2239. *Weiss, Ernst.* Die Galeere. Roman. — Ism. Nowak Henrik.
2240. *Werfel Franz.* Ó jó ember! Ford. Hét 32. sz.
2241. *Wertner, Moritz.* Glossen zu Michael Beheims historischen Gesängen. Ung. Rundschau 841—871. l.
2242. *Wesselski, A.* Deutsche Schwänke. 1914. — Ism. t—r. EPhK. 819. l. — Turóczi-Trostler. P. Lloyd 76. sz.
2243. *Wettel, F.* Biographische Skizzen. Beiträge zur Geschichte des Temeser Banates. 2. Aufl. (Deutschbanater Volksbücher.) Temesvár, Súdung. Buchdr. (1914.) (8-r. 182, 1 l.) 175 K.
2244. *Wettel, F.* Sechs Lyriker. Neue Beiträge zur deutschbanater Kulturgeschichte. (Deutschbanater Volksbücher V.) Temesvár, Súdung. Buchdr. (1914.) (8-r. 124 l.)
2245. *Wildenbruch Ernő.* A boszorkány dala. Ford. Kőrös Endre. — Ism. Vasár. Ujs. 19. sz. [Protest. Lap 22. sz.]
2246. *Wildenbruch.* Olaf, a dalnok. Ford. Kőrös Endre. Dunántúli
2247. *Witkop, Ph.* Die neuere deutsche Lyrik. 1913. — Ism. Weiszer Robert EPhK. 726. l.]

2. Nyelvészet.

2248. *Eitel, Karl.* Zum Wörterbuch aus Heltau. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 135. l.
2249. *Gréb, Julius.* Die Aufgaben des Zipser Wörterbuches. Karpathen Post. 1913. 52. sz. 1914. 1. sz. — Bausteine zum Zipser Wörterbuch. U. o. 12. sz. [EPhK. 247. l.]
2250. *Gréb, Jul.* Schlesisch u. Oberzipsisch. 1913. — Ism. th.

2251. *Huss Richárd*. Az erdélyi német nyelvjárástanulmányozás mai állása. 1913. — Ism. Trostler József. EPhK. 55. l.
2252. *Huss, Richard*. Siebenbürgisch-deutscher Sprachatlas. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 25–36. és 56–59. l.
2253. *Jellinek, M. H.* Geschichte der neuhochdeutschen Grammatik. 1913. — Rövid ism. *th.* EPhK. 245. l.
2254. *Kluge, Fr.* Abriss der deutschen Wortbildungslehre. 1913. — Ism. *sch. j.* EPhK. 819. l. [Ism. EPhK. 325. l.]
2255. *Meyer, Richard*. Anleitung zur deutschen Lektüre. 1914. —
2256. Sammlung des Wortschatzes deutscher Handwerkssprachen. Siebenb. Deutsch. Tageblatt 12330. sz.
2257. *Scheiner, Andreas*. Ein mittelfränkisches Akzentgesetz. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 1–22. l.
2258. *Schmidt, Heinrich*. Über die deutschen Mundarten in Südungarn, Verhandl. d. 52. Versamml. v. Philologen u. Schulmännern. [Ung. Rundschau 656–677. l.]
2259. *Schmidt, Heinrich*. Die deutschen Mundarten in Südungarn.
2260. *Schönborn, Theodor*. Das Pronomen in der schlesischen Mundart. 1912. — Ism. Capesius Bernát. Korr. Bl. Ver. Sieb. Landesk. 70. l.
2261. *Schwartz Elemér*. A Rábalapincsközi nyelvjárás hangtana. (Német philologiai dolgozatok. X.) Budapest, 1914. Pfeifer F. (8-r. 131 l.) 4-50 K. — Ism. Motz Atanáz. Szombathelyi Ujs. 146. sz.
2262. *Thienemann T.* Német és magyar nyelvújító törekvések. 1912. — Ism. Trostler József. EPhK. 53. l.
2263. *Trócsányi Dezső*. Humboldt Vilmos nyelvbölcselete. (Német filológiai dolgozatok. II.) Budapest, 1914. Pfeifer F. (8-r. 62 l.) 2 K.
2264. *Winter Ottó*. A nyugati germán nyelvjárások szóvégi hangtörvényei. Nagyszeben, 1914. Krafft-ny. (8-r. 46, 1 l.)

3. Tankönyvek.

2265. «Der, die, das» levélszerinti oktatás a német nyelv magánuton való tanulására. 1–5. lev. Budapest, (8-r. 32 l.) Egy füzet 1 K.
2266. *Endrei Ákos*. Rendszeres német nyelvtan, rövid verstannal és helyesírási szótárral. A középiskolák felső osztályai számára. Átdolg. Szele Róbert. 2. kiad. Budapest, 1914. Lampel R. (8-r. 168 l.) 2-40 K.
2267. *Kaiblinger Fülöp*. Német tanfolyam. II. rész, haladók számára. Budapest, 1914. Franklin-t. (8-r. 78 l.; szójegyzék 34 l.) 2 K.
2268. *Miklós-Kaiblinger*. Német nyelvkönyv. 3. rész. A gimnáziumok 5–6. és a reáliskolák 3–4. osztály számára. Szerk. Kaiblinger Fülöp. 2. jav. kiad. Budapest, 1914. Franklin-t. (8 r. 163, 45 l.) 3-60 K.
2269. *Netoliczka, Oskar u. Wolff, Hans*. Deutsches Lesebuch für Mittelschulen. II. Teil: III. u. IV. Klasse. 2. umgearb. Aufl. des bisherigen dritten Teils. Nagyszeben, 1914. W. Krafft. (8-r. X, 428 l.) — Ism. Ss. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 144. l.
2270. *Szele Róbert és Osztie József*. Német stílusgyakorlatok a középiskolák V–VIII. osztályai számára. Budapest, 1914. Lampel R.

- (8-r. 235 l.) 280 K. — Bir. Timár Pál. Hivat. Közl. 9. sz. — Haszler Károly. Tanáregyl. Közl. 47. évf. 911. l.
2271. *Szóllósi István*. Német nyelvkönyv. Tanító- és tanítónőképzők számára. 3. rész. A 3. osztály anyaga beszédgyakorlatokban és olvasmányokban. Budapest, 1914. Lampel R. (8-r. 224 l.) 320 K. — Bir. Radnai Oszkár. Hivat. Közl. 1. sz. — Szóllósi észrevételei és Radnai jelentése. U. o. 1. sz.

4. Svéd, dán, holland.

2272. *Brandes*. Korok, Emberek, Írások. Ford. Lengyel Géza. — Ism. K. Magy. Kultura 161—163. l. — Irod. tört. Közl. 497. l.
2273. *Coster, Charles de*. Uilenspiegel u. Lamme Goedzak. Deutsch v. A. Wesselski. — Ism. Lám Frigyes. Magy. Kultura 137—139. l.
2274. *Hamsun, Knut*. Die letzte Freude. Roman. 1914. — Ism. Wolf Hugo. P. Lloyd 169. sz. [Eisler M. J. P. Lloyd 58. sz.]
2275. *Holberg, Ludwig*. Komödien. Übers. v. K. Morburger. — Ism.
2276. *Ibsen, Ibsen Henrik*. A trónkövetelők. Tört. dráma 5 felv. Ford. Puskás Endre. Először adták a Nemzeti színházban máj. 15.
- 2276a. *Pápay Géza*. Ibsen az iskolában. Újpesti áll. gimn. 1913. 14. értes.
2277. *Szentgyörgyi László*. Ibsen. 1913. — Ism. Weber Arthur. EPhK. 807. l.
2278. *Meidell Hjalmar*. A félkegyelmű. Sorsszáma 5 felv. Ford. Biró Lajos. Először adták a Magyar színházban márcz. 7.
2279. *Salverda de Grave, J. J.* L'influence de la langue française en Hollande. — Ism. Gulyás Pál. M. Nyelv 421. l.
2280. *Vondel, Joost van den*. Lucifer. Szomorújáték. Ford. Nagy Zs. — Ism. Géresi Vendel. Magy. Középiskola 172. l.

5. Angol.

2281. *Baranyai Zoltán*. The Hungarian Brothers. EPhK. 400. l.
2282. *Barklay L. Florence*. Az esti dal. Ford. Pogány Kázmér. — Ism. sz. j. Kath. Szemle 95. l. — K. K. Egyh. Közl. 6. sz. — Kemenes Károly. M. Kultura 87. l.
2283. *Benrimo I. és Hazelton George*. A sárga kabát. Kínai színmű 3 felv. Nyugoti színházak számára. Ford. Kosztolányi Dezső. Budapest, 1914. Lampel R. (8-r. 75 l.) 2 K.
2284. *Brenner, E. J.* Thomas Phaer. 1913. — Ism. l. h. EPhK. 742. l.
2285. *Byron, Byron lord*. Childe Harold zarándokútja. Verses regény 4 énekben. Fordította s jegyzetekkel ellátta Torkos László. Budapest, 1914. Lampel R. (8-r. 203 l.) 3 K. — Ism. k. l. EPhK. 504. l. — k. s. P. Lloyd 104. sz. — Takáts György. Orsz.-Világ 3. sz. — t. a. Nemz. Nevelés 417. l. — Vasárn. Ujs. 9. sz.
2286. *Kardos Lajos*. Adalékok Lord Byron költeményeinek magyar fordításaihoz. Irod. tört. Közlem. 220-223. l.
2287. *Koeppel E.* Byron. Ford. Esty J.-né. 1913. — Ism. Halasi. Uránia 90. l. — Elek Oszkár. EPhK. 117—119. l. — Nagy Barnabás. Tanáregyl. Közl. 47. évf. 654. l. — Vasárn. Ujs. 3. sz. — Morvay megjegyzése. U. o. 6. sz.

2288. *Laukó Albert*. Lord Byron. Vármegyei Közélet 10. sz.
2289. *Morvay Győző*. Byron Magyarországon. (Koeppel Byron-függeléke.) 1913. — *Ism.* Kardos Lajos. Irod. tört. Közlem. 117—121. l.
2290. *The Cambridge history of english literature*. X. 1913. — *Ism.* f. EPhK. 246. l.
2291. *Coleby Wilfred I.* és *Knoblauch Edward*. Az igazgató úr. Családi dráma 4 felv. Ford. Mikes Lajos. (Magyar Könyvtár 740—742. sz.) Budapest, 1914. Lampel R. (16-r. 128 l.) 90 fill. — Előadták a Nemz. Színházban márcz. 20.
2292. *Dell E. M.* A sas útja. Ford. Katinszky Beatrice. — *Ism.* Nemz. Nőnevelés 502. l.
2293. *Elek Oszkár*. A skót népballadákról. EPhK. 32—38., 90—105. l.
2294. *Fest Sándor*. Magyarország angol regényekben. EPhK. 316—318. l.
2295. *Fest, Alexander*. Ungarn in der englischen Literatur. Ung. Rundschau 897—903. l. [U. o. 177—185. l.]
2296. *Fest, Alexander*. Ungarn in den mittellenglischen Romanzen.
2297. *Fielding, H.* Geschichte Tom Jones. Übers. v. W. Lüdemann. — *Ism.* Eisler M. J. Pester Lloyd 93. sz.
2298. *Firtos Ferenc*. A Faun sikerének lélektana. 1913. — *Ism.* lg. Irodalomtört. 76. l.
2299. *Hedgcock F. A.* Thomas Hardy. Paris. — *Ism.* Rózsa Dezső. Bud. Szemle 159. köt. 158—160. l.
2300. *Hornyánszky Gyula*. Carlyle. M. Figyelő IV. 220—227. l.
2301. *Irvine, Alexander*. The Magyar. Kanzasz. — *Ism.* Kiss Ernő. Bud. Hir. 79. sz. [Élet 21. sz.]
2302. *Jeats William Butler* költeményeiből. Ford. Halasi Andor.
2303. *Kellner, Leon*. Geschichte der nordamerikanischen Literatur. 1913. — *Ism.* f. EPhK. 324. l.
2304. *Knoblauch E.* A faun. Ford. Sebestyén K. 1913. — *Ism.* K. K. Egyh. Közl. 9. sz. — Lásd 2298. sz. a. is.
2305. *Longfellow*. 1. Hópelyhek. 2. A nyíl és a dal. Ford. Zoltán Vilmos. Kath. Szemle 289. l.
2306. *Marlowe Kristóf*. II. Edvárd király. Tragédia 5 felv. Ford. Rózsa Dezső. (Olcso Könyvtár 1734—36. sz.) Budapest, 1914. Franklin-Társ. (16-r. 117 l.) 60 fill. — *Ism.* j—r. Magyar Kultura 376. l. [VII. 101—169. l.]
2307. *Marlowe*. A máltai zsidó. Ford. Rózsa Dezső. Shakesp.-Tár
2308. *Poe. Püsztor Árpád*. Poe Edgar háza. (Képpel.) Vasárn. Ujs. 5. sz.
2309. *Püsztor, Árpád*. Meine erste Begegnung mit Edgar A. Poe. P. Lloyd 7. sz. — Meine zweite Begegnung mit E. A. Poe. U. o. 18. sz.
2310. *Simonyi Sándor*. Poe Edgar költészete. Határszéli Ujs. 3. 4. sz.
2311. *Radford Dollie*. Dal. Ford. Berkelei György. P. Napló 143. sz.
2312. *Reichard Piroksa*. Walt Whitmann. 1819—1892. Bud. Szemle 159. köt. 98—116. l.
2313. *Relle Pál*. Milton. Világ 49. sz.
2314. *Scott Walter*. Esti dal. Ford. Szakáts László. Szt. Gotthárd 6. sz.
2315. *Shakespeare*. Shakespeare összes színművei. Átvizsgált vagy új fordításokban kiadja a Kisfaludy-Társaság Shakespeare-bizottsága. Budapest, 1914. Franklin-T. (8-r.) 11. köt. Vigjátékok. 5. A makranczos hölgy. Ujból fordította Lévay József. Beveze-

- téssel és jegyzetekkel ellátta Heinrich Gusztáv. (1851.) 240 K. — 14. köt. Vígjátékok. 8. A windsori víg asszonyok. Ujból fordította Rákosi Jenő. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Alexander Bernát. (XXII. 163 l.) 240 K. — 24. köt. Tragédiák. 4. Hamlet, dán királyfi. Fordította Arany János. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Alexander Bernát. (XXXIX. 243 l.) 3 K. — *Ism.* *Corvina* 8. sz. — *Alfa.* *Budap. Hirl.* 65. sz. — Horváth István. Szombath. Ujs. 83—84. sz. — Morvay Győző. M. Középisk. 360—365. l. — *N. Gy. Magy. Nyelv* 328—331. l. — Lám Frigyes. *Kath. Szemle* 729. l. — Vértesy Jenő. *Bud. Szemle* 158. köt. 468—473. l. — *p. Pest. Journ.* 163. sz. — Yolland Arthur. *Magy. Kultura* II. 102—107. l. — *Élet* 23. sz. — Vasárn. Ujs. 13. sz. — *Irod. tört. Közlem.* 382. l. — *Világ* 82. sz.
2316. *Shakespeare szonettjeiből.* Ford. Zoltán Vilmos. P. Napló 88. sz.
2317. *Al-Shakespearei drámák.* Szerk. Heinrich Gusztáv. 2. *Yorkshirei tragédia.* Szomorújáték 1 felv. Ford. Mayné-Marczali Erzsébet. (8-r. 52 l.) 1 K. — 3. *A tékozló fiú.* (The London prodigal.) 1605. Ford. Benedek Marcell. Budapest, 1914. Akadémia. (8-r. 118 l.) 2 K. — *Az I. füz. ism. b—l.* *Shakesp. Tár* VII. 283. l.
2318. (a.) *Macbeth.* A Nemzeti Színház mai reprize. Alkotm. 27. sz.
2319. *Acél Ervin.* *Romeo és Julia.* (Dezséri Emma.) *Munkácsi Hirl.* 5. sz.
2320. *Acél St. Ervin.* The myriad-minded man. (William Shakespeare.) *Hét* 26. sz. [VII. 8—25. l.]
2321. *Alexander Bernát.* Shakespeare IV. Henrikje. Shakespeare Tár
2322. *Alexander Bernát.* A német Shakespeare-társaság alapításának ötvenedik évfordulóján. U. o. VII. 252—257. l.
2323. *Arany bírálatá* Ács Zsigmond Shakespeare-fordításáról. *Kiadja Radó Antal.* U. o. VII. 170—191. l.
2324. *Baldenspenger.* Esquisse d'une histoire de Shakespeare en France. 1910. — *Ism. Elek Oszkár.* U. o. VII. 293. l.
2325. *Barabás, Abel v.* Der ungarische Hamlet-Monolog. *N. Pester Journ.* 297. sz. (Petőfiről.) [812—814. l.]
2326. *Bayer József.* *Czirkuszi Hamlet-parodia* Pesten 1857-ben. *EPhK.*
2327. *Bayer József.* *Hamlet mint vásári komédia.* *EPhK.* 249—258. l.
2328. *Bayer, Josef.* *Hamlet in der Marktschreierbude.* *Ung. Rundschau* 949—959. l. [U. o. 399—413. l.]
2329. *Berzeviczy, Albert v.* Die Sonette Michelangelos und Shakespeares.
2330. *Berzeviczy, Albert v.* Les sonnets de Michelangelo et de Shakespeare. *Revue de Hongrie* XIII. Nr. 2. 169—183. l. (Külön is megjelent. 8-r. 17 l.)
2331. *Bihari László.* *Othelló.* *Kecskem. Napló* 25. sz.
2332. *Bresztovszky Ernő.* Shakespeare-e Shaksper? *Népszava* 104. sz.
2333. *Brown, Henry.* Shakespeare's patrons. 1912. — *Ism. Latzkó Hugó.* *Shakesp.-Tár* VII. 288. l.
2334. *Ciotori, D. N.* Modernizarea lui Shakespeare. (Cu prilejul reprezentării tragediei Romeo și Julietta, tradusa de Josef.) *Luceafarul* 93. l.
2335. *Dempsey, J. J.* Shakespeare season in Kolozsvár. Hungary 1. sz.
2336. *Elek Oszkár.* Stendhall és Hugo Shakespeare-cultusa. *Shakesp. Tár* VII. 46—86. l.
2337. *Ferenczi Zoltán.* Csokonai Shakespeare-ismerete. U. o. VII. 308. l.

2338. *Ferenczi Zoltán*. Pár megjegyzés Bayer József «Visszaélés Sh. nevével» cikkéhez. U. o. VII. 300—302. l.
2339. *Gál Kelemen*. Coriolanus. (A Shakspere-ciklus előadása előtt elmondotta —). Kolozsv. Hirl. 90. sz.
2340. *Germany and Shakespeare Hungary* 11. sz.
2341. *Gineverné György Ilona*. Stratford-upon-Aon. Élet 28. sz.
2342. *Gineverné-György Ilona*. A tavaszi Shakespeare-hét. — A National Theatre és a People's theatre. Shakesp.-Tár VII. 274—282. l.
2343. *Hegedűs István*. A hyperbole Shakespeare-nél és Senecánál. U. o. VII. 1—7. l. [évben. U. o. VII. 316—318. l.]
2344. *Hellebrant Árpád*. A magyar Shakespeare-irodalom az 1913-ik
2345. *Herford, C. H.* Essays and studies by members of the English Association. IV. — Ism. Rózsa Dezső. U. o. VII. 286. l.
2346. *Herford, C. H.* Shakespeare. Sebestyén Edéné fordítása. (Modern Könyvtár 353—355. sz.) Budapest, Athenæum. (8-r. 83 l.) 60 fill.
2347. *Hoós Ferencz*. A Shakespeare-drámák szerzőségi kérdése. Érsekújvári főimn. 1913/14. értés. 3—72. l.
2348. *Ivánfi Jenő*. Macbeth a színpadon. M. Figyelő I. 398—403. l. és Shakesp.-Tár VII. 258—268. l.
2349. *Ivánfi Jenő*. Macbeth országában. Vasárn. Ujs. 2. sz.
2350. *Jäger Gusztáv*. Shakespeare. 1564—1914. Corvina 10—12. sz. Külön is megjelent ily címmel: Shakespeare remekműveinek magyar nyelven megjelent kiadásai, a róla önállóan írt munkák, valamint a «Magyar Shakespeare-Tár»-ban közölt értekezések könyvészeti összeállítása. Budapest, Pallas, 1914. 8-r. 23 l. 1 K. — Ism. Rexa Dezső. Shakesp.-Tár VII. 289—291. l.
2351. *Janovics Jenő*. A Windsori Vig asszonyok. A kolozsvári Nemz. Színház Shakespeare-cyklusainak 8-ik estéjén elmondotta —. Magy. Hirl. 20., 21., 23. sz.
2352. *Kropf Lajos*. Pajock. Shakesp.-Tár VII. 295—298. l.
2353. *Kropf Lajos*. Aristoteles, Erasmus és Shakespeare. U. o. 298—300. l.
2354. *Kropf Lajos*. Shakespeare mirőlunk. U. o. 302. l.
2355. *Kropf Lajos*. Hebenon. U. o. 304—308. l.
2356. *Kropf Lajos*. Shakespeare síremléke és arcképei. U. o. VII. 243—251. l. [is megjelent 8-r. 22 l.]
2357. *Latzkó Hugó*. Thomas Heywood. U. o. VII. 26—45. l. (Külön
2358. *Madarász Flóris*. A Szentivánéji álom. (Bevezető ismertetés az egri színház 1914. jun. 20. díszelőadásához.) Eger 50. sz.
2359. *Magyar Shakespeare-Tár*. VI. 1913. — Ism. Latzkó Hugó. P. Lloyd 22. sz. — Czeke Marianne. Ung. Rundschau 722—726. l. — Király György. Irodalomtört. 191. l. — Morvay Győző. M. Középisk. 446. l. — Rózsa Dezső. EPhK. 220—222. l. — Szabó Dezső. Nyugat I. 498. l. — Revue de Hongrie XIII. 385. l.
2360. (*Md.*) Rutland lord és nem Shakespeare. Bud. Hirl. 141. sz. (Celestin Demblon Fayard című művéből részlet.)
2361. *Nemes Béla*. Shakspere: Felsült szerelmesek. Nemz. Kultura 18—23. l.
2362. *Nordau, Max*. Die Shakspeare-Bacon-Dummheit. P. Lloyd 99. sz.

2363. *Oliver, D. E.* The english Stage. stb. 1913. — *Ism. Lutzkó Hugó. Shakesp.-Tár VII.* 287. l.
2364. *Peale, George. P. H.* Cheffaud. 1913. — *Ism. Rózsa Dezső. U. o. VII.* 285. l.
2365. *Perott, Joseph de.* Das Belauschen aus einem Versteck im Ritterspiegel und bei Shakespeare. *Shakespeare-Tár VII.* 269—272. l.
2366. *Perott, Joseph de.* Eine spanische Parallele zu der Selbstempfehlungsrede des Prinzen von Marocco im Kaufmann von Venedig II, 1. — *U. o.* 309. l.
2367. *Perott, Joseph de.* Eine spanische Parallele zu Stephanos Reiten auf dem Weinfasse im Sturm. *U. o.* 310—312. l. *Ferenczi Zoltán. Jegyzet. U. o.* 312—314. l.
2368. *Rexa Dezső.* Jókai mint VIII. Henrik fordítója. *U. o. VII.* 302. l.
2369. *Rexa Dezső.* Magyar Shakespeare-paródiák. *U. o. VII.* 87—100. l.
2370. *Rexa Dezső.* Hamlet monologja Vajda fordításában. *U. o.* 314. l.
2371. *Romeo és Julia története.* Ford. *Ferenczi Zoltán. U. o. VII.* 192—229. l.
2372. *Rózsa Dezső.* Shakespeare előzői. *U. o. VII.* 230—242. l.
2373. *Shakespeare és Kisfaludy Sándor. c.* *U. o. VII.* 300. l.
2374. *Shakespeare és a katolikus egyház.* Alkotmány 104. sz. (Baumgartner világirodalmában tárgyalja, hogy Shakespeare hitvallása a katholicizmus volt. Baumgartner erre vonatkozó érveit ismerteti a czikk.)
2375. *Shakespeare a «komornyik».* *P. Napló 75. sz.* (Brandes «Shakespeare színészéveiről» cikkének kivonata.)
2376. *Strakonitzky Károly.* Shakespeare. Alkotmány 96. sz.
2377. *Sugár Jenő.* Shakespeare. 1564—1914. *M. Könyvkereskedő 5. sz.*
2378. *T-s E-ő.* Lear király. *Orsz. Világ 23. sz.*
2379. *Turner, L. M.* Du conflit tragique chez les Grecs et dans Shakespeare. 1913. — *Ism. Elek Oszkár. Shakesp.-Tár VII.* 291—293. l.
2380. *Ujváry Ignác.* Shakespeare «Hamlet»-jének díszleteiről. *Magy. Iparművészet 37—39. l.*
2381. *Veér Imre.* Miss Bacon Delia Salter. *Modern Szemle 126—132. l.*
2382. *Vértessy Jenő.* Az ál-Shakespearei Merlin-dráma. *EPhK. 467—472. l.* — *Lásd 2212., 2528. sz. a. is.*
2383. *Shaw Bernard.* Androklesz és az oroszlán. Mesejáték 3 felv. Ford. Hevesi Sándor. Először adták a Magyar színházban jan. 10
2384. *Shaw Bernard.* Pygmalion. Vígj. 5 felv. Ford. Hevesi Sándor. Budapest, 1914. Rózsavölgyi. (8-r. 90 l.) 190 K.
2385. *Smith, C. A.* Die amerikanische Literatur. 1912. — *Ism. Rózsa Dezső. EPhK. 311. l.*
2386. *Swift.* Gulliver utazásai. Ford. Karinthy Fr. — *Ism. K. A. Elet 16. sz.* — *Sz. Gy. Uránia 452. l.* [Pohiady 372. l.
2387. *Swinburne, A. Ch.* Bezenná láska. Ford. I. Gr. Orlov. Slov.
2388. *Szigma.* Rider Haggard regényei. *Uj Idők I. 20. l.*
2389. *Tadema Alma Laura.* A jövevény. Ford. Berkeley György. *P. Napló 90. sz.* [P. Napló 133. sz.
2390. *Tennyson.* Este, amint a földeket jártuk. Ford. Berkeley György.

2391. *Trebitch Stein, Marianne.* Von irischen Sagen und Märchen. P. Lloyd 79. sz. [319—322. l.]
2392. *Ulrich György.* Coleridge magyar tárgyú színműve. Irodalomtört.
2393. *Vernon H. M. és Owen Harold.* A mandarin. Színmű 3 felv. Salgó Ernő fordítása. (Modern Könyvtár 384—386. sz.) Budapest, Athenæum. (8 r. 66 l.) 60 fill. — Előadták először a Magy. színházban febr. 14. [Élet 1. sz.]
2394. *Whittier John Greenleaf.* A fagy szelleme. Ford. Halasi Andor.
2395. *Williamson.* Hercules vendégei. — Ism. sz. j. Kath. Szemle 94. l. — Kemenes Károly. M. Kultura 88. l. — K. K. Egyh. Közl. 6. sz. [K. K. Egyh. Közl. 6. sz.]
2396. *Williamson.* Az arany csönd. Ford. P. K. és F. E. — Ism.
2397. *Wilde Oszkár.* Szerenád. Ford. Drozdy Győző. Magyarország ápr. 12.
- Whitman Walt l. 2312. r.*
6. Tankönyv.

2398. Angol és magyar zsebszótár. 1. *Derrik Gyula.* Új angol-magyar zsebszótára. A mindennapi életben, sportban, kereskedelemben és utazásban előforduló összes szavakkal, azok pontos hang-sulyozásával és új rendszeren alapuló fonetikus kiejtésével. II. *Balassa József és Honti Rezső.* Magyar-angol zsebszótár A mindennapi társalgás és utazás közben előforduló szavak, szólások és beszélgetések gyűjteménye, az angol kiejtés megjelölésével. Budapest, Athenæum. (8-r. XVI, 400; 318 l.) 8 K.
2399. *Balassa József és Honti Rezső.* Magyar-angol zsebszótár. Budapest, Athenæum. (8-r. 318 l.) 4 K.

X. Román nyelvek és irodalmak.

1. Francia.

2400. *Adam, Juliette.* Payenne. — Chrétienne. Irta François Berlier de Vauplane. Magy. Kultura 19—22. l. [EPhK. 503. l.]
2401. Annales de la soc. J. J. Rousseau. IX. 1913. — Ism. r. l.
2402. *Bangor, Noël,* Le sang bleu. Scènes de la vie hongroise. Paris, 1914. — Ism. Szigetvári Iván. Bud. Szemle 160. köt. 148—152. l. — Zuboly. Új Nemzedék 29. sz. [Hét 2. sz.]
2403. *Baudelaire, Baudelaire Charles.* Az utazás. For. György Oszkár.
2404. *Baudelaire Charles.* A kép. Ford. Kacskovich Tibor Béla. Dél-magyarország 123. sz. [megjelent. 8-r. 16 l.]
2405. *Lám Frigyes.* Baudelaire. Kath. Szemle 362—375. l. (Külön is
2406. *Bédier, Jos.* Les Légendes épiques. 1913. — Ism. Birkás Géza. EPhK. 494—497. l. [337—341. l.]
2407. *Bellaagh Aladár.* La Rochefoucauld és a magyarok. Uránia
2408. *Bernard Tristan és Ahhis Alfred.* A szerkesztő ur. Vigj. 3 felv. Ford. Heltai Jenő. (Fővárosi színházak műsora. 329—330. sz.) Budapest, é. n. Lampel R. (8-r. 109 l.) 60 fill.
2409. Bibliothèque Française. — Ism. bz. EPhK. 817. l.
2410. *Bordeaux, Henry.* La nouvelle croisade des enfants. — Ism. Bozóky Géza. Magy. Kultura 571. l. [Pohladý 373. l.]
2411. *Cazalis, Henry.* Cigán v mesiaci. Ford. I. Gr. Orlov. Slov.

2412. *Champol*. János herceg öröksége. Ford. Hodács Ágost. Szeged. — Ism. Breznay Imre. *Magy. Kultura* 373. l.
2413. *Cim*, A. *Mystifications littéraires et théâtrales*. 1913. — Ism. *bz. EPhK.* 818. l.
2414. *Coppée*, Fr. *Lettres à sa mère*. 1914. — Rövid ism. *bz. EPhK.* 324. l.
2415. *Cyprián*. René Bazin és a többiek. *Élet* 4. sz. [I. 576. l.]
2416. *Davois*, *Gustave*. *L'amour amant*. — Ism. Havas Géza. *Nyugat*
2417. *Dumas Sándor*. *Francillon*. Színmű 3 felv. Ford. Paulay Ede. (Fővárosi színházak mősora. 82. sz.) Budapest, é. n. Lampel R. (8-r. 88 l.) 60 f. [dalomban. *Uránia* 29—31. l.]
2418. *Elek Oszkár*. A boldog ember ingének meseje a francia iro-
2419. *Federn*, R. *Répertoire bibliogr. de la littérature française*. 1911—13. — Ism. *bz. EPhK.* 742. l.
2420. *Feydeau Georges*. Mit jársz meztelenül? Vígj. 1. felv. Ford. Heltai Jenő. (Fővárosi színházak mősora. 335. sz.) Budapest, 1914. Lampel R. (8-r. 37 l.) 30 f. [301—317. l.]
2421. *Flaubert-levelek* 1870—71-ből. Ford. Laczkó Géza. *Nyugat* II.
2422. *Fournaux Abbé*. Rákóczi fejedelem vagy egy valódi hős mintaképe. Ford. Márki Sándor. *Kath. Szemle* 611—614. l.
2423. *France*. *France Anatole*. *La révolte des Anges*. 1914. — Ism. Picker Károly. *Huszad. Száz.* 30. köt. 695—698. l. — Lám Frigyes. M. *Kultura* 369—371. l. — Sz. L. *Hét* 13. sz. — Király György. *Bud. Szemle* 160. köt. 473—476. l.
2424. *France*, *Anatole*. *Istenek szomjaznak*. Ford. Bölöny. — Ism. K. K. *Egyh. Közl.* 47. sz.
2425. *France Anatole*. *L'île des Pingouins*. — Ism. Bodrogi Lajos. *Bud. Szemle* 158. köt. 152—160. l.
2426. *Birkás Géza*, *Anatole France*. (Toma: *Élet és irodalom* 289—305. l.) — *Ignotus*. *Világ* 93. sz. — Lám Frigyes. *Magy. Kultura* 251—256. l. — Peisner Flora. N. *Pest. Journ.* 89. sz. — Sik Sándor. *Élet* 23. sz. — Szabó Dezső. *Nyugat* I. 616—618. l.)
2427. *Michaut*. *Anatole France*. 1913. — Ism. Birkás Géza. *Kath. Szemle* 660—662. l.
2428. *Vér Mátyás*. *Anatole France*. (Modern Könyvtár 379—380. sz.) Budapest, *Athenæum*. (8-r. 52 l.) 40 f. — Ism. *h. a.* *Hét* 11. sz. — *Vasár. Ujs.* 11. sz. — *t. h.* *Pest. Lloyd* 121. sz.
2429. *Vér Mátyás*. A hetvenéves *Anatole France*. *Hét* 16. sz.
2430. *Gobineau*, *Comte de*. *Adélaïde*. *Précédée d'une notice par André de Hevessy*. 1914. — Ism. *bz. EPhK.* 404. l.
2431. *Haraszi Gyula*. *Molière és elődei*. (Kivonat.) Akad. Ért. 149—153. l. [724—726. l.]
2432. *Heiss*, *Hans*. *Balzac*. 1913. — Ism. Lám Frigyes. *EPhK.*
2433. *Heredia*, *Jose de*. 1. Az ifjú halott. 2. A fogoly. 3. A halott könyörgése. *Franciából ford.* Br. Bálinttí József. Marosvásárh. Kemény Zs.-Társ. 1914. évkönyve 24—27. l.
2434. *Hugo V. cs. k.* *Hugo Viktor és Drouet Juliette*. *Pesti Hirl.* 164. sz.
2435. *J. B.* *Victor Hugo und Beethoven*. *Pressb. Ztg.* 138. sz.
2436. *K. Paul* *Déroulède*. (Képpel.) *Vasár. Ujs.* 6. sz.
2437. *Karl*, *Louis*. *Le Conte de la femme chaste convoitée par son beau-frère dans la tragi-comédie française*. (Neuphilol. Mitteilg. 1914.)

2438. *Keroul H.* és *Barré A.* Léni néni. Énekes bohózat 3 felv. Ford. Heltai Jenő. (Fővárosi színházak műsora. 331. 332. sz.) Budapest, Lampel R. (8-r. 84 l.) 60 f.
2439. *Kosári István.* Thököly a francia irodalomban. Budap. VI. ker. főgim. 1913/14. értes. 10 - 63. l.
2440. *Kuncz Aladár.* Thököly a francia irodalomban. -- Ism. Halász Imre. Nyugat II. 187—189. l. — *B. L.* Irodalomtört. 502. l.
2441. *La Fontaine. Faguet, E.* La Fontaine. 1913. — Ism. Elek Oszkár. Bud. Szemle 160. köt. 313—318. l.
2442. *Roche, Louis.* La vie de Jean de la Fontaine. 1913. — Ism. Elek Oszkár. Bud. Szemle 160. köt. 310—313. l.
2443. *Lám Frigyes.* Maeterlinck. Alkotmány 308 sz. [vid. 32. sz.
2444. *Lamartine Alphonse.* A tó. Ford. Magyar Bálint. Esztergom és
2445. *Lamartine.* Iskola a szabad ég alatt. Ford. Szabados Ede. Tanügyi Értes. (Szatmár) 3. sz. [Értes. (Szatmár.) 5. sz.
2446. *Laprade V.* Az elsőszülött joga. Ford. Szabados Ede. Tanügyi
2447. *Leconte de Lisle.* A holló. Ford. Thaly Lóránt. Bud. Hirl. 88. sz.
2448. *Leconte de Lisle.* Az indákkal benőtt forrás. Ford. Vargha Gyula. Bud. Szemle 159. köt. 454—458. l.
2449. *Leval, André.* Une poésie française en l'honneur de François Rákóczi. Réimprimée. Budapest, 1914. Ranschburg. (8-r. 13 l.) — Röv. ism. *Z. B.* Irodalomtört. 440. l.
2450. *Maddách Imre.* Eszmék Léliáról. (Nőképzőegyl. évkönyve 1912—1914.) — Ism. Velezdi Mihály. Irodalomtört. 328. l. (George Sand. Lásd 1463. sz. a. is.)
2451. *Maugain, Gabriel.* Boileau et l'Italie. 1912. — Ism. Elek Oszkár. EPhK. 131. l. [Ujs. 16. sz.
2452. *Mistral.* Mistral. Az arató halála. Ford. Hajós Izsó. Vasár.
2453. *Alszegehy Zsolt.* Frédéric Mistral. (1830—1914.) Magy. Kultura II. 143—147. l. — Babits Mihály. Nyugat I. 488. l. — *k. gy.* Vasár. Ujs. 14. sz. — Modern Szemle 52. l. — Király György. Budap. Szemle 158. köt. 300—303. l.
2454. (*f*) *Mistral* és az uj-provençal mozgalom. Alkotmány 74. sz.
2455. *Hajós Izsó.* Mistral és magyar fordítója. Vasár. Ujs. 16. sz.
2456. *Minar, Octav.* Mistral și Alecsandri. Luceafarul 189—192. l.
2457. *Montaigne.* Montaigne paedagógiai tanulmányai. Ford. Birkás Géza. 1913. — Ism. Nagy József. Bud. Szemle 157. köt. 155. l. — Gulyás Pál. EPhK. 298—301. l. Lakatos Vince. M. Középiskola 40—44. l. — Mátrai Rudolf. Kath. Szemle 209—212. l. — Révész Andor. P. Lloyd 76. sz. — Székely György. M. Paedag. 238—241. l. — Acsay Antal. Religio 483—487. l. — Bárány Gerő. Uránia 136. l. — Székely István. Tanáregyl. Közl. 47. köt. 491. l. — Élet 24. sz.
2458. *Birkás Géza.* Montaigne. Irodalomtörténeti tanulmány. Budapest, 1914. Szt. István-T. (8-r. 28 l.) — Ism. Elek Oszkár. Tanáregyl. Közl. 47. évf. 688—690. l. — Revue de Hongrie XIII. No 1. 74. l.
2459. *Musset. Binder Jenő.* Felelet Haraszi Gyula a Musset egy költeményének forrása cz. közleményére. EPhK. 76. l. Haraszi felelete. U. o. 76. l. [282—284. l.
2460. *Corbul, Adrian.* Maurice Donnay despre Musset. Luceafarul

2461. *Népoty Lucien*. A kicsinyek. Színmű 3 felv. Ford. Váradi Antal. Először adták a Nemz. Színházban ápr. 24.
2462. *Oulmont, Charles*. La poésie française du moyen âge. 1913. — Ism. F. EPhK. 159. l.
2463. *Pascal, Pascal*. Gondolatok. Ford. Nagy I. 1912. — Ism. Revue de Hongrie XIII. 386—388. l.
2464. *Kozári Gyula*. Pascal. (Az «emberi okmányok» II. kötete.) Budapest, 1914. Szt. Istv.-T. (8-r. 306 l.) 8 K. — Ism. Husz. Száz. 30. köt. 161. l. — Ady Endre. Nyugat II. 266. l. — Prohászka Ottokár. Élet 20. sz. — Trikál József. Kath. Szemle 789. l.
2465. Pascal hitéről. Élet 19. sz. (Saurés A. művéből.)
2466. *Racine, Birkás Géza*. Racine és az újabb francia kritika. 1913. — Ism. Elek Oszkár. EPhK. 66. l.
2467. *Digeon, Aurélien*. Racine dramaturge de la Jalousie. Revue de Hongrie XIII. 306—314. l. [168—177. l.]
2468. *Rácz Lajos*. Montesquieu utazása Magyarországon. Akad. Értes.
2469. *Raynaud, Ernest*. Ráno na majeri. Ford. I. Gr. Orlov. Slov. Pohľady 372. l. [73—79. l.]
2470. *Rezek Román*. Guy de Maupassant. Modern Szemle 15—21.,
2471. *Rimbaud Arthur*. A völgyben egy katona alszik. Ford. Kosztolányi Dezső. Világ 224. sz. [P. Lloyd 104. sz.]
2472. *Rolland, Romain*. Johann Christof. — Ism. Mautner Klara,
2473. *Rostand, Edmond*. Orlik (L'Aiglon.) Preložil Vladimír S. Hurban. Slov. Pohľady 27—43., 89—105. l.
2474. *Haraszi, Jules*. Edmund Rostand. 1913. — Ism. Lám Frigyes. M. Kultura 368. l. — sz. t. M. Középisk. 245—248. l.
2475. *Kallós Ernő*. Edmond Rostand. Irodalmi tanulmány. Marosvásárh. Kemény Zs.-Trs. 1914. évkönyve. 27—48. l. (Külön is. 8-r. 16 l. 40 fill.)
2476. *Rousseau, Rácz Lajos*. Rousseau és Goethe önéletrajza. Uránia 97—101., 149—153., 201—205. l.
2477. *Vajda Viktor*. Rousseau és Kölcsey. Budapest, 1914. Pátria. (8-r. 29, 1 l.) — Ism. (r. l.) EPhK. 506. l.
2478. *Sainte-Beuve*. Trois lettres inédites de —. Revue de Hongrie XIII. 303—305. l.
2479. *Stendhal*. Oeuvres complètes. 1913. — Ism. h. j. EPhK. 325. l.
2480. *Elek Artúr*. Stendhal barátai. Az Ujság 123. sz. — Lásd 2336. sz. alatt is.
2481. *Strachey, G. L.* A francia irodalom főirányai. Átdolgozta Schöpplin Aladár. (Kultura és Tudomány. 13. köt.) Budapest, 1914. Franklin-T. (8-r. 168 l.) 1 K 60 f. — Ism. Alszeghy Zsolt. M. Kultura 570. l. — bg. EPhK. 506. l. — t. a. Nemz. Nőnevelés 417. l. — Vasár. Ujs. 14. sz.
2482. *Suchier, H. u. Birch-Hirschfeld, A.* Geschichte der französischen Literatur. 1913. — Ism. Gulyás Pál. EPhK. 716—718. l.
2483. *Szabó Dezső*. A fiatal Zola. Nyugat I. 433—437. l. (Correspondance, Lettres de jeunesse művéről.)
2484. *Váradi Antal*. A kaméliás hölgy. (A Dumas darabjának történetéből.) Orsz.-Világ 12. sz. [46. sz.]
2485. *Verhaeren, Verhaeren*. A mező. Ford. Magyar Elemér. Világ

2486. *Verhaeren, Emile.* Omša oblakov. Ford. I. Gr. Orlov. Slov. Pohľady 373. l.
 2487. *Szini Gyula.* Verhaeren és a germán szadizmus. P. Napló 290. sz.
 2488. *Verlaine, Paul.* Sappo. Ford. Kacsovich Tibor Béla. Dél-magyarország 123. sz.
 2489. *Welschinger, Henri.* André Chénier. D'après les manuscrits originaux et ses œuvres inédites. Revue de Hongrie XIV. No 7. 65—76. l.

Nyelvészet.

2490. *Cugnet, Ch.* Différence dans les fautes que font les Français, les Allemands et les Hongrois dans la langue française. (Provincialismes, germanisme.) Budapest, (1914). Singer és Wolfner. (8-r. 77 l.) Supplément gratuit, contenant: La Mar-seillaise et Monsieur De La Palisse, vieille chanson populaire. (8-r. 14 l.)

Értekezés.

2491. *Glauser, Ch. u. Curtius, A.* Die französische Sprache d. Gegenwart. 1914. — [sm. bg. EPhK. 742. l.
 2492. *Vossler, Karl.* Frankreichs Kultur im Spiegel seiner Sprachentwicklung. 1913. — [sm. Karl Lajos. Nyelvtud. V. köt. 73—76. l.

2. Tankönyv.

2493. *Kemény Ferenc és Sármai József.* Francia nyelv. — [sm. Hegedűs Izidor. Tanáregyl. Közl. 47. évf. 856—858. l. és Keresk. Szakoktatás 22. évf. 340., 383—385. l.
 2494. *Kerekes Abris.* Francia nyelv- és olvasókönyv felső kereskedelmi iskolák használatára. I. rész. Az alsó osztály számára. Budapest, 1914. Lampel R. (8-r. X, 130, 36 l.) 2-80 K. — [sm. Haimann Hugó. Keresk. Szakoktatás 22. évf. 448. l.
 2495. *Latzkó Hugó és Honti Rezső.* Francia nyelvkönyv és kereskedelmi levelező felső kereskedelmi iskolák használatára. I. rész. Az alsó osztály számára. 3. jav. kiadás. Budapest, 1914. Lampel R. (8-r. VIII, 140 l.) 2-60 K.
 2496. *Theisz Gyula.* Francia olvasó- és gyakorlókönyv. Exercices pratiques, lectures, tableaux de grammaire, vocabulaire 1. rész. A reáliskolák 3—4. oszt. számára. 5. kiad. Budapest, 1914. Lampel R. (8-r. XXIII, 202 l.) 3 K.

3. Olasz.

2497. *Ariosto.* Az őrjöngő Lórántból. Olympia története. Ford. Radó Antal. (Magyar Könyvtár 734. sz.) Budapest, Lampel R. (16-r. 63 l.) 30 fill.
 2498. *Becquer Gustavo Adolfo* költeményei. Spanyol eredetiből fordította Barna János. Szatmár-Németi, 1914. Pázmány-ny. (8-r. 71 l.) — [sm. Élet 29. sz.
 2499. *Boccaccio. Cs. Papp, G.* Il Boccaccio in Ungheria. — [sm.

- Kardos Lajos. Irodalomtört. 74. l. — Cs. Papp J. válasza. U. o. 136. l.
2500. Dante. *Dante*. A pokol. Ford. Babits Mihály. 1913. — Ism. Radó Antal. Budap. Szemle 157. köt. 151—155. l.
2501. *Ferenczi Zoltán*. Dante és Csokonai. EPbK. 814. l.
2502. Régi Dante-illusztrációk. Könyvtári Szemle 64. l.
2503. Deledda. *Grazia Deledda*. A mi urunk. Ford. Balla Ignác. — Ism. Vasár. Ujs. 20. sz.
2504. *Erdős Renée*. *Grazia Deledda*. Az Ujság 22. sz.
2505. *Elek Artur*. Francesco de Sanctis. (1817—1883.) Nyugat I. 438—446. l. [Rundschau 872—897. l.]
2506. *Elek, Oskar*. Attila in der italienischen Überlieferung. Ung.
2507. *Ferencz Szt. Assisii Szt. Ferencz* virágos kertje. Ford. Kaposi J. 1912. — Ism. Miskolczy István. Századok 336. l. — Hendl Ödön. Tanáregyl. Közl. 47. évf. 860—862. l. — Király György. EPbK. 116. l. — Pápay Ferencz. Egyh. Közl. 3. sz. S. S. Irodalomtört. 74. l. — E. H. Polybiblion 2. sz.
2508. *P. Schrotty Pál*. A Fioretti két magyar fordítása. Alkotmány 88. sz.
2509. *Kőrösi Albin*. Egy magyar királyleány története. Istoria de la fylia del rey d'Unghia. (Katalán-provencei legenda.) Tanulmányok az ó-román irodalom és dialectologia köréből. Budapest, 1914. Élet-ny. (8-r. 62 l.) 3 K.
2510. *Marco Praga*. Az eszményi feleség. Szinmű 3 felv. Olaszból. (Olcsó Könyvtár 81—82. sz.) Budapest, 1914. Franklin-t. (16-r. 73 l.) 40 fill.
2511. *Michel Angelo*. *Michelangelo* sonettjeiből. I—VI. Ford. Radó Antal. Bud. Szemle 157. köt. 131—134. l. — Lásd 447., 448., 2329., 2330. sz. a. is. [1913/14. értes.]
- 2511a *Ruhmann Jenő*. Michel Angelo. Soproni ág. ev. gimn.
2512. *Negri Ada*. Éj. Ford. Zoltán Vilmos. Kath. Szemle 773. l.
2513. *Zambra, L.* La barzeletta «Lassa far a mi» in un codice della Biblioteca Comunale di Budapest. (Oltschi Bibliofilia. 15. évf.) (Külön is. 4-r. 6 l.) — Rövid ism. k. gy. EPbK. 506. l.
2514. *Zambra Alajos*. A fővárosi könyvtár Zichy-kódexe. Budapest, 1914. Wodianer-ny. (4-r. 8 l.)
2515. *Zambra, L.* Il codice Zichy della biblioteca comunale di Budapest. Contributo allo studio della lirica italiana del quattrocento. Bibliofilia 16. I. füz. (Külön is. 8-r. 14 l.)

Nyelvészet.

2516. *Cordenons, F.* Le iscrizioni veneto-euganee decifrate ed interpretate. 1912. — Ism. Schmidt József. Nyelvtudom. V. 154—156. l.
2517. *Honti, Rudolf*. Italienische Elementargrammatik. Lautlehre, Formenlehre, Wortbildungslehre, Syntax, Beispielsätze mit phonetischer Aussprachebezeichnung. . . Unter Berücksichtigung der Sprachgeschichte. Heidelberg, 1914. C. Winter. (8-r. 107 l.) — Ism. Király György. Nyelvtudom. V. 158—160. l.

4. Oláh.

2518. *Agărbiceanu, I.* Arhangeliu. Roman. Sibiiu. 1914. — *Ism. T. Luceafarul* 278. l. [182., 197—202. l.]
2519. *Bălan, Ioan.* Biblia de Blaj. Cultura Creștină 133—141., 176—
2520. *Bălan, Ioan.* Biblia de Buzău. U. o. 297—302. l.
2521. *Bălan, Ioan.* Biblia lui Șaguna. U. o. 395—404., 440—449. l.
2522. *Bălan, Ioan.* Încă ceva despre Biblia românească. U. o. 505—513. l. [Luceafarul 369. l.]
2523. *Beldiceanu, N. N.* Chilia dragostii. 1913. — *Ism. Mihuleț* 1.
2524. *Bologa, Vasile.* Noțiuni de poetică și literatură română. Nagyszében, 1914. Tip. arhidiec. (8-r. 208 l.) 2:50 K.
2525. *Bornemisa Sebestyén.* Három hazai román költő a XIX. század elejéről. Szászváros. Uj Nyomda. (8-r. 34 l.)
2526. *Chirițescu, M.* Grănicerul. București, 1912. — *Ism. T. C. O. Luceafarul* 56. l.
2527. *Ciora, Sofia.* Gheorghe Asachi în Roma. (o poezie inedită din acest oraș) *Luceafarul* 150. l.
2528. *Ciotori, D. N.* Carmen Sylva și The Royal Society of Literature. — Din presa engleză. — Sărbătorirea lui Shakespeare. *Luceafarul* 280—282. l. [sági Ujs. 17. sz.]
2529. *Cosbuc.* Hármat Uram! Elvetted mind a hármat!... Szilágy-
2530. *Drăganu, Nicola.* Furca cugeică (cujăică.) Transilvania 192. l.
2531. *Dragnea, Radu S.* Poetul St. O. Josif. *Luceafarul* 76—83., 113—119., 142—147., 170—174. l.
2532. *Eminescu, Eminescu.* Utolsó vágyam még. Ford. Lichtfusz István. Fehértemplom és vid. 28. sz.
2533. *Agărbiceanu, I.* Eminescu. *Luceafarul* 347. l. — Tăslăuanu, Oct. C. U. o. 345. l. — *R. Telegraf. Roman* 134., 135. sz.
2534. *Dăianu, Elie.* Eminescu în Blaj. Amintiri de ale contemporanilor. Sibiiu, 1914. Tip. poporului. (8-r. 37, 3 l.) 1 K.
2535. *Minar, Octav.* Veronica Micleși Eminescu. *Luceafarul* 349—355. l.
2536. *Sadoveanu, M.* Cum am cunoscut pe Eminescu. *Luceafarul* 367—369. l.
2537. *Vlahută, A.* Eminescu în politică. Foaia Scolast. 377—385. l.
2538. *Fischer, Emil.* Die literarische und künstlerische Entwicklung Rumäniens durch den Einfluss der deutschen Kultur. Von der Heide 6., 8—12. sz. [C. Luceafarul 57. l.]
2539. *Galaction, G.* Bisericuța din Răzoare. Jasi, 1914. — *Ism. T. O.*
2540. *Goga Octavian.* Fecunditäs. Ford. Brán Lőrinc. Zsibóvid. Hírl. 8. sz. [I. 498. l.]
2541. *Goga Octavian.* Domnul Notar. — *Ism. Emil Isac.* Nyugat
2542. *Maier, Iuliu.* Românii din Moravia. Unirea 1., 4., 5. sz.
2543. *Moldovan Gergely.* A tündérnök a román népmesében. Erd. Múz. 133—144. l.
2544. *Moldovan, Silv.* Ardealul II. Ținuturile de pe Muraș. Brassó. — *Ism. Schmidt T. Népr. Értés.* 177. l.
2545. *Pătrășcanu, D. D.* Schițe și Amintiri. Jasi, 1909. — *Timotheiu Mucenicul.* 1913. — *Ism. T. O. C. Luceafarul* 55. l.
2546. *Precup, G.* Conneu Silva. Unirea 18—22. sz.
2547. *Puscariu, Sextil.* Jubirea la Alecsandri. *Luceafarul* 221—230. l.

2548. *Pușcariu, Sextil.* Istoria literaturii noastre vechi. Transilvania 13—22., 41—57., 88—98., 128—141., 169—187., 216—233. l.

Nyelvészet.

2549. *Al-George Flórián.* A felső Nagy-Szamos völgyének román nyelvjárása. Budapest, 1914. Egyet. ny. (8-r. 64 l.)
2550. *Banciū, Axente.* Material pentru studiorea dialectelor limbii române. Transilvania 456—464. l.
2551. *Bogdan, Nicolae.* Gramatica limbii române pentru clasa I. II. gimnazială, reală, civilă și seminare pedagogice. Edit. III. Brassó, H. Zeidner, 1914. (8-r. 2 lev., 208, IV lev.) 280 K.
2552. *Jonașcu, Romulus.* Gramaticii români, tractat istoric despre evoluțiunea studiului gramaticii limbii române. Iași, 1914. — Ism. Drăganu Nicolau. Transilvania 191. l.
2553. *Lacea, C.* Curiozități semantice. Transilvania 464—469. l.
2554. *Pop, Stefan.* Contribuția la istoria gramaticii românești. 17. Gramatica Boiogi 1813. Viena. Unirea 41. sz. — 18. Gramatica Petru Maior. 1821. U. o. 42. sz.
2555. *Prie, Octavian.* Conjugările limbii românești. Anuarul instit. gr. cat. de învățământ. 1913 14. 3—30. l. (Külön is megjelent Balázsfalva. 8-r. 30 l. 60 fill.)
2556. *Teutsch, Michael u. Bogdan, A.* Rumänisches Sprachbuch. 2. vollst. umgearb. Aufl. Brassó, 1913. — Ism. Zauner Adolf. Ztschr. öst. Gymn. 761. l.

XI. Szláv nyelvek és irodalmak.

2557. *Agnew Georgette.* Országok. Ford. Szombati-Szabó István. Hét 19. sz.
2558. *Bojić, Miljutin.* Pesme. Beograd, 1914. — Ism. Lazarević Branko. Letopis Matice Srpske. 298. knj. 60—66. l.
2559. *Bonkáló Sándor.* Az orosz (nagyorosz) és a rutén (kisorosz vagy ukrainai) irodalmi nyelv kérdéséhez. Nyelvtudom. V. köt. 80—110. l. [157. köt. 229—244. l.]
2560. *Bonkáló Sándor.* A jobbágy az orosz irodalomban. Bud. Szemle
2561. *Bourget.* Tolsztojról. Élet 24. sz. [381—383. l.]
2562. *Chalupka, Samo Alexandrovi Vrchovskému.* Slov. Pohľady 321.,
2563. *Csudáky Bertalan.* Szergievics Puskin Sándor. Élet 11. sz.
2564. *Dosztojevski. Ehrenstein, Albert.* Der illustrierte Dostojewski. P. Lloyd 175. sz.
2565. *Ehrenstein, Albert.* Der Machiavellist Dostojewski. P. Lloyd 290. sz.
2566. *Dosztojevski* három levele. Világ 116. sz.
2567. *Dukat, Vladoje.* Književno-prosvjetni rad Adama Filipovića Heldentalskoga. Rad jugosl. Akad. Knj. 203. 1—127. l.
2568. *Francev, Fr.* Einige Bemerkungen zur Geschichte des Schrifttums in Kroatien. Arch. slav. Phil. 35. köt. 379—413. l.
2569. *Gjalski Ksaver Sándor.* Svenkupna djela. Zagreb, 1913. — Ism. Cihlar Milutin. P. Lloyd 168. sz.
2570. *Glasnik zemaljeskog muzéja zu Bosnu i Hercegovinu.* 1914. — Ism. Munkácsi Mihály. Arch. Értes. 411—414. l.

2571. *Ilanisch, Erdmann.* Die Sárospataker altpolnische Bibelhandschrift (sogenannte «Sofienbibel») und die Lemberger Ausgabe vom Jahre 1871. Arch. slav. Phil. 35. köt. 179—201., 477—500. l. [206—216. l.]
2572. *Horváth Dezső.* Oroszország és a szláv kultúra. Nemz. Kultúra
2573. *Hviezdoslava* Sobrané spisy básnické. II. 1914. — Ism. Slov. Pohľady 383—387. l.
2574. *Jagić, V.* Zur Visio Tundali. Arch. slav. Phil. 35. köt. 501—513. l.
2575. *Jensen, Alfred.* Dvije slavenske junačke pjesme. Poredbena književna studija. Rad jugosl. Akad. 203. Knj. 246—252. l.
2576. *Kasumović, Ivan.* Utjecaj grčkih i rimskih pjesnika na dubrovačku liričku poesiju. U. o. Knj. 201. 177—227. l. Knj. 203. 157—245. l.
2577. *Körbler, Djuro.* Latinske pjesme Luke Didaka Sorga i austrijske censura godine 1847. U. o. Knj. 201. 14—46. l.
2578. *Konstantinovičs Konstantin nagyherceg.* Zsidók királya. Dráma 4 felv. (III. felv. 2-ik képe.) Ford. Sztipics Lázár. P. Nép 88. sz.
2579. *Kuprin.* Oleszja. Ford. Lengyel Géza. — Ism. Nagy Lajos. Nyugat I. 288. l.
2580. *Leška, Jan,* prekladatel Gribojedova. Slov. Pohľady 61—63. l.
2581. *Matić, T.* Urkundliches über einige kroatische Schriftsteller. Arch. slav. Phil. 35. köt. 443—452. l.
2582. *Mereskovszki, Leonarda Vinci.* Ford. Hönigschmied Oszkár. — Ism. Bálint Aladár. Nyugat II. 189—191. l. — Kárpáti Aurél. Hét 28. sz. — Modern Szemle 145. l.
2583. *Mihanovič Antun.* Horvát nemzeti hymnus. Ford. Rédey Tivadar. Magy. Hirl. 49. sz. [Slov. Pohľady 126. l.]
2584. *Milaković, Josip.* Dr. Arnošt Muka. Sarajevo, 1914. — Ism.
2585. *Musić, August.* Dodatak, «Pitanjima u hrvatskom ili srpskom jeziku». Rad jugosl. Akad. Knj. 203. 150—156. l.
2586. *Resetar, M.* Zur Bezeichnung der serbokroatischen Betonung. Arch. slav. Phil. 35. köt. 60—62. l.
2587. *Ristić, Svetomir.* Četiri srpske narodne pesme. Beograd, 1913. — Ism. S. M. Letopis Matice Srpske. Knj. 297. 106—108. l.
2588. *Š., J.* Príspevky a dopenky k životopisom slovenských spisovateľov. Opravy textov literárnych dial. Slov. Pohľady 545—547. l.
2589. *Surmin, D.* Zur Bibliographie der kroatisch-kajkavischen Literatur. Arch. slav. Phil. 35. köt. 606—608. l.
2590. *Sztipszky Híador.* Kisoroszok Petőfije. Vasár. Ujs. 15. sz. (Sevcenko T.)
2591. *Zechenter, Gustáv K.* Z vlastného životopisu. Slov. Pohľady 11—26., 65—75., 172—182., 325—338., 399—415., 522—525., 592—606. l.

XII. Vegyes.

2592. *Alapi Gyula.* A komáromi kulturház. Múz. Könyvt. Értes. 1—15. l.
2593. *Feleky Géza.* A művelődéstörténeti múzeum problémája és a fővárosi múzeum. Budapest, 1914. Ráth M. (8-r. 62 l.) 2-40 K.
2594. *Szalay Imre br.* Kulturházainkról. Múz. Könyvt. Értes. 200. l. (Budapest.) Összeállította HELLEBRANT ÁRPÁD.

Most jelent meg :

GRÓF ANDRÁSSY GYULA

új könyvei :

KINEK BÜNE A HÁBORÚ?

Ára 2 korona.

A JÓ BÉKE CZÉLJAI.

Ára 40 fillér.

A MAGYAR NEMZET TERMÉSZETSZERŰ ELHELYEZKEDÉSE A VILÁGPOLITIKÁBAN

A HÁDSEGÉLYZŐ BIZOTTSÁG ÁLTAL RENDEZETT ELŐADÁSOK SORÁN
1915 JANUÁR HÓ 26-ÁN ELŐADTA

DE GRÓF APPONYI ALBERT

Ára 60 fillér.

HÁBORUS ELŐADÁSOK

A BUDAPESTI KIR. M. TUDOMÁNY-EGYETEMEN.

Elmondották az egyetem disztermében 1914 december havában

LENHOSSÉK MIHÁLY

MAGYARY GÉZA

GRÓSZ EMIL

ALEXANDER BERNÁT

MIHÁLYFI ÁKOS

BEÖTHY ZSOLT

Ára 1 korona.

Kiadja a FRANKLIN-TÁRSULAT magyar irodalmi intézet és könyvnyomda.

Görög és Latin Remekírók

magyar fordításban, bevezetéssel és jegyzetekkel.
Kiadja a M. Tud. Akadémia klasszika-filológiai bizottsága.

Anakreon. (Ponori Thewrewk Emil.) 3 kor. 20 f. Görögül és magyarul	4.—
Bacchylides költeményei. (Hegedüs István.) 1 kor. 80 fillér. Görögül és magyarul	2.60
Catobölesmondásai. (Némethy Géza dr.) 80 fillér. Latinul és magyarul	4.20
Catullus versei. (Csengeri János.) 2 kor. 60 f. Latinul és magyarul	4.—
Cicero a kötelességekről. (Csengeri János.)	2.—
— A legfőbb jóról és rosszról. (Némethy Géza dr.) 3 kor. Latinul és magyarul	5.—
— Brutusa. (Posch Árpád.) 4 kor. Latinul és magyarul	6.—
Demosthenes beszédei. (Gyomlay Gyula dr.) II. rész. Két kötet. 4 kor. Görögül és magyarul	6.—
Euripides. Herakles. — Hypolytos. (Latkóczy Mihály és Csengeri János.) Görögül és magyarul	7.20
— Phoinikiai nők. Medeia. (Csengeri János.) Görögül és magyarul	6.80
Gaius római jogi institúciói. (Bozóky Alajos dr.) 4 kor. Latinul és magyarul	6.—
Gellius A. «Attikai éjszakák». (Barcza József és Sós József.) Két kötet. 7 kor. Latinul és magyarul	16.—
Görög anthologiabeli epigrammák. (Ponori Thewrewk Emil.) 2 kor. Görögül és magyarul	4.—
Herodotos történeti könyvei. (Geréb József.) Három kötet. 8 kor. Görögül és magyarul	16.—
Homeros Iliasa. (Ponori Thewrewk Emil.) I. kötet. 3 kor. Görögül és magyarul	6.—

Lykurgos beszéde Leokrates ellen. (Fináczy Ernő.) 1 korona. Görögül és magyarul	4.40
Paterculus C. Velleius. Róma történetéről írt két könyve. (Szölgyény Ferenc.) 1 kor. 60 f. Latinul és magyarul	3.—
Platon állama. (Simon József Sándor)	5.—
Görögül és magyarul	10.—
Platon. Euthyphronja, Sokrates védőbeszéde, Kritonja és Phaidonja. (Simon József Sándor.) 2 kor. 40 fillér. Görögül és magyarul	4.—
— Theaitetosa. (Simon József Sándor.) 1 kor. 20 f. Görögül és magyarul	2.40
Propertius elégiái. (Csengeri János.) 4 kor. Latinul és magyarul	6.—
Quintilianus M. Fabius szónoklattana 12 könyvben. I. kötet: I—VI. könyv. (Präcsér Albert.)	6.—
Sallustius Caius Crispus összes munkái. (Cserép J. dr.) Latinul és magyarul	8.—
Seneca Lucius Annaeus. Erkölcsi levelek. (Barcza József.) Két kötet 9 kor. Latinul és magyarul	20.—
Suetonius császárok életrajzai. (Székely István dr.) 4 kor. 80 f. Latinul és magyarul	8.—
Thukydides. (Zsoldos Benő.) Három kötet. 6 kor. 40 f. Görögül és magyarul	11.60
Vergilius Publius Maro Aeneise. (Barna Ignác dr.) Bevezetéssel ellátta Némethy Géza dr.	4.—
— Eclogái. (Viétórizs József dr.) 80 fillér. Latinul és magyarul	4.20

Kaphatók :

LAMPEL R. könyvkereskedése (Wodianer F. és Fiai) r.t.
Budapest, VI., Andrássy-út 21. szám.
és minden könyvkereskedésben.

1915. OKTÓBER.

XXXIX. ÉVFOLYAM.

VIII. FÜZET.

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPITOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV.

A M. T. AKADEMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

BLEYER JAKAB és FÖRSTER AURÉL.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1915.

Az **Egyetemes Philologiai Közlöny**be szánt class. philologiai dolgozatok kéziratai (**dr. Förster Aurél** bevonulása miatt a továbbiakig) **dr. Czebe Gyula** (I. ker, Lágymányosi-utca 6.), a modern philologiai dolgozatokéi **dr. Bleyer Jakab** címére (VIII., Mikszáth Kálmán-tér 4.) küldendők. Főlolvasások **dr. Papp Ferencz**, I. titkárnál (II., Vérmező-út 12.) jelentendők be.

TARTALOM.

ÉRTEKEZÉSEK.

GRÉB GYULA: A szepesi német tájszótár	601
CZEBE GYULA: A «Hazatérő férj» és a «Rezervátesküti tisztasági próba» motívumai Achilleus Tatiosnál (Vége)	605
WÄGNER JÖZSEF: A Wagner-operák magyar fordításairól (III. közl.)	618
LAJTI ISTVÁN: A szatírdráma eredete	629

HAZAI IRODALOM.

Némethy Géza: Commentarius exeg. ad Ovidii Epistulas ex Ponto. HEGEDÜS ISTVÁN	646
Horger Antal: A nyelvtudomány alapelvei. TRÓZSÁNYI ZOLTÁN	649
Al-shakespearei drámák. 1—4. sz. FEST SÁNDOR	652
Stäckel Pál: Bolyai Farkas és Bolyai János geometriai vizsgálatai. VERŐ LEÓ	654

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Br. Altaner: Dietrich von Bern in der neueren Literatur. HEINRICH GUSZTÁV	655
C. Rothe: Die Odyssee als Dichtung u. ihr Verhältnis zur Ilias. MARÓT KÁROLY	658
Ernst Traumann: Goethes Faust. — Max Wundt: Goethes Wilhelm Meister. SAS ANDOR	661
Schmidt Richard: Sukasaptati. SCHWARZ FRIGYES	665

PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK 1913/14.

Gál Jenő: Cicero IV. Verrina-ja művészettörténeti szempontból. LÁNG NÁNDOR	665
Tóth László: Palma Károly Ferencz élete és munkái. VÁCZY JÁNOS	666
M. Szabó Gyula: Trencséni Csák Máté a magyar drámái és epikus költé- zetben. VÁCZY JÁNOS	667
Zoltvány Irén: Szülőföldi és környezeti elemek Kisfaludy Károly költé- zetében. VISZOTA GYULA	667
Agárdi László: Kemény Zsigmond és az olvasók. PAPP FERENCZ	668
Kaszap Gyula: Pár szó a latin fő- és melléknévek declinációjának tanítá- sáról. REIBNER MÁRTON	669

VEGYESEK.

Baksay Sándor 1832—1915. VÉRTESY JENŐ	670
Rossini Othello-zenéjének és előadásának magyar nyomai. BAYER JÓZSEF	672
Ki volt Dardanus? FERENCZI ZOLTÁN	672
Martialis. Epigrammaton lib. VI. 78. SCHMIDT MÁRTON	674
A bábúcsel Tompa «Árokháti Lőrincz»-ében. MARÓT KÁROLY	674
Adat a Visio Philiberti forrásához. PFEIFFER IZSÁK	678
Új könyvek	679
Tisztelt Olvasóinkhoz!	680

Az **Egyetemes Philologiai Közlöny** tíz havi füzetben, minden hónap elején (augusztus és szeptember kivételével) jelenik meg.

Előfizetési ára: 15 korona. Egy füzet ára 1 korona 50 fillér.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a reklamációk, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése a pénztárhozhoz, **Cserhalmi Sámuel**hez (Budapest, I., Lógodi-u. 49.) intézendők.

A SZEPESI NÉMET TÁJSZÓTÁR.

Évtizedeken át többek, első sorban Kövi Imre részéről meg-ejtett anyaggyűjtés után a szepesi német tájszótár (=Sz. n. tsz.) első füzetének megjelenése immár küszöbön áll. Ez alkalommal legyen szabad nekem mint e füzet szerzőjének a kidolgozás főbb elveit e kis czikk szűk keretében az érdeklődőkkel megismertetni.

Szakköröknek és a tudomány iránt érdeklődő nagyközönségnek egyaránt kíván a Magyar Tudományos Akadémia e mű kiadásával szolgálatot tenni. Első sorban későbbi részletes nyelvi vizsgálódások számára (hangtan kiegészítése, továbbá kis adalékok a még csak meg-irandó szepesi szóképzéstan-, mondattan-, jelentéstanhoz, nyelvpsychologiához, a felső- és alsószepesi [helyesebben déli szepesi] nyelvjárá-sok rokonsági fokát illető összehasonlító szótári vizsgálatokhoz stb.) kívánja ez a könyv mint forrásmű az utat egyengetni, de egyúttal el nem mulaszthatja azt sem, hogy alkalmilag ki ne elemezze az egyes nyelvi kifejezésekből a néprajz, történelem, néplélektan szá-mára értékesíthető adatokat is.

A szepesi német nyelvjárás szókincsének ilyképen a legszüksé-gesebb kapcsolatokkal együtt szerves egész gyanánt való feltüntetése azonban egyúttal arra kötelez, hogy a lehetőleg teljes szókincs ¹⁾ fel-ölelése mellett egyszersmind a szókincsnek egyes nyelvrétegei szerint való megoszlásáról is tájékoztasson. Némely nyj.-i szó vagy egy-egy jelentése ugyanis csupán a városi nyj. [=vár. nyj.] tulajdonát ké-pezi vagy csak a falusi nyj.-ét [=fal. nyj.]; a valódi vagy tiszta nyj.-nak [=val. nyj.] mindezen szókészletével szemben a lendületes beszéd [=lend. b.] szóanyagát a nép egyszerű embere csak akkor használja, a mikor a szentírás vagy egyházi beszéd válogatott sőt fellengző kifejezésmódjára törekszik, míg mindezen átöröklött jellegű szókincscsel szemben a városi félnyj. [=vár. félnyj.] már csak leg-feljebb a szepesi nyj. hangrendszerre által befolyásolt ún. irodalmi nyelv alakulatait képviseli. Ezen rétegek szerint való különválasztást az illető szó mögé tett szögletes zárjelbeli rövidített megjegyzés segítsé-gével eszközöltem. Hasonlóképen utal egy-egy rövid megjegyzés a szóhasználat tréfás, gúnyos stb. jellegére, továbbá esetleg arra, hogy

---

¹⁾ De a tulajdonneveket külön szepesi névtár számára tartom fenn, s a nyelvjárásba beolvadt idegen szavak közül csak azok foglalnak helyet a szótárban, melyek nyelvjárásilag elváltozott alakjuk vagy jelentésváltozá-suknál fogva nevezetesekek.

az illető szó csak a gyermeknyelvben [= *gy. ny.*] használatos, vagy a felnőttek társalgásában, de csak meghitt családi körben stb.

Földrajzilag felkarolja a Sz. n. tsz. a tulajdonképeni Szepességnek vagyis a Felső-Szepességnek németlakta egész vidékét a Dunajecz mellett fekvő Sublechnicz sváb (tisztá evangélikus) nyelvsziget kivételével.

A nyelvjárási különbségek szerint ez a tulajdonképeni szepesi vagyis felsőszepesi nyelvterület két főcsoportra t. i. városi és falusi nyj.-csoportra s ezeken belül ismét több alcsoportra oszlik. A falusi nyj., melynek területe jelenleg már csak a Poprád völgyére és ennek mellékvölgyeire szorítkozik, feloszlik 1. a Szepesi Felföld (Oberland), 2. a Szepesi Alföld és 3. Komlóskert (Hobgarten) nyelvjárási csoportjára. A nyj.-terület nyugati részét alkotja a Szepesi Felföld nyj.-i csoportja Nagy-Szalóktól és Alsó Erdőfálvától keletre Szepes-Béláig a Poprád folyó felső folyása mentében, míg innen a Poprád alsó folyása mentében közvetlenül csatlakozik először a 2 ik s még tovább keletre végül a 3-ik csoport. A szepesi alföldi csoportban a kislomniczi nyj. hangszíne és szókinése tekintetében feltűnően eltér a környező közösségektől, míg a podolizi és még inkább a gnézdai nyj. több tekintetben már a komlóskerti nyj.-hoz képez átmenetet. A városi nyj.-hoz számítandók legtöbbször csak a Szepesi Felföld hajdani városai, melyek Poprád és Késmárk közt fekszenek, azonkívül Lőcse, Igló és az úgyszólván már teljesen eltótosodott Szepes-Olaszi és Szepes-Váralja. Főleg az iglói nyj. különül el némely hangszínbeli sajátágaival a többi városi nyj.-tól.

Csupán helykimélés céljából szerepelnek az egész Felső-Szepességben közhasználatú tájszavak, illetve fordulataik és példáik földrajzi előfordulási helyük (Fundort) megnevezése nélkül kakas-lomniczi hangalakjukban; hasonlóképen értelmezendő a röviden csak városinak jelzett tájszó valamennyi városban élő tájszónak, hangalakja pedig megfelel a késmárki nyj.-énak, míg a Szepesi Alföld közkeletű tájszavai busóczi alakjukban vannak a szótárba felvéve. Mindazon szavaknál azonban, melyeknek földrajzi elterjedése ezen nyj.-i csoportokon belül határolható el, vagy melynek elterjedési területét ki nem kutathattam, az illető községet, a melyből a szót ismerem, pontosan megneveztem.

Egyazon szónak községenkénti főbb alakváltozatainak összehasonlító áttekintését lehetővé teszi az illető cikk végén álló utalás a megfelelő hangtabellára, mely hangtabellák anyagát többrendbeli szepesi tanulmányutaim alkalmával igyekeztem összegyűjteni. A szótár fonetikus írása nagyjából megegyezik azzal, melyet régebbi értekezéseimben használtam (v. ö. Gréb Gyula: *A Szepesi Felföld német nyelvjárása*, megj. a *Magyarországi német nyelvjárások* 3. füzetétől), de némely nehézkes jegyeket könnyebben érthetőkké helyettesítettem pl. *χ*, *x* helyett használom *ch*, illetve *ch*-t stb. A Sz. n. tsz. forrása az élő beszéd. A régebbi nyj.-i feljegyzések illetve a korai úfn.-ség szepesi

¹⁾ A déli szepesi bányavidék (Gründe) nyj.-i szókinése a tőle nyugatra fekvő felsőmagyarországi bányavárosokéval együtt (Dobsina, Kőrmöcsbánya stb.) külön szótár keretébe tartozik.

emlékeinek kiaknázását helyszűke, továbbá idő és szakavatott munkatárs hiányában mellőznöm kellett.

A szerkesztés többi elveiről (betűsoros berendezés, példák alapján való induktív kidolgozási mód, a cikkek taglalása stb.) a szótárból való szemelvények tájékoztatnak vagy a nagy erdélyi szász tájszótárról szóló ismertetés (v. ö. *Nyelvtudomány* II. köt. 52—60. l.) illetve a sz. n. tsz. mintaképei: *Siebenbürgisch-sächsisches Wörterbuch* és a *Schwäbisches Wörterbuch*.

Esetleges kívánalmakat, módszeres útmutatásokat, praktikus tanácsokat hálásan fogadok, és ha még az ősz folyamán jutnak értésemre, a nyomtatás számára még értékesíthetők.

Öt cikk a készülöben levő szepesi német tájszótárból.

Affe, Of fem., plur. *di Of*, koml. *Maope* fem. 1. 'Majom'. *Du mechtst ja als meu* (nach 'utána'), *wi an Of*. Szidásképen: *Du krepirt Of!* *Den host an Ofu aostunam* (auszunehmen) 'ott semmi keresni valód.' — 2. 'Divatkóros leány'. *Nech zoe doch a zeta Of!* — 3. 'Mámor' [vár. félnyj.] v. ö. úfn. sich einen Affen kaufen 'sich be-trinken'. — kfn. affe gy. masc.; az úfn. irod. nyelvbéli der Affe ófn. affo-nak, úfn. die Affe pedig ófn. affa-nak felel meg v. ö. DWb. 1, 182; a nőnemű alaknak nyjk.-ban való általánosulását előmozdította a többszámú *di Of*, illetve a szónak az erős ragozáshoz való csatlakozása. A komlósokerti *Maope* bizonyára az úfn. Maulaffe illetve úfn. alakváltozatának t. i. Lappe, alberner Mensch (v. ö. Paul Wb.) összevonása, tehát: *Mau + Uape > Maope*. — 1. hangtab.

Anschlagen, önšleun, part. *öngešlōgn*, koml. *önšün*, part. *önđišūgn*. I. Trans. 1. 'vmire ráerősíteni' pl. meglazult deszkát a *Brät ö*. — A Sz. A.-n. pl. Busócson él a *Noejör önšleun* szokása. Az iskolásfiúk mindegyike ugyanis az ékességétől már megfosztott karácsonyfáját újév reggelén azon ház tetejére szegezi, melyben szíve választotta lakik E megtisztelésért viszonzásul ebédre való meghívás jár ki a leány szülei részéről.

Bachstelze, s Bochstaltšny, koml. *di šenša Dupke*; gnézdai s *Nübadjansčny* (Ufergänschen) 'Barázdabillegető'. Az első elnevezés kfn. stélze 'Stelze'-vel összefüggésben úgy a vízi, mint a mezei barázdabillegető merev járásán alapszik, míg a komlósokerti *di šenša Dupka* az erd. szász és rip. frank névvel azonos szemléleten alapszik v. ö. Ss. Wb. 1, 377 Bachsterz, rip. *wipštets* 'das den Schwanz lebhaft bewogende Vögelchen'. Tehát a fenti *šenša* a gnézdai *šekšn* (schaukeln) igéből képzett melléknév, tehát **šekšnđša Dupka > šeknđša > šenša Dupka* l. még *Dupka*. A gnézdai *Nübadjansčny* szókezdő *n* jét illetőleg l. fent Aehren.

faul, faol, adj., koml. *fau* adj. 1. A szó első jelentése, mely az úfn. faulen és verfaulen szavakban mutatkozik és a mely az ófn. fül egyedüli jelentése volt, t. i. 'rossz szaggal rothadó, rothadt' nyjk.-ból kiveszett. De végső töredékeit tartalmazza ily szitkok: *du faolas Fus* (Aas), vagy ily fordulatok, mint: *dr es faol, dös ar štenkt; du štenkt ja for Faolhoet*, melyek ma már csak átvitt értelemben használatosak. — 2. Ebből fejlődött a jelentés 'terméketlen

(főleg túlságos nedvesség következtében'). Dülők neveiben: *En dr faoln Ā* (Aue) (Kakas-Lomnicz); *en faoln Wāzn* (u. o.); *owr Faolwurm* (Szepes-Szombat). — 3. 'Lusta' a) Állatokról. *Dos es ə faolər Hunt. Di fauue Fwādje* (faule Fliege) 'marhapőcözök' 'erősen csipő légyfaj' (Köml.). b) Emberekről. A szorgalmas szepesi földműves nagyon utálja a lusta embert. Tehát számos az azt megróvó kifejezése. *Nēch zoet doch əzeu f. gloech on Meuntqch* buzdítja a szorgalmas háziasszony hétfőn a házanépét. Gúnyosan: *Tseubmt* (abends) *wet* (wird) *dr Faolə floesich*. Közm. *E faol šenf, wos zoen Wol nēch drtrögq kqn* (a hanyagság legnagyobb foka). *Hēp di Fis, du faolr Hunt, faolr Reun* tkp. Drohne 'here'; *f. wī ə Binstok*; *faolr Mesthaofn, Faolpalts*. — A felnőtt fiatalság kedvelt játéka: *Faolə di Frišə*, páros kifutós játék, egy harmadik a kergető. — 4. 'Kényelmes'. *Dr hqt deu faolə Tök*, 'nagyon kényelmes dolga van ott'; *Of dr faoln Bärnhaot lēgq* vagy: *ziēh of di faolə Zoet lēgq* 'kényelmeskedni'. — Ételekről: *Faolə Kneitēh* [vár. nyj.] könnyen elkészíthető, tehát kényelmes háziasszonynak való tésztagombóc v. ö. Ss. Wb. 1, 323 (Faulfrauen-suppe). — Kihagyásosan e fordulatban *nēch tsu faol* gyorsan perdülő elbeszélésben. *Ich nēch tsu f. drwēš nən unt šmoes nən raos*, 'egy-kettőre kidobtam'. — 5. 'Almos'. *Šwert mṛ hoet əzeu f. Moēh diēh noch f.!* biztatja az anya további alvásra korán ébredt gyermekét. *Ich zoe mqt, mūt unt f.* 'holtfáradt vagyok'. Tréf. is: *Du hqt droe šwera Krqk-hoetn*: *mqt, mūt unt f.* — ófn. fül, kfn. vül.

~ *talstərīch*, adj. 1. 'Homályos, ködös' [fal. nyj.] *S es hoet zet t. Wātr. Frī tsoetlīch* (zeitig frühe) *wis noch əzeu t. wör*. A jár. nyj.-ban helyette: *destr, tizərīch*. Syn. *tonkl*. 2. 'Tészta, tökéletlenül sült (kenyér vagy kalács)'. *S Breut es t. gəblīm* 'A kenyér tészta maradt', mivel nem a rendes hőségben sült, hanem mintegy csak forró(ködös)gőzben, párában (v. ö. úfn. Dunstobst és *dēstn* [dünsten]). — A szó nyjk.-beli *donstīch* umlautos mellékalakja (v. ö. fent dunstig és dūnsten). Hasonlóképen a nyjk.-beli *talfərīch* és *talfrn* (v. ö. fent ezeket) a nyjk.-beli *doftīch* és *doftn* alakváltozatai (v. ö. fent duftig és duften) és a megfelelő ird. száz adatokkal együtt (v. ö. Ss. Wb.-nak főleg a Duft és Dunst alatti utalásait) további támaszaíul szolgálhatnak a duft és dust (Dunst) közt Kluge (Z. f. d. W. 9, 130) által felállított nyelvi aránypárnak. — V. ö. még DWb. 2, 1564 Dünster m. der tauige Dünster 'der junge Tag'; dūnstern 'ausdünsten'. — A *d* és *t* kezdőhangnak ugyanazon többi két szóban való váltakozását l. a fentiekén kívül még *beduchn* (l. fent bedauchte) és *tichrn*. A képzőt illetőleg l. *šlęfərīch* (schlāfrig), *hōwərīch* (hungrig), *durštərīch* (durstig).

(Aszód.)

GRÉB GYULA.

A „HAZATÉRŐ FÉRJ“ ÉS A „REZERVÁTESKÜS TISZTASÁGI PRÓBA“ MOTIVUMAI ACHILLEUS TATIOSNÁL.

(Vége.)

III.

Ez a távlat azonban még inkább tágul, ha az eddig egyedül vizsgált két író művén túl tekintünk. Nem lesz nehéz kimutatnunk, hogy az istenítéletnek, Heliodorosnál oly subtilisan jelentkező, követőjénél pedig oly vaskos frivolsággal kifejezett tagadása, *egy területre legalább: a női becsület, hűség, tisztaság bizonyíthatására illúziórius voltának a kifejezése előttük meg volt már.*

Hogy e vizsgálatot végezhezzük, még egy rövid pillantást kell vetnünk a Melitte-történetre. Megállapítható, hogy ennek a következő vonásokkal rajzolható meg a menete. 1. Egy élvágyó asszony, utazásra indult férje halálának a hírére, sok utánjárással megnyer férjül egy ifjú embert, — ez azonban tartózkodó vele szemben. 2. A holt-nak hitt férj váratlanul megjelenik, az ifjú embert durván bántalmazza, a nőt hasonlóval fenyegeti. 3. Az asszonynak sikerül megfékeznie a dühöngőt, — magát az ifjút is végre megnyernie; szöktezési kísérletükkel azonban pórul járnak. 4. A férj házasságtörés miatt törvénszék elé állítja őket. A tárgyalás már-már rossz véget vesz a vádlottakra, midőn a nő ravasz ötlete: szószerint igaz, valójában hamis esküje megmenti őket. A férj csúfosan felsül. Továbbá megállapítható, hogy ezek az egyes vonások túlnyomóan kész motívumok fölvételei: 1. a «hazatérő férj» motívumából valók a férj távolléte, halálhíre, hazatérése; közben a nő új házassága, új férjével szorultsága; 2. a «rezervát eskü»-éből a *μοιχεία*-pör, a hamis eskü s a férj elámítása; 3. regénykellék a *ξενογαμία*; — a börtönjelenet ellenben s a rezervát eskü tartalma regénykellék-reminiscenciák önálló tovább fejlesztése. Mondottuk, hogy az egész, mint komplexus épen a két első sarokmotívumra van építve, azonban a kezdőn a végző kedvéért eszközölt változtatással, a *ξενογαμία* beleerőszakolásával. A későbbiek kedvéért már itt meg kell jegyeznem, hogy ezt az első motívum eredeti formája rekonstruálásához ennek folytán ki kell rekesztenünk s föl kell vennünk egy de facto eszközölt *γάμος*-t, illetve a férj szemében adulteriumot.

Ezeket előre bocsájtva rátérhetünk annak a kis rajznak, a mely mindkét íronál régiebb, egy nagy vonásokkal odavetett, de igen jellegzetes, pompás, kis kabinetdarabnak a bemutatására: Alkiphron III. k. 33. levelére. Álljon itt egész terjedelmében M. A. Schepers, Alciphronis rhetoris epistularum libri IV (Teubner 1905) 98. l.-ről:

Τρικλινισσὰς Κισσοτραπέζῳ.

Ἐξηγόρευσα Μνησιόλῳ τῇ Παιανίῃ τὴν τῆς γαμετῆς ἀσέλγειαν καὶ ἔς, δέον βασανίσαι δι' ἐρευνῆς τὸ ποῦγμα ποικίλης, ἔρωκ τὸ πᾶν ὁ χρυσοῦς ἐπέτρεψεν. ἀγαθοῦσα οὖν αὐτὸν ἢ γυνὴ εἰς τὸ Καλλιχάρον τὸ ἐν Ἐλευσίνι φρέαρ ἀπωμόσατο καὶ ἀπελύσατο τὴν αἰτίαν. καὶ ὁ μὲν ἀμογητὶ πέπεισται καὶ τὴν ὑπόψιν ἀπέβαλεν· ἐγὼ δὲ τὴν φλυαρὸν γλῶτταν ἀποτέμνειν ὁστράκῳ Τενεδίῳ τοῖς βουλομένοις ἱστομὸς εἶμι παρέχειν.

Levonva a levélbeli beöltöztetést, továbbá a parasitos végső reflexióját s az athéni *couleur locale*-t,¹⁾ rendkívül ügyes meseváz marad vissza, körülbelül ez: egy férj parasitosa útján értesül neje hűtlenségéről; vizsgálatot kellene indítania (mint ez ily körülmények között szokás), azonban nem teszi; a döntést neje készsége folytán esküre bizza; a nő elvezeti egy szent helyre s esküszik; tagadja a vádat; férje elhiszi, fölmenti. Nyilvánvaló, hogy Mnesilochos felesége a Melitte-féle női típusból való: bűnös, azonban ravasz, biztos föllépésével megzavarja férjét s nyilván hamis esküjével kénye-kedve szerint ámitja. Kár, hogy Alkiphron ily röviden adja csak az eseményt, különösen a legfontosabb mozzanatot: az esküt, — azonban még így is sejteni lehet, hogy ez igen közel járhatott a Melitte-féléhez, ha előzményeiben nem is, mindenesetre formájában. Nyilvánvaló tehát, hogy ebben a levélben is ezek a legfőbb mozzanatok: ravasz nő; ennek biztos föllépése; bűnösségében is ellenkezőre esküvése s ezzel nyert diadala, — azaz: ime egy régibb példája az achilleusi tisztaságpróba, vagy legalább is önigazolás frivol fölfogásának; jóval Achilleus és Heliodoros előtt jóízű kacagás az asszonyi hűségre tett eskü ellenőrizhetetlenségén! Rendkívül fontos, hogy ez az apró rajz is érint egy nevezetes mozzanatot: a férj részéről a tényállásnak bármily módon megállapítását *δεὸν βασιλίσαι δι' ἐρεῦνης τὸ πρᾶγμα ποικίλης* szavakban. Ezzel Alkiphron nyilván olyan eljárást ért, a milyent Achilleusnál láttunk: a *μοιχὸς* fogvatartását, aztán vádemelést a törvényszéknél. Jellemző az is, hogy Thersandros éppen úgy végét szakítja *προσχλησις*-eivel a törvényszéki tárgyalásnak, mint a hogy Mnesilochos teljesen fölöslegessé teszi a maga «drágalatos» készségével. Sőt nem hiányzik az egyezés teljességéből az a mozzanat sem, hogy a férj szóbeszéd útján értesül csak neje hűtlenségéről: mint Mnesilochosnak a parasitos, úgy mondja meg a dolgot Thersandrosnak Sosthenes, a majorosa H11044, vö. 9150 — 51 is.

A legfontosabb azonban egy negatív tényállás: a *μοιχὸς* teljességgel kirekesztése Alkiphron történetéből, azaz ama körülmény, hogy az egész cselekvény a férj és feleség magánügyének van föltüntetve. Ez a legtökéletesebben összevág azzal, a mit föntebb (461. l.) Kleitophon szerepe jellemzésénél mondtam s a teljes bizonyosság magaslataira emeli ottani szavaimat: többi fölfejtett egyezéseivel meg egyenesen bizonyítja, hogy e kis levél közeli rokonságban áll Achilleus meséje második szakaszával: vele együtt azon mesecsoportha tartozik, melyben egy vétkes nő az eskü szentségével ártatlansága vakmerő igazolására visszaél. Ez nem más, mint a tisztasági próba frivol csúfolása Heliodoros pathosa előtt.²⁾

¹⁾ Ezt főleg az eleusisi szent kút, a *Καλλιχρον*, illetve helyesen: *Καλλιχρον* (vö. Adamantiu i. h. III. 89. l.) jelzi. Adamantiu u. o. 417. l. 5. j. Alkiphron levelét mindössze ezekkel a szavakkal intézi el: *Ἀξίον ἀναγνώσεως εἶναι τὸ χωρίον τοῦ Ἀλκιφρονος*. . . — hogy miért, dolgozatom mutatja.

²⁾ «Az athéni társadalom Alkiphron leveleiben» cz. doktori értekezésemben, *EPHk.* XXXIII, 1909, 369. l. e levelet még a vígjátékkal véltem összevethetőnek s a (hamis) női esküvésről szóló olyasféle általános antik ítéletekre gondoltam, mint azok, a melyek Joh. Stobaens *Florilegiuma* γάμος-ról szóló fejezetében *Ψῶρος γυναικῶν, ἔτι καὶ περὶ γάμου* cz. alatt vannak

Ha azonban Achilleus és Alkiphron annyira egyeznek a végső kimenetelben, a férjnek esküvel elámításában, azonkívül oly jelentős mozzanatokban, mint a törvényszéki tárgyalás, a férj készsége az eskü elfogadására, akkor azt lehetne kérdezni: nem az alkiphroni levélből merítette-e vajjon a témát Achilleus? Én erre, azt hiszem, joggal mondom, hogy: nem; a következő okokból:

1. Alkiphron levelét magát is témajelzésnek, oly pontokra szedésnek látom, mint mi szoktunk adni mesék tartalmából, — csak egy kis finom iróniával, szellemmel irodalmi színre emelve. Azaz: *azt hiszem, Alkiphron is máshonnan vette a mesét*, még pedig olyan helyről, a honnan utána Achilleus-nak is lehetett merítenie. 2. Achilleus ethosa szempontjából sokkal közelebb állónak tartom ehhez a mindjárt néven nevezendő közös forráshoz, mint Alkiphronhoz: *ἀναιδέϊα*-ja nyomában se jár az epistolographus finom, elegáns, sose sértő vagy közönséges erotikájának. 3. A legfontosabb azonban az, hogy Achilleus épen azon mozzanatokot építi ki, a melyeket Alkiphron csak jelez: a rezervátesküt, mint olyat, továbbá a törvényszéki tárgyalást s — last not least — szerepeltei, legulább eleinte, a *μοιχός*-t, összekötetésben a férjjel: verekedést rendeztet közöttük s szöktetési jelenetet.

Ezek a mozzanatok, kapcsolatban: z előbbiekkal, különösen a férj fölsülésével, egy oly műfajnak a levegőjét érzetik, a mely évszázadokon át nem unt bele egy és ugyanazon témának, a *μοιχέϊα*-nak a tárgyalásába, léha morálja folytán épen oly irányban, mint a mi két mesénk: ez a műfaj a *mimus*. Ennek a típusai között legelsőként szerepeltek «a népies humor örök alakjai: a házasságtörő nő s a fölszarvazott, bolonddá tartott férj».¹⁾

A mennyiben ily házasságtörő darabot nagy vonásokban rekonstruálhatunk, érdekes vonások hámozhatók ki számunkra. 1. A szereplők, mint jellemek, típusok állandóan ugyanazok: ravasz nő, piperkőcz gavallér, ostoba férj. Ovid. Trist. II. 493—518, kül. 497 sk. sorai pompásan adják: Quid, si scripsissem *mimos obscena iocantes*, | qui semper *vetiti crimen amoris habent*? | In quibus assidue *cultus procedit adulter*, | verbaque dat *stulto callida nupta viro*. Az epigramma-irodalom, Martialis és Juvenalis szintén becses adatokat őrzött meg mimusokról és mimákról, a kik *állandóan ugyanezen típusok* szerepét adták: a főszemélyt, a nőt Thymele mima,²⁾ az ostoba férjet Pannicululus,³⁾ a gavallért Latinus.⁴⁾ 2. A mese folyásából két mozzanat fontos ránk nézve: egyik a férj s a *μοιχός* összeverekeedése (a mely-

összeállítva s egyéb helyekről is ösmertek, — akkoriban t. i. még nem foglalkoztam sem Achilleusszal, sem általában ezzel a kérdéssel.

¹⁾ Vö. H. Reich, Der Mimus, Berlin 1903, I. 47. l. s az u. o. id. Friedländer, Sittengeschichte Roms II* 437. l. s Grysar, Der römische Mimus 18. l. Világi írók (Donatus, Valerius Maximus) és egyházi atyák (Johannes Chrysostomos, Cyprianus, nazianzosi Gregorius) épen ezért árasztják el szidalmakkal és gyalázkodásokkal, mert unalomig és undorodásig ismételték a *μοιχός*-sujét-t.

²⁾ Mart. I. 4, 5. Juven. I. 36. VIII. 197.

³⁾ Juven. VIII. 197. Ó a zelotypus Thymeles, stupidus collega Corinthi: Mart. II. 72, 3. III. 86, 3. V. 61, 12.

⁴⁾ U. a. helyeken említve, — egyébként a magánéletben rendkívül rokonszenves egyéniségnek festve Mart. IX. 28.

ben többnyire az előbbi húzza a rövidebbet; ezért ő *μωρός*, stupidus, a *mœchus* pedig a *derisor*,¹⁾ másik a *mœchus*nak álruhában szökevénye.²⁾ 3. A vég igen jellegzetesen állandóan ugyanaz volt: a *férj elárulása és föltüntetése*. Hogy ezt mily módon kell elképzelnünk, rendkívül becses értesítésekkel szolgál Chorikiosnak *Ὁ λόγος περὶ τῶν ἐν Διούβου τὸν βίον εἰκονιζόντων* cz. *mimus*védő műve,³⁾ a mely az V., VI. és VII. §§-ban részletesen tárgyalja a *μοιχεία*-kérdést, VIII. 23. és 24. még külön is a házasságtörő nőket s a IX. §-ban összehasonlítja ebből a szempontból a komédiát és *mimust*.

Különösen becses belőle két részlet. a) Az V. §-ban a vádak ellen védekezve tiltakozik ellene, hogy a *mimust* elítélék a benne levő sok hamis esküért. Ha meg is kell engednie, mondja, *εἴναι μὲν γὰρ ἔνια τῶν τελοῦμένων πατριῶν ἐν οἷς ἐπιπορξία τίς ἐστίν...*, ennek semmi jelentősége, mivel a *mimus* a legkülömbözőbb személyeket utánozza, mint általában mindent; egyébként is (6.): *τὰ δὲ ψευδῆ διοιούμενος, αὐτὸ τῆς ἐπιπορξίας ὑπομένει πάθος*. Ime: a *mimus* egyik legmegbotránkoztatóbb s aránylag gyakori jelenete a hamis esküvés. Hogy mily esetekben, alig lehet kétséges. Bizonyára a *μοιχεία*-drámákban is, mint ezt sejteti az ovidiusi sor: *verbaque dat stulto callida nupta viro*. b) A *μοιχεία*-drámák befejezését pedig V. 3. így védelmezi: *ἀλλ' ἦνίκα μοιχείαν, ὡ βέλτιστε, θεωρεῖς, τότε καὶ δικαστήριον ὁρᾷς ἀρχικόν, καὶ κατηγορεῖ μὲν ὁ τῆς ἐαλωκυίας ἀνὴρ, κρίνεται δὲ μετὰ τῆς ἐρωμένης ὁ τὴν μοιχείαν τοιμήσας, ἀπειλεῖ δὲ τιμωρίαν ἀμφοτέροις ὁ δικαστής· ἐπεὶ δ' ὅλον παιδίᾳ τίς ἐστὶ τὸ χροῖμα, τὸ πέρας αὐτοῖς εἰς ᾧδὴν τινα καὶ γέλωτα λήγει*. E komolyan gondolt védelemnek pompás mása Chrysostomosnak a Máté evangéliumához írott 6. homiliája egy részlete, mely az egész *μοιχεία*-mimusnak a nézőkre tett hatását hasonlóan *καὶ χρότος καὶ κραυγῇ καὶ γέλωτος πολλὰς μοιχείας τοιμαμένης τοσαύτης* szavakkal festi.⁴⁾ A legviharosabb derűtséget nyilván az kelthette föl, midőn a nő ravasszúsággal s ügyességgel férjét eláztatva kivágja magát a bajból a törvényszék előtt s ezért végződik a *δικαστήριον εἰς ᾧδὴν τινα καὶ γέλωτα*. A végén minden elcsitul: a férj (a maga módja szerint) meggyőződik felesége kifogástalanságáról.

Alig kíván sok szót ezek után a *mimus* s az alkiphroni és achilleusi mese összefüggésének a megállapítása. Bizonyos, hogy 1. egy alak közös mind háromban: a ravasz nő; 2. egyezik a két férfi-partner: a férj s a *mœchus* (Alkiphronnal az utóbbi szerep, jelentkezés nélkül); 3. egyezik a házasságtörés ténye (Alkiphronnal eo ipso föl kell tennünk); 4. egyezik a nyomozás, a *δικαστήριον* (a *mimus* leghatásosabb, hozzá zárójelenete, ép úgy, mint Achilleusnál; Alkiphron, láttuk, szintén jelzi); 5. végezetül a nő megmentő, ravasz csele (föltétlen követelmény a *mimus* *ᾧδῃ* és *γέλωτος* végéhez); 6. a

¹⁾ Martialis és Juvenalis nem győzik eleget emlegetni, hogy a megcsalt férjek méltók Latinus pofonaira. Vö. Reich i. h. 93 sklk.

²⁾ Juven. VI. 42—44 Latinusról: ... *mœchorum notissimus olim, | stulta maritali iam porrigit ora capistro, | quem totiens textit perituri cista Latini*.

³⁾ Kiad. Ch. Graux, Revue de philol. 1887, N. S. I. 212. sklk.

⁴⁾ Ed. Montfaucon t. 7, p. 100 C.

férj fölsülése (Achilleusnál igen erősen pointirozva Thersandros száműzetésével). Szinte kézzel fogható, hogy a ledér mimus s a szellemes és finom epistolographus s a szinte pornograph regényíró egy és ugyanazon körbe tartoznak, egy és ugyanazon ősi humor élteti mindnyájuk meséjét. Nem volna azonban teljes a fölsorolás, ha nem vetnénk nagy-nagy ügyet arra a két mozzanatra, a mely a mimusban és Achilleusnál van meg csak, Alkiphronnál ellenben hiányzik, értem: 7. a férj és mœchus közötti verekedéseket s 8. a mœchus szökési kísérletét. Az a rengeteg ütleget, a mit Kleitophon Thersandrostól szenved (H. 91₅₄—92₁₂. 114₁₆—115₁₂) semmiképen sem kelt komoly hangulatot; a női ruhába öltözve szökés megkísérlése s fölfedezése meg egyenesen kihívja a komikus inscenálás föltevését. Épen ez a két jelenet döntő bizonyíték arra nézve, hogy Achilleusra közvetlenül hatott a mimus

A 3 hely tehát nem láncszerűen függ össze, tehát nem így: mimus — Alkiphron — Achilleus, hanem külön-külön, így: mimus — Alkiphron,¹⁾ mimus — Achilleus. Az utóbbi föltevést javasoló érveimet nem szükséges ismételtem: Achilleus ethosa s a nála különösen kiépített, vagy épen újonnan alkalmazott motívumok arra vallanak, hogy nem az összetömrített alkiphroni mesevázlat bővítette ki, hígította föl, hanem bőséges, nagy forrásokból merített, teliből alkotott telít. A mimus — Alkiphron — Achilleus-schemának csupán az a nagy fontossága van, hogy érzékelteti a frivol igazolás úti irányát, (ez csupa oly területeken át vezet, a hol meztelen frivolságában fogják föl), — egyszersmind azonban a chronológiáját is, a mennyiben kitűnik belőle, hogy — lévén Alkiphron a II—III. sz.-ból — ez a motívum már szerepet játszott messze Achilleus és Heliodoros előtt is; ha pedig igaz, hogy Alkiphron a mimusból merített, ennek a műfajnak s Ovidiusnak és többi római forrásainknak a segítségével még messzebb előre lehet mennünk.

Ez az eredményünk rendkívül fontos nem csak a Sch. alkalmazta módszer korrigálása szempontjából, hanem azért is, mert messze túl vezetett Rohdénak e motívumra vonatkozó adatain. Ő Der Gr. Roman² 515. l. 1. jegyz. Achilleus helyét a rezervát eskü első antik példájának tartotta, a kétértelmű eskü egyetlen más adatául idézve még Ovid. Metam. VIII. 867. sk. sorait. Erősen kiemelve kell megjegyeznünk, hogy Rohde pusztán csak az Achilleus regénye VIII. k. 14. fejezetét tartotta szem előtt, a hol Melitte esküszövege s az eskü, illetve próba eredménye közölve van, az egész meseszövegre nem volt tekintettel; pusztá utalás az eddigiekre meggyőző, mennyire elégtelen eljárása.

IV.

Addig is azonban, míg ezt a mozzanatot s előbbi eredményünket tovább építenők, el kell intéznünk a másik achilleusi motívumot, a «hazatérő férj»-et. Dolgunk itt sokkal egyszerűbb, a mennyiben az

¹⁾ A mimus és Alkiphron között fennálló, többektől, így H. Reich, Der Mimus 35. l. hangsúlyozott viszony ezzel újabb megerősítést nyert s én ma már látom, hogy régebben az új vigjátékkal összefüggése védelmének a hevében szűkmarkúan ítéltam felőle El'PhK. XXXIII, 1909, 372. l.; vö. u. o. 252. és 357. lk. is.

antik retorikai irodalomból minden kétséget kizáró paralellekkel rendelkezünk.

Jól ösmert az a Quintilianus-féle declamatio, a mely a «hazatérő férj» motivumot már címében hordja: *Absente marito rumor et nuptiae*. Alljon itt ez is: *Adulterum cum adultera liceat occidere*. Uxor peregrinantis mariti mortem rumore cognovit. heres inventa nupsit adulescenti cuidam et domum in dotem dedit. supervenit maritus nocte. utrumque occidit. reus est cædis.¹⁾

A declamatiótéma (a melyhez hasonlólt görög szöveggel eo ipso föl szabad, ill. kell tennünk) és a regény közötti szembeötlő egyezés (messze úton levő férj; ennek hamis halálhíre; az özvegy új házassága, az új férjnek vagyonrészesévé fogadása; a férj váratlan megjötté, nocte: ἄρτι . . . κατακλιθέντων)²⁾ közvetlen összefüggésüket minden kétségen fölül emeli s följogosít azon állításra, hogy Achillesus figyelmét a «hazatérő férj» motivumára a rhetori iskola praxisa hívta föl.

Ezzel a ténnyel magáért nincs többé miért foglalkoznunk, igenis figyelmet érdemel azonban Achillesus komponáló képessége szempontjából. Főntebb (605. l.) jeleztem, hogy a «hazatérő férj»-mesékben de facto perfektuált γάμος, ill. adulterium van. Ebből természetesen tragikus helyzet áll elő a szereplők számára: a férj t. i. nejevel egy pillanattig sem élhet együtt, véres bosszút áll tehát a declamatiótémák, sőt a nagy mesecsalád egyéb, a motivumot komolyan fölfogó tagjai szerint is.³⁾ Ezzel szemben mit találunk

¹⁾ A 347. sz. C. Ritter, M. Fabii Quintiliani declamationes quæ supersunt CXLV. Bibl. Teubn. 1884-i kiadásában. M. Landau, Die Quellen des Dekameron² 207. l. idézi ugyan ezt a declamatiót, az achilleusi regényhez való föltűnő hasonlóságáról azonban sem nála, sem tudtommal máshol nincs semmi említés. Valamint arról sem, hogy ugyanezen körből való a Quintilianus-féle declamatiókból egy másik is, a 244. sz.: *Adultera a marito exule occisa*, a mely két jogelv disputálására készült: *Imprudentis cædis damnatus quinquennio exulet* s (a fenti) *Adulterum cum adultera liceat occidere*; szől pedig eként: *Imprudentis cædis damnatus cum ante expletum poenæ quinquennium noctu domum ad visendam uxorem revertisset, in adulterio eam deprehendit; occidit. reversus post quintum annum cædis reus est*. Kissé messzebb áll, de ugyanezen motivumokon épült a 286. sz. is: *Adulter fratris ex sponso*. Peregrinantis quidam fratris sponsam rapuit. puella deprecante patre raptoris nuptias optavit. iuvenis reversum fratrem et in adulterio deprehensum, cum pro illo pater deprecaretur, occidit. abdicatur. Föltűnő az a szerepcsere, hogy a hazatérő lép tiltott viszonyba egykori jegyesével s így ő követ el adulteriumot.

²⁾ V. ö. Splettstösser megállapításaival: a férj hosszú úton van; mikor hazajön, nejét otthon új házasságban találja (8. és 94. lk.); a nő egyik mentsége, hogy álhírek jöttek férje haláláról (9. l.); gyakori, hogy a férj mástól értesül neje hűtlenségéről s egyenesen azért jó, hogy meggyőződjék (24. l.).

³⁾ Az alaptéma szerint ugyanis a hazatérő nejét vagy tényleg végrehajtott házasságban (legtöbbször gyermekekkel) találja vagy (s ez a jobbik eset) éppen a házasságtörés napján (Spl. 94. l.). Új házasságtörés esetén az újraegyesülés lehetetlen. Spl. 31. l. Boccaccio X. 9. nov.-ra és a Doña Mencia de Mosquera elbeszélésre [Le Sage, Gil Blas, Liv. I. Chap. XI.] hivatkozik csupán. Oly nyilvánvalóan pajkos, népies földolgozásokat,

Achilleusnál? Már láttuk: először is nem perfektuált *γάμος*-t, a *νενογάμια*-t, utóbb azonban ad hoc teremtett situációban tényleges adulteriumot; másodszer (a mi ezt az utóbbi mozzanatot lehetővé teszi) azt, hogy a megjött férj nejével együtt él s vele épúgy, mint a *μοιχός*-szal a nagy mesecsalád komor hősei módjától egészen eltérően viselkedik: leengedi magát fegyvereztetni Melittétől egy pompás jelenetben (a mely külobben halványan Heliodoros VIII 5, *H* 359₁—4-re emlékeztet) azzal az igen valószínű okokkal támogatott kijelentéssel, hogy az ifjú se nem *μοιχός*, se nem férje, hanem «az ő emlékeztére» gondozott hajótörött (*H* 98₄—100₁₇); a *μοιχός*-szal viszont összeverekedik több alkalommal is, oly módon, a mely minden ízlés híjjával van. Nem szenved kétséget, hogy mind e változtatás a másik motívummal összefűzhető kedvéért történt, minden aggodalom nélkül fölálodva a tragikus összeütközéseket rejtő mozzanatokot s olyanokat állítva helyükbe, a melyek támasztékul szolgálnak a végső frívól fejleményekhez. A legnagyobb változtatás, ismétlem, Thersandros, a férj jellemén esett, ki első megjelenésétől végig a mimusbeli ostoba férj, semmint a nagy mesecsalád erélyes és érzelmes, tragikus hőségnek a vonásaival dicsekedhetik. Szerepe kiforgatását mi sem jellemzi jobban, mint az, hogy 1. az általa folyvást hangoztatott *μοιχεία* nem hite szerint távollétében, hanem otthonléte alatt háta mögött történt meg s 2. teljes jóhiszeműségét éppen ebben a hitében csalják meg¹⁾. De nem kevésbé jelentékeny a Melittével esett változás sem. Ő az első motívum passzív hősnőjéből férje megjelenésére a legélénkebb agitációt kifejtő pompás mulierculává lesz. az egésznek Thersandros lecsendesítésétől kezdve a börtönjeleneten, a mely az ő iniciatívájára történik s a szöktetési scénán át az esküvésig, élető lelke.

S mind ez ered, mint tudjuk, a *νενογάμια* egyszerű kis fogásából, a melyről eddig azt tudtuk, hogy halvány gyökerében a konvencionális regénymorál. Nos, azt hiszem, bizonyítható, hogy ennek is volt ennél közelebbi, illetve mélyebb, a kombinálás közben fölmerült oka. Ha az ember u. is áttekinti a declamatiókat, azt találja, hogy ezek ugyan adulteriumról beszélnek, ez azonban csak a 244. sz. esetében forog fön, a többi esetekben, ill. a mi 347. sz.-unkban nem: a jóhiszemű házasság folytán ugyanis az állítólagos adulteriumot törvényes matrimoniumnak is föl lehetett fogni, illetve az iskolában kellett épen vitatni. A szempont ezen különbségei Achilleusnál igen élénken nyernek kifejezést: Kleitophon Thersandros szemében folyvást *μοιχός*, az ellene emelt vád *ἐγκλημα μοιχείας*, *H* 97₉. 10. 11—13., fölmentésében azonban ő maga erősen bízik: *μη μοιχός εἶναι, γῆμαί δ' ἐμφανὺς*. Ime itt az a pont, a melyen belső rokonságánál fogva összeköthető volt ezzel a mesetípussal a másik, a rezerváteskü mese, a melynek lényege szintén a tisztaság, illetve hűség megtartásának a

melyek addig végeztetnek házasságtörést a nővel, míg a férje munkán van, természetesen ki kell zárunk a vizsgálatból. E mesék általában, ha nem is épen véres katasztrófában, de komoran, az esetek nagy többségében a régi férj lemondásával végződnek.

¹⁾ Csak végső esete emlékeztet ismét a mesecsalád egyes tagjaiban lehető megoldásmódra: csúfos kudarczai, azonban hozzá kell tennünk erkölcsileg lehetetlenné válása után elbujdosik.

vitatható, illetve jól is, rosszul érthető volta. E két azonos csúcs összekötésére, áthidalására pattant ki a *ξενογραφία* ötlete!

V.

Ezzel megoldást vagy legalább is említést nyert a rezervátusküs próba körül fölmerülhető minden kérdés, már a mennyiben egymagában reá vonatkozik; mielőtt a végső következtetések levonására térnénk, el kell még végeznünk a pathetikus próbához való pendant viszonya vizsgálatát.

Kétségtelenül fölöttlő, hogy Achilleus két tisztasági próbát rajzol. S kérdezni lehet: mi ennek a magyarázata?

Nézetem szerint semmi esetre sincs mechanikus oka, mint ezt *Fr. Boll*, *Zum griech. Roman. 2.* Bardesanes und Achilleus Tatios (*Philologus* LXVI, 1907, 11--15. lk.) állította, a ki szerint Achilleusra a nagy gnosztikus és apologeta Bardesanes egy műve hatott volna, a mely Porphyrios közvetítésével Stobaeus eclogáiban maradt meg töredékekben, közelebbről Bardesanes könyvének indiai istenítéletekről szóló része Stob. *Ecl. I. 3, 56-ban.*¹⁾ Föltéve ugyanis, hogy azok a megvesztegető párhuzamok, a melyeket Boll a technikai külsőségekben von, megállhatnak (sajnos, nem minden kétséget kizárólag²⁾),

¹⁾ Innen való volna: a próba kettőssége, a parallel ágként egymás mellett álló két istenítélet, a törvénytörési tárgyalás külön-külön önálló lezárása; továbbá ilyen részletek: a próbamódok, t. i. a Styxvíz (~ Bard.: δοκμαστήριον nevű tó) s a magától föltárló Syrinx-barlang (~ Bard.: σπήλαιον αὐτόματον); a táblára írott eskü (Ach. *H* 1244—5: ἐγγράψασα τὸν ὄρκον γραμματεῖω ὑπὸνδρω δεδεμένον περιεθήκατο τῇ δέρῃ); a vízből kisegítés, a δεξιῶσις (Ach. *H* 1243—45: Melittét ὁ πρόεδρος δεξιῶσάμενος ἐκ τοῦ ὕδατος ἐξάγει).

²⁾ A legnagyobb nehézséget a chronologia, Achilleus datálásának a bizonytalansága okozza, a melyet Boll egy újabb föltevessel, a Musaios és Achilleus közötti viszony megfordításával igyekszik eloszlatni. Hogy véglegesen-e, egyelőre nem lehet állítani; így az egész Achilleus—Bardesanes-reláció kérdése nyitva marad. Az egyezések nagy száma kétségtelenül igen erősen Boll mellett szól, meg kell azonban jegyeznem, hogy az egyes pontok magukban külön-külön meglehetősen halvány reminiscenciáknak tűnnek föl Bardesanesből s más helyekről ösmertek. Így Achilleus a Bolltól fölvetett viszony lehetetlensége esetén sem maradna paralelek nélkül. Pl. a δεξιῶσις, ha nem pusztán egyszerű udvariassági tény (a mint én hajlandó vagyok hinni), nem szükségképen reminiscenciája annak, hogy a brahmánok kihúzzák az «elmerülő» (l) delinquent, hasonlót tartalmaz u. is pl. Philostr. *Vita Apollonii*, Kayser 524 a Tyana melletti ὕδωρ 'Ορκίου-ról szólóban s Arrianos (Eustath. II. II. 754 hez, Stallb. 2722s) a bithyniai 'Ορκος nevű folyó említésekor: a hamisan esküvő nem bír kijönni, vagy elkapni az örvény, ha ki nem ugranék. Az eskü tábláraírása sem ösmeretlen, így Ps.-aristot. *περὶ θαυμ. ἀκουσμ.* 57. §.; egyáltalán tábla és tűkör gyakoriak csodák eszközésénél. Barlangért s vízpróbáért sem szükséges hindu képzetekhez folyamodni. Annál a pontnál pedig, a melyre Boll szemmeláthatóan nagy súlyt helyez, az αὐτόματον σπήλαιον-nál, a melyet a magától föltárló Syrinx-barlang példaképének vél, egyenesen félreértés esete forog fönn. Heliodoros I 28, *H* 2432s—2s-ben találom ezt: Τὸ δὲ (az a barlang, a hová Thyamis Charikleíát vezetetti) ἦν οὐ φύσεως ἔργον, οἷα πολλὰ περὶ γῆν τε καὶ ὕδωρ γῆν αὐτὸματα σφραγιστοῦται, ἀλλὰ

még akkor is eleve elképzelhetetlen, hogy az a véletlen adta volna a két próba alkalmazása ötletét, hogy Bardesanes hindu forrásai két-féle próbáról beszélnek, mert (ámbar igaz, hogy a próbamódok s azok eredete körülményesen, azaz érdeklél vannak rajzolva) nem a próbák kivitele lényeges, hanem *a kettős próbának elűző morális tartalma*. Ha a mechanikus másolással akarjuk magyarázni, még akkor is valószínűbb azt állítani, hogy két próbát akart Achilleus is, mert Heliodorosnál is kettő van (Theageneszen és Charikleján, a két hősnő). Ennek volna is valami alapja, azonban már ez a föltevés is túljuttat a mechanikusságon: egészen mélyreható okai lehettek ugyanis Achilleusnak, hogy férfi hőst kirekeszti s egy másik nőt vesz föl helyébe, hozzá olyat, mint Melitte! Itt az írónak különös szándékát kell föltennünk, a melylyel a két próba egymás mellé állítását valamivel többnek akarta «parallel stehende und unmittelbar hintereinander stehende Unschuldsproben»-nál (Boll). Ez a két jelenet itt *tartalmi ellentéte* folytán, mint *ugyanazon motivum diametrális két véglete* áll egymás mellett; írójuk célja nem a minta követése vagy lelketlen másolása, hanem az egyszer komoly-pathetikus szellemben inaugurált motivum diszkreditálása volt; nem iskolás csüggés a példán, hanem önálló el-, illetve egyenesen ellene fordulás a példának. Sőt, láttuk, a két próba annyira nem «parallel», hogy a komoly egyenesen elkényszeredett életet tenget az ironikus mellett: csak nagynehezen illeszthető be a menetébe a másiknak, az élettől duzzadó, uralkodó témának; láttuk végül, hogy ez az utóbbi idegenből, jó részben kész előzményekkel együtt átvett motivum, a mely tartalmazta, nem ugyan a próbát magát, hanem az esküt.

VI.

Ezzel visszatérhetünk oda, a hol a 612., ill. 609. l-on abba hagytuk a fejtegetés főfonalát. Most már ugyanis, hogy tisztán áll előttünk Achilleus meseszövéseinek minden csinja-binja, mindenirányú vonatkozásával, egészen világos, végleges és bezárt képet adhatunk Heliodoros és Achilleus viszonyáról.

Magától értetődik, hogy e két író közötti viszony in ultima analysi *egy* a pathetikus és frivol tisztasági próba (önigazolás) viszonyával, illetve általánosságban kifejezve: a tisztasági próba (hűség-eskü) szerepének problémájával a görög irodalomban. Ha már azt nagy jelentőségűnek tekintettük, hogy Heliodoros, a ki a vallásos-építő tendencia szolgálatában komoly hitelt érdemlő vizsgálatként szerepelteti, hangot juttat azon fölfogásnak, hogy még sem csalha-

---

τέχνης ληστρικῆς τὴν φύσιν μιμησαμένης καὶ χειρῶν Αἰγυπτίων ὄργανα πρὸς σχολίων φυλακῇ περιέργως κοιταίνουμένων. Itten αὐτόματον csupán περιέργως κοιταίνουμένων ellentéte; semmi sem szól a mellett, hogy mást jelentene a megfelelő Bardesanes-helyen sem, mint «természetes barlang». Ha αὐτόματον «önként cselekvőt» jelent, a cselekvés igefogalommal mindég ki van fejezve (Xenoph. Hell. 6: ὥς ὅτε νεῖν πάντες αὐτόματον ἀνεψύγοντο), csupán μηχαναὶ értelmében áll absolute. Itt egyik eset sem forog fönn, hanem egyszerűen a «sponte naturæ» jelentés (Stephanus, Thesaurus linguae graecae s. v. αὐτόματος).

atlan, s ebből azt a következtetést vontuk le, hogy a korát foglalkoztató kérdésben ő a hívők álláspontjára helyezkedett, a melynek erős, rationalista áramlat opponált: akkor azon az úton voltunk, a melyen a pathetikus próba kérdése végleg eldőlt. Csak azt kell ugyanis leszögeznünk belőle, hogy az a frivol fölfogás, a melynek követője, Achilleus meghódolt, színezte az ő fölfogását is, azaz: Achilleustól Heliodoroson át híd vezet visszafelé. Hogy hová és meddig, azt Achilleus paralleljei döntötték el. Abban az irányban s oda, a hol a női hűséget és tisztaságot, esküvel vagy eskü nélkül, a léha morál szempontjából tárgyalták: a szellemes epistolographuson át, ki már kaczagott egy vakmerő muliercula esküdözésén Demeter szent helyénél, a mimusba, a mely műfaj évszázadokon át tobzódott a *μοῦσα* festésében, mindig egy véggel: a férj bolonddá, csúffátévesével. Ez a mimus — Alkiphron — Achilleus képviselte frivol fölfogás egy oly ár, a melyben Heliodoros az ő komoly, egyenesen exaltált hitével egy fehér szigetet képvisel. Föltétlenül hívó követőre az ókorban egyetlenegyre sem talált többé pathetikus-komoly tisztasági próbájával¹⁾; utána senki sem vette többé komolyan a magas irodalomban, csupán alant a keresztyén apokryphok állíthatók melléje, a melyekben a hozzájuk fűződő irodalommal együtt lelkesülten, hittel veszik tudomásul Mária dicsőséges megpróbáltatását (*Ἰδοὺ ἡ παρθένος δεδοξασμένη*). Hiába lett a kötelező schema alkatrészévé ez a motívum, épúgy, mint az alapjául szolgáló hit a közfölfogásban, maga irodalmi alkalmazásában nem tudott fölényes súlyra vergődni a frivolall szemben. Előtte úgy, mint utána, a mely alkotásnak a valóságos étellel s a közmorállal köze volt s arra appellált, azaz, a mi divatos akart lenni, annak csak a frivol, nem a pathetikus szolgáltatott tárggyául. Heliodorosnál szereplésével tehát a pathetikus tisztasági próba csak egy epizódyszerű helyet foglalt el a görög regény ókori fejlődési szakaszában: Heliodorossal eltűnt oly egyszerre, mint a hogy megjelent. Azonban nem nyom nélkül a frivol történetére, mert — s ez a belső lényege Heliodoros és Achilleus viszonyának — épen ez indította a fölényes, gúnyoros Achilleust a frivol kipellengetésére fegyverével folytatott kiáltásra, azaz arra, hogy a megtartott pathetikus mellé állított csúfondáros párral tönkre tegye az értékét. Achilleus helyzete persze igen szerencsés volt, a mennyiben egy, bár jobb intenczióktól vezetett, de gyökértelen kísérlet ellen teljesen léha, de nagy múltú tradícióra támaszkodva fordult. Jelentősége azonban annál nagyobb, mert míg ezt az utóbbit még egyszer bővebben földolgozta s világirodalmi vándorlásában nevezetes emlékké avatta, az előbbit, Heliodoros kísérletét teljesen izolált jelenséggé tette. Az ókorban legalább, ismételem. A kései kegyeletes utánzóknál ugyanis, a bizánczi renaissance regényíróinál s a XVII. és következő századi francziáknál s ezek követeinél Heliodoros komoly pathetikus módjára szerepel e motívum, míg végre elő nem állott ottan is egy világos

¹⁾ Annak ellenére is, hogy Leukippére alkalmazza, Achilleusban a legkevésbé. Utóbbi szellemére alig képzelhető jellemzőbb hely II. 28, H 51²³ — 26-nál, a hol Leukippe anyja, midőn Kleitophont leányánál leli, ennek az ajánlatát: *εἰ παρδενίας ἐστὶ τις δοκιμασία, δοκιμασον*, ezzel utasítja vissza: *Ἐτι καὶ τοῦτο . . . λείπεται, ἵνα καὶ μετὰ μαρτύρων δυστυχῶμεν*.

fej, a kinek kedve támadt egyszer ezeket a badarságokat saját levükbe fojtani Achilleus módjára. Ez *Sorel* volt, a ki «Berger extravagant» című regénye hősről mondotta, midőn Amarille néven női ruhába öltözötten fenyegette ez a veszedelem: elle ne tenait point ces choses pour des feintes, elle avait vu une semblable aventure dedans l'histoire éthiopique.¹⁾ Ezt a hadüzenetet kétszer kellett végezni Heliodoros és vérszegény motivuma ellen: nem kis érdem jár Achilleusnak, hogy az első tőle való volt.

Jellemző azouban, hogy Achilleus törekvése a görög regényirodalomban szintén visszhang nélkül maradt; épúgy mint Heliodoros, a kit lehetetlenné akart tenni, izolált jelenség maradt ő is fölvilágosodott rationalismusával, — sőt egyenesen annyira félreösmerték, hogy a bizáncziak pathetikus értelemben fogták föl s ilyen szellemben szinte Heliodoros háttérbe szorításával utánozták őt: Eumathioson kívül reá megy vissza egy anonymus versike (Rohde, *Der gr. R.*² 513. l. j.) s a belőle tanulható *σωφοσύνη*-t emlegeti egy bölcs Leo-féle epigramma is (*Migne*, *Patrol. gr.* 107. köt. 664. h.), sőt még Theodoros Prodromos is, Heliodoros utánozója, fölhasználja őt első példaképe mellett.³⁾ Ha Achilleus Melittéje nem első antik példája is a frivolan esküvő nő típusának, utolsónak mindenesetre utolsó az antik görög földön.

A keleti és a modern nyugati novellisztika történetében, úgy látszik, szintén mellékes szerepre jutott: az által, hogy a mimushoz kapcsolódik, tehát egy oldalági kiöntésből merített, közvetve függ össze csupán a nagy meseárral s termékenyítő hatása tovább nem volt. Csak mellékesen vetek tehát ügyet azon mesékre, a melyekkel rokonságban áll, s ezt is csak azért teszem, mert egyrészt az eddigi jegyzék kiegészítésre szorul, másrészt az általam elsőnek felhozott mesecsoportból ilyen egyáltalán nincs is s végül, mert közben bizonyos, eddig nem méltatott szempontok merülnek föl.³⁾

A «rezervátesküi tisztasági próba» külön paralleljeit Rohde 515, l. j.², 484. l. j.¹ adta. Jegyzéke kiegészítve s rendszerezve ilyen alakot ölt. Az összes mozzanatokat az Alkiphron leveléhez hasonló plaszticitással tartalmazza, így az összes élére állítandó, a M. Landaunál 127–128. lk. tárgyalt *Roman de Flamenca* egy szakasza, melynek elemei a következők: féltékeny férj, ki nejét zárva tartja [ezen fog az eskü értelme megfordulni!]; titokban, a zár ellenére házasságtörő nő; a hűség kétségbevonása; eskü, azzal a kétértelmű

¹⁾ M. Oefftering id. műve nyomán a 27. l.-ról.

²⁾ O. Häger, De Theodori Prodromi in fabula erotica 'Ποδάρη καὶ Δοισαλῆς fontibus, Göttingen Diss. 1908, 28. l.: Th. Prod. I. 388., illetve 401. sk. sorai forrása nemcsak Heliod. VIII. 9., hanem Ach. Tat. VIII. 13. és 14. is, — a mihez azonban hozzá kell tennünk Heliod. X. 9–10-et is!

³⁾ Főttamaszaim a következőkre persze M. Landau, többször id. Die Quellen des Dekameron-ja (a hol a 130. l. az Achilleus VIII. 8., 11. és 14. he van illesztve abba a körbe, a melynek a rezerváteskü a tárgya, a 207–8. lk. ellenben, mint említettem volt, a «hazatérő férj» tárgyalásánál hallgatással van mellőzve), továbbá *Splettstüßner* szintén id. Der heimkehrende Gatte-ja, Rohde *Der gr. Roman*² 515. l. 1. j. s K. Liebrecht, John Dunlop's Geschichte der Prosadichtungen... etc. (Berlin 1851) cz. műve.

kijelentéssel, hogy továbbra is úgy fog vigyázni a nő, mint eddig; a férj megnyugvása, — a nő üzelmeinek zavartalan folytatása. Megjegyzendő itt is a galant szerepének a hiánya, minek folytán az eset tisztára a férj és feleség ügye, mint Alkiphronnál s rudimentumai-ban Achilleusnál (l. fönt 461. és 606. lk.). Az összes többiek csak egyes, hol több, hol kevesebb mozzanatokot tartalmaznak. Így *Boccaccio* Dekameronjának VII. 5. (s részben III. 3.) novellájában (Landau i. h. kiinduló pontja) csak a kétértelmű kijelentés szerepel már (gyónás formájában a VII. 5.); alig több *Juan Timoneda* Patrañuelájában a 4. elb.-ben, valamint *Straparola* Tredici piacevoli notti IV. 2. s *Malespini* Ducento novelle 98. nov.-ban (v. ö. Liebrecht 383. j. az 500. l.-on Timonedával kapcsolatban, Malespiniről külön a 292. sk. lk. is, Straparoláról pedig a 283. l.; nb.: Straparolánál [Rohde, mellesleg, csak ezt ösmeri egyedül] az elbeszélés színhelye Athén, a mi ö. v. Alkiphronnal!). Jellemző, hogy ezek egy a varázsló Vergiliusról szóló regén a'apulnak, a mely istenítéletszerű próbával (bocca della verità) bővült (v. ö. Liebrecht 187. l. s 254. j., továbbá 500. l. 383. j.). *Margit* navarrai királynő heptameronja 33. novellájában az istenítélet mozzanata is jelentkezik ugyan újra, azonban már ez távolabb áll az antik tárgytól (adulterium helyén rūt incestus, v. ö. Landau i. h. 131. l. és j.). S végül idetartozik *Isolde* történetének híres helye (Histoire litt. de la France XIX. 701—3. lk., 3902. sksk.; v. ö. Rohde i. h.-n kívül Landau i. h. 130. l. s Liebrecht i. h. 500. l. 383. j.). A keleti mesékből a *Çukasaptati* 15. elbeszélése, a prototypus, tartalmazza a házasságtörés, *férfj távolléte* (!), kétkedése s a nő kétértelmű kijelentése mozzanatokát (l. Benfey, Panchatantra [2 Teile, Leipzig 1859] I. köt. 459. l. a Panchatantra IV 5 [Benfey II. 303 l.]-höz kapcsolva; Rohde i. h. csak utána id.); a többiekben már jelentékeny eltérések vannak: az indus *Sinhāsana*-dvátrincát fordítását képező *Ardzi Bodzi kán* történetének egy részlete (v. ö. Benfey i. h. 457. l. s Rohde i. h.; nb.: míg Schiefner, Bull. hist. phil. de l'acad. de St. Pétersb. 1857, 70. l. csak tárgyalta, Benfeytől Ausland 1858, Nr. 36., 847—849. lk. fordítása is megjelent) már nem házasságtörést tárgyal, ezért csak a csel s a férj áltatása fordul elő; egy *arab földolgozásban* pedig (v. ö. Benfey 458. l. s Rohde i. h.) — ez teljesen új — a vétkes nő megbűnhődik. Ebben a megnyugtatóan morális fölfogásban az arabra, viszont egy igaz és egy vétkes nő egymásmellé állításával Achilleusunkra emlékeztet az a két középkori zsidó elbeszélés a *Rabboth-* és *Tanchuma midrásból*, a melyeket M. Landau i. h. 129. l. említ: a két nő szerepe az, hogy a vétkes helyett az igaz állja meg a próbát, — de minthogy az istenítélet kijátszani nem lehet, a vétkest a próbavíznek (a kezdetben nálam is említett *φάρμακον* nak) az igazról rááradó keserősége megöli.

A «hazatérő férj» kiterjedt családjából Quintilianus declamatiótémájához külön a modern novellisztikából csupán *W. Mapes* De Sceva et Ollone mercatoribus cz. elbeszélését említem föl Landau 207. l. után, azonban nem azért, mintha közelebbi rokonságot mutatna, hanem inkább azért, mivel ez az elbeszélés azon mozzanatot, hogy a távollévő férj helyét új foglalja el, Plautus Amphitruójából vette s ezzel arra figyelmeztet, hogy a férj távollétében beállható zavarok motivuma, antik területen és primitív magvaiban igen messze

fölnyúl, nemcsak tragikus fölfogással, mint az Odysseus- és Agamemnon-monda mutatják, hanem humorossal is.¹⁾

A két *motivum összeolvastása* csirájában adva van már a Çukasaptati fönt jelzett mesevázában is, úgy kifejlesztve azonban, mint Achilleusnál, csak egy helyen található még: a Landau 128—129. lk. közölt *Marseille-i nő* cz. olasz elbeszélésben, a melyben szintén föltalálhatók a férj távolléte, a nőnek ez alatt elkövetett házasságtörése (halálhír és új házasság motivumai nélkül); meg van továbbá a férj megjötte s a nő hűségének kétségbevonása és istenítéletnek alávetése; továbbá a nő készsége a követelt tűzpróba kiállására s csele, mely abban áll, hogy a próba előtt meggyón, abszolutiót nyer s így nyugodtan állíthatja, hogy *tisztán* veti alá magát az istenítéletnek s végül sikere, a férj elámítva megnyugtatósa.

Ismétlem: mint Sorel fönt közölt kijelentésére, erre a novellára sem valószínű, hogy Achilleus hatott volna, e szerint tehát ennek az értéke is csak abban van (ez azonban így sem kevés), hogy egyfelől mint parallel támogatja a görög író vezető szelleméről nyert megállapodásunkat (léhán, jókedvűen kaczag azon, hogy vannak emberek, a kik női hűségre tett eskünek, vagy akár istenítéletnek is hitelt adnak) s ezzel másfelől megerősíti azt az értékelésünket is, hogy Achilleus meséje a bármely korbéli frivol hangú dráma és novellisztika legjobbjaival állítható egy sorba.

(Budapest.)

CZEBE GYULA.

¹⁾ Hogy ezen motivumok egyáltalán, különösen mint népies hiedelmek, mily messze ősi időkbe vesznek el, nem szorul elméleti fejtegetésre; részletekben is a tisztasági próbáról kétségtelenül bizonyos, hogy Hamurabbi Kr. e. 3. évezredbeli törvényeinek 131. és 132. pontjában már szerepel. E helyek szerint a hűtlenséggel vádolt nő saját férje vádolására esküvétel, mására istenítélet után mentessék föl a vád alól s térjen meg férje házába (érintve Adamantiunál, *Λαογ.* I. 464. l.). A «hazatérő férj» ősi voltát ugyanezen érveléssel lehet támogatni, a mennyiben ugyancsak a Hamurabbi törvényeinek közvetlenül következő 133—136. fejezetei arról az esetről intézkednek, hogy mi történjék, ha valaki hadifogoly vagy földönfutó lesz s neje ez alatt «más házába megy», az első férj azonban később megjelenik. Igen érdekes már most ehhez fűzni azt, hogy a görög-római retorikai irodalom szintén mint *jogi problémát* tárgyalta a «hazatérő férj» motivumot. Ebben azonban nyilván nemcsak irodalmi tradíciókat követtünk, hanem az élet nyújtotta valóságos eseteknek is tükrözője volt. Az ó-és középkori élet vad bizonytalanságai, egyes vidékek népének teljes fölforgatása egyenesen mindennapi esetté tette házastársak elszakadását s a nagy bizonytalanságban új házasságok kötését, majd komplikációk beállását az elveszett fél újra fölmerülése folytán. Nehány késői bizánczi példa szolgálhat annak bizonyosságául, hogy ez állandóan aktuális téma volt. Photios nomokanonja τίτλος γ', κεφ. γ' (Rallis—Pottis I. 293. s kl.) ily esetről szól: Περί τῶν ὑπονοουσῶν ἀποσπένειν τοὺς ἀνδρας αὐτῶν καὶ γαμουσῶν; ugyanez helyet foglalt már a VI. egyetemes zsinat végzései között is (Rallis—Pottis II. 522. s kl.), sőt Justinianus 117. s később bölcse Leo 33. novellájában (u. o. II. 527. utalásában); sőt még a XVI. sz. is Demetrios Chomatianos ilyen éρωτημα-ra felel egyszer (Pitra, *Anal. sacra*, t. VI., 714—5. hasáb): Ἐάν τις καταλείψῃ τὴν ἑαυτοῦ γυναῖκα ἄνευ αἰτίας καὶ ὑποχωρήσῃ, εἴτα αὐτοῦ ἐν ἀλλοδαποῖς ὂντος, μετὰ χρόνιων πολλῶν [παρέλθῃ del.], τῆς γυναίκος αὐτοῦ συμφρασεῖς, ἑτέρῳ, ὑποστρέψῃ ὁ ὑποχωρήσας καὶ οὐ θέλῃ τὴν ἑαυτοῦ γυναῖκα λαβεῖν διὰ τὴν αἰτίαν ταύτην, ἀλλ' ἑτέραν λάβῃ, εἰ χρὴ κακείνην εὐλογησθῆναι μεθ' οὗ συνεστῆρι;

A WAGNER-OPERÁK MAGYAR FORDÍTÁSAIRÓL.

(III. közlemény.)

III.

A *Tannhäuser* a német historiai, illetőleg mitológiai zenedrámák sorában az első. A *Gesamm. Schriften* párhuzamosan közli az 1861-iki átdolgozást az eredetivel s bár Wagner a francia izlésnek tett konczessziók daczára (az I. felvonásban a Vénuszhegyi pantomim-játék a ballet pótlására s a II.-ban a Sängerkrieg megkurttítása képezik a legnagyobb eltéréseket) a párisit tekintette a végleges kiadásnak, a színpadok legnagyobb része s így jelen fordítás is a budapesti opera számára a Fürstner zongorakivonatával együtt a régebbi 1845-iki *Tannhäuser*hez ragaszkodnak. Wagner írói készsége nagyot fejlődött a Hollandi óta. Az érzéki és ideális szerelem dicsőítése a költői harcban, *Tannhäuser* belső konfliktusának fokozódó parallel szembeállítás a Vénuszhegyben (a hangnem is mindannyiszor egy félhanggal magasabbra emelkedik): a pathosznak jelentős szerepet juttat, a mi a fordítót is próbára teszi. Az eredetinek számos nyelvi szépségét hiába keressük a magyarban. Pl. hová lett *Tannhäuser* szerelmi dalának második strófájában a hatásos anaphora (5. l. *Tannhäuser*t a magyar szöveg lapszáma szerint idézem, minthogy a *Gesamm. Schriften*-ben a sorok nincsenek megszámozva.)

Doch ich aus diesen ros'gen Düften
Verlange nach des Waldes Lüften,
Nach unsres Himmels klarem Blau,
Nach unsrem frischen Grün der Au',
Nach unsrer Vöglein liebem Sange,
Nach unsrer Glocken traitem Klange.

De én e körből messze mennék,
A zöld vadon¹⁾ árnyában lennék,
Ott, hol mosolyg a tiszta ég,
Rózsás²⁾ palástban áll a rét,
Hol a madárka zengve csattog,
Mélán beszélnek a hangok.³⁾

A jelzett hibák közül az utolsó sajtóhiba lehet. A rét palástja azért lett rózsás, mert a zöld jelzőként két sorral előbb előfordult (u. o. a vadon végzőtagja súlyos és hosszú taktusrészre jut, javításom ezen is segít). Az ú. n. szabad fordításnak ezen példáján kívül tanulságos lesz összehasonlítani a Zarándokok karát a III. felvonásból azon fordítással, melyet két évvel ezelőtt egy általam rendezett Wagner-saecularis ünnepély férfikara számára készítettem.

Beglückt darf nun dich, o Heimat, ich schauen,
Und grüssen froh deine lieblichen Auen;
Nun lass' ich ruhn den Wanderstab,
Weil Gott getreu ich gepilgert hab'.
Durch Sühn' und Buss' hab' ich versöhnt
Den Herren, dem mein Herze frönt,

¹⁾ Javítsd: Az erdő hűs.

²⁾ Javítsd: friss zöld.

³⁾ Javítsd: harangok.

Der meine Reu' mit Segen krönt,
 Den Herren, dem mein Lied ertönt,
 Der Gnade Heil ist dem Büsser beschieden,
 Er geht einst ein in den Seligen Frieden!
 Vor Höll' und Tod ist ihm nicht bang',
 Drum preis' ich Gott mein Lebenlang.
 Halleluja in Ewigkeit!

Oh! drága hon, szemem újra tekint hát
 És üdvre vár napod áldva megint hát, (!)
 Már most nyugodj vándorbotom,
 Mert nyerve van a bocsánatom!
 Az Úr kegyét bűn-bánva *nyer-*
tem én meg áldva légy Uram!
 Ki bünt bocsátsz, szívünkbe látsz!
 Te néked zeng *dalom*, Uram!
 Int már felém az *egély* csoda képe,
 Fölnyílt az út a nagy Isten egébe!
 Már nem gyötör pokol, halál!
 Áldó dalom hozzád talál!
 Halleluja! míg élek én!

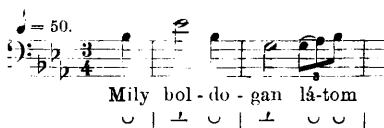
A második sor a primitív rím (hát—hát) mellett is problematikus. A *nyer-tem* szó elválasztása zenei szempontból nem nagy hiba, mert közben nincs pauza s a két sor egy 8 taktusos szakaszt alkot, melynek közepét köti össze a szó. A *dalom* végzőtagja súlyos hosszú taktusrészen helytelen. Még különösebben hat ma az *egély* szó, mely a középiskolák hittankönyvének címéről (Wappler: Egélytan) ismeretes, de inkább *vallás* jelentésben, semmint Gnade vagy Heil értelemmel. Külömben ma már ezt a germanizmusoktól hemzsező könyvet jórészt kiszorították mások.

Alább következő fordításomról nem állítom, hogy tökéletes, de azt hiszem, sikerült a ritmuson kívül a hűséget is jobban megőriznem a rímekkel együtt.

•Mily boldogan látom újra hazámat
 S köszönhetem vígan e kedves tájat;
 Vándorbotom, leteszlek már,
 Zarándokútam végére jár.
 Kibékíté bűnbánatom
 Az ég Urát s imádatom,
 Szívem bűját eloszlata

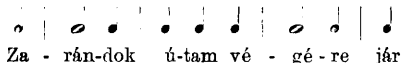
Az Úr s most zeng dalom hozzá,
 Kegyelmeből üdv vár a vezeklőre,
 A mennykapu is megnyílik előtte!
 Pokol- s haláltól nem riad,
 Azért dicsérem az Urat!
 Halleluja! Mindenkoron!

Verstani szempontból azonban rossz daktylusok fognak benne akadni. Így mindjárt az elején:

S bár a daktylusnak második szótága is hosszú, az mégsem tűnik fel éneklés közben, mert az időmérték lassúságánál fogva (Andante maestoso) a rövid hangjegyek időtartama is oly hosszúvá

lett, hogy szinte jobban hangzik rajtuk a hosszú szótag, pláne mikor a *látom* szó első tagja kétszer oly hosszú hangjegyre esik, mint a második szótagja. Még érdekesebb a következő:

Itt a daktylusban mind a 3 szótag hosszú, s nem baj, mert egyforma hosszú hangjegyekre esnek. S így érthető, hogy bár a fordító trochaeusai és daktylusai az enyéimnél verstanilag sokkal kifogástalanabbak, azért mégis énekelve rosszabbul hangzanak.

De térjünk vissza fordító művére. A 6. lapon azt mondja Tannhäuser Vénusznak: «Forrása *jónak*, szépeknek *szende* bájod.» (Dein süsser Reiz ist Quelle alles Schönen). Ugyane passzust a 20. lapon ismétlődésekor már helyesen látjuk: «Édes varázsod minden szép szülője.» Tárgyilag véve ugyanis még Tannhäuser sem fogja a jót az érzéki Vénusztól származtatni. — 7. l. «Térj vissza, vár az üdv, a kél!» egész más, mint: «Kehr' wieder, schliesst sich dir das Heil!» = ha nem éred el a lelki üdvöt. S tényleg Tannhäuser, mikor Rómából bűnbocsánat nélkül tér vissza, ismét Vénuszt keresi. — 9. l.: drága dalnok e h.: bátor dalnok (kühner Sänger). — 10. l.: «Alig köszöntve hő (talán inkább hű?) körünk» (Nach solemchem kurzen Wiedersehn) javítva: Rövid viszontlátás után. — Hogy *öt* méltón föloldja e h.: Hogy azt (t. i. den Zauber). — 11. l.: *Dalod* tovább ne nélkülözzük e h.: Hogy *öt* tovább stb. (t. i. Erzsébetet). — Félreértés: «Dalával itt búvölt el engem bús álmaimból költve fel» (In dir erwachen — t. i. a Wartburg Sängers-halle-jában — seine Lieder und wecken mich aus düstrem Traum). Erzsébet az emlékezetében felujuló dalokról mondja, hogy Tannhäuser dalai *öt* bús álmából feliasztják, melybe süllyedt Tannhäuser távozásakor. — A tiszta, szűzies Erzsébet *kéj*ről (Freude helyett) csak a rím kedvéért szólhat (Minő sivár *levél* e h.: lettél). Kétértelmű.) — 13. l.: Erőltetett szavak «Szép *élvet* leltem én.» «Fakadt dalodra *szűmbe* fel» (gyakrabban is előfordul: 18., 21. l. stb.). «Elhagyott az üdv, a *bék'*!» (Rím miatt.) «Az ének *enyh*hel nem hatott rám.» — 15. l.: Mert *tudva van* (da sie gehört) e h.: Mert hallották. — 16. l.: Úgy látszik szándékosan hagyta el a fordító, mint a Lohengrin fordítója is, a *német* szót: «S küzdött hazánk *szabad jöléteért* (Stritt für des deutschen Reiches Maiestät) e h.: «Küzdött német hazánk fenségeért.» Wagner a német öntudatot dicsőíti, a fordítók pedig talán a magyar közönség előtt félték ezt kifejezni? Ma ez már másképen van. — Erőltetett: «Ő koszoruzza *dicsre* meg!» és 17. l.: «Szellemem buzgó *ájtatra* száll.» — «Nők színe veszik körül... mint tiszta *rózsaszál*» a rím miatt koszorú helyett. Hogy veheti egy rózsaszál Wolframot körül? — 18. l. Prózaí ízü magyarázatos fordítás: «Ha nincs komoly szándék szívedben» e h.: «Ha szélén csak szüresölni kívánsz» («Ja wolltest du am Rand nur nippen»). Félreértés: «Ha vágyam kél az *üdv* örök *díjára* az égre nézek» (Zu Gottes Preis in hoch erhab'ne Fernen, blickt auf zum Himmel). Értelme: Ha Istent akarod magasztalni (Preis), akkor nézz a magas égre és csillagaira s azokat csodáld és imádd, mint megfoghatatlanokat. De a kezünk ügyébe eső szerelmet élvezd! — 20. l.:

«Árvák ti! kik nem élveztek szerelmet» e h.: élveztetek (nie genossen). — 21. l. Sajtóhiba: *Végeredmény* e h.: végremény. — 23. «Nézz rá az úr mosolylyal kegyes, hatalmas ég!» Vajjon imperativust vagy indicativust kívánt a fordító? (Lass' hin zu dir ihn wallen usw.). Így kellene: «Fogadd (vagy: segítsd) zarándoklását» stb. — «Oh; nézz uram felém!» e h.: Ez már nem az enyém (Nicht nenn' ich es mehr mein). — 24. Értelmetlen: «ki szüm cherúbja lön» e h.: véd-angyalomná lön. Hisz a cherúb kergette ki a bűnös első emberpárt a paradicsomból, itt meg Erzsébet védelmére kel a bűnös Tannhäusernek. — Magán e h.: magam. — 26. l. Sajtóhiba: A tájat ime zord — betoldandó — *alkony* takarja. — «Irt hintve rám» e h.: A távolból. — 27. l.: *Magán* bolyongasz e h.: Magad stb. — 28. l.: Szúró tövis s köves rögön menék e h.: Meztláb kő s tövis között menék. — 29. l. Rím miatt lett: «Hogy őt megváltam újra, szívem, éltem!» e h.: Hogy angyalomnak könnyét megenyhítsem! (Um meines Engels Tränen zu versüssen).

A zeneileg kifogásolható helyek közül hadd álljon itt egynéhány feltűnőbb. 4. l.: *Me*-lyekből súlyos és hosszú. — 5. l.: te itt maradsz — betoldandó: *énvelem*. — 10. l.: Tusára szállni nem jövék — betoldandó: *ide*. — «*Tu*-dasd» súlyos és hosszú. — 16. l.: Ezért *kérdem* e h.: kérdezem. 18. l.: «*Orökie* éldelek» súlyos és hosszú. — 22. l.: életedért *könyörög* most e h.: könyörg. — 24. l.: E szűz, kit én — betoldandó: *úgy meg*-gúnyoltam. — 25. l.: *Zarándokra* vár ő e h.: zarándokokra. — 27. l.: Vond be *sugárid* e h.: sugáraid. — 32. l.: Erzsébet értem esdj e h.: Erzsébetem érettem esdj.

A Tannhäuser fordításában a rímek és a versmérték betartása általában jó s értelemzavaró hibái közt a sok sajtóhiba mellett a sietség miatt olyanok is megmaradtak, melyek egy alapos korrektúrával eltűntek volna. Egyes nehézkes stiláris kifejezések mellett vannak lendületes nyelvezetű részek. Tannhäuser dalai Vénusz előtt, a dalnokverseny és leginkább a Rómából visszatérő Tannhäuser elbeszélése magasabb igényeknek is megfelelnek. Még egy passzust idézek annak illusztrálására, mily labilis a Hebungok és Senkungok relativ értéke (30. l.):

Du hörst, dass mir die Men-schen flu-chen.
 verstanilag: ♪ | ♪ | ♪ | ♪ | ♪ |
 A föld hall - ha-tod, ül - döz, át-köz.

A zene után ítélve e taktust verstanilag így jelezhetjük:

♪ | ♪ | ♪ | ♪ | ♪ |

a mi onnan ered, hogy a *dass* szótag a *d* hangon Senkung létre olyan hosszú, mint a következő egész láb, bár saját Hebungjához (hörst) képest rövidebb felével. Innen van, hogy bár a *hallhatod* középső szótagja Hebung volta daczára ép oly rövid, mint a Senkungja, énekelve jól hangzik, minthogy a zenében a dactylusi keretbe olvadt be rövid hangnak; azonban a németben a *mir* szó még itt is megőrzi értelmi hangsúlyát a *die* hangsúlytalanságával szemben.

IV.

A *Lohengrin* több szempontból is nevezetes Wagner életében. A vezérmotívumok itt még jobban kezdenek érvényesülni a zárt formák rovására, mint a Tannhäuserben, s a művészi hitvallásában meg nem értett mester ép oly egyedül áll a nagy világban, mint az emberi gyarlóság felett álló Lohengrin az emberek kicsinyessége közt. Az 1848-ban elkészült művet Wagner különben számkivetése miatt csak 13 év múlva hallhatta először (ebből is konstatálják némelyek a 13-as számnak fontos szerepét Wagner pályájában), a mennyiben az 1850-i Liszt által rendezett weimari bemutatón nem jelenhetett meg.

A Lohengrin történeti háttére a magyarok támadásai által fenyegetett németiség előrelátó királyának intézkedéseit mutatja be. Fordítói itt, úgy látszik — ép úgy, mint a Tannhäuserben láttuk — óvakodtak a német faji öntudat hangsúlyozását visszaadni s ezért írják (13. s.): «Övj meg nagy ég! a Hun dühe elő!» (= Herrgott, bewahr' uns vor der Ungarn Wut!). A változás tárgyi szempontból helytelen annál inkább, mert nem képzelek olyan kurucz magyart, a ki az operában felháborodnék a történetből ismert szállóigének («A magyarok nyilaitól ments meg Uram minket!») ép a németektől való hallatára. Ép ilyen indokolatlan a 24., 25. és 986. sorokban hangsúlyozott «Was deutsches Land heisst», «das deutsche Reich», «Für deutsches Land das deutsche Schwert!» kifejezések fordításában a németiségnek teljes ignorálása. Lehetne-e a «Talpra magyar»-t helyesen más nyelvre fordítani a *magyarság* említése nélkül? Történeti tényekkel ellenkezik a 16. s. is: «Győzelmemért kilencz éves békét nyerék». («Als Kampfes Preis», nem pedig Sieges.) I. Henrik 924-ben egy foglyul ejtett magyar vezér visszadása és adó fizetése (erről is van szó Wagnernél) ellenében tudta kieszközölni a kilencz éves fegyverszünetet, mely itt szóban forog (Wagner is a *Friedes* szót használja). Ezt pedig csak nem lehet győzelemnek nevezni? Külömben minden történeti kézikönyvben megvan, a mit Wagner is elmond, hogy mint használta fel Henrik a fegyverszünetet várak építésére stb., úgyhogy 933-ban az adó megtagadása miatt felbőszült magyarokat felkészülve fogadhatta — ez időpontban folyik Lohengrin cselekménye — és Merseburgnál meg is verhette.

A 78. s. után: «tartassék a törvény ősi szokás szerint»? teendő. — Magyartalan és költőietlen (82. s.): *Tudva e előttd már a vád, emelve bűnöd ellen?* — Félreértés a 103. sk.: «Midön búsan nyögelve (!) egy hang hatott *felém*» = «Da drang aus meinem Stöhnen ein Laut so klagevoll, | Der zu gewalt'gem Tönen | Weit in die Lüfte schwoll: | Ich hört' ihn fern hin hallen, | Bis kaum mein Ohr er traf; | Mein Aug' ist zugefallen, | Ich sank in süßem Schlaf.» A fordítók nem ismerték a III. felvonásból Lohengrin Grál-elbeszélésének eredeti teljes kompozícióját, melyben Lohengrin szavai «Nun höret noch, wie ich zu euch gekommen! — Ein klagend Tönen trug die Luft daher, daraus im Tempel wir sogleich vernommen, dass fern wo eine Magd in Nöten wär» felvilágosítanak arról, hogy ő Elza imájából feltörő panaszát meghallotta. A Grálról szóló

elbeszélést Wagner maga rövidítette meg túlságos terjedelme miatt. Egyébiránt a drámai tömörséget czélzó törléseiről ép a Lohengrinnál konstatálja a Gesamm. Schriften kiadója (III. köt. 239. l.), hogy közülök némelyik a cselekvény megértése szempontjából lényeges és fontos. E törlés (Gesamm. Schr. III. 241. l.), melynek külföldben csak elejét czitáltam, szintén azok közé tartozik, melyek a megértést megkönnyítik.

Friedrich vádja (130. s.): «Sie schwärmt von einem *Buhlen*» = «Hisz *kéjenczéről* szóla» szintén félreismerése a középkori lovagi felfogásnak. Így mondanám: kedveséről. 143. s.: vitéz kezdre *bízam* e h.: bízám (möcht ich). — 202. sk. sorokban Lohengrin érkezésekor a férfiak és nők kara «voll Rührung und im leisesten Flüsterton» (a szöveg s a zongorakivonat egyhangú utasításai szerint, ez utóbbiban a pianissimo is ott van) susognak *egymáshoz*: «Wie ist er schön und hehr zu schauen, Den solch ein Wundern trug ans Land!» Fordítóinknál a kar ezt a rím kedvéért susogja *Lohengrinhez*: «Ó mily nemes vonása! *Üdvözve légy! az ég hozott!*» — Az előző szócsonkítások (nyögelve, üdvözve) páreja az *aggalom* (14 l.), a ma teljesen szokatlan *rény* (többször is), *szerelm* (többször is), *bék'* (27. l.) e h. béke, *től* e h. tevélt (33. l.), *zür* (34. l.) a zürzavarból zaj értelmében, a hírhedett *szü* (többször is), *adány*: adomány helyett (43. l.), *kiváncsot* e h.: kíváncsiságot (vagy kíváncsit?, ez utóbbit a rím miatt írták így 43. l.), *rágalm* (42. l.). 264. s.: Fremdling: bátor e h.: jött-ment. — 343. s.: *boldogságunknak* véget vet e h.: boldogságuknak (ihre Freuden ende). — 367. l.: miért e *nem bizás?* e h.: mért nem bízol bennem? (weshalb misstraut du mir?) — 370. l.: az erdőben *jártas* vagy e h.: otthon (zu Haus v. ö. odább: von deinem wilden Schlosse aus). — 382. l.: *mint* azt mondám e h.: mindazt (dies alles). — 396. s.: mily gyöngye *ama kéz* e h.: *Isten* az (welch schwacher Gott es ist), Ortrud pogány érzelmeire jellemző nyilatkozat. Hasonlókép nem találjuk Ortrud pogány hitéhez való ragaszkodását a következőkben 509. s.:

Entweihte Götter! Helft jetzt meiner Rache!
Bestraft *die Schmach*, die hier *euch angetan*!
Stärkt mich im Dienst *eurer heil'gen Sache*,
Vernichtet der Abtrünn'gen schnöden Wahn!

Nagy Istenek! Óh most boszumat állni,
Gyalázatom büntetni jöjjetek!
Ígaz ügyemben védőre találni
Nagy hatalmatokkal óh segítsetek!

Friedrich csak Brabantot szeretné Elzától elvenni, Ortrud ellenben a pogány istenek megtagadása miatt akar bosszút állni Elzán s vele együtt Lohengrinen is. Ezért varázsolta már előbb hattyuvá Elza öcsesét, Gottfriedot. Így érthető csak Ortrud viselkedése Lohengrin távozásakor (a III. felvonás végén), hol vallási fanatizmusát nyíltan és bátran bevallja. Itt a rím miatt változott az értelem, miként az 520. sorban is:

Es will das *Herze mir ersticken*,
Seh' ich so niedrig dich mir nah.

És lábaimnál kell találnom,
Kit egykor hévvel szereték.

valamint az 529. sorban:

Der morgen nun mein Gatte heisst, A hős, ki holnap férjem lesz,
Anfleh' ich sein liebeich Gemüte usw. És édenné teszi házamat stb.

szintügy 550. s.: eljőve küzdni a *vészszel* e h. varázsszal (durch Zaub-
 ber). — 589. s.: *Ajándékul* (belehnt) nyeré e h. *hűbérül* nyerte (így
 a szótagtöbblet is eltűnt). — 732. s. prózai: *Tisztelt* király e h.:
 dicső király (könig hochgeehrt!). — 806. s. megértését csak a német
 szöveg teszi lehetővé: Az ég avat boldoggá, mi élvben társakká (t. i.
 avatunk titeket). — 845. s. kétértelmű: *Bíralak téged*; egykor álmo-
 dám e h.: Te rólad egykor szépet álmodám (In sel'gem Traume warst
 du mir genaht). — Fatális sajtóhiba 849. s.: «Vagy meghajoljak *rét-
 virág-ablakban* elragadtan te lépteid alatt?» e h.: *rétvirág-alakban*. —
 918. s.: «*Az édent mi felülhaladja*, a te szerelmed az csupán» e h.:
 «Mit elhagyék, azt kárpótolja» stb. (Das Einz'ge, was mein Opfer
 lohne). — 922. s.: «*Ne bánat*» stb. e h.: nem bánat. — 936. s.:
 Szünj meg (Halt ein!) e h.: Hagyd már!, vagy: Elég! — 1062. s.:
 De *oly* magasszerű, germanizmus e h.: de bár stb. — 45. l. A szín-
 padi néma cselekményt leíró apró betűs rész így végződik: «Egy
ifjú jelenik meg.» közbe toldandó a *Gottfried* szó, melyet a fordítók
 tévesen Lohengrin szájába adatnak.

Mint látható, a Lohengrin fordítása bővelkedik tárgyi félre-
 értésekben, a rím miatti helytelen változásokban, szókifczamítá-
 sokban, sőt minden érthető ok nélküli elváltoztatásokban is. A zenei
 szempontból felhozható kifogások közül a főbbek a következők:

5. l.: «Ábrándos és hiú e nő» elé teendő: Uram! — 9. l.:
 «érdemes e díj» súlyos és hosszú. — 12. l.: «Ha mint hűséges fér-
 jed» elé teendő: Elza. — 13. l.: «Isten ítéljen», jobb: «Itéljen Isten»
 a hosszú súlyos hang miatt. — 19. l.: S (hog)y téged vegyelek
 nőmül. — *Mi rémitőn* e h.: rémítően. — 20. l.: E(zen) titkot senki
 sem stb. — *Szigoruan* tiltva lőn e h.: szigorún stb. — 21. l.: hata-
 lommal élünk (majd). — 23. l.: «Balhí-edelem ámitá őt» hosszú
 és súlyos. — 26. l.: «Azt *gátolni*» e h.: azt meggátolni. — 28. l.:
 A szentegyházba *me-gyen* e h.: megy most (a hosszú és súlyos hang
 miatt). — 29. l.: «E gonosztól *mentsétek* meg», a jelzett szótagok
 igen rövid hangokra esnek, jobb tehát így: «Mentsétek e gonosztól
 meg!» — 30. l.: «ö-römd könnye» hosszú, súlyos. — 31. l.: «mily
re-megés» hosszú, súlyos. — 36. l.: «el kéne buknod» elé teendő:
 talán. — 37. l.: «Födözd fel» után teendő: nemes. — 43. l.: «Most
 jutalmazzam» közé toldandó: hogy. — «Szemembe *to-lul*» (hosszú sú-
 lyos) e h.: tódul. — 44. l.: «Öcséd, kit holtak *rég* tartanak» jobb:
 Öcséd, kit régen holtak tartanak. — «Hiv Grál» közé toldandó:
 a. — «*Fel*-ismerém rajt» (hosszú súlyos) jobb: Rajt' felismerém. —
 A felsoroltakon kívül még nagy számmal fordulnak elő a szótagszám
 megváltoztatásai, a súlyos hangra eső rövid szótagok, a paúzái
 megszakított szavak stb., melyeket azonban a vázolt kiegyenlítéssel
 eljárás valamelyikével a karmester könnyen kijavíthat.

A Lohengrint tartom az eddigi fordítások közül a legfelüle-
 tesebbnek.

V.

A mily vihart kavart fel Wagner a «*Der Ring des Nibelungen*» ciklusának schopenhaueri filozófián alapuló alapeszméjével, nyelvének merészségével s a vezérmotívumok következetes keresztülvitelével, oly nehéz feladat elé állította egyúttal azokat is, kik e nagy koncepcziójú alkotás lefordítására vállalkoznak. Majdnem egy emberöltő (1848—1874) világnézetének változása, fokozatos kialakulása van lévén a műben s a négy darab egységes szellemű lefordítása egy embernek jobban sikerülhet, mint hogyha minden darabot más fordít. Magyar fordításunk a Walkür kivételével egy fordító műve s e három darab külsőségeiben is ugyanazon vonásokat látjuk kidomborodni. A filozófiai mélységű és alapos mitológiai tanulmányok eredményeit feltűntető mű a tárgyi elmélyedésen kívül nyelvi tekintetben is szinte leküzdhetetlen nehézségeket állít a fordító elé. A Stabreimnek, mint a legrégibb német versformának következetes keresztülvitele a szógyököknek a szójátékok és onomatopoiá terén olyan beláthatatlan szerepet nyújtott, hogy szinte nem is csodálkozhatunk oly kísérleteken, minő Hans von Wolzogené (Poetische Lautsymbolik. Psychische Wirkungen der Sprachlaute aus R. Wagner's «*Ring des Nibelungen*». Leipzig, 1897.) ki végighaladva a Ring négy darabján, az alliterációs mássalhangzó és mássalhangzócsoportok költői hangszimbolikus jelentését tárgyalja, majd végül egy egész rendszert állít össze belőlük. Túlzásai persze nyilvánulók, mert ha pld. a *Bl.* csoportról (51. l.) ezt írja: «Mit eindringlichem Nachdrucke abgestossene und sanft fortgesetzte Lautfolge; minder harter Hervorbruch mit schmelzender vergehender Folge (Blitz), oder sanfterer Bruch (Hervorbruch) überhaupt (brechender und hervorbrechender Blick), Blasen», úgy megfélekedett arról, hogy a Blitz és Blick mellett a *blind* is ott van, a nol a Hervorbruch egyáltalában nincs meg, s minthogy majdnem minden mássalhangzócsoport definíciójánál lehet felhozni czáfoló jelentésű példákat, ezért fejtegetéseinek csupán etymologiai és onomatopoiái eredménye fogadható el, melyek különben csak tovább-építései 1878-ban kiadott érdekes tanulmányának: «Die Sprache in Richard Wagners Dichtungen». A fordító e nehézségekkel szemben legfeljebb azt kísérheti meg, hogy a magyar nyelv talaján tenyésző hasonló tüneményeket okkal-móddal alkalmazza, ehhez azonban szinte elengedhetetlen bizonyos fokú költői készség.

Az alliterációk visszaadása szintén úgyszólván lehetetlen, ellenben kínálkozó magyar alliterációk alkalmazása esetleg ott, a hol lehet, sikerrel járhat, ha nem jön összeütközésbe a ritmikával. Az alliterációnak tudvalevőleg sajátága, hogy hangsúlyos szótagra essék. Így van ez a magyar népies alliterációban («Szeretnék szántani; Szegény ember szándékát stb.), a németben, s ha a latin alliterációkban sokszor más elrendezést találunk (Hor. Carm. I. 4. 13.: «*Pallida | mors æ quo pulsat pede | paupere rum tabernas*» a 4 p kezdetű szóból csak kettő *vau* a versláb arsisában, mint hosszú szótag), úgy ez épen a mellett szól, hogy a latin nyelvben az alliteráció nem lehetett versképző elem (Heinrich, Deutsche Verslehre 81. l.). A fordító alliterációit tehát csak abban az esetben lesznek helyesek, ha a magyar verslábak

hangsúlyos szótagjára jutnak, mert így a zenei súlynál fogva az énekben is érvényesülnek. Igen jók pld. a következő alliterációk, mert a német Hebungokkal parallel egybeesnek a zenei hangsúlylyal (53. sk. sorok a Rheingoldból):

Garstig	glatter	glitschriger	Glimmer!	wie	gleit ich	aus!
Csúfos,	csúszos	csalfa	ez	ösvény!	ki-	csúszom itt!

Ellenben czéltalanok a következők, mert Senkungokra esván az énekes nem emelheti őket ki s így a hallgató észre sem veszi őket (Rajna kincse 56. sk. s.):

Mit	Händen und	Füßen nicht	fasse noch	halt' ich das	schlecke Ge-	schlüpfer.
Az	égre	si-	etnem	i- lyen sika-	mos helye-	ken sike-retlen.

E példákbl egyúttal az is látható, hogy ha van is a magyarban alliteratio, annyi és annyiféle (ez utóbbi idézet három sorból és háromféle alliteratióból áll a német eredetiben) talán soha sem lehet. A magyar nem is rendelkezik annyiféle mássalhangzó-csoporttal, mint a német s így a változatosságot meg se közelítheti. De értelem dolgában is kétszeresen nehéz alliteratiót fordítani s így a fordítónak költői készsége tette csupán lehetővé, hogy az alliterációkról le nem mondott. Miként a rím nem egyszer döntő befolyással van a költői alkotásnál a gondolatkialakulás és kapcsolódás létrejöttében, a mennyiben hozzá igazodik az egész sor, sőt sokszor mindakét sor: úgy az alliteratio számos oly szóalakot hozott létre Wagnernél, melyre nézve grammaticai certant et adhuc sub iudice lis est. Ilyen a fentebbi idézetben a *schleck* melléknév, mely a Wolzogentól (Die Sprache in R. W. Dicht. 99. l.) külön fejezetben megmagyarázott «Neun *seltsame* Worte» közé tartozik. Ilyen helyek visszaadásában a fordító a rímnél sokkal nagyobb szabadságot engedhet meg magának már csak azért is, mert rímes verselésünk eléggé ki van művelve, míg az alliterációs költészet a magyarban önálló irodalmi jelentőségre tudommal soha nem jutott s így a fordító ezen alig szántott talajon szinte teremő munkát kénytelen végezni. Ehhez vegyük még hozzá azt, hogy rím egy sorban csak egy van, míg a Ringnek jobbára két lábból álló sorai maximalis hat szótaggal rendesen két alliteratiót tüntetnek fel. Finom árnyalatok visszaadását kívánni az alliterációkon kívül tehát annyi volna, mint lehetetlenséget kívánni s ha a fordító a tágabban megjelölendő fogalmi kört át nem hágja, úgy meg lehetünk vele elégedve. Sőt azon sem ütközhetünk meg, ha egy és más, mint pld. a *Rheingoldot* kezdő ú. n. «Nixenjauchzer», lefordíthatlanul idézetként marad a magyarban:

<i>Weia! Waga!</i>	}	marad.
<i>Woge, du Welle,</i>		Vigy tova, vizár!
<i>Walle, zur Wiege!</i>		Vonj tova, vigan!
<i>Wagalaweia!</i>		
<i>Wallala weiala weia!</i>		marad.

Az idézett hely a fent említett 9 *seltsame* Worte közt tán a legnagyobb port verte fel. Némelyek meg se értik, pld. Ehrlich (Gegenwart 1876. 27. sz.) fremdartiges Wort-nak nevezi a Waga-t, melyet

szerinte Wagner azonfelül helytelenül alkalmazott. Borinski (Deutsche Poetik, Goeschén, 65. l.) a Klangfiguren sorában pusztá interjectió-nak tekinti, minő a Walkürok «hojotoho» kiáltása. Neitzel általános-ságban mozgó magyarázata szerint (Chop, Das Rheingold 83. l.): «Ähnlich wie die musikalische Einleitung mit dem Urelement der Tonkunst, dem Tone, beginnt und seine organische Gestaltung zum kunstvollen Harmoniegebäude zeigt — t. i. a Rheingold nyitánya a legmélyebb *es* hangon kezdődik, melyhez az 5. taktusban a *b* hang csatlakozik (Motiv des Urzustandes), a 17. taktusban az *Es* dúr-akkord kiegészül a *g* hanggal s folyton felszállnak hangjai (Motiv des Werdens), a 49. ütemben az akkord triolákra s a 81—136. ütemig sextolákra bomlik fel (Wellenmotiv) — hebt auch die Dichtung mit den ursprünglichsten Bestandteilen der Sprache an, den *Lallworten*, den unmittelbaren Kundgebungen des künstlerischen Gestaltungstriebes». A philologiai akribia előtt azonban leginkább Wolzogen magyarázata állhat meg (Poet. Lautsymb. 14. l. Sprache R. Wagners 101. sk. l.). Szerinte Weia gyöke: weih-, Waga = Woge (s ez rokon a Wiege szóval), Wagala, Wallala, Weiala pedig deminutivumok, míg a Walkürok hojotoho kiáltása zenei átalakítása a német kocsis *hottohü* szavának (magyarban: gyüho). Ilyen, az indulat-szó és a határozottabb fogalmi kialakulás határán levő szavak fordítása ép oly lehetetlen, mint azon köznevekből tulajdonnevekké vált mitológiai fogalmak elnevezéseie, melyekben a Ring oly gazdag s melyek annyi szójátékra adnak alkalmat. Wotan—Wut, Donner, Loge—Waberlohe—Lüge, Wog—linde, Well—gunde, Floss—hilde, Nibelung—Nebel stb. a magyar vagy bármely más talajra átültetve elvesztik az etymológiai kapcsolatból fakadó hangjátékot. Itt tehát vagy megtartja a fordító a német nevet, vagy a magyar jelentést adja köznévként pld. Rheingold 23. sk.: Aus *Niebelheims Nacht* naht' ich mich gern, neiget ihr euch zu mir = A *fekete éjt* kedvetekért szívesen elhagyám! (Nb.: pontosan: elhagynám, mert naht' ich mich a neiget ihr euch mellett feltételes értelmű.) Mindezek alapján a szabad fordítás szükségességét elismerve kijelentem, hogy a nem hangsúlyos szótagra eső, tehát nem sikerült alliterációkra súlyt nem helyezek, a sikerülteket pedig nyereségnek tekintem s csak a nagyobb értelmi eltéréseket vagy az énekelhetőség szempontjából kifogásolható helyeket fogom szóvá tenni. Kitünően sikerült alliterációk pld.: Te | szébb vagy | százszor, || oh | szende | szűzem (Viel schöner bist du, als jene Scheue 85—86. s.). — kormos, | kénszagú, | kába le gény (Schwarzes, schwieliges, Schwefelgezwerg 105—6. s.). — De haj! te e ház nál harezra hadra gondolál! (Doch du bei dem Wohnbau sannst auf Wehr und Wall allein 381—2. s.). — Ritka rúnát rejt ez a rőt arany (Beuterunen berge sein roter Glanz 729—30. s.). — Véresre ne verjen e vékony vessző (Sonst birgt er sich schwer meiner Geissel Schwunge 112—3. s.). Ezen és más alliterációknál némelykor a német eredetinel is több jó Stabreim fordul elő.

Némely helytelenség persze épen az alliterációk miatt csúszott be. Pld. 10. l.: E sáraranyat soh'se gyalázd (Des Goldes Schmück schmähte er nicht 249. s.). Vagy talán sajtóhiba ez e h.: E sárga aranyt? — Furcsa szó: Undök, utálság, csunya család (Schmähliche Tücke! Schändlicher Trug! 1435. s.). — Donner kala-

pácsával megfenyegeti Fafnert: «Nicht dich *Schmählichen* zu zerschmettern» (1600. s.) = Oh te gaz gúzsba kötözlek! — Wotan a Walhallába vonulva így szól: «So grüss' ich die Burg, sicher vor Bang' und Graun.» (1804. s.) = Köszöntlek oh vár! vágy a szívem feléd! — E miatt változik meg néha Donner írásmódja is: «El ne ejtsd *Thonar* a tűzkalapácsot!» (26. l.). Sőt bizonyos stereotyp alliterációk is mutatkoznak, melyek néha nem a helyes értelmet jelzik. Ilyen pld. a *léha* szó: «Nem vagy *Loge* te: *léha*, ledér vagy!» (*Loge* heisst du, doch nenn' ich dich *Lüge*! 633. s.). Alberichet Fasolt mondja «*léha* legény»-nek (schlau a németben, 711. s.), az óriást pedig Wotan nevezi így (a németben: dumm, 814. s.). Pedig ezeknél az alliteráció nem is érvényesül jól (*léha* le'dér, *léha* le'gény).

Viszont jónak mondhatjuk a német szójáték helyett alkalmazott más értelmű magyar szójátékot. *Loge*, te *lő*gni fogsz («*Lohe*, dich *lös*ch' ich aus» 634. s.), bár értelem szerint így kellene mondani: *Loge*, kioltlak én (vagy: *Lángod* eloltom én), így persze nincs alliteráció.

Helytelen fordítások még a 7. lapon: Wellgunda haragos zsörtölődést mutat e h.: Wellgunde után haragos szidalmat szórva («Wellgunde erbos't nachzankend» az alany: Alberich. 7. l.). — Wotan: «Szemem világát nem *veszélyeztetem?*» e h.: úgy-e feláldozám (15. l.). — Közelg a *nibelungi nép* e h.: a niblunghi úr (Herr! 29. l.). — Bastseile nem *láncz*, hanem háncksötél (37. l. ez a prózai leírásban van). — Tánczolva fittyet *hánynak* neki e h. hány (t. i. *Loge* Alberichnek. Furcsa is volna Wotan a főisten ily viselkedéssel. 38. l.). — Hogy *örüljek* neki vigan e h.: örülj te (Soll sie fröhlich dir taugen 41. l.). — Magyartalan: *Elvéve* drága gyűrűm e h.: Ha nálad stb. (Entreisest du usw.). — «E gaznak foglya levék» mondja Alberich, midőn Logétől el kell túrníe, hogy az a gyűrűt tőle elvegye, mert máris megkötözve foglya volt (Der Traurigen traurigster Knecht). — De *ha* nagy a vész: én magam jövök eléd e h.: ma (vagy: mert. 47. l.). — Szokatlan: Aggva férjem hűségiről e h.: Aggódva férjem hűségén (14. l.). — Kevesen értik ma ezt: Süvem e h.: sógor (Schwäher, 15. l.). Hasonlóan: *Szernek révén* szerezted e h.: szerződéssel (17. l.).

Sajtóhibának tulajdonítom, hogy itt-ott 1–2 sor hiányzik (13., 16. l. stb.). — A 26. lapon: «Rajta Fröh!» előtt *Loge* törlendő. — 48. l.: «Gyűrűhöz már soh'se nyúlász» elé teendő: E. — 51. l.: Mit *vártok* alatt? e h.: sirtok (weint ihr).

A szótagszámváltozások s a súlyos hangokra eső rövid szótagok könnyedén javíthatók. Nagy előnye a Rheingold zenéjének a túlnyomóan $\frac{3}{4}$ időmérték, melyből $\frac{3}{4}$ egy egy kétszótagú trochæusnak vagy spondeusnak, vagy pedig a 3 szótagos daktylusnak felelván meg, a három $\frac{3}{4}$ egyforma időmérték miatt lehetővé válik a magyarban rossz daktylus is, melynek első szótagja rövid s a másik kettő egyike hosszú, vagy mind rövid, esetleg hosszú. Így pld.: 30. l.:

	Mun-kál-va	mu-la-to-	zánk	hol-nap ő
verstani jelöléssel:	$\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$		$\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$
zenei jelöléssel:				

Szórend változtatással segíthetünk a következő rythmikai helytelenségeken:

9. l.: «nyissa fel *sze-mét*» jobb így: nyissa szemét fel.
 38. l.: «váltsd ki *éle-ted*» « « életed váltsd ki.
 39. l.: «fel *ha-mar*» « « hamar fel.
 8. l.: «Gúny ez, oh *gonosz*» « « Gúny ez, oh gonoszok.
 33. l.: «*Ott* lenn» « « Lakodban lenn.
 46. l.: «*Add*, add oda már!» « « Szívtelen, add oda már!
 31. l.: «*S* csak Alberich, (csak ő) lesz dúsabb szüntelenül» jobb így: És csak Alberich lesz dúsabb szüntelenül.

A Rajna kincse magyar fordításának érdeméből e szépséghibák, melyek talán a sietség és a korrektúra elmulasztásának eredményei, mit sem vonnak le, s a ki pld. Alberich átkát oly lendületesen tudta visszaadni, az egy újabb kiadásban ez apró egyenetlenségeket is el fogja tudni tüntetni.

(Vége következik.)

(Arad.)

WÁGNER JÓZSEF.

A SZATÍRDRÁMA EREDETE.

I.

A szatírdráma kialakulása a görög irodalomtörténet egyik leg-homályosabb fejezete. A felderítésére törekvő elméletek abba a hibába estek, hogy a szatírdráma megmagyarázásánál nem vették tekintetbe a szatírdramát, ellenben dogmává emelték az aristotelesi elméletet. E szerint a szatírdráma kérdése összefügg a tragédiáéval, mert a tragédia a dithyrambos éneklőtől származott¹⁾ s hogy milyen volt ez az ősi alak, arra is megfelel, midőn azt mondja, hogy tréfás nyelvezete, mivel a szatírdramából alakult ki (a tragédia), csak lassan érte el fenségét.²⁾ Az említett dithyrambosokra nézve megjegyzi még, hogy azok rögtönzött dalok voltak.³⁾

Honnan állapíthatta meg mirdezt Aristoteles teljes 200 esztendővel a legelső tragédiaelőadás után olyan korban, mikor a hagyományozás eszközei sokkal tökéletlenebbek voltak, mint ma? Folkloristák az ő korában sem voltak, nem hogy Thespis előtt lettek volna, tehát azokat az ősi kezdeteket nem ismerte. Choirilos, Phrynichos, Thespis közvetlen követői, már versenyeztek Aischylosszal, tehát tragédiáik, ha nem is voltak oly nagyszerűek, mint Aischyloséi, feltétlenül tragikus modorban voltak írva. Thespis tragédiáinak hangjáról nem tudunk semmit, Aristoteles ismerhette, de az az egyhangúság, a mely a kb. 20 évvel későbbi Pratinast nevezi meg a szatírdráma megalkotójának, bizonyítja, hogy Thespis tragédiáinak hangja elérte már a *τραγικὸς τρόπος*-t. Mindent megfontolva arra az eredményre jutunk, hogy Aristoteles idézett kijelentése nem történeti tények összeállítása, nem irodalomtörténet, hanem hipotézis. Az alapul

¹⁾ Aristoteles: Ars poet. 1449a 10: ἀπὸ τῶν ἐξαρχόντων τὸν διῶς αἰμβον.

²⁾ U. a. 1449a 19: ἐκ λείψεως γελοίας διὰ τὸ ἐκ σατυρικοῦ μεταβαλεῖν τὴν ὀψὲ ἀπεσεμνύσθη.

³⁾ I. m. 1449a 9: ἀπ' ἀρχῆς αὐτοσχεδιστικῆς.

szolgáló irodalmi hagyományozásban azt látta, hogy a szatírdráma a tragédiához képest fejletlen, rövidebb és durvább, a mi csak úgy oda van függesztve a tragédiaelőadások végére. Bizonyára kegyeletből tartották fenn a régi alakot, gondolhatta; mert hogy régibb, azt kétségtelenül mutatja benne a tetrameter nagy szerepe, rövidebb volta s alacsonyabb szelleme. Így gondolkozhatott Aristoteles s mivel tekintélye óriási volt, a rákövetkező grammatikusok mást se tettek, mint átvették az aristotelesi elméletet s költöttek hozzá kiegészítő adatokat. Így keletkezett az Arion-mese, mely szerint a Herodotos említette ¹⁾ dithyrambosköltő Korinthosban szatírokat alkalmazott a karban. ²⁾ Erre bizonyára Aristoteles sem gondolt soha, a ki a tragédia attikai eredetét hangsúlyozta. De a későbbi kor lelkiismerete s még inkább irodalomelméleti tudása igen gyenge s így nem csodálható, ha Themistios rétor prologost, ³⁾ Horatius meg szatírokat ⁴⁾ erőszakol bele Thespis drámába.

Aristoteles tekintélye a mint megbénítólag hatott sokaig a természettudományokra, ép úgy nehezedett rá a tragédia eredetének kutatására is. Casaubonustól ⁵⁾ s Bentleytől ⁶⁾ kezdve egész Wilamowitzig ⁷⁾ tudós kutatók egész sora csak az ő elméletét igyekezett racionalissá tenni. Ezek az elméletek mind arra az eredményre jutnak, hogy a tragikus kar, a melyből a tragédia kialakult, eredetileg szatírkar volt, a melyet aztán Thespis, vagy más valaki polgárral helyettesített s ezzel a tragédia komolyodási folyamata megindult, vagy pedig a tárgyul szolgáló mondakör komolysága szorította ki magából a mind diszsonansabbá váló szatírkart. Ekkor azonban már eltűnt a tragédiából minden dionysosi elem, s ez okozta aztán, hogy a fellobbanó vallásos érzés visszakövetelte Dionysos szatírlírait s tényleg Pratinas vissza is állította a feledésbe ment szatírlátékat.

Az aristotelesi dogmával való küzködés szembeszökő ennél az elméletnél. Föltételezi, hogy a tragédia az ősi szatírkarból származott s föltételezi azt is, hogy ugyanebből az ősi magból ered a szatírdráma is. De ki magyarázza meg azt, hogy mért ered évek múltán vig, bakchikus bohóság abból a magból, melyből előbb megrázó tragikus bonyodalom alakult; s főképp, mért helyettesítették volna a szatírkart polgárral? Hogy jöttek erre a gondolatra? A szatírkar összetételénél fogva mindig vidám volt minden képesség és akarat nélkül arra, hogy komoly legyen. Dionysos szenvedéseiről csak a misztériumok theológiája tudott, a szatírkarnak ehhez semmi köze sem volt. Ővék a vidámság s a ki komoly szóval jön közéjük, azt kinevetik. Vagy úgy képzelik, hogy valaki, Thespis vagy más, egyszerűen elvetette őket s polgárkart állított helyükre? De hol itt akkor a szerves összefüggés a két állapot között? Itt nincs fejlődés, már pedig hipotézis csak akkor jogosult, ha egy folytonos fejlődést tud valószínűvé tenni. Nem tekintve most egyelőre a szatírdráma egész

¹⁾ Herodotos I. 23.

²⁾ Suidas s. v. Ἀρίων.

³⁾ Themistios or. 26. p. 382 (ed. Dindorf).

⁴⁾ Horatius, Ep. ad Pisones v. 220—221.

⁵⁾ Casaubonus: De satyrica Græcorum poesi. 1605.

⁶⁾ Bentley: De origine tragœdiæ in Opusc. 1781. p. 276, sqq.

⁷⁾ Wilamowitz-Moellendorff: Herakles. 1889. I.

strukturáját, a mely eleve kizárja azt, hogy a tragédia vele közös magból származhatott, elképzelhetetlen, hogy egy egyszer túlhaladott fejlődési fok újra visszatérjen s a belőle kialakult magasabb műfaj mellett életképesen s önállóan tovább fejlődjék s nincs rá példa, hogy egy nép 20—30 év múlva ¹⁾ visszaköveteljen egy a meglevőnél tökéletlenebb s feledésnek engedett népmulatságot.²⁾

Ezzel szemben újabb kutatók,³⁾ a kik Aristotelestől függetlenül a néplélek s a görög mítosz mélyebb vizsgálata alapján indultak el a görög tragédia eredetének kinyomozására, egyöntetűen arra az eredményre jutottak, hogy a tragédia, a szatírdráma és a komédia három teljesen különböző mozgalomra vezetendő vissza, azaz a *tragédiától megtagadták a szatírdráma-eredetét*. Ezen elmélet szerint, melyen ma igen tekintélyes tudósok dolgoznak, a tragédia ősi forrása, a halottak kultusza, sokkal komolyabb sőt komorabb, semhogy a szatírok beleillettek volna. Mivel a tetralogikus szerkesztést az emberek őseinek tartották, mondja Nilsson, az a hit erősödött meg, hogy a szatírdráma a tragédiának utójátékká súlyedtt ősi alakja, a melyet régi eredeténél fogva nem szabad elvetni. Pedig a szatírdramát egy időben a tragédiától függetlenül, önállóan is előadták, erre mutat Pratinas szatírdramáinak nagy száma tragédiáival szemben. Természetesen a tragédia nagyban hatott a szatírdramára, de ugyanez a hatás megvan a komédiánál is.⁴⁾

Ezen az alapon, azaz Aristotelestől függetlenül, de az eddigi elméletekből is nagyrészt «tabula rasat» teremtvé indul el a jelen dolgozat. Végigkíséri a szatírdramát egész fejlődésén: az argolisi naiv szatírkultusztól, a hová a szatírdráma fontos strukturális eleme s a falusi kultuszok pszichológiájának biztos irányadása vezetett el, egészen a teljes kifejlésig, a tetralogiáig. Ez az út egy biztos és szerves fejlődést tesz szemlélhetővé. Bebizonyítja, hogy a szatírdráma lényegét alkotó elemek csak a szatírdramává fejlődést segíthették elő s teljesen kizárják a tragédiává fejlődés lehetőségét.

Szándékosan maradt el a szatírdráma története. Minden ilyen kísérlet a rendelkezésünkre álló anyag elégtelensége miatt csak általánosságokra kénytelen szorítkozni. A szatírdráma egy mesterkéletlen, naiv kor gyermeke s organikus fejlődése nem is nyúlik tovább

¹⁾ Ennyi idő feltétlen volt az első szatírdráma s az első hivatalosan feljegyzett tragédia között.

²⁾ Felhozzák Aristoteles alapján azt az érvet, hogy a szatírdramában kiváltképpen használatos a trochaikus tetrameter, a mely pedig a tragédia aristotelesi magvát alkotó ősi szatírkar metruma volt s a melyből jambikusá alakult aztán a tragédia versmértéke. Ha ez tényleg megvolt a szatírdramában, csak annyit jelent, hogy olyan korban keletkezett a szatírdráma, mikor a tragédia még túlnyomóan használta a trochaikus tetrametert (a Perzsákban nyoma van ennek!) s mivel talán derült hangjának jobban megfelelt (Aristoteles szerint), vagy mert tényleg nehezebben fejlődött, mint a tragédia, tovább maradt meg. Sophokles szatírdramájában, az Ichnentaiban már nincs meg.

³⁾ Ridgeway: The origin of Tragedy 1909; Nilsson: Der Ursprung der Tragödie, Neue Jahrb. 1911, p. 609—42., 673—96., a hol az új elméletek ismertetve vannak; Hornyánszky: A görög dráma eredete, EPhK. 1899. p. 289—305.

⁴⁾ Nilsson i. m. p. 695.

e kor határain túl. Azok az adatok, a melyek alexandriai korbéli szatírdramákról szólnak, azt mutatják, hogy ekkor már nem volt egyéb, mint kuriózum, régmúlt idők furcsasága. A szatírkar csipkelődését, léhaságát találták benne fontosnak s Lykophron szatírdramája nem különbözik semmiben sem az ó-attikai komédiától. Ez nem szerves fejlődés, ez félreismerése a klasszikus szatírdramának. Az ó-attikai szatírdrama élete össze volt kötve a tragédiáéval s a racionalizmus szele elsöpörte mind a kettőt.

De ez a dolgozat nem is akart a szatírdrama monográfiája lenni, csupán az eredet és a kialakulás vázolója. Épen ezért nem ment bele a szatírdrama díszletezésének s egyéb specziális előadási járulékaiknak ismertetésébe, mert ezeket a kézikönyvekben is bárki könnyen megtalálhatja s a szatírdrama kialakulását és lényegét nem érintik. A szatírdrama külsőségeiben átvette a tragédia eszközeit, ezek azonban a benne rejlő nagy konzervatív erő ellenállása miatt nem változtatták meg.

II.

A szatírdrama eredetére vonatkozó összes ókori adatok szokatlan egyöntetűséggel Attika határain túl, Argolis felé mutatnak. Dioskorides, a tudós alexandriai költő, két epigrammájában érinti a szatírdrama hazáját. Az egyikben a Sophokles sírján álló szatír szól hozzánk: «Ez, ó ember, Sophokles sírhantja, melyet én mint szent (Dionysos szolgálatában álló lény), szent zálogul kaptam a műzsáktól; s a ki (t. i. Sophokles) engem a *Phliusból* valót és tölgyfából faragottat, ki mindeddig csak *bogáncson jártam* (azaz kinek művészte, a szatírdrama, mindeddig paraszti volt), aranyruhába és finom bíborba juttattott». ¹⁾ A másikban a szatírdrama alexandriai felújítójának Sositheosnak Athén mellett levő sírján álló szatír dicséri a sír lakóját: «Én is őrzöm Sositheos tetemét (itt a tanyán), valamint egy másik vérrokonom (egy másik szatír) bent a városban Sophoklesét. Mert — esküszöm a tánczra — *phliusi szatírokhoz* méltó borostyánkoszorús játékokat (régies szatírdrama előadásokat) rendezett e férfiú (t. i. Sositheos), s újjá téve hazámat, visszatért az emberek emlékezetébe engem, ki már új erkölcsök szerint neveltettem (azaz, a korabeli komédiához közelítő szatírdramának visszaadta régi jellegét és divatossá tette azt); újból megzendítettem tehát a *dór múzsa* szülte férfias ritmusokat». ²⁾ Kétszeresen fontosak e kijelentések olyan embernél, ki miként Dioskorides, peripatetikus volt. Ha ő a szatírdramát peloponnesosinak s nem attikainak tartja, akkor bizonyára egy általános igazság kényszerítő erejének engedett. Aristoteles ³⁾ is valószínűleg a szatírdramára céloz akkor, midőn a dóroknak a drámára való igényeit megemlíti. Pausanias ⁴⁾ a phliusi Pratinast és Aristiast nevezi meg olyanoknak, a kiknek szatírdramái Aischyloséi után a legjobbak, Suidas ⁵⁾ pedig leszögezi azt a véleményt, hogy Pratinas *πρῶτος ἐγραψε Σατύρους*. Hozzávéve ehhez azt a negatív bizonyíté-

¹⁾ Anth. Pal. VII. 37. — V. ö. Pecz V. A görög tragédia 1889. p. 54.

²⁾ Anth. Pal. VII. 707. — Pecz, i. m. p. 297.

³⁾ Ars poet. 1448a, b.

⁴⁾ Pausanias II. 13, 6.

⁵⁾ Suidas s. v. Πρατίνας.

kot, hogy a szatírdráma eredetére más vélemény nincsen, valamint azt a tényt, hogy a szatírdráma karának, a satyroi-nak neve argolisi eredetű, bizonyosnak vehetjük, hogy a szatírdráma őshazáját Eszak-Peloponnesos vidékein s mindenesetre ott kell kutatnunk, a hol e műfaj leglényegesebb alkotórésze, a szatírok otthonosak.¹⁾ Argolis és környéke paraszt népei között, a falvak naív kultuszaiban, mimelő ünnepségeiben kell keresni a nyomokat, itt kell megtalálni a szatírdráma kétségtelenül ősi szereplőit, a szatírokat, a kikre az a sors vár, hogy otthagyják az erdőt, a kecskegubás parasztokat s felmenjenek Athenbe, Sophokles «aranyruhás, finom biboros» hősei közé.

Az a fényes, költői istenvilág, a mely a homerosi költeményekben áll előttünk, korántsem volt meg a görög nép vallási felfogásában. Zeus és udvara egy magasabb társadalmi osztály raczionalizmusának igényeit elégítette ki a maga tökéletes antropomorfizmusával s hierarchikus berendezésével. A görög nép, s vegyük mindjárt az argolisi parasztnépet, a hol a szatírkultusz nyomait keressük, nem ilyen isteneket vallott. A nagy isteneknél, ha volt is ilyenekről fogalma, sokkal jobban ismeri a démonokat. A démonokat, a kik ott vannak fűben, fában, vízben, szélben, mindenben. A kik lépten-nyomon elébekerülnek s mert erősek, hatalmaskodók is és szeretnek ártani. Vagy ha a baromnak, vetésnek baja van, ki más okozta ezt, mint a baromnak, vetésnek démona? A hogy a görög paraszt az ő mindennapi életének kicsinyes körülményeiben viszonyba kerül az ő démonaival: ez az ő vallása. Igyekszik vele jó viszonyban lenni, ha haragszik, kiengesztelni, ha nem segít, akár kényszeríteni is erre. S ez nem könnyű dolog. El kell találni a módját, a mi rendesen valami titkos, babonás szertartás és főképp fel kell ismerni a démont, külső megjelenését.²⁾ Ha már utánozni tudja a démont, azt tehet vele, a mit akar. De ne gondoljuk, hogy minden démonnal egyformán törődik. Őt csak azok érdeklik, a melyekkel legtöbbször van dolga, ezek között is főleg azok, a kiknek jóakarattól a mindennapi kenyerét remélheti: a termékenység szellemei, a kik rakoncátlanok és szeszélyesek mint maga a föld.

Ezek közé az alsóbbrendű istenségek közé tartoznak az argolisi szatírok is. A hozzájuk hasonló lények tisztelete egész Görögország, sőt a kisázsiai partok vidékein is szerte el volt terjedve. Különböző helyeken más és más a nevük, de ábrázolásuk körülbelül egyforma. Archeologiai adat, a mely e démonok külsejéről biztosabb fogalmat nyújt, ép a Peloponnesoson igen kevés van a VI. sz.-ból. Ennek oka jórészt kulturális okokban rejlik, többek közt talán abban is, hogy míg Athenben az itt sziléneknek nevezett efajta démonok hamar beálltak Dionysos kíséretébe s így hamar is szerepelnek a művészetben, addig a Peloponnesoson a szatír mindvégig parasztisten maradt, vagy legalább is későn következett be Dionysossal való egyesülése.

Kik ezek a szatírok? Pausanias az egész hellenisztikus görögség véleményét fejezi ki, mikor azt mondja: az öregebb szatírokat sziléneknek hívják,³⁾ azaz fordítva, a fiatalabb szilének a szatírok.

¹⁾ K. O. Müller: Die Dorier 1844² cz. mű minden kultuszt dór eredetre vezet vissza; ez természetesen elfogultság.

²⁾ A démon rendszerint állatalakú. Nagyon érdekes volna ennek az okát is megvilágítani, de ez messzire vezetne tárgyunktól.

³⁾ Pausanias I. 23, 5.

Később látni fogjuk, hogy ez a megkülömböztetés a szatírdráma hatása alatt állott elő, de annyi már ebből is kitűnik, hogy ekkor a szatírokat a közvélemény már körülbelül azonosaknak tartotta a szilénékkel. A továbbiakban azt is látni fogjuk, hogy igazuk volt. A szilének eredetileg speciális attikai démonok,¹⁾ de legközelebbi rokonainak tekinthetők az északon, Thráciában és Makedóniában kimutatható démonok, a melyek lóalkatúak, a kentaurokhoz mindenben hasonlóan, csupán a lótest hiányzik. Itt északon, valamint a chalkidikei ábrázolásokban még nyoma sincsen a szilén későbbi urának, Dionysosnak; a szilén társa itt a nimfa. Már az attikai vázák-
kon csak Dionysoszal kapcsolatban jelennek meg, így az egyik leg-
régibben,²⁾ a hol a silenoi név alájuk is van írva. Három szilén van
itt: egyik tömlőt, másik fuvolát, a harmadik nimfát visz, jellemezve
a szilén eme három főjellemvonását: bor, zene és nő kedvelését. Alsó
testük öszvérszerű, pata, lófarok, kis hegyes fül, ithyphallus. Feltűnő,
hogy bár itt a rajztechnika fejlettebb s így egész külsejük finomabb,
mégis egész lólábuk van, ellentétben a nem attikai szilénékkel, a
kiknek emberlábhoz kapcsolt patájuk van. Az athéni művész orga-
nikusabbá tette ezzel az alsótestet, viszont ez az egész állatiasság
annál jobban szembekerült az attikai antropomorfizmussal, mely végre
is az egész emberies ábrázolásra vezetett. A többi vázáképek is mind
a hagyományos lóidomú sziléntípust mutatják. Egy pár szintén e
korból (VI. sz.) való vázáképről, melyek a szilén fogságbajutását ábrá-
zolják, később fogok szólni, itt csak annyit, hogy Kuhnert ezekből
igen helyesen a szilének korábbi önállóságára következtet. Ezt a régi
önállóságot igazolja különben az is, hogy a szilén mindenütt *benszü-
lött istenség*: erre mutat Kisázsiaiában sírokon való szerezplésük, északi
Görögországban pénzeken ábrázolásuk, Chalkisban a csak rájuk illő
nevek, melyek külsejükre, tulajdonságaikra s (úgy látszik) kísértet-
szerű megjelenésükre vonatkoznak.

Archeologiai ábrázolást illetőleg a Peloponnesoson csak a
lusoi-i lóalkatú terrakotta szilénszerű démonok hozhatók föl, Arka-
diában.³⁾ Itten azonban nem szilén, hanem szatir a nevük.⁴⁾ Hogy
ősi, benszülött lények, azt nemcsak alább kifejtendő tulajdonságaik
hozzák magukkal, hanem azon ókori adatok is, a mik őket egyene-
sen Argolisba lokalizálják, azonkívül az egyes peloponnesosi sza-
tírkultusz helyek is. A legelső adat Hesiodosznak egy töredéke.⁵⁾
E szerint Hekaterosnak (?) és Phoroneus lányának öt lánya volt,
a kiktől

οὐρεῖται Νύμφαι θεαὶ ἐξεγένοντο
καὶ γένος οὐτιδανῶν Σατύρων καὶ ἀμυχανοερῶν
Κουρήτες τε θεοὶ φιλοπαίγμονες ὀρχηστῆρες.

A szatírok tehát Argos egyik őslakójának, Phoroneusnak unokái s a
nimfák közeli rokonai. Ép ily szoros kapcsolatban vannak a nimfák-

¹⁾ Az attikai szilénre vonatkozó adatokat a Roscher-féle myth.
lexikon Satyroi cikkéből (Kuhnerttől, 1912) vettem át.

²⁾ François-váza.

³⁾ Oesterr. Jahresh. 1901. p. 43.

⁴⁾ V. ö. alább p. 10. és 14.

⁵⁾ Hesiodos fr. 44. Strabonnál X. p. 471.

kal az attikai szilének is. Apollodorosnál olvassuk,¹⁾ hogy Argos egy szatírt, a ki az arkadiaiak nyájait pusztította, megölt. Ugyancsak ő nála olvassuk²⁾ Amymone nimfa esetét, a kire Argostól délre a tengerparton (a lernai forrás közelében) rátamad egy szatír s csak Poseidon kétes értékű fellépése menti meg. Lehetetlen mindkét esetben fel nem ismerni a szilénnel való rokonságot. A nyáját dézsmáló szatír emlékeztet a chalkisi erdei koboldra, vagy a xanthosi fríz szálfával verekedő szilénjére,³⁾ míg a nimfára támadó szatír ősi thasosi és letei érmei ithyphallikus szilénjeiben találja meg a pendantját. Meglepő azonban az első pillanatra az a pár állítólagos «szilén»-kultusz, a miről Pausanias tudósít bennünket, vagy a mire Apollodorosból lehet következtetni, mert nehezen hihető, hogy egy olyan kis lokális istenség, mint az attikai szilén egész Maleáig, a Peloponnesos legdélibb csücskéig eljusson. Szerencsére azonban ezek az adatok, noha peloponnesosi szilénről beszélnek is, egyszersmind igen valószínűvé teszik azt a föltevést, hogy a két attikai író itt csupán hazájának terminusát használta, a mely terminus a magányos szatírra, a miről itt van szó, ellentétben a szatírkarral, fennállott. Pindaros szerint Silenos, a Nais férje Maleán született, a mihez Pausanias megjegyzi, hogy a «szilén»-nek Pyrrichos volt a neve s utána még, hogy Pyrrichos terén (a mely város a pyrrichéi tánczó kuresektől kapta nevét), a kút démona egy «szilén» s ha elhagyja, a kút kiapad.⁴⁾ Figyelemre méltó itt a «szilén» szoros kapcsolata a nimfával s a kuresekkel: ez a viszonylat csak Hesiodos fentebb idézett s tisztán argosi forrásra mutató kijelentésében van meg, mint a peloponnesosi szatír genealogiája. A lótenyésztéséről és a kentaurosok harcáról híres Pholoenak (Elis és Arkadia határán) is megvan a maga «szilén»-je,⁵⁾ Elisben pedig temploma van a «szilén»-nek, *ἰδίᾳ τῇ Σιληνῶ καὶ οὐχ ὁμοῦ Διονύσῳ πεποιημένον*.⁶⁾ Különösen figyelemre méltó Pholoe híres kentauros-csatája, melyet Pausanias is megemlít,⁷⁾ mert ennek okozója Pholos kentauros. *Σιληνοῦ καὶ Νύμφης Μελίας παῖς*.⁸⁾ Ha ez az arkadiai «szilén» kecskealakú lett volna, a mint az arkadiai erdei-mezei isten-

¹⁾ Apollodoros II. 1, 1.

²⁾ Apollodoros II. 1, 4.

³⁾ Brunn-Bruckmann, Denkmäler p. 104.

⁴⁾ Pausanias III. 25, 1—3: τοῦ ποταμοῦ δὲ σταδίου τεσσαράκοντα ἀπέχει Πύρριχος ἐν μεσογαίᾳ. τὸ δὲ ὄνομα τῇ πόλει γενέσθαι φασὶν ἀπὸ Πύρρου τοῦ Ἀχιλλέως, οἱ δὲ εἶναι Σέον Πύρριχον τῶν καλουμένων Κουρήτων· εἶσι δὲ οἱ Σιληνὸν ἐκ Μαλέας ἐλθόντα ἐνταῦθα λέγουσιν οἰκῆσαι. τραφῆναι μὲν δὲ τὸν Σιληνὸν ἐν τῇ Μαλέᾳ δηλοῖ καὶ τὰδε ἐξ ὅσματος Πινδάρου

«Ὁ ζαμενῆς· δ' ὁ χοροτύπος

«Ὁν Μαλεάγονος ἔθρεψε Ναιδὸς ἀκοίτας

Σιληνός.» (fr. 156.)

Ὡς δὲ καὶ Πύρριχος ὄνομα ἦν αὐτοῦ Πινδάρῳ μὲν οὐκ ἔστιν εἰρημένον, λέγουσι δὲ οἱ περὶ τὴν Μαλέαν οἰκοῦντες. Ἔστι δὲ ἐν τῇ Πυρρίχῳ φρέαρ ἐν τῇ ἀγορᾷ, δοῦναι δὲ σφισι τὸν Σιληνὸν νομίζουσι· σπανίζουεν δ' ἂν ὕδατος, εἰ τὸ φρέαρ τοῦτο ἐπιλείποι.

⁵⁾ Apollodoros II. 5, 4.

⁶⁾ Pausanias VI. 24, 8.

⁷⁾ Pausanias III. 18, 10.

⁸⁾ «Silenos» itt határozottan nemzetséget jelöl; a mythographia is a szilént tartja a nimfa férjének. V. ö. Pindaros fr. 156.

ségekről Wernicke és sok más tudós állítja, nem igen lehetett volna apja a lótestű kentaurusnak. Mind az említett helyeken s különösen az elisi «Silenos»-templomban «szilén»-ábrázolásoknak is kellett lenni, a melyek csak lószzerűek lehettek, mert különben feltűnt volna a két attikainak, Pausaniasnak és Apollodorosnak, hisz a szilén az alexandriai korban is lóidomú. Nevük is, úgy mint Argolisban, az egész Peloponnesoson satyros lehetett s a nem nagyon pedáns két író¹⁾ az azonos ábrázolás miatt a silenos nevet használta, a mely korukban a szatírdráma hatása folytán²⁾ még legjobban megtartotta az archaikus formát. Mert hogy eme peloponnesosi templomszobrok ősiei, azt fölöslegesen bővebben magyarázni. Mellőzve itt a később tárgyalandó szatírdráma ábrázolások tanulságait,³⁾ csak azt óhajtom megállapítani, hogy az a zűrzavar, a mi a szatír és szilén viszonyának megállapításában ókori íróknál, grammatikusoknál van, azt mutatja, hogy itt egyazon démon két különböző elnevezéséről van szó, a miből ők erővel különbséget akartak következtetni. Növelte a zavart a szintén Peloponnesosból jövő s a marathoni csata után óriási népszerűségre szert tevő mezei isten, Pán, szinkretizmusa a szatírokkal. Am az a tény, hogy a Phliusból jövő szatír a VI. sz. végén összeolvadhatott az atheni lóidomú szilénnel a szatírdramában, fényesen igazolja azt, hogy az argolisi szatírok lótagokkal voltak ellátva.

A dogmatizmusnak azonban épen itt nincsen helye. A népies fantázia a maga vadembereinek megalkotásában nagyon szeszélyes és következetlen. Ezek lényegileg emberek, csak az egyes jellemző tagok állatiak rajtuk. Egyetlen állat nem igen szerepel, mert hisz akkor egyszerűen azt az állatot utánozná, pedig ő teremteni akar. Az orosz ljesie néha kecskealakú, de nyerít, mint a ló s más vidékek vademberei is ily zagyva összetételűek. Vagy nézzük a mi ördögünket: lólábú, lófarkú, de kecskeszarva s kecskeszakálla van. Honnan van ez? Azt hiszem nem tévedek, ha azt felelem: az egyes állati tagok karakterizáló képességük szerint szerepelnek s mivel a kecske szakálla s méginkább szarva a lófejjel ellentétben jobban állati jellegűvé teszi az illető vadembert, jelen esetben az ördögöt, azért szerepel kecskeszerű fej a semmitmondó lófej helyett.⁴⁾ Teljes utánzás mellett a lófej is karakterisztikus lehetne, de ez több okból lehetetlen: 1. az ilyen ábrázolások eredeti népi ünnepségek mimeléseiből indultak ki, a hol a komplikált lófej utánzása technikai okokból lehetetlen; 2. a lófej állatiassága teljes passzivitásra kárhoztatta volna viselőjét, míg 3. a kecskefej, azáltal, hogy pompásan karakterizál a szarvval és szakállal, meghagyhatja a mókázáshoz szükséges emberi szemet és száját. Mért ne lehetett volna így a szatírnál is? Keveredhetett bele valami a peloponnesosi Pan kecskealakjából, de egyébként min-

¹⁾ Különösen Pausaniasról tudjuk, hogy bár főleg ősi emlékeket ír le, az inscriptiók kibetűzésére nincs türelme s művét körülbelül az utazása után írta meg.

²⁾ V. ö. p. 26.

³⁾ L. p. 25 sq.

⁴⁾ Wilamowitz, Excursus zu Oedipus (Hermes XXXIV. p. 71) figyelmeztet arra, hogy az ördögöt, az Oedipust letipró démont Sophokles lóalakban képzele s Hades homerosi jelzője a λυτοπόλος is a pokol ilyen lóalakú ördögeire vonatkozik. Ide sorozható a babonás hírű equus Seianus.

den a mellett szól, hogy a lóelem ez ábrázolásban uralkodó volt. A főczél nem annyira a ló vagy kecskeábrázolás, mint inkább az *állatias* ábrázolás. Hogy aztán a szatiroknál épen a lóelem a fontos, annak okát a lónak a termékenységével való szoros kapcsolatában s az argosi nép hajlamaiban fogjuk föltalálni.

Egyébként a nem-attikai vázákon előforduló szatírnevek is a szatírok állati jellegére vonatkozólag *csak* lóra engednek következtetni. Ilyenek különösen: *Ἰππος*, *Ἰππαιος*, *Ὀφαιῖς*, *Δάσων*, *Πόρις*, *Δίων*, *Πύρφος*, *Σάμων*. Ezeknél a neveknél érdemes egy keveset megállni, mert jelentőségük annál fontosabb, mivel hogy nem attikai szilénre, hanem vele azonos ábrázolású és lényegű démonokra, így pl. korinthusi szatírokra vonatkoznak. *Ἠίππος* és *Ἠίππαιος* név, a mely chalkidikei amphorán lelhető lópatás szatíralakok alá van írva, kétséget nem hagy jellegük felől.¹⁾ Ugyancsak chalkidikei vázákon található az *Ὀφαιῖς* s a *Δάσων* név, a melyek közül az első vonatkozik a szilén lófülére. *ὦτα μεγάλα ὄρθια*, a hogy Lukianos mondja a szilénre, a másik pedig szőrös állati testére.²⁾ A *Πόρις* szilénnév, a mely borjút jelent, ép olyan metaforikusan érthető csupán, mint a Tízgyújtó Prometheus híres *τράγος*-a; jelenti az »ifjút«, miként a tragikusoknál is.³⁾ E név különben *korinthusi vázán* is előfordul a szatírra.⁴⁾ A korinthusi vázákon *Δίων* szatírnév és *Δίω* nimfanév közös töve mutatja a szatír és nimfa összetartozását a Peloponnesoson is, a mi Attikában talán még szembetűnőbb. Egyébként futkosó természetükre vonatkozik,⁵⁾ a mi inkább a lónak, mint az ugráló kecskének a sajátja. A szintén korinthusi *Φάρις* = vadkan névből egyrészt a *Πόρις*-hoz hasonló tanulságok vonhatók le, másrészt, mivel gyökerében benne van a »termékeny« jelentés, e démonok termékenységi szellem jellegét mutatja.⁶⁾ A korinthusi *Πύρφος* név emlékeztet a François-váza *Πύρος* nevű kentaurosára s a maleai szatírra, *Πύρροχος*-ra.⁷⁾ Végül egy boiotiai szilénszerű démon neve, *Σάμων*, *Σήμος* alakban régi lónév.⁸⁾

Annak az iránynak, a mely különbséget akar tenni a szatír és szilén között, amazt kecskedémonnak, ezt lódémonnak fogva fel a legújabb korban is sok képviselője van. Ezt az irányt szövegezteti meg Wernicke Konrád,⁹⁾ két fontos érvet hozva fel. Az egyik Herodotos sokat vitatott feljegyzése,¹⁰⁾ a mely azt mondja, hogy Sikyonban Adrastost, az ősi argosi hőroszt tragikus karokkal (*τραγικοῖσι χοροῖσι*) tisztelték, de Kleisthenes ezeket Dionysosnak juttatta. A másik pedig az arkadiai »kecskelábas, kecskehomlokú« Pán széleskörű kultusza a Peloponnesos északi vidékein. Ezekből Wernicke azt következteti,

¹⁾ Fränkel, Ch.: Satyr und Bakchennamen auf gr. Vasenbildern. 1912. p. 7.

²⁾ I. m. p. 8.

³⁾ I. m. p. 10.

⁴⁾ I. m. p. 16.

⁵⁾ I. m. p. 17.

⁶⁾ I. m. p. 18.

⁷⁾ I. m. p. 18.

⁸⁾ I. m. p. 19.

⁹⁾ K. Wernicke: Bockschöre und Satyrdrama. Hermes XXXII, (1897) p. 290—310.

¹⁰⁾ Herodotos V. 67.

hogy a Peloponnesos hegyes-völgyes tájainak parasztjai között ősi kecskekultusz volt s a szatír is, a mely végeredményben nem más, mint maga Pán, kecskedémon. A lótenyésztés, mondja a 293. lapon, a mely a hellén világ más vidékein virágzott és ott lóalakú démonok megalkotására vezetett, az úttalan peloponnesosi hegyek birodalmában nem boldogult. Itt az arkádiai fensík szirtei között volt a kecskenyáják hazája. Ennek az istene csak a kecskealakú Pán lehetett. Nagyon helyesen feleli az első évrre Reisch: Lehetetlen volna azt képzelni, hogy Herodotos, a ki Athenben annyi tragikus kart és szatírdramát látott, Kr. e. 450-ben a *τραγικοὶ χοροὶ* kifejezést sekyni «kecskekarra» használta volna (a hogy Wernicke fordítja) és nem gondolt volna arra, hogy olvasói, ha dionysosi ünneppel és Adrastos szenvédeiseivel kapcsolatban tragikus karról hallanak, szükségszerűen az attikai tragédia karára fognak gondolni. E szó *τραγικός* már az V. sz.-ban annyit jelent mint *τραγωδικός*.¹⁾ A mi pedig a lótenyésztést illeti, épen nem Attika meg a többi északi állam volt kizárólag *εὐπλοῦς χώρα*, hanem elég fontos adat van arra, hogy ezt állítsuk Argolisról, Arkadiáról s Elisről. Strabon geografiájának Arkadiáról szóló részében²⁾ ezt írja: «Van itt bőségesen legelő, leginkább számaraknak és csődöröknek való; mert hát *lóban is legjobb az arkádiai fajta, épúgy az argolisi is, meg az epidaurosi*. Az aitolosok, meg az akarnaniaiak pusztái is jók a lótenyésztésre, nem kevésbé a thessaliaiak». Argosnak már Homerosnál állandó jelzője a lótenyésztő s egyik főistensége Poseidon hippios. Egy thelpusai (Arkádiában) mythos szerint a lóvá változott Demetert Poseidon lóalakban teherbe ejti, a ki aztán a csodás Areion lovat hozza a világra.³⁾ A szintén arkádiai Phigaleiában lófejjel ábrázolták Demeter melainát,⁴⁾ határozott bizonyítékanul annak, hogy Demetert valaha Arkádiában lóalakban tisztelték. Az Elis és Arkadia határán elhúzódnó Pholoeba se lokalizálódhatott volna a nagy kentaurosharcz, ha nem lett volna híres lótenyésztéséről. Elis ősi mondája a Hippodameia (= lószelídítő) kezéért rendezett kocsiversenyről s maguk az olympiai játékok, melyeknek fénypontja mindig a lóverseny volt, Elis fejlett lótenyésztésére engednek következtetni; épúgy az előbb Korinthos, majd Sikyon által Poseidon hippios tiszteletére egyharmadában lóversenynyel rendezett isthmosi játékok. A hagyomány, mely szerint a lóversenyben először Spárta vezetett, a peloponnesosi lótenyésztés fölényét mutatja. Kiepert is⁵⁾ a mellett, hogy a hegyes vidékek kecsketenyésztését kiemeli, hangsúlyozza Thessalia, Boiotia, Attika, *Argos*, *Elis*, Aitolia virágzó lótenyésztését.⁶⁾

¹⁾ Reisch: Zur Vorgeschichte d. att. Tragödie. Festschrift für Gomperz 1902. Szerinte van egy kibuvó, t. i. hogy Herodotos régi forrásból merített. De ez csak akkor számítana némileg, ha be lehetne bizonyítani kecskarok létezését a Peloponnesoson. Ez azonban lehetetlen. — *τραγικός* először Plutarchosnál = kecske-.

²⁾ Strabon VIII. p. 388.

³⁾ Pausanias VIII. 25, 5.

⁴⁾ Pausanias VIII. 42, 2.

⁵⁾ H. Kiepert, Alte Geographie 1878. p. 237.

⁶⁾ V. ö. még Keller, Die antike Tierwelt 1909. p. 246.

Különösen elhibázott Wernicke érvelése azon a ponton, a hol Pán, az arkadiai kecskeisten és a szatír azonosságát bizonyítja. Pán, az arkadiai pásztorok istene, védője a nyájnak és pásztoroknak, ő a démon meridianus, a ki kecskelábon, kecskeszarvval barangol a mezőn syrinxét fújva, nimfákkal enyelegve úgy, a hogy a heverésző arkadiai pásztor elképzelte magának: de egyéb semmi más, a kit még sem Homeros, sem az argolisi kultuszokat ismerő Hesiodos nem ismer, mert csak Arkádiában élt. Evvel szemben a szatírokat már Hesiodos ismeri Argosban és pedig éppen nem valami jóságos, pásztorokat védő isteneknek,¹⁾ hanem szeszélyes «semmirekellő, használhatatlan népség»-nek. Pán alakja csupa idill és poézis, a milyen az elzárt arkadiai pásztorélet, a szatíroké csupa elevenesség, szilajság, a milyen az argolisi puszták élete, a melyek Trója alá özönöltették a hellén rajokat s a melyekért örökös szívós küzdelem folyt a két örök vetélytárs, Athén és Spárta között. A «lótenyésztő» Argos, a csatornázás és így a rendszeres földművelés őshazája,²⁾ nem érdeklődhetett eredetileg a télen pásztoristen után, az ő démonai a föld, a termőföld szellemei, a szatírok. Eredetileg hegyek közt, erdőkben tanyáznak s vadakat hajszolnak, mint rokonaik a kentaurosok. Félállatok (φῆρεα) lófüllel, lófarokkal, lópatával, ruhátlanok, s széles orruk és ajakuk elárulja a különben mondákban is megnyilatkozó bujaságukat. E hegyi szellemek, a hegyi nimfák társai, éltetői a vidéknek, életadó forrásokat fakasztanak s itt tartózkodnak legszívesebben. Ezért lóalakúak: hogy ló és forrás szorosan összetartozik, mutatják a mondák, melyek lófakasztotta forrásokról emlékeznek. Homerosnál³⁾ is lovat aldoznak a forrásoknál, a Bermios hegyén forrás mellett fogják el.⁴⁾ Pyrrichosban a piaczi forrásnak ő az istene,⁵⁾ Marsyas szatír kút-istenség,⁶⁾ Sicilia, a Ficoroni-féle cista⁷⁾ stb. ennek mutatják. A lóalak különben bizonyítja azt is, hogy ők eredetileg vegetáció-démonok lokális jelleg nélkül: az áldás és termékenység, melyet ők adnak, külsőjükön is ki van fejezve az ithyphallikus ábrázolásban.⁸⁾ A ló összefüggése a termékenységgel sokszorosan bizonyított tény. Dionysos, a termékenység istene még thrák hazájából hozta magával a lovat kísérőül, Demeter is lóalakban válik a csodálatos Areion ló anyjává, a római October equus halála az ujonnan elvetett gabonára áldást hoz s a germán Wodan lova, a melynek számára a learatott földön a délnémet paraszt néhol ma is abrakot készít ki, valaha szintén a termékenység hozója volt. A walkűrök lovai, ha megrázzák magukat, sörényükről harmat hull a völgyekre s «gyümölcsshozó jégeső» a fákra. Nagyon általános volt az egész ókorban a fantázia játéka a ló és víz össze-

¹⁾ A szatír régi vadságára mutat a nyájakat dézsmáló szatír fen-
tebb említett esete. Apollodoros II. 1. 1.

²⁾ A monda szerint Danaos lányai ajándékozták meg kutyákkal a
«szomjas» Argost.

³⁾ Ilias XXI. 132.

⁴⁾ Herodotos VIII. 138.

⁵⁾ Pausanias III. 25, 3.

⁶⁾ Jordan, Marsyas, 1883. p. 14.

⁷⁾ Sittl, Atlas zur Archäol. d. Kunst (J. Müller Hdb.) 1897. Taf. XV. 1.

⁸⁾ Kuhnert (Roscher-lexikon): Satyroi, Wesen u. Charakter.

hasoultásával. A vízi istenek is rendszerint lóalakúak. A víz pedig a termékenység főfeltétele.¹⁾ Ezzel szemben a kecske semmi mitologiailag kimutatható vonatkozásban nincs a termékenységgel. A bujassággal igen s a görög és római kéjelgők gúnyneve *τρᾶρος* volt, de ez épen nem termékenység. A búzós és pásztorát is megtámadó bak már csak az elfajult Dionysosnak volt kedvelt állata.

Az európai népeknél még ma is létező vegetációdémonok hasonló tulajdonságokat mutatnak, mint a szatírok.²⁾ A mantuai erdei szellemek félállatok farokkal, az orosz ljesie kecskealakot vehet fel, de nyérit, mint a ló, a hesseni «vademberek» ruhája zöld, durva és szőrös, a graubündeni Waldfänke-k egész testükön szőrösök s csak bőrkötény van rajtuk s közükben gyökerestül kitépett fenyő van (xanthosi fríz!). Az érzékiség különösen a svéd skougman alakjánál van hangsúlyozva. Ezek a szellemek sok titkos dolgot tudnak és ismerik a természet erőit. A hesseni «vademberek» tudják, hogy mire jók die wilden weisen Haiden und Selben, a déltiroli mon és a valsuganai salvanel tud sajtot, vaját és oltót készíteni; a graubündeni Waldfänke-k nemcsak a *baromtenyésztés titkait* ismerik, hanem a pestist is el tudják hárítani.³⁾ Azok az adatok, a melyek a szilén ill. szatír bölcsességéről szólnak, a miket alább fogunk ismertetni, a szatír hasonló jellegéről tanuskodnak. Látjuk tehát, hogy ezek a démonok a nép legköznapiabb szükségleteit tudják kielégíteni, a mi mindenesetre egy ősbibb, primitívebb kor vallási felfogásának a maradványa s teljesen távol áll a magasabb vallási eszmevilágtól. A természettel jobban összeolvadó, vallásteremtő görög népszellem ezekből kifejezetten termékenységi démonokat alakított. Hogy Argolis lakossága is (mert hogy a satyros szó innen származik, az kétségtelen) *termékenységi démonnak* fogta fel és így azt a tulajdonságát tolta előtérbe, a mely a természet tenyészerszerejének bujasságát szimbolizálja, azt mutatja többek közt nevének etimológiája is.⁴⁾ Argolisban külö-

¹⁾ Keller, Die antike Tierwelt 1909. p. 246 sqq. p. 299 sqq. — Mannhardt, Wald- u. Feldkulte 1875. I. kap. IV. § 15. — CIG. 1449: Lakoniában Demeter és Kore papnőinek neve πῶλοι = lovak.

²⁾ A modern paralelek Mannhardt Wald- u. Feldkulte 1875—77-ből vannak véve. M. azt is vitatja, hogy ezek a vademberek, a szatír is, egyúttal a vihar okozói is, a mit több adattal bizonyít. Ha ez igaz, akkor a szatír lóábrázolását feltételezni egygyel több okunk van, mert a szelet okozó istenségeket a görögök kizárólag lóalakban képzeltek el. — V. ö. Bulle, Die Seilene in der arch. Kunst. 1893.

³⁾ A szatír kópéságára is, a mely a filozófusoknál az iróniáig nemesedett, találunk e mondákban rokon vonásokat: az elfogott Waldfänke, a kinek *egy természeti titkot kell elárulni*, jó tanácsot ígér; mikor erre szabadon bocsátják, azt tanácsolja, hogy jó időben vigyen az ember magával ködmönt s ha kényelmetlen lesz, azt teheti vele az ember, a mit akar.

⁴⁾ Az Etymologicum Magnum szerint Σάτυρος. Παρὰ τὸ σάτην, τὸ αἰδοῖον, σάτηρος καὶ σάτυρος· κατωφερέει γὰρ τὸ γένος τῶν σατύρων. — Boisacq, Dictionnaire etym.: σάτυρος «cui membrum turget». Solmsen J. F. XXX. 36. azaz: σα < idg. *tup: *ση < idg. *tupē «penis» (v. ö. σαίω, σάτη) + τυρος, idg. *tū — *teuā — «être gonflé, turgescens» (v. ö. τυλή, τύλος, τύμβος, τυρός). Lagercrantz Sertum phil. C. F. Johansson oblatum 1910. p. 117 sqq. a σατήνος etimológiáját a κήλων «étalon; fig. lascif» szó alapján magya-

nősen otthonosak voltak e termékenységi démonok azokon a helyeken, melyeknek népe földmívelésből élt: így Argos vidékén, az Asopos folyó völgyében Phlius körül, Korinthos és Sikyon között elterülő homokos síkságon.

Ha tehát ezek a vad erdei koboldok ismerik a természet titkait, mi sem természetesebb, mint a népnek az a törekvése, hogy őket hatalmába kerítse. Természetesen, mint hatalmas szellem, szeret ártani is, hogy megmutassa hatalmát, a mint ezt Argos nyájdézmálózatiójánál láttuk. A titkát nem szereti kifecsegni s azért épúgy, mint Proteust csellel, erőszakkal kell vallomásra bírni. A lakosság sok helyen ma is hisz ebben s részegítő italokkal, mézzel s más ilyenekkel iparkodnak őt törbe csalni. Így az obersteieri Wassermann lerészegítik, elfogják és jóslásra kényszerítik.¹⁾ Hogy a görögöknél ez a vademberfogás mennyire el volt terjedve, ezt mutatja az a számos adat, a mely a szatír elfogatásáról szól. Plutarchos²⁾ meséli el kimerítően azt az ősi mondát, hogy Midas mint üldözte a szatírt; mikor nagy-nehezen lefogta, ez sokáig konokul hallgatott s végül kijelentette, hogy legjobb az embernek meg nem születni s ha már egyszer megszületett, minél előbb meghalni. Aristoteles a szatír bölcsességét hozza fel az elfogatás okául³⁾ s tényleg Platon is Marsyas szatírhoz hasonlítja Sokratést.⁴⁾ Mi lehet más ez a bölcsesség egy egyszerű földművesnél, mint a föld titkos erőinek ismerete, valami babonás ihlettség! Az ókori írók az elfogatás módját úgy írják le, hogy Midas, akár makedoniai rózsakertjében, akár Kisázsiaiban, egy forrásba bort kevert, s így a szatírt lerészegítve, *ὁπὸ μέθης*, rabul ejtette.⁵⁾ Lehetetlen, hogy eszünkbe ne jusson itt az *elisi* «silenos»-templom, a hol *Μέθη δὲ οἶνον ἐν ἐκπώματι αὐτῷ δίδωσι*.⁶⁾ Nem kell hozzá különös merészség, hogy ebben az ábrázolásban egy ilyen fogságba jutás halvány emléket lássuk.⁷⁾ A szatír lerészegítés szokásának nagy földrajzi elterjedtségét illusztrálja Philostratos egy legendája is.⁸⁾ Thyanai Apollonius egy aithiopiai (!) faluba ér, a hol egy szatír üldözi az asszonyokat. A falú bírójához megy s felajánlja, hogy előzi a vadat. «Ha a parasztoznak van boruk, mondá, a szatír elé kell tenni». Hallgattak a tanácsra s bort öntöttek a juhok vályúiba. Ekkor Apol-

rázza. V. ö. Boisacq i. m. s. v. *κῆλον*. — Az összes magyarázók kezdenek megállapodni a «*σατύρος* = buja» értelmén. V. ö. Gruppe, Gr. Myth. p. 1387. — A «*σατύρος* = *τύπος* = *τύπος*» etimológia a szatír és pán alexandriai összekeveredéséből származó tévedés. — Érdekes, hogy Aristoteles nem a kecskét, hanem a lovat tartja legbujább állatnak: Hist. anim. Z. 18. 572*8.

¹⁾ Pröhle, Deutsche Sagen 1879¹, p. 196.

²⁾ Plutarchos, Consolatio ad Apoll. 27.

³⁾ Plutarchos u. o.

⁴⁾ Platon, Symposion p. 215.

⁵⁾ Herodotos VIII. 138; Xenophon, Anabasis I. 2, 13; Athenaios II. 45 C; Philostratos major I. 22; Pausanias I. 4, 5. V. ö. Kuhnert i. m. Midas-czikk.

⁶⁾ L. p. 9. 4. jegyz.

⁷⁾ Hogy a «silenos» itt Dionysostól független, azt Pausanias külön hangsúlyozza. Már pedig a bor szeretete e démonoknál csak a Dionysos thiasosába való föl vételnél kezdődik.

⁸⁾ Philostrati Vita Apollonii VI. c. 27. p. 123. (ed. Kayser).

Ionius nevén szólította a szatírt, magában pedig átkot mormolt hozzá. A szatír ugyan nem lett láthatóvá, de látták, a mint a bor szemlátomást fogyott. Mikor a bor egészen elfogyott Apollonius elvezette a népet a nimfabarlanghoz (!), a mely a falutól mindössze száz lépésnyire volt, megmutatta nekik a szatírt, a mely már bent aludt, de megtiltotta, hogy bántsák, mert a szatír ezentúl már önként felhagy szilaj játékaival. Az egész elbeszélésen tisztán látszik, hogy itt egy akkor is élő népi szokást, vagy ennek emlékét ápoló legendát alakított át az író úgy, hogy az a csodatevő böles egyéniségének legjobban megfeleljen. A való mag benne egy etnografiai tény: a szatír lerészegítése. Hogy milyen célból, azt már láttuk. Kuhnert¹⁾ felhoz egy pár attikai vázát, melyeken poroszlok, parasztok vezetik a foglyul ejtett szilént; ezek a vázák annál fontosabbak, mert a Midas-legendával semmiféle kapcsolatban nincsenek s így teljesen *benszüllött helyi mondával* van dolgunk.

A szatírfogásnak oly sok és egymástól oly távol eső helyeken való fellelése másból nem magyarázható, mint a nép említett törekvéséből, hogy a természet ezen démonait akár szép szóval, akár erőszakkal hatalmába kerítse s tőlük a természet erőire vagy a jövődőre nézve titkokat csikarjon ki. Másrészt pedig tanubizonysága annak, hogy a falvakban élénken virágzó, termékenységi démonok tiszteletére rendezett vallásos ünnepeknek ez a foglyulejtés egyik fontos, sőt alapvető eleme volt.²⁾

Már most menjünk egy lépéssel tovább. A drámai előadások vallásosan népies eredetűek, tehát a *szatírdráma eredete is népi kultuszra vezetendő vissza. Ez a kultusz pedig nem lehet más, mint a nép körében ősidőktől fogva tiszteletben álló s a természet titkait ismerő erdei szellemeknek, a szatíroknak kultusza.* Ha pedig a szatírdráma a szatírkultusból fejlődött ki, ennek az ősi eredetnek a nyomait magán kell hordania. Feladatunk tehát az, hogy megvizsgáljuk, vajjon föllelhető-e a szatírdramában, bárminő elmosódott körvonalakban is, olyan elem, még pedig strukturális elem, a mely megfelel annak a viszonynak, a miben a szatírkultuszban résztvevő ember áll naívan a szatírral szemben. Ez a viszony pedig, a mint láttuk, a primitív ember azon törekvése, hogy a (fontos titkokat tudó) szatírt (mivel szép szóval tőle a titkot épűgy, mint Proteustól, meg általában a többi titoktudó istenségtől kicsalni nem lehet) foglyul ejtse. Egyszóval, megvan-e a szatírdramában a foglyulejtés motívuma?

A szatírdramák még a mai töredékeikben is meglepő feleletet adnak erre a kérdésre. Ezt a feleletet még az Ichneutai felfedezése előtt, mely mint látjuk majd döntő erejű úgy fogalmazta Kuhnert,³⁾ hogy a szatírok rabsága állandó eleme volt a szatírdramának, azon célból, hogy ezzel föllépésüket motívalják. Egy óriás, vagy más mesés szörny foglyul ejti őket, de jön egy herosz, a ki megmenti a fogoly szatírokat.

¹⁾ Satyroi czikk, 458. hasáb.

²⁾ Hogy szatírkultusznak kellett lenni, azt fölösleges bizonyítani. S hogy ez elsőrangú ünnep volt, az a szatír elsőrangú fontosságából, a paraszt népre nézve, következik.

³⁾ Midas-czikk, Roscher-lexikon.

Egy egészen, egy félig s kb. hatvan, töredékekben fenmaradt szatírdráma van hivatva az állítást támogatni. Az egyetlen egészében megőrzött szatírdráma Euripides *Kyklopsa*. A prologus elmondója, a szilén, már az első sorokban úgy mutatkozik be, mint a kinek tipikus sorsa, hogy ezernyi bajon menjen keresztül. Egyszer már elhagyta őt Dionysos, a mi miatt bajba került s most is hasonló sorsra jutott, mert «a kyklopsok egyike elfogott bennünket s szolgák vagyunk házában». ¹⁾ Tényleg a darab folyamán részünk lehet abban a mulatságos látványban, hogy a haszontalan, borívó, harczaival kérkedő szilén tejesköcsögöket sikál szorgalmasan s szatírai hozzájuk nem épen illően Polyphemos kecskeit terelik haza.

A legújabbban fölfedezett Ichneutai még ennél is fontosabb adatokkal szolgál. Magának a darabnak tartalma mitsem enged következtetni a szatírok rabszolga voltára. A szatírok az erdőben kószálnak szanaszét, a melynek Apollon, a prologusmondó, szerint rendes lakói ők, tehát látszólag szabadok. S mégis, mikor a szilén Apollonnal alkuba bocsátkozik arra nézve, hogy segít szatírjaival Apollon elveszett marháinak felkutatásában, az isten az aranyjutalmon kívül mást is ígér; a szilén meglepetten kérdi:

τί τοῦτο; ποῖαν δωρεάν ἄλλην λέγεις;

mire Apollon feleli:

ἐλευθερος οὐ [πᾶν τε γένος ἔσται τέκν]ων.²⁾

Hogy ki az az úr, a ki alól majd Apollon felszabadítja őket, az nincs itt megnevezve s valószínűleg nem is nevezte meg a darab: az bizonyos, hogy föl nem léphetett. S az a körülmény, hogy a költő nem is tartja szükségesnek ezen úr megnevezését, csak azt bizonyítja, hogy a közönség előtt megszokott, magyarázatra nem szoruló tény volt a *szatírkar rabszolgaállapota*, azaz ez *állandó alapeleme* a szatírdramának.³⁾ A szatírdramák meséje aztán ehhez az alapelemhez alkalmazkodott, ezt a motívumot szőtte tovább. Ezért van az, hogy a fenmaradt szatírdramáknak több mint felében egy-egy mesebeli szörnyeteg, rabló vagy zsarnok a főhős, a ki a gyáva s csak szájaskodni tudó szatírokat könnyű szerrel hatalmába ejtette. Ismét más szatírdramaczínek, mint pl. Hirnökök, Csontszedők, Süketek, Aratók, a

¹⁾ Euripides, *Kyklops*, v. 23, 24.

²⁾ Sophokles, *Ichneutai*, v. 56, 57. Wilamowitz con. v. 158. alapján.

³⁾ Semmikép sem áll meg C. Robert (*Aphoristische Bemerkungen zu Sophokles' IKHNEUTAI*. Hermes XLVII. p. 552) erőltetett magyarázata, mely szerint régebben a darab tartalma s az előadás reális viszonyai jobban összeforrván a szatírdramában, mely a tragikus verseny utolsó pontja volt, a kar szolgálata a choreosszal, vagy archonnal, vagy demoszal szemben felszabadult. Az idők folyásában a polgárkar ezen eredeti szabadulása elfelejtődött, de maga a felszabadulási motívum megmaradt, illetve bővült a foglyul ejtő zsarnok motívumával. — Ez a magyarázat nemcsak azért lehetetlen, mert a kar és demos ur-szolgai viszonyának ilyen kifejezésére semmi szükség sincsen, hanem főleg azért, mert feltételezi azt, hogy a szatírdráma a tragédiával egykorú, ill. hogy a tetralógikus szerkezet ősi. Pedig egyik sem igaz.

kik alatt természetesen a kart, tehát szatírokat kell érteni, mutatják azt az alantas szolgálai rangot, a mit e darabokban viseltek. A töredékes verssorok közül is nem egy mutat a kar ezen állapotára. A Sphinx (fr. 236.)¹⁾ szatírkara *urának* nevezi a szörnyeteget; Helena menyegzője (fr. 184.) *testőrölknek*, Herakles a Tainaroson (Eustathius: Ilias comm. p. 297, 37.) *εἰλωτες*, rabszolgáknak nevezi a szatírokat s Achaios Omphalejában (fr. 32.) azt mondja valaki *περὶ τοῦ σατύρου*, hogy *ὡς εὐδουλος, ὡς εὐοικος*, a hol a magában álló szatír, mint a szatírdramában rendesen, az öreg szilént jelenti: ez jó az ő szolgálaihoz, a kik nem lehetnek mások, mint a szatírok. Tényleg az öreg szilén az Ichnentaiban is úgy szerepel, mint valami rabszolgafőnök, a ki rendelkezik a szatírokkal, de egyébként ő is ép olyan rab, mint azok. Hogy pedig ez az elem ősi elem, azt mutatja az, hogy a legrégebb szatírdramákban is, Pratinas Küzdőiben (Palai-stai) s Aristias Kyklopsában, foglyok voltak a szatírok, amabban Kerkyon, ebben Polyphemos foglyai. Idővel, mikor már Aristophanes szerint is meghalt a tragédia, velepusztult hű társa, a szatírdráma is, aktuális bohózatá fajult; de mikor Sositheos nemes irodalmi tendenciával archaikus szatírdramát akar írni, olyat, a minőt a phliusi Pratinas is írt, fontosnak tartja, hogy a szatírkart, a mely a szatírdramának sokkal nélkülözhetetlenebb eleme, mint a tragikus kar a tragédiának, Lytieresnek, a vad frig királynak foglyaivá tegye meg.

A szatírdráma tehát bámulatos határozottsággal őrizte meg bölcsőjének, a falusi szatírkultusznak ősi elemét, a szatír elfogatását. Termékenységi démonok tiszteletére rendezett ünnepségek szerte Görögország földművelő vidékein el voltak terjedve. Hogy ezekre vonatkozólag írásos adataink aránylag szegényesek, az a dolog természetében bírja magyarázatát. Az u. n. olymposi istenekkel szemben, a kik Homerosnál és Hesiodosnál vonulnak fel s a kik ezáltal az irodalom megszentestett istenvilágát alkották, a földművelés istenei megmaradtak az egyes vidékek isteneinek, a kiket a lakosság tisztelt a maga kis falujában, hogy áldja meg a földjének a vetését, de a kik nem könnyen alkalmazkodtak a mítosz és a költészet céljaihoz.²⁾ Mind a mellett néhány ilyen kultusz talált följegyzőre. Így tudjuk, hogy az ión Lenaiák ünnepe eredetileg szintén termékenységi ünnep volt, a melyben Dionysosnak eleintén semmi megkülönböztetett szerep nem jutott.³⁾ Aigina szigetén Damia és Auxesia termékenységi istenségeknek volt jelentős kultuszuk⁴⁾ s Welcker szerint a tragikus karokkal tisztelt Adrastós is termékenységet adó jószellem.⁵⁾ Még fontosabb, mert valóságos argosi szatírkultusza vonatkozik az az adat, a melyet Pausanias őrzött meg számunkra.⁶⁾ E szerint az Erasinos partján (Argos mellett) Diony-

¹⁾ A. Nauck, *Tragicorum Graecorum Fragmenta*. 1889.²⁾ A fragmentumokra nézve mindig e kiadást értem.

²⁾ Fairbanks, *Greek Religion* 1910. p. 216.

³⁾ Dittenberger, *Sylloge* 1900. 615.

⁴⁾ Herodotos V. 83.

⁵⁾ Welcker, *Griechische Götterlehre* 1857. 1, 447.

⁶⁾ Pausanias II. 24, 6.

sosnak és Pánnak áldoznak, sőt Dionysosnak ünnepe is van itt, a mit *tyrbe*-nek hívnak. Ezt a *tyrbe*-t M. P. Nilsson¹⁾ összeveti a *Tyrbas* szatírnévvel, valamint a *sikinnotyrbé* nevű fuvaldallammal (Athenaios 14. p. 618 C) s ebből arra következtet, hogy az ünnepségen szatírkar tánczolt. Mi tovább mehetünk a következtetésben. Ha ez az ünnepség eredetileg dionysosi ünnep lett volna, akkor nem lehetne megérteni, hogy hogyan nevezhették el egy alárendelt szereplőről (a milyen dionysosi ünnepen egy szatír lehet) az ünnepet. Ez csak úgy lehetséges, ha az ünnepség kizárólag szatírok tiszteletére volt rendezve. S mivel viszont ilyen önálló szatírkultusz csak Dionysosnak a szatírokkal való peloponneszosi egyesülése előtt lehetséges, jelen adatunk egy kétségtelenül ősi argosi szatírkultusz meglétéről értesít bennünket, a mit a szatírok és a földművelés szoros kapcsolatából különben is sejtettünk. A szatír lényege és fontossága ennek lehető legintenzívebb kultuszát tételezi fel s ezt kellene állítanunk, ha egyetlen pozitív adatunk sem volna.

Minél kevésbé dogmatikus, tehát minél primitívebb s a magasabb társadalmi osztályoktól érintetlenebb valamely kultusz, természetesen annál inkább áll az őt ápoló s legnagyobb mértékben konzervatív népszellem hatása alatt. A legnépiesebb s így legkonzervatívabb kultusz pedig kétségtelenül a chthonikus kultusz, a melyhez a szatírkultusz is tartozik, a miből következik, hogy megközelítő pontossággal alkalmazhatók reá azon tanulságok, a melyek a mindenkorai földművelő primitív népek kultuszaiból levonhatók. Ezekben a kultuszokban nagy szerepet játszik az u. n. *homoiopatikus* (vagy *szimpatikus*) *mágia*, a mely azon a néphiten alapszik, hogy valamely istenektől függő dolog utánzása által magát az illető dolgot eredetiben is elő lehet idézni. A primitív logikában ez esetben a hasonlóság már ok. Általában, mint Lehmann Eduard mondja,²⁾ az a primitív logika tulajdonsága, hogy okozati összefüggést lát ott, a hol mi a mi tudásunk szerint csak képzettársulásról (Vorstellungsassoziation) beszélünk: egyidejűség, következés, érintés mindig tényleges következményekkel jár. Ha ez az ember esőt akar, korsóból vagy más e célra készült vallásos eszközből vizet önt a földre s biztos benne, hogy ez az eljárás esőt fog előidézni.³⁾ A vadembereknél ma is dívó haditánczok, a melyekben az ellenség menekülését utánozzák, ennek a megszalasztásnak az előidézését akarják kieszközölni. A szimpatikus *mágia* erejébe vetett hit a mozgató oka azoknak a Görögországban mindenütt kimutatható phallikus felvonulásoknak, a melyekben termékenységi démonoknak felöltöztetett emberek vegetációképeket ábrázoltak s cséljuk volt fellépésük által az igazi termékenységi démonokat odacsalni.⁴⁾ Szinte fölösleges rámutatni arra a fejlődésképes drámai csírára, a mely ilyen utánzó felvonulásokban rej-

¹⁾ Nilsson: Griech. Feste p. 303.

²⁾ Lehmann: Die Anfänge der Religion p. 11. (Kultur der Gegenwart T. I. Abt. III. 1.)

³⁾ Ez a homoiopatikus *mágia* ismeretes pl. Dionysos Dendritesnek, mint termékenységi istennek kultuszában is. V. ö. Farnell, 'The cults of the greek states 1909. V. p. 194 sqq.

⁴⁾ Sam Wide, Griech. Religion. Gercke-Norden Einleitung 1910.³ II.

lik.¹⁾ A szatírdráma fentebb kimutatott állandó alapelemét s a szatírfogság mondájának széles elterjedését idevéve kimondhatjuk, hogy *Argolis földművelő parasztsága körében a szatíroknak, mint termékenységi démonoknak évfordulós kultuszok volt, a melyen ilyen homoiopatikuss magiát tartalmazó cselekmény folyt le egy papi szerepet betöltő ember s a szatíroknak öltözött hívőkar között. A pap a községet képviselte s ennek a nevében kerítette hatalmába a szatírokat, mi által a földek termékenysége a naív hívők számára biztosítva lett. A későbbi szatírdramának ezen ősi fázisában is fellelhető tehát a drámaiságnak elengedhetetlen feltétele: két ellentétes hatalom szembeállítás. Az érdekek ezen összeütközésének szükségképen meg kellett lenni egy oly magban, melyből később drámának kellett fejlődni. Nem lehetett tehát tisztán kar²⁾ a minthogy nem is volt az, mert akkor lírikus daltájjá fejlődött volna a legjobb esetben. Ha el is képzeljük, hogy eredetileg csak kar volt s ebből vált ki az első színész, azt már nem tudjuk megérteni, hogy mi oka volt ennek a kivált choreutának a kar ellen fordulni; ha meg nem fordult ellene, hol itt a drámai következmény, az összeütközés? Az első színész a karral szemben, jelen esetben a pap a szatírokkal szemben, idegen elem volt s természet-szerűleg az is maradt mindig.³⁾*

(Vége következik.)

(Budapest.)

LAJTI ISTVÁN.

HAZAI IRODALOM.

Némethy Géza: Commentarius exegeticus ad Ovidii Epistulas ex Ponto. Budapestini. Sumptibus Academiae Litterarum Hungaricae. 1915. 86 l. Ára 3 K.

Némethy Géza latin magyarázatos kiadásait egy újabb munkával gyarapította. 1913-ban jelent meg a *Commentarii exegetici ad scriptores Graecos et Romanos* cz. sorozatban az Ovidius Tristiajára, most az *Epistulae ex Ponto*-ra vonatkozó kommentár. E munka

¹⁾ κατ' ἐξοχὴν a vegetációdémonokban van meg az a tendencia, mondja legjobb ismerőjük Mannhardt, hogy az istenivel való érintkezésre vágyó nép előtt eleven drámai cselekményben jeleníttessenek meg. Már a szántóföldön megkezdődik ez a cselekmény Észak-Európában s szabadabban folytatódik a karácsonyi játékokban. Így érthető meg, hogy jöttek az ókoriak ahhoz, hogy szatíraikat, mint drámai alakokat először a mezei szokásoknál, aztán télközépi s tavaszi ünnepeiken a vegetáció élén álló Dionysos kíséretében szerepeltessék. Mannhardt i. m. I. p. 200. V. ö. ugyanott Kap. III. 12. Dramatische Darstellungen der Vegetationslocke.

²⁾ Athenaios XIV. p. 630 C.

³⁾ A fejlődésében valószínűleg hasonló irányt követő tragédiánál is szembetűnő a színésznek a kartól elütő heterogén jelleme. Ez külsőleg is kifejezésre jut a ruházathoz, a mit a tragikus színész Dionysos *papjának* ruházatából kölcsönzött. V. ö. Müller, Griech. Bühnenaltertümer. 1886. p. 226 sqq.

mintegy függeléke az utóbbinak, illetve oly szoros kapcsolatban áll vele, hogy voltaképen egyszerre kellett volna kiadni, mert így elszakítva sajátosságosan vázlatos, majdnem folytonos utalásai miatt önálló egésznek nem tekinthető. Minthogy az Akadémia classica philologiai bizottsága nem ad ki külön szövegkritikai értékkel nem bíró szöveget, itt is nélkülöznünk kell a szöveget, mi megnehezíti a használhatóságot, mely nehézség fokozódik azáltal, hogy a kommentárban is minden oly pontra nézve, melyre vonatkozó jegyzetet nyújtott a Tristia-kommentár, e munkára történik utalás. A ki tehát az Epistulæ ex Ponto-t beható figyelemmel akarja tanulmányozni, kénytelen: a) a Teubner-féle 1904-iki szöveget figyelemmel kísérni, b) a Némethy praefatiójának alapján e szöveget helyesbíteni (már t. i. ha egyetért a szerző felfogásával) és c) a Némethy Tristia-kommentárját is forgatni. Ezért helytelennek tartom Némethy eljárását s egész sorát idézhetném az epistoláknak, melyeknek magyarázata alig tartalmaz többet, mint a Tristiára utalást.

Némethynek ez újabb munkája még fokozottabban magán viseli az ő magyarázati eljárásának irányát, mely pszichológiai, műszerkezeti elemzés nélkül a tudományos meggyőződés apodiktikus kijelentéseivel megelégszik, melegebb érdeket költeni, vonzó olvasmányt nyújtani nem törekszik. Félreértetni nem szeretnék, mert Némethy tudományos képzettségét, exegetikus tehetségét, az Ovidius-irodalomban való nagy jártasságát senki jobban nem ismeri, senki többre nem becsüli, mint jómagam; de az Epistulæ ex Ponto az érdekes kutatások egész sorát provokálja. Csak a Schanz irodalomtörténetének 305. fejezetéhez csatolt irodalmi áttekintésre utalok, melyre utalás sem történik a munkában, holott a praefatióban expressis verbis kifejezi, hogy az egyetemi hallgatók érdekére is tekintettel volt. Hiszen voltaképen Némethy programjában nem annyira a tudományos *novum* játszsza a főszerepet. Ő nem az Ovidius-kutatókra appellál és azoknak figyelmét akarja felhívni a saját vizsgálódásainak eredményeire, mert akkor reflektált volna a szövegkritikai praefatióban a lacunák kérdésére, reflektált volna Merkel kirekesztéseire, nem csak konstataulta volna, hogy uncos removi! Hiszen e tekintetben a Lemaire-féle sorozatban fölvelt Heinse-Burmman-féle szöveghez tért vissza. Nem reflektált Riese 1874-iki Tauchnitz-féle kiadásának igen értékes előszavára sem. Ugy hogy a Némethy praefatio critica-ja úgy néz ki, mint egy oly szerző műve, ki az igazság teljes birtokában érzi magát és kijelentésekre szorítkozik. Egyetlen javítást eszközölt *ex suo penu*: III, 1, 21. versében: *in ulvis* > *silvis*, a többi eltérés a Merkel-féle szövegtől vagy kézirati alapon nyugszik vagy mások javításának alapján jött létre. Távolról sem hibáztatom az eljárást, sőt józan méréséketlennek minősítem. Finom látással válogatta ki a legjobb lectionakat vagy javításokat. Az indokolást a kommentár megfelelő helyen rokonhelyek idézeteivel támogatja és pedig igen ügyesen. Így I, 1, 41. *dearum* > *Dianae*; I, 3, 51. *uvas* > *herbas*; I, 5, 22. *Alpibus* > *salitibus*; II, 5, 67. *nobis* ... *vobis* > *vobis* ... *nobis*; II, 9, 26.: *in cursu* (cod. Monac. alapján igen helyesen) > *census*. IV, 16, 34.: *tinctum* (kódexek alapján) > *tinguat* IV, 16, 33.: *Passerque* > *passerque*. Nem fogadhatom el I, 4, 36.: *sacra* (codices meliores) > *densa*. Hiába vették föl a Jason hajójának találó jelzőjeként *sacra-t*, itt oly szem-

betűnő a 35. v.-ben a *fragili ligno*-val szembeállított *densa carina*, hogy jobbnak tartom. Így nem helyeslem, hogy a jobb kéziratok lectióját a II, 1, 37.: *versos*-t a gyengébb kódexek *veros*-ával cserélte föl, mert a triumphus alapját, a lerombolt falakat, akarja Ovidius kiemelni.

De térjünk rá az exegesisre. Némethy feladatul tűzte ki az egyetemi hallgatók érdekét szolgálni. Ebből a szempontból mérlegelve Némethy exegesisét, nyugodtan elfogadhatok majdnem minden magyarázatot, habár igazán többet kellett volna adni és főképen mindig az egyes levelek hangjára, czélzatára, milieujére sűrűbben reflektálni. Elismerem, hogy az egyhangú szavak, az üntig elcsépeelt retorika, majdnem az erkölcsi gyávaság bántó ismétlődése Ovidius e leveleiben látszólag a Tristiához képest semmi újat nem nyujtanak a magyarázóknak. De csak látszólag. Mert a szerző, ha csak a Schanz jellemzését tartja szem előtt, ha a prosopopœa Ovidiana érdekes kérdéseit, a chronologiai kérdéseket, azon személyek viszonyát, kikhez Ovidius leveleit intézte, de főként a levelek hangjában megnyilatkozó hangulatváltozást: a Tristia meleg, lírikus keservétől az Augustus halála után beállt újabb csalódások által előidézett resignatióig az Ovidius száműzetésében megnyilatkozó újabb meg újabb remények lassú kialvásának folyamatát a tanuló ifjúság előtt eleven rajzban, a megfelelő költemények csoportosításával feltűnneti akár az egyes levelekhez írott rövid bevezetések alakjában, akár a III. könyv epilógjával kapcsolatban és a IV. könyvben érezhető új hangot ismét megfelelő helyek idézésével szemléltethetővé teszi: akkor egy érdekes lelki rajzot állít elénk, mely feledhetetlen hatást tesz az ifjúságra. Példával világítom meg azt, mi lelkem előtt lebeg. Ott van a III. könyv I. epistolája: ez az adulationnak egészen a XIV. Lajos udvarában is számot tevő finom formáját tartalmazza: a félénk közeledés a hatalmában megközelíthetetlen uralkodóhoz, megdöbbenés az elkövetett vétség védelme megkísértésének még az árnyékától is, de másfelől a női köny hatalmába vetett bizakodás, az istenkép tisztelt uralkodó neje és az az esdeklő nő között a részvét és gyöngédség révén való közeledéshez kötött reménység által sugalt gyönyörű retorikai szövevény: Racine gyöngédségére emlékeztető részlet. Evvel párhuzamba állítható a Cotys királyhoz írott hasonló finomsággal szerkesztett levél (II. 9.), mely az udvari ember tökéletes udvariasságát tünteti ki.

Milyen távol áll ettől a IV. könyv hangja, kivált egy irigyéhez intézett utolsó levél (IV, 16.), melynek irodalomtörténeti bővebb megvilágítása elfért volna, valamint hivatkozás a Baehrens *P. L. M.*-ére, habár röviden igen becses irodalomtörténeti adatokat nyújt a szerző e levélhez írott terjedelmesebb kommentárjában.

Érdekes lett volna figyelmet fordítani a levelek formáira, a retorikai sallangokra; ezek vezethették arra Merkelt, hogy annyiszor igénybe vette a kirekesztő zárjel használatát, melyeket Némethy szerintem helyesen eltávolított. A magyarázatokban óhajtottam volna, hogy a kétes helyeknél meg is okolja, miért tér el Heinse-Burmanntól, kiknél oly gazdag anyagát találhatta meg a magyarázatoknak, hogy bizony a mit hozzátett, vagy helyesebb felfogással maga talált föl, nem mutat oly nagy különbséget, mely minden tekintetben teljesen nélkülözhetővé tenné a régi magyarázatot. Pl. I, 1, 4.

Dianae helyett *Dearumot* oly érveléssel utasítja el Burmann, mely figyelemre és mindenesetre czáfolatra méltó. Ez mondható ugyan e levél 53. versének magyarázatáról is, habár itt is kitűnő magyarázatot kapunk Némethytől két pompás idézettel (Iuv. Sat. XIII, 92. és Anth. Pal. XI, 115.) támogatva.

Aztán az a *culpa*-kérdés, melyet eldöntöttek tekint és kétszer is visszaul a *Tristia*-kommentár ismert excursusára, az *Epist. ex Pontonak* két passzusában ugyancsak czáfolatot provokál, de ezekre nem reflektál. Pedig az illető helyeken nem lett volna szabad szó nélkül átsurranni. Számos magyarázatát frappáns idézetekkel (*Tacitus, Velleius, Paterculus, Dio Cassius, Suetonius* stb.) támogatja. E részletek értékesek, becsesek és tanulságosak. Hogy a IV. 16, 33—34:

Tityron antiquas Passerque rediret ad herbas

a *cruxot* el nem tüntethette, azért ki tenne szemrehányást Némethynek? Riese is így adja. Maradt bizony magyarázatra szoruló hely is; Heinse-Burmannál találtam oly jó magyarázatot is, melyet minden szégyenkezés nélkül átvehetett volna. De a mit nyújt, az megbízható, világos és így az *Epistulae ex Ponto* megértését kiváló módon előmozdítja. És ne feleljük, hogy nehéz feladat e leveleket magyarázni, melyek annyi személyes vonatkozású helyet tartalmaznak. Mindent összefoglalva, a mit Némethy nyújt, az jó; a mi hiányzik, azt ő irodalomtörténeti értekezések keretében pótolhatja. Én a magam felfogását senkire erőszakolni soha sem fogom. *Duo quum faciunt idem, non est idem.*

(Budapest.)

HEGEDÜS ISTVÁN.

Horger Antal: A nyelvtudomány alapelvei. Budapest, Kókai Lajos, 1914. 8-r., 216 l. Ára 4-80 K.

A nyelvtudomány alapelveinek ismerete első feltétele minden nyelvtudományi vizsgálatnak. Ennek ismerete nélkül a kutató elvégezhet bizonyos részletmunkákat, helyes eredményre juthat, megfigyelhet bizonyos jelenségeket, megállapíthat hangtani szabályszerűségeket vagy mondattani törvényt, de nem tudja, hogy megállapítása, mely sokszor önmaga előtt is kicsinyesnek, jelentéktelennek látszik, a nyelvtudománynak egy igen fontos tétele lehet, melyből messzemenő általánosabb érvényű lélektani következtetések származhatnak. A nyelvtudomány mai filozófiai tételeinek ismerete nélkül a nyelvtudós bűvárkodása eredményeit hozzákapszhatja szaktudománya régebbi eredményeihez, de általánosabb, a nyelv fejlődésére, a nyelvjelenségek törvényeire vonatkozó tételekre bajosan fog jutni. Ma, a mikor már a nyelvtudományi szintézis a kutatás általános irányát szabályozta, bizonyos kérdések tisztázásának szükségességére rámutatott s kirekesztett — épen eredményeinek használhatatlansága miatt — a vizsgálódások köréből minden pozitív adat nélküli, tisztán a képzelőtehetségre épített elméletet, szükséges, hogy a kezdő nyelvész tudománya feladatáról, annak módszeréről, az elérhető eredmények lehetőségéről idejében tudomást szerezhesen.

Horger Antal könyve nagyon alkalmas arra, hogy a kezdőt a

mai nyelvtudomány alapelveivel megismertesse, de egyúttal igen hasznos és használható összefoglalás a nyelvtudós számára is.¹⁾ Megmagyarázza a nyelvtudomány tárgyát, földadatait, módszereit (tárgya: a szavakból, mondatokból álló beszélt emberi nyelv; célja: meg tudni mindazt, a mit a nyelvről egyáltalán meg lehet tudni; módszerei: leíró és oknyomozó, összehasonlító, nyelvtörténeti, lélektani, földrajzi, paleografiai (és stilisztikai), ismerteti a nyelvészet segédtudományait, ill. ezek eredményeinek a nyelvészetben való alkalmazhatóságát, a nyelv eredetének kérdésére vonatkozó hipotéziseket (csoda-elmélet, szógyökér-elmélet, physis-thesis-vita, hangutánzás, indulathangok elmélete, Wundt fejlődési elmélete a kifejező mozgások alapján). A nyelv életéről szóló fejezetben a nyelv következő meghatározását adja: «a mindenkor emberi tudattartalomnak olyan emberi hangokkal való kifejezése, melyek vele az idők folyamán (ma már legnagyobb részt ismeretlen okokból) tartósan asszociálódtak.» Ennek a tanulmányozása feladata a nyelvtudománynak. A gyermeknyelv, a mint az öntudatlan állapotból tudatossá fejlődik, vagy a fájdalmas érzetek nyomán jelentkező öntudatlan, artikulátlan fölkiáltások, indulathangok tanulmányozása a nyelvtudomány feladatai köréből Horger szerint a priori ki vannak zárva. (Wundt szerint: «Jede Sprache besteht in Lautäusserungen, . . . die durch Muskelbewegungen hervorgebracht, innere Zustände, Vorstellungen, Gefühle, Affekte nach aussen kundgeben.») A Hangváltozás cz. fejezetben az artikulációs bázisnak következő meghatározását adja: «Valamely nyelvközösség hangképző művelteinek . . . összességét artikulációs bázisnak szoktuk nevezni.» Ez az artikulációs bázis az «ember természetes lustasága (!) következtében igen-igen nehezen változik meg.» Ha pl. néhány százezer magyar megtanulna francziául és 2--3 nemzedék múlva egészen elfelejtené magyar anyanyelvét, olyan franczia nyelvjárás keletkezne, a melynek egyik jellemző tulajdonsága lenne, hogy a magánhangzók nazalizációja (un enfant ~ *önafa*) nincs meg benne. A magyar ugyanis e hangokat képezni nem tudja. Az artikulációs bázisnak állandósága (v. nehezen változhatósága) miatt a nyelvcsere okozhat tehát hangváltozást. De oka lehet a hangváltozásnak nagytekintélyű emberek beszédének szándékos vagy öntudatlan utánzása is, sőt Horger szerint a hangváltozások terjedésének főoka épen itt keresendő. Művelődési hatások is vonhatnak maguk után hangváltozásokat (Wundt), sőt a véletlenül, főként a gyermekkorban keletkezett hangváltozások is állandósulhatnak. A *hirtelen és lassú* hangváltozás megkülömböztetésénél a lassú hangváltozásra két példát hoz föl: *ë > ö*, a miben teljesen egyetértek vele és *ly > l*, a melynél azonban inkább hiszem, hogy nem hangváltozásról, hanem hangmegfelelésről van szó s a folyó ~ foló közötti különbség oka nem a palatalizáció lassú elveszése, hanem a két nyelvjárás beszélőinek artikulációs bázisa közötti különbség (v. ö. a fönt idézett példát a franczia nyelvről).

A jelentésváltozásról szóló fejezet Wundt jelentéstani rendszerének ismertetése, jórészt Gombocz Zoltán ismertetései alapján. A szóról szóló fejezetben (csak a szólamnak van valódi léte, de nem

¹⁾ Czélszerű volna minden tanári könyvtár számára beszerezni.

egyszersmind a szóknak is, a melyek kikövetkeztetések) a szónak kikövetkező meghatározását adja: «A szó... mindenkor olyan alakú és olyan jelentésű, a milyennek a mindenkori beszélők a korukban szokásos nyelvbeli megnyilatkozásokból kikövetkeztetik.» Összetett szó: a mit több fogalomból alakultnak érzünk. Tudományos szempontból — Horger szerint — a «mi a fene», «mi az ördögöt» épen olyan összetétel, mint a «mindakettő», a «de szép egy lány ez a három» kezdetű népdalban pedig a «szép egy», vagy «de szép egy» a népdal szerzőjének nyelvére előtt épen olyan összetett szó volt, mint a miénk szerint a «hiszekegy», «mintegy». Én ezeket egyszerű szólásoknak, ill. szólamoknak érzem; a «mi az ördögöt» szolás csodálkozva kérdés, a «szép egy» lány szólam fölkiáltás, szóval mindakettő emphatikus kijelentés s azért érezzük alkotó elemeiket szorosabb egységbe tartozónak, mint az egyszerű kijelentésben. Az összetétel jellemző tulajdonságairól szólván. Horger maga megjegyzi, hogy az összetételnek csak *egy* hangsúlya van; a «mi az ördögöt»-ben két hangsúly van «*mi* az ördögöt?», és hangsúlyos az ördögöt, tehát a második rész első szótága is; a «mi a fene»-ben pedig az alkotó részek jelentése semmiben sem tér el azok eredeti jelentésétől, pedig az összetételnek ez is egyik jellemző vonása. Nem ártott volna a szóról szóló fejezetben megemlíteni *Noreen* elméletét (megjelent a *Virt språk*. Nysvensk grammatik i utförlig framställning cz. művében), mely a beszéd definíciójánál a következő distinkciókat teszi: *phonema*. hangok sora tekintet nélkül az alakra és jelentésre, *morphema*, hangsor alaki szempontból, *semema* a jelentés szempontjából. Több szó együtt ugyanezen szempontok szerint: *szólam*, *mondatmorphema* és *mondatsemema*.

A két utolsó fejezet a nyelvek osztályozását, ill. a nyelvtudomány történetét ismerteti.

A könyv kézikönyv, elsősorban tankönyv. Értékelésénél azonban ki kell emelnünk, hogy nem pusztán átdolgozása valamely külföldi szakmunkának, hanem a külföldi szakirodalom alapján összeszerkesztett munka, melyen meglátszik, hogy szerzője nagyon sok helyen önállóan is gondolkozott s egyes kérdésekben a már megállapított eredményektől eltérő véleményre is jut. Fejtegetéseit a lehető leg-egyszerűbb és legerőteljesebb módon igyekszik vezetni, mintha attól tartana, hogy nem értik meg s e miatti sokszor, különösen példáiban az egyszerűség keresettségének benyomását kelti.

Nálunk általános nyelvészet így összefoglalva, ekkora terjedelemben eddig nem volt. Giesswein Sándornak: Az összehasonlító nyelvészet fő problémái (Győr, 1890) cz. terjedelmes műve, mely egy negyed századdal ezelőtt jelent meg, elavult, Rubinyi Mózes compendiuma pedig épen tulságos összevontsága miatt nem feleltethet meg annak a célnak, a melyre Horger könyve vállalkozik. Kár, hogy Horger a híres német szkeptikusnak, Mauthnernek «*Kritik der Sprache*» cz. művét nem vette figyelembe s nem is utal rá. A «nyelvtudomány iránt érdeklődő közönség» s a főiskolai hallgatók is könnyebben megértették volna, hogy a «nyelvtudomány alapelvei», helyesebben, hogy a mai nyelvtudomány alapelvei nem dogmák s úgy a módszer, mint az eredmény az ismeretek gazdagodásával mint minden ethikai tudományban folytonos változásoknak vannak alávetve.

Horger könyvéből az olvasó megkedvelheti a nyelvtudományt, megismerheti mai alapelveit, de a könyv szuggesztív határozottsága minden kételynek elejét akarja venni, pedig minden tudomány fejlődésének ez a fő rugója.

(Budapest.)

TRÓCSÁNYI ZOLTÁN.

Ál-shakespearei drámák. Szerkeszti *Heinrich Gusztáv*. 1. **III. Edward király.** Színmű öt felvonásban. 1596. Fordította Vértessy Jenő. 2. **Yorkshirei tragédia.** Szomorújáték egy felvonásban. 1608. Fordította Mayné Marczali Erzsébet. 3. **A tékozló fiú.** 1605. Fordította Benedek Marczell. 4. **Merlin születése.** 1662. Fordította Vértessy Jenő. Budapest. Magy. Tud. Akadémia, 1914. 8-r. 119, ill. 52, 118, 137 l. Ára 2 K, ill. 1, 2, 2-60 K.

1. Vértessy fordítását rövid bevezetés előzi meg, mely nagy vonásokban tájékoztat a dráma történetéről, tárgyaról, végül az ál-shakespearei drámák magyar irodalmáról. Maga a fordítás megbízható. Hűségre, de egyúttal magyarosságra is törekszik és a legtöbb-ször szerencsés ötletességgel adja vissza az eredeti szövegnek nehezebben fordítható részeit is. Javításra szorulnak a következők: «S lányomnak újra eldicséretet minden erényt» helyett: «lányom előtt visszavonok, tagadok minden erényt» (II. 1; recant.); «fölhozhatnék okot még egy határral dicsőségedre s az ő szégyenére» h.: «*dicsősé-gére s a te szégyenedre*» (II. 1.); «Háromezer» h.: «*Harmincezer*» (III. 5.); «S együtt vele ím itt adom kezére csatánk dús prédáját, a foglyokat» h.: «*a foglyokat, harczunk főokozóit*» (V. 1.); Edvárd «imája» h.: «*kérése*» (V. 1.).

2. Ezt a darabot magyar fordításban már ismerjük. Bodrogi Lajos fordította a Magyar Shakespeare-Tár VI. kötetében (Budapest, 1913). Mayné M. Erzsébetnek a szöveghez írott bevezetésében fel-tűnő a szubjektív értékelésnek egynehány túlzása. Erre a kétségtelen-ül gyöngye darabra nem állanak ily jelzők és hasonlatok, mint: «végső, gyönyörű jelenet», «megrázó, hatalmas bűnbánat» (9. l.), «Shakespeare keze mellett szólhat a feleség alakja, a ki... méltó társa a Cordéliáknak, Oliviáknak és Helenáknak» stb. A máskü-lömben ügyes, folyékony fordításnak egy-két helyét kell kijavíta-nunk. Oliver: «Meg az én könyököm is viszket» (1. jel.) szó szerinti fordítás, mely nem adja vissza az eredetinek értelmét (v. ö. «elbow» különböző jelentéseit R. J. Cunliffe szótárában: A new Shakespearean Dictionary. 1910 és a New Engl. Dict.-ban); Oliver: «Akkor kezdsz a magad szőgin lógni, a mikor akarsz» (1. jel.), Bodrogi fordítása jobb: «*De boltot is nyithatnál*» (Thou maist set up...); Magiszter: «Sok csipős nyelv már nem fecsegne szúrva» (IV. jel.) h. «*pletyka elül*», a mint Bodrogi fordította (and the worlds murmures calmd); «Ha a részeg-ség nem volna tilos, melyik ember fetrengene a sárban, mint valami állatnak bolondja vagy disznónak majma» félreértése az eredeti szö-vegnek: «Had not drunkennes byn forbidden, what man wold haue been foole to a beast, and Zany to a swine, to show tricks in the mire»; «to» jelentése itt a. m.: «*in addition to*» (l. más példákat Cunliffe id. szótárában), helyesebb: «melyik ember volna bolond és

ráadásul még állat, bohóc és azonkívül még disznó stb.). Megjegyezzük még, hogy az írásjelek s főleg a pontok jelzése itt-ott hiányos.

3. A rövid bevezetés (3—6. l.) világos összefoglalása annak, a mi a mű megértéséhez okvetlenül szükséges. Maga a fordítás szerencsésen egyesíti a magyarosságot a hűséggel. Apróbb eltérés, egy-egy félreértés csak elvétve fordul elő a magyar szövegben. Javításra szorulnak a következők: «csak adja hamar, édes bátyám» (I. 1. 19. l.) szabad fordítása az eredetinek (any way to make it come easily off, good uncle); «két pint aszút, a háromputtonyosból!» félreértése az angol szövegnek (A quart of sack in the three Tunnes, I. 2; Brooke jegyzete szerint [Notes, 427] «the three Tunnes» a vendéglő egyik szobájának elnevezése); «Hét tiszteletreméltó, érdemes — *Családapa* van Kentben mai nap, — A kiket *egykor* elutasított» (I. 2; 23. l.) sem hű fordítása az eredetinek («Shee hath refus'de seauen of the worshipfulst — And worthyest hous-keepers this day in Kent»); «és még egy fillérből, testvér» h. jobb: «még *valamicskét*» (III. 1; 55. l.; v. ö. A windsori víg asszonyok, I. 1., 57—8.); «hoty az csak ki akarja *rapolni*» h.: «*megrontani*» (IV. 1; 86. l.; «heele but bring her to the sprole»). Bizonyos túlzás észlelhető Olivér beszédében, nyelvjárásbeli ejtésében; a túlzás tudákossá válik Luce szavaiban (IV. 2, V. 1.). Végül megemlíendő még, hogy ez a sor: «high men and loe men, fullomes, stop cater traies» kimaradt a magyar szövegből.

4. A bevezetés (3—5. l.) rövid és talpraesett foglalatját adja a dráma történetének. A fordítás folyékony, magyaros, sőt költői; olykor azonban keresettség jellemzi. Gyöngéje az eredeti szövegtől való gyakori eltérése. Csak a legközönségesebbeket emeljük ki: «Ha az idő nem szolgált alkalommal, Vágyad csak nőtt» (I. 1; 9. l.) helyett jobb kb.: «*vágyaid jobb alkalmat nem nyerhettek volna*» (Time could not give opportunity more fitting your desires...); «s mindjárt vérontani kell s rontani» (I. 1; 11. l.) h.: «vérontás, pusztítás volt *nemrég* hivatásod»; «Lássuk tanácsát» (I. 2; 17. l.) h.: «*kezdjétek meg a tanácskozást*»; «nagyobb veszélyt rejt a te szavad, mint az ő fegyverük» (I. 2; 18. l.) h.: «nagyobb a veszély, ha *az ő szavukban* bízunk...»; «győzött hadunk» (I. 2; 18. l.) h.: «győzött *haduk*»; «Nyugat-Anglia» (I. 2; 19. l.) h.: «*Kelet*»; «ki sem tisztel, csak korhol vagy nevet mind» (I. 2; 22. l.) h.: «*Am mosolyogjatok vagy haragudjatok, — én nem törődöm vele*»; «... két dolog a béke neve és valója; az elsőt előbbre tenném» (I. 2; 18. l.) h.: «ha a béke *neve és valója egy és ugyanazon fogalom*, akkor azt kell választani» (és nem a háborút); «ez se tudja a nevét» (II. 1; 32. l.) h.: «ez se tudja a *nevédet*»; «neki mégis meg kéne hálnia, míg férjhez nem ment ily föltételekkel» (II. 2; 44. l.) h.: «*Inkább meghalt volna*, mielőtt a király ily föltételekkel elvette»; «az ő apja pedig ősi házból való» (IV. 1; 104. l.) h.: «*származhatik*»; «És hol van az apja» (IV. 1; 107. l.) h.: «*kicsoda az apja*»; «számunktól» (IV. 1; 113. l.) h.: «*számuktól*»; «Meg tudom-e fogni a nyelvemet vagy se?» (IV. 5; 122. l.) h.: «*Be tudom-e fogni a számat vagy se*»; «*magja van*» (IV. 5; 123. l.) h.: «*célja, iránya van*»; stb. — Ezeket az eltéréseket és változtatásokat nem indokolja semmi sem.

(Budapest.)

FEST SÁNDOR.

Stäckel Pál: Bolyai Farkas és Bolyai János geometriai vizsgálatai. Magyarra fordította *Rados Ignác*. Két kötet. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. 1914. 4-r. XII+288 l. és IV+295 l. Ára a két kötetnek 12 K.

A Bolyaiak életével és tudományos működésével foglalkozó irodalom az utóbbi években több alapvető munkával gazdagodott. Szily Kálmán (1884) és Koncz József (1896) Bolyai Farkas életét vették behatóbb vizsgálat alá, Schmidt Ferencz (1898) és Szabó Péter (1910) Bolyai János életrajzához szolgáltatott fontos adalékokat, Bedőházi János (1897) pedig a két Bolyai élet- és jellemrajzát írta meg részletekre kiterjedő gondossággal a nagy közönség számára. A két nagy magyar matematikus műveinek vizsgálatával különösen Stäckel Pál, a heidelbergi egyetem professzora, szerzett érdemeket, a ki több monografiában fejtegette a Bolyaiak, de különösen János porladó kéziratokban eltemetett becses matematikai gondolatait. Másfél évtizede folytatott mélyreható kutatásainak összefoglaló eredményeképpen 1913-ban jelent meg a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával *Bolyai Farkas és János geometriai vizsgálatai* cz. műve német nyelven, a mely most ugyancsak az Akadémia áldozatkészségéből magyar nyelven is napvilágot látott. Az első kötet a Bolyaiak életét és működését tárgyalja, a második főbb munkáik szemelvényeit tartalmazza.

A két Bolyait, apát és fiút, nemcsak a vérség köteléke kapcsolja együvé, a tudomány történetében is egymás mellett jelöl ki helyet számukra tudományos működésük azonos, egymást kiegészítő, egymást kölcsönösen serkentő iránya. Ez a természetes kapcsolat érteti meg, hogy Bedőházi is, Stäckel is együttesen tárgyalja apa és fiú életét és munkásságát. Stäckel nem ok nélkül rója fel Bedőházi munkája hibájául, hogy Farkast előtérbe helyezi, János gyengéivel szemben elfogult és nem tudván szabadulni attól az ellenszenvtől, a melylyel János iránt emberi fogyatkozásaiért és különczködéséért egész Marosvásárhely viseltetett, tudományos működésének kellő értéke szerinti méltatásával is adós marad. De ugyanezt a hibát követi el Stäckel is, a ki figyelmének legjavával bizonyos tekintetben Farkas rovására János élete és munkássága felé fordul. Ez sehol annyira nem válik érezhetővé, mint azon a helyen, a hol Farkas költői alkotó ösztönének megnyilatkozásáról szól. Irodalomtörténeti kézikönyveink közkeletű tényeit (pl. Kisfaludy és Bolyai Kemény Simonja, az Iréne tárgya stb.) Stäckel elhallgatja. Ez a szűkmarkúság és nagyvonalúság főleg a mű életrajzi részeiben érezhető és abban leli magyarázatát, hogy Stäckel a hangsúlyt a Bolyaiak vizsgálódásaira és nem életrajzára veti s a biográfiai adatok tárgyalásánál megelégszik annyival, a mennyivel a Bolyaiak matematikai gondolatainak keletkezését és kialakulását magyarázhatja.

A mű első részének bevezető fejezetei a Bolyai családdal, Farkas ifjúkorával, németországi tartózkodásával és marosvásárhelyi tanárkodásával foglalkoznak. Különösen kiemeli Bolyai és Gauss Göttingában szövődő barátságát, a melynek Farkas ifjúkorában annyi ösztönzést köszönhetett s a mely később annyi keserű csalódás forrása lett. A következő két fejezet Farkas matematikai munkásságá-

val ismertet meg. Főművének, a *Tentamen*nek fejtegetése után a geometria alapjaira vonatkozó vizsgálatait mutatja be, s nemcsak kialakulásukról, hanem a gondolatok tudománytörténeti jelentőségét is kellőképpen méltatja. A kötet második, jóval nagyobbik fele János életére és műveire vonatkozó kutatások eredményeit tartalmazza. Legbehatóbban János nagy fölfedezése: az abszolút geometria és ezzel kapcsolatosan Euklides XI. axiómájának bebizonyíthatatlan volta foglalkoztatja Stäckelt, de János jórészt kéziratban maradt fejtegetéseiből feltár mindent, a minek tudománytörténeti jelentősége van, vagy a mi a matematikai gondolatok és tételek körében állandó és maradó érték. Így sorra kerülnek Jánosnak a képzetes mennyiségekről készített dolgozatai, *Észrevételei*, a melyeket Lobatschevskij Ivánovics Miklós orosz matematikus geometriai vizsgálatairól hagyatékában találtak, a tér tudományára vonatkozó nagyértékű fejtegetései és *Üdvtana*: János metafizikai gondolatainak sajátos rendszere.

A tartalom e rövid ismertetéséből is kitűnik, hogy Stäckel módszere pragmatikus és a vizsgálódások ismertető eljárása mellett is értékelő. Nagy körültekintéssel fejtegeti a Bolyaiak matematikai gondolatainak kialakulását, mutatja be levezetéseiket és feltevéseiket és mindenütt kijelöli helyüket a matematikai problémák megfejtésének történetében. A hol csak lehetséges, forrásait beszéli: a Bolyaiak művein kívül leveleiket, jegyzéseiket, és ebből az «okiratszerű előadásból» elevenen kerekednek ki odavetett gondolatszilánkok és mélyen szántó gondolat sorok. Ez az oknyomozó előadás teszi Stäckel művét értékesé és a nem matematikus számára is hozzáférhetővé és érdekessé.

A második kötetben csak a két Bolyai jut szóhoz: egyrészt Farkasnak *A párhuzamosok elmelete* és *Kurzer Grundriss eines Versuchs* cz. dolgozatai meg a *Tentamen* válogatott részei, másrészt János *Appendice*, *A képzetes mennyiségekről* és *A tér tudományáról* szóló dolgozatai alakjában. Az első kötetben bibliográfia, gondosan szerkesztett név- és tárgymutató, mindkettőben számos jegyzet áll a szaktudós rendelkezésére. Az egész mű nagy gondnal és fáradsággal járó fordítását Rados Ignác sok sikerrel végezte.

(Budapest.)

VERŐ LEÓ.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Bruno Altaner: Dietrich von Bern in der neueren Literatur.

1912. (Breslauer Beiträge XXX.) N. 8-r., 114 l. Ára 3 M.

Berni Detre a német hősmondának középpontja és főhőse, a ki a középkori német népies epikának is legkedveltebb alakja volt, annyira, hogy később a hegedősök nevéhez mindenféle regét és mesét kapcsoltak, melyekhez a nagy gót királynak legkisebb köze sincsen. Innen van, hogy német Detre-költemények a középkorból nagy számmal maradtak fenn, ha nagy részük nem tartozik is tárgyánál

fogva a hősmonda keretébe. De Homerosa nem akadt e hatalmas alaknak: egységes Detre-eposz, mely a Nibelung- és Hegeling-eposzok párja volna, nem jött létre. A reformáció eltemette a többi középkori emlékekkel együtt a Detrere vonatkozó műveket is,¹⁾ és mikor a régi költészet az utolsó két század folyamában föltámadt halottaiból, a németek érdeklődése első sorban a két nagy eposz alakjai felé fordult, úgy hogy Siegfried és Kriemhild, Hilde és Kudrun újra népszerűek lettek és számos modern költőt csábítottak mondáik epikai és drámai földolgozására, míg Detre csak üres név maradt, mely nem nagyon vonzhatta az újabbkori költőket. Altaner mégis egy terjedelmes tanulmányt írt a modern Detre-művekről, a mi azonban csak úgy sikerülhetett neki, hogy sok, egészen jelentéktelen műnek figyelembe vétele mellett, földadatát igen tág körűnek vette és sok oly költői alkotást vont bele tárgyalásába, melyek csak nagyon közvetve tekinthetők Detre-költeményeknek.

Dolgozata ugyanis voltaképp három főrészt oszlik: az elsőben tárgyalja azokat a műveket, melyek az egész Detre-mondát fölkarolják; a másodikba tartoznak azok, melyek a nibelung-mondát tárgyalják vagy csak egyes Detre-meséknek fölújítását kísérik meg; végre a harmadik csoportot alkotják az oly művek, melyek nem a mondai Detrét, hanem a történeti Nagy Theoderichet szerepeltetik. Már ez a fölosztás, mely különben az övétől kissé eltér, mutatja, hogy a szerző, kellő anyag hijában, erősen kiszélesítette tárgyalásának körét.

Az igazi Detre-mondát tehát csak az első részben kapjuk, melybe csupán két nagy munka esik: Simrock Károly terjedelmes eposza: «Das Amelungenlied» (elsőször 1843—49, 3 köt.) és Richard von Kralik ép oly terjedelmes műve: «Das deutsche Götter- und Heldenbuch», mely a Detre-mondát szintén 3 kötetben tárgyalja. Simrock műve a XIX. századi német epikának kétségtelenül legkimagaslóbb alkotása, melyet szerzőnk részletesen és szeretettel jellemez, nem hallgatva el a nagy vállalkozásnak gyenge oldalait sem. Simrock tudatosan meg akarta alkotni azt a Detre-eposzt, melyet a középkor létrehozni képtelen volt vagy elmulasztott; de nem oldotta meg, egyes kitűnő részletek ellenére, földadatát sikerrel, mert túlságosan sok anyagot karolt föl, úgy hogy műve nem lett egységes alkotás, hanem csak kisebb-nagyobb költői elbeszélések sorozata, melyet csupán a hatalmas gót királynak (sokszor veszedelmesen háttérbe szoruló) alakja kapcsol egymáshoz. Célját csak úgy érthette volna el a modern költő, ha Detre sorsát egy a Nibelung- és Kudrun-eposzok mintájára megalkotott jóval kisebb terjedelmű egységes műben dolgozza föl, melyben természetesen az eredeti monda keretébe nem tartozó sok mellékes kalandot mellőz, melyek csak névleg és kellő alap nélkül tekintetnek Detre-mondáknak. A nagy munkának e terjengőssége és szakadozottsága okozta azután, hogy Simrock jeles nagy alkotása nem lett olyan népszerű, mint azt tárgyánál és el nem vitatható költői értékénél fogva megérdemelte volna. Hasonló, de mégis igen eltérő jellegű Kralik műve, a ki az egész német hősmondát adja, lehető híven, összes ellenmon-

¹⁾ Az utolsó régi Detre-mű, mely egyúttal az első Detre-dráma, egy farsangi játék: «Spil von dem Perner und Wunderer» (Keller gyűjteményében 547. l.).

dásaival együtt, semmi tekintettel az egyes hagyományok eredetére és korára, kellő belső és külső kapcsolat nélkül, mert a szerzőnek célja csak az volt, hogy egy későbbi nagy költőnek megírandó nagy Detre-eposza számára a teljes anyagot «olvasható alakban» rendelkezésre bocsássa. Ezt a célt bajosan fogja a szerző elérni; különben a ki egy nagy Detre-eposz megírására vállalkozik, nem szorul ilyen előmunkálatra.

A második csoportba tartoznak első sorban a Nibelungok vesztét tárgyaló drámák, melyekben Detre is, de rendszerint igen mellékesen szerepel. Már pl. az első ide tartozó darabban, Hans Sachs hét felvonásos drámájában («Der hürnen Seufried» 1557) Detre csak a hatodik fölvonásban lép föl, mikor (a «Rosengarten» alapján) Siegfrieddel kell megmérkőznie; a többi művekben pedig Detre rendszerint csak annyit cselekszik, mint a Nibelungen-eposzbán, t. i. gyors befejezésre juttatja a véres katasztrófát. A szerzőnktől néha untató részletességgel tárgyalt, többnyire jelentéktelen darabok közül a legkiválóbbak, melyekben Detre is nagyobb és önállóbb szerepet visz, Hebbel Frigyes és Dahn Felix drámái. Hebbel művében («Die Nibelungen» 1862) a cselekvény alapját a pogányság és kereszténység ellentéte teszi, ez utóbbinak képviselője és megtestesítése pedig Detre, a ki ezzel a cselekvény előterébe lép és a trilogia alapgondolatának hordozójává lesz. És Dahn tragédiájában («Rüdeger von Bechelaren» 1875) nem Kriemhild a Siegfried halálának megbosztulója, hanem Berni Detre, a ki ezzel éles ellentétbe kerül Haggenel. E darabban Detrének még egy másik földadatot is kell megoldania: főlzabadíttja népét a húnok főurasága alól és ázsiai hazájába küldi vissza Etzel népét. Hebbelnél Detre a keresztény vallásos gondolatnak, Dahnnál a germán-nemzeti eszmének képviselője. Mind a két főfogás eredeti és önálló (a mennyiben a középkori források nem tudnak sem az egyikről, sem a másikról) és mind a kettő szellemes és értékes.

E csoportba tartozik másodszer még az újabbkori német költészetnek egyik legnagyobb alkotása, Jordan Vilmos két kötetes, terjedelmes eposza («Die Nibelunge»), melynek azonban csupán második része («Hildebrands Heimkehr» 1874) tekinthető Detre-műnek. Jordan, a ki tagadhatatlanul nagy epikai költő, igen önkényesen bánik el a hagyománynyal, melynek anyagát és alakjait, nagyon is modern eszmék és tendenciák szolgálatában, részben erőszakosan átalakítja. Így pl. Detre a mondának egyik legfényesebb, legnemesebb alakja, nála, éles ellentétben Hebbel és Dahn mondahű és mély fölfogásával, ravasz, hűtlen, esküszegő kalandor, a ki nem kelthet a modern olvasóban sok rokonszenvet.

Végre harmadszor e csoportba valók még azok a Detre-művek, melyek a középkori epika kisebb termékeiben földolgozott, de tényleg a Detre-monda körébe nem tartozó regéket és meséket tárgyalják, melyeket ügyes hegedősök önkényesen a gót királynak népszerű és fényes nevéhez kapcsoltak. Ezekben (pl. «Laurin», «Rosengarten», «Ravennai csata» stb.) a monda Detréje voltaképp csak névleg szerepel. Legérdekesebbek az ide tartozó művek sorából, nem tekintve Wildenbruch Ernő tragédiáját «König Laurin» (1902), mely voltaképp a harmadik részbe tartozik, Rieger Miksa drámája «Helke» (1856),

melynek hőse Etzel király neje és tárgya két fiának pusztulása a ravennai ütközetben, és Schreyer Hermann eposza («König Dietrichs Ausfahrt» 1887), melynek alapját szintén a ravennai szerencsétlen csata teszi. Figyelmet érdemel e csoportban egyes szép részletei miatt, Hanstein Mária költeménye «König Dietrich und Königin Gotelind», 1881), mely az Ecke óriásról és Goldemar törpéről szóló régi költemények fölhasználásával meséli, hogy Detre hogyan nyerte Drusian király szép leányát feleségül. Ellenben a monda szempontjából is, mint költői alkotás is teljesen értéktelen Wagner Siegfried operaszövege «Banadietrich» (1909), melyben a nagy apának jóval kisebb fia egy cseh legendát dolgozott föl, mely maga a német Detre-mondának valóságos eltorzítása. Kis terjedelme ellenére kitűnő alkotás Kinkel Gottfried balladája «Dietrich von Berne» (1843).

A könyvünk harmadik részében tárgyalt művek voltaképp nem tartoznak ide, mert nem Berni Detréről, hanem Nagy Theoderich-ről¹⁾ szólnak, a kik ugyan egyazon alaknak mondai és történeti változatai; de tényleg a történeti Theoderich annyira átalakult a mondában, hogy Berni Detrének már nem sok köze van hozzá. E részbe tartoznának az előbbi szakaszból Wildenbruch Ernő drámája «König Laurin» (1902) és Keim Ferencz színműve «Die Amelungen» (1904), melyekben a történeti nagy gót királynak történeti hatalmas leánya, Amalasuntha, a kit a monda nem is ismer, a cselekvény hőse. E résznek főművei Lingg Hermann terjedelmes eposza «Die Völkerwanderung» (1866—68) és Dahn Felix még terjedelmesebb regénye «Ein Kampf um Rom» (először 1876), melyekben Theoderich természetesen csak egy-egy kisebb epizódnak hőse.

Simrock, Hebbel, Jordan, Lingg és részben Dahn művei a Detre-monda földolgozásai sorában a legkiválóbbak, noha az utolsó kettő inkább Theoderich — mint Detre-munka. Tisztán a mondat nézve és figyelembe véve a tárgynak egyéb kapcsolatait, kétségtelenül Simrock nagy műve a legjelesebb és legörvendetesebb alkotás, de egységes eposznak ez sem tekinthető. A nagyszámú egyéb e körbe tartozó művek, melyeket föl sem említettem, többé-kevésbé a tudományos kutatásból sarjadtak és egyes sikerültebb részleteik ellenére nem jelentékenyek, nem is tettek szélesebb körökben hatást. Az epikát a modern kor nem kedveli, drámai hősnek pedig a monda Detréje nem igen való. Innen van, hogy a róla szóló művek vagy nem sikerültek, vagy aránylagos jelességeik ellenére nem nyerték el a közönség tetszését.

(Budapest.)

HEINRICH GUSZTÁV.

Carl Rothe: Die Odyssee als Dichtung und ihr Verhältnis zur Ilias. Paderborn, F. Schöningh, 1914. X + 360 l. Ára 5.40 M.

Míg szerzőnk 1910-ben megjelent, «Die Ilias als Dichtung» cz. könyve (ism. EPhK. 1911, 164—8. ll.) inkább a helytelen kritika tévedéseinek czáfolásával foglalkozott, — mit azóta az Odysseiára

¹⁾ Halálát csodálatosképp már a nemzetietlen XVII. században földolgozta Hallmann János Keresztély «Die göttliche Rache oder der verführte Theodoricus Veronensis» cz. tragédiájában, 1684.

való különösebb tekintettel E. Belzner is tett (Homerische Probleme, ism. EPhK. 1913, 691—6. l.) — e párhuzamos művében már módjában volt a költőiség pozitív vonásaira fektetni a súlyt. Ez az «aratás» már most, melyet nemcsak maga Rothe (v. ö. e mű 303. l.), de első-sorban A. Roemer (viszonyukról EPhK. 1914, 386) és a kettejük iskolája, ú. m. Draheim (Die Odyssee als Kunstwerk, 1910. ism. Vértesy Dezső EPhK. 1911, 219—222. l.), Belzner, Drerup (Das fünfte Buch der Ilias, 1913. ism. EPhK. 1914, 720—4. l.) stb. munkálatai is előkészítettek, csak — érdemlegesebb újság nélkül való (v. ö. már EPhK. 1912, 164) — összefoglalása az itt-ott elszórt s e folyóiratban jórészt ismertetett elveknek. Ezt az összefoglalást e mű az Odyszeiának speciális és folyamatosan észlelő, (teljes) analysisében (1. «könyv»: 1—194. l.), majd egy, az Iliast is tekintő és rendszerező synopsisban eszközli (2. könyv: 195—339. l.).

Hogy az ily «részletes analysisek» egyéni izlésük erőszakolásával milyen vétkeket követnek el, Rothe Ilias-elemzésével kapcsolatban (i. h. 164. és 167. l.) s többször is alkalmunk volt kiemelni (EPhK. 1914, 386., 722. l.); sőt Drerup és Lillge eredményeinek összevetésekor (EPhK. 1914, 721. l.) arra is rámutattak már, hogy az egyéni felfogások kényszerű eltérése következtében (l. épen jelen munkában is 129. l. stb.) a kétségtelenül jogosult empirizmust a hitelvesztés milyen veszedelme fenyegeti (1914, 386., 722. l.) Minthogy, felfogásunk szerint, minden esztétizálás, mely nem kétségtelenekként le-szűrhető elveket és törvényeket ad (mint helyes tanokból valót, egyetmást kiemeltünk EPhK. 1911. 830.; 1912. 168.; 1913. 695.; 1914. 388., 806. és 722. l.), eleve elhibázott, természetes, hogy nemcsak e mű első részét nem tartjuk — mint ilyen «szájbarágást» — a maga egészében nyereségnek, de minden oly esetet is a pozitivizmus fattyúhajtásának nyilvánítunk, a hol nem magától lehulló, érett gyümölcsöt szed fel az esztéta, hanem önkényesen tulajdonít valamit költőnek.¹⁾

¹⁾ Így pl. Rothe, mikor a *változatosságra* való törekvést fogja rá Homerosra jellemzőül (85. l.), noha önmaga is látja, hogy ez sokszor nem egyéb, mint a helyzetből folyó egyedül természetes kifejezősmód (86. l.). Minthogy azonban költője hivatalból változatos, Odysseus bajtkozó elalvására x és y-ben ismétlődő motívuma kényelmetlen neki és — mire visz a selfmade szabály! — az az ember, ki a költő mindenhatóságát első sorban hirdeti, olyast konstatál (103. l.), hogy ez esetben más motívumot nem találhatott volna ki a költő! Egyébként általában kár az ismételtes és változatosság (variatio) vonását oly élesen szembeállítani. Mélyebben lát a művészi lényegbe az egyesítő összefogás, mely szerint a *variatio* «Wiederholung» desselben Gedankens, in verschiedener sprachlicher Form» (Panzer, Hilde-Gudrun, 1901, 72. l. stb.) — Ugyanígy téves és önkényes a felfogás, mely a cselekvés *szűkebb időre koncentráálásában* művészileg tökéletesebb kivitelt lát, mint ha a cselekmény nagyobb időben folyik le (223. kk.); ez úton jutunk el addig az abszurdumig, hogy a hol a költő bizonytalanságban hagy bennünket a pontos időmeghatározást illetőleg, ott művészetlenebb, mint a hol a napokra osztás világosabb (224. l.)! — a mit később józanul megint maga Rothe is tagad, mikor kimondja, hogy a költő nem mindig helyez súlyt a pontos időmeghatározásra (249. k.), — minthogy nem is helyezhet, a míg költő. — A *fokozás* (99. l.) és *kontraszt* (193. l.) példái körül is baj van Rothenál. — Hasonló téves megállapításokra utaltunk már pl. Drerupnál, i. h. 722. k.

Nem akarunk azonban részletekbe veszni, mikor Rothe lezáró könyve szinte provokálja a *mérleget*, melyre az iskola — úgy látjuk — ép e művel megérett. A pozitív kritikának tagadhatatlan (v. ö. EPhK. 1912, 165. k.) érdemei vannak ama tény kétségtelen kimutatása körül, hogy a Lachmann módszerével dolgozó, «népdal-olvasztató» alap-gondolat sok erőszakos belemagyarázásba vitte az előre elfogult tudósokat, kik vakon néztek el az egyéni alkotás, a költőiség legkényyszerűbb és leganyagszerűbb szabályai felett, mert mindenütt a több egyéniség nyomát, legjobb esetben a kollektív lélek szerepét kutatták és — erőszakolták. Viszont észre kellett azonban vennünk, hogy a Roemer-Rothe-féle iskola — mintegy visszahatás eredményeként — a kollektív hozzájárulás és általános értékek rovására (v. ö. már 1912, 166. l.) esik túlzásokba, a minek két, igen természetes és egymással összefüggő oka van. Ez irány — nem látván vagy nem akarván belátni, hogy elemek, melyeken több egyéniség is munkált, nem kevésbé egyéni munkák — hajlandó az egyéni fontosság és tudatosság szerepét az általánosság rovására fokozni. Rothe oly vonásokat nevez egyénien homerosiaknak (86. 193. 230. l.; l. előző jegyzetemet is), melyek részben az általános («nép»-)költészet, részben a görög lélek sajátosságai s pl. a cyclicusoknál ép úgy fellelhetők, mint Homerosban. Legúlyosabb e téren, hogy a *retardáló* komplikációkat is így tekinti (111. és 246. l.), holott — mint «Fejezetek a Homeroskérdéshez» cz. munkám 34. k. l. írtam — nem ismerünk görögöbbs mondatot, mint a mely az Ilias tartalmát foghatná össze («A mikor azután Zeus ígéretet tesz Thetisnek — előbb ugyan még győznek a görögök, sőt hősi tetteket is visznek véghez — hanem azután a tro-sokhoz hajlott a győzelem, stb.»). De különben is, a hogy a retardálás vonása Rothenél szerepel, bizonyos fokig a szerkezeti bonyodalom követelményével azonos, a mi persze az itt szóba jöhető esetekben általános kellék.

E törekvéssel szorosan összefügg a túlzásbaesés második oka, vagy talán inkább eredete: ez irány képviselőinek járatlansága a költőiség anyagszerű általánosságai körül¹⁾ és még inkább a népköltési alapismeretek terén. Belzner a monda és a költő viszonyát illetőleg leledzik végzetes tévedésben (i. h. 693. kk.), Rothe a stereotip fordulatokkal van megakadva (1912, 166. k.) és nem ismeri a mese meg eposz egymáshoz való viszonyát (l. 80. l.) — a mesekutatás részleteiről (82. lap!) már nem is beszélve. Ezért sebezhetők valamennyien az Odysseia felépítését illető véleményeikben, a mennyiben ezt a «heimkehrender Gatte»-motivum (és Penelope jellemének) kérdésével összefüggésbe hozták (Roemer EPhK. 1914, 386. kk., Belzner 1913, 694. k.; C. Rothe 208. l. szerint szintén járatlan e pontban.) stb.

A pán-egyénesítés megett természetesen az idegesség lappang, mely jogosult lehetett a régi értelemben diszkreditált népköltéssel, de egyenesen vétkes a helyesen értettel szemben. Nem akarjuk e lapokon több ízben elejtett czélzásainkat (l. 1912, 166. k.; 1914, 388 és különösen 1913, 619) ismételni. de bizonyos, hogy az igazság csak a

¹⁾ A fokozás, kontraszt stb. kérdésében már czéloztunk Rothe tévedésére; v. ö. még azt is, a mit ő *Entlastung einer Szenen*ek nevez, 99. l. Ez mind általános költői törekvés, nem Homerosra jellemző!

két összetevő eredője mentén található: Homeros egyéni alkotás, — de «nép»-költészet (e szó helyes értelmében!).¹⁾

A könyvhöz csatlakozó függelék (306—339, I., a Leukas-Ithaka kérdéssel) a költői szabadság egy oldalával foglalkozik (v. ö. 312 k.). Alapos indexei (20 oldal) F. Stürmer, az ismert weilburgi tanár munkája.

(Czegléd.)

MARÓT KÁROLY.

Ernst Traumann: Goethes Faust. Nach Entstehung und Inhalt erklärt. I. Bd. Der Tragödie erster Teil. II. Bd. Der Tragödie zweiter Teil. Oskar Beck. München, 1913—4. VII, 459 l. X, 424 l. — **Max Wundt: Goethes Wilhelm Meister und die Entwicklung des modernen Lebensideals.** Götschen, Berlin u. Leipzig, 1913. IX, 509 l.

I. Traumann kilenczszáz oldalas munkájában először is Goethe Faustjának keletkezését tárgyalja (I : 31—188. l., II : 1—110. l.), azután pedig a tragédia mindkét részének jelenetről-jelenetre haladó elemzését nyújtja. A két kötet nem *apparátusszerű*, nem valami nagyarányú függelék a Fausthoz, hanem önálló irodalmi értékkel is bír. Általános sajátosságainál fogva olyanféle alkotás, mint Bielschowsky Goethe-életrajza: szakember és laikus egyformán hasznát veszi, összefoglalásképpen és bevezetőnek egyaránt becses. A szerzőnek, mint Goethe-kutatónak is vannak érdemei, ebben a művében azonban széles látókörével s az interpretálás finomságaival tűnik ki. A Faust genezisének tárgyalása hatalmas mederben hömpölyög s minden élmény-motivumra kiterjed, legyen az korjelenség, vagy a költő személyes életébe vágó esemény, irodalmi minta, vagy filozófiai hatás. Traumann a Faust-tanulmányok jelentékeny eredményeit közös tető alá hozza. A magyarázó részben az egyes jeleneteknek egy-egy külön fejezetet szentel és a szükséges felvilágosításokat nem elaprózva adja meg, hanem arra törekszik, hogy az olvasót a teljes mű közvetetlen élvezetébe vezesse be s a sorra kerülő színek eszmei és hangulati egységét tolmácsolja. Mindig részleteknél időzünk és mégis egészet kapunk.

Talán meglepően hangzik, ha a Faust-irodalomnak ezt a legújabb termékét — a rokontárgyú művek nagy száma mellett is — hézagpótlónak nevezzük. E. Schmidt, Collin, Witkowski, Pniower és Morris tüzetesen vizsgálták a tragédia egy-egy részét, vagy keletkezésének valamely fázisát. Jegyzetes kiadásoknak is bőviben vagyunk. Folyamatosan írt kimerítő kommentár azonban, a mely a második részt is megfelelőképp tárgyalná s egész terjedelmében a modern kutatásokon alapulna, ezideig nem állt rendelkezésünkre. E tekintetben

¹⁾ E kérdésre még úgy is vissza kell térnünk Erich Bethe, Homer, Dichtung und Sage I. Band: Ilias (1914) cz. műve kapcsán, melynek alapfelfogása lényegben, sőt fontos részletekben is egybevág évek óta hirdetett meggyőződésünkkel.

csak Fischer Kuno¹⁾ és Minor Jakab²⁾ munkái jöhetnek számba. Fischer Faust-műve fényes elme terméke, azonban két első kötete olyan elméletek nyomát mutatja, a melyek az Urfaust előkerülte után becsüket veszítették; a tragédia második felének szentelt negyedik kötet pedig az író öregkori alkotása s leghívebb tisztelőit sem elégítette ki. Minor kétkötetes rendkívül gazdag tartalmú kommentárja nem jut túl a tragédia első részén s inkább nyers-anyag gyűjtemény, mint feldolgozás. Traumann Fischer Kunot említi mesterének: előadásának stílusa és lendülete csakugyan erre vall. Tárgyi tekintetben azonban már nem követi őt, úgyszintén az anyag pædagógiai ízű elaprózásában sem. Művének az említettek mellett külön helyet biztosít befejezettsége s egyenletes kidolgozása.

Módszerében és szempontjaiban a száz-esztendőös multú Faust-irodalom sok tanulságát értékesíti s így ment marad minden egyoldalúságtól. Nem polemikus czélzatú, nem akarja ellenmondásokon fogni Goethet (mint olykor Fischer K.). Nem bibelődik alapeszmekereséssel, a mit maga Goethe kicsinyességnek tartott két emberöltőn át érlelt művével szemben. A szimbolum-hajszoló filozófiai magyarázatok önmagukat tették lehetetlenné s ma azt tartjuk, hogy nem egy tétel, vagy eszme, hanem Goethe egyénisége ad a tragédiának egyiséget. A Faust második részében nem sejtünk se hétepcsétes titkokat, se üres allegorizálást (Fr. Th. Vischer), hanem az öreg Goethe művészetének sajátos varázsát élvezzük. A széles keretekben azonban annyi az anyag és a jelkép, hogy talán semmiféle más irodalmi alkotás megértéséhez nem szorul az olvasó úgy az interpretálóra, mint itt. Traumann második kötetéért érdemel különös elismerést. A tudós exegezist finom megértéssel párosítja. Figyelmessé tesz minden allúzióra, a jelképek fátylát fellebbenti, az általános eszméket kihámozza. Biztosan vezet a tragédiának a klasszikus pokoltól a keresztény égbe, Trójától az új-görög csataterekre vivő útján, hol a feudális világ rajza és az antik szépség álma, görög erotika és középkori nőtisztelet, ókori és modern természetfilozófia fonódnak egybe, hol az ókor zörgőcsontú lemurjai ásnak egy sírt, mely köré angyalok szórják a rózsát, hol egy hajnal leírásához Guido Reni kölcsönöz színeket, míg más jeleneteken a prærafaeliták képeinek, vagy a pompeii freskóknak hatása mutatható ki. Szórszálhasogató okoskodások nélkül mindent megtudunk s mindenhova ellátunk. Az interpretáló, mint némely kis olasz város benszülött ciceroneja, sokat felszí a műalkotásból s lépcsőfokul szolgál nekünk hozzá. Hogy végül egy fogatkozást is említsünk: aránylag túl röviden végez az első kötet elején a történeti Fausttal, a népkönyvekkel s a Goethe előtti Faust-darabokkal (1–31. l.). Mindkét kötet végén bő jegyzetek vannak, a második mögött gondos regiszter is.

II. Hogy a Faust és a Wilhelm Meister keletkezésük történetével, szerkezetük sajátágaival, főhősük számos vonásával s az élet egyetemét átfogó látókörükkel egymásra utalnak s összevetésük becses

¹⁾ Goethes Faust. Über die Entstehung und Komposition des Gedichts.⁴ Heidelberg, 1902.

²⁾ Goethes Faust. Entstehungsgeschichte und Erklärung. Stuttgart, 1910.

tanulságokat nyújt, azt a regény egyik első vizsgálója, Gregorovius Ferdinánd¹⁾ is észrevette. A két műben ugyanaz a fény más-más közegen át sugárzik, rokon élmények különböző síkokra vetítődnek. A Faust jelképesen és általánosabban mondja el pl. azt, a mit W. M. konkrét keretben szemléltet: miként valósul meg a német jellem történeti fejlődése a cselekvő élet felé. Meister Vilmosban van fauszti vágy, törekvés önmaga fölé emelkedni. A művészi ábrándok s az univerzális önkifejtés lázától hevülő lélek a tragédiában és regényben egyaránt a közért való munkával törekszik egyensúlyát helyreállítani. 1820 és 29 között váltakozva dolgozik Goethe a *Meister* és a *Faust* második részén s így a *Wanderjahre* és a tragédia második fele fölötte közel állnak egymáshoz. A két főalak szűkebb életkorból a nagyvilágba kerül. Oldalukon feltűnik a megváltó nő (Gretchen—Makária). A szerkezetük laza, túlteng bennük a reflexió.

E párhuzamot teljessé tette a regény első, *Ur-Meisternek* nevezett kidolgozásának²⁾ előkerülte (1910), mely 1777 és 1785 között készült s Goethe egyik barátnőjének másolatában maradt ránk, mint az Urfaust. Az Urmeisteren a Sturm u. Drang lüktető életérzésének még sok nyoma van s jellemeit és stíljét később folyvást szűrte, eszményítette Goethe ép úgy, a mint a Faust első alakját. Az Urmeister felfedezése új lendületet adott a W. M.-ről szóló irodalomnak s így készült Wundt könyve is, mely az első nagyarányú irodalomtörténeti munka e regényről.

Két bevezető fejezete a XVIII. század szellemi áramlatait jelöli meg az egykorú regényirodalom tükrében s a Sturm u. Drang színpadának jellemzése útján (1—105. l.). A *Theatralische Sendungot* világítja meg ezután (106—161. l.). Az Urmeister meglévő hat könyve a *Lehrjahre* (1794—6.) négy első könyvébe olvadt, tervezett folytatása pedig — mely Goethe olasz útjával megakadt — az ötödikbe. A biográfikus és az utazó regény kereszteződésének mutatkozik a *Meister* első kidolgozása. A weimari tartózkodás első idejében íródik, alighanem az ideálok és a valóság összehétköztetésének szüksége szüli. De címe — a színházi küldetés — nem ironikus értelmű. A hatodik könyv befejezése után azt várhatjuk, hogy a regény további folyamán Meister Vilmos teljesen a színháznak szenteli magát s Goethe nem egy pályatévészett ember jellemzését, hanem a színházi élet teljes rajzát készült nyújtani a folytatásban. Ama színpadét, melytől a XVIII. század utolsó évtizedeiben annyit vártak, a mely schilleri értelemben nevel, a nemzeti egységet megteremti, a geniének tért nyit s a polgárság támogatását és a főrangúak művészi érzékét biztosítja a maga számára.

Alapgondolatban és szerkezetben mily más mű az 1796-ban elkészülő *Lehrjahre*! A hős ifjúságának közvetlen előadását Goethe mellőzi, helyette emlékeket mond el a felnőtt Meisterrel visszatekin-tés formájában. Nem életrajzi, hanem az egyéniség fejlődésének fő-mozzanataira szorítkozó regényt ír a költő. Szó sincs már arról, hogy

¹⁾ Goethes W. Meister in seinen socialistischen Elementen entwickelt. Königsberg, 1849.

²⁾ Wilhelm Meisterstheatralische Sendung. Nach der Schulthess'schen Abschrift herausgegeben von Harry Mayne. Stuttgart u. Berlin, 1911. Cotta.

Wilhelm a saját darabjában színpadra is lép. Az Urmeisterben csak drámai hivatást érez, most erősebben köti a gyakorlati élet. Színházi ambíciói elérhetetleneknek tetszenek. Bár a színész-típusok nemesednek s Mignon most válik kis kóborló lányból sejtelmes és tragikus lénynyé, a kulisszák mögött sok nyomorúságot és viasztasztó jelenséget veszünk észre, többet, mint az Urmeisterben. Goethe az események elősorolása helyett regényes bonyolításra törekszik s a *Theatralische Sendung* stíljének lírai és drámai hevét epikus nyugalommá mérsékli. A stílváltozás a regény embereszményének módosulását is jelképezi. A Sendungban Meister az irodalmi forradalom genie-fogalmát testesíti meg, érzése sugallatát követi s egyetlen cél-nak él. A Lehrjahre ellenben a személyiség harmonikus kiképzésének ideálját hirdeti. Ez az a sarktétel, mely körül Wundt fejtegetései forognak s melyet a legfontosabbnak tart a regényben. Goethe a Wilhelm Meisterben a XIX. század embertípusának heroldja. Új világ van alakulóban s ebben az embert nem a genie, hanem a dolgozó társadalom egésze képviseli. A felvilágosodás a művészetet és az esztétikai szemlélődést helyezi a dolgok élére, a XIX. század a gyakorlatiasságot s a cselekvést. A Lehrjahre tüzetes tárgyalását (166—287. l.) követi Goethe viszonyának megvilágítása ama történeti erőkhöz, melyek az új századot megalapozzák (288—333. l.). Ezen élményrétegen áthaladva érünk a regény második részéhez, a Wanderjahre-hoz, mely az öreg Goethe már alkotása (334—492. l.). Tanulságosan látjuk rajta, hogy az alkotó erő, az aktivitás csökkenése a szemlélődést hogyan fokozza. Goethe regénye számára novella-anyagot, tanulmányokat, velős mondásokat halmoz s ezek előadására a keretes elbeszélés formáját kedveli. Minden érdekli: szól a társadalmi élet, a nevelés, a gazdasági tevékenység részletkérdéseiről, a szellemi világforgalomról és a világgazdaságról, a bányászatról, a földművelésről, a házi- és gépíparról.

Wundt a legújabb szintetikus irodalomtörténet útjain jár s ő, mint ennek többi képviselői, a nagy irodalmi áramlatokban nemcsak stílust és művészi tartalmat talál, hanem ennél többet: világnézetet, életprogramot, etikát. Ilyen szempontokból kimerítően elemzi a német klasszicizmust s megleti benne a XIX. század szellemi fejlődésének csiráit. Ha a jó könyv ismertetőjele, hogy azt, a mit íveken át fejt ki, egy mondatban is el lehet mondani, — akkor Wundt könyvéből nem lehet megtagadni az elismerést. Főleg a logikus szerkezet érdemét. mert a regény anyagát és sajátosságait valami nagystíliu sematizálással tagolja s a legkülönbözőbb irányban ad szemléltető keresztmetszeteket róla. A paragrafusok sokaságán és a sűrűn visszatérő filozófiai terminológián át is érezzük a szerző szeretetét tárgya iránt. Föltétlen hiánya azonban a munkának, hogy csak alig pár szót szól arról, mikép fogadta a XIX. század a Wilhelm Meistert s hogyan hatott ez döntő erővel a romantika, sőt a későbbi kor regényirodalmára.¹⁾

(Budapest.)

SAS ANDOR.

¹⁾ Donner: Der Einfluss des Wilhelm Meisters auf die Romantiker. Helsingfors. 1893.

Schmidt Richard: Sukasaptati. Das indische Papageienbuch. (Meisterwerke orientalischer Literaturen 3. Bd.) Müller, München 1913. 8-r. Ára 650 M.

Kevés mű versenyezhet elterjedés és hatás tekintetében a Sukasaptati cz. szanszkrit mesegyűjteménnyel. A madár, mely meséivel 70 éjszakán át visszatartja úrnőjét a házasságtöréstől, míg férje visszaérkezik, kedvelt témája volt az indusoknak. Így a tulajdonképeni Sukasaptati két változatán kívül (textus simplicior et ornatior) már az ó-indben megtaláljuk a Sukbāhattarit, Sukbāhattarit, a Hamsavimcatit stb. Nyugat felé vándorlásában először a perzsában akadunk rá, a hol egy még előbbi, ismeretlen fordító után a XIV. sz.-ban Nachshēbi adta ki híres Tuti-namehját. A XVII. sz.-ban Nachshēbi művéből Kādīrī egy 33 éjszakára terjedő kivonatot készített, melyet németre Iken és Kosegarten fordítottak le. Nachshēbi művét a XV. sz.-ban erősen átdolgozva megtaláljuk a törökben; ennek német fordítását Rosen eszközölte. A házasságtörésnek és a női hűtlenségnek ezen klasszikus elbeszélései azután az egész európai Schwank-literatúrban meghonosodtak; itt elég Boccacciora utalnom, számos novellájának tárgya a Sukasaptatiból ered, mint végső forrásból. Schmidt, a kinek két Sukasaptati-fordítása már előzőleg az eredeti szöveg kíséretében megjelent, e szépen kiállított kötetben most a textus simplicior és Ikennek ma már ritka fordítását újból lenyomatta. Ha tekintetbe vesszük, hogy az Insel-Verlag néhány évvel ezelőtt Rosennak török Tuti-nameh-fordítását is felújította, akkor az európai népköltészetre oly fontos keretelbeszélésnek immár minden változatát könnyen olvasható fordításban bírjuk. Schmidt bevezetése ügyes, de tudományos célra nem elegendő, azért utalok: Benfey: *Kleinere Schriften* (ed. Bezzenberger) III. 64 sk. és Pertsch: *ZDMG.* XXI. 505 sk.-ra.

(Budapest.)

SCHWARZ FRIGYES.

PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK 1913/14.

10. Gál Jenő: Cicero IV. Verrina-ja művészettörténeti szempontból. Székfoglaló értekezés. (Hajduböszörményi ref. Boeska-főgimn. Értesítője 1913—14. 3—37. l.) — Ez a székfoglaló, mint szerző bevezető soraiiban megmondja, *K. Hachmann*: Die Verwertung der vierten Rede Ciceros gegen C. Verres (de signis) für Unterweisungen in der antiken Kunst cz. programmértekezésének (Bernburg 1895) útmutatása mellett készült; ennek csoportosítását követvén, szól először a beszédben említett művészekről, aztán a Verrestől elrablott műtárgyakról. Itt azonban a művészettörténeti adatok nagy számára való tekintettel szűkebbre vonja a tárgyalás körét és csak a szobrokra szorítkozik, a melyek megbeszélése olyformán történik, hogy a Verrinában említett istenszobrokkal kapcsolatban, melyek úgyszólván mind elvesztek, az istenek ábrázolásának nevezetesebb típusait írja le. Bár sajnálatos, hogy a római festészetre és főleg az iparművészetre

vonatkozó értékes adatokat nem teszi szóvá, el kell fogadnunk ezt a korlátozást, de meg kell állapítanunk, hogy ezt a szűkre vont tárgykört sem meríti ki, a mennyiben több érdekes szobornak, ill. típusnak (Chryszas folyóisten márványképe, messanai és agrigentumi bronz Hercules, chryselephantin Victoriák, xoanon Tyche) tárgyalásáról megfelelkezik. A leírásokból kitűnik, hogy Gál nem rendelkezik idevonatkozó emléanyagunknak kellő ismeretével, a miben, úgy látszik, a rendelkezésére álló irodalmi apparatus hézagossága és elavultsága akadályozta. Forrásai Brunn, a jó öreg Overbeck és Welcker, Baummeister; az újabb irodalmat mindössze Sauerlandtnak népszerű képes könyve (Griech. Bildwerke 1908) képviseli. Innét magyarázható, hogy a húsz éve megjelent német programmértekezés óta napfényre került vagy fölismert szoborművekről nincs tudomása, pl. a castel-porzianói diskobolosról vagy — a mi Myron művészetének értékelése szempontjából főfontosságú — a Marsyas-csoportot teljessé tevő frankfurti gyönyörű Athenáról; nem ismeri a Tunisz melletti tengerből fölszínre hozott bronz Dionysos-hermát, mely Boethosnak, kit Gál tévesen Nagy Sándor korába tesz, aláírását viseli. Példái nem mindig szerencsések, megállapításai és leírásai itt-ott helyeshibésre szorulnak, teszem azt, nem nézte meg jól a doryphoros képét («bal lába előre lépni készül, a balkéz le van bocsátva»). Ilyen tárgyú értekezést nem szabad képek nélkül útra bocsátani, ha azt akarjuk, hogy a tanuló ifjúság és az érdeklődő laikus közönség, kikhez szól, okulást merítsen belőle. Legjobban sikerült és legönállóbb az értekezésnek utolsó szakasza (Cicero, mint műbíráló), melynek anyagához Hachtmann dolgozata már nem volt használható s mely mindamellet a De signis és Cicero más műveinek helyeiből jól magyarázza a szónok viszonyát a művészethez, bár végszávaiban kissé elveti a súlykot, mikor azt mondja: «ha a görögséggel szemben elfogult római szellem nem ellenséges a műkritika iránt, Ciceróban ma a világ legnagyobb műkritikusát láthatnók.»

(Debreczen.)

LÁNG NÁNDOR.

11. Tóth László: Palma Károly Ferencz élete és munkái. (Rózsahegy-i róm. kath. főgimn.) 1914. 18 l. Palma K. arcképével. — E «rövid lélekzetű» életrajz szerzője azzal a czéllal fogott tollat, hogy Rózsahegy lakosságának megmagyarázza Palma Károly «életkörülményeit s írói tevékenységét»: mikép lett a rózsahegy-i piarista kisdeákból kalocsai nagyprépost, majd segédpüspök, érsekhelyettes és hírneves történetíró. Jól is indul a szerző, de csak a család történetét mondja el (a csekély tartalomhoz képest) részletesen; tovább már nagyon is nagy vonásokban csupán a külső életadatokat állítja össze, s hogy mikép fejlődött Palma neves történetíróvá, arról, úgy szólva, egészen megfelelkezik. Legalább azt várná az olvasó, hogy az életrajzíró Palma műveinek irodalomtörténeti fontosságát néhány sorban kiemeli s úgy teszi érthetővé, miért lehet büszke reá szülővárosa; de még csak munkáinak címét is Szinnyei és Katona István gyűjteményes művei után idézi, jellemzésökre meg egy árva szót sem mond. Így hát Rózsahegy közönsége továbbra is épen oly homályban marad arra nézve: mi a maradandó értékű Palma Károlyban, mint volt ez életrajz megjelenése előtt. Azonban Palma végrendeletének

közlésével mégis szolgálatot tett a szerző a történetkutatóknak, mert e végredelet kortörténelmi szempontból nagyon tanulságos.

(Budapest.)

VÁCZY JÁNOS.

12. U. Szabó Gyula: Trencsényi Csák Máté a magyar drámai és epikus költészetben. (Debreczeni ref. főgimn.) 1914. 53—76. l. — Négy kis fejezetben tárgyalja a szerző Csák Máté életadatait, drámai és epikus feldolgozásait. A történelem Csákját leginkább Pór Antal műve nyomán állítja az olvasó elé, azonban figyelemmel van Botka Tivadar munkájára is, a mi azért fontos, mert költőink felfogásában nagyrészt ugyanaz a történelmi alak jelentkezik, a kit Botka a történelem ítélőszéke előtt bemutat. Irodalmunkban legtöbb szó esett a Kisfaludy Károly *Trencsényi Csákjáról*, a mely írójának legtöbb és legalaposabb tanulmányát mutatja; de mint töredékről végleges ítéletet alkotni felette bajos. A szerző jól ismeri az erre vonatkozó összes véleményeket s azokkal tart, a kik a töredékben valódi tragédia torsóját látják, noha a tiszta tragikai felfogás abból igazában még nem állapítható.

Madách hasonló tárgyú tragédiája egészen elhibázott alkotás, bár néhány jelenetében feltűnedezik a szerző nagy költői tehetsége. P. Szathmáry Károly *Csákja* szintén nem igazi tragédia. Már Salamon Ferencz kimutatta róla, hogy csekély értékű munka, mely sem cselekvényével, sem jellemeivel nem tud érdeklődést kelteni. U. Szabó az összes költői feldolgozások közt méltán legtöbbször becsüli Szász Károly epikus művét, a melyről meggyőzőleg fejtegeti: mikép lett a történelem rabló főura tragikus hőssé. A kik Trencsényi Csák alakját tragédiává dolgozták fel, nem vették észre benne a valódi tragikumot; a ki meg epikus művé dolgozta fel, nem szabadulhatott az alakjában, illetőleg szerepében kínálkozó tragikus felfogás alól.

Általában U. Szabó fejtegetéseivel majd mindenütt egyetérthetünk. Igaz, hogy a tárgyalása körébe vont művek tartalmát oly vázlatosan mondja el, hogy abból a művek szövevényes cselekvényét és szerkezetét alkalmasint senki sem érti meg; de erre nyilván a hely szűke kényszeríti; magyarázataival helyreüti a csorbát. A végső eredmények levonása szigorú logikus következetességgel történik s megnyugtató az olvasót. Végül rövid velősséggel érinti inkább, mint fejtegeti: mért eszményítették a magyar költők Csák alakját. A gondosan írt magvas tanulmány nemcsak a szerző beiktatása alkalmával érdemelte meg az érdeklődést, nyomtatásban közzétéve is rászolgált arra.¹⁾

(Budapest.)

VÁCZY JÁNOS.

13. Zoltvány Irén: Szülőföldi és környezeti elemek Kisfaludy Károly költészetében. (Pannonhalmi főapátsági főiskola évkönyve. 1913/4. tanév. 381—405 l.) — Az értekező célja az volt, hogy meg-

¹⁾ Belső részvétellel tesszük le munkatársunk elismerésének palmariumát az ifjú szerző korai sírjára. U. Szabó Gyula, a debreczeni ref. koll. főgimn. tanára, 1914. okt. 14-ikén a galicziai Nove Miasto mellett mint a cs. és kir. 39. gyalogezred tartalékos zászlósa 27 éves korában hősi halált halt. — Szerk.

állapítsa, mi Kisfaludy Károly műveiben «a szülőföldi vagy legalább olyan környezeti elem, a melyeket a költő sem a nagy városokban... sem pedig olvasmányaiból... nem merített, hanem a melyek közvetlen élményein és a színmagyar vidéki élet körében tett személyes tapasztalatain alapulnak.» Szorosan vett szülőföldi elem (a hazavágyódás érzelme, szülőföldje, anyja, atyja) nem sok van műveiben; azt a keveset, a mi van, az értekező kiemeli s érdekesen fűzi egybe a költő működésének általános fejtegetésével. Ezután a vígjátékaiban talált azt a környezeti elemet tárgyalja, a melyet a költő nem minták után másolt vagy olvasmányaiból merített, hanem «magából az életből, saját tapasztalásai alapján és önnön megfigyelései után.» Kifejti, mi a magyar elem Perföldy, Székházy, Baltáfy stb. alakjában, a kik valamennyien «az akkori magyar középosztály jellegzetes alakjai.» Kitér e szempontból elbeszéléseire, sőt kiemeli a bennök talált eredeti népszokásokat is.

Az anyag, a melyet az értekező nyújt, nem nagy, ezt maga állapítja meg; de kétségtelen, hogy oly szempontból tárgyalja Kisfaludy Károlyt, a milyenből eddig még nem figyelték meg. Megállapítása is helyes, t. i., hogy Kisfaludy a maga korában első sorban a «magyar élet képeivel és a magyar fölfogás eredetiségével hatott», ma pedig maradandó és élvezhető különösen az ő műveiben, a hol «a nemzeti szellemet elevenen kifejező ereje» nyilvánul meg s ez az erő nagyrészt «a környezeti hatásoknak az ő művészi lelkében való átszűrődéséből nyerte táplálékát.» — Az értekezés egyébként ismeretterjesztő felolvasás volt, székfoglaló a Győri Kisfaludy-körben (1914), s mint ilyen szép formájával, kellemes előadásával a maga helyén is bizonyára a megérdemelt figyelemben részesült.

(Budapest.)

VISZOTA GYULA.

14. Agárdi László: Kemény Zsigmond és az olvasók. (A kegyestanítórend kecskeméti főgimnáziumának értesítője. 1913. 14. 3–23. l.) — Az értekezés nagy tiszteletet árul el b. Kemény Zsigmond egyénisége s költészete iránt. Látszik, hogy a szerző nagy lelki gyönyörűséggel merült el Kemény gondolatvilágában; ezért veti fel azt a kérdést, miért nem tudta a kiváló regényíró a magyar olvasóközöniséget meghódítani. Nézete szerint irodalmunkban hiányzik a kellő irányítás, a hatástalanságnak fő oka mégis Kemény költői alkotásainak jelleme. Így fog a szerző a nagy regényíró egyéniségének megrajzolásához, azonban a kiemelt jellemvonások gyakran túlságosan elvont tulajdonságok, vagy egymásnak ellentmondó megfigyelések. Pedig ily munkához megvolt az értekezésben a helyes kiindulópont: az a gondolat, hogy «Kemény a romanticizmus hagyományain nevelkedett reális író».

Nincs a szerzőnek határozott szempontja a tragikum hatásának megítéléséhez sem, s ingatag alapon áll az a gondolata, hogy Kemény témái, a «nemzeti, társadalmi, családi vagy egyéni szerencsétlenségek ideig-óráig tudják foglalkoztatni a képzeletet és az értelmet, de nyilvánvalóan nem lebilincselő módon». Sophokles és Shakespeare tragikus hősei felett is ott lebeg a sötét végzet, mégis sorsuk századokon keresztül foglalkoztatta az emberiséget. Találóbbrak az értekezés-

ben azok a megjegyzések, melyek Kemény Zsigmondnak szerkesztő s elbeszélő módjára vonatkoznak.

Az értekezésnek tulajdonképeni célja az, hogy minél több olvasót nyerjen meg b. Kemény Zsigmond költészetének. A szerző azt hiszi, hogy e célzt csak kitartással párosult lelkesedés érheti el. A lelkesedés nem hiányzik az értekezésből, de mindenesetre nagyobb hatást ért volna el, ha realisabb s határozottabb fejtegetésekre támaszkodhatott volna. A szerzótől érintett kérdés külföldben nem először hangzott el irodalmunkban. Péleletet rá leginkább a világirodalom története adhat. Mint itt látjuk, a népszerűség a kiválóságnak nem mindig jutalma, de azért a nagy egyéniség költészete túléli a múlt irodalmi divatokat s a legrejtettebb úton alakítja át késő nemzedékeknek gondolat- és érzésvilágát.

(Budapest.)

PAPP FERENCZ.

15. Kaszap Gyula: Pár szó a latin fő- és melléknevek declinációjának tanításáról. (Máramarosszigeti ref. főgymn. 1913—14. évi értesítője 69—74. lap.) — E rövidke értekezés szülője a protestáns iskolákban még mindig dívó szép szokás, hogy a rendes tanár szaktárgyai köréből vett értekezéssel foglalja el véglegesen a tanszékét. Valasztott tárgyaról maga a szerző is bevallja, hogy székfoglaló értekezésnek nem alkalmas téma és fél, hogy hosszas tárgyalással a hallgatóság figyelmét és türelmét próbára teszi. Aggodalmát osztja az olvasó is, a ki e mellett csalódik is, mert az értekezés címe után indulva methodikai értekezést vár, a mit a tárgyat szerető és tanítványai érdekével törődő tanár mindig szívesen olvas. Csalódik, mert a tanítás gyakorlatában felmerülő új szempontok, értékes megfigyelések, hasznos tapasztalatok helyett latin nyelvtanaink bírálatát kapja. Igazában csak *egy* tankönyvet kritizál; nem mondja meg, hogy melyiket, mert «z egy könyv alapján egy egész irányzatot akar elítélni, a melynek ellenében «bizonyos tekintetben újítások után sóvárog.» Végre ebbe is belenyugszunk; hiszen a jó tankönyvet méltán győzi le a jobb. Lássuk az újításokat!

Tárgyára térve az I. pontban sajnálattal állapítja meg latin nyelvtanaink egy általános fogyatkozását: a szótár ismertetésének a mellőzését. Szeretné, ha a tanulók a szótár «elméletével az alaktanban ismerkednének meg az egyes declinatiók tárgyalásánál». Ez valóban új dolog, eddig nem is gondoltunk rá; de mégis egész könnyen nélkülözhetőnek tartjuk továbbra is a nyelvtanok e hiányát. Hiszen a kezdő latin tanulónak még nincs szüksége szótárforgatásra; és ha sor kerül rá, nem olyan misztérium a szótár, hogy a tanár néhány útbaigazító szava mellett el ne igazodhatnék benne a tanuló.

A II. pontban áttér a fő- és melléknevek tárgyalásának ismertetésére ismét a «kézenfekvő» (!) tankönyv alapján. Kifogásai: a nyelvtan tudományos nyelve és alapja, a sok paradigma, a III. declinatio alcsoportokra való osztása, a sűrű jegyzetek, az «állandoan ott settenkedő nemi szabályok». Mind oly kifogások, a melyeken könnyen segíthet a tanár; végre is a nyelvtan nem arra való, hogy a paragrafusok sorrendjében betanítottassuk a tanulókkal, de a nyelvtanban benne kell lenni mindannak, a mire a tanulónak nyolcz évi latin

tanulás alatt szüksége van; a sok paradigma pedig csak gyarapítja a szókincset, elősegíti a kellő begyakorlást.

A III. és IV. pont alatt olvassuk, hogy milyen a szerző ízlése és meggyőződése szerint való jó latin nyelvtan: csak a legfontosabb ismereti anyag közlendő, a jegyzetek kerülendők, a II. declinációra elég egy paradigma, ugyanitt a melléknevek külön tárgyalása fölösleges, a III. declinációnál elég a mássalhangzós tövű minta, azután jöjjenek az *i* tövű fő- és melléknevek csak az eltérő alakokban; az öt declinatio után új helyet szentelne az eltéréseknek, nemi szabályoknak, kivételeknek.

Ha jól megértettük e kissé rendszertelenül előadott kívánságokat, a szerző tankönyve kissé más elrendezésben a mai tankönyvek vázlata lenne, száműzve belőle azt a kis nyelvtudományt is, a mit újabb tankönyvíróink igen helyesen bevittek az iskolai nyelvtanokba; olyan lenne ez az «új» tankönyv, mint a milyenek voltak a múlt századbeli latin grammatikáink a Bartal—Malmosi megjelenése előtt. Már pedig ha választanunk kell, akkor vagy nyelvtudományi alapon tanítsuk a latin grammatikát, vagy sehogyse. Nem akarunk száraz nyelvtanítók lenni, mert jobban tetszik a cél, a melyet *W. Schink* tűz ki a mai idők latin tanára számára: «*War er früher nur Sprachlehrer, so soll er nun mehr Sprachphilosoph oder Künstler sein, der den Schüler in das Denken der Völker einführt.*» Németországban már a sexta számára is készült tankönyv, a mely a történeti fejlődésre való tekintettel tárgyalja a latin «laktant».

Külömben megnyugtathatjuk a szerzőt azzal is, hogy a latin nyelvtan használatában hála Istennek a lehető legszabadabb keze van a tanárnak; ha úgy tetszik neki, akár kezébe se adja a tanulóknak, taníthat nyelvtan nélkül a diarium segítségével. A kezdő latin tanításban a nyelvtannál jóval fontosabb a célra vezető olvasókönyv. — E kis dolgozatban igazán nem dicsérhetünk mást, mint a jó szándékot.

(Budapest.)

REIBNER MÁRTON.

VEGYESEK.

BAKSAY SÁNDOR
1832—1915.

Folyó évi június hó 18-án reggel örökre lehúnyta szemét Baksay Sándor, a dunamelléki ev. ref. egyház püspöke, főrendiházi tag, a M. T. Akadémia tiszteleti, a Kisfaludy-társaság rendes, a Budapesti Philologiai Társaság tiszteleti és alapító tagja. Mint egyszerű kálvinista tanító kezdette pályáját, majd tanár, aztán lelkész, majd esperes lett, hogy végül egyháza legnagyobb méltóságával tisztelje meg. Hasonló része volt irodalmi és tudományos kitüntetésekben; kora megadta neki a tartozó elismerést s a gondviselés erővel teljes

öregeiséget juttatott számára, mint a mézajkú Nestornak az achaj fejedelmek között, a míg élete nyolczvanharmadik évében ő is lerőtt a természet adóját.

Mellőzve az egyházfő pályáját, Baksay neve első sorban mint szépiróé marad fenn. A *Gyalogösvény*, a *Szederindák* a magyar néplelek nagyszerű ismerőjének mutatják, a *Dáma* formátlanságában is nagyszabású alkotás a magyar történelmi regény terén. Azonban Baksay mint műfordító is legkiválóbbjaink sorában áll. Hosszú életén keresztül keveset dolgozott, de kevés szállótökéjéről aszúbort szüretelt le.

Mint régebbi íróink közül sokan, klasszikus műveltségű ember volt. Diákul tökéletesen tudott s otthon volt a görögben is. Munkáiba is kedvtelve szövegetett idézeteket a klasszikus íróból s jellemző, hogy mikor jegyzetben lefordítja, ott is zamatos magyar versekbe szedi. E műveltsége vezette mint műfordítót a klasszikusokhoz s irodalmi pályája is Lucanus fordításával kezdődik.

Lucanus *Pharsaliájának* fordítása 1869-ben jelent meg, mint a M. T. Akadémia pályadíjának nyertese. E munka mai napig is legjobb műfordításaink egyike. Lucanus bevégtetlen maradt munkája soh'sem részesült nagyobb méltánylásban s Baksay maga is meglehetősen hideg bevezetéssel látta el fordítását. Vergilius árnyékba borította a római epikusokat s Lucanuson valóban sok helyen érzik a mesterkéltyű érzelm s a túlságos szónokiasság. Nyelve azonban Ovidius színességével versenyez s egyes jeleneteket drámai erővel tud előadni. És épen e tekintetben talált Baksayban méltó tolmácsolóra. Lucanus eleganciája s a Baksay népiessége ugyan egymással ellenkezni látszanak, de Baksay népiességét itt szerencsésen tompítja Aranyra emlékeztető archaizmusával s Vörösmartyhoz méltó emelkedettségével. S valóban nem ismerek Vörösmartyn kívül magyar költőt, a ki a hexameterbe annyi belső életet és természetes folyást tudott volna önteni, mint Baksay. A munka hűsége a bírálók szigorú philológiáját is kielégítette.

Évek múltával hol itt, hol ott jelentek meg részletek Homeros *Iliasából* a Baksay tollából, míg végre 1901-ben az Akadémia kiadásában magyar versekben adta az egész nagy eposzt. Bár a *Pharsaliát* a maga nemében harmonikusabb munkának tartjuk, az *Ilias* sokkal ismeretesebb és népszerűbb lett amannál. A fordító merész kísérletet tett s ez nemcsak abban nyilvánult, hogy Homeroszt rímes alexandrinusokban szóltattatta meg, a mit már az angol Pope óta mások is megcselekedtek. Baksay a maga népies fölfogásával és hatalmas nyelvi s verselési készségével fogott belé munkájába. Az ősi kor mesemondó naivságának hangját kitűnően eltalálta, de nemcsak magyarra fordította, hanem valóságosan magyarrá tette az egész hőskölteményt. Magyar népies fogalmakat rakott belé, a magyar népmese hangjához idomította az egészet, átszötte különleges magyar kifejezésekkel s külső formájában is megékesítette a strófás szerkezet, a közép- és visszavágó rímek s a félsorok minden zenei bájával. Bár a fordítás tulajdonképen elég híven követi az eredetét, ez a fölfogás átköltés jellegét ad neki. Az eredetivel ismerős közönség épen ezért vegyes hangulattal fogadta; de ha a Baksay álláspontjára helyezkedünk, el kell ismernünk, hogy munkája tökéletesen sikerült.

Terve volt az *Odysseiát* is elkészíteni hasonló formában, de az évek gyorsan szállottak s a munka lassan készült. Egy-két megjegyzete azonban arról tanuskodik, hogy a költő ereje nem lankadott, sőt fölfogása tisztult, mert e részleteken kevésbé érzik az *Ilias* túlonlt duzzadó magyarsága.

Társulatunk az író philológiai érdemeiről akart megemlékezni, mikor jelen évi közgyűlésén Baksayt tiszteleti taggá választotta, mire a jeles író azzal fűzte a köteleket szorosabbra, hogy alapítóink közé lépett. Nem sokáig örvendhattünk e tagsági köteleknek. Fájdalmunkat enyhítse az a tudat, hogy az Úr teljes és gazdag élettel jutalmazta érdemes főpásztorát.

(Budapest.)

VÉRTESY JENŐ.

-- Rossini Othello-zenéjének és előadásának magyar nyoma. Shakespeare Othellojának népszerűsítéséhez nagyban hozzájárult a Rossini megzenésítése — bár vannak, mint Dumas, a ki még azt is állítja, hogy elfeledtette operájával Shakespeare tragédiáját!

Rossini Othelloját, mint ismeretes dolog, az erdélyi színjátszó társaság adta elő első ízben 1827-ben magyarul, Pesten november 23-án. De ennél érdekesebb az, hogy Rothkrepf (később: Mátray) Gábor két évvel előbb néhány Othello-motívumot magyar stílusban is feldolgozott s ezzel Othello népszerűsítéséhez szintén hozzájárult. A Hasznos Mulatságok (1825, I. 39. sz.) tudatta, hogy egy ily cz. gyűjtemény jelent meg: *«Pannonia, vagy válogatott Magyar Nóták Gyűjteménye, két kézzel játszandó Fortepianóra. Összeszedte s ajánlotta Méltóságos Sárvári Felső Vidéki Széchényi Júlia Gróf Kisasszonynak Rothkrepf Gábor. I. ső Füzet, 1 fl. ezüstben»*. A Hasznos Mulatságok írja aztán: *«A negyedik számban egy egészen új interessans darabot közöl a Szerkesztető; mert annak lassúját, 's trióját Rossini Othellojából; a frissét pedig ugyan Rossini Szévilai Borbélyából vette, 's azokat igen meglepő Magyar stílusra alkalmazta el annyira, hogy azt kiki eredetinek vélhetné»*. (I. h. 306. l.) A magyar snjtásos Rossini-zene, bizonyára első kísérlet hazánk zeneirodalmában. Nem rossz gondolat volt egyébként a komoly lassúra Othello-motívumot s a frissre Szévilai borbélybelit feldolgozni. A fő dolog mégis az marad: művészigle hogyan sikerült e bizarr kísérlet.

A fönt említett Othello-előadás egy más szempontból is figyelemre méltó esemény. Ezt az operát a német színház Theater-Almanach-ja szerint *«Zur Benefize der Mad. Déri»* adták elő magyarul a pesti német színházban. E szerint a magyar színészeté az érdem, hogy Rossini Othello-ját, (mely első ízben 1816 decz. 4-ikén Nápolyban került színre) a főváros közönsége megismerte. Desdemona később is Dériné legjobb énekes szerepei közé tartozott. A pesti német színház csak 1828 május 29-ikén adta elő első ízben németül Othellót, a czímszerepben Babniggal, mint vendéggel, a ki mint *«K. sächsischer Hofsänger»* lépett föl. A magyar társulat kizárólag a saját erőivel mutatta be Othellót!

(Budapest.)

BAVER JÓZSEF.

— Ki volt Dardanus? *«Dardanus»* álnév alatt 1844 decz. 11-én az *Életképek*-ben (1844. II. 24. sz. 783—785. l.) *Sajóvölgye, nov. 29-én cz.* alatt egy úti levél jelent meg. Ebben Dardanus elbeszéli a sártengerben tett keserves útját Pesttől Miskolczig, különösen kiemelve a pestmegyei rossz utakat. *«Pest megyében vannak a legjobb szónokok s a legrosszabb utak!»* ... Midőn a kocsisnak azt mondja, hogy miért nem hajt a jobb útra? — a kocsis így felelt: *«Hát azért uram, az angyalát! mert jobb út*

nincs». Erre így folytatja: «Az angyaldt! e cifra szó igen ismeretesen hangzott fülembé. Az angyalát! az angyalát!» mormogám magamban; hol hallottam e szót? Így töprenkedtem, s figyelmem az út bajaitól elfordult. Úgy van: némely tehetségdús fiatal költőink verseiben fordul elő e cifra szó». Így vezeti be a Petőfi és társai elleni nem annyira bírálattát, mint támadását a Vörösmarty-epigonok költői iskolája álláspontjáról. Ennek a szónak kiemelése mutatja, hogy e czikk elsősorban Petőfire s legközelebbiről a *Gazdálkodási nézeteim* cz. költeményére és *A helység kalapácsára* (ebben szintén van káromkodásféle) vonatkozik. Az előbbi költemény épen az *Életképek* okt. 15-iki számában jelent meg (1844. II. 480. l.), melyben «a rézangyalát» szó fordul elő. A czikk egyébaránt a póriasság elítéléséről szól a népiesség orve alatt, megőrjia a kritikát, mely ezt elhallgatja, megőrjia a jó barátokat, kik «a kegyencz minden sorát megéljenzik», megőrjia az újabb írói «Cotterie»-t, mely az ilyest pártfogolja s ennek vezérét, Vahot Imrét, noha nevét nem említi és hiszi, hogy a bírálát nem marad el, «a mint nem is maradhat» és sajnálja, hogy az *Athenaeum*, mint szigorú kritikai lap, megszünt. Valóban mintegy e felhívásra jelent meg Nádaskay Lajos bírálata a *Honderű* decz. 21-iki számában Petőfi *Versei* (1842—1844.) és *A helység kalapácsa* műveiről. Ezek és Poor Jenőnek a pozsonyi *Hírök* nov. 19-iki számában adott bírálata *A helység kalapácsa*-ról, voltak az első nyílt támadások Petőfi ellen, melyeket magánbeszélgetések már régebben előkészítettek.

Eddig nem volt ismert, hogy az álnévű Dardanus ki volt? Én a *Petőfi életrajza* II. 170. l., tudva, hogy ehhez Császár Ferencznek valami köze volt, azt írom, hogy «talán Császár Ferencz» volt. Most kezembe akadván Császár Ferencznek «Tekintetes Pompéry János hites ügyvéd urnak; sat. Miskolczon» czimzett, «Pesten, 1844. decemb. 4d.» kelt levele, ebből világos, hogy Dardanus *Pompéry János* volt s a fenti útlevél Császárhoz volt intézve és kiadás végett Pompéry neki küldte el. A levél e helye szőszertint így szól: «Átnéztem a derék úti képet, 's szerintem igen megérdemli, hogy kiadassék. A' kívánt változásokat (Sajóvölgy és Dardanus) megtettem; azonban nem tudom *meri-e* Fr. (Frankenburg) a' Petőfi és Nagy I. elleni sorokat is kiadni. A' sárgafejér hasonlítást majd a' censor fogja alkalmasint megnyírni, noha én egy szót törölve csupán, igen lágyítottam a' képet». A levél decz. 9d.-én írt folytatásában ezt írja: «Frankenburg 5dén elvitte az úti képet; de megcsontkítlanul adandja-e, vagy sem? bizonyost mondani nem tudok: mert a' hid kiszedtetvén (hajóhid), 's a' jégtorlat közt az átjövet nehéz levén, őt azóta sem láttam». Ez t. i. arra vonatkozik, hogy Frankenburg Budán lakott, noha az *Életképek* Pesten Landerer és Heckenastnál jelent meg. Császárnak e megjegyzése igaznak bizonyult, mert az úti levél csonkítva jelent meg, mint a Szerk. írja: «Legnagyobb sajnálattal kell említnem, hogy elvbarátomnak e' jeles elme-futtatását nem ugyan *censurái*, hanem igen is olly okok miatt, melyek jelenleg még tulnyomólag folynak be lapjaim állására, csak *törődékesen* közölhetem».

Világos ebből, hogy a Petőfi és Nagy Ignác neve meg is volt említve a cikkben; de Frankenburg kihagyta s egyebekben is általánosabbá tette a támadást, mi által enyhítette s hogy nem a censura miatt, látszik abból is, hogy a «fekete sárga» hasonlat, mely egyébként a fekete sárra és a sárga szemétdombokra vonatkozik, bennmaradt. Azonban ebben az alakban is köztudomású volt, hogy a czikk kivált Petőfire, a kegyenczre vonatkozik. Ezt a költő is így fogta fel, ki a Nádaskay bírálata után *A természet vadvirága* költeményben felelt bírálóinak, mely a *Pesti Divatlap* 1844. II. 192. l. (decz. végén) jelent meg ezzel a megjegyzéssel: «Dardanus-féle kritikusaimhoz», kik alatt tehát Dardanuson kívül értette Nádaskayt, Poort és mindazokat is, kik nem írtak ugyan, de annál többet beszéltek az új költői irányról. A többit részletesen kifejtve l. *Petőfi életrajza* II., VI. fejezet.

(Budapest.)

FERENCZI ZOLTÁN.

— Martialis. Epigrammaton lib. VI. 78. Martialis ezen epigrammájának egy helye egy kis magyarázatra szorul. A mi philologusainkat ez a hely annál inkább fogja érdekelni, mert egyik latin olvasókönyvünk (Liber Sexti) az eredeti szöveg némi változtatásával felvette ezt az epigrammát olvasmányai közé. Szó van ebben az epigrammában egy híres ivóról, a ki félszemére vak (luscus), másik szemén csipás volt. Orvosa, Heras, azt tanácsolja neki, ne igyék, mert megvakul egészen. Erre Phryx nevetve így szól szeméhez: «Valebis». Phryx nem törődött az orvos figyelmeztetésével, tovább ivott, még pedig sűrűn adatta magának a poharat és persze megvakult: Vinum Phryx, oculus bibit venenum, mondja tréfásan Martialis. A fennebb idézett: «Valebis» okoz nehézséget. Semmi esetre sem jelentheti azt: «Egészséges leszel», mert hiszen akkor hiányoznék az epigrammában a tréfás elem, pusztán a dacz találna kifejezést az orvos jóakaró figyelmeztetésével szemben és oktató jellege lesz az epigrammának. «A ki nem fogadja az orvos tanácsát, rosszul jár». Komoly tanácsadás pedig nem az epigramma sajátossága. A «valebis» okvetetlenül bucsúztatása a szemnek. «Ha meg kell vakulnom az ivás miatt, úgy hát Isten veled, Szemecském», mondja Phryx szemének. Hiszen a «valeo»-nak megvan ez a jelentése: elbucuszom. Így «valebis» azt jelentené: «Úgy hát bucsút fogsz mondani nekem!». Nincs egészen kizárva az sem, hogy a «valebis» helyett «vale» bis = «vale, vale» olvasandó, a mit a versmérték is megenged és a szöveg lediktálása közben kerülhetett a szövegbe. A verssor akkor így hangzanék:

Ridens | Phryx ocu- | lo : «Va- | le va- | l'» inquit.¹⁾

Fennebb említettem, hogy a Liber Sexti szerzői némi változtatásokat tettek az eredeti szövegen. A második sor elején «luscus» helyett «æger»-t írnak. A szöveg változtatása az értelem rovására történt. Ha már meg kell változtatni a szöveget, akkor álljon inkább a ritka «luscus» helyett «cæcus».

(Budapest.)

SCHMIDT MÁRTON.

— A bábuécsel Tompa «Árokháti Lőrincz»-ében. Mint ismeretes, Tompa balladájában Szécsen kapitánya úgy pótolja megszökött legénységét, hogy dárdanyeleket és rudakat öltöztet csatarendbe. E nem ritkúló sereggel már-már kétségbeeszt az éjjel támadó, babonás törököket, mikor a hajnal rávilágít szégyenökre:

A hős várnép, a mely ellen úgy puskáztak:
Dárdanyél, rúd — öltöztetve ronda váznak.

A felöltöztetett s az éj vagy a távolság leple alatt ellenséges katonáknak feltüntetett (fa-) vázak (bábúk) csele oly vándormotivum, mely az ó-kortól maig állandóan foglalkoztatta a mondaalkotó képzeletet. Nálunk — éppen Tompa költeményével kapcsolatban — Elek Oszkár foglalkozott e kérdéssel,²⁾ de nála már hozzászólásának természete szerint is háttérben marad e csel gazdag irodalma. E tekintetben Felix Liebrecht érdeemes dolgozata: «Germanische Mythen und Sagen im alten Amerika»

¹⁾ «Vale, vale» inquit Vergiliusnál is előfordul (Ecl. III 79), de a második «vale» végső e-je nem elidáltatik, hanem görög módra megrövidül (a mi a főt idézett helyen lehetetlen volna). — Az epigrammának eléggé gyenge csattanója nézetünk szerint a «valebis» kétértelműségében keresendő: «kutyabajod se lesz» vagy «eridj istenhírével». Szerk.

²⁾ Két ízben: az EPhK. 1911, 152—154. és 1912. 491—492. lapjain.

(megjelent: Germania XVI, 37., majd Zur Volkskunde 1879, 73—80. l.) szolgáltatta a legjobb kiindulást.

Csak azt és annyiban véve ki az érdekes tartalomból, a mennyi összefüggésünkben elengedhetetlen, először is utalunk A. Brasseur de Bourbourg abbé Parisban, 1861-ben megjelent *Popul Vuh*: Le livre sacré et les mythes de l'antiquité américaine avec les livres héroïques et historiques des *Quichés*; ouvrage original des indigènes de Guatemala... stb. cz. könyvének 275—285. lapjaira. E szerint az amerikai quiche-ek ősei, Guatemala bennszülöttei, ily férfialakú favázakat csináltak szomszédaik támadásai ellen s a védőművekre állítva íjjat, pajzsot és arany meg ezüst koronákat (= sisakokat) raktak rájuk. Aztán sok lódarázst, darazsat és méhet gyűjtöttek a város körül felállított négy, nagy tők üregeibe. Az ellenség kémei embereknek nézik a bábokat. A támadókra azután kizúdták a darazsakat és a megzavarodott tömeget — még az asszonyok is — könnyen kaszabolják. Világos, hogy ez esetben a bábok nem elijesztésre, hanem csalogatónak szolgálnak. — Egy lengyel aranyműves a hazáját előzőnlő hadak megtévesztésére — ellenkezőleg — ép azért állít fel sok fegyverzetet a hegyek hátán, hogy a napfényben ragyogva, végtelen seregnek tűnjenek fel a völgyben tartózkodó ellenség előtt. (Közelebbit l. Liebrecht, 78. l.) Nem a védelem, hanem ép a támadás célját szolgálja e csel Kyros gyakorlatában,¹⁾ ki tudvalevőleg úgy vette be Sardest, hogy egy éjszaka hosszú póznákon hadi ruhába öltöztetett fafigurákat emeltetett fel a falak pereme fölé, melyeket a várvédők embereknek gondoltak és ijedtükben elmenekültek. De Liebrecht adatai korántsem meritik ki a kérdést. E motívum elterjedtségét angol-germán monádák is lombosítják. A Havelok-mondából ismeretes az Angliába visszatérő Havelok feleségének, Argentillenek csele, melylyel ő és férje Norfolkot, a nő örökét, szerzik vissza Edelsitől: Az elesettek holttesteit állítják karókra, mintha élő hadsereg volna (v. ö. Max Deutschein, Studien zur Sagen-geschichte Englands. I. rész, 1906. 99/100. l.). Hogy e furfang a Hamlet-mondában és a Fridlevus-mondában Saxo Grammaticusanál is előfordul, arra már ugyancsak Deutschein figyelmeztetett.²⁾ Nyrop, kinek francia analogiáira (kétségtől a dán író «Den oldfranske heltedigtning» cz. Kjöbnhavn 1883. megj. művében) már Elek hivatkozott (bár úgy látszik csak emlékezetből), az Ogier-monda különböző feldolgozásain kívül — éppen Liebrecht, 78. l. alapján — ismeri e cselnek az Aquileat ostromló Attilára való alkalmazását is³⁾ (az «Attila, flagellum Dei» cz. olasz mű — Pisa, 1864. — p. 11. str. XXX.), nemkülönben a Don Garciaról szóló spanyol románcot (Wolf y Conrado Hofmann, Primavera y Flor de Romanes, 1865, II. 43. kk. no. 133.). — Mindennél fontosabb azonban a Dio Cassiusból felhozott⁴⁾ változat (ed. Sturz, IV. k. 272. l.), mely a dák Deke-

¹⁾ Ctesiphon. Fragm. Pers. Ecl. 4. fragm. 31. (ed. Müller); Frontinus, Strategem. lib. III. c. 8. no. 3.; Polyænus 7, 10.

²⁾ Ez elsőseg ugyan Axel Olrik-é (Kilderne til Sakses Oldhistorie II. 178.), a kire a 152. l. 1. jegyzetében már hivatkozik. Az ír történelemből Gollancz, Hamlet in Iceland, Introduction L. l. alapján idevont változatot csakúgy nem gondoljuk e körbe tartozónak, a mint Deutschein ama konkluzióját is elhamarkodottnak tartjuk, mely ez epizódot kelta alkatrésznek látja. Utóbbi annál feltűnőbb, minthogy a 155. lapon éppen ő ajánlja hasonló kérdésekben a legnagyobb elővigyázatosságot.

³⁾ Ide illeszkedik Elek két olasz variansa (1911, 153. l.); ellenben aligha talál a hőember-tréfa idevonása Kisfaludy Károly «Tollagi Jónás viszontagságai» cz. művéből.

⁴⁾ A munka kezemenél levő olasz fordításában: Cristoforo Nyrop, Storia Dell' Epopea Francese nel medio evo, Prima traduzione dall' originale Danese di Egidio Gorra, Torino 1888. 166. l.

balos személyéhez (Kr. u. I. sz. vége) fűzi e csel alkalmazását. E szerint: Δείσας . . . ὁ Δακεβαλός, μὴ καὶ ἐπὶ τῇ βασιλείᾳ αὐτοῦ οἱ Ῥωμαῖοι ᾗτε κραταιοὶ καὶ ὀρμητικοί, τὰ τε δένδρα τὰ ἐν' αὐτοῖς ὄντα ἔκοψε, καὶ ἔπλα τοῖς στελέχεσι περιέθηκεν, ἵνα φοβηθέντες ὡς καὶ στρατιωτῶν ὄντων, ἀναχωρήσωσιν· ὃ καὶ ἐγένετο.

Mindezek pótlása után aligha lehet többé ott látnunk Tompa költeményének eredetét, a hol Elek teszi fel második czikkében (1912, 491 k. l.). A két székely változat közül, melyeket Orbán Balázs: «A Székelyföld leírása . . . stb.» cz. műve I. k. 177. illetve II. k. 116. lapjairól idéz, az első — Elek érzése szerint is — messze eső változat, mert ha szerepel is benne egy kitörmött és póznára emelt báb, melynek kivágott tők a feje, döntő szerepet mégis csak az alája bujt vén lány visz benne, ki sívító hangjával és avval riasztja el a tatárokat, hogy a halál angyalának mondja magát. A második változatban mindenesetre határozottabban előtérben áll az álsereggel megijesztés csele, noha csak mint egy kombinált csel első része. A tatárokat ugyanis az futamítja meg, hogy egy magaslaton felállított fazekakat sisakos hősöknek néznek. (A csel e formáját illetőleg alantabb felhozott «sabáczci» példámra utalok.) Azonban teljessé eme változatban az teszi a cselt, hogy az asszonyok a mezei fű közé előzőleg csuprokat dugtak el, melyekben az ijedten megfutó tatárok lovai felbuknak s így gazdáikat a gyergyóiak kényelmesen lekaszabolhatják. Ha arra nem is helyezünk súlyt, hogy az álsereg egyik esetben sem «dárdanyél, rúd, öltöztetve ronda váznak», mégis, az Orbán-féle változatokban annál kevésbé láthatjuk Tompa közvetlen forrását, minél feltűnőbb hasonlóságokat mutatnak e székely változatok — épen az idézett amerikaival is (fölközösségek: a csel kombináltsága,¹⁾ az asszonyok szerepe, a tők, illetve koronák vagy sisakok hangsúlyozása stb.), míg viszont a Tompa-féle költemény a Dio Cassius és a Kyros-féle adoma kombinációjával.

En a megoldásnak két lehetőségét látom: Vagy csakugyan népszájan élő adoma volt Tompa forrása,²⁾ azonban valami, egyelőre ismeretlen változatban, vagy pedig a költő egyenesen a háborus gyakorlatból költhette e közönséges és népszerű hadicselt. Egy még fel nem kutatott változat befolyásának valószínűsége mellett szól a Tompa-féle feldolgozásnak és a Dio Cassius-féle feljegyzésnek már észrevett rokonsága, azonkívül az eddig ismert változatok székely (erdélyi) eredete. E két tényező ugyanis a hazai románság bizonyos közvetítő szerepével igazható össze: Dekebalos érdekes fogása századok múltán is visszhangzik a mai román nép ajkán, akár mint a nép száján csodálatosan tovább élő és így lejegyzésre került monda (a mi hihetlenebb), akár mint tudatosan továbbplántált könyvmonda, mely a tanuló ifjúság közvetítésével igen alkalmas a népfantáziában való megragadásra. (És ez a valószínűbb.) Mindenesetre párja ez a jelen mondat fenntartó folyamat amaz ismeretlen és itt nem bonczolható titokzatosságnak, mely Niebuhrral harmadfél-

¹⁾ A darazsak epizódját illetőleg az analógiákat l. Liebrecht, 75/6. l. A most folyó világháborúban, napilapjaink szerint, a belgák kasokból szabadra eresztett méheket is használtak hadi erő gyanánt a németek ellen.

²⁾ Irott forrást, melyből Tompa meríthetett volna, eddig nem sikerült felkotorni. Tolnai Vilmos vélt forrásában (Polgári Lexikon I. 59.) ép a szóbanforgó csel hiánya folytán joggal kételkedett Császár Elemér a megfelelő helyhez függesztett szerkesztői megjegyzésében (EPHk. 1906, 288. l.). Hogy francia epikus művek (l) — s így netalán valami Ogier-eposz-epizód? — Mátyás király idejéből magyar fordításokban volnának ismereteseek (?l), arról G. Paris, Histoire poétique de Charlemagne 133. l. és a rá hivatkozó Nyrop, i. h. 269. l. merész következtetésén kívül mit sem tudok.

ezred év után hallatta az olasz nép mondáját a római ó-kor «(szép) Tarpeia»-járól (v. ö. Niebuhr, Römische Geschichte, 1833. 4. kiadás I. r. 242. l.). És ha e perezen nincs is módom a mai román monda népszá-
járól feljegyzett változatára hivatkozhatni, a tény, hogy népszerűen, kis diákok számára írt iskolakönyvekben lépten-nyomon olvasható, semmi kétséget nem hagy az íránt, hogy e nagyon tetszetős, mondhatni ragadós monda erdélyi románainknál is legszélesebb körben ismeretes. Csak Treb. Laurianu Istoria Romaniloru cz. tankönyvére (I. rész 76. l.) kell hivat-
koznunk, hogy klasszikus hagyomány továbbéléséről oly könyvből győ-
ződjünk meg,¹⁾ mely hazánk különböző helyein sok román iskolában volt alkalmazásban, míg az 1873-ban megjelent 4. kiadást monarchia-ellenes tanításai miatt Trefort Ágost 1875 márcz. 5-én kelt rendelete kitiltotta. Hogy a román hatás épen a Székelyföldön — hol távolabbi variánsok (Orbán!) már eddig is ki vannak mutatva — milyen könnyű és termé-
szetes, nem szorul további fejtegetésre. Viszont kérdés marad, hogyan juthatott valami ilyen, a román hatást közvetítő magyar monda Tom-
páig. Családjának állítólagos székelyföldi eredetébe²⁾ kapaszkodva régi, apáról-fiúra szálló szóhagyományt sejteni, nemcsak hogy ingadozó és messzemenő, de talán felesleges is volna, minthogy a román hatás hazánk egyéb, románokkal tarkított vagy érintkező vidékein se lehetetlen. Talán költőnk életrajzának avatottabb ismerői tudnának feleletet.

Részemről azonban — ép a jelen háború bizonyos epizódjainak szuggesztiója alatt — egyelőre nem tudnék ama lehetőség elől sem el-
zárkózni, hogy Tompánál e motivumot katonai gyakorlatnak e *praxi* ismerete eredményezte.³⁾ Ez esetben a színezés, természetesen, költőnk a helyzetet ügyesen felítató intuíciójának munkája volna. A téma egysze-
rűsége különben se enged nagy latitudoöket, úgy hogy az egyes varian-
sokkal feltűnőnek látszó egyezéseket kielégítően magyarázza Goethe szava: «Auch in zwei Gärten fallen die Äpfel zur gleichen Zeit auf die Erde.» Mutatja ezt az a pár «eleven» példa is, melyet napjaink történe-
téből jegyzek ide, hogy a fogás hadi közönségességét is igazolja.

Fényes László «Az Est» 1914 aug. 27-i számának 7. lapján Szigeti Ernő zászlós ez év augusztus 18-án kelt feljegyzéseit közli: E szerint Szabács körül a réten azt hitték egyszer Szigeti és emberei, hogy «a szerbek az erdő előtt egy sánczárókban vannak, *pedig csak sapkák voltak odátte: sorba állítva a földhányáson*», míg maga az ellenség fákról lövöl-
dőzött a megtévesztettekre.⁴⁾ Tökéletesebb alakjában regisztrálja ezen csel

¹⁾ Kezembem a könyv első részének 3. kiadása volt, mely Bukarestben 1867-ben (külső lapja szerint 1868-ban) jelent meg és a címlap szeri-
nt «Pentru clasa II. gimnasiale» íródott. A vonatkozó részlet kissé terjengős szövegét már azért is feleslegesnek tartjuk ideiktatni, mert a lényege nagyjában csak a Dio Cassius-féle részlet fordítása.

²⁾ L. Szász Károlytól írott életrajzában: Beöthy, A magyar irodalom története, 2. kiad. 1900. II. 257. l.

³⁾ Tompa tudvalevőleg 1848-ban mint tábori pap részt vett a schwe-
chat-i csatában is (Szász, i. h. 264. és Váczy János, Tompa M. életrajza 1913, 80. k. l.). A Lévy-féle kiadás jegyzete szerint balladánk minden-
esetre az 1848-i gyűjteményben jelent meg először. Ha közelebbi adatok hián nem is merem feltenni, hogy tábori tapasztalatai után íródott, any-
nyit kétségtelennek tartok, hogy keletkezésekor háborús szelek és hírek már ihlethették a költőt. Mindenesetre fontos volna — ha kérdésünkre nem is feltétlenül döntő — a keletkezés idejének pontosabb ismerete.

⁴⁾ A csel ez egyszerű formája anyagszerűen legmegfelelőbb válto-
zat a lövészárók-harczban, a mint ezt még határozottabban mutatja egy «katonai leírás», mely szintén «Az Est»-ben (1914 október 26, 8. oldal) jelent meg (mellékelt sémával): «Gyakran tapasztaltuk, hogy 200—300

egy jelentés, mely augusztus 25-én jelent meg az esti lapokban. E Lembergből keltezett híreseknek bennünket érdeklő részei így hangzanak a „Magyarország” fogalmazásában: „... Egy kozáksapat Baverowka közelében megkísérelte átlépni a határt. Határt őrző katonáink... *szérből bábukat formáltak és sapkát adtak rájuk*... azután két rajvonalba fejlődtek föl és várták az ellenség közeledését. A mikor a kozákok a bábukat megpillantották, heves tüzelést kezdtek rájuk. A kozákok aztán leszálltak lovaikról és közelebb lopództak a bábukhoz. A mi katonáink centruma ekkor kezdte el a tüzelést. A kozákok... rájuk vetették magukat. Most azonban... a rajvonalba álló vadászkatonák... két szárnyukon megtámadták a kozákokat, a kik... kezdtek menekülni.”

Ilyen felfogásomban rejlik a vallomás is, hogy Tompa forrásának kérdésében végleges döntésre nem vállalkozom. Általánosabb csoportosítással használható elmunkálatokat szolgáltatni — hoc erat in votis.

(Czegléd.)

MÁRÓT KÁROLY.

— Adat a Visio Philiberti forrásához. Horváth János az EPHK. 1914. évf. 330. sk. lapján újból rámutatott a Nádor-kódex ismert víziójára, másnéven a Disputatio (vagy Conflictus) corporis et animæ-re, melyet már Katona (Akad. Ért. 1907. 504. l.) főleg összehasonlító irodalomtörténeti szempontból tartott érdekesnek. Épen ebből a szempontból tán nem lesz érdektelen, ha itt leközlöm az ókori zsidó irodalom egyik, rokon gondolatán alapuló disputációját, melyet korántsem tartok a vízió egyenes vagy közvetlen forrásának, de aligha tévedek, ha azt hiszem, hogy valamely régiebb s tán egyúttal keletibb, közös és más irányban kialakított változata.

A szóban levő disputatio két recenzióban ismeretes, az egyik a babiloni Talmud Synhedrin könyvének 91a,b lapján, a másik a Leviticus rábbá 4. f. 5. pontjában. Az utóbbi a teljesebb és így hangzik: „Szólj Izráel fiaihoz következőképen, *a lélek* ha vétkezik stb. (Lev. 4, 2.) Rabbi Jismáél tanította, hasonlít ez a királyhoz, kinek kertje volt s abban szép, korai gyümölcsök,¹⁾ s helyezett abba a király öröket, az egyik béna, a másik vak, és szólt hozzájuk, vigyázzatok ezekre a korai, érett gyümölcsökre. Napok múltán szól a béna a vakhoz, szép, korai gyümölcsöket látok a kertben, mondja neki a vak, hozd el és együnk, feleli a béna, hát tudok én járni? mondja a vak, hát látok én? Felült a béna a vak hátára, megették a korai gyümölcsöket s mindenik visszatért a helyére. Napok múltán bement a király abba a kertbe, szólt nekik, hol vannak a szép, korai gyümölcsök?, felelt neki a vak, Uram, Király, hát látok én?, s felelt neki a béna, Uram, Király, hát tudok én járni? Az a király, a ki böles volt, mit csinált velük? Felültette a bénát a vakra és kezdtek azok járni, szólt hozzájuk, így cselekedtetek és megettétek a korai gyümölcsöket. Így lesz a jövőben is, a szent, a ki áldott, szól a lélekhez, miért vétkeztél előttem?, az feleli előtte, Világok-ura, én nem vétkeztem, a test a vétkes, a mióta kijöttem belőle s tiszta madárként repdesek a levegőben, mit vétettem előtted? Szól (Isten) a testhez, miért vétkeztél előttem?, az felel, Világok-ura, én nem vétkeztem, a lélek a vétkes, a mióta kiszállt belőlem s mint földre vetett kő vagyok eldobott, tán vétkeztem előtted? Mit csinál a Szent, a ki áldott, velük, veszi a lelket s beleveti a testbe s együtt bünteti kettejüket, a hogy

lépéssel lövészárkuk előtt egy csak éppen *jelzett fedezékben sapkájukat lerakják* (a szerbekről van szó), míg az ezek mögött kiásott mély földözékekből tüzelnek.”

¹⁾ A szó jelentése nem kétségtelen, l. Synh. i. h. RSJ. és Lev. r. i. h. Máthnath Kehunáh comm.

mondva van (Zsolt. 50, 4.); «szóltja az eget felülről és a földet, hogy ítélje népét.» «Szóltja az eget felülről» — jelenti a lelket, «és a földet» — jelenti a testet, «hogy ítélje népét.» — A rokon gondolat tehát csupán az, hogy a lélek és test Isten előtt egymásra tolják a vétket, a parabolának nincs nyoma a vizióban, viszont itt a viziós keret hiányzik, a mi azonban nem teszi valószínűvé, hogy mindkettő közös forrásból ered.

Hogy a lélek a másvilágon tanuvallomást tesz a test ellen, többször található a rabbinikus irodalomban. Pl. babil. Talmud Táánith könyve 11a lapján: «Rabbi Chideka mondja, az ember lelke tanuskodik ellene.» V. ö. még bab. Chágiga 16. a. lapját. Az ember felett gyászoló lélekről a Szentírás is beszél, I. Jób könyve 14, 22.

(Sümeg.)

PFEIFFER IZSÁK.

— Új könyvek.

Helbing, R.: Auswahl aus griechischen Inschriften. Berlin u. Leipzig, Göschen, 1915. 138 l. 90 pf.

Kitűnő bevezetés — kimerítően tárgyalt szemelvények alapján — a görög epigrafikába. sch. j.

Neudrucke deutscher Literaturwerke des XVI. und XVII. Jahrhunderts. Halle an der S. Niemeyer. 1914. — 1.: Nr. 240—241. *Fortunatus.* Nach dem Augsburger Druck von 1509 herausg. von Hans Günther. V+157 l. — 2.: Nr. 242—245. *Christian Weise, Der Grüneuden Jugend Überflüssige Gedanken.* Abdruck der Ausgabe von 1678. Eingeleitet von Max Freiherr von Waldberg. XVIII+247 l.

Az 1. kötet a Braunetól szerkesztett vállalat ismert gondos apparátusával sajtó alá rendezett lenyomata a Fortunatusról szóló népkönyvnek, melynek 1509-iki augsburgi kiadásából mindössze négy: egy berlini, egy müncheni, egy göttingeni s egy zwickauai példány ismeretes. Próza magyar származékát összehasonlítva alapon, bár nem kifogástalanul, Lázár Béla tette először behatódott vizsgálódás tárgyává (Pótkötet az EPhK.-hoz 1890, és Ung. Revue, 1893), de a szóban forgó eredetivel csak Bleyer Jakab vetette egybe pontosan és tüzetesen (EPhK. 1907). Az új kiadás részletesebb ismertetése csak akkor válik időszerűvé, ha Günthernek a bevezetésben említett freiburgi disszertációja megjelenik. — A 2. kötetben adott új Weiskiadás régóta váratott magára. Mindenképen hézagpótló, s kétségkívül hozzá fog járulni ahhoz, hogy a polihisztor Weisenek az irodalomtörténettől szinte szándékosan mellőzött lírája végre méltatóra találjon. Tagadhatatlan, hogy Weise itt ép oly kevésbé isten kegyelméből való költő, mint spanyol földről átlátható társadalmi-tanító regényeiben vagy francia mintákhoz simuló vígjátékaiban. De mint egyebütt, működése itt sem volt minden jelentőség nélkül való, sőt a német költői nyelv fejlődésében egyenesen határjelölő értéke van, mert Hofmannswaldau produktív iskolájával tudatosan szembehelyezkedik, elveti magát az új stílusnak minden vívmányát, egy generáción keresztül raffináltta fejlesztett elemeit, drágaköves jelzőit s a német költészetnek Hofmannswaldau előtti forrásaihoz, a népdalhoz s a nyomában járó népies költőkhöz, Grefflingerhez, Finkeltaushoz, Voigtländerhez és Schochhoz tér vissza. A mesterkelt stílus néhány rekvizitumától, pl. konvencionális lánynevektől, bonyolultan kifejtett hasonlatoktól, persze ő sem tud teljesen megszabadulni, s élményszerűségében csak olyan szegény, tárgyaiban csak olyan sikamlós, sőt durva és brutális, mint leg hírhedtebb kortársai. Fontosabb a későbbi fejlődés szempontjából, hogy a megmerevedett körmondat szerkezetek helyett a mindennapi élet nyelvének egyszerű mondatait alkalmazza tudatosan és következetesen. Nyelvi népiességének egyelőre nem akad folytatója, de röplíveken terjesztett dalainak egy része Claudius korában sem veszíti el népszerűségét. A szövegrész R. Bernfeld munkája, a bevezetés Waldbergtől, a nyugateurópai gálans líra legalaposabb ismerőjétől való. t—r.

Rotten, Elisabeth: Goethes Urphänomen und die platonische Idee. Philosophische Arbeiten, hg. von H. Cohen und P. Natorp. VIII. Band, 1. Heft. Giessen, 1914. 8-r. 126 l. Ára 3-60 M.

A szerző Cohen és Natorp iskolájának, az ú. n. marburgi iskolának szellemében Platonban a kanti kriticismus elődjét látja. Vorländer kutatásait (*Kant—Goethe—Schiller*) felhasználva, párhuzamot von Goethe «filozófiája» és Platon eszmetana között. Goethe természetfilozófiáját és ismerettanát zoológiai, botanikai s optikai írásaiból igyekszik összeállítani, miközben a vezető gondolat az «Urphänomen» és a platonikus idea struktúráis azonossága. Módszertani szempontból igen kockázatos vállalkozás; «Urphänomen» Goethe gondolatvilágában többet is, kevesebbet is jelent, mint az idea a platonizmus számára. De az eszmetörténeti párhuzamok értéke általában nem annyira a sokszor kétséges eredményekben, mint inkább az ismert anyag új megvilágításával járó előnyökben rejlik. Rotten dolgozata egyrészt új, ismeretlen anyagot szolgáltat a Goethe-Kant probléma megoldásához, másrészt Vorländerrel ellentétben a Dilthey-Haym-Walzel-iskola ideatörténeti módszerének alkalmazásával egy lépéssel előbbre is viszi ezt. Különös figyelmet érdemel a végtelenség goethei felfogásának sikerült szembeállítás a platonizmus és a kriticismus tanításával.

Thumb, A.: Grammatik der neugriechischen Volkssprache. Berlin u. Leipzig, Göschen, 1915. 118 l. 90 pf.

A nagy tudású és elismert tekintélyű hellenista kiváló művecskéje kezdők számára.

Werner, Kilian: Herwegh als Übersetzer. Stuttgart. Metzler. 1914. 8-r. VIII, 112 l. Ára 4 M. (= Breslauer Beiträge zur Literaturgeschichte. Neue Folge. 43. Heft.)

Herwegh 1839/40-ben németre fordította Lamartinenak addig megjelent költeményeit s keleti utjának leírását. E tanulmány aprólékosan vizsgálja Herwegh fordításának alaki és tartalmi hűségét. Lamartine meglehetősen hatott fordítójának eredeti költészetére is, a mi Herwegh frazeológiáján és szónoki lendületén pontosan kimutatható. Lamartine-on kívül Shakespeare nyolcz darabját is átvittette, de fordítói munkássága, ha derekas is, nem túl jelentős. Foglalkozik még a szerző Herwegh és Béranger kapcsolatával. Magyar irodalmi analógiák szempontjából érdemes átlapozni a kis könyvet, hiszen Lamartine és Béranger, mint a demokratikus irodalom mintaképei, a szabadságharc előtti években nálunk is népszerűek. Herwegh sem ismeretlen, «Gedichte eines Lebendigen»-jét Greguss fordítja magyarra. E gyűjtemény több darabját Liszt zenésítette meg. A republikánus meggyőződésű német költő később érintkezett a magyar emigrációval, levelezésében szerepel Klapka, Zürichben pedig dr. Bizonfy Ferencz (v. ö. Szinnyei: M. Irók. I. 1094. és Victor Fleury bevezetését a Ged. eines Lebendigen-hez. Leipzig., Hesse. É. n.) útmutatása szerint az altáji nyelvekkel foglalkozik. Herwegh életének sajátos problémájához, hogy t. i. miért hallgatott ő el első nagy sikere után, újabban Walzel szólt hozzá tanulságos okfejtéssel (Aus dem Geistesleben des XVIII. u. XIX. Jahrhunderts. 1911).

Tisztelt Olvasóinkhoz!

Tisztelettel tudatjuk, hogy dr. Förster Aurél bevonulása miatt a Közlöny class. philológiai részét távolléte alatt dr. Ozebe Gyula szerkeszti, a kinek czímére (I., Lágymányosi-utca 6.) kérjük a kéziratok beküldését. Ezen és más — technikai — okok folytán az ez évi két utolsó füzet november hó 15-ikén egyszerre fog megjelenni.

A szerkesztők.

Hivatalos nyugtázás

a) 1915. évi április hó 1-től 30-ig terjedő időről.

Rendkívüli tagdíj 1915-re: Létics P., dr. Reichard P. — Összesen 12 korona.

Rendes tagdíj 1910-re: Striegl J., 5 kor., Szentirmai I. — **1911-re:** Striegl J., Szentirmai I. — **1912-re:** Striegl J., Szentirmai I. — **1913-ra:** Striegl J., Szentirmai I., Verő L. 1 kor. — **1914-re:** dr. Czinkotszky J., György L. Losonc, Kovács D., Rózsa D. 10 fill., Striegl J., Szentirmai I., Walter Gy. 2 kor. **1915-re:** dr. Balassa J., Binder J., Blau L., Fejér G., dr. Garda S., Hanvai I. 4 kor. 50., Kádár Jolán 3 kor., dr. Morvay Gy., Panyik Tóth L. 8 kor., dr. Pollák J., Rózsa D. 2 kor. 90 fill., Schill S., Schwartz Fr. 50 fill., dr. Zambra A., Zander L. — Összesen 247 kor.

Előfizetés 1914-re: Eperjesi ev. kollégium 13 kor. 50 fill., — **1915-re:** Benkő Gy. 13 kor. 50 fill., Békési ref. főgimnázium, Bonyhádi ev. főgimnázium 12 kor., Budapesti V. ker. főgimnázium ifj. könyvtára, Budapesti VI. ker. állami főreáliskola, Debreceni főreáliskola, Dombóvári kir. kath. főgimnázium, Hajduböszörményi ref. főgimnázium, Kecskemét város könyvtára, Kolozsvári róm. kath. főgimnázium, Kőrmöcbányai áll. főreáliskola, Mezőkövesdi főgimnázium 13 kor. 50 fill., Sárospataki ref. főiskola, Sepsiszentgyörgyi ref. főgimnázium, Singer és Wolfner 13 kor. 50 fill., Szászvárosi ref. Kún-kollégium 3 kor., Ungvári állami főreáliskola 13 kor. 50 fill. — Összesen 247 kor. 50 fill.

b) 1915. évi május hó 1-től 31-ig terjedő időről.

Rendkívüli tagdíj 1915-re: Lang R. 2 kor. 70 fill. —

Rendes tagdíj 1914-re: Köpesdy S., Schmidt H. 8 kor. — **1915-re:** Czeke M., Farkas Lenke., dr. Gulyás J., Kádár J. 5 kor., Kárpiss J., Kornis F., dr. Lábán A., Papp F. 1 kor., dr. Pauler A., Pölöskey K., dr. Pünkösti M. 12 kor., Simay V. 8 kor., Szepessy J., Sziklay Gy. Sziárd, Thienemam T. 1 kor., Vértesy D. 6 kor., Vértesy J. 2 kor., Wagner J., Wéber A. 7 kor., Zolnai B. 1 kor. — Összesen 171 kor.

Előfizetés 1915-re: Brassói róm. kath. főgimnázium 13 kor. 50 fill., Budapesti gyakorló főgimnázium, Budapesti ref. főgimnázium, Eperjesi ev. kollégium, Gibbon A. 13 kor. 50 fill., Kassai prem. főgimn. Bajza önképző-kör 10 kor., Mildner F. 13 kor. 50 fill., Nagykállói főgimnázium 13 kor. 50 fill., Oravicabányai községi főgimnázium 13 kor. 50 fill., Selmechányai kath. főgimnázium, Székelyudvarhelyi főreáliskola, Wagner M. — Összesen 167 kor. 50 fillér.

c) 1915. évi június hó 1-től 30-ig terjedő időről.

Rendes tagdíj 1915-re: Alszeghy Zs. 3 kor. 80 fill., Bossányi Fr. 5 kor., Engel M., Gálócsi S., Göbl A., Gréb Gy. 3 kor., Gulyás P., Hellebrant Á., dr. Hittrich Ö., Kronberger M., dr. Leffler B. 5 kor., dr. Losonczy L., Orth I., Pausz E., Peczina A., Pupinszky N., Szigeti Gy., Szilágyi S., Vértesy J. 8 kor., Zolnai B. 6 kor. 50 fill. **1916-ra:** Gulyás P. 50 fill., dr. Wagner J. — Összesen 181 kor. 80 fill.

Előfizetés 1915-re: Szabadkai városi főgimnázium. — Összesen 15 kor.

Oserhalmi Sámuel pénztárnok,

I. ker., Lógodi-utca 49. sz. földsz. 1.

Görög és Latin Remekírók

magyar fordításban, bevezetéssel és jegyzetekkel.
Kiadja a M. Tud. Akadémia klasszika-filológiai bizottsága.

Anakreon. (Ponori Thewrewk Emil.) 3 kor. 20 f. Görögül és magyarul	4 —	Lykurgos beszéde Leokrates ellen. (Fináczy Ernő.) 1 korona. Görögül és magyarul	1.40
Bacchylides költeményei. (Hegedüs István.) 1 kor. 80 fillér. Görögül és magyarul	2.60	Paterculus C. Velleius. Róma történetéről írt két könyve. (Szölgvény Ferenc.) 1 kor. 60 f. Latinul és magyarul	3.—
Cato bölesmondásai. (Némethy Géza dr.) 80 fillér. Latinul és magyarul	1.20	Platon állama. (Simon József Sándor)	8.—
Catullus versei. (Csengeri János.) 2 kor. 60 f. Latinul és magyarul	4.—	Görögül és magyarul	10.—
Cicero a kötelelességekről. (Csengeri János.)	2.—	Platon. Euthyphronja, Sokrates védőbeszéde, Kritonja és Phaidonja. (Simon József Sándor.) 2 kor. 40 fillér. Görögül és magyarul	4.—
— A legfőbb jóról és rosszról. (Némethy Géza dr.) 3 kor. Latinul és magyarul	5.—	— Theaitetos. (Simon József Sándor.) 1 kor. 20 f. Görögül és magyarul	2.40
— Brutusa. (Posch Árpád.) 4 kor. Latinul és magyarul	6.—	Propertius elégiái. (Csengeri János.) 4 kor. Latinul és magyarul	6.—
Demosthenes beszédei. (Gyomlay Gyula dr.) II. rész. Két kötet. 4 kor. Görögül és magyarul	6.—	Quintilianus M. Fabius szónoklattana 12 könyvben. I. kötet: I—VI. könyv. (Prácsér Albert.)	6.—
Euripides. Herakles. — Hypolytos. (Látkóczy Mihály és Csengeri János.) Görögül és magyarul	7.20	Sallustius Caius Crispus összes munkái. (Cserép J. dr.) Latinul és magyarul	8.—
— Phoinikiai nők. Medeia. (Csengeri János.) Görögül és magyarul	6.50	Seneca Lucius Annaeus. Erkölcsi levelek. (Bareza József.) Két kötet 9 kor. Latinul és magyarul	20.—
Gaius római jogi institúciói. (Bozóky Alajos dr.) 4 kor. Latinul és magyarul	6.—	Suetonius császárok életrajzai. (Székely István dr.) 4 kor. 80 f. Latinul és magyarul	8.—
Gellius A. «Attikai éjszakák». (Bareza József és Sós József.) Két kötet. 7 kor. Latinul és magyarul	16.—	Thukydides. (Zsoldos Benő.) Három kötet. 6 kor. 40 f. Görögül és magyarul	11.60
Görög anthologiabeli epigrammák. (Ponori Thewrewk Emil.) 2 kor. Görögül és magyarul	4.—	Vergilius Publius Maro Aeneise. (Barna Ignác dr.) Bevezetéssel ellátta Némethy Géza dr.	4.—
Herodotos történeti könyvei. (Geréb József.) Három kötet. 8 kor. Görögül és magyarul	16.—	— Eclogái. (Viétórisz József dr.) 80 fillér. Latinul és magyarul	1.20
Homeros Iliasa. (Ponori Thewrewk Emil.) I. kötet. 3 kor. Görögül és magyarul	6.—		

Kaphatók :

LAMPEL R. könyvkereskedése (Wodianer F. és Fiai) r.-t.
Budapest, VI., Andrásy-út 21. szám.
és minden könyvkereskedésben.

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPITOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV.

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

BLEYER JAKAB

ÉS

FÖRSTER AURÉL HELYETTESEKÉNT CZEBE GYULA.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1915.

Az **Egyetemes Philologiai Közlönybe** szánt class. philologiai dolgozatok kéziratai (**dr. Förster Aurél** bevonulása miatt a továbbiakig) **dr. Czebe Gyula** (I., Lágymányosi-utca 6.), a modern philologiai dolgozatokéi **dr. Bleyer Jakab** címére (VIII., Mikszáth Kálmán-tér 4.) küldendők. Fölölvásások **dr. Papp Ferencz**, I. titkárnál (II., Vérmező-út 12.) jelentendők be.

TARTALOM. ÉRTEKEZÉSEK.

HUSZTI JÓZSEF: Horatius Carm. III. 2.	681
WÄGNER JÓZSEF: A Wagner-operák magyar fordításairól (Vége)	689
BENIGNY GYULA: A görög -σπ- aoristos eredetéhez	708
FOGARASI BÉLA: Az irodalomtörténet filozófiai problémái	712
LAJTI JÓZSEF: A szatír-dráma eredete (Vége)	725

HAZAI IRODALOM.

Koszó János: Fessler J. A. élete és szépirodalmi működése. HEINRICH GUSZTÁV	737
Manu törvényei: Mānava Dharmaśāstra. Fordította Büchler Pál. SCHMIDT JÓZSEF	738
Pulszky Ferencz kisebb dolgozatai. Sajtó alá rendezte Lábán Antal. Bevezetéssel ellátta Marczali Henrik. Váczy János	743
Walter Pater: Görög tanulmányok. Fordította Kőszegi László. CZEKE MARIANNE	747
Nemzetiségi Ismertető Könyvtár. Szerk. Szabó Oreszt. II. r. 2. k. GRÉB GYULA	751
Scheffel József: Ekkehard. Történet a X. századból. Fordította Antal Géza. BERDE MÁRIA	754

KÜLFÖLDI IRODALOM.

René Dussaud: Les civilisations préhelléniques dans le bassin de la Mer Égée. LÁNG NÁNDOR	755
Otto Crusius: Mannhaftigkeit und Bürgersinn. Stimmen der Alten. GERÉB JÓZSEF	757
Ferdinand Brunot: Histoire de la langue française des origines à 1900. BIRKÁS GÉZA	758
Rudolf Haym: Die romantische Schule. TROSTLER JÓZSEF	759
Theatergeschichtliche Forschungen. Hsgb. von Berthold Litzmann. Bd. 26., 27., 28. KÁDÁR JOLÁN	761
Wilhelm Alexander: Die Entwicklungslinien der Weltanschauung Nikolaus Lenaus. SZENTIRMAY GIZELLA	762
Ernst Samter: Die Religion der Griechen. LAJTI ISTVÁN	763

PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK 1913/14.

Mittler Ferencz: Lessing és Aristoteles. HEINRICH GUSZTÁV	765
Barla-Szabó Titus: A Halotti Beszéd a román philologia világításában. MELICH JÁNOS	766
Hetcou György: Columna lui Trăian. FINÁLY GÁBOR	767
Gyomlay László: Herodotos mondatszerkesztéséről iskolai olvasatás szempontjából. GERÉB JÓZSEF	767
Szilárd Leó: Szent László a régi magyar irodalomban. ALSZEGHY ZSOLT	768
Weiszer Róbert: A Schiller-Goethe-féle xenionharcz és egy állítólagos pesti paródia. GRAGGER RÓBERT	769
Helle F. Hugó: Arany János Bolond Istókja. KIRÁLY GYÖRGY	769
Bodor Aladár: Eötvös. — Kardeván Károly: Eötvös és Madách. KIRÁLY GYÖRGY	770
Trostler József: Magyar elemek a XVII. század német irodalmában. THIENEMANN TIVADAR	771
Illés István: Fejezetek Arany J. mondattanából. TRÓCSÁNYI ZOLTÁN	771
Pesti Balázs: Tin-di-magyarázat. TRÓCSÁNYI ZOLTÁN	773
Pápay Géza: Ibsen az iskolában. WEBER ARTHUR	773
Thienemann Tivadar: A szentgallen Margit-legenda. BLEYER JAKAB	773

Folytatást lásd a boríték harmadik oldalán.

HORATIUS CARM. III. 2.

A római ódák közül a második az Augustus-féle új államrend két nevezetes alkotására céloz: az állandó katonaságra és az állandó hivatalnoki karra. Az egyiknek a költő lelkére köti a «virtus»-t, a másiknak figyelmébe ajánlja a «fidele silentium»-ot. Ez a beállítást, melyet Mommsennek ¹⁾ köszönünk, kétséget kizárólag a költemény helyes megértésének alapja s minden olyan kísérlet, mely a költemény magyarázásánál más kiindulópontot választ, vagy eltér a mommseni iránytól, a körülmények szembeszökő világosságánál erőltetettnek és sikertelennek tekinthető. ²⁾

Mommsen röviden utal a helyes magyarázat alapjára, de tovább nem megy. ³⁾ A korabeli események részletes vizsgálata azonban olyan vonatkozásokat tár föl, melyekre sem Mommsen, sem a magyarázók általában eddig nem gondoltak. Különösen a költemény második részét helyezik a tölem megfigyelt történeti kapcsolatok — tudtommal — egész új megvilágításba.

A következők szempontjából hangsúlyoznom kell azt a sokat emlegetett megállapítást, hogy Horatius költészete korának történetével a legszorosabb összefüggésben áll. Epodosai, szatirái és az ezekről műfajilag csak enyhe árnyalattal különböző epistolák természetüknél fogva sokat céloznak az akkori politikai, társadalmi és irodalmi élet eseményeire. Még műfajilag az objektiv világtól elszigeteltebb lyrai költeményei közt is aránylag kevés olyan van, mely az egykorú események, törekvések, áramlatok ismerete nélkül megfelelő módon érthető lenne. ⁴⁾

Fokozza a háttér fontosságát az a sajátos, modern viszonyoktól merőben elütő álláspont, melyet Horatius a római nemzet szélesebb rétegeivel szemben elfoglalt: nem mindenkinek írt, nem mindenkinek

¹⁾ Reden und Aufsätze, Berlin, 1912³ p.171. «Das folgende Gedicht preist ebenfalls allgemein die Tapferkeit und die Rechtschaffenheit, aber beide mit besonderer Beziehung auf zwei der wichtigsten Institutionen der neuen Monarchie: den neuen Stand des Berufssoldaten und den ebenfalls neuen des kaiserlichen Beamten».

²⁾ Legutóbb Corssen (N. Jahrb. 1907 [19.]) próbálta Mommsen főbb eredményeit módosítani, de okoskodása több szempontból kifogásolható.

³⁾ Beszédét a berlini akadémiában tartotta a császár születésnapján. Az ünnepi beszéd a hosszabb okadatolást és a philológiai apparatust meg sem tűrte volna.

⁴⁾ V. ö. Gereke-Norden, Einleitung I. p. 571.

óhajtott tetszeni, hanem elsősorban annak a körnek, mely akkor Rómában az irodalmat irányította, másodsorban a képzett főeknek. Az ilyen, aránylag szűk körnek szánt költeményekben a célzásoknak, a kissé rejtettebb utalásoknak sokkal tágabb szerepük van, mint a kevésbé homogén tömegek irodalmi szükségleteinek szánt termékekben.

Áll ez a megjegyzés az úgynevezett római ódákra (III. 1—6.) is. Horatius itt ugyan nagyobb körhöz szól,¹⁾ a nemzet ifjúságához, de maguk az eszmék, melyek genesisének föl kutatása szintén a Horatius-magyarázat kötelessége, zárt körből, a princeps közvetlen környezetéből indultak ki s természetesen a korabeli politikai és társadalmi események nagy mértékben befolyásolták eredetüket. «Wie zur Rose der Sonnenschein, so gehört zu diesen Liedern der Hintergrund der Geschichte», — írja Mommsen (p. 170). Hozzátehetjük, hogy a jelen esetben a történetet az az udvari kör csinálta, melynek biztatása és sugalmazása nélkül aligha írta volna meg a költő az új korszak vezető elveit összefoglaló ciklust.

Octavianus Kr. e. 29 (725)-ben tért vissza Rómába, mint az egész birodalom ura. Kr. e. 27 (727)-ben jan. 16-án az új rendért, különösen a világ régen óhajtott békéjéért halás senatus «Augustus» névvel ékesítette őt. Horatius e kitüntetés alkalmából költői formába öltözteti azon alapelveket, melyekre támaszkodva a reorganizált birodalom jövője biztosítottnak látszott.²⁾ A sorozatot minden valószínűség szerint 28—26 (726—28) közt befejezte, legalább az ellenkezőjét semmi sem bizonyítja.³⁾ A tartalmilag és formailag szoros kapcsolatban álló költemények közül a szóbanforgó második szintén ez időtájt keletkezett s a jövő hadseregének és a jövőben fölállítandó állandó hivatalnoki gárdának sarkalatos erényeit ajánlja a leendő katonák és hivatalnokok — az ifjúság — figyelmébe.

A költemény első részére vonatkozólag kevés a mondanivalónk, csak azt a pontot jelöljük meg, hol Corssen nézete különösen czáfolatra szorul s hol a szintén Mommsen alapján álló Kiessling⁴⁾ magyarázatát kissé módosítandónak látjuk.

Föltétlenül az állandó katonaságról van szó s egyáltalán nincs arra semmi alapunk, hogy tisztán csak a lovagrendű ifjúság katonai kiképzésére gondoljunk, mint Corssen teszi (p. 591). Corssen egyetlen érve, hogy az állandó katonaság ekkor még nem volt fölállítva, semmit nem nyom a latban, mert Horatius e költeményekben a jövőt tartja szem előtt, a talajt készíti elő Augustus terveinek.⁵⁾ Az akkori viszonyok különben kétségtelen világosságot derítenek Horatius gondolatára.

¹⁾ virginibus puerisque canto (III. 1, 4.)

²⁾ A római ódák és Octavianus kitüntetése közti mélyebb kapcsolatot kitűnően megvilágítja A. v. Domaszewski Rh. M. 1904 (59), p. 302 sqq.

³⁾ V. ö. erre vonatkozólag Mommsen, Res gestae Divi Augusti, Berlin 1883², p. 86., Corssen p. 590.

⁴⁾ Kiessling-Heinze, H. Oden und Epoden. Berlin 1908.

⁵⁾ A valószínűleg 28 (726)-ban kelt III. 6-ban pl. félreérthetetlen célzások vannak Augustusnak tíz évvel később megvalósított házassági törvényére.

A katonai erény ápolása tette Rómát világhatalommá s az egyeduralomra törekvők sikereiket tisztán katonáik vitézségének köszönték. Caesar legyőzte Pompeiust, Octavianus Brutust és Cassiust, majd Antoniust a hűséges légiók segítségével. A polgárháborúk chaosában a trón után törekvők nem közjogi elvekre, hanem csak a fegyverre támaszkodhattak, mint utolsó és egyetlen ratióra. Természetesen a hadsereg érezte fontosságát s a győztes, immár nyugodtabb korszakot teremteni akaró Augustusnak elég gondot okoztak a polgárháborúkban elvadult katonák.¹⁾

Ezt a hadsereget, mivel az erő kifejtés maximumára már nem volt szükség, Augustus óvatosan fölsozlatta s helyébe Marius, Sulla és Julius Caesar tapasztalatait fölhasználva egy új, állandó zsoldos hadsereget tervezett, melynek vezető állásait itáliai polgárokkal akarta betölteni.²⁾ Horatius a tervezett zsoldos hadsereg leendő katonáinak, az idők folytán elpuhult³⁾ itáliai ifjúságnak szeme elé állítja a régi római katonai erényt, a «virtus»-t, melyről Sallustius oly lelkesen írt, hogy korának satnya erkölceit annál fölháborítóbban ostromozhassa (Cat. 7): «Iam primum iuventus, simul ac belli patiens erat, in castris per laborem usum militiae discebat, magisque in decoris armis et militaribus equis, quam in seortis atque conviviis lubricum habebant. Igitur talibus viris non labor insolitus, non locus ullus asper aut arduus erat, non armatus hostis formidolosus: *virtus* omnia domuerat.»⁴⁾

A költemény bevezető soraiból világos, hogy a sokat vitatott ötödik versszak helyes értelmét csak katonai dolgokkal vonatkozásban kereshetjük:

Virtus repulsæ nescia sordidæ
Intaminatis fulget honoribus,
Nec sumit aut ponit seures
Arbitrio popularis auræ.

Kiessling helyesen «virtus»-t «ἀνδρεία»-nak magyarázza. Az előzmények után ez szinte az egyetlen lehetséges fölfogás. Corssen mégis popularis, platoni gondolattól befolyásolt stoikus ἀρετή-nek veszi, noha erre a kifejezésektől eltekintve semmi bizonyíték nincs, a gondolatok összefüggése pedig határozottan ellene szól.⁵⁾

¹⁾ Gondoljunk a brundisiumi lázadásra.

²⁾ V. ö. Gardthausen, Augustus und seine Zeit, Leipzig 1891, I. pp. 626—650; Domaszewski, Geschichte d. r. Kaiser, Leipzig 1909, I. p. 170 sqq. Mommsen Sybel's Hist. Z. 38. N. F. 2. (1877), p. 1 sqq. Az itáliai elem vezető szerepét ill. Gardthausen I. p. 632.

³⁾ Suet. Aug. 24 említ egy római lovagot, ki két fiának hüvelykujját azért csonkította meg, hogy háborúba ne kerüljenek.

⁴⁾ Sallustius történeti fölfogása nagy hatással volt kortársaira és az utódokra. Horatiusnál is több helyen megtaláljuk Sallustius gondolatainak nyomát. Nincs kizárva, hogy az idézett hely lebegett Horatius lelki szemei előtt az első versszak fogalmazásánál. Augustus ezt a régi disciplinát óhajtotta ismét lábraállítani. V. ö. Suet. Aug. 24. «In re militari et commutavit multa et instituit, atque etiam ad antiquum morem nonnulla revocavit.»

⁵⁾ Szerinte a következő elvről van szó (p. 593): «Zwar hängt es

Módosítandó azonban Kiessling fölfogása is, ki *repulsa* alatt választásoknál szenvedett bukást ért. Szerintem *harctéri vereség*. Másutt is találkozunk Horatiusnál — épen az egyik római ódában — avval a gondolattal, hogy a veretlen katonai vitézsége az igazi vitézség. Így III. 5, 27—30 szintén katonai vonatkozásban mondja:

... neque amissos colores
lana refert medicata fuco,

nec vera virtus, cum semel excidit
curat reponi deterioribus;

Választási bukásról már csak azért sem lehetne szó, mert a római történelem több jeles, Horatiustól is nagyrabecsült férfival megesett az, hogy tisztujtásnál nem választották meg s az ilyen sikertelenséget egyáltalán nem tekintették szégyenletesnek. Ezt nem tekintve, Kiessling végeredményben helyesen fogalmazza meg e versszak értelmét: «Der Soldat des Principats soll nicht politisieren.»

A mult tanulságai alapján a jövő számára vonja le a költő ezt a figyelmeztetést: a jelen törekvésein keresztül a mult és jövő fonódik össze strofáiban.

A költemény második része a legfontosabbnak tartott hivatalnok-erény, a «fidele silentium» magasztalása. Két kérdésre kell felelnünk: miért emlékezett meg Horatius a római ódáiban külön a hivatalnokokról s miért épen a «fidele silentium» az egyedül kiemelt hivatalnok-erény? A feleletet mindkettőre a történelemben kell keresnünk.

Az állandó hivatalnoki kar fontosságát először Augustus látta be.¹⁾ Róma a köztársaság idejében épen ellentéte volt annak, mit ma hivatalnok-államnak nevezünk. Az antik és modern állam között talán sehol máéutt nem tátong olyan széles űr, mint ezen a téren. Ha pl. a Földközi-tenger-melléki modern államok hivatalnok-seregét a római köztársaság utolsó éveiben található hivatalnokok számával összehasonlítjuk, a különbség kirívóan nagy, szinte hihetetlen. Gardthausen szerint csak a mai Franciaország hivatalnokainak száma kb. százszorosan fölülmulja az egész köztársasági római birodalomét.

von der Laune des Volkes ab, ob er zu einem Amt gewählt wird, oder nicht, aber die Ehre, die nach der gemeinen Meinung an dem Abzeichen des Amtes haftet, empfängt er nicht vom Volke. Wenn das Volk dem Guten und Weisen seine Stimme versagt, so ist das Volk und nicht der Weise der unterliegende Teil. Denn der Schmutz der Wahlumtriebe reicht nicht zu ihm hinan, er strahlt im fleckenlosen Glanze seiner eigenen Ehre: virtus splendet per sese, neque alienis umquam sordibus obsolescit (Pro Sestio 60.). Das ist der stoische Gedanke, den sich der Dichter zu eigen gemacht hat.» Meg kell azonban engednünk, hogy Horatius csakhogyan stoikus fordulatokba öltözteti a «Romana virtus» dicséretét. V. ö. G. Friedrich: Q. Horatius Flaccus, Leipzig, 1894, p. 154.

¹⁾ Augustus hivatalnokaira vonatkozó — itt is fölhasznált — adatokat összeállítja Gardthausen I. pp. 599—610, II. pp. 326—333. V. ö. még Domaszewski I. p. 11 sqq., Fr. Oumont (Gehrich fordítása), Die orientalischen Religionen im r. Heidentum, Leipzig-Berlin, 1910, pp. 3—5.

A másik igen fontos különbség volt az antik és modern hivatalnoki szervezet között, hogy a köztársaság tisztviselői közül épen azok, kiknek kezében a legfőbb hatalom összpontosult, sem állandó jellegűek, sem szakemberek nem voltak. A köztársasági birodalom szerkezete tulajdonképpen városi alkotmány volt. Róma még világ-hatalom korában is evvel akart kormányozni. Erre a szinte emberfölötti feladatra előkelő családok ifjait választották ki. Ezek rendszerint egy évig vezették hivatalukat, teendőjükkal jóformán még tisztába sem jöttek s már is visszavonultak a magánéletbe. Ilyen körülmények között minden nehezebb, bonyolultabb kérdésben alárendelt tisztviselőik szaktudásához voltak kénytelenek folyamodni.

Ritka kivétel volt, ha egy ilyen előkelő hivatalnok arra a gondolatra jött, hogy hivatali kötelességének titkaiba beavattatja magát. Ilyen volt az ifjabb Cato (Plut. Cato 16.), a ki a *quaestura* elfoglalása előtt a megfelelő törvényekkel s általában hivatalos föladatainak gyakorlati részével megismerkedett, — természetesen az alárendelt személyzet nem nagy öröme. Catón kívül valószínűleg csak kevesen kísérelték meg ezt a nem mindennapi s nem is egészen veszélytelen harczot a régi közöny ellen.

A hivatalnoki kar rendezetlensége szorosan összefüggött a köztársaság gyarmatpolitikájával s az ebből fakadó állapotok mutatják azt a végzetzerű szükségességet, melynek értelmében a birodalom számára az egyetlen lehetséges államforma a monarchia lett. A köztársaság kicsiben megszerezte a világuralmat, de nagyban csődöt mondott. Berendezkedése megkívánta, hogy a provinciák kormányzói Róma magistratusainak megfelelően évről-évre váltakozzanak. Az igazságos kormányzás föltételei, az állandóság és felelősségérzet, legtöbbször természetesen hiányzott a szinte királyi hatalommal fölruházott főtisztviselőkből. Ehhez járult, hogy míg a Rómában hivataloskodó tisztviselőket féken tartotta a *senatus* hatalma s a nagy nyilvánosság tekintete, addig a provinciabeli visszaélések csak későn, akkor sem teljesen kapták meg büntetésüket. Róma világot kormányzó nemesége számára a provinciák fölötti uralom az erkölcsi züllés forrása lett, melynek árja magát a birodalmat is vitte a lejtőn lefelé. Az egész szervezetről találóan mondja Cumont (p. 4.): «*Sie ist eine ungemein plumpe Maschine, die nur stossweise funktioniert, ein rudimentäres System, das sich nicht behaupten konnte und sich auch nicht behauptet hat.*»

A nagy rázkódtatás után Augustus állt az állandó hivatalnoki kar föllállítására vonatkozó reformjával a bukás elébe. Az ősi *principiumpummal* mereven nem szakíthatott, de e költeményből is látszik, hogy 27—26 (727—8)-ban már tisztában volt fő teendőivel. Corssen ellenvetése Mommsen nézetével szemben, hogy az állandó hivatalnoki kar ebben az időben még nem alakult ki, részben igaz ugyan, de semmi bizonyító ereje nincs, mert Horatius itt is, mint az előző részben, elsősorban a jövőt tartja szem előtt. Láttuk, milyen messze nyúló érdekek fűződnek e reformhoz s egyáltalán nem feltűnő, hogy Horatius e főkép politikai tartalmú sorozatban szükségesnek tartja a jövő hivatalnokait, az ifjúságot az ügy fontosságára figyelmeztetni.

A második kérdésre kell még felelnünk: miért épen a *fidele silentium* a legfontosabb hivatalnok-erény? A költemény keletkezése

idején megindult már az Augustushoz méltó óvatossággal végrehajtott folyamat. A princeps a régi kor tiszteletreméltó emlékeit külsőleg meghagyta ugyan, életerüket azonban igyekezett elválni. Gondoskodnia kellett tehát a régiek helyébe új, állandó, a megváltozott körülményeknek jobban megfelelő hivatalnoknemzedékről.

Az első lépést reformja felé Augustus Egyiptomban tette meg rögtön a hódítás után. E rendkívül fontos tartomány első kormányzója, «præfectus Alexandræ et Aegypti» egyúttal a császárság első állandó hivatalnoka. A mint Horatius az óda első részében a jövő számára fontos katonai erényt a mult tanulságai alapján körvonallazza, joggal föltehető, hogy a leendő hivatalnoki kar figyelmébe ajánlott elv kiválasztásánál és fogalmazásánál döntő fontosságú volt az a tapasztalat, melyet a birodalom princepsa, az óda közvetett vagy közvetlen sugalmazója Kr. e. 30—27 (724—727) közt Egyiptomban észlelt. A tapasztalat kevés, de annál csattanósabb.

E fontos bizalmi állásra Augustus első ízben Cornelius Gallust, az ismert költőt szemelte ki. A szerény vagyonú és társadalmilag sem előkelő családból származó tehetséges ifjúnak korán sikerült Augustus jóindulatát és bizalmát maga számára biztosítani. Az Antonius ellen viselt háborúban egyik seregnek vezetője volt, tévékeny részt vett Paräonium kikötőváros védelmezésénél, sőt Plutarchos szerint (Anton. 79) része volt Kleopatra elfogatásában is. Ezekért a fontos szolgálatokért állandó jellegű hivatal gyanánt Egyiptom kormányzóságát kapta.¹⁾ Gallusnak azonban fejébe szállt a dicsőség. Nagy gazdagságot gyűjtött,²⁾ királyi pompában sütkérezett, szobrokat emeltetett magának, kalandos vállalatokba bocsátkozott, kis okok miatt nagy kegyetlenségeket követett el. Általában úgy viselkedett, mintha önállóan uralkodnék s nem mintha Augustus megbízottja lenne.³⁾

Augustus mindenesetre nagy aggodalommal szemlélhette bizalmas emberének ilyen eltévelyedését. Az új rend még nem szilárdult meg, Augustus közjogi helyzete még annyira bizonytalan volt, hogy mind mai napig vita tárgya, valóban egyeduralkodó volt-e, vagy csak — saját elnevezése szerint — a régi köztársaság első polgára. Gallus viselkedése egy olyan fontos s az egyeduralom szempontjából oly kitűnően előkészített tartományban valóban aggasztó körülmény lehetett.

A princeps természetének megfelelően igen óvatosan fogott hozzá Gallus ártalmatlanná tételéhez. Fölhasználta erre a czélra Valerius Largust, Gallus egyik tisztjét, ki Rómába jött s előjáróját túlkapásai miatt bevádolta. Gallust a princepsnek kedvező közhangulat is elítélte s ezzel megkönnyítette a büntetés dolgát. Augustus Gallust elmozdította, továbbá kitiltotta provinciáiból és házából.⁴⁾

¹⁾ Dio Cassius 51, 17. «Ἐκ δὲ τούτου τὴν τε Αἴγυπτον ὑποτελῆ ἐποίησε καὶ τῷ Γάλλῳ τῷ Κορηλίῳ ἐπέτρεψε. V. ö. Némethy, Vergilius p. 90. A római elegia pp. 58—59.

²⁾ Amm. Marc. 17, 40, 5.

³⁾ V. ö. Ferrero, Grandeur et décadence de Rome¹⁰, Paris 1908, V. p. 39. Elsőrangú forrás Gallus egyiptomi szerepére vonatkozólag a philaei föliirat. V. ö. Borchardt, Sitzungsber. der Berl. Ak., 1896, p. 476 sqq.

⁴⁾ Suet. Aug. 66. «... alteri (sc. Gallo) ob ingratum et malivolum animum domo et provinciis suis interdixit» Dio Cassius 53, 23. ... καὶ ἡτιμώθη ὑπὸ τοῦ Αὐγούστου, ὥστε καὶ ἐν τοῖς ἔθνεσιν αὐτοῦ κωλυθῆναι διατῆσθαι.

Gallus pohara ezzel még nem telt be. Uj meg uj vádlók léptek föl ellene túlzott vádakkal¹⁾ s úgy látszik, ügyét sikerült a túlzott szigorúsággal ítélkező senatus elé vinni.²⁾ Nem lehet eldönteni, Augustus keze benne volt-e ebben a hajszában, mely elől a megkínzott ember valószínűleg Kr. e. 26 (728)-ban³⁾ a halálba menekült. Augustus ez időben nem volt Rómában. Visszatérte után a meghurczolt költő szelleme ugyan kapott tőle valami elégtétel-félét, de hogy ez őszinte volt-e vagy nem, az örökre titok marad.⁴⁾

Gallus bűne mindenesetre az volt, hogy túllépte megszabott hatáskörét s az előző viszonyokhoz képest szigorú eljárást vele szemben magyarázza a princeps ama törekvése, hogy minden ilyen hatalmi kérdésben példaadás okából elrettentő elvi határozatot kívánt hozni.⁵⁾ A vád főpontja, vagy talán az egész hajeza ürügye mégis csak az volt, hogy Gallus meggondolatlan beszédével megsértette a princeps személyét. Domaszewski (I. p. 180) úgy sejtí, hogy Gallus mértéktelen, sértő beszéddel hűtlenül elárulta azokat a titkokat, melyeket az uralkodó még a jobb időkből rábizott. Dio Cassius egyik megjegyzéséből következtethetjük, hogy egyéb túlkapásai mellett sértő szavaival Augustus személyét sem kímélte: *ὁ δὲ Γάλλος Κορονήλοιοι καὶ ἐξόβοισεν ὑπὸ τῆς τιμῆς πολλὰ μὲν γὰρ καὶ μάταια ἐς τὸν Αὐγούστον ἀπελήρησι, πολλὰ δὲ καὶ ἐπαίτια παρέπραττεν καὶ γὰρ καὶ εἰκόνας ἑαυτοῦ ἐν ὄλῃ ὡς εἰπεῖν τῇ Αἰγύπτῳ ἔστησε, καὶ τὰ ἔργα ὅσα ἐπεποιτνεῖ ἐς τὰς πυραμίδας ἐσέγραψεν* (53, 23). Legfontosabb azonban, hogy a köztudatba Gallus bűne gyanánt első-sorban szabadszájúsága ment át, mint ezt Ovidius Trist. 2, 445—6. bizonyítja:

«Nec fuit opprobrio celebrasse Licorida Gallo,
Sed linguam nimio non tenuisse mero»

Gallus esete volt az állandó hivatalnoki intézmény első bemutatkozása, ez volt egyúttal a császárság korabeli Rómának első rettenetes botránya, mely az összes társadalmi köröket mozgásba hozta. De talán legjobban mégis Mæcenas körét, melylyel a szerencsétlen költőt annyi szál fűzte össze.⁶⁾ Eleve valószínűnek tűnik föl,

¹⁾ Dio Cassius u. o. Amm. Marc. 17, 14, 5.

²⁾ Suet. Aug. 66.

³⁾ Hieronymus és Dio Cassius eltérő adataira vonatkozólag v. ö. Schanz R. L.³ II. 1. p. 207.

⁴⁾ Suet. Aug. 66. «Sed Gallo quoque et accusatorum denuntiationibus et senatus consultis ad necem compulso, laudavit quidem pietatem tantopere pro se indignantium, ceterum et inlacrimavit et vicem suam conquestus est, quod sibi soli non liceret amicis, quatenus vellet, irasci.» Őszintesége ellen szól Schol. Verg. eclog. 10. «Fuit autem amicus Virgilii, adeo ut quartus Georgicorum a medio usque ad finem eius laudes teneret, quas postea *tubente Augusto* in Aristaei fabulam commutavit.» V. ö. Skutsch, Aus Vergils Frühzeit, Leipzig, 1901, p. 140 sqq.

⁵⁾ Erre következtethetünk Suet. Aug. 66-ból. Másik ilyen szigorú elvi határozatot erőszakolt ki Augustus pl. M. Antonius esetében, ki a császár parancsa ellenére hadat viselt. V. ö. Gardthausen I. p. 631.

⁶⁾ Asinius Pollio «familiaris»-nak nevezi Cic. Ep. fam. X, 32, 5; Vergilius vagyonkájának ő volt egyik megmentője. V. ö. Némethy, Vergilius p. 74.

hogy a jelennel szoros kapcsolatban élő Horatius az épen ez időben fogalmazott, az állandó hivatalnoki karnak szánt alapelvben értékesítette azt a tanulságot, melyet Augustus Gallusnál tett.

Azt hiszem, az előzményekből valószínű, hogy Horatius költeménye és Gallus esete között valami kapcsolat feltételezhető. Csakugyan lehetetlen nem Gallusra gondolnunk, midőn Horatius a főállítandó hivatalnoki karnak (Simonidesnek Augustustól is gyakran emlegetett szavaival, Plut. apophth. Aug. 7.) ugyanazon hiba kerülését ajánlja figyelmébe, melyben Gallus bűnösnek találtatott:

est et fideli tuta silentio
merces ... (25—6)

S az a költő, kinek műzsája Mommsen kifejezése szerint az udvari kancelláriából szállt az Olympusra, a maga részéről is ugyanazt a büntetést — a kiközösítést — helyezi kilátásba e fontos alapelv ellen vétőknek, melyivel Augustus és a vele érző római társadalom a szerencsétlen bukott kormányzót illette:

... vetabo, qui Cereris sacrum
volgarit arcanæ, sub isdem
sit trabibus fragilemve mecum

solvat phaselon: (26—29)¹⁾

A magyarázóknál általában megemlített eset, hogy Augustus Murena összeesküvése alkalmából Maecenasra is nehezített fecsegése miatt, jóval később, Kr. e. 23 (731)-ben történt. Így már csak chronologiai okokból sem mond e költeményre vonatkozólag semmit, legföljebb azt bizonyítja, hogy a megbízható hallgatagságot Augustus később is nagyra becsülte.

A következő sorok:

... sæpe Diespiter
neglectus incesto addidit integrum,
raro antecedentem scelestum
deservit pede Poena claudio (29—32).

aligha vonatkoznak valami meghatározott eseményre, hanem a benünk kifejezett gondolat Pindarostól tanult módon gnomikus élezettséggel csak az előzőt folytatja.

(Budapest.)

HUSZTI JÓZSEF.

¹⁾ A kissé ünnepélyes nyelv a szembeszököséget nem csökkenti. V. ö. erre vonatkozólag Friedrich, Hor. p. 155. «Man meint freilich vielfach, es müsse etwas ganz Besonderes, noch nicht Enträtseltes hinter diesen Zeilen stecken. Aber man vergleiche I. 18, 11 f., wo der simple Gedanke «ich will nicht übermässig trinken» mit Entlehnung von Zügen aus dem orgiastischen Kult des Bacchus so ausgedrückt ist: non ego te, candide Bassareu, invitum quatiā nec variis obsita frondibus sub divum rapiam. In ganz ähnlicher Weise ist an unserer Stelle der Gedanke, «im Dienst des Kaisers soll man verschwiegen sein» religiös verkleidet.» Corssen értelmezése: silentium = Ruhmlosigkeit (p. 594) már csak azért sem állja meg helyét, mert ez esetben a következő sorok érthetetlenek. Hogyan magyarázható meg pl. akkor «...qui Cereris sacrum volgarit arcanæ»?

A WAGNER-OPERÁK MAGYAR FORDÍTÁSAIRÓL.

(Vége.)

VI.

A «Bühnenfestspiel für drei Tage und einen Vorabend» jelzés szerint az előestét betöltő Rajna kincse után a *Walkür* következik, s a tetralogia 4 darabja közül ez az egyetlen, melyben a fordító, Csiky Gergely — a többit Radó Antal fordította — az alliterációkat nem igyekezett visszaadni. A tulajdonnevek etymologiai szójátékaiból többet magyarul ad vissza. Siegmund apja a Farkas (Wolfe), ő maga a Farkas fia (Wölfling). Notung = Vészkard. De már a Walkür, Hella,¹⁾ Brünnhilde nevével le kell mondani a lefordíthatásról s a szójátékról, hogy az ért-lem meg ne változzék. Pld. (1313. sk. s.) Brünnhilde szavai:

Auf der *Walstatt* allein
Erschein' ich Edlen:
Wer mich gewahrt,
Zur *Wal kor* ich ich ihn mir.

Egyedül harcmezőn
Talál a hős rám:
És az enyém lesz,
Ki látja színem.

Wotan szavai (1881 sk. s.):

Hörst du's *Brünnhilde*?
Du der ich *Brünne*,
Helm und Wehr,
Wonne und Huld,
Namen und Leben verlieh?

Hallod Brünnhilde?
Te, kinek pajzsot, (voltaképen:
Kart s erőt, mellvért).
Bájt, örömet
És nevet, éltet adék?

Vajjon lehetséges volna ezt jobban visszacni? Alig hiszem. Az alliterációk hiánya teszi érthetővé, hogy a *Walkür* fordításában úgyszólván semmi tárgyi vagy nyelvi kifogásolni való nem akad egyes toll- vagy sajtóhibákon kívül. Ilyenek: 6. l.: lovát *ólba* vezeti e h.: istállóba (a cselekményt kísérő prózában). — 9. l.: Üszökké hamvad a deli *hölgy* e h.: tölgy. — 22. l.: De nem! *minapd'* halálám e h.: minapában (így a szótagszám is teljes). — 30. l.: Mi szent a *szemekben* e h.: szemedben. — 51. l.: *Walhalla* jössz velem e h.: Walhallba. — 53. l.: Kinek keze véd egyedül e h.: kiért te velük daczoltál (Für den du ihr einzig getrotzt). — 54. l.: S mi kemény, hideg *szívemnek e szív!* e h.: te benned a szív. — 75. l. Wotan mondja Brünnhildáról: «*Gerelyét* reám szegezé» e h.: fegyverét (Gegen mich die Waffe gewandt), t. i. a Hundig elleni párviadalban Brünnhild Wotan parancsa ellenére pajzsával védte Siegmundot (58. l.). — 77. l.: «*Köt le átkod*» e h.: átkom (Banne ich dich). — 81. l.: *A patak* mellett ül s fon (Am Herde sitzt sie und spinnt) e h.: a tűzhely mellett. — 83. l.: *Gyötri* szivedet e h.: úgy gyötri (zenei teljesség miatt).

¹⁾ *Hella* azért nem lett *pokol* a magyarban, mert az első szótag hosszú hangjegyen van.

Az énekelhetőségen a következő javítások ejtendők meg: 8. l.: «Add tudtára e nőnek» jobb így: E nőnek add tudtára. 24. l.: «Nászajándok légyen e kard» jobb így: E kard légyen nászajándék. 31. l.: «*Hitvesed* dobod el» jobb így: Hitvesedet stb. 43. l.: «*Ime* csodát tett» jobb így: Az im' csodát tett. 69. l.: «Itt bevárom a boszút» jobb így: boszút itt bevárom. 88. l.: «*Órizze álmodat* a rettenés réme» jobb így: Az álmod őrizze stb. Egyéb eltérésekre könnyű szerrel rájön minden énekes a bevezetésben leírt minták szerint.

A Walkür fordítása rávall a nyelv művészára. Siegmund tavaszi dala méltó párja a német eredetinek s itt alliterációkat is találunk (19. l.):

Winterstürme wichen dem Wonne mond = Tél ha vát le, verte ta vasz hejve.

Vagy ha ez tán némelyek előtt véletlennek tűnik, minthogy az alliterációk a szó belsejében vannak, úgy idézzünk másokat a szó elején:

Auf linden Lüften leicht und lieblich   A lanya légben könnyű kedvvel
Wunder webend er sich wiegt (t. i. Lenz).   Bűvös bájjal leng-libeg.
(Ez utóbbi jobb volna így: libben | leng.)

Hogy az eredetinek szépségeit mennyire igyekszik visszaadni, arra jellemző példa a III. felvonásban Wotan Brünnhilde elleni vádjainak felsorolásában előforduló hatszoros anaphora (Gegen mich doch), melyből a fordításban, tévedésből vagy sajtóhibából kimaradt ugyan egy, a többi azonban bár 2 alakban, megvan («De te mégis» — «S ellenem»). Nézetem szerint a Walkür fordítása méltó Wagnerhez.

VII.

A tetralogia következő estéje: a *Siegfried* megint alliterációs fordítás annak előnyeivel és hibáival. Az alliterációk fokozzák a hatást, midőn Siegfried szidja az undok törpét, Mimét (10. l.) vagy midőn Mime az erdő rejtelseinek leírásával akarja Siegfriedet megtanítani a félelemre (32. l.), bár az alliterációk egy része nem hangsúlyos szótagra esik. Ügyes szójátékokat is látunk e réven: «Hogy oktatsz arra oktondi?» (= Wie wärest du Memme mir Meister? 834. s.); «Az álló alatt ült a szegényke» = Bis unter den Sitz warst du versunken 777. s.).

Azonban még többször kapunk helytelen értelmi kiélezést ép az alliterációk miatt. E miatt lesz a Siegfriedtől a színpadra vonszolt medve: *ordas* (6. l.: Okos, fiam, ordast ha üzől), pedig hogy fordító ismeri az ordas jelentését, az kitűnik a 12. lapon: «S mely bárányt orz, a vad ordas» (a németben: Wölfe). — Magyartalan: A szender futja szemem (Der Schlummer wird mir da schwer. 173. s.). — Találkozunk megint, mint a Rajna kincsében, az «Undor, *utálság*»-gal, a «léha legény» címet itt Mime kapja Alberichtől teljesen érdemtelenül (63. l.: «Lám, zavarám a léha legényt» = Stör' ich dich wohl im stillen Geschäft?) — 12. l.: Hoi van *híved*? Halljuk! Hadd hívom élembe (= Wo hast du nun, Mime, dein minniges Weibchen?)

Hű fordítása így lehetne: Hol van tehát, Mime, szerelmes párod? — 18. l.: «Ah, hol vagyon író, mely irtja kínom?» (Wie helf' ich mir jetzt? Wie halt' ich ihn fest? t. i.: Siegfriedet). Híven fordítva: Segíthetek még tán? Hogy tartom itt őt? — 21. l.: «Ne üzz el, ne üldj (!). Koczkára teszem tudás-tusába (!) fejem!» (= Hier sitz' ich am Herd und setze mein Haupt der Wissenswette zum Pfand). Így jobb: Hadd üljek itten s koczkára teszem fejem, hogy ki okosabb. — 33. l.: «Nincs messze onnan a föld?» kérdi Siegfried, a sárkány barlangjára értvén az onnan szót. Majd így szól: «Félni ha bírok, a földre megyek». A Welt szó nem fordítható itt *földdel*, mert Siegfried és Mime nem szigeten laknak, hanem egy nagy erdőségben, melyen túl kezdődik a nagy világ s Siegfried meg akar tanulni félni, a mi Mime szerint nagyon hasznos és szükséges, mielőtt *világgá* menne. — 51. l.: Alberich is az aliteratio miatt lesz részen álló *tudós* (Hält ein Wissender wacht) ügyes, okos helyett. E címet megkapja Mime is (törpe tudós 57. l. zankender Zwerg). Így lesz Fafner is: Kegyetlen kapzsi *kölyök* (60. l.: grausam, grimmiger Kerl), a mi az óriási szörnyalakról mondva legalább is furcsa. Ugyanezen okból lesz Erda, az *Urweise*, kihez Wotan tanácsért fordul, fordítónál: *tudás-híjas* (81. l.: Avagy talán elnézte az urweise szót s így olvasta: unweise?).

A Siegfriednél a fordító nem tanúsítja azt a nyelvbéli készséget, mint a Rajna kincsénél. Kisegítésül igen gyakran, némely lapon (96. l.) ötször is betoldja a hajh, hah, ah, oh indulatszók némelyikét. Különösen hangzik a már másutt is említett *löl* (40. l.) e h.: lettél, *leve* e h. lett (85. l.; fegyverem így leve csak = Schwertlos noch wär' ich wohl sonst. Jobb volna így: Volna-e kardom amúgy?). Nehezen érthető az éneklésnél: «Magzata ált'» e h. által (57. l.: Miért ne lehetett volna itt a szótagtöbbletet felvenni, mikor számos helyen elkerülhető szótagszaporítást látunk?) és: «Szer van, a mely sose szűn» e h.: szerződés (23. l.).

Nyelvi tekintetben kifogásolhatók még: 4. l.: «Fafner a mély vadont lakja *mint szörnyű vad*» (magyartalan) e h.: Fafner, a szörnyű vad, lakja a mély vadont. 24. l.: «Hogyha *szavamra* (drei der Fragen) nincs válaszod» e h.: Három kérdésre válasz ha nincs (a fogadásnál fontos). 25. l.; «Bár színből *ellene*» e h.: ellenzé. — «Két vadsors-üldte szegény iker» e h. vadsors üzte stb. 26. l. Mime: «Egy körifába beszúrta Wotan (t. i. a Notung- kardot); *ki majd kihúzza az győz majd Fafneren*» Ez nem igaz, mert hisz Siegmund húzta ki s mégis meghalt, ellenben Fafnert csak Siegfried győzhette le. (A németben így van: Dem sollt' es geziemen, der aus dem Stamm es zög'). Ebből is látszik, hogy a tetralogia fordítása nem egységes, hisz a kardnak a fából való kihúzása a Csikytől lefordított Walkürben történik. 30. l.: «*En ősz fejem*» = Mein weises Haupt (nem pedig weisses). 42. l.: «*Szülenek* a kardját, mely szétszakadt» jobb így: Hogy meghalt apám s széttört kardja (= Dem sterbenden Vater zersprang der Stahl). 47. l.: «Azé a gyűrű, ki *elnyeré*» e h.: elnyeri (wer ihn gewinnt). — «Le a sirba *küldte*» e h.: küldi. 53. l.: «Ez hát-e a félés?» magyartalan (Soll das etwa Fürchten heissen?). 59. l.: Siegfried a sárkánynak: «De most félni taníts meg — baj lesz, *ha nem bírsz velem*!» (Doch dir fahr' ich zu Leibe, Lehrst du das Fürchten mir nicht!). Siegfried Mime tanácsára a sárkányhoz ment, hogy félni

megtanuljon s annak mondja el fenyegetően e naiv kívánságát. A fordítást másként is lehet érteni. — 77. l. Furcsa: «*Ébresztőn'* hallva» (Dein Wecklied sing' ich) talán e. h.: ébresztődöt. 82. l.: «Bármit *tesz az ellen*» (= Was jene auch wirken) e h.: Bármit cselekesznek. 83. l.: «*Kínézed* rögtön a párját» (Erblickst du): meglátod stb. 90. l.: Siegfried: «Hívj most hív társat, *sípom*» s ajkaihoz emeli kürtjét. (*Sípom* e h.: kürtöm.) 96. l.: Brünnhild: «De *tudós* nem vagyok, csak mert szeretlek» (doch wissend bin ich nur weil ich dich liebe). Énekelhetőség dolgában megjegyzéseim ezek: 15. l.: «Fiút horda *öle*», javítandó: *öleben*. — 24. l.: «Most menj, *útas!*» jobb így: *Utas*, most menj! — 25. l.: «Siegfried fiok» közé betoldandó: *lett a*. — 36. l.: «Vaj' lelek-é (hosszú súlyos) utat» érthetőbb így: «Nyílik-e mód reá» (fünd' ich nicht klugen Rat?). — 39. l.: Teljesen rossz: «En főzöm tojásidat» (Aus Eiern braut' der Alte ihm Sud). — 78. l.: «*Le*-hed is ott leng.» (Súlyos hosszú. Németben: wehet dein Atem.) Jobb volna: «Lelked is ott van» (ad analogiam: lelkét kilehelni). — 95. l.: «Nem holt jó anyám?» jobb így: «Nem halt meg jó anyám hát?» (So starb nicht meine Mutter?) — 99. l.: «Szentként *hagyám* (hosszú!) el Walhallt.» Jobb így: Walhallt szentként hagyám el. — 100. l.: «Olld *lánczuk!*» jobb így: *Lánczuk oldd!*

Mindezen pótolható hiányok daczára, melyek a sietség következményeinek tekinthetők, a Siegfriedben számos sikerült részletet találunk, minő a tehetetlen Mime a kovácsműhelyben, az erdei leírások s a madárjelenet, Siegfried és Brünnhild dialogja és duettje.

VIII.

A Ring utolsó estéje, az *Istenek alkonya*, zeneileg kevés új vezérmotívummal gazdagítja az előtte levő estékről átvetteket. Ugyan-így a nyelvezetben is sok ismerőssel találkozunk az eredetiben is s a fordításban is. A kifogásoltak közt nem hiányzik itt a *süvem* (51. l.), a *szü* (5., 22. l. stb.), szív helyett, *löl* és *töl* lettél és tettél helyett (19. l.), a *léha* lator címet az alliteráció miatt Siegfried kapja (47. l. Németben: der trugvolle Dieb), szintúgy a *léha* ledér jelzőket is (49. l.: «listiger Held»). Itt is számos felesleges indulatszót látunk betoldva.

Nyelvileg és tárgyilag még a következőket helytelenítem:

8. l.: «Nem jósol jövőt már *kisem*» e h.: senki. — 15. l.: «Meghozza, hogyha hugodnak *hó*dol Siegfried előbb» jó alliteráció, de tárgyilag nem pontos: Ihn (t. i. Siegfriedet) zwänge deine Bitte (t. i. Guntheré), bänd' ihn Gutrun zuvor. Siegfriedet ugyanis Gutrun varázsitallal téríti el Brünnhildtől. — 18. l.: «Testemen *kül*» e h.: kívül. — 23. l.: «Te az éjet ébren éld át *az áron*» e h.: a parton (am Ufer). — 25. l.: «Kösd ki *lovam*» e h.: lovad (Steige vom Ross) mondja Brünnhild a hozzája lovon jött Waltrauténak. Brünnhild lován Siegfried távozott el (12. l.). — 28. l.: «*körül* karolt s folyt sűrű *könnye*» (An seine Brust presst' ich mich weinend.) e h.: könnyem. — 32. l. Brünnhild a tűzön Gunther képében áthalatoló Siegfriedtől ezt kérdi: «ki vagy, hogy azt tehetted, mit csak *nagy vitéz* tehet» e h.: der Stürkste. Ilyen egyedül Siegfried, míg nagy vitéz

van más is. — 39. l. Siegfried mondja: «Majd elbeszélem, Brünnhild *mint bukott*» (= wie ich band). A magyar kifejezés kétértelmű. — 41. l.: «*Varázsgyűrűm* hatalma áthelyezett ide» (des Geschmeides Tugend). A német szó a «Tarnhelm» nevű varázssapkát jelenti (Rheingold 957. s.: Das hehre Geschmeid. Ugyanott fel is teszi Alberich a fejére s ködoszloppá változik). — 44. l.: A vitézek Hagenről Brünnhild Gunther násza előtt ezt éneklük: «Der Hagedorn sticht nun nicht mehr». A magyarban megváltozott kép: «A bús vitéz *maga a gyász*» nem teljes. Így jobb: A bús vitéz nem gyászol már. — 48. l. Kétértelműek Brünnhild e szavai: «Nem ő (t. i. Gunther), de amaz ott (Siegfried) *lón egy velem*» (nicht ihm —, Dem Manne dort bin ich vermählt). — 49. l. Magyartalan: «Esküdj: *nem áll*» a mi azt akarja jelenteni, hogy nem igaz. (Németben csak: Schwöre den Eid!). — 57. l.: «*Ilyen férfit nemez*» (solche Zagen gezeugt) rosszul hangzik. — 56. l. Alliterációk miatt tárgyilag helytelen: «Ezt rejté a rünám, sejtésem ezt sugá, *hogy sinylődvé vártam: jó-e segély?*» Guttrune a varázsszer» (Brünnhilde e szavai németül: «Was riet mir mein Wissen? Was wiesen mich Runen? Im hilflosen Elend *ahnet's mir hell*: Guttrune heisst der Zauber). — 60. l. Kétértelmű: «*Kit bánt* e bosszús beszéd?» e h.: Miért stb. (Was schiltst du so in den Grund?). — 63. l.: «Már Fafner ótt» e h.: óvott. — 75. l. Nehézkos: «Búm te *szüled* s bánatom» (Du brachtest uns diese Not).

Zenei tekintetben feltűnő a valószínűleg sajtóhiba és korrek-tura-elmulasztás miatt kimaradt egyes sorok nagy száma. Helytelenek még: 21. l.: «S talán nem is lesz hitvesem» a 2 szótag hiánya javítható a pontos fordítással: und einer Frau soll ich mich schwerlich freu'n = Asszonynak én örülni nem fogok. — 24. l.: «*Vi-szi* hajón» a lassú tempo mellett fülsértő súlyos hosszú hangjegyen. — 25. l.: «Szíve szerint vétkezém» javítandó: Szíve szerint — azt jól tudom — vétkezém. — 54. l.: «*Va-rázs-szer* által» hosszú hangjegyen. — 65. l.: «Hű férj ha nem *vagyok*, meghódítom» hosszú súlyos hangjegyen a 2 jelzett szótag. — Egyéb eltérések a fent vázolt minták szerint kiegyenlíthetők.

Ha az Istenek alkonya nem is üti meg azt a mértéket, mint Rajna kincse, azért a homályos értelmű részletek hű visszaadása, minő pld. a 3 Norna dialogja az előjátékban, Wotan és Erda dialogja, vagy a halálba siető Brünnhilda monologjának megőrzött pathosza, ügyes alliterációk (pld. 6. l.: «Brünnhilda bérzét lángként lobogja be Loge.» Itt az eredetnél is több a Stabreim) stb. a fordító kiváló képességeiről tanuskodnak itt is.

IX.

A Tristán és Izolda voltaképen hamarabb lett készen és előbb adatott is elő (München, 1865) a teljes Ringnél. A Mathilde Wesendonck iránti mindvégig csak ideális alapon megmaradt szerelmének költői kifejezésében Wagner szintén Schopenhauerből merített, midőn a végleges lemondásban, a megsemmisülés nyugalmaiban egyesíti azokat, kik a középkori eposzban az élet örömeiből ugyancsak kiveszik

a részüket s így egygyel gyarapítja azon tragikus megoldások lehetőségeit, melyeket eddigi hőseinek szerelmi életében láttunk. Nem lehet czélom itt fejtegetni az Adriano-Irene, Senta-Hollandi, Tannhäuser-Elisabeth, Siegfried-Brünnhild és Tristán-Isolda közti különbségeket azon közös tény mellett, hogy mind csak a halálban találunk végleg egymásra. De utalnom kell arra, hogy sehol Wagner a kielégítés után hiába epedő szerelem rajzában oly pathoszra nem emelkedik, mint itt. Az egész Tristán nem más, mint egy szüntelen vad hullámmásban levő nyugtalan szív hosszabb rövid kitöréseinek költői és zenei ecsetelése, melynél a mindvégig kurta lélekzetű, $1^1 2-2$ lábból álló sorosokak a vezérmotivumok aláfestő színezetével párosulva úgy hatnak, mint egy-egy szívdobbanása a lángérezsű hősnek. S ha a szabad ritmust sehol annyira következetesen nem viszi keresztül Wagner, mint itt, úgy az pendentját megtalálja a zenében, hol semmiféle kötött formát nem találunk, valamint a tonalitásnak (az állandó jellegű hangnem) megtagadásában. Az örökös modulációk (egyik hangnemből a másikba való kitérés) zenei illusztrálásai annak a folytonos nyugtalan benső forrongásnak.

Fordító szépen eltalálja azt a helyes mértéket, mely a fordítás szabadsága mellett a hűséget nem veszélyezteti. A nehézség főképen a kurta sorok tömörségében rejlik. Am ezekkel is általában szerencsésen megbirkózott s így a Tristán-fordítás határozottan értékes munka, mely nyereség e nemű irodalmunkban. Egyes apróbb jelentőségű eltérésekre nézve kifogásaim a következőkben foglalhatók össze.

13. l.: «Gyalázatom' már tudod, most halljad hős tetteit!» e. h.: mi okozá. («Erfuhrest du meine Schmach. nun höre, was sie mir schuf»). — 14. l.: Nos, épen most dicsértem! «Hej, csak Tristánra nézz!» (Sein Lob hörtest du eben: «Hei! Unser Held Tristan!») Isolda nem maga dicsérte Tristánt, hanem a tengerészkar, melyből Isolda e sort is idézi. Ő épen ellenkezőleg szidja Tristánt. Egyébként míg a német szövegben a dült betűs szavakat Wagner szó szerint idézi, addig fordító ezt elmulasztja. Ugyanis (11. lap) a rím kedvéért fordító e helyet így változtatja meg: «Tristánból jött adó! Nincs hozzá fogható!» («Hei! unser Held Tristan! Wie der Zins zahlen kann!») Az ilyen idézet a czélját csak úgy éri el, ha tényleg szó szerinti idézet. Kitűnő példa erre a Walkürben Mime elbeszélése Siegfried nevelkedéséről («Als zullendes Kind»), melyet később Siegfried gúnyosan utánozva idéz. E komikus hatás teljesen elveszne, ha az idézet nem pontos utánzás. 17. l. Sajtóhiba lehet: «Lemondott rólad» e. h.: róla, t. i. a trónról. — 18. l.: «S meggyújtsam kopár fejét» talán kopasz fej? Ez inkább megfelel az öreg Marke királynak. A németben csak: *ihn.* — 26. l.: Isolda szavai az eredeti értelmét nem élezi ki kellően, midőn Tristán a nép előtt tett békeesküjökre hivatkozik. (Ott = a nép előtt.)

Nicht da war's,
Wo ich Tantris barg,
Wo Tristan mir verfiel.
Da stand er herrlich,
Hehr und heil.

Helyesebben :

Tantrist ott
Nem rejtettem én.
Ott Tristán volt csupán,
Erős, tündöklő,
Hős, csodás!

Tantrist nem
Ott rejtettem én,
Adósom másutt lett.
Ott hűszkén állt a
Hős, csodás.

31. l.: «Ismerem balzsamának gyógyfüvét» jobb így: gyógyfüvének balzsamát. — 47. l. A rím miatt az értelem homályos: «Sőt ha leszáll az éj homály: házad tájára tűz» (t. i. kedvese a fákyát). — 54. l.: «Hant borítson!» (Nie erwachen!) nem oly jó, mint ugyanazon mondatnak a 58. lapon látható más fordítása: «Ó ne ébreszsz!» — 55. és 58. l.: «Lass den Tag dem Tode *weichen*!» = «Ó halál e gyászos napra!» Fordító a *weihen* igére gondolhatott. Pedig itt az a jelentése, hogy a nap és fény a halál előtt meghátrál, mert a halál sötétségében nem fogja szétválaszthatni őket a nappali fény, mely elől bujkálva eddig csak éjjel találkozhattak. Kiténik ez az illető sort követő s a megzenésítésnél kihagyott részekben kívül (1388. sk.; Tristan: «Soll der Tod mit seinen Streichen ewig uns den Tag verschrecken?» Isolde: «Der uns vereint, den ich dir bot, lass ihm uns *weihn*, dem süßen Tod!» usw.) a kérdéses sort az opera végleges énekszövegében, tehát a magyar fordításban is követő sorokból Tr.: «Des Tages Dräuen trotzdem wir so?» Is.: «Seinem Trug ewig zu fliehn!» Tr.: «Sein dämmernder Schein *verscheuchte* uns nie?» Is.: «Ewig wahr' uns die Nacht!» Helyes fordítása tehát így volna: «Fény elől halálba inkább!» S így Tristán legutóbbi kérdése («Sein dämmernder») sem helyes a fordításban: «*Sok* hajnali fény nem *üzött-e* szét?» Nem múlt idő kell ide: «S a hajnali fény nem *üz* soha szét?» — Szokatlan 66. l.: «*Halk* menhelyét kínálja». A németben nincs itt jelző. — Az alanyhiány miatt homályos (78. l.): «Az ír föld partja felé vitt az enyhe szél, beforrt a seb, mely úgy gyötört — ám karddal újra-újra rája tört» t. i. Izolda). — Kétértelmű (79. l.): «A báj! A báj!» e h.: A bájital!

Az említett helyek legnagyobb része finom értelmi nüanszok megváltoztatását tünteti fel s közülök nem egy csak alapos átgondolás után érthető meg, mint pld. a II. felvonásban Tristán és Izolda szerelmi jelenetében a hosszan kiépített képsorozat a gonosz világságról s az áldásos sötétségről, mely voltaképen a halál buddhisztikus apothéozisa. Az ilyeneket nem tekintve a Tristán az eredetinek tömörségét nemcsak, hogy ügyesen adta vissza, hanem némely helyen, pld. Tristán és Izolda duettjében, Tristán nagy monologjában a III. felvonásban, Izolda ú. n. Liebestodjában (Finale) Wagnerhez teljesen méltót produkált.

Zenei szempontból az énekelhetőség rovására esnek: 46. l.: «Így álltam boszút» e h.: állottam. — 73. l.: «Nézem rút világot» e h.: nézem a rút stb. — 81. l.: «Bánatom előzi» hosszú súlyos hangon. — Egyéb apró eltérést könnyű szerrel kiegyenlíthet minden énekes a helyes érzéke van. Ellenben zavarólag hatnak több helyen a valószínűleg nyomdai hibából kimaradt egyes szavak és sorok, melyeket a korrekturánál pótolni lehetett volna.

A Tristán a legjobb Wagner-fordítások egyike.

X.

Míg a Ring cselekvényének filozófikus mélységeivel okozott fejtörést a fordítónak, addig a *Mesterdalnokok* más téren állítja a nehézségeket a fordító elé. A milliónek a legapróbb részletekig menő rajza a fordítóra nézve ép úgy szükségessé teszi bizonyos mértékben a forrástanulmányt, mint Wagnerre, ki dr. Robert Petsch szerint (R. Wagner *Die Meistersinger. Aesthetische Erläuterungen*, Teubner, 1903.) T. A. Hoffmann «Meister Martin der Küfer und seine Gesellen» cz. novelláján kívül Wagenseil művéből (Buch von der Meistersinger holdseliger Kunst, Nürnberg, 1697.) merítette a mesterdalnoki intézményre vonatkozó adatokat. Ma már számos más forrásmű áll e tekintetben rendelkezésünkre s a ki nem juthat hozzá pld. O. Plate értekezéséhez (Die Kunstausrücke der Meistersinger, Strassburg, 1887), az elég információt találhat Uhland irodalomtörténeti tanulmányainak a mesterdalnokokról szóló fejezeteiben.

De nyelvi tekintetben is próbára teszi bárkinek költői készségét ezen opera, melyben az ósdi s a szabályokon nyargaló költői irány kompromisszumot kénytelen kötni a fiatalos hévből fakadó, de a formával még küzködő költészettel. A mily mesteri tollal utánozza Wagner a füleinknek rosszul hangzó mesterdalt, melynél még nincs szó az Opitz által uralomra juttatott «Hebung-Senkung» rendszerről és csupán a szótagok számlálása alapján jön létre a dal; s a mily felülmulthatatlan plasticitással vázolja előttünk az ifjú Walternak szemünk láttára kibontakozó és fejlődő költői képességeit, melyek ugyanazon dalt a koncepczió kezdetlegességétől a mesterdal színvonaláig tökéletesítenek Sachs tanácsai és saját ihlete által: úgy a fordítónak is nem mindennapi nyelvvirtuozitást kell produkálnia, ha azt akarja, hogy Wagner alkotásának ebbeli szépségei teljesen el ne vesszenek.

Jelen fordítás úgy tárgyi, mint nyelvi szempontból számos kifogásra ad okot, különösen a terminusok tekintetében. 9. l.: «Jer csináljuk a *rovást*» (Hilf uns richten das *Gemerck*!). A jegyző (Merker) egy elfüggönyözött emelvényen jegyzi a dalnok hibáit. Ezt kellett itt összeállítani. Azért így mondanám: «A rovószék kell oda!» — Ép úgy 14. l.: «Hol a kis rovás?» (Das kleine *Gemerck*) jobb így: «A kis rovószék» s 29. l.: «Itt a rovás» (Hier im *Gemerck*) jobb így: «Rovószékén». Ily terminusoknál a következetességet lehetőleg meg kell tartani. 10. l.: «Tud-e dalolni?» (Seid ihr ein *Singer*?). A mesterdalnoki hierarchiában a Singer a Schulfreund és Dichter közt áll. Tehát így mondanám: «Őn talán dalnok?» 11. l.: Dávidnak a költés terminológiájára vonatkozó magyarázataiban *Mylben* = *csonka* jó, mert tényleg csonkítás által létrejött rímet jelent, pld.: Gesetz — letz(t). De *felütitet*-nél már másra gondolunk, mint a mit Klebsylben jelent (pld.: Keim e h.: keinem). *Képes* sem felel meg a német *Körner*-nek, ez t. i. olyan rímet jelent, melynek párja a másik versszakban van. A «*Bar*» itten = *vers*, majd *nóta* (a 29. lapon: *versszak*). A *Stollen* itt: *versfő*, a 29. lapon: *strófa*, a 36. lapon: *szakasz*, a 82. lapon: *tétel*. Ilyen eltérések mellett megérteni a Bar szerkezetét

vajmi nehéz. Kothner Walternek felolvassa a *Leges tabulaturæ* (29. l.) szabályait. Igyekeztem a terminusok következetlenségét kiküszöbölni:

Ein jedes Meistergesanges *Bar*
 Stell' ordentlich ein Gemässe dar
 Aus unterschiedlichen *Gesätzen*,
 Die keiner soll verletzen.
 Ein *Gesätz* besteht aus zweenen *Stollen*,
 Die gleiche Melodie haben sollen,
 Der *Stoll'* aus etlicher Vers' Gebänd',
 Der Vers hat seinen Reim am End'.
 Darauf so folgt der *Abgesang*,
 Der sei auch etlich' Verse lang,
 Und hab' sein' besond're Melodei,
 Als nicht im *Stollen* zu finden sei.
 Derlei *Gemässes* mehre *Baren*
 Soll ein jed' Meisterlied bewahren;
 Und wer ein neues Lied gericht',
 Das über vier der *Silben* nicht
 Eingreift in andrer Meister *Weis'*,
 Dess' Lied erwerb' sich Meisterpreis.

Váradí:

Mindegyik mesterdalos-*versszak*
 Álljon bizonyos *mérték* alatt
 Világos tiszta *méretekkel*
 Mit általhágni nem kell.
 All a *méret* két egész *strófából*
 A mely az elsőnek dallamán szól.
 A *strófa* párvers-kötélék
 S végén a vers rimes legyék.
 Im erre jó a *záradék*
 Néhány versből, ha áll: elég.
 De dallama légyen már saját
 S eddig nem hallatott legalább.
 Az ilyen *méret* több *szakából*
 Álljon¹⁾ a mesterdal magából
 S ki költeni fog új danát
 S négy-nél többször nem vette át
 Más mesterek szavát, *sorát* (!!!)
 Mesterdálnak mondjuk dalát.

Helyesbítve:

A mesterdalnoki *költemény*
Versszakokon épült szövevény,
 A melyek tisztán s jól szétválnak
 S mit senki át nem hághat.
Szakasz a *versszakban* ép kettő van,
 S mindkettőben ugyanaz a dallam,
Szakasznak *verssora* egynéhány,
 S minden sorvég rimet kíván.
 } marad
 De légyen egész új dallama
 Nem leiható meg a *szakaszba'*.
 A mesterdálnok *költeménye*
 Beosztásában ilyenféle;
 És a ki új dalt komponál,
 S nem vesz többet *négy szótagnál*
 Más mester *dallamából* át,
 Illesse mesterdíj dalát.

A fordító e helyütt is összekeveri a terminusokat. *Bar* = *versszak*; majd csak *szak*. Méret = *Gesätz*, majd *Gemäss*. Egyébiránt Wagnernek egy nyilvánvaló tévedését is igyekeztem fordításomban elsimítani. Ő ugyanis a vége felé úgy állítja be a dolgot, hogy több *Bar* alkot egy mesterdalt, holott maga a *Bar* a mesterdal. A 83. lapon (Zongorakivonat 395 l.) szintén *Bar-t* mondat Wagner *Gesätz* helyett Walter első *versszakánál* *Sachs-szal*. Megjegyzem még, hogy a *Stollen-t* fordító is *szakasz*nak mondja a 36. lapon (l. ott s v. ö. a 11. laphoz írt megjegyzéseket).

¹⁾ E jellel a hangjegy időmennyiségének megsértését jelzem ezen-túl. Ez esetben pld. rövid szótag van hosszú hangjegygyen.

E terminusok a 11. lapon levők helyébe is tehetők:

«Ein Bar hat manch Gesetz und Gebäud»
A vers sok csinja binja galád.

Egy költemény több versszakot ad (így a rímet is megtartottam).
Odább:

Mit gut gefügten Stollen den Bar recht zu versohlen.
Hogy jól csinált versfövel nótát alkoss idővel.

Szerintem:

Szakasz hogy legyen kellő a költeményhez illő.

15. l.:

«Rajt' örvendez». («Gewiss er freit.» Fordító talán sich freuen-ra gondolt?)

17. l.:

Verstünden's die Frau'n; doch schlechtes Gefunker gilt ihnen mehr, als
all' Poesie.
Csak értene meg ez az asszonyi rossz had, de náluk a fény több, mint költő.

Jobb így:

Mit értnek a nők! Hisz csillogó szóár többet ér náluk, mint a költő.

17. l.: Nehézkes:

«Egy csöndes éj halk, mély csendjében a szívét dalommal megnyerem».

E. h.:

A csöndes éj (nevezetesen a másnapi Szt.-János ünnepet megelőző éj).

21. l. Értelmetlen:

«Mert bájjal int a szép mező, ma nem dallos csak élvező»
(Mit Kling und Klang hinaus zum Tor auf offne Wiese zieh'n sie vor).

26. l.:

«Ez a lovaggyom» (Neu Junkerunkraut) jobb volna: ez a lovagnépség.

Gyakori fordítónknál az igeidők elhanyagolása, a mi az értelmet jelentékenyen befolyásolja, pld. (27. l.) Walter első strófája:

Am stillen Herd in Winterszeit
Wann Burg und Hof mir eingeschneit,
Wie einst der Lenz so lieblich lacht',
Und wie er bald wohl neu erwacht',
Ein altes Buch vom Ahn' vermacht,
Gab das mir oft zu lesen:
Her Walter von der Vogelweid',
Der ist mein Meister gewesen.

Jobb így :

Télen] a vén födél alatt
Ha hó borítja a várfalat
S midőn mosolyg a szép tavasz
Ha ismét újra ébred az,
Egy régi könyv, mit ősapám
Hagyott reám örökre :
Ős Walter, a derék lovag
Az lesz mesterjem örökre.

Zord télen a tűz fényinél
Ha mindent hó borít, fehér,
Hogy mint mosolyga a tavasz
S ébredni is miként fog az,
Ősömtől rám hagyott könyvem
Regélt minderről szépen :
S így Walter Vogelweid ura,
Az volt a mesterem nékem.

Azt hiszem, sikerült pontosabban visszaadnom az eredetit s a] alatt jelzett hosszú súlyos hangra is hosszú szótagokat juttattam rövid helyett. Hogy az időket így kell itt érteni, kiderül Walter második strófájából (Was einst in langer Winternacht das alte Buch mir Kund gemacht, das schallte laut in Waldespracht.)

Ha a terminusoknál fontosnak tartom is a pontosságot, viszont elfogadható a következő eltérés (27. l.): «Ohó! rigó és tengelicztől mesterdanát tanulni?» (Von Finken und Meisen), bár ezt is lehet szó szerint: Ohó! a pinty- és a czinkétől stb.

Énekellenes tautologia ez (28. l.): «Súgtak nekem s sugalltak» (Mir sinnend gab zu lauschen). — 33. l.: «Se sormetszet» (Kein Absatz wo). A mesterdalban nincsenek Hebungok és Senkungok s így sormetszet sincs. Így mondanám: «Nincsen szünet», mert Walter dala minden pihenő nélkül folyt végig; míg a mesterdalban (l. Beckmesserét a II. felvonásban) vannak fermáták. Helytelen a rím miatt (34. l.) Beckmessernek Sachs elleni förmedvénye:

«Singet dem Volk auf Markt und Gassen;
Hier wird nach den Regeln nur eingelassen.

Jobb:

Úton-útfélen daloljátok, Utczai népnek menj dalolni;
Nálunk, hogy miszigorúak a szabályok. Ám itt a szabályra meg kell hajolni,

Pontosabban lehetne visszaadni Beckmesser hibalajstromát, melyet Walternak olvas fejére (36. l.):

«Falsch Gebäud», «unredbare Worte»,
«Klebsilben», hier «Laster» gar;
«Aequivoca», «Reim am falschen Orte»;
«Verkehrt», «verstellt» der ganze «Bar»;
Ein «Flickgesang» hier zwischen den Stollen;
«Blinde Meinung» allüberall;

Jobb:

«Conka láb», «sánta láb a sorban»
Rossz a tárgy is és pongyola,
«Aequivoca!» «Hamis rimelése»,
«Csavart», «zavart» verselése;
«Felület» itt a szakasz-középen;
«Fűzfa rím ez» mindenfelé!

«Rossz fűzés», «dalelleses szókkal»,
«Fércszótag», sőt «bűn» van ott;
} maradhat.
Ez «toldalék» stb.
«Szókat hagy ki» stb.

Mint említettem, lábakról a mesterdalnál se antik, se mai értelemben nem lehet szó. A Klebsilben-ről már szoltam (a 11. lapnál). Blinde Meinung az ilyenféle szókihagyás által elhomályosított értelem: «Ich, du soll kommen» e h.: ich und du sollen kommen.»

Egész mást mond a fordító (36. l.): «Még se legyünk elfogultak, ha közibénk fölvétetni kért.» (Bleibt einem jeden doch unbenommen, wen er sich zum Genossen begehrt?) A versmértékbe így illeszténem be: «Mindenkinek joga megvan arra, hogy társait megválogassa.» 42. l.: «Ha *szándékuk* szokatlan» (Will einer Seltneres wagen) e h.: szándékom. Pogner e szavait, mint a következőkből kiderül, azon új és szokatlan tetteire értette, hogy lányát ígérte oda a másnapi dalosverseny győztesének. 46. l. Sajtóhiba: «Miért mond *aránk* hát?» e h.: arának. 47. l. Alanyhiány miatt zavaros: «Vegyen csak hozzá sok szurkot (t. i. Sachsnek mondja ezt Éva), ragadja meg s hagyjon nyugtot (t. i. Beckmesser)». A németben a 3. személy kétféle kifejezése kizárja a kételyt (Nehmt — kleb' er drin und lass' mir Ruh'!). 52. l. Sajtóhiba: «*Rám* nevetgélnek» e h.: rád (auf dich blicken). 57. l. Helytelen: «S mert Ádám *gyáva s szent* maradt» (Und ob Herrn Adams übler Schwäch') e h.: S Ádám gyarlósága miatt. 58. l. Hiányos értelmű: «Vajh' minket vagy őt, a jegyzőt?» (Uns oder dem Merker spielt er den Streich?). e h.: Kit ugrat? Vajh' stb. 59. l. Kár, hogy az eredetinek műhelyszagú ríme elveszett:

«Und bin in Ruh'
Hans Sachs ein Schuh-
Macher und Poet dazu.

Rímmel:

Békén Hans Sachs	S békén él ő
Vagyok, czipész	Hans Sachs czipő-
S poéta mi nagy dolog.	Gyártó s hozzá még költő.

61. l. Helytelen: «Vajh' nem jutnék-e bajba *s e bajban* nem tetszenék?» = Sagt, könnt's mich nicht verderben, wenn mein Lied ihr nicht gefällt? (A zongorakivonatban tévesen *ihm* van. Pedig Beckmesser e kérdésében Évára czéloz, nem pedig Sachsra, a hogy a Schott-Klindworth zongorakivonatában az angol fordító a téves német szöveg után írja: «if my song Hans Sachs should blame?» Igaz, hogy Beckmesser ép itt Sachstól, mint a nép kedvelt költőjétől kér véleményt dalára nézve. Ennek daczára a Gesamm. Schriften írásmódját kell helyesnek elfogadnunk, mert ha Beckmesser Sachsra értené e kérdését, akkor sem lehetne ott *ihm*, hanem *Euch*. Igazán itt volna az ideje az ilyen téves lectiókat helyesbíteni, mert az operafordítók ugyan szövegkritikai tauulmányokkal nem foglalkozhatnak.) A helytelen «*s e bajban*» így javítandó: «*ha dalom*».

62. l. Beckmesser gúnyos idézete Sachs egyik költeményéből («Ein Lobspruch der Stadt Nürnberg» utolsó 2 két sorából):

Ob Nürnberg «*blüh' und wach's*» = «Míg Nürnberg áll»; hozzáteendő: *s virúl*.

63. l.:

Drum singt Ihr nun, ich acht' und merk'
Azért amint ön most dalol:

S ki se buvom munkám alól.

jobb:

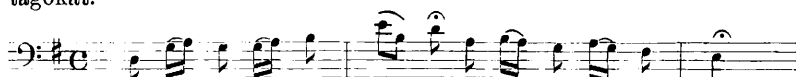
Én jegyzek hát, míg Ön dalol:

« sem « « «

U. o.:

Nun gut, so merkt mit dem Hammer auf den Leisten;
 No jó, úgyhát *üssön* sámfára verővel;
 jobb: Jegyezzen hát a sámfáján a verővel;

Beckmesser most következő 3 strófás szerenádjának visszaadásában csak az lehet a főszempont, hogy a gyerekesen együgyű és szellemtelen tartalommal párhuzamosan az énekellenes beosztása a szótagoknak szintén szem előtt tartandó. Wagner szemmel láthatólag szándékosan alkalmazott hangsúlyos taktusrészre hangsúlytalan szótagokat.

Den Tag seh' ich er - schei-nen, Der mir wohl ge-fall'n tut
 fel - kel im - már a fényes nap, Mely hoz re - ám üd - vőt

1 szótag felesleges

itt jobb: fel - kel már a fé - nyes nap,

A mellékelt ábrán Beckmesser dalának első 2 során is szembeötlő Wagner zseniális inventiója, mely oly ritmikai motívumot választott alapul, hogy annak nehézkes spondaeusai különösen alkalmasak oly vokálzenei nonszensz-ek beillesztésére, minő pld. a *gefall'n* szó első tagjának hangsúlyossá tétele. Ha valahol, úgy Beckmesser dalának visszaadásába lehet és fordítónak sikerült is ily képtelenségeket belévitni. Ha az első sorban az eredetiben levő szótagszámot megtartjuk, úgy a *fényes* szó második tagján kapunk ily bizarr hatást. Ugyanilyen sikerülten rossz a második sor fordítása is. Az első strófa végét (V. 65. l.) a fordító megfosztja az eredetinek attól a költőietlen koloritjától, melyet csakis az inventió nélküli tehetségtelen rímkovácsok, alkalmi versfaragók stb. rigmusaiban lehet megtalálni:

Darum ist der Tag so schön blau, || *Als ich anfänglich fand.*
 E nap azért kékben játszó Leszen nekem holnap.
 jobb: E nap azért oly bájoló A mint elől mondtam.

A 2. strófa záradéka (Abgesang) pedig okvetlen megváltoztatandó először is az *ü* hangzó indokolatlan halmozásáért, másodszer értelmetlensége miatt. Annyira agyalágyultnak még se kell gondolnunk Beckmessert, hogy ily szörnyűséget összeírjon s azt imádottja előtt szerenádként el is énekelje (66. l.):

Nun gilt es Kunst, Ihm glücke des Preises Gewunst,
 Dass mit Vergunst, Wer begehrt mit wahrer Inbrunst
 Ohn' all schädlich gemeinen Dunst, Um die Jungfrau zu frein.»

szerintem:

Kell hát ily mű,
 Oly gyönyörű,
 Egy szű-küzd-mű hű szűz tüzü,
 Jutalmkapó nagy hatalmú
 Szűm úgy búsul s tüztől fű
 S hozzám hű szűz szűt fűz.

Művészet kell,
 Hogy a ki mer,
 Köznapiságot vesse el,
 Díjat nyerjen szerencsével,
 Ha kíván hű szerelemmel
 Pályázni a lányért.

A helytelen interpunctió még zavartabbá teszi Sachs válaszá-
nak eme ügyis pongyola fordítását (V. 67. l. kl. 312. l.):

Gut Lied will Takt;
Wer den verzwaekt,
Dem Schreiber mit der Feder
Haut ihn der Schuster aufs Leder.

Nincs üteme;	Jobb:
Ezt írja le,	Dalban ütem
Annak, ki benne véte,	Ha az sincsen,
A varga, vastag bőrére,	Írójának a varga
	Bőrére rákalapálja.

U. o. Beckmesser harmadik strófáját (67. l.) szemléltető példa
kedvéért átdolgoztam (a rímeket is az eredeti német szöveg alapján.)

1. Stollen. Darf ich mich Meister nennen
Das bewähr' ich heut gern,
Weil ich nach dem Preis brennen
Muss, dursten und hungern.
Nun ruf' ich die neun Musen,
Dass an sie blusen
Mein' dichtrischen Verstand.
2. Stollen. Wohl kenn' ich alle Regeln,
Halte gut Mass und Zahl;
Doch Sprung und Überkegeln
Wohl passiert je einmal,
Wann der Kopf, ganz voll Zagen,
Zu frein will wagen
Um jung Mägdeleins Hand.
- Abgesang: Ein Junggesell,
Trug ich mein Fell,
Mein' Ehr', Amt, Wüld' und Brot zur Stell',
Dass Euch mein Gesang wohl gefäll',
Und mich das Jungfräulein erwähl',
Wenn sie mein Lied Gut fand.*

Hogy én mester is vagyok,
Ma bizonyítom be,
Mert szenvedelmes keblem
Érte éhhel tele.
Hivlak hát kilencz múzsa,
Hogy oda huzza,
*Himnüm, mit szív ír.
Tudom a szabályokat,
S tartom meg mindnyáját,
Ha versem kicsit bakáz,
Azért talán nem baj,
Mert tele volt a fejem,
Hogy nőül vegyem
E hajadon leányt.
Ha elérem,
Húsom vérem,
Im kínálom tessék kérem,
Csak megteessék az énekem.
S legyen hitvesem énnekem,
Ha tetszik énekem.

Jobb:
Hogy én is mester vagyok,
Bebizonyítom ma,
Mert éheznek és szomjaznak
Én a jutalomra.
Hivom a kilencz múzsát,
Hogy jól felruházzák
Költői tudásom.
Fejemben a szabályok,
Van nálam szám s mérték;
S ha zökkenek, hibázok,
Az csak úgy történnék,
Hogy tele van a fejem,
Mert lánykát kérem,
Legyen menyasszonyom.
Itt hozom én,
Nőtlen legény,
Állás, rang, vagyon, mi enyém,
Hogy Önnek énekem tetszván
Én lehessenek a vőlegény
Ha jó neki dalom.

A *-sor csupa *i* hangzóval ép oly érthetetlen mindenképen, mint fentebb az *ü* betűs sorok. Az utolsó sorban *s* az azelőtti másodikban nem helyes, hogy a gondolatszegénységből fakadó tautologia ugyanazon szavakkal legyen visszaadva. Bár nem a legszerencsésebb rímekkel, de azért még a Körner-eket is igyekeztem visszaadni (Verstand—Hand—fand).

Helytelen (77. l.):

Ich mein', dass der heut' sich *nicht* wichtig macht. — Hab' mir's auch schon [bedacht.
Hiszem, hogy ma az nagyban adja majd. — Meglátom merre hajt. (!)

Jobb:

Sikert ma az nem arat, úgy hiszem. — Én is úgy képzelem.

Értelmét vesztette Sachs monológjának a vége (79. l.) a rossz interpunctió nélkül is:

Denn lässt er (t. i. der Wahn) uns nicht ruhn,
Selbst hier in Nürnberg,
So sei's um solche Werk',
Die selten vor gemeinen Dingen
Und nie ohn' ein'gen Wahn gelingen.

Jobb:

Mert ha itt is bajt	S ha békén itt se hagy
Csinálunk Nürnbergben;	Meglennünk Nürnbergben,
Elterjed mélyebben;	Úgy oly műért legyen,
Azért e hiúság, daczára	A mellyel kis hiúság nélkül
Szállok e szép napon csatára.	E rossz világ meg so'se békül.

Wagner, ki szintén egy életen át hajszoalta a maga ideáinak megvalósulását, míg a Villa Wahnfried biztos révébe ért a bayreuthi Festspielek színhelyére, itt Sachs által a maga érzéseit fejezi ki. A mesterek görcsös ragaszkodása a tabulaturához s félelmük attól, hogy egy lovagot vegyenek be maguk közé, mind Wahn, hiúság, rögeszme, míg Beckmesser irigy rosszmájúsága az a közönséges (gemein) dolog, mely útjában áll Walter sikerének. Sachs még nem tudja hogyan, de érzi, hogy Beckmesser ellenére is a Wahnt fogja felhasználni Walter érdekében, a ki tényleg nyerni fog a dalos-versenyen.

80. l.: Walter kérdése: «No szép dana, mesterdana: *Módját hogyan tanuljam ma?*» e h.: Külömbőség is van tán abba? (Wie fass' ich da den Unterschied?) 81. l.: «A ki még dalt vágyik csinálni, lásd *annak rá kell állni, hogy mesterdal legyen*» e h.: annál rá kell állni, hogy mester a neve (Seht Meister nennt man die!). 82. l.: «Ihr stellt sie (t. i. az első Stollen alakját) selbst und folgt ihr dann» = «Ez jót jelent.» E képtelen és 4 szótaggal rövidebb fordítás bizonyára sajtóhiba. — *A regg. korány* a rímnek köszöni létezését. Jelentése kétes. 83. l. Sachs: «Nem egy *hangnemb* (im gleichen Ton) zárta be» t. i. a második Stollent, mint az elsőt. *Hangnem* helyett *dallam* kell. — «Átölelé miképen arám, *derekát*» e h. (meinen Leib): *derekam*. — 84. l.: «Ám azért nem mondom, hogy». *Hiányzik* e szó:

hiba (Fehler). — Hiányos értelmű Walter dalának Abgesangja a második versszakban:

Zu Tanz und Reigen
In Laub und Zweigen
Der goldnen sammeln sich mehr,
Statt Frucht ein Sternenheer
Im Lorbeerbaum.

Jobb:

A fény fönn az égen	Táncolni karban
A lomb közepett	A lombozatban
Mindegyre több ragyogván	Gyümölcs helyett az arany
Arany gyümölcs gyanánt	Csillaghad felbukkan
Babérágán.	Babérfán fenn.

85. l.: Öt soron belül: «*Elhozta ő a nászruhát — Hozzám hozd e díszruhákat — hozzám hozta őt*», mikor a németben mindannyiszor más ige van, stilusszegénység. — 86. l.: «*Két özvegy bosz-szujára . . . kiválaszték*» e h.: Kit özvegy stb. — 89. l.: «*Ha a dalom megbuknék*» e h.: Ha új dalt nem hozhatnék (hab' ich kein neues Lied). — 90. l.: Sachs Beckmessernek azt mondja, mikor annak kérésére átengedi neki Walter dalát, melyről az írnok azt hiszi, hogy Sachs írta: «*Studiert mir recht das Lied!*» = Tanulja jól *danám*.» Nem helyes, mert Sachs soha nem mondta, hogy a dal az övé, bár Beckmesser e hiedelmét is csak a versenyen czáfolja meg Walter.

91. l. Helytelen:

«Agyamban egy nagy tömbbe összekeverték.»
Ich kleb' wie am Leime und brennt doch die Ferse.

Jobb: Csak lebzselek itten, bár kéne sietnem.

A 62. lapon Beckmesser gúnyosan, itt meg Sachsnek hízelve idézi versét:

Merker! Merker! Merker Hans Sachs! Dass Nürnberg schusterlich *blüh'*
und wach's!
Jegyző! Jegyző! Jegyző Hans Sachs! Hogy Nürnberg e kegyen nagy
Jobb: *legyen!*
Jegyző! Jegyző lesz Hans Sachs úr! S Nürnberg czipésszivel *áll s virúl!*

Sachs Beckmesserről mondja: «*Er hält's auf die Länge nicht aus*» = «Nem üti meg mértékemet». Sachs további monologizálásából kitűnik, hogy azt érti ezalatt, hogy e gonoszságával előbb-utóbb megjárja (Die schwache Stunde kommt für jeden usw).

Ertelmetlen Walter harmadik versszakának Abgesangja (94. l.):

Den Kranz von zweier Sonnen Strahl
Zugleich verblichen und ergrünt
Minnig und mild
Sie flocht ihn um das Haupt dem Gemahl.

Fürtimbe fonta hó kezét,
Mely homlokán sugározék
Csak egy füzért
Szép két szemének fénysugarát.

Jobb: Két nap fényétől elfakult
És újra zöldült koszorút
Lágyszeliiden
A férj fején körülkötözé.

Helytelen: «Sőt tovább talán nem várnék» e h.: Czipőt tovább, nem készítnék (Ich machte länger keine Schuh'!). 103. l. Sachs «Witttembergisch Nachtigall»-ját, melyet a nép énekel kedvelt költője tiszteletére, szintén elrontja a *reggkorány*. «Ébredj, közel a reggkorány» (Wach' auf, es naht gen den Tag). 104. l.: «Versmondó a mai szép napon» e h.: «A szónok» (Spruchsprecher). Sachsot választották meg, hogy a dalverseny feltételeit kihirdesse. Sachs beszédének végét pongyolán találjuk visszaadva:

Darum so hört und stimmt mir bei:
Die Werbung steh' dem Dichter frei.
Ihr Meister, die ihr's euch getraut,
Euch ruf ich's vor dem Volke laut:
Erwägt der Werbung selten Preis,
Und wem sie soll gelingen,
Dass der sich rein und edel weiss
Im Werben wie im Singen,
Will er das Reis erringen,
Das nie, bei Neuen noch bei Alten,
Ward je so herrlich hoch gehalten,
Als von der lieblich Reinen,
Die niemals soll beweinen,
Dass Nürnberg mit höchstem Wert
Die Kunst und ihre Meister ehrt.

Azért hallja meg minden nép
Mondjátok a megegyezést,
Pályázhat rá minden dalár,
De mesterek ti, hogyha már
Ebben itélni keltek
Gondolja meg minden, hogy
Tiszta szándékkal legyenek.
S hogy a kik dalra kelnek,
Kérők is még a mellett,
Mi nem volt még soha, sehol sem
Shogy a ki győztes: jól ügyeljen,
Hogy ez a tiszta szende
Lány meg ne könnyezze!
Hogy Nürnberg minden fölé
A dalt s a mestert helyezé!

Belé tehát egyeztetek:
Kérő minden költő lehet.
Hozzátok ti, mester urak,
A nép előtt most hadd szóljak:
E pályadij nagy ritkaság
S ki azt majd megkaphatja,
Lakozzék teljes tisztaság
Szándékában s a dalba',
Ha e babért akarja,
A melyet soha semmi korba
Nem is becsültek ilyen sokra,
Mint ez a szende lányka,
Csak aztán meg ne bánja,
Hogy Nürnberg minden fölé
A dalt s művészeit tevő.

A pongyola fordítás verses szövegnél abban is megnyilvánul, mint jelen esetben is, ha az egyes sorok értelmét átvisszük a következő sorokba csupán a rímek kedvéért. Az értelemnek ilyen eltolása csak cum grano salis alkalmazható, nem pedig így hosszú terjedelemben mint itt, pláne ha egyéb kifogásolni való is van.

A Beckmesser-Walter dal lefordításánál azt kell figyelembe venni, hogy a szerencsétlen Beckmesser nem tudván jól elolvasni Sachs elkenődött kézírását, az ő szokása szerint főleg a rímekre s a szótagok számára ügyel, míg az értelmét saját bevallása szerint maga sem bírta kihámozni, s minthogy azt hiszi, hogy e dalt Sachs költötte, annak népszerűségében bízva meri csak előadni. Ezért aztán a fordítónak itt nem annyira fordítania kell, mint Wagner mintájára a külső formák megtartásával az eredeti Walter-dal szavait rokonhangzásúakra kicserélni, s ha ezen eljárás mellett az értelem még

kevesebb, mint a németben, az se baj. Egy kis összehasonlítás meggyőzhet arról, hogy fordító itt helyesen járt el.

Kelleténél hosszabbra nyúlt szemlém. Ennek oka először is az, hogy a Mesterdalnokok Wagner leghosszabb operája, másodszer nyelvilag és tárgyilag a legnehezebb ezt mértékben fordítani. Ép ezért lehettek tanulságosak összehasonlításul szolgáló fordításaim, melyekkel meggyőződéseim szerint sikerült a hűséget is jobban megőriznem s a mértéket is az ének kívánalmai szerint javítani. Mert e tekintetben is van számos kifogásolni való. Mint mindenütt, úgy itt is hiányoznak egyes sorok, vagy kisebb részek, a szótagok száma nem egyező. A fordításaimban kiigazítottakon kívül — melyeket az összehasonlítás útján mindenki megtalálhat — a következő feltűnőbb énekellességeket hozhatom fel.

9. l.: «S lábszj és dratva a versmértéke» 3 szótag felesleg (Beim Dichten mit Draht und Pfriem). 14. l.: «Remeklés lesz, *semmi más.*» E két szó törlendő (Nur Freiung ist). 32. l.: «Mit bánom én. Dalolhat már.» (Singt, wo ihr wollt!) Az egyik mondat felesleges. 81. l.: «Mit ifjú észnek» e h.: «Mit ifjú éveidnek» (was in den Jugend Jahren). Így a rím is jó (segítnék). 100. l.: «Úgy valóban» tedd hozzá: *meglehet.* (Ja, wahrhaftig, 's geht; wer weiss?) 102. l.: «Aldjon Isten leányok!» A hosszú súlyos hangra eső rövid szótag helyett jobb: «Adjó, ti szép leányok!» (Ade, ihr hübschen Dinger!) 111. l. Walter versenydalában van több egyenetlenség:

Előttem állt

«Ihlet, szent mosollyal nézve rám.»¹⁾

Dahin lachend nun der Quell den Pfad mir wies

Jobb: Utszéli patak mosolygva néze rám.

Ugyanott hosszú súlyos hangra esnek:

Kit szívem álta

Mert föltálalta

S ara fátyola

(itt egy szótag hiányzik).

Mint említettem, rímtelen recitativnél közömbös lehet a szótag-mennyiség elhanyagolása. De Walter versenydalának van határozott melódikus szerkezete s így zavaró az ilyen expediens.

Mindent egybevetve nézetem szerint a Mesterdalnokok jobban, mint Wagner bármelyik operája, rászorul egy alapos revízióra, a mire nem volna szükség, ha a fordító munkája nem viselvé magán a sietőség jegyét. Már pedig festina lente! S a Mesterdalnokok nem egy részlete arról tanuskodik, hogy kellő simítással fordító sokkal értékesebbet is produkálhatott volna.

XI.

Wagner utolsó zenedrámája a *Parsifal*. A «Bühnenweihfestspiel» tömör kifejezést fordító «Ájtatos ünnepi színjáték»-kal magyarártja. Miként a cím, úgy a cselekményben is nem egy hasonlóan

¹⁾ 2 szótag hiány és zavaros értelmű.

tömör szólam okoz nehézséget a fordításnál, a mi onnan ered, hogy Wagner a Wolfram v. Eschenbach és Chrestien de Troyes egyszerű meséjébe belevitte a Tristan buddhisztikus-schopenhaueri lemondásából keresztényi megnyugvássá finomodott tendenciáit.

A fordító mind tárgyilag, mind nyelvileg figyelemre méltót alkotott. Sikerrel adja vissza az ilyenféle misztériózus rímes tömörségeket is «Durch Mitleid wissend, der reine Tor (t. i. Parsifal), harre sein den ich erkor!»: «A részvét bölcse, a balga szent; várj reá, küldöm, jövend». Ez különben az ú. n. Tor-Motiv. Ilyen jellemző zenei passzusoknál az eredeti szöveg szótagmennységét is híven megtartja, míg egyebütt a hosszú declamatióknál a helyes nyelvi és tárgyi fordítás kedvéért a szótagok számát tetszés szerint csökkenti és gyarapítja. Pld. a 7. lapon levő 33 sor közül 18-ban tér el a szótagok száma az eredetitől. Bár bevezető fejtegetésemben koncedáltam a fordítónak ebbeli jogát, főleg a nem zárt formáknál, de itt e szabadságot talán túlságosan is kihasználta a fordító, a mennyiben nem egyszer felesleges volt e joggal élnie, mint pld. 27. l.: «Az illatom éde-sebb» e h.: Illatom édesb (Ich dufte süsser).

A nyelvi apró-cseprő jelentéktelen eltérések jobbára a rím következményei. Pld. 20. l.: «Van lúd is, ha vadat kívánsz» (Rím Gurnemanz) = «Und suche dir Gänser (= Gänserich) die Gans!» — Bizonyára sajtóhiba (23. l.): «Most ördögi gúnnyal vihog rám, el-áru-lód gaz boszorkány?» e h.: te általad (durch dich). — Félre-érthető (30. l.): «Szíve meg is törött — és Herzeleide — volt» (a rím miatt. Németben: starb). Jobb volna: *csak volt* vagy: *elholt*. — 32. l.: «Es hallom... hogy gonoszé a lándzsa» (das entweichte Heiligtum), nem csupán a lándzsa (Longinusé, mellyel Jézus oldalát át-dőfte), hanem a Grál is, mely szintén bűnös kezek közt Amfortasnál van. (Igy magyarázza Kapp is a Parsifal előszavában). — 36. l.: Jobb volna «Tévedj el!» helyett: «Tévelyegj!» (Kundry átka Parsifalra: Irre, irre!). — 41. l. Sajtóhiba: «Elszikkadt őseink ereje» e h.: hőseink (unsrer Helden Kraft). — Szokatlan (45. l.): «Az asszu aggkor» (des Alters siegende Kraft). — «Kénytet» is szokatlan e h.: készlet (47. l.). — Különösnek tetszik még a gyakrabban használt «Ah!» indulatszó. — Egyéb kézzelfoghatóan kijavítható sajtóhibákat, valamint egyes kimaradt sorrészleteket itt mellőzendőknek tartok.

Az énekszöveg melódiai vonala természetesen a szótagesőkken-tések és szaporítások miatt jelentékeny ritmikai változást szenved: felaprózott ott, hol az eredetiben kötött és viszont egybefolyó, a hol a németnél felaprózott, a nélkül azonban, hogy a deklamáció ennek lényegesebb kárát vallaná. Mindezeknél fogva a Parsifal legjobb Wagner-fordításaink közé tartozik.

★

A Wagner-operák során végighaladva azt kellett tapasztalnunk, hogy nagyon különböző értékűek. Jól sikerült, hű fordítások (Parsifal, a Ringből a Rajna kincse, Walkür, stb.) különböző fokától egész a gyenge, pongyola fordításokig (Lohengrin, Mesterdalnokok stb.) számos fokozatot különböztettünk meg. Láttuk, hogy a felületesség és sietség, korrekturelmulasztása mellett a tárgyba való elmélyedés

hiánya, a vocálzenei követelmények figyelmen kívül hagyása, a rímek erőltetése a főbb okai a munka fogyatékoságainak. Mindezen követelmények szemmeltartása mellett s a «Nonum prematur in annum» elvet követve úgy lehetne a legbiztosabban jót nyújtani, ha a fordító először lefordítja a szövegkönyvet s ennek elkészültével a zongorkivonattal való összehasonlítás alapján elsimítja a ritmikai egyenetlenségeket. De sietve, kapkodva sohase fogunk Wagnerhez méltót nyújtani.

(Arad.)

WÁGNER JÓZSEF.

A GÖRÖG -θη- AORISTOS EREDETÉHEZ.

A görög -θη- aoristos eredetét jelenleg a kutatók nagy része *Wackernagel* (K. Z. 30. 302 s. k. l.) teoriája szerint magyarázza, a mely szerint e passiv aoristos az aorist. med. 2. személyű ragjából fejlődött ki. Miként *ἐμύνης* mellett *ἐμύνη* -ημεν, -ητε stb. alakok léteztek, így keletkezett *ἐδόθης* (eredetileg aor. med. 2. szem., v. ö. óind. *ádithās*) alakhoz *ἐδόθη*, -ημεν, -ητε stb. (v. ö. *Hirt*: Handb. d. griech. Laut- u. Formenl. 458. §., részben így *Brugmann*; Kvgl. Gr. 715. §. b, *Brugmann-Thumb*: Griech. Gr.⁴ 1913. 326. l.) Óind. -thās-nak megfelelő ragot az óirániban is véltek feltalálhatni s *Bartholomae* (Grundr. d. iran. Phil. I. 115. §. és u. a. Airan. Wörterb. s. v. *zaos*-) óperzsa: *daustā* alak ragját tartotta ői. -thās esetleges æquivalensének. Minthogy azonban e combinatio időközben az óperzsa feliratok pontosabb ismerete folytán alapját veszítette (l. *Weissbach-Bang*: Die altpers. Keilinschr. Leipzig. 1908. XIII. 3. 69., *Collitz*: Das schwache Præterit. u. seine Vorgeschichte. Göttingen. 1912. 207. l.), *Collitz* i. m.-ben *Wackernagel* teoriájától eltekint s más úton akarja a görög -θη- aor. keletkezését megmagyarázni (i. m. 205—233. l.).

Óind. -thās személyragot analogikus úton keletkezteti oly módon, hogy ez a rag a dual. 2. szem. -thām ragjának hatása alatt társult volna *-sa-hoz (v. ö. avesta: -sa); keletkezését elősegítették az activ másodlagos személyragok -as (*ábharas*) és -ās (*ádadās*). Miután ily módon *-sa és -thās egy ideig egymás mellett éltek, utóbbi hatalmasan előtérbe nyomult s a másik ragot (*-sa) teljesen elnyomta. Minthogy ily módon ői. -thās = gör. -θης egyezés kronológiai okok folytán lehetetlenné vált, a gör. -θη- aor. keletkezése is más módon fejtendő meg. C. ilyen athem. medialis -s- aor.-ból indul ki, mint *δέχο*, *λέχο*, *μίχο* (< *-χοτο). Ezek paradigmája az aor.-ban eredetileg ilyképen hangozhatott: indie. med. *ἐλέγχμην*, *ἔλεξο*, *ἔλεχο*, **ἔλεχθον*, **ἔλέχθην*, *ἐλέχμεθα*, **ἔλεχθε*, **ἔλέχατο* (az utolsó alak ragjához v. ö. *ἐλέξαντο* és plusqupf. *ἐτετελχατο*). Imper. *λέξο*, **λέχθω*, **λέχθε*, **λέχθων*. Infin. *λέχθαι*. Minthogy vannak nyomai annak, hogy ezen athem. medial. -s-aor. némelykor passiv jelentéssel is bírt (*ἐλέγχμην* = *ἐλέχθην* «ich wurde gezählt») s minthogy a föntebbi paradigma tanúsága szerint -σθ- a legtöbb személyben interconso-

nantikus σ -át elveszítette (az $-\sigma\theta$ -ból tehát ilyenkor csak $-\theta$ -maradt), C. ezt a típust tartja a passiv $-\theta\eta$ -aoristos *kiinduló* pontjának. A további fejlődés rövid vázlata — C. szerint — a következő. Minthogy a plur. 3. személyénél $-s$ -képzésű med. athem. aor. nem ismeretes, a fejlődés itt vehette kezdetét. A plur. 3. személyében, a plur. 2. szem. $-\theta\epsilon$ ragjának hatása alatt, az egyszerű ($-\eta$ -képzésű) pass. aor. $-\epsilon\nu$ analogiájára $-\theta\epsilon\nu$ léphetett fel. Medialis athem. $-s$ -aor.-nál dualis alakok nagyon gyéren találhatók. A 2. személyben ily típus ismeretlen. C. tehát kénytelen feltenni, hogy a fejlődés a 3. szem. dualis és a 2. szem. plurális hatása alatt folytatódott oly módon, hogy $-\theta\sigma\nu$, $-\theta\eta\nu$, $-\theta\epsilon$ ragok az egyszerű ($-\eta$ -képzésű) aor. $-\eta\tau\sigma\nu$, $-\eta\tau\eta\nu$, $-\eta\tau\epsilon$ analogiájára $-\theta\eta\tau\sigma\nu$, $-\theta\eta\tau\eta\nu$, $-\theta\eta\tau\epsilon$ alakot vettek fel. A főnti paradigma a fejlődés eme stádiumában tehát következőképpen hangzott: indic. $\acute{\epsilon}\lambda\acute{\epsilon}\gamma\mu\eta\nu$, $\acute{\epsilon}\lambda\epsilon\acute{\zeta}\sigma$, $\acute{\epsilon}\lambda\epsilon\chi\tau\sigma$, dual. $*\acute{\epsilon}\lambda\acute{\epsilon}\chi\theta\eta\tau\sigma\nu$, $\acute{\epsilon}\lambda\epsilon\chi\theta\eta\tau\eta\nu$, plur. $\acute{\epsilon}\lambda\acute{\epsilon}\gamma\mu\epsilon\theta\alpha$, $\acute{\epsilon}\lambda\acute{\epsilon}\chi\theta\eta\tau\epsilon$, $\acute{\epsilon}\lambda\epsilon\chi\theta\epsilon\nu$. Imper. $\acute{\lambda}\acute{\epsilon}\acute{\zeta}\sigma$, $*\acute{\lambda}\acute{\epsilon}\chi\theta\eta\tau\omega$, $\acute{\lambda}\acute{\epsilon}\chi\theta\eta\tau\epsilon$, $*\acute{\lambda}\epsilon\chi\theta\eta\tau\omega\nu$. Infín. $\acute{\lambda}\acute{\epsilon}\chi\theta\alpha\iota$. A $-\theta\eta$ -képző itt — a mint látjuk — meglehetősen tért hódított s nemsokára a singularis 3. személyét is megtámadhatta, mivel a du. és pl. 3. személye is $-\theta\eta$ -képzőt tüntet fel. Legutoljára léphetett fel a sing. 1. és 2. személyében, a plur. 1. és az imper. sing. 2. személyében. Athem. med. $-s$ -aor. ezen személyekben előfordulnak (Hom. $\acute{\epsilon}\lambda\acute{\epsilon}\gamma\mu\eta\nu$, $\acute{\upsilon}\pi\acute{\epsilon}\theta\epsilon\acute{\zeta}\sigma$, $\acute{\alpha}\nu\epsilon\delta\acute{\epsilon}\gamma\mu\epsilon\theta\alpha$), másrészt $-\theta\eta$ -képzésű 2. imper. sing. Hom.-nál még ismeretlen. Collitz további fejtegetésére itt nem térek ki.

E magyarázat tehát ói. $-\theta\acute{\alpha}s$ -személyrag másodlagos voltára van építve. Ámbár elvileg megengedhető, hogy valamely személyrag keletkezését proportionális úton, más személyrag hatása alapján magyarázzuk, mégis tekintettel kell lennünk arra, hogy az indukáló személyrag *régebbi* eredetét kétségkívül bebizonyíthatassuk, mert kölömben teljesen ellenőrizhetetlen teoriáknak vagyunk kitéve. Itt nem ilyen esettel van dolgunk, mert a dualis 2. személyű ragját ($-\theta\acute{\alpha}m$) az óindben semmiféle kritérium alapján sem tarthatjuk régebbinek, mint a 2. szem. sing. $-\theta\acute{\alpha}s$ -t. Az óirániban megfelelő rag nem mutatható ki s így *jogosan* még az ósárja periódus számára sem követelhető. Nem nagy bizalmat gerjeszt, hogy az óind. dual. alakok ragjai között határozottan új képzések is fordulnak elő (Brugmann: Kvgl. Gr. 795. §.), a mi pedig ói. $-\theta\acute{\alpha}m$ (2. szem.): gör. $(\sigma)\theta\eta\nu$ (3. szem.) egymáshoz való viszonyát illeti, ez Brugmann szerint (i. m., i. h.) «unklar». Hildebrandt (BB. 18. 279. sk. l.) szerint az óind $-\theta\acute{\alpha}m$ az eredetibb s a görög rag csak a gör. nyelv külön életében nyerte volna 3. személyű értelmét. Bárhogy gondolkodjunk is ói. $-\theta\acute{\alpha}m$: gör. $(\sigma)\theta\eta\nu$ viszonyáról, a tények nem jogosítanak fel arra, hogy ói. $-\theta\acute{\alpha}m$ ragot régebbinek tartsuk, mint $-\theta\acute{\alpha}s$ -t.

Sőt vannak olyan mozzanatok, — a melyeket Coll. nem említ —, de a melyek ói. $-\theta\acute{\alpha}s$ rag idg. eredetét nagyon valószínűvé teszik. Ámbár ói. $-\theta\acute{\alpha}s$: gör. $-\theta\eta\varsigma$ egyezése magában véve is megfontolandó körülmény, ismerünk olyan óind-görög *materialis* egyezéseket, a hol nem csak a személyrag, de az ige töve is egyező. Pl. ói. $\acute{\alpha}\kappa\acute{\sigma}\theta\acute{\alpha}\varsigma$: gör. $\acute{\epsilon}\kappa\rho\acute{\alpha}\theta\eta\varsigma$, ói. $\acute{\alpha}\sigma\theta\eta\theta\acute{\alpha}\varsigma$: gör. $\acute{\epsilon}\sigma\rho\acute{\alpha}\theta\eta\varsigma$, ói. $\acute{\alpha}\tau\acute{\alpha}\theta\acute{\alpha}\varsigma$: gör. $\acute{\epsilon}\tau\acute{\alpha}\theta\eta\varsigma$. Csekély eltérést mutatnak az ilyen görög alakok, mint: $\acute{\epsilon}\delta\acute{o}\theta\eta\varsigma$ (v. ö. ói. $\acute{\alpha}\delta\theta\eta\theta\acute{\alpha}\varsigma$), $\acute{\epsilon}\tau\acute{\epsilon}\theta\eta\varsigma$ (ói. $\acute{\alpha}\delta\theta\eta\theta\acute{\alpha}\varsigma$) (l. Wackernagel KZ. 30. 307., Brugmann-Thumb: Griech. Gram.⁴ 326. l.).

Indog. **-thēs* ragnak feltevéését ajánlja továbbá az a körülmény, hogy ezen rag utódait nemcsak a görögben és óindben, de más ágon is ki tudjuk mutatni, t. i. a keltában és esetleg a germánban (másként *Collitz* i. m. 153. l.).

A kelta nyelvek közül az óírben ismerünk olyan 2. személyű med. imper. alakokat, melyeknek *-te* a ragja, pl. *cluinte* «exaudi» (v. ö. *Brugmann* Kvg. Gr. 786. §., *Thurneysen*: Handb. des Altirischen. 569. és 582. §§.). Ezeket hangtani nehézség nélkül lehet idg. **thēs*-ből származtatni, az óír alak eredeti injunctivus lehetett s itt indog. idő óta másodlagos ragok is léphettek fel.

De nemcsak az írben, hanem a brittben is ismerünk egy hasonló ragot. A középcymróban vannak ilyen 2. szem. imperf. alakok, mint *carut* «du liebst» s ezek *-t* ragja < idg. **-thēs* lehet. (*Thurneysen* i. m. 580. §.) Nehézséget csak a *-t* előtt fellépő *-u-* okoz. *Pedersen* (Vergl. Gram. der kelt. Spr. II. 348. l.) «rätselhaft»-nak mondja, talán az optativusból származik. Más kutatók, mint *Morris Jones* (A Welsh Grammar. Oxford. 1913. 335. l.) «regularly» indog. **-oi-thēs* ragból származtatja *-ut* ragot, «and *-ut* (*-ud*) spread from deponent to all verbs in Welsh, because it was *distinctive*».

Végül, ugyancsak a kelta nyelvek körében, az óír imperf. act. sing. 2. szem. *-tha* ragja is idetartozhatik (*-bertha*, *-cartha*). Feltűnő az *-a*-ja, a melyet *Pedersen* (i. m., i. h.) idg. **-thās*-ból szeretne levezetni s ezen idg. **-thās* mellékalakja lehetne — szerinte — idg. **-thēs*-nek. De ez talán nem is szükséges, mert ha az óír act. imperf. paradigmáját végigtekintjük, látjuk, hogy *-the* a 2. szem. plur.-nak volt a ragja s nem lehetetlen, hogy az egyes és többes 2. személyű alak összeesésének kikerülése végett lépett fel az egyes számban *-tha*.

Mint hogy a kérdéses személyrag — a fentebbiek szerint — az óírban (imper. 2. sing.) és középcymróban (impf. 3. sing. act.) s esetleg az óír impf. act. 2. sing.-ban is kimutatható, kockázattal nélkül feltehető, hogy az «őskeltában» sem volt ismeretlen s itt a kapocs óind. *-thās* gör. *-θης* ragokkal önként ajánlkozik. Eddig nagyrészt még a germánban is vélték feltalálhatni indog. *-thēs* nyomait (gót: *wairhtēs*: ói. *vrthās*, így már *Wackernagel* KZ. 30. 313.).

Collitz (i. m. 153. l.) a germán «gyenge» praeteritumról szóló teoriájának megfelelően, másképen magyarázza e rag eredetét. Szerinte gót: *nasidēs* < **nasi-didēd-t*, a hol a *-t* raghoz v. ö. gót: *nam-t*, *las-t* stb. *d + t > tt > germ. ss* (rövid voc. után), > *s* (hosszú voc. után). Ez ellen talán fel lehetne említeni, hogy a «gyenge» praet. kifejlődése nem annyira indog., mint ősgerm. nyelvi esemény s a fenti folyamat esetleg oly időben történhetett már, a mikor idg. *tt > ősgerm. ss* (s) hangtörvény működése megszűnt. Azt sem tudjuk, vajon ugyanakkor ejtették-e még a **-tha* személyrag vocalisát, gót. *wait* (= gör. *οἶδε*, *οἶδα*) alakoknál a szóvégi vocalis már az ősgerm. periodusban eltűnt (így *Brugmann*: Kvg. Gr. §. 350. l.) s nem tudjuk bebizonyítani, vajon az ilyen **nasi-didēd-t*-féle alakok mindjárt az ősgermán periodus kezdetén jöttek létre, vagy sem. Utóbbi esetben **-didēd-t -t* ragja csak analogikus úton kerülhetett oda, nem mint idg. **-tha* közvetlen utódja, s akkor valóban kétséges, vajon a fenti hangtörvény (idg. *-tt > ősgerm. ss*) szóvégi helyzetben is végbement-e. Azután gót. *waist* (= gör. *οἶσθα*) láttára feltűnhetik, hogy ez az

«analogikus» -t miért nem jelentkezik gót. *nasidēs*-nél is, holott — C. szerint — a személyragok eredete ugyanaz. Látjuk tehát, C. magyarázata talán nem egészen kifogástalan, de még akkor is, ha a germán nem jön számba, az óind, a görög és a kelta egyező bizonyossága ajánlja a *-*thēs* személyrag indog. eredetét.

A mi Collitznak a görög aor. *külön* nyelvi életében vázolt fejlődését illeti, egyes pontokra akarok kitérni. Wackernagel magyarázata pl. azért sem valószínű C. szerint (206. l.), mert nehezen képzelhető el, hogy az ilyen sing. 2. személyű alakok, mint *ἐδόθης*, adtak volna okot a gör. -*θυ-* aor. kifejlődésére, holott 2. személyű -*θυ-* alakok a legrégibb görög nyelvemlékekben ritkák s az összes -*θυ-* alakoknak csak 2%-át teszik. Ha most C. szellemében szólva ezt az érvet C. magyarázatára alkalmazzuk, a helyzet még rosszabb. C. szerint a dual. (2.), 3. és a plur. 2. személye játszott szerepet a -*θυ-* alakok elterjedésénél. S mit látunk? A kérdéses típusú dualisok Homerosnál alig fedezhetők fel. 2. személyű dualis *egyetlen egy* sem fordul elő (l. Collitz statisztikai kimutatását i. m. 229. l.), 3. szem. dualis *négy* és 2. szem. plur. *egyetlen egy* (*τέρρεθῆτε*). A helyzet tehát még rosszabb, ha C. teoriája ellen érvényesítjük ezt az ellenvetést, a melyet C. Wackernagel ellen hozott fel. De legyen szabad Wackernagel teoriájának támogatására, C. ellenében felhozni, hogy csekélyszámú típus is nagy hatást gyakorolhat más alakokra, a mint ezt a személyragok területén a modern szláv nyelvekben látjuk. Az óbolgárban a sing. 1. személyében -*мъ* rag csak 4 igénél fordul elő: *jesmъ*, *damъ*, *jamъ*, *věmъ* s az -*мъ* rag mégis oly kiterjedést ért el, hogy a másik típust (óbolg. *vedъ*) a szerbben (már a XVII. sz. óta), a szlovénben és a tótban majdnem teljesen kiszorította. (Vondrák: Vgl. slav. Gr. II. 132. skl.)

Hogy a további fejlődés a C. által vázolt módon következett-e be, azt természetesen sem bizonyítani, sem czáfolni nem lehet. Míg Wackernagel a 2. személy *singularis*ából, C. a *pluralis* -*θε* ragjából indul ki, ez gyakorolt volna hatást a plur. 3. személyének a ragjára. -*θε* ragnak azután át kellett alakulnia s Wackernagelénél sokkal körülményesebb magyarázat, hogy -*θου*, -*θυν*, -*θε* ragok -*γ-ου*, -*γ-ην*, -*γ-ε* hatása alatt -*θητον* stb. alakot vettek volna fel. Még nagyobb valószínűtlenségek merülnek fel a singularisban. C. felteszi, hogy a sing.-ban a 3. szem. vette fel a -*θυ-* képzőt, főleg azért, mert hasonló képző már a du. és plur.-ban is előfordult. Ugyanezt mondhatnók az egyesszám 2. személyéről is. Másrészt azonban nehezen lehetne — C. elmélete szerint — a -*θυ-* térfoglalását a sing. 2. személyében valószínűvé tenni, mert az indic. 2. sing.-a mellett (*ἔλεξο*) hasonló végződésű alak volt az imper. med. 2. személyében *λέξο*. Ezek kölcsönösen védték és támogatták egymást külső befolyás ellen.

Ha tehát Wackernagel és Collitz magyarázata között választanunk kellene, akkor a fentiek után, legalább a dolgok jelenlegi állása szerint, mégis Wackernagel elméletét tartanók alkalmasabbnak a gör. -*θυ-* aorist. eredetének megmagyarázására. Mert arra, hogy valamely időalak egy személytől (*ἐδόθης*) is kaphatja jellegét, például fel lehet hozni az óir -*t-* präteritumot, a melyet Zimmer (KZ. 30. 198 s. k. l.) óta a med. sing. 3. személyű ragjából szoktak magyarázni. Hoogvliet (Album-Kern, opstellen geschreeven ter eere van H. Kern. Leiden.

1903. 275. s. k. l.) a következő érveket hozta fel *Wackernagel* elmélete ellen: 1. Nincs bebizonyítva, hogy ói. *-thās* személyrag indog. eredetű-e, vagy sem. 2. A *-thās* végű formák az óindben nem tételeznek fel speciálisan aoristikus jelentést. 3. A genus verbi tekintetében az óind és görög formák egyezése nem tökéletes, mert a *-θη-* aor. kizárja (!) a medialis jelentést, míg az óind. *-thās* az összes nem activ genusokat magában foglalja. 4. Nehezen képzelhető el, hogy valamely 2. személyű alak (mint *ἑδὸδθης*) oly erős, analogikus hatással bírt volna. 5. *Wackernagel* elmélete szerint a *-θη-* aoristos a görögben régiebb, mint az *-η-* pass. aoristos. *Hoogvliet* szerint az *-η-* pass. aoristosnak kell (!) régebbinek lennie s hogy Homerosnál aránylag oly sok *-θη-* képzésű aor. fordul elő, az *dialektikus* (!) sajátágnak tartható. 6. ói. *-th-*nek a görögben *τ* felel meg. Gör. *θ* «szabályszerint» = ói. *dh*, csak «kivételesen» ói. *th*.

Ezek közül a 4. érv subjectiv színezete miatt nem mindenkre nézve meggyőző.¹⁾ A 6. sem döntheti meg *Wackernagel* elméletét, mert ói. *th* = gör. *θ*-féle egyezések, ha ritkábban is (*Hoogvliet* szerint «kivételesen»), de mégis előfordulnak.²⁾ Hogy — az 5. érv szerint — a *-θη-* aoristosok gyakorisága Homerosnál dialektikus sajátásra vezetendő-e vissza, ez teljesen ellenőrizhetetlen s bebizonyíthatatlan kijelentés, mert — H. is tudja — hogy Homeroson kívül más, *egykorú*, számottevő görög szöveg nem ismeretes. Hogy továbbá az *-η-* pass. aor. alakok is csak a görög nyelv külön életében jutottak passiv jelentésükhöz, arra nézve l. *Brugmann-Thumb*: Griech. Gramm. 1913.⁴ 532. l. Hogy — a 2. érv szerint — a *-θη-* aor. a görögben kizárná a medialis jelentést, az nem felel meg a körülményeknek, l. *Wackernagel*: KZ. 30. 304. sk. l., *Brugmann-Thumb* i. m. 530. l., stb. A mi az 1. érvet illeti, főntebb megkísérletem indog. **-thās* rag létezését bővebben «bebizonyítani». Maradna tehát a 2., a mennyiben *-thās* végű alakok tényleg előfordulnak nemcsak aoristikus, hanem imperfectikus jelentéssel is (*Delbrück*: Altind. Tempuslehre. Halle. 1876. passim.). De ez talán csak alkalmi, másodlagos fejlődés folyománya lehet s mégsem elegendő arra, hogy e miatt W. elméletét elejtsük.

(Debreczen.)

BENIGNY GYULA.

AZ IRODALOMTÖRTÉNET FILOZOFIAI PROBLÉMÁI.

1. Az irodalomtörténet tárgya.

Az irodalomtörténet tudományos értékét a XIX. század pozitivizmusa azzal vélte biztosítani, hogy az egyetlen tudományos módszernek tartott természettudományi módszert igyekezett reaesőszakolni.

¹⁾ Collitz, mint láttuk, szintén kifogásolta ezt, de maga is a plur. 2. személyéből indul ki.

²⁾ L. *Wackernagel*: Altind. Gram. Göttingen. 1896. I. 118. sk. l.

Ennek a törekvésnek durvább formája a természettudományoktól kölcsönzött analógiák és párhuzamok egymás mellé sorakoztatása: Sainte-Beuve a természetrajz, Taine az összehasonlító zoologia, Brunetiere a leszármazástan módszereit szeretnék az irodalom tanulmányozásában alkalmazni. Ma már tudjuk, hogy az ilyen kísérletek csak metaforák halmozására vezetnek, hogy a szellemi és a történelmi tudományok önállósága, mely épen annyira a módszer, mint sajátos tárgyuk következménye, nem szorult ilyen kétes értékű támogatásra. Egy pillantás a jelenkori irodalomtörténet irányaira elég ahhoz, hogy meggyőzzön erről.

Sokkal fontosabb azonban az a másik, szintén a XIX. század második felében kialakult felfogás, a mely lemond a természettudományi ábrándokról, hogy ehelyett a kor másik uralkodó tudományos módszerében, a lélektanban lássa az irodalomtörténet szilárd alapját. Taine számára az irodalom- és művészettörténet alkalmazott pszichologia. Gaston Paris szerint az irodalomtörténet értéke azokban a tanulságokban rejlik, melyeket az a történeti lélektan számára összegyűjt. A lélektan feladata megmagyarázni az irodalmi alkotásokat s e magyarázat abban áll, hogy visszavezetjük az okokra, a melyeknek hatása alatt létrejött. A lélektani irányzat kedvező fogása az irodalmi alkotást az író lelki életéből levezetni. Az életrajzi adatok fontossága egyre növekszik, egyre több terület foglal el.

A lélektani módszer mellett ott látjuk a XIX. század utolsó évtizedeiben a »kultúrtörténeti« módszer, melynek alaptétele abban áll, hogy az irodalom a kor kifejezése és mint ilyen »document« alkotja a tudomány tárgyát, a szociológiai módszert, mely az irodalmat hasonló, csak még szűkebb társadalmi összefüggésekre akarja visszavezetni s látjuk főképen e különböző módszerek keveredését. Valamennyinek alaptétele, hogy az irodalomtörténetnek nincs saját, önálló, specifikus módszere, hogy ha tudományosan akarjuk művelni, valahonnan kölcsönöznünk kell a tudomány módszerét.

Ezzel a felfogással ellentétben állítjuk, hogy, mint minden történeti tudomány, az irodalomtörténet is teljesen független a természettudományoktól s majdnem egészen független a lélektani és szociológiai szempontoktól. Ez az állítás teljes összhangban van a modern irodalomtörténet szellemével, épen ennek akar elméleti kifejezést adni. A kérdés csak a következő: miben áll a módszer, a cél, a mely biztosítja az irodalomtörténet tudományos voltát s mire építjük e tudomány önállóságát?

Az irodalomtörténet nem az írók története, hanem az irodalom történe. Ez az egyszerű meghatározás utal arra, hogy tárgya a műalkotások egésze. Kell-e mondani, hogy író és irodalom, szerző és műalkotás között szoros, elválaszthatatlan kapcsolatok állanak fenn? Ezeknek a kapcsolatoknak tanulmányozása épen olyan fontos, mint a milyen hálás feladat: de csak azért fontos és azért hálás, mert közelebb vezet minket az irodalom megértéséhez. Sohasem fordítanánk annyi gondot Goethe életének tanulmányozására, ha nem remélnénk, hogy Goethe művét ezáltal jobban megértjük. Kit érdekelne Gottfried Keller élete, ha ez az élet nem volna a *Der grüne Heinrich* mélyebb megértésének kulcsa?

Az irodalom, a műalkotás a cél és minden más csak eszköz:

ez a megállapítás nemcsak tényeket akar leszögezni, hanem egy-szersmind normákat is. Az életrajzi mozzanatok tanulmányozása, ha nem szolgál magasabb czélokat, nem irodalomtörténet a szó tudomá-nyos értelmében, hanem csak adatgyűjtés. (A Goethe-philologia túlhatásairól ezen a helyen kellene szólnunk.) Egészen téves tehát Richard M. Meyer felfogása, a ki az ókori és a modern irodalom-történet között fennálló különbséget abban látja, hogy míg az előbbi-ben a mű, az utóbbiban elsősorban az egyén érdekeli minket.¹⁾ A XIX. század egyik típusa a lélektani érdekességek kedvelője, a kit az em-ber jobban érdekel, mint a nagyszerű tragédia, a melynek nagysá-gához, a líra, melynek bensőségéhez nem tud eljutni. A tudomány azonban nem hajolhat meg az ilyen korhangulat előtt, ha tárgyahoz méltó akar maradni.

Általában a műalkotás és az író között fennálló kapcsolatoknál fontosabb a történeti ismeret szempontjából az egyes alkotások között fennálló kapcsolatoknak, a fejlődésnek, a hatásoknak ismerete. A mű a szerző alkotása, de megvan a maga *autonomiája*: a benne kifeje-zésre jutó világnézetnek és művészi formának belső szükségességé-
 2. van, a mely független az író életének esetlegességeitől. Nagyon helye-sen jegyzi meg egy újabb elméleti értekezés szerzője, hogy az iro-dalmi alkotást nem lehet levezetni az író lélektanából: van egy bizonyos *plus*, a mely irodalomtörténeti szempontból épen a leg-fontosabb.²⁾

Ha egy pillantást vetünk az irodalomtörténet fejlődésére, meg-állapíthatjuk, hogy a különböző feladatok közül, melyek az irodalom tudományos kutatásával járnak, hol az egyiket, hol a másikat helye-zték egymás felé. Magában a műalkotás fogalmában három jelentős mozzanat különböztethető meg: 1. A mű formája. A művészi forma teszi irodalomtörténeti jelentőségűvé az alkotást s ezért csak termé-szetes, ha az irodalomtörténeti érdeklődés elsősorban a forma felé fordul. 2. A mű tárgya: a forma és tartalom egysége az irodalmi alkotás. Történeti szempontból azonban a tartalom kutatása kölcsö-nösen érdekes: a dráma formája évszázadokon át változatlan lehet, de a tárgy, a tartalom változó; a tárgytörténet a XIX. század irodalom-történetének egyik nagy munkaterülete. 3. A műalkotás és a benne kifejezésre jutó világnézet kapcsolatának tanulmányozása alkotja a legújabb fejezetet az irodalomtörténet fejlődésében. A német irodalom, mely klasszikus korszakában olyan gazdag filozófiai vonatkozásokban és tartalomban, különösen megköveteli, hogy tanulmányozásában a szorosan vett philológiai és esztétikai szempontokat filozófiai szem-ponttal egészítsük ki. Haym és főképen Dilthey hatása alatt az újabb német irodalomtörténetben egyre többen és egyre szebb eredménynyel alkalmazzák az idegtörténet, a szellemtörténet (Geistesgeschichte) módszereit.³⁾ Mint látjuk, a műalkotás fogalmában bennerejlik az

¹⁾ Richard M. Meyer, Methode u. Stellung der neueren deutschen Literaturgeschichte. Die Geisteswissenschaften. 1914. Heft 7. (178—180. l.)

²⁾ Kober, Über den Begriff der Literaturgeschichte. Zeitschrift für Ästhetik und allgemeine Kunstwissenschaft. Bd. X. 2. (1915.).

³⁾ V. ö. Unger, Vom Werden und Wesen der neueren deutschen Literaturwissenschaft. Die Geisteswissenschaften 1914. Heft 27., 733—

irodalomtörténet módszerproblémája is. De ha eképen sikerült meghatározni a tudomány tárgyát, kérdés mostan, mi biztosítja a módszer érvényességét? Honnan meríti az autonóm irodalomtörténeti elemzés és felfogás jogalapját?

2. Az irodalomtörténeti ítélet.

A XIX. század pozitivizmusának hatása alatt álló természet-tudományi, lélektani, szociológiai irodalomtörténet, de a pusztá philológiai kutatás is idegenül állnak a következő alapvető jelentőségű ténnyel szemben: míg a természettudomány, lélektan stb. ténymegállapító és elemző tudományok, az irodalomtörténetben az egyszerű ténymegállapítás is értékeléssel jár, egyszerűen azért, mert tárgya, a műalkotás, esztétikai érték. Az irodalom nem mint holt betű, nem mint lélektani folyamat, nem is mint társadalmi tényezők terméke érdekel minket, ha irodalomtörténetet írunk, hanem mint esztétikailag értékes műalkotás. Az irodalomtörténeti ítélet értékítélet.

Elég a jelenkori irodalomtörténet kézen forgó főbb munkáira hivatkoznunk, hogy ezt az állítást mindenki elismerje. De a milyen egyszerű maga a tény, olyan súlyos következményeket rejt magában. Az irodalomtörténet önállósága tudniillik újra veszélyeztetve van, ha sajátos logikái mivoltát az értékítéletben látjuk: minden értékítélet normákra támaszkodik s e normákat az esztétika állapítja meg. Az irodalomtörténet az esztétikától nyerné normáit, jogalapját. De van-e ilyen esztétika? Van-e általánosan elfogadott normatív esztétika, a melyre tudományunk építhet, a nélkül, hogy objektivitását, érdeklődésének egyetemes jellegét veszélyeztetné?

Kant szerint a tiszta ész kritikája csak a megismerés formájának tudománya, de nem nyújt kritériumot az igazság vagy tévedés megállapítására egyes konkrét esetekben. A gyakorlati ész kritikája csak az erkölcsi cselekvés formájának tudománya, de nem az általános érvényű értékek tudománya. (Wissenschaft der Allgemeingültigkeiten der Werte, aber nicht der allgemeingültigen Werte.) Végre az ítélőerő kritikája csak az esztétikai ítélet formai lényegét állapítja meg, de nem nyújt kritériumot az egyes esztétikai tárgy értékes vagy értéktelen voltának megállapítására. A mint Kant mondja: «Es ist kein objektives Prinzip des Geschmacks möglich.»¹⁾ Az általános esztétika az esztétikai tetszés, hatás, az esztétikai *fenomén* mivoltával foglalkozik, megállapítja a tetszés általános érvényességet implikáló, azt megkövetelő természetét, de nem nyújt mértékegységeket az irodalomtörténet, ill. a kritika számára.

De ha így áll a dolog, akkor honnan vegyük őket? Honnan meríti az irodalmi kritika jogalapját? Kell, hogy az esztétikán, mint filozófiai diszciplinán kívül fennálljon — nem mint megcsinált, megírt tudomány, hanem mint érvényes tételek és normák rendszere —

739. 1. (Ism. Bleyer, *EPhK.* 1915. évf. 75—77. 1.) *Walzel* fontos tanulmánya: *Analytische und synthetische Literaturforschung.* Germ.-Rom. Monatschrift. I. 1.

¹⁾ *Kritik der Urtheilskraft.* § 34.

egy másik esztétika is, egy igazi poétika, művészetan, a mely feltárja előttünk az értékelések jogalapját.¹⁾ A mi a tiszta ész kritikájával szemben az egyes tudományok metodológiája, normáinak és módszereinek összefüggése, a tiszta etikával szemben az erkölcsi értékek elmélete, világnézetlana, az a tiszta formális esztétikával szemben az egyes művészetek metodológiája, a hol azonban metodus-normák és szabályok összefüggése.

Van egy olyan pont, a melyen át a legjobban érezzük a problémát. Az irodalommal, mint műalkotással, fejlett kultúrájú korokban együtt jelentkezik a benne megvalósult tendencia elméleti, t. i. esztétikai kifejtése is. A francia Pléiade és Lessing, Schiller és Goethe Xenionjai, Gottsched, a romantikus program-költészet, Victor Hugo híres előszava Cromwell-hez — megannyi példa erre a kapcsolatra, melynek analogonját a művészettörténetben Riegl mutatta meg. Riegl szerint minden műalkotáshoz hozzátartozik a benne kifejezésre jutó művészeti akarás (Kunstwollen) teoretikus formulázása is (Leonardo, Dürer s mások mind megtették), a melyből a legjobban megértjük a mű intenczióit.

Ennek a felfogásnak metodikai jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni. Fel *kell* tennünk, hogy a költő, az író egy művészeti ideált akart realizálni; a tudatosság kérdése mellékes. Hogy esztétikailag ki tudta-e fejezni, a mit akart, vagy sem, egészen másodrangú kérdés. Arany igen, Petőfi nem. Schiller igen, Goethe is, ha nem szerette is annyira a programfejtetéseket mint Schiller. A fontos az, hogy ez a feltevés válik értékelésünk mértékévé. Bédier új korszakot jelent a francia epika történetében s módszerének egyik sarkpontja, hogy az eposzokat tudatos műalkotásoknak fogja fel, ideálok megvalósításának. A német romantizmus összefüggése és tagozódása érthetetlen volt, a míg Haym és Dilthey nem hatoltak bele a fragmentumokat összefűző egységes kapcsolatnak, a romantikus «szellemnek» mivoltába. A jelenkori irodalom mellett is idegenül fog elhaladni az, a ki nem kérdi és tudakolja, mit *akartak*, mit *akarnak* ma az írók, hanem e helyett művészi ideálokon át nézi és értékeli alkotásaikat. Erre természetesen tekintettel is voltak az irodalomtörténetírók, de 1. csak újabban, 2. csak akkor, ha nagyon is szembe-tűnő volt a kapcsolat, pl. Gottschedék programirodalmában, de már nem eléggé Goethenél, G. Kellernél stb.

Az irodalmi alkotás és esztétikai igazolásának tanulmányozása azonban nemcsak termékeny metodikai segédeszköz, hanem fényt vet az értékelés problémájára is. A különbség *esztétikai* (abszolút) és *történeti értékelés* között épen abban áll, hogy az első kitűz bizonyos normatív egyetemes ideálokat, a melyeknek minden műalkotás számára érvényeseknek kell lenniök, a második lemond erről, de csak azért, hogy helyébe a biztosabb és kezelhetőbb szempontot tegye. Mind a kettő értékel vagyis megállapítja, hogy hogyan viszonylik egy adott alkotás, esetleg stílus, irányzat pl. naturalizmus az érték-

¹⁾ «Poétika nélkül szemponttalan minden irodalomtörténet» — írja Lukács György értékes tanulmányában. (Meggjegyzések az irodalomtörténet elméletéhez. Dolgozatok a modern filozófia köréből 392. l.) A szerző szociológiai szempontjaival egyébként nem értünk egyet.

hez, a művészi eszményhez. De míg az esztétika, ha klasszicista alapon áll, elítéli a naturalizmust, ha naturalista irányú, benne látja az igazi művészetet, az irodalomtörténet a történeti értékelés módszerével dolgozik: azt vizsgálja, hogy hogyan viszonylik a műalkotás a naturalizmus eszményéhez. Ezért nem *indifferens*; kiválaszt szintén az irodalom rengetegéből, de nem azt, a mi abszolút érték, hanem azt, a mi ezen ideál szempontjából értékes, fontos, ennek megvalósításában szerepet visz (hatás!). Ebből az is következik, hogy az irodalomtörténetnek nem szabad letérnie a történeti értékelésről és a naturalizmust mint ilyen elítélnie. Ebbe a tévedésbe esett Brunetiere, a ki tudomány helyett vádiratot írt a naturalizmus ellen. Ugyanilyen Haraszti könyve: «A naturalista regényről.»

Tehát az irodalomtörténésznek nincs joga esztétikai és nemcsak történeti értéktételeket hozni? Igen is és nem is; a feleletet az esztétikai és a történeti értékelés viszonyának elemzése adhatja csak meg.

Esztétikai és történeti értékelés között szoros kölcsönhatás áll fenn. Esztétikai értékelés nem lehetséges történeti és történeti nem lehetséges esztétikai nélkül. A kettő egymásra utal. Egyrészt az esztétikai értékelés nem egyéb mint a külömböző történeti értékelések egymásrahatása és egybevetése folyamán leszűrődött általános, egyetemes értékelés. Másrészt történeti értékeléseink öntudatlanul is alkalmazkodnak az előbbihez. Az esztétikai értékelés a jelen művészi eszményeiből meríti normáit, a történeti értékelés a multat látja maga előtt. Igaz, hogy Schiller és Goethe, de még előttük a francia esztétikusok és kritikusok is az antik irodalomban látták az abszolút esztétikai eszmény megvizsgálását: de azért mégsem történetileg értékelték. Ma már tudjuk, hogy a mit Schiller, Goethe, Hölderlin, a fiatal Schlegel és kortársaik a görög művészetnek és kultúrának véltek, abban voltaképen saját humanitas-eszményük történeti eszményképét kell látnunk.

Természetes, hogy e kétfajta értékelés a multban éppen annyira nem vált el egymástól, mint a hogy a jelenben is inkább csak jogilag különböznek. Régen az irodalomtörténet teljesen az abszolút esztétika és poétika uralmát nyögte s ez a körülmény kerékkötője volt minden mélyebb történeti ismeretnek. A *doctrine* uralma alól Lessing és Herder, de még inkább a romantikusok, a két Schlegel szabadították fel az irodalomtörténetet. Csak az ő fellépésüknek köszönhető, hogy az antik irodalom megszűnt egyedüli mértékként szerepelni, hogy az antik és a modern irodalmi eszmények mint egyenrangú értékek állanak egymás mellett. A középkor teljes elhanyagolása a legtanulságosabb példa az esztétikai értékelés egyeduralmának következményeire.¹⁾

¹⁾ Lanson irodalomtörténetének egy újabb (1909. évi) kiadásában bevallja, hogy értéktételeinek egy részét kénytelen volt megváltoztatni. Nem ismeri a különbséget (t. i. nem ismeri tudatosan), a mely irodalomtörténeti és esztétikai értékelés között vonandó s ezért nem látja, hogy megváltozott értéktételei a szempont megváltozásában gyökereszenek. Régen esztétikai — ezért egyoldalúbb és szigorúbb volt értékelése. Most tágabb, konciliánsabb: történeti. Ugyancsak erre a különbségre vezethetjük vissza az irodalomtörténet és a jelenkori irodalom viszonyának

képen állhat előttük, értékeléseiben sokáig a konvencionális, minden eredetiség és mélység híján levő szempontok hatása alatt állott. Még a nagy ideatörténetírók, Hettner és Haym is idegenül állanak a művészi vonatkozásokkal szemben. Haym korszakalkotó munkájának ¹⁾ egyik nagy fogyatékossága, hogy nem találta meg azt a kapcsolatot a romantizmus költészetével, a mely nélkül minden ítélet tartalmatlan és erőtlen. Dilthey az ő sokoldalú és a legelrejtettebb vonatkozásokba is behatolni tudó izlésével egy sereg kérdést tisztázott, a melyre Haym hiába kereste a feleletet.¹⁾ Általában Dilthey nagy jelentősége az irodalomtörténetre nézve abban áll, hogy az értékelést, a mely előtte a kutatáshoz belső kapcsolat nélkül, mint kötelező függelék csatlakozott, az irodalomtörténeti elemzés igazi éltető elemévé, organumává tette.

Összefoglalólag ennyit mondhatunk: az irodalomtörténeti értéket nem azonos sem az esztétikai abszolút értékeléssel, sem a jelenben élő irodalmi kritikával. Bár mind a kettőhöz szoros kapcsolatok fűzik, a történeti értékelés szempontja biztosítja a sajátos, autonóm irodalomtörténeti ítélet jogosultságát. A műalkotással foglalkozik az esztétikus, az irodalomtörténetíró és a kritikus egyaránt, de mind a három magatartásnak külön szempontjai és törvényei vannak.³⁾

3. Az irodalom fogalma és problémái.

A míg a műalkotással egymagában állunk szemben, addig a módszerkérdés az értékítélet érvényességében merül ki. Am az irodalomtörténet többek között éppen abban különbözik a kritikától, hogy a műalkotást nem egymagában vizsgálja, hanem abban az összefüggésben, a melyben az történetileg fellepett. A történeti értékelés fogalmában bennerejlik, hogy az irodalomtörténetben az idő szempontja uralkodik az esztétika és a kritika időtlen normáival szemben. Ebből következik, hogy az összefüggés különböző formái a módszertant új kérdésekkel gazdagítják. Okság, fejlődés, hatás megannyi különböző kifejezése annak a folyamatnak, a melyet irodalomnak nevezünk s a mely a műalkotásoknak nem véletlen egymásutánja, hanem organikus egysége. Nem összegezés, hanem egész, a melynek a műalkotások a részei. Aug. Wilh. Schlegel mikor tanulmányt akart írni *Danteről* és a *Divina Comediaról*, úgy találta, és, tegyük hozzá, nagyon helyesen találta, hogy az egész olasz irodalom történetét meg kellene írnia, ha azt akarja, hogy német honfitársai megértsék mon-

¹⁾ Die romantische Schule. 1870. 3. kiad. 1914.

²⁾ Das Erlebnis und die Dichtung. 4. A. 1913. Itt főleg a Novalis és a Hölderlin-tanulmányra czélzunk.

³⁾ A történeti értékelés fogalmának és az ezáltal lehetővé tett különbségtételeknek az irodalomtörténet eddigi elméletében semmi nyomát sem találok. Mindazok, a kik az értékítélet szerepét elismerték, a kritikára bízták annak megállapítását s így nem ismerhették el az irodalomtörténet autonóm, független módszerét. A történeti kritikának Tobler által megállapított fogalma azonban közel jár különbségtételünkhöz. (A. Tobler. Literaturhistorische Kritik. Gröbers Grundriss der roman. Philologie. I. 271/272. l.)

critic: időtlen - érték: időtlen

danivalóját. Tagadhatatlan, hogy az irodalom egész és az irodalomtörténetnek épen a részeket ebben az időbelileg megvalósult nagy egészben kell tekintenie. A folytonosság nem más, mint az egész és a rész viszonyának egyik nézőpontja.

Az egész és a rész kategóriájának alkalmazásában szem előtt kell tartanunk, hogy a «rész» a történeti világban nem nélkülözhetetlen. A renaissance renaissance maradna, ha egyes nagy emberei hiányoznának is, a XVIII. század is XVIII. század maradna ugyan ebben az esetben. Természetes, hogy az egész a részekből áll: a romantizmus részek egésze, nem pedig a kezdetben meglevő differenciálatlan egész.

Ez a felfogás igen természetes és bizonyos fokig evidens is. Annál érdekesebb azonban, hogy Brunetière érezte az ilyen értelmezés hiányosságát, a mint ő mondja, értéktelenségét. Brunet ère szerint a rész nélkülözhetetlen. Egyes írók nélkül az egész, pl. a francia klasszicizmus nem volna egész, nem volna teljes. Ebből következik B. szerint, hogy *szükség* volt rájuk. Ez a szempont minden irodalmi kritikái ítélet feltétele. «Quand on veut juger d'un poète ou d'un artiste, il faut se poser une première question: si ce poète n'avait point existé, si nous ne possédions pas l'oeuvre de cet artiste, que manquerait il, soit à l'art, soit à la littérature de son temps et de son pays? Il n'y a pas d'autre mesure de l'originalité des oeuvres et des hommes.»¹⁾ Voltaire Zaire-ja «une oeuvre sans laquelle nous pouvons dire avec assurance qu'il manquerait quelque chose à l'histoire du théâtre français.»²⁾ Vajjon nem *post hoc* okoskodás-e az ilyen? Eszünkbe jutna-e pl. a német romantizmusból hiányzó nagy regényt keresni, ha nem tudnánk, hogy Novalis írta, írni akarta a *Wilhelm Meister* romantikus ellen-regényét? A magyar irodalomban, a hol a kontinuitás különben is olyan ritka, teljesen lehetetlen volna így okoskodni.

Látjuk, Brunetière számára az egész a műfaj fejlődése: *Zaire* a rész. De ugyanígy ítél Marivaux-ról és Clément Marot-ról is s ugyanígy ítélhetne egész iskolákról is.

Az iskolafogalom módszertani szempontból egyik alapformája a szellemi élet történetében uralkodó kategóriának: az egész és rész kategóriájának. Az iskola olyan egész, a melyben a részeknek nem egyforma a jelentőségük. Vannak önálló és önállótlan részek: alkotások. Mit értünk rész alatt? Az író, a művészt, a filozófust, vagy az alkotást? Az alkotást: de egy író alkotásainak összefüggése önálló alkotórész, maga is egész, a melyhez képest az alkotások a részek. Állam az államban: a fejlődésen belül önálló fejlődés, az irodalmi kontinuitáson belül önálló kontinuitás. A mi az irodalmi fejlődésben az előfutár, az az egyéni fejlődésben az ifjúkor. A romantikusok látták meg először, hogy az író nem lehet mint egy és ugyanazon változatlan tényezőt tekintenünk. Fr. Schlegel a *Gespräch über die Poesie* egyik legszebb fejezetét Goethe három periodusának szenteli.³⁾

¹⁾ Études critiques. IV. 305. l. Idézem Curtius, Ferd. Brunetière, 59/60. l. után.

²⁾ U. o.

³⁾ Prosaische Jugendschriften, ed. Minor. Bd. II.

Mint látjuk, a kategoria alkalmazása szabadon változik s nincs szigorú törvények által kötve. De viszont nem szabad a részeket túlságosan függetleníteni sem az egésztől. A ki a romanticizmusához hozzátartozik, azt nemcsak önmagában, hanem az iskola-összefüggésben kell tekintenünk. A régi philologia-mentes irodalomtörténet egyik nagy hibája az összefüggések elhanyagolása. Tieck finom érzékkel jegyzi meg Goethe tanulmányában: *«Eine Schule ist wie ein einziges, in die Zukunft hinein fortgeschriebenes Werk anzusehen.»*¹⁾ Ennek a gondolatnak különös jelentősége van a művészettörténetben, a hol az iskola-fogalom köre tágabb, mint az irodalomban s az egyén függetlensége sokszor minimális. Az irodalomban az egyén szabadabb a művel szemben, mint a művészetben, a melyben az iskola elvégre egyedül *reális* értelmű: az irodalomban vagy a filozófiában csak ideális fogalom. Kivétel: a német mesterdalnokok, Hans Sachsék; itt az iskola szintén valóságfoggalommá vált.

4. Okság és hatás az irodalomtörténetben.

Az irodalom fogalma azonban nemcsak az egymáshoztartozást, az egész és rész gondolatát, hanem az egymásból következést, az okság kategóriáját is magában rejtí. Mit értsünk okságon az irodalomban?

Két nagy irányzat áll itten egymással szemben. Az egyik az irodalmi stílusok, iskolák, korszakok között fennálló különbségeket a korral, a társadalommal hozza kapcsolatba s ebből igyekszik megmagyarázni és levezetni a fejlődést. Ennek a tanításnak legjelentősebb és legnagyobb hatású képviselője Taine volt, a kinek milieu-elmélete a legalkalmasabb példa a felfogás tanulmányozására.

A milieu-elmélet ellen az irodalomtörténet elmélete azt a kifogást emeli, hogy az egyéniség jelentőségét nem tudja megmagyarázni; hiába magyarázta, úgy mondják, a milieu-elmélet a műalkotás keletkezését általános tényezőkből, az individualitást nem tudja kiküszöbölni. A milieu-elmélet hibája Lanson szerint abban áll, hogy mindent meg akar magyarázni.

A milieu elmélet jelentőségét mi egészen másképp fogjuk megítélni. A «milieu elmélet» először is nem elmélet, hanem hipotézis, feltevés, a mely helyesen használva igen termékeny lehet, de mindig csak hipotézis marad. Másodszor is a helyett, hogy mindent megmagyarázna, azt kell mondanunk, hogy semmit nem magyaráz meg. Termékenysége nem is ebben a törekvésben rejlik, hanem ennek ellenére is megmarad.

Ismerettani kifejezéssel élve azt mondhatjuk, hogy a milieu-elmélet az egész és a rész kategóriáját összekeveri az ok és okozat kategóriájával, az ok és okozat kategóriáját pedig e mellett a feltétel és a jelenség viszonyával. A milieu fogalmának határozatlansága lehetővé teszi, hogy ezt tekintsük az egészuék, a melyben az egyén s a műalkotás mint részek foglalnak helyet. Így a francia faj (*race*) fogalmát nem tudnának megalkotni, ha nem ismernénk a francia

¹⁾ Goethe und seine Zeit. Kritische Schriften, ed. Berend. 133. 1.

kultúrát, a XVII. század fogalma mint egész nem alakulhatna ki, ha a részeket, a század irodalmát, társas életét, művészetét, filozófiáját nem ismernénk, a mozzanat (*moment*) üres fogalom lenne ugyanilyen tényezők nélkül. Eddig a milieu fogalmát minden ingatagsága mellett is fenntarthatjuk, mint a hegeli objektív szellem korcs utódát. De azt hinni ezek után, hogy az egész oka lehet a résznek, épen olyan naivitás, mint a skolasztikus felfogás, mely szerint a törvény az oka az egyes, a törvények alá tartozó eseteknek. Pl. az esés törvénye az «oka» annak, hogy az egyes testek leesnek.¹⁾ Miután az egyes részek segítségével összeállítottuk az egészet, pl. a felette hipotetikus francia fajszellemet, most ezt a gyakorlati szempontból hasznos fogalmat megteszszük a jelenségek végső okává és alapjává.

A milieu-elmélet még abban az óvatosabb és letompított formájában sem állhat meg, a mely az ok és okozat helyébe a feltétel és az esemény között lévő viszonyt állítja. Az egész nem feltétele a résznek, abban az értelemben, a melyben azt a milieu-elmélet hatása alatt annak kritikus formája, a kultúrtörténeti felfogás gondolja. Ez a felfogás tudvalevőleg abban áll, hogy a kor, ha nem is hozza létre, de lehetővé teszi, elősegíti az irodalmi jelenségeket. Egy kor nem egyéb, mint bizonyos politikai, társadalmi, irodalmi, művészeti, vallási jelenségek és tendenciák összessége. Ha a milieu-elméletnek exaktabb fogalmazására törekszünk, kiderül, hogy ez a szellemi jelenségeknek a politikai-társadalmi-geográfiai jelenségek alá való rendelése. Ilyen értelemben aztán logikai-ismerettani szempontból nem emelhetünk kifogást ellene, mert ha az egész nem lehet sem oka, sem feltétele a résznek, a többi rész annál inkább lehet az s a logika arra is tanít, hogy a részek között vannak önálló és vannak önállótlan részek. De annál súlyosabbak a specziális szellemtudományi érvek az ilyen magyarázatok ellen, melyek a szellemi életet abból akarják magyarázni, a mi nem az.

A milieu-elmélet, az egész és a rész kategóriájának ez a jogszulatlan használata tehát nem tekinthető tudományosan megalapozott tanításnak, de még csak beigazolást nyert hipotézisnek sem. Az irodalomtörténeti módszertannak azonban nem szabad megelégedni elvetésével, hanem vagy át kell alakítania, vagy pedig új elméletet kell helyette nyújtani, az irodalomtörténeti tudás új szintézisét.

A milieu-elméletben a termékeny és a figyelemre méltó elv a koordinális alkalmazása. Az elmélet formulázása szerencsétlen lehet, a bennerejlő naiv pozitivistá metafizikán remélhetőleg egyszersmindenkora túl vagyunk, de a szellemi élet és a kulturális élet szétszórta tanulmányozott, különálló termékeinek áttekintése, a párhuzamok vonása, a közös mozzanatok kutatása, ezeknek mélyebb egységesítése olyan feladatok, a melyekről le nem mondhatunk. Csak az a kérdés, hogyan fogjuk fel ezt az egymásmellérendelést, a funkcionális összefüggések tanulmányozását? Itt az idő, hogy lemondjunk azokról a szintetikus kultúrarájzokról, a melyeket a milieu-elmélet, a kultúrtörténeti irányzat (Burekhard, Hettner) s általában a XIX. század kedvelt s a melyek egy kor művészetét, irodalmát, tudományát közös indító-

¹⁾ Rendkívül érdekes, hogy Taine tényleg ezt tanította; a pozitívizmus itt is naiv metafizikai alapfeltevéseken épül fel.

okokra vezetik vissza és párhuzamos fejlődéseket akarnak megállapítani. Ez a módszer alkalmas a kevésbbé differenciált, egységes korok megítélésére, de nem az újkor szellemi életének tanulmányozására, a melyben a fejlődés párhuzomossága inkább *a priori* feltevés, mint tapasztalati igazság.

Az irodalomtörténetre nézve e kapcsolatok közül a legfontosabb a költészet és a műalkotásokban kifejezésre jutó világnézet viszonya: Diltthey úttörő tanulmányai óta a német irodalomtörténetben sokan alkalmazták az «ideatörténeti» módszert. Távol állunk attól, hogy végleg kialakult új módszerről beszélhessünk s a tanítványok munkáinak olvasása arról győz meg, hogy nem is egyedül a módszer a lényeges az irodalomtörténeti kutatásban. Diltthey szerencsésen egyesítette magában a filozófus és az irodalomtörténész szempontjait s épen ennek a két szempontnak egyesítése adja meg munkáinak egyetlen varázsát. A kik csak kívülről tekintik a filozófiai gondolatot, annak irodalmi hatását és kifejezését sohasem fogják vele szerves összefüggésben felfogni, hanem vagy magát a gondolati tartalmat vagy a művészi formát értik csak meg igazán a szerint, a mint érdeklődésük inkább filozófiai vagy irodalmi természetű.

Bármilyen fontosak legyenek is az összefüggések, a melyek irodalom és szellemi élet, irodalom és világnézet, vagy épen irodalom és társadalmi viszonyok között fennállanak, a kutatás szempontjából háttérbe szorulnak az autonóm irodalmi fejlődés mellett. A modern irodalomtörténet a nélkül, hogy elméletileg formulázta volna felfogását, rájött arra, hogy a külső okságnál fontosabb a belső okság, a műalkotás és feltételei között fennálló viszonynál fontosabb az egyes műalkotások, egyes irányok, stílusok között megállapítható kapcsolat: a hatás. Az irodalomtörténetben az okság kategóriájának igazi formája a hatás. A magyar kifejezés kettős értelmű, csak úgy mint a francia *influence*: a hatás alatt értjük úgy az író, a műalkotás szociális hatását, elterjedését, sikerét (*Wirkung*), mint a műnek a műre, az írónak az íróra tett produktív hatását (*Einfluss*). Az irodalomtörténet alap-kategóriája természetesen az utóbbi értelemben vett hatás. Az elsőnek tanulmányozása a szociológia (irodalomszociológia¹⁾ és a művelődéstörténet tárgya. Erre gondolt Brunetiére is, a mikor irodalomtörténeti kézikönyvének (*Manuel de l'histoire de la littérature française. 1898*) előszavában a belső kauzalitás (*causalité interne*) elsőbbségét hangoztatja: «nem hanyagoltam el a többi hatást sem, a melyeket rendszerint megvilágítani szeretnek, a faj vagy a milieu hatását; de tekintetbe véve, hogy mind ama hatások közül, a melyek valamely irodalomtörténetben érvényesülnek, a legfontosabb a műnek a műre tett hatása, főleg ezt igyekeztem követni és az idő folyásában megragadni.»²⁾

A hatáskutatás kiterjeszkedik úgy a tárgyi-tartalmi hatásra, az irodalmi témák, motívumok vándorlására, mint a művészi formának, a stílusnak hatására. Eddig az irodalomtörténet főleg a tárgytörténet problémáit tisztázta: a formatörténet nagyrészt még a jövő feladata.

¹⁾ V. ö. Baldensperger, La littérature. Création, succès, durée. Paris. 1913.

²⁾ Manuel III/IV. 1.

Hogy lehet-e a kettőt egészen elválasztani, azt elméleti megfontolások nem dönthetik el. A formatörténet szempontjai nélkül minden tárgytörténet csak előkészítő munka: az irodalomban a művészi forma az új mozzanat, mely a régi, átvett tartalomból újat alkot s épen ezért nem szabad a tárgyi hatásoknak különös fontosságot tulajdonítunk a műalkotás értékelésében. A nagy klasszikusok a legnagyobb szabadsággal kölcsönöztek tárgyat, motívumokat, témákat s eredetiségük épen abban a csodálatos művészetben rejlik, a melylyel a régi anyagból újat, remekműveket alkottak. Ezért nem lehet és nem szabad az irodalmi folytonosságot hatásoösszefüggésekben feloldanunk. Míg a régi irodalomtörténet elszigetelt egyéniségeket látott csak és elszigetelt alkotásokat, ma a genetikus módszer uralomrajutása azzal a veszedelemmel fenyeget, hogy az újat is igyekszünk mindenáron a meglevőre visszavezetni; ám az eredetiség az irodalomtörténetnek épen olyan kiküszöbölhetetlen, alapvető szempontja, mint másrésről a folytonosság. Az előfutárak jelentőségének túlbecsülésében nyilvánul meg az új tendencia a legszembetűnőbbben. A hol egyezést és hasonlóságot látunk, ott mindjárt előfutárról beszélünk s a hol előfutárt találunk, rögtön feltesszük, hogy hatással volt mindarra, a mi időben utána következik.¹⁾

A hatások és kölcsönhatások tanulmányozása meghaladhatja az egyes művek, írók, irányok viszonyát; ebben az esetben eljutunk a különböző nemzeti irodalmak egymásra hatásához, az összehasonlító irodalomtörténet termékeny módszereihez. A legmagasabb szintézis a hatások birodalmában a világirodalom fogalma. Benne újra egyesül a kétféle jelentés, melyet az előbb megkülönböztettünk: a világirodalom egyrészt normatív fogalom, magában rejti mindazt, a mi világirodalmi érték és mint ilyen mindenütt és mindenkor hatást fog tenni, másrészt összefoglalása azoknak az egyetemes jelentőségű hatásoknak, a melyek az egyes nemzeti irodalmak között megállapíthatók. Ilyen értelemben állapítja meg értelmét már Goethe, a ki először utalt a világirodalom gondolatában rejlő problémára, a nélkül, hogy azt elméletileg formulázta volna.²⁾

Az irodalomtörténet autonómiáját igyekeztek ezek a megfontolások megállapítani és elhatárolni. Eddig is tudtuk, hogy az irodalomtörténet/nem a természettudományi módszerek egyike vagy szintézise, nem az esztétika, nem a szociológia s nem is a művelődéstörténet alkalmazása, de az elmélet mégis ránk erőszakolta hol az egyik, hol a másik tudomány kategóriáit. A műalkotás és az irodalom fogalma, a történeti értékelés és az immanens (belső) hatás kiválasztó szempontja lehetővé teszi, hogy az irodalomtörténet logikáját kölcsönzött módszerek és alapfogalmak nélkül építsük fel. Itt is érvényes a kanti módos: «Es heisst die Wissenschaften nicht vermehren, sondern verunstalten, wenn man ihre Grenzen ineinander laufen lässt.»

(Budapest.)

FOGARASI DÉLA.

¹⁾ Az előfutár fogalmára vonatkozólag legyen szabad: «A kiegészítés és a kiválasztás a történeti megismerésben.» cz. dolgozatomra utalnom (Magyar Filozófiai Közlemények, 1914. 3. 4. sz.).

²⁾ A világirodalom fogalmának filozófiai jelentőségét Alexander Bernát fejti ki két tanulmányában. (*A világirodalom*. Budapesti Szemle. 1903. Világirodalom és világháború. U. o. 1915.)

A SZATÍR-DRÁMA EREDETE.

(Vége.)

Az ünnepségnek egyéb részleteiről semmi adatunk nincsen. Következtetni, egyrészt a cselekmény szereplőiből, másrészt a legnagyobb valószínűség szerint analog jellegű többi termékenységi kultuszból, az egyetlen lehetséges tennivaló. A Demeterkultuszban, Auxesia és Damia tiszteletében, meg a különböző phallikus ünnepségekben általános szokás volt a körülállókat csipkedni, gúnyolni (a római Lupercaliáknak is ez az alapja): ez meglehetősen esetleg a szatírkultuszban is, de a cselekmény zártságánál fogva csak a szatírokra irányulhatott a pap részéről s még inkább fordítva. Ennek a kultusznak a szatírja már bír valamit a későbbi szatírdráma choreutájának jelleméből. A lascivitást mindenestre, mert nagy phallusa eme tulajdonságát elhallgathatatlaná tette s ha kezdetben az egyszerű népek ez nem is tűnt fel obscénnek, annál inkább később, mikor az ősi naiv vallásosság eltűnt s vele a phallusból is eltűnt minden nemes szimbólum. Azonkívül az a tény, hogy mindig úgy szerepelt, mint olyan, a kit elfognak, rabságban tartanak, már ekkor világosan megrajzolta körvonalaait a Kyklops beli szatírok gyáva, félnék, meghunyászkodóan szolgálai jellemének. Hiszen már Hesiodos is úgy ismeri őket, mint haszontalan, semmirekellő fajzatot. Ez a szerep tehát semmi esetre sem komoly, tragikusnak induló, hanem mint a shakespearei szolgálkái is, a humoros felé hajló, sokszor határozottan mulatságos.

A most rajzolt legrégebbi korszakban a szatírok nem ismerik még Dionysost. A thrák isten kultusza, a kinek eredeti attribútuma, ép úgy mint a szatíroké, a ló volt,¹⁾ a Peloponnesos hegyes-völgyes vidékein csak nehezen s későn terjedt el, akkor, a mikor lényének másodlagos vonásai (termékenység, bor) is kifejlődtek már, sőt eredeti mélyebb tartalmának rovására nagyon is előtérbe léptek. Farnell, idézett művében, bővebben is tárgyalja többek közt a Dionysos-tiszteletnek egy argolisi, tehát bennünket közelebből érdeklő, vegetáció magikus ritusát. A ritus maga nem hasonlít a szatírkultusznak általunk leírt lefolyásához, de igazolja azt, hogy Dionysos Argolisban termékenységi istenség volt.²⁾ Ugyancsak termékenységiten voltára lehet következtetni arcadiai,³⁾ messeniai,⁴⁾ achaiai⁵⁾ s lakoniai⁶⁾ kultuszaiból, melyekben egyrészt forrás mellett tisztelik, másrészt gyakran társul Aphrodite kultuszával. Az a fenséges istenség, a kit a

¹⁾ Keller, Die antike Tierwelt 1909. p. 246.

²⁾ I. m. V. p. 183 sq.; e ritus leírását l. Plutarchos, De Isid. et Osir. 35. p. 364 F. Érdekes a ritus ama részlete, mely szerint ἀναλαοῦνται δ' αὐτὸν ἐξ ὕδατος; ez mutatja, hogy a termékenységi kultusz mennyire összefügg a vizekkel, a mit a szatír s a nimfa viszonya is jelképez.

³⁾ Pausanias VIII. 19, 2; VIII. 6, 6.

⁴⁾ Pausanias IV. 36, 7.

⁵⁾ Pausanias VII. 25, 9.

⁶⁾ Strabon p. 363.

halhatatlansági hit magasztos fényébe oly meggyőző erővel állított be Rohde Ervin,¹⁾ mire a Peloponnesosig eljutott, már nagyon hasonlított Praxiteles nőiesen álmát, elpuhult, érzéki Dionysosához. A hatalmasabb istenség aztán leigázta a hozzá teljesen hasonló jellegű szatírokat. Phlius völgyének szatírai is csatlakoztak az ellenállhatatlan istenséghez s a szatírkultusz drámai cselekménye most már egy különös árnyalattal bővült: Dionysos, az hatalmas, azt elfogni nem lehet s ha szolgálit mégis el lehet fogni, (mert az ősi szatírkultusz sokkal konzervatívabb, semhogy megváltoztatható lenne,²⁾ ez csak úgy történhetett, ha az istentől valahogy elszakadtak. De hova jutottunk ezzel? Ez a Pratinas és a tragikus hőskor szatírdramájának szituációja!

Vessünk még egy pillantást e falusi kultuszra. Mi az, a mi itt végbemegy? Egy egyszerű és fölöttébb népies összeütközés, a mely naiv vallásosság mellett a küzdő felek mindegyikének legfontosabb érdekét jelenti: a szatírnak a szabadságát, a népet képviselő papi embernek a földjei termékenységet. Mindenesetre drámai mag; azonban idő haladtával a régi vallásos tartalom elhomályosul, a kultusz-cselekmény profanizálódik, mint a középkori misztériumok; a mi az egyszerűbb őskorban természetes volt, az most obszcén lesz, a régi ceremóniás foglyulejtés nagyon hasonlít a birkózáshoz s ha e cselekménybe nem jön a drámaalkotó peripetia, az egész visszafejlődik. üres szimboliummá satnyul. Ez a peripetia azonban megjött a legjobban időben: a pap ekkor már (ő is profanizálódván) úgy tűnt fel, mint a ki erős, de a nép mondaalkotó képzeletében erőszakos úr, a ki a szatírokat rabszolgáinak tekinti, tehát jönni kell az igazságért küzdő hősnek, hogy erejével meghozza a peripetiát. Hogy ez a döntő erejű fordulat megtörtént-e már a nép között, Argolis földjén, nem tudjuk. Nem is valószínű. Az azonban tény, hogy Pratinas Küzdőinek (jobban mondva Birkózóinak) ez a hőse Herakles, vagyis az a hős, a kit Argolis népe kizárólag magáénak vallott, a kit az ion nép nem ismert s a tragédia is csak nagykesőn fogadott be. Euripidesé a vakmerő újítás, hogy Heraklest tragikus hőssé tette: eladdig a színházi közönség csak a szatírok között látta, félelmes birkózónak, nagyevőnek s szeretőnek. *Herakles alakja* s a szatírokkal való kapcsolata a dór Argolis népének egész szellemét, fantáziáját, kedvteléseit magán viseli s így a *szatírdramát* az attikai tragédiával, ennek nemes, finomult szellemével ellentétben, *izig-évig peloponnesosi dór népi eredetűnek nyilvánítja*.

III.

Athen a Peisistratos-család uralma alatt megérett arra, hogy magához ragadja a kezdettől fogva neki szánt vezetés szerepet. El-

¹⁾ Rohde, *Psyche* 1898².

²⁾ Mint Fairbanks, *A handbook of Greek religion*, 1910, p. 191, mondja: Az egyes kultuszok színterében és lokális formáiban megvan az a törekvés, hogy az emberi vallás legnagyobb változásain keresztül is megmaradjanak. Egy kultusz magyarázata változhatik s újabb szertartásokkal bővíthet, a formák azonban úgy folytatódnak, a hogyan hagyományozódtak, eszközökként, a melyek által az isteni hatalmat ki lehet engesztelni.

addig semmi nyomot nem hagyott a hellén kultúrában, míg a többi törzs mind megtette már a magáét. Az iónok megteremtették az eposzt, az aiol osztályharczok kohója nemes érzékként olvasztotta ki a lírát, s Peloponnesos konzervatív urai, ha idegen költők lantja által is, de dór vallásos érzéssel s dór színezetű nyelven szólaltatták meg a köz érzéseit s a szent legendákat a karköltészetben. A görög törzsek legtehetségesebbjére várt a feladat, hogy a mi nagyot a többi testvértörzs alkotott, azt organikus egészszé forraszsza s így megteremtse a legnagyobb görög költői alkotást, a tragédiát. A magva, az aristotelesi *εἶδος*, benne érlelődött az attikai kultuszok méhében s csak ember és alkalom kellett hozzá, hogy legyen is belőle valami. Az ember megjött, úgy látszik, Thespis személyében, a ki attikai falvakban formálgatta a tragédia kezdetleges alakját s csakhamar az alkalom is elérkezett Peisistratos korszakos intézkedései által. Tiranus volt, a ki uralmát a népre alapította s a nép ősi kultuszaiban látta az állam, illetve a saját hatalmának biztosítékát. Ezért a Dionysos tiszteletére rendezett évenkénti fényes ünnepségek programjába belevette Thespis falusi játékát is, a mely ekkor már lényegében nem különbözhetett az aischylosi tragédiától. A tragikus történet már megvolt benne, kar s legalább egy színész, maszkban, dialogus a karvezető és színész között: ez már tragédia. Thespistől tragédiák nem maradtak ránk, de hogy a görög közvéleményben tragikus (és nem szatírdramáiról) gyanánt szerepelt, azt mutatja Diogenes Laertios egy adata, mely szerint Herakleides Pontikos Thespis neve alatt tragédiákat hamisított.¹⁾ Herakleides Pontikos Platon egyik legkiválóbb tanítványa s ha ő tragédiát (és nem szatírdramát) hamisított Thespis nevére, biztos, hogy Thespis soha mást nem írt, mint tragédiát. Suidas is csak tragikusnak mondja s csak tragédiáiról tud²⁾ s Diogenes Laertios szerint ő találta fel az első tragikus színészt.³⁾ Bár ez az állítás valószínűleg Aristoteles azon kijelentését egészíti csak ki, hogy a második színész Aischylos érdeme, a harmadik pedig Sophoklesé, mégis fontos annyiban, hogy Thespist mint tragikus tünteti fel, szemben egyes modern elméletekkel, melyek Thespisnek csak szatírdramát tulajdonítanak. Az *Οὐδὲν πρὸς τὸν Διόνυσον* vitája,⁴⁾ bármily eldöntetlen is, kifejezésre juttatja azt a tényt, hogy a szatírdráma előtt, sőt egészen határozottan is kimondva (pl. Patinnál⁵⁾ Pratinas előtt csak hősöket szerepeltető Dionysost (pláne kíséretét, a szatírokat) egészen háttérben hagyó volt a tragédia.

A fényes ünnepi játékokhoz tóduló idegenek között láthatók voltak argolisi dórok is, a kik Solon óta különösen élénk közlekedést tartottak fenn a rohamosan fejlődő Athennal. Így az 586 5-ben Sikyonnal kötött szövetség oly hatással volt, hogy Sikyon eponym héroszát belevitték Athen ősi mítoszaiba is. A két állam népe együtt vett részt az első szent háborúban, a mi mindenesetre hosszú időre népszerűvé tette Athenben Argolis dórjait. A nézők között ott kellett

¹⁾ Diogenes Laertios V. 92.

²⁾ Suidas s. v. *Θέσπις*.

³⁾ Diog. Laert. III. 65: ἐν τῇ τραγωδίᾳ πρότερον μὲν μόνος ὁ ἅρως διεδραμάτιζεν, ὕστερον δὲ θ. ἕνα ὑποκριτὴν ἐξεύρων.

⁴⁾ Zenobios 5, 40; Suidas s. v. *οὐδὲν π. τ. Δ.*

⁵⁾ Patin: Euripide II. p. 274.

lenni a phliusi Pratinasnak, mert csak így érthető meg, hogy évek múltán e jövevényt is a versenyző tragédiaköltők sorában látjuk Choirilos és Phrynichos mellett. Szülőföldjének hagyományai és vele született zsenialitása az atheni orchestra felé vonzották őt, a tragédia kardalossai közé, de a dór patrióta nem tagadja meg magát s mikor fölmegey Athenbe egy tragédiájával versenyezni, szerényen, féltő reménykedéssel mellécsatolja az első szatírdramát.¹⁾ Igaz ugyan, hogy ez a hazájabeli játék kissé paraszti volt s a maga durva, verekedő jeleneteivel távol állott Phrynichos finom, iónosan elpuhult eleganciajától, de egészben véve a tragédia formális berendezését mutatta, a mint később a komédia is átvette az eredetben tőle szintén teljesen idegen tragédia berendezését:²⁾ volt benne kar és színész, álarczok, táncz és dionysosi hangulat. Tény az, hogy az archon kart bocsátott rendelkezésére; elvégre a törvényesen megkívánt tragédia megvolt s az ez után kapcsolt szatírdramát kara Dionysos közvetlen kíséreiből állott s így csak emelte az ünnep vallásos jellegét.

A kísérlet bevált, a phliusi szatírok egy csapásra meghódították a közönséget. Erre mutat az az ókori ítélet,³⁾ a mely az ő szatírdramáit, noha az elsők voltak, Aischyloséi mellett a legjobbaknak mondja, továbbá az a tény, hogy rögtön polgárjogot nyert a tragédia mellett.

A siker titka Pratinas szatírdramáinak egyéni kitünősége mellett a görög nép lélektanában rejlik. A sok tragédia, mit reggeltől estig szakadatlanul adtak elő egymás után, a maga komor s nem ritkán véres jeleneteivel ha megborzongatta is őket s lelküket egy magasztosabb világba vonta, azért a fáradt kimerültség is jelentkezőt végre s jól esett volna egy kis vidámabb jelenet könnyezésítőnek, felfrissítőnek. Görög ember a maga dolgát örömmel szereti befejezni: *Ἑλληνικὸν δὲ πρὸς τέλος τὰς ἡδονὰς ἐπάγειν*, mint az Ilias egyik scholiastája mondja.⁴⁾ Mert fölötte babonás s ezért vigyáz is arra még a tragédiaírója is, hogy a drámát valami jót jelentő szóval (*εὐφημον ὄνομα*) vagy legalább közönyösen fejezze be.⁵⁾ Ezen babo-

¹⁾ Hogy melyik évben történt ez a fontos esemény, azt nem lehet meghatározni. Az egyetlen adat azt mondja, hogy a 70. ol. idején, azaz 499–496 között Aischylosszal s Choirilossal versenyzett. Mivel pedig Aischylos már 3 tragédiával s egy szatírdramával állt ki, világos, hogy Pratinas újítása már jóval e dátum előtt megtörtént. Mert idő kellett ahhoz, hogy a jövevény szatírdrama kötelezővé váljék. V. ö. Suidas s. v. Πράτινας.

²⁾ Hogy mért vette át a szatírdrama s később a komédia a tragédia berendezését, azt, úgy hiszem, nem nehéz megérteni. Athénben a drámaíróknak kellett alkalmazkodni a színházhoz s nem fordítva. Már pedig, a mint Bethe (Prolegomena z. Gesch. d. Theaters im Alt. 1896. p. 18 sqq.) kimutatta, hivatalosan nem a költő versenyzett s kapta a díjat a színházban, hanem csupán a kar, a melyet az archon jelölt ki a polgárok sorából. Szóval a versenyezni akaró költő, ha érdemes volt rá, kapott egy kart, még pedig olyan szervezetűt, a milyen kezdettől fogva a tragédiát adta elő. Ehhez kellett tehát a költőnek szellemi termékét alkalmazni.

³⁾ Pausanias II. 13, 6.

⁴⁾ Schol. in Il. I. A 1. p. 4. (ed Dindorf.)

⁵⁾ Aischylosnál pl. az Óltalomkeresők vége *σεῦ πάρα*, Agamemnoné *καλῶς*, az Eumeniseké *ἐνὶ μοῦπαῖς*. Euripides számos drámája végén egy

nájának még nevet is adott, ez az *eufémizmus*. Volt ugyan a Dionysos-kultusznak vidám kreációja, a mely a dór szatírdramával szemben azon előnnyel bírt, hogy attikai volt, de ebben az időben ez még nem érett meg arra, hogy előadassék. Az állam, melyben még mindig egyes emberek uralkodtak, nem engedhette meg a saját színházában a közélet egyes alakjai ellen intézett kiméletlen személyes támadásokat, a hogy azt Aristophanesék a démosz uralmának tetőpontján oly kegyetlenül megtették. Ilyen viszonyok között valóságosan közszükségletet elégített ki a dór szatírdráma, a mely mint látni fogjuk, dionysosi jellege mellett vidám is volt, de távolról sem volt komédia. Ártatlan jókedvű játék, semmi más.

Milyen lehetett ez az első szatírkar? Láttuk, hogy semmi okunk sincsen kecskének nézni a peloponnesosi szatírokat, sőt minden a lóidomra mutat. Csak így érthető meg, miért olvadt össze Pratinas után (illetve korában) a lóidomú szilén s a szatír fogalma. Egy mindenesetre vallásos képzeletből táplálkozó művészeti irány figyelhető meg e korban, a VI. század végén, az istenek ábrázolásában: az u. n. ifjúlási processus. Az eddig szakállas Dionysos pl. erőteljes ifjú alakját veszi fel alig pelyhedző állal, lányos vonásokkal. Ugyanezt láthatjuk a szatírábrázolásoknál, bár aránylag késői emlékeink vannak,¹⁾ pedig a szatírkar s a szilén apa-fiú viszonya e processus korai megindulására mutat. Pratinas szatírjainak, noha a szilénnel külsőben is megegyeztek, nem szilén, hanem a peloponnesosi szóhasználat szerint szatír volt a nevük. Mivel pedig a közfelfogásban ekkor már öregebb s fiatalabb szilének szerepeltek s a szilének állati jellegével nagyon összeegyeztethető volt, hogy a fiatalnak más legyen a neve, mint az öregnek: ezért szinte kapóra jött Pratinas szatírja, a mely mint új elem nevet adhatott a szintén új keletkezésű ifjúszilén típusának. Viszont a szatírdráma szatírjainak feje, mint vezetőállásánál fogva öregebb, szilén nevet kapott. A vázákön az első nyomok azok, a melyek több egykorú szilénalak között csak egyet jelölnek meg Silenos névvel.

Az összes ábrázolások, a melyek szatírdramát ábrázolnak, vagy ennek hatása alatt keletkeztek, lófarokkal, lófüllet s minden kecskeidom kizárásával mutatják be a szatírokat.²⁾ A Nápolyi, Brygos- és Duris-vázák e tekintetben döntő erejűek. A Wernicke által ezekkel szembeállított Pandoraváza kecskelábú, -szarvú démonjai pánok,³⁾ nem pedig satyrosok, a hogy ezt Körte⁴⁾ s Wernicke⁵⁾ állítja, a kik aztán, szerintük, mindjobban hasonulnak az attikai silenoshoz, úgy hogy az ötven évvel későbbi Nápolyi vázán (400 Kr. e.) már lóidomúak

ötsoros formula van, mely az isteni gondviselésre figyelmezteti a megrendült hallgatóságot.

¹⁾ Kuhnert i. m. p. 484.

²⁾ Kuhnert i. m. p. 496 sqq.

³⁾ Többesszámban szerepelnek már Aristoph. Eccl. 1069; Schol. Theocr. 4, 62 szerint Aischylos is több pánt ismer. Külömben a marathoni csata előtt nincs kecskedémon ábrázolás, a miből a néphitben is ezek hiányára lehet következtetni.

⁴⁾ Bethe, Prolegomena p. 399 sqq.

⁵⁾ Wernicke, Bockschöre und Satyrdrama. Hermes XXXII. (1897.)

Helyesen feleli erre Reisch: ¹⁾ Hogy a peloponnesosi «kecskék» helyébe, mikor őket Athenbe hozták, a sziléneket tették, míg a «szatír» elnevezést meghagyták, még meg lehetne érteni; de ha egyszer a kecskekar satyroi néven egész 450-ig (a Pandoraváza kora) általánossá lett volna és csak most kezdte volna a szilénalakot lassan fölvenni, azt már nem lehetne akkor megérteni, hogy hogyan volt volna lehetséges az, hogy ezekre a silenosokra aztán az időközben kecskéket jelölő satyroi nevet ráruházzák.

Akármilyen is lett volna a peloponnesosi szatírok külső alakja, Pratinas bizonyára nem hozta magával a szatírkart, mert a versenyző károkat attikai phyle-k állították össze. Ennélfogva, ha ezt a vázák nem is állítanak, kimondhatjuk, hogy már az első szatírdramára ráillett Platon kifejezése, t. t. *σιληνίων δράμα*. ²⁾ Ez a szatírkar meglehetősen magán viselte a kósza erdei démon külső jeleit, s nem nagyon különbözött vezérétől, a kit már ekkor szilénnek nevezett. A szilén szerepe a dráma szerkezetéhez viszonyítva olyan, hogy nincs rá példa a tragédiában. Tulajdonképpen a kar vezetője, azt képviseli s mégis a dráma kifejlesztésében szóval, tettel résztvevő önálló személy, dramatis persona. Noha szerepét színésznek kellett előadni, mégis a kar ruhájában lépett fel. Mindennek okát abban leljük, hogy a szatírdramában a leglényegesebb elem a kar maga, a mely aktív részt vesz a cselekményben s így ennek vezetője, a szilén, annyira exponálódott, hogy a rendes koryphaios keretébe nem fér bele. Szellems visszavágásaival annyira megtetszett a közönségnek, hogy szerepét bővíteni kellett, s csakhamar a szatírdráma középpontja s legpontosabban kialakított típusa lett. Ő állott az előtérben, előzelődött a hősökkel, benne összpontosult a szatír minden kedves gyarlósága. Ezért történt, hogy *ő őrizte meg leghívebben a szatír eredeti «öltözetét»*. A közönség előtt a szatírdráma kedvelt típusalakja ő volt, az ő konvencionális megjelenése hozzátartozott az egyéniségéhez. A Nápolyi vázán élesen elűt a szatíroktól állatias megjelenésével: egész teste szőrös (azaz ilyen trikót adtak rá), haja, szakállá dús és bozontos, orra tompa, lófüle, lófarka van; ijesztő erdei manó valóban. Ezzel szemben a szatír, a mint már első föllépésénél elkülönült tőle, fiatalított mása lett, s a szatírdráma által ráocroyált szilénfi-szerep egészen fiatalos kosztümözését eredményezte. A Nápolyi vázán egészen sima arcza van (míg a sziléné ránczos), teste nem szőrös, csak a lágyéka körül van egy uszónadrág méretű szőrös öv a phallus és a lófarok fölerősítésére. A szatírok a szilén fiai, ³⁾ de állati jellegük nagyon következetlenül van kialakítva. Alkalmazkodnak az egyes darabok situációjához, így az Ichneutaiban, a mit magyarra Vizslák, Nyomkeresők-nek lehetne fordítani, a szatírok valósággal kutyak, a melyek négykézláb ⁴⁾ szaglásznek ⁵⁾ Apollon elveszett ökrei után, sőt ugatnak is. ⁶⁾ Eredeti alakjuk lassan elhomályosodott, csak az volt a

¹⁾ Reisch: Zur Vorgeschichte d. att. Tragödie. Festschrift f. Th. Gomperz. 1902.

²⁾ Platon, Symposion 222 d.

³⁾ Sophokles, Ichneutai v. 57, 69 stb.

⁴⁾ Ich. 119; πρόπαιον ὅδε κεκλιμένον κυνηγετῆν γῆ.

⁵⁾ Ich. 88: ῥινηλατῶν ὀσμάσι v. ö. Trag. inc. fr. 426: ῥινηλάτης κύων.

⁶⁾ Ich. 125, 170.

fő, hogy valamilyen állati jellegük legyen. Így történt aztán, hogy az alexandriai korban összeolvadhattak Pánnal s ennek kecskeszarvát is átvették. De ekkor már nem volt szatírdráma, illetve teljesen elváltozott.¹⁾ Úgy látszik azonban, hogy a Pánnal való összeolvadás nem volt teljes és általános. Erre mutatnak azon adatok, a melyek még a hellenisztikus korban is lóidomú szatírról beszélnek. Így Pseudo-Eratosthenes szerint a szatírnak lólába és lófarka van,²⁾ Aelianus³⁾ szerint lófarka s Hesychios⁴⁾ nem talál más okot, a miért a szatírt kecskének hívnák, mint a fülét, az Etymologicum Magnum⁵⁾ pedig a sűrű szőrözötét vagy a bujaságát. Ha a kecskeszarv általános lett volna, a két utóbbi feltétlenül evvel okolta volna meg a szatír «kecske» nevét. Horatius kecskelábú szatírai a pánizáló irány leg-szélsőbb hajtásai, a melyek azonban sohasem voltak kizárólagosan általánosak.

Száz évvel Pratinas föllépte után megszűnt a szatírdráma. Nem mintha hiányzott volna belőle a fejlődési képesség, hanem mert sorsa össze volt kötve az attikai tragédiáéval. Ez pedig a három nagy tragikus halála után elárvult. A tragédia, mely a demokrata Athen nagyságának örök emléke, befеjezte pályafutását. De semmi sem valótlanabb állítás, mint az, hogy a tragédia siettette a szatírdráma halálát. Ez az állítás két adat pusztá szembeállításából keletkezett: 1. Suidas szerint Pratinas 50 drámája közül 32 volt szatírdráma, 2. Euripides kb. 100 drámája közül már csak 8 a szatírdráma; tehát amaz állítás szerint, a szatírdráma mind kevésbbé tudott a tragédiával összeférni s végre is egészen eltűnt mellőle.

Először is utalok arra a rövid időre, a melybe a tragédia s szatírdráma élete beleesik. Pratinas még versenyzett Aischylosszal s ennek még ifjú kortársa volt Euripides. Ily rövid idő alatt természetesen fejlődésről nem igen lehet szó: itt az egyéniségek ereje érvényesül, nem a fejlődés törvényéé.⁶⁾ Egyéniségek pedig voltak, mint soha:

¹⁾ Azok, a kik a szatírok eredeti kecskeábrázolását vitatják, felhózzák főérvül a Stanley által Aischylosnak tulajdonított szatírdramatörédéket, a hol Prometheus inti a tüzet csókolni akaró szatírt: *τράγος γένειον πενθήσεις σύ γε*. Azt már Wilamowitz (N. Jahrb. 1912. p. 467.) megállapította, hogy a *τράγος* itt nem vocativus értékű, mi pedig most magyarázatul hozzávehetjük az Ichneutai 357—8 sorát, a hol Kyllene szidja a szilént: «őreg ember létedre (conj. Wil.) hetvenkedel rőt szakálladdal, mint egy kecske». Ha a szilén itt is kecske volna (már pedig ő olyan, mint a szatírok), nem kellene kecskéhez hasonlítani, pláne gúnyképen. Prometheus szatírja is tulajdonképen szilén (erre mutat az egyes szám) s éppen úgy gúnyképen használja a kecske szót, mint Kyllene. A Etymologicum Magnum is gúnynak tartja a szatír «kecske» nevét: *τοὺς σατύρους ἐκάλουν τράγους, σαλπικτοντες*. A szatír metaphorikus neveire nézve v. ö. fentebb pag. 637.

²⁾ Pseudo-Eratosthenes, Catasterismi (ed. Olivieri, Teubner) p. 34.: a kentauros ἀνὴρ ὦν σκέλη ἔχει ἵππου καὶ κέρανα καθάπερ αἱ Σάτυροι.

³⁾ Aelianus, Natura animalium XVI. 21.

⁴⁾ Hesychios s. v. τράγος.

⁵⁾ Etymologicum Magnum s. v. τραγωδία.

⁶⁾ Példa erre a tetralogikus szerkezet, melyet Aischylos teremtett meg. A mily hirtelen teremtette meg ő, oly gyorsan bontotta fel kortársa, Sophokles. Szabálylyá nem tudott erősödni.

egy gigászi triász. Euripides, a racionalista, a *τραγικώτατος*, nem volt elég naiv, elég hívő ahhoz, hogy egy isteni csordát dobjon a színpadra. Alaptermészete komoly, sőt mogorva volt, vidám és gondtalan, mint a szatírdráma, nem tudott lenni. Viszont kortársa, Achaïos, főleg a szatírdramában remekelt: drámáinak ránk maradt jegyzékében a darabok fele szatírdráma.¹⁾ Aischylos írta a legkitünőbb szatírdramákat²⁾ s Sophokles is nevet szerzett e téren.³⁾ Igaz ugyan, hogy ennek daczára Pratinas túlsokat látszik termelni. De egyrészt őt még, legalább pályája elején, nem kötötte a tetralogikus szerkezet, tehát egyes tragédiák mellett is adhatott elő szatírdramákat, másrészt pedig az alexandriai grammatikusok előtt, a kik róla az adatokat ránk hagyták, ő főképp mint a szatírdráma megalkotója állott s így míg inkább ebbeli munkásságának jeleit iparkodtak előtérbe állítani, addig valószínű, hogy sok gazdátlan szatírdramát is neki tulajdonítottak.⁴⁾

Külömben a szatírdráma sohasem szakadt el a tragédia mellől. Még Plutarchos is úgy tudja, hogy a szatírdráma elmaradhatatlan része (*μέρος*) a tragédiai előadásoknak (*τραγική διδασκαλία*).⁵⁾ A nép, a melynek egyik főmulatsága volt,⁶⁾ nem engedte el egykönnyen. Finomabb szellemek azonban nem sokra becsülték e sokszor bizony obszcén mulatságot⁷⁾ s talán ez is az oka annak, hogy nemcsak szatírdráma, hanem egyáltalában rávonatkozó adat is csak nagyon gyéren maradt ránk.

Már az eddig tárgyaltak alapján is kitűnik, hogy a szatírdráma *kiváltképpen népi mulatság volt*. Mint láttuk, *fejlődésének jelentékeny részét a peloponneszosi parasztság között élte át*, a nélkül, hogy a magasabb társadalmi rétegek figyelmét magára vonta volna, míg a tragédia Attika földjén már elég kezdetleges alakjában alákerülhetett a Dionysos-kultusz befolyásának s így a Dionysos-kultuszszal itt szorosán összeerrott magasabb, misztikus eszméknek, mi által gyorsabb s fensőbbrendű fejlődése biztosítva lett. *A szatírdráma falusi elszigeteltsége s szigorúan népies jellege miatt csak lassan fejlődött*, épügy, mint a hasonló körülmények között felnövekedett komédia is.

Mélyebb beletekintés a szatírdráma szerkezetébe meggyőz arról, hogy e műfaj erősen megőrizte azokat a vonásokat, a melyek eredetére mutatnak. A drámai bonyodalom alapját alkotó összeütközés rendkívül egyszerű, könnyen áttekinthető. *Valaki*, hogy ki, azt alább

¹⁾ V. ö. Diog. Laert. II. 133. és Nauck Tr. Gr. Fr.² 746—59.

²⁾ Pausanias II. 13, 6.

³⁾ V. ö. II. fejj. elejét.

⁴⁾ Hozzájárult ehhez a nagytekintélyű aristotelesi szatírdráma-tragédia-elmélet, mely a legrégebb időkre nézve csak szatírkarjártékok tétélez fel, tehát, szerintük, kezdetben több volt a szatírdráma, mint a tragédia. Az a körülmény, hogy Phlius szobrot állított Pratinasnak, valószínűvé teszi, hogy itt is bemutatott híres szatírdramáiból, de tragédia nélkül s ezek is hatottak az 50:32 arányra.

⁵⁾ Plutarchos, Perikles V.: ἀλλ' ἴωνα μὲν ὥσπερ τραγικὴν διδασκαλίαν ἀζιούντα τὴν ἀρετὴν ἔχειν τι πάντως καὶ σατυρικὸν μέρος ἔωμεν.

⁶⁾ Mutatja ezt az a sok vázakép, a mely tárgyánál fogva szatírdramajelenetekre megy vissza. A vázafestők egyszerű iparosok voltak s az általános kereslet szerint festették meg az edénydíszeket.

⁷⁾ Ily értelemben pl. Xenophon, Symposion IV. 19.; Athenaios I. p. 17 D.

látni fogjuk, *visszaél erejével, hatalmával, de jön az igazságos hős, legyűri a hetvenkedőt s ezáltal a rabságban levő szatírkar szabadddá lesz.* Ez az a váz, melyre minden szatírdráma visszavezethető. Legtöbbnyire a szatírkar a hetvenkedő gonosznak a foglya, de ez nem okvetlenül szükséges, a mint pl. az Ichneutaiban a szatírok ura nem is szerepel, hanem azért kapják vissza a szabadságukat, mert segítenek a hetvenkedő gonosz leverésében. Ebbe a cselekményvázba semmiféle késleltető, vagy összehálózó motívum bele nem játszik, a cselekmény megy egyenesen és feltartóztathatatlanul a végső kifejlés felé. Olyan szkematikus, akárcsak a népmesék a maguk állandó alakjaival, megszokott fordulataival s olyan átlátszó, mint Homeros meséinek egyszerű bonyodalma. Mennyire jellemző pl. e tekintetben, hogy Euripides is, a ki pedig minden tragédiájában mélyreható változtatásokat, vakmerő újításokat eszközölt az alapul szolgáló mondán, a szatírdramákban nem tette ezt: a Kyklops meséje úgy áll előttünk változtatás nélkül, a hogy azt az Odysseia IX. éneke mutatja. Ugyanez a szinte primitív egyszerűség van meg az Ichneutai szerkezetében. Apollon felszólítására a szatírok nyomozzák az elveszett ökröket, rögtön nyomra jutnak, Kyllenet kifaggatják s megtudják, hogy Hermes a tolvaj... itt megszakad a papirusz, de a homerosi Hermeshimnusból tudjuk, hogy ezzel már a végén is vagyunk, csak Hermes megjelenése van még hátra. Az összes szatírdráma rekonstrukciók ugyanezt az egyszerű, sovány cselekményt mutatják. Szinte fölösleges ezzel szemben kiemelni a tragédia cselekményének élesen elütő karakterét, a melyben világnézetek ütköznek össze, súlyos dilemmák torlódnak a hős elé, a melyek hihetetlenül s a drámai hős számára kegyetlen végzetességgel bogozzák össze az események szálait. A szatírdráma hőse, ha igazságot szolgáltat, a néplélek ösztöne szerint teszi ezt s nincs hatalom, a mely elébe állna: dicsőség s a szatírdráma szellemének megfelelő sok más megérdemelt jutalma. Ám Orestes, ha Apollon intésére kötelessége szerint atyját meg akarja bosszulni, ugyanabba a törvénybe ütközik, a mely tette hívta őt s Orestes a végzett kötelesség után az Eumenisek martaléka lesz. A tragédiában töprengenek, mérlegelnek, húzzák-halasztják a döntést; a szatírdráma hőse azonban a nép türelmetlen bosszúvágyával veti magát a gonosz után s ha eléri, rögtön ítéletet tart. Ezért van, hogy a szatírdráma fele-akkora, mint a tragédia: 600—700 sor, többre nincs is szüksége. *A szatírdráma míg egyrészt folyton ugyanazt a skémát feltüntető szerkezetével régi szertartásos vallási eredetére mutat, másrészt primitív bonyodalmaival, melyben csaknem mindig az alantas ravaszság s a durca testi erő oldja meg a bogot, semmikép sem tagadhatja le paraszti származását.*

Nem kevésbé jellemzők hősei. A klasszikus görög korban nem volt folklorista, a ki feljegyezze a falvak meséit, de a szatírdramákból megtudhatjuk, hogy milyenek voltak ezek. A szatírdráma valószínűsége *mesedráma*, a mint akár Vörösmarty Csongor és Tündéje, vagy Maeterlinck Kék madara. Hősei hol varázslatos erejű természetfölötti lények, hol brutális szörnyetegek, óriások, hol meg messze titokzatos országok félelmes hírví zsarnokai, híres kegyetlen rablók, zsitványok. De egy nagy különbség van a mi mesénk és a görög mese között. A mi mesénk, valószínűleg a keleti fantázia hatása alatt, csodás vidé-

keken, óperenciás tengeren, jéghegyeken, üveghegyeken túl, rengetegekben játszik, a hová eltéved a kis juhászfiú s nem tudja hol van, merre jár. A görög mese gonosz hőse mindig olyan helyeken tanyázik, miket jól ismer veszedelmességéről a görög vándor, keskeny hegyszorosokban, meredek sziklákon, zátonyos tengeröblökben. Más szóval nincsen görög mese, hanem csak népmonda. S e szörnyetegeket nem holmi juhászfiú, kis királyfi győzi le, hanem ismert nemzeti hősök: Herakles, Perseus, Theseus. Szájról-szájra szálltak a mesék régi időkről, mikor Peloponnesos, Isthmos, Attika s a többi görög vidékeket gonosz idegenek, rablók lepték el s nagy küzdelmekről, mik az országokat a gonoszoktól megtisztították. A homerosi eposzokban e mesék egy része már fel van dolgozva: Glaukos, Proteus a tengeri öreg, Kirke a varázsló boszorkány, Polyphemos az emberevő óriás s a kyklikusok ezernyi meséje. Ezeket készen találta a szatírdráma s nem is változtatott rajtuk. Az argonauták merész vállalkozása kalandos históriákat teremtett meg, de mindenek felett népszerűek voltak azok a gonoszok, a kiken a szatírdráma igazságszolgáltató hőse testi erejével, ravaszságával diadalmaskodott. Ilyenek: Kerkyon, a ki az utasokat birkózáshoz kényszeríti, s ha legyőzi, megöli; Sisyphos, a ki a vándorral lábát mosatja s aztán a tengerbe rúgja; Skeiron, a ki ugyanezt teszi; Amykos, a bebrykosok királya, a ki vizet csak birkózás után ad; Salmoneus az őrző elisi király; Autolykos a ravasz tolvaj; Busiris az egyiptomi király, a ki minden idegent feláldoz; Lytierses, a ki kaszálóversenyre kényszeríti az oda-tévedt idegent s ha győz, megöli; sőt a mi meséinknek sem ritka alakja, a Halál, a kin mégis győz valaki; a kérlelhetetlen Moirák, a kiket sikerül lerészegíteni s így kijátszani. Csodás, titokzatos szörnyek, mint phorkisok (gráiak, egy közös szemmel bíró óriások), gorgók, a sphinx, oroszlán, sárkány.

Ezekkel szemben a küzdő hősök sorából főképp három nagy alak emelkedik ki: Herakles, Perseus és Theseus.

Herakles a szatírdráma legkedveltebb attrakciója. A peloponnesosiak mitikus őse, ő maga is izig-vérig peloponnesosi alak, a *dór népszellem* egyenességének s realis, finomíttatlan erejének, parasztságának kifejezője. Tulajdonságai ugyanazok, mint a dór komédia Herakleséi: nagyevő, nagyivó, ha alkalma van rá obszcénül érzéki is, pl. Euripides Syleusában, de mindenkor félelmes erejű, a ki megváltó gyanánt toppan be a szorongatottak segítségére, hogy megsemmisítse az elnyomót. A gyáva szatírok első megpillantására megrémülve szaladnak szét, de velükszületett szemtelen kedélyességük csakhamar visszaadja bátorságukat s alattomban megrétfálják a hőst. A Brygos-vázán ¹⁾ az egyik szatír kalácsot lop előle, másutt fegyvereit lopják el az alvó, vagy az Atlasz helyett az eget tartó hősnek, ²⁾ de ha fölébred, ijedten dobják el azokat. E jelenetek, ha nem is szerepeltek a színházban, a bennük megnyilatkozó szellem élénken igazolja azt a familiáris viszonyt, a melybe a színpad szatírfjai a színpad Heraklesével szemben kerültek. A homerosi költeményekben még nem szerepel Herakles, csak az argosi mondákat feljegyző Hesiodos

¹⁾ L. Furtwängler—Reichhold I. Taf. 47/2.

²⁾ Heydemann, Vase Caputi. Tab. II.

említi meg. Attika népe a szatírdramában ismerte meg, a mely magával hozta hazájából. Ez az oka, hogy sokáig nem is szerepelhetett a tragédiában, mert a közönség, a mely halálrakaczagta magát Heraklesen. a szatírdráma «hősöcskéjén»,¹⁾ az otromba dórón, a kit Omphale, bizonyára nem komikus hatás nélkül, átlátszó, finom női ruhába bujtat,²⁾ nehezen tudta volna komolyan venni a tragédiában.³⁾

Az attikai patriotizmus hatásának tulajdonítható, hogy Herakles mellett egy benszülött hős is kiemelkedik. *Theseus* ez, a ki szintén egyike azoknak, a kik ősidőkben rémei voltak rablóknak, szörnyetegeknek. Mellette *Perseus*, az Attikában régtől ismert Danae-mondának hősi alakja volt alkalmas hőse a szatírdramának. Mind a ketten bizonyos tekintetben pendant-jai Heraklesnek. Kedvelt hős még a ravasz *Odysseus* is. Ezek a magukban véve is csodás hősök, olyan környezetben, mint a milyen a szatíróké, teljesen meseszerűvé teszik a szatírdramát.

A hősök magatartása a szatírokkal szemben egészen sajátos. A szatírok teljesen komikus alakok: gyávák, a mellett hősködők és szemtelenek, léhák, obscéneek, részegesek. Egész Trója elfoglalásából csak az érdekli pl. őket, hogy mit tettek Helenával a győztes görögök:

οὐκ οὖν ἐπειδὴ τὴν νεᾶνιν εἴλετε,
ἅπαντες αὐτὴν διεκροτήσατ' ἐν μέρει,
ἐπεὶ γε πολλοῖς ῥέεται γαμουμένη; *)

Ezek között egy hős sem tarthatja meg a tragikus hős méltóságát, a mint azt némelyek a szatírdramába bele akarják magyarázni. A szatírdráma meséje, mint láttuk, távol áll a tragikus mesétől. Az eszmék komoly harcának nincsen helye itten, a szatírdráma hőse, legyen az Herakles, *Perseus*, *Theseus*, *Odysseus* vagy *Achilles*, ridegen kimondva, *verekszik*: legyűri Kerkyont, levágja a Gorgó fejét, sziklához csapja Skiront, halálra pofozza Thersitest, kiszúrja a Kyklops szemét s evvel a drámának vége. Ez lenne az a hős, a ki tulajdonkép a tragédia komoly alakja, csak a léha szatírkar nem akarja ezt tudomásul venni? De hiszen akkor a szatírdráma a tragédia paródiája lenne, pedig ennek semmi nyoma sincsen. A mese maga vidám, a hős szerepe is vidám s vidám mindenek felett a közönség, a mely türelmetlenül lesi a szörnyeteg pusztulását. A szatírdramatöredékek humoros hangja mutatja a bennük uralkodó szellemet. Kyllene nimfa ainigmával tréfálkozik,⁵⁾ *Odysseus* alakja a Kyklopsban cseppet sem komoly, sőt homerosi a szó legnaivabb értelmében. Mondhat-e tragikus komolyságú hős olyat, mint a minőt *Odysseus* mond *Aischylos* egyik szatírdramájában:

... ὅδ' ἐστὶν ὅς ποτ' ἄμφ' ἐμοὶ βέλως
γελωτοποιόν, τὴν κάκοσμον οὐράνῃν,
ἔρριψεν οὐδ' ἤμαρτε· περὶ δ' ἐμῇ κάρᾳ
πληγείσ' ἐναυάγησεν ὀστρακουμένη
χωρὶς μυρηρῶν τευχέων πνέουσ' ἐμοί.⁶⁾

¹⁾ A szatírdramák szatírjai így nevezik őt tréfásan.

²⁾ Ion és Achaios szatírdramái.

³⁾ V. ö. Bloch, *Alkestisstudien*. Neue Jahrbücher 1901.

⁴⁾ Euripides, *Kyklops* v. 179—181.

⁵⁾ Sophokles, *Ichneutai* v. 291 sqq.

⁶⁾ *Aischylos*, *Ostologoi* (Csontszedők) fr. 180.

De azért nem szabad a komédiára gondolni. Az ó-attikai komédia mindig aktuális, egyetlen célja a gúny, a hibák ostorozása, nevetségessé tétele, hősei a jelen közélet feltűnő szereplői nevükön megnevezve, Kleon, Sokrates, Euripides; s ha mitikus alakok szerepelnek, csak eszközök az általános szatírában. Nem más az ó-komédia, mint különböző csipkedő jeleneteknek összefűzése. Az eredete tette ilyenné, a mely nem más, mint phallikus menetekből a bortól felhevült emberek szabad, dévaj csipkelődése a falu vagy város népének egyes tagjaival szemben. A szatírdráma ezzel szemben már eredeténél zárt, befelé irányuló. Amint Tzetzes mondja: *ἡ μὲν οὖν κομωδία δριμέως τινῶν καθαρπομένη διαβολαῖς, ἐπὶ λοιδορίαῖς κινεῖ γέλωτα. ἡ δὲ σατυρική ποιησις ἄκρατον καὶ αὐγῇ λοιδορίας ἔχει τὸν γέλωτα πάνυ ἡδύτατον, οἷον τὸν ἐν θυμέλαις.*¹⁾

A szatírdráma eredetének s kisebb-nagyobb problémáinak ezen vázlatos megvilágítása után foglaljuk össze e dolgozat megállapításait. Elsősorban is teljesen különválasztottuk a szatírdráma eredetének problémáját a tragédia eredetének kérdésétől, mert a szatírdráma egész belső analízise erre kényszerített. Iparkodtunk megmagyarázni a szatír és szilén lényegét s arra az eredményre jutottunk, hogy e két név két vidék egyazon démonának különböző megnevezése s hogy e démonok lóalakú termékenységű szellemek. Különös hangsúlyt adtunk azoknak az adatoknak, a melyek peloponnesosi szatírkultuszokról értesítenek bennünket, mert ezekben van egyik főfeltétele a szatírdráma kialakulásának. Iparkodtunk azt is kimutatni, hogy e szatírkultuszok a nép ama törekvéséből eredtek, hogy a szatírt, a mely ismeri a természet titkos erőit, foglyul ejtse s tőle e titkokat kicsikarja. Ennek megfelelően, e népi kultuszok technikájából ítélve, ez ünnepségeken szimpatikus-magikus cselekmény folyt le, úgy, hogy a nép egy reprezentánsa a szatírkart foglyul ejtette. Ebből a kultuszból alakult ki a szatírdráma, a mint ezt a szatírfogság, mint a szatírdráma állandó alapeleme is bizonyítja. Ez argolisi népies játékot aztán Pratinas, közvetlen Aischylos előtt, irodalmi formában az attikai tragédiaszínpadra vitte. A szatírkart itt Athenben kezdettől fogva az attikai szilén maszkjában lépett fel, a mint egyébként sem különbözőt egyik a másiktól. Végül a már kialakult szatírdráma szervezetének egynémely vonását rajzoltuk meg egyrészt azért, hogy meglássuk, mi maradt meg benne a peloponnesosi parasztkultusból, másrészt azért, hogy a tragédiától való teljes idegenségét annál jobban hangsúlyozzuk. A dór földszag, a peloponnesosi falvak paraszti szelleme az, a mi áthidalhatatlan úrként húzódik a szatírdráma és a tragédia eredete között.

(Budapest.)

LAJTI ISTVÁN.

¹⁾ V. ö. Neumann Th.: Quid ex Euripidis Cyclope et ad elocutionem et ad rem metricam dramatis satyrici accuratius definiendam redundet 1887., a mely lexikális bizonyítékokkal állítja, hogy bár a szatírdráma a komédia felé hajlik, mégis mindig közelebb áll a tragédiához, a melylyel együtt élt s így sokat átvett tőle. Metrikai tekintetben az Ichneutai «tragikus» szerepei, mert ezek a kiváltkép fontosak, szintén alig térnek el a tragédiától. L. Wilamowitz: Die Spürhunde des Soph. N. Jahrb. 1912. p. 462. A. 3. — Demetrios, De elocutione 169 szt. a szatírdráma τραγωδία παίζουσα.

HAZAI IRODALOM.

Fessler I. A. élete és szépirodalmi működése. Irta Koszó János.

Bpest, 1915. 72 l. (Német Philologiai Dolgozatok XIV.) Ára 2-50 K.

E kellő készültséggel írt, alapos és érdekes dolgozat címe kissé félrevezető: azt várnók, hogy szerző az életrajzon kívül Fessler költői munkáit együttesen és egységesen elemzi és méltatja. Ez nem történik: a szerző csupán Fessler első regényét („Mark-Aurel”) tárgyalja behatóbban, a többiekét csak az életrajz kapcsán, néha nagyon is röviden. Az egyes regényekről rendszeren megjegyzi, hogy „cselekvénye elég egyszerű”, mire bővebben a bennök kifejtett filozófiai vagy theologiai nézetekkel foglalkozik, melyek őt jobban érdeklik, mint a tárgyalandó művek esztétikai minősége vagy értéke. Így Fessler szépirodalmi munkásságának sem egységes, sem teljes képe nem jön létre, annak daczára, hogy szerzőnk megjegyzései mindig helyesek. A cím tehát voltaképp csak azt akarja jelezni, hogy szerző a történetíró Fesslert nem tárgyalja, noha történeti nagy művéről a 62. lapon néhány futólagos megjegyzést tesz. Ez bizony kár, mert ha Fessler történettudományi munkásságát is tárgyalja, dolgozata teljes monografiává („Fessler élete és művei”) izmosodik, milyenre már régóta szükségünk van. Persze, a történetíró Fessler alapos jellemzése nagy föladat, mely csak úgy lesz helyesen megoldható, ha szerzője Fessler viszonyát a megelőzőtt magyar történetírókhoz és a történetírásnak korabeli külföldi állapotához alaposan fejtegeti. Hazánkfiának, mint történetírónak nagy érdeme csak így lesz kellően megállapítható. Ez nehéz, de hálás föladat, melynek megoldása nagyon óhajtható.¹⁾

Ez általános megjegyzések semmit sem vonnak le Koszó derék dolgozatának értékéből. Érdeme Fessler életének alapos rajza és ennek kapcsán a testileg és szellemileg sokat hányatott, kétségtelenül nagy tehetségű, de gyöngye jellemű és rendkívül befolyásolható férfiú belső életének, világfelfogásának és lelki küzdelmeinek beható és helyes tárgyalása. Fessler nem volt „self made man”, a ki maga alkotta jellemét és életét, hanem inkább a sorsnak játéka, mely sokszor a legfurcsább és legellentétesebb helyzetekbe juttatta. Attól a naptól kezdve, hogy jóformán tudtán kívül a kapuczinusok rendjébe lépett, addig a napig, mikor élete alkonyán, elég meglepően, katolikus érzellemmel lutheránus superintendens lett, mindig vele történt valami, nem ő tett valamit. Egész életében külső befolyások, főleg idegen eszmék döntő hatással voltak reá és Koszó dolgozatának főérdeme, hogy ezeket a hatásokat nagy szorgalommal fölkutatta és helyes fölgússal kimutatta. De Fessler alakjának egységes képét elmulasztotta

¹⁾ Buday Károly kis czikke a Békefi-Albumban (Budapest, 1912, 379—388. lap: „Fessler a művelődéstörténetben”) már csekély terjedelménél fogva sokkal töredékesebb, semhogy a fönt jelzett feladat megoldásának volna tekinthető.

művének végén megrajzolni, valamint a szépírónak összefoglaló méltatását is nélkülöznünk kell.¹⁾

A dolgozat hat fejezetre oszlik, melyek Fessler fejlődésének egy-egy korszakát foglalják magukban. Rövid címök lehetne: I. A szerzetes (ifjúsága), II. Az egyetemi tanár („Sidney” cz. tragédiája), III. Áttérése (történeti regényei), IV. A szabadkőműves és vallásbölcselő, V. Misztika és romantika (bölcselelő regényei), VI. A történetíró (orosz földön). Szerzőnket elsősorban mindig Fessler gondolkodása és világnézete, viszonya a filozófiához és valláshoz (egyházhoz), tévelygései a hit és tudás ellentéteiben, küzdőse egy megállapodott világnézet érdekében érdeklik. Ez volt főadatának kétségtelenül nehezebb oldala és éppen ezt oldotta meg nagyon helyesen és tanulságosan.

Részletekbe nem akarok bocsátkozni, noha szerzőnknek egy-egy állítására volna eltérő megjegyzésem. Itt-ott akadna kiegészítő adat is, pl. hogy a 29. lapon említett szellemidéző jelenet Mark-Aurelban valószínűen Schiller regényéből („Der Geisterseher”) származik. Végül nem hallgathatom el, hogy nyelve és stílje néha kifogásos, erőszakolt és magyartalan (esetleg sajtóhibák következtében); hiszen akad mondat, melynek semmi értelme, pl. a 10. lapon: „Egyszóval lévén az egyház is e földön, jogai meg csak az égiekre vonatkozáván, e mulandó földi ügyekbe semmi beleszólása nincs.”

Végül még egy megjegyzés. Szerző füzeté végén becses bibliografiát ad, még pedig a szerzők betűrendjében. Ez igen helytelen eljárás: a kutatóra nézve egészen közömbös az, hogy Fesslerre vonatkozó valamely dolgozat szerzőjének neve B-vel vagy T-vel kezdődik. Egyedül fontos az időrend, ez pedig e bibliografiából meg sem állapítható teljesen, mert szerzőnk nem tette ki mindenütt az évszámot. De ezek mind jelentéktelen apróságok, melyek a dolgozat értékét alig érintik. Alapos, becses munka és részemről csak azt óhajtanám, ha a szerző, a ki a teljes anyag birtokában és kitűnően tájékozva van, rászánná magát arra, hogy Fesslerról nagyobb szabású, természetesen a történetíróit is felölelő munkát írja.

(Budapest.)

HEINRICH GUSZTÁV.

Manu törvényei: Mānava Dharmaśāstra. Szanszkritből fordította
Büchler Pál dr. főgimn. tanár. Budapest, Benkő, 1915. 252+2 l. 4 kor.

A ki az ind philologia eredményes művelésének feltételeivel tisztában van, bizonyynyal bámulni fog rajta, hogy nálunk — főleg a mai időkben — ily tárgykörű s hozzá eminens philologiai kvalitásokkal dicsekvő indologiai munka jelenhetett meg s meglepéssel fogja konstatálni, hogy nálunk minden időben akadnak Mæcenások (jelen

¹⁾ A dolgozat leggyengébb, mert leghomályosabb része a történeti regényre vonatkozó fejtegetés. Meissner Ágost Gottliebra vonatkozólag nem használta föl a szerző Rudolf Fürst kitűnő monografiáját: „*Aug. Gottl. Meissner, Eine Darstellung seines Lebens und seiner Schriften mit Quellenuntersuchungen*” (Stuttgart, 1894. 356 l.), mely az érintett kérdésre értékes anyagot tartalmaz.

esetben az *Erdélyi Múzeum-Egyesület jog- és társadalomtudományi szakosztálya*) s hogy van emberünk mindenre, csak keresni kell.

A munka elé *Bochkor Mihály* egyetemi tanár, a szakosztályi kiadványok szerkesztője, irt bevezetést, a melyben a Manu-kodex fordításait, genetikus és chronológiai viszonyait ismerteti, jogi szabályainak és karakteristikus tulajdonságainak résuméjét nyújtja és juridikai bibliographiát ad (p. 5—26.). E különben minden tekintetben kielégítő bevezetésnek csak egy olyan részlete van, a mely (részben bizonynyal a felhasznált forrásmű fogyatékosága miatt) nem egészen megnyugtató, t. i. a buddhizmus és a bráhmanizmus jelentőségének méltatása (p. 22—23.), — nevezetesen az az állítás, hogy 'Buddha reformációjának elterjedése véget vetett a bráhmanizmus rendszerének, megtörte a papi osztály kizárólagos uralmát, de ugyanakkor — és ez igen tanulságos — tönkretette India nemzeti létét, tönkretette politikai egységét és hatalmi pozícióját.' A bráhmanizmus soha, a buddhizmus virágkorában sem volt egészen megsemmisítve, ellenkezőleg: mint neobrahmanizmus vagy hinduizmus már a Kr. u. 2. sz. körül újra versenyre kelt gyűlölt ellenfelével s ezt a 12. sz. táján már teljesen kiszorította Indiából; — hogy pedig a buddhizmus mennyire nem ártott India 'nemzeti' létének (már a mennyire ilyesmiről egyáltalában szólni lehet!), politikai egységének és hatalmi állásának, azt az a körülmény illusztrálja, hogy csakis a buddhizmus fellépte utáni időkb. ben jelentkeznék nagy koncepcziójú imperialisztikus törekvések (*Candragupta, Aśoka* etc.) s hogy a buddhizmus fönnállása folyamán, mintegy másfél évezreden át, soha idegen hódító nem vetette meg lábát tartósan Indiában (cf. *Smith. The early history of India*², passim). A történeti tényekből levonható 'tanulság' tehát nem az, hogy a brahmanisztikus 'kegyetlen rideg osztályuralom', egy nemzet nagyságának volt fundamentuma', resp. hogy 'a bráhman politika', bukásával megbukott a hindu állam'. — Erdemes munkát végzett továbbá a szerkesztő azzal is, hogy *Büchler* fordítását összevetette a *Strechly*-féle francia fordítással és még inkább azzal, hogy — a mint ezt az e részben legkompetensebb fordító maga mondja — 'a jogi kifejezések fordítása tekintetében... számos értékes helyreigazító észrevételt tett és mindenütt irányító útmutatást adott, úgy hogy valósággal nemcsak ellenőrző szerkesztői, hanem munkatársi munkát is végzett' (p. 28.). Ha elgondoljuk, hogy oly jogi és indológiai képzettségű szakember, mint a mi enorm tudású *Mayr Aurél*unk, ritka, mint a fehér holló, csak helyeselni lehet, hogy az indologus a juristával szövetkezett, s a szerkesztő közreműködéséért nem csupán a fordító van hálára kötelezve.

A szerkesztő után a fordító veszi át a szót, a ki a maga bevezetésében (p. 27—56) mindenekelőtt fordításának külső formájáról, forrásairól, átírásáról etc. szól (p. 27—33). A verses eredetit prózában adta — igen helyesen: a tartalom itt annyira fontos és versekbe nyügözött törvénykönyv, oly aesthetikai monstrum, hogy a különben is kétes poetikus értékű slókat teljes joggal lehetett mellőzni, a mint különben minden európai fordító is elejtette. — A mi a transcriptiót illeti, fordító a ZDMG. módszerét követi — megint igen helyesen: philológiai igényekkel fellépő szakmunkában a magyaros átírásnak semmi értelme és jogosultsága. Néhány gyakran előforduló szó mégis

magyar ruhába van öltöztetve (p. 33), de három közöttük helytelenül van átírva: *brāhmaṇa* nem lehet *brāhman*, *śloka* nem *szlóka* (már a következetesség kedvéért sem, cf. *śūdra*: *súdra*, *śāstra*: *sásztra*), *vaiśya* plane nem *vájša*, hanem — ha már minden áron kell — *brāhmaṇa*, *śloka*, *vajsja*. — A bevezetés többi részében az ind kultúra jogi és szociológiai jelenségei (kasztrendszer, brahmanizmus, családi élet etc.) kerülnek szóba s a Manu-kodex régi és újabb elemeinek kérdése van érintve (p. 34—35). A *jāti* 'kaszt' szónál (p. 38) említhető lett volna, hogy első jelentése 'születés', a mi ép oly instructív, mint az, hogy *varṇa* 'kaszt' tkp. a m. 'szín'. — A 'túlvilág-tagadó' szó (p. 44) nem fűdi a skt. *nāstika* szó fogalmát, mindenesetre jobb 'istentagadó' v. 'hitetlen' (p. 61, 102), egészen jó volna 'nihilista', de persze: 'Die Worte sind nicht herrenlos'. — Az özvegyelégetés borzalmas intézményéről szerző túlságos enyhén ítél (p. 51): ha nem is volt ez 'brāhman' és 'vallási intézmény', a papi bestiák mindent elkövettek, hogy azzá legyen s a 'törvényes' kényszer hiányát a morális és társadalmi pressio bőven pótolta (cf. *Ball*, Tavernier's Travels in India II. 209—217. *Kaegi*, Der Rígv. 224. *Garbe*, Beitr. zur ind. Kulturgeschichte 141—182 etc.). — A polyandria kérdésében valamivel határozottabb álláspontot lehet elfoglalni (p. 54—55), a mennyiben t. i. e szokás, ha nem is strikte bizonyíthatólag, de minden valószínűség szerint nem-árja eredetű: *Jolly* is elismeri, hogy a polyandria ma napság főleg nem-árja törzseknél dívik (Recht u. Sitte, 48) s a Mahabháratában szereplő *Pāṇḍu*-fiak kétségkívül nem-árja usurpátorok (cf. *Schroeder*, Indiens Lit. u. Cultur, 487. *Barnett*, Antiquities of India, 11 etc.).

A fordító bevezetése után következik az érdemleges rész: a codex (p. 57—195) és pedig az I—VII. és X—XII. könyv bő kivonatban s a VIII. és IX. könyv (az egésznek mintegy ²/₇ része) fordításban. A fordító a legjobb szöveget, a *Jolly*-féle editiót, vette alapul s a legjobb segédeszközöket, főleg a *Büchler*-féle kitűnő fordítást, használta. *Büchler* fordítása nem mindig elég magyaros, de csak azért nem, mert a fordító mindig az elérhető legnagyobb hűségre törekszik: s akribia tekintetében alighanem versenytárs nélkül áll honi fordítóink között. Mivel a fordító didaktikai czélt is akart szolgálni (cf. p. 30—31), recensens kénytelen volt a lehető legszigorúbb mértéket alkalmazni, de még így is csak az alábbi, többé-kevésbbé megszívlelhető észrevételeket teheti.

1. Többé-kevésbbé kifogásolható a fordítás a következő esetekben (a sanskrit phrasis előtt áll a kifogásolt fordítás, utána a helyesbítés):

VIII. 4. 'üzlettárssal együtt folytatott kereskedés': *saṁbhūya samutthānam*: 'közös vállalkozás'.

VIII. 6. 'támadás és rágalmozás esete': *pāruṣyaṁ daṇḍavā-cikam*: 'reális és verbális injuria', 'tetteleges és szóbeli sértés'.

VIII. 14. 'A hol pedig': *yatra ... hi*: 'mert a hol'.

VIII. 23. 'higgadtan': *saṁāhitaḥ*: 'magát összeszedve, figyelmét a tárgyra irányozva' etc.

VIII. 24. 'Mindkettőt, úgy a hasznosat, mint a kártékonyat felismervén, de csakis az igazság vagy igazságtalanság szerint': *arthā-narthaḥ ubhāu buddhivā dharmādharmaṁ ca kīrṇaṇ*: 'csupán az igazat

és a nem-igazat vélté hasznosnak és károsnak', i. e. ,abban a meggyőződésben, hogy csak az igazság hasznos' etc.

VIII. 42. ,Ha az emberek mindnyájan elvégzik a saját teendőiket s ki-ki arra törekszik, hogy a kötelességét megtegye': *svāni karmaṇi kurvāṇāḥ ... mānavāḥ ... svē svē karmaṇy avasthitāḥ* : ,ha az emberek a maguk dolgait végzik s kiki megmarad a maga dolga mellett'.

VIII. 43. ,azt a pert pedig semmiesetre se hanyagolja el': *na ca ... grasētārtham kathamcana* : ,ne nyomja el, ne szüntesse be'.

VIII. 50. ,Ha valamely hitelező a maga tulajdonát visszaszerzi az adóstól, azt a király ne rója meg': *yaḥ svayam sādhyēd artham uttamaraṇo 'dhamarṇikāt, na sa rājābhīyoktavyaḥ* : ,amely hitelező maga szerzi vissza etc., azt a király ne üldöztesse', i. e. ,ne helyeztesse vád alá'.

VIII. 72. ,rágalmazások és támadások ügyében': *rāgaṇḍayoh* ... *pāruṣyē* : ,szóbeli és tetteges sértés esetében'.

VIII. 77. ,de nem [lehetnek] nők többen együttvéve, még ha tiszta jelleműek is': *bahvayah śucyō 'pi na striyah* : ,de nők nem [lehetnek tanuk], még ha többen vannak és tiszták i. e. feddhetetlenek is'.

VIII. 93. ,megnyírva': *muṇḍaḥ kapālēna* ,kopaszra nyírt fejjel'.

VIII. 112. ,nem halálos veszedelmet okozó': *nāsti pātakam* : ,nem kaszt-vesztéssel járó [scil. vétség]'.

VIII. 126. ,a [vétkes] képességét': *sāra-* : ,a [tettes] vagyoni állapotát'.

VIII. 132. ,az [összes] mennyiségek közül a legkisebbet': *prathamam tat-pramāṇānam* : ,e mértékek (súlyok) közt a legkisebbet'.

VIII. 138. ,van megállapítva': *viññeyah* : ,állapítandó meg'.

VIII. 170. ,bármennyire van is elszegényedve'... ,bármilyen gazdag legyen is': *parikṣiṇō 'pi ... samṛddhō 'pi* : ,még ha elszegényedett is'... ,még ha gazdag is'.

VIII. 267. ,a vájsa... százat': *vaiśyō 'dhyardhaśatam* : ,a vájsa másfél-százat'.

VIII. 274. ,Aki vaknak... félszeműnek... nevez valakit': *kāṇam ... khaṇjam anyam ... bruvan* : ,aki félszeműnek... sántának mond mást'.

VIII. 281. ,az ülepét hasítsa fel': *sphicam ... avakartayēt* : ,vágassa le'.

VIII. 381. ,ennek a megölésére még eszében se gondoljon': *asya vadham ... manasāpi na cintayēt* : talán ,szíve legmélyén' (,álmában') ,se gondoljon rá'.

VIII. 395. ,illesse... a kellő szívesseggel': *sampūjayēt* : ,bánjon vele tisztelettel'.

IX. 6. ,figyelemmel kísérvén ezt (a törvényt)': *paśyantō dhar-mam* : ,szem előtt tartva'.

IX. 6. ,törekedjenek': *yatantē* : ,törekszenek'.

IX. 8. ,A férj, a feleségétől megfogantatva': *patir bhāryām sam-praviśya* : ,conjugem intrans' (így helyesen p. 231).

IX. 8. ,mert hát a szülőanyának... épen az adja a ,szülő, nevet, hogy általa újraszületik... [a férj]': *jāyāyās tad dhi jāyātvam*,

yad asyām jāyatē punah : ,mert a feleségnek a feleség-volta az (i. e. a feleség éppen az által feleség), hogy ő benne születik újra [a férj] — népetymologiai mesterkedés!

IX. 17. ,Az ágy, ülőhely ... [kedvelését] ... helyezte az asz-szonyokba Manu': *śayyāsanam ... śtribhyō Manur akalpayat* : ,jut-tatta nekik'.

IX. 26. ,Ha a nők a gyermeknevelés okáért nagy szerencsét (áldást) hoznak ..., akkor köztük és a Śri-istennők ... között nincs semmiféle különbség az otthonokban': *prajānārthan mahābhāgāh ... śtriyāh śriyaśca gēhēṣu na viśēṣo kaścana* : ,a szülés folytán kiválóak a nők s [ez esetben] köztük és Śri istennő (resp. a szerencse etc.) közt nincs a házban semmi különbség' v. mutatis mutandis és alig-hanem helyesebben : ,a szülés folytán kiválóak a nők s a szépségnek a házban nincs semmi elsőbbsége' (i. e. a szülő nő a ház ékessége, nem a szép asszony).

IX. 33. ,a termőföldnek és a mának együtthatása által jön létre etc.': *kṣētra-bija-samāyōgāt* : ,föld és mag egyesülése által'.

IX. 63. ,kasztjukat vesztik': *patitāu syātām* : ,k. veszítsék'.

2. Egy-egy szó fordítatlan maradt a következő esetekben : VIII. 9. *tu* ,pedig'. — VIII. 34. *raja* ,a király'. — VIII. 38. [*kṣatriya-*] *viśōh* ,[a kṣatriyára] és a viśīyāra nézve'. — VIII. 468. *nāvi* ,a hajóban'. — IX. 100. *duhitṛ-vikrayam* ,a leányt'. — IX. 319. *sarvathā* ,minden körülmények között'.

3. Abból a szögletes zárójelből, a melybe a fordító az eredeti-ben hiányzó, de odagondolandó szavakat foglalta, egyes szavak kiveen-dők, így pl. : VIII. 79. ,a tanuk': *sākṣīnah*, — VIII. 97. ,tanuvallo-mással': *sākṣyē*. — VIII. 294. ,egyenként (százra)': *śatām śatam*. — VIII. 362. ,a saját': *ātma-*. — VIII. 368. ,a megátalkodástól': *pra-saṅga*. — VIII. 399. ,meg van tiltva': *pratiśiddhāni*. — IX. 59. ,a férj (testvére)': *dēvarād*. — IX. 97. ,a vőlegény (fivéréhez)': *dēvarāya*.

4. Egyes, az eredetiben meg nem levő szavak az említett szög-letes zárójelbe beveendőek (resp. egyszerűen elhagyandók), így pl. VIII. 2. ,lévén'. — VIII. 3. ,a szokásaiból'. — VIII. 15. ,mindnyájunkat' [*nah* ,minket']. — VIII. 35. ,talált', — VIII. 41. ,egyes'. — VIII. 45. ,mindig'. — VIII. 57. ,tanúim'. — VIII. 62. ,mindannyian'. — VIII. 70. ,tanu'. — VIII. 97. ,a tanúskodás alkalmával'. — VIII. 170. ,de viszont'. — VIII. 291. ,valamelyik'. — VIII. 327. ,különféle'. — IX. 3. ,egyáltalában'. — IX. 12. ,és pontos'. — IX. 40. ,növény'. — IX. 234. ,panával'. — IX. 268. ,a kémek' etc.

Ha persze a szerzőtől hangsúlyozott didaktikai intentiót mel-lőzzük, ez észrevételek túlnyomó többsége elesik.

A VIII. és IX. könyvhöz készült bőséges *Jegyzetek* (p. 196–251) részben szintén eminenter philologiai és didaktikai jellegűek s lépten-nyomon bizonyítják, hogy a fordító milyen alaposan felhasználta for-rásait, valamint azt is, hogy csakugyan a legapróbb részletekig igye-kezett az eredeti értelmébe behatolni, v. ö. az olyan magyarázatokat, mint *bālābhāvat* ,gyermek(nek)-levésből' (p. 219), *alāndhana* ,elég-pénzű' (p. 212) etc. E jegyzetekhez a következő észrevételek tehetők.

p. 200. ad VIII. 41. A skt. *sva-* szigorúan véve nem a lat. *suo-* < **suo-*, hanem a gör. *δ-* < **suo-* és pedig használat tekin-tetében is, cf. Od. ι 28 ἴς γαίης, Il. V 142 οὐ πατρός etc.

p. 206. ad VIII. 105. Egy *Sarasvatī* nevű folyócska a traditio által megszentelt *Brahmāvarta* határa volt.

p. 233. ad IX. 66. A lat. *venus* = skt. *vānah*; a skt. *vēnā*-legfőlegb. egy lehetséges, ki nem mutatható perfectikus **vēn-* révén függhet össze a latin szóval (*pācati*: *pēc*: *vanati*: **vēn-*).

p. 238. ad IX. 138. A skt. *putra*- 'fiú' olytén értelmezése, hogy 'a put- pokoltól megmentő' nem nyilvánvalóan, hanem egész biztosan népetymologia s a *-tra*- képző és a *trāyatē* 'véd' verbum kapcsolata nem 'aligha', hanem teljességgel lehetetlen.

p. 243. ad IX. 199. *na nirhāraṁ kuryuh*: 'ne csináljanak kivévést', recte: 'elvévést'.

p. 245-246. ad IX. 227. A játékszenvedély illusztrálására a legjobb példa *Yudhiṣṭhira*, a ki eljátszsa nemcsak mindenét, hanem saját magát, négy fitestvérét és közös feleségüket is.

p. 250. ad IX. 310. A skt. *syāt* nem a lat. *sit*, hanem az ólat. *siet*.

p. 234. ad IX. 92. A *svayamvara* ismeretes példái még az eposban *Sāvitrī* és *Draupadī*.

A tartalmas *Index* (p. 252-262) elő fogja mozdítani a munka hasznavehetőségét.

A *sajtóhibák* (p. 263) jegyzékébe felveendők még a köv. skt. szók (csak a javított alakot adom): p. 147. *jāyā*-; p. 166. *sahōdha*-; p. 92. *dūta*-; p. 214. *vinipātē*; p. 221. *ākṣarayan*; p. 222. *prāṇa*- és *vraṇa*- *śōnitayoh*; p. 225. *ākṣarita*-; p. 246. *pūrvē*.

Beható és részletes vizsgálat alapján recensens oda konkludál, hogy a munka határozottan nyeresége a hazai indologiai irodalomnak. *Büchler* komoly és érdemes munkát végzett s igen kíváncsatos volna, hogy alapos képzettségével és lelkiismeretességével teljesen az indologia szolgálatába álljon. Reméljük, hogy minél előbb és minél gyakrabban fogunk vele e téren találkozni. Faxit deus!

(Budapest.)

SCHMIDT JÓZSEF.

Pulszky Ferencz kisebb dolgozatai. Sajtó alá rendezte *Ldbán Antal*.

Bevezetéssel ellátta *Marczali Henrik*. Budapest, a M. Tud. Akadémia kiadása, 1914. (A M. T. Akad. Könyvkiadó Vállalata, új folyam, 1914—1916. cziklus.) 8-r., 2+LXXI+291+1 l.

Éltrevaló gondolat oly íróknak, a kik a tudomány különböző fajaiban s e mellett a nagyobb közönséget is érdeklő nem szorosan vett szakszerű irodalomban is maradándó nevet vívtak ki maguknak. kisebb dolgozatait összegyűjtve *gondosan* kiadni. Nem ok nélkül hangsúlyozzuk, hogy *gondosan*. Ha az író egyben-másban úttörő volt (mint például Hunfalvy Pál, Ipolyi Arnold, Pulszky Ferencz, stb.), de az utóbbi évek fejlődése többé-kevésbé meghaladta: a kiadónak elengedhetetlen kötelessége az összegyűjtött dolgozatok helyének kijelölésével s értékének kritikai mérlegelésével okát adni az összegyűjtött munkák új kiadásának. Nem annyira azt kívánjuk, hogy a gyűjtő vagy szerkesztő az illető író általános jellemzésével vezesse be az ilyen kötetet, mint a jelen esetben *Marczali Henrik Pulszky Ferencz* kisebb dolgozatait, mint inkább hogy az összegyűjtött dolgozatok irodalmi becsét próbálja megállapítani. Azután meg a gyűjtésben, szer-

kesztésben is bizonyos szempontok s ne esetleges körülmények vagy éppen a *találomra* való csoportosítás elvtelenségei vezessék. Mert bármilyen előkelő tudós vagy más író munkáival tesz is kísérletet a kiadó, maga a név ritkán elégséges a vele megjegyzett, néha félszáznál távolabbi időből összeszedett kisebb dolgozatok érdekkeltésére. Az olvasó mindég világosan akar látni s tájékozódni óhajt: miféle hely illeti meg az újonnan megjelent műveket; mivel igazolhatni az oly dolgozatok újra kiadását, a melyek úgy szólva csak a napi érdeklődésre számítottak.

Ha e most érintett — úgy véljük — nagyrészt elemi kíváncsagságok szerint kell ítéletet mondanunk Pulszky Ferencznek újabban megjelent kisebb dolgozatairól, sajnálattal jegyezzük meg, hogy e könyv szerkesztése ellen számos kifogás tehető. Mert bármikép akarnánk is valami vezérlő szempontot fődőzni fel a nagyon különböző fajú dolgozatok összeválogatásában, ilyet semmikép sem sikerül találni; sem az egyes cikkek tartalma, sem megjelenésük ideje nem kínálkozik a szerkesztés irányító gondolatául. Másfelől még arról sem éppen fölösleges szólni: vajjon minden egyes apróság érdemes-e a külön kötetben való új kiadásra, mint például *A Fővárosi Lapok szerkesztőségéhez* (1880) intézett néhány sor. Nem tagadható, hogy Pulszky Ferencznek, nagy műveltségénél, eredeti ötletekben való gazdagságánál s ritka szókimondó bátorságánál fogva még kisebb cikkeiben is rendszeren találunk valamit, a mit érdemes volt *egyszer* meghallani; de ha azt kívánjuk, hogy az ilyen kisebb cikkek újra összegyűjtve is érdeklődést keltsenek, legalább föl kell világosítanunk iratásuk körülményeit s az alkalmat, a melynek létrejöttüket köszönik. Nem hihetjük, hogy a szerkesztő, a ki — mint a könyv végén olvasható megjegyzésből igaz részvétellel értesülünk — «a déli harctéren súlyosan megsebesült és még most is betegesen fekszik», ha nyugodtan végezheti munkáját, ilyen *találomra* összeszedett cikkek kiadásával lépett volna a művelt közönség elé. Mindenesetre kár volt a Kiadó Vállalatnak helyette más hozzáértő íróra nem bízni a könyv szerkesztését, talán éppen Marczali Henrikre, a ki — mint bevezető értékes tanulmánya mutatja — könnyen befejezhette volna a megkezdett munkát, sőt akár újból is kezdhette volna s Pulszky Ferencznek egynemű vagy hasonló tartalmú, esetleg csak régebbi korbeli dolgozataiból jól szerkesztett kötetet állíthatott volna össze.

Nem hivatkozunk Pulszkynak közismert értekezéseire, például az *Eszmék Magyarország történetének philosophiájához*, vagy a *Dedk Ferencz* címűekre, a melyek az *Olcsó Könyvtárban* külön is megjelentek, bár ezeket nagyobb kötetbe gyűjteni még mindig érdemes volna; de például a *Gr. Széchenyi István akadémiai beszéde körül*, *Töredék Széchenyi István jellemrajzához*, *Kossuth könyve*, *A régi Pest stb.* című dolgozatait, a Dessewffy Aurélról, Eötvösről, Trefort Ágostoról stb. írt cikkeit nem érdemesebb lett volna e összegyűjteni, mint még *A népmondákról* szóló rövid elmfuttatását vagy a *Petőfi és a magyar kritika* címűt is, a melyben Pulszky önmagát ismétli, vagyis a *Petőfiről* írt első bírálatát majdnem egészen újra lenyomatja? (S a könyv is hűségesen ismétli a már előbb egész terjedelmében közölt cikkeknek jó részét, holott elég lett volna megjegyezni, hogy a szerző a már előbb közzétett cikkeknek mely részeit idézi.) *A parlamentaris-*

musról is nem egy cikket írt Pulszky, de a sok közül a könyv ép csak egyet talál érdemesnek újra közleni.

Azonban nemcsak a szerkesztés ellen tehető kifogás, hanem a könyv szedésének átnézése ellen is. Marczali tanulmányában, valamint Pulszky dolgozataiban is lépten-nyomon zavarólag hatnak olyan sajtóhibák is, a melyek a kevésbbé művelt olvasót tévútra vezetik; p. o. *II. Julius* (e. h. *II.*) pápa (66. l.); — *emléket* e. h. *elméket* (263. l.); vagy csupa értelmetlenségek: *edengelé* (131. l.). És sehol egy szó jegyzet nem mondjuk a szerkesztésben követett vezérelvekre nézve, de csak bár a tartalom egyik-másik olyan részéhez, a mely nagyon is fölkelti a kritikai ellenmondást.

Pulszky régebbi dolgozatai az író fejlődése szempontjából általában ismeretterjesztő tartalmuknál fogva egyaránt érdekesek. Úgy tetszik, az 1848 előtti dolgozataiban a magyar nemzetiség eszméje mindenütt kifejezést keres és talál. Jól esik a huszonkétéves ifjúnak műértő megjegyzései közt ottan-ottan magyar érzésére hivatkoznia; szinte önkénytelenül tolul ajkára egy-egy oly észrevétel, a mely tulajdonkép a magyar ifjú hazaszeretetéből mint kútforrásból ered. *Úti vázlatainak* bevezetésében büszkén hasonlíttja össze a magyar költészetet a külföldivel s nagyobb reményt táplál jövődjő felől, mint minden más nemzeté felől, mivelhogy a mienknek *központja a nemzetiség, hazafiság* (6. l.). Prágában a múzeum kéziratai közt Origines kötésen legott ráismer Zápolyai ezüst czímerére, a kinek a kézirat tulajdona volt (10. l.). Lipcsében a Poniatowszky emlékére berendezett termekben őrzött emléksorok közt is az az epigramm maradja meg legjobban figyelmét, a mely egy fájdalmas hazafi sóhajt fejez ki (24. l.). Nagy Frigyes emlékeit vizsgálva nem tudja elnyomni magyar hazafi érzelmét s nemzeti felfogását, a mely homlokegyenest ellenkezik a felvilágosult, korlátlanul uralkodó fejedelmeknek a nemzetiséget semmibe sem vevő felfogásával. «A *'hazája'* nemzetiségét megvetőt — írja Pulszky — soha sem szerettem» (26. l.). A Spree szemlélete szomorú megjegyzésre készíti; a Dunához hasonlítva csekély folyó az, amde Berlin mellett vitorlás hajók szeldek át meg át, a mi Dunánkon pedig ezek még ismeretlenek (38. l.). Azt is szomorúan jegyzi meg, hogy a berlini múzeumot a közkatonák seregestül látogatják; sajnos, a mienket még a jobbmódú közönség is nagy ritkán keresi föl (39. l.). Szívére köti nemzetének az ottani ipariskola utánzását (42. l.). Mint a nagy Széchenyinek, Pulszky is lépten-nyomon saját hazáját juttatják eszébe a külföldi polgárosodás különféle jelenségei s felsóhajt Oxfordhoz közel Plenheimben: «Beh sokszor jut eszébe az embernek külföldön a kedves haza!» (51. l.) Angolországban a nagy anyagi jólét mellett azt veszi észre, hogy azzal az erkölcsi erő nincs egyensúlyban, tehát az ily anyagi jólétet haszontalannak tartja (56. l.). Írországban a természet csudái egészen magukkal ragadják, s egyik öbölben látva a tenger habjainak nyugtalanságát, az a gondolat ütődik elméjébe, hogy az ide-oda zajgó hullámok talán Amerikából, a szabadság földjéről hoznak neki valami üzenetet. Lehajlik hozzájuk, hogy jobban megértse szavukat, de hiába. Az evezők közül azonban az egyik csakugyan megérti, mert a neki nyújtott palackot a vallásszabadság megnyeréséért őríti (61. l.).

Ez *Úti vázlatokban* az ifjú műtörténésznek számos talpraesett

megjegyzése a kor műveltségéhez arányítva szinte úttörő hatással lehetett a magyar olvasókra, hisz még mai nap sem avult el. Ezenkívül még három műtörténelmi tárgyú dolgozat olvasható a könyvben: *A régi műemlékek befolyása az új művészetre*, *Az élet és művészet* és *A múzeumokról*. Az elsőben legtöbb tanulmány eredménye látható, de az író eredeti gondolkozása is mindenütt feltűnik. A római művészet elhanyaglását a nemzeti érzés kivesztének tulajdonítja s a művészi pályára készülő ifjakat a nemzeti élet tanulmányozására utasítja, abban találva egy Raphael, egy Rubens, egy Rembrandt művészetének főtípkát, hogy nemzetük emberei voltak, s műveikben «hazájuk látta magát megdicsőítve» (155., 158., 161. l.).

Az *Élet és művészet*ben mély meggyőződéssel s bátor hangon tör lándzsát a művészet istápolása mellett, például hozza fel a külföld legnagyobb államférfiain, a kik pihenő óráikat a művészetnek s régiségtudománynak szentelik. Sajnos, mi még csak a kezdet kezdetén vagyunk (1845) s vajmi kevés biztató jelenséget látunk: «Mintha bizony a magyar fajnak nem volna elég fogékonysága a szép iránt; mintha a művészet bája reánk semmi hatással nem bírna». De a harminczéves műtörténész a külföldi művészet varázsa nagyobb erővel tartja fogva, semhogy a magunk művészi remekeit voltaképi nagyságukban tudná méltányolni. Feltűnő például, hogy a kassai dómot nem tartja a művészet remekének s a bártfai és lőcsei templomokkal együtt a Mátyás korabeli német mesterek munkájának mondja (169. l.). Annál tanulságosabb *A múzeumokról* írt értekezése, az ő nagy műismeretének fényes bizonyossága.

Sokkal csekélyebb értékűek politikai dolgozatai, a *Centralisatio* s *A parlamentarismus*; ezek legfőlebb az ő eredeti gondolkozása szempontjából érdemelhetnek némi figyelmet. Ellenben az irodalom- s politikai történelmi tárgyú dolgozatai még ma sem avultak el. A *Népmondáknak* (1840) ugyan csak az a becse, hogy Pulszky az elsők közt buzgólkodik a népköltészet termékeinek gyűjtése mellett, s maga is közöl felvidéki népmondákat irodalmi nyelvre átirva vagy fordítva; de a Petőfiről írt bírálata minden hibái mellett is maradandó bizonyítéka az ő demokratikus felfogásának s az újabbkori szellemi áramlatok alapos megértésének. Nincs miért szóvá tennünk Petőfi «aljas hangjáról», «dagályáról» s a *Felhőkről* táplált hibás véleményét; valamint azt a téves adatát sem, a mely szerint Vörösmarty és Bajza nem akarták buzdítani Petőfit pályája elején (245. l.); holott épen Vörösmarty adatta ki Petőfi első kötetét, stb. Ez csak azon túlzások közé tartozik, a melyek néha a munka hevében elkapják az író. P. o. midőn a múlt század harminczas-negyvenes éveiben működő íróinkat nyelvökre nézve annyira idegenszerűeknek hiszi és hirdeti, hogy — úgy mond — «*francziául írnak* habár magyar szavakkal» (186. l.). Vagy a központosító rendszer teljes elítélése; vagy az irányköltészet meg nem értése. Egyébiránt *A falu jegyzőjéről* írt bírálata sok tekintetben érdekes. Szerinte ugyan a költészet és politika össze nem egyeztethető; de azért fejlett műérzéke jól fölismeri a regény fényoldalait. Úgy véljük, a kérdés ma már el van döntve, s határozottan Eötvösnek van igaza, s nem Pulszkynek. Azért, hogy a mű irányregény, lehetne valódi remek is, ha a kor eszméit képviselő személyek működése különben erős lélektani kapcsolatban volna egy-

mással. Azonban Viola történetét Pulszky is a regény legművészebb részének tekinti s ebben a költő felfogását s jellemzés módját egyaránt nagyra becsüli. Még érdekesebb e bírálat egy másik szempontból. Pulszky, a ki a magyar nyelvet leginkább az anyai nagyapai háznál tanulja, s nemcsak a kezdő írón, hanem később is folyvást érzik rajta bizonyos idegenszerűség, megrója Eötvöst «nem magyaros és correct» nyelve miatt. S a felhozott példákban majd kivétel nélkül igaza van; az általa ajánlott szó vagy kifejezés határozottan jobb, magyarosabb. A megrótt kifejezések kerülését nemcsak Eötvösnek, hanem minden magyar írónak szívére köti, mivelhogy «az eredeti őszformák káros elhanyagolásával idegen nyelvekből vett gym-gyom kifejezések oly buján verték fel fakadó irodalmunkat, hogy csak elvétele akadhatunk munkára, melynek olvasása közben oka ne lenne a még meg nem romlott ízlésű magyarnak méltó bosszankodásra gerjedni» (214. l.).

Sajnos ez idézet tartalma és célzata még napjainkban is nagyon időszerű.¹⁾

(Budapest.)

VÁCZY JÁNOS.

Walter Pater: Görög tanulmányok. Fordította Kőszegi László, átnézte dr. Reichard Piroska. Budapest, 1914. A Magy. Tud. Akad. kiadása. 4 + 324 l.

A fordító az EPhK. 1914. évf. 5. számában Sebestyén Károly Pater-fordítását bírálva ezzel kezdi: «Walter Pater talán a legfinomabb angol esztéta. Nemcsak mély gondolkodó, hanem költő is, hangulatos és képekben dús előadású. Sajátos nyelvhasználatának megértése a közönségesnél jóval nagyobb angol tudást kíván, egyenértékű tolmácsolása pedig, esztétikai és művészettörténeti képzettségen kívül szerető elmélyedést és küzdelmes kitartást.» E pár sor, valamint a fordító bevezetésében foglaltak, Walter Pater írói egyéniségéről, stílusáról, gondolat-szöveési módjáról találóan jelzi a Pater-fordítás nehézségeit; annak a bejelentésével pedig, hogy a fordító a jelen munkában, a szöveghez ragaszkodó lehető legnagyobb hűség mellett, megőrizve a mondat «külső hangzatosságát és nagy kerekdedségét», hiányos átmenetek kitöltésével szinte «magyarázatos kiadás végzésére» törekszik, olyan súlyos követelményeket ró önönmagára, hogy a bírálóban a legnagyobb várakozásokat kelti, s a legmagasabb mérték alkalmazására jogosítja.

Örömmel lehet konstatálni, hogy a fordító a várakozásokat teljes mértékben kielégíti. A fordítás hű is, szép is, csodálatosan simul a szerző belső nyelvezetéhez, — a mi Pater comprimált, gondolatoktól szinte összeroszkodó mondatainál nem kis teljesítmény —,

¹⁾ Érdekesnek tartjuk Pulszky néhány új szavát (a melyeket egyébiránt nemcsak ő használt) megjegyezni; ezek ma már vagy egészen elváltozott alakban élnek, vagy sehogy. P. o. *park* = mulató erdő (96. l.), *bassin* = vízfogó (98. l.), *bureaukratia* = hivatalnok-uralkodás (132. l.), *enthusiasmus* = fellengés (137. l.). — *Közepül, közepít* = összpontosul, összpontosít értelemben (115., 116., 123., 139., 179. l.), — *szabadíték* = privilegium? (főurak *szabadítékai*, — ritkul a *szabadíték* és előjog; 115., 123. l.).

azonkívül pedig meglepően eltalálta a fordító az eredetinek nyelv-melodiját, érte ezalatt a fordítás azon tulajdonságát, hogy hangosan felolvasva a szónoki hangemelkedésnek majdnem ugyanazt a fokát váltja ki, mint az eredeti, — ugyancsak fontos körülmény Walter Pater műveinek átültetésénél.

Epen a fordítás általános jelessége folytán a szöveg meg nem értéséről szó sem lehet, — miről különbben az átnéző avatottsága s lelkiismeretessége is kezeskedik —, ellenben fordulnak elő egyes árnyalati eltérések, apró fogyatkozások, melyek nem az angol nyelvtudás vagy tárgyismeret hiányából fakadnak, hanem többnyire valami elfogult, de tudatosan követett nézet eredményei. Ezért is a kifogásolt passzusok helyesbítései nem akarnak emendált fordítások lenni, hanem inkább mondat- vagy gondolat-analysisek, esetleg paraphrasisok, hogy azt az árnyalati eltérést, mely futólagos olvasáskor nem szembetűnő, jobban érzékeltessék. (Az eredeti szöveget a Macmillan-kiadás szerint idézem.)¹⁾

Több helyen nem helyeselhető a «suggestion» szó latinos formában való átvétele a magyarba. Így a következő passzusban. Eredeti: (20. l.) ... modified by the special limitations, the special *privileges of insight or suggestion* ... Ford.: (25. l.) Ez emberek számára Dionysosnak ... gondolata ... egy teljes vallás volt, az egész emberi tapasztalatnak megszentelt kifejezése vagy magyarázata; és ezt módosították azután értelmi erejük vagy *suggestio* iránt való *fogékonyságuk* sajátos korlátozottságai és előjogai. Helyesebb volna: kitaláló, kezdeményező képesség, fantázia, *teremtő képzelet*, mely azt a «teljes vallást», azt a «megszentelt magyarázatot», korlátozottsága vagy kiváltságos ereje szerint, módosította. A magyar nyelvhasználatban a suggestio szó inkább a kívülről ható erőt jelenti — szinte medikális értelemben, úgy hogy a suggestio szó a magyar szövegben csak annak számára adja vissza az angol suggestio sokféle értelmét, ki angolul tud. Ugyancsak módosított, eltérő értelmet ad a suggestive szó latin átvétele a következő passzusnak «Az athletikai győztesek korszaka» című fejezetben (276. l.). Ered.: ... the glories of which Pindar sang in language suggestive of a sort of metallic beauty, firmly cut out and embossed like crowns of wild olive ... in crisp gold. Ford.: (276. l.) Valóban nem csaták korszaka ez, mint a minó az aeginai szobrokban van megörökítve, hanem békésebb viadaloké, miknek dicsőségét Pindaros *suggestiv nyelvezettel* énekelte meg, mely érczes szépségű és tömören van kifaragva és kiverve, mint ... babérkoszorúk — bodor aranyból. Itt a suggestiv szó, elszakítva az angol «of»-tól, az «érczes szépségű»-ből különálló attributumot teremt s így elveszti aktív jelentését, holott az angol szöveg azt fejezi ki, hogy Pindaros ezeknek a viadaloknak dicsőségét bizonyos nemű érczes szépséget *suggestáló, érzékeltető* nyelvezettel énekelte meg, mely tömören van kifaragva ... akárcsak babérkoszorúk aranyból. Vagy másképen: olyan nyelvezettel, mely egy nemét az érczes szépségnek suggerálja nekünk, azaz szép fémművet juttat eszünkbe, minélfogva a képeket úgy látjuk, mintha tömören volnának kifaragva, kivésve.

¹⁾ Greek studies: A series of Essays by Walter Pater. London, 1910. Macmillan & Co. Lím. 299 l.

Szintén nagyon nehezen kezelhető szó a «*delicate*», melyet a rordító *delicat*-, *delikáttal* ad viseza. Ennek jelentése az angolban is foppant sokféle. Murray, (*A new dictionary of the English language*) vagy 15 főjelentését, ezeken belül 7—8 mellékjelentését sorolja fel, úgy hogy kívánatos az ilyen ingadozó jelentésű szavaknál valami magyar kifejezést használni, bár éppen nem kifogásolható különben, — különösen *class. philologiai tárgyú műveknél* — a szavak latin vagy görög formáinak megtartása. A fordító gazdag, színes nyelvkincséből «a kultusz tárgyának *delicat* szépsége» (26. l.), «a görög szobrászat ajándékai mindig *delikátok*» (260. l.), «a súly *delikát* kiszámítása» mondatok *delicat* kifejezései helyett bizonyára talált volna megfelelő magyar szókat; vagy talán a *delikát* szót perpetuálni kívánja a magyar nyelvhasználatban?

Kétesnek találok a következő interpretálás helyességét: (11. l.) ... the feeling we too have of a life in the green world, always ready to assert its claim over our sympathetic fancy... Ford.: (26. l.) melyet (az érzést) különben mi is átélünk a fák, fűvek zöld világában játszó életnek megérzésével, s *rokonszenvező ábrándjainkhoz való jogát mindig készek is vagyunk elismerni*. Az «always ready» «mindig készek» szerintem nem mi ránk, hanem a «green-world»-ra, a «zöld világ»-ra vonatkozik, mely annyira eleven, élő, mintha minden perczen kész volna passivitásából kilépni s rokonszenvező ábrándjainkhoz való jussát követelni, érvényesíteni. Az «assert» szónak ugyancsak Murray-ben található nagyszámú jelentései közt, melyek mind az érvényesítés, követelés jelentése körül mozognak, megvan ugyan az «affirm, confirm», tehát a «megerősít, bizonyít» jelentés is, azonban a kép, mely szerint a zöld világ maga követeli jogait, sokkal elevenebb és inkább Pater szelleme szerint való.

Talán felesleges a következő interpolatio: (8. l.) ... puckering the forehead a little between the printed ears, on which the goodly hair of his animal strength grows low. Ford.: (31. l.) ... kissé ránczolja homlokát hegyes fülei közt, *halántékain meg mélyen* lenő állati erejének szőrös hajtása. A satyrok haja — az itt szóban levő praxitelesi typus szerint — a homlokon is mélyen lenő, a halántékokon végig a füleken is túl. (Roscher, *Ausführl. Lex. d. griech. u. röm. Mythol.*) Tehát az «on which» vonatkoztatható akár a homlokra, akár a fülekre betoldás nélkül.

Nem egészen fedi az értelmet «Az athletikai győztesek korszaka» című fejezethől a következő passus fordítása: (273. l.) ... so full of familiar sentiment, and of so much value as illustrating what is for us a somewhat empty period in the history of Greek art... Ford.: (274. l.) ... «mely oly tele van családi érzéssel és *oly nagy értékű*, minthogy olyasmit illusztrál, a mi egy kissé üres korszak számunkra a szorosabban vett görög képzőművészet történetében.» Itt, úgy látszik, az *of so much value* össze van tévesztve az *of such value* kifejezéssel, ennél fogva a helyes fordítás ez volna: ... mely annyiban értékes, annyi értékű, a mennyiben megvilágítja, illusztrál... Az «Euripides bachansnői» című fejezetben szintén van ilyen árnyalati eltérés. Ered.: (64. l.) ... and there is a strange variety of almost imitative sounds for such music in their very words. Ford.: (77. l.) ... «és meg van magukban a szavaikban valami különös változatossága

a hangutánzó elemeknek, melyek úgy illenek ahhoz a zenéhez.» Helyesebben: és meg van magukban a szavaikban, beszédükben az ilyen zenét alkotó, szinte azt utánzó hangoknak különös változatossága.

Nem elég csattanósan hat «A görög szobrászat kezdetei» című fejezetben a következő: (235. l.) Our own fancy must fill up the story of the unrecorded patience of workshop, into which we seem to peep through these scanty notices — the fatigue, the disappointments, the steps repeated, ending at last in that moment of success, which is all Pausanias records somewhat uncertainly. Ford.: (236. l.) «A mi képzeletünk kell, hogy kiegészítse ama műhely feljegyzetlen türelmének történetét, melybe mintha e gyér feljegyzéseken át belekukucskálhatnánk; történetét a fáradtságnak, a csalódásnak, a megismételt lépéseknek, melyek aztán utoljára a sikernek azon mozzanatában végződnek, melyet — s mindössze a melyet — említ csak Pausanias, kissé bizonytalanul.» Először is a «feljegyzetlen türelem» kifejezést lerontja «e gyér feljegyzések» kifejezés — s a befejező antithesis a fordításban nemcsak nem domborodik ki, hanem szinte megérthetetlen. Talán lehetett volna így: melyek végre a siker azon mozzanatában fejeződnek be, melyet Pausanias említ — s mindössze csak ezt említi — kissé bizonytalanul.

Ugyancsak ilyen, inkább formai kifogás alá esik a következő passus fordítása: (10. l.) . . . if the reader wishes to know, what . . . what . . . Ford.: (25. l.) Nos, ha az olvasó meg akarja érteni, mi volt . . . a jelentősége Dionysus vallásának, melyet . . . képviselt számukra egy . . . symbolum . . . A fordító az angol függő kérdés-szerkezete a «melyet» szóval megszakítja és így csorbitja a szónoki hatást, melyre W. Pater törekedett, mit könnyen elkerülhetett volna.

Ezekben közöltem a fordításban észlelt apró hiányok és eltérések szembeszökbőbbjeit, melyek mint látható, igazán elenyészőök, árnyalatiak csupán. Kifogásolásuk mindazonáltal nem kicsinyeskedésből, hanem a fordító tudása és ügyessége által támasztott, fokozottan *delikat* ízlés igényeiből fakad. A mi már most a fordító magyar nyelvhasználatát illeti, úgy látszik, hogy W. Pater stílusának néha túlzott keresettsége a fordítóra is hatott a kifejezések megválasztásában, esetleg alkotásában; másrészt pedig nyelvének színes változatosságához, tagadhatatlan lendületéhez bizonyos nyugatista modorosság is járul. Gyakran merész újító, s ilyenkor kifejezései mind eredetiek, szokatlanok, de nem mind találóak.

Kedvelt szavajárása a *ráelmélés*, mely azonban ebben az alkalmazásban: a kevésbé *ráelmélő* japán művészet (256. l.), nem épen sikerült. Merész szóösszetételek: *finom-furcsán* faragott (80. l.) quaintly carved, *finoman-furcsa confusio* (128. l.) quaint confusion, *furcsa-feltűnően* (161. l.) oddly értelemben. Ugyancsak különös s nem is egészen adequat kifejezés az «ismeretlen-homályos ránk nézve mint történelmi tény» — az angol «the theroic age thus dimly discerned as an actual thing» visszaadására. Ellenben ügyes kitétel: «*csodás-különösen* arany masque-kal borítva» (215. l.) ennek a kifejezésére: «most strangely covered up», mely érezteti a dolog különös és egyúttal meglepő voltát. Kissé erőltetett: kemény talajból *nőnek elő* (26. l.), keserű sóiból *jön elő* (80. l.), *kimunkálva* (137, 238. l.), *megcsinált*

(205. l.) a «best made things» fordítására. Az infinitivusok halmozása se nagyon tetszetős e helyen: (34. l.) melyre Pythia szokott *jósolni leülni*. Szinte bántó a következő kitétel: (170. l.) «az este leszálltai tűznél». Anglicismusként hat a sok *oly* a nagyon használatos angol *so* kifejezésére és a sok *ő*, pl. (122. l.) *ő* mindig a szőke istennő, *ő*, ki *oly* hosszan időzik a templomokban» vagy: (117. l.) «a nyár és virágok istennőjéből az éjnek... istennője lesz *ő*». — Vagy ez az appositio: «melyen *ő*, egy erős és komoly ifjú, áll Demeter és Persephone közt (107. l.): in which he stands, a firm and serious youth. Talán túlságosan szószerinti: «a görögöknek a föld műveléséről... előkelő gondolataik voltak» (114. l.) az angol «noble» visszaadására, úgyszintén az «again» ismét-tel való fordítása «ugyancsak» helyett ebben a mondatban: (200. l.) «középen van a király háza, csupa csillogás, ismét a különösen kidolgozott fémtől». Ellenben igen pragnans s az angolt híven visszaadó eredeti kifejezések a sok közül pl. *fürge* képzelem (26. l.):... nimble fancy; a magányos természetű *illatosan* (38. l.): breathing of remote nature; alvásból, halálból... *tömörült* össze (153. l.): she is compact of sleep... Nagyon szerencsés összevonás van ebben: (119. l.) «az ősi világ és legmaibb gondolataink között» ennek visszaadására: to the thoughts that really occupy our own minds. Igen ügyesen van megoldva a «supremely well executed object of vertu» fordítása ilyenképen: (205. l.) «egy felülmulthatatlan kivitelű technikai virtuozitás.»

Befejezésül nem állhatom meg, hogy az ecstasis szó orthographiája ellen ne tiltakozzam, melyet a fordító állandóan *extasis*-nak ír (l. pl. 34., 64. l.). Ez egyenesen orthographiai hiba (phonetice így volna: extázis) s egy class.-philol.-tárgyú könyvben fokozottan az. Jelen esetben pedig épenséggel W. Pater szellemének megtagadása, ki szerette a szavak eredeti formáját használni s ha az anglizált alak nem volna, bizonyára *ἔκστασις*-nak írta volna.

Mindezen kifogások mellett, melyek már fent jelzett természetüknel fogva nem annyira tartalmilag mint terjedelmileg látszanak soknak, örömmel üdvözljük e munkában fordító irodalmunk, — sőt mondhatnók —, a Patert fordító irodalom egyik legsikerültebb termékét.

(Budapest.)

CZEKE MARIANNE.

Nemzetiségi Ismertető Könyvtár. Szerkeszti: dr. Szabó Orest.

II. rész: *A magyarországi németek.* Budapest, 1913. 8-r. Második kötet.¹⁾ *A szepesi szász nép,* írta: dr. Bruckner Győző. 172 l.

Általános elismerést érdemlő munkát végzett Bruckner, a mikor a fenti gyűjteményes vállalat második kötetében annak a tüzetesebb bemutatására vállalkozott, hogy az országsszerte ismeretes «czipser» néphez mint fajhoz magyar hazánk multjában és jelenében milyen sokoldalú és értékes kultúrmunka fűződik. E sokszínű műveltségtörténeti képek megrajzolása főleg azzal válik rendkívül tanulságossá, hogy a szerző pl. a szepesi földművelés, ipar, kereskedelem stb. jelenét

¹⁾ Az első kötet ismertetését l. EPhK. jelen évf.-ának 401—404. l.

a mult tükrében mutatja be; de e tudományos értékek gyakorlati jelentőséget nyernek azzal, hogy a Szepesség helyi viszonyainak figyelembe vételével egyúttal feltárja azon eszközöket, melyekkel ezen — létében veszélyeztetett — népfaj jövője biztosítható. Teszi mindezt a jellegzetes kidomborító tömör tizenegy fejezetben, mely számos nehezen megközelíthető régebbi részletkutatás becses eredményeit, jórészt épen a saját bűvárkodásaiét, teszi a magyarság szélesebb rétegeinek könnyen hozzáférhetővé. A mellett azonban a szepesi nyelvészeti, irodalomtörténeti és etnografiai részletkutatások is értékesíthetik e mű egyes részeit, illetve adatait.

Az első fejezet (1—42. l.) a szepesi szász nép multjának tömör foglalatát adja és pedig oknyomozó modorban a legújabb szakirodalom felhasználásával. A nyelvészt kellemesen lepi meg benne, hogy a szepesi bevándorlók őshazájának megállapítása tekintetében (1—6. l.) ez a történelmi munka értékesíti elsőnek a nyelvhasonlítás eredményeit és hogy azokat történelmi adatokkal igyekszik támogatni. E szerint a felsőszepesiek (szepesi fel- és alföldiek) nyelvi és történelmi multja szoros összefüggésben áll a sziléziai és pedig bizonyos alsósziléziai (Diphthongierungsmundart) és osztrák-sziléziai (Bielitz vidéke) nyelvterületével, az alsószepesi bányavidéki pedig (gründler-nyelvjárás) a kriehayerekével együtt (Selmecz, Körmöcz stb.) nyelvi és legalább közvetett történelmi alapon a bajor-osztrák nyelvterülettel való összefüggésre mutat. De minthogy a déli (= alsó) szepesiek kérdésével kapcsolatban már úgysis kénytelenek vagyunk átlépni a «szepesi» elnevezésnek politikai határait, ajánlatos lett volna a kivándorlási terület kérdésében nemcsak Gedeon Alajosnak az alsó-meczenzféi nyelvjáráshoz fűzött nyelvhasonlítási eredményeit alapul venni, hanem a dobsinaikhoz kapcsolódókat is, bár itt az újabb nyelvi kutatások még nem vezettek teljesen egyező eredményre. (V. ö. Mráz Gusztáv: Magyarországi német nyelvjárások, 7. füz. és Lux Gyula: Zeitschrift für deutsche Mundarten 1912, 360. ll.).

A II. fejezet a szepesi szász nép közgazdaságáról szól, a III. az iparáról és kereskedelméről mond el jellemző, itt-ott országos jelentőségű adatokat. Az etnografust és nyelvészt egyaránt érdekelheti itt a czéhélettel összefüggő népszokások rajza és német elnevezéseik. Közülök nem egy, pl. a 63. lapon leírt libaverseny (Gansreissen) szokása, melyet ma a Szepességben már hiába keresünk, az erdélyi szászok közt — a nagy erdélyi szász tájszótár tanúsága szerint — még ma is él. A IV. fejezet a bányászat hanyatlásának okait tárja fel, az V. a fürdőügyet és az idegenforgalom hatását tárgyalja és röviden rámutat a Magyarországi Kárpátgyegesület tudományos tevékenységére. Nyelvtörténeti szempontból azonban meg kell jegyeznem, hogy Tátrafüred magyar elnevezése nem 1846-ban keletkezett (81. l.), hanem 1843-ban (v. ö. Magyar Nyelv 10. évf. 35. l.), de ez a helyreigazító adat csak Bruckner könyvének megjelenése után került nyilvánosságra.

Különösen becses a szepesi szász nép családi és társadalmi életéről szóló VI. fejezet, melyben az etnografus és a nyelvész megtalálja a keresztelői, esküvői, temetési és egyéb népszokásokat, továbbá a czéllövő versenyek leírását, illetve a mindezekre vonatkozó német megjelöléseket, a mely gondosságot e helyen dicsérőleg külön ki kell

emelnem. A közbe szőtt verses felköszöntők és verses feliratok az irodalomtörténet kutatóinak kis adalékokat szolgáltathatnak. Ugyane szempontokból becses a VII. fejezet is, mely a szepesi szászok lakását, ruházatát, étkezését ismerteti, míg a VIII. fejezet a Szepesség gazdag művészettörténelmi irodalmának élvezetes foglalatát adja.

A szepesi szász népköltéssel foglalkozó IX. fejezet mind a néprajzi, mind az irodalomtörténeti érdeklődést kiválóan szolgálja. Ebben jórészt Philip J. «Sagen aus der Karpathenwelt» cz. műve alapján tartalmilag ismerteti egyrészt a Magas Tátrára vonatkozó népmondákat (a «virágos kert» hegyi szelleme, a Tátra tündére stb.), melyeket pontosabban mitikus vagy démoni népregéknek kellett volna nevezni, másrészt meg a jellegzetesebb történeti mondákat (Tompának néhány szepesi tárgyú szép népregéje, továbbá a Podolin városához fűződő Krudinhob mondája stb.). A Thökölyiekről szóló mondakört, melyet épen a szerző gyűjtött össze és melynek történeti magvát finom érzékkel kihámozta (v. ö. Közlemények Szepesvármegye multjából I. évf. 218. ll.) a 147. lapon csupán csak megemlíti, de könyve olvasóinak irányítása érdekében legalább utalnia kellett volna e tanulmányára. Sőt nagyon kíváncsot lett volna, hogy a szerző a közöltéken kívül még a Stoinfalvához (németül Stojanfeld vagy Stoissdorf) fűződő jellegzetes történeti mondát is felvegye, melyben a nép mondaalkotó képzelete e község XV. századbeli elpusztulását a szörnyű tatárdulással hozta összefüggésbe. A szerző azután röviden, de helyesen összeegyezteti e népmondák jellemző tulajdonságait a szepesi szász néplélekkel (150. ll.), aztán rátér a szepesi népköltők (Lindner E., Wéber R. stb.) többnyire humoros színezetű működésére, de nagy kár, hogy a szepesi többirányú értékes tudományos működések áttekintő bemutatása helyett csupán csak a készülöben levő szepesi tájszótár megemlítésére szorítkozik.

Nagyon érdekes sőt hézagpótló összeállítást tartalmaz a következő (X.) fejezet, mely a szepesi németiségnek a magyar irodalomban való szerepléséről szól: a magyar költők aránylag keveset merítettek, de annál többet a prózaírók (Jókai: Lőcsei fehérasszony, Apja fia; Mikszáth: Kisértet Lublón, Fekete város; Krúdy: Podolini kísértet, Podolini takácsok; a régebbiek közül Jósika, Nagy Ignác stb.). A szerző vizsgálja az e művekben rejlő történeti alapot illetőleg korrajzot, etnografiát, a jellemek rajzában keresi a jellegzetes szepesi vonásokat és pl. Géczy Julianna történelmi szerepének kikutatásában értékesíti a legújabb adatokat is. Végül az utolsó (XI.) fejezet a szepesi németiség antropológiai és etnológiai jellemzését tartalmazza, kiemeli erőnyeit és hibáit. Előbbiektől főleg a szepesi néphumor megnyilatkozási módjaival ismerteti meg kimerítőbben és vonzó közvetlenséggel az olvasót.

Egészben véve ez a könyv akár megbízható tudományos tájékoztatóul, akár pedig könnyed előadású, érdekes olvasmányul mindenkinek melegen ajánlható.

(Aszód.)

GRÉB GYULA.

Ekkehard. Történet a X. századból. Irta Scheffel József Viktor, Fordította Antal Géza. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. Budapest, Franklin-Társulat. 1914. 8 r., XXXII. 663 l. Ára 8 K.

Bevezető soraiban a fordító csodálkozik, hogy e szépséges és hozzá a magyar történelembe vágó mű hatvan esztendő alatt nem talált nálunk átültetőre. A fordító felhozta okok és — a mire a fordító nem gondol — a magyar portyázók ellenszenves rajza, a miben Scheffel csak a germán élet dicsőítőjének költői szabadságával élt, teljes okát nem adják a mű figyelmen kívül hagyásának. Az Ekkehard csak kiragadott példa rá, hogy a német irodalom nagyjai — nem tekintve a világirodalmivá emelkedetteket — nálunk kevésbé népszerűek.

A fordító Scheffel rövid életrajzát nyújtva helyesen utal élményeire, kiemelve szívének történetét. Mert Ekkehard nem annyira a forró képzelő erő, mint mélységes átélés formába öltözése. Egyről feledekezik meg Antal: Scheffel korának szelleméről. Nem Scheffel az egyedüli, a ki az előtte lealkonyuló kor irodalmának vásári lármájából a multba és a szív költészetéhez menekül.

Jó fordítótól önmegtagadást várunk minden bármilyen tetszetős, de a mű szellemét meghamisító sugalmakkal szemben; és önállóságot annak megítélésében: mi keltheti az átültetésben az eredeti által életrehívott hangulatot. Első tekintetben Antalt megrovás nem érheti. Második feladata nem volt könnyű: a mű ódon íze és gazdag költői szépsége kétszeres műgondot követelt.

Az Ekkehardban Scheffel külön nyelvet teremtett magának. Hagyományaink a germánokéitól elütvén, Scheffel kifejezéseinek archaisztikus magyar megfelelőket találni szinte lehetetlen feladat. Antal mondatszerkesztése az eredeti zordonságát sokban elsimította, szókinszben nem él mindig a magyar hagyományok kínálta alkalommal. *Goldfadent aranyfonál*-nak fordítja (217. l. stb.), régi magyarságban az skófiom, *Mieder* pedig derék, váll stb., csak éppen *mellényke* nem, mint fordítónál (301. l.). *Kruzifix* pedig nemcsak költészeti hagyományaink, hanem szó szerint is feszület, Antal *kereszt*-el mond (329. l.).

Tisztán költői szempontból a fordítás finom és élvezetes, de hiányzik belőle bizonyos merészség. Antal nem mindig önálló ura munkájának, az olvasó kiegészítő képzeletében való hitetlenség szegi olykor szárnyát stílusa lendületének. Például itt: *Schnee, soweit das Auge reicht*... *Hó lepett be mindent*, meddig csak a szem látott (409. l.). Keze alatt néha elvész a költő legfinomabb intencziója: *In das Abendrot eines Lebens... mag der Morgenstern nicht freudig scheinen*. E képpel festi Scheffel a sváb hercegi pár házasságát. És e beszédes szimbólumból Antal a nő ifjúságára tett célzást eltörli, eszhajnali csillagot mondván (17. l.). A költőnek egy-egy erős utánérzést követelő képét egyszerűen elejti; az emlékezésben megtisztuló szenvedés *in mildem Duft verklärt* Scheffelnek; Antal Ekkehardjának e kín *eltünt szívéből* (577. l.). Ott, a hol Antal válogathat a kifejezésekben, sosem választ téveset és mindig ízléssel, de ritkán valóban jellemzőt. *Anmutig* nála mindig kedves, ez talán a legsimplább magyar megfelelője az oly gazdag értelmű jelzőnek. *Die aufspassende Gesundheit*: helyreálló egészség (277. l.)... korrekt

kifejezés, a miben az eredetinek szemléletességéből, elemi erejéből semmi nincs.

Mindent összevéve, Antal nem sok sajátossággal, de gonddal és szeretettel végezte munkáját. Könyvét a magyar közönség bizonyára szívesen fogadja, Scheffel is, tolmácsa is megérdemli azt.

(Nagyenyed.)

BERDE MÁRIA.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

René Dussaud : Les civilisations préhelléniques dans le bassin de la Mer Égée. Études de protohistoire orientale. 2e édition revue et augmentée, avec 325 gravures et (18 planches hors texte dont 5 en couleur. Paris (Paul Geuthner) 1914. (N. 8-r. 478 l.) Ára 24 frcs.

Hatalmas frontáttöréshez hasonlítható az a munka, melyet az archæologusok e század kezdete óta Kréta szigetén folytattak. Eddigi tudásunk szerint az ókori művelődéstörténetben három nagy kultúrkörrel állottunk szemben, Egyiptommal, Előázsiaival s az ezekre következő hellén-római kultúrával. A fejlődésnek ez összefüggő, zárt vonalába egyszerre, meglepetésszerűen nagy éket vert az angol, olasz, amerikai és görög kutatók csapata, azáltal, hogy óriási terjedelmű remek palotákat, városokat, temetőket tártak föl, melyeknek pompás felszerelése, festészeti és plasztikai díszítése, iparművészeti leletei a kandiai múzeumot egy csapásra a világ leggazdagabb múzeumai sorába emelték s Krétát az archæologiai érdeklődés középpontjába helyezték, mert oly kultúrával ismertettek meg bennünket, melyet mint egyenrangú, önálló társat kellett Egyiptom és Elő-Ázsia kultúrái mellé, és a hellén kultúra elé besorozni. Ezt a magasfejllettségű kultúrát az Aegæi-tenger szigetein és partvidékein lakó, közelebből még ismeretlen nép teremtette meg, s innét *aegæi kultúrának* nevezik; más névvel *minosinak* mondják, a mennyiben virágzását kapcsolatba hozzák Krétának nagy királyával, Minos-szal, ki a monda szerint e szigeten hatalmas, a tengereken uralkodó birodalmat szervezett; ismét más-képen *kréta-mykenæi* kultúrának is mondják onnét, hogy emlékeinek két főlelőhelye Kréta és Mykenæ. Ez utóbbi helynek Schliemann óta ismert emlékeit a legújabb időkig a hellén művészethez számították; Knossos és Phaistos fölkutatása azonban kétségtelenné tette, hogy a mykenæi-stílusú emlékek nem a hellén művelődés kezdő, hanem egy tőle idegen, előtte virágzott kultúrának végső szakaszába tartoznak.

Ennek, a Kr. e. III. és II. évezredbe tartozó kultúrának szülőföldje Kréta, melynek talaja mindenütt, a hol az ásóval kutatják, másfél évtized óta egyre új meg új emlékekkel és leletekkel jutalmazza az archæologusok fáradozásait. Az egyes emlékhelyek kutatásának évenkénti eredményeiről szóló leírások és ideiglenes beszámolók, az egyes emlékekre vonatkozó méltatások, a fölvetődő problémák fejtegetései az ó- és újvilág különböző nyelvű szakközlönyeiben már oly

nagy számban jelentek meg, hogy azok áttekintése és számontartása az archæologus számára is kemény földadat. Annál jobban érezték a legközelebbiről érdekelt philologusok, történészek és műtörténészek olyan munkának hiányát, mely az ægæi kultúra területén eddig végzett kutatásoknak összefoglalását adja. Ezt a célt szolgálják: *Burrows*, *The discoveries in Crete and their bearing on the history of ancient civilisation* (2. kiad. London 1908); *Lagrange*, *La Crète ancienne* (Paris 1908); *C. H. and H. Hawes*, *Crete, the forerunner of Greece* (London 1909); *Mosso*, *Escursioni nel Mediterraneo e gli scavi di Creta* (2. kiad. Milano 1910); *Baikie*, *The seakings of Crete* (London 1910); *Lichtenberg*, *Die ägäische Kultur* (Leipzig 1911); *Hall*, *Aegean archaeology* (London 1914); valamint a czímben említett munka.

Ez utóbbi megjelenésének éve szerint nemcsak a legfrissebb, — az ásatások szakadatlan folyása mellett ez a teljesség szempontjából fontos körülmény —, hanem jelen kiadásában egyszersmind a legjobb is valamennyi társa közül. Első kiadása (1910) még nem vált ki annyira, de szerzője a könyvének szánt kritikák alapján pótolta hiányait, tekintetbe vette a fölmerült kívánságokat és most az egész szétszórt irodalom fölhasználásával, az anyag teljes ismeretével tudományosan jól megalapozott és világos képet nyújt az ægæi kultúráról, mely területileg a hellénnek volt előfutárja és sok tekintetben bőkezű örökhagyója. Az első fejezetben a krétai ásatásoknak eredményeit ismerteti, különös tekintettel a két főemlékhelyre, Knossosra és Phaistosra, valamint a krétai művészetnek a kandiai múzeumban összegyűjtött kincseire. Három következő fejezete (*Les Cyclades. Troie et la Troade. La Grèce continentale et la civilisation mycénienne*) az ú. n. szigetkultúrának, Tróia emlékeinek és a régebb idő óta ismeretes mykenæi műveltségnek összefüggését méltatja. Ép ebben a tekintetben rejlik könyvünknek nagy előnye társaival szemben, hogy t. i. a krétai emlékesoportot az ægæi világ egyéb területein napfényre jutott emlékekkel szoros kapcsolatba hozza és a képhe beleilleszti a szigetek és a görög szárazföld legújabban föltárt præhistorikus leleteit. Ebből a szempontból különös érdeklél bír az 5., Kyprosról szóló fejezet, melyben először, sok újat is nyújtva, méltatja e szigetnek, mint a keleti kultúrával való főérintkező pontnak, sajátos, keverékjellegű emlékeit. Az Egyiptommal és Szíriával való érintkezésnek kölcsönhatásáról szóló fejezet itt-ott talán kissé messze megy következtetéseiben. A *Cultes et mythes* cz. fejezet kritikai méltatását adja a kultuszhelyeknek és fölszerelésüknek, a vallás körébe tartozó képes ábrázolásoknak, idOLOKNAK, mythosoknak és legendáknak, valamint a halottkultuszra vonatkozó becses anyagnak; míg az utolsó fejezet, *Les peuples Égéens*, megfelelő nyelvi képzettséggel, de nem mindig a kellő tartózkodással tárgyalja a hagyomány, a képes ábrázolások, anthropologiai kutatások és az eddig meg nem fejtett írás emlékek alapján fölvetődő ethnographiai és nyelvi problémákat.

Sajnálattal tapasztaljuk mint a könyvnek hiányát, hogy szerzője nem vállalkozik annak a viszonynak megállapítására, mely a kréta-mykenæi emlékek és a homerosi eposzok, ill. leírásaik között van: a præhistorikus Dussaud e nehéz kérdésen röviden, egyszerű tagadással siklik át, és annak tisztázását nyilvánvalóan a class.-philologusokra bizza.

A képanyag, mely az ilyen tárgyú munkáknál elsőrendű fontossággal bír, sűrűn, gazdagon kíséri a szóbeli fejtegetéseket; az ábrák jól vannak megválogatva, kivitelük francia ízléssel történt. Nagyon tanulságosak a mellékletek közül az aegæi kultúrának emlékhelyeit s az egész Földközi-tenger vidékén való elterjedését szemléltető térkép, a régi alphabetumoknak táblázata, valamint a synchronistikus áttekintés, mely Egyiptom, Kréta, a szigeti és szárazföldi Görögország, Thessalia, Troas, Kypros, Szíria és Babilonia meg a hittiták kultúrájának főbb szakaszait állítja egymás mellé.

(Debreczen.)

LÁNG NÁNDOR.

Otto Crusius: Mannhaftigkeit und Bürgersinn. Stimmen der Alten. Tat-Bücher für Feldpost, 10. Heft. Jena, Eugen Diederichs 1915. 100 l. Ára 60 pfennig.

E könyvecske a legnemesebb lövészárók-irodalom egyik legértelmesebb breviuma. Fenséges görög gondolatokkal bátorítja egyrészt azokat, kik a hazáért áldozzák életüket, másrészt nemes polgári érzületet erősíti azoknak, kik otthon remegnek a katonákért. A nagy tudós, ki e könyvecskét összeállította, a görög irodalom souverain ismerőjeként határozott czéllal végezte munkáját és szempontját érdekes pár sorban ismertetni.

Ide s tova két és félezed előtt fejlődött ki a Kelettel szemben az iónok között ez a fogalom: Európa. A Homeros és Platon közt lefolyt idoszakban alakult meg a külön európai érzület, a mérték és törvény, az önállóság és igazság szelleme, mely szervezett állami rendben belső szabadságot biztosított és erős, gazdag személyiségek kifejlődésére adott módot. Hellasban továbbá oly művészi irodalom fejlődött ki, a nagy gondolkodók visiói és gondolatai oly termékenyítőleg hatottak az emberi műveltségre, hogy eszmék hatása alatt a perzsa háborúk óta Európa lett az emberiség vezére. Ennek az európai érzületnek az alapjait döngeti a nagy gazdasági és technikai vívmányok segítségével előretörő világpolitika, mely ugyan az egész földkerekségre kiterjeszti figyelmét, de lelkiismeretlen szerződéseivel, tisztán materialis szempontjaival atomokra bontja szét a *belsőleg* kötelező erőket. De ezek a csoportosulások és szerződések nem lehetnek tartósak. A szerződő felek közt már új conflictusok tűnnek fel. Jakob Burckhardt szava, hogy érzület nélkül a hatalom gonosz, valóra vált, s azt az erőt, mely a széttöredezett Európát alapjaiban újra felépítheti, Crusius csak a *görög gondolatban* látja, mely ezt az Európát megteremtette. Mert a természettudományok és a technika vívmányai nem hozzák egymáshoz közel az emberi szíveket; mint Japán példája mutatja, mindenki által könnyen elsajátíthatók és igazán neutrálisak. Ámde létezett és létezik egy *európai kultúröntudat*, egy sajátos érzületközösség, mely a régi kultúra talaján kifejlődött. Európa csak szellemi őseinek, a görögöknek örökében nyerheti vissza a folyton fenyegetőbb keleti hatalmakkal szemben erkölcsi és anyagi fölényét.¹⁾

¹⁾ A nemzetközi kapcsolatok ma még a tudósok közt is megszakadtak; ezt az elszomorító tényt az egyetemes congressusok egyik legnagyobb és legdéldegátettebb szószólója, U. von Wilamowitz-Moellendorf is kénytelen hosszú időkre elismerni (Reden aus der Kriegszeit, III. Heft, 33. l.).

A görög gondolatot történeti kifejlődésében 12 szakaszra osztva csoportosítja Crusius sentenciák és kisebb-nagyobb szemelvények formájában. A királyság lovagias szellemének Homeros a képviselője;¹⁾ a paraszti munka becsét Hesiodos tanítja; az elegikusok és lyrikusok eszméiben tükröződik vissza a gyarmatosító államférfiak, a spártai harcos állam és a fejlődő athéni demokratia korszaka. Következnek azután a legrégibb bölcsek (Herakleitos, Empedokles, Leukippos és Demokritos) magvas gondolatai. A perzsa háborúk korának szellemét Aischylos, Pindaros, keosi Simonides, Bakchylides és Herodotos műveiből vett szemelvények ismertetik. Perikles korát Thukydides és Sophokles, Spárta hegemoniáját Plutarchosból és Stobaeusból vett anekdoták mutatják be. Sokratest mint a szellemi szabadság és igazságszeretet profétáját Platon szólaltatja meg; ugyancsak ő és kortársai jelzik a jövő fejlődés útját, de gazdag gondolatvilágukból csak keveset nyújthatott e könyvecske. Ezért Crusius egy második kötetben ígér belőlük bővebb chrestomathiát.

Irodalmi vagy műfaji szempontból összeválogatva, már igen sok anthologia jelent meg a régi klasszikusok műveiből. A férfias és polgári érzületnek ez az anthológiája azonban nagyon megérdemli a figyelmet. Nemzeti műveltségünk és erkölcsiségünk mélyítése szempontjából nagyon kíváncsot volna, ha egy ily anthologia nálunk is megjelenne. Iskolai ifjúságunk és a nagyközönség igaz épülést meríthetnének belőle.

GERÉB JÓZSEF.

Ferdinand Brunot: Histoire de la langue française des origines à 1900. Tome IV, première partie. Paris, Colin. 1913. 8-r. XXIX+656 l.

Brunot hatalmas munkájának e kötete a francia nyelv történetének legfontosabb időszakát, a klasszikai nyelv megalakulásának korát tárgyalja, mely 1660-tól 1715-ig terjed. E korszak fontosságát mutatja már magában véve ama körülmény, hogy ekkor jelentek meg Molière, La Fontaine, Racine, Bossuet, La Bruyère művei. Tévedés volna azonban azt hinni, mintha a francia klasszikai nyelv e nagy írók személyes alkotása volna. Ezek kétségkívül mesterei voltak a nyelvkezelésnek, de a valóság mégis az, hogy a francia klasszikai nyelv a francia társadalomnak, még pedig a párisi arisztokráciának és műveltebb polgárságnak kollektív műve. Mivel a nyelvfejlődés ilyen szoros kapcsolatban van a francia társadalom életével, azért Brunot

¹⁾ Itt hangoznak fel először Odysseus és Nestor ajkáról az alárendelés, a kitartás, a nemes versengés, az egy mindenkiért és egyért mindenki eszméi; másokéről a haza, az édes otthon, a mérséklet, a jog és becsület boldogító érzései. Nincs megdöbbenet ellentét, mint a Glaukos és Diomedes párbeszédében megnyilatkozó lovagiasság és a párisi színház igazgató, Antoine «hazafis» beszéde között, mely a XX. században a vendégbarátságot így állítja pellengérré: «Gerhart Hauptmann fia nemrég meglátogatott és este a fiammal lámpafény mellett irodalomról és művészetéről beszélgetett. Ebben az órában mindkettő a fronton áll, mindkettő egy csatavonásban, s én fiamnak ezt mondtam: Ha találkozol vele, könyörület nélkül öld meg.» (Frankfurter Zeitung és Münchener N. Nachrichten 1915. II. 15. No. 63.)

e kötete igen tanulságos általános művelődéstörténeti szempontból is. Négy részre oszlik. Az első rész az elméleti törekvéseket, a második a helyesírás kialakulását, a harmadik a kiejtés fejlődését, a negyedik a szókinész terén végbemenő változásokat fejtegeti. A harmadik rész majdnem teljesen Rosset grenoblei egyetemi tanár műve, a ki a fonetika terén kiváló szakember. Miként az előbbi köteteket, úgy ezt is az anyag könnyen áttekinthető, világos csoportosítása s az előadás könnyedsége és élvezetessége jellemzi.

(Csáktornya.)

BIRKÁS GÉZA.

Rudolf Haym Die romantische Schule. Ein Beitrag zur Geschichte des deutschen Geisteslebens. Dritte Auflage. Besorgt von Oskar Walzel. Berlin. Weidmannsche Buchhandlung. 1914.

Haym híres könyvének új kiadása most, a mikor minden egyeztető és összeolvasztó kísérlet mellett is egyre jobban kiélesedő ellentét választja el a filozófiát és esztétikát a philológiától, valószínűleg programmatikus értékű és jelentőségű. Mert nemcsak az első nagyarányú kísérlet a korai romantizmusnak egységes filozofiai szempont alá való foglalására, hanem egyuttal a fejlődés herderi gondolatának átvitelével a szellemi tudományok általánosabb köréből a szűkebb irodalmira, Gervinus és Hettner történeti felfogásának, Julian Schmidt kultúrhistoriai s Koberstein philológiai álláspontjának önálló továbbfejlesztésével, a generáció fogalmának következetes érvényesítésével lehetővé teszi az irány látszólag heterogén elemeinek zárt egységbe forrasztását. Haym tiszta fogalmazásában a romantizmus egyenlőértékű a gondolati és képzeleti élet egybeolvadásával — ez a gondolat mint a körvonalak elmosódása visszatér R. M. Meyer Nietzsche könyvében —, forradalmi idealizmus, mely egyformán bocsátja gyökereit a művészetbe, filozófiába és vallásba. A romantizmus története a német szellem fejlődésének egy fejezete. Ennélfogva nem szorítkozhatik a romantikus költészetnek klasszikus elemeire (Goethe) való felbontására, hanem ki kell jelölnie a fejlődésnek azt a vonalát, mely Fichte filozófiájától Schellinghez, a pietizmustól Schleiermacher konstrukciójához vezet. A Kant örökébe lépő Fichtenek «Wissenschaftslehre» je az a határpont, melyen át a német klasszicizmus a romantizmusba olvad, s az emberi szellem mindenhatóságáról való gondolatnak új, absztrakt formában való kifejezése s a Kant-féle raczionalizmusnak és moralizmusnak a költészet alkotó ösztönével való kapcsolatba hozása az az alap, melyen az új generáció művészetének hatalmas elméleti épülete elhelyezkedik. E program bővebb kifejtése a romantikus típus költői és filozofiai képviselőinek kialakulása kapcsán teszi Haym könyvének lényegét. Alig van az újabb kutatásnak, elsősorban Walzel iskolájának, olyan gondolata, mely csírájában ne lenne meg benne. Az a hatalmas irodalomtörténeti anyag, melyet fáradhatatlan és lelkiismeretes philológiai szorgalom újabban felszínre vetett, csak tárgyi tévedéseit vagy hiányait igazította helyre, írói arcképeit tette egy-egy vonással teljesebbé, de értékmegállapításain alig változtatott. Ricarda Buch. K. Joël, Marie Joachimi, E. Kircher, O. Walzel, Robert M. Wernaer (angol) és A. Farinelli (olasz) összefoglaló tanulmányaitól többé-

kevésbé tudatos kapcsolat számai vezetnek a «Romantische Schule» gondolataihoz.

Haym könyve szigorú elhatárolással a Tieck fellépése s a korai romanticizmus válsága közé eső időt foglalja magában, míg a későbbi átalakulásra, mely a válságot nyomon követi s filozófiai tartalmát Hegeltől kapja, csak néhány szóval terjeszkedik ki. Az ifjú Tieck fejlődésének rajza, mely a könyvet megnyitja, csak a részletekben (William Lovell, Shakespeare) szorul kiegészítésre. Az újabb kutatás elsősorban a két Schlegelre vetette magát nagy apparátussal és intenzitással, de meglepő, hogy a velük kapcsolatos elméleti alapproblémák kifejtésében a Haymtól kijelölt irányban halad. Schlegel Frigyesnek Plathoz s a holland Hemsterhuishoz való viszonya, a XVIII. század pedagógiai, művészeti, ismeretelméleti hagyományától, Fichte és Schelling gondolataitól való függősége, első korszakának a föltétlen objektiválásra irányuló szenvedélyes hajlama, tehát azok a kérdések, a melyeknek végleges tisztázása teszi Rouge és Enders tanulmányainak legbecsesebb eredményét, már a Haymnál feltűnő formulázottságukban előkészítik a későbbi megoldást. A romantikus genie fogalmát, az iróniát, mint az észember metafizikai kielégítetlenségének a következményét, ma is Fichte intellektualizmusából vezetjük le, s a transcendentalis költészetet ma is a transcendens gondolat rendszerében egyúttal a gondolkodás jellemzését magában foglaló transcendentalis filozófiából magyarázzuk. A Hölderlinről és Novalisról szóló fejezetek tárgyi hiányai (az utóbbihoz már Dilthey tanulmányát is fel lehetett használnia) az egykori kutatás fogyatékoságával függnek össze. Hiszen csak 1901-ben jelent meg Heilborn Novalis-kiadása, mely a régebbi eredmények revízióját lehetővé tette. Schleiermacher jellemzése (Dilthey töredékben marad biográfiájának első kötete a könyv szedése közben jelent meg) Haym erkölcsi világnézetének legtisztább kifejezője, míg a filozófus A. L. Hülsenre vonatkozó részlet ma is teljes és kimerítő. Schelling természet-filozófiája a romanticizmusra s az egykorú tudományra utaló minden vonatkozásában fejjük ki előttünk. A romantikus szellem megerősödéséről, kiterjedéséről s védelméről szóló utolsó fejezet nemcsak a «romantikus iskola» szétszóródásának okait tárja fel, hanem az újabb fejlődés lehetőségeit és feltételeit is megállapítja.

Haym könyve elmélyedést és lelki koncentrációt kíván az olvasótól; hangulatkeltő ajánlgatás helyett azonban ideiktatjuk Minor-nak az új kiadás bevezetésében idézett szavait: «Da bei der Umwertung der Werte schon manche Ungerechtigkeiten gegen Personen begangen worden und mancher kostbare Besitz in Verlust geraten ist, so möchte ich doch im Namen der Wissenschaft dagegen Verwahrung einlegen, dass Haym zum alten Eisen geworfen wird, ehe wir ihn noch recht entbehren können . . .» — Külön méltatást érdemelne a tudós kiadó munkája. Tőle való (a második kiadás számos sajtóhibáinak kiigazításán s a jegyzetek kiegészítésén kívül) a függelék kitűnő bibliográfiája.

(Temesvár.)

TROSTLER JÓZSEF.

Theatergeschichtliche Forschungen. Herausgegeben von *Berthold Litzmann*. 26. **Walter Bamberg: Die Verwendung des Monologs in Goethes Dramen unter Berücksichtigung der Technik bei Goethes unmittelbaren Vorgängern.** — 27. **Helene Richter: Schauspielercharakteristiken.** — 28. **Wilhelm Hochgreve: Die Technik der Aktschlüsse im deutschen Drama.** Leipzig und Hamburg L. Voss, 1914. 8-r. VIII+46 l., VI+220 l., VI+82 l.

Ibsen és a modern dráma a természethűség jelszavával hadat üzent a drámai jellemzés egyik hagyományos módjának, a monolognak. Igen aktuális tehát Bamberg munkája, a melyben azt vizsgálja, hogy milyen szerepe van a monolognak Goethe drámaiban. Goethe legtöbbször bevezetőül használja a monologot, felkelti vele a darabnak megfelelő hangulatot; nagy elhatározások előtt monologokban tárja fel a hősök lelki küzdelmeit; az egyes felvonások is monologban végződnek gyakran. A monologok formájában első drámai naturalizmusra törekszenek: az izgatott lélekből az indulat hevében előtörő szakgatott mondatok, felkiáltások; ezzel igyekszik enyhíteni a monolog valószínűtlenségét. Későbbi drámaiban szakított naturalisztikus irányával és stílusra törekszik. Itt a monologok nyugodt folyású, gyakran utólréhetetlen szépségű lírai költeményekké szélesednek ki.

A 27. füzetben Helene Richter huszonnégy cikkből álló gyűjteményt közöl, a melyek a bécsi Burgtheaternek már nagyrészt kidőlt színészgárdájára vonatkoznak, arra a gárdára, a mely a Burgtheatert a múlt század végén olyan magas színvonalra emelte. Nem annyira kritikák ezek a kis dolgozatok, a melyek Wolter, J. Lewinsky, Sonnenthal, Kainz, Hohenfels, Baumeister, Hartmann, Bleibtreu, O. Lewinsky, Mitterwurzer, Gabillon, Heine, Thimig, Schmittlein játékaról szólnak; színészi arcképeknek sem nevezhetők, inkább egyes szerepeiknek mozgóképei, a melyekben a szerző a nagy művészek legjobb alkotásait megőrizni, az utókor számára megőrizni igyekszik. Nem annyira jellemzések, mint interpretációk. Csak röviden mutat rá az egyes alakítások leírása után a különböző szerepekben nyilatkozó egységre, az egyes művészek tehetségének gyökerére és lényegére. Két színészi tehetség alapkülönbségét azzal szemlélteti, hogy párhuzamosan bemutatja: mit alkotott két színész egy és ugyanazon szerepben. Így áll egymás mellett pl. Lewinsky Mephistója, a néphagyomány komikus, lólabas ördöge, és Kainzé, a ki Lucifert, az örök lázadót, a tagadás szellemét testesítette meg benne. Rámutat arra is, hogy mint valának az egyes színészi alkotások hagyománnyá és ilyformán hogyan éli túl szerzőjét a színész művészete is. A könyv utolsó fejezete a Burgtheater publikumáról szól; a közönségben keresi a szerző a Burgtheater mostani hanyatlásának okait. Az új Burgtheater nagy befogadó képességével új közönséget teremtett. Ezt a közönséget a színház vezetőségének válogatott műsorral és jó előadással nevelnie kell, hogy nagy alkotásoknak megértő publikumává legyen, a mely a művészeket munkára ösztönözzé.

A gyűjtemény 28. kötete a dramaturgia ugyancsak aktuális fejezetének szempontjából vizsgálja a német drámát: a felvonásvégek

technikájának szempontjából. A modern drámának egyik iránya (Eulenberg és követői) legalább is elméletileg szakít a hatásos felvonásvégek hagyományával. Hochgreve kimutatja törekvésük meddőségét. A törekvés, hogy a felvonás súlypontját a végére helyezték, a német drámában a XVIII. század végétől kezdve kísérhető nyomon, a mikortól fogva is az olasz opera mintájára a felvonás végét a függöny legördülése jelzi. A felvonásvégi függöny megtöri az illúziót és meg a hangulatot is; az írónak arra kell törekednie, hogy a hangulat a felvonásvégi erős hatás következtében tovább éljen a nézők lelkében s a darab folytatása termékeny talajra találjon. A felvonásvégek technikájának tekintetében a csúcspontot Schiller képviseli a német drámában. Ő a felvonás végére helyezi a súlypontot, itt a legnagyobb a feszültség. A felvonásvégeket hatásos tableau-kká fejlesztte; ő ismerte fel a csoportok hatását a felvonásvégek szempontjából. Az epigrammatikusan kiélezett befejezés is gyakori nála; ezt a hatást azzal is fokozza, hogy a felvonás két utolsó sorát rimelteti. Gyakran zenei vagy tisztán színpadi hatásokkal vált ki erős hatást a felvonás végén. Virtuozitásának tetőpontját ebből a szempontból a Wilhelm Tellben éri el, a melynek felvonásvégei valósággal operaszerűek. Goethe nem színpadi író; felvonásai, mint már láttuk, hosszú monologokban végződnek. A két író közti különbséget ebből a szempontból legjobban Goethe Egmontjának Schiller-féle átdolgozása illusztrálja. A következőkben a Schiller-féle hagyomány és a francia társadalmi dráma hagyományának továbbfejlődését vizsgálja a szerző a romantika, az ifjú Németország és a modern naturalizmus drámai alkotásaiban. Ezzel a nem annyira önálló kutatásokon alapuló, mint inkább az előző irodalom lelkiismeretes felhasználásával készült munkával jól áttekinthető összefoglalást adott.

(Bécs.)

KÁDÁR JOLÁN.

Wilhelm Alexander: Die Entwicklungslinien der Weltanschauung Nikolaus Lenas. Diss. Greifswald, 1914. 8-r., XX+220 l.

E dolgozat olvasásához, mint minden ilyenmű világnézet-tárgyaláshoz, kettős igénnyel fogunk hozzá: az egyik philológiai, a másik filozófiai. Várjuk egyrészt az idevonatkozó anyagnak pontos, lelkiismeretes, részletekbe is elmélyedő ismertetését, vagyis teljes képét annak a szomorú színjátéknak, hogy hogyan szenved e mély s már alapjában disszonans költőléleknek lelki béke, harmonikus világnézet után való törekvése újra meg újra hajótörést; másrészt várjuk ennek a valóságban soha egységességig, befejezésig nem jutott töredékes anyagnak bizonyos — filozófiai aláépítéssel való — kiegészítését, egységes keretbe való elrendezését, szóval a történetnek filozófiával való — aristotelesi értelemben vett — korrekcióját.

Lenaunál, a kinek bonyodalmas szellemi fejlődésében a tények részletekben és végeredményképen is negatív eredményekhez, megoldhatatlan disszonanciákhoz vezetnek, ezen pozitív filozófiai kiépítés különösen nehéz. És a ki mégis vállalkozik rá, annak tulajdonképen — mint ezt Alexander is igen jól érzi — a Lenaura befolyással volt személyek és élmények hatásának helyes értékelésével s bizonyos általános szempontok, összefoglaló alapvonások felkutatásával kell

megelégednie. Az első az analitikus, a második a szintetikus oldala a feladatnak. Alexander elsősorban analitikus, vagyis azoknak a lehetőségek hű képeknek finom elemzője, amelyeket Lenau fejlődési fázisairól felvesz. Annaira pontosan és lelkiismeretesen akarja nyomon követni az egymást felváltó kedélyhullámzásokat, hogy itt-ott — különösen a 30—32. évek s a Sophie-epizód tárgyalásában — inkább zavarossá teszi, mint rendezi a fejlődési vonalakat. De épen ezen lelkiismeretes, buzgó felkeresése a szálaknak s a részletkérdésekben való állásfoglalás teszi philologiai szempontból a dolgozat főértékét, úgy hogy ebben a tekintetben minden Lenau-kutatónak értékes adalékot szolgáltat.

Azonban nemcsak ismerteti, hanem magyarázni is igyekszik a szerző Lenaut akkor, a mikor bizonyos vezérfonalakat keres a szétfolyó s folyton hullámzó anyagban. És ebben rejlik a dolgozatnak szintetikus, filozófiai jelentősége. Értékes például azon középponti szerep kiemelése, a melyet Lenau fejlődésében a tiszta, vallásos hittel tele gyermekkor lelki békéje utáni vágy elfoglal; helyes azon alapidisszonancia meglátása, a mely Lenau érzelem- és értelemvilága között (Lenaunál lehet így is fogalmazni: a hit és tudás között) fennáll; sikerült Lenau filozófáló hajlamának nem spekulatív, hanem általános emberi szükségletből való magyarázása; jó nyomon jár a Lenau-féle gondolkozás rendszertelenségének kimutatása stb.

Ezek a vezető szempontok persze meglehetősen nehezen láthatók meg — mint már jeleztem — a kronologailag tagozott s inkább analitikus anyagban, a hol a fejezetek fő- és alcímei sincsenek egyébként szerencsésen választva (nem érthető például, hogy miért épen csak az első harminczas évek filozófiai törekvéseit foglalja össze a «Philosophie und Kunst» cz. fejezetben). A fő azonban, hogy ezek a helyes vezérszempontok megvannak s valóban értékes anyagrészeket tartanak össze.

(Budapest.)

SZENTIRMAZ GIZELLA.

Ernst Samter: Die Religion der Griechen. (Aus Natur- u. Geisteswelt. 457.) Leipzig u. Berlin, Teubner. 1914. 8-r, VI + 86 l. *)

Az idők jele, hogy e közkedvelt vállalat oly tudással iratja meg a görög vallás vázlatát, a ki derék munkása az ifjú folklóre-iskolának. Samter e könyvecske megírásánál is elsősorban a népvallásra volt tekintettel s a hol szükséges volt, élesen elválasztotta a Homerosnál kezdődő «irodalmi» vallástól. Kezdi a primitív vallási formákon, a fetisizmuson, állatkultuszon; bőven fejtegeti Rohde nyomán a halottak tiszteletét, a homerosi vallást; Demeter, Dionysos, Apollo, Asklepios és Hekateval kapcsolatban a néphit legjellemzőbb vonásait rajzolja meg; külön fejezetekben szól még azon vallási jelenségekről, a mik főleg az egyén, illetőleg a család mindennapi életét töltik be, a születést, házasságot, halált stb. kísérő vallásos jellegű népszokásokról. E fejezetek, szerző munkássága irányja miatt, valóban mesterien vannak

*) *sch. j.* fönt 158. l. elkönyvelte ugyan már e munkát, *Jajti* részletesebb közléseit azonban nem tartottam érdektelennek napvilágra adni.

A szerk.

megírva. Végül a vallás és erkölcs viszonyáról s az orphikáról szóló fejezetek zárják be e mindenképen tanulmányos könyvecskét. Következő megjegyzéseink egyes még ily vázlatnál is feltűnő hiányokra akarnak rámutatni s oly módosításokra, a melyek egy nagyközönség számára írt műben, mint kevésbbé hipotetikus nézetek, jobban helyet foglalhatnak. A *halottkultusz*nál (p. 12 sqq.) G. Weicker (Der Seelenvogel in d. ant. Litt. u. Kunst, 1902) eredményei óta lehetetlen a lélek madáralakban való elképzelésének elsőrendű fontosságát figyelmen kívül hagyni. E tudással egész csomó mitikus lény, szirének, harpyiák, gorgók, kérék stb. jelentésére vetődik fény. Szerzőnk Rohdera támaszkodik s innen magyarázható meg e hiány, mert Rohde ezt még nem tudja. — A *homerosi vallás*nál (p. 19 sqq.) jobban ki lehetett volna élelni a homerosi költők vallásmódosító erejét, oly értelemben, a hogy Grimm Herrman s legújában Nestle (Götterburleske) megkísérelte. — *Demeter* (p. 23. sqq.) tárgyalásánál Dieterichet követi (Mutter Erde, 1905) s a termő anyaföld istenének fogja fel, pedig mintha az újabb kutatások Mannhardtnak adnának igazat, a ki a kalászban lakó gabonaszellemnek (Kornmutter) tartja az istennőt,¹⁾ a mit erre czélzó neveinek túlnyomó száma is igazolni látszik. A thesmophoriát a «törvényhozó» Dem. ünnepének értelmezi Samter, értve törvény alatt az asszonyi életet s a házasságot korlátozó szabályokat. Azt hiszem, sokkal jobb Frazer (Enc. Britt. 9. s. v. Thesm.) magyarázata, a ki szerint az ilyen *phoria*-összetételű szavaknál az első tag azt jelenti, a mit a kultuszban körülvisznek, hordanak. Ezt erősíti a Lukianos-szkoliaszta (Dial. meretr. II. 1.), a ki a th.-val kapcsolatban *ἀρρητοφóρια*-ról beszél, azaz misztikus dolgok hordozásáról. Thesmos tehát Frazer szerint: «that wick is set down», azaz áldozat, a mit az oltárra tesznek, vagy Nilsson szerint (Griech. Feste p. 324) a szent malaczhús stb., miket az ú. n. megaronba sülyesztenek le s idő múltán felhoznak. Tekintve a ritus ősiségét e szó különös és a görögök előtt ismeretlen értelmén nem is lehet csodálkozni. (Külömben «törvényt hozni» sohasem = *θεσμός φέρειν*.) — *Dionysos* (p. 29. sqq.) sem Hellasban lett termékenység istenné, mint Samter állítja, hanem már őshazájában az volt. Igaz ugyan, hogy a görögöket nem ez a vonása ragadta a hatalmas isten őrző csapataiba, hanem az istenségbe való teljes beolvadás magasabbrendű szükségérzete, a mit az orgiák közvetítettek; de az is bizonyos, hogy a bakchikus orgiák formai elemei teljesen megegyeznek azon termékenységet czélzó nyugateurópai népszokásokkal, a miket Mannhardt meggyőző erővel állít ez orgiák mellé. Ez a vegetációs jelleg segítette Dionysost az egyes lokális vegetációs-szellemek elnyomásában, illetőleg beolvasztásában. Nagyon zavaros és teljesen elavult az, a mit a görög tragédia eredetéről mond a Dionysos-kultusszal kapcsolatban, de e téren még sokáig nem lesz világosság. — A *Vallás és erkölcs* (p. 67. sqq.) cz. fejezet a könyv egyik legokosabb része, nagyrészt Wilamowitz tragédia-bevezetésein alapul s ez magyarázza meg, hogy miért nélkülözzük éppen Pindaros behatóbb jellem-

¹⁾ Mannhardt, Myth. Forsch. p. 202. A hom. Demeterhymnus Δῖῳ-nak szólítja D.-t (v. 47; v. ö. Soph. Antig. v. 1120) e szó pedig az Et. M. szerint árpát jelent (cf. ζῆα, ζῆα). V. ö. Frazer, Golden Bough 2, p. 169. és Farnell, Cults of th. Gr. States. III. 29.

zését, a kinek vallásos világnézete körülbelül a tetőpontot jelzi a görög költészetben. — *Az orphika* (p. 81. sqq.) vázolásánál Gomperz szellemes nézetei sok világot vetettek volna e tárgyra. — Végeredményben e könyv melegen ajánlható mindenkinek, a ki világos képet akar nyerni a klasszikus görög vallásról.

(Budapest.)

LAJTI ISTVÁN.

PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK 1913/14.

16. Mittler Ferencz: Lessing és Aristoteles. (Szolnoki áll. főgimn., 3—9. l.) — Ez a kis dolgozat gondolkodó és tájékozott fő műve, de annyira töredékes (mindössze hat lap! nyilván egy nagyobb tanulmány részlete vagy kivonata), hogy fejtegetéseinek indokolása túlságosan szűkszavú és ennek következtében több helyütt homályos. Aristoteles poetikájának két főpontját tárgyalja, a jellemekről és a katharsisról szóló tanokat, és kifejti Lessing viszonyát e számtalanszor tárgyalt tanokhoz. A szerző jól tudja, hogy Aristotelest Lessing csak azért vette dramaturgiai fejtegetései alapjául, mert meg akarta dönteni a francia «tragédie» egyedurasságát, mely állítólag Aristotelesen alapult. Neki nem a görög tudós magyarázata volt célja, hanem a német drámának (Shakespeare szellemében) önálló fejlődése; de a francia izlést, helyesen, csak úgy hitte végleg megdönthetőnek, ha kimutatja, hogy alapja, Aristoteles, nem azt követeli, a mit a francziák állítottak. Minthogy pedig fölismerte, hogy a tragédia legnagyobb mestere Shakespeare, oda kellett törekednie, hogy Aristotelest úgy magyarázza, hogy az ne csak az ókori görög, hanem a modern shakespearei drámának is lehessen törvénykönyve. Hogy ez némi erőszakosság nélkül nem mehetett, világos; de kétségtelen, hogy ez erőszakosság a német drámának legnagyobb hasznára vált. Lessing viszonya Aristoteleshez csak ily történeti szempontból fogható föl és ítélhető meg helyesen.

Mittler, mint említettem, Aristoteles poetikájának két pontját tárgyalja. Az első a tragédia jellemeiről szól. Szerinte Lessing tévedett, midőn a görög és a shakespearei tragédiát azonosoknak vette, mert a kettő közt lényeges a különbség: a görög tragédia abban a hitben gyökerezik, hogy a végzet szentül és biztosan határozza meg minden egyes ember életét (ez tudvalevőleg csak egyes tragédiákról áll), míg az angol mesternél a hősnek sorsa lelki meghasonlásából fakad, úgy, hogy a katasztrófa a vétségéből, mint okozat az okból származik (ez is csak egyes tragédiákról áll). Innen van, mondja, hogy Lessing, «a ki Shakespeare valódi nagyságát és jelentőségét soha föl nem fogta» (!), nem tudta elgondolni a tragikus bonyodalomnak más módját, mint a véletlent és az intrikát. Fogalmam sincs róla, hogy a szerző mire alapítja ezt a meglepő és lehetetlen állítását; a véletlentől és az intrikától való félelme sem érthető, mikor bizonyára jól ismeri «Romeo és Juliát», mely csupa véletlen, vagy «Othellót», mely csupa intrika.

Az aristotelesi poetika második pontja, melyet Mittler tárgyal (a hármas egység rövid érintése után) a katasztrófa, illetőleg a katharsis. Hogy ezt valaki manap is helyesnek tartja-e vagy sem, egyéni fölfogás dolga; kétségtelen, hogy ez a tan a színházról föltételezett moralizáló hatásban gyökerezik, és ez a moralizáló tendencia megköveteli a tragikus vétséget, mely már annyi bajt és félreértést okozott az esztétikában. Hogy tragikus vétség lehetséges mint valamely tragédia alapja, kétségtelen; de hogy tragédia nem volna lehetséges ily vétség nélkül, teljesen elavult, lehetetlen észjárás szülötte, mely már sok sületlen okoskodásra vezetett, mert ennek alapján keresték pl. Romeo és Julia vagy Desdemona és Cordelia vétségét és — megtalálták kicsinyes tulajdonságokban vagy tettekben. Szóval: Lessing és Aristoteles viszonya történeti probléma, mely csak a XVIII. századi német irodalomtörténeti viszonyok alapján érthető meg és tárgyalható. A megváltozott viszonyok alapján alaposan megváltozott a kérdéses kiváló férfiakhoz és nézeteikhez való mai viszonyunk. Nekünk sem Aristoteles, sem Lessing (népiesen szólva) nem parancsol. Ma lényegesen másképp fogjuk föl a tragédia és a tragikum lényegét, és a mi még ma is zavar és homály van e téren, pedig van bőven, az onnan származik, hogy nem tudunk Aristoteles és Lessing nézeteinek súlyától kellően megszabadulni. Pedig ez okvetetlenül szükséges, ha tisztán akarunk látni és helyesen okoskodni. Magától értetődik, hogy ez állásfoglalásunk sem Lessing, sem Aristoteles nagyságát és érdemét legkevésbé sem érinti, csak hogy nagyságuk és érdemük történeti jelentőségű, mely a modern eleven irodalmi gyakorlatot és fejlődést sem meg nem akaszthatja, sem nem irányíthatja. Mittler ezt a kettős szempontot nem tartja eléggé külön. Innen érdekes fejtegetéseinek helyenként homályos volta. Bizton várható, hogy ez el fog mulni, ha a kérdést alaposan és kellő terjedelemben földolgozza. Akkor bizonyára méltó párját fogja szolgáltatni a Wieland-mondáról írt kitünő doktori értekezésének,¹⁾ mely, sajnos, szakköreinkben nem részesült annyi figyelemben és elismerésben, mint megérdemelte.

(Budapest.)

HEINRICH GUSZTÁV.

17. Barla-Szabó Titus: A Halotti Beszéd a román philologia világitásában. (Lőcsei állami főreálisk. 17—21. l.) — A szerző szerint a HB. írója idegen anyanyelvű, még pedig milánói származású szent Benedek-rendi szerzetes volt. Ezt a szerző azzal akarja bizonyítani, hogy a HB.-ben a magyar szavak a régi provençal-milánói szövegek helyesírásával vannak írva. Így a magyar *gy*-nek, *ny*-nek, *cs*-nak, *sz*-nek, *h*-nak: *gg*-vel (*így*: egy), *c*-vel (*gimilcic*), *z*-zel (*zum-tuehel*), *ch*-val (*charmul*) való írása provençal — olasz (flor., piem., milánói) jelölés. Milánói a *rimad* -: 'imád' *v*-je is, s provençal a *zoboducha ch*-ja, a melyet szerző szerint *cs*-vel vagy *j*-vel is lehet olvasni. E szemelvények mutatják, hogy a szerző mennyire beleszerethetett elméletébe. Kár, mert ezzel a módszerrel sohasem fog oda jutni, hogy a HB.-ről, annak nyelvéről megközelítőleg is helyes fel-

¹⁾ Simrock Károly *«Wieland der Schmied» cz. eposzának mondai és mythikus elemei.* Budapest, 1909, 176 l.

fogása lehessen. Ajánlom neki, hogy előbb tanulmányozza át, mit mondanak a hazai szakemberek e kétségtelenül magyar ember írta (s talán fogalmazta) nyelvemlékünkről. Szorgalmas tanulással talán rá fog jönni, milyen nagy tévedésben volt e fontos nyelvemlékünkről.

(Budapest.)

MELICH JÁNOS.

18. Hetcou György: Columna lui Traian. (Belényesi görög-kath. főgimn.) — A 22 lapra terjedő értekezés tudományos igények nélkül készült. A szerző római útja emlékeiből állította össze, azokból a magyarázatokból, a melyeket neki Frenguelli lateráni muzeumi igazgató fia adott a Lateránban levő gipszmásolatról. Kár, hogy nem használt irodalmi adatokat is. Cichorius «profesor german din Viena» (recte boroszlói egyetemi tanár) nevét említi ugyan, de könyve megjelenéséről, úgy látszik, nem tud, sőt panaszol, hogy nyomtatott magyarázó kalauz sincsen, pedig ajánlhatom neki Reinach Salamon kis 8-rétű, 59 lapos füzetét, a mely épen a gipszmásolat magyarázó-jául jelent meg 1886-ban (La Colonne Trajane au musée de Saint-Germain). Ez, ha egyes részletekben elavult is, jobb áttekintéshez segítette volna őt is.

A bevezető rész — a melyet «a román nemzetet alapító» Trajanus iránt való lelkesedés hat át — és az oszlop domborműveinek leírása is tehát, bár tanítványaira nézve tanulságos, nem önálló munka, sőt nem is önálló tanulmány eredménye. Ezért tévedései közül néhányat épen csak figyelmeztetésül említek fel. Tibiscum ma szerinte Lugos, helyesen Zsuppa. A Trajanus-oszlop feliratának utolsó sorából kitorrt szavak nem «STANTIBVS», hanem «TANTIS OPERIBVS». A Dunán látszó hajók nem a Dráva torkolatánál járnak, s nem boros hordókat, hanem csak hordókat szállítanak, a milyeneket az aquincumi muzeum most természetben is őriz: árúk csomagolására valók voltak. Taurunum-Belgrád azonosítása rég elavult tévedés. Belgrád Singidunum volt, Taurunum pedig Zimony, a mint azt pl. «Magyarország a rómaiak alatt» cz. fali térképen is láthatta volna a szerző. A Tibiscus folyónév a Temest illeti, a Tisza antik neve Tisia. A legio XIII. neve sohasem volt Dacica, hanem Gemina. A Sztrigy antik neve pedig Sargetia, nem Sargetra.

(Budapest.)

FINÁLY GÁBOR.

19. Gyomlay László: Herodotos mondatyszerkesztéséről iskolai olvastatás szempontjából. (Budapesti II. ker. érseki kath. főgimnázium 8—21. l.) — A dolgozat célja a Herodotos nyelvét jellemző sajátságok feltüntetése, a mint az iskolai olvastatásban előfordulnak; ezzel kapcsolatosan bemutatja a stílusjelenségek okát, a történetíró lelki világát. Herodotos bizonyos mértékben már fejlett stílusban ír, de a periodus fejlettségét még nem érte el, mert parenthetikus mondatok nagyon sűrűn fordulnak nála elő. Főleg oly jelenségeket vizsgálhat és magyaráz Gyomlay, hol a kíváncsatos periodus nincs meg, vagy ha meg is indul, zökkenés áll be. A dolgozat első része sok adat alapján megállapítja a tényeket. Herodotosnál a parataxis gyakoribb, mint a hypotaxis; akkor is használ mellérendelt mondatokat, mikor határozói vagy relatív mellékmondatokat várnánk. De még érdekesebb, mikor a periodus megindul; előkészít a tudnivalóra, de

a fonalat elejti, vagy az előforduló nevet magyarázza s egészen új mondatban tér vissza az előbb megkezdett mondanivaló folytatására. Ezért van Herodotosnál sok ismétléses mondatkezdés. E tényeket magyarázza a dolgozat második része, az író lelkében keresve a megfejtő okokat. Herodotos azért szereti a parataxist, mert egyszerűsége, természetessége, világosságra törekszik. A nyomatékos beszéd kedvelése is forrása az egyszerű mondatfűzésnek, mert így szélesebb rétegű olvasóközönséget szerez. Ez a nyomatékos, eleven előadás kívánja a kötőszóhalmozást. Az írói előrelátás igazolja az előkészítést (pl. a *τὴν τοιαύτην* és *τάδε ἐγένετο* formulákat), mely az olvasó figyelmét felhívja. A gyakori magyarázó közbeszúrásnak Gyomlay helyesen abban látja okát, hogy az ókor nem ismerte a csillag alatti jegyzeteket; ezeket Herodotos a mondat szerkezet rovására közbeszúrja és közvetlenül magyarázatokat ad nevezetes férfiakról, földrajzi helyekről és politikai intézményekről. Ez tehát Herodotos körültekintő figyelméből eredt. E közbeszúrt magyarázatok azonban műve második felében már fogynak, mert az olvasó előtt ismertebb dolgokról, görög háborúkról van szó. Sokszor megtörténik, hogy az író ott is magyaráz, ahol nem szükséges; a megnevezett embereknek többször magyarázza kilétüket (ezért halmozódnak *γάρ*-ral összefűzött mondatok); előadása folyamán sokszor elfelejt valami fontosat s csak később pótolja. Ez azonban nem annyira «kapkodás», mint inkább a naiv író esetlensége. Ily lazaságnak meg a kötőszók halmozásának az is volt oka, hogy Herodotost a tárgy magával ragadta és főleg az *első* könyvekben nem ő uralkodott rajta. Görög lelke önkénytelenül megrezdült, ha nagy kincsről, értékekről, érdekes eseményekről beszélt. A tárgyába szerelmes író azt hiszi, hogy nem magyarázza eléggé a dolgokat s belemelegedett hangulatában a periodus kizökken. E kizökkenés eredménye azután a gyakori pótolgatás és ismétlés. Herodotos tehát első sorban a tartalomra, a világosságra, nem pedig a formára ügyel; azonkívül a tárgyba való elmerülés is magával ragadja. E két tényezőből magyarázható sajátos stílusa.

A tények pontos megállapítása és világos pszichológiai magyarázata kétségtelen érdeme a dolgozatnak. Hiánynak csak azt tartom, hogy Gyomlay seholsem beszél Homeros hatásáról és a naiv stílus azon vonásairól melyeket az összehasonlító néppszichológia mindenütt megtalál. Azt sem tudom egészen elhinni, hogy Herodotos «tudatosan» használja a lazább mondat szerkezetet kerekébb mondatalkotás helyett.

(Budapest.)

GERÉB JÓZSEF.

20. Szilárd Leó: Szent László a régi magyar irodalomban. (Keszthelyi kath. főgimn. 10—42. l.) — Az irodalomtörténeti tanulmány, melyet szerzője nyilván tanítványainak tájékoztatására állított össze, figyelmes anyaggyűjtés alapján áttekinthető formában készült. Hangulatos bevezetése röviden a nagy emberek kultuszának kifejlődését magyarázza, a dolgozat pedig Szent László életének rövidrefogott elmondásával indul meg. Mivel a hagyományok később úgyis sorra kerülnek, módszeresebb lett volna a teljesen tudományos összefoglalás; igaz, hogy ez a dolgozat kezdetének emelkedett hangját megváltoztatná, ámde később úgyis kénytelen azt prózára változtatni

az értekező. A mondák és hagyományok Podhraczký nyomán való közlése a krónikai és legendai forrásokkal annyira megtűzdelődött, hogy az előadás folytonossága elvész. Az értekező néha aprólékos szövegösszevetésre is kitér, noha annak jelentősége nincsen, mint pl. a mikor figyelmeztet arra, hogy a Bécsi Képes Krónika *sinum* szava helyén Túróczi *signumot* ír. Mivel tudományos jelentősége e hagyományfelsorolásnak úgy sincs, bőven elégséges lett volna a mondarészletek olvasásra alkalmasabb formában való elmesélése, a megállapítást — ha szükségesnek érezte — ehhez csatolhatta volna. Összevetéseinek csak a legenda szövegének méltatásánál van szemmel látható czélja, de viszont itt csupán egyik részét szemlélteti ez a tárgyalás *Kaindl* megállapításának. Nincs új a himnusz méltatásában sem; a latin és magyar-görög prioritás szempontjából való tárgyalása pedig egyenesen azt idézi elő, hogy a tanuló még bizonytalanabbnak érzi a kérdést. Ismétlem, a tanulmánynak tudományos jelentősége nincsen, de hasznos munka arra, hogy a tanulók az irodalomtörténet tudományának műhelyébe bepillantsanak.

(Budapest.)

ALSZEGHY ZSOLT.

21. Weiszer Róbert: A Schiller—Goethe-féle xenionharcz és egy állítólagos pesti paródia. (Késmárki ág. hitv. ev. kerületi liceum 10 -38. l.) — Világosan megírt ismertetése a *Xenien* keletkezésének, valamint a belőlük kifejlődött irodalmi harc szereplőinek és lefolyásának. Az értekezés címében idézett pesti paródia a *Mücken-almanach*, melyen Pest van feltüntetve nyomtatási hely gyanánt. Erről már Boas és Wurzbach megállapították, hogy nyomtatási helye Neustrelitz, kiadója Albanus volt. Ezt az állítást, valamint a szerzőség kérdéséről való hipotézist Weiszer sem változtatta meg.

Kár, hogy a szerző nem terjeszkedett ki a xenionharcz Magyarországon tett hatására. A magyar vonatkozások kidolgozását ma már minden olyan philológiai értekezéstől elvárjuk, a melynek tere van rá. Ha a *Tövis*ek és *Virágok* nem állottak is a *Xenien* közvetlen hatása alatt, a program olvasói számára tanulságos lett volna párhuzamba állítani a két irodalmi harc lefolyását. Talált volna a szerző bőven közvetlen hatásokat is a magyar (Vörösmarty, Bajza) és a magyarországi német irodalomban (Rösler, Tübeck, Tomanik), mely utóbbi az irodalmiról a politikai térre is átvitte a harcot, így pl. az 1841-ben Lipcsében megjelent *Xenien aus und für Ungarn* cz. két kötetke.

Borzasztó gondatlanságok csak részben tudhatók be a nyomdatécnika fogyatékoságának (pl. a 31. l. sajtóhibái). De olyan botlások, melyek a tanulók szemébe is ötlenek, mégis elkerülhetők lennének. Így pl. a francia forradalomban XIV. Lajost végezteti ki (11. l.). Fulda híres Xenionjának első sora így végződik: «wie der» s nem «wieder» (29. l.). A *Mücken-almanach* szűnyogait a szerző «verszomjas dongók»-nak fordítja (32. l.).

(Budapest.)

GRAGGER RÓBERT.

22. Helle Ferencz Hugó: Arany János Bolond Istókja. (Kassai premontrei főgimn. 1—66 l.) — Rövid időn belül immár a harmadik

értekezés (Kardos Lajosé és Gróf Istváné mellett), mely a *Bolond Istók* sokféle problémáinak megoldását tűzi ki céljául, és mondhatni, nem újabb szempontok és eredmények nélkül. Míg az előzők inkább szövegkritikai, forrástanulmányi, önéletrajzi adatok vizsgálatával voltak elfoglalva, szóval a munkának szorosabb philologia részét végezték el, addig Helle figyelmét nagyrészt esztétikai és pszichológiai kérdések kötik le. Nagy buzgalommal és eléggé sikerült elemzéssel kutatja azokat a különböző lelki állapotokat, a melyek a költemény két, egymástól sokban eltérő énekét létrehozták. Igen érdekesek fejtegetései, melyekben a Byroni és Aranyi humor rokonvonásait keresve, arra az eredményre jut, hogy a közös anarchisztikus lelkiállapot szinte föltételezi a költemény töredékességét és befejezetlenségét. Helyes az a megállapítása a műfaji sajátságok vizsgálatában, hogy «az ily költemények szükségképen magukban hordozzák a befejezetlenség csiráit».

A lélektani elemzés szempontja jut kifejezésre a források felkutatásában is. Petőfi, Byron és Arany műveinek összehasonlításában főként a közös lelki hangulatokra, rokonérzelmekre veti a súlyt. De a philologiai buzgóság tekintetében sem marad elődei mögött, mikor az említett forrásokon kívül még rámutat egyéb hatásokra is, így pl. Aristophanesére, kivel a *Bolond Istók*kal egyidőben foglalkozott Arany. Kevésbé értékesek azok a fejezetek, melyekben a Bolond Istók népi típusának eredetét és Arany önéletrajzi adatait fejtegeti, — ezekben egyszerűen már ismert kutatásokat foglal össze.

(Budapest.)

KIRÁLY GYÖRGY.

23 –24. Bodor Aladár: Eötvös. (Szekszárdi áll. fögimn. 3—8 l.) — **Kardeván Károly: Eötvös és Madách.** (Lőcsei áll. főrealisk. 3—16 l.) — Tavalyi értesítőink nagyrésze még az Eötvös-jubileum hatása alatt áll s ennek nyomát megtaláljuk a programmértekezésekben is. Nagyobb-részt iskolai ünnepélyeken elmondott beszédek ezek, melyek értékét természetesen az alkalom szabja meg. Mégis meg kell emlékeznünk két értekezésről, melyek az ünnepi szóvirágokon és közismert adatok ismétlésén túllemelkedve, megérdemlik, hogy foglalkozzunk velők.

Az egyik, Bodor Aladáré, röviden, de plasztikusan és eredeti csoportosításban emeli ki Eötvös eszmevilágának főelveit. Igen érdekes az a fejtegetése, melyben Eötvös különös forradalmár-voltára vet világot. Eötvöst szerinte eszmei, ideális forradalmárnak nevezhetjük, a ki az állandó haladás, a szellemi forrongás ébrentartásával épen a művelődés kincseit akarja megvédeni a materiális forradalomtól, a belső és külső háborúk veszélyeitől.

Kardeván Károly igen érdekes és meglepő rokonságot állapít meg Eötvös és Madách között. Nemcsak általános, szellemi hasonlóságot, hanem szorosabb kapcsolatokat is, főként a *Karthausi* hatását az *Ember Tragédiájára*. Kimutatja a tárgyi összefüggésen kívül az alap gondolat, egyes eszmék, sőt egyes jelenetek egybetartozását is. Itt természetesen függőben marad az a kérdés, s ezt Kardeván elmulasztja megoldani, vajjon ez az összefüggés nem magyarázható-e a közös forrásból, Goethe *Faustjából*? Az összehasonlítás adatai ugyan azt mutatják, hogy e közös eredeten kívül szorosabb rokonságot is kell feltételeznünk a két mű között. Mindenesetre érdemes lett volna a három mű egymáshoz való viszonyát szorosabb vizsgálat alá venni.

Reméljük, hogy ezt, egyéb kérdésekkel együtt, melyek megoldását nagyobb értekezés keretében igéri a szerző, hamarosan meg is fogjuk kapni.

(Budapest.)

- KIRÁLY GYÖRGY.

25. Trostler József: Magyar elemek a XVII. század német irodalmában (Temesvári áll. főreálisk., különny. 43 l.). A szorgalmas szerző, ki behatóan tanulmányozta a XVII. századi német irodalomnak magyar vonatkozásait, már több értekezésben foglalkozott e tárggyal s tetemes új anyagot dolgozott fel a német—magyar érintkezések e kevésbé ismert századának történetéhez. Programmértekezése nem foglalja össze eddigi tanulmányait, hanem azokat az utazóirodalom és a történeti költészet szempontjából új adatokkal egészíti ki. Az utazók közül Schiltberger (1494), Wild (1613), Wallsdorfer (1664) rajzolta meg azt a képet Magyarországról, mely idővel hagyománnyossá lett. Szemükben a magyar föld exotikum, a legcsodásabb kalandok színhelye, áldott, gazdag ország; a tokaji bor, a felvidéki bányák aranya és ezüstje, Erdély elásott kincsei, csak ritkán néprajzi különösségek kötik le e kalandírók képzeletét. A magyar hősiesség példáit a történelmi költészet ünnepli. Néha ellenszenves színben láttatja a magyart, mint Jakob Vogel: *Vngrische Schlacht* (1626) cz. verseskrónikájában vagy Matthias Abele a Wesselényi összeesküvés áldozatairól írt költeményeiben. Greffinger a harmincéves háborúról szóló rímkrónikájában a magyarellenés közhangulat hatása alatt áll, de mikor Érsekújvár elestét énekli meg, szenvedélyesen szólal meg benne a németségnek együttérzése a törökök ellen küzdő Magyarországgal. Joh. Peter Titz is megkapó versekben ünnepli a török háborúk hőseit.

A német irodalomtörténet szempontjából maradandó eredményre jutott a szerző Siegmund Birken: *Mausoleum* (1667) cz. munkája eredetiségének vizsgálatában. Birken Nádasdy Ferencz latin nyelven írt *Mausoleumát* a gáláns költészet nyelvén lefordította, rövidítette és finomította. Nádasdynak Birkenhez intézett levelével (1662 jul. 16.), melyben Nádasdy megelégedését fejezi ki a fordításnak «újszerű poétai stílusa» fölött, a szerző a magyar és német írók személyes érintkezésének egy régi dokumentumát kutatta fel.

(Budapest.)

THIENEMANN TIVADAR.

26. Illés István: Fejezetek Arany J. mondattanából. (Privigyeyi kath. főgimn. 3—68. l.) - Ez az értekezés tulajdonképen csak része a szerző «Arany János mondatfűzése» cz. hosszabb tanulmányának, mely a mondatstruktúrák egymásra hatását vizsgálja és pedig — ebből a szempontból a leghálásabb anyagon — Arany János költeményeinek nyelvén. A közölt fejezetek a következők: I. Analógia. Függő mondatok egymásra hatása. Ez «abban szokott megnyilvánulni, hogy a függő mondat kötőszava felcserélődik egy másfajtajú, de *rokon képzetartalmú* mellékmondat kötőszavával»; pl. «Összezsibbasztotta, meg-részegítette, ennyibe került, míg elszenderíthette»; vagy: «És várja, míg tavaszra kél...» Ott a *míg* a *hogy* kötőszó helyére a szerző szerint analógia útján került. Példái legnagyobb részében inkább mondat-

szerkezet-keveredés van (contaminatio), mint analógiás kiegyenlítőedés. Pl. És vár, míg tavaszra kél + és várja, hogy tavaszra kél = És várja, míg tavaszra kél. A II. fejezet a függő és független szerkezetek keveredését, az attrakciót (regresszív és progresszív attrakciót) vizsgálja, a szerint, hogy a főmondat egy része kerül át — hasonló szerepben — a mellékmondatba, vagy megfordítva. Pl. «A mit adál kardot, néztem, ugyan jó-e?» «Hiszem a *teremtőt*, még addig nem öl meg.» A III. rész a pleonasztikus szerkezetekkel foglalkozik. Ezeket a szerző szerkezetkeveredéssel magyarázza. A pleonasztikus szerkezetek között tárgyalja a *míg-nem-es* szerkezeteket is, mert a *míg-gel* bevezetett mellékmondatok már magukban véve tagadó mellékértelemmel bírnak: *s a bennök kifejezett cselekvés még nem ment végebe akkor, a mi kor a főmondat cselekvése már befejeződött.* E gondolat kapcsán továbbhaladva, rájöhetett volna arra, hogy vannak olyan esetek is, melyekben a *míg* mellett a *nem* a nyelvhelyesség kára nélkül nem használható. Pl. *Míg benn vagyok, várj. Várlak, míg benn vagy.* De: *Várlak, míg ki nem jössz.* Itt a *nem* nem tagadást fejez ki, hanem a cselekvés jövőben befejezettségét határozza meg. Külömbőség, ha azt mondom: *Míg benn vagyok, várj, vagy ha azt mondom, míg benn nem vagyok, várj,* mert az első eset azt jelenti, hogy *míg benn vagyok (időzőm), várj rám, a második pedig, hogy míg benn nem vagyok (= be nem érek), várj rám.* Vagyis az első mondatban levő folyamatosság vagy folyamatos cselekvés a második mondatban a *nem* szócska alkalmazásával jövőben elképzelt befejezettséggé vagy befejezett cselekvéssé alakult át. A nem kötőszó feleslegessé válik, ha a futurum perfectum (vagy imperfectum) szabályos grammatikai alakját használjuk a *míg-es* mellékmondatban, de a jelenidejű igealakokkal kifejezett jövő idő mellett — különösen az Aranyból idézett példákön — nem pleonazmus a *nem* használata. A IV. fejezet a kihagyásokat tárgyalja («Jön egy ifjú: én most tanulám az elsőt: pénzem elfogyott: nem adtak: ugrom hát nagyot.»): az V. pedig az ú. n. «aranyias szerkezeteket». Aranyias-szerkezetnek nevezi szerzőnk azokat a szerkezeteket, melyeket Riedl Frigyes szerint «magyarázó vagy fajokra osztó mondat»-nak lehetne nevezni és a melyekben a mondat első fele úgy viszonylik a másikhoz, mint a nem a fajhoz, de közös állítmányuk van: pl. Búcsúztató verset ha irogat: embernek gyászost, disznónak vígat.¹⁾

A szerző a vonatkozó nyelvhölcseleti irodalmat eléggé ismeri, de az ezek alapján felállított merev kategóriákból legtöbb Aranyból idézett példája kikívánczozik. A költői nyelvnek más szempontjai vannak, mint a prózának, mert a költői nyelvben elég, ha a szókötések és mondatfűzések a nyelv szellemével nem ellenkeznek, de nem okvetlenül szükséges, hogy valamely fennálló grammatikai szabállyal egyezzenek is. Minden hangulat, érzés más-más megnyilvánulási formát keres s innen a terjengősség, részletesség, kihagyás és aposiopesis. A tárgyalt dolgozat sokkal értékesebb lett volna — bár így sem értéktelen —, ha érzelmi fokozatok és fajok (vagy költői műfajok) szem-

¹⁾ V. ö. Horváth János: Egy magyar versbeli mondatképletről cz. értekezését, hol ő az ilyen szerkezetet nagyon részletesen tárgyalja. Illés erre nem hivatkozik.

pontjából kiindulva tette volna vizsgálat tárgyává a mondat szerkezetek egymásra hatását.

TRÓCSÁNYI ZOLTÁN.

27. Pesti Balázs: Tinódi-magyarázat. (Nagykőrösi református főgim 11. 17. l.). — Három, a Régi Magyar Költők Tárában megjelent Tinódi-kiadásban meg nem magyarázott szót értelmez: 1. *Fegyveres*. Tinódinál több helyen előfordul, de nem a mai értelemben. Takáts Sándor a MNy. IX. 178—181. lapjain megjelent «Armiger-fegyveres» (Ódöngő Ábel név alatt) cz. cikke megállapítja, hogy régen a fegyver pánczélt jelentett s a ki pánczélt viselt, azt fegyveresnek (armiger-nek) nevezték. A Tinódinál előforduló fegyveres szó is, a mint az összefüggésből nyilvánvaló: pánczélos (armiger). 2. A *harczoló* szót sem mai jelentésében használja Tinódi. Szövegeiből kitűnik, hogy az ütközetben elől mentek a «harczolók» s utánuk következett a «derék tábor». Így a «harczoló» annyit jelent, mint «előharczoló». 3. A «Vurkucs Tamás etc.»-ben előfordul ez a szó: «*Harmincz adósokat kétszer elhozata*». Ez Pesti szerint hiba, e helyett: «*Harminczadosokat etc.*» Mind a három magyarázat elfogadható.

(Budapest.)

TRÓCSÁNYI ZOLTÁN.

28. Pápay Géza: Ibsen az iskolában. (Ujpesti állami főgimn. 3—11. l.). — Szerencsére nem azt kapjuk e pár oldalon, a mit a cím után gondolni lehetne. *Nem* ajánlja Ibsent az iskolában való olvastatásra. Tanítványainak szólva, szimpátiát igyekszik bennük a nagy északi költő iránt kelteni, hogy majd későbbben megértő lélekkel merülhessenek belé. E célból a «Népgyűlölő» tartalmát *meséli* el nekik. Elmesélése pedig olyan, hogy hangulatos közvetlenségével, stílusának élénkségével és a dolgozatba beleszórt subjectív lelkesedésével valószínűleg több tanítványában keltett érdeklődést saját költői bálványképe iránt, mintha bármily szigorúan tudományos értekezéssel lépett volna eléjük.

(Budapest.)

WEBER ARTHUR.

29. Thienemann Tivadar: A szentgalleni Margit-legenda. (Budapest, VIII. ker. közs. főrealiskola, 3. 8. l.). — E becses kis dolgozat, mely mintaszerű tárgyiassággal és nálunk — sajnos! — oly ritka tudományos tömörséggel van megírva, egy szentgalleni kodexben ránk maradt németnyelvű Margit-legendával foglalkozik. Thienemann gondos és körültekintő egybevetéssel megállapítja, hogy a Margit-legenda ezen német redakciója, illetőleg ennek — ismeretlen — latin eredetije jelentékenyen közelebb áll a mi magyar nyelvű legendánkhoz, mint ennek Horváth Cyrilltól eddig felkutatott közvetett vagy közvetlen forrásai. Megállapítását csak néhány — meggyőző — szöveg-megfeleléssel szemlélteti és kíváncsúnak mondja, hogy a svájci legenda, de a magyar szenteknek külföldi kéziratárakban lappangó többi legendái is, mielőbb kritikai kiadásokban bocsáttassanak a kutatás rendelkezésére. «Középkori egyházi műveltségünk e legszebb hirtívői — mondja szépen és helyesen dolgozata végén — eddig a

német-magyar érintkezések történetében figyelemben alig részesültek, pedig magyar eredetők miatt a középkori magyar irodalom szükség-szerű kiegészítőinek bizonyulnak.» E gondolat megvalósításához meg-volna — mint oly sok más parlagon heverő téren —: erő és akarat. De ki adja az eszközöket?

(Budapest.)

BLEYER JAKAB.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság 1915 október 13.-án fel-olvasó ülést tartott a következő tárgysorozattal:

1. *Gragger Róbert*: Konrad von Füssebrunnen költeményének kalocsai töredékei.

2. *Fogarasi Béla*: Az irodalomtörténet filozófiai problémái.

A felolvasó ülés után választmányi ülés volt. Heinrich Gusztáv elnöklete alatt jelen voltak: Hegedüs alelnök, Papp I. titkár, Bleyer szer-kesztő, s Alszeghy, Czebe, Császár, Gragger, Gyulai, Imre, Kempf, Király, Némethy, Pecz Vilmos, Váczy, Vértesy Jenő vál. tagok, és Vértesy Dezső II. titkár, mint jegyző.

1. A pénztáros jelentése szerint jan.—szept. bevétel 10,950-67 K, kiadás 9,882-79 K. Alapítványok összege, Giesswein Sándor tiszteleti tag most tett alapítványával, 12,460-80 K.

2. A Társaság tagjai közül hősi halált haltak: D' Isoz Emil, Bottka József és Kerekes Pál. Elhunytak még a legutóbbi vál. ülés óta: Baksay Sándor tiszteleti tag, Fiók Károly és Olay József.

3. Új rendes tagok 1915-től: Szegedy Rezső egyetemi tanár, Koszó János aradi főgymn. tanár, Antalfy Gizella, Bazsó Livia, Blaga Mária, Engel Mária, Farkas Lenke, Fekete Edit, Gerő Zsófia, Haitsh Ilona, Hollaender Rózsi, Jaulusz Ilona, Kálmán Piroksa, Láng Júlia, Liebsstein Erzsébet, Mohr Margit, Nagy Anna, Orth Ida, Pausz Ella, Pikkel Paula, Springer Margit és Szepessy Ilona bpesti bölcsészethallgatónők, Mészá-ros Gellért és Motz Atanáz, ciszterciarendű tanárok, Somay Viktor, Gálóczi Sándor tanárj. és Kornis Ferencz kegyesr. tanárj. (valamennyit aj. Bleyer); 1916-tól: Várady Ödön nagyvárad ügyvéd (aj. Heinrich). Új rendkívüli tag 1915-től: Árokhídi Béla ref. theologus (aj. Thienemann és Baranyai).

4. Papp Ferencz első titkár felolvasta Révay József választmányi tag kérését, melyben a választmányt arra kéri, hogy a közte és Bódiss Jusztin között folyó irodalmi vitában hozzon döntő ítéletet.

A választmány következőképen határozott:

Minthogy az *Egyetemes Philologiai Közlöny* szerkesztősége a vitat-kozó feleknek alkalmat adott nézeteik kifejtésére, s a szakemberek a vád és védelem alapján a kérdéses ügyről már határozott véleményét alkothattak

maguknak, a választmány az *Egyetemes Philologiai Közlöny* szerkesztőségével egyetértve, befejezettnek tekinti az ügyet s szükségtelennek tart minden további vitát és ítélezést.

5. Egyéb folyó ügyek elintézése után az ülés véget ért.

— Nő, mint zöldszemű szörnyeteg. Az Othello- és Desdemona-motivumnak sajátos alkalmazását találjuk *Kazinczy Gábor* ily című novelláscskájában: *A dal' leánya*. Érdekes a téma, hogy a «zöldszemű szörnyeteg» női szívbe lopódzik. Az sem rossz gondolat, hogy egy Othello-előadás válik a szenvedély tragikus végű kitörésének alkalmává. De ha az író adósunk marad a lélektani folyamat elemzésével és csak magát a pusztá «esetet» írja le, akkor elárulja, hogy erején fölüli munkára vállalkozott. Ezt a benyomást teszi ránk *Kazinczy* novellája, mely fölömben is annyira vázaltszerű, hogy még közepes irodalmi értékre sem tarthat igényt.

A dal' leánya... egy Othello-előadás keretén belül szerepel, de ebben nem az a szöveg a fő, mit Shakespeare, «Avon édes hattyuja», írt, hanem az a zene, mit hozzá Rossini, Pesaro hattyuja, komponált. Nápolyban vagyunk. A San Carlo színházban Signora Cellini búcsúfölpépését tartja Desdemona szerepében. Midőn hattyúdalt éneklí, észreveszi, hogy kedvese Alfred egy páholyban ül Marchesa Lenarival. Csodásan énekel. Hihetőleg a bánat, a csalódás járta át szívét és ez ihlette meg. «S az utolsó hangban — írja *Kazinczy* inkább a reporter pontosságával, mint a novellaíró elemző erejével — eszmélete zendült el. S a közönség megtanult művészetnek hitte azt s végtelen lelkesedéssel szórta tapsait... Koszorúk temették el a dal' leányát...»

Hogy mit érzett Signora Cellini, mit a hűtlen Alfred s mit Marchesa Lenari, a féltékeny új kedves, ebből semmit se tudunk meg — mi csak azt látjuk meg, hogy mit tett Marchesa. Ő is koszorút dob, de mifélett! Signora Cellini összeesik tőle. «Társai hozzásietnek. A dal' leánya nem volt többé. Koponyája elzúvva. A koszorút érczvirágokból fűzték. — tudatja *Kazinczy*. Midőn Alfred észreveszi kedvese összerogyását, a páholyából a színpalak közé rohan. «Első pillantásában életkín és halálbosszú csapongott föl; másikkal egy páholy felé pillant. Üres volt. Elhagyá mátkáját s kirohant...» A Marchesától megtudja a valót. Ráveti magát «s egészen hátratulá a Marchesát s a pamlag párnáit fejére tömé... A párnák alól elfojtott hörgő halálkín repedezett föl» (!!!). Mikor a cselédség rájuk töri az ajtót, «a terczerol elcsattant... Zúzott fő koponyadarabjai boríták el Marchesa Lenari holttestét...» (Lásd Emlény MDCCCXL, Pesten, 12—4. l.) A Marchesát férfi erejűnek és akrobatai ügyességűnek kell gondolnunk, mint a ki az «éerczvirágból» font koszorút úgy tudja dobni, hogy az menten halálos sebet ejt. Ezúttal ő vállalkozik Othello szerepére, de viszont ő jut Desdemona sorsára is, így minden tragikus vége mellett is komikus hatást kelt. A színpadi Desdemona halála siralmasan gyászos cset, Alfred színpadi othellozkodása a Marchesával szemben nem tarthat igényt részvétünkre, még öngyilkossága ellenére sem s így *Kazinczy* novellájára elmondhatjuk, hogy shakespearei Othello-ihletnek nincs köze hozzá.

(Budapest.)

BAYER JÓZSEF.

— Vitéz Kádár István éneke. Ezt a nevezetes vitézi éneket kiadjuk újra egy 1671-iki másolatból, mely hivebb, mint az eddig közlöttek bármelyike s egyszersmind legkorábbi szöveg. A Petrovay Miklós kéziratos verses könyvében maradt ránk a 133—134. levelen (8-r.), mely a kolozsvári ref. kollégium könyvtárának tulajdona. Ez énekekkel bőven foglalkozott Erdélyi János, ki újabbán először adta ki (*Népdalok és mondák*. I. 337 —

342. l.), Thaly Kálmán (*Régi magy. vitézi énekek*. I. 161—170. l.), Erdélyi Pál, *EPhK.* 1893. 176—182. l.), Kanyaró Ferencz (*Irodalomtörténeti Közlemények*, 1893. 284—292. l.) s legrészletesebben Deák Ferencz (U. o. 1907. 300—332. l.), ki a többi változat alapján a teljes szöveget hitelesen próbálja megállapítani 39 versszakban. Ez a szöveg 4 versszakkal itt rövidebb s a végső versszakok rendje is részben más. A kérdés részletezésébe nincs miért bővebben belebocsátkozni; de ez a szöveg eldönt egy fontos részletet s ez az, hogy Kádár István eleste valósággal Berettyó-Ujfalú körül történt. Az énekben itt helyesen írt *Sáka* vagy *Zsáka* község t. i. Berettyó-Ujfalutól délre fekszik mintegy két mérföldre s így Deáknak különben szellemes hozzátétele Kádár lengyelországi elestéről megdől s igaza van a lényegben Thalynak, meg főképen Szalárdi János «Siralmas króniká»-jának, ki mint egykorú tanú emlékszik meg Kádár elestéről. Az ú. n. Rába folyó, mint a Visztula mellékfolyója és a hibásan írt Sokall helynév, melyekre Deák alapítja fejtegetéseit, későbbi betoldás, illetve hibás leírás következményei. E változatban a Rába folyóról nincs is szó, a helynév pedig pontosan van írva. Így természetesen Kádár elestének idejét: 1660, vagy mint Kanyaró bizonyítja, 1658. szept. 13-ika táját, helyesebben határozzák meg az idézett írók, mint Deák, ki 1657. jun. 15—jul. 4-ike közé teszi Lengyelországban.

Cantio de periculo Transylvaniae.

1. Szörnyű nagy romlásra készült Pannonia,
Kinek mint tengernek megh áradott habya,
Az búnak, bánatnak környül vött nagy árya,
Mert az vitézeknek eset most egy héya.
2. Nem illik ez vitézt nékem elhalgatnom,
Sőt méltó Kádárrúl bölcs verseket írnom,
Elsőben Szent Írást ezekre kel hoznom,
Az után ez romlot magyar népre szabnom.
3. Olvassuk amaz nagy ó Testamentumban,
Kevés nép maradot sokszor sidóságban,
Mert fogván vitettek Babyloniában,
Sok sidó vitézek estek el az harczbán.
4. Az Isten ládáját sokszor mégh elnyerték,
Ophinit¹⁾ és Phiniast mikoron megh ölték,
Midőn Ely papnak ez dolgot megh vitték,
Rút halállal megh holt, székiből kiessék.
5. Hector is Trójában valamigh lakhatot,
Addigh az város is éppen maradhatot,
De mihellyen Hector nyállal el oltatot,
Mindgyárt az város is Pogány kézre szállot.
6. Nem így vanné dolgha kis Magyarországnak,
Ebben nevededett vitézlő Kádárnak,
Mássa vólt hidgyétek Hectornak, Joábnak,
Oltalma volt Kádár nyilván az országnak.
7. Azt reménli vala már felőle szivünk,
Isten után hogy ő lesz egyik védelmünk,

¹⁾ Hofni és Fineás. I. Sám. IV. 17. v.

Bástyánk, erős tornyunk ő lenne minékünk,
Oh mint megh csalatál szerelmes nemzetünk.

8. Tellyes életinek dicziretes dolgha,
Mert az szegénységet soha nem prédálta,
Ha más rontotta is, Kádár oltalmazta,
Te lehecz alföldségnek ennek bizonyásgha.
9. El hadgya érettünk az fel földnek pátyát,
Hogy hallá ide által Magyarok romlását,
Fel kötő érettünk Kádár István kardgyát,
Ő bezzegh kevésbé forgatá szándékát.
10. Oh mely de hirtelen esék változása,
Midőn küldik ütet Sáká oltalmára,
Uy Faluhoz gyüle Tatárok tábora,
Ott lészen Kádárnak utolsó csatája.
11. Az sereget pedigh felszóval biztattya,
Mondván, várjuk által az Tatárt a sikra,
Ezentül Borosnak el érkezik hada,
Uj Falunak is majd megh segít hadnagya.
12. Az vizen mindgyárást sok tatár érkezik,
Kádár vitéz módra vélek megh ütkezek,
Hátul az seregek eszekben nem vevék,
Hogy másut az vizen több tatár költözek.
13. Felemeli Kádár szemeit az Éghre,
Mondván yőy el Isten én segítségemre,
Nosza vitézkedgyünk katonák két kézre,
Mert nem látok jőny embert segítségre.
14. Az zászlós tartónak fel szóval kiáltya:
Vid (el) fiam innét az zászlót más utra,
Hogy it ne vesszen mind urunk kevés hada,
Mert Magyar országért megh halok én még ma.
15. Ki ontom véreemet én szegény hazámért,
Ezentül megh halok édes nemzetemért,
Nem szánok éretted bizony ontany vért,
Mert én az Christustul vészek jutalmas bért.
16. Az Tatár az nyilat mint polyvát rá szorya,
Még is ugyan villogh s forgódik két karya,
Kétszer az Tatáron magát által vágta,
Még az ellenség is dolgait csudállya.
17. De hogy elfáradot az nyilak terhétül,
Még his mind haláligh öklel hegyes törrel,
Ermenlik az Tatár előtte sereggel,
Azért bucsuzását igi bizta rám renddel.
18. Elsőben végbeli szerelmes barátim,
Fülöki, Szétseni, Putnoki rokonim,
Nógrádi, Palánki, Gyarmati társaim,
Diós Győr, Olnadi, Szendrei vitézim,

19. Kikkel az Alföldön sokszor nyomorgottam,
Sok deret, hideget, meleget kostoltam,
Sokszor az pogányon szerencsét próbáltam,
Már Isten hozzátok, tülletek megh váltam.
20. Végekben lakozó fő fő kapitányok,
Kik engemet kincsel sokszor ruháztatok,
En tülem az kincséért Törököt vártatok,
Már el mult, én tülem többször ne várjatok.
21. Széki Péter, az ki buzgó szeretettel,
Ugy voltál én vélem, mint test az lélekkel,
Megh boczás az egész Szendrei sereggel,
Ha voltam nálatok valami vétséggel.
22. Pap János Diós Győr kedves kapitánnya,
Az ki életemnek voltál sok hasznára,
Látod az halálnak akadtam horgára,
Tégedet is hivlak terhes oldozásra.
23. Mezei hadaknak fő elől járói,
Urunk mellett hűség(gel) forgódó Urfi,
Hajdu városoknak kapitány hadnagyi,
Mind megh boczássatok urunk kevés hadi.
24. Nagyságos Nemzetes édes Fejedelmem,
Kinek hópénzével kevésbé élhettem,
Nagyságod is megh vált bizony már én tülem,
Azért Nagyságod is megh boczásson nékem.
25. Ha én ez országért nem vitézkedhettem,
Arrul mind az egész sereget követem,
Az hatalmas Urat lelkem szerint kérem,
Adgyon vitézeket jobbakat helyettem.
26. Immár jó katonák az Istenért kérlek,
Az miként én éltem, ty is úgy éllyetek,
Az szegény árvákon megh essék szivetek,
Ne légyen az Magyar soha ellenségték.
27. Mer már dicsekedny ió vitézek lelkem,
Hogy ha valakitül valamit elvöttem,
Avagy az szegényen erőszakot töttem,
Ambár holtam után átok légyen helyem.
28. Azzal is bizonynyal méltán kérkedhettem,
Az Jézus Christustul drága hópénzt vöttem,
Kinél soha többet nem vár az én lelkem,
Minden hóruul hóra nem vész el én tülem.
29. Amaz szent gyűrüket uyaimban rakták,
Amaz szent koronát én feyemben nyomták,
Lelkemet az Christus székihez állatták,
Szent, szent kiáltással nevemet fel irták.
30. Szabó Pál szerelmes kedves kenyeresem,
Az kit hadnagyságra ió szívvel emeltem,

Ted az sírban kérlek megh hidegült testem,
Honnan elő kéri Christus én el hiszem.

31. Nem kérlek engemet hogy vigy messze földre,
Amaz czifra pompás temető helyekre,
Hanem hol testemnek kicsorgot az vére,
Csak ot légyen közze eltemető helye.

32. Ámbár az vadak is testemet megh rágyák,
Hollók és farkasok vellőmet kiszzyák,
Itélet napjára meg elő állittyák,
Amaz rettenetes székhez fel támasztyák.

33. Nem nyujtom már tovább én búczuzásomat,
Vitézek tarasátok megh ez regulámat,
Kövessétek kérlek az én nyomdokomat,
Ha akartok venni mennyben koronákat.

34. Ez éneket az ki ründelé versekben,
Vitéz Kádár Istvánt keserghé szívében,
Csak alacson sorsu gyöngé értelmében,
Az nevét kereshed nehult az versfőben.

35. Dicsiret dicsőség légyen az Istennek,
Fogya mégh fel pártját ez megh romlot népnek,
Adgyon vitézeket szegény nemzetünknek,
Kiért dicziretet mondgyunk szent nevének.

Finis per me Nicolaum Petrovay, Anno 1671. die. 4-ta Aprilis.

Nb. e megjegyzés a másolás idejét jelzi.

(Budapest.)

FERENCZI ZOLTÁN.

— Két görög magánlevél. W. Schubart a berlini muzeumok hivatalos jelentéseinek legutóbbi számában¹⁾ két az egyiptomi osztály tulajdonába jutott görög magánlevelet közöl, melyek tartalmukat tekintve meglehetősen jelentéktelenek, de formailag rendkívül érdekesek. Minthogy Sch. ezikke nem philologiai jellegű folyóiratban látott napvilágot és a papyrus leletekből származó görög magánlevelek nem tartoznak az általánosan ismert írott emlékek közé (a Witkowski-féle kis syllogén²⁾ kívül közkézen forgó kiadásuk tudtommal nincsen), talán nem végezek haszontalan munkát, ha az EPhK. olvasóinak figyelmét e két újabb documentumra felhívom.

Az első levél Traianus korából származik. Sarapion holmi geometriai feladatokkal küzködik (ἐπεὶ χειμάζομαι προτάσεις τισι τοιθεμέναις μοι γεωμετρικαῖς [sic] és Ptolemaios barátjához fordúl segítségért (ὅπως τῷ κομίζοντί σοι τὸ ἐπι[στέ]λλον τοῦτο δοῖς τὸν χάριν αὐτόν, [ὅ]περ μοι . . . [κατ]ήγγειλας), ezúttal írásban, a mint már személyesen is tette. A levelet εἰς τὸ Μελανκόμου γραμματοδιδασκαλ(εῖον) címezi, hol Ptolemaios talán tanuló társa volt. Legérdekesebb a levélben az a képes kifejezés, melylyel írója barátját a szívességért való hálájáról birtosítja: tedd meg, εἰδώς, ὅτι οὐκ εἰσπρεσβύται [αὐ]τῇ ἡ χάρις ὥς ἔτυχεν, ἀλλὰ μετόρῳ [σοι] ἐν ὅς ἐάν μοι ἐπιτρέπῃς. A levél-író szeme előtt az a hasonlat lebeg, mely Jézusnak a magvetőről szóló példabeszéde (Matth. 13, 4 és k. vk: ἃ μὲν ἔπρεσε παρὰ τὴν ὁδὸν . . . ἄλλα

¹⁾ Amtliche Berichte aus den Kön. Kunstsamml. 1914/15, 205. s. k. lk.

²⁾ Epist. priv. Gr. etc. ed. St. Witkowski, Leipz. 1906. (2. kiad. 1913.)

ὁ δὲ ἔπescen ἐπὶ τὰ πετρῶδη... ἄλλα δὲ ἔπescen ἐπὶ τὰς ἀκάνθας... ἄλλα δὲ ἔπescen ἐπὶ τὴν γῆν τὴν καλὴν) révén közkincsünké vált; a kifejezés második fele is egy ismert újtestamentumi helyre emlékeztet (Matth. 7, 2). Természetesen szó sem lehet arról, hogy a levélíró valamely evangelium szavaira emlékeznék; a közös forrás az a közös képzetkincs, mely gazdálkodó népek gyermekeinél természetserűleg alakúl ki.

A második levél, mely sokkal későbbi időből, a IV., sőt talán az V. Kr. u. századból való, ajánló levél, u. n. ἐπιστολὴ συστατικὴ (2. Cor. 3, 1: εἰ μὴ χρῆζομεν, ὥς τινας, συστατικῶν ἐπιστολῶν πρὸς ὑμᾶς...);. Ilyen ajánló levelekre a Witkowski-féle sylloge is nyújt néhány példát. Ezekben a legegyszerűbb és legtermészetesebb bemutatató phrasissal találkozunk: a levél átadója ez és ez (Witk. 11: Ἀσκληπιάδης ὁ ἀποδεδωκώς σοι τὴν ἐπιστολὴν ἔστιν ἀ[δελφός μου... u. o. 12:... [a név hiányzik] ὁ ἀποδεδωκώς σοι τὴν ἐπιστολὴν συνεστάθη ἡμῖν ὑπὸ...) Egy másik levélben (u. o. 42.) a phrasis kissé módosúl, mert a levél átadója szóbeli tárgyalásra is fel van hatalmazva (ἀπεστάλαχμεν πρὸς σὲ Ἰλαυκίαν... κοινολογησόμενόν σοι), de ismét visszatér egy negyedik levélben. melynek szövege a legépebb s mely azért is érdekes, mert kiviláglik belőle, hogy az ajánlott összeköttetései révén jutott a levélhez: Witk. 25: Μόσχως (?) ὁ ἀποδιδούς σοι τὴν ἐπιστολὴν ἔστιν Φίλωνος ἀδελφός τοῦ μετὰ Λύσιδος ἐπιστολογράφου. φρόντισον οὖν, ὥπως μὴ ἀδικῇσῃ ὁ ἄνθρωπος. καὶ γὰρ ὁ πατὴρ αὐτοῦ ἔστιν ἐνταῦθα περὶ Πετονοῦριν τὸν δευτερεύοντα.

A berlini levél írója, Tyrannos, keresztény ember, és keresztény testvére jóakaratóba ajánlja a levél vivőjét, Eudaimont. A szövegezés kissé ügyetlen, helyesírási hibák is akadnak; maga a szöveg azonban ettől eltekintve azonos egy régebben ismert keresztény ajánlólevél¹⁾ szövegével, s mindössze egy mondatból áll, melyet az utóbbi levélből iktatok ide: Τὸν ἀδελφὸν ἡμῶν Ἰρακλῆν παραδεῖξαι [x]ατὰ τὸ ἔθος, δι' οὗ σὲ καὶ τοὺς σὺν σοὶ πάντας ἀδελφούς ἐγὼ καὶ οἱ σὺν ἐμοὶ προσαγορεύομε(ν).

Sch. a két szöveg teljes azonosságából azt következteti, hogy az írók levelezőkönyvet (Briefsteller) használtak. Bár a ránk maradt pogány és keresztény levelek ilyen levelezőkönyvek létezését kétségtelenül bizonyítják, mint Sch. állítja,²⁾ mind a mellett a jelen esetben aligha szükséges levelezőkönyvre gondolnunk, mert hiszen a phrasis oly egyszerű és oly rövid, hogy a műveletlen ember is eszében tarthatta, és nem kellett neki könyvhöz nyúlania, hogy kiírja belőle, sőt nem is kellett valamikor könyvből megtanúlnia. Gondoljunk csak bizonyos bonyolult francia levélformulákra, melyek minden francziának a tollában vannak a nélkül, hogy számot tudna róla adni, hogy miképen jutott hozzájuk; a kultúra bizonyos fokán az efféle formula készletek közkinccsé válnak, akár csak a megszólítás vagy a búcsúzás kifejezései.

(Budapest.)

CSERMELYI SÁNDOR

— Adalékok Chateaubriand hatásához. Chateaubriand *Atalája* (1801) exotikus-szентimentális tárgyánál és lírai előadásánál fogva nem maradt hatástalanul az európai irodalmakra. Hatásának az a sok földolgozás a legpozitívabb mértéke, a melyben az Atala-tárgy az ő nyomán részesült. Az emberek megjelenítő fantáziáját sokáig foglalkoztatta az üldözött Chactasnak és kedvesének, a szüzességre kárhoztatott Atalának szomorú története. Innen a Louis Girodet klasszikus stílusú festménye (*L'Inhumation d'Atala* 1808, Louvre) és innen a sok drámai átalakítás. L. Henry már 1807-ben balletet csinál az amerikai elbeszélésből (*Les sauvages de la Floride*, ballet-pantomime en 3 actes, Paris), J.-B.-Augustin Hapdó (1817) és Dumas fils (1848) drámának dolgozzák föl a tárgyat.

¹⁾ Pubbl. della Soc. It., Papiri Greci e Latini. Vol. III., Nr. 208. (Sch. idézete.)

²⁾ Vö. pl. A. Brinkmann, Rhein. Mus. 64, 1909, 310. sklk.

A ballett németül is megjelent névtelenül (*Atala, oder die Wilden von Florida*, Wien 1816). Fr. M. Freiherr von Stoll drámai költeményt irt *Atala* címmel (Philomele, 1825), hogy a pusztá fordításokról ne is szólnunk. Vannak ezenkívül a tárgynak operai földolgozásai is.

Figyelemreméltó, hogy hozzánk milyen hamar eljut az *Atala*. Pozsonyban 1803-ban a Belnay-nyomda új francia kiadást készít,¹⁾ a mi a hazai francziául olvasó közönség igényeire érdekes világot vet. Még ugyanazon évben jelenik meg ugyanott a magyar fordítás is B[ozóky] I[stván]-tól: *Atala, vagy két indus szerelme a luizianai pusztákon*. Ehhez a fordításhoz maga a fordító fűzött egy rövid «előbeszéd»-et és elhagyta a Chateaubriand előszavát. A fordító mentegetőzik, hogy nehéz volt magyar nyelven visszaadni az indusok gondolkodásának és beszédének egyszerű és a mienkétől eltérő módját. Hogy az eredetihez különben hűen ragaszkodó fordítót — közelebbi irodalmi hagyomány alapján — az egész történetből mennyire az indusok egyszerű erkölése kapta meg leginkább, azt egy helye is mutatja, a hol (219. l.) «igen érzékeny ártatlanságot, 's egyszerűséget» fordít az eredeti «simplicité» visszaadására.

Irodalmunkban van egy teljesen értéktelen dráma, mely az *Atala*-tárgyat tartalmazza, s a melyet tisztán e külföldi kapcsolatánál fogva tárgyalni akarunk, hogy előkelő származását megállapítva adjuk a további megérdemelt feledésnek. Bonyhádi Perczell Imre írta, címe: *Atala, vagy A Két Indus Szerelme, a Luizianai pusztákon*. (Szomorú játék három felvonásban, Pesten, 1821). Ezt a drámát — mint nyilván kezdő író művét — Bayer József csak történeti szempontból vette föl a magyar dráma történetébe (I. 400.). Megállapítja róla, hogy ügyetlen dráma és minden a szerző önkénye szerint megy benne végbe; egyes motívumai közkeletűek. Szinnyei József (M. Írók X. 1905. 743.) hozzáteszi e munka címéhez, hogy «Chateaubriand után» készült.

Valóban, e dráma egyetlen értéke, hogy Chateaubriand *Atalá*jához fűződik és hogy, mint ilyen, irodalmunkban az amerikai exotizmusnak egyik képviselője (v. ö. EPhK. 1914. 107. és 504.). Igaz, hogy a szerzőnek nem igen volt sejtelve azokról a XVIII. századi társadalombölcseleti eszmékről (v. ö. Zlinszky Aladár: EPhK. 1907. 378.), mik, a színpadon is, az egyszerű erkölcsű vad emberek típusát olyan népszerűvé tették. Legalább az átdolgozásban semmi nyoma sincs annak, hogy fölfogta volna Chateaubriand költészetét, ki ebben az elbeszélésében amerikai útjának benyomásait és hangulatát akarta megérezkíteni.²⁾ Az átdolgozó magát a pusztá cselekvényt veszi át, minden couleur locale és magyarázat nélkül. Általában nem tesz mást, mint átírja, kivonatolja és jelenetekre tördeli a Chateaubriand párbeszédeit. A hol az elbeszélésben nem hatott zavarólag a szín változása, Perczell ott is megváltoztatja a színt, pár jelenet (pl. II. 4—6.) kedvéért, miknek semmi szerepük és befolyásuk nincs a drámában. Legnagyobb fogyatkozása a magyar *Atalának* a jellemzésben és a stílusban nyilvánul. A mit Chateaubriand az epikus előadás előkészítő és részletező művészetével és a dialogus megnyilatkoztató erejével érthetővé tesz, azt az átdolgozó önkényes rövidítésekben, szaggatottan, sokszor értelmetlenül adja eléink. Lélekrajzot hiába keresünk ebben a drámában. A motivációk el-tompulnak, a lelki változásokat nem értjük. Mikor a vihar és az ismerkedés után a remete nála rögtön arról beszél a bujdosó párnak, hogy majd össze-adja őket, *Atala* egyszerre csak «elhalaványodik» s pár szót szólna «az ágyra fekszik, és elalszik». Maga a vihar, melyben Chateaubriand leíró

¹⁾ D'après la cinquième édition. A Paris, et se trouve à Presbourg. Chez George Aloys Belnay. 1803. 12-r. A kiadó előszavával: A son excellence Madame la Comtesse Jeanne de Szapáry, née Comtesse de Gattenburg stb.

²⁾ V. ö. Sainte-Beuve, *Chateaubriand et son groupe littéraire*. 4. és 7—10. fejt.

művészete és az *Atala* cselekvénye tetőpontját éri el, az átdolgozónál sablonos motívummá süllyed; a milyen érthetetlenül jött, olyan váratlan el is mulik, megfosztva mindattól a retardáló szereptől, mely Chateaubriandnál a szerelmesek egyesülését meghiusítja. Az átdolgozás viszonya az eredetihez olyan, mint a csontvázé az élő testhez. Nyelve — a *Bánk bán* megjelenési évében, röviddel a *Zalán futása* előtt — faragatlan és suta, merev és művészietlen, a lelkiállapotok kifejezésére meg épen ügyefogyott, olykor komikus is. A dráma technikája sem szerencsésebb. Perczell — nem törődve a koncentráció követelményével — ugyanott kezdi a cselekvényt, a hol Chateaubriand. Az első két jelenet még — a lovagdrámák receptje szerint — egy «setét tömlőt»-ben folyik le, «melyet egy pislogó lámpás világít». (Ch. a tömlőzről nem is szól, csak röviden említi Chactas fogságba jutását.) Lopez magához veszi Saktást és erre «szobára változik» a szín. Az események egészen Chateaubriand nyomán következnek. Saktást elfogja a honvágy. Az 5. jel. már egy «erdőség»-ben történik. Saktás a Muszkogulok foglya lesz. A 9. jelenetben hegyes vidék a szín. A II. fől. a tanácsosal kezdődik, hol Saktást halálra ítélik. Látjuk a Muszkogulok szaladgálását a fogoly és Atala szökése miatt. Erdőség (7. jel.), Atala éneke prózai versbe, szintelen és általános szavakba átirva, vihar, a remete megjelenése a bujdosók előtt (8. jel.) — mind Chateaubriand száraz kivonata, gyors egymásutánban, szinte látszik a szerző öröme a színészek mozgásán és a külsőségeken, míg az érzelmekre nem talál szavakat. A III. fől. (barlang, szoba, sírhalom) Atala halálát és Saktás kescrvét foglalja magában.

Hogy jutott B. Perczell Imre az *Atala*-tárgyhoz? Valószínűleg a Bozóky István fordítása révén, az eredetit talán nem is látta. Erre vallanak a szó- és kifejezésbeli egyezések, mik az átdolgozás és a fordítás között találhatók. Mindjárt a nevek magyaros átirása is megegyező: Chactas mindkettőnél Saktás, Lopez ~ Lopéz, Simaghan ~ Szimaghán, Apalachuca ~ Apalasukla stb. Kifejezések egyezése: «Saktás! Utalisszsinak a' Miszku fiának gyermeke! légy vigan! te a' nagy tanyán fogsz meg-égettetni. — Jól vagyon.» (Bozóky, 25. l.) ~ «Én Saktás, Utalisszsinak a' Miszku fiának gyermeke... — Saktás Utalisszi fia? örülly! te a' nagy tanyán fogsz meg égettetni» (I. 5.). De jellemezze a magyar fordítást és az utána készült drámát a következő részlet (az aláhuzások tőlem valók):

Chateaubriand (a *Les Chasseurs* cz. fej. elejéről): La fille du désert était aussi troublée que son prisonnier; nous gardions un profond silence; les génies de l'amour avaient dérobé nos paroles. Enfin Atala, faisant un effort, dit ceci: «Guerrier, vous êtes retenu bien faiblement; vous pouvez aisément vous échapper». A ces mots, la hardiesse revint sur ma langue; je répondis: «Faiblement retenu, ô femme...!» Je ne sus comment achever. Atala hésita quelques moments; puis elle dit: «Sauvez-vous». Et elle me détacha du tronc de l'arbre.... «Vous êtes insensé», dit Atala...

Bozóky (35. l.): De az őrző is éppen úgy annyira el-rémült, mint maga a' rab: a' néma hallgatás le-zárta ajakinkat; a' szerelem' édes Istenei meg-fosztották szánkat a' beszédétől. Végre a' hadakozó Szimaghán' leánya erőszakot tévén magán: «Katona -- így szólt hozzám *reszkette* — csak gyengén vagy meg-kötözve; könnyen ki-szabadíthatod magadat». Erre a' szóra az én nyelvemről-is le szakadt a' zár 's csak gyengén vagyok hát le-kötve Aszszonyom! — kérdeztem tőle, de többet nem tudtam egy szót-is szólni. Atala kételkedett egynehány szem-pillantásig, mit csináljon velem? míg végre: «Szabadícsd meg magad'» így szólt hozzám, 's engem' a' fa' derekától el-oldott... — Te *érezketlen* vagy! — mondotta Atala...

Perczell (I. 9.): *Atala* (Saktáshoz közelít, és *reszketve*): Tsak gyengén vagy meg kötve ifjú könnyen fel oldom köteleidet. — Saktás: Könnyen? — *Atala*: Szabadítsd meg magad (és fel oldgya köteleit). — ... *Atala*: *Érzéketlen* ifjú...

Láthatjuk ebből a részletből is, hogy mivé lett az amerikai puszták költészete az átdolgozó kezében. Külömben, nyilvánvalóan, a Chateaubriand eseménytelen és lírában gazdag regénye már eleve olyan, hogy drámai földolgozásra nem alkalmas. A mi ezt illeti, maga Chateaubriand jellemezte legszebben az *Atalát* (Préface): «Il n'y a point d'aventure dans *Atala*. C'est une sorte de poème, moitié descriptif, moitié dramatique: tout consiste dans la peinture de deux amants qui marchent et causent dans la solitude, et dans le tableau des troubles de l'amour, au milieu du calme des déserts». Részben a színműi formának is tudhatjuk be, hogy mindebből a költészetből B. Perczell Imre semmit sem ad és hogy a magyar *Atala*-dráma csak mint történeti adat érdemel főlemlítést.

Végezetül a következőkben állíthatjuk össze Chateaubriand szereplését irodalmunkban (nem számítva az újabb fordításokat): 1. *Atala* 1801. — *Atala*. Presbourg 1803.; Bozóky István *Atala* 1803; B. Perczell Imre *Atala* 1821. (I. főntebb.) 2. *Les Martyrs* 1809. — Nagy Ferecz *A vértanúk*. Pécs, 1858. 3. *Itinéraire de Paris à Jérusalem* 1811, — Matskásy Ferencz *Chateaubriandnak Görögországban tett utazása*. Pest, 1819. — Megemlíthetjük még, hogy Chateaubriand és Jósika exotizmusának rokonságára Weber Artur utalt (Bud. Szemle. 1914. 160. köt. 79. l.).

(Budapest.)

ZOLNAI BÉLA.

— Egy pillantás Madách költői műhelyébe. (Madách—Byron—Plutarchos.) Az *Ember Tragédiájának* — az Alexander Bernát-féle kiadás szerint¹⁾ — 3861. kk. soraiban²⁾ (XIV. szín) Ádám azon két-kedik, hogy

(Hát) minden nagy eszme,
Nemes cselekmény konyhánk gőze csak,
Vagy oly körülmény dőre magzata,³⁾
Mit egytől egyig a hitvány anyag
Néhány törvénye mozgat, s tart lekötve (?)

Erre felel Lucifer a 3866—3896. sorokban hosszabb elme-futtatással. E részlet — melyre lentebb közelebből visszatérünk — Alexander megjegyzése szerint⁴⁾ «a körülményeknek, életföltételeknek, viszonyoknak hatása az emberre, nagy elméleti és ékesszóló erővel föltüntetve».

Hozzá tehetjük, hogy úgy Ádám kifakadásában, mint Luczifer hidegen igenlő fejtegetéseiben elsőre kirívó az a materialisztikus-pesszimiztikus felfogás, melyre a lírikus Madách mindig kész és mely nemcsak Luczifer jellemét teszi, hanem Ádám alakjának színezésébe is belé-beléjártzik. Szóval a Schopenhauer és Büchner-féle⁵⁾ tanok hatása látszik itten is, az akkor oly divatos világfelfogás, mely már «Csak tréfa» cz. ifjúsági dráma-kísérletében ilyenféle közhelyeket mondhat Madách-csal:

Hitvány erőmű (,) az az ember;
Az ész e mozgó, alig keres

¹⁾ 2. javított kiadás, 1909. Athenæum.

²⁾ Palágyi kiadása (Remekírók Képes Ktára) szerint 3836 kk.

³⁾ Madách eredeti, át nem javított szövegében, Palágyi szerint, e sor így hangzott: «Oly körülményeknek dőre magzata».

⁴⁾ I. h. 177. lap.

⁵⁾ V. ö.: Irodalomtörténet 1914. évf. 408/9. l.

Annyit, mint a mit *rossz fűtője*
A jó gyomor tőle igénybe vesz.¹⁾

vagy

Két *vezér-rugója* van csupán [t. i. az embernek]
A gyomor s a szemnek ingeré.²⁾

(Egymaga a Madáchtól nagy előszeretettel lépten-nyomon használt *erőmű*, szó is jellemző e világlátására.)

Mind a mellett azt hisszük, nem csalódunk, mikor az Ember Tragédiájából idézett, ritkítva szedett gondolatnak ezen általános iskolán kívül speciális szülőjét is felismerhetni véljük, nevezetesen *Byron* Don Juan-ja V. énekének 32. stanzája végén, mely szerint:

— — — — — who
 Would pique himself on intellects, whose use
 Depends so much upon the gastric juice?

Byront Madách minden valószínűség szerint német fordításban olvasta, sőt a Magyar Nemzeti Múzeum birtokában levő családi-könyvtár-jegyzék szerint,³⁾ melyet — mint Madách Aladár jelzi — Madách Károly és Gál Ignác alsósztrigovai katolikus lelkész állítottak össze 1850 körül, alkalmasint egy költőnktől szerzett (v. ö. Szűcsi 17. l.), eredetileg teljes, német Byron birtokában;⁴⁾ így ha nem is valószínű, hogy

²⁾ «Egy örült naplójából» gyűjtő cím alatt lírai verseinek gyűjteményébe felvéve, 4. sz.: Összes Művei (Gyulai-féle kiadás) I. 239.

¹⁾ U. o. 6. sz. töredék.

³⁾ Legújabb kiadta Szűcsi József *Madách Imre könyvtára* címen: Magyar Könyvszemle. 1915. évf. 5—28. l.

⁴⁾ Az igen szeszélyes és rendszertelen jegyzékben 583—592. számok alatt 10 kötet Byron-fordítás van bevezetve, közöttük a Don Juan 3 kötetben (590—592. sz.). A könyvek nincsenek meg a muzeumi Madách-könyvtárban, a mint már a jegyzék piros téntás szélirata («nincs meg») — Vértesy Jenő úr szíves megjegyzése szerint talán Madách Károly jegyzete — is figyelmeztet. Minthogy fogyatékos bibliographiai segédeszközeim e perczen nem engedik megállapítanom, mily kiadásról lehet szó, hogy mások ezt — a beosztás alapján — könnyűséggel pótolhassák, jelzem, hogy a Don Juant tartalmazók előtt felsorolt 7 kötet címei — az eredeti, nem épen szakértőre valló (V. ö. Szűcsi, i. h. 10. l.) feljegyzés szerint — a következők: 583. *Lyrische Gedichte*. — 584. *Gedichte*. Marino Faliero. *Gefangener von Chilon*. — 585. *Foscari*. Corsar. *Lara*. Tasso. — 586. *Sardanapal*. Cain. — 587. *Braut von Abydos*. Manfred. Werner. — 588. *Bela* (természetesen = *Belagerung*) von Corinth. *Mazeppa*. *Verwandelte*. Beppo. *Parisina*. — 589. *Noe*. *Minerva*. *Giaur*. Dante. Walter. *Fragment* (természetesen nem cím, csak hibásan felírt közelebbi meghatározás). *Insel*. — Ez a beosztás az ismertem — mindenesetre későbbi — Böttger-féle kiadásokéval nem egyezik, de a «többektől» fordított stuttgarti (1839-ben s azóta újabban is megjelent) Hoffmann-féle kiadásé sem lehet, [mint utólag látom, Szűcsi, 17. l. a «*Sämmtliche Werke* I—X. l. Stuttgart 1845» megjegyzéssel alkalmasint ezen fordítás egy későbbi kiadására gondol, melynek teljes címe: «*B. Sämmtl. Werke, nach den Anforderungen unserer Zeit neu übersetzt von Mehreren in 10 Bden, mit 10 Stahlst., 2. verb. Aufl. Stuttgart 1845, 46*»; nem tudom mily közelebbi alapon — mert segédeszközei közül (l. 12. l.) én csak Kayser-rel rendelkezem — viszont azonban ennek a Szűcsi-félével egyezőnek látszó adatai talán kizárják e fordítás lehetőségét], mert ez teljes Byront ad 10 kötetben, holott Madách gyűjteményéből a Childe Haroldon kívül még egyebek is

Madách ép ezt a fordítást használta, álljon itt e két sor Böttger szerint *németül* is:¹⁾

Wer rühmt sich dann noch seiner *Geisteskraft*,
Die so bedingt ist durch den *Magensaft*.

A két költő gondolatainak szembeötlő testvériségén kívül egyéb okok is látszanak bizonyítani, hogy Madách a magáénak formálásánál nemcsak emlékezetből gondolt, de alkalmasint jegyzetei alapján támaszkodott is Byron vonatkozott helyére. Ez okok e hely közelebbi vizsgálatából és az Alexandertől «ékeesszóló»-nak nevezett (3866—3896 terjedő) tiráda egy más pontjából és vonásából (nevezetesen a gondolatsor megindításának függéséből is) következnek.

Hogy Byron gondolatmenetét, melyből szentenciája folyik, megismerjük, a XXXI. stanza végéről kell az idézetet kezdenünk:

«Of food I think with Philip's son or rather
Ammon's — —

vagyis mint folytatólag összefoglalja:

(XXXII.) I think with *Alexander*, that the act
Of eating, with another act or two,
Makes us feel our mortality in fact
Redoubled; when a roast and a ragout,
And fish, and soup, by some side dishes backed,
Can give us either pain or pleasure, who
Would stb.

Hogy Byron itt Nagy Sándornak Plutarchostól feljegyzett és a szerethezés, alvás meg evés ellen irányuló nyilatkozataira, illetve szokásaira céloz, az kétségtelen.²⁾ Plutarchos ugyanis Nagy Sándorról írott életrajzának 22. fejezetében, többek közt, ezeket mondja a makedon királyról:³⁾ «Azt mondá továbbá, hogy főleg az alvásból meg a szerethezésből jött halandó voltának tudására... Gyomrára nézve nagyon mértékletes volt, a mit több más alkalommal, főleg pedig Adának, a kit anyjának fogadott... adott feleletével nyilvánvalóvá tett. Midőn ez kedveskedésből naponként sokféle eledeleket, süteményeket küldött Sándornak, végre pedig a legügyesebbnek tartott szakácsait, cukrászait menesztette hozzá, ez azt mondotta, hogy semmi szüksége sincs azokra, sokkal jobb szakácsokat kapott ő már tanítójától *Leonidástól*: reggelihez az éjjeli meneteket, estelihez pedig az üres gyomrot... Ugyanez a férfiú, úgymond, még ágy-neműimet meg a ruhaszekrényeimet is felforgatta, kutatván, nem dugott-e oda anyám valami *csemegét, fölöslegest*».

látszanak hiányozni (Heaven and Earth? stb.). Minthogy e hiány kitehet körülbelül 2 kötetet, nem tartom kizártnak, hogy Madáchék tulajdonában a dr. Adriantól 12 részben kiadott «Byrons sämtliche Werke» (Frankfurt 1837) volt meg, a mit persze az azonos beosztásnak kellene igazolnia. Erről nem győződhettem meg, mert a munkát nem sikerült felhajtóztatnom.

¹⁾ Byrons Sämtliche Werke von Ad. Böttger, Sechste rev. u. verbesserte Auflage, III. Band. (Leipzig) 186. l.

²⁾ V. ö. pl. The Works of Lord Byron, Poetry VI. kötet, edited by Ernest Hartley, Coleridge, London 1903, 3. jegyzet a XXXI. stanzához.

³⁾ A szöveget olvasóink könnyebbé végett dr. Kacsovics Kálmán Budapesten 1908-ban megjelent «Plutarchos Párhuzamos Életrajzai»-nak III. kötetéből (382. k. l.) magyarul idézzük.

E helyet azért közöltük egész terjedelmében, mert meggyőződésünk, hogy Madách, ki szentenciáját Byron záró-disztichonjából formálta, az angol költő megelőző célzását nemcsak hogy megértette (az sines kizárva, de Madách kiváló klasszikus műveltsége mellett¹⁾ nem okvetlen szükséges, hogy valami kiadás jegyzete figyelmeztette erre), hanem feltétlenül utána is járt Plutarchosnak akár latin akár német vagy francia fordításában.²⁾ Ezt ő róla annál közelebbfekvő feltenni, minthogy — köztudomás szerint — «mindig írónnal vagy tollal kezében olvasott» és mint Bérczy Károly részletesen elmondja, minden eszmét papírszeletkékre jegyzett — minőket Bérczy ezrével talált irományai között — és észrevételeivel kísérvé külön csomagokba skatulyázott el (filozofia, dramaturgia, történelem, politika, jog stb.).³⁾ De pozitív bizonyosságunk is van, mert világosnak tartjuk, hogy Byron mellett, kitől az anyagi feltételek sorsalakító hatalmának alap gondolatát (*Can give us either pain or pleasure!*) kapta, Plutarchos szövege volt az, mely kiinduló alapot szolgáltatott *Lucifer válaszához* (3866. ss.), melynek elejét ép ezért, a megfelelő érintkezések (vagyis bizonyítékaink) ritkításával ide kell jegyeznünk:

(Lucifer:) . . . Azt hiszed talán,
Hogy *Leonidas* meghal a szorosban,
Ha a helyett, hogy barna levesével
Táplálkozik . . . . . ; lucullusi
. . . . . Villában issza *édes mánorát*
Kelet minden *kéjének*? Vagy talán
Brutus meghal, ha a szép *Porciához*
Haza siet s a harc izgalmait
Kiheveri egy jó ebéd után?

A mik itt Madáchnál mint a nemességnek útjába álló, anyagiasság, «döre» feltételek szerepelnek: a *szerelmi kéj*, a *heverés*, a *jó ebéd*, mindezek a Nagy Sándort halandóságára emlékeztető, tőle került «csemegék és fölöslegek», a mint Byron céloz rájuk és Plutarchos felsorolja őket.⁴⁾ (Hogy ez egyáltalán nem megy Madách önállóságának rovására, azt úgy az előző-

¹⁾ V. ö. Irodalomtörténet, 1914, 225—258. l-on megj. dolgozatomat («Madách egyik gondolatának származásához») is.

²⁾ Plutarchosból az idézett könyvtárjegyzék szerint a Madách-családi bibliothekában csak egy, «Plutarque: Oeuvres morales» I. k. Lyon 1587. czímen — b) alatt a filozofia rovatban 889. számmal — feljegyzett kötet volt fellelhető, a mi persze nem zárja ki még azt sem, hogy eredetileg más is megvolt, nemhogy ebből az olvasás valószínűtlensége következethetne volna.

³⁾ M. I. Összes Művei-nek Gyulai Pál-féle 2. kiadása (1894) I. köt. XXV. l.

⁴⁾ Teljesen alaptalannak találjuk az idézett, kitűnő Byron-kiadás jegyzetének — természetesen a közelebbi megjelölést is nélkülöző — utalását *Q. Curtius Rufusra*, kinek művében — legalább is mi — semmit sem tudtunk találni, a mi a Plutarchos-féle 22. fejezetnek megfelelne, vagy helyesebben: kétségtelen, hogy Byron kizárólag Plutarchos fogalmazására gondol és Madách is csak oda követte őt. Curtius Rufus alkalomadtán és röviden legfeljebb Sándornak a «megengedett és szokásos gyönyörökben tanúsított mérsékletét» (*Historiarum Alexandri V, 7, 1*) és normális mértéktartását (*modus immodicarum cupiditatum, Veneris intra naturale desiderium usus, nec ulla nisi ex permissio voluptas X. 5, 32*) említi, mint a király nagy erényeit. (Sokkal részletesebb nála az elkeletiesedő és elpuhuló Nagy Sándor rajza; l. VI. 6, 1. kk. és stb.)

ményeknek, mint Luczifer beszédje folytatásának függetlensége kellőkép biztosítja.)

Részünkről, jóllehet némi merészséggel, még abban a körülményben is felfogásunk erősítését látjuk, hogy Luczifer a «tétel» bizonyításában *Leonidas* példájával kezdi, kinek nevét Nagy Sándor hasonló nevű tanítójának Plutarchostól történt említése lehet, hogy csak egyszerűen eszébe juttatta költőnknek, de az sincs kizárva, hogy Madách kissé hirtelen olvasott és hamarjában úgy értette a szöveget, mintha a thermopylaei hős volt volna Nagy Sándor tanítómestere, a kinek szájában meg épen jól is elképzelhető volna a «spartai» tanítás, mely reggelihez az éjjeli meneteket, vacsorára pedig az üres gyomrot írja elő.

Ismeretes Madách elméletileg többször hangzottatott felfogása, mely szerint a genius nem hogy felmentené alóla, ellenkezőleg «édeskedve csalogatja kedvenczét a tanuláshoz».) Ha már most következtetéseink — a mint reméljük — nagyjában megállhatnak, akkor a Madách értelmében vett tanuló-alkotásnak egy ékes, gyakorlati példájára világítottunk, mely jellegzetesen mutatja, hogyan gyümölcsöztetheti a philologus-olvasás mesteri összeötvözással jól feldolgozott eredményét — minden feltűnő nyom nélkül — a teremő genius.

(Czegléd.)

MARÓT KÁROLY.

— Adatok regényirodalmunk történetéhez. Kétségtelen, hogy csak az előmunkálatok hiánya késelteti az *Etelka* és a *Béltékyláz* között eltelt félszázad regényirodalmának összefoglaló áttekintését. Egyelőre azonban a kutatás nem tehet mást, mint csak azt, hogy száraz és életelen adatokat szolgáltat. Feladatát főképen a forráskeresés irányába tereli az alapvető munka természete, hogy a regénynek később felépülő összefoglaló monográfiája megbízható lehessen.

Két írónak három munkájáról és forrásáról számolunk be ezúttal. Az egyiknek írója *Czövek István* losonczy professzor. Neve két értéktelen regény fordításával kapcsolatban már egyszer szerepelt e korszak regényirodalmának legérdekesebb fejezetében, a lovagregények között.²⁾ De ezeknél jobban megkapja érdeklődésünket a magyar olvasók gyönyörködő-tésére irt s Pesten 1817-ben kiadott regénye: Báthori István regényes élettörténete.³⁾ Nemcsak a regény tárgya hívja fel érdeklődésünket, hanem még inkább nagyon hangsúlyozott eredetisége. Mert valóban figyelemreméltó kísérletnek tekinthetnők nálunk a történeti regény felé, különösen egy oly korban, mikor ebben a műfajban a külföldi regényirodalmak is tapogatóztak és siker nélkül kísérleteztek. Minden messzebbmenő következtetésnek azonban útját vágja az, hogy — bármennyire erősítgeti is Czövek István a maga eredetiségét — munkája *H. Zschokke* (1771—1848) hasonló című, 1796-ban megjelent regényes rajzának⁴⁾ szözerinti fordítása. Csak abban volt eredeti, hogy egyes részleteket elhagyott, másokat pedig az adott alapon jobban kiszínezett. Egyébként e csekély értékű regény hibáit Zschokke rovására írhatjuk, kibén megvolt az igyekezet,

¹⁾ Összes Műv. III. 349. l.

²⁾ L. *Egy fejezet regényirodalmunk történetéből* cz. értekezésem. EPhK. 1913. 591., 592. l.

³⁾ *Somlyai Báthori István*, elébb Erdélyi Fejedeleml azután Lengyel király élete, melyet hiteles kütőből merített, a hazai és külföldi történetírókkal egybevetett és az olvasásban gyönyörködő, két magyar haza fiainak és leányaiának hasznokra és javokra előadott és megírt Czövek István. Pest, 1817. 2-r. 224., 205. l. — Ism. Lit. Corresp. Nachr. aus Ung. nr. 79.

⁴⁾ *Stephan Bathori*, König von Polen. Ein historisch-romantisches Gemählde in zwey Büchern von Heinrich Zschokke. Bayreuth, 1796. 494 l.

hogy a történeti eseményeket költői módon szője s a költött csemenyeket a történeti valószínűséghez közel hozza, azaz, hogy munkájának regényes színezetet adjon, de hiányzott ereje, hogy e kettőt indítékaiiban is összefűzze. Sikertől azonban tetszetősebb keretek közé állítani az eseményeket és így közvetlenebbül jellemezni a kort szokásaival és erkölcsével.

A másik két regény írója *Ajtay Sámuel* (1774—1881) ügyvéd, ki egy Lafontaine-regény fordításán kívül még két munkával gyarapította e korszak szegényes regényirodalmát. Az egyiknek címe: *Tanítva mulattató vig és érdekeny Anekdóták* (Pest 1816). Tizenegy hosszabb elbeszélésből összeállított gyűjtemény ez, érdekes, bár nagyon kirívó erkölcsi tartalommal. Maga megemlíti, hogy «Meiszner Skizzeiből» fordította. Másik munkája: *Erkölcsmemesítő való és költött történetek* (Pest 1813), mely hasonló tendenciájú gyűjtemény, leginkább kriminális történetekből összeállítva. Erről csak annyit jegyzett meg, hogy «öszveszedte». Ezt a megjegyzését kiegészíthetjük azzal a hozzáadással, hogy szintén a «Meiszner Skizzeiből», úgyhogy e két kötetben Meisznernek összesen 26 darabját fordította magyarra. Ajtay Sámuel kora szempontjából mindenesetre érdemes munkát végzett, mikor *August Gottlieb Meiszner* (1753—1807), a prágai egyetem esztétika-professzorát, a magyar olvasóközönsséggel megismertette. Rendkívül érdekes és vonzó cselekménynyel megírt, bár bizonyos tanítói színezettel bevont regényeivel és elbeszéléseivel, melyeket *Skizzen* czímen bocsátott közre (1778—1796), kiváló írói hírnévre és nagy kedveltségre tett szert nemesak hazájában, hanem a külföldön is. Francia, orosz, svéd és dán nyelven is olvasták ebben az időben elbeszéléseit. Nevezetes hatással volt a mi Fessler Ignác Aurélunk (német nyelvű) regényirodalmi működésére is, a mint ezt Koszó János nemrégiben igen tanulságosan mutatta ki.¹⁾

A tárgyalt regényeknek vajmi kevés értékük van, azonban mégis elhinteti magok, a melyeknek százából és ezből itt is, ott is magyar termés csirázott.

(Mezőkövesd.)

GYÖRGY LAJOS.

— *Anyos egy költeményének forrásáról.* A sárospataki ref. főiskola kéziratárában van egy kézirat os kötet (257. sz.), a melynek címe: *Mindenke Gyűjtemény az az olyan megjegyzésre méltó dolgokat magába foglaló könyv, melyeket r. olvasván r. hiteles emberekől feljegyezgetett Szeöts István 1798 (8-r., kötve).* Ennek a 155. lapján Anyos *Im koporsód ajtajánál* kezdett verse felett e czím áll: *Szigwart keserve Mariannjának koporsója felett.* Szeöts feljegyzése arra készítetett bennünket, hogy *Szigwart klastromi történetét* összevessük Anyos költeményével. Az összevetés eredményeként megállapíthatjuk, hogy Anyos verse, *Égy hív színek keserve kedvese sírjánál*, a *Szigwart* II. k. 718. lapján előadott jelenetet dolgozza fel. E rész így hangzik: «... szalada egyszeribe a' Sirhoz; reá rohana, meg ölelé a keresztet: rá akasztá a' koszorút és nagy zokogással sira — — Óh Márianna, Máriánna! kiáltá; a' te Sirodon a' te Sirodon! — — Végy magadhoz engemet! Végy magadhoz engemet, Angyal! A nagy indulásban való léte miatt le rogya el ájultan a' keresztre». — A II. k. 719. lapján pedig e sorokat olvassuk: «A' Siron! a' Siron!... a nemes Ifju ott feküdt... halva, a' halaványan sugárzó hold világban, a' maga Mátkájának Sirján». Irodalomtörténetíróink kétségben vannak a felől, hogy való élmény hatása alatt írta-e Anyos e költeményt az 1782—84. évek között vagy nem. Barcsayhoz 1782-ben írt levelében szöke Kloéről beszél s az Irod. Közl. III. 417. lapján is az hangsúlyoztatik, hogy ez nem helyzet-dal, hanem személyes élmény szülötte. Császár Elemér Anyos kiadásának

¹⁾ *Fessler Ignác Aurél élete és szépirodalmi működése.* (NPhD. XIV.) Budapest, 1915.

(RMK.) 22. lapján még ezt írja: «Elvesztette-e valóban kedvesét, a mint a költeményben panaszoja, vagy csak szimbolum a vers, az nem fontos; a forma lehet csinált, de a hang őszinte, a fájdalom igaz volt.» Az 1912-ben kiadott Anyos életrajzában (M. Tört. Életrajzok) a 133. lapon már azt mondja, hogy Anyost itt nem való élmény ihlette, midőn e legszebb költeményét írta. Császárr e sejtése kéziratunk előkerülése által valóra vált. E költemény tárgyát Anyos a *Szigwartból* vette. Anyos e versét 1782—84-ben írta, de csak halála után 15 évvel jelent meg, 1799-ben. Barátai között kéziratban már életében elterjedt s nagy elismeréssel találkozott. Így kerülhetett Szeőtszhöz is, a ki 1798-ban lemásolta s föléje az előbb említett czímet írta. A versnek sok kéziratáról van tudomásunk, így pl. a Jankovich-másolatok V. 5., VI. 35. lapján is előfordul (N. Múz. Quart. Hung. 173. Oct. Hung. 73. 433.). A Szeőts feljegyzésében is vagy 20—22 Anyos-vers másolata van. Mivel Barczafalvi Szigwart-fordítása csak 1787-ben jelent meg, három évvel halála után, nyilvánvaló, hogy Anyos a regénynek nem magyar fordításából, hanem a német eredetiből merítette e versének alap gondolatát. A másik kérdés, honnan tudta Szeőts István, hogy Anyos verse a Szigwarton alapszik? A felelet nem nehéz. Szeőts 1797 júl. 12-én szubszkribált a sárospataki főiskolában. Nagyon valószínű tehát, hogy Szeőts, mint Barczafalvi tanítványa, épen mesterétől, a Szigwart fordítójától, hallotta azt, hogy a «Hiv szívnek keserve...» nagy feltűnést keltett bár akkor még csak kéziratban ismert költeményt Anyos a *Szigwart* említett helyéhez írta. ¹⁾

(Sárospatak.)

GULYÁS JÓZSEF.

— Garay «Obsitos»-ához. Pulszky Ferencznek *Petőfiről* írott híres bírálatában a «János vitéz» ismertetésénél olvasom a következő sorokat: «... a mese hangja változik mindjárt, a mint János katonának áll s a *magyar fika ismeretes* elbeszéléseit halljuk mostan s a csudakalandokat...» ²⁾ Ez a kritika 1847-ben jelent meg, tehát akkor, midőn már Garay *Obsitosa* ³⁾ az egész országban megtette hatását. Az *ismeretes magyar fika* emlegetése olybá tünteti fel a dolgot, mintha Pulszky is tudna egy olyan tipikus hazug katonáról, ki ponyvairódmunkában élt és a műköltészetben nemrég nyert polgárjogot. Ez a *magyar fika* az «Obsitos» és bizonyos tekintetben kedvesebb alteregója Kukoricza János. Hogy Pulszky valóban ismert-e Garayén kívül nyomtatásban megjelent magyar hazug-katona-históriát vagy hallomás útján tudott ilyenekről, nehéz megmondani; de szavaiból úgy tetszik, hogy valamit tudott róluk. És valóban Hány János történetének megjelenése (1843) előtt már évtizedekkel élt egy ilyen alak a ponyván. E mellett tanuskodik egy régi naptár. A Nemzeti Múzeum könyvtárában található ugyanis a győri *Házi és Úti Új és Ó Kalandárium* 1809.-i évfolyama, melyben az «Unalmas Órákon való idő-töltés» rovatban olvasható «*Egy obsitos katonának Éneke*» című, folyó sorokban tördelt vers. Ebben megtalálható Hány uram néhány kalandja. Erről a következő sorok is meggyőzhetnek bennünket: Miután magas hegyeken járt, elővette *tarisnyját* és — mint a versben mondja —

«Azt mindjárt meg-töltöttem fényes holdvilággal,
téli *tsillagoknak* szagos virágjával...»
«Sokat bujdosam én már a' *tenger* mellett,
látjátok a' szűröm Mátra széllel bélelt...»

¹⁾ A fenti Anyos-verset a Szigwarttal kapcsolatban már Ballagi is említi (Irodtt. Közlt. II. k. 1893. 121. l.).

²⁾ Petőfi Könyvtár. V. füz. 108. l.

³⁾ Garay J. összes munkái. Sajtó alá rend. Ferenczy József. Bpest. 1886. T. K. 254. l.

«Mikor a' tsászárnád én ebédet ettem,
 híres nevezetes ételeket ettem,
 a' fekete levest gutschával hörpöltem,
 pajtásimra széledt pástétomot mértem.»
 «Tsászár az asztaltul a' midőn felkelne,
 egy nagy bolond tallért a kezembe téve,
 mellytől az erszényem megkórságosoda,
 úgy meg-ugrálodik, mint a' bolond bika.»
 «Találtam én tegnap egy Zsidót az úton.» — stb.

De Hány Jánosunk ez őse sokkal józanabb, kedvesebb, magyarosabb és emlékeztet bennünket a régi, kószáló lantosokra. Ez tudja, hogy az emberek bolonddá teszik, hogy a szerepe csak a vándor jocularé; a beszédét, illetőleg énekét, így kezdi:

«Midőn én az hadban Fő-Kapitány voltam,
 a' temető-kertben sok bodzát levágtam . . .»

és emígy fejezi be:

«... Eb hazudjon többet, mert már meguntatok,
 jobb, hogy erszényteknek száját megnyissatok.»

Ezek alapján kissé bizonytalanná válik az a hitünk,¹⁾ mely szerint Garay a híres vers hőseit teljesen szülőföldjének egy nevezetes hazudozó-járól, Hány Jánosról mintázta. A Mehrverth-féle adat²⁾ azt mondja, hogy egy szekszárdi szüreten a költő felesége is bemutattatta magának az obsitost; hihetőleg, mert előbb már sokat hallott róla a férjétől. A hagyomány³⁾ azt tartja, hogy Garay maga volt az a diák, a ki előtt Hány nem mert beszélni. Az bizonyos, hogy Hány János élő alak volt, az is bizonyos, hogy ő kölcsönözte az igazi nevét Garay Obsitosának. De most már az a kérdés, vajjon a hazudozó, paranoiás kiszolgált katona adta-e a költőnek a kalandok anyagát, vagy csak őt vette mintául s a mesét egy régi kalendárium verseinek anyagából dolgozta át. A szekszárdi hagyomány Hányt írástudónak is mondja, nem lehetetlen tehát, hogy az obsitos eleven képzeletével átjátszotta magát régebbi ősvé s a költő így tőle szerzett a már megírt kalandokról tudomást. A Garay-féle Obsitos mindenestre inkább csak a fontosabb motívumokban közös a naptárbelivel; a feldolgozása egészen más.

De hogy ez a tárgy milyen szuggesztív erejű volt, az magán Petőfi János Vitézen is meglátszik. Petőfi-re határozottan Garay Obsitos a hatott, nem pedig más ismeretes magyar jika. A kalandozásokon kívül (Taliánország, túl az Operenczián) Napoleon és Mária-Luiza-jelenetek emlékeztetnek a francia királyra és leánya históriájára. S főképen emlékezünk a következő sorokra:

... a nap fejk felett
 Valami egy óra járásra lehetett. (X. é. 3. vsz.)
 A mint ballagtak a csillagok közepett... (X. é. 6.)
 Tündérország, ott van a világnak vége. (XXIV. é. 3.)
 Vigy oda hát engem hűséges jobbágyom. (XXIV. é. 4.)
 Bátorság dolgában helyén állott János,
 Találós ész sem volt ő nála hűnyos. (XXV. é. 7.)

¹⁾ U. o. 352. l.

²⁾ U. o. 352. l.

³⁾ Puha János gazdatiszt közlése.

Itt még Garay erőszakolt ríme is visszatér Petőfinél (Obsitos II. ének 1. sor). — Egyszóval a *fika* meglehetősen lélekvándorlason ment át, a míg János Vitéz alakját vette fel.

(Győr.)

PITROFF PÁL.

— Észrevételek Tompa „Temetés” és „Az öreg szolgál.” című költeményeire. Tompát általában legeredetibb költőink közé szoktuk sorozni, s nagyon vékonyak és ritkák a szálak, melyek őt mai tudásunk szerint a külföldi irodalomhoz kapcsolják. Gyulai Pál Tompa fellépéséről szólva, utal a korabeli német hatásokra és költészete tartalmát a Garay, Erdélyi, Vachott, Kerényiével hozza összefüggésbe.¹⁾ Az Athenæum eme harcosain Uhland, Kerner, általán az úgynevezett sváb iskola hatása valóban kimutatható, s Gyulai Pál czélzásai szerint Tompa még virág-regéit is német földről átlántált genre-ban írta meg. Kéki Lajos Tompáról szóló igen becses essay-jében hasonlóképen elfogadja a német szentimentális líra hatását, sőt egyenesen Tompa költészete megindítójának nevezi. Heinére is rámutat, mint a kit Tompa a külföldi írók közül legjobban szeretett, s egyetlen fordítását (*Jutta Örgöfné*) is belőle készítette. Tudjuk azt is, hogy Tompa szerette Dickenst és szívesen olvasta Ovidiust.²⁾ Hogy Firdusi is kezén forgott, arról maga nyilatkozik,³⁾ bár ez nem volt reá semmi hatással. Mindez halvány és felette általános. Érdemes lenne valakinek, ki a német irodalomban eléggé járatos, módszeresen Tompa költészetéhez nyúlni.

Jelen alkalommal két költeményére szeretném a figyelmet felhívni, a melyek — legalább távolról — Goethe *Erkömúgjére*, illetőleg Uhland *Das Glück von Edenhalljára* mutatnak: ezek a *Temetés* és *Az öreg szolgál.*

A *Temetés* (1842 VII. 31-én jelent meg az Athenæumban⁴⁾, *A szellővel* (1843. Athenæum, I. 381) együtt, a lengyel nemzet szabadságharczával hozható némi kapcsolatba. A korabeli lengyel rokonszenvre utalni felesleges; Kölesey, Vörösmarty, Petőfi stb. ilyen megközelítései eléggé ismeretesek, ellenben szólnunk kell arról, vajjon mindkét költemény valóban Tompa allegorizáló hajlamának korai megnyilatkozása-e? ⁵⁾ Annyi kétségtelen, hogy az utóbbiban ez a Tompára később annyira jellemző hazafiúi fájdalom már a maga reménytelenségében szólal meg, mikor a szívtelen, a szabályját nem fenő magyar népet szembe állítja a hősiessen elbukott, ormokon túli rokonnal, a lengyellel, de valóságos allegóriáról még alig szólhatunk. Milyen kép vagy esemény példázza itt a magyar vagy lengyel nép sorsát? — a szellő? A szellő beszél ugyan s átkozza az egyiket, áldja a másikat, de ez még nem allegória, csak megszemélyesítés. A *Temetés* még ilyen halvány elem sem köti az allegóriához: egyszerűen, egy a lengyel szabadságharc után lejátszódó ballada.⁶⁾ A vers Tompa költői pályájának azon részén keletkezett, hol még nem találta meg a maga egyéni hangját, fantáziája még nem ragyogtatta költői leleményét, s a mi kezdő költőknél olyan gyakori eset, idegenben keresett költeményéhez kiinduló pontot és jelen alkalommal talán Goethében találta meg. A *Temetés*

¹⁾ Kritikai dolgozatok, 1854—1861. Bp. 1908. 147. ll.

²⁾ Kéki Lajos: Tompa Mihály. 1912. 182 l. — Váczy János (Tompá Mihály életrajza. 1913. 182 l.) az ellenkezőjét állítja.

³⁾ Arany Jánoshoz, 1853 szept. 8-án, Hanváról (Arany hátrahagyott iratai és levelezése. III. k. 1888. 317. l.) — Ugyanitt említi a *Romanzerot* is.

⁴⁾ A dátumokat Kéki Lajos Nemzeti Könyvtár-béli kiadása alapján (I. k. 1914.) idézem.

⁵⁾ Váczy, i. m. 43. l.

⁶⁾ Általán Tompa több költeményére az allegória elnevezést unostalan alkalmazzuk, pedig éppen nem azok. Ilyen *A gólyához* is. Hol itt az allegória? (Beöthy Zsolt hívta fel erre figyelmünket.)

első három versszak a némileg az *Erlkönig*re emlékeztet, vagy legalább is azt gyaníttatja, hogy Tompa ismerte Goethe e balladáját:

Néma hölgy fut a nagy éjszakán,	Werreitet so spät durch Nacht und Wind?
Karján kisdéd, areza halavány,	Es ist der Vater mit seinem Kind;
De fény villan,	Er hat den Knaben wohl in dem Arm,
Mit a szem vete...	Er fasst ihn sicher, er hält ihn warm.
Zajgó keblén	
Alszik gyermeke.	

Napkeletről jő az éji hold.	Er hält in Armen das ächzende Kind
Álmában a gyermek felsikolt,	
A sirámra	
A szülőkebel	
Bősz rajongás	
Szavával felel:	

Légy nyugodtan, árva gyermekem! Sei ruhig, bleibe ruhig, mein Kind!
 Nem sokáig bujdosol velem;
 Új világ vár...
 Sok lakója van,
 De hont lel ott,
 A ki hontalan.

Az egész sejtelmesség, a nyöszörgő gyermek, az éjjeli futás, a csitíttatás, egy idegen új világ emlegetése, mind a ködkirály balladájára emlékeztetnek. A *Temetés* további versszakai teljesen különböznek; újszerűek fordulatokban és képekben, tehát Tompa csak a kiindulás helyzetét kölcsönözte a nagy német költőtől. Nem lehetetlen (mert túlon túl romantikus a színük), hogy költőnk a *Zokol*, a *Mohos váromladék*on, a *Két mennyasszony*, a *Szent János lovagja* és még egy-két balladaszerű költeményébe is idegen motívumokat dolgozott bele.

Egyik legszebb allegóriájának, *Az öreg szolgának* alakja talán a *Das Glück von Edenhall* öreg «Schenk»-jére vihető vissza. Uhland 1834-ben írta ezt a költeményt. Tompa feltétlenül ismerte, hiszen barátai — közöttük Kerényi is — Uhlandot bálványozták. Hogy ennek az öreg szolgának a képe, a mint az ellenség feldúlta ősi Edenhall romja között félőrülten bolyong, s a széttört kristályserleg cserepeit keresi, egy nagy katasztrófával kapcsolatban Tompa élénk képzeletét sokáig foglalkoztatta, s hogy a szabadságharcz leveretése után ezen rettenetes romlás szemléletével együtt a mindenütt allegóriát kereső Tompa lelkében újra felmerült, azon nincs mit csodálkoznunk. A hol a német ballada végződik, ott kezdődik a magyar allegória. Az ősi ház lakói mind régen a földben nyugszanak. Az öreg cseléd még él, — nyomorog...

Hajdan, ha a nagyúr, barátival
 Bor mellett ült a késő éjszakán,
 Feküdni küldé egész udvarát,
 De őt megszenvedé, őtet csupán...
 ...megtölté az öblös kupát.

Von Edenhall der junge Lord [schall
 Lässt schmetterten Festdrommeten-
 Erhebt sich an des Tisches Bord
 Und ruft in trunkner Gäste Schwall...

... Dem Glas zum Preis
 Schenk' roten ein aus Portugal!
 Mit Händezittern giesst der Greis.

Mindennek vége:
 Szal elhunytak gazdag fényes lakát,
 Sohsem látott nemzetség lepte meg;
 Turkált, zsebelt, — s kiszórva lőnek a
 Családi képek, ősi czímerek...

[Mord,
 Einstürmt der Feind mit Brand und
 Der in der Nacht erstieg den Wall;
 Vom Schwerte fällt der junge Lord..

Az öreg szolgál még él, — nyomorog, Am Morgen irrt der Schenk allein,
Ha bántják is, ő senkinek se vét; Der Greis, in der zerstörten Hall'...
Mikép a hű eb, holtig őrzi
Az elpusztult lak hideg tázhelyét...

Ennyi az, a mit Tompával idegen költőkből jelenleg párhuzamba állíthatunk.

Természetesen, ha nem is ily szórványosan, de sokkal gazdagabban tárnánk fel az idegen irodalom és Tompa Mihály közötti kapcsolatot, akkor sem rontanánk például egy *Az öreg szolgál szépségén* és nem kisebbsíthetnénk értékét, hiszen az idegen képet, akár az *Ikarusét* [Homerosból (II. 2, 145.), Herodotosból (6, 95.), vagy Ovidiusból (Trist. I. 1, 90.) vette bár, teljesen saját egyénisége szerint alakította. Az allegoriánál nem is annyira kívánjuk (mint más lírai költeménynél) a kép eredetiségét, szépnek és értékesnek tartjuk, ha a felkeltett érzelm világosan összevág a költő lelkében lappangó keserű fájdalommal vagy reménynyel, s gyönyörködünk, ha az allegoriával kapcsolatban a magunk titkolt szívvilága is meglelevenedik.

Ha a vázolt vizsgálat eredményre vezet, örülhetünk, hogy egy irónkkal több van, ki belekapcsolódik az egyetemes irodalomba. Egészen eredeti szellemek nincsenek; a költészet evolúció, s az az értékes és halhatatlan, a ki saját énjével formálni tudja a hagyományt.

(Budapest.)

GORZÓ GELLÉRT.

— Megjegyzés a Wagner-fordításokhoz. Wágner József *«A Wagner-operák magyar fordításairól»* írt értekezésében néhány hangjegyes példát vett a *«Parsifal»*-nak tölem származó fordításából (I. 391. II. és 464. ll.). Ezekre nézve meg kívánom jegyezni, hogy nem egyszer eltérnek az én, szerencsésebb, kótafej- és szövegpárosításomtól. Ennek egyszerű magyarázata egyrészt az, hogy egyetlen kéziratot a M. Kir. Operaházban elveszvé, azt dr. W. J. úr nem láthatta, másrészt pedig neki még nincs e téren olyan, több évtizedes gyakorlati készsége, mint nekem. — Legyen szabad az érdeklődőket *P. Theureux Emilnek* az én cikkeim hatása alatt írt hosszabb tanulmányára figyelmeztetnem: *«A dallam és a szöveg kongruenciája»* (Zenevilág, 1901/2. évf.).

(Budapest.)

KERESZTY ISTVÁN.

— Új könyvek.

Bartholomae, Chr.: Zur Schriftkunde der mazdayasnischen Literaturwerke. München, Palm. 1915. 2 l. + 17 tábla. Ára 2 M.

Facsimile mutatóványok a müncheni zend kéziratokból rövid leírással. A megbízhatóság biztosítéka a nagy írástanista neve. sch. j.

Die vier Zweige des Mabinogi. Ein keltisches Sagenbuch. Deutsch von Martin Buber. Leipzig, Insel-Verlag. 1914. 8-r. 121 l. Ára 4 M.

Az irodalomtörténetre és összehasonlító folklórára egyaránt fontos és érdekes mű ez a mabinogi-gyűjtemény. A *«hergesti vörös könyv»* bő anyagából e négy monda tartalmazza az óskelta népköltészetet a maga érintetlen tisztaságában. A mabinogi négy ága nem egységes mű; a kapcsolatot legfeljebb csak Pryderi személye adja meg az egyes fejezetek között, a nélkül azonban, hogy e hős egyikben is döntő főszerepet vinne. A kelta hősmondának maradványai e darabok, melyek, ha Homerosra találtak volna, a kelta naiv eposznak lettek volna gerincze. Bár feljegyzésük csak a XIV. sz. első éveibe esik, keletkezésük idejét a X. és XI. századba kell helyeznünk. Az Artus-mondát még nem ismerik; a hol utalás történik Artusra, ott kétségtelenül későbbi toldallékkal van dolgunk. Figyelmet érdemelnek a mesemotívumok, melyeket az európai és indus mesék-

ből is ismerünk: a legyőzött ellenfélnek csak egy ütest szabad adni; alvó anyát vén asszonyok vérről kennek be és azt mondják, hogy megette gyermekeit; holtakat életre keltő katlan stb. stb. A darabos, nehézkes nyelv rendkívül hasonlít az ó-izlandi sagák nyelvéhez, a mi annál feltűnőbb, ha egy-egy mabinogit összehasonlítunk a Thule-gyűjtemény (Diederichs) egy-egy kötetével. sch. f.

Findeis, Rich.: Geschichte der deutschen Lyrik. Berlin u. Leipzig. 1914. K. 8-r. 151 és 118 l. (= Sammlung Göschel 737—8. sz.)

E két kis kötetbe hatalmas anyagot sűrített az élénk tollú, de szigorú módszerességgel dolgozó szerző. Az első kötet tárgyalja a német lírát az indogermán és germán őskortól kezdve Goetheig, a második kötet a romantikusoktól napjainkig. Teljes és alapos kompendiumot kapunk, mely magvasan ismerteti a koráramlatokat, sőt minden valamire való lírikus életét is. A középkori lovagság és polgárság lírai költőit, a reformáció, a renaissance és a rokokó hatására valló lírát, a XVIII. század gálans költészetét és érzelmi felszabadulását egész a weimariakig az első kötet veszi sorra. A második a befelé forduló romantikusokat, a negyvenes évek politikai költészetét, Geibel körének édeskés idealizmusát s végül a XIX. század nyolczvanas éveivel kezdődő lírai megújulást jellemzi. Az egyes írócsoportokat valamennyi elágazásukkal és előfutáraikkal együtt vizsgálja. A tárgyalás helyenként valóságos irodalomtörténeté szélesedik, mert Findeis a személyiség líráját keresi s ez nem csupán a tisztán lírai alkotásokban nyilatkozik. Mivel könyve kifogástalan kézkiönyv, mint monográfiának megvan az a hibája, hogy nem eléggé konstruktív, nem próbálja összegezni a líra fejlődéstörténetét. Értékesíthette volna például Lamprecht gondolatát, mely szerint a líra fejlődésében a *fokozódó szubjektivitás* elve nagyjából érvényesül. Az első kötetben igen sikerült a líráról szóló elméleti bevezetés s a néplelektani szempontok alkalmazása az indogermán és germán korra. A második kötetben van néhány egyenetlenség: így Heinenek alig jut annyi hely, mint C. F. Meyernek (a ki pedig elsősorban regényíró) s Th. Fontanet kétszer oly terjedelemben tárgyalja, mint Lenaut. Nietzsche már csak hatása szempontjából sem lett volna szabad a szerző által a kimerültség korának nevezett időszak (1870—85) olyan kisjelentőségű lírikusai mellé szorítani, mint Julius Wolf és Rudolf Baumbach. s. a.

Fischer, Hermann: Über die Entstehung des Nibelungenliedes. (Sitzungsberichte der kgl. bayr. Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Klasse, Jahrg. 1914, 7. Abh.) München. 1914. 8-r. 32 l. Ára —70 M.

Fischer az ösztönytést a czimbéli értekezéshez Jos. Bédiertől kapta, ki nem régen megjelent nagy művében (Les Légendes épiques. Paris, 1908—1913) azt bizonyítja, hogy a chanson de geste keletkezésében nem a bennük előadott történeti események koráig (8—9. sz.) nyúlik vissza, hanem 11—12. sz.-beli jongleurök és klerikusok együttes műve (v. ö. EPhK. 1914. évf. 494. II.). Fischer a Bédier mutatta úton haladva úgy találja, hogy az egyházi elemnek a Nibelungénekekben való különös hangsúlyozása papi környezetet is utal és ha nem is papi szerzőség, minden-estere papi megbízás mellett szól. A papi környezetet Fischer az 1200 körüli (akkor keletkezett a Nibelung-ének ránk maradt alakja) passzaui püspöki udvarban, a papi megbízót pedig magában Wolfer passzau püspökben keresi, a ki a korabeli német költészet iránt érdeklődést mutatott (pl. Walther von der Vogelweide egy ideig szolgálatában állott). Fischer szerint a keletkezés ezen módja magyarázná meg azt is, hogy hogyan került bele Pilgrim, az egykori híres passzau püspök a Nibelungénekebe. — Fischer fejtegetései engem nem győztek meg és meglepett, hogy Ker-Heusler *«egy dal»*-elmélete (az eposz nem dalok összefűzése, hanem *egy* dal megduzzasztása által keletkezik) ellen állást foglal (27/8. l.). Az utóbbi évek Nibelung-kutatása különösen élénk, én azonban úgy találom, hogy nagyjában egy helyt állunk, sőt néha vissza is kanyarodunk. b-b.

Gundolf, Fr.: Stefan George in unserer Zeit. Zweite Auflage. Heidelberg, Weiss'sche Universitäts-Buchhandlung. 1914. 8-r. 30 l.

A «Shakespeare u. der deutsche Geist» kitűnő szerzője St. Georget mint az élő legnagyobb német költőt ünnepli, ki Goethehez hasonlóan túllemelkedik minden tetszetős és divatos aktualitáson s ezzel az embert teszi az idő mértékévé, nem pedig megfordítva. George költészete nemcsak az én-nek az időhöz való viszonyait vagy az időnek az én-ben való tükröződéseit, hanem a kozmikus jelenségek nyelvvé válását dokumentálja. Nem nyelvművész, hanem nyelvet újjáalkotó, a nyelvbe zárt kozmikus erők újra felszabadítója. Gúnyolt ünnepélyessége nem póz, hanem a költő hivatásának teljes átérzése. A Shakespeare—Goethe-féle apollonikus típus családjához tartozik: a valósága nem megálmódott valóság, hanem az álomba transzponált élményszer.

t—r.

Italienische Volksmärchen. Übersetzt von Paul Heyse. München. 1914. 8-r. Ára 4 M.

Paul Heyse utolsó művével a folkloret gazdagította, a mennyiben a töle annyira szeretett olasz nép meséi közül huszonötöt németre fordított. A meséket Comparetti, Ancona, Imbriani és Capuana gyűjteményeiből vette; a fordítás a lehető leghívebb, a nyelv a nép hamisítatlan nyelve. A folklorista sok új érdekes variánst fog az európai mesekincshez találni.

sch. f.

Kalitsunakis, Johannes E.: Neugriechisches Lesebuch (Schrift- und Volkssprache) mit Glossar. (Sammlung Götschen Nr. 726.) Berlin und Leipzig. 1914. K. 8-r., 141 l. Ára —90 M.

K.-tól ugyanezen gyűjteményben (587. sz.) megjelent már egy Neugriechisch-deutsches Gesprächsbuch, a melyről EPhK 36, 1912, 884—885. lk. rövid ismertetés áll. Mivel ugyanitt legutóbb (756. sz.) A. Thumb műhelyéből egy kis Grammatik der ngr. Volkssprache is napvilágot látott s EPhK 39, 1915, 680. l. ez is jelezve van, nem alkalomszerűtlen az érdeklődők figyelmét pótlólag az újjörög olvasókönyvre is felhívni. Egy pár népdalon kívül 44 írótól nyújt hosszabb-rövidebb mutatóványt: így terjedelméhez mérten igazán változatos. Az átdolgozást alant jegyzetek, hátul szótár könnyítik meg, a szöveg alatt mindannyiszor az írók élettrajzá is adja: e tekintetben is egészen tanulságos. A válogatáshoz általában nehéz hozzászólni, az itteni egészben véve szerencsésnek mondható. Még a diglossia képe is eléggé arányos e csöppnyi tükörben. Legföljebb egy kifogás tehető. Kissé sok a zsurnalisztika, általában a legujabb termelés; kevés a «nagy művészet», sok a «mai» nagyság omnium generum (Polémis, Matsúkas, Suris, Skiás). Mindamelllett K.-nak ez a könyvecskéje egészen kitűnő szolgálatokat tehet s melegen ajánlható.

c. g.

Mosbach, L.: Universität und Schule, mit besonderer Berücksichtigung der englischen Philologie. Berlin, Weidmannische Buchhandlung. 1914. 20 l.

A szerző a középiskolai tanárjelöltek szigorú tudományos kiképzésének híve. Első feladat szerinte, hogy a philologiai és történeti gondolkozást s módszert elsajátítsák. A modern nyelv tanára legyen tudatos ismerője a nyelvnek, pszichologiai bázisról tekintse s tudja magyarázni a nyelvi jelenségeket. Az iskola praktikus céljait túlozták az u. n. reformerek. A kevés heti óra úgy sem elegendő egy modern nyelv megtanítására. Nem az órarend, nem a kitűzött cél, nem a módszer, nem a sokat kívánt pedagógiai akadémia biztosítja a tanítás eredményét, hanem a tanár tudományos és emberi egyénisége. — A füzet igen olvasásra méltó. gr.

Röhl. H.: Geschichte der deutschen Dichtung. Leipzig, Teubner. 1914. 8-r. X + 317 l.

Figyelemre méltó kísérlet a német költészet történetében feltűnő jelenségeknek és szétágazó irányoknak új (sokszor erőszakoltan eredetiekedő) szempontok alá való foglalására, a mi helyenként csak az irodalomtörténeti teljesség rovására s az adatszerűség lelkiismeretes mellőzésével

vihető keresztül. A fejlődés tényezőit és egymásutánját formulaszerűen foglalja össze s a Goethe utáni kor egész költészetét a realizmus nézőpontjából vezeti le.

Roscher, W. H.: Neue Omphalosstudien. Leipzig, Teubner. 1915. 90 l. + 7 tábla illusztráció. Ára 4-40 M.

Összehasonlító vallástudományi értekezés szakemberek számára, a nagynevű autor omphalos-kutatásainak kiegészítése és állásfoglalása Meringer hasonló tárgyú tanulmányával szemben. Legfontosabb részletei: ὀμφαλός etymonja s a köldök jelentősége a görögöknél és más népeknél, a földkerekség centrumának gondolata különböző népeknél, a delphii omphalos irodalmi és monumentális bizonyítékai stb.

Rosen, F.: Elementa Persica. Veit u. Comp., Leipzig. 1915. VI + 195 l. Ára 4-50 M.

G. Rosen kedves kis könyvének alaposan átdolgozott kiadása: grammatikai vázlat (p. 1—35), 86 egyszerű és könnyű hikiáyat (p. 37—91) és szótár (p. 93—183), végül még néhány poetikus szemelvény (p. 185—195). A textus nincs vokalizálva, kárpótlásul a grammatikában és a szótárban minden szó transscribálva van.

— A szerkesztőkhöz beküldött könyvek és füzetek jegyzéke. (A *gal jelölt művek legközelebb ismertetésre kerülnek.)

*Büchler Pál: Manu törvényei. Mánava Dharmasástra. Szanszkritből fordította —. Kiadja az Erdélyi Múzeum-Egyesület jog- és társadalomtudományi szakosztálya. Budapest, Benkő Gyula. 1915. N. 8-r. 262 l.

Császár Elemér: Bárd Miklós lyrája. (Különnyomat a Budapesti Szemle 163. kötetéből, 227—262. l.) Franklin-Társ. 1915.

*Dobai János: A latin nyelvi tanítás reformkérdései. Didaktikai értekezés. (Különnyomat az aradi kir. kath. főgimn. 1914/15-iki értesítőjéből.) 8-r. 29 l.

Fogarasi Béla: Ujabb történetfilozófiai kutatások. (Különnyomat az Athenæum 1915. évf.-ből.) Budapest, Franklin, 1915. 8-r. 17 l.

*Gombocz Zoltán és *Melich* János: Lexicon Critico-Etymologicum Linguae Hungaricae. IV. füzet. Magyar Etymologiai Szótár. Bori—Cenk. Budapest, M. Tud. Akadémia kiadása. 1914. N. 8-r., 481—640. hasáb. Egy füzet előfizetési ára 5 K.

Gyulai Ágost: A háború és az irodalom. (Különnyomat «Az Orsz. Paed. Könyvtár és Tanszermúzeum Hiv. Értesítőjéből» és a «Budapesti Szemle» 1915. juniusi füzetéből.) K. 8-r., 32 l.

Gyertyánffy István: Theano, három részben. Budapest, 1915, Lampel. 184 l. Ára 3-50 K.

A czímben jelzett három rész a következő: I. Wieland «Die pythagorischen Frauen» cz. értekezésének fordítása 1864-ből. II. Ezzel kapcsolatban: «Elmélkedések, eszmetöredékek a hazai nőnevelés ügye felett.» III. Egy magyar Theano rövid élet- és jellemrajza. — A nagyérdemű aggtanférfinak (szül. 1834.) e legújabb művéből, mely a nőnevelés és általában a nőkérdéssel foglalkozik, voltaképp csak az első része tartozik folyóiratunk keretébe: Wieland czikkének fordítása. Wieland 1789-ben írta a töle és Archenholtztól szerkesztett «Historischer Kalender für Damen auf das Jahr 1790»-be «Die Pythagorischen Frauen» cz. értekezését, melyben Pythagoras neijének, Theanónak apokriph leveleit lefordította és részletesen fejtegette. E leveleket első ízben Aldus Manutius adta ki Marcus Musurus görög tudós segítségével Velenczében 1499-ben: a nők nevelését és viselkedését tárgyalják és kétségtelenül még a XX. században is elolvasásra méltók. A «Magyar Theano», kinek élet- és jellemrajzát szerző nagy melegséggel megírta, Csík-Bánfalvai Kóvács Cecília (és folytatásképen leánya, özvegy Csécsi Nagy Józsefné), kiben oly eszményi nőt rajzol, a ki a görög Theano méltó párja.

*Heltai Gáspár: Háló. Kolozsvár 1570. Kiadta Trócsányi Zoltán. (Régi Magy. Könyvtár 36. sz.) Budapest, M. Tud. Akadémia, 1915. K. 8-r. 192 l. Ára 5 K.

*Hollaender Rózsi: Déri Julianna (1864—1899) élete és költészete. (Német Philologiai Dolgozatok. XVI.) Budapest, Pfeifer Ferd. 1895. 8-r. 62 l. Ára 2 K.

Kemény, Franz: Der Krieg, die Sprache und die Sprachen. Kollektaneen. (Különnyomat a Zeitschr. f. das Realschulwesen XL. évfolyamából, 321—336. és 402—408. l. 1915.)

A háború sokirányú és termékeny hatását vizsgálja a különböző nyelvek szókincsében, nagy gyűjtő szorgalommal és eredménnyel, elég egységes szempontokból, áttekinthető, szellemes és tanulságos módon. Végül néhány filozofikus és pedagógiai elmélkedés a kulturális internacionalizmus, az idegen nyelvek tanulásának jövőjéről. *k. gy.*

*Kis-Erős Ferencz: A magyar nyelv rendszeresen vizsgálva a nyelv-filozófia, a finnugor összehasonlító, a magyar történeti nyelvtan és a magyar nyelvjárástan alapjairól. (A szerző tulajdona. Kapható a polgári tanítónőképző intézetben Kalocsán.) 1915. N. 8-r. XVI+603 l. Ára 10 K.

Kristóf György: Két új verskötet. I. Gyóni (Áchim) Géza: Lengyel mezőkön, tábornok mellett. II. Vargha Gyula költeményei. (Különnyomat a Sárospataki Ref. Lapokból.) Sárospatak, Ref. Főiskolai könyvnyomda. 1915. 8-r. 16 l.

Lukács Pál: Schwartzner Márton élete és tudományos jelentősége. Veszprém, 1914. 163 l.

Schwartzner Mártonnak szeretettel megírt életrajzát és működésének méltatását adja a disszertáció. A szerző nagyon helyesen ismeri fel a németül író Schwartzner jelentőségét: továbbvitte a hazai tudományt, de egyúttal megismertette azt a külfölddel is. És ez a közvetítés nem kisebb jelentőségű a XIX. század elején, mint az általa művelt történeti ágakban, de főleg a statisztikában elért nagy eredményei. Emeli a könyv értékét Schwartzner meglevő leveleinek a közlése, de sajnosan kell megállapítanunk, hogy a szerző sok helyen rosszul olvasta Schwartzner német kézírását és így valósággal elégtelenítette könyvének e fontos részét. Genersichre vonatkozó idézete (97. l.) az irodalmi félreértéseknek valószínűleg remek példája. Horvát (és nem Horváth!) Istvánnak Schwartzner ellen intézett támadásait helyesen magyarázza Horvát chauvinizmusából Schwartzner javára. *w-r.*

Petz Gedeon: Az egyetemi év kezdetén. A budapesti kir. magyar tudományegyetem 1915 szept. 27-én tartott ünnepi közgyűlésén tanév-megnyitó beszédül mondotta —. (Különnyomat a «Budapesti Szemle» 1915. nov. füzetéből.) Budapest, 1915. 8-r., 11 l.

Schmidt Henrik: Német hűség. (Különnyomat a kolozsvári «Acta Universitatis Litterarum» 1914-15. évf. II. fasc. ából, 83—95. l.) Kolozsvár, 1915. 8-r.

Schwartz Elemér: A rábalapinesközi cigánynémet nyelvjárás hangtana. (Különnyomat a Nyelvtudomány V. kötetéből, 185—197. l.) Franklin-Társulat, 1915. — Sprachprobe aus dem Zigeunerdeutschen des Raab-Lafnitztales in Ungarn. (Különnyomat a «Zeitschr. f. deutsche Mundarten» X. kötetéből. 225—238. l.) 1915.

Szelényi Ödön: Genersich János (1761—1823), egy szepesi pedagógus I. Ferenc korából. (Különnyomat a «Közlemények Szepesvármegye múltjából», 1914. évf.) 8-r. 71 l.

Szemelvények a korából. Arabból fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta *Endrei Gerzson*. (Modern könyvtár 462—463. sz.) Budapest Athenaeum. Évszám nélkül. 50 l. Ára 40 fillér.

*Szinnyei József: Magyar nyelvhasználat. (Finnugor kézikönyvek III.) Ötödik javított kiadás. Budapest, Hornyánszky Viktor, 1915. 8-r. VIII+160 l. Ára 8 K.

Trostler, József: Zur Stoffgeschichte von Schillers Balladen. (Különnyomat az «Euphorion» 21. kötetének 3. füzetéből.) Leipzig u. Wien, 1914. 8-r. 12 l.

Turóczi-Trostler József: Orosz népmesék. (Különnyomat a «Magyar Figyelő» 1915. 11. számából.) 8-r. 14 l.

Vajticzky Emánuel: A háború és nevelés. Budapest, Kókai Lajos. 1915. 8-r. 93 l. Ára 2-50 K.

Walter János: Az itthonmaradottak kötelességei a háború alatt. Rózsashegy, 1915. 8-r. 21 l.

A M. Tud. Akadémia fölhívása a «Magyar Írók élete és munkái» tárgyában.

A M. Tud. Akadémia elhatározta, hogy a «Magyar Írók élete és munkái» című nagyszabású életrajzi vállalatot, melyet az Akadémia megbízásából néhai Szinnyei József nemzeti múzeumi igazgató készített, s melynek megjelenése egy negyed századot vett igénybe, tovább folytatja s a folytatás elkészítésével dr. Gulyás Pál egyetemi magántanár, nemzeti múzeumi könyvtárórt bízta meg. A kiegészítő sorozat első sorban a szépirodalom, hírlapirodalom élő munkásait s a tudományos és gyakorlati élet tollforgató, irodalmilag is működő egyéneit fogja felölelni, a kik még vagy egyáltalán nem kerültek a Szinnyei-féle lexikonba, vagy a kiknek e vállalatban megjelent életrajza kiegészítésre szorul. E feladat minél tökéletesebb megoldása első sorban az írók saját közreműködésétől függvén, a M. Tud. Akadémia főtitkári hivatala felkéri nemzetünk minden irodalmi téren is működő tagját, hogy életrajzi adatait és irodalmi működésének jegyzékét közvetlenül a szerkesztő címére (Budapest, VIII., Magyar Nemzeti Múzeum) beküldeni sziveskedjék. Az önéletrajznak ki kell terjeszkednie az író születése pontos idejétől és helyétől kezdve minden fontosabb külső eseményre, közéleti tevékenységének minden főbb mozzanatára és esetleg azokra a belső élményekre is, melyek irodalmi működésére hatással voltak. Az irodalmi munkásságot illetőleg fel kell sorolni, hogy mely hírlapokba, mely években, minő minőségben (pl. belső munkatárs) s minő tárgyakról (pl. vezércikkek) írtak; a bel- és külföldi tudományos és szakfolyóiratokban közölt főbb cikkek címe az egyes folyóiratok címei alatt évről évre sorolandó fel s ugyancsak évről évre sorolandó fel az önálló kötet vagy füzet alakjában megjelent eredeti és fordított, magyar vagy idegen nyelvű művek címe, a megjelenés helye és éve feltüntetésével (pl. Budapest, 1908.). Végül a szerzőnek egyes folyóiratokban vagy lapokban használt álnevei- és betűjegyeinek felsorolása.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

I. Görög és latin philologia.

- Ábel Jenő 29, 43
 Aborigines 287
 ábrázolás, állatias 637
 Accius, L.: Didascalica 19
 Acsay István latin chrestomathiája 427
 ἀδρὼν 21
 aegaei kultúra 755
 Aelius Donatus 20, 30, 34, 165; *De Fabula* 30
 Aemilianus Cimbriacus, Quintus 44
 Aemilius Asper 30
 aeol-pelaszg település a Palatiumon 365
 Afranius 19
 ἀγνωσία 119
 Aigisthos 2, 4
 αἶμα ellipsise 103
 Aischylos 1 s k., 732; Cod. Medicus 481; *Perzsák* 484; A. színpadja 486
 Alexandria 62
 alexandrinizmus 24
 Alkiphron 605, 606, 607
 Alkuin 168
 állatias ábrázolás 637
 ἄλφειον ellipsise 94
 Amalthaeus, Paulus 44
 Amelung, W. 196
 Ancus Marcius 368
 ἀνδρεία: Kiessling 683
 Annales maximi 282
 anolympiad 226
 ante eventum jóslat 122
 ἀνθρωπος ellipsise 102
 apokryphok 463, 614
 Apollon 1, 3
 Apollonios, tyanaí 641
 apotropaion 202
 Apuleius, pseudo- 112, 115
 ἀρετή: Corssen 683
 Argolis 632
 Arion-mese 630
 Aristophanes 770
 Aristoteles: 22, 31, 629, 765, 766; *Politika* 63; Ps.-A.: *Oeconomica* 63; a *szatír-dráma*ról 629
 Arnobius 133
 Arruntius Celsus 30
 Arsake-epizód Heliodoros Aithiopiájában 453
 ἄστρος ellipsise 95
 Asclepius 112
 asianismus 24
 Asulanus, Franciscus 21
 atellana 19
 Atridák 1
 atticismus 24, 29
 Augustinus 126
 Augustus 64, 681
 Aurelius Cassiodorus, Magnus Senator 167
 Aurispa, Giovanni 31
 Baehrens 129
 Baillet, *Jugemens des savans* 21
 Bailly-féle *Görög-francia szótár* 442, 443
 Balbus Hieronymus 43, 44
 Balde, J. 187
 Baksay: Lucanus *Pharsalidjének fordítása* 671
 Bardesanes 612
 βασιλικόν 63
 βασιλικὸς γραμματεὺς 61
 Benkő: *Transilvania* 44
 Bentley 25, 630
 Bergk, Th. 7, 113, 122
 Bernays, J. 113
 Bertrand 217
 βίος 20
 Blau 348
 Boll, Fr. 612
 Bornecque, H. 133
 Boromeus Tergestinus, Petrus 44
 borzalmas álmok 116
 Boenig 129
 βρῶμα ellipsise 97
 Buecheler 22
 Caecilius 20
 Caesar 24, 32, 162, 430
 Caesellius Vindex, Lucius 167
 Caligula 344
 Calpurnius Piso, L. 31, 366
 capitale periculum 114, 115
 Capua, F. di 133
 Casci 287
 Cassiodorus: *Vivarium* 128
 Cassius, Dio 675, 676
 Cato 23
 Catullus 21, 319; C.-ünnepély 491
 Celtes, Conrad 43, 44
 χαρακτῆρες 405
 Chariton 198

- chiasmus 131
 χιτών ellipsis 93
 χλαίνα ellipsis 93
 Chorikios 608
 Chrysostomos 127, 608
 Cicero 22, 23, 24, 32, 33, 135, 173,
 234, 282, 283, 285; clausulák 133;
 Lino 22; Terentiusről 22
 Codex Mediceus (Aischylos trag.) 481
 Codex Theodosianus 114
 Collitz magyarázata a -στ- aor.-ról:
 708
 Colonia Claudia Savaria 430
 comica virtus 24 s k.
 comica vis 25
 comoedia palliata 19
 Conrardy 217
 Constantinus 115
 conventus; conventum agere 62
 Cornelius Nepos 20
 Corssen 682, 683
 Cosconius, Q. 20
 Curtius Rufus 430
 Curtius Rufus 431
 Cuspinianus, Johannes 43, 44
 császáraera 343
 δεῖναι ellipsis 98
 deixis 376
 Demeter 764
 Dennison, Walt. 168, 178
 Dettweiler, B. 427
 Dindorf 482
 Dionysios 287, 370
 Dionysos 764; kultusza 725, 726
 Diodorus 64
 διοικητής 63
 Dioskorides a szatír-drámáról 632
 Dioskurosok 2
 Dositheus 166, 175
 δούλος ellipsis 102
 Duenos-felirat 175
 Dunai tudós társaság 43
 ἐδωδή ellipsis (l. τροφή) 98
 εἶδος 727
 ἐκπύρωσις-ἀποκατάστασις-tan 117, 118
 ἐκπύρωσις-παλιγγενεσία-tan 118
 ἑλατιον ellipsis 101
 elephantinei papyrusok 62
 Elter 131
 elválasztás, etymologiai 162, 180
 Empedokles 118
 Ennius 28, 282, 284, 285; alexandri-
 nizmusa 24
 ἐνώτια ellipsis 91
 Enticus, Henricus 44
 ἑπαρχος Aιγύπτου 62
 ἐπιστράτης 61
 Erinysek 2
 erotikus meztelenség 311
 Erythrai 225, 226
 εἰσῆς ellipsis 91
 ἦτος 22, 23, 31
 etruszk betelepedés Rómába 287; e.
 eredetű Róma 282; e. nyelv 348
 etymologiai elválasztás 162, 180
 Euanthius 30
 Eugraphius 33
 eufémizmus 729
 Euripides 1, 4, 643, 732, 733
 európai kultúröntudat 757
 Eustathius 195
 ex abrupto fordítás 428
 Fabius Pictor 283
 Fabius Quintilianus, M. 29, 32, 162,
 610
 fabula togata 193
 Fenestella 28
 fidele silentium 684
 Flavius Caper 162
 Flavius Sosipater, Charisius 22, 164
 fordítás, ex abrupto 428
 földbirtok nemei Egyiptomban 64
 Frazer: *The golden bough* 201, 303
 Fuxmagen János 43
 Fülöp, Macedonai 187
 Gallus, Cornelius esete 686
 γάμος, ἱερός 311, 313
 γαστήρ ellipsis 103
 Gelenius 129
 Gellius 20, 21, 173
 γένος 33
 Gercke—Norden: *Einleitung in die*
Altertumswissenschaft 168, 482
 Giorni, C: *La vita dei Romani* 427
 γνώσις 119
 Goar: *Euchologion* 36, 37
 Goldbacher, A. 115
 görög tragédia 765
 Guarino Veronese 31
 γυμνασίου οἱ ἀπὸ 63
 γυνή ellipsis 102
 Hadrianus 167, 187
 Halm 128
 halottkultusz 764
 Havet 172
 hazatérő férj 458, 609, 660
 hecatostichon 45
 Heckenbach 301
 Hegedűs István 338; *Analecta ad hi-*
storiā renascentium in Hungaria
litterarum spectantia 43, *Analecta*
recentiora 43
 ἡγεμῶν (= ἑπαρχος Aιγύπτου) 62

- R. Heim 301
 Hekabe 194
 Helbig 194
 Helenius Acro 30, 233
 Heliodoros: *Αἰθιοπικά* 452
 Herakleitos 70
 Herakles a *szatírdrámdkban* 726, 734
 Hermann 482
 Hermes Trismegistos 113, 115, 116, 120
 hermetikus iratok 120
 Herodotos 63, 194, 199, 281, 289
 Hesiodos 634
 Hienz, Hermann 43
 Hieronymus 198; *De viris illustr.* 115
 Hierotheos 42
 Hinrichs, G. 70
 Homeros 1, 14, 28, 143, 217, 285, 332, 377; Demeter-hymnus 194; *Ilias* 22, 33-78: 194; *Ilias* 671, 672; *Odysseia* 238, 672; babonák 383; démonhit 384; ruházkodás 378; vallás 764; modern kutató irányzatok 660
 Horatius 24, 25, 28, 32, 33, 177, 211, 319; *Sat.* I. 6, 14: 232; itélete Plautusról 26, Terentiusről 25
 Hörmann Lajos 43
 Hornyánszky Gyula 216, 224
 iambus rövidülés törvénye 166
 Ichneutai 643
 ἵδιος λόγος τοῦ βασιλέως 63
 ἱμάτιον ellipsise 92
 incubatio 365
 ἰσχύν 21
 jóslat ante eventum 122
 Juvenalis 607
 Kalitsunakis, J. 795
 kataszter Egyptomban 63
 κατὰ ἀρεῖν 430
 Keil: *Grammatici Latini* 162
 Kelemen, Alexandriai 127
 κενογραφία 454, 456, 459, 605
 Kerekes Pál 218
 Κέρκιος 225
 Kiessling 682; ἀνδρεία-magy. 683
 klasszicizmus 32
 Klytaimnestra 1, 4
 κοινή 61
 κόλπος 194
 kontakion 405
 κράμνη ellipsise 96
 Krates 19
 κράς ellipsise 96
 κρηπίς ellipsise 94
 krétai-mykenaei kultúra 755
 κρίσις 20, 34
 kritika, formai 33, verbalis 129
 Kubik, J. 22
 kultúra, aegaei 755, krétai-mykenaei 755
 kultúröntudat, európai 757
 kyrie eleison ter 37
 Lachmann-féle törvény 176
 Lactantius: *Divinae institutiones* 114; 117
 Ladewig, *Über d. Kanon d. Volcarius Sedigitus* 20
 Lakedaimon 288
 Landau, M. 458, 610.
 Lang 202
 Latini, prisci 287
 Laubmann 128
 levelezőkönyv 780
 Lindsay 171; L.-Nohl 168
 liturgia 64
 Livius, Andronicus 33
 Livius 186, 283, 284
 Logos 118
 λόγοι σπαρακτικοί 118
 λόγος τέλειος 115
 Lucanus 319; *Pharsalia* 671
 Lucilius 21, 26
 Lucretius 28, 177
 lucumo 368
 Lupus, Ferrière apátja 31
 Luscius Lanuvinus 20, 33
 lustráció 302
 Maecenas 234
 μακάριος 37
 μακχρισμοί τῆς Θεοτόκου 37
 μακχριστός 37
 Mannhardt, W. 202
 Marius Victorinus 161, 163, 171, 174
 Martene, E.: *De antiquis ecclesiae ritibus* 36, 37, 38
 Martialis 234, 607
 martyriumok, alexandriaiak 62
 márványkrónika, parosi 224
 μάζα ellipsise 96
 μάζός 196, 197
 Mazzara 289
 Mediceus, codex (Aischylos trag.) 481, 482
 Meineke, A. 25
 Melitte-történet Achilleus Tatiosnál 605
 Menander 19, 23, 24; M.-χρίσις 25
 μέσον 21, 23
 meztelemens, erotikus 311, ritualis 301, sepulchralis 201
 μίμησις 27
 mimus 19, 607, 376
 Minucius Felix, M.: clausulák 133;

- elocutio 136; a palaeographia jelen-
 tősége kritikájára 129
 modernizmus 32
 Mommsen 681
 monopoliumok Egyiptomban 63
 munus sordidum 64

 Naevius 286
 napfogyatkozászsámítások a római-
 aknál 282
 νάρδος ellipsise 101
 Nauck 3
 Neimke, Phil. 454, 456
 Nemesios 118
 Nero 27, 32
 Nettle ship 22
 Neugeboren 44
 Niebuhr 676, 677
 Niedermann 168, 172, 178
 Nikias 2
 nodus-babona 302
 νομάρχης 61
 νομοί 61
 Nonius 30
 Nonnus 199
 Norden 132, 133; Norden—Gercke
 482
 novi, patres 367
 nuditas sacra 302

 obscenitás 301
 Octavianus 62
 οἶνος ellipsise 98
 Onias főpap 62
 önmegszégyenítés 375
 önmegtelenítés 374
 Orestes 2, 3
 Origenes 127
 Osiris 62
 Ovidius 198, 200, 211, 220, 234, 319,
 607, 671; culpa-kérdés 649; O. —
 kiadások 646; O. ítélete Teren-
 tiusról 27

 παλιγγενεσία 117
 Pallas Athena 2
 Pán 636—639
 Pape-féle görög szótár 441, 443
 parosi márványkrónika 224
 Parrasio 32
 patres novi 367
 patres veteres 367
 Pausanias 336; 635
 pelaszkok 290
 pelaszk-arkád telep Róma helyén
 365
 pelaszkok nyelve 348
 pergamoni iskola 19
 peripatetikus műelmélet 22

 Perseus a szatír-drámákban 735
 Persis 288
 Persius 28
 περσικός 63
 Pickel, Konrad, l. Celdes 44
 Pitra 404
 Platon 79, 118, 120, 641, 680, 760
 Plautus 20, 21, 26, 30, 173
 Plautus-Terentius-σύγκρισις 20, 22,
 27, 30
 Plinius 67, 202, 303
 Plutarchos 30, 283, 285, 497, 641, 787
 poetae novi 24
 πολιτευμα 62
 Polybios 370, 497
 pompæ sacræ 313
 Pompeius gramm. 166
 Porcius Licinus 20
 Porphyrio 232, 233
 Poseidonios 21
 πόσις ellipsise 100
 positio-elv 175
 post eventum jóslás 113
 praefectus Alexandrie et Aegypti
 62, 686
 praefica-sarkophag 200
 Pratinas 630, 632, 728
 Preuss, K. Th. 202
 Prikkel Marián 38
 Priscianus 167, 171, 173
 prisci Latini 287
 Prometheus 123
 Propertius 319
 Pseudo-Apuleius 112
 Ptolemaeus (geogr.) 67
 Ptolemaeusok 61, Philadelphos 62,
 Philometor 63

 reformatio rerum bonarum, cuncta-
 rum 119, 121
 Reich: *Der Mimus* 20
 Reifferscheid 129
 Reitzenstein R.: *Die hellen. Mysterien-
 religionen* 120; *Poimandres* 119
 Remmius Palaemon 27
 rezervátesküsi tisztasági próba paral-
 leljei 615
 rituális meztelesség 302
 Rohde, Ervin 202, 381, 457, 609, 726
 Róma: arkadii aeol-pelaszk alapí-
 tás 366; etruszk eredetű 282; je-
 lentése szumirban = *város* 366;
 nagysága 342
 Romulus, szumir nyelven = *alapító*
 366
 Roscher, W. H. 796
 ruhakötés-babonája 302

 sabinusok 288

- Saint Geal, Guillaume de 21
 Sallustius 183, 282
 samprasārapam 173
 Samter, E. 200
 Sándor, Nagy 61, 63, 431, 785
 Santra 20
 Sarapeum 62
 Sarapis-kultusz 62
 sárospataki görög szótár 441
 Schäfler, J. *Ciceros Verháltnis z. altr.*
     Kom. 22
 Scheind, A. 427
 Schier 44
 Schink, W. 670
 Schissel v. Fleschenberg, O. 452
 Schlegel, A. W. 1, 7
 Schöne, Alfr. 129
 Schubart, W. 779
 Schwartz, W. 202
 secundi Ramnes Tities Luceres 287
 Seleukidák 63
 Seneca 117, 198, 338, 339
 sepulchralis meztelenség 201
 Servius Honoratus, Marius 164
 Servius Tullius, 368
 Sesostriis 63
 sibyllai oraculumok 115
 sículusok 288
 Siebert, P. 335, 431
 Sienkiewicz 432
 silentium, fidele 684
 Silius Italicus: *Punica* 214
 sitologoi 63
 Sokrates 120
 Solon 200, 212
 Soltan, W. 281, 282, 283
 sophistika, második 29
 Sophokles 2, 3, 4, 143, 732
Speculum humanae salvationis 214
 Spitkó Lajos 69, 144, 427
 Splettstösser, W. 458, 610
 Steiger, H. 3
 Steinthal: *Geschichte der Sprach-*
     wissenschaft 70
 Stesichoros 1
 stoa 117
 Strabon 67, 289
 στρατηγός 62
 Studniczka, Fr. 194
 Suetonius 19, 28 29, 30, 64, 162
 Sulpicius Apollinaris, Caius 30
 Sulpicius Gallus 283
 svarabhakti 173
 szatírok 633; sz. kultusz 644; sz.
     nevek attikai vázákön 637; sz.-
     dráma kara 729
 személynevek ellipsise 102
 szégyenkezés, anatómiai 315; phy-
     siológiai 314
 Szilén 729; szilének 633, 634
 szóelválasztás a latin grammatiku-
     soknál 169
 szótag-analízis 161
 szótagolás 161
 szótagolási törvény 170, 179
 Sztripszky H.: *Jegyzetek a görög*
     kultúra drápadkori nyomairól 34
 tabuvá-válás 302
 Tacitus 29, 234
 τασις 63
 Tarquinius, Lucius 368; Priscus 370
 Tatiüs, Titus 367
 Telephos-monda 290
 Terentius 19, s k., 164; T.-biogra-
     phia 30; Caesar itélete 24, Cice-
     roé 225; T.-nál ἥσος 22, 23; medi-
     ocritas 21; T.-Menander 25; ob-
     trectatorok 20; urbanitas 24; ἥσιος
     20, 22, 27, 30
 Terentianus Maurus 164
 Terentius Scaurus, Q. 162
 termékenységi démonok 640; t.
     varázs 307
 Tertullianus 133
 Theano 796
 θεός 418
 theodicea 1
 Theokritos 199, 217
 Theophrastos 21, 22
 θεοσεβής 120
 θεός Σωτήρ 62
 Θεοδόκος 37
 Theseus a szatír-drámdákban 735
 Thespis 629, 630, 727
 Tiberius 27
 Tibullus 212, 319
 tisztasági próba 456
 tragédia, görög 795
 Traianus 162
 Traube, L. 129
 Trombetti 348
 τροπή ellipsise 98
 Tschernjaew, *De Ciceronis studiis Ter.*
     22; *Terentiana* 27
 Tullus, Hostilius 367
 tyrbe 645
 Tyrtaios 212
 Tzetzes 736
 ὕδωρ ellipsise 100
 umberek 287
 Ungrolimni Boeotiában 353
 ὑπόδμηζ ellipsise 94
 ὑποδωκῆται 63
 Ursinus 129, 134
 Usener, H. 30, 42

Vahlen, J. 2
 Valerius Probus, M. 28, 162
 Valla, L. 31
 varázs, homoiopathikus 645, termé-
 kenységi 307
 Varro 20—24, 26, 32, 285
 Vergilius 24, 28, 33, 123, 177, 211,
 217, 319, 671
 veteres patres 367
 virtus, comica 24
vis averrunca-hit 302
 vis, comica 25
 Volcacius Sedigitus 20, 24, 32

Wackernagel theoriája a görög -αη-
 aoristosról 708
 Waltzing 129, 132
 Weinhold, K. 200, 301
 Wendland, P. 122
 Wernicke Konrád 637
 Wilamowitz-Moellendorf 2, 225, 429,
 480, 630
 Winterfeld 133
 Witkowski, St. 779
 Wolf, F. A. 25
 Wuttke, A. 301

Zeeh: *Astronom. Untersuchungen über
 die v. d. Schriftstellern d. klass.
 Altertums erwähnten Finsternisse*
 283
 Zielinski, Th. 133, 429
 Zingerle: *De Carminibus latinis saec.
 XV. et XVI. ined.* 43
 Zoeller: *Latium und Rom* 281

II. Magyar philologia.

Ábrányi Kornél 385
 Ács Zsigmond 339
 Agárdi György 237
 Agárdi László 668, 669
 Ajtay Sámuel 788
 Alexander Bernát 337, 783
 Alszegehy Zsolt, *Petőfi és az ötvenes
 évek magyar lyrája* 338
 Antal Géza 754
 Anyos Pál 788—789
 Aranka György 237
Aranyhajó-mese 399
 Arany János 11, 15, 143, 339, 360,
 716, 771, 772; *Hamlet*-ford. 45-55;
Buda Haldia 214; *Bolond Istók*
 329 s k. 769, 770
 Artim M., *A Halotti Beszéd és Kö-
 nyörgés* 34 s k.
 Artnér Teréz 140
Athenaeum 673

Badics Ferencz 215, 472
 Bajza József 364, 472 s k.
 Baksay Sándor 151, 670 s k.
 Balassa József 152
 Balassi Bálint 15, 157
Balogh Ádám nótája 434 s k.
 Bán Aladár 238
 Bánk bán 181
 Barakonyi Ferencz 157
 Barczafalvi Szabó D. *Szigedrt* 788—
 789
 Barla-Szabó Titus 767, 768
 Báthory Andor 424
 Batthyány Imre grófné 140
 Bayer József 56, 475, 781
 Benedek Marcell 652, 653
 Benke József, *Lizinka* 235
 Beöthy Zsolt 213, 337, 472
 Berzeviczy Albert 337
 Bessenyei György *Der Amerikaner*
 218, 219
 Birkás Géza 399
 Bittenbinder Miklós 145
 Bleyer Jakab 679
 Bodola Gyula 144
 Bodor Aladár 770
 Bodrogi Lajos 50, 652
 Bolyai János 654, 655
 Bóné András 437
 Bozók István: *Atala* 781
 Böhm Gusztáv 385
Bujdosó Rákóczy 436, 437

Császár Elemér 337 *Deákos költők*
 211, 212; *A deákos iskola* 211;
Anyos Pál 788—789
 Császár Ferenc 673
 Cserhalmi Hecht Irén 56
 Csiky Gergely 385, 689
 Csokonai Vitéz Mihály 11, 12, 15,
 152 s k.
 Csukovits Sándor 425
 Czövek István 787
 Czuczor Gergely 330

Dálnoki Veres Gerzson 436 s k.
 Deák Ferencz 776
 Debreczenyi Miklós, *Az ősmagyar
 írás* 495, 496
 Derzsi János 235
dombol 71, 72
 dráma, romantikus 56 s k.

Eötvös József b. 11, 230, 337, 357,
 746, 770; *A nők* 72—75; *Ma-
 gyarország 1514-ben* 72; *Kar-
 thausi* 337, 740; *A falu jegyzője*
 746, 747
 Erdélyi János 330, 775

Erdélyi Pál 157, 776
Erdődi Gáspár 144
Erős Jankó-mese 399

Farkas Sándor, Bölöni 235, 236
Ferenczi Zoltán 157, 339
Finta Károly, *A néger* 57
Fortunatus 679
Fóti József Lajos 399
Frankenburg A. 673

Gaal József, *A négy tarka* 232;
Gyűlölet és szerelem 361 s k.
Galamb Sándor 153
Gálos Rezső 108
Garay János, *Obsitos* 789—791
Géczy Julianna 753
Gombocz Zoltán 650
Gorzó Gellért 231
Gózon Imre 498
Greguss Ágost 680
Gróf István 329 s k.
Gyöngyösi István 154, 156, 214
György Aladárné 235
György Lajos 146
Gyulai Pál 74, 332

Hajnal Márton 213
Halotti beszéd 34 s k. 766, 767
Harsányi István 434 s k.
Háry János 789—791
Hatvani-monda 124
hegedősök 398, 399
Helle Ferencz Hugó 769, 770
Henszlmann Imre 473
Horváth Cyrill 773
Horváth János 678
Horváth Lázár, Petrichevich 232,
364; *Előítélet* 494
Hubay Miklós 152 s k.
Hunfalvy Pál 743
Illés István 771, 772

Ilosvai Selymes Péter, *Toldi* 397 s k.
Ipolyi Arnold 743
Ivánfi Jenő 339

Jánosi Gusztáv 337
Janus Pannonius 213, 214
Jókai 11, 753; *Szép Miklós* 108
Jósika Miklós b. 753, 783

Kalmár György, *Prodromus* 212
Kanyaró Ferencz 776
Kardeván Károly 770
Kardos Lajos 332
Katona József 15; *Bánk bán* 56, 57
Katona Lajos 216, 678
Kazinczy Ferencz 152, 153, 212,

236; *Az amerikai Podocz és Kazi-
mir* 218, 219; *Tövises és Virágok* 769
Kazinczy Gábor 364, 775
Keczer Ambrus 435
Kemény János 184
Kemény Zsigmond b. 337, 668, 669
Kereszty István 385
Kisfaludy Károly 11, 18, 667, 668;
Trencsényi Csák 667
Kisfaludy Sándor 11, 18
Kisfaludy-Társ. Évtapjai 337—338
Kis János 330
Komlós Aladár 157
Kónyi János 234, 235
Kossuth Lajos 15, 230
Kriza János, *Vadrózsák* 82
Krúdy Gyula 753
kurucz balladák 8, 14, 18—19, 436 s k.
kyrie eleison ter 37

Lábán Antal 743
Láng Ádám 498
Lázár Béla 679
Lengyel Menyhért, *Tájfű* 79
Lévay József 330; *Makranczos hölgy*
ford. 51—54
Lisznayai Kálmán 338
Lőrinczi (Lehr) Zsigmond 493

Madách Imre 11; *Az Ember Tra-
gédiája* 770, 783 s k.
Marczali Henrik 743, 744
Mayné Marczali Erzsébet 652
Mednyánszky Alajos b. 140
Mészáros Ignác, *Montiere Asszony*
235
Mikszáth Kálmán 753
Molnár János, *Régi jeles épületek* 212
Moór Elemér 395 s k.
Murza 434 s k.

Nádasdy Ferenc, *Mausoleum* 771
Nádasdy (Lukács?) püspök 138
Nádaskay Lajos 673
Nádor-kódex 678
Nagy Ignác 673, 753
Négyesy László 337, 472; *Gr. Zrínyi*
Miklós művei 212 s k; *Poétika* 213
Nemes Béla 144
népdal 82
Neumann Marianne 140

Ocskay A. 36
Orbán Balázs 676, 677
Orczy Lőrincz b. 74
Ormai Ferencz 385

Papp Ferencz 145
Pécsy Béla 144

- Perczell Imre, *Atala* 781—783
 Perényi Adolf 144
 Pesti Balázs 773
 Péterfy Jenő 72, 472
 Petőfi Sándor 11, 15, 330, 332, 338, 357, 716, 673, 746, 770; *Apostol* 331; *Bolond Istók* 331, 332; *Felhők* 338, 746; *Czipruslombok* 338; *Gazdálkodási nézeteim* 673; *Helység kalapácsa* 673; *A természet vad-virága* 673; *János vitéz* 790
 Podmaniczky Frigyes, b., *Tessék ibolyát venni* 73 s k.
 Pompéry János 673
 Pósa Lajos 424
Pray-kódex 35 s k.
 Prikkel Marian, R. 38
 Prónai Antal 144, 213
 Pulszky Ferencz 123, 357, 358, 743 s k., 789; *Életem és korom* 358
 Ráday Gedeon 212
 Radó Antal 338, 385, 689
Radvánszky-kódex 157
 Rájnis József 211, 212 *Magyar Parnassus* 211
Rákóczi búcsúdala 437
 Rákosi Jenő 337; *Windsori víg asszonyok*-ford. 46—51
 regényirodalom történetéhez, adatok 234 s k.
 Révai Miklós 36, 211, 212; *Elegyes versei* 211
 Riedl Frigyes 71, 151, 213, 216, 434, 436
 Rubinyi Mózes 651
 Rupp Kornél 38
 Salamon Ferencz 212, 213, 338
 Sehy Ferencz 497
 Serák Károlyné 236
Shakespeare-Tár, Magyar 338 s k.
 Szabó Dávid, Barczafalvi, 211, 212
 Szabó Gyula, Ujvárossi 144, 667
 Szalárdi János 776
 Szász Károly 231, 667
 Szathmáry Károly, P., *Csák* 667
 Széchenyi István gr. 213, 745
 Széchy Károly 215
 Széchy Mária 154 s k., 181
 Szelestey László 338
 Szemere Pál 152, 153
 Széchenyi Ferencz gr. 140
 Szeöts István 789
 Szigetvári Iván 147
 Szigligeti Ede, *Pókaiak* 57, *Aba* 57, *Dienes* 57; *Szökött katoná* 355 s k.; *Kényes Bertók* 425; *IV. Béla* 425; *Perényiné* 425
 Szilárd Leó 768, 769
 Szinnyei József, id., *Magyar Írók* 70, 71
Szíveket újító bokréta 408, 409
 Szontágh Gusztáv 473
 Sztripszky Hiador, *Jegyzetek a görög kultúra árpádkori nyomairól* 34 s k.
 Szücsi József 472 s k.
 Teleki László, *Kegyencz* 57
 Teleki László grófné 140
 Thallóczy Lajos 42
 Thaly Kálmán 12, 17, 18, 776; *Vak Bottyán* 424; *Tanulmányok* 436: *Adalékok* 436
 Thököly Imre 66, 67
 Thökölyek mondaköre 753
 Thököly Imre 490, 491
 Thury József 213, 214
 Tinódi Sebestyén 773
 Toldi-monda 395 s k.
 Toldy F. 153, 213, 332
 Tolnai Vilmos 71, 72, 434, 436
 Tompa Mihály 11, 15, 330; *Arok-háti Lőrincz* 674; *Temetés* 791—792; *Öreg szolga* 792—793
 Tordai Sámuel 235
 Tóth Ede 330
 Tóth Kálmán 338
 Tóth Márton 144
 Ujváriak dicséreti 18
 Vahot Imre 673
 Vajda János 11, 15, 338
 Vajda Péter 330
 Valkai András 328
Vásárhelyi Daloskönyv 157, 408
 Veres Gáspár, Szegedi 157
 Veres Márton 237
 Verseghy Ferencz 497
 Versényi György 408, 409
 Vértesi Arnold 337
 Vértesy Jenő 56 s k. 231, 652, 653
 Vitéz Kádár István éneke 775 s k.
 Voinovich Géza 337
 Vörösmarty Mihály 11, 357, 571, 746; *Csongor és Tünde* 56; *Julius Caesar*-ford. 353, 354
 Weber Arthur 218
 Zay Imre gr. 140
 Zolnai Béla 145
 Zolnai Gyula 38
 Zoltvány Irén 667, 668
 Zrinyi Miklós gr. 181; *Zrínyiász* 212 s k.

III. Germán philologia.

- Abele, M. 106, 771
 Alexander Bernát 54, 339
 Alexander, Wilhelm 762
 Alkuin 127
Alpharts Tod 399, 400
 Altaner, Bruno 655 s. k.
 Aretius 187, 189
 Arnim és Brentano, *Des Knaben Wunderhorn* 275
 Bacon, Anthony 423
 Bacon, Miss Delia 422
 Bacon, Verulami 422, 423
 Bamberg, Walter 761
 Beck Károly 230
 Bérczy Károly 786
 Bernays 76
 Bernfeld, R. 679
 Bertha (Berahta, Perahta) 250
 Berthold, *Vita Ludovici* 478
 Biedermann 76
 Biесе, A. 186
 Birken, Siegmund, *Mausoleum* 771
 Bíró Anyos 403
 Biterolf 242
 Björnson 333
 Bolte-Polivka, *Anmerkungen* 80
 Börne 230—231
 Brahm 64
 Breuning, H. Jacob 297
 Broেকে 64, 65
 Bronikovskij, *Wesselényis Brautfahrt* 157
 Brooke, *Romeo és Julia* 339
 Bruckner Győző 751 s. k.
 Buchholtz 105
 Bugge Sándor 410, 411
 Bulwer 332, 364
 Burckhardt, J. 186, 722
 Burgtheater, bécsi 761
 Busbeck, *Vier Sendschreiben* 293, 297
 Byron 16, 331, 770; *Don Juan* 332, 784, 785
 Caldwell, James 138
 Carrière 75
 Cassel, Paulus 262
 Chamisso 123
 Chancer 53
 császár-monda, német 328
 Czinkotszky Jenő 328, 329
 Czirbusz Géza 401 s. k.
 Dahlmann 65
 Dahn, Felix, *Rüdeger v. Bechelaren* 657, 658
 dalnokverseny, wartburgi 242 s. k.
 277, 280, 479
 Danzel 75
 Demantius, Chr. 182
 Dickens 331, 332
 Dietrich von Bern 655 s. k.
 Dilthey 60, 75, 714, 716, 719, 723;
Die Entstehung der Hermeneutik 216
 Drayton 447, 448
 dráma, német 761, 762
 Dürer, H., *Tychander* 107, 110
 III. Edward király 652
Edda 410
 Elster, E. 228
 Embden Lajos b. 228
 Ernst, J. Daniel 105, 156
 Eschenbach, Wolfram von 242, 265, 478
 Faber, Felix 260
 Farmer 447
 Faust-monda 122 s. k.
 Fessler I. 737, 738, 788
 Feyerabendt, *Reyssbuch* 292, 298, 299
 Finkelstaus 679
 Findeis, R. 794
 Finger, Richard 64
 Fischer, Hermann 794
 Fischer, Kuno 75, 662
 Fleck, J. F. F. 421
 Fletcher, *Women Pleas'd* 53
 Fogarasi Béla 146
Fortunatus 679
 Francisci, Erasmus 105, 182: *Die Alleredelste List* 154 s. k. *Acerra Exoticorum* 298
 Franck, S. 293
 Franckel, Adolf 276
Frantzösischer Simplicissimus 105 s. k. 184
 Freudenhold, *Der Landstörtzer Gussmann* 105, 292, 293, 298 s. k.
 Frey, Adolf 77, 78
 Frigg istennő 250
Fridlevus-monda 675
 Froelich, David, *Viatorium* 185 s. k.
 Gebler 477
 Gedeon Alajos 752
 Geibel, Emanuel 476
 Geiger, L. 359
 George, Stefan 795
 Gervinus 75—76, 231, 759
 Gesner, Conrad 187
 Gessner idilljei 153
 Gineverné Győry Ilona 339
 Girzik, *Hungarns Gastfreiheit* 477

- Glatzel, Max 345, 346
 Glossy, Karl 229 s k.
 Goethe 10, 12, 14 s k. 75, 143, 275, 333, 345, 346, s k. 359, 680, 713, 716, 717, 720, 724, 759, 761, 762, 769; *Wahlverwandschaften* 72; *Faust* 123, 661 s k. 770; *Wilhelm Meister* 662 s k.; *Erlkönig* 791—792
Goethe-Gesellschaft, Jahrbuch der 359
 Goldast 243
 Gosse, E. 364
 Gottlieb, Elfriede 438
 Gottsched 716
 Grabbe 123
 Gradelehnus krónikája 185
 Gragger Róbert 774
 Gréb Gyula 601 s k.
 Greflinger 181, 182, 679, 771
 Gregorovius, Ferdinand 663
 Grillparzer 123
Grillparzer-Gesellschaft, Jahrbuch der 229 s k.
 Grimm, Hermann 76
 Grimm, J. 110, 273, 479
 Grimm testvérek, *Kinder u. Hausmärchen* 497
 Grimmelshausen, *Simplicissimus* 104 s k. 184, 193, 292
 Grisebach, Ed. 2:6
 Groch Remán 108
 Grognitz, L. M. 182
 Gross, Edgar 420, 421
 Guarinonius, Hippolytus 187
 Gugitz, Gustav 138
 Guhrauer 75
 Gundolf, Fr. 795
 Gutzkow 230
 Günther, Hans 679

 Haiman Hugó 108
 Hamlet-monda 675
 Hanstein, Mária 658
 Happel, 182; *Academischer Roman* 110
 Hardenberg, Friedrich v. 277
 Harff, Arnold 259
 Harsdörfer 106, 154
 Hart, J. C. 422
 Hartmann, Moritz 157
 Hartmann von Aue 222
 Harvey, Gabriel 355
 Haupt 76
 Haupt, Jos. 261
 Hausen, Friedrich v. 263
 Haym, Rudolf 75, 714, 716, 719, 759, 760
 Hebbel, Fr. 12, 657, 658
 Hehn, Viktor 76
 Heine, H. 15, 123, 261, 276; levele-
 zése 227, 228; neje 279; *Tannhäuser* 277 s k.
 Heine-Geldern Miksa b. 228
 Heine, Maximilian 228
 Heinrich Gusztáv 345, 346
Heldenbuch 478, 479
 Hemmerlin, Felix 259
 Hemsterhuis 760
 Henslow, Philip 447, 448
 Herder 75, 274, 347, 717
 Hermann-der Damen 478
 Herwegh 680
 Hettner 75, 719, 722, 759
 Heusler, Andreas 401 s k
 Heyse, Paul 795
 Heywood 339, 447
 Hirth, Friedrich 227, 228
 Hochgreve, Wilhelm 761, 762
 Hoffmann, E. T. A., *Der Kampf der Sänger* 277, 278; *Meister Martin* 696
 Hofmannswaldau 106, 679
 Holinshed krónikája 450
 Hoós Ferencz 422 s k.
 Hope, Thomas 643
 Horn, Uffo 230
 Hölderlin 11, 15, 717, 760
 Huber, *Welt-Kucker* 106 s k.
 Huch, Ricarda 438, 759
 Hulda (Holda) 250, 251

 Ibsen 333, 358, 761, 763
 Iffland 421
 irodalomtörténet, újabb német 75—77
 Irving, Washington 332, 364

 Jean Paul 15
 Joachimi, Marie 759
 Joël, K. 759
 Jordan, Dr., *Slavische Jahrbücher* 229
 Jordan, W. 657, 658
 Jung-Deutschland 229
 Justi 75

 Kádár Jolán 475 s k.
 Kaindl 402, 403
 Kammerer, Friedrich 186
 Karpeles 227, 228
 Keim, F. 658
 Keller, Gottfried 11, 15, 363, 713, 716
 Kilian, Werner 680
 Kindermann, B. 183, 184; *Nisette* 105
 Kinkel, Gottfried 658
 Kipling, R. 237
 Kircher, E. 759
 Klein Gyula Lipót 345, 346
 Kleist, Heinrich v. 64, 65

- Klingsor 262, 278, 478
 Kluge, Fr. 439
 Koberstein 76
 Koch, E. J., *Compendium* 479
 Koszó János 737, 738, 788
 Kotzebue 425
 König Laurin 847
 Körner, Th. 15, 17
 Kralik, Richard von 656
 Kronos 108
 Kropf Lajos 339
 Kuberka, Felix 79
 Kudrun 656
 Kuhnige, Dr. 229
 Kurz, H. 76

 Lachmann 76
 Lafontaine, A. H. J. 236, 237, 497, 498
 Latzkó Hugó 339
 Lauremberg, P. 105
 Lawrence, W. J. 439
 Lee, Sidney 423
 Lenau 15, 231, 358, 762, 763; *Faust* 123
 Lessing 12, 15, 123, 716, 717; *dramaturgiája* 765, 766
 Levinsky 420
 Levitschnig, R. v. 276
 Liebeskind, Dor. Mangarethe 236
 Liebrecht, Felix 674 s. k.
 Liechtenstein, Ulrich v. 263
 Linde, Ernst 79
 Lindner, E. 753
 líra, német 794
 Lingg, Hermann 658
 líra, német 794
 Loew, William N. 360
 Lowell, William 760
 Lublinski, S. 158
 Luick, K. 13

Magyar Simplicissimus, I. *Ungarischer Simplicissimus*
Malcolmo von Liebendau 106 s. k.
 Malone 447
 Margit-legenda, szentgalleni 773, 774
Maria Szechy 157
 Marlowe, *Faust* 123
 Maurer, M. Caspar, *Türkische Chronica* 297
 Meiszner, A. G. 788
 Memel, *Lustige Gesellschaft* 191
 Menzel Wolfgang 357
 Merbach, P. A. 420
Merlin születése 652, 653
 Meyer, C. F. 15, 438
 Meyer, R. M. 18, 69, 714, 759
 Milton 15

 minnesinger 269, 270
 Minor, J. 662, 760
 Mittler Ferencz 765, 766
 Mohácsi, Eugen 420, 421
 Moore Smith, G. C. 355
 Morris 64, 65
 Moscheros, *Zauberbrecher* 106
 Mörike 12, 15
 Munday 447
 Müllenhoff 76

 Nagl—Zeidler 108
 Nestroy, *Lumpáczivagabundus* 356
 németek, magyarországi 401 s. k.
Nibelung-ének 14, 276, 277, 396, 478, 656, 794
 Nitsch Mátyás 401 s. k.
 Novalis 11, 15, 720, 760; *Heinrich v. Ofterdingen* 479
 nyelvjárások, magyarországi német 474, 475; szepesi német 601 s. k.
 Nyrop 675

 Ofterdingen, Heinrich v. 242, 276 s. k. 477 s. k.
Oldcastle 447 s. k.
 Olearius, J. Gottfr. 183
 Opitz 181
 Oswald, újbányai jegyző 328, 329

 Pagel, John 229
 Panzer, Friedr. 395 s. k.
 Pápay Géza 773
 Paul, H. 77
 Paul, R. 276
 Payer 108, 188
 Perrott 339
 Petsch, Robert 696
 Philip, J. 753
 Pichler, Caroline, *Die Widereroberung von Ofen* 237
 Pniower 359
 Praetorius, J. 105, 110, 184, *Turcicida* 183, *Abentheuerlicher Glücks-Topf* 183
 Pyrker érsek 140
 Pückler—Muskau hg. 231

 Radcliff, Anna, *The Romance of the Forest* 236
 Rahmer 64
 Raimund 477
 Raleigh, Sir Walter 423
 Rauchwolff 298
 Rausse, H. 108
 Rautenstrauch 477
 Reinmar 242
 Reissmann, A. 276
 Renner, V. von 108

- Reuenthal, Neidhart v. 269, 270
 Rexa Dezső 339
 Richter, Helene 761
 Rieger, M. 657, 658
 Riegl 716
 Riemer, Joh. 106
 Riesenfeld, Paul 477 s k.
Rágszula 410
 Rist, Joh., *Monat-Gespräche* 154
 Ritter, Stephanus, *Cosmographia* 192
 romantika, német 421, 759. 760
 Rosengarten 399, 400
 Rosenkranz 75
 Rothe, Johannes 242; *Thüringiai krónika* 478
 Rotten, Elisabeth 680
 Rózsa Dezső 146, 339
 Röhl, H. 796
 Rudolf, Adalb. 261
 Rutland, Lord 423

 Sachs, Hans 274, 657
 Sadger 64
 saga, izlandi 410 s k.
 Saphir 230
 Saxo Grammaticus 675
 Scheffel, J. V., *Ekkehard* 751
 Scherer, Wilhelm 76, 123
 Scherr 76
 Schiller 10, 11, 14, 15, 17, 79, 345, 476, 477, 716, 717, 738, 762, 769; *Haramidk* 488; *Wilhelm Tell* 762
 Schiltberger, Hans 184, 293, 771
 Schlegel, A. W. 277. 479, 718, 719
 Schlegel, Fr. 720, 760
 Schlegel testvérek 75, 447, 717, 760
 Schmidt, Erich 63, 439
 Schmidt Henrik 474, 475
 Schmidt József 77
 Schmidt, Julian 759
 Schoch 679
 Schönaich, *Heinrich der Vogler* 193
 Schreyer, Hermann 658
 Schröder 421
 Schultz, Gottfried 155
 Schuselka, *Oesterreich u. Ungarn* 229
 Schwartz Frigyes 403
 Schweigger, S. 184; *Reyssbeschreibung* 293 s k.
 Scott, Walter 236, 364
 Seiz 108
 Seld, Joh. G. 183
 Seraphim, F. W. 421
 Seuffert 359
 Shakespeare 14, 15, 46 s k. 56, 57, 143, 332, 338 s k., 345, 346, 422 s k., 425, 440, 447 s k., 476, 680, 760, 765; *A windsori víg asszonyok* 46—51, 450; *A makranczos-hölgy* 51—54; *Hamlet* 54—55, 339, 355, 423; *VI. Henrik* 232, 339, 447 s k.; *III. Richard* 232; *Macbeth* 339; *Romeo és Julia* 339, 361, 452; *Julius Caesar* 353, 354; *Vízkereszt* 448; *V. Henrik* 449; *Tarquinius és Lucretia* 493, 494
 Shakespeare-Társaság, német 339, 440
 Shelley 15
 Siebel, Karl 276
 simpliciadók 104 s k., 184
Simplicianischer Hasenkopff 106 s k.
Simplicianischer Jan Perus 106 s k.
Simplicissimi Alberner Brief-Steller 106
Simplicissimus Redivivus 104, 107, 184
 Simrock, Karl 440, 656, 658
 Solger, Reinhold 358
 Southampton, Lord 423
 Spangenberg, Cyriacus 479
 Spaun, A. von 479
 Spiess-féle népkönyv 123
 Strauss, D. F. 75
 Strodtmann, Heine levelezésének kiad. 227, 228
 szász nép, szépesi 751 s k.
 színészet, budai és pesti német 475 s k.

 Tannhäuser 241 s k.
 Tennyson 333
Theatergeschichte, Schriften für 420, 421
Theatrum Europaeum 105, 155, 184, 185
The famous Victories of Henry the Fifth 449
 Thienemann Tivadar 145. 439, 773, 774
 Tieck, Ludwig 65, 275, 447, 721, 760
 Titz, J. P. 182, 771
Török Kalandor, l. Türkischer Vagant
 Traumann, Ernst 661. 662
 Travnik Jenő 77
 Tristan és Izolda-monda 253
 Trostler József 771
Türkischer Vagant 107, 181 s k., 291 s k.

 Uhland, *Das Glück von Edenhall* 791
 Ulenhart 104
 Ulrici 447
Ungarischer Simplicissimus 104 s k., 181 s k., 291 s k.
 Unger, Rudolf 75—77

 Veldeke, Heinrich v. 251
 Vilmar 76

Vischer 75
 Vogel, J. *Vngrische Schlacht* 771
 Vogelweide, Walther von der 242,
 265, 269, 278
 Voigtländer 679
 Vormärz 229 s k.
 Voss, R. 363

Wackernagel 76
 Wagenseil 696
 Wagner, C. 108
 Wágner József 793
 Wagner, L. 186
 Wagner Richard 11, 15, 17, 385 s
 k. 463 s k. 479, 480, 618 s k. 689
 s k.; *Tannhäuser* 242, 278 s k.
 618 s k.; *Mesterdalnokok* 412, 696,
 707; *Rienzi* 470; *Die Feen* 467;
Bolygó hollandi 471; *Lohengrin*
 622 s k. 707; *Der Ring des Nibe-*
lungen 625 s k.; *Walkür* 689, 690,
 707; *Siegfried* 658, 690 s k.; *Istenek*
alkonya 692, 693; *Tristan és Izolda*
 693; *Parsifal* 706, 707, 793; *Rajna*
kincse 707;
 Wagner, T. 183
 Wahr, K. 476
 Waldberg, Max, Freiherr von 679
 Walsdorf, Chr. von 184; *Türkischer*
Landstürzter 293, 294
 Walsdorfer 771
 Walzel, O. 759
Wartburgi Dalnokverseny 478
 Waterhouse, Gilbert 80
 Wéber R. 753
 Weinhold 76
 Weise, Christian 679
 Weiszer Róbert 769
 Werder, D. von dem 105
 Wernaer, Robert M. 759
 Widmann, A. 276
 Wiegand-család 230
 Wieland 65
 Wiener, Oskar 358, 359
 Wilbrant 64
 Wild, Joh. 184, 185, 191, 293, 771
 Wildenbruch, E. 657, 658
 Wildner, Ign. 230
 Wilson 447
 Winckler, P. von 181
 Wobeser, W. C. von, *Elisa* 236, 237
 Wolff, Julius 276
Wunderbarliches Vogel-Nest 107
 Wundt, Max 661 s k.
 Würzburg, Konrad v. 253

Xenien aus u. für Ungarn 769

Yorkshirei tragédia 652

Zarnecke 76
 Zeiller 105, 155
 Zeiller, M., *Neue Beschreibung* stb. 185,
 186, 189 s k.
 Zesen 105, 107
 Ziegler, Theobald 346 s k.
 Zschokke, N. 787, 788

IV. Román philologia.

Aeneas Sylvius 187, 259
 Aleman, *Guzman* 105, 109, 110, 292,
 293
 Aquilano, Serafino 206, 320 s k.
 Ariosto 15, 203, 208
 Artus-regény 219 s k.
 Aulnoy, Comtesse D' 234, 235

 Badia, Jacopo dalla 205, 206, 324
 barzellettek 322
 Beaumont, Mme de, *Magasin des En-*
fants 235
 Bembo, Pietro 206, 207, 325, 326
 Bendedei, Timoteo 205, 206, 321, 323
 Béranger 680
 Berwick 137
 Boccaccio 15, 79, 203, 399, 655
Grizeldisz 80
 Bonafont, C. Ph., *Tékéli, héros de*
Hongrie 66
 Bonneval 138
 Bossuet 758
 Boyssardus, *Vitae et icones Sultano-*
rum 215
 Brown, Art. 220
 Brugger, E. 220
 Brunetière, Ferdinand 157, 158, 717
 s k. 723
 Brunot, Ferdinand 758

 Calderon 123
 Calmeta, Vincenzo 206, 321, 323
 Camoens 237
 Carducci 203
 Cammelli, Antonio (Pistoia) 205, 206,
 321, 326 s k.
 Cariteo, Benedetto 205, 206, 317 s k.
 325
 Carretto, Galeotto del 321
 Castiglione, Baldassare 207
 Chateaubriand, *Atala* 780 s k.
 Chénier, Marie Joseph 487
 Chrestien de Troyes 219 s k.
 Constantinescu Barb 84, 90
 Corneille 15
 Correccio, Niccolò da 205, 206, 321,
 325
 Corsi, Jacopo 206
 Cortino, Angelo 205

Cottin, Mme 489; *Elisabeth* 235
Curtius, Ernst Robert 157, 158

Dante 15, 143, 187, 203; *Divina Com-*
media 319, 719, 720

Diderot 718

Dumas fils, *La Dame aux Camélias* 75

Duval, Alexandre 487

Edens, Richard, *Erec-Geraint* 220 s k.

Églantine, Fabre d' 487

Elek Oszkár 339

Eslava, Antonio de 154

Faguet 718

Farinelli, A. 759

Filoteo, Giovanni 321

Förster, Wendelin 220 s k.

Galateo 317

Galeota, Francesco 318

Gara dalla Rovere, Fr. 323

Gareth, Benedetto, I. Cariteo

Genlis, Mme 235

Gennaro, Pietro Jacopo de 318
il Blas 109

Giraldi, Lilio 208

Goldoni, C. 477

Gorovei A. 81, 82

Gouges, Olympe de 487

Gröber, Gust. 220

Haraszti, *A naturalista regényről* 717

Haşdeu P. Bogdán 81

Hevesy Andor 66

Histoire du Temps ou Journal Galant 66

Hugo, Victor 15, 56, 57, 339, 419,
425, 716

kezetlen leány mesetípusa 80

Kőrösy Albin 80

Kuncz Aladár 66, 491

La Bruyère 758

La Fontaine 75

Lamartine 680

Lanson, G. 221, 717, 718, 721

Laurianu, Treb. 677

Lauser, W. 293

Lazarillo de Tormes 104—105, 109
293

lautar 86

Laboureur, Jean de 154, 155

Le Bacha de Bude 237

Le Clerc 491

Lefranc, Abel 79

Lefranc de Brunpré 137

Lemercier, Nepomucène 487

Lenoble, E. 491

Loth, J. 220

Lucas, P., *Voyage dans la Grèce* 67

mabinogi 219 s k., 793

Macchiavelli 203

Magnabotti, Andrea dei, *Guerino il*

Meschino 258, 259

Marguerite de Navarre 79

Marivaux 720

Marot, Clément 79, 720

Marsiglia, Folchetto da 318

melodráma (francia) 488

Menghini, Mario 321

Mercier 488

Michieli, Andrea 206, 325

Molière 15, 425, 477, 758

Montaigne 23

Montesquieu, *Voyage* 137; *Esprit des*
Lois 137, 138

Motraye, útleírása 66

Muret, E. 221

Musset 15

népdalköltészet (román) 81—91

Ogier-monda 675

Othmer, K. 220

Paris, Gaston 219 s k. 258, 713

Peire Vidal 80

Pelloto, Antonio 205, 206

Petrarca 15, 23, 32, 187, 203, 207,
319, 320, 325

Picard 487

Pico della Mirandola, Giovanni 205,
206, 326

Pigault Lebrun, *Les Barons de Fels-*
heim 66

Piquet, F. 219

Pixérecourt, G. de, *Tékeli* 66, 487 s k.

Pléiade 79, 716

Pontano 317

Préchac, De 66

Prévost, l'abbé, *La nièce de Tekeli* 66

Pulci di Jacopo, Bernardo 205, 206,
326

Quercente 323

Rabelais 79, 80

Racine 66, 339, 758

Radulescu-Motru 81

Rainouart-monda 399

Refrigerio, G. B. 206, 323

Renan 158

Renda, Umberto 209

Rosset 759

Rousseau 72, 73, 219, 346

Rummel, Franz 497

Sainte-Beuve 487, 713, 718
 Sale, Antoine de la, *La Salade* 255 s k.
 Sandello (Sandeo), Ludovico 205, 206, 324
 San-Marte 219
 Sannazaro 317, 319
 Sanvitale da Ferrara, Gualterio 205, 206, 319, 323
 Sasso, Panfilo 205, 206, 322
 Schuchardt 81
 Sorel, *Berger extravagant* 615
 Squarzola 325
 Staël, Mme de, *Delphin* 235; *Corinne* 235, 236
 Stendhal 339
 strambotto 322

Taine 76, 713, 718, 721
 Tasso 15, 65, 203, 213, 337
 Tebaldeo, Antonio 205 s k., 239, 320, 321, 325, 326
 Teodorescu G. Demeter 86—87
 Tocilescu Gergely 81
 Torquemada, Antonio de 154
 Tossico, Niccolò 205, 206, 324

Valmontone, Giusto dei Conti da 205, 206, 326
 Vigarano, Andrea da 206, 324
 Villemarqué 219
Visto Philiberti 678. 679
 Voltaire 488

Waldgrave 137
 Weigand Gusztáv 83
 Williams, Mary R. 220
 Willie, G. Hartog 487 s k.

Zambra, L. 239
 Zenker, Rudolf 219 s k.
Zichy-kódex 203 s k., 239, 317 s k.
 Zola, É. 15

V. Egyéb szakok.

Aarne, Antti 238
 Acsády Ignác 157
 Ahuramazdā 416
 albánok 348
Acesta 238

Bach, Sebastian 15
 Bálint Gábor 495
 Bally, Ch. 223
 Barsai Ákos 184
 Barsisa-barát 123
 Batthyány Lajos gr. 231
 Beethoven 15
 Benfey 238

Bizonfy Ferencz 680
 Bochkor Mihály 739
 Bolte—Polivka 497
 Bolyai Farkas 654, 655
 bráhmánizmus 739
 Brahms 15
 Buckle 76
 buddhizmus 439, 440, 735
 Burány Gergely 151
 Büchler Pál 738

Calvin, Jean 79
 Cohn 59
 Comte, A. 76
 Croce, Benedetto 217, 406 s k.
 Cusanus, Nicolaus 79
 czigány költészet 84 s k.

Dauzat, Albert 237
 Dósa György 181
 Dsemsid király 123
 dynamologia 223

Erkel Ferencz 466

feliratok, nagyszentmiklósi 495 s k.
 Fichte 347, 759, 760
 Fogarasi Béla 224
 Folklore Fellow 238
 Freud, S., *Die Traumdeutung* 115

Gechasi-monda 262, 263
 Giesswein Sándor 151, 651
 Gogoly 332
 Güntert, H. 238
 Gyertyánffy István 796

három lándsa legendája 214
 Hartmann 59
 Hegel 75, 347, 760
 Hodinka 42
 Homonnay-Drugeth János 184
 Horák 497
 Horger Antal 649 s k.
 Hülsen, A. L. 760

Indra 415
 irodalomtörténet 419, 712 s k.

Jagić 42
 jelentésváltozások 222 s k.
 jezsuita-költészet, XVIII. sz.-i 211
 Jób 123
 Johanna, nápolyi 181

Kalevala 337
 Kant 347, 715, 718
 Karnarutics, *Vazetje-Sijetta Grada* 213

- Kathasaritsagara 158
 képes beszéd 424
 Kereszty István 793
 Kiss Ernő 406, 408
 Klapka György 680
 Klein Gyula 424
 Kleinpaul, R. 359
 Koch, P. 359
 Kornis Gyula 215 s k.
 Kostyleff 419
 Krauss S., 340 s k.
 kriticzizmus 680
 Krohn Károly 337

 Lajos, II. 181
 Lamprecht 217
Leviticus rábbá 678
 Lipps 57
 Liszt Ferencz 15, 85, 86, 220, 231
 Lukesics Pál 797

Mahābhārata 740
 Mailáth János gr. 140, 229
Mānava Dharmaśāstra 738 s k.
 Mauthner, *Kritik der Sprache* 651
 Mayr Aurél 739
 melódia 8 sk.
 Meringer 223
 mesegyűjtés 238
 Mészáros Gyula 446—447, 495 s k.
 Metternich hg. 229
 milieu-elmélet 721 s k.
 Mill, Stuart 76
 mondat-melódia 8
 Mozart 17

 Nagy Géza 495
 Noé, Karl 219
 nyelv-melódia 8
 nyelvtudomány 440, 649 s k.

 Oldenberg, H. 439, 440

 Palma Károly Fer. 666, 667
 planetarius istenségek Babylonban
 416
 psychologia 215 s k.

 Puskin 332

 Rados Ignác 654
 Rákóczy György, II. 184
 Rickert 217
 Rossini, *Othello* 672
 Rothkrepf (Mátray) Gábkr 672
 Rubens 214
 Rutz József 12
 Rutz, Ottmar, hangtípustana 8, 12
 s k.

 Sandfeld-Jensen, Kr. 440
 Schelling 347, 759, 760
 Schleiermacher 759, 760
 Schmidt, Rickard 655
 Schoppenhauer 347
 Schumann 15
 Schütz, L. H. 440
 Schwartner Márton 797
 Sievers, Eduard, nyelvmelódiai el-
 mélete 7 s k. 15 s k.
 Sperber, H. 222 s k.
 Spinoza 346, 347
 Stäckel Pál 654, 655
 Stur, J. 498
Sukasaptati 665
 syntaxis 77
Szentírás 14, 359
 Szent László 767, 768

 Takács Menyhért 151
 Talmud 340 s k. 678, 679
 Tóth László 666
 történelem 215 s k.

 Varuna 415
 Vazul, Nagy 127
 Visvamitra 123
 Volkelt, Johannes 58 s k.
 Vossler 217

 Wesselski, Alb. 158
 Windelband 217
 Witasek 60
 Wundt, W. 60, 223, 395, 650 s k.

A Budapesti Philologiai Társaság 1915-ben.

I. A Társaság tisztségviselői:

Tiszteletbeli elnök:	<i>Ponori Theurewk Emil</i>
Elnök:	<i>Heinrich Gusztáv</i>
Alelnök:	<i>Hegedüs István</i>
Első titkár:	<i>Papp Ferencz</i>
Másodtitkár:	<i>Vértessy Dezső</i>
Pénztárnok:	<i>Cserhalmi Sámuel</i>
Szerkesztők:	<i>Bleyer Jakab és Förster Aurél.*)</i>

II. Választmányi tagok:

BUDAPESTIEK:

<i>Alszeghy Zsolt</i>	<i>Gyomlay Gyula</i>	<i>Pecz Vilmos</i>
<i>Binder Jenő</i>	<i>Gyulai Ágost</i>	<i>Petz Gedeon</i>
<i>Császár Elemér</i>	<i>Huraszti Gyula</i>	<i>Pruzsinszky János</i>
<i>Cserép József</i>	<i>Incze József</i>	25 <i>Schmidt József</i>
5 <i>Czebe Gyula</i>	15 <i>Kempf József</i>	<i>Székelly István</i>
<i>Ferenczi Zoltán</i>	<i>Király György</i>	<i>Thienemann Tivadar</i>
<i>Findczy Ernő</i>	<i>Kuzsinszky Bálint</i>	<i>Váczy János</i>
<i>Findly Gábor</i>	<i>Melich János</i>	<i>Vári Rezső</i>
<i>Fodor Gyula</i>	<i>Négyesy László</i>	<i>Vértessy Jenő</i>
10 <i>Gragger Róbert</i>	20 <i>Némethy Géza</i>	30 <i>Zlinszky Aladár</i>

VIDÉKIEK:

<i>Bódiss Jusztin</i>	<i>Gombocz Zoltán</i>	<i>Pirchala Imre</i>
<i>Burján János</i>	<i>Helle F. Hugó</i>	<i>R. Prikkel Márián</i>
<i>Csengeri János</i>	<i>Hornyánszky Gyula</i>	<i>Pröhle Vilmos</i>
<i>Darkó Jenő</i>	<i>Kristóf György</i>	<i>Révay József</i>
5 <i>Dézi Lajos</i>	15 <i>Kacs Kovics Kálmán</i>	25 <i>Schmidt Henrik</i>
<i>Dombi Márk</i>	<i>Kardos Albert</i>	<i>Szigeti Gyula</i>
<i>Dóczi Imre</i>	<i>Láng Nándor</i>	<i>Vietorisz József</i>
<i>Erdélyi Pál</i>	+ <i>Madarász Flóris</i>	<i>Werner Adolf</i>
<i>Gálos Rezső</i>	<i>Pap Károly</i>	<i>Zoltvány Irén</i>
10 <i>Gedeon Alajos</i>	20 <i>Pauler Ákos</i>	30 <i>Zsoldos Benő.</i>

III. Tiszteleti tagok:

<i>Dr. Beöthy Zsolt</i> , egyetemi tanár, Budapest.
<i>Dr. Berzeviczy Albert</i> , v. b. t. t., Budapest.
<i>Dr. Brugmann Károly</i> , egyetemi tanár, Lipcse.
<i>Dr. Burány Gergely</i> , prem. prépost, Keszthely.
5 <i>Dr. Chatzidakis N. György</i> , egyetemi tanár, Athén.
<i>Dr. Dörpfeld Vilmos</i> , a német arch. int. ny. I. titkára, Berlin.
<i>Dr. Giesswein Sándor</i> , apát kanonok, Budapest.
<i>Dr. Goldziher Ignác</i> , egyetemi tanár, Budapest.
<i>Dr. Ludwich Arthur</i> , egyetemi tanár, Königsberg.
10 <i>Dr. Ratti Achille</i> , a vatikáni könyvtár alprefektusa, Róma.
<i>Dr. Riedl Frigyes</i> , egyetemi tanár, Budapest.
<i>Ruszt József</i> , udvari tanácsos, Budapest.
<i>Dr. Schuchardt Hugó</i> , nyug. egyetemi tanár, Grác.
<i>Dr. Simonyi Zsigmond</i> , egyetemi tanár, Budapest.
15 <i>Dr. Szász Károly</i> , képviselőházi elnök, Budapest.
<i>Dr. Szinnyei József</i> , egyetemi tanár, Budapest.
<i>Dr. Takács Menyhért</i> , jászói prépost, Jászó.
<i>Dr. Ponori Theurewk Emil</i> , nyug. egyetemi tanár, Budapest.
19 <i>Dr. Wilhelm Adolf</i> , egyetemi tanár, Bécs.

*.) Förster Aurélt katonáskodása idejére Czebe Gyula helyettesíti.

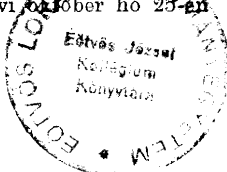
IV. Alapító tagok:

† József Csász. és Kir. Főherceg ő fensége	200	kor.	—	f
† Dr. Abel Jenő, volt egyetemi tanár	309	„	—	„
† Dr. Baksay Sándor, volt ref. püspök	200	„	—	„
Bayer József, áll. főgimn. tanár, Budapest	249	„	40	„
5 † Bermüller Ferencz, volt kir. kath. főgimn. tanár	200	„	—	„
Dr. Bódiss Jusztin, benzés tanár, Pannonhalma	200	„	—	„
† Dr. Budenz József, volt egyetemi tanár	200	„	—	„
Burány Gergely, prem. prépost, Keszthely	200	„	—	„
Dr. Császár Elemér, egyetemi m. tanár, Budapest	200	„	—	„
10 Czeizel János, áll. felsőbb leányisk. igazgató, Szeged	200	„	—	„
Dr. Förster Aurél, tanár, Budapest	200	„	—	„
Franklin-Társulat, Budapest	200	„	—	„
† Dr. Fröhlich Róbert, volt evang. főgimn. tanár	200	„	—	„
Dr. Giesswein Sándor, apát kanonok, Budapest	300	„	—	„
15 Dr. Gyomlay Gyula, egyetemi m. tanár, Budapest	200	„	—	„
† Dr. Gyulai Fül, volt egyetemi tanár	200	„	—	„
† Hajnal Márton, volt egyetemi hallgató	200	„	—	„
Dr. Hampel Antal, földm.-ügyi min. osztálytanácsos	200	„	—	„
Dr. Hegedüs István, egyetemi tanár, Budapest	200	„	—	„
20 Dr. Heinrich Gusztáv, a M. T. Akadémia főtitkára, Budapest	783	„	40	„
† Horváth Cyrill, volt egyetemi tanár	200	„	—	„
† Dr. Hunfalvy Pál, a M. T. Akadémia volt főkönyvtárosa	200	„	—	„
† Kalocsay Endre, volt gyakorlótanár	200	„	—	„
† Dr. Katona Lajos, volt egyetemi tanár	200	„	—	„
25 Dr. Kertész Armin, tanár, Budapest	200	„	—	„
Dr. Kornis Gyula, egyetemi tanár, Pozsony	203	„	—	„
† Gr. Kun Géza	200	„	—	„
† B. és K. Latinovics Géza, nagybirtokos, Budapest	200	„	—	„
Dr. Láng Nándor, egyetemi tanár, Debreczen	200	„	—	„
30 † Dr. Maywald József, volt kegyesrendi tanár	200	„	—	„
Dr. Némethy Géza, egyetemi tanár, Budapest	200	„	—	„
† Nogáll János, volt pergamon püspök	200	„	—	„
Országos Kaszinó, Budapest	250	„	—	„
Dr. Pecz Vilmos, egyetemi tanár, Budapest	366	„	—	„
55 Dr. Petz Gedeon, egyetemi tanár, Budapest	200	„	—	„
Dr. Pintér Jenő, állami főreálisk. tanár, Budapest	200	„	—	„
† Dr. Pozder Károly, volt áll. főgimn. igazgató	200	„	—	„
† ifj. Dr. Reményi Ede, volt kir. kath. főgimn. tanár	2100	„	—	„
Dr. Schmidt József, egyetemi tanár, Budapest	200	„	—	„
40 † Dr. Szász Károly, volt református püspök	200	„	—	„
Dr. Székely István, állami főgimn. tanár, Budapest	200	„	—	„
Dr. Takács Menyhért, jászói prépost	500	„	—	„
† Dr. Télyfy Irán, volt egyetemi tanár	200	„	—	„
† Dr. Vámbéry Armin, volt egyetemi tanár	200	„	—	„
45 Vikár Béla, országgyűlési gyorsíró, Budapest	200	„	—	„
Dr. Zlinszky Aladár, áll. főgimn. tanár, Budapest	200	„	—	„
Összesen	12.460	kor.	80	f.

Ezen a 12.460 k 80 filléren és 24 k 25 f. forgótóké, összesen 12.485 k 05 filléren 13.400 k n. é. 4%-os magyar koronajáradék — és 400 k n. é. 6 %-os hadikölcsön-kötvény vásároltatott.

Jegyzet. 1914 végén volt tiszteleti tag: 15, alapító: 42, rendes: 608, rendkívüli: 64, előfizető: 229, összesen: **958**. Most van tiszteleti tag: 20, alapító: 46, rendes: 620, rendkívüli: 60, előfizető: 219, összesen: **966**.

Kimutatta 1915. évi október hó 25-én

Cserhalmi Sámuel,
pénztárnok.

VEGYESEK.

A Budapesti Philologiai Társaság 1915 október 13-iki ülése	774
Nő, mint zöldszemű szörnyeteg. BAYER JÓZSEF	775
Vitéz Kádár István éneke. FERENCZI ZOLTÁN	775
Két görög magánlevél. CSERMELYI SÁNDOR	779
Adalékok Chateaubriand hatásához. ZOLNAI BÉLA	780
Egy pillantás Madách költői műhelyébe. MARÓT KÁROLY	783
Adatok regényirodalmunk történetéhez. GYÖRGY LAJOS	787
Anyos egy költeményének forrásáról. GULYÁS JÓZSEF	788
Garay «Obsitos»-ához. PITROFF PÁL	789
Észrevételek Tompa «Temetés» és «Az öreg szolgál» cz. költeményeire. Gorzó GELLÉRT	791
Megjegyzés a Wagner-fordításokhoz. KERESZTY ISTVÁN	793
Új könyvek	793
A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke	796
A M. Tud. Akadémia felhívása a «Magyar Írók élete és munkái» tár- gyában	798
Név- és tárgymutató	799
A Budapesti Philologiai Társaság 1915 ben	815

Az **Egyetemes Philologiai Közlöny** tíz havi füzetben, minden hónap elején (augusztus és szeptember kivételével) jelenik meg.

Előfizetési ára: 15 korona. Egy füzet ára 1 korona 50 fillér.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a reklamációk, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése a pénztárhoz, **Cserhalmi Sámuel**hez (Budapest, L. Lógodi-u. 49.) intézendők.

Hivatalos nyugtázás

a) 1915. évi július hó 1-től 31-ig terjedő időről.

Rendes tagdíj 1914-re: Vass B. 2 kor. 50 fill. — **1915-re:** Alexics Gy., Loósz I., Szalay Gy. — Összesen 32 kor. 50 fill.

Előfizetés 1915-re: Marosvásárhelyi református kollégiumi könyvtár. **1916-ra:** Nagykanizsai kath. főgimnázium 5 kor. 40 fill. — Összesen 20 kor. 40 fill. — Mindösszesen 37 kor. 90 fill.

b) 1915. évi augusztus hó 1-től 31-ig terjedő időről.

Rendkívüli tagdíj 1915-re: Kovács E. 3 kor.

Rendes tagdíj 1915-re: Pais D.

Előfizetés 1915-re: Besztercebányai kir. kath. főgimnázium, Brassói áll. főreálisk., Budapesti III. ker. áll. főgimn. 13 kor. 50 fill., Szolnoki áll. főgimn. 6 kor. 75 fill. Összesen 50 kor. 25 fill. — Mindösszesen 63 kor. 25 fill.

c) 1915. évi szeptember hó 1-től 30-ig terjedő időről.

Rendes tagdíj 1914-re: id. R. Vozáry Gy. 3 kor. 33 fill. — **1915-re:** dr. Erdélyi L., dr. Komonczy G., dr. Nagy Zs., Radlinszky J., Serkey Szabó J., Sztéhló N., dr. Vajda Gy., dr. Vértessy D. 4 kor. — Összesen 77 kor. 33 fill.

Előfizetés 1915-re: Kecskeméti róm. kath. főgimnázium, Ujverbászi községi főgimnázium. — Összesen 30 kor. — Mindösszesen 107 kor. 33 fill.

d) 1915. évi október hó 1-től 30-ig terjedő időről.

Alapítvány: dr. Giesswein Sándor 300 kor.

Rendkívüli tagdíj: Kürschák P.

Rendes tagdíj 1913-ra: Verő L. 4 kor. — **1914-re:** dr. Büchler P., Czeglédy I. 3 kor., Fogarasi B. 50 fill., dr. Schwartz E., Trócsányi Z. 5 kor. — **1915-re:** Czeglédy I. 7 kor., Faragó J., Ferenczi Z. 2 kor., Fülöp S., Gréb Gy. 7 kor., Hollaender R., Katona B., Kiss A., dr. Koszó J., Liebstein E., dr. Niszler T., Orsovai F., Papp F. 1 kor. 50 fill., dr. Perepatits I., Schmidt M. 1 kor., Schwartz Fr. 1 kor., Thienemann T. 1 kor. 50 fill., Váczy J. 2 kor. 50 fill. — **1916-ra:** Gréb Gy. 1 kor., dr. Perepatits I. — Összesen 167 kor.

Előfizetés 1915-re: Dévai főreáliskola, Rozsnyói ev. főgimnázium. — Összesen 30 kor. — Mindösszesen 203 kor.

Cserhalmi Sámuel pénztárnok,
I. ker., Lógodi-utca 49. sz. földsz. 1.

SZITNYAI ELEK

a jeles magyar filozófus legújabb könyve:

Miért vagyunk jók vagy rosszak?

Ára fűzve 2 korona 80 fillér.

Az erkölccstan néhány alapvető kérdését, mint például: Milyen a jó és milyen a rossz ember? Mennyiben függ erkölcsiségünk szervezetünktől s általában miféle kapcsolatban áll az erkölcsiség a szervezettel? Mik a jó és mik a rossz ember tulajdonságai? tárgyalja szerző ebben a könyvben népszerűen, de mégis tudományos alapon, úgy, hogy mindenki élvezettel és tanulsággal olvashatja.

A Franklin-Társulat kiadása.

Megrendelhető :

Lampel R. könyvkereskedése (Wodianer F. és Fiai)

részvénytársaságnál

Budapest, VI., Andrásy-út 21. és minden könyvkereskedésben.